

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK 61.

**Köszöntő könyv
Hoffmann István 70. születésnapjára**

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

61.

SZERKESZTETTE

KIS TAMÁS

RÁCZ ANITA

RESZEGI KATALIN

TÓTH VALÉRIA

DEBRECEN, 2023

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA**

Szerkesztőbizottság:

Bába Barbara, Benő Attila, Csernicskó István, Dobi Edit
Petteri Laihonen, Lanstyák István, Schwing József

Internet: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/61/>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)

ISSN 1588-7162 (Online)

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin, Tóth Valéria
Készült a Kapitális Kft. nyomdájában.

TABULA GRATULATORIA

Abádi Nagy Zoltán	Csomortáni Magdolna	Hunyadi László
Agyagási Klára	Csontos Pál	Illésné Kovács Mária
András Zselyke	Csűry István	Imre László
Angyal László	Debreczeni Attila	Imre Mihály
Bába Barbara	Demeter Gábor	Iványi Zsuzsanna
Bakró-Nagy Marianne	Dobi Edit	Jakab László
Baranyai Norbert	Domonkosi Ágnes	Juhász Dezső
Bárány Attila	Fábián Zsuzsanna	Juhász Péter
Bárczi Zsófia	Farkas Tamás	T. Károlyi Margit
Barta Róbert	Fazakas Gergely Tamás	Katona Csilla
Bartha Csilla	Fehér Krisztina	Kazamér Éva
Bárth János	Ferenczi László	Kecskeméti Csaba
Bárth M. János	N. Fodor János	Kecskemétiné Legoza
Bauko János	Fodor Pál	Eszter
Bazsa György	Fodor Péter	Kecskés Judit
Bede Ádám	Forgács Tamás	Kelemen Ivett
Benő Attila	Forisek Péter	Keményfi Róbert
Bényei Ágnes	Gerstner Károly	Kenyhercz Róbert
Bényei Péter	Glant Tibor	Keresztes László
Bényei Tamás	Gönczy Monika	Kertész András
Bereczki András	Gréczi-Zsoldos Enikő	Kiss Antal
Beregszászi Anikó	Gulyás László Szabolcs	Kiss Erika
Béres Júlia	Győrffy Erzsébet	Kiss Gábor
Béres Norbert	Györkös Attila	Kiss Jenő
Bertha Csilla	Haader Lea	Kiss Magdaléna
Bitskey István	Haase Zsófia	Kiss Sándor
Bódi Katalin	B. Halász Éva	Kis Tamás
Bodó Csanád	Hankusz Éva	Kocán Béla
Bodrogi Ferenc Máté	Havas Ferenc	Kocsány Piroska
Bóna Judit	Hegedűs Attila	Kornyáné Szoboszlay
Bölcskei Andrea	Hlavacska Edit	Ágnes
Csatár Péter	Hollósy Béla	Korompay Klára
Csepregi Márta	Homoki Erika	Kovács András
Cserniczkó István	Honti László	Kovács Éva
Csibrányi Lili	Horváth Richárd	Kovács Helga

Kovácsné Péter Ilona	Péntek János	Szilágyi-Varga Zsuzsa
Kozmács István	Pesti János	Szirák Péter
Kugler Nóra	Pethő József	Szóke Melinda
Laczkó Krisztina	Pinke Zsolt	Szulovszky János
Laczkó Tibor	Posta Anna	Szűcs Imre
Ladányi Mária	Presinszky Károly	Szűcs Péter
Lahdelma, Tuomo	Pusztay János	Takács Judit
Laihonen, Petteri	Rácz Anita	Tamásné Szabó Csilla
P. Lakatos Ilona	Rácz István	Tarvainen, Anna
Lanstyák István	Rákosi Csilla	Tátrai Szilárd
Laszlovszky József	Rákosi György	Terbe Erika
Lévai Csaba	Regéczi Ildikó	Tolcsvai Nagy Gábor
Madas Edit	Reszei Katalin	Tóth Ágoston
Majláthné Sipos Csilla	Révay Valéria	Tóth Enikő
Mantila, Harri	Révész László	Tóth Miklós
Mantila, Meeri	F. Romhányi Beatrix	Tóth Péter
Markó Alexandra	Róna-Tas András	Tóth Teodóra
Mathey Éva	Salánki Zsuzsa	Tóth Valéria
Maticsák Sándor	Sarhema, Maria	Török Tamás
Miru György	Sárosi Zsófia	Vančo Ildikó
A. Molnár Ferenc	Schwing József	Varga József
Molnár Judit	Sebestyén Zsolt	H. Varga Márta
Morse, Donald E.	Séllei Nóra	S. Varga Pál
Mozga Evelin	Sinkovics Balázs	Várhelyi Ilona
Nagy Andrea	Siptár Péter	Vásáry István
M. Nagy Ilona	Sivonen, Jari	Vékony Vivien
E. Nagy Katalin	Skutta Franciska	Velkey Ferenc
Németh Dániel	Slíz Mariann	Venkovits Balázs
Németh Lenke	Solymosi László	Virágos Zsolt Kálmán
Németh Miklós	Szabó Beatrix	C. Vladár Zsuzsa
Németh Péter	Szabó Gergely	Vörös Ottó
Nógrády Árpád	Szabómihály Gizella	Zágorhidi Czigány
Pallai László	Szendrei Ákos	Balázs
Papp Klára	Szentgyörgyi Rudolf	Zántó Edina
Pásztor Éva	Szentpéteri József	Zelliger Erzsébet
Pelczéder Katalin	Szikszainé Nagy Irma	Zoltán András
Pelyvás Péter	Szilágyi N. Sándor	Zsoldos Attila

Hoffmann István hetvenéves

RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén immár több évtizedes hagyomány, hogy professzoraink előtt hetvenéves születésnapjuk alkalmából a Magyar Nyelvjárások folyóirat egy kötetével tisztelgünk. 2023-ban ismét időszerű lett egy ilyen kötet elkészítése, mert bármilyen meglepő: Hoffmann István hetvenéves lett! Azoknak, akik naponta találkoznak vele, teljességgel hihetetlen ez, hiszen a hasonló korú embereket nem ilyennek ismerjük: nem dolgoznak a nap huszonnégy órájából tizenkilencet (mert a saját bevallása szerint ötöt azért alszik: „Ó, annyi bőven elég!” — szokta mondani mosolyogva), nem adnak be és nyernek el tíz évre szóló akadémiai pályázatot, nem szervezik annak munkálatait tiszta erőből éjjel-nappal a határainkon innen és azon túl, nem járnak havonta tudományos vagy tudománynépszerűsítő előadásokat tartani az ország minden részébe (sőt, néha azon kívül is), nem adnak a legkülönbözőbb helyeken (tévé, rádió, írott sajtó) sorra interjúkat, nem terveznek honlapot, nem vezetnek egyszerre két kutatócsoportot úgy, hogy nem csupán irányítják a munkát, de maguk is bőven kiveszik belőle a részüket... Egyszóval „rendesen” kicsit sem ilyenek a hetvenéves professzorok. Szögezzük tehát le, hogy ünnepeltünk egy atipikus hetvenéves professzor, akit e sorokkal is köszönt minden kollégája nevében két legrégibb nyelvtörténész-névtanos tanítványa.

Hoffmann István 1953-ban született Pápán. Szülei játékkészítő kisiparosok voltak, akik maguk is nagyon fontosnak tartották, hogy érdeklődő és jófejű fiuk a helyi általános iskola, majd a Türr István Gimnázium 1971-ben történt befejezése után egyetemen tanuljon tovább, s ebbéli szándékában minden erejükkel támogatják őt. Szükség is volt a támogatásukra, hiszen a Pápától igencsak távoli Debrecen egyetemére, a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–oroszlakára nyert felvételt, ahol még a finnugor szakot is elvégezve 1977-ben szerzett jeles minősítésű diplomát. Pályája ettől kezdve töretlenül ívelt felfelé. Egy kétéves tudományos ösztöndíj után 1979-ben summa cum laude minősítéssel megszerezte a bölcsészdoktori címet. Ekkor már egyértelműen helynévkutatóként áll előttünk. A doktori cím megszerzése után 10 hónapos ösztöndíjat nyert el Finnországba, amelynek során megismerhette a modern finn névkutatás legjelentősebb eredményeit, ami — tudományos érdeklődése okán is — igen nagy haszonnal járt számára.

ra. Az ösztöndíj után hazatérve 1980-ban tanársegédi kinevezést kapott a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékére, ahol 1985-től adjunktusként, 1994-től docensként, 2009 óta pedig egyetemi tanárként dolgozik. Az egyetemi mellett a tudományos karrier állomásait is sorra sikeresen teljesítette. Kandidátusi értekezését 1992-ben védte meg, 2001-ben habilitált, 2008-ban pedig az akadémiai doktori címet is megszerezte. 2019-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.

Egyetemi oktatói pályájának több mint négy évtizede alatt számos előadást és szemináriumot tartott, több mint harminc különféle tárgyat oktatott a magyar leíró és történeti nyelvészet témakörében. Már az 1980-as évek első felében tartott a saját szűkebb kutatási témájának megfelelően a tulajdonnevek, a helynevek rendszerét bemutató speciális kollégiumokat, és ettől kezdve feltűnően megnőtt az irányításával készült helynévgyűjtő és -feldolgozó szakdolgozatok száma, vezetésével hallgatói közül egyre többen szerepeltek és értek el kiemelkedő eredményeket névtani, nyelvtörténeti témájú pályázataikkal az országos tudományos diákköri megmérettetéseken. Közülük többen ma is itt vagyunk a tanszékünk oktatóiként. Ezekben a sikerekben egyértelműen meghatározó szerepe volt és van Hoffmann István karizmatikus személyiségének, amely oktatói munkája során ugyanúgy megmutatkozik, ahogyan a hétköznapi emberi viszonyulásaiban is. Számtalanszor hallottuk tőle mintegy a hitvallásaként megfogalmazva, hogy legnagyobb sikereinek nem egyéni teljesítményeit tartja, legyenek bár azok a mai magyar helynévkutatást vitathatatlanul meghatározó alapmunkái, vagy az akadémikusi címe, amelyeket egy külső szemlélő a tudósi pálya csúcsaiként értékelhet. Számára a legértékesebbek mindig a tanítványai sikerei voltak. S hogy ezeket a sikereket a tanítványok elérhessék, abban mindig teljes erejével támogatta őket, mindig mögöttük állt, és az eredményeknek mindig együtt örült velük.

Oktatói, kutatói tevékenysége mellett két évtizeden át (1995 és 2016 között) a tanszékvezetői feladatokat is ellátta, illetve 2007-től 2017-ig a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatója volt. Vezetése alatt a tanszék újjászerveződött. Ebben igen komoly szerepet játszott az, hogy 1995-ben az ő vezetésével sikerült elindítani a magyar nyelvtudományi doktori (PhD) program névtani alprogramját. Az 1990-es évektől személye körül szerveződött meg az az egyre népesebb kutatói gárda, amelyet néhány éve már „debreceni iskola”-ként emlegetnek, s amelynek megszületése és napjainkig töretlen lendületű működése vitathatatlanul az ő kutatói és emberi érdeme. Ezt a munkáját 1997-ben Iskolateremtő mestertanár díjjal is elismerték. Pályafutása alatt több további ösztöndíjat, díjat, kitüntetést is kapott. 1999-ben Széchenyi professzori, 2003-ban pedig Széchenyi István-ösztöndíjban részesült. Szakmai munkáját a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2008-ban Pais Dezső-díjjal ismerte el. 2011-ben megkapta Debrecen város Csokonai-díját, 2017-ben pedig a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Emlékérmét.

2020-ban az MTA Debreceni Területi Bizottsága a DAB Pro Scientia érmével tüntette ki.

Hoffmann István neve régóta és meghatározó módon egybeforrott a magyar helynévkutatással nemcsak nyelvész körökben, de más tudományterületeken is, ezért fordulnak hozzá helynevekkel kapcsolatos kérdésekben a nyelvészek mellett történész vagy régész szakemberek is.

A helynevek iránti szakmai érdeklődés gyökerei ünnepeztünk gimnáziumi éveimig nyúlnak vissza, amikor Hoffmann István egy révfülöpi honismereti táborban beleszólt a nevek világába, az ott előadást tartó Ördög Ferencnek köszönhetően.

A középiskolás Hoffmann Istvánt teljesen magával ragadta ez a tudományterület. Már gimnazistaként is igyekezett elmélyülni a névtan szakirodalmában, amit jól példáz egy jellemző és kedves történet. Még egyetemi felvételi előtt, rögtön a kötet megjelenése után elolvasta Kázmér Miklós A »falú« a magyar helynevekben című munkáját. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–oroszlakára jelentkezett, ahol az őt magyarból felvételiztető tanár, amint a nyelvészet és a helynevek iránti érdeklődéséről értesült, megkérdezte, hogy olvasott-e esetleg valamilyen szakmunkát is a nevekről. „Igen, most jelent meg Kázmér Miklós A »falú« a magyar helynevekben című nagyszerű munkája, ezt olvastam legutóbb” — jött a válasz. Csak később tudta meg a felvételiztető nevét: Kázmér Miklósnak hívták. Noha a felvételin maximális pontszámot ért el, helyhiányra hivatkozva nem vették fel Budapestre. Így került ez a nyelvésznek később, már akkor igen elhivatott fiatal szakember — egyáltalán nem kitörő örömmel — Debrecenbe, a Kossuth Lajos Tudományegyetemre.

Az egyetemi évek alatt tovább erősödött a helynévkutatás iránti lelkesedése. Diákköri dolgozatát édesanyja szülőfalujának, a gyerekként minden zegét-zugát bejárt Tapolcafőnek a helyneveiről írta. Az élőnyelvi gyűjtés mellett a falu történeti helyneveinek egybeállítására is vállalkozott, s ennek érdekében egy nyarat töltött a Győri Püspöki Levéltár ódon hangulatú tornyában — más megoldás híján lényegében oda bezárva. Díjnyertes dolgozatát, amely a Kossuth Lajos Tudományegyetem tudományos diákköreinek kiadványában, a Stúdióban 1975-ben jelent meg, ma is első helyen szerepelteti a bibliográfiájában [47.].¹ Szakdolgozatában Tapolcafő mellett Pápakovácsi helynevei is helyet kaptak (1977, [209.]), 1979-ben megvédett doktori értekezésében pedig már szélesebb körű névtani vizsgálatokat is végzett Tapolcafő helynevei alapján [210.], előre jelezve mintegy a következő évtizedek fő kutatási irányát: a névelméleti-névtipológiai megközelítést.

A pályakezdés évei után igazán nagy lendületet Hoffmann István szakmai élete az 1990-es évektől vesz. Erre az időszakra két nagyon eltérő irányvonal

¹ A továbbiakban az egyes írásokra terjedelmi okokból nem a szakirodalomban szokásos hivatkozási formában utalunk, hanem az adott tétel bibliográfiabeli sorszámaival (amit alkalmilag — amennyiben annak szerepe van — a megjelenés évszámaival is kiegészítünk). Az írásunkat követő bibliográfiai összeállításban ily módon a hivatkozott szakmunkák könnyen visszakereshetők.

jellemző, az ezekben elért eredmények azonban azóta sem veszítettek jelentőségükből és hatásukból. A tudományos pályáján Hoffmann Istvánt ez idő tájt a helynevek modellálása foglalkoztatta: egy olyan, koherens szempontrendszer alkalmazó helynévleírési és -elemzési keretet kívánt kidolgozni, amely nagyszámú helynév elemzésére alkalmas. Az ő szavaival: „arra törekszem, hogy a magyar mikrotoponimák funkcionális-szerkezeti leírásának elméleti keretét létrehozam, mindannak az elméleti és gyakorlati tapasztalatnak és tudásnak az egybeolvasztásával, amely e téren a magyar nyelvtudományban kikristályosodott. A későbbi kutatóknak kell megvalósítaniuk azt a távolabbi célt, hogy e modell segítségével valóban nagyszámú, a magyar nyelvterület egészét képviselő, esetleg történetileg kiterjesztett helynévanyagot is bemutassunk.” (1993 [1.]: 5). Ez a hazai kutatási előzményeket az újabb európai névkutatási irányzatok (pl. a modellelméletek) fő törekvéseivel és elméleti háttérével is ötvöző leírási keret 1992-ben kandidátusi értekezésként [212.], majd *Helynevek nyelvi elemzése* címmel 1993-ban önálló kötetben látott napvilágot [1.], a modern magyar névkutatás méltán egyik legnagyobb hatású munkájaként. Jelentőségét jól érzékelteti egyrészt az, hogy 2007-ben újabb kiadása jelent meg a Tinta Kiadónál [6.], másrészt az, hogy a szerző az MTMT szerint 370 hivatkozást ismer rá, de legfőképpen az az inspiráló erő mutatja e munka hatását, amit mások tudományos pályájára és ezáltal az egész magyar névkutatásra gyakorolt.

Ezt a helynévelemzési modellt ugyanis nemcsak a mikrotoponimák elemzésére használták fel aztán névkutatóink, hanem településnevek elemzésére is; és az a „történeti kiterjesztés” is megvalósult, amit Hoffmann István csak óvatosan remélt, ráadásul olyan mértéket öltve, hogy az a történeti helynévkutatásnak a névrendszerekkel foglalkozó ágát — nyugodtan mondhatjuk — más szintre helyezte. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a könyvben leírt modell első „kipróbálói” nagy valószínűséggel éppen e sorok írói voltak: előbb az 1993-as, majd az 1995-ös diákköri konferenciára készített közös dolgozatukkal.) Azonos szemlélettel és fogalomkészlettel több vármegye (Abaúj és Bars, Bihar, Bodrog és Borsod, Győr, Ugocsa) történeti helynevei részesültek alapos feldolgozásban. Emellett egyes helynévfajták elemzése is megtörtént e leírási keret alkalmazásával: közülük a régi magyar víznevekről, illetve a középkori hegynevekről született monográfiák említhetők meg például. És amire még Hoffmann István sem igen gondolt, amikor megírta a munkáját: nemcsak a helynevek, hanem a személynévek (a modern kori ragadványnevek, illetve a középkori családnevek) leírására is jól alkalmazhatónak bizonyult a modell. Azt, hogy ez a leírási keret milyen jelentős hatást gyakorolt a névkutatásra, az is jelzi, hogy a közvetlen debreceni tanítványokon kívül más tudományos műhelyek (Budapest, Kolozsvár, Nyíregyháza, Eger, Veszprém, Szombathely) kutatói is viszonyítási alapnak tekintették. Mindez jól mutatja azt a rendkívüli műhely- és iskolateremtő szerepet, amely jubiléumunkat a kezdetektől jellemzi.

A Helynevek nyelvi elemzése nem előzmények nélkül született meg: több tanulmány tematikája jelezte már Hoffmann István ez irányú érdeklődését korábban is. Írások szóltak egyes névelméleti kérdésekről (a rendszer és szintézis szerepéről a helynévkutatásban [55.]; a helynévhasználat és a nyelvi norma viszonyáról [52.]; a nevek hierarchiájában bekövetkező elmozdulásokról és ennek névrendszerre gyakorolt hatásáról [50.]), névalkotási módokról (a metaforikus névadásról [54.]; a jelentésbeli névalkotásról [56.]; a szerkezeti változásokról [58.]), valamint egyes elemzési szintek problematikájáról (a helynevek szerkezeti elemzéséről [57.]; a nevek jelentéstani vizsgálatáról [48.]). Az elemzési modellhez kapcsolódóan még egy cikket feltétlenül érdemes kiemelnünk: a helynevek rendszerének leírását bemutató dolgozata [69.] azért lényeges, mert ebben az elemzési szinteket és azok kategóriáit nagyon szemléletesen, mondhatni didaktikusan, ábrákkal gazdagon segítve tárgyalja a szerző, s ezáltal a tanulmány — a könyv kiegészítéseként — az oktatásban, a helynevekkel foglalkozó szemináriumokon is kitűnően használható.

Az 1990-es évek másik fontos teljesítménye a Debreceni Nyári Egyetemhez kapcsolódik, amelynek Hoffmann István 1990–1996 között a tanulmányi igazgatója volt. A magyar mint idegen nyelv oktatásának gyakorlati céljait a legcélszerűbben nyilvánvalóan tankönyvekkel lehet segíteni. Ünnepeztünk szerkesztőként és társszerzőként jegyzi azt a Hungarolingua címen az 1990-es években indított sorozatot [18–21.], amelyet aztán 60 országban használtak nyelvvoktató anyagként szerte a világon. A sorozat javított és bővített újrakiadására 2015–2016-ban került sor [22–25.]. A nyári egyetemi évek alatt vált nyilvánvalóvá Hoffmann István három olyan tulajdonsága, ami később a tudományos munkában is hamar meghatározónak bizonyult: koncepciózus, kitűnő szervező (aki ugyanakkor teret ad az egyéni képességek kibontakozásának is), és ami talán még ezeknél is lényegesebb: rendkívüli módon tudja magával ragadni és lelkesíteni a munkatársait, a legfiatalabbaktól a legidősebbekig.

Az 1990-es évek közepétől új kutatási terület kerül Hoffmann István érdeklődésének középpontjába: az Árpád-kori helynevek tanulmányozása. Ezt az a tény ösztönözte, hogy a korszak szinte egyedüli nyelvtörténeti forrásanyagát a szórványemlékek jelentik, főképpen az a több tízezer oklevél, amelyek latin anyaszövegében magyar nyelvű tulajdonnevek (helynevek és személynevek) százezrei maradtak fenn, a korabeli anyanyelvi írásbeliség képviselésében. A két tulajdonnévi kategória közül a helynevek azok, amelyek Hoffmann Istvánt ezúttal is jobban érdekelték.

Elképzeléseit egy korai ómagyar kori helynévtörténeti adattár és szótár létrehozásáról 1995-ben Miskolcon, az 5. magyar névtudományi konferencián vázolta fel, és beszámolt arról a munkáról is, amit egy kisebb kutatócsoporttal ezen a téren végzett (1997, [64.]). Az ekkor felvázolt tervek nyomán előbb a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból sorozata indult el, amely Györffy György Az

Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című négykötetes munkájában előforduló nem településnévi helyneveket tartalmazza szócikkos formában, megyénkénti elrendezésben, és amelynek ezidáig (követve a történeti földrajzot) négy kötete jelent meg [2., 3., 8., 10.], majd pedig a Korai magyar helynévszótár 1. kötete (Abaúj–Csongrád megye teljes az adott korszakból fennmaradt helynévanyagával) is napvilágot látott [5.]. E szótári munkák szerkesztésében, közreadásában már egy kisebb névkutató közösség vett részt, amely azóta tovább bővült, jól mutatva, hogy Hoffmann István — noha az egyéni kutatói munkát is fontosnak tartja — feltétlenül hisz a közös, a tudományos műhelyként végzett munka előrevivő erejében és annak az adott közösség minden tagjára kiterjedő hasznában. Aligha tévedünk nagyot, ha éppen ebben látjuk a debreceni névkutató iskola — mások által oly gyakran hangsúlyozott — sikerének kulcsát.

A szótárak tekintélyes adathalmányisága egyre sürgetőbben követelte a megoldást arra a problémára, amit Hoffmann István már a Helynevek nyelvi elemzése című munkájában is felvetett, hogy tudniillik „Ilyen nagy mennyiségű lexikális elem feldolgozása a hagyományos adatkezelési módszerekkel elképzelhetetlen. A nyelvi anyag tárolásának, rendezésének viszonylag új, de mind a történeti, mind a leíró nyelvészetben már eddig is jelentős eredményeket felmutató módszere, a számítógépes feldolgozás eddig ismeretlen lehetőségeket, szinte más léptéket kínál a kutatók számára a helynévkutatás terén is.” (1993 [1.]: 5). A finn névkutatás példája és Eero Kiviniemi inspiráló munkássága mellett Jakab László és Kiss Antal akkoriban egyedülálló számítógépes nyelvtörténeti feldolgozásai révén is láthatta ennek előnyeit. Így pedig joggal bízott abban, hogy „a magyar helynévkutatás is fel tud mutatni a közeljövőben hasonlóan szép eredményeket” (i. h.).

Ahogy gyarapodtak a helynévtörténeti adattárak és szótárak, úgy jelentek meg egyre-másra Hoffmann István olyan írásai, amelyek ezek nyelvi anyagára támaszkodtak, illetve az Árpád-kori helynevek kutatásával kapcsolatos fontos névelméleti kérdéseket taglaltak. Hozzászólt egy-egy régi magyar településnévtípus ügyéhez (a személynévi eredetű településnevekéhez [123.], a patrocíniumi eredetű településnevekéhez [68.]), régi helyneveink névadóinak kérdéséhez [86.], írt a víznevek történeti problematikájáról [107.], egy-egy név (*Szentmárton* [133.]) vagy egy-egy földrajzi köznévi (*patak* [81.], *debrő* [121.]) területi-névföldrajzi sajátosságairól; rendre rámutatva olyan, a tudományos kutatást tovább mozdító körülményekre, amelyekre a korábbi, egyébként igen kitűnő szakmunkák nem figyeltek fel.

Az Árpád-kori helynevek feldolgozására irányuló kutatási program távolabbi céljaként Hoffmann István egy történeti helynévarchívum létrehozását álmodta meg. Ennek első lépéseként 1998-ban útjára indította a Magyar Névarchívum portált, illetve megalapította A Magyar Névarchívum Kiadványai könyvsorozatot. E sorozatnak ezidáig 57 kötete jelent meg, ami jól mutatja a kutatócsoport aktivitását. Szakmai életrajzában erről így ír: „Tudományos és oktatómunkám talán

legnagyobb sikerének tartom, hogy tanítványaimból egy mintegy 15 főből álló, lényegében folyamatosan működő helynévtörténeti kutatócsoportot sikerült létrehoznom”. Erre a névkutató közösségre építve alapította meg 2010-ben a Debreceni Egyetemen a Nyelv- és Névtörténeti Műhelyt, amely egy 2013-ban elnyert akadémiai pályázati támogatásnak köszönhetően (2019-ben újabb öt évre kapva támogatást) az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoportjaként működik.

Az akadémiai kutatócsoport programjával szervesen összefonódott Hoffmann István tudományos pályájának egy újabb lényeges irányvonala: a legfontosabb korai nyelvemlékek monografikus feldolgozásának terve. A Tihanyi alapítólevél kiadásának 950. évfordulója, a 2005-ös jubileumi év pezsdítőleg hatott az alapítólevéllel kapcsolatos kutatásokra, s ezt a tudományos pezsgést ünnepeltünk maga is gerjesztette azzal, hogy tanulmányokban igyekezett tisztázni az alapítólevél általa fontosnak tartott kérdéseit. Ez a tematika aztán annyira meghatározó, sőt megkerülhetetlen tárgyává vált a kutatómunkájának, hogy az akkor tájt készülő akadémiai doktori értekezésének [214.] is a részévé tette. Az értekezés ezen része 2010-ben monográfiában is napvilágot látott A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás címmel [7.], amellyel Hoffmann István elnyerte a Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karainak Publikációs Aranyérmét. Ez a munka inspirálóan hatott a nyelvemlékekkel kapcsolatos kutatásokra: nyomában monografikus feldolgozásban részesült a Tihanyi összeírás, a Garamszentbenedeki alapítólevél, a Százdi alapítólevél, a Bakonybéli összeírás; tanulmányok sora tárgyalta továbbá a Pécsváradi alapítólevél, a Pécsi püspökség alapítólevele, a Bakonybéli alapítólevél, a Zalavári oklevelek, a Zobori oklevelek problematikáját. Ezek, a részben a kutatócsoport tagjainak, részben a csoporthoz szorosan kötődő külső kutatóknak a tolla alól kikerülő munkák szervesen illeszkednek a kutatócsoport programjához, amely a magyar írásbeliség legkorábbi időszakának, a 11. századnak a nyelvtörténeti feltárását tűzte ki egyik fontos feladatául. A Tihanyi alapítólevélről szóló monográfia fontos azért is, mert ez volt az első olyan névtörténeti dolgozat, amely a helynév-etimológia helyett a jóval megbízhatóbb eredményekkel kecsegtető történeti helynév-rekonstrukció módszerét alkalmazta a helynévi szórványok magyarázatában (a könyv mellett lásd tanulmányokban is, pl. [90., 91., 95., 96., 102., 111.]). Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi problematikáját ugyancsak több írásban tárgyalta Hoffmann István [84., 88.], s ezekben hangsúlyozta egyrészt azt a módszertani elvet, hogy az oklevelek szórványait nem a latin anyaszövegből kiszakítva, hanem azzal együtt kell vizsgálni; másrészt pedig arra is felhívta a figyelmet, hogy az oklevelek megszövegezői milyen szinteken és módokon hagyhattak nyomot a szórványok nyelvi alkatán, befolyásolva ezek használati értékét.

Hoffmann István az onomasztika legcélszerűbb elméleti keretének a funkcionális megközelítést tartja, s azt is hangsúlyozza, hogy a magyar névkutatást valójában

egész története során valamiféle tágan értelmezett funkcionalizmus jellemezte. Ennek meggyőző igazolását adja a Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás című tanulmányában [118.]. Azt pedig, hogy ez az elméleti keret valóban kitűnően alkalmazható a régi magyar helynevek vizsgálatában is, azok a könyvek illusztrálják szemléletesen, amelyek ebben a keretben születtek meg: a 2017-ben Debrecenben megrendezett 26. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusra megjelentetett *History of Hungarian Toponyms* című, a nemzetközi tudományos olvasóközönségnek szóló munka [11.], illetve a 2018-ban közzétett *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai* című [12.], a magyar szakembereknek szóló kötet (mindegyiket társszerzőként, Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen jegyzi Hoffmann István). E kézikönyvszerű munkák alapján 2022-ben egy online tananyag is készült *A magyar helynevek története* címmel [26.], amely a történeti helynévkutatást az egyetemi oktatás oldaláról kívánja megtámogatni.

Ezek a szintézisek tehát a korai ómagyar kor legfontosabb nyelvi forrásrétegéről, a korszak magyar helyneveiről adnak átfogó képet. A helynevek nyelvtörténeti forrásként való értékelése meghatározó gondolata több Hoffmann-tanulmánynak is [85., 98., 104., 140, illetve 38.] csakúgy, mint a nyelvi rekonstrukció és etnikai rekonstrukció problémaköre [93., 105., 129., 130.]. Különösen izgalmasak és újszerűek azok a dolgozatai, amelyek egy-egy térség (a Bakonyalja, illetve a Zsitva völgye) magyar–szláv helynévmintázatait mutatják be az ómagyar korban [135., 138., illetve 139.]. A régi helynevek vallomását régóta felhasználják arra kutatóink (nyelvészek és történészek egyaránt), hogy általuk megrajzolják az Árpád-kori Kárpát-medence etnikai képét. A nem megfelelő módszerek alkalmazása azonban jelentős tévedésekhez vezethet, nem kis mértékben torzítva a nyelvi-etnikai rekonstrukció eredményeit. Ezért is tartotta Hoffmann István mindig is fontosnak, hogy történész fórumokon is hírt adjon a nyelvészeti kutatások legújabb eredményeiről, és ebből a megfontolásból tartotta éppen ebben a témakörben akadémiai székfoglaló előadását *Adat és elmélet a Kárpát-medence korai ómagyar kori nyelvi viszonyainak vizsgálatában* címmel (tanulmányként is közölve: [141.]).

A névkutatás jellegzetesen inter- vagy még inkább multidiszciplináris tudományterület. Kutatásának tárgya, a nevek pedig más tudományterületeknek (főképpen a történettudománynak) is a forrásanyagát jelentik. Azt, hogy miként hasznosíthatók a helynevek például az őstörténet forrásaként, tanulmányban tárgyalta Hoffmann István [122.], ahogyan azt is, hogy milyen kapcsolati háló fűzi egymáshoz a névtant és a különböző társtudományokat [126.].

Talán az sem véletlen, hogy „a haza helyneveinek gyűjtésére és összeírására” elsőként éppen egy történész, Pesty Frigyes, a Magyar Tudományos Akadémia tagja tett kísérletet az 1860-as években. Ennek a forrásnak a Bihar vármegyei anyagát Hoffmann István és Kis Tamás adta közre: erre két kötetben 1996-ban és

1998-ban került sor [15.]. A forrás jelentőségét mutatja, hogy Pesty Frigyes helynévtárának feldolgozása és a még kiadatlan megyék megjelentetése napjainkban a Magyar Nemzeti Helynévtár Programjának fókuszterületei közé is bekerült.

A helynevek mellett a másik fő tulajdonnévi kategória, a személynevek kapcsán a történetiség, a személynévrendszer és a személynévfajták kialakulásának folyamata, valamint névelméleti kérdések keltették fel Hoffmann István érdeklődését. Ez utóbbit tanúsítja a 2008-ban publikált elméleti igényű tanulmánya a személynévrendszerek leírásáról [101.]. Az ebben kifejtett, a személynévfajtákat pragmatikai, illetve funkcionális-kognitív síkon elkülönítő-meghatározó modellt a szerző nemzetközi fórumon is bemutatta [42.], hatását pedig több mint félszáz hivatkozás mellett azok a könyvnyi terjedelmű munkák is jelzik, amelyek ezt a modellt alkalmazták, mégpedig a történeti személynevekre adaptálva.

A helynévkutatásban is azt tapasztaljuk, hogy „a kutatási részterületek szerteágazó volta, a tematika sokfélesége, a kutatói szemlélet és az alkalmazott módszerek sokszínűsége, a kutatásokba bekapcsolódó szakemberek nagy száma és vele együtt sokféle közelítésmódja olyan bőséges eredményeket hozott az utóbbi időben, hogy ez az eligazodást önmagában is jelentősen megnehezítette” (2003 [4.]: 7). Ez a tapasztalat ösztönözte Hoffmann Istvánt a 2000-es évek elején arra, hogy a Magyar helynévkutatás (1958–2002) című munkájában [4.] a tárgyalt fél évszázad tudományszakot érintő eredményeit összefoglalja és értékelje. A tudománytörténeti összefoglalások és a kézikönyvek műfaját mintegy ötvöző kötet — ami egyébként habilitációs értekezésnek készült [213.] — nemcsak azoknak van a segítségére, akik aktívan művelik ezt a tudományterületet, vagy tanulmányaik során szeretnének megismerkedni a helynévkutatással, hanem azok számára is támpontul szolgálhat, akik egy-egy részletkérdés iránt érdeklődve mélyednek el a helynevek világában.

A magyar helynévkutatás helyzetével hazai és nemzetközi fórumokon közzétett tanulmányokban is foglalkozott Hoffmann István [79., 142., illetve 27., 28., 31.]. Ezzel párhuzamosan a finn névkutatás eredményeit is igyekezett a magyarországi szakemberekkel megismertetni [43., 49.], és az uráli névkutatás helyzetéről is több ízben szót ejtett [75., 29., 30., 32.]. Itt kell említést tennünk arról is, hogy az uráli nyelvek névkutatásának 2000-ben önálló szakmai fórumot hozott létre (másokkal együttműködésben): az *Onomastica Uralica* című, Debrecen–Helsinki székhelyű folyóiratot [225.], amelynek — időnként az uráli nyelvek körénél tágabb profillal — ezidáig 15 kötete látott napvilágot.

Noha Hoffmann István pályáján a legmeghatározóbb szál kétségkívül a történeti helynévkutatás, és leginkább ezzel azonosítja őt a tudományos közvélemény is, a nevekkal való megismerkedés első impulzusai, az élőnyelvi helynévgyűjtés és -feldolgozás élményei, vagyis a helynévkutatás emberközeli volta alighanem máig a legfőbb vonzerő számára. Jubilánsunk sokat tett ezen a téren már az eddigiekben is, és szerencsére még többet tehet majd az elkövetkező évtizedben.

A Veszprém megye földrajzi nevei című helynévgyűjtemény Pápai járásra vonatkozó anyagának egybeállításában fiatal kutatóként Hoffmann István is komoly szerepet vállalt: több település helynévanyagát ő gyűjtötte fel [13.].

A helynévgyűjtés és -közzététel a témája egy újabb modellértékű munkájának is: a Mikrotoponímiai vizsgálatok című kiadványt egy három részből álló könyvsorozatként gondolta el, amelynek első darabjaként az egykori bölcsészdoktori értekezésének egy részét, Tapolcafü helyneveit adta közre [9.]. A „trilógia” második kötete Kup és Pápakovácsi települések helynévanyagát tartalmazza majd, a harmadik kötetben pedig egy feldolgozó-összevető mikrotoponímiai analízis szerepel a tervek között. Ebbe a témakörbe illeszkedik a helynévgyűjtés és a tudományos kutatás összefüggéséről szóló munkája [82.], továbbá a Nagykörű és Tapolcafü összehasonlító helynévrendszertani vizsgálatát végző dolgozata [127.].

Az 1960–80-as években zajló, majd az 1990-es években elakadó országos helynévgyűjtés újraindítását és a gyűjtés eredményeinek, valamint a meglévő névgyűjteményeknek a korszerű digitális adatbázisban való közzétételét, feldolgozását tüzte ki céljául az az előbb TÁMOP-, majd OTKA-pályázati támogatással megvalósuló, 2010-ben indult Magyar Digitális Helynévtár program, amely mintegy félmillió helynévi adat bizonyos szintű feldolgozásáig jutott el (vö. pl. [128., 136.]). A pályázati források elapadásával a program folytatására nem sok esély mutatkozott, Hoffmann István azonban mindenképpen szeretne volna megvalósítani a Kárpát-medence teljes helynévanyaga összegyűjtésének a magyar tudományosságban már jó kétszáz éve megfogalmazott elképzelését. Erre az elmúlt évtől nyílt lehetőség, miután a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Freund Tamás a Nemzeti Kutatási Programok között a Tudomány a magyar nyelvért nemzeti program keretében, annak egyik alprogramjaként támogatandónak ítélte a Magyar Nemzeti Helynévtár Programot. A program 2022. január 1-jén indult el (<https://mnhp.unideb.hu>, róla a tudósításokat lásd pl. [143., 146.]). Ez a rendkívüli volumenű, évtizedesre tervezett kutatási program adatok százazreinek, millióinak a feltárását jelenti, amelyben kutatók százait kell összefogni és irányítani. A folyamatosan sok szálon futó munkák igen nagy lendületet és szervezőerőt igényelnek annak vezetőjétől, de Hoffmann István ebbe a munkába olyan lendülettel és elszántsággal vetette bele magát, ami kétséget sem hagy afelől, hogy ez a program az ő irányításával egy évtized alatt sikeresen megvalósul.

Ehhez kívánunk ünnepeltünknek a korábbi évtizedekhez hasonló lankadatlan erőt, munkakedvet, jó egészséget!

Ráczi Anita
ORCID: 0000-0002-9917-6625
Debreceni Egyetem
racz.anita@arts.unideb.hu

Tóth Valéria
ORCID: 0000-0003-0822-591X
Debreceni Egyetem
toth.valeria@arts.unideb.hu

Hoffmann István tudományos és publicisztikai munkássága

BÁBA BARBARA

I. Önálló munkák

1. Könyvek

1. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen, 1993. 163 lap, angol nyelvű összefoglalással. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/sorozat/helynev/hntart.htm>
2. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. [Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen]. A Magyar Névarchívum Kiadványai 1. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 1997. 155 lap + 33 térképmelléklet. URL: <https://mek.oszk.hu/01600/01694/>
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. [Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen]. A Magyar Névarchívum Kiadványai 3. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 1999. 123 lap + 16 térképmelléklet. URL: <https://mek.oszk.hu/01600/01696/>
4. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, 2003. 281 lap. URL: <https://mek.oszk.hu/01700/01700/>
5. *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. [Póczos Ritával, Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen]. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005. 449 lap. URL: <https://www.mek.oszk.hu/03500/03506/03506.pdf>
6. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007. 178 lap. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/sorozat/helynev/hnnyel.pdf>
7. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 258 lap + 2 melléklet. URL: <https://www.mek.oszk.hu/08700/08750/08750.pdf>

8. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 3. Heves–Küküllő vármegye.* [Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen]. A Magyar Névarchívum Kiadványai 25. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 115 lap + 23 térképmelléklet. URL: <https://mek.oszk.hu/12000/12021/12021.pdf>
9. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. 138 lap + 2 térképmelléklet. URL: <https://mek.oszk.hu/11900/11900/11900.pdf>
10. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 4. Liptó–Pilis vármegye.* [Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen]. A Magyar Névarchívum Kiadványai 43. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. 119 lap + 18 térképmelléklet. URL: https://mnynk.unideb.hu/publikaciok/ha_4.pdf
11. *History of Hungarian Toponyms.* [Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen]. Hamburg, Buske, 2017. 313 lap.
12. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* [Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen]. Budapest, Gondolat Kiadó, 2018. 542 lap.
URL: https://mnynk.unideb.hu/publikaciok/hi_ra_tv_rmha_tart.pdf

2. Könyvrészletek

13. *Veszprém megye földrajzi nevei 2. A Pápai járás.* [Ács Annával, Csepregi Istvánnal, Gerstner Károllyal, Györffy Györgynével, Harmath Istvánnal, Tungli Gyulával és Varga Máriával közösen]. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest, 1987. 391 lap.
14. [Fejezetek]. In: HOFFMANN, ISTVÁN szerk., *Onomastica Uralica. Plan of Series — Sorozatterv — Sarjan suunnitelma — Väljaande projekt — План сериу.* Debrecen–Helsinki, 2000. 88 lap.
The plan of a series in Uralian onomastics [A további szerkesztőkkel közösen]: 5–7, Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages: 8–10, Waternames in the Uralian Languages: 17–19, Egy uráli névtani sorozat terve [A további szerkesztőkkel közösen]: 21–23, Az uráli nyelvek válogatott névtani bibliográfiája: 24–26, Víznevek az uráli nyelvekben: 33–35, Uralilaisista nimistöntutkimusta käsitlevæn julkaisusarjan suunnitelma [A további szerkesztőkkel közösen]: 37–39, Uralilaisisten kielten nimistöntutkimuksen valikoitu bibliografia: 40–42, Vesistönimet uralilaisissa kielissä: 49–51, Urali keelte onomastikat käsitleva väljaandesarja projekt [A további szerkesztőkkel közösen]: 53–55, Urali keelte onomastika valitud bibliograafia: 56–58, Veekogunimed urali keeltes: 64–67, План уральской ономастической серии [A további szerkesztőkkel közösen]: 69–72, Избранная библиография по ономастике уральских языков: 72–75, Гидронимия в уральских языках: 83–86.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek.html>

3. Szövegkiadás

15. *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából. 1864. Bihar vármegye 1–2.* [Kis Tamással közösen]. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65–66. Debrecen, 1996, 1998. 650 lap + térképmelléklet.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/sorozat/pesty/index.html>

4. Tankönyvek

16. *Magyarul — felső fokon. Magyar nyelvi gyakorlatok idegen ajkúaknak.* [Hlavacska Edittel közösen]. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989. 147 lap.
17. *Magyarul — felső fokon. Magyar nyelvi gyakorlatok idegen ajkúaknak.* [Hlavacska Edittel közösen]. Második kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 147 lap.
18. *Hungarolingua 1. Magyar nyelvkönyv.* [Hlavacska Edittel, Laczkó Tiborral és Maticsák Sándorral közösen]. Debrecen, Debreceni Nyári Egyetem, 1991. 178 lap.
19. *Hungarolingua 2. Magyar nyelvkönyv középhasadókknak.* [Hlavacska Edittel, Laczkó Tiborral és Maticsák Sándorral közösen]. Debrecen, Debreceni Nyári Egyetem, 1993. 174 lap.
20. *Hungarolingua 1. Magyar nyelvkönyv.* [Hlavacska Edittel, Laczkó Tiborral és Maticsák Sándorral közösen]. Második, átdolgozott kiadás. Debrecen, Debreceni Nyári Egyetem, 1996. 176 lap.
21. *Hungarolingua 3. Magyar nyelvkönyv haladóknak.* [Hlavacska Edittel, Laczkó Tiborral és Maticsák Sándorral közösen]. Debrecen, Debreceni Nyári Egyetem, 1999. 128 lap.
22. *Hungarolingua + 1/1. Magyar nyelvkönyv.* [Hlavacska Edittel, Laczkó Tiborral és Maticsák Sándorral közösen]. Bővített kiadás. Debrecen, Debreceni Nyári Egyetem, 2015. 192 lap.
23. *Hungarolingua + 1/2. Magyar nyelvkönyv.* [Hlavacska Edittel, Laczkó Tiborral, Maticsák Sándorral és Hoffmann Zsuzsával közösen]. Bővített kiadás. Debrecen, Debreceni Nyári Egyetem, 2015. 208 lap.
24. *Hungarolingua + 2/1. Magyar nyelvkönyv külföldieknek.* [Hlavacska Edittel, Laczkó Tiborral, Maticsák Sándorral és Hoffmann Zsuzsával közösen]. Bővített kiadás. Debrecen, Debreceni Nyári Egyetem, 2016. 224 lap.
25. *Hungarolingua + 2/2. Magyar nyelvkönyv külföldieknek.* [Hlavacska Edittel, Laczkó Tiborral, Maticsák Sándorral és Hoffmann Zsuzsával közösen]. Bővített kiadás. Debrecen, Debreceni Nyári Egyetem, 2016. 212 lap.
26. *A magyar helynevek története.* (Felsőoktatási online tankönyv). [Rácz Anitával, Tóth Valériával és Kis Tamással közösen]. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mhntort/>

II. Nemzetközi fórumokon megjelent tanulmányok

27. Unkarilaisen paikkanimistöntutkimuksen suuntauksia. *Hungarologische Beiträge* (Jyväskylä) 5 (1995): 189–200. URL: <https://bit.ly/3L5NHio>
28. Namenforschung an der Universität Debrecen. *Namenkundliche Informationen* (Leipzig) 77/78 (2000): 145–152.
29. Uralilaisen nimistöntutkimuksen mahdollisuuksista. *Virittäjä* (Helsinki) 105 (2001): 113–118. URL: <https://bit.ly/3n7KWVx>
30. Uralilaisen nimistöntutkimuksen mahdollisuuksista. *Congressus Nonus Internationalis Fenno-ugristarum 7.–13. 8. 2000 Tartu. Pars IV* (2001): 365–368.
31. The Last Thirty Years of Hungarian Toponomastics. In: NYIRKOS, ISTVÁN szerk., *History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 2*. Debrecen–Helsinki, 2002. 199–244.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou2/14hoffmann.pdf>
32. Über die Möglichkeiten der uralischen Namenforschung. *Namenkundliche Informationen* 81/82 (2002): 201–210.
33. Passato, presente e futuro degli studi onomastici nel mondo. Onomastic studies in the world: Past, present and future. [Több külföldi szerzővel közösen]. *Rivista Italiana di Onomastica* 8/2 (2002): 439–504.
34. Lajos Kiss (1922–2003). *Namenkundliche Informationen* 85/86 (2004): 391–395.
35. Questions of Onomastics at the 10th International Congress on Finno-Ugric Studies. [Maticsák Sándorral közösen]. In: HOFFMANN, ISTVÁN–TÓTH, VALÉRIA szerk., *Onomastica Uralica 5*. Debrecen–Helsinki, 2007. 7–18.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou5/01hofmat.pdf>
36. Возможности исследования древних топонимов, его прошлое и перспективы. In: HOFFMANN, ISTVÁN–TÓTH, VALÉRIA szerk., *Onomastica Uralica 5*. Debrecen–Helsinki, 2007. 45–58.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou5/04hoffma.pdf>
37. Lajos Kiss (1922–2003). In: HOFFMANN, ISTVÁN–TÓTH, VALÉRIA szerk., *Onomastica Uralica 5*. Debrecen–Helsinki, 2007. 72–76.
URL: <https://bit.ly/41F0YFv>
38. The name as a historical source. In: HOFFMANN, ISTVÁN–TÓTH, VALÉRIA szerk., *Onomastica Uralica 7*. Debrecen–Helsinki, 2008. 75–85.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou7/06hoffmann.pdf>
39. Katalin Fehértói (1925–2006). In: HOFFMANN, ISTVÁN–TÓTH, VALÉRIA szerk., *Onomastica Uralica 7*. Debrecen–Helsinki, 2008. 102–106.
URL: <https://bit.ly/3Hi5GRp>
40. Kiss Lajos Award. In: HOFFMANN, ISTVÁN–TÓTH, VALÉRIA szerk., *Onomastica Uralica 7*. Debrecen–Helsinki, 2008. 106–109.
URL: <https://bit.ly/3ozKu2K>

41. Die heimischen Streudenkmäler der ungarischen Sprache. In: MADAS EDIT szerk., „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009. 29–31.
42. Viewpoints on the cognitive-pragmatic description of personal names. [Tóth Valériával közösen]. *Word. Journal of the International Linguistic Association* 61/2 (2015): 141–164. URL: <https://bit.ly/40D5piH>
43. Fokuksessa suomalaisen nimistöntutkimus. *Virittäjä* 119 (2015): 150–156. URL: <https://journal.fi/virittaja/article/view/41332>
44. Theoretical Issues in Toponym Typology. [Tóth Valériával közösen]. In: BÖLCSKEI, ANDREA–FELECAN, OLIVIU–ȘTĚPÁN, PAVEL szerk., *Onomastica Uralica* 12. Debrecen–Helsinki, 2018. 7–29. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou12/01.pdf>
45. Theoretical Issues in Toponym Typology. [Tóth Valériával közösen]. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 160 (2018): 281–302. URL: <https://www.austriaca.at/0xc1aa5576%200x003a9fcb.pdf>
46. Linguistic Reconstruction — Ethnic Reconstruction. In: TÓTH, VALÉRIA szerk., *Onomastica Uralica* 15. Debrecen–Helsinki, 2019. 5–12. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou15/01.pdf>

III. Hazai fórumokon megjelent tanulmányok

47. Tapolcafő földrajzi nevei. *Stúdium. A Kossuth Lajos Tudományegyetem tudományos diákköreinek kiadványai* 6 (1975): 5–40.
48. A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 23 (1980): 11–22. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/1-31/mnyj23.pdf#page=12>
49. Helynévkutatás Finnországban. *Magyar Nyelvjárások* 25 (1983): 79–90. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/1-31/mnyj25.pdf#page=80>
50. A helynévrendszer változásai egy határresszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27 (1984–1985): 103–114. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/1-31/mnyj26-27.pdf#page=104>
51. *Kalapács*. *Magyar Nyelv* 81 (1985): 216–218. URL: http://real-j.mtak.hu/15452/1/MagyarNyelv_1985.pdf#page=230
52. A helynévhasználat és a nyelvi norma. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 435–443.
53. Számítógépes helynévtörténeti vizsgálatok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 183. Budapest, 1989. 103–107.

54. A metaforikus helynévadás. Egy alfejezet a történeti helynévtipológiából. *Folia Uralica Debreceniensia* 2 (1991): 39–48.
55. Rendszer és szintézis helynévkutatásunkban. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusának előadásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 275–280.
56. A jelentésbeli helynévalkotás. *Magyar Nyelvjárások* 30 (1992): 3–23.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/1-31/mnyj30.pdf#page=4>
57. A helynevek szerkezeti elemzése. *Magyar Nyelvjárások* 31 (1993): 11–44.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/1-31/mnyj31.pdf#page=12>
58. A helynevek szerkezeti változása. *Hungarológia* 3 (1994): 266–278.
URL: <https://bit.ly/3V4XJ7S>
59. Válasz Mező András és Juhász Dezső opponensi véleményére. *Névtani Értesítő* 16 (1994): 115–119.
60. Ómagyar kori helynévfeldolgozások. *Magyar Nyelvjárások* 33 (1996): 43–52. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/33/04hoffma.htm>
61. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. [Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen]. *Magyar Nyelvjárások* 33 (1996): 187–213.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/33/16nyj1.htm>
62. Ómagyar kori helynévfeldolgozások. [Rácz Anitával és Tóth Valériával közösen]. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 64. Debrecen, 1996. 30 lap.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/33/omagyhn.htm>
63. Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet. In: V. RAISZ RÓZSA szerk., *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. Budapest, 1996. 113–123.
64. Utak, lehetőségek történeti helyneveink kutatásában. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, 1997. 227–236.
65. Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból. In: KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1997. 141–154.
66. Gondolatok a történeti helynévkutatásról. *Magyar Nyelvjárások* 35 (1998): 121–129. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/35/09hoffm.doc>
67. Nyelvtörténet és számítógép. In: V. RAISZ RÓZSA–H. VARGA GYULA szerk., *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. Budapest, 1999. 358–370.
68. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21 (1999): 66–70. URL: <https://bit.ly/3V6iBeP>

69. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37 (1999): 207–216.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/37/hoffmann.doc>
70. Földrajzi közneveink szótáráról. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *Nép — nyelv — társadalom. Végh József emlékezetére*. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 4. Szombathely, 2000. 63–73.
71. Egy történeti helynévszótár tervéről. In: T. MOLNÁR ISTVÁN–KLAUDY KINGA szerk., *Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000. 251–257.
72. Mutatvány földrajzi közneveink szótárából. [Nemes Magdolnával közösen]. *Magyar Nyelvjárások* 38 (2000): 179–186.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/38/18hinem.doc>
73. Együttműködési program az uráli nyelvek névkutatása terén. [Maticsák Sándorral és Nyirkos Istvánnal közösen]. *Névtani Értesítő* 22 (2000): 142–150. URL: <https://bit.ly/41UFhkp>
74. Megjegyzések a helynevek szemantikai szerkezetéhez. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 4. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2000. 110–119.
75. Az uráli névkutatás lehetőségeiről. *Magyar Nyelv* 97 (2001): 29–34.
URL: <https://www.c3.hu/~magyarnyelv/01-1/hoffmann.htm>
76. Mire jó a névtudomány? A finnországi névkultúráról. *Folia Uralica Debreceniensia* 8 (2001): 225–235. URL: <https://bit.ly/3H8doh6>
77. Újabb eredmények a helynévtörténeti kutatásokban. *Magyar Nyelvjárások* 39 (2001): 135–146. URL: <https://bit.ly/3Aok7Qd>
78. A helynevek szerkezetéről. In: ANDOR JÓZSEF–BENKES ZSUZSA–BÓKAY ANTAL szerk., *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2002. 237–241.
79. A magyar névkutatás az ezredfordulón. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 9–22. URL: <https://bit.ly/3LdvO1c>
80. Egy újabb nyelvtörténeti adatbázisról. In: GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA szerk., *Köszöntő kötet B. Gergely Pirokska tiszteletére*. Miskolc, Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2002. 65–68.
81. *Patak*. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, 2003. 664–673.
82. Helynévgyűjtés és tudományos kutatás. *Névtani Értesítő* 25 (2003): 17–22.
URL: <https://bit.ly/3V6hMCL>
83. Kiss Lajos (1922–2003). *Magyar Nyelvjárások* 42 (2004): 217–222.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/42/mnyj42.pdf#page=217>

84. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1* (2004): 9–61. URL: <https://bit.ly/41UhCAS>
85. Régi helyneveink mint (nyelv)történeti források. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határon túl*. Jászberény, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar–TIT Jászsági Szervezete–Jászok Egyesülete, 2004. 192–198.
86. Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő 27* (2005): 117–124. URL: <https://bit.ly/40D70Fr>
87. Címzóválasztás nyelvtörténeti szótárakban. In: MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2006. 445–452.
88. Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2006. 142–147.
89. A névkutatás kérdései a X. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson. [Maticsák Sándorral közösen]. *Névtani Értesítő 28* (2006): 191–199.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/ne/szamok/28/ne2822hims.pdf>
90. A Tihanyi alapítólevél három szórványáról. *Huluoodi, Turku, Ursa. Helynévtörténeti Tanulmányok 2* (2006): 67–82. URL: <https://bit.ly/3LvVL25>
91. *Mortis* birtok a Tihanyi alapítólevelben. *Magyar Nyelvjárások 44* (2006): 29–67. URL: <https://bit.ly/3L7PIu7>
92. Fehértói Katalin (1925–2006). *Magyar Nyelvjárások 44* (2006): 177–182. URL: <https://bit.ly/3V8QoV0>
93. Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2007. 11–20.
URL: <https://bit.ly/40Bgb9s>
94. A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége. In: ÉRSZEGI GÉZA szerk., *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Tihanyi, Tihanyi Bencés Apátság, 2007. 61–66.
95. *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevelben. In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 2007. 1: 354–370.
96. A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz. *Tichon, Balatin, Petra, Fuk. Névtani Értesítő 29* (2007): 7–22. URL: <https://bit.ly/3oISz5u>
97. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3* (2008): 9–27.
URL: <https://ht.unideb.hu/3/01hoffma.doc>

98. A név mint történeti forrás. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest, 2008. 20–29.
99. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései. (Akadémiai doktori értekezés). Tézisek. *Névtani Értesítő* 30 (2008): 232–238.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/ne/szamok/30/ne3027hi.pdf>
100. Válasz az opponensi véleményekre. *Névtani Értesítő* 30 (2008): 250–254.
URL: <https://bit.ly/3mWW2wN>
101. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46 (2008): 5–20. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/46/01hoffmann.pdf>
102. *Tolna. Helynévtörténeti Tanulmányok* 4 (2009): 185–192.
URL: <https://ht.unideb.hu/4/14hoffma.pdf>
103. A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009. 13–28.
104. Régi helyneveink mint (nyelv)történeti források. (Újraeközlés). In: MINYA KÁROLY szerk., *Szöveggyűjtemény I. A magyartanári mesterképzésben részt vevő hallgatók részére*. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 2009. 162–169.
105. A helynév-etimológiától a helynév-rekonstrukció felé. In: P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó, 2010. 63–70.
URL: <https://bit.ly/3AtZLou>
106. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2010. 77–82.
107. Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: BARTHA ELEK–KEMÉNYFI RÓBERT–LAJOS VERONIKA szerk., *A víz kultúrája*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2010. 209–220.
108. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48 (2010): 49–58.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/48/04hoffmann.pdf>
109. Dunaföldvár régi *Zemony* nevéről. In: CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ENIKŐ szerk., *Kláriskok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, 2011. 155–161. URL: <https://bit.ly/41Aec6l>
110. Pápa környéki helynevek történeti tanulságai. In: TUNGLI GYULA szerk., *A pápai névtani konferencia előadásai*. Pápa, Pápai Művelődéstörténeti Társaság, Pannon Egyetem Pápai Intézete, 2011. 7–18.

111. A Tihanyi alapítólevél *zakadat* szórványairól. In: TÓTH ÁLMOS–BÁRTH M. JÁNOS szerk., *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. Budapest, Meteor Természetbarát Turista Egyesület, 2011. 223–226.
112. Csúry Bálint, a debreceni egyetem tanára. *Magyar Nyelvjárások* 49 (2011): 41–50.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/49/03csury-hoffmann.pdf>
113. Benkő Loránd, a névkutató. *Magyar Nyelv* 108 (2012): 138–145.
URL: http://www.c3.hu/~magyarnyelv/12-2/HoffmannI_122.pdf
114. Benkő Loránd, a névkutató. In: JUHÁSZ DEZSŐ–KISS JENŐ szerk., *Benkő Loránd emlékezete*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 238. Budapest, 2012. 19–26.
115. Istókhalmától Stockholmig. Vázlat egy kutatási tervhez. In: WINKLER, EBERHARD–BARTENS, HANS–HERMANN–HASSELBLATT, CORNELIUS szerk., *Laponicae investigationes et uralicae*. Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 2012. 61–69.
116. Elmélet és terminológia a magyar helynévkutatásban. *Névtani Értesítő* 34 (2012): 127–137. URL: <https://bit.ly/443Qhhc>
117. Kiss Lajos, a helynévkutató. *Nyelvtudományi Közlemények* 108 (2012): 402–411. URL: http://archive.nytud.hu/nyk/108/18_kissl.pdf#page=10
118. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50 (2012): 9–26. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/50/02hoffmann.pdf>
119. Kálmán Béla és a nevek világa. *Nyelvtudományi Közlemények* 109 (2013): 392–399. URL: <https://bit.ly/3oGK76D>
120. Csúry Bálint, a debreceni egyetem tanára. *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények* 4 (2013): 24–32.
URL: <https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/article/view/1242/1239>
121. Egy elfeledett földrajzi köznévkészlet nyomában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10 (2014): 119–138. URL: https://ht.unideb.hu/10/08_hoffmann_istvan.pdf
122. A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERI JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk., *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014. 211–218.
URL: https://mnytud.arts.unideb.hu/adatok/hoffmann/hi_ostort.pdf
123. Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk., *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Budapest–Debrecen, 2014. 2: 693–704.
URL: https://mnytud.arts.unideb.hu/adatok/hoffmann/hi_sep_solymosi.pdf

124. Név és jelentés. In: BAUKO JÁNOS–BENYOVSZKY KRISZTIÁN szerk., *A nevek szemiotikája*. Nyitra–Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Magyar Szemiotikai Társaság, 2014. 5–21. URL: <https://bit.ly/41YoGFH>
125. Adalékok a mikrotoponimák kronológiai jellegzetességeihez. In: KALCSÓ GYULA szerk., *Acta Academiae Agriensis 42. Sectio Linguistica Hungarica*. Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015. 93–103. URL: https://mnynk.unideb.hu/publikaciok/hi_mikrotoponimak_2015.pdf
126. A névtan és a társtudományok. In: FARKAS TAMÁS–SLÍZ MARIANN szerk., *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2015. 11–22. URL: <https://bit.ly/41AV0Wk>
127. Nagykörű és Tapolcafő. Összehasonlító helynévrendszertani vizsgálat. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOC SIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, 2015. 376–387. URL: https://mnynk.unideb.hu/publikaciok/hoffmann_jd_60_2015.pdf
128. Magyar Nemzeti Helynévtár. [Tóth Valériával közösen]. *Névtani Értesítő* 37 (2015): 195–202. URL: https://mnynk.unideb.hu/publikaciok/hi_tv_mnh2015.pdf
129. Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. [Tóth Valériával közösen]. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11* (2015): 7–16. URL: https://mnynk.unideb.hu/publikaciok/01_hi_tv_ht11_2015.pdf
130. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. [Tóth Valériával közösen]. *Századok 150* (2016): 257–318. URL: https://mnynk.unideb.hu/publikaciok/hi_tv_szazadok.pdf
131. A helynevek kormeghatározó értékéről. In: BENŐ ATTILA–T. SZABÓ CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv — térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016. 39–49. URL: https://mnynk.unideb.hu/publikaciok/szaemlkonf_hi.pdf
132. Penavin Olga és a Csűry-iskola. *Hungarológiai Közlemények 17/4* (2016): 1–12. URL: <https://bit.ly/4200GJ2>
133. Szentmárton a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12* (2016): 85–104. URL: <https://ht.unideb.hu/12/06hoffmanni.pdf>
134. Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai. *Történeti Földrajzi Közlemények 5/3–4* (2017): 47–61. URL: <https://bit.ly/3Ncl3ic>
135. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER–VÖRÖS FERENC szerk., „...ahogy a csillag

- megy az égen...”. *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely, Savaria University Press, 2017. 137–150. URL: <https://bit.ly/3V2cGaN>
136. Mi is a Magyar Nemzeti Helynévtár célja és feladata? [Tóth Valériával közösen]. *Névtani Értesítő* 39 (2017): 169–182.
URL: <https://bit.ly/3HcFY0M>
137. Könyv a magyar nyelv jelenéről és jövőjéről. *Magyar Nyelv* 114 (2018): 129–134. URL: http://real.mtak.hu/85961/1/HoffmanI_MNy_18_2_u.pdf
138. Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. *Magyar Nyelvjárások* 57 (2019): 5–29.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/57/01.hoffmanni.pdf>
139. Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15 (2019): 49–88. URL: <https://ht.unideb.hu/15/03.pdf>
140. A helynév mint tudományos forrás. *Debreceni Szemle* 2020/3: 350–360.
URL: <https://bit.ly/41D6hVV>
141. Adat és elmélet a Kárpát-medence korai ómagyar kori nyelvi viszonyainak vizsgálatában. *Magyar Nyelv* 116 (2020): 385–401.
URL: http://real.mtak.hu/118916/1/HoffmannI_MNy_20-4.pdf
142. Magyar névkutatás: irányok és perspektívák. *Magyar Nyelv* 117 (2021): 385–402. URL: http://real.mtak.hu/136592/1/Hoffmann_MNy_21-4.pdf
143. A Magyar Nemzeti Helynévtár Programról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17 (2021): 139–145. URL: <https://ht.unideb.hu/17/08.pdf>
144. Benkő Loránd, az Anonymus-kutató. *Magyar Nyelv* 118 (2022): 28–35.
URL: http://real.mtak.hu/141083/1/HoffmannI_MNy_22-1.pdf
145. Kiss Lajos születésének centenáriuma. *Magyar Nyelv* 118 (2022): 356–359. URL: http://real.mtak.hu/153821/1/HoffmannI_MNy_22-3.pdf
146. Elindult a Magyar Nemzeti Helynévtár Program. *Névtani Értesítő* 44 (2022): 125–129. URL: <https://bit.ly/41GyZWa>
147. Jeles névkutatók centenáriuma: 100 éve született Benkő Loránd és Kiss Lajos. *Névtani Értesítő* 44 (2022): 243–251. URL: <https://bit.ly/41VwiQ3>

IV. Tudományos munkák bírálata

148. Baranya megye földrajzi nevei. *Magyar Nyelv* 82 (1986): 486–494.
149. Juhász Dezső, A magyar tájnévadás. *Magyar Nyelv* 85 (1989): 364–367.
150. Könyv a finn helynevekről. Eero Kiviniemi, Perustietoa paikannimistä. *Magyar Nyelvjárások* 28–29 (1990): 157–164.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/1-31/mnyj28-29.pdf#page=158>
151. Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *Magyar Nyelv* 93 (1997): 87–97.
152. Kiss Lajos, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. *Magyar Nyelv* 99 (2003): 225–229.
URL: <http://www.c3.hu/~magarynyelv/03-2/hoffmann.pdf>

153. Mező András, Patrocíniumok a középkori Magyarországon. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 38 (2003): 485–490.
154. Benkő Loránd, Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. *Magyar Nyelvjárások* 42 (2004): 99–105.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/42/mnyj42.pdf#page=99>
155. Benkő Loránd, Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. *Magyar Nyelv* 100 (2004): 209–216.
URL: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/04-2/hoffmann.pdf>
156. Fehértói Katalin, Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. *Nyelvtudományi Közlemények* 102 (2005): 300–311.
URL: <http://archive.nytud.hu/nyk/102/szemle102.pdf#page=26>
157. Terhi Ainiala–Minna Saarelma–Paula Sjöblom, Nimistöntutkimuksen perusteet. *Magyar Nyelvjárások* 46 (2008): 217–225.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/46/12ismertetesek.pdf>
158. Benkő Loránd, A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. *Magyar Nyelv* 106 (2010): 470–478.
URL: http://www.c3.hu/~magyarnyelv/10-4/hoffmann_104.pdf
159. Suomalainen paikannimikirja. [Finn helynévkönyv]. *Névtani Értesítő* 32 (2010): 223–233. URL: <https://bit.ly/40BMbtY>
160. Magyar nyelvtörténet — új nézőpontból. *Magyar Tudomány* 2019/3: 323–329. URL: https://mersz.hu/hivatkozas/matud_f18398

V. Kisebbségi tudományos érdeklődésű közlemények

1. Köszöntők, nekrológok, emlékbeszédek

161. Jakab László hetvenéves. *Magyar Nyelvjárások* 38 (2000): 7–12.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/38/jakab.htm>
162. Nyirkos István hetvenéves. *Magyar Nyelvjárások* 41 (2003): 9–17.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/41/mnyj41.pdf#page=9>
163. Jakab László nyolcvanéves. *Magyar Nyelvjárások* 48 (2010): 216–217.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/48/13koszontes.pdf>
164. Péntek János, a debreceni egyetem díszdoktora. *Magyar Nyelvjárások* 49 (2011): 195–196. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/49/11pentek.pdf>
165. Nyirkos István. (1933–2013). *Ethnica* 15/3 (2013): 58–59.
166. Gyászbeszédek Nyirkos István ravatalánál: Hoffmann István gyászbeszéde. *Magyar Nyelvjárások* 51 (2013): 9–12.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/51/02nyirkoseml.pdf>
167. Nyirkos István (1933–2013). *Magyar Nyelv* 110 (2014): 119–121.
URL: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/14-1/hoffmann14-1.pdf>
168. Gyászbeszédek Sebestyén Árpád ravatalánál: Hoffmann István gyászbeszéde. *Magyar Nyelvjárások* 52 (2014): 8–11.
URL: <https://bit.ly/41BVbAp>

169. Dénes György. (1923–2015). *Névtani Értesítő* 37 (2015): 335–337.
URL: https://www.academia.edu/75073211/Denes_Gyorgy_1923_2015_
170. Jakab László 85 éves. *Magyar Nyelvjárások* 53 (2015): 129–130.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/53/09.koszonetes.pdf>
171. Emlékezés Petőfi S. Jánosra. *Officina Textologica* 21 (2020): 11–15.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/ot/21/hoffmanni.pdf>

2. Előszók

172. Preface. In: HOFFMANN, ISTVÁN szerk., *Selected Bibliography of the Uralian Languages*. Onomastica Uralica 1a–1b. Debrecen–Helsinki, 2001. 7–9.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou1a1b/06pref.doc>
173. Preface. [Nyirkos Istvánnal és Ördög Ferencsel közösen]. In: HOFFMANN, ISTVÁN–NYIRKOS, ISTVÁN–ÖRDÖG, FERENC szerk., *Hungarian Onomastics in Onoma*. Onomastica Uralica 1c. Debrecen, 2002. 7–8.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou1c/01preface.pdf>
174. Előszó. [Tóth Valériával közösen]. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1* (2004): 7–8. URL: <https://ht.unideb.hu/1/01eloszo.doc>
175. Előszó. [Tóth Valériával közösen]. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2* (2006): 7–8. URL: <https://ht.unideb.hu/2/01aelosz.doc>
176. Előszó. [Juhász Dezsővel közösen]. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2007. 7–8.
URL: https://mek.oszk.hu/05100/05146/pdf/hunkong2006_3.pdf#page=8
177. Foreword/Предисловие. [Tóth Valériával közösen]. In: HOFFMANN, ISTVÁN–TÓTH, VALÉRIA szerk., *Onomastica Uralica* 5. Debrecen–Helsinki, 2007. 5–6. URL: <https://bit.ly/3Nbwtm8>
178. Előszó. [Tóth Valériával közösen]. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3* (2008): 7–8. URL: <https://ht.unideb.hu/3/01elosz.doc>
179. Előszó. In: HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 88. Debrecen, 2009. 5–6.
URL: <https://mek.oszk.hu/07700/07773/07773.pdf#page=5>
180. A Magyar Nyelvjárások 50. kötete elé: *Magyar Nyelvjárások* 50 (2012): 5–8. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/50/01mnyj50.pdf>
181. Ajánlás. In: KISS KÁLMÁN, *Csűry Bálint és a szamosháti tájnyelv*. Partiumi Füzetek 83. Nagyvárad, Varadinum Script Kiadó, 2015. 7–9.

3. Nyelvelméleírások

182. Váradí regestrum, 1208–1235. In: MADAS EDIT szerk., *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvelmélek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009. 217.

183. Tihanyi alapítólevél. [Érszegi Gézával közösen]. In: KŐSZEGHY PÉTER főszerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon 12*. Budapest, Balassi Kiadó, 2011. 48–50.
184. Váradi Regestrum. [Tringli Istvánnal közösen]. In: KŐSZEGHY PÉTER főszerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon 12*. Budapest, Balassi Kiadó, 2011. 296–298.

4. Szöveglejegyzések

185. Nyelvjárási szövegek a Hortobágyról és Hajdúnánásról. *Magyar Nyelvjárások 24* (1982): 168–173.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/1-31/mnyj24.pdf#page=169>
186. Nyelvjárási szövegek Furtáról. *Magyar Nyelvjárások 26–27* (1984–85): 277–281. URL: <https://bit.ly/3N8Mf1f>

5. Beszámolók

187. Beszámoló a 2000/2001. tanévről. *Magyar Nyelvjárások 39* (2001): 283–287.
188. Beszámoló a 2001/2002. tanévről. *Magyar Nyelvjárások 40* (2002): 205–208. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/40/13beszml.doc>
189. Beszámoló a 2002/2003. és 2003/2004. tanévről. *Magyar Nyelvjárások 42* (2004): 228–232.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/42/mnyj42.pdf#page=228>
190. Beszámoló a 2004/2005. tanévről. *Magyar Nyelvjárások 43* (2005): 215–218. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/43/mnyj43.pdf#page=215>
191. Beszámoló a 2005/2006. tanévről. *Magyar Nyelvjárások 44* (2006): 185–188. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/44/mnyj44.pdf#page=186>
192. Kiss Lajos-díj. *Névtani Értesítő 28* (2006): 201–203.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/ne/szamok/28/ne2823hi.pdf>
193. Beszámoló a 2006/2007. tanévről. *Magyar Nyelvjárások 45* (2007): 188–190. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/45/mnyj45.pdf#page=189>
194. Beszámoló a 2007/2008. tanévről. *Magyar Nyelvjárások 46* (2008): 245–247. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/46/13beszamolo.pdf>
195. A Kiss Lajos-díj 2008. évi nyertese: dr. Rácz Anita. *Névtani Értesítő 30* (2008): 231–232.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/ne/szamok/30/ne3026hi.pdf>
196. Beszámoló a 2008/2009. tanévről. *Magyar Nyelvjárások 47* (2009): 257–259. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/47/14beszam.pdf>
197. A Kiss Lajos-díj 2010. évi nyertese: dr. Farkas Tamás. *Névtani Értesítő 32* (2010): 179–180. URL: <https://bit.ly/3LqVTeo>

198. Beszámoló a 2009/2010. tanévről. *Magyar Nyelvjárások* 48 (2010): 273–275. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/48/16beszamolo.pdf>
199. Beszámoló a 2010/2011. tanévről. *Magyar Nyelvjárások* 49 (2011): 197–199. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/49/12beszamolo.pdf>
200. A Kiss Lajos-díj 2012. évi nyertese: dr. N. Fodor János. *Névtani Értesítő* 34 (2012): 193–194. URL: <https://bit.ly/3L3kN2h>
201. Beszámoló a 2011/2012. tanévről. *Magyar Nyelvjárások* 50 (2012): 203–206. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/50/12beszamolo.pdf>
202. Beszámoló a 2012/2013. tanévről. *Magyar Nyelvjárások* 51 (2013): 213–215. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/51/15besz.pdf>
203. A Kiss Lajos-díj 2014. évi nyertese: dr. Slíz Mariann. *Névtani Értesítő* 36 (2014): 199–200. URL: <https://bit.ly/41D0aRC>
204. Beszámoló a 2013/2014. tanévről. *Magyar Nyelvjárások* 52 (2014): 269–271. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/52/19.besz13-14.pdf>
205. Beszámoló a 2014/2015. tanévről. *Magyar Nyelvjárások* 53 (2015): 269–271. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/53/mnyj53.pdf#page=269>
206. A Kiss Lajos-díj 2016. évi nyertese: dr. Póczos Rita. *Névtani Értesítő* 38 (2016): 209–211. URL: http://real.mtak.hu/46258/1/ne38_16hi.pdf
207. Beszámoló a 2015/2016. tanévről. *Magyar Nyelvjárások* 54 (2016): 189–191. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/54/11beszamolo.pdf>
208. A Kiss Lajos-díj 2018. évi nyertese: dr. Györffy Erzsébet. *Névtani Értesítő* 40 (2018): 155–156.
URL: https://mnytud.arts.unideb.hu/kiss_lajos_dij/2018/ne_gye.pdf

VI. Kéziratok munkák

209. *Tapolcafő és Pápakovácsi földrajzi nevei*. Szakdolgozat. Debrecen, 1977. 193 lap.
210. *Névtani vizsgálatok Tapolcafő helynevei alapján*. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen, 1979. 336 lap.
211. *A magyarnak idegen nyelvként való tanítása a Debreceni Nyári Egyetemen*. [Bársony Olgával, Nagy Jánossal és Zsíros Katalinnal közösen]. Módszertani tanulmányok. A hangtan tanítása 9–55. Kézirat. Debrecen, 1985.
212. *A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése. Egy lehetséges helynévvizsgálati modell*. Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1992. 264 lap.
213. *Helynévkutatásunk utóbbi négy évtizede*. Habilitációs értekezés. Debrecen, 2001. 258 lap.
214. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen, 2007. 302 lap.

VII. Napilapokban, egyéb helyeken megjelent írások, interjúk

215. Hat évtizednyi kötődés a Debreceni Egyetemhez. (Nyirkos István-nekrológ). *Hajdú-bihari Napló* 70/110 (2013. május 13.): 7.
216. Nyirkos István. (1933–2013). *Egyetemi Élet* 51/12 (2013. május): 12.
URL: <https://mad-hatter.it.unideb.hu/portal/displayDocument/id/2012954>
217. Nyirkos István emlékére. *Irodalom 21. A debreceni magyartanárok lapja*. 2013. november. 49.
218. A professzor „értette a szót”. (Sebestyén Árpád-nekrológ). *Hajdú-bihari Napló* 71/47 (2014. február 25.): 8.
219. Sebestyén Árpád. *Irodalom 21. A debreceni magyartanárok lapja*. 2014. szeptember. 50–51.
220. Markó Anita, „Tévedés, hogy a térképre írt nevek mindig hitelesek”. Hoffmann István nyelvész a helynevek titkairól. *Magyar Narancs* 28/40 (2016): IV–VI. URL: <https://bit.ly/41D0DTS>
221. Daniss Győző, Nincs nyelv helynevek nélkül. *Tinta Blog* 2020. 05. 22.
URL: <https://bit.ly/3HeJurs>
222. Kenessey András, A honfoglalók magán- és mássalhangzói 90 százalékban egyeznek a maiakkal. *Tudás.hu* 2023. 03. 07.
URL: <https://bit.ly/3LvM0w5>

VIII. Szerkesztői tevékenység

223. *A Magyar Névtárvélemény Kiadványai 1–56*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, majd Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, később Debreceni Egyetemi Kiadó. 1997-től. [2015-től Tóth Valériával közösen]. URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/nevarch.php>
224. *Magyar Nyelvjárások 37–60*. 1999-től. [1999-ben Mező Andrással és Nyirkos Istvánnal, 2000-től Kis Tamással és Nyirkos Istvánnal, 2007-től Kis Tamással, Nyirkos Istvánnal és Tóth Valériával, 2010-től Dobi Edittel, Nyirkos Istvánnal és Tóth Valériával, 2013-től 2018-ig Dobi Edittel és Tóth Valériával közösen, 2019-től főszerkesztőként].
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/>
225. *Onomastica Uralica. Plan of Series — Sorozatterv — Sarjan suunnitelma — Väljaande projekt — План сериу*. [Maticsák Sándorral, Nyirkos Istvánnal és Ritva Liisa Pitkänennel közösen]. Debrecen–Helsinki, 2000. 88 lap.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek.html>
226. *Selected Bibliography of the Uralian Languages*. *Onomastica Uralica* 1a–1b. Debrecen–Helsinki, 2001. 469 lap.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou1a1b.html>
227. *Hungarian Onomastics in Onoma*. [Nyirkos Istvánnal és Ördög Ferencsel közösen]. *Onomastica Uralica* 1c. Debrecen–Helsinki, 2002. 289 lap.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou1c.html>

228. *Onomastica Uralica* 5. [Tóth Valériával közösen]. Debrecen–Helsinki, 2007. 172 lap.
URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek/ou5.html>
229. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. [Juhász Dezsővel és Péntek Jánossal közösen]. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 389 lap.
URL: <https://mek.oszk.hu/01700/01701/>
230. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1–17*. [2004-től Tóth Valériával közösen]. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, majd Debreceni Egyetemi Kiadó. URL: <https://ht.unideb.hu/>
231. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. [Juhász Dezsővel közösen]. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2007. 343 lap.
URL: https://mek.oszk.hu/05100/05146/pdf/hunkong2006_3.pdf
232. *Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 88. Debrecen, 2009. 279 lap.
URL: <https://mek.oszk.hu/07700/07773/07773.pdf>

Bába Barbara
ORCID: 0000-0002-2381-5216
Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu

Az E/3. birtokos személyjelezés nyelvjárási különbségei a korai okleveles forrásokban*

BÁBA BARBARA

1. Hoffmann István születésnapjához köszöntéséhez a korai ómagyar kori helynevek morfológiai sajátosságainak leírása több ponton is kapcsolódik. Köztudott, hogy az ünnepezt tudományos munkássága a helynevek jelenkori és ómagyar kori kutatásával, rendszerszerűségének leírásával forrt össze, oktatói tevékenységében pedig igen jelentős szerephez jutottak a magyar nyelv alaktani kérdéseit tárgyaló kurzusok. Köszöntő írásomban egy a korai ómagyar kori helynevek által jól vizsgálható nyelvjárási alaktani sajátosságot tárgyalok, amelynek nyelvi nyomai ugyanakkor a jelenkori helynévállományban is felbukkannak. Mindezzel a helynévi adatok alapvető szerepét mutatom meg a korai évszázadokra vonatkozó nyelvtörténeti, azon belül nyelvjárástörténeti kutatásokban.

2. Nyelvjárástörténeti szintézisében BENKŐ LORÁND a nyelvjárástörténet forrásanyagai között a nyelvemlékeket, a mai nyelvjárási adatokat, a rokon nyelvi és jövevény elemeket, a tulajdonneveket és a nyelvészeti vonatkozású közléseket, megjegyzéseket tartja számon (1957: 35–53). A korai ómagyar korra vonatkozóan különösen is igaz az, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatok elsődleges forrásanyagát mindezek közül a nyelvemlékekben fellelhető nyelvi adatok jelentik. Attól függetlenül van ez így, hogy éppen a korai évszázadokat illetően szorítja a kutatót a legszűkebb korlátok közé az adatok viszonylagos hiánya és az azokkal kapcsolatos módszertani problémák sokasága (vö. BÁBA 2018). Ezeknek az akadályoknak a leküzdése érdekében pedig a nyelvi adatok mellett természetes módon egyéb fogódzók használata is szükséges lehet egy-egy korai nyelvjárási sajátosság feltárásában. Az ugyanakkor ennek ellenére is bizonyos, hogy a mai nyelvjárási adatok például a nagy időbeli távolság miatt csak kellő óvatossággal használhatók fel egy-egy kérdés tisztázásában (vö. BÁBA 2021), s a korai ómagyar kori nyelvjárási sajátosságokat nyelvészeti vonatkozású közlések, megjegyzések sem segítik megvilágítani (vö. BENKŐ 1957: 52–53).

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

A helynevek nyelvjárástörténeti forrásértéke általában véve is vitathatatlan, hiszen azok jól lokalizálható nyelvi adatot jelentenek, ráadásul a közszavakhoz képest területi elterjedtségük szűkebb körű, változékonyságuk pedig bizonyos esetekben kisebb mértékű (BENKŐ 1957: 51, 1967/2002: 375). A korai ómagyar kort illetően a nyelvemlékeket (mint nyelvi forrásanyagot) jórészt a szórványemlékek képviselik, a szórványemlékekben fellelhető adatok pedig a legtöbb esetben tulajdonnevek, hely- és személynevek. Ez pedig azt jelenti, hogy a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti vizsgálatok szinte kizárólag tulajdonnévi elemeken végzett vizsgálatok lehetnek, a néhány korai (s nem feltétlenül lokalizált) szövegemlékünk egyéb elemei legfeljebb további adalékul szolgálhatnak ezekhez a kutatásokhoz.

A korai nyelvjárási sajátosságok leírásában azonban nemcsak az adott korszak, hanem (a retrospektív módszerek segítségével) a későbbi korok (akár a jelenkor) helynévi adatai is nem egy esetben segítségül hívhatók, hiszen a helynevek számos nyelvi és nyelvjárási reliktumot őriznek.

3.1. A helynevek dialektológiai vizsgálatokban betöltött szerepét a korábbiakban többen hangsúlyozták, s végeztek ennek megfelelően olyan kutatásokat, amelyek során egy adott terület nyelvjárási sajátosságait a helynevek segítségével igyekeztek leírni (vö. BENKŐ 1960, BÍRÓ 2000, N. CSÁSZI 2003, GUTTMANN 1999, HAJDÚ 1991, 2002, HEGEDŰS 1989, KIRÁLY 1981, MOLNÁR 1989, CS. NAGY 1997, PESTI 1989, SZABÓ G. 1985, SZABÓ J. 1981).¹ A 20. századi (főként megyei és járási) helynévgyűjtemények ugyan nem dialektológiai céllal készült munkák (vö. HOFFMANN 2003: 47), a helynevek fonetikai lejegyzése többnyire csupán egyszerűsített formában valósult meg bennük (de lásd például HOFFMANN 2013, TÖRÖK 2011), ennek ellenére ezek a munkák egy-egy terület nyelvjárási sajátosságainak leírásában kitűnően hasznosítható adatállományt jelentenek.

A témával foglalkozó kutatók közül többen kiemelték, hogy míg bizonyos területeken olyan helynévgyűjtemények állnak a rendelkezésünkre, amelyek minden településre kiterjedő nyelvi anyagot tartalmaznak, addig a „magyar nyelvjárások atlaszának kutatópont-hálózata viszonylagos sűrűsége mellett is igen ritkának minősül” (CS. NAGY 1997: 397). Különösen azokon a területeken lehet ezért a helyneveknek kiemelkedő szerepe a dialektológiai leírásokban, ahol nyelvjárási adatok nem állnak a kutató rendelkezésére (SZABÓ G. 1985: 76, BÍRÓ 2000: 51, N. CSÁSZI 2003: 519).

Ezt a helyzetet leginkább a határon túli területek aránylag ritka kutatópont-sűrűsége eredményezheti, ahol a kutatópontok kiválasztását gyakran a kutatóktól

¹ SEBESTYÉN ZSOLT pedig történeti névadatok segítségével kísérli meg leírni a 19. századi kárpátjai magyar nyelvjárások sajátosságait (2008).

független körülmények befolyásolták. Erre mutat rá többek között Cs. NAGY LAJOS, aki a Királyhelmece és környéke helynevei című kiadvány (SZATHMÁRY 1987) helynévi adatait felhasználva tudja felülírni IMRE SAMUNAK (1971)² a köznyelvi *é* ~ nyelvjárási *í* megfeleléssel kapcsolatos kijelentését. A helynévi adatok tanúsága szerint ugyanis — IMRE SAMU feltételezésével ellentétben — a területen Királyhelmecektől északra és két faluban tőle keletre is él az adott nyelvjárási sajátosság (1997: 400, lásd még N. CSÁSZI 2003).

Ha pedig a jelenkori nyelvjárási sajátosságok megismerésében a mai helynévállománynak van jelentősége, nem lehet kérdéses, hogy abban a korai időszakban, amikor más típusú nyelvi adat nem igazán áll a rendelkezésünkre, milyen óriási jelentősége van az adatok tízezzrel dokumentálható helynévi elemeknek.

3.2. HAJDÚ MIHÁLY ugyanakkor egy tanulmányában éppen azt igyekszik igazolni, hogy a helynevek konzervativizmusuk révén a jelenkori nyelvjárási határok megrajzolásában nem mindig nyújtanak segítséget (1991: 253, vö. még 2002: 105). Bár HAJDÚ MIHÁLY megállapításával kétségtelenül egyet kell értenünk, fontos hozzátennünk mindehhez, hogy munkájában leginkább szóföldrajzi és morfológiai sajátosságok bemutatásán keresztül jut arra a következtetésre, hogy a nevekben megmutatkozó különbségek nem feltétlenül esnek egybe a nyelvjárási régiók határaival. Azt az általánosan elfogadott nézetet pedig ő maga is hangsúlyozza, hogy a nyelvjárási régiók határainak megrajzolásában leginkább a hangtani sajátosságoknak lehet szerepe (vö. JUHÁSZ 2001: 266).³ HAJDÚ MIHÁLY érveléséből pedig egyértelműen következik az is, hogy a jelenkori helynévállomány éppen a korábbi idők nyelvjárástörténeti sajátosságainak a megismerésére viszont bizonyos esetekben kifejezetten alkalmas.

A jelenkori helynévállomány tehát a nyelvjárástörténeti kutatásoknak is forrásul szolgálhat, hiszen az korábbi nyelvjárási különbségeket takaró hangtani archaizmusokat éppúgy rejt magában, mint nyelvjárástörténeti szempontból is releváns lexikális vagy (az adatok sajátosságaiból fakadóan nyilván kevesebb) alaktani sajátosságot. A helynevek adatainak vizsgálatakor ugyanakkor mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy az azok közötti nyelvi különbségek olykor a közszavakban nem vagy nem ugyanúgy valósulnak meg, s az így leírható jelenségek bizonyos esetekben pusztán névföldrajzi sajátosságnak tekinthetők.

² IMRE SAMU egy helyütt maga is írja, hogy „Lehetséges, sőt valószínű, hogy sűrűbb kutatópont-hálózat esetén területileg is kirajzolódhatnak bizonyos, viszonylag jól elkülöníthető típusok. Ilyenek megrajzolására azonban anyagom alapján nem vállalkozhattam” (1971: 365).

³ Annak a HAJDÚ által feltett kérdésnek a megválaszolásában pedig, hogy „a néprajzi etnikumok határai, a nyelvjárások határai és a névhasználati különbségek határai mikor fődik, mikor keresztezik egymást, és mikor térnek el jelentős mértékben” (1991: 253), a közelmúltban DITRÓI ESZTER tett jelentős előrelépéseket (2017).

4. Az nem kétséges, hogy a korai ómagyar kori helynévi adatok a bennük rejlő számos bizonytalanság ellenére is jól hasznosíthatók a korszak hangtani nyelvjárási különbségeinek leírásában (vö. BENKŐ 1957: 75–79, BÁBA 2019, 2020). Ezeket a feltárásokat ráadásul a jelenkori helynévállomány is nem egy esetben fontos adalékokkal tudja segíteni (vö. JUHÁSZ 2016, TÓTH 2004). Az is nyilvánvaló, hogy a korai ómagyar kori helynevek számos lexikális nyelvjárástörténeti sajátosság kimutatására is kiválóan alkalmasak: nem csupán a földrajzi köznevek, hanem egyéb nyelvjárási elemek is gazdagon adathozhatóak ugyanis ezekben a szörványokban (lásd BENKŐ 1957: 83–84, BÁBA 2016: 123–150, 2017). A lexikális különbségeknek pedig a hangtani nyelvjárási különbségekhez hasonlóan a jelenkori helynévállományban is fellelhető nyomaira bukkanhatunk, ami a korai jelenségek megértését ugyancsak nagyban előmozdíthatja. A jelenleg a rendelkezésünkre álló korai ómagyar kori helynévállomány pedig ezeknek a nyelvjárási különbségeknek a korábbinál jóval differenciáltabb megközelítését teszi lehetővé.

A morfológiai jellegű nyelvjárási különbségek kapcsán azonban az az általános elfogadott nézet, hogy azok vizsgálatára a helynévi adatok jellegükből fakadóan kevésbé alkalmasak (vö. BAKRÓ-NAGY 2010: 150). Jelen munkámban éppen ezért arra teszek kísérletet, hogy néhány példán keresztül azt mutassam be, hogy a helynévi adatokat felhasználó korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti kutatások a morfológiai sajátosságoknak talán szűkebb körére terjedhetnek ki, ugyanakkor a helynévállomány bevonása nélkül ezeknek a jelenségeknek nemcsak a vizsgálata, de az adathozása sem igen lehetséges a szóban forgó időszakban.

A következőkben egy konkrét morfológiai jelenségen, az E/3. birtokos személyjelezésen keresztül tehát egyfelől azt igyekszem körüljárni, hogy a korai ómagyar kori helynévállomány milyen típusú morfológiai nyelvjárástörténeti vizsgálatokra használható. Másfelől azt is szeretném megvilágítani, hogy a jelenkori helynévállomány milyen, a korai ómagyar korra is vonatkoztatható alakotani nyelvjárási régiségeket őriz, s ezáltal a korai ómagyar kori vizsgálatokat milyen módon támogathatja. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a korai ómagyar kori birtokos személyjelezéssel kapcsolatos nyelvjárástörténeti sajátosságok közül azokat emelem ki, amelyeknek napjainkig ható nyelvi nyomai vannak a helynévrendszerben. Ezt a megközelítést nagyban támogatja az a körülmény, hogy a birtokos személyjelezés egyes szám harmadik személyű alakjai a jelenkorban is igen erős tagoltságot mutatnak (HEGEDŰS 2001: 355). Vizsgálatomhoz forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használtam, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálva. (Az adatbázis jelenleg 55 263 rekordnyi adatot tartalmaz, a feldolgozott területeket lásd az 1. ábrán!)

1. ábra. Az adatok jelenlegi feldolgozottsági szintje a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisában

5. A birtokos személyjelek az alapnyelvi **mš*, **tš*, **sš* személyes névmásokból grammatikalizálódtak: a gyakori együtt előfordulás révén a hangkapcsolat második tagja az előtte álló szóhoz vonódott, önálló jelentését fokozatosan elvesztette, s hangalakja megrövidült. Mindez a harmadik személyben az *-s* elnémulásával járt együtt, s így az ősmagyarban az alapnyelvi E/3. **-sš* személyes névmás folytatója, a redukált *š* hang a tövéghangzóval együtt diftongust alkotott. Az E/3. birtokos személyjel tehát az ősmagyar kor elején **šj*, **-šj* formában rekonstruálható. Az ősmagyar kor folyamán a korábbi diftongus fokozatosan *-é ~ -í* alakban monoftongizálódott, majd a toldaléknak kialakult a veláris *-á* párja is. A tövégi hosszú magánhangzó ezt követően rendszerszerűen megrövidült, így *-a ~ -e ~ -i* változatai alakultak ki, a hosszú magánhangzó csak újabb toldalékok előtt maradt meg (KOROMPAY 1991: 261, 265, SÁROSI 2003: 156–157, 2018: 147, MATICSÁK 2020: 410).

A *-j*-vel bővült változatok kialakulásának feltételei már az ősmagyar korban megteremtődtek. Egyfelől a 6. századtól kezdődően nagy számú török jövevényszó illeszkedett a nyelvünkbe tövégi *-á*, *-é*-vel (vö. mai *alma*, *árpa*, *gyertya*, *kecske* stb.), amely típust korábban alig néhány abszolút tő képviselte (kivéve a *fa*, illetve a *száj*, *áj* szavak feltehető *-j* nélküli előzményét).⁴ A honfoglalás után

⁴ A folyamat a tövégi magánhangzók zártabbá válásával és eltűnésével függ össze. Az 5. század után átvett *-a/-e* végződésű török jövevényszavak ugyanis azért illeszkedtek a nyelvünkbe *-á/-é*-vel, mert az alapnyelvi szavak *-a/-e* végződése addigra már felső nyelvállásúvá váltak, és eltűntek (SÁROSI 2018: 111).

ezek körét bizonyos szláv jövevényszók is bővítették. Ezeknek a töveknek és a birtokos személyjelnek a találkozási hiátusos formát idézett elő (pl. **almáá*, **kecskéé*), ami előkészítette azt, hogy a *j* hiátustöltő állandósulásával létrejöjjön a *-ja/-je* toldalékváltozat (KOROMPAY 1991: 265, 275, SÁROSI 2003: 156–157). A *-j*-vel bővült változatok kialakulását az ősmagyar kor legvégétől a β , γ hangok intervokalikus helyzetben történő kiesése s az azzal együtt járó hiátus kialakulása ugyancsak nagy mértékben előmozdította (pl. **aszayá*, **mezeyé*) (KOROMPAY 1991: 265). A hiátust mutató szóalakok fejlődése bizonyos esetekben a *v* tövűséghez (pl. 1231: *Folutoa*) vagy alkalmilag felbukkanó *v*-s forma kialakulásához (1258/1466: *Wathasomlyowa*, FNESz.) vezetett (KOROMPAY 1991: 272). Az E/3. birtokos személyjel később más, magánhangzóra végződő tövekhez is *-ja/-je* alakban kapcsolódott (SÁROSI 2003: 157).

6. Minthogy az E/3. birtokos személyjelezés még az ómagyar korban is jelentős változásokon ment keresztül, az E/3. birtokos személyjel a korai ómagyar korban igen változatos formákban van jelen, s több körülmény mutat arra, hogy a változatok (*-á*, *-é*, *-í* > *-a*, *-ē*; *-i*; *-ja*, *-jē*, *-je*, *-ji*, KOROMPAY 1991: 272–273) között gyakorisági, kronológiai és talán nyelvföldrajzi különbségek is lehetnek.

A magánhangzós változatok ingadozását illetően KOROMPAY KLÁRA tesz értekes megállapításokat. A korai ómagyar kor legelején véleménye szerint ezek közül valószínűleg az *-á/-é* ~ *-í* volt az uralkodó forma. Abszolút szövégen leg hamarabb az *-í* rövidült meg, de valószínűleg még a 13. század előtt az *-á/-é* helyére is az *-a/-e* lépett. Erre mutat véleménye szerint például az, hogy az *ö* már a 13. század végén megjelent, ami csak az *ē*-ből keletkezhetett labializációval a szóvégi *-é* > *-ē* változás után (KOROMPAY 1991: 272–273). Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy az *-ö* változat mindössze egy-két, igen bizonytalanul megítélhető adattal (1273: *Zumdgudru*, *Petkfűze* [XIII. vége]: *Peckfyzu*, Gy. 1: 467, Bars vm.,⁵ KOROMPAY 1991: 273) jelentkezik a 13. század végén, s a helynevekben⁶

⁵ A *Peckfyzu* előfordulás kapcsán például KOROMPAY KLÁRA úgy véli, hogy abban az *u* tövűhangzó is lehetne, a név többi adata alapján azonban inkább birtokos személyjelként fogható fel (1991: 273). Az *-ö* változat felbukkanását ugyanakkor a *fűz* lexéma esetében az bizonytalanítja el, hogy nem tarthatjuk valószínűnek a háromalakú toldalék labiális *-ö* változatának illabiális tőhöz való illeszkedését. A birtokos személyjel igen ritka *-ö* változatának kialakulását illetően KOROMPAY azt a kérdést is felteszi, hogy az vajon egyszerű labializációként vagy a háromalakú illeszkedés kialakulásának jeleként fogható-e fel. Úgy véli, hogy a korai ómagyar korban a háromalakú illeszkedés tényét nem lehet igazolni.

⁶ BÁRCZI szintén úgy véli, hogy a szóvégi *ē* előző szótagi labiális palatális magánhangzó hatására bekövetkező labializációja a 13. századra nyúlik vissza, közszói példáit (az 1298-as *Iwanka feldeu* adatot kivéve) mégis leginkább a kódexekből meríti: BécsiK.: *le vľo* 'leüle', *gvyto* 'gyűjte', *o tollo* 'ő tőle', AporK.: *oromo* 'öröme', MünchK.: *o elotto* 'ő előtte', *vľno* 'ülne', PozskK.: *elewthew* 'előtte' (BÁRCZI 1967/2002: 157, vö. E. ABAFFY 2003: 326). A közszavakban napjainkban a nyugati nyelvjárások őrzik ezt a nyelvállapotot, pl. *fülő*, *össző*, *könyvő* stb. (BÁRCZI 1967/2002: 157,

az ómagyar korban azt követően is csak szórványosan, s csupán a *föld*⁷ lexemával jellemző a felbukkanása (*Damasafölde* 1300: *Damasafeldu*, Gy. 2: 139, erdélyi Fehér vm., *Bökényföldre*⁸ 1326, 1327: *Bukenfeuldu*, Gy. 4: 512, Pest vm., *Bakóföldre* 1323: *Bokoufoldu*, Gy. 1: 276, Baranya vm.).⁹ A hosszú változatok előfordulását és megrövidülését a korai ómagyar korban azonban nemcsak ezért, hanem természetesen a hosszúság jelöletlensége miatt sem tudjuk nyomon követni.

A rövid változatok közül KOROMPAY KLÁRA szerint a korai ómagyar korszak második felében az *-ë* a palatális fővariáns (amely hangnak szórványosan a nyíltabbá válása is megindulhatott, de a korszak helyesírási következetlensége miatt ez aligha bizonyítható) (1991: 273). Úgy véli, hogy az *-i* változat a korszakban leginkább az *-et* képző (pl. HB. *ildetuitvl*) és egy szótagú tövek után (HBK. *lilkiert*), valamint helynevekben (1242: *Kyralrewy*) gyakori. KOROMPAY szerint Árpád-kori szövegeink alapján az *-ë* : *-i* aránya megközelítőleg 4 : 1 (1991: 273). Az *-ë* : *-i* arányának pontos megállapítása azonban több ponton is nehézségbe ütközik: nem pusztán az okoz gondot, hogy az *i* és *y* itt *ë* hangértékű is lehet, hanem az is, hogy sok esetben a névvégükön *i*-vel vagy *y*-nal adatható nevek esetében a birtokos személyjelet az *-i* helynévképzőtől nem tudjuk elkülöníteni. Ez utóbbi kérdésben leginkább a névszerkezet (tudniillik az, hogy kétrészes helynevek utótagjaként szerepel-e az adott kifejezés) és a nevek továbbélése szolgálhat fogódzól.

A *-j* terjedését illetően KOROMPAY KLÁRA és SÁROSI ZSÓFIA szerint szintén kronológiai különbségekkel számolhatunk: a korai szórványokban (tehát már a

IMRE 1971: 310, HEGEDŰS 2001: 355). A labiális forma ugyanakkor a jelenkori helynévállományban is felbukkan például Felsőőr helyneveiben a *völgy*, *köz* és *föl* elemekkel: *Fábián völgye* (*Fáblánvűödzsö*, IMRE 1940: 60), *Gerütsök völgye* (*Gerüöcsögvűödzsö*, IMRE 1940: 62), *Gazsi völgye* (*Gazsivűödzsö*, IMRE 1940: 62), *Két út köze* (*Kiétutközö*, IMRE 1940: 67), *Pap völgye* (*Pabvűödzsö*, IMRE 1940: 73), *Pás föle* (*Pásföle*, IMRE 1940: 73), *Tégyár völgye* (*Tjédzsár vűödzsö*, IMRE 1940: 78), *Varga völgye* (*Vargavűödzsö*, IMRE 1940: 79).

⁷ A *telek* földrajzi köznév egyes előfordulásai még bizonytalanabban ítéltethők meg. A *Békés-telek* (1341: *Bekesteleku*, Gy. 3: 235, Hont vm.) és a *Széktelek* (1314: *Zekitheleku*, Gy. 3: 454, Komárom vm.) helynevek egy-egy adatának névvégi *-u*-ja például a *telek* palatális hangrendű volta miatt nem tartható a birtokos személyjel *-ö* változatának, ugyanakkor a tövéghangzó 14. századi jelenléte is valószínűtlennek tűnik (vö. E. ABAFFY 2003: 322). A nevek egyéb előfordulásai sem az *-ö*-ző birtokos személyjeles olvasatot támogatják, a *Békés-telek* névnek ezen kívül ugyanis csak egy adata birtokos személyjeles (+1285>1366/1369: *Bekesteleke*, Gy. 3: 235, Hont vm.), a *Széktelek*-nek pedig ezen kívül nincs birtokos személyjeles formája a korszakban.

⁸ A *Bökényföldre* név a korszakban kívül is csak birtokos személyjeles formában fordul elő (1291: *Bukenfelde*, Gy. 4: 512), ami az itt felsorolt *-u* végű adatok birtokos személyjeles volta mellett szól.

⁹ A mindössze néhány *-ö*-ző adat alapján nem látszik igazolódni KOROMPAY KLÁRÁNAK az a feltevése, mely szerint ezek a formák leginkább a Dunántúlon jelennének meg (1991: 273).

korai ómagyar kor legelején is) a *fa*, *száj*, *áj* lexémák, illetve az *-á*-val, *-é*-vel átvett (török, majd szláv) jövevényszavak esetében következetesen megjelenik a *-j* (TA.: *zenaia*, KTSz. *coronaia*, 1270: *wrdugbarazdaya*, OklSz.) (KOROMPAY 1991: 273, SÁROSI 2003: 157). A β , γ hangok kiesése miatt keletkezett hiátus ezzel szemben ekkor még nem töltődik ki. KOROMPAY KLÁRA úgy véli, hogy a 11–13. századi adatok többsége hiátusos (TA. *fizeg azaa*, *aruk fee*, *bagat mezee*), a *-j*-s változatok pedig csak a 13–14. században jelennek meg, s válnak általánossá (pl. 1324: *Orba Sceuleye*) (1991: 272). A korábbi leírások szerint a β , γ hangok kiesése miatt keletkezett hiátus kitöltése révén a palatális szóalakokban megjelenő *-ji* és *-jē* alakok között ugyancsak kronológiai és gyakorisági különbségek fedezhetők fel: előbbi korábban és gyakrabban tűnik fel, de azt, hogy ez jelent-e nyelvjárási különbséget is, KOROMPAY szerint nem tudjuk megállapítani (1991: 265–266, 273, 274–275).

A korai ómagyar korszakban megkezdődött a *-ja* toldalékváltozat terjedése mássalhangzós tövek mellett is: először az *-at* képzős szóalakokban, mivel ezekben a képzővégi magánhangzó szokatlanul sokáig megőrződött. A morfológiai kötöttség keretét túllépve a *-ja* toldalékváltozat más mássalhangzós tövek mellett ugyancsak terjedni kezdett. KOROMPAY úgy véli, hogy mindez erősen eltérő gyakorisággal zajlott le: véleménye szerint az explozíváknek, valamint egy-egy likvidának és a nazálisnak (*t*, *d*, *k*, *g*, *m*, *l*) kitüntetett a szerepe ezen a téren,¹⁰ s a változás kapcsán egyes szóalakok esetén a kronológiai határ is szépen kirajzolódik (pl. 1231: *Celg [ɔ: Telg] horozta*, 1296: *Zechunharastha*, de 1341: *Koachharastya*, 1353: *Syrharazthya*, 1991: 275). Az adatok arról vallanak KOROMPAY KLÁRA szerint, hogy a 13–14. században a *-ja* elem hangtani és lexikai kötöttségekkel mássalhangzós tövek mellett is széles körben terjedt (1991: 275).

7. A korai ómagyar korban adatolható lexémák egy igen jelentős részéhez a birtokos személyjelnek csak egy adott változata kapcsolódik, vagyis esetükben morfológiai szembenállást nem mutathatunk ki. A korszakban zajló változási folyamatok miatt viszont igen gyakran egyazon lexéma birtokos személyjelezésében is morfológiai szembenállást tapasztalunk.

7.1. A birtokos személyjeles forma mássalhangzós szóvég esetén palatális hangrendű szavakban jellemzően az *-ē*. Ezt látjuk az ótörök eredetű *gyümölcs* (*Meta? gyümölcsse* 1286: *Meta Gymelche*, Gy. 2: 546, Gömör vm.) és *kender* (*Máté kendere helye* 1325: *Mathekenderehele*, Gy. 2: 574, 586, Győr vm.), a

¹⁰ KOROMPAY szerint az a legfeltűnőbb, hogy a *-ja* mássalhangzó-kapcsolatok mellett is megjelenik (pl. *harasztja*, *korongja*), ugyanakkor megjegyzi, hogy ez minden bizonnyal azzal is összefügg, hogy ezek a mássalhangzók könnyen ejthetők együtt, és valószínűleg a szótaghatár is enyhíti a mássalhangzó-kapcsolat torlódásos jellegét (1991: 275).

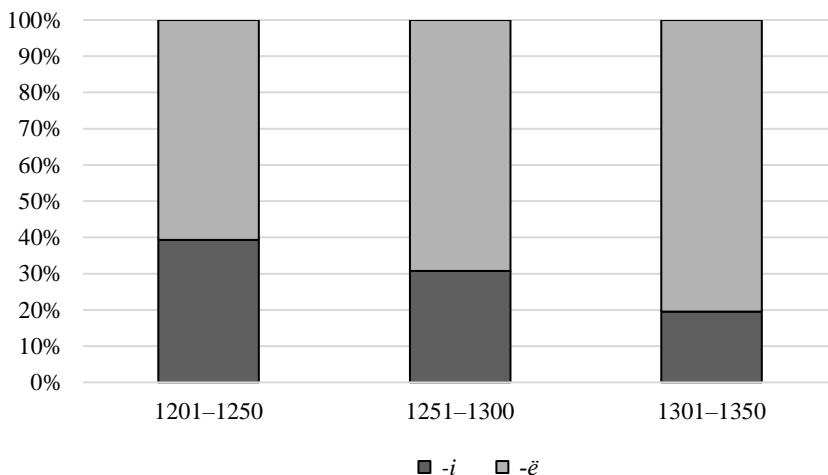
belső keletkezésű *hegyes* (*Dobra hegyese* 1329: *Dubrahegese*, Gy. 2: 44, 63, Doboka vm.), *nyíres* (*Boncnnyírese* 1318: *Bonchnirese*, Gy. 2: 82, Doboka vm.), *örém* (*Csenkeöréme* 1256: *Chenkeeureme*, Gy. 1: 174, Arad vm.), *perjés* (*Perjése*¹¹ 1245: *Periese*, Gy. 4: 444, Nyitra vm.), *sövény* (*Sövénye* +1058/1300//1403: *Suenye*, Gy. 1: 409, Baranya vm.) és *tövis* (*Báctövis* 1363: *Bachtiuesse*, Gy. 3: 478, Krassó vm.), valamint a bizonytalan eredetű *nép* (*Aszszonynépe* 1317/1317: *Azunnepe*, Gy. 2: 131, erdélyi Fehér vm.) és *vég* (*Diószeghidvége* [1291–1294]: *Gyozeg hiduege*, Gy. 1: 613, Bihar vm.) és az ismeretlen eredetű *rét* (*Papréte* 1313/1339: *Poprethe*, Gy. 1: 799, Borsod vm.) lexémákhoz kapcsolódóan.

Az ilyen egyalakú birtokos személyjeles formák mellett jóval nagyobb arányban adathatók a mássalhangzós tövű szóalakok mellett az *ě ~ i* változatok. Valószínűleg az *ě ~ i* szembenállást mutathatjuk ki például az ősi eredetű *fűz* (*Pete fűze* 1308: *Petefvzy*, Gy. 2: 175, erdélyi Fehér vm. ~ *Petkfűze* 1331: *Peethkfyuze*, Gy. 1: 467, Bars vm.), *hegy* (*Halom hegye* 1323: *Holmhyge*, Gy. 2: 461, Gömör vm. ~ *Vár hegye* 1295: *Warhygi*, Gy. 3: 42, Heves vm.), *les* (*Fredreh lese* 1299/1369/1590: *Fredrehlese*, Gy. 2: 102, 134, erdélyi Fehér vm. ~ *Tóbiás lese* 1243/1335: *Tobiaslesy*, Gy. 2: 519, Gömör vm.), *nyír* (*Ákosnyíre* 1259: *Akusnyre*, Gy. 4: 533, Pest vm. ~ *Ányásnyíre* 1281: *Anyas Nyry*, Gy. 4: 533, Pest vm.), *szeg* (*Dedénszege* 1337: *Dedenzege*, Gy. 1: 854, Csanád vm. ~ *Szentpéterszege* 1285: *Scentpeturzege*, KMHsz. 1: 261, Bihar vm.), *víz* (*Tarac vize* 1336/1456: *Tharazwyze*, Gy. 4: 122, Máramaros vm. ~ *Kőrös vize* 1330: *Keurusuizy*, KMHsz. 1: 165, Baranya vm.) és *völgy* (*Gyeke völgye* 1334: *Gekeuelge*, Gy. 2: 70, Doboka vm. ~ *Fűrész? völgye* 1211: *Furizuelgi*, Gy. 1: 706, Bodrog vm.); a belső keletkezésű *eresztvény* (*Benke eresztvénye* 1265: *Benkeerestewene*, Gy. 4: 263, Nógrád vm. ~ *Remete eresztvénye* 1341: *Remeteerezteueny*, Gy. 1: 317, Baranya vm.), *kerek* (*Alma kereke* 1329: *Almakereke*, Gy. 2: 23, Doboka vm. ~ *Vasas kereke* 1206: *Vososkereky*, Gy. 1: 237, Bács vm.), *telek* (*Oláhtelke* 1324: *Olahteluke*, KMHsz. 1: 206, Bihar vm. ~ *Oláhtelke* 1294/1366: *Olahtheleky*, KMHsz. 1: 206, Brassó vm.), *ülés* (*Derzsülése* 1322: *Ders Illese*, Gy. 4: 629, Pilis vm. ~ *Szólátülés* 1277/1282: *Zolathylusy*, Gy. 1: 672, Bihar vm.); a szláv eredetű *bérc* (*Somos bérce* 1334: *Somusberche*, Gy. 3: 361, Kolozs vm. ~ *Dolna bérce* 1295: *Dolnaberchy*, Gy. 3: 42, 70, Heves vm.), az olasz eredetű *rév* (*Úrréve* 1334: *Vrreue*, Gy. 3: 273, Hont vm. ~ *Samud réve* 1323: *Samudreui*, Gy. 1: 770, Borsod vm.); valamint a bizonytalan eredetű *berék* (*Tyükszó berke* 1326: *Tyukzouberke*, Gy. 2: 44, 90, Doboka vm. ~ *Váró berke* 1326/1335: *Waroberky*, Gy. 4: 471, Nyitra

¹¹ A település nevében az *-e* megszilárdult birtokos személyjel lehet KISS LAJOS szerint (FNESz.).

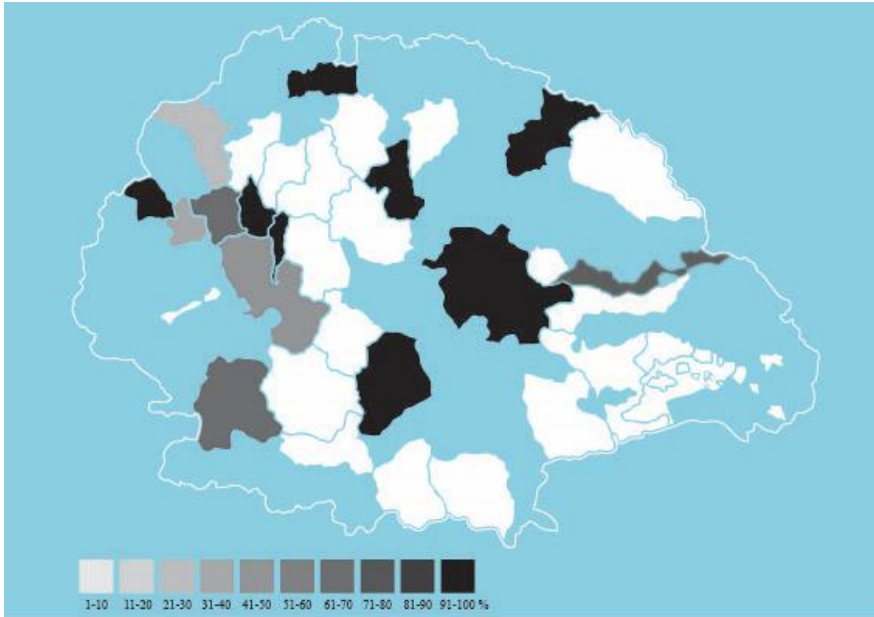
vm.), *ér* (*Vág ere* 1278: *Wag ere*, HA. 4: 30 ~ 1295/1296: *Waag ery*, HA. 4: 30), *föld* (*Bökényföldre* 1291: *Bukenfelde*, Gy. 4: 512, Pest vm. ~ *Kán(y)ásföldre* 1270/1272: *Kanasfeldy*, Gy. 1: 101, Abaúj vm.), *körtvély* (*Pártaasszony körtvélye* 1330: *Partaazunkurthuele*, Gy. 1: 906, Csongrád vm. ~ *Vázsony? körtvélye* 1270: *wachun curtuely*, Gy. 3: 508, Kraszna vm.), *liget* (*Örvényesligete* 1336: *Wrwenusligethe*, KMHsz. 1: 212, Bihar vm. ~ *Verespéter ligete* 1341: *Verespetvrligety*, HA. 1: 55, Baranya vm.) és az ismeretlen eredetű *bükk* (*Hannus-patak bükkje* 1338/1339: *Hannuspatakbyke*, HA. 1: 67, Bereg vm. ~ *Barics bükkje* [+1235]/1350/1404: *Borichbuky*, KMHsz. 1: 46, Baranya vm.), *fenyér* (*Akol fenyére* 1291: *Okulfenere*, Gy. 3: 399, 442, Komárom vm. ~ *Uros fenyére* [1230]/1231: *Vrosfenery*, Gy. 1: 238, Bács vm.) lexémák birtokos személyjeles alakjai révén.

Bár a gyakorisági és területi eloszlások vizsgálatát a korszak helyesírás-történeti következetlensége — minthogy az *i* és *y* betűk hangértéke ekkoriban *i* és *ë* egyaránt lehetett — nagyban elbizonytalanítja, az okleveles források adatai alapján igazolódni látszik KOROMPAY KLÁRÁNAK az a feltevése, mely szerint a korszak második felében az *-ë* a fővariáns (lásd a 2. ábrát) (vö. 1991: 273).

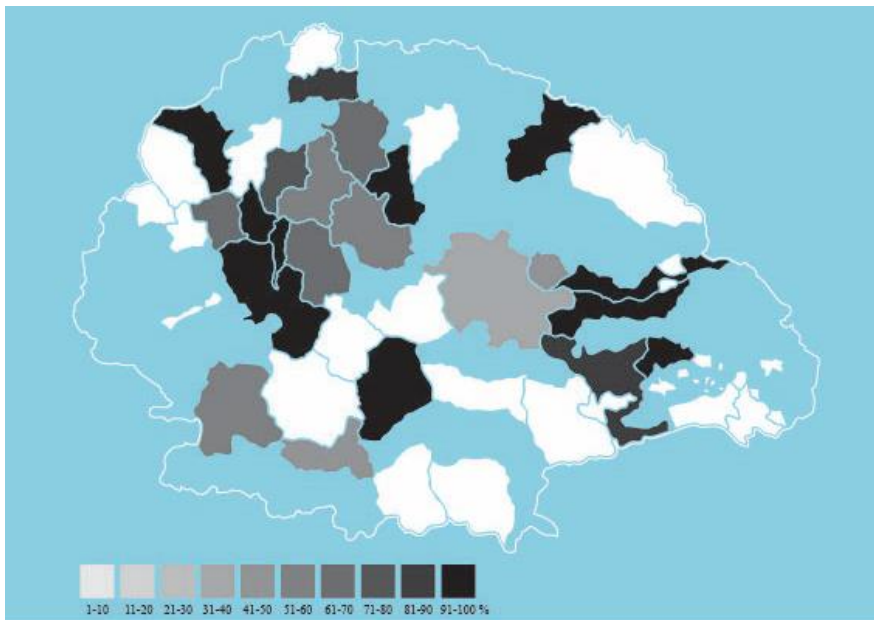

2. ábra. A birtokos személyjel mássalhangzós tőhöz kapcsolódó *-ë* ~ *-i* variánsainak megoszlása a korai ómagyar korban

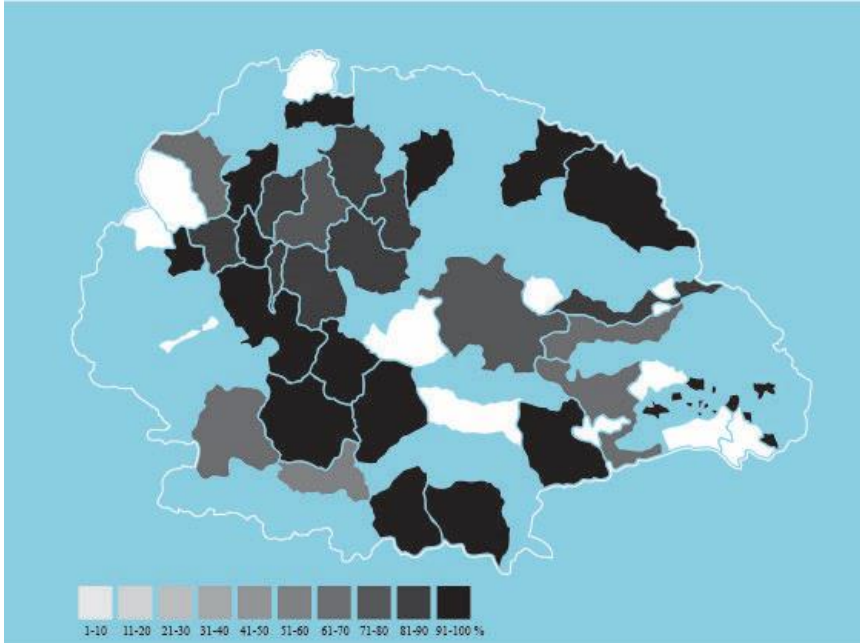
Az adatok térképre vetítése ugyancsak arról árulkodik, hogy a korszakban a vizsgálatba bevont vármegyék majdnem mindegyikében 50% fölötti az *-ë*-zű alakok jelenléte. Ha a területi megoszlást félévszázados metszetekben szemléljük, az *-ë* variáns terjedését még plasztikusabban látjuk (lásd a 3.a., b., c. ábrát).

3.a. ábra. A birtokos személyjel mássalhangzós tőhöz kapcsolódó -ě variánsának relatív gyakorisága (1201–1250)

3.b. ábra. A birtokos személyjel mássalhangzós tőhöz kapcsolódó -ě variánsának relatív gyakorisága (1251–1300)

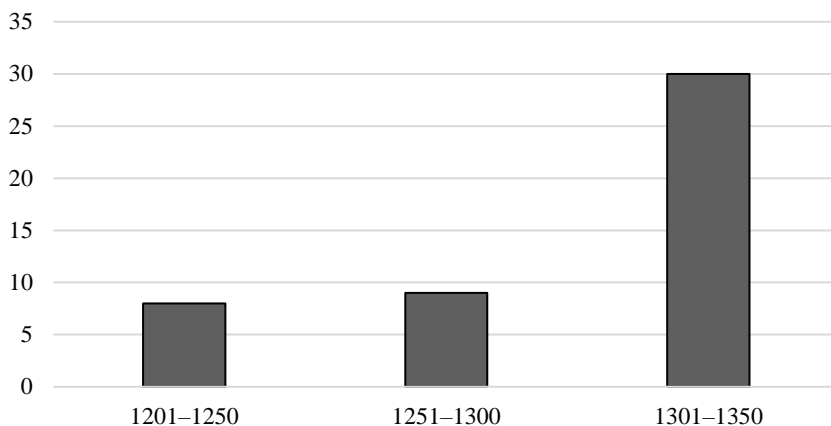
3.c. ábra. A birtokos személyjel mássalhangzós tőhöz kapcsolódó *-e* variánsának relatív gyakorisága (1301–1350)

Az E/3. birtokos személyjel palatális szótövekhez járuló *ē ~ i* kettőssége a jelenkorban is élő nyelvjárási sajátosság a peremvidékeken (vö. HEGEDŰS 2001: 355, IMRE 1971: 310), s némely helynévi forma révén a mai helynevekben is megfigyelhető: a köznyelvi *-(j)e* változat mellett a nyelvjárási *-i* változat például a körösladányi *Csicseri* (vö. 1857: *Csécés ere*, 1788: *Csécseri*, *Csicser*, BÍRÓ 2000: 58), *Sárréti* (vö. 1833: *Sarrete*, 1829: *Sárrétin*, BÍRÓ 2000: 58), *Gyalomvögyin* (vö. 1823: *Gyalom Völgye*, BÍRÓ 2000: 58), illetve az ungi *Pap szeri*, *Dénes egri* és az ugcocsi *Batár köz*i, *Határ vég*yi stb. nevekben maradt fenn (SEBES-TYÉN 2008: 200).

7.2. Az egyalakú birtokos személyjellel kapcsolódó lexémákban magánhangzós szóvéggel¹² a *-ja/-je* formájú birtokos személyjel fordul elő jellemzően. Így van ez például az ősi eredetű *fa* (*Királyfája* 1345: *Keralfyaya*, Gy. 1: 849, Csanád vm.), valamint a szláv eredetű *akna* (*Mérkahnája* 1290/1413: *Merkahnaya*, Gy. 2: 130, erdélyi Fehér vm.) és *palota* (*Zsenye palotája* 1330: *Zenia palataia*, Gy.

¹² Az *ája* (*Galamb ája* 1224/1291/1389: *Golombaya*, *Peteraya*, Gy. 1: 696, 715, Bodrog vm.) és a *fia* (*Harankfiaháza* [1272–1342]>1391: *Harankfyahaza*, Gy. 4: 63, Liptó vm.) birtokos személyjeles formák kategóriákba sorolása az *áj* vitatott eredete, illetve a *fiú ~ fia* tisztázatlan viszonya miatt problematikus (vö. TESz.).

2: 254, Esztergom vm.) lexémák esetében.¹³ Az itt felsorolt példák és a 4. ábrán látható kronológiai megoszlás tehát igazolja KOROMPAY KLÁRA azon elképzelését, mely szerint az *-á*, *-é* végű ősi eredetű, török, illetve szláv jövevényszavak esetében igen korán megjelenik a *-j* (1991: 273).

4. ábra. A *-j*-vel bővült változat megjelenése az *-á*, *-é* végű ősi eredetű, török és szláv jövevényszavak birtokos személyjelezésében

Az alább felsorolt adatok alapján igazolódik KOROMPAY KLÁRÁNAK az a feltevése is, mely szerint a β , γ hangok kiesése miatt keletkezett hiátus a korai ómagyar kor elején viszont még nem töltődik ki:¹⁴ a 13. századig csupán spiránsos, hiátusos és a birtokos személyjel *-i* változatát tartalmazó alakokat látunk.¹⁵ A *-j*-s változatok csak a 13–14. században jelennek meg (1991: 272), ugyanakkor általánossá válásuk nem bizonyítható, az *-i* variáns jelenléte még a 14. század első felében is jellemzőbb (lásd az 5. ábrát). A 6. ábra azt mutatja, hogy az *-á*, *-é* végű lexémák esetében a *-j*-s változatok valóban jóval nagyobb arányban jelennek meg a korszakban.

A korai ómagyar korban a (spiráns ~ hiátus ~) *-i* ~ *-je* szembenállás tehát számos elemen keresztül vizsgálható. A szembenállás megjelenik az ősi eredetű *fő*

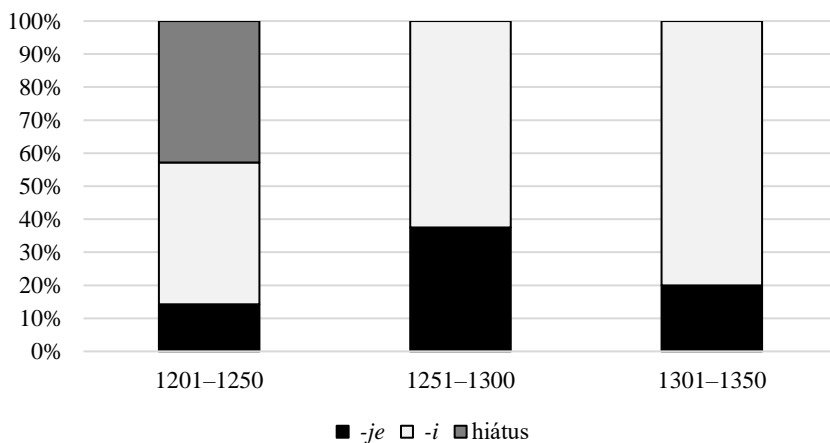
¹³ Ugyancsak kizárólag *-je* toldalékkal adatható a *verő* lexéma, ami azonban birtokos személyjeles formában és alapalakban is igen ritkán fordul elő a korban (*Nagy-dél verője* 1341/1347: *Nogdelwereie*, Gy. 3: 42, 125, Heves vm.).

¹⁴ Az ótörök eredetű *kapu* (amely szónak a magyarba került alakja a *qapuy* lehetett, TESz.) egyetlen korszakbeli birtokos személyjeles előfordulása ugyancsak ezt igazolja: 1332: *Bechkapua* (KMHsz. 1: 144).

¹⁵ Az 1055-ös *nogu azah* feherea (OkI Sz.) és az 1086-os *Seesecefehe* (Gy. 2: 579, Győr vm.) adatot kivéve azonban ezek egyike sem eredeti oklevélbeli adat, tehát akár a későbbi évszázadokat jellemző állapotokat is mutathat.

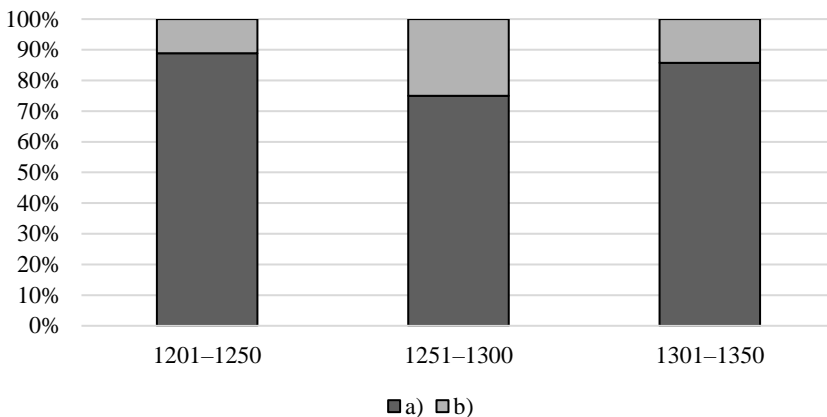
(1055: *nogu azah feherea*, OklSz., *Szészek? feje* 1086: *Seesecfehe*, Gy. 2: 579, Győr vm. ~ *Szilvás feje* [1230]/1231: *Sciluasfee*, Gy. 1: 392, Baranya vm. ~ *Felnyíresfő* 1347: *Fulniresfey*,¹⁶ HA. 2: 23, Doboka vm. ~ *Szaduszka feje* 1248/1326: *Zuduskafeye*, HA. 1: 95, Borsod vm.), a török eredetű *szőlő* (*Gug ? szőleje* 1350: *Gughzeuley*, Baranya vm., KMHsz. 1: 114 ~ *C(s)ár szőleje* 1350: *Charzeleye*, KMHsz. 1: 72, Baranya vm., vö. KOROMPAY 1991: 273–274), valamint a melléknévi igenévképzővel alakult *erdő* (*Bodzás erdeje* 1326: *Buzyaserdey*, HA. 3: 51, Kolozs vm. ~ *Asszony erdeje* 1329: *Azunerdeye*, HA. 2: 23, Doboka vm.), *mező* (*Bagát ~ Bogát mezeje* 1055: *bagat mezee*, OklSz. ~ *Királymezeje* 1344: *Keralmezei*, KMHsz. 1: 154, Bihar vm. ~ *Lúzsok mezeje* 1344: *Lusukmezeye*, KMHsz. 1: 176, Bereg vm., vö. KOROMPAY 1991: 273–274) és *tető* (*Gerha teteje* 1323: *Gerhatetey*, HA. 2: 77, Győr vm. ~ *Mihályházateteje* 1330: *Michalházateteje*, OklSz., vö. KOROMPAY 1991: 274) előfordulásaiban.

Ezeknek az elemeknek a kapcsán azonban azt is mindenképpen meg kell említenünk, hogy az adatokban a szótagzáró helyzet révén a birtokos személyjeles és az *ĕi* diftongusos formák elkülönítése még a szövegkörnyezet figyelembevételével is nehézkes (vö. KOROMPAY 1991: 273–274). Ha pedig az egyes közszavak továbbélését próbáljuk fogódzóként használni a kérdés tisztázásában, azt tapasztaljuk, hogy azok a korai ómagyar korban és akár napjainkban is adatolhatók hosszú magánhangzós formában, tehát a diftongusos ejtést ennek a szempontnak a figyelembevételével sem zárhatjuk ki.

5. ábra. A hiátus ~ *-je* ~ *-i* gyakorisági megoszlása

¹⁶ Ez esetben ugyanakkor nemcsak a birtokos személyjeles *feje*, hanem a *fej* olvasat is valószínűsíthető az esetleg felmerülő *ĕi* diftongusos olvasat mellett.

6. ábra. A *-j* gyakorisága a) az *-á, -é* végű lexémákban b) a β, γ hangok kiesése miatt keletkezett hiátus kitöltésére

7.3. A hiátus feloldása bizonyos szavakban a *v* tövű változat kialakulását eredményezte. A palatális hangrendű szavakban így a hiátus $\sim v$ tövű változat $\sim (-i)$ szembenállás alakult ki, például a *tő* (*Kanizsa töve* [1237–1240]: *Kenesatue*, Gy. 1: 721, Bodrog vm. \sim *Almatöve* +1183/1326/1363: *Almatui*, Gy. 1: 270, Baranya vm. \sim *Bátatöve* +1015//XV.: *Bathathewe*, Gy. 1: 281, Baranya vm.) és *kő* (*Szlovik köve* 1281: *Slovyk Keve*, Gy. 3: 150, Hont vm. \sim *Bata köve* [1240]: *Bathakue*, Gy. 1: 810, Borsod vm.) lexémákhoz kapcsolódóan.

Veláris hangrendű szavakban a hiátus $\sim v$ tövű változat $\sim (-a, -ja)$ szembenállást figyelhetjük meg, például a *Somló* (*Vatasomlaja* 1257 [ϕ: 1259]>1390: *Watasomloa* \sim 1257 [ϕ: 1259]>1390/1494: *Wathasomlyowa* \sim 1257 [ϕ: 1259]>1409: *Vatha somlyoia!*, Gy. 3: 519, Kraszna vm.), a *tarló* (*Ormánd tarlója* 1233/1345: *Vrmandtorloa*, OklSz. \sim *Rád-tarlója* [+1077–1095]/+1158//XV.: *Rad torlowa*, KMHsz. 1: 228, Baranya vm. \sim *Bezegd tarlója* +?1061/1272/1327/1358/1390: *Bezegd torloya*, Gy. 4: 424, Fejér vm.), a *tó* (*Bogya tava* 1260: *Bagatoa*, Gy. 3: 388, Komárom vm. \sim *Péntek tava* 1347: *Pentektowa*, KMHsz. 1: 221, Bihar vm.), a *falv* (*Ellősfalva* 1326>1349: *Ellesfalua*,¹⁷ Gy. 1: 177, Arad vm. \sim *Rádfalva* 1342: *Raadfalva*, KMHsz. 1: 228, Baranya vm.) elemek előfordulásain keresztül.

7.4. A birtokos személyjeles forma mássalhangzós szóvég esetén veláris hangrendű szavakban jellemzően az *-a*,¹⁸ például a *határ* (*Pásztor határa* 1240:

¹⁷ Az *u* betű hangértéke ebben az esetben *u* és *v* egyaránt lehet, így nem tudjuk megállapítani, hogy az adat *v* tövű vagy hiátusos változatot takar-e.

¹⁸ A veláris hangrendű, mássalhangzós szóvégű elemek között egy esetben találunk az egyalakú birtokos személyjelet mutató alakok között *-i* birtokos személyjelet az adatok között, mégpedig a *domb* földrajzi köznévvvel (*Ló dombja* +1247/[XIV.]: *Lvdomby*, Gy. 4: 476, Nyitra vm.), ez az adat azonban meglehetősen bizonytalanul ítélhető csak meg.

Pazthurhatara, Gy. 2: 492, Gömör vm.), a *monostor* (*Bátmonostora* 1332: *Bothmonastura*, Gy. 1: 709, Bodrog vm.), a *sár* (*Disznód sara* 1318/1325: *Geznodsara*, Gy. 1: 202, 218, Bács vm.), a *vár* (*Csákvára* 1326/1327>1383: *Chakuara*, Gy. 2: 355, Fejér vm.), a *vásár* (*Hődvására* 1296: *Heuduasara*, Gy. 2: 164, erdélyi Fehér vm.), a *torony* (*Báktornya* 1334: *Bakthornya*, KMHsz. 1: 43, Arad vm.), a *zátony* (*Apát zátonya* 1326: *Apatzatuna*, Gy. 1: 731, Bodrog vm.), az *avas* (*Ivános avasa* 1232: *Iwanusauasa*, Gy. 2: 515, Gömör vm.), a *havas* (*Götönc havasa* 1231/1397: *Guthunchowosa*, Gy. 4: 124, Máramaros vm.), a *ház* (*Mikcseháza* 1337: *Mykchehaza*, Gy. 1: 176, Arad vm.), a *láz* (*Izsák láza* 1295: *Ysaaclasa*, Gy. 3: 70, Heves vm.), valamint a *láb* (*Apát lába* 1326: *Apathlaba*, Gy. 3: 380, Kolozs vm.) szavakhoz kapcsolódóan.

Az itt felsorolt lexémák mellett bizonyos *-t*, *-d*, *-k*, *-g*, *-l* végű elemek esetében is megfigyelhető, hogy a birtokos személyjel egyalakú,¹⁹ ilyenek a *-t* végűek közül a *gát* (*Csabagáta* 1296: *Chabagata*, Gy. 1: 291, Baranya vm.), a *kút* (*Úr kuta* 1252: *Wrcuta*, Gy. 2: 288, Esztergom vm.), az *út* (*Malom uta* 1277: *Molumvta*, Gy. 4: 358, Fejér vm.), *-d* végűek közül a *hid* (*Bánhida* 1288: *Banhida*, Gy. 3: 406, Komárom vm.), a *szád* (*Dézmás-völgy száda* 1338: *Dezmasweulgzada*, Gy. 2: 494, Gömör vm.), a *-k* végűek közül a *fok* (*Tölgyes foka* 1211: *Tulgusfoca*, Gy. 1: 707, Bodrog vm.), a *lyuk* (*Torna lyuka* 1326: *Tornaluca*, Gy. 4: 99, Liptó vm.), a *patak* (*Macsanica pataka* 1321: *Machanicha pataka*, Gy. 1: 539, Bereg vm.), a *szurdok* (*Kútfő szurdoka* 1307: *Kuthfeu zurduka*, Gy. 2: 306, Esztergom vm.), a *-g* végűek közül az *ág* (*Pap ága* 1310: *Popaga*, Gy. 1: 616, Bihar vm.), az *árok* (*Benke árka* 1322/1338: *Benkearuka*, Gy. 1: 692, Bihar vm.) és az *-l* végűek közül a *mál* (*Nagyfa mála* [1291]/1291: *Nogfomala*, Gy. 3: 442, Komárom vm.).

Előfordul emellett az is, hogy a *-j*-vel bővült birtokos személyjel mássalhangzós tövek mellett kiszorítja az eredeti *-a* változatot, s csak a *-j*-vel bővült változatot adatolhatjuk, például a *holt* (*Kázmér holtja* 1268/1347: *Kazmergholtia*, Gy. 3: 458, Komárom vm.), a *gorond* (*Remete gorondja* 1344: *Remethegorongia*, Bereg vm.), az *al* (*Botaljaszentpéter* 1323: *Bothaliascenpetur*, Gy. 1: 726, Bodrog vm., *Teremalja-tó* 1255: *Teremaliathou*, Gy. 1: 776, Borsod vm., *Váralja* 1292: *Wara-ly*, Gy. 1: 814, Borsod vm., *Tornalja* 1291: *Tornalya*, Gy. 2: 519, 555, Gömör vm.) elemek mellett is előbukkan ez a változat (vö. KOROMPAY 1991: 275).

Az adatok tanúsága szerint ugyanakkor már a korai ómagyar korban *-a* ~ *-ja* (~ *-i*) szembenállás bontakozott ki. Erre látunk példát a *hát* (*Kenderátó háta* 1261/1271: *Kendurathouhata*, Gy. 3: 55, Heves vm. ~ *Álló-szeg hátja* 1268/1347:

¹⁹ Bizonyos esetekben az *-a* szóvég nem feltétlenül a birtokos személyjelet takarja, a *szombat* utótagú nevek esetében ugyanis azzal is számolnunk kell, hogy az esetleg eredetileg a fő részét képezte, s éppen a sok *-a* birtokos személyjel analógiájára vonódott el a magyarban (például *Csamaszobata* 1331: *Chamazobata*, Gy. 2: 305, Esztergom vm., *Rimaszobata* 1334: *Rymazumbata*, Gy. 3: 271, Hont vm.) (vö. KOROMPAY 1991: 275).

Allosceghatya, Gy. 3: 447, Komárom vm.),²⁰ a *halom* (*Lompérd halma* 1329: *Lumpeyrtholma*, Gy. 3: 345, Kolozs vm. ~ *Balogpéter halma* 1344: *Bolukpeturholmya*, OklSz. ~ *Szőlő halma* +1214/1334: *Sceleu Holmy*, Gy. 1: 643, Bihar vm.), a *haraszt* (*Ábel harasztja* 1318: *Abelharazta*, Gy. 2: 44, Doboka vm. ~ 1341: *Koachharastya*, OklSz.) és a *Várad* (*Péterváradsja* 1267: *Peturuarada*, Gy. 1: 230, Bács vm. ~ 13. sz.: *Gywrghwaradya*, Cs. 3: 427, Tolna vm.) elemek adatainak bevonása révén. Az adatok alapján azonban nem tudjuk alátámasztani KOROMPAY feltevését, mely szerint a 13–14. században a *-ja* elem hangtani és lexikai kötöttségekkel mássalhangzós tövek mellett is széles körben terjedt (1991: 275), a korszakban ugyanis mindössze hét ilyen adatot találunk.

8.1. Az *-a/-ja* birtokos személyjel vizsgálata kapcsán fontos adaléku­lul szolgál a jelenkori helynévállományban (a köznyelvi *hídja*, *kútja* formákkal szembeni) viszonylag gyakori *-hida*, *-kuta* utótagú (*Andráshida*, *Bánhida*, *Mórichida*, *Gyulakuta*, *Vajdakuta* stb.) településnevek szemügyre vétele. Ezeknek a településneveknek ugyan első pillantásra nincs a korai ómagyar korra vonatkoz­tható nyelv­járástörténeti forrásértéke, hiszen ezek az elemek ebben a korai időszakban csakis *hida*, *kuta* formában adathozhatóak függetlenül attól, hogy településnévi adatról van-e szó vagy sem (például *Székelyhida* 1325: *Zekulhida*, v., Gy. 1: 666, Bihar vm., *Bodhida* 1331: *Bodhyda*, p., Gy. 1: 847, Csanád vm., *Úr kuta* 1252: *Wrcutha*, put., Esztergom vm., Gy. 2: 288, *Köteny kuta* 1325: *Kotenkuta*, fons, Gy. 1: 197, *Árva* vm.) (vö. TÓTH 2004: 184–185). A *hida*, *kuta* formák korai ómagyar kori kizárólagossága és a településnevekben való mind a mai napig való fennmaradása ugyanakkor arra mutat rá, hogy az minden bizonnyal a *hida*, *kuta* elemek településnév-formánssá válásával is szorosan összefügg (vö. TÓTH 2008: 185–187, BÁBA 2016: 39–40). Ez pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes nyelv­járási sajátosságok vizsgálatakor nem tekinthetünk el a vizsgálatba vont elemek helynévi jellegétől.

8.2. A korai ómagyar kori helynevek jelentősége a korai birtokos személyjelezés vizsgálata kapcsán még egy összefüggésben ugyancsak figyelmet érdemel. Ismeretes ugyanis, hogy a birtokos személyjel *-i* változatának kialakulása a birtoktöbbsesítő jellel való egybeesést eredményezte (KOROMPAY 1991: 274). KOROMPAY KLÁRA szerint azonban a helynevek azonosító funkciójából következően a helynévi adatokban az *-i* többnyire egyes számú objektumra utal, ráadásul a kétrészes helynevek utótagjaként álló, *-i*-re végződő elemek esetében az E/3. birtokos személyjel a szerkezetből fakadóan is valószínűsíthető a legtöbb esetben.

²⁰ Az itt felsorolt adatok mellett az 1268/1347-ből származó oklevél egy ugyancsak valószínűleg *-ja* formájú birtokos személyjeles formát is tartalmaz hibásan lejegyezve (*Fancsalka hátja* 1268/1347: *Foncholcahacya* [ɔ: -hatya], Gy. 3: 458). Az oklevélben gyakori *-ja* birtokos személyjelezés tehát az oklevélíró nyelvi befolyását is mutathatja.

A helynevek esetében ráadásul véleménye szerint az összetétel önmagában is a birtokos személyjelezés körébe vonhat egy *-i* elemet (KOROMPAY 1991: 279), az általa bemutatott változási sor (1269: *Zubady*, 1343: *Kyralzobody*, 1372: *Zenthkiralzabady*, 1401: *Zenthkyralzabadya*, KOROMPAY 1991: 279) ugyanis azt példázza, hogy a névben az *-i* helynévképző az összetétel során átértékelődött, s a nyelvi tudat a *-ja* birtokos személyjellel helyettesítette azt. Ez a példa véleményem szerint valóban jelzi azt, hogy a kétrészes helynevek utótagjaként az *-i* elem leggyakrabban birtokos személyjelként áll (vö. még TÓTH 2008: 140).

9. A helynevek nyelv- és nyelvjárástörténeti forrásértéke a korai ómagyar korra vonatkozóan vitathatatlan, a korai oklevelekben adatható helynevek ugyanis a nyelv(járás)történet legelső és legközvetlenebb forrásul szolgálnak. A hangtani és lexikális jelenségek vizsgálata kapcsán a kérdés talán egyre kevésbé vetődik fel köszönhetően azoknak az írásoknak, amelyek — többek között a Hoffmann István által létrehozott kutatói műhely révén — a témában születtek. A morfológiai jelenségek esetében a korai helynévi adatok számottevő jelentősége azonban nem igazán hangsúlyozódik. Jelen írásomban ezért egyetlen jelenség vizsgálatán keresztül azt igyekeztem megmutatni, hogy a morfológiai jelenségek gyakorisági, kronológiai és területi sajátosságainak feltárására is viszonylag gazdag adatállomány áll a rendelkezésünkre a korai ómagyar kori és a jelenkori helynevekben egyaránt.

A korai ómagyar kori helynévanyagban emellett más alaktani jellegzetességek nyomaira is bukkanhatunk, s közülük jó néhányat a jelenkori helynévállomány is őriz. Így például a palato-veláris illeszkedés a *-ra/-re* esetében néhány előforduláson keresztül — az oklevelek latin és magyar grammatikai megoldásainak keveredése révén — már a 13. századtól megfigyelhető (1265/1272: unicit *ad Balwankure*, 1232: *ad Yciafucara*, 1273: *ad menytegudurre*, OklSz., +1232/1384/1393: *venit ad Scertora*, KMHsz. 1: 263, 1236: *ad Choykacuzdyre* et per *Choykacuzdyre*, KMHsz. 1: 77) (HOFFMANN 2007: 23, BALÁZS 1989: 103). A jelenkori helynévtárakban a helyragos alakok rögzítése révén pedig olyan archaikus illeszkedetlen formák is adathatók, amelyek valószínűleg több évszázados morfológiai megőrzött régiségként²¹ vannak jelen a területen. A nem illeszkedett formák tehát nem csupán a nyelvjárási atlaszainkban és szótárainkban, hanem a helynévgyűjteményekben (például *Pállagok*, *-rë*, *Dombok*, *-rë*, *Kāposztās*, *-rë*, N. CSÁSZI 2003: 522) is felbukkannak a peremterületeken.

²¹ A fogalomhoz lásd BENKŐ 1957: 22.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben* 2016. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁBA BARBARA 2017. A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek kronológiai és szóföldrajzi rétegződése a korai ómagyar korban. 2017. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 91–101.
- BÁBA BARBARA 2018. Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. *Magyar Nyelvjárások* 56: 89–102.
- BÁBA BARBARA 2019. Az *i ~ ü* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 10. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–18.
- BÁBA BARBARA 2020. A korai ómagyar kori *i ~ é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 61–79.
- BÁBA BARBARA 2021. A jelenkori nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke. *Magyar Nyelv* 117: 23–37.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2010. Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság. *Argumentum* 6: 124–167.
- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1960. Nyelvjárástörténet a névtudományban. In: MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 132–135.
- BENKŐ LORÁND 1967/2002. A tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 374–388.
- BÍRÓ FERENC 2000. Nyelvjárási sajátosságok Körösladány helyneveiben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 51–60.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1890–1913.
- N. CSÁSZI ILDIKÓ 2003. Nyelvjárási jelenséghatárok Zoboralja helynevei alapján. In: KESZLER BORBÁLA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 519–523.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták öszszevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1988.
- GUTTMANN MIKLÓS 1999. Az ő-zés jelensége Lendva környékének helyneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 407–410.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997, 1999, 2012, 2017.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 250–254.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002. Tulajdonnév és dialektológia. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai szimpozion*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 5. Szombathely. 104–120.
- HEGEDŰS ATTILA 1989. Helynevek a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet szolgálatában. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 96–99.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 351–361.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai kutatások 1. Tapolcafő helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- IMRE SAMU 1940. Felsőőr helynevei. *Magyar Néprajz* 2: 47–80.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 257–315.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 112: 257–268.
- KIRÁLY LAJOS 1981. *A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvöldrajzi felhasználásukról*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. 199–206.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.

- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–283.
- MATICSÁK SÁNDOR 2020. *A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKÓS 1989. Szombathely környéki földrajzi nevek vallomásai egy élőnyelvi anyag tükrében. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 146–150.
- CS. NAGY LAJOS 1997. Királyhelmece és környéke helynevei mint nyelvjárási forrás. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai 1–2*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc. 397–401.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- PESTI JÁNOS 1989. *Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 189. Budapest. 156–159.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfémátörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 129–172.
- SÁROSI ZSÓFIA 2018. Morfémátörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2008. Kárpátalja történeti helyneveinek nyelvjárás-történeti tanulságai. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 5*. Szeged, JATEPress Kiadó. 193–202.
- SZABÓ GÉZA 1985. *Földrajzi nevek és nyelvjárás-kutatás*. In: BÉKÉSI IMRE szerk., *Név és névkutatás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. Budapest. 75–82.
- SZABÓ JÓZSEF 1981. *Csongrád megye nyelvjárásai sajátosságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján*. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 173–177.
- SZATHMÁRY JÓZSEF 1987. *Királyhelmece (Kral'ovský Chlmec) és környéke helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 76. Budapest. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 183–207.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÖRÖK TAMÁS 2011. *Ipoly mente helynevei 1. Alsó-Ipoly mente*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Dialectal Differences of the Third Person Singular Possessive Suffix in Early Charter Sources

In my paper I discuss a dialectal morphological feature that may be studied well with toponyms of the early Old Hungarian Era, while their linguistic marks still appear in the contemporary toponymic corpus as well. My study highlights the fundamental role of toponymic data in research on historical linguistics and within that historical dialectology regarding the early centuries.

Keywords: historical dialectology, possessive suffix, early Old Hungarian Era, toponyms

Bába Barbara
ORCID: 0000-0002-2381-5216
Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu

Etnonimák a hantiban

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

1. Az *etnonima* fogalma

1.1. Dolgozatom célja a legszélesebb dialektális elterjedtségű hanti etnonimák bemutatása, eredetük összehasonlítása. A témaválasztást az indokolja, hogy ezek a népnevek más és más megnevezési típusokat és eredetet képviselve nemcsak a megnevezett népekhez, csoportokhoz fűződő viszonyt tükrözik sajátosan, hanem az adott fizikai (földrajzi) és társadalmi térhez fűződő viszonyt is, és ismereteim szerint ilyen típusú tárgyalásokra még nem történt kísérlet. Továbbá arra sem, hogy a megnevezések jellemzőit viszonyítsák az etnonimákra vonatkozó általános tipológiai paraméterekhez. A névtanban a szinkrón és diakrón megközelítésű kutatásokban nem áll rendelkezésre a népneveket különféle szempontok szerint tárgyaló, átfogó tipológiai rendszerezés.¹ Az egyes népek vagy népcsoportok, illetve azok történetének áttekintése olykor megkísérel ilyesfajta kategorizációt, de olyan munka, amelyhez viszonyítva az itt bemutatandó népnevek tipizálhatók lennének, nem áll rendelkezésre. Ezért e dolgozat célja az is, hogy egyfajta (kísérleti) tipológiai megközelítéssel is megpróbálkozzék. A fogalmak és források bemutatása után (1.2.–1.3.) a négy népnév elemzése következik (2.), amelyet összefoglalásként az általános megfigyelések megfogalmazása követ (3.).

1.2. Az *etnonimá*-nak, *népnév*-nek ismeretesen számos meghatározása létezik, és erősen kérdéses, hogy van-e közöttük olyan, amelyik egyértelmű, s fenntartások nélkül megállja a helyét.² A kétségek többek között a *nép*-nek, *ethnosz*-nak az értelmezésével függnek össze, amelyre kimerítő definíciót mindmáig nem sikerült találni. E rövid dolgozat szempontjából az *etnonima* meghatározása azért (lenne) szükséges, hogy bizonyosan állítható legyen, az itt bemutatandó elnevezések valóban népnevek. A kérdésre a válasz nem lesz egyértelmű, éppen ezért szükséges rámutatni azokra a szempontokra, amelyekből a bizonytalanságok fakadnak.

¹ Köszönöm TÓTH VALÉRIÁNAK e kérdésben adott megerősítő tájékoztatását.

² A személynevek kapcsán az etnikum fogalmának egyik lényeges hazai szakirodalmára lásd N. FODOR 2018: 30–32, a népnevek szélesebb aspektusú feldolgozásaira pedig RÁCZ 2013, 2016.

Az ICOS definíciója szerint³ az etnonima egy etnikai csoport (törzs, nép, klán stb.) vagy e csoport egy tagjának a neve, olyan név tehát, amellyel önmagukat vagy másokat kollektív egészként jelölnek meg. Az etnonimák nem tévesztendők össze a demonimákkal, amelyek olyan csoportoknak a nevei, akiket (konszervatív vagy kényszerített) geopolitikai összetartozás egyesít, függetlenül etnikai, vallási, nyelvi vagy egyéb különbözőségeiktől (COATES 2021: 6). Az etnonimák általában nem feltétlenül tükrözik az etnikum önazonosságát a csoporttal, azok tagjaival, a belső elnevezések viszont már inkább, mert a csoport így különböztetheti meg magát más csoportoktól (POHL 2018b: 5). Jelentőségüket tehát az adja, hogy révükön a velük megnevezett társadalmi csoportok, azok rendszere azonosíthatóvá válik. Ezt fejezi ki RÓNA-TAS ANDRÁS definíciója is, aki egyebek mellett a saját, tartós önelnevezést az ethnosz egyik kritériumának tartja (1996: 24).

Az idézett meghatározás azonban már önmagában kérdéseket vet fel, amennyiben a törzs, nép, klán mibenléte sem egyértelmű, s a képet tovább bonyolítja a csoportra vonatkozó egyéb közös jegyek (földrajzi lakóhely, vallás, gének, nyelv stb.) bevonása a meghatározási kísérletekbe (vö. KOOPMAN 2016). Gondolhatnánk, hogy az etnonimák nyelvészeti vizsgálatának tekintetében e kérdések tisztázása nem feltétlenül szükséges, mert az elnevezések eredete, hangtani, alaki stb. elemzése nem kívánja meg, hogy megjelöljük, milyen típusú csoportra vonatkozik az elnevezés, azaz a *népnév* terminus jelölhetné általában embereknek valamely csoportját, függetlenül eredetüktől, szervezeti felépítésüktől stb., mint ahogyan ez a névtani szakirodalomban gyakori. Csakhogy ez a probléma megkezdése, s azt, hogy a név alapú azonosíthatóság akár a középkori steppei népesség esetében sokszor miért reménytelen, BÁLINT CSANÁD fejti ki a történelem és a régészet aspektusából (2006: 296–305).

Az alábbi három szempont pusztán azokra az ellentmondásokra mutat rá, amelyek a bemutatandó négy népnév kapcsán majd előkerülnek.

a) Az etnikai csoport dinamikus képződmény, összetétele idővel változhat. Ez a változás azonban nem jár együtt szükségképpen elnevezésük változásával, tehát az etnonima nem határozza meg az etnikumot és az etnikum sem az elnevezést.

b) Az etnikai tájkép és az etnonimák rendszerének a változása folyamatos. A népnevek ismeretesen nem állandóak, nem stabilak, könnyen átvihetők egyik népességről egy másikra: ugyanaz az elnevezés jelölhet más csoportot, illetve más és más elnevezéssel illelhető ugyanaz a csoport. Ezért a népek és megnevezésük közötti kapcsolat nem jelent kizárólagos és csak rájuk érvényes viszonyt, etnikai csoportok azonosítása pedig pusztán elnevezésük alapján — azaz például azonos elnevezésű csoportok azonos származásúnak, azonos etnikumúnak tekintése — erősen kétséges mindaddig, amíg más, független érvek nem szólnak az azonosítás mellett vagy ellen.

³ <https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf>

c. Olykor kérdéses, hogy valamely népnév csak a közösség elnevezése-e vagy a nyelvée is. A többnyelvűség akár törzsi szerveződésekre is jellemző, azonban a külső (exonima) vagy belső (endonima) elnevezések ezt a heterogenitást nem tükrözik.

Tekintettel a fentiekre célszerű az etnikumnak egy olyan meghatározását követni, amelyik minimalizálja a megkötéseket, s csak a legalapvetőbb kritériumokra épít. „[I would suggest] defining ethnicity as a principle of organization of the social world into *n a m e d g r o u p i n g s* which are perceived as naturally constituted.” (POHL 2018a: 192; kiemelés tőlem: B-N. M.).

1.3. A népnevek, közöttük a külső elnevezések története is a más népekkel való kapcsolat, viszony révén tükrözheti a nyelvet beszélő közösség történelmét, akár belső keletkezésű, akár kölcsönzött népnévről van szó. A kölcsönzött népnév nemcsak akkor utalhat a megnevezett néppel való közvetlen kapcsolatra, amikor e néptől magától veszik át elnevezését, hanem akkor is, amikor egy harmadik, közvetítő nyelvből történik a kölcsönzés. Az utóbbi esetben nemcsak a kölcsönzött névvel megjelölt néppel való történeti kapcsolatra utalhat a név, hanem arra a (harmadik) néppel való kapcsolatra is, amelynek nyelvéből átvették a nevet. Mindezeket az összefüggéseket a hanti etnonimák is jól példázzák.

Azonban már a népnevek száma is tükrözheti egy nép történetét, beleértve földrajzi, társadalmi, gazdasági és kulturális körülményeiket. Az őshonos keletstepei népek nyelveiben, melyeknek területe Közép-Ázsiában az Irtis folyótól a Jenyiszejig terjed, s akikre a mesterséges határok nélküli nomád vagy fél-nomád állattartó életmód a jellemző, továbbá vidékük nem volt más népek folyamatos vagy ismétlődő kereskedelmi vagy politikai indíttatású vándorlásainak a terepe, a nagy területeket hódító vagy önálló államisággal rendelkező népek nyelveivel szemben a népnevek száma relatíve alacsony. A hantiban összesen hét népnek van elnevezése: orosz, szamojéd, szölkup, tatár, tunguz, zürjén és vogul. A hét közül négy nép egy-egy elnevezése van meg mindhárom nyelvjáráscsoportban. Az orosz és a tatár kivételével a többinek több elnevezése, névváltozata is van, amelyek azonban rendszerint nem az egész népet, hanem csak egy meghatározott földrajzi területen élő csoportjukat jelöli.⁴

A bemutatandó etnonimák dialektális elterjedtsége nem a jelenlegi állapotokat tükrözi, hanem a hantik korábbi, főként az orosz expanziót és az ökológiai változásokat, valamint az ebből következő nyelvi helyzetet megelőző viszonyait. Ezért korábbi adatgyűjtéseken és etimológiai elemzéseken alapul a lehető legbővebb nyelvjárási anyag mozgósítása érdekében, azaz fő forrása a DEWOS,⁵ mely mindmáig a hanti nyelv legteljesebb nyelvjárási és etimológiai kompendiumának

⁴ E rövid dolgozatnak nem lehet célja, hogy e csoportokat pontosabban megkísérelje azonosítani.

⁵ A könnyebbség kedvéért más hanti forrást csak a legszükségesebb esetben idézek.

tekinthető. Noha megjelenése óta egyes megállapításai nyilván revízióra szorulhatnak, etimológiai tekintetben mégis kritikusan tárgyalja a korábbi szakirodalmat, modernebb adatokkal egészítve ki azt.

2. A népnevek

A négy tárgyalandó etnonima a 'vogul', a 'nyenyec', az 'orosz' és a 'tatár'. A hanti népnevekre általában, azaz nem csak az itt bemutatottakra jellemző, hogy kettős, főnévi és melléknévi jelentésük is van csakúgy, mint a magyarban. A nyelvek különféle eszközöket alkalmaznak a kétféle szerepre, ami függhet attól, hogy a népnévnek etimológiailag mi az eredete.⁶ Ilyen szóképzési vagy szóalkotási folyamatok a hantira nem jellemzők, ezért a jelentések közlésekor a kétféle szófaj megjelölése felesleges.⁷

2.1. 'vogul'

(1)

K — szurguti nyelvjárások	<i>wǎγal'</i>
D	<i>wǎχat', wǎχət'</i>
É	<i>wǒχat', wǒχaa, ǒχal'</i>

(DEWOS 1575)

A szó a manysik külső elnevezése; köznévből alakult népnév. Az elnevezés a keleti nyelvjárások között csak a szurguti csoportból ismeretes, egyébként általánosan elterjedt. Népnévként hanti eredetű, az eredeti köznévről uráli kori, azonos a magyar *völgy* etimológiájával, s megvan a manysiban is (UEW 550–551). Eredeti uráli kori jelentése 'kis folyó, folyókanyarulat' lehetett, és a manysiban (*wǒl', wǒl'*) is 'folyószakasz, folyókanyarulat' a jelentése több kisebb folyó nevében megtalálhatóan (WWb. 149). Jelentése korábban a hantiban is kétségtelenül 'folyó, folyószakasz, folyókanyarulat' volt, amit alátámaszt az a tény, hogy a keleti, aganyi alnyelvjárásban a Szalim mentén élő *hanti*-knak a megnevezése. Az (északi) kazimi nyelvjárásban az Obnak a Berjozov feletti egyik mellékfolyóját, a *Vogulka*-t is jelöli (KT 215), az összes többi nyelvjárásban azonban egységesen a vogulok megnevezésére foglaldott le. A folyó nyilván a vogulokról kapta a nevét. A vogulok korábbi lakóhelyeire az Urál európai oldalán például a Káma vidékére, a Vicsegda és a Pecsora felső folyására is utalhatnak földrajzi, helynévi adatok, mert a *vogul*- forma a *Vogul'skij, Vogulka, Vagulka, Vogul'ja, Vogul'skaja* elnevezésekben máig szerepel (lásd még KANNISTO 1927: 64 a helységeket, folyókat

⁶ A finnt például GRÜNTHAL 1999 tárgyalja a toponimákkal összefüggésben.

⁷ A három nagy nyelvjárás csoport jelölése K (= keleti), D (= déli), É (= északi); az alnyelvjárásokat, a DEWOS konvencióját követve csak akkor jelölöm, ha annak megszorító jelentősége van. Az adatok jelentéseit magyarul adom meg. A téma diktálja, hogy a népekre, illetve nyelvekre külső és belső elnevezésükkel is utaljak szinonimákként.

földrajzi elhelyezkedésének ábrázolásával; RÉDEI 1970: 75). A szó népnévvé válása tehát az Urálnak még az európai oldalán történhetett meg, azaz nem valószínű, hogy valamely, pl. északi hanti nyelvjárás csoportból terjedt volna tovább például keleti hanti nyelvjárási területre akár az Urál szibériai oldalán. Annyi azonban bizonyos, hogy az imént idézett helynevek orosz névadások eredményei — a hanti eredetű elnevezést alkalmazva.

A név a kazimiban sem csak a folyónak a neve, hanem népnév is, a *ʃɔχ* 'emberek/nép' utótag hozzáadásával általában jelenti a vogulokat (2a). A Szoszva melléki vogulokra utalva e folyó neve kerül a népnév elé (2c), azonban a 'vogul' megjelölés nélkül is utalhat a szoszvai vogulokra a 'Szoszva-i nép' megnevezés (2b). A folyóra utalva pedig 'folyó' utótag csatlakozhat a népnévhez (2d).

(2a) <i>wǒχaλ-ʃɔχ</i>	vogulok ('vogul nép')
(2b) <i>λew-ʃɔχ</i>	szoszvaiak ('szoszvai nép')
(2c) <i>λew-wǒχaλ'</i>	szoszvai vogul
(2d) <i>wǒχaλ-ʃǒχan</i>	'Vogul-folyó'

(DEWOS 319, 1575)

A megnevezés egyes nyelvjárásokban csak meghatározott folyók mentén élő vogulokra vonatkozik a folyók megnevezése nélkül is (3a-d), ami nem azt jelenti, hogy a más folyók mentén élő vogulokat más nevekkel neveznék meg.

(3a) Trj	<i>wǎγəλ</i>	az Ob egyik mellékfolyója (Vogulka?) menti vogulok
(3b) Ni	<i>wǒχat'</i>	pelimi vogulok
(3c) Š	<i>wǒχat'</i>	(?) kondai vogulok
(3d) Kaz	<i>wǒχaλ'</i>	a Szoszva, a Ljapin, a Lozva és néhány Ob menti falu vogul népe

(DEWOS 1575)

A voguloknak ez az egyetlen elnevezése a hantiban, belső *māńsi* elnevezésük csak a két obi-ugor frátria egyikének nevéként van meg (DEWOS 942–944). Néhány déli nyelvjárásból ismeretes még a *ančok*, *ańcok* stb. alak általános 'vogul' jelentésben, ami azonban a vogul *ańsux* 'öreg, gazda, férj' átvétele (DEWOS 113).

E külső elnevezés került át az oroszba, s általánosan, beleértve a tudományosságot is, a manysik e hanti eredetű névvel váltak általában ismertté.

2.2. 'nyenyec'

(4)

K *jǎryan, jǎrkan*

D *jǎrən*

É *jǒrn*

(DEWOS 405–407)

Mindhárom nyelvjárás csoportban elterjedt. Obi-ugor eredetű, mindkét nyelvben egy szamojéd népet jelöl (SIPOS 2002: 21–22), azt, amelyik a szomszédságukban élt, illetve él, tehát a tundrai és erdei nyenyecet (jurákokat). A hantik az előbbiekkal az északibb, az utóbbiakkal a délibb területeken határosak. Az obi-ugor–nyenyec kapcsolatok az Urál európai oldalán is megvoltak, s a szibériai oldalon a 15. század végére, 16. század elejére nagy részben már lezajló áttelepülés után is folytatódtak, illetve állandósultak. A nyenyec belső elnevezése nem lett használatos a hantiban. A *jārən, jörn* a hantiból vagy a manysiból *jaran* alakban átkerült a komiba (TOIVONEN 1956: 104, RÉDEI 1964: 4), majd onnan *яáран, ераһ* alakban az oroszba (DEWOS 407). Az uráli nyenyecet, illetve a Regulgyűjtés kapcsán RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER (2009) nagyívű tanulmányban tárja fel e nép és a hantik, illetve manysik korántsem könnyen átlátható, sokrétű kapcsolatát és az elnevezés kérdéseit, és írásában megkísérli azonosítani azt is, hogy melyik nyenyec néppel lehettek korábban kapcsolatban az obi-ugorok.

Csakúgy, mint fent a vogulok megnevezése esetében (2a), a név után álló 'nép' utótaggal is a szomszédos nép, a nyenyecet egészére utalnak (5a), de ugyanezt az általánosítást jelöli az 'ember' utótag is (5b). A lexikográfiai feljegyzésekből, adatokból az is kiderül, hogy egyes alnyelvjárásokban mely folyók mentén élő nyenyecre alkalmazzák az elnevezést, a folyó nevének csatolása nélkül (5b–c). Ami ebben az esetben sem azt jelenti, hogy a más folyó menti nyenyecet más névvel neveznék meg.

(5)

(5a) V *jārən-jay* 'nyenyec nép'

(5b) Trj *jārən-ko* 'nyenyec ember' (a Szurgut észak-keleti folyása menti erdei nyenyecet)

(5c) Š Kaz *ňōysaη jōrη* 'nyuszt[os] nyenyec' (a Kazim dél-keleti folyása menti erdei nyenyecet)

(DEWOS 406)

A (keleti) tremjugáni és az északi nyelvjárásokban 'nép' vagy 'ember' utótagú jelzős szerkezettel is megnevezik a nyenyecet. Ezekben az esetekben a nép valamely tulajdonságára vagy lakóhelyére utal az előtag: 'folyam' (6a), 'erdő' (6b), 'nyuszt' (6c). Ez utóbbi elnevezések nem az általános 'nyenyec' megnevezés helyett, hanem vele párhuzamosan éltek.

(6a) 'folyami, folyamiak' (az Obdorszk észak-nyugati folyása menti tundrai nyenyecet)

Trj *āγəs-ko* 'folyami ember'

Trj *āγəs-jāγ* 'folyami nép'

Kaz *ōwəs-jəχ* 'folyami nép'

(6b) 'erdei, erdeiek'

Sy *ur-jɔɣ* 'erdei nép'
Sy *ur-χu* 'erdei ember'

(6c) 'nyusztos erdeiek'

O *ńǎysaŋ or-jax* 'nyusztos erdei nép'
(DEWOS 30, 161, 1040, 1619)

A déli fili nyelvjárásban az etnonima jelentése 'csud'. Csud elnevezéssel, melynek eredete erősen vitatott, az oroszok olyan népeket jelöltek, amelyekkel terjeszkedésük során kapcsolatba kerültek. Így ész-t törzsek, vótok, vepszék megnevezésére is alkalmazták, majd a keleti terjeszkedés során Szibéria különféle népeire is kiterjesztették (SAARIKIVI 2006, TVAURI 2012). Azonban a szó fokozatosan, mindenféle történeti összefüggéstől függetlenül távoli, nem valóságos emberekre, a hitvilág jelenségeinek megjelölésére is szolgált.

A nyenyeceknek itt tárgyalt obi-ugor elnevezéséből vezették le korábban — tudniillik az obi-ugor alakokhoz járuló orosz *-ka* képző révén — a nyenyecék külső megjelölését, a *jurák*-ot, mely a nép általánosan elterjedt nevévé vált (HAJDÚ 1948–1950: 19–32; ANYIKIN 2000: 717–718). Az azonosítás hibás voltára GUSZEV mutat rá, hangsúlyozva, hogy a hantik északi és keleti szomszédjukat *szamojéd*-ként (nyenyecként) azonosítják és nem *jurák*-ként, s egyúttal új, meggyőző etimológiát kínál az utóbbi alakra (2020: 61–64).⁸

A hantiban még egy *szamojéd* népnek, a *szölkup*nak van megnevezése, akik a nyenyecéktől keletre, illetve délre határosak velük, de ezek a megnevezések értelemszerűen csak a legkeletibb nyelvjárásokból (V, Vj, Trj) ismeretesek. Valamennyiükre jellemző, hogy valamelyik folyó mentén (7a) vagy mocsaras (7b) területen élő népnek nevezik őket.

(7a)

Vj *ket-jay* ketiek ('keti nép')
V *tasam-jay* taziak ('tazi nép')
Vj *ās-kōr-ńorəm-jay* obi mocsáriak ('Ob-folyómedri mocsári nép')

(7b) mocsáriak ('mocsári nép')

V *ńorəm-ja* (a Narim és a Vaszjugan hanti vidékén élő szölkupok)
Trj *ńorəm-jay* (az Obon Timszktól felfelé élő szölkupok)
Vj *ńorəm-jay* (Narim vidéki szölkupok)

(DEWOS 185, 319, 668, 1078)

Míg a nyenyecék esetében a folyókra stb. utaló megnevezés párhuzamosan él(t) az általános 'nyenyec' elnevezéssel, addig a szölkupok esetében csak a fel-tüntetett etnonimák ismeretesek.

⁸ A történeti háttér egyfajta magyarázatára lásd KVASHNIN 2021.

2.3. 'orosz'

(8)

K	<i>rut'</i>
D	<i>rüt'</i>
É	<i>rűś, ruś</i>
	< komi <i>roc'</i>

(DEWOS 1288–1289)

A szó mindhárom nyelvjárásterületen elterjedt, egységesen az oroszok megnevezésére. Az oroszok önelnevezése, s ez vált általánossá a finnugor nyelvekben is általában, így a manyсібán is. Azonban az obi-ugor nyelvek nem közvetlenül az oroszból kölcsönözték, hanem a komiból (TOIVONEN 1956: 62, RÉDEI 1970: 145), ami természetesen nem jelenti, hogy az obi-ugoroknak ne lett volna már igen korai közvetlen kapcsolata az oroszokkal, hiszen a kontaktus legkésőbb a 12–15. századtól egyre erősödő mértékben fennállt. A kominak mint közvetítő nyelvnek Északnyugat-Szibéria nyelveiben ismeretesen jelentős volt a funkciója, főként a kultúrszavak terjesztésében. Így például a nyenyec obi-ugor jövevényszavai között is számos a végső soron komi eredetű, s míg a hantinak és a manyсібának a komi jövevényszavai meghaladják, illetve megközelítik a négyszázat, addig a fordított irányú kölcsönzés ennek a töredéke (lásd még HAJDÚ 1980: 253, 254, 255). A szölkup is a hantiból vette át a szót (9), annak legkeletibb, V, Vj, Trj nyelvjárásaiból, amit földrajzi elhelyezkedésük magyaráz (RÉDEI 1972: 192).

(9) szölkup *rus, ruś* < keleti hanti (V Vj Trj) *rut'*

A szó széles földrajzi elterjedtsége mindkét obi-ugor nyelvben amellet szól, hogy az átvétel az Ural európai oldalán történt. Az erősen archaikus keleti nyelvjárások, amelyekben kevesebb a komi átvétel, mint a többi nyelvjárásban, délnyugati irányba viszonylag korábban, a 12–14. század folyamán eltávolodtak, de a szó valamennyi alnyelvjárásból adatolt. Lehetséges továbbá, hogy a népnév a manyсібán az északi nyelvjárásokból hatolt be a keleti, nyugati nyelvjárásokba, de még így is a komi átvételek régebbi rétegéhez tartozik (RÉDEI 1970: 79).

Az oroszoknak nincs más megnevezése a hantiban. Ismeretesek diszefemizmusok szép számmal (például 10a–b), de ezek egy-egy nyelvjárásterületre koncentrálnak, s negatív etnikai sztereotípiát tükröznek.

(10a) K — Trj DT Ko Kr *ằynəη* 'állás [ember]'

(10b) D — Kr Ts DN *kằpər* 'hitetlen'

(DEWOS 44, 657)

A vogulok és szamojédok megnevezésével szemben az oroszok esetében nincsenek a jellemző lakóterületre (pl. folyónév) utaló elnevezések. Az itt elemzett három népnévvel szemben az oroszok esetében valójában nem (egyetlen) etnikumról van szó, azaz a név sokkal inkább demonima. A hantik aspektusából azonban

nem ez játszik szerepet, hanem sokkal inkább az, hogy hozzájuk fűződő viszonyuk — tudniillik az, hogy nem szomszédjaik abban az értelemben, ahogyan a vogulok vagy a nyenyeczek azok — eltérő, s ez a lehetséges magyarázat arra, hogy miért nincsenek csoportjaikra vonatkozó megnevezések, azaz miért csak az egészüket nevezik meg.

2.4. 'tatár'

(11)

K — Vah, Vaszjugan, Jugan	<i>kātañ</i>
D	<i>χātañ</i>
É	<i>χātañ, χā'tañ</i>

(DEWOS 575)

A szó a tatárok általános elnevezése a hantiban. A keleti nyelvjárások közül csak a legkeletibb alnyelvjárásokból, a szurgutiak közül pedig csak a jugániból ismeretes. A vaszjugani nyelvjárásban 'kínai' jelentését is feljegyezték, amit nagy valószínűséggel az orosz *kumaï*, *kumaïckuï* alakkal való hasonlósága magyaráz. A szó megvan még a manysiban és a nyenyecben, ám a manysiban csak két északi nyelvjárásban (12a), a nyenyecben meg csak a tundraiban (12b). A manysi nagy valószínűséggel átvétel a hantiból.

(12a) manysi LO So *χatañ*

(WWb. 394)

(12b) tundrai nyenyec *xā'd'an*

(TYERESCSENKO 2005: 102)

A finnugrisztika (PAASONEN 1902: 103, DONNER 1924: 40, DEWOS 575) a szót a *kitan* népnév átvételének tartja, ami azonban egy sor, itt nem részletezhető történeti és hangtani kérdést vet fel. Összefoglalni a következőket érdemes. A tatárok az obi-ugoroktól délre fekvő területeken éltek. A *χātañ* (*χатан, хотан, ктан, куман*) tatárok a vonatkozó szakirodalom szerint a szibériai tatárok egy csoportja, jöllehet a „szibériai tatár” mint gyűjtőnév ugyancsak egy sor bizonytalansággal terhes. Egyetértés látszik lenni abban, hogy a szibériai tatárok többféle népet foglaltak magukba, erősen keveredve többek között az ugorokkal és a szamojédokkal. Közéjük tartoztak volna a *kitan*-ok⁹ is, eltörökösödött mongol népként; nyelvük kihalt. A 10–11. századra Észak-Kínán és Mongólián kívül Szibéria kiterjedt területeinek is lakói voltak. Ugyanakkor régészeti, helynévi adatok tanúskodnak arról, hogy a szibériai tatárok nemcsak az Irtis — mely a déli hanti nyelvjárások vidéke —, hanem az Ob alsó és középső folyásának mentén is éltek, sőt, sporadikus tatár helynévi adatok jóval északabbra, a Kazim területén is feltűnnek (lásd pl. DMITRIJEVA 2005: 419–420, GOLOVNYOV 1995: 100, 102, VALEJEV–TOMILOV 2006: 27). Kérdés, hogy közöttük voltak-e olyanok, akik a *kitan*

⁹ Lásd RÓNA-TAS ANDRÁS írását e kötetben (795–812).

nevet vagy annak valamilyen változatát viselték, azaz olyan változatát, amelynek a hanti és a nyenyec alakok megfeleltethetők, mert ilyen hiteles adatot egyelőre nem ismerünk (olyat tehát, amellyel a hanti és nyenyec alakok fonológiaiilag egyeztethetők). A szibériai tatárokat tárgyaló munkák ugyanis rendre felsorolják, hogy a környező népek hogyan nevezik a tatárokat, így az obi-ugoroktól és nyenyecektől itt bemutatott megnevezést ismételtlen idézik. További kérdés, hogy a hantik és a nyenyec, akikről a nem minden történelmi alap nélküli archaikus hősénekek elmondják, hogy gyakran békétlen kapcsolataik meglehetősen koraiak voltak, fokozatos keleti irányú terjeszkedésük során miként találkozhattak egy olyan népességgel, amelynek a neve azután a tatárok általános elnevezésévé vált nyelvükben, a hantiban mindenképp. Nehéz elképzelni ugyanis, hogy ilyen nyelvi lenyomatot valamely kevéssé jelentős történelmi vagy nyelvi viszony eredményezett volna. Összehasonlításként érdemes idézni a 'zürjén' népnevet — K *sərän*, É *səran* (DEWOS 1372–1373) —, mely hiányzik a déli hanti nyelvjárásokból, jóllehet a kapcsolat, ahogyan fentebb utaltunk rá, meglehetősen szoros volt. A *χātān* név eredetével kapcsolatban annyi mindenestre megkockáztatható, hogy nagy valószínűséggel mind a hantik, mind a nyenyec az Urál szibériai oldalán, déli területeken, a Szaján és az Altaj, a Jenyiszej és az Irtis vidékén kerülhettek kapcsolatba ilyen nevet viselő népességgel.

A hantiban még egy, az oroszról átvett 'tatár' népnév van (13), ez azonban csak két keleti nyelvjárásból adatolt, mely megvan a manysiban is, ott viszont a tatárok általánosan elterjedt megnevezése.

(13) tatár

V Trj *tātar*

V *tātar-jay* 'tatár nép'

< orosz *mamap*

(DEWOS 1486–1487)

Amiként az oroszokra utaló népnév esetében, úgy a tatárokat megnevezők esetében sincsenek a lakóhelyüket megjelölő nevek, aminek okai megint más jellegűek lehetnek. Egyrészt a vogulokkal és a nyenyecekkel (és a szölkupokkal) szemben vélhetően nem egyetlen népről van szó, másrészt pedig a helynévi vagy olykor családnévi adatok az utókor számára árulkodóak lehetnek, de nem azonosak a hantik (vagy nyenyec) esetleges valahai megnevezéseivel.

3. Általános megfigyelések

A bemutatott népnevek tipizálhatók eredetük és szerkezeti jellemzőik szerint. Eredetük szerint ősi eredetű, belső keletkezésű és kölcsönzött neveket láttunk. Ősi eredetűnek az obi-ugor *szamojéd* megnevezés tekinthető, amely eredeti népnév-ként a két nyelv közös szava. Belső keletkezésű a hanti nyelvben az uráli eredetű köznéből alakult *vogul*. Kölcsönzött etnonimák a közvetlen, komi közvetítéssel

a hantiba került *orosz* és a vélhetően közvetlenül a megnevezett néptől átvett *tatár*. Eredete szerint tehát a négy hanti népnév a következő (14).

(14)

népnév	ősi eredetű	belső keletkezésű	kölcsonzás	
			közvetlen	közvetett
eredeti népnév	<i>nyenyec</i>		? <i>tatár</i>	
köznevből alakult népnév		<i>vogul</i>		<i>orosz</i>

A négy etnonima közül csak a *vogul* utal a közösség olyan lényegesnek tekintett jellemzőjére (tudniillik lakóhelyük jellegére), ami a megnevezés alapja, a többi ilyen jellegű előzményt nem tükröz.

A négy népnév szerkezetét tekintve vagy egyszerű név vagy szintagmatikus szerkezetek eleme. Mind az egyszerű nevek, mind a szintagmatikus szerkezetek utalhatnak a nép egészére általában vagy részlegesen csak egy csoportjukra.¹⁰ Az előbbieket általános, az utóbbiakat csoportneveknek hívjuk.

Az, hogy egy népnevet tartalmazó szerkezet a nép egészét vagy egy csoportját nevezi meg, két tényezőtől függ: a népnév szerkezeti funkciójától, illetve a szerkezet további elemeinek jelentésétől. Amikor a népnév attributív szerepű (2a *wõχαα* 'jõχ 'vogul nép', 5a–b *jãryan-jay* 'nyenyec nép', *jãryan-ko* 'nyenyec ember'), az alaptag mindig 'nép' vagy 'ember' jelentésű, és általában utal a népre (hasnolón az angol *French ~ Frenchman*, *Welsh ~ Welshman*, *Scots ~ Scotsman* stb. megnevezésekhez; ANDERSON 2007: 198). Ez a szerkezet csak a *nyenyec* és a *vogul* megnevezésekre jellemző, a *tatár*-ra és az *orosz*-ra nem. Amikor jelző áll a népnév előtt, utalhat a nép egészére, a népnek egy sajátos tulajdonságát jelölve meg (5b. *ñõysan jõrñ* 'nyuszt[os] nyenyec'). Amikor azonban a jelző földrajzi/folyónév, akkor a népnek arra a csoportjára utal, amelyik a jelzővel megjelölt területen él (2c *æw-wõχαα* 'szoszvai vogul'). Az ilyen típusú szerkezet ugyancsak a *nyenyec*-et és a *vogul*-t jellemzi, a *tatár*-t és az *orosz*-t nem. A négy népnév tehát szerkezetük, illetve a megnevezettek szerint a következő (15).

(15)

	általános	csoport
egyszerű népnév	1., 4., 8., 11.	3a.–d.
attributív népnév	2a., 5a–b.	
jelzett népnév	5b.	2c.

A földfelszíni alakulatoknak, mindenekelőtt a 'folyó'-nak vagy a folyóneveknek a hanti népnevekben érthetően kitéüntetett a szerepe. Azokban a megnevezésekben különösen, amelyekben a fenti (vagy az itt nem tárgyalt *zürjén*, *szõlkup*,

¹⁰ A csoportnevek valójában utalhatnak nemzetségekre, illetve nyelvjárási változatot beszélő csoportokra, de mert itt nem az ilyen szempontú azonosítás a cél, célszerűbb az általános *csoportnév* alkalmazása.

tunguz) nevek nem szerepelnek, azaz nem képezik a név elemét. A különféle nyelvjárási területeken élők a velük közelebbi vagy távolabbi szomszédságban élőket főként a folyók (kisebb részben az 'erdő', 'mocsár') szerint különböztetik meg a 'nép', 'ember' utótagot alkalmazva. Ez a megjelölés nemcsak az idegen népek megnevezéseire jellemző, hanem a saját magukéira is (pl. 16).

(16) Ob-menti hantik

K, É *äs-jay, äs-jax* 'obi nép'

É *as-χu* 'obi ember'

(DEWOS 185; lásd még RÉDEI 1963: 98)

A hantikra is jellemző mindaz, ami a steppei nomád társadalmakra is: alap-egységeik az egymással szorosabb vagy lazább kapcsolatú és különféle viszonyokat képviselő nagyobb egységek, a népek, és az utóbbiakat alkotó nagyobb közösségen belüli csoportok. A kétféle egység megnevezései markáns, de nem kivétel nélküli különbséget mutatnak a hantiban, s a megnevezések közötti egyfajta választóvonal a *vogul/nyenyec* — *orosz/tatár*, azaz a „szomszéd” — „nem szomszéd” megnevezései között húzódik.

a) a nagyobb egységek, azaz önálló (tulajdonnév jellegű) neve

— egyszerű népnevek (*vogul, nyenyec, orosz, tatár*)

— népnevek attributív szerepben (*vogul, nyenyec*)

b) csoportnevek

— a népneveknek valamilyen megkülönböztetésre utaló változatai (*vogul, nyenyec*)

— egyszerű népnév (*vogul*)

c) a megkülönböztetésre utaló elem általában a lakóhely jellegzetessége (folyó, folyónév, mocsár, erdő)

d) a nevek kialakulásának ideje

— népnevek: a hantik történetének korai szakaszai

— *vogul, nyenyec, orosz* az Ural európai oldalán

— *tatár* az Ural szibériai oldalán

— csoportnevek: az Ural szibériai oldalán a jellemző lakóhely szerint

e) a népnevek és a csoportnevek nem utalnak társadalmi tagozódásokra (pl. múltbéli fejedelemségekre)

Az azonban, hogy a csoportelnevezések kizárólag a földrajzi elhelyezkedésre vonatkoznak-e vagy esetleg azonosíthatók nemzeti, törzsi tagozódással, további vizsgálatokat igényel. Mint ahogyan az obi-ugor etnonimák alaposabb megismerése is.

Irodalom

- ANDERSON, JOHN M. 2007. *The Grammar of Names*. Oxford, Oxford University Press.
- ANYIKIN 2000. АНИКИН, А. Е., *Этимологический словарь русских диалектов Сибири: Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков.*² Москва–Новосибирск, Наука. 717–718.
- BÁLINT CSANÁD 2006. Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. *Századok* 140: 277–347.
- COATES, RICHARD 2021. Some thoughts on the theoretical status of ethnonyms and demonyms. *Onomastica* 65: 5–19.
- DEWOS = STEINITZ, WOLFGANG szerk., *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1966–1993.
- DMITRIEVA 2005. ДМИТРИЕВА, Т. Н., *Топонимия бассейна реки Казым*. Екатеринбург, Издательство Уральского Университета.
- DONNER, KAI 1924. Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojuden und Türken. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 40/1.
- GOLOVNYOV 1995. ГОЛОВНЕВ, А. В., *Говорящие культуры: традиции самодийцев и угров*. Екатеринбург, УрО РАН.
- GRÜNTAL, RIHO 1999. Analyzing the Finnic ethnonyms. *Folia Uralica Debreceniensa* 6: 39–57.
- GUSZEV 2020. ГУСЕВ, В. Ю., *Этимологические заметки по этнонимии Нижнего Енисея*. *Вопросы ономастики* 17: 59–74.
- HAJDÚ, PÉTER 1948–1950. Die Benennungen der Samojuden. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 54: 1–112.
- HAJDÚ PÉTER 1980. Nyelvi kontaktusok Északnyugat-Szibériában. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 251–259.
- ICOS = International Council of Onomastic Sciences.
- KANNISTO, ARTTURI 1927. Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im lichte der Ortsnamenforschung. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 18: 57–89.
- KOOPMAN, ADRIAN 2016. Ethnonyms. In: HOUGH, CAROLE szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford, Oxford University Press. 251–262.
- KT = KARJALAINEN, K. F., *Ostjakisches Wörterbuch 1–2*. Bearbeitet und herausgegeben von TOIVONEN, Y. H. LSFU X. Helsinki, 1948.
- KVASHNIN, YURIY N. 2021. Yurak-Samoyeds: Problems of Ethnic Identification. *Arktika i Sever* 44: 250–266.
- N. FODOR JÁNOS 2018. Szempontok és módszerek a személynév és etnikum összefüggésének vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 40: 29–52.
- PAASONEN, HEIKKI 1902. Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 2: 81–137.
- POHL, WALTER 2018a. Ethnicity and Empire in the Western Eurasian Steppes. In: DI COSMO, NICOLA–MAAS, MICHAEL szerk., *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- POHL, WALTER 2018b. Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity: Methodological Reflections. *The Hungarian Historical Review* 7: 5–17.

- RÁCZ ANITA 2013. A nép(név) fogalmának változása, értelmezése. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 7–17.
- RÁCZ ANITA 2016. *Ethonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÉDEI [RADANOVICS], KÁROLY 1963. Über den Ursprung einiger finnisch-ugrischer Völkernamen. *CIFU 1. Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Budapest. 98–104.
- RÉDEI KÁROLY 1964. Obi-ugor jövevényszók a zürjén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 4–16.
- RÉDEI KÁROLY 1970. *Die syrjänische Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÉDEI KÁROLY 1972. Osztják jövevényszavak a szelkupban. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 186–193.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1999. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History*. Budapest, Central European University Press.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2023. A kitan nyelv és a magyar nyelvtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 61: 795–812.
- RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER 2009. A forrásoknál. Reguly Antal adatai az Uralban élő népek kapcsolatáról. (Az urali nyenyecokról.) In: OSZKÓ BEATRIX–SIPOS MÁRIA szerk., *Tanulmányok a finnugrisztika és a nyelvtörténet köréből 1*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 69–103.
- SAARIKIVI, JANNE 2006. *Substrata Uralica. Studies on finno-ugrian substrate in northern russian dialects*. PhD értekezés. Tartu, Tartu University Press.
- SIPOS MÁRIA 2002. Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi 1. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 7–56.
- TYERESCSENKO 2005. ТЕРЕЩЕНКО, Н. М., *Словарь ненецко-русский и русско-ненецкий*. Санкт-Петербург, Просвещение.
- TOIVONEN, Y. H. 1956. Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32: 1–169.
- TVAURI, ANDRES 2012. *The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia*. Tartu, Tartu University Press.
- UEW = RÉDEI, KÁROLY szerk., *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden–Budapest, Harrassowitz Verlag, 1986–1991.
- VALEJEV–ТОМИЛОВ 2006. ВАЛЕЕВ, А.–ТОМИЛОВ, Н. А., Сибирские татары. In: ФУНК, Д. А.–ТОМИЛОВ, Н. А. szerk., *Тюркские народы Сибири*. Москва, Наука. 26–122.
- WWb. = KANNISO, ARTTURI, *Wogulisches Wörterbuch*. Helsinki, Société Finno-Ougrienne, 2013.

Ethnonyms in Khanty

The paper aims to present ethnonyms in Khanty with the most widespread dialectal distribution and to compare their origin. The four ethnonyms represent different types of naming and reflect not only the relationship of the Khanties to the designated peoples and

groups but also the relationship to their physical (geographical) and social space. In the absence of a comprehensive typological classification of ethnonyms in general, the paper also to attempt to set up (tentative) typological features of the ethnonyms.

Keywords: ethnonym, Khanty, motivations for naming ethnic groups

Bakró-Nagy Marianne
ORCID: 0000-0001-6764-9005
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont
Szegedi Tudományegyetem
bakro@nytud.hu

*Arka**

BÁRTH M. JÁNOS

Tanulmányomban a Kalocsai Sárköz egyik legrégebből adatható helynévnek történetét és lehetséges etimológiáját mutatom be. Ezzel a dolgozattal szeretném köszönteni hetvenedik születésnapján az elmúlt évtizedek legnagyobb hatású magyar helynévkutatóját, Hoffmann Istvánt. Rendkívül hálás vagyok mindazért, amit műveiből, előadásaiból tanulhattam, konferenciákon létrejött spontán beszélgetéseken hallhattam tőle. Isten éltesse sokáig!

1. *Arka* neve azon kevés magyar helynév közé tartozik, amelynek első előfordulása áttételekkel ugyan, de a forrásokban szegény 11. századig visszavezethető. 1061-ben I. Béla király az általa alapított szekszárdi apátságnak adományozta a halomi királyi udvarházhoz (curtis) tartozó tekintélyes birtoktömböt (Gy. 2: 424). Az apátsági alapítólevél határleírásai 14. századi átiratokban maradtak fenn: Kont Miklós nádor 1360-as, 1390-ben átírt ítéletlevelében (DL 42446) utal a IV. László által 1272-ben, majd Károly Róbert által 1327-ben megerősített oklevélre. A halomi határleírást a szekszárdi apátság történetét feldolgozó FRAKNÓI VILMOS adta közzé elsőként az esztergomi káptalan 1696-os átirata alapján (1879: 61–62).¹

A ma „kalocsai szállások” néven emlegetett települési-néprajzi egységbe tartozó falvak, Szakmár, Öregcserető, Homokmégy területére eső halomi birtoktest 1061-es leírása számos helynevet hagyományozott az utókorra. Az egykor mocsaras vidék sűrű településhálózata a kisebb kiemelkedéseken, „szigeteken” jött létre. Az oklevélben említett helynevek közül jó néhány beazonosítható objektumot jelöl, és az élő helynévanyagban ma is előfordul: maga Halom település pél-

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

¹ Az interpolált oklevelek tanulságainak nyelvészeti felhasználhatóságáról, módszertani kritériumairól HOFFMANN ISTVÁN is nyilatkozott, SZŐKE MELINDA pedig részletesen áttekintette a kérdést más oklevelek elemzése kapcsán, ezért jelen írásban ezt kérdéskört bővebben nem érintem (vö. HOFFMANN 2010: 77, SZŐKE 2015: 11–22).

dául Homokmégy területén, a *Halom-szállás* mellett feküdt, ahol a környék legjelentősebb, 106 méteres kiemelkedése, a *Malomér* partján található *Halomi-högy* áll. A középkori település a domb délkeleti lejtőjén talált régészeti leletek alapján is azonosítható (ROMSICS 2016: 63). A határleírás részletes történeti földrajzi feldolgozását, számos helynév mai objektumokkal való azonosítását TAKÁCS KÁROLY végezte el egy tanulmányában (2000).

Az 1061-es oklevél részlete arról tudósít, hogy *Araka* falu a királyi csöszök egy ekeföldjének kivételével egészében a szekszárdi monostor tulajdona: *infra-scriptas metas in villa Aracha Portiones Regis habent terram unum aratrum* (Gy. 2: 418–419). 1299-ben a szekszárdi apát zálogba adta *Archa* birtokát a kalocsai érseknek (a benne lakó nemes jobbágyokkal együtt), és mivel nem váltotta ki, felét bátyjai jobbágyainak adta el (DL 1557, Gy. 2: 419). Egy 1439-ben kelt oklevélben, amely a kalocsai káptalan tagjai ellen elkövetett bűnökről tudósít, egy *Benedictus de Arka* nevű személyt említenek — társai pedig a szomszédos településekről (*Erek, Malomér*) származó emberek (FRAKNÓI 1879: 76). A környék sok helységéhez hasonlóan minden bizonnyal már a középkor végére elnéptelenedett település neve nem szerepel a török kori összeírásokban (KÁLDY-NAGY 2008, VASS 1980).

Az újkorban hatalmasra duzzadt kalocsai határban az egykori középkori települések helyén fekvő pusztákat a kalocsaiak hasznosították, az érsekségtől árendálva. A várostól keletre fekvő, egészen az *Őrjeg* mocsaráig húzódó, vizekkel szabdalt területen alakultak ki a szállások (BÁRTH 1975), amelyek 1898-ra szakadtak el önálló faluvá alakulva az anyavárostól. Egy, a kalocsai érsekség számára készült 18. századi birtokösszeírás 1769-ből örököltette meg Szakmár puszta részeként a *Zarka hát* helynevet, amely minden bizonnyal *Arka* nevét rejti (BÁRTH 1987: 92).

Az érsek megbízásából 1780-ban Kronovetter Anton Leopold készítette el Szakmár puszta mezőgazdasági térképét, amelyen a szállásról keleti-délkeleti irányba kivezető út mentén a *Fölső Arka hát* és az *Alsó Arka hát* névalakokat olvashatjuk (Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár VIII. 2. a. No. 29., közli ROMSICS 2016: 25). Egy hasonló korú, 1773-as térkép *Arka* formában említi a helynevet (felújítva közli: BÁRTH 1975: 235).

Az érseki birtokrészek közé a 18. században a Duna-menti falvak tulajdonai is beékelődtek, így az uszódiai például Hanyikon, az ordasiak Maloméren bírtak földeket. Dunaszentbenedek lakói is használták a távoli Szakmár puszta egy részét, leginkább legeltetésre. Ez a magyarázata annak, hogy a szakmári határ keleti részén *benedeki* jelzővel illetett helyneveket találunk, illetve 1859-ben a „Szent-Benedeki Szakmár puszta” kéziratos térképén fedezhetjük föl az *Arka* nevet (PML.).

Mivel az 1864-es PESTY FRIGYES-féle helynévgyűjtésből sajnálatos módon Kalocsa adattára hiányzik, legújabb kori adatokat már csak a módszeres földrajzinév-gyűjtések időszakából idézhetünk az *Arká*-ra vonatkozóan. A Bács-Kiskun megyei helynévgyűjtés az 1970-es évek közepétől nagy erővel megindult, de a munka egy évtized múltán megakadt, a gyűjtött anyag egy része kéziratban maradt fenn, más része örökre elveszett (BÁRTH M. 2021). A Kalocsa környéki gyűjtések felelőse, KUCZY KÁROLY még a munkálatok közben jelentette meg helynévelemző dolgozatát, amelyből jó néhány település fontos helynevei megismerhetők (1980). Szakmárról adatolja az *Arka* és *Arka-part* helyneveket, és topológiájában az *árok* köznévből alakult nevek közé helyezi (1980: 31). Az 1990-es években újabb helynévgyűjtés készült Szakmárról, amely kéziratban a kalocsai Viski Károly Múzeumban őrződött meg. Ennek 1992-es adatai között olvashatjuk az *Arka*, *Zarka* neveket, de a *Zárkai* (?) változatot is. A szerkesztetlen anyagban, talán hibásan, a belterület nevei között is előfordul az *Arka*.

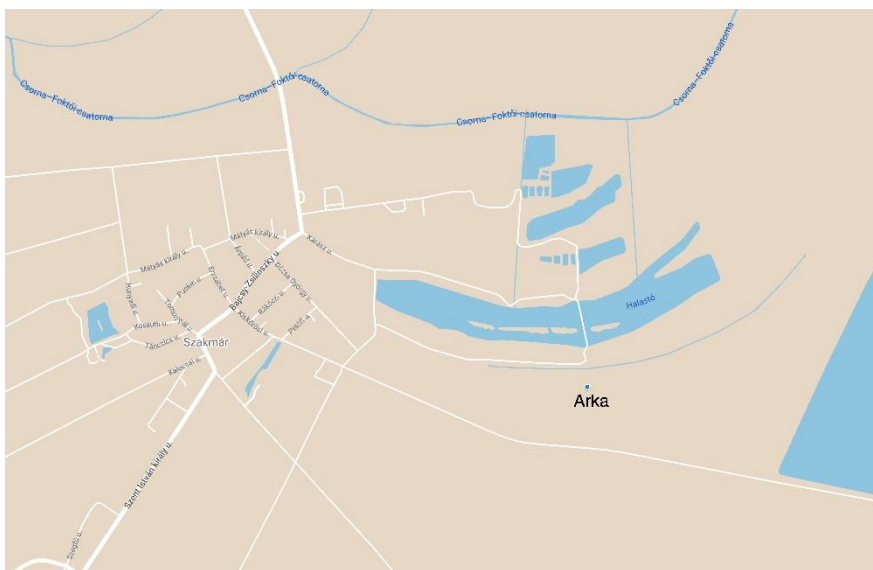
A Magyar Nemzeti Helynévtár Program 2022-es elindulásakor után e sorok írója a Kalocsa környéki települések helynévgyűjtésére vállalkozott. 2022 júniusában az ELTE BTK egyetemi hallgatóival együtt több faluban végeztünk élőnyelvi gyűjtést, köztük Szakmáron is. Adatközlőinkkel számos név mai alakját tisztáztuk, és igyekeztünk pontosan lokalizálni minden objektumot történeti és mai térképek segítségével. Az adatbázis és a szócikkek véglegesítése jelenleg is folyik, de az *Arka* helynévre vonatkozó adatokat már összefoglalhatjuk: a belterületre vonatkozó *Arka* említését valamennyi adatközlőnk tévesnek ítélte.² Valamennyien az *Arka* formát részesítették előnyben az *Árka* helyett. A *Zarka* alakváltozatot ismerősnek, használatosnak ítélték, de ők maguk nem ezt használják. Megegyeztek abban, hogy a falu belterületétől keletre, a faluból kivezető Kiskőrösi úttól a Kárász utca–Bajcsy-Zsilinszky út vonaláig fekvő nagy völgyet nevezik *Arká*-nak, tehát az ott ma található *Halastó* területét és annak környezetét. Felső része legelő, alsó része szántóföldekkel van hasznosítva. *Arka-part*-nak a faluhoz közelebb eső részét nevezik, a külsőt egyszerűen *Arká*-nak. Egyetértettek abban, hogy az 1992-es térkép *Zárka(i)* adata erre a területre, különösen a Kecel felé vezető út és a halastavak közti részre vonatkozhatott. Arra is helyeslően válaszoltak, hogy az 1992-es *Benedeki árka* helynév a halastavaktól keletre fekvő területrész neve lehetett.

2. A helynév lokalizálását tehát a történeti térképek és az élőnyelvi gyűjtések segítségével meglehetősen pontosan elvégezhetjük (lásd 1. ábra). A középkori *Arka* falu helyével kapcsolatban a régészet eredményeire támaszkodhatunk: egy 2005-ös terepbejárás során a szakmári halastavakhoz vezető műút északi oldalán,

² Ezúton köszönöm a gyűjtésben részt vevő egyetemi hallgatók és a rendelkezésünkre álló adatközlők segítségét.

a kifli alakú völgyet délről szegélyező 94 méter magas háton 750 méter hosszan rögzítettek Árpád-kori nyomokat, leleteket a kalocsai Viski Károly Múzeum régészei (LANTOS ANDREA, 2005, Szakmár 27-es és 96-os lelőhely, idézi: ROMSICS 2016: 25).

A terület az újkortól tágabb értelemben viselte, vitte tovább a hajdani településnevet. Részeneinek megnevezésére alakulhattak ki differenciált változatai: az *Arka-part* a szakmári szálláshoz, később faluhoz közelebb eső földek jelölésére, a *Benedeki árka* pedig az egykor dunaszentbenedekiek által bérelt pusztarész meghatározására.

1. ábra. Arka helye a szakmári határban

3. Az *Arka* név alakj változásait érdemes megfigyelésével, etimológiai lehetőségeivel együtt tárgyalnunk. Első előfordulásának háromszótagos, *Aracha* változatának nincs folytatása a későbbi évszázadokban. Írásmódja alapján köthetnénk más, hasonló korai névadatokhoz (lásd *Egeraracsa* a., FNESz.), de ezt későbbi alakjai, mai kiejtése kizárja. A második szótagi *a* eltűnését a kétnyíltzótagos tendencia érvényesülésével magyarázhatjuk, de felmerülhet a hasonló nevek analógiás hatása is a lejegyzésben.

A név komolyan vehető párhuzamaként az Encstől északkeletre található, Abaúj vármegyei *Arka* említhető meg. KISS LAJOS közli történeti adatait (1267/1268: *Archay*, 1305: *Arka*), és eredetéről azt feltételezi, hogy az *árok* főnévből alakult (FNESz.). TÓTH VALÉRIA ugyanezen településnév tárgyalásakor felhívja a figyelmet az etimológia bizonytalanságára, a birtokos személyragos földrajzi köznevek formáns nélküli tulajdonnévvé alakulásának példa nélküli voltára: „a

hasonló alaki felépítésű helynevek teljes hiánya, valamint az *árok* főnév birtokos személyragos *árokja* ~ *ároka* ~ *árkja* alakjai (vö. OklSz.) azonban ezt az etimológiát bizonytalanná teszik” (TÓTH 2001: 20). Tehát **Völgye*, **Hegye*, **Árka* típusú nevekkal szemantikai hiányosságuk miatt nem találkozunk a magyar nyelvterületen, maximum másodlagos alakulatként, ellipszissel alakult névként tehetnénk fel ilyen névformákat. Esetünkben a szakmári írott (térképi) névadatok mutatnak csak efféle alakot (*Árka*), amely a vagy a térkép készítőjének, vagy a kései névhasználóknak reszemantizációs, értelmestítő törekvését tükrözheti.

Némileg hasonló a helyzet az élő névhasználatból, illetve a fentebb idézett 18. századi összeírásból előkerülő *Zarka* ~ *Zárka* névalakokkal is. A szóeleji *z* szóhatártévesztés eredményeként, a határozott névelőből kerülhetett a név elejére (hasonlóan az *Erge* ~ *Zerge* helynévhez, lásd SZABÓ T. 1942), a *Zárka* forma pedig népetimológias változás eredménye lehet.

Az *árok* földrajzi köznévből való eredeztetést véleményem szerint a név környezete, a halomi határjárás többi névadata is gyengíti. A szövegben több árokra is történik utalás, *Aruk* írásmóddal: *Aruk*, *Arukteue*, *Hozywaruk*, *Nogaruk* (HA. 2: 47–55), ez hangtani szempontból is kétséssé teszi az *Arka* idekapcsolását.

Az árkok sűrű emlegetése, tájékozódási pontként való felhasználása a táj földrajzi sajátosságaiból fakad. A kora Árpád-kori aprófalvak között a természetes vizek mellett mesterséges csatornahálózat is szolgálta a gazdálkodást, amit régészeti adatok is bizonyítanak (TAKÁCS 2000: 53). Az *Arka* mai lokalizálása, régészeti vizsgálata viszont arra utal, hogy éppen egy relatív magaslaton, „szigeten” fekvő egykori településről van szó, nem pedig mélyedésről, hosszan elnyúló árokféleségről.

Egyéb lehetséges motiváció híján a településnév pusztán személynévi eredete merülhet fel. Ezt felveti TÓTH VALÉRIA is, hozzátéve, hogy ilyen személynévre nem találunk biztos adatot a korszakból (2001: 20). Megemlíti viszont, hogy az *árok* közszóból *-d(i)* képzővel alakult személynevekre akadnak példák: 1165: *arichdi*, illetve 1138/1329: *Arukdi* (2001: 20).

Az Árpád-korból valóban nem adathozható idevonható egyénnév. A családnevek köréből viszont találunk olyan példákat, amelyek esetlegesen összefüggésbe hozhatók az *Arka* helynevekkel: 1467: *Arka* [László], 1502/1539: *Arka* [László], 1510: *Johannes Arka*. KÁZMÉR MIKLÓS ezen adatokat becézőnévi eredetűnek, az *Árkád/Arkad* ~ *Arcadius* rövidülésének tekinti, de felveti annak is a lehetőségét, hogy az abaúji *Árka* (*Arka*) helynév vált képző nélkül családnévvé (1993: 49). Mivel ez a családnévalakulási forma nem példa nélküli, de az apanévi eredet jóval gyakoribb, talán feltehetünk egy lehetséges **Arka* egyénnevet a korai magyar személynévanyagban.

E feltételezés megerősítésére a törökségi nyelvek személynévanyagából mérhetünk adatokat. Az Onomasticon Turcicum adatai között megtaláljuk az *Arqa* címszót, amely több török nyelvben (kazanyi tatár, kazak stb.) jelenlévő, *Arka* hangértékű személynévet takar. Végső etimonja a török *arqa* szó 'hát → támogató, pártfogó' jelentésben (RÁSONYI–BASKI 2007: 72).

Bár az időben és térben távoli nyelvekből származó személynévadat összekapcsolása az ómagyar helynévvel némileg vékony jégre viszi az etimológiai kísérletet, hadd említsék néhány olyan érvet, amelyek ezt a feltevést erősíthetik.

1. A hajdani Arka környékén aprófalvak sűrű hálózata létezett, amelyek nevei között óriási arányban találunk formáns nélküli személynévekből, pusztá személynévekből keletkezett helyneveket. Ilyenek többek között: *Apa*, *Bátya*, *Csanád*, *Csertő*, *Dalocsa*, *Erek*, *Fajsz*, *Gombolyag*, *Inám*, *Kall*, *Kalocsa*, *Kara*, *Miske*, *Nána*, *Pataj*, *Szalmár*, *Tény*, *Zádor* nevei.³ Közöttük a korai magyar személynévállomány sokszínűségének megfelelően találunk belső keletkezésű, de más nyelvekből átvett egyénneveket is. A terület központjának, Kalocsának a neve is minden valószínűség szerint török eredetű személynévből keletkezett, magyar névadással (FNESz.). (Kínálkozó példa még a közeli *Karcag* neve, ám az valószínűleg későbbi, kun betelepülés emlékét őrző, török eredetű elnevezés.)
2. Az *árok* földrajzi köznévből való származtatás lehetőségét a fentieknek megfelelően szemantikai és hangtani problémák gyengítik.
3. A név története, hangalaki módosulásai, reszemantizációja azt jelzik, hogy már korán elhomályosult a névhasználók számára. Ez a jelenség a magyar névtörténetben leggyakrabban a korai személynévekből származó, idővel áttetszőségüket elvesztő neveket érintette a leggyakrabban.

Mindezek alapján a ma is élő, közel ezeréves *Arka* helynév személynévi eredetét valószínűsítem, a személynévet pedig törökségi származásúnak tartom. Bízom benne, hogy az — ünnepeltünk, Hoffmann István által megálmodott — új nemzeti helynévtár munkálatai új adatokat hoznak még a felszínre, amelyekkel az ilyen kérdésekről alkotott képünk tovább pontosítható.

³ A környék történelmének és helyneveinek kiváló ismerője, TÍMÁR KÁLMÁN tanár (1884–1960) számos ismeretterjesztő újságcikkben foglalkozott földrajzi nevekkal. A szekszárdi apátság pest-sárközi birtokai című írásában (Tolnamegyei Ujság, 1942. 04. 04., 3. o.) *Arká*-ról is említést tesz, és egy *Arkaföldje* alakot is említ, amely személynév + földrajzi köznév szerkezetével újabb érv lehetne a személynévi származtatás mellett. A cikk mellett viszont nincsenek hivatkozások, és ilyen formájú adat a forrásokból nem került elő.

Irodalom

- BÁRTH JÁNOS 1975. A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén. *Ethnographia* 86: 235–275.
- BÁRTH JÁNOS 1987. A kalocsai puszták földrajzi nevei 1769-ben. *Névtani Értesítő* 8: 89–93.
- BÁRTH M. JÁNOS 2021. Helynevek Bács-Kiskun megyéből. Egy torzóban maradt névtár közzétételi munkálatai. *Névtani Értesítő* 43: 199–206.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FRAKNÓI VILMOS 1879. *A szekszárdi apátság története*. Budapest, Franklin-Társulat.
- GYÖRFY GYÖRGY. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1999. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka-Győr vármegye*. A Magyar Névarchívum kiadványai 3. Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Dél-Dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.
- KÁLDY-NAGY GYULA 2008. *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török kori birtokosai 1570-ben*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KUCZY KÁROLY 1980. *A Kalocsa környéki földrajzi nevek vizsgálata*. Kalocsa, Kalocsa Város Tanács.
- PML. = Szent-Benedeki Szakmár pusztá térképe. 1859. Pest Megyei Levéltár, PML IV. 165. d. (PMU) 183. URL: maps.hungaricana.hu.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁSONYI LÁSZLÓ–BASKI IMRE 2007. *Onomasticon Turcicum. Turcic Personal Names*. Bloomington, Indiana University.
- ROMSICS IMRE 2016. *A Kalocsai Sárköz települései a XI–XVII. században*. Kalocsa, Viski Károly Múzeum.
- SZABÓ T. ATTILA 1942. Zerge, Zergehid. *Magyar Nyelv* 38: 201–202.
- TAKÁCS KÁROLY 2000. Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall 1*: 27–61.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- VASS ELŐD 1980. *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, Kalocsa Város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya.

Arka

The study examines the place name *Arka*, located near Szakmár in the Kalocsa area. The geographical name that preserves the name of the medieval settlement appears in sources very early, in the 11th century. The author presents the name's historical data, documented and map occurrences. Through the experiences of contemporary place name collection and using the results of related sciences, he locates the object marked with the name. Finally, possible etymologies are presented, pointing out the shortcomings of the earlier geographical common-noun etymology, and proposes a more probable Turkish personal name origin explanation.

Keywords: place name, etymology, Kalocsa, Szakmár, Arka

Bárth M. János
ORCID: 0000-0003-3389-7558
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
barth.janos@btk.elte.hu

Komárom kétnyelvű utcanevpárjainak fordítási sajátosságai*

BAUKO JÁNOS

1. Magyar utcanevek vizsgálata a dél-szlovákiai településeken

A dél-szlovákiai magyarlakta települések kétnyelvű utcanevpárjainak elemzésével kisebb mértékben foglalkoztak ezidáig a kutatók (vö. BAUKO 2019: 43–46, HOFFMANN 2003: 82, 224–227). Egy-egy szlovákiai város magyar utcanevállományáról több tanulmány készült: ORTVAY TIVADAR (1905), VINCZE LÁSZLÓ (1997), LOVISEK JÚLIA (2007, 2009), T. SOMOGYI MAGDA és TINER TIBOR (2017) Pozsony, HÉDER ÁGNES (1999) Révkomárom, FRUNYÓ CSILLA (2002) Párkány utcaneveit vizsgálta. ORTVAY TIVADAR 1905-ben megjelent Pozsony város utcái és terei című terjedelmes munkájának interaktív és szoftverszerű feldolgozása is megtörtént (<https://www.ortvay.eu/>), az Ortvay-adatbázis tartalmazza a történeti és jelenkori pozsonyi utcaneveket, az egyes lokalizációs pontokat azonosító szlovák, magyar és német utcanevek időrendi megjelenését, térképre vetítését.

Az utcanevadás nyelvtervezési kérdéseiről MENYHÁRT JÓZSEF (2006) értekezett Nyékvárkony és Alistál csallóközi községek utcanevei alapján. A társadalmi-politikai viszonyok, a történelem folyamán megjelenő ideológiai hatások tükröződéséről a szlovákiai magyar települések hivatalos utcanevadásában¹ LANSZTYÁK ISTVÁN (1998) és LOVISEK JÚLIA (2007) írt.

Egyes szlovákiai magyar települések utcaneveinek jegyzékével, névadási magyarázataival a belterületi helyneveket elemző névtani publikációkban (lásd BAUKO 2019: 43–44), helytörténeti kiadványokban (pl. MÁCZA 1985), kéziratban lévő helyneves témájú záródolgozatokban is találkozhatunk (vö. BAUKO 2010, KOVÁCS 1998, VÖRÖS 2006).

* Készült a VEGA 1/0316/21-es számú, Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés szlovák-magyar kétnyelvű környezetben megnevezésű projekt keretében.

¹ A rendszerváltás (1989) utáni utcanev-változtatások során a politikai indíttatású régi utcanevek Komáromban is új megnevezést kaptak: *Csehszlovák Hadsereg utcája* → *Ferences barátok utcája*, *Vörös Hadsereg utca* → *Megye utca*, *Békevédők utcája* (előtte *Sztálingrád utca*) → *Lehár utca*, *Nemzetek barátsága utca* → *E. B. Lukáč utca*, *Május 9. utca* → *Nap utca*, *Partizán utca* → *Szegfű utca*, *Októberi forradalom tere (NOSZF tér)* → *Klapka tér*, *Május 1. tér* → *Kossuth tér*, *Győzelmes május tér* → *Lúdpiac tér*, *Marx Károly tér* → *Széna tér*, *Klement Gottwald rakpart* → *Duna rakpart*.

2. Az utcanévhasználat jogi háttere Szlovákiában

Szlovákiában az 1999. évi 184. számú kisebbségi nyelvhasználati törvény szerint az utcaneveket és más helyi földrajzi neveket kisebbségi nyelven is feltüntethetik azokon a településeken, ahol a nemzeti kisebbséghez tartozó, az adott településen állandó lakhellyel rendelkező állampolgárok két egymást követő népszámlálás szerint a település lakosságának legalább 15%-át alkotják. Az utcák és más közterületek megjelöléséről a Szlovák Köztársaság Belügyminisztériumának 2003. évi 31. számú határozata is rendelkezik. Azon a településen, amelyben több utca vagy közterület található, nem fordulhat elő többször ugyanaz az utcanév, minden utcának megvan a saját megnevezése. Az utcanév a nemzeti kisebbség nyelvén rendszerint ugyanazon a tájékoztató táblán, az államnyelven szóló megnevezés alatt szerepel. A magyarlakta települések önkormányzatai által jóváhagyott kétnyelvű utcaneveket a vonatkozó önkormányzati rendeletek is tartalmazzák. A magyar–szlovák kétnyelvű környezetben magyar nyelven feltüntetett utcanevek növelik a kisebbségi nyelv presztízsét, identitásjelölő funkciójuk van, etnikai szimbólumoknak tekinthetők (vö. HOFFMANN 2010).

3. Komárom megnevezése, rövid történelme és demográfiai adatai

Komárom Dél-Szlovákiában a Nyitrai kerület Komáromi járásában található határmenti város. Az 1918-ban Csehszlovákiához került városnak *Komárno* lett a szlovák neve.

Komárom Trianon óta két szomszédos település azonos magyar hivatalos neveként létezik: az egyik Szlovákiához, a másik Magyarországhoz tartozik. Az azonos helységnév miatt az írásban és élőnyelvben is megjelennek a két település megkülönböztetésre utaló megnevezések. A magyarországi Komáromban névtáblák jelzik az irányt a szlovákiai városba: ezeken a *Révkomárom*, illetve *Révkomárom–Komárno* felirat szerepel (a szlovákiai testvérváros hivatalos kétnyelvű neve: *Komárno / Komárom*). A két település földrajzi fekvésére utaló *Észak-Komárom / Dél-Komárom* megkülönböztetés az élőnyelvben és írásban (emléktáblákon, regionális sajtóban, honlapokon stb.) egyaránt használatos. A beszélt nyelvben a *szlovákiai Komárom / magyarországi Komárom*, *Öreg Komárom / Új Komárom*, továbbá a *Túl-Komárom* 'határon túli, Dunán túli' névváltozat is előfordul.

A szlovák–magyar határon elhelyezkedő *Komárom* (*Komárno*) történelmének jelentősebb állomásai a következők (vö. KECSKÉS 1984, MÁCZA 2002): a 10. században Ketel nemzetségfő és népe megtelepedik a Duna és a Vág össze-folyásánál, fia Alaptolma e helyen földvárat épít; az 1075-ös évhez kötődik Komárom első írásos említése; 1265-ben IV. Béla király Komáromot városi rangra emeli; 1546–1557 között megépül az Öregvár, majd 1663–1673 között az Újvár; 1745-ben Mária Terézia királynő szabad királyi városi rangot és jogokat adományoz Komáromnak; 1763-ban és 1783-ban sújtják a várost a legnagyobb földrengések;

1849-ben Komárom hősiessen védekezik a császári hadak túlerejével szemben; 1810–1877 között kiépül a kiterjedt komáromi erődrendszer; 1896-ban Komáromhoz csatolják a Duna jobb partján fekvő Újszöny települést; 1918-ban az új államhatár kettészeli a várost; 2004-ben megalakul a Selye János Egyetem, s ezzel Komárom egyetemi várossá válik.

Komáromnak a legutóbbi, 2021-es népszámlálás szerint 32 967 lakosa van. A település nemzetiségi megoszlása a következő: 17 696 (53,7%) magyar,² 10 315 (31,3%) szlovák, 669 (2%) egyéb nemzetiségű, 4 287 (13%) személy nem tün-
tette fel nemzetiségét.

4. Komárom / Komárno város kétnyelvű utcanévpárjainak fordítási sajátosságai

J. SOLTÉSZ KATALIN említi a tulajdonnevek lefordíthatóságáról szóló tanulmányában, hogy ott van jelentősége az utcanévek fordításának, ahol a lakosság többnyelvű (1967: 288). Az utcanévek fordítása többféle fordítási művelet révén történhet (vö. BAUKO 2021, SLÍZ 2019, TÖRÖK 2012): 1. Átvitel — a fordítás hiánya, az eredeti névforma meghagyása, a névnek a forrásnyelvből a célnyelvbe eredeti alakjában, változás nélkül történő beillesztése. 2. Átírás — a fordítandó név alakjának, írásképeinek átírása, a célnyelv jellemzőihez történő igazítása. 3. Névmegfeleltetés — a fordítandó névnek a konvencionális célnyelvi tulajdonnévi megfelelővel való behelyettesítése. 4. Jelentésbeli tükör- vagy részfordítás — a forrásnyelvi névnek (tükörfordítás) vagy a név egy részének (részfordítás) jelentésben megfeleltethető célnyelvi elemmel való fordítása. 5. Teljes vagy részleges modifikáció — a fordítandó név legerőteljesebb átalakítása, annak eltérő motivációval keletkezett más megnevezéssel való helyettesítése a célnyelvben (teljes modifikáció); a forrásnyelvi név információtartalmának részleges módosulása a névrész(ek) hozzáadásával (explicitáció), kihagyásával (implicitáció) vagy nem megfelelő nyelvi ekvivalenssel való helyettesítésével a célnyelvben (részleges modifikáció).

Az említett kategóriák nem választhatók el élesen egymástól, hiszen a tulajdonnév(részek) fordítása során kombinálódhatnak, átfedést mutathatnak.

A továbbiakban Komárom jelenkori kétnyelvű magyar–szlovák utcanévállományát (190 utcanévpár) vizsgálom a fordítás szempontjából. Komáromban a magyar–szlovák utcanévpárok közül történetileg³ nagyrészt a magyar elnevezések az elsődlegesek, majd ezeket fordították le államnyelvre. A szlovák történel-

² A 2001-es népszámlálási adatokhoz viszonyítva (37 366 lakos) Komárom lakossága, illetve a domináns, magyar nemzetiségű lakosok számaránya (22 452; 60,1%) csökkenő tendenciát mutat.

³ A komáromi utcanévek időrendbeli változásait MÁCZA MIHÁLY helytörténész is áttekintette (1985: 28–36).

mi személyiségek, események után elnevezett utcák esetében a szlovák megnevezés volt a korábbi.⁴

Az utcanevek fordítását nagyban befolyásolja, hogy az utcanév(rész) tulajdonnévből vagy köznévből⁵ keletkezett-e, ezért a fordítási műveleteket ezen kategóriákon belül tárgyalom.

4.1. Tulajdonnevekből alakult utcanevek fordítása

A személy- és helynévből származó kétnyelvű utcanévpárok tulajdonnévből származó névrészének fordításában az átvitel, átírás és névmegfeleltetés figyelhető meg. A címnevekből alakult utcanevek jelentésbeli tükörfordítással jöttek létre a célnyelvben. Az utcanevek földrajzi köznévi részeinek fordítására szintén a jelentésbeli tükörfordítás jellemző.

4.1.1. Személynevekből alakult utcanevek

Az átvitel a legjellemzőbb a történelmi személyiségek családnevéből származó utcanévreszek célnyelvi megfelelőjének a megalkotására, a név a forrásnyelvből a célnyelvbe eredeti alakjában, változás nélkül kerül be, illetve megtörténik a név morfológiai adaptációja a célnyelvben. A kijelölő jelzőként használt családnev megelőzheti a jelzett szót mindkét nyelvben: 1. magyar történelmi személyiségekről elnevezett utcák: *Beöthy utca – Beöthyho ulica*, *Csokonai utca – Csokonaiho ulica*, *Damjanich utca – Damjanichova ulica*, *Eötvös utca – Eötvösova ulica*, *Gombai utca – Gombaiho ulica*, *Jókai utca – Jókaiho ulica*, *Lehár utca – Lehárova ulica*, *Petőfi utca – Petőfiho ulica*, *Rákóczi utca – Rákócziho ulica*, *Selye utca – Selyeho ulica*, *Zámory utca – Zámoryho ulica*; 2. szlovák, cseh történelmi személyiségekről elnevezett utcák: *Bernolákova ulica – Bernolák utca*, *Bottova ulica – Botto utca*, *Čajakova ulica – Čajak utca*, *Hviezdoslavova ulica – Hviezdoslav utca*, *Komenský utca – Komenského ulica*, *Murgašova ulica – Murgaš utca*, *Prowazekova ulica – Prowazek utca*, *Štúrova ulica – Štúr utca*, *Tajovského ulica – Tajovský utca*. A szlovákban eltérő is lehet a szórend, a jelzett szót követheti a hátravetett jelző: *Király püspök utca – Ulica biskupa Királya* (a *püspök* köznévi szlovák megfelelője — *biskup* — jelentésbeli tükörfordítással keletkezett), *Kossuth tér – Námestie Kossutha*; *Ulica Tolstého – Tolsztoj utca*.

Egyes, magyar személyek után elnevezett magyar nyelvű utcanevekben a család- és keresztnév teljes alakváltozatban szerepelhet, a szlovák névpárban a keresztnév kezdőbetűjét tüntetik csak fel, hogy megelőzzék a név célnyelvhez való

⁴ Az utcanévpároknál jelölöm, hogy a magyar vagy a szlovák utcanév volt-e az elsődleges.

⁵ A jelenkori komáromi utcanevek (190) előtagjainak szemantikai és lexikális vizsgálata (vö. HAJDÚ 1975) azt mutatja, hogy 53 személynévből, 26 helynévből, 2 címnévből, 60 emberrel kapcsolatos köznévből, 49 az embert körülvevő környezet szavaiból származik. A földrajzi köznévi utótagok, névrészek megoszlása a következő: 160 *utca*, 7 *tér*, 7 *út*, 6 *sor*, 3 *rakpart*, 2 *keresztút*, 2 *körút*, 1 *park*, 1 *udvar*, 1 *utcácska*.

igazítását: *Alapy Gyula utca – Ulica Gy. Alapyho, Baranyai József utca – Ulica J. Baranyaiho, Berecz Gyula utca – Ulica Gy. Berecza, Czuczor Gergely utca – Ulica G. Czuczora, Jedlik Ányos utca – Ulica Á. Jedlika, Kultsár István utca – Ulica I. Kultsára, Madách Imre utca – Ulica I. Madácha, Nagy Károly utca – Ulica K. Nagya, Péczeli József utca – Ulica J. Péczeliho, Seress Rezső utca – Ulica R. Seressa, Szinnyei József utca – Ulica J. Szinnyeiho, Thaly Kálmán utca – Ulica K. Thalyho.*

Vannak utcanévpárok, melyeknél mindkét nyelvben a keresztnév kezdőbetűje kapcsolódik a családnévhez, átvitellet történik a célnyelvi megfelelő megalkotása: 1. magyar személyekről elnevezett utcák: *Takáts S. utca – Ulica S. Takátsa, Tuba J. utca – Ulica J. Tubu*; 2. szlovák, cseh személyekről elnevezett utcák: *Ulica B. Němcovej – B. Němcová utca, Ulica E. B. Lukáča – E. B. Lukáč utca, Námestie M. R. Štefánika – M. R. Štefánik tér, Ulica M. Urbana – M. Urban utca.*

A személynévi eredetű magyar–szlovák utcanévpároknál megjelenik a kettős személynévhasználat is, ami elsősorban a névmegfeleltetésben, a keresztnév célnyelvi megfelelőjének feltüntetésében mutatkozik: *Szent András utca – Svätöndrejská ulica, Szent János utca – Svätöjanska ulica; Ulica Mateja Bela – Bel Mátyás utca, Ulica Matúša Csáka – Csák Máté utca.* Az utcanévben lévő forrásnyelvi családnév (*Hus*) a célnyelvben a név írásképeinek átírásával keletkezhet (*Husz*): *Ulica Jána Husa – Husz János utca.*

Részleges modifikáció, névrész hozzáadása (explicitáció) figyelhető meg, amikor a forrásnyelvi név nem tartalmazza a keresztnévet, de a célnyelvi változatban jelen van a keresztnév kezdőbetűje, vagy a keresztnév elé beékelődik egy rövidítés: *Staudt utca – Ulica M. Staudta; Rozália tér – Námestie sv. Rozálie* (sv. = *svätý* 'szent'). Ennek fordítottja, a névrész kihagyása (implicitáció) történik a kettős családnévet tartalmazó *Komáromi Kacz Endre utca – Ulica Komáromi Kacza* névpárnál, amelynek célnyelvi megfelelőjéből kimarad a forrásnyelvi keresztnév (*Endre*). A forrásnyelvben előforduló keresztnévet a célnyelvben nem megfelelő nyelvi ekvivalenssel, hanem másik szóval, annak rövidítésével is helyettesíthetik. A keresztnév helyett a szlovák névpárban katonai tisztséget jelölő szónak a rövidítése található: *Klapka Gyögy utca – Ulica gen. Klapku, Klapka Gyögy tér – Námestie gen. Klapku* (gen. = *generál* 'tábornok').

Az irodalmi mű szereplőjéről elnevezett *Aranyember utca – Ulica Zlatého muža* utcanévpárnál jelentésbeli tükörfordítással találkozhatunk. Jókai Mór *Aranyember* című regényét a szlovák nyelvű fordításokban kétféleképpen tüntetik fel: *Zlatý človek* 'aranyember', *Zlatý muž* 'aranyférfi'. A magyar és szlovák nyelvben az *ember* szó 'férfi' jelentésben is használatos.

4.1.2. Helynevekből alakult utcanevek

Névmegfeleltetés érvényesül leggyakrabban a helynevekből származó utcanevek célnyelvi névpárjának megalkotása során. A településnevekből származó

kétnyelvű utcanévpárokknál többnyire a standard kétnyelvű helységnév-megfelelők jelennek meg: *Bratislavská cesta – Pozsonyi út*, *Komárňanská ulica – Komáromi utca*, *Košická ulica – Kassai utca*, *Nitrianska ulica – Nyitrai utca*, *Privádzská ulica – Privigyeyi utca*, *Topolčianska ulica – Tapolcsányi utca*, *Zvolenská ulica – Zólyomi utca*. Találkozhatunk olyan kétnyelvű helységnévi eredetű utcanévpárokkal is, melyekben a célnyelvben a településnévnek a korábbi (nem a mai standard), illetve nem a múltból ismert célnyelvi megfelelőjét tüntetik fel: *Gútai sor – Gútsky rad* (Gúta mai szlovák neve *Kolárovo*), *MegyerCSI utca – Mederčská ulica* (MegyerCS mai szlovák neve *Čalovec*), *Handlovská ulica – Handlová utca* (*Handlová* magyar megfelelője *Nyitrabánya*).

Előfordul, hogy a célnyelvi megnevezésben a településnév az élőnyelvben használatos rövidített formában szerepel: *Novozámocká cesta – Újvári út* 'Érsekújvár / Nové Zámky felé vezető út'.

Mivel Komárom város a Duna és Vág folyók összefolyásánál helyezkedik el, ezért víznévből származó utcanévreszekkel is találkozunk, melyeknek célnyelvi párjai névmegfeleltetéssel keletkeztek: *Duna rakpart – Dunajské nábrežie*, *Duna utca – Dunajská ulica*, *Kis-Duna rakpart – Malodunajské nábrežie*, *Kis-Duna út – Malodunajská cesta*, *Nagy-Duna rakpart – Veľkodunajské nábrežie*, *Nagy-Duna út – Veľkodunajská cesta*, *Vág utca – Považská ulica*. Egyéb helynévfajtákra utaló utcanévreszek is névmegfeleltetéssel jöttek létre a célnyelvben: *Apalská ulica – Apáli utca* (sziget); *Európa-udvar – Nádvorie Európy* (kontinens); *Hadovská cesta – Gadóci út* (városrész); *Mesačná ulica – Hold utca*, *Sarkcsillag utca – Ulica Severky* (csillag); *Krymská ulica – Krími utca* (félsziget); *Panoráma utca – Ulica pri Panoráme* (hotel).

Arra is van példa, hogy a helyre utaló magyar nyelvű névrészt (országnevé) nem a szlovák megfelelővel helyettesítik a célnyelvben, hanem átvitellet kerül a magyar névalak a szlovák megnevezésbe: *Várpark-Anglia – Park pri pevnosti Anglia* (az *Anglia* szlovák megfelelője *Anglicko*).⁶

4.1.3. Címnevekből alakult utcanevek

A város honlapján található utcanévjegyzékben az Európa-udvarhoz vezető két tervezett utca megnevezése is szerepel, melyeknek célnyelvi névváltozata jelentésbeli tükörfordítással jött létre: *A Napfivér és Holdnővér utcája – Ulica brata Slnka a sestry Luny* (a *Napfivér*, *Holdnővér* 1972-ben bemutatott olasz–brit film — eredeti címe: *Fratello sole, sorella luna* vagy *Brother Sun, Sister Moon* —, amely Assisi Szent Ferenc életének eseményein alapul), *Az éneklő tenger utcája – Ulica spievajúceho mora* (*Az éneklő tenger* című versből származik).

⁶ A park rendszerváltozás (1989) előtti kétnyelvű megnevezése *Lenin park – Leninove sady* volt. Komárom idősebb lakosai napjainkban is használják az élőnyelvben a régi utcanév magyar vagy szlovák változatát.

4.2. Közszavakból alakult utcanevek fordítása

A közszavakból származó utcanevek célnyelvre való fordítására a jelentésbeli tükörfordítás jellemző. A névpárok egy részénél a jelző megelőzheti a jelzett szót mindkét nyelvben: *Ács utca – Tesárska ulica*, *Állomás utca – Staničná ulica*, *Csapó utca – Valchovnicka ulica* (a foglalkozásra utaló *csapó* 'kallós, ványoló', 'gyapjúszövetből posztóféleségeket készítő kézműves mester' szó szlovák megfelelője *valchovník*), *Csillag utca – Hviezdna ulica*, *Dob utca – Bubnová ulica*, *Egyenes utca – Rovná ulica*, *Fazekas utca – Hrnčiariska ulica*, *Fürdő utca – Kúpeľná ulica*, *Gazda utca – Gazdovská ulica*, *Gázgyár utca – Plynárenská ulica*, *Gyöngyvirág utca – Konvalinková ulica*, *Hajó utca – Lodná ulica*, *Hársfa utca – Lipová ulica*, *Ibolya utca – Fialková ulica*, *Iskola utca – Školská ulica*, *Ispotály utca – Špitálska ulica*, *Kalapos utca – Klobučnicka ulica*, *Kapitány utca – Kapitánova ulica*, *Kertész utca – Záhradnícka ulica*, *Kis ér utca – Malá Jarková ulica*, *Körte utca – Hrušková ulica*, *Kovács utca – Kováčska ulica*, *Megye utca – Župná ulica*, *Mély utca – Hlboká ulica*, *Mester utca – Majstrovská ulica*, *Munkás utca – Robotnícka ulica*, *Muskátli utca – Muškátová ulica*, *Nádas utca – Trstinová ulica*, *Nádor utca – Palatínova ulica*, *Nagy sor – Veľký rad*, *Nefelejcs utca – Nezábudková ulica*, *Nyár utca – Letná ulica*, *Orgona utca – Orgovánová ulica*, *Patak utca – Potočná ulica*, *Páva utca – Pávia ulica*, *Platánfa sor – Platanová alej*, *Polgár utca – Meštianska ulica*, *Rövid utca – Krátka ulica*, *Rozmaring utca – Rozmarínova ulica*, *Rózsa utca – Ružová ulica*, *Sarok utca – Rožná ulica*, *Sport utca – Športová ulica*, *Sugár utca – Lúčová ulica*, *Szegfű utca – Klinčeková ulica*, *Szekér utca – Vozová ulica*, *Temető sor – Cintorínsky rad*, *Tó utca – Jazerná ulica*, *Vasút utca – Železničná ulica*, *Villanytelepi út – Elektrárenská cesta*, *Víz utca – Vodná ulica*; *Baštová ulica – Bástya utca*, *Bažantia ulica – Fácán utca*, *Bočná ulica – Mellékutca*, *Česká ulica – Cseh utca*, *Dolná ulica – Alsó utca*, *Družstevná ulica – Szövetkezet utca*, *Dvorská ulica – Udvaros utca*, *Hríbová ulica – Gomba utca*, *Javorová ulica – Juhar utca*, *Krivá ulica – Görbe utca*, *Kvetná ulica – Virág utca*, *Laliová ulica – Liliom utca*, *Lesná ulica – Erdő utca*, *Listová ulica – Leveles utca*, *Nová ulica – Új utca*, *Orechový rad – Diófa sor*, *Parná ulica – Gőz utca*, *Pokojná ulica – Pihenő utca*, *Poľovnícka ulica – Vadász utca*, *Požiarická ulica – Tűzoltó utca*, *Priemyselná ulica – Ipar utca*, *Rybárska ulica – Halász utca*, *Skalná ulica – Szikla utca*, *Slnečná ulica – Nap utca*, *Slnečné námestie – Napos tér*, *Stredná ulica – Középső utca*, *Sústružnícka ulica – Esztergályos utca*, *Tabaková ulica – Dohány utca*, *Tichá ulica – Csendes utca*, *Topoľová ulica – Nyárfa utca*, *Úzka ulica – Szűk utca*, *Vřbová ulica – Fűzfa utca*, *Zimná ulica – Tél utca*, *Zlievarenská ulica – Öntöde utca*, *Zváračská ulica – Hegesztő utca*.

A névpárok másik részénél a szlovákban eltérő a szórend, a jelzett szót követheti a hátravetett jelző: *Munka utca – Ulica práce*; *Ulica 29. augusta –*

Augusztus 29. utca (a szlovák nemzeti felkelés emléknapjáról elnevezett utca), *Ulica mieru* – Béke utca, *Ulica mládeže* – Ifjúság utca, *Ulica priateľstva* – Barátság utca, *Ulica roľníckej školy* – Mezőgazdasági iskola utca, *Ulica slobody* – Szabadság utca, *Ulica víťazstva* – Győzelem utca.

A célnyelvi névrész a forrásnyelvi névrésszel ellentétben egyes számú (*Ulica holubárov* 'galambászok utcája' – *Galambász utca*, *Ulica stavbárov* 'építészek utcája' – *Építész utca*) vagy többes számú alakban állhat (*Ulica budovateľská* 'építő utca' – *Építők utcája*).

Jelentésbeli tükörfordítás jelenik meg a földrajzi köznévből származó utcanevknél: *Körút* – *Okružná cesta*, *Utcácska* – *Ulička*.

A célnyelvi névpár ritkábban jelentésbeli részfordítással is keletkezhet: *Ferences barátok utcája* – *Ulica františkánov* 'ferencesek utcája',⁷ *Lúdpiac tér* – *Tržničné námestie* 'piactér'; *Šípková ulica* 'csipke utca' – *Csipkerózsa utca*, *Ulica pohraničná* 'határ utca' – *Határőr utca*. A forrásnyelvi név információtartalma részlegesen módosul a célnyelvben a névrészek kihagyásával (implicitáció; *barátok*, *lúd*) vagy hozzáadásával (explicitáció; *csipke*, *őr*) a fordítás során, így részleges modifikáció is történik. A forrásnyelvi és a célnyelvi névrész jelentésbeli eltérést mutat az *Ulica odborárov* 'szakszervezeti tagok utcája' – *Szakszervezet utca* (az *odborár* szó magyar megfelelője *szakszervezeti tag*; a *szakszervezet* szlovákul *odbor*) névpárban is.

Részleges modifikáció figyelhető meg azokban az utcanévpárokban, ahol a magyar földrajzi köznévrész szlovák nyelvű párja nem megfelelő nyelvi ekvivalenssel keletkezik (az egyéb névrészek jelentésbeli tükörfordítással jöttek létre): *Első keresztút* – *Prvá priečna ulica*, *Második keresztút* – *Druhá priečna ulica*, *Várút* – *Hradná ulica*, *Nagy ér sor* – *Veľká jarková ulica*, *Széna tér* – *Senný trh*. Az *út* (*cesta*), *sor* (*rad*), *tér* (*námestie*) szlovák megfelelője helyett az *ulica* 'utca', *trh* 'piac' névrészek szerepelnek a szlovák névpárokban. A *Belső körút* – *Vnútorná okružná* névpár szlovák utcanevében implicitáció van jelen, mivel az *út* (*cesta*) névrész elmarad a megnevezésből.

Komárom kétnyelvű utcanévpárjainak fordításánál nem találoztunk teljes modifikációval,⁸ amikor a névpárok eltérő motivációval keletkeznek az egyes nyelvekben.

⁷ Az utcán található nem hivatalos *Krisztián street* 'Krisztián utcája' (magyar–angol, hibrid) feliratot tartalmazó névtábla a *Krisztián* nevű virágbolt mellett látható, amely az üzlet tulajdonosáról kapta a nevét.

⁸ Teljes modifikációval ritkábban találkozunk a kétnyelvű utcanévpárokban. Példaként említhetjük Perbete községet (Komáromi járás), ahol különböző névadási indítékkal jött létre az egyes nyelvekben a *Cigányváros* (az ott lakó cigányok után) – *Robotnícka ulica* 'munkás utca' magyar–szlovák utcanévpár.

5. Összegzés

A tanulmány Komárom jelenkori kétnyelvű, magyar–szlovák utcanévpárjainak (190 utcanévpár) fordítási sajátosságaival foglalkozik. Az utcanév(részek) fordítása során a különböző fordítási eljárások kombinálódhatnak, átfedést mutathatnak. A fordítási művelet típusát nagyban befolyásolja, hogy az utcanév(rész) tulajdonnévből vagy köznévből keletkezett-e. Az utcanevekben előforduló földrajzi köznévrészek tipikusan jelentésbeli tükörfordítással jönnek létre a célnyelvben.

A tulajdonnevekből alakult utcanevek (81 utcanévpár, a teljes korpusznak a 42,6%-a) személy- (52; 27,4%), hely- (26; 13,7%) és címnevekből (2; 1,1%) keletkeztek. A személynévre utaló névrészek a forrásnyelvből a célnyelvbe leggyakrabban átvitel útján, eredeti alakjukban, változás nélkül kerülnek be. A fordítandó név írásképe átírása csak egy családnévre utaló utcanév-rész célnyelvi változatánál figyelhető meg. A névmegfeleltetés a forrásnyelvi keresztnév célnyelvi ekvivalenssel való behelyettesítésénél mutatkozik. A célnyelvben a keresztnév-rész hozzáadása (explicitáció) vagy kihagyása (implicitáció) részleges modifikációt eredményez. A helynevekből származó utcanevek célnyelvi névpárjának megalkotására a névmegfeleltetés, a fordítandó névnek a konvencionális célnyelvi tulajdonnévi megfelelővel való behelyettesítése jellemző. A két címnévből alakult utcanév jelentésbeli tükörfordítással jött létre a célnyelvben.

A közzavakból alakult utcanevek (109 utcanévpár, a teljes korpusz 57,4%-a) célnyelvre való fordítására a jelentésbeli tükörfordítás jellemző. Ritkábban jelenik meg a jelentésbeli részfordítás, vagyis a név egy részének jelentésben megfeleltethető célnyelvi elemmel való fordítása. Részleges modifikáció figyelhető meg azoknál az utcanévpároknál, ahol a forrásnyelvi földrajzi köznévrész a célnyelvben nem megfelelő nyelvi ekvivalenssel keletkezik. Teljes modifikációval, vagyis a fordítandó név legerőteljesebb átalakításával, annak eltérő motivációval keletkezett más megnevezéssel való célnyelvi helyettesítésével nem találkoztunk a vizsgált utcanévállományban.

Irodalom

- BAUKO JÁNOS 2010. Névtani témájú dolgozatok a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (2000–2010). *Névtani Értesítő* 32: 173–177.
- BAUKO JÁNOS 2019. *Társadalom és névhasználat. Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke.
- FRUNYÓ CSILLA 2002. A szlovákiai Párkány (Štúrovo) jelenkori utcaneveinek bemutatása. *Névtani Értesítő* 24: 11–15.

- HAJDÚ MIHÁLY 1975. *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. Nyelvtudományi Értekezések 87. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HÉDER ÁGNES 1999. Révkomárom utcanévadásának jellemzői száz év távlatában. *Névtani Értesítő* 21: 135–140.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48: 49–58.
- KECSKÉS LÁSZLÓ 1984. *Komárom az erődök városa*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- KOVÁCS TÜNDE 1998. *Komárom város jelenlegi utcanevei*. Szakdolgozat. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998. Utcanevek a múlt időben. In: LANSTYÁK ISTVÁN, *Nyelvünkben — otthon*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó. 100–111.
- LOVISEK JÚLIA 2007. Pozsony utcaneveinek politikai indíttatású névváltoztatásai az első Csehszlovák Köztársaság megalakulása után. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 9/2: 127–136.
- LOVISEK JÚLIA 2009. A pozsonyi magyarok mai utcanévhasználata. In: BORBÉLY ANNA–VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ–HATTYÁR HELGA szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia Párkány*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra, MTA Nyelvtudományi Intézet–Gramma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar–Tinta Könyvkiadó. 283–289.
- MÁCZA MIHÁLY 1985. A komáromi utcák névváltozásainak áttekintése. In: MÁCZA MIHÁLY, *Komárom fejlődése képekben*. Komárom, Duna Menti Múzeum. 28–36.
- MÁCZA MIHÁLY 2002. *Komárom nevezetességei*. Pozsony, Madách-Posonium.
- MENYHÁRT JÓZSEF 2006. Beszélnek az utcanevek? A nyelvi tervezés névtani vonatkozásairól. In: VÖRÖS FERENC szerk., *Vallanak a neveink múltjáról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 225. Budapest–Nyitra, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Konstantin Egyetem. 134–145.
- ORTVAY TIVADAR 1905. *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben*. Pozsony, Wigand F. K. Könyvnyomdája.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1967. A tulajdonnevek lefordíthatósága. *Magyar Nyelvőr* 91: 280–292.
- T. SOMOGYI MAGDA–TINER TIBOR 2017. Utcanevváltozások Pozsony példáján. *Névtani Értesítő* 39: 99–118.
- TÖRÖK TAMÁS 2012. Helynevek és fordítástudomány. A mikrotoponimák fordíthatóságáról felvidéki példák alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 117–132.
- VINCZE LÁSZLÓ 1997. Tulajdonnév és köznév, előtag és utótag kölcsönös viszonya Pozsony utcaneveiben. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai 2*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 406–414.
- VÖRÖS FERENC 2006. Helynévkutatás a Felvidéken. In: VÖRÖS FERENC szerk., *Vallanak a neveink múltjáról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 225. Budapest–Nyitra, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Konstantin Egyetem. 27–61.

Translation specificities of the bilingual pairs of street names in Komárom

The study deals with the translation characteristics of bilingual Hungarian-Slovak street name pairs in the town of Komárom. The type of translation operation is greatly influenced by whether the street name (part) is derived from a proper noun or a common noun. Street names, formed from proper names, are derived from personal, place and title names. Name parts referring to personal names are most often transferred from the source language to the target language, in their original form, without changes. The transcription of the spelling of the name to be translated can only be observed in the target language version of a street name part referring to a surname. Name matching is shown by substituting the first name in the source language with the equivalent in the target language. In the target language, the addition or omission of the first name part results in a partial modification. Name matching—replacing the name to be translated with the conventional proper name equivalent in the target language—is typical for creating target-language name pairs of street names derived from place names. The two street names formed from title names were created by loan translation in the target language. The translation of street names formed from common nouns into the target language is characterised by semantic loan translation, less frequently by partial semantic translation (translation of a part of the name with a semantically corresponding target language element) and partial modification (replacement of the source language part of the name with an inappropriate target language equivalent).

Keywords: street name, translation operations, Hungarian-Slovak street name pairs, bilingualism, Komárom

Bauko János
ORCID: 0000-0003-1297-6177
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
jbauko@ukf.sk

Szakfordító képzés a magyar felsőoktatásban

Vázlatos kör- és látkép

BAZSA GYÖRGY

Még gimnazista koromban kedves német nyelvtanárnőm mondta egy magánóra után, hogy nagyon vár egy magyar–német orvosi szótárra, mert orvosa kérésére szakszöveget fog fordítani. Tudtam, hogy dr. Kiss Miklósné Krebs Marianne (nekem Mici néni) egy két nemzetiségű család gyermeke, s mindkét nyelvet anyanyelvi szinten beszéli. Hát akkor miért kell neki szótár? — kérdeztem magamban mai szemmel nézve elég naivan.

Még húsz év is alig telt el, amikor dr. Nyirkos Istvánné (nekem [dr. Kiss] Edit), a KLTE TTK lektorátusának vezetője (nem melleleg egy finnugor/magyar nyelvész professzor felesége) dékánhelyettesi szobámban megkeresett azzal a javaslattal, hogy indítsunk a karon angol–magyar szakfordító képzést. Hamar beugrott, hogy ezek szerint mégsem mindig egyszerű két nyelv között az átváltás, ehhez olykor szaknyelvi ismeretekre, erre képzett szakemberekre van szükség. Most nem kérdeztem magamban semmit: indítsunk — mondtam. Elkezdtük, per sze főleg ő és munkatársai, az előkészületeket és rövidesen szakfordító képzések indultak a karon. Idővel az egyetem több karán is.

Bő kétszer húsz év elteltével pedig a Magyar Nyelvtudományi Tanszék munkatársai kerestek meg azzal, hogy dr. Hoffmann István akadémikus, egyetemi tanár (nekem Pista) 70. születésnapjára tisztelgő kötetet jelentetnek meg, s baráti kapcsolatunk okán felkérnek engem is egy tanulmány írására. Itt már egy kicsit hosszabban gondolkoztam, no nem az *igen*-en, hanem hogy miről is írjon a vegyész egy nyelvészeti kötetben és közegben? Végül is arra jutottam, hogy erről a szakfordító képzésről írok, egyfajta hídnak tekintve azt a két szakma között. Ez olvasható most a következőkben — messze nem egy nyelvészeti szakértő tollából (pontosabb a billentyűzetéről).

A **szakfordító** szó elég közérthetően kifejezi annak lényegét és jellegét, nem igényel részletesebb magyarázatot. A Magyar Értelmező Kéziszótár (EKsz.) is elégnek tart egy rövid meghatározást: „**szakfordító** fn *Tud* Szakszövegek fordításával foglalkozó személy.”

A szótárban még két másik *-fordítás* fogalom olvasható:

„**műfordítás** fn Irodalmi alkotás, kül. vers művészi fordítása”

„**nyersfordítás** fn Más nyelvből fordított, még javítatlan szöveg. *Irod. Költői szövegnek a műfordítás alapjául szolgáló, szó szerinti fordítása.*”

A szó a hatályos magyar jogszabályokban is szerepel. Az 1966-os minisztertanácsi rendelet¹ keretében, az igazságügyi miniszteri rendelet² már meghatározást is tartalmaz: „**szakfordítás:** a társadalomtudományi, a természettudományi, a műszaki és a gazdasági fordítás.” Mondhatjuk nyugodtan (már akkor is lehetett volna): ez így leszűkítés, mert nyilvánvaló, hogy például az agrár, a bölcsészeti vagy orvosi szakmákban is szükség van szakfordításra (lásd később).

A szakfordításoknak — ugyancsak elég régi, s talán nem is nagyon használt — szabványa is van nálunk: MSZ 3964-78 A szakfordítások alaki és szerkesztési követelményei.

A nyelvi közvetítés két területén (fordítás és tolmácsolás) csak a fordítás tekintetében van relevanciája a **szakfordításnak** (szakfordítás minden, ami nem műfordítás), a tolmácsolás tekintetében a szaktolmácsolásnak nincs.

A szakfordítás hazai történetiségét valószínűleg nehéz lenne összeállítani. Tág értelemben a kezdeteket talán a „magyar királyi miniszterelnökségnél létrehozott Központi Fordító Osztály” jelentheti (SZOTÁK 2019). A még korábbi „régiszip” időkből arra ismerünk példákat, hogy egy-egy szakterület nyelve nemzetközileg széles körben oly nagyon meghatározó és domináns volt, így nem annak fordítása, hanem az adott nyelv megtanulása volt az általános gyakorlat. Említsük csak a latin nyelven megfogalmazott római jogot vagy a héber nyelven összeállított Bibliát, szélesebb értelemben a teológiát. Ez természetesen mérsékelte a szükséges szakismereteket megszerezni tudók számát, amin idővel szükségszerűen át kellett lépni, és fordítani, pontosabban szakfordítani kellett, még ha ezt nem is nevezték rögtön így. Ennek révén egy-egy szakma művelői körében az idegen nyelv megtanulása nélkül is sokak számára lettek elérhetőek a nélkülözhetetlen szakismeretek. Az sem mellékes, sőt nagyon is fontos, hogy éppen ezek a fordítások mennyire gazdagították az adott nemzet, így természetesen a magyar nyelvét is. Elég, ha Károli Gáspár Vizsolyi Biblia fordítását és annak hatását említjük a magyar nyelv (és az oktatás) fejlődésére (<http://biblia.hu/bevez/magyar.htm>). Nálunk a latin mellett évszázadokon át a német, majd az utóbbi évtizedekben az angol fejtett ki ilyen hatást. Talán érdemes még megemlíteni a fordítás jelentőségét az Európai Unió, s természetesen minden nemzetközi szervezet működésében (Az Európai Unió Szerveinek Fordító Központja: <https://cdt.europa.eu/hu>). De

¹ 24/1986. (VI. 26.) MT rendelet a szakfordításról és tolmácsolásról — 24/1986. (VI. 26.) MT rendelet a szakfordításról és tolmácsolásról - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye (jogtar.hu).

² 7/1986. (VI. 26.) IM rendelet a szakfordító és tolmácsolás megnevezésének feltételeiről — 7/1986. (VI. 26.) MM rendelet a szakfordító és tolmácsolás megnevezésének feltételeiről - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye (jogtar.hu).

ezeknek a kérdéseknek szakszerű tárgyalása és megítélése maradjon a nyelvészek feladata. Ehhez vannak itthon is kiváló fórumok, mint például a Fordítástudomány című folyóirat (1999 óta KLAUDY KINGA főszerkesztésében), elemző írások (pl. SZABÓ–SEIDL-PÉCZ–UGRIN 2018), tanulmánykötetek (pl. MURÁTH–HUBAINÉ szerk. 2005, FATA–VERESNÉ szerk. 2015) vagy a fordítástudományi doktori program az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (<https://btk.elte.hu/forditas-phd>).

A témával foglalkozó, vagy azt csak érintő irodalomban az egyetemi szakfordítói képzés indulásáról elég heterogén adatokat találunk, azt azonban elég egyértelműen — és sokakkal egyetértésben — le lehet írni, hogy a hazai képzés kidolgozója és elindítója dr. Gárdus János (1932–1995) volt. Ő 1955-ben orosz (később magyar és angol) nyelv és irodalomból szerzett diplomát a Kossuth Egyetemen. Évekig a miskolci Kilián György (ma Diósgyőri) Gimnáziumban tanított. Később áthívták a Miskolci Egyetemre, ahol az Idegennyelvi Lektorátus vezetőjeként megalapozta az egyetemen az idegen nyelvi képzést. Az országban elsőként megszervezte az *ágazati szakfordítói képzés*-t és az első vidéki nyelvvizsga helyet (ÁNyV Miskolci Tagozat). Rendszeresen szervezett olyan konferenciákat, ahol szakfordítói szekciók működtek. Emlékét a róla elnevezett középiskolai nyelvi tanulmányi verseny is őrzi.

A korábbi ágazati szakfordítói képzésben részt vevők párhuzamosan végezték szakmai és nyelvi (fordítói) tanulmányaikat, majd mindkettőből állam-/záróvizsgát tettek, és ezek eredménye rendszerint ugyanabban az oklevélben jelent meg a főszak és az adott nyelvi szakfordítói végzettség megnevezésével (erre példákat a Fordításcentrum fordítóiroda oldalán találunk; <http://forditascentrum.hu>).

A több ciklusú Bologna-rendszer bevezetésekor (2005 után) a szakfordító képzés a *szakirányú továbbképzés* kategóriába került, ami az alap- vagy mesterképzés mellett vagy után is folytatható, de a szakfordítói diploma kiadásának feltétele a szakértői bizottság előtt letett, több elemű sikeres záróvizsga mellett/előtt a főszak eredményes elvégzése, diplomája.

A szakfordítói képzés további terjedésének részletezése helyett legyen elég bemutatni a ma érvényes szabályozás lényegét és néhány táblázattal illusztrálni a helyzetét.

A szabályozás alapelemeit már említettük: egy minisztertanácsi és egy igazságügyi miniszteri rendelet a szakfordításról és a tolmácsolásról (mindkettő még ma is 1986-ból). Az előbbi — az abból idézett rövid mondatnyi fogalom meghatározáson túl — csak felügyeleti, titoktartási, jogi, alkalmazási és hitelesítési (ami az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda hatásköre) előírásokat tartalmaz, tartalmi értelemben számunkra nem irányadó.

A MT rendeletben (lásd 1. lábjegyzet) kapott felhatalmazás alapján az igazságügyi miniszteri rendelet (lásd 2. lábjegyzet) ad részletesebb eligazítást (csak a *szakfordító* képzésben ma is releváns részeket idézve):

„1. § (1) Szakfordító és tolmácsképesítés

a) szakfordító,

b) szakfordító-lektor,

c) tolmács,

d) szaktolmács és

e) konferenciatolmács

képesítés. ...

(3) Az (1) bekezdés a)-b) és a d)-e) pontjában megjelölt képesítéseket társadalomtudományi, természettudományi, műszaki és gazdasági szakirányokban lehet szerezni.

2. § (1) Szakfordító képesítést az kaphat, aki a szakiránynak megfelelő körben, magyar nyelvről idegen nyelvre és idegen nyelvről magyar nyelvre, vagy idegen nyelvről idegen nyelvre tartalmilag pontos, nyelvileg helyes fordítás készítésére képes.”

A ma hatályos 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról — érthetően — tételesen nem tárgyalja a szakfordító képzést, de mivel az a *szakirányú továbbképzés* kategóriába tartozik, annak törvényi szabályozása ennek keretében jelenik meg.

„15. § (6) A szakirányú továbbképzésben — az alap- vagy a mesterfokozatot követően további — szakirányú szakképzettség szerezhető. A szakirányú továbbképzésben legalább hatvan kreditet kell és legfeljebb száz-húsz kreditet lehet megszerezni. A képzési idő legalább két, legfeljebb négy félév.”

E törvénynek is van végrehajtási rendelete, ami csak általánosan szabályozó, sőt a szakfordító képzés tekintetében a (3) bekezdésében gyakorlatilag kivételező:³

„21/C. § (1) A felsőoktatási intézmény olyan alapképzési vagy mesterképzési szakhoz kapcsolódó szakirányú továbbképzés létesítésére és indítására jogosult, amely szakon képzést folytathat.

(2) A[z Oktatási] Hivatal által nyilvántartásba vett képzési és kimeneti követelményekre épülő, saját tanterv alapján szervezett szakirányú továbbképzést a felsőoktatási intézmény kizárólag az alapító okiratában meghatározott képzési területen indíthat.

(3) Az (1) és (2) bekezdésben foglalt rendelkezéseket a szakfordító szakirányú továbbképzések esetén nem kell alkalmazni. [Azaz a létesítés és indítás az egyetemi autonómia hatásköre.]

19. **képzési program:** az intézmény komplex képzési dokumentuma, amely

³ A 87/2015. (IV. 9.) Korm. rendelet a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1500087.kor>.

a) az alap-, mester- és osztatlan szak, valamint felsőoktatási szakképzés, a szakirányú továbbképzési szak részletes képzési és tanulmányi követelményeit...”

A szakfordító képzés részletes szabályozásában is nagyfokú a felsőoktatási intézmények autonómiája, így aztán — a közös jogszabályi keretek között, részben a szakmák sajátosságai és az egyetemeken idegen nyelvi képzést biztosító különböző személyi feltételei következtében — számottevő változatosság érvényesül közöttük, sőt még egy intézményen belül is. Elsősorban a rendszer kezdeti szakaszában szép számmal készültek oktatási segédanyagok: tankönyvek, jegyzetek, szótárak (pl. KORNIA–CZELLÉRNÉ 1996–2005). Ma már az internet széleskörű hozzáférést biztosít ilyen tartalmú forrásokhoz is.

Az intézmény és kara	2020-ban végzett ... szakfordítók oklevelei	nap-pali/ esti/ levelező/ táv	Végzettek száma
BGE KKK	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító és tolmács idegen nyelvből (idegen nyelv megnevezése) és magyar nyelvből	L	1
BME GTK	műszaki, gazdasági és társadalomtudományi szakfordító és tolmács ... (idegen nyelv megnevezése) nyelvből és magyar nyelvből	E	20
BME GTK	műszaki, gazdasági és társadalomtudományi szakfordító ... (idegen nyelv megnevezése) nyelvből és magyar nyelvből	E	32
BME GTK	gazdasági, műszaki és európai uniós szakfordító ... (idegen nyelv megnevezése) nyelvből és magyar nyelvből	N	5
DE ÁOK	angol-magyar orvos- és egészségtudományi szakfordító	L	6
DE BTK	angol-magyar társadalomtudományi szakfordító	N	1
DE BTK	angol-magyar bölcsészettudományi szakfordító	N	9
DE GTK	angol-magyar gazdaságtudományi szakfordító	N	8
DE IK	angol-magyar informatikai szakfordító	N	1
DE TTK	német-magyar természettudományi szakfordító	N	2
DE TTK	angol-magyar természettudományi szakfordító	N	6
ELTE BTK	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító	T	23
ELTE BTK	szakfordító és audiovizuális fordító [A és B nyelv megnevezése]	N	6
ELTE BTK	gazdasági és jogi szakfordító és lektor [A és B nyelv megnevezése]	T	6
KJE	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító	L	1

KJE	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító és tolmács idegen nyelvből (idegen nyelv megnevezése) és magyar nyelvből	L	11
KJE	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító	L	20
KRE BTK	szakfordító és műfordító nyelv-ből és magyar nyelvből	L	1
KRE BTK	Két idegen nyelvű szakfordító és műfordító (első nyelv) - (második nyelv) nyelvekből és magyar nyelvből	L	1
KRE BTK	szakfordító és műfordító(idegen nyelv) nyelvből és magyar nyelvből	L	12
KRE BTK	Két idegen nyelvű szakfordító és műfordító (első nyelv) - (második nyelv) nyelvekből és magyar nyelvből	L	3
ME BTK	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító	L	26
PE MFTK	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító	N	5
PE MFTK	társadalomtudományi és gazdasági szakfordító	L	29
PPKE ÁJK	angol jogi szakfordító szakjogász	L	12
PPKE ÁJK	angol jogi szakfordító	L	1
PTE BTK	francia-magyar bölcsészettudományi szakfordító	L	1
SE ETK	egészségtudományi szakfordító-tolmács angol és magyar nyelvből	L	17
SZIE ÉIK	agrár és természettudományi szakfordító	E	10
SZIE GTK	(a felvétel alapjául szolgáló diplomának megfelelő szakképzettség) szakirányú szakfordító (idegen nyelv megnevezése) és magyar nyelvből	N	14
SZTE ÁJK	német jogi és német szakfordítói szakjogász	L	5
SZTE ÁJK	angolszász jogi és angol jogi szakfordítói szaktanácsadó	L	2
SZTE ÁOK	egészségtudományi szakfordító-tolmács angol és magyar nyelvből	N	10
			307

1. táblázat. A hazai felsőoktatásban 2020-ban végzett szakfordítók száma⁴

2023 őszére 17 intézmény hirdetett meg képzéseket. Ezek mindegyike költségtérítéses (90 és 330 ezer forint/félév közötti tandíjjal!), időtartama 2, 3 vagy 4 félév (azaz 60, 90 vagy 120 kredit), s van nappali, esti, levelező és távoktatásra is példa. A keretszámok rendszerint rugalmasak. A meghirdetések megjelennek a felsőoktatásért felelős minisztérium (interneten elérhető) összeállításában.⁵

⁴ Forrás: https://dari.oktatas.hu/firstat.index?fir_stat_ev=2020.

⁵ https://www.felvi.hu/felveteli/szakok_kepzesek!/Szakkereso/index.php/szakiranyu_kepzesek/index

Az Oktatási Hivatal a Debreceni Egyetemen jelenlegi 281 szakirányú továbbképzése között 14 szakfordítói programot regisztrál.⁶ Jelen írás apropója okán az angol–magyar bölcsészettudományi szakfordító szak meghirdetését idézzük a központi felvételi honlapról:⁷

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar — angol–magyar bölcsészettudományi szakfordító

Résztétel feltétele: bölcsészettudomány képzési területen szerzett BA vagy főiskolai oklevél, legalább középfokú angol C típusú államilag elismert nyelvvizsga-bizonyítvánnyal vagy azzal egyenértékű érettségi eredménnyel igazolt nyelvtudás ismerete.

Szakirányú továbbképzésben megszerezhető szakképzettség neve: angol–magyar bölcsészettudományi szakfordító.

Kapcsolattartó/szakfelelős: Hajdufi Orsolya /Dr. Pete László, cím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., tel/fax: (52) 512-926, (52) 512-900/62080, email: hajdufi.orsolya@arts.unideb.hu, honlap: <http://btk.unideb.hu>.

Jelentkezési határidő (szeptemberben induló képzések): 2023. augusztus 20.

Jelentkezés módja: az intézmény által kibocsátott jelentkezési lapon.

Csatolandó dokumentumok: oklevélmásolat, valamint nyelvvizsga bizonyítvány másolata.

Képzés kezdete (szeptemberben induló képzések): 2023. szeptember 4.

Egyéb információk: A kar a szakfordítói képzést bölcsészettudományi képzési területen belüli szakot végzetteknek biztosítja. A képzés során megszerzett készségek alkalmassá teszik a képzési követelményeket sikeresen teljesítő szakembereket, hogy szakmájuk angol nyelvű szakirodalmát az eredetivel azonos színvonalon, tartalmilag és stilisztikailag helyesen legyenek képesek fordítani célnyelvről magyar nyelvre és magyarról célnyelvre. Emellett a képzés biztosítja, hogy végzett szakembereink képesek legyenek felsőfokú színvonalon idegen nyelven írásbeli és szóbeli szakmai jellegű szövegek létrehozására és idegen nyelven felsőfokon szakmai és általános nyelvi társalgást folytatni.

Jelentkezni kizárólag a kari honlapról (<http://btk.unideb.hu>) a Felvételizőknek — 2023. évi általános felvételi eljárás — 2023. szeptemberben indítandó szakirányú továbbképzések (SZT) menüpont alól a szakirányú továbbképzésekre vonatkozó letöltött jelentkezési lappal lehet. A jelentkezési anyagot a Bölcsészettudományi Kar Tanulmányi Osztályán kell leadni

⁶ <https://unideb.hu/debreceni-egyetem-oktatasi-hivatal-altal-regisztralt-uj-tipusu-szakiranyu-tovabbkepzesei-2022-majus>

⁷ Felvi.hu — Szakirányú képzések — DE — DE-BTK — angol-magyar bölcsészettudományi szakfordító

(Debrecen, Egyetem tér 1. Főépület, III. emelet 330. szoba) vagy az alábbi címre postázni: DE-BTK TO 4002 Debrecen, Pf. 400.”

A képzés alapító és működési dokumentumát — közismert nevén a *képzési és kimeneti (újabb tanulóanyag) követelményeit (KKK)*, benne a szak hálótervét — az intézmény szenátusa (korábban egyetemi tanácsa) fogadja el. Két tantervi háló példája jól illusztrálja az egyetemi autonómia adta szabadság változatos érvényesülését, egyúttal a szakfordítói képzettség megszerzésének különböző szakmai felfogását, amit az előírt tantárgyak, óraszámok és számonkérési formák változatai mutatnak.⁸

Tantárgy neve	Óraszámok											
	1. félév		2. félév		3. félév		4. félév		Óra	Számonkérés	Kredit	
	elm.	gyak.	elm.	gyak.	elm.	gyak.	elm.	gyak.				
Általános szakmai törzsanyag												
Felsőfokú nyelvtani gyak.		4		4						56+56	gyj.	8+8
Felsőfokú nyelvtani szigorlat			szigorlat									6
Általános fordításelmélet	2									28	koll.	2
Speciális fordításelmélet			2							28	koll.	2
Magyar nyelvi funkcionális stilisztika	2		2							56	koll.	2+2
Felsőfokú társalgási gyakorlat						4		4		56+56	gyj.	8+8
Felsőfokú szóbeli							szigorlat					6

⁸ [https://mad-hatter.it.unideb.hu/portal/displayDocument/Dokumentumtár/Oktatas/Képzési programok/2021/DE Képzési programja_2021_2022_GTK.pdf](https://mad-hatter.it.unideb.hu/portal/displayDocument/Dokumentumtár/Oktatas/Kepzesi-programok/2021/DE_Kepzesi_programja_2021_2022_GTK.pdf).

kommuni- kációs szí- gorlat											
Szaknyelvi stílusgyak.						2		2	28+28	gyj.	2+2
Interkultu- rális komm.		2		2					28+28	gyj.	3+3
Differenciált szakmai ismeretek											
Szakszöveg elemzés és fordítás		4		4					56+56	gyj.	8+8
Szakszöveg elemzés és alkotás						4		4	56+56	gyj.	8+8
Szaknyelvi kommuni- káció						2		2	28+28	gyj.	4+4
Szakmai előadások	2				2				28+28	koll.	4+4
Szakedg.											10
Előadás és gyakorlat óraszám összesen	6	10	4	10	2	12		12		168	
										616	
Vizsgák és gyakorlati jegyek száma	3	3	3	3	1	4	1	4		8+14	
Kredit- szám ösz- szesen											120

2. táblázat. DE BTK, TTK, MK: az angol–magyar, illetve a német–magyar bölcsészettudományi, természettudományi és műszaki szakfordító képzések tantervi hálójá

Tantárgy neve	Óraszámok										
	I. félév		II. félév		III. félév		IV. félév		Óra	Kredit	
	Ea.	Gy.	Ea.	Gy.	Ea.	Gy.	Ea.	Gy.			
Szakmai törzsanyag											
Felsőfokú nyelv gyakorlatok	0	56 S 10+ 6								56	16
Magyar nyelv és stílus	0	28 5								28	5
Fordításelmélet	28 4	0	28 S 4+6	0						56	14
Általános fordítás	0	28 5								28	5
Differenciált szakmai ismeretek											
Szakszöveg fordítási gyakorlatok			0	28 4	0	56 8	0	56 8		140	20
Számítógépes fordítói ismeretek					0	28 4				28	4
Üzleti és gazdasági szaknyelv I.			0	28 4	0	28 4	0	28 4		84	12
Üzleti és gazdasági szaknyelv II.			0	28 4	0	28 4				56	8
Környezetpolitikai szaknyelv					0	28 4				28	4
Jogi szaknyelv							0	28 4		28	4
Szakmai háttérismeretek											
Interkulturális ismeretek							14 2			14	2
EU ismeretek					14 2					14	2
Professzionális nyelvi készségek					0	28 4	0	28 4		56	8
Kultúraközi kommun. készségek			0	28 4						28	4
Szakfordítói képesítő fordítás									12		12
Előadás és gyakorlat összesen	56	112	28	140	0	168	0	140	644	120	
	168		168		168		140				
Kreditszám össz.	34		30		24		20				

3. táblázat. DE GTK: az angol–magyar gazdaságtudományi szakfordító képzés tantervi hálója

A kép teljessége érdekében végül álljon itt az egyetemünkön közel fél évszázada folyó szakfordító képzések eredményességét bemutató táblázat.

	ttk-s ang.	ttk-s ném.	btk-s ang.	or- vosi ang.	in- form. ang.	agrár ang.	gazda- sági a.	mű- szaki ang.	összes
1984	7								7
1985	9								9
1986	19								19
1987	21								21
1988	15								15
1989	14								14
1990	17								17
1991	22								22
1992	27								27
1993	24								24
1994	28								28
1995	18								18
1996	32	7							39
1997	34	3	5						42
1998	35	6	10						51
1999	36	3	8						47
2000	43	3	9						55
2001	45	3	14						62
2002	44	2	13						59
2003	24	4							28
2004	30	5	17						52
2005	18	4	9						31
2006	13	5	20						38
2007	9	2	17						28
2008	17	1	18						36
2009	19	3	21						43
2010	28		22						50
2011	22	2	6	8					38
2012	1		20	12					33
2013	15		5	13	1				34

2014	9		11	5	1				26
2015	12	1	6	7	1	6			33
2016	11		10	3	3	8			35
2017	6	1	12	8			7		34
2018	5		10	8		1	6		30
2019	6	1	11	11			8	2	39
2020	6	2	10	6	1		1		26
2021	9		5	8	1		7	4	34
2022	8		8		1			4	21
fő	758	58	297	89	9	15	29	10	1265

4. táblázat. A Debreceni Egyetemen (és jogelődjein) végzett szakfordítók száma

Az adatok többféle értelmezést engednek meg, belőlük többféle tanulságot lehet levonni. Némi szakmai elfogultsággal szabad legyen egyet megfogalmazni: egyetemünkön a természettudományi a legrégebben és a legeredményesebben folyó szakfordító képzés. Az érdem természetesen mindig a képzésben részt vevő oktatóké és hallgatóké, mi csak jól éreztük meg egykoron ennek szükségességét. Ez a szükségesség a mesterséges intelligencia térhódítása ellenére ma is fennáll, továbbra is van szükség és munkaerőpiaci igény szakfordítókra. Kétségtelen, hogy ez a tevékenység a 21. században jelentős átalakuláson ment már és megy még át.

Köszönöm az anyag összeállításában sok információt nyújtó Angi Emese, dr. Nábrádi Zoltánné, dr. Pete László, dr. Rádli Katalin, Rozman Katalin, dr. Tar Ildikó, s külön is a Debreceni Egyetem adatait (4. táblázat) gondosan összegyűjtő dr. Végső János segítségét.

Irodalom

- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF szerk., *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1972.
- FATA ILDIKÓ–VERESNÉ VALENTINYI KLÁRA szerk. 2015. *Szaknyelv és szakfordítás. Tanulmányok a szakfordítás és a fordítóképzés aktuális témáiról*. Gödöllő, Szent István Egyetem Társadalomtudományi és Tanárképző Intézet.
http://nyelviintezet.szie.hu/sites/default/files/szie_2015-v3_2015szept18_vegl.pdf
- KORNYA LÁSZLÓ–CZELLÉRNÉ FARKAS MÁRIA szerk. 1996–2005. *Magyar nyelvészeti cikkyűjtemény szakfordítóknak 1–4*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- MURÁTH JUDIT–HUBAINÉ OLÁH ÁGNES szerk. 2005. *A XXI. század kihívásai a szakfordítóképzésben*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.
<https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/murath-j-hubaine-olah-a-a-xxi-szazad-kihivasai-a-szakforditokepzesben-pte-ktk-pecs-2005-4449>

- SZABÓ CSILLA–SEIDL-PÉCZ OLÍVIA–UGRIN ZSUZSANNA 2018. Magyarországi fordítóképző intézmények SWOT-elemzése. In: HILÓCZKI ÁGNES–FISCHER MÁRTA–SZABÓ CSILLA szerk., *Fókuszban a fordítás értékelése*. Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Idegennyelvi Központ. 5–54.
http://real.mtak.hu/120314/1/Magyarorszag_i_ford_kepzo_int_SWOT-elemzése.pdf
- SZOTÁK SZILVIA 2019. 150 éves az állami fordítószolgálat — beszámoló a jubileumi konferenciáról. *Fordítástudomány 21/2*: 111–114.

Professional Translator Training in Hungarian Higher Education — a Brief Panoramic Overview

In the constantly developing fields of science many special words, specific phrases, expressions and characteristic collocations have been created and are continuously being produced keeping up with the fast pace of progress. Consequently, they appear in various forms in the traditional usage of different languages. Therefore, translating special texts requires special language skills based on the knowledge of a specific profession so that the translation reflects the same contents and meanings in both the original and target languages. In order to reach this goal professional translator training programs were developed in Hungarian higher education approximately fifty years ago. This short study presents a brief history, structural and curricular characteristics and a general overview of the current training system primarily based on the practice of the University of Debrecen.

Keywords: Professional translator training, Hungarian education, University of Debrecen

Bazsa György
ORCID: 0000-0002-5768-7064
Debreceni Egyetem
bazsa@unideb.hu

A Brit-szigetek helyneveit közreadó webhelyekről*

BÖLCSKEI ANDREA

1. Bevezető megjegyzések

Ismeretes, hogy 2022-ben indult meg a Magyar Nemzeti Helynévtár Program, az ünnepelt, Hoffmann István vezetésével. A Magyar Tudományos Akadémia által támogatott nagyszabású program a magyar nyelvterület történeti és jelenkori helyneveinek összegyűjtésére, dokumentálására, feldolgozására és korszerű, online adatbázisban való közzétételére vállalkozik. Hasonló nemzeti helynévi adatbázisok más európai országokban is készülnek. A nemzetek, nyelvek és országok tekintetében összetett helyzetben lévő Brit-szigetek helynévanyagát akadémiai és kormányzati támogatással létrehozott adatbázisokban teszik elérhetővé a szakemberek. Az alábbiakban az angliai, skóciai, walesi és írországi helyneveket tartalmazó, fejlesztés alatt álló adatbázisok fontosabb jellemzőit gyűjtöttük össze.

2. Angliai helynevek

Az angliai helynevek gyűjtése Survey of English Place-Names címmel mintegy száz esztendeje kezdődött meg, a brit akadémia (British Academy) egyik hosszú távú kutatási projektjeként. A felmérés kivitelezésére 1923-ban megalapították az English Place-Name Society (EPNS) helynévkutató társaságot, melynek szakemberei megyéről megyére haladva végezték, s végzik ma is az angliai helynevek vizsgálatát, amely kiterjed a történeti és a jelenkori névadatok szisztematikus gyűjtésére, lokalizálására és a helynevek nyelvi eredetének feltárására (<https://www.nottingham.ac.uk/research/groups/epns/index.aspx>). A Survey of English Place-Names nevű webhely (<https://epns.nottingham.ac.uk/>) adatai szerint a 39 angliai történeti megye közül 23 anyaga mára teljes egészében rendelkezésre áll; 7 megye felmérése részben készült el, közülük hatban jelenleg is dolgoznak; 5 megye esetében előzmények hiányában folyik most a munka; 4 megye pedig eddig kimaradt a vizsgálatból. Az egyes megyék, illetve részeik helynév-

* A tanulmány elkészítését a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának A helynevek mint kulturális értékek című kutatási projektje támogatta (azonosító: 20705B800).

anyagát szótárak és feldolgozások formájában ez ideig 91 kötetben tették közzé (<https://www.nottingham.ac.uk/research/groups/epns/documents/list-of-volumes.pdf>). A megyei felmérésekért felelős szerkesztőket az említett weboldal név szerint is felsorolja (<https://epns.nottingham.ac.uk/about>). A munka anyagi háttérének biztosításához különféle projektátogatásokkal újabban az Arts and Humanities Research Council (AHRC) bizottság is hozzájárul, melynek célja, hogy a művészetek és a humán tudományok területén zajló kiemelkedő kutatások megvalósításában nyújtson segítséget (<https://www.ukri.org/councils/ahrc/>).

A megyék helynévanyagának digitális feldolgozása és közzététele jelentősen megkönnyíti a névadatok keresését és a jelölt objektumok térképi megjelenítését a helynévkutatók és az érdeklődők számára egyaránt. A korábban elkészült megyei felmérések adatainak digitalizációjára a The Digital Exposure of English Place-Names című, a Joint Information Systems Committee (JISC) elnevezésű non-profit szervezet anyagi támogatásával megvalósuló nagyobb projekt részeként nyílt lehetőség.¹ A Digital Survey névre keresztelt alprojekt koordinátora a Nottinghami Egyetem Névtudományi Intézete (INS, Institute for Name-Studies, University of Nottingham), amely hely- és személynevek vizsgálatával foglalkozó kutatóközpontként egyben az EPNS irodáinak és könyvtárának is helyet ad, s melynek 5 munkatársa dolgozik jelenleg a megyék helynévanyagának informatikai feldolgozásán. A Digital Survey projekt további résztvevői a belfasti Queen's University digitalizációval és adatelemzéssel foglalkozó központjának (Centre for Data Digitisation and Analysis, Queen's University Belfast) 9 munkatársa; az Edinburgh-i Egyetem nyelvtechnológiai munkacsoportjának (Language Technology Group, University of Edinburgh) 2 munkatársa; a londoni King's College digitális bölcsészeti tanszékének (Department of Digital Humanities, King's College London) 3 munkatársa. A projekt webhelyét a Nottinghami Egyetem webtechnológiáért felelős csapatának 5 munkatársa fejleszti (<https://epns.nottingham.ac.uk/about>).

Az első, nyomtatásban megjelent megyei gyűjtés Buckinghamshire helyneveit adta közre, s 1925-ben jelent meg, a legutóbbi Leicestershire egyes részeinek földrajzi neveit mutatta be, s 2016-ban adták ki. A közel száz esztendőre kiterjedő helynévkutató munka adatainak, eredményeinek digitális formában való elérhetőségét szkennelés, optikai karakterfelismerés és automatizált adatfeldolgozás készíti elő, melyet ellenőrzés követ. A projekt készítői az ellenőrzésben szívesen veszik a felhasználók visszajelzések formájában nyújtott segítségét (<https://epns.nottingham.ac.uk/about>).

¹ A bristoli székhelyű JISC felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek, non-profit vállalkozások és a közszféra számára kínál informatikai szolgáltatásokat és megoldásokat (<https://www.jisc.ac.uk/>).

A Survey of English Place-Names webhely lehetőséget nyújt keresésre a feldolgozott helynévi adatok között, böngészésre az egyes megyék helynévállományában, valamint térképi megjelenítésre a keresési eredmények tekintetében. A nyitólap bemutató kártyák segítségével illusztrálja az egyes funkciókat. A keresés során helynévre, helynévi elemre és történeti helynévformára is rá tudunk keresni. A keresőmotor alapbeállításként valamennyi feldolgozott kötet anyagában keres. Lehetőségünk van időpont, a hely típusa, illetve a megye szerint szűkíteni a keresést. A találatok szócikk formájában, listában felsorolva jelennek meg; a nevek által jelölt helyek megjeleníthetők térképen.

A böngésző funkció lehetővé teszi, hogy egy megyén belül a jelentős települések elnevezésétől indulva az utca- és a dűlőnevekig jutva a helyek nagyságának rendjét követve tájékozódjunk a megnevezésekről. Az egyes helynevek vonatkozásában pedig informálódhatunk a jelölt denotátum típusáról, a történeti helynévformákról, azok lejegyzési időpontjáról és forrásáról, a helynév etimológiájáról és a jelölt objektum lokalizációjáról. Az igen különböző időben megjelent megyei kötetek eltérő információkat tartalmazhatnak a névvel jelölt helyekről és magukról a helynevekről, így a böngészés eredménye helytípusonként eltérő lehet. A térképi megjelenítés a keresés vagy a böngészés során nyert helynevek által jelölt objektumok térbeli elhelyezkedésének meghatározásában nyújt segítséget.

Az INS honlapjáról egy kapcsolódó alkalmazás is elérhető. A 2004–2005-ben kialakított, Key to English Place-Names (KEPN) nevű webhely mintegy 14 000 helynév jelentését, etimológiáját és lokalizációját adja meg, elsősorban az EPNS anyagait dolgozva fel. 2012 óta a helynevek térképi megjelenítése a Google Maps felület használatával történik. Az alkalmazásnak mobiltelefonos változata is van (<http://kepn.nottingham.ac.uk/>).

A webhelyen rá tudunk keresni helynévre, az alkalmazás térképi megjelenítés mellett megmutatja a helynév kártyáját, melyen a név jelentése, motivációja, névrészeinek nyelvi eredete és jelentése szerepel, valamint az adatok forrásául használt művek (főként helynévszótárak és a megyei kötetek) vannak feltüntetve. Az oldalsó menü pedig lehetőséget nyújt arra, hogy ellenőrizzük az azonos nevű településeket, az azonos névrészeket tartalmazó településneveket, a közeli helyeket jelölő neveket; emellett néhány alapinformációt is kapunk azokról a nyelvekről, történeti nyelvváltozatokról, amelyekből a névrészek származhatnak. Böngészésre az egyes megyék feldolgozott helynévanyaga kapcsán nyílik alkalmunk, a fentieknek megfelelő eredményeket kapva. A böngészés során arra is van lehetőség, hogy a névrészek nyelvi eredete szerint szűrjük a találatokat.

3. Skóciai helynevek

A skóciai helynevekre vonatkozóan számos információt érhetünk el a ScotlandsPlaces című gyűjtőportálon keresztül (<https://scotlandsplaces.gov.uk/>). A

webhely célja, hogy egyszerűen, egyetlen forrásból legyenek elérhetőek a helynevek kapcsán a különféle intézményekben már digitalizált írott feljegyzések, térképek, fényképek. Ehhez három nemzeti intézmény, a National Library of Scotland (NLS) országos könyvtár, a National Records of Scotland (NRS) országos levéltár és a Historic Environment Scotland (HES) építészeti és régészeti gyűjtemény vonatkozó anyagát kapcsolták össze a gyűjtőportálon.

A ScotlandsPlaces webhelyen fellelhető legkorábbi helynévi adatok a 14. század végéről valók, legnagyobb mennyiségben pedig 18–19. századi névformákat találunk. A helynevek digitalizált forrásainak jellege igen változatos. Vannak közöttük térképek, rajzok az 1500-as évek végétől kezdődően. Ezen a forrástípuson belül elérhetőek például John Slezer 17. század végén kiadott útirajzának metszetei és leírásai a skót királyság nevezetes városairól és épületeiről; a skót tavak 19–20. század fordulóján készített vízmélység-mérései; egyes telekkönyvek; az Ordnance Survey (OS) országos térképészeti hivatal 1843 és 1960 között készített térképei. Fényképeket a 19. század közepétől máig terjedően találunk, különféle gyűjteményekből. A történeti források típusán belül hozzáférhetőek többek között az aberdeeni városi tanács üléseiről és bíraskodási eljárásairól készített 15. századi feljegyzések; 17–19. századi adóösszeírások; a megyék településenkénti egészségügyi jelentései a 19. század végéről. A források között tudományos munkák is vannak, így például Alexander Curle régészeti feljegyzései a 20. század elejéről; az 1707² előtt készült jelentős épületek, építmények és emlékművek leírását nyújtó 20. századi könyvsorozat kötetei; a Skócia történelmét 1707-ig feldolgozó történelmi atlasz, melyet 1996-ban adtak ki. Helynévtani szempontból különösen értékes források az OS által az 1840-es és 1890-es évek között készített nagy méretarányú megyei térképekhez kapcsolódó helynévi jegyzékek (<https://scotlandsplaces.gov.uk/records>). A szkennelt forrásanyagok felhasználhatóságát, gépi feldolgozását több esetben átírás segíti, a még hiányzó átírások elkészítése pedig a digitalizált források alapján folyamatosan történik (<https://scotlandsplaces.gov.uk/why-transcription-important>).

A ScotlandsPlaces webhely közreadja Skócia történeti és jelenkori lakott helyeinek és közigazgatási egységeinek ábécérendes elektronikus helynévtárát is, melyet a HES és az NRS munkatársai készítenek korábbi helynévtárak, kormányzati és önkormányzati feljegyzések adatai alapján. 2009 októberében, a webhely elindulásakor a helynévtár a megyék, városok, (egyház)kerületek, lakott szigetek és a 100 fő feletti lakossal rendelkező települések neveit tartalmazta, azóta pedig rendszeresen bővítik az egyes névcikkek adatait és a névcikkek számát is (<https://scotlandsplaces.gov.uk/what-gazetteer>).

² 1707-ben az egyesülési szerződés (Treaty of Union) eredményeként jött létre Nagy-Britannia, az angol és a skót királyság politikai uniójaként.

A helynévtár böngészésre nyújt lehetőséget. Az ábécé egy betűjére kattintva rövid lokalizáló leírás kíséretében megtaláljuk azoknak a helyneveknek a listáját, amelyek az adott betűvel kezdődnek. Ezután a keresett helynévre kattintva megjelenik a névcikk, amely ismételtlen megjeleníti az adott névvel jelölt hely típusát és közigazgatási hovatartozását megadó lokalizáló leírását, valamint tartalmazza azoknak a vizuális (térkép, rajz, fénykép) és szöveges forrásoknak a listáját, amelyekben a helynév megjelenik. A keresőmotor ilyenkor értelemszerűen a már elkészült átirásokban keres, az eredmények értékelésénél ezt figyelembe kell venni. Magukat a konkrét névadatokat a vizuális vagy szöveges források listáján az egyes tételek megnyitásával érjük el. A megnyitott tételen belül az átirat adataira, szövegrészletre kattintva eljutunk a nevet tartalmazó kézirat, térkép megfelelő részletéhez. A névcikkben a közigazgatási egység nevére kattintva pedig az adott terület helyneveivel, köztük a vizsgált névvel kapcsolatos további információkat is nyerhetünk (<https://scotlandspplaces.gov.uk/places>). A helynévtár eredményes használatában fontos szerepet játszik a közigazgatási hovatartozás meghatározása. Ehhez nagy segítséget nyújt, hogy Skócia történeti és jelenlegi közigazgatási alapegységeiről (pl. county, parish, burgh, region, district, modern council areas) és a közigazgatási beosztás változásairól részletes jellemzést kapunk a webhelyen (<https://scotlandspplaces.gov.uk/understanding-scotlands-administrative-units>).

A ScotlandsPlaces webhely kezdőoldalán egyéb típusú keresésekre is lehetőség nyílik. Rákereshetünk egy helynévre úgy, hogy begépeljük azt a megfelelő keresési ablakba és kiválasztjuk, hogy milyen típusú helyet jelöl(t). Ezután a keresés eredményeként a megfelelő helynévtári névcikket, benne a helynevet tartalmazó szöveges források listáját kapjuk meg, amely alapján aztán a fentiek szerint juthatunk el egy-egy keresett névadathoz és tekinthetjük meg azt az eredeti forrásdokumentumban. Kereshetünk emellett postai irányítószám szerint is. Ekkor az irányítószám által lefedett terület közigazgatási egységeinek adatait kapjuk meg, amelyek közül kiválaszthatjuk a számunkra szükségeset. Ezután szintén a helynévtár megfelelő névcikkéhez jutunk, amely tartalmazhat további, kisebb közigazgatási egységeket, melyekre szintén rá tudunk keresni. Az így kapott névcikkekben a már ismert módon tájékozódhatunk. Lehetőség van továbbá térkép alapján keresni. Ekkor a térképen vagy a mellette lévő listában a megfelelő megye nevére kattintva juthatunk el a megye helynévtári névcikkéhez, amely felsorolja azokat a kisebb közigazgatási egységeket, amelyek a megyén belül voltak vagy vannak. A kisebb közigazgatási egységek szócikkei pedig a területükön lévő településekről, lakott helyekről is informálnak a felkínált forrásokon keresztül. A helynév szerinti keresésből kiindulva tehát eljuthatunk a jelölt hely környezetében lévő helyek neveinek, illetve a helyet magába foglaló különféle közigazgatási egységek neveinek a megismeréséhez, míg az irányítószám és a térképi el-

helyezkedés alapján történő keresés során a nagyobb területegység felől indulva érünk el az egyre kisebbig és annak az átirrt forrásokban fellelhető névadatáig.

Érdemes továbbá megemlíteni, hogy Ainmean-Àite na h-Alba – Gaelic Place-Names of Scotland címen külön webhely szolgál a skót gael helynevek részletes bemutatására (<https://www.ainmean-aite.scot/>). A webhelyen névlistából kiválasztva, a helynév egészének vagy részének begépelésével, a hely angol nevének megadásával, illetve térkép segítségével tudunk rákeresni egy-egy skót gael helynévre. Az egyes helynevek kapcsán a jelölt denotátum típusáról, elhelyezkedéséről, közigazgatási hovatartozásáról, esetleges angol megnevezéséről, valamint a skót gael névforma forrásáról, történeti adatairól, nyelvi felépítéséről és jelentéséről kaphatunk képet. Az egyes helynevek esetében eltérő mennyiségű információ áll rendelkezésre az adatbázis készítői számára, így a névcikkek tartalma szükségképpen egyenetlen. Az adatbázis folyamatos fejlesztése azonban lehetőséget ad a névcikkek későbbi teljes kidolgozására (<https://www.ainmean-aite.scot/gaelic-place-names-database/>). Tájékozódhatunk továbbá egy-egy terület skót gael helyneveinek összességéről is, térképre vetítve az adatokat (<https://www.ainmean-aite.scot/searchable-map/>).

A webhely egyik fontos jellemzője, hogy nemcsak az egyes helynevek keresését, az arról való információk szerzését teszi lehetővé, hanem számos megtekinthető vagy letölthető dokumentumot is tartalmaz, melyek segítségével tudományos igénnyel készített munkákból kaphat képet az érdeklődő a skót gael helynevek jellegzetességeiről. Így például megtaláljuk egyes területek skót gael helyneveit listában felsorolva jelentésükkel, kiejtési útmutatóval és a jelölt hely koordinátaival; elérhetőek skót gael helyneveket tartalmazó térképek; hozzáférhető több, a témával foglalkozó tanulmány; valamint közreadnak egy hasznos olvasmánylistát is (vö. Resources+).

4. Walesi helynevek

A Historic Environment (Wales) Act 2016 törvény rendelkezése szerint Wales történelmi helyneveinek összegyűjtése, rendszerezése és felhasználhatóvá tétele kiemelt jelentőségű feladat. Kivitelezésére a Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Wales (RCAHMW) nevű társaság kapott megbízást, amely több egyéb szakértői testülettel, így a Welsh Archaeological Trusts régészeti szövetséggel, a Welsh Place-Name Society névtani társasággal, a National Library of Wales nemzeti könyvtárral és a Centre for Advanced Welsh and Celtic Studies tudományos kutatóintézettel együtt végzi ezt a munkát. Wales területén lévő települések, építmények, dűlők, földrajzi objektumok első világháború előtt feljegyzett névadatait gyűjtik azzal a céllal, hogy megkönnyítsék a helytörténeti ismeretek szerzését; támogassák a tudományos kutatásokat; tájékoztassák a döntéshozókat a történeti helynévallományról, melynek az utcák és ingatla-

nok el- és átnevezésekor hasznát vehetik. Az eredményeket a List of Historic Place Names of Wales című, angol–walesi kétnyelvű webhelyen adják közre (<https://historicplacenames.rcahmw.gov.uk/>).

A webhely megindulásakor a mögöttes adatbázis alapjául három típusú névanyag szolgált: az OS történeti térképeinek önkéntesek által összegyűjtött helynevei (Cymru1900Wales projekt); tizedjegyzékek szintén önkéntesek által gyűjtött helynévanyaga (Cynefin projekt) és David Parsons helynévtörténeti kutatásainak anyaga (Historic Place-Names of Wales projekt). Az adatbázis ezután számos egyéb projekt eredményeivel gazdagodott, s a tervek szerint dinamikus marad a jövőben is. Az adatbázis építésében továbbra is támaszkodnak a crowd-sourcing módszerére, s biztatják a felhasználókat, hogy személyes ismereteikkel járuljanak hozzá az adatok szükséges javításához, új helynevek, név- és írásváltozatok felvételéhez. Az adatbázis gondozása teljes állású munkatárs feladata (<https://historicplacenames.rcahmw.gov.uk/about>).

A walesi helynevek értelmezésében a felhasználók számára nagy segítséget nyújt, hogy a webhely Glossary of Welsh place-name elements címmel közreadja a walesi helynevekben leggyakrabban megtalálható névrészek mintegy 630 kifejezésből álló szójegyzékét, melyet az OS és a Bangor University helynévkutatással foglalkozó munkatársai állítottak össze. A szójegyzék a kifejezésekkel kapcsolatban szófajra, számra és grammatikai nemre vonatkozó információkat közöl, megadja az angol fordítást és két-két illusztratív helynevet is felsorol, lokalizációval együtt. A walesi kifejezésre kattintva megkaphatjuk az adatbázisból azoknak a helyneveknek a listáját, amelyek a kérdéses kifejezést tartalmazzák, az eredmények térképre vetíthetők és .csv kiterjesztésű fájlban letölthetők. A lista helyneveire kattintva pedig további információkat kapunk a kiválasztott helynévről és az általa jelölt helyről (denotátumtípus; lokalizáció koordináták segítségével; megyei hovatartozás és egyéb adminisztratív egységhez való tartozás; a helynévforma feljegyzésének ideje, forrása; egyéb megjegyzések), térképi megjelenítéssel kísérve (<https://historicplacenames.rcahmw.gov.uk/glossary>).

A keresési lehetőségeket tekintve módunk van rákeresni a teljes helynévre vagy annak egy részére további adatok megadása nélkül, de szűkíteni is tudjuk a keresést a megye, egyéb közigazgatási egység, a forrás, a feljegyzés ideje vagy időszaka, a helytípus, az irányítószám megadásával. Tudunk továbbá térkép segítségével tájékozódni: ekkor a keresett hely(ség) nevét vagy irányítószámát begépelve a térkép a szükséges területre fókuszál, s valamennyi feldolgozott, környékbeli helyet jelölő nevet rávetíti a térképre. A térképet tudjuk nagyítani, kicsinyíteni, elhúzni a szükséges mértékben, valamint váltani is tudunk a történeti és a modern OS térképek között. A denotátum típusa szerint különböző színű kitűzővel megjelölt helyekről néhány alapinformációt feltüntető kártya jelenik meg a kitűzőre kattintva (név, helytípus, közigazgatási hovatartozás, feljegyzés

éve), a kártyán lévő névre kattintva pedig megkapjuk a helynév adatlapját a részletes információkkal (lásd fent). A térképes alkalmazás a saját aktuális helyzetünket is képes érzékelni, így a környezetünkben lévő helynevekről is informálódhatunk (<https://historicplacenames.rcahmw.gov.uk/help>).

A walesi nyelv használatának népszerűsítésével és elősegítésével foglalkozó Wales Language Commissioner nevű tanácsadó testület honlapján megtalálható és onnan letölthető a standardizált walesi helynevek listája. A lista közel 3500 walesi helynevet tartalmaz, főként települések neveit, de területek, szigetek, topográfiai alakulatok, emberi létesítmények, közigazgatási egységek nevei is feltűnnek. Megtaláljuk a listában a jelölt helyek angol elnevezését, földrajzi koordinátáit, közigazgatási hovatartozását; továbbá minden esetben linken keresztül elérhető az OS Open Names szolgáltatás megfelelő oldala, amely további szöveges és térképi információkat nyújt az egyes helyekről (<https://www.welshlanguagecommissioner.wales/standardised-welsh-place-names>).

5. Írországi helynevek

A Placenames Database of Ireland című, ír–angol kétnyelvű webhely az ír helynevek katalógusa (<https://www.logainm.ie/en/>). A 2008-ban indított, azóta több díjat is elnyert webhelyet a Dublin City University ír tanulmányokért felelős intézete, a Fiontar & Scoil na Gaeilge gondozza, s a Department of Tourism, Culture, Arts, Gaeltacht, Sport and Media kormányhivatal, valamint a National Lottery vállalat anyagi támogatásával fejlesztik. A webhely készítői az évek során mintegy 30 együttműködő partnerrel alakítottak ki kapcsolatot a helynévi adatállomány összeállítására. A webhely készítésének céljai között szerepel, hogy adatokkal és korszerű technológiával segítsék a Placenames Branch nevű bizottság (lásd lent) kutatómunkáját és ír nevek hivatalossá tételét érintő döntési folyamatait; valamint, hogy közkinccsé tegyék Írország (sőt, egyes példákön keresztül Észak-Írország) ír nyelvű helyneveit.

A webhely helynévi adatbázisa jelenleg mintegy 7000 forrás anyagából építkezik. Kiemelkedik közülük az OS 1830-as–1840-es években végzett munkája, mivel számos helyi adatközlőt kérdeztek ki, továbbá történeti és egykorú dokumentumokat is ellenőriztek az ír helynevek összegyűjtésekor. Fontos forrásnak számít Írország 1 : 500 000 méretarányú, ír nyelvű térképe is, melyet 1938-ban adtak ki. Jelentős mennyiségű adatfeltáró munkát végzett az 1946-ban létrejött Placenames Commission és utódja, az 1956 óta létező Placenames Branch, amely korábban az OS térképészeti hivatalhoz, ma pedig a fent említett kormányhivatalhoz tartozik, s melynek kutatási eredményei szintén gazdagítják az adattárat (<https://www.logainm.ie/en/about/sources>). A webhely készítői a helynevek kiejtésével kapcsolatban folyamatosan készítene hangfelvételeket, melyek szintén a névcikkek részét képezik, s amelyeken a

Gaeltacht³ területéről helybeli, anyanyelvi, egyéb területekről kétnyelvű beszélők hallhatók (<https://www.logainm.ie/en/about/sound-recordings>).

Kereshetünk a webhelyen helynévre, az angol vagy az ír forma megadásával. Ezután megjelennek a kérdéses nevet viselő helyek kártyái a helyek típusát és közigazgatási egységek szerinti elhelyezkedését mutatva, melyek közül kiválaszthatjuk a keresett hely nevét. A begépett formához írásképpen hasonló névalakok listáját is feltünteti az oldal, így tévesztés esetén is eljuthatunk a keresett helynévhez. A megfelelő kártyára kattintva pedig a hely típusáról, közigazgatási hovatartozásáról, ír és angol nevének írásmódjáról, kiejtéséről, egyes névrészeinek jelentéséről tájékozódhatunk térképi megjelenítés mellett; továbbá hozzáférhetővé válnak a helynév történeti feljegyzései forrásmegjelöléssel, esetenként szkennelt levéltári feljegyzések is elérhetők (<https://www.logainm.ie/en/>). Az ír helynevek minősítést is kapnak: lehetnek hivatalos használatra jogilag elfogadott (validált); hivatalos használatra javasolt, de el (még) nem fogadott (nem validált); történeti (köztük kihalt) névformák; valamint helyi névvariánsok (<https://www.logainm.ie/en/about/name-acceptability>).

Böngészni lehet interaktív térképen a közigazgatási egységek hierarchiája szerint haladva egyre kisebb területre fókuszálva; közigazgatási egységekként a területünkön található különféle denotátumtípusok listája segítségével; névrészek szerint; valamint forrásművek alapján (<https://www.logainm.ie/en/browse>). A webhely közreadja azoknak a névrészeknek a szójegyzékét, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő a feldolgozott helynévanyagban. A szavakat előfordulási gyakoriság vagy ábécérend szerint tudjuk listázni, látjuk a jelentésüket, hogy hány helynévben fordulnak elő az adatbázisban és néhány helynévi példát is kapunk a használatukra. Az adott névrészt tartalmazó helyneveket térképre tudjuk vetíteni, így a kifejezések területi kötöttségeiről is tájékozódhatunk; a helynevekre kattintva pedig eljuthatunk az azokat részletesen bemutató adatlapokig (<https://www.logainm.ie/en/glossary>).

A webhely nemcsak az egyes ír helynevekről nyújt tájékoztatást, hanem különféle típusú hasznos anyagokat kínál a témakör iránt általánosságban érdeklődőknek is. Így például közread egy általános iskolásoknak szóló, ír nyelvű kurzusanyagot az ír helynevekről; elérhetővé teszi az ír helynevekkel kapcsolatos kormányzati rendelkezéseket az elmúlt húsz esztendőből; letölthető több témaspecifikus angol vagy ír nyelvű publikáció, köztük szaktanulmányok, tudomány népszerűsítő írások, helynévtárak, irányelvek; hozzáférhető ír helynevekkel foglalkozó tudósok néhány kézírata szkennelt formában; megtekinthető számos történeti térkép szkennelt változata (vö. Resources). Segíti a webhely használatát,

³ A kormányzat által ír nyelvű régióként elismert, földrajzilag szórt területek egyedi, illetve összefoglaló megnevezése. A Gaeltacht területén a lakosság többségének az ír nyelv az anyanyelve.

hogy megtaláljuk rajta a különböző történelmi korszakokban, illetve a jelenleg használt közigazgatási egységek meghatározását is (<https://www.logainm.ie/en/about/place-categories>).

6. Következtetés

A Brit-szigetek országainak nyelvileg változatos helynévállománya a terület fordulatos történelmének lenyomata, a kulturális örökség vitathatatlan része. E helynevek összegyűjtése, feldolgozása, informatikai hozzáférhetővé tétele különféle típusú forrással rendelkező intézmények, különböző ismeretekkel rendelkező szakemberek együttműködése révén valósítható meg. A kifejezetten hosszú távú, vagy inkább folyamatos munka nem nélkülözheti a közemberek bevonását sem, közreműködhetnek adatközlőként, gyűjtőként, adatfeldolgozóként; de a tevékenység tudományos és kormányzati elismerése, támogatottsága is meghatározó jelentőségű. Amennyiben ezek a körülmények együttesen fennállnak, hasznos és látványos eredmények érhetők el, akár egy jó évtized alatt is, mint ezt a fent bemutatott webhelyek példázzák.

Források

Arts and Humanities Research Council (AHRC). URL: <https://www.ukri.org/councils/ahrc/> (2022. december 27.).

English Place-Name Society (EPNS). URL: <https://www.nottingham.ac.uk/research/groups/epns/index.aspx> (2022. december 27.).

Ainmean-Àite na h-Alba – Gaelic Place-Names of Scotland. URL: <https://www.ainmean-aithe.scot/> (2022. december 29.).

Joint Information Systems Committee (JISC). URL: <https://www.jisc.ac.uk/> (2022. december 27.).

Key to English Place-Names (KEPN). URL: <http://kepn.nottingham.ac.uk/> (2022. december 27.).

List of Historic Place Names of Wales. URL: <https://rcahmw.gov.uk/discover/list-of-historic-place-names/>; <https://historicplacenames.rcahmw.gov.uk/> (2022. december 30.).

List of Standardised Welsh Place-names. URL: <https://www.welshlanguagecommissioner.wales/policy-and-research/welsh-place-names> (2022. december 30.).

logainm.ie Placenames Database of Ireland. URL: <https://www.logainm.ie/en/> (2022. december 28.).

Published volumes of the Survey of English Place-Names. URL: <https://www.nottingham.ac.uk/research/groups/epns/documents/list-of-volumes.pdf> (2022. december 27.).

ScotlandsPlaces. URL: <https://scotlandsplaces.gov.uk/> (2022. december 29.).

Survey of English Place-Names. URL: <https://epns.nottingham.ac.uk/> (2022. december 27.).

Some websites on the place names of the British Isles

Comprehensive information on the place names of the British Isles has recently been made available in online databases with academic cooperation and government support. The paper presents the main features and potentials of some relevant databases (all under constant development) of place names in England (“Survey of English Place-Names” and “Key to English Place-Names”), Scotland (“ScotlandsPlaces” and “Ainmean-Àite na h-Alba/Gaelic Place-Names of Scotland”), Wales (“List of Historic Place Names of Wales” and “List of Standardised Welsh Place-names”) and Ireland (“Placenames Database of Ireland”).

Keywords: place names, website, British Isles

Bölcsei Andrea
ORCID: 0000-0003-2628-5297
Károli Gáspár Református Egyetem
bolcskei.andrea@kre.hu

A meseszöveg kognitív mintázatai: „Az Úr Jézus Krisztus és a parasztyerek”

CSATÁR PÉTER

1. Történetmesélés és kognitív nyelvészet

A kognitív nyelvészetben csak kevésbé kutatott terület a mese és a mese szövegvilágában érvényesülő kognitív mintázatok. Magyar nyelven is alig találunk ilyen témájú dolgozatot (lásd ugyanakkor DOMONKOSI 2017), és az utóbbi évtizedben szárba szökkenő kognitív poétikai kutatások is inkább klasszikus irodalmi témákkal foglalkoznak (DANCYGIER 2012).¹ Dolgozatomban ezért egy esettanulmány segítségével azt szeretném szemléltetni az elemzés teljességének igénye nélkül, hogy kognitív nyelvészeti eszköztárral, közelebbről a fogalmi integráció vagy blending-elmélet (FAUCONNIER 1994, FAUCONNIER–TURNER 2004) fogalmi hálóját használva megmutathatók a meseszöveg kognitív mintázatai, és felártható, hogy miképpen szolgálják ezek a kognitív mintázatok a mese értését.

Dolgozatomban először a fogalmi integráció elméletének alapvonalait, vagyis az elemzésben használt fogalmi hálót, majd a mesét mutatom be.² A szöveg fő részét a mesében érvényesülő kognitív mintázatok leírása és funkciójuknak a meghatározása teszi ki. A tanulmány zárásaként összefoglalom azokat az eredményeket, amelyek tükrében úgy gondolom, hogy a mesék kognitív irányultságú elemzése nemcsak egy esettanulmány tárgya, hanem egy hosszabb távú kutatási program alapját is képezheti.

2. A fogalmi integráció (blending) alapfogalmai

A fogalmak vegyítésének elmélete a jelentésalkotás kognitív folyamatait kívánja megragadni ún. m e n t á l i s t e r e k összjátékaként, fogalmi vegyítés-

¹ Ebben a vonatkozásban fontos és nemzetközileg is jegyzett munkát végez a Szegedi Egyetem Germanisztikai Intézetében működő Kognitív poétikai kutatócsoport (<http://kognitiv.szegedigermanisztika.hu/>). Azonban a mese, illetve a mesélés jelenségét a kutatók eddig csak a képességfejlesztés, valamint a terápiában betöltött funkció felől vizsgálták (IVASKÓ–KOMLÓSSY 2013).

² Fedics Mihály: Az Úr Jézus Krisztus és a parasztyerek. Közreadta ORTUTAY (1940). A továbbiakban erre gyűjteményes kötetre hivatkozva idézem a mesét.

ként modellálva. Különösen olyan jelenségek kognitív alapjainak a feltérképezhetősége érdekli az elméletet, amelyek a felszínen igencsak triviálisnak tűnnek, de amelyeknek a modellezhetősége meglehetősen bonyolult és amelyek mögött ezért vélhetőleg komplex kognitív folyamatok húzódnak meg.

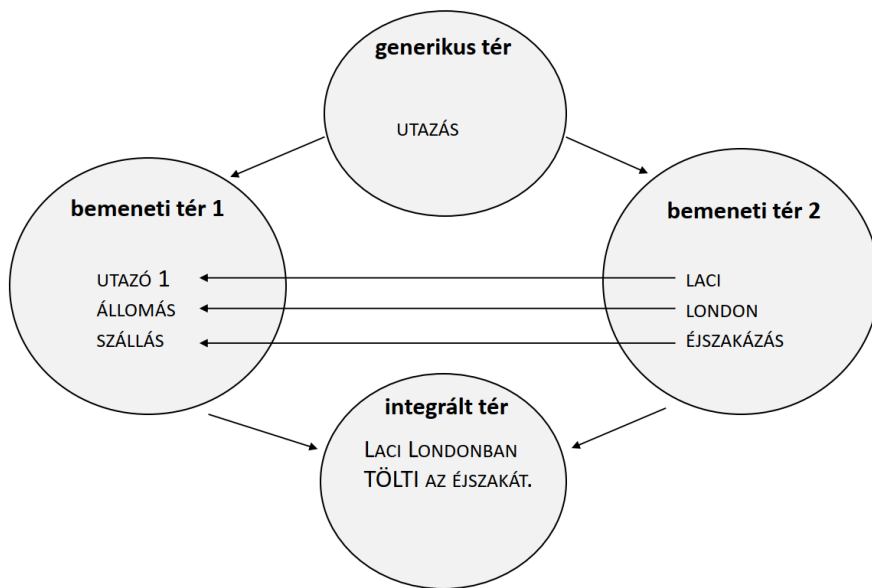
Ezen komplex megértési folyamat általános terminusa a *mentális tér*, amely az aktuális tapasztalási, megértési folyamat során aktivált fogalmi struktúrák feldolgozási helye az elmében. A mentális terekben megjelenő fogalmi struktúrák részlegesen, azaz szituációhoz igazodva aktivált tudáselemek. A mentális terekre a tapasztalatfeldolgozás folyamatában különféle szerep hárulhat. Ezt a funkcionális megkülönböztetést adja vissza a generikus tér, a bemeneti terek, valamint az integrált tér fogalma. A *generikus (mentális) tér* szerepe például az, hogy biztosítsa a tapasztalatfeldolgozás koherenciáját azzal, hogy egy *fogalmi keret (frame)* révén irányítja a tapasztalat feldolgozásának folyamatát és a szituatív releváns jelentés, az integrált jelentés kidolgozását.

A fogalmi keretről azt feltételezzük, hogy a korábbi tapasztalataink alapján idealizációval létrejött tapasztalat-modell, ami, mint ilyen, több, hasonló tapasztalat tudásstruktúráját képes általános szinten megragadni. Szerepe legfőképpen az, hogy a tapasztalatok feldolgozása során olyan általános feldolgozási sémaként működjön, amely segít azonosítani egy tapasztalatot kategoriálisan, valamint közreműködik a tapasztalat mentális feldolgozásában, és lehetővé teszi adekvát következtetések megfogalmazását, továbbá releváns cselekvések létrehozását egy adott szituációban. Ilyen fogalmi keret például az *UTAZÁS*,³ amely különböző elemeket fog össze: *UTAZÓ, KÍSÉRŐ, ÚT, JÁRMŰ, ÁLLOMÁS, CÉL, TEVÉKENYSÉG* stb. Amikor azt a megnyilatkozást halljuk, hogy *Laci Londonban éjszakázik.*, akkor az aktivált keret, például *UTAZÁS* függvényében értelmezzük a mondottakat: *Laci (UTAZÓ), London (ÁLLOMÁS), éjszakázik (TEVÉKENYSÉG)*. Látható, hogy ebben az elméletben a megnyilatkozások és a bennük előforduló kifejezések jelentésének értelmezése is a fogalmi keretekhez kapcsolódik.

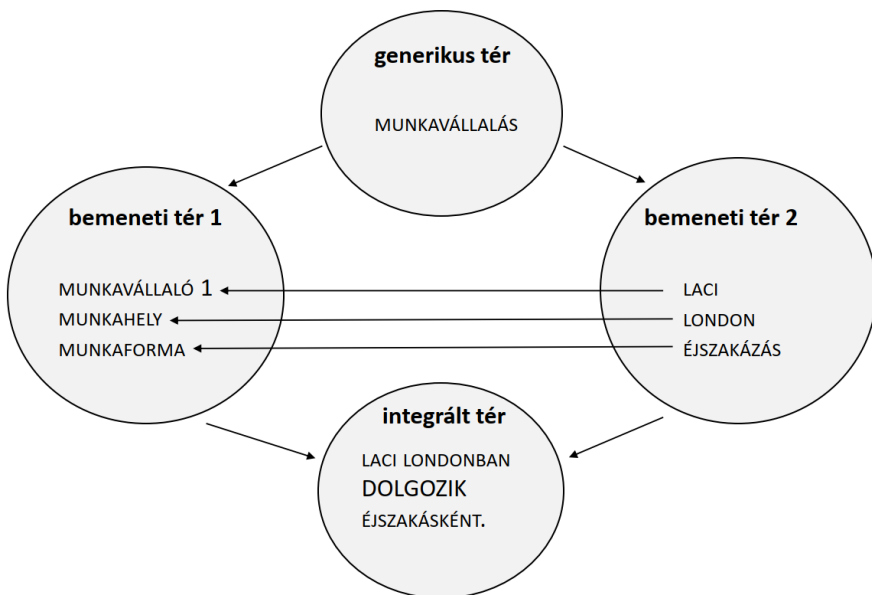
Ugyanakkor az is világos, hogy egy konkrét tapasztalat feldolgozásakor a fogalmi keretnek csak egy része aktiválódik (emelődik ki), és ez töltődik fel a tapasztalattal, létrehozva a konkrét jelentést. A *blending-elmélet* ezt a folyamatot a *fogalmi integráció* terminusával jelöli, a létrejött fogalmi hálózatoknak pedig több típusát is megkülönbözteti, amelyekben azonban közös, hogy a fogalmi integráció művelete a tapasztalat bemeneti terét a fogalmi keret által betöltött generikus térből leszármatztatott, kiemelt elemeket tartalmazó bemeneti térrel kapcsolja össze, és a két bemeneti tér vegyítésével hozza létre azt az integrált teret, ami a konkrét, szituatív releváns jelentést tartalmazza, és ami további megnyilatkozások, illetve cselekvések kiindulópontja lehet. Ha szemléltetni

³ A kognitivisták szakirodalomban bevett notációt követve a mentális struktúrákat (fogalmakat, fogalmi kereteket) kiskapitálissal szedve jelölöm.

akarjuk ezt a hálózatos integrációt, akkor a *Laci Londonban éjszakázik.* megnyilatkozás értelmezését a következőképpen ábrázolhatjuk:

1. ábra. *Laci Londonban éjszakázik.* (UTAZÁS)

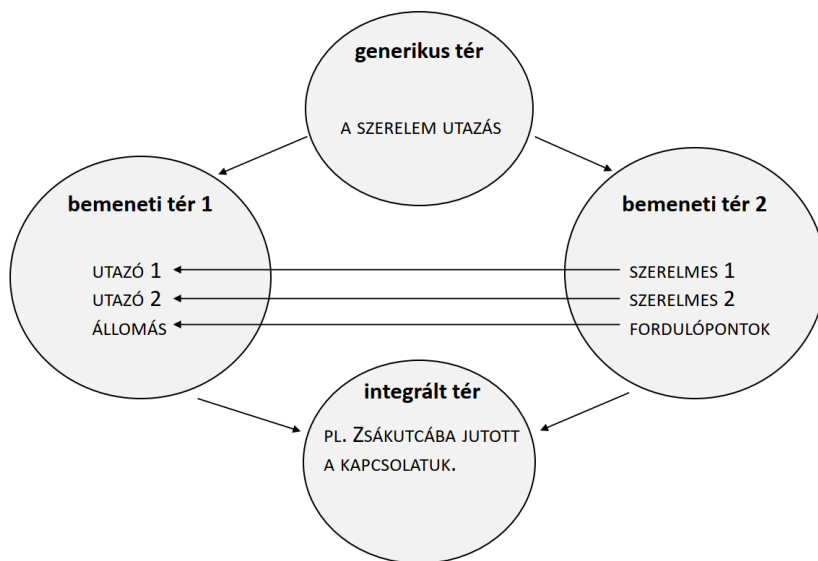

2. ábra. *Laci Londonban éjszakázik.* (MUNKAVÁLLALÁS)

A fogalmi integráció modelljének rugalmasságát mutatja, hogy ugyanazon megnyilatkozás egy másik szituációban (2. ábra) más fogalmi keret révén is értelmezhető, ha tudniillik Laci nem turistaként, hanem munkavállalóként, például ügyeletes orvosként dolgozik a londoni éjszakában.

A fenti példa a **szimplex fogalmi hálózatokra** ad szemléletes példát, vagyis azokra az esetekre, amikor „szinte észre sem vehető, hogy egyszerre több mentális teret és különféle kognitív folyamatokat aktiválunk” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 179). A szimplex hálózatokban az egyik bemeneti teret egy fogalmi keret részlete (példáinkban az **UTAZÁS**, illetve a **MUNKAVÁLLALÁS**), a másik bemeneti teret pedig az aktivált fogalmi keret strukturális részleteinek a betöltésére képes elemek alkotják (*Laci, éjszakázik, Londonban*). Az integrált térben létrejövő jelentésstruktúra a generikus tér struktúráját öröklí meg, és annak egy kidolgozott részletét jeleníti meg, azaz Laci turistaként/munkavállalóként tartózkodik/dolgozik Londonban. Az integrált fogalmi hálózatok további prototipikus formái az egyoldalú hálózatok, a kétoldalú hálózatok, valamint a tükröhálózatok. Mielőtt rátérnék arra, hogy ezek a fogalmi hálózatok miként érhetőek tetten az elemzendő mesében, és miként járulnak hozzá a meseszövéshez, röviden kitérek az általános jellegzetességeikre.

Az **egyoldalú hálózatok** azért nevezik egyoldalúnak, mivel az integrált tér, ahogyan a szimplex hálózatok esetében is, csak a generikus térből kiemelt bemeneti tér struktúráját öröklí meg. Különlegessé az teszi az egyoldalú hálózatokat, hogy a generikus térben megjelenő fogalmi keret tipikusan egy metaforastruktúra lesz. Vegyük szemügyre a következő példát: *Zsákutcába jutott a kapcsolatunk*:

3. ábra. A SZERELEM UTAZÁS

A fogalmi metafora az egyoldalú hálózatban két fogalmi keretet köt össze egymással és integrálja őket egy blendben. Az integráció egyirányú, esetünkben a konkrétabb (UTAZÁS) felől az absztraktabb (SZERELEM) felé mutat, vagyis a két bemeneti tér nem egyenrangú. A metaforikusság pedig a szimplex hálózatoktól különbözteti meg az egyoldalú hálózatokat, a szimplex hálózatok esetében (mint a MUNKAVÁLLALÁS) ugyanis nem jön létre metaforikus olvasat.

A kétoldalú hálózatok olyan mentális fogalmi szerveződések, amelyekben a két bemeneti tér együttesen hozza létre az integrált tér struktúráját. Itt tehát nem érvényesül egyfajta konceptuális hierarchia a két bemeneti tér összekapcsolása során, mint a szimplex és az egyoldalú hálózatok esetében, hanem a két bemeneti struktúra egyenrangú és összeolvasztással, fogalmi fúzióval jön létre az az új jelentés az integrált térben. Ugyanakkor a kétoldalú hálózatok szintén metaforikus olvasatot hoznak létre: „szinte láttam, ahogy *füstölög a füle*” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 184). Ez a nyelvi metafora A DÜH FORRÓ FOLYADÉK NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLYBAN fogalmi metafora újszerű kidolgozása, mert a metafora forrástartományának (bemeneti tér 1), azaz az ember fejének (a tartálynak — bemeneti tér 2) egy eleme, egészen pontosan a füle konceptualizálódik és válik füstkieresztő szeleppé az integrált térben.⁴

Végül, az analógiák, párhuzamok létrehozásának eszközei a tükörhálózatok. Ezek esetében azonos fogalmi keret strukturálja mindkét bemeneti teret, vagyis az egyik bemeneti tér sem meghatározó az integrált tér fogalmi struktúrája tekintetében. Ily módon jöhetnek létre a hipotetikus jelentések, amelyek ugyanakkor nagyon informatívak. Gondoljunk az olyan felvetésekre, mint például az 1953-as angol–magyar focimeccs 50. évfordulója kapcsán azon lamentálni, hogy mi lenne, ha a jubileumi mérkőzésen a 2003-as angol válogatottal az 1953-as magyar válogatott csapna össze? (KÖVECSES–BENCZES 2010: 181). Az azonos keretek folytán (FOCIMECCS) teljes a megfeleltethetőség a két bemeneti tér között, ezért az integrált térben, imaginatív, létre is jöhet a találkozó.

3. Fedics Mihály: Az Úr Jézus Krisztus és a parasztgyerek

A fenti vázlatos áttekintés után térjünk rá elemzésük tárgyára, Fedics Mihály meséjére. *Az Úr Jézus Krisztus és a parasztgyerek* címen közreadott mesét ORTUTAY GYULA gyűjtéséből ismerjük (1940). Ő gyűjtötte össze és adta ki Fedics Mihály meséit egy gyűjteményes kötetben, látta el a kötetet egy csaknem százoldalas bevezető tanulmánnyal, amelyben ismerteti Fedics Mihály életútját (1851–

⁴ Általában ez a metafora is egyoldalú struktúráként szokott megvalósulni: *kiengedi a gőzt; majd szétvetette a düh; felforrt az agyvizem.*

1938), bemutatja a mesegyűjtés körülményeit és a nemzetközi meseirodalomban el is helyezi Fedics meséit.⁵

Fedics mesélési technikáját az eleven, közvetlen előadásmód jellemzi: egyes szám első személyű igék, megszólítások (*Na, Péter...*), társalgásszervező elemek (*hát, mán*), indulatszavak (*ej, hát*). Sokszor találkozunk egyenes idézet jellegű párbeszédekkel, monologikus beszédmóddal: a „*veres ember*” *monológjai*, illetve ismétlésekkel is: *ecceri király, ecceri szakács*. Nagyon jellegzetes a mese a mesében technika: *a szakács meséje, a király meséje*. A mesét számos bibliai utalás szövi át: *a szereplők (Krisztus, Péter), Keresztelő János lefejezésének története a király meséjében*. De nem hiányoznak a tréfás elemek sem: *a 100. étel, ami a borjú piszkából készül*, és a kezdő, illetve záró utalások sem: *Eddig vót a szakács mesélése., Aki evett kását, mongyon ennek társát*.⁶

A mese a történet kibomlása tekintetében három nagyobb epizódra tagolható, melyeket akár fel is címkézhetünk: az utazás, a szolgálat és a lakodalom.⁷ Az elsóban Jézus Krisztus és Szent Péter, egy utazás során megaludván három fivérnél, a továbbutazásuk előtt felveszik szolgának a legkisebb fiút, akivel együtt folytatják az útjukat. Az utazás során Szent Péter estéknént mesét mond, melynek végén Jézus mindig kéri a fiút, hogy mondjon köszönetet a hallott meséért. A fiú azonban nem tudja, mit is mondhatna, Jézus ezért minden este átváltoztatja valamilyen mesebeli állattá (aranyszarvas, arany vaddisznó, arany sajómadár), és elküldi ennek képében, hogy egész éjszaka vándoroljon és tapasztalatokat gyűjtsön. Amikor egy ízben táborúznél mesélő embereket figyel meg állat képében, rájön, hogyan köszönhetné meg illőképpen a mesélést Szent Péternek. Ezután Jézus Krisztus és Szent Péter elbúcsúznak egy keresztútnál a fiútól, aki fizetségül megkapja a képességet, hogy fején átbucskázva aranyszarvassá, arany vaddisznóvá vagy arany sajómadárrá változzon. A következő nagyobb egységben a fiú egy király lovászához áll be szolgálni, ahol okossága folytán hamar inassá lesz, bebocsátást nyer a palotába, és a király lánya is beleszeret a fiúba. Egy alkalommal a király háborúba megy, de otthon felejtí a győző gyűrűjét, és attól fél, hogy a gyűrű nélkül el fogja veszíteni a háborút. A lovászmester felajánlja, hogy majd ő térül-fordul, s hozza a gyűrűt időben. Azonban nem a lovász, hanem a fiú az, aki a fején átbucskázva állattá változva megjárja hamarjában az utat a palota és a hadszíntér között. A fiú a palotában a gyűrűt keresve a királykisasszonnyal is

⁵ Fedics Mihály meséinek átfogó hermeneutikai és filozófiai értelmezését adja BÁLINT (2018).

⁶ Itt és a továbbiakban a mese lejegyzett szöveget betűhíven idézem ORTUTAY (1940) kötetéből.

⁷ Természetesen az értelmezési perspektíva fényében másképpen is címkézhetjük az epizódokat. BÁLINT PÉTER (2018) például találkozás, gyilkosság, fel- vagy újraélesztés fejezetekre tagolva értelmezi Fedics meséjét, annak vallásos motívumait és azoknak a mesenarratívában betöltött szerepét előtérbe állítva.

találkozik, akinek szerelmes zálogot hagy: az aranyszarvas agancsából egy darabot, az arany vaddisznó egy aransertéjét, és az arany sajómadár egy aranytollát. A gyűrű is időben érkezik, de nem a fiú, hanem a lovász adja át a királynak, aki a gyűrű segítségével békét tud kötni, nem is kell háborúznia. A király a lovászmestert meg kívánja jutalmazni azért, hogy a gyűrű időben megkerült, és ezzel elmúlt a háborús veszély is. Az ígérete szerint a lovászhoz akarja adni a lányát feleségül. A lovász, hogy ki ne tudódjék, hogy nem ő hozta meg a győző gyűrűt, el akarja veszejteni, ezért kútba löki a parasztfiút. Ezután következik a királyi lakodalom, a mese harmadik és egyben záróepizódja, amelyben a parasztfiú viszsztatér, és a menyegzőn leleplezi a királyi lovász mesterkedéseit. A parasztfiút ugyanis a kútból kimentí két tanítója, Jézus Krisztus és Szent Péter, és a lakodalmi jelenetekben, vőfélyi szerepben, alakváltásokkal elkápráztatja az esküvőn összesereglett násznépet, és egyúttal szembesíti a lovászt gonosz tetteivel. A mese zárásaként a lovász elnyeri méltó büntetését, a parasztfiú pedig méltó jutalmát, azaz a királylány kezét.

4. A mese kognitív mintázatai

A mese egyes részei nemcsak fordulatós cselekménnyel szolgálnak, hanem metaforikus formában tanulságokat is közvetítenek. Az első részben az utazás tanulásként metaforizálódik, a második epizódban metaforikus formák jellemzik az egyes karaktereket, míg a lakodalom jelene a harmadik epizódban egy komplex kép arról, ahogyan a lakodalom a lovász perévé, illetve a parasztfiú tanúságtételévé transzformálódik. A továbbiakban a mese ezen képeit elemzem a fogalmi integráció fentebb bemutatott jelentésalkotó elveivel, és arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy melyek azok a fogalmi struktúrák és mentális folyamatok, amelyek a mese megértésének kognitív előfeltételrendszerét alkotják.

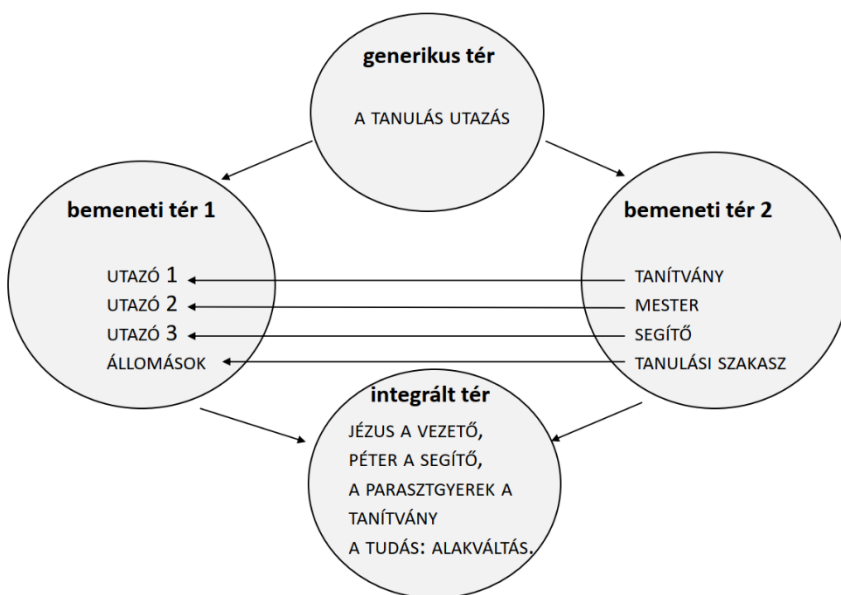
4.1. A TANULÁS UTAZÁS egyoldalú hálózata

A mese első nagyobb egységében, amikor a parasztfiú Jézus Krisztus és Szent Péter szolgálatába szegődik, egy tanulási folyamat veszi kezdetét, amelyben fiú tapasztalatokat gyűjt. Tanítvánná válik, és egy beavatási procedúrán megy keresztül, amelynek eredményeképpen szert tesz az alakváltás, a transzfiguráció képességére. Ily módon az utazás tanulásként aposztrofálódik, melyet a fogalmi integráció elméletében a fentebb ismertetett értelemben egyoldalú fogalmi hálózatként írhatunk le.

Ebben az egyoldalú hálózatban az UTAZÁS fogalmi struktúrája kerül előtérbe, ez válik a másik bemeneti tér (TANULÁS) elemeinek (metaforikus) értelmezési keretévé. Ez azt jelenti, hogy az UTAZÁS fogalmi keret egyes részei kitöltendő érték helyként (slot) szolgálnak a TANULÁS bemeneti térben azonosított részeket

(pl. TANÍTVÁNY) betöltő értékek számára. Az utazás során az UTAZÓK egyik csoportja, azaz a MESTER (Jézus Krisztus) a SEGÍTŐ (Szent Péter), valamint a parasztfiú, azaz a TANÍTVÁNY alkotják a metaforában értelmeződő elemeket, és válnak így együttesen UTAZÓK-ká. Az UTAZÓ elem az integrált térben — a mesélői szándéknak megfelelően — tovább differenciálódik azzal, hogy JÉZUS (idegen) vezetőként, PÉTER az utazást szervező segítőként jelenik meg, a PARASZTFIÚ pedig mint az élményekre szert tevő utazó teszi teljessé a fogalmi részlet kidolgozását. A TANULÁSI SZAKASZOK az UTAZÁS EGYES ÁLLOMÁSAI-ként jelennek meg, az integrált térben ennek a fogalmi részletnek a kidolgozottsága ugyanakkor csak a TANULÁS MÓDJÁ-nak megnevezését foglalja magába (ALAKVÁLTÁS RÉVÉN ÉLMÉNYSZERZÉS).

A két bemeneti térnek a fogalmi integrációja egyoldalú módon, azaz az egyik bemeneti tér struktúráját fogalmi keretként kiemelve zajlik le: az UTAZÁS struktúrája integratív keretet ad a TANULÁSI FOLYAMAT értelmezéséhez. Egy ilyen absztrakt értelmezési keretnek a mentális használatba vétele azonban csak úgy lehetséges, hogy ha az elmében feltételezzük azt a képességet, amellyel létre tudjuk hozni az UTAZÁS-nak egy olyan generikus modelljét a konkrét utazási tapasztalatok alapján (elvonatkoztatva a konkrét utazási formáktól és szokásoktól), amelyet külön is eltárolunk mentális reprezentáció formájában és amelyet absztrakt fogalmi keretként működtetünk, más típusú tapasztalatok (jelen esetben a TANULÁS) újszerű feldolgozásakor, például a metaforizáció során. (Lásd 4. ábra.)

4. ábra. A TANULÁS UTAZÁS

Az integratív térben konstituálódó jelentés egy következtetéssel modellálható: Ha a TANULÁS UTAZÁS, akkor a MESTER AZ IDEGENVEZETŐ, a MESTER SEGÍTŐJE AZ IDEGENVEZETŐ SEGÍTŐJE, a TANÍTVÁNYOK AZ UTAZÓK, AZ UTAZÁSI SZAKASZOK A TANULÁSI SZAKASZOK, AZ UTAZÁS VÉGSŐ CÉLJA pedig a TUDÁS. Fontos rámutatni még az integrált fogalmi struktúra kiépülése szempontjából, hogy Fedics meséjében külön is kiemelődik az UTAZÁS befejezése, vagyis a TANÍTÁS/TANULÁS lezárulta, mivel a kitanítás ténye hangsúlyos elem. A parasztfiú ugyanis elnyeri a transzfiguráció, az alakváltás képességét, és ez a megszerzett tudás a mese témájának kibomlásában igen fontos szerepet játszik.

A mesélő bátran számíthat arra, hogy a mese megértési folyamatában a hallgatóság aktiválja a hallottak értelmezéséhez a TANULÁS UTAZÁS generikus keretet, mivel a mese közönségének közös tudása a biblikus hagyomány, amely pedig egy ÚT megtételét és a TUDÁS megszerzését több helyen és erőteljesen összekapcsolja egymással.⁸

4.2. A PROBLÉMAMEGOLDÁS FŐZÉS egyoldalú hálózata

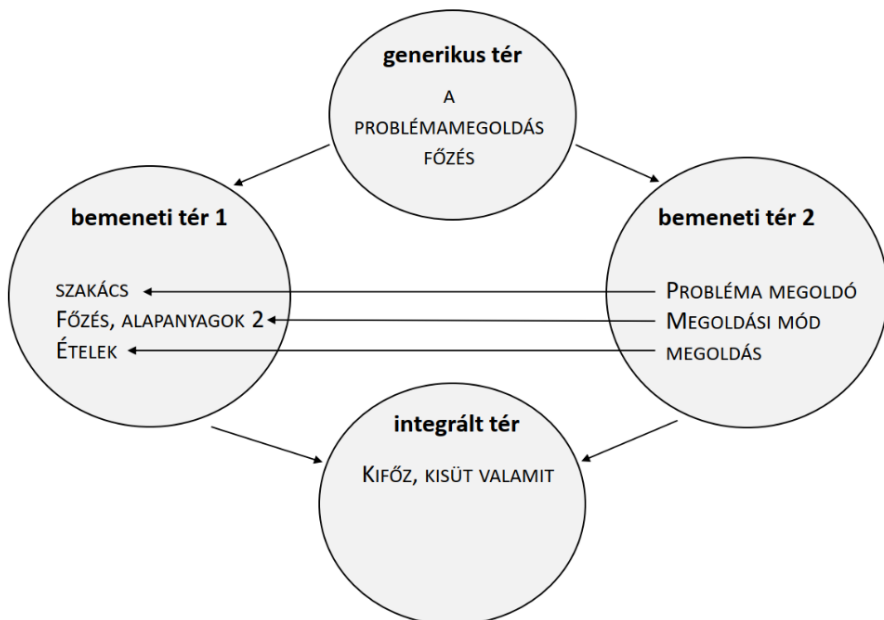
Az UTAZÁS-hoz hasonló egyoldalú metaforikus hálózat révén konceptualizálódik az a jelenet a mesében, amelyben a királyi szakács a háborús veszély elmúlásával szervezendő ünnepség tréfás felvezetéseként elmond egy mesét (a mesében), azt, hogy miképpen járt az egyszeri szakács. akivel azt a fogadást kötötték, hogy készítsen 100 különböző ételt.

Hogyan tudna megbirkózni a feladattal, teszi fel magának a kérdést a szakács, s közben a probléma megoldásának kifőzéséről gondolkodik:

„Ez mán vót! ezen is fő a fejem. Igaz, hogy könyvelem, meg is nézem mán a könyvet. Valahogy tévedésből kéccer ne készíccsek egyget. Mer minden fel van jegyezve. Mennyi is lehet még hátra? [...] Annnyira-mennyire merült, hogy kilencvenkilencedikhen jutott, de mán a századikkal se hogy se t u t t a e l s ü t n i, hogy mi legyen ez.” (ORTUTAY 1940: 149–150, én ritkítottam: Cs. P.)

A fogalmi integráció során a PROBLÉMAMEGOLDÁS FŐZÉS fogalmi metafora struktúra adja ki azt a generikus teret, amelynek révén az egyik bemeneti tér, azaz a KIHÍVÁS fogalom elemei egy másik bemeneti tér, a FŐZÉS struktúrájába rendeződnek bele úgy, hogy az integrált fogalmi jelentésstruktúrában az alapanyagok, valamint az elkészülő étel lesz az, ami megoldásként kiemelődik és lexikalizálódik is. Vegyük észre, hogy a jelenetben a szakács átvitt értelemben is kisüti a megoldást, azaz saját maga metaforájává válik.

⁸ Például JÁNOS evangéliuma (14. fejezet): „Monda néki Jézus: Én vagyok az út, az igazság és az élet; senki sem mehet az Atyához, hanemha én általam.” (Károli Gáspár fordítása)

5. ábra. A PROBLÉMAMEGOLDÁS FŐZÉS

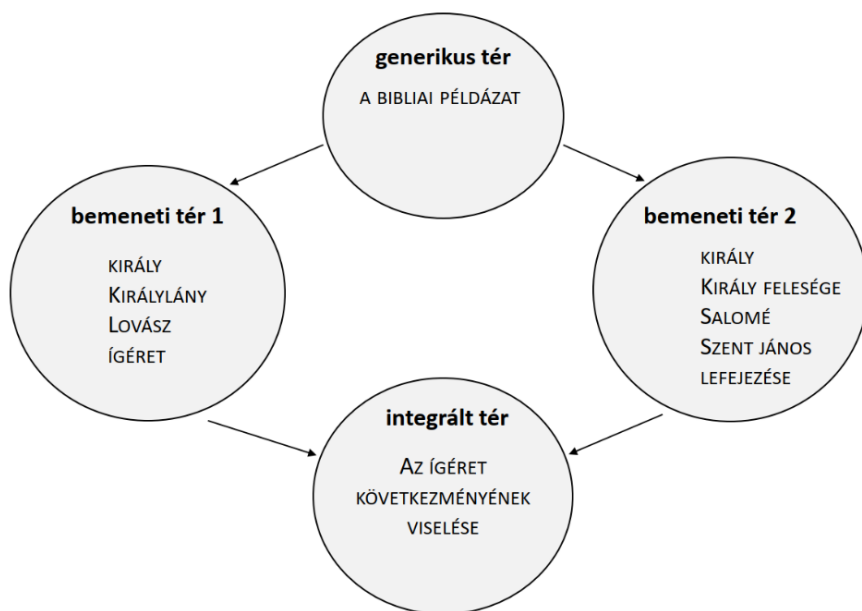
A szakács meséjének megértéséhez szükséges kognitív előfeltétel, hogy a mese hallgatója rendelkezzen a jelentések ilyen egyoldalú integrációjának mintájával, vagyis, hogy egymásra tudja vonatkoztatni a KIHÍVÁS-t a szó szerinti szinten (azaz az ételek sokaságának elkészítését) és mint a megoldás kigondolását, azaz absztrakt problémamegoldási folyamatot. A mesében ezek parodisztikusan vonatkoznak egymásra a metaforikus projekció segítségével, hiszen a szakács valóban kisüt valamit, ami nemcsak egy étel (az utolsó, a100.), de egyúttal a fogadást is eldöntő momentum.

4.3. A király meséjének tükörhálózata

Egy másik jelenet szintén mese a mesében, melyet a király mond el a lányának arról, hogy a király miért nem másíthatja meg a szavát. A király szájába Fedics Keresztelő Szent János és Salomé biblikus példázatát adja, melyben Salomé János fejét kéri cserébe a táncáért. A király (akarata ellenére), de ígéretét megtartva, szavát állva, levágatja János fejét. Ezzel a példával Fedics királya azt érzékelteti a lányának, hogy nem feltétlenül örül annak, ahogyan az ígérete nyomán a lovászmester el fogja venni feleségül a lányát, de az ígéretet meg kell tartani.⁹

⁹ „Tudod te aztat nagyon jól, nem csak kirájnak, de más rendes embernek csúnya dolog, ha a szavát megcáfojja. De a kirájnak meg sehogyse lehet. Amit a szájam kiereszt, jó vagy nem jó, annak úgy kell lenni.” (ORTUTAY 1940: 153)

A király meséje egy fogalmi tükörhálózat aktiválásával hozza létre a fenti jelentést, tudniillik az ígéret megtartásának példázatát, melynek két bemeneti tere közül az egyik SZENT JÁNOS BIBLIKUS TÖRTÉNETÉNEK KIRÁLYSÁGA, annak elemeiként a király, annak (új) felesége, valamint a feleség lánya, Salomé, Keresztelő Szent János, továbbá a Saloménak tett ígéret, és annak végrehajtása és következményei. A másik bemeneti térben Fedics MESÉJÉNEK KIRÁLYSÁGA jelenik meg, amelyben a király és a király lánya jelennek meg elemekként, továbbá a lovásznak tett ígéret. A jelentés létrehozásában a bibliai példázat jelenik meg fogalmi keretként a generikus térben, de ellentétben az egyoldalú hálózatokkal a generikus tér itt nem transzformálja az egyik bemeneti térben lévő fogalmi struktúra elemeit a másik bemeneti tér fogalmi struktúrájába, hanem (laza) analógiát, párhuzamot von a két bemeneti tér egyes konceptusai között. Az integrált térben egyetlen párhuzam emelődik ki, tudniillik az, hogy a király attól király, hogy szava visszavonhatatlan, a következményei alól még ő maga sem vonhatja ki magát, legyenek ezek még oly végzetesek is a számára vagy szerettei számára.

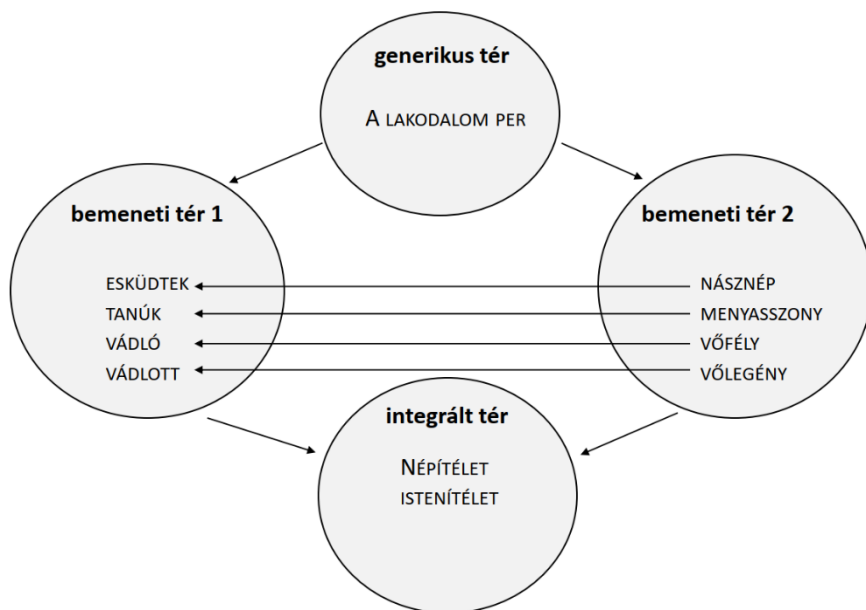

6. ábra. A király példázata

4.4. A LAKODALOM PER egyoldalú hálózata

A mese harmadik epizódjának és egyben az egész mesének a nagyjelenete a lakodalom, amelyet a lovász és a királylány menyegzőjének szánnak (a király ígéretéhez híven), azonban a parasztfiú (miután kimentti őt a kútból Jézus és Szent Péter) visszatér és vádlói főszereplésével (vőfélyi szerepben) a lakodalom átala-

kul népítéletet hozó perré. A LAKODALOM PER, amelyben a lovász mesterkedéséről lerántja a leplet a parasztfiú, bizonyítván, hogy nem a lovász hozta el a „győző gyűrűt” a királynak, így a király ígérete neki szól, vagyis a királylány keze őt illeti meg. A bemeneti terek közül az egyik a PER fogalmi struktúrája, amely egyúttal a generikus tér fogalmi keretét is adja, és amelybe belerendeződnek a másik bemeneti tér, a LAKODALOM elemei: NÁSZNÉP, MENYASSZONY, VŐLEGÉNY, VŐFÉLY. Az integrált térben pedig létrejön az a jelentésstruktúra, amelyben a VŐFÉLY A VÁDLÓ, a VŐLEGÉNY és a MENYASSZONY a TANÚK, a NÁSZNÉP pedig az ESKÜDTEK. Ennek a fogalmi struktúrájának a kiemelt eleme az ÍTÉLET, amely egyszerre ítéli el a lovászt, és adja össze a szerelmeseket.¹⁰

7. ábra. A LAKODALOM PER

5. Összefoglalás

Ebben a vázlatos elemzésben azt kívántam szemléltetni, hogy a fogalmi integráció elmélete hogyan alkalmazható a mesét alkotó jelentésstruktúrák leírásában. Látható, hogy a meseszöveg kognitív mintázatai a hétköznapi nyelvi jelentésalkotásban is szerepet játszó kognitív műveleteken alapulnak. Az is világos, hogy

¹⁰ Vö.: „Hercegek, bárók, királyok! Mit érdemel az az ember, aki ijen egy párt elszakaszt egymástul? Ott lett oszt a nagy ítélet. Kire szállott, mint a lovászmesterre. Avvót hát meghülve. Elmonták az ítéletet El is múlt a lovásznak azonnal az életsorsa. Tovább nem uralkodott felül a földön. Mars! gazember, a föld alá, ha te ezt tetted! Eccer megcsaltad, másszor megölted. Ijenedet tettél.” (ORTUTAY 1940: 158–159)

a fogalmi integráció folyamata egy intencionális jelentésképző aktus, amelynek eredménye az integrált fogalmi jelentés. És ezek a jelentések azok, amelyek a meseszöveg szempontjából narratív funkcióval is bírnak (a megszerzett képesség segít legyűrni az akadályokat és végül a LAKODALOM MINT PER-ben is bizonyítékként jelennek meg a transzfigurált állatok egyes részei, pl. az aranyszarvas agancsa).

Az ábrák természetesen csak részben képesek szemléltetni, hogy mennyire rugalmasan és a szituációhoz igazodva használja az elme a fogalmi integráció processzusát olyan jelentések létrehozására, amelyeket kiemelendőnek tart egy adott helyzetben; és az is világos, hogy ezek az integrált jelentésstruktúrák mentális jelentésstruktúrákként tételeződnek, referenciálisan pedig csak *k ö z v e t e t t m ó d o n*, a bemeneti terekben megjelenő fogalmi struktúrák révén vannak lehorgonyozva a reális vagy fiktív valóságokban.

Összességében tehát mint módszertani eszköz abban lehet segítségünkre a fogalmi integráció, hogy kimutassuk: a szöveg narratívájának alakulásában kiemelt szerepet játszó jelentések mögött milyen kognitív építőelemek és mentális műveletek feltételezhetők. Ily módon a kognitivisták elemzések kiegészíthetik az irodalomtudományi értelmezéseket, ugyanakkor megvannak a maguk korlátjai is. A mesékre is igaz ugyanis, hogy az egyéni alkotói szellem igen erőteljesen rányomja a bélyegét az alkotás folyamatára és az előadás módjára is, melyeket a kognitivisták elemzések nem tudnak megragadni, hiszen az általános kognitív előfeltételekre koncentrálnak, és az értelmezési hagyományok, az alkotó, illetve az előadó egyéni élettörténete kívül esnek a vizsgálódási körén.

Irodalom

- BÁLINT PÉTER 2018. Amikor a mese példázattá válik: Fedics Mihály „Úr Jézus Krisztus és a parasztyerek” című meséjének szöveghermeneutikai vizsgálata. In: BÁLINT PÉTER–BÁLINT ZSUZSA szerk., „*azé küdőtt az Isten ide hozzátok, hogy segíjtek rajtatok*”: példázatok és folklórszövegek hermeneutikája. Hajdúböszörmény, Didakt. 29–66.
- DANCYGIER, BARBARA 2012. *The Language of Stories: a Cognitive Approach*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DOMONKOSI ÁGNES 2017. A kognitív nyelvészet és a mesekutatás: „Nem lett volna más kép belőle szép mese” Népiesség, műfaj, stílus Arany János Rózsa és Ibolya című munkájában. *Magyar Nyelv* 4: 406–419.
- FAUCONNIER, GILLES 1994. *Mental Spaces*. Cambridge, Cambridge University Press.
- FAUCONNIER, GILLES–TURNER, MARK 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending And The Mind's Hidden Complexities*. New York, Basic Books.
- IVASKÓ LÍVIA–KOMLÓSI BOGLÁRKA 2013. Nézőpontok a mesék képességfejlesztő és terápiás alkalmazhatóságáról Boldizsár Ildikó Meseterápia, Kádár Annamária Mese-

pszichológia és Nagy József Fejlesztés mesékkal című kötetei alapján. *Helikon* 2: 257–263.

KÖVECSE ZOLTÁN–BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ORTUTAY GYULA 1940. *Fedics Mihály mesél*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 1. Budapest, Az Egyetemi Magyarságtudományi Intézet Kiadása. 2. mese 131–159.

**Cognitive patterns in storytelling:
“The Lord Jesus Christ and the peasant child”**

The aim of the following paper is to reveal the cognitive patterns in fables in the form of a case study. After introducing the basic conceptual framework of the theory of Conceptual Blending (the so-called four space model), the paper analyses a fable by Mihály Fedics (a famous storyteller of the 20th century), showing how different cognitive patterns (simplex, mirror, single-scope, double-scope) are at work in the development of the story of the fable. The analysis shows, on the one hand, that the framework of Conceptual Blending can not only describe the cognitive processes underlying everyday linguistic manifestations but can also be productively applied to the analysis of linguistic constructions in works of fiction. On the other hand, the analysis also reveals that the conceptual network of blending theory can be used to capture the textual functions of language constructions.

Keywords: conceptual blending, fables, cognitive linguistics, metaphor

Csatár Péter
ORCID: 0000-0001-5157-2840
Debreceni Egyetem
csatarpeter@unideb.hu

Bodajk birtok leírása a Székesfehérvári keresztesek oklevelében (1193)*

CSIBRÁNY LILI

1. A székesfehérvári keresztesek oklevele azon kevés, a magyar írásbeliség korai évszázadaiból származó forrásunk közé tartozik, amelyek tudományos szempontból a legnagyobb jelentőséggel bírnak, hiszen eredetiben fennmaradt, hiteles nyelvemlékről van szó. Az oklevél nyelvtörténeti jelentőségét koraisága és szórványanyagának gazdagsága adja: közel 400 magyar nyelvű szórványt találunk benne, melyeknek több mint négy ötöd része helyet jelölő tulajdonnév. A keresztesek tulajdonát képező birtokok elsősorban Fejér, Somogy, Zala és Esztergom vármegyeék területén helyezkednek el, de találkozunk a fehérvári rendház alá tartozó területtel Tolna, Veszprém, Bács, Bodrog és Baranya vármegyeékben is. Az oklevél helynévi szórványanyagának feldolgozását akkor végezhetjük el a legeredményesebben, ha az egyes birtokok és az azok határpontjaként kijelölt helyek nevei szerint haladva tárjuk fel az etimológiai és általános nyelv- és névtörténeti jellemzőiket. Ezt az eljárást az teszi indokolttá, hogy ilyen módon az egyes helynevek lokális körülményei, vagyis a névkörnyezetük által nyújtott információkra is építhetünk, ami pedig a történeti helynév-rekonstrukciónak is kulcsmozzanata.

Ebből a gondolatból kiindulva jelen írásomban a Fejér vármegyében fekvő Bodajk birtok nevének etimológiai feltárását kívánom elvégezni. Azért esett a választásom erre a birtokra, mert a lokalizációja és a történeti forrásokban előforduló adatai is megnyugtatóan egybeálltak GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkájában (Gy. 2.), így biztos alapokon állva végezhető el a névmagyarázata és a további nyelvi elemzése is. Az elemzésben és az etimológiai feltárásban még így is juthatunk persze végül bizonytalan eredményre, de a lokalizáció és ezzel összefüggően a név évszázadokon átívelő adatsora a kiindulás alapjait szilárdá teszi.

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Az oklevél elején 55, a fehérvári rendházhoz tartozó birtok neve olvasható, majd a további, terjedelmesebb szövegrész ezeknek a birtokoknak a részletes határleírását, kiterjedését rögzíti. Az oklevéllel korábban behatóan foglalkozó MIKOS JÓZSEF úgy véli, hogy mindkét birtokfelsorolás (tehát az oklevél elején álló, illetve a részletező is) földrajzi fekvéshez igazodik, azaz nyugatról (Zala megyétől) kelet felé (Fejér megye Dunán inneni részéig) haladva nevezi meg a birtokterületeket (1936: 2). Bodajk birtok neve az első felsorolásban a harminchetedik helyen áll, határát pedig hatodikként ismerteti az oklevél szövege.

„In Bodogth p(ri)ma meta incipit a Cutfew, in(de) ad Hycicequi, in(de) ad Quiescut, in(de) ad Feldesuer, in(de) ad Quesarc, in(de) ad Mour, in(de) ad Soruuld, in(de) ad Leain sewer, in(de) ad uilla(m) Berith.” (CAH. 89), azaz magyarul: „**Bodogth**-ban a határ *Cutfew*-től kezdődik, innen a *Hycicequi*-hez (megy), innen *Quiescut*-hoz, innen *Feldesuer*-hez, innen *Quesarc*-hoz, innen *Mour*-hoz, innen *Soruuld*-hoz, innen *Leain sewer*-hez, innen *Berith* faluhoz.”¹

Bodogth birtok határpontjait tehát *Cutfew*-től elindulva egymás után, sorban ismerteti a határjárás. Ennek megfelelően, a felsorolás jelleget erősítve hiányoznak a leírásból az oklevélre egyébként jellemző megnevezőszós és appozíciós szerkezetek,² mindössze az *in(de) ad (...)* latin prepozíció illeszti be a magyar nyelvű szórványokat a szövegbe (kivételt ez alól csupán a *uilla(m) Berith* megnevezés képez). Bár az említett szerkezetek használatában különbség mutatkozik abban, hogy ismertebb vagy kevésbé ismert hely említéséről van szó — a fontosabb, szélesebb körben is ismert helyek neve mellett kevésbé gyakori a megnevezőszó vagy a latin földrajzi köznévi megléte (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 79–83) —, illetve az adott név ismételt előfordulása is befolyásolhatja a szerkezetek elhagyását; jelen esetben azonban egyik indok sem magyarázza a szórványok idegen nyelvi környezetbe illesztését segítő szerkezetek ilyen mértékű mellőzését.

Előzetes feltevéseim alapján ez a szerkesztésmód az oklevélben azoknak a birtokoknak a határleírásában fordul elő az itt tárgyalt *Bodogth* mellett (pl. *Borriz, Tudeu*), amelyeket csak rögzíteni kívántak, ám — talán méretükből vagy elhelyezkedésükből kifolyólag — nem töltöttek be olyan fontos szerepet, mint például az oklevél elején, kifejezetten részletes leírással szereplő *Újudvar* vagy *Csburgó* birtokok, melyek szerepét jól mutatja az a körülmény, hogy később önálló rendházakká is alakultak. A felsorolás jelleggel szereplő határleírások az oklevél

¹ A fordítást Szőke Melinda készítette, munkáját e helyütt is köszönöm.

² Megnevezőszós szerkezeten azt a megoldást értjük, amelynek során az oklevél-fogalmazók a magyar szórványok elé megnevezést, mondást jelentő latin kifejezéseket illesztenek (pl. *dicit(ur) Bocor*); appozíciós szerkezetről pedig olyankor beszélünk, amikor a szövegben a szórványok előtt a hely fajtáját, jellegét megnevező latin kifejezés, fajtajelölő földrajzi köznévi áll (pl. *aq(uam) Lizcou*) (lásd ehhez pl. SZŐKE 2015: 90, 145; HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 77–85).

elsődleges célját, a fehérvári keresztesekhez tartozó birtokok és határpontok pontos és teljes körű rögzítésének igényét ugyanakkor tökéletesen kielégítik.

Írásom további részében az oklevél szövegében *Bodogth* néven említett birtok részletes nyelvi elemzését végzem el. Ennek során kitérek a név lokalizációjára, bemutatom a történeti adatait, és ezekre támaszkodva — a korábbi szakirodalmi megállapításokat is mérlegelve — tárgyalom az etimológiáját, valamint a nyelvtörténeti jellemzőit. A birtok határpontjainak hasonló nyelvi elemzésére egy másik írásomban keríték sort.

2. *Bodogth* birtok Fejér megyében, Fehérvártól északnyugatra található, a mai Bodajk településsel azonos. Tőle délnyugati irányban, a Bakony előhegyeként fekszik a 259 méter magas *Bodajki-hegy* (FNESz. 1: 222), melyről több középkori forrás is említést tesz. Anonymus honfoglalás-története szerint Árpád és vitézei a *Bodajk-hegy* (esetleg *Bodajk hegye*) mellett vonultak Pannonhalma felé: [1217 k.]: dux Arpad et sui nobiles [...] equitantes usque ad *montem Bodoctu* pervenerunt (Anon.); III. Henrik német római császár 1051-es hadjárata innen kényszerült visszavonulni a nélkülözés és a magyarok támadásai miatt: cesar [Heinricus III.] [...] transiens [...] silvas appropinquavit *montibus Bodohot* omnium victualium penuria laborans (Chron. saec. XIV.); [1283 k.]: Henricus imperator descendens usque *Bodoct* (Simon de Keza: Chron.). Maga Bodajk királyi, királynéi, majd 1187 körül már a fehérvári keresztesekhez tartozó magánbirtok volt (vö. az itteni oklevélből is: 1193: *Bodogth*). Neve későbbi forrásokban is gyakran szerepel, birtokként (*predium*), faluként (*villa*) vagy földként (*terra*) meghatározva: 1201: v. Samto ad *Bodoht* iuxta cruciferos, 1212/1212: pr. *Bodokt*, 1226: v. *Bodogd*, 1230: t. *Bodoct*, 1231: pr. *Bodoct* (Gy. 2: 351), 1476: *Bodayth*, 1498: *Badayth* (Cs. 3: 320), 1784: *Budék* (EKFT.), 1847: *Budek* ~ *Bodajk* (MKFT.), 1882: *Bodajk* (HKFT.), 1883: *Bodajk* (Kat.), 1941: *Bodajk* (KFmT.).

A birtok és a vele kapcsolatban több forrásban említett hegy nevének azonos-sága több kérdést is felvet. Kérdéses egyrészt az, hogy valóban megnevezték-e a korabeli névhasználók a hegyet a *Bodajk* ~ *Bodajki-hegy* ~ *Bodajk hegye* névformák valamelyikével (a HA. szerzői a Bakony előhegyeként veszik fel *Bodajk* címszó alatt ezeket az adatokat; 2: 48), vagy esetleg arról van szó, hogy a geszta és a krónikák *mons Bodoctu* típusú előfordulásai 'Bodajk település hegye' körül-írásként értelmezhetők. Ezzel az utóbbi lehetőséggel is érdemes számolnunk, hiszen nemegyszer látjuk azt az oklevelekben és a gesztákban, hogy az ilyen szerkezetek mögött körülírás rejlik: az adott település nevével meghatározott hegyet (pl. 1292: *mons Zamard*, Gy. 2: 207; 'Zamard [Szamárd] település hegye'), tavat (1055: *lacus turku*, HOFFMANN 2010: 70; 'turku [Törek?] település tava'), erdőt (1217 k.: *silua turobag*, Anon.; 'turobag [Torbágy] település erdeje') említve.

Amennyiben a birtok mellett a hegy is viselte a *Bodajk* (a korban *Bodoct(u)*-ként lejegyzett) nevet, akkor vetődik fel a másik kérdés: melyik névfajta lehetett

az elsődleges. Ehhez előzetesen két dolgot érdemes tisztáznunk: egyrészt azt, hogy mit tudunk a hegynevek és a településnevek viszonyáról, s ez az általános viszonyrendszer melyik névadási irányt támogatja; másrészt azt, hogy miből is való maga a *Bodogth* ~ *Bodoct(u)* [bodokt], esetleg [bodogd] névforma, mi az etimológiája, és az etimológia alapján melyik helyfajta (a település vagy a hegy) viselhet-e elsődlegesen ezt a nevet. Ezekre a kérdésekre térek ki a következőkben.

A hegynevek és más helynévfajták, köztük a településnevek kapcsolatát és összefüggéseit RESZEGI KATALIN vizsgálta monográfiájában, és ennek során fel is figyelt egy-egy hegynév más névfajtatól való elkülönítésének nehézségeire. A hegynevek ugyanis nem a többi helynévfajtatól elkülönülten léteznek sem a névrendszerben, sem a névhasználók nyelvtudatában. A hegynevek és más helynévfajták között fennálló szoros kapcsolat már a legrégebbi nevek vizsgálatakor is határozottan megmutatkozik (RESZEGI 2011: 53). Az olyan esetekben, amikor a települést vagy birtokot és a közelében fekvő hegyet azonos néven említik, gyakran nem állapítható meg egyértelműen az alakulás iránya, sőt — mint az előzőekben jeleztem — kétségeink merülhetnek fel a hegynév önálló, valós létezését illetően is. Valószínűbbnek tűnik az a felvetés, hogy az okleveles adatok csupán a hegy adott településhez való tartozását fejezik ki (RESZEGI 2011: 143). Amennyiben a hegynév ténylegesen is használatban volt, a településnév > hegynév alakulás mellett szól az a névrendszertani tény is, hogy a középkori hegynevek funkcionális-szemantikai vizsgálata alapján a leggyakoribb névadási formának az látszik, hogy a kiemelkedés a közelében vagy rajta fekvő lakott területről, településről kapja a nevét, metonimikus úton (RESZEGI 2011: 142). A mai névrendszer *Bodajki-hegy* elnevezése is azt mutatja, hogy a hegy neve alakult a település névének a felhasználásával.

3. Nézzük meg a *Bodajk* (egykori *Bodokt* ~ *Bodogd*) név etimológiai magyarázata is ebbe az irányba mutat-e, s a településnév elsődlegességét valószínűsíti-e a hegy nevével szemben! A név etimológiájára eltérő magyarázatokat olvashatunk a szakirodalomban. A FNESz. szerint személynévből alakult, s a személynév alapszava talán a csagatáj *buday* 'ág' főnévvel vethető etimológiailag össze (FNESz. 1: 222). A személynévi eredet mellett szólhat esetleg az is, hogy a Kárpát-medencében többfelé is találkozunk *Bodak* ~ *Budak* helynevekkel, amelyek ugyancsak személynévi helynévadás eredményeinek látszanak: a Mosonmagyaróvártól északkeletre található *Kisbodak* (1591: *Kys Bodak*) és a vele korrelációban lévő, a Csallóközben fekvő *Nagybodak* (1512: *Nagy Bodak*) elsődleges *Bodok* neve vélhetően egy olyan személynévből keletkezett magyar névadással, melynek alapjául valamely szláv személynév (vö. pl. cseh, lengyel *Budak* szn.), illetve a fentebb is jelzett török *buday* 'ág' főnév egyaránt szolgálhatott (FNESz. 1: 739,

2: 177).³ Személynévi eredetre vonatkozó magyarázatot olvashatunk a Székelyföldön, Sepsiszentgyörgytől északkeletre található *Sepsibodok* nevének jellemzésében is. Ez utóbbi településnévvel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy a település közelében lévő, 1194 méter magas *Bodoki-havas*, illetve áttételesen a *Bodoki-hegység* a településről kapta a nevét (FNESz. 2: 569).

Érdekes és figyelemre méltó adalékként említhetjük meg azt, hogy a TESz. a székesfehérvári oklevélben olvasható névformát a *boldog* szócikkében szerepelteti, és a közszo jelentését 'szent, üdvözült' formában adja meg (TESz. 1: 331). E mögött a besorolás mögött bizonyára az a feltevés húzódik meg, hogy a *Bodogth* névalak a *boldog* melléknév régiségben jellegzetes *bódog* hangalakjának (vö. pl. Halotti beszéd: *bovdug* michael archangelt) *-d ~ -t* képzős származéka lehetett. Ezt a feltevést a név adatsorának elemei nem zárják ki, sőt akár igazolhatnák is, ha pusztán a források említéseinek betűhív alakjait vennénk figyelembe. A *bódog* + *-d* képző struktúrát például az adatsorban említett 1226: *Bodogd* adat; a *bódog* + *-t* képző struktúrát pedig — ahol a [g] az utána álló [t] hasonító hatásának köszönhetően zöngétlenedett: [bódokt] — az 1212/1212: *Bodokt* adat, illetve az 1230, 1231: *Bodokt* adat mutathatja. E magyarázat és e névszerkezet mellett szólhat továbbá az is, hogy *Bodog* személynévi előfordulásokkal az Árpád-kor okleveleiben is találkozhatunk (noha egyetlen ízben, és kissé bizonytalan azonosíthatósággal): 1211: *Bondug* [ɔ: *Boudug*] (ÁSz. 141). Ellene szól viszont az első szótagi magánhangzó kétségtelenül hosszú volta (hiszen a szóban *bovdug* > *boudug* >> *bódog* hangváltozással számolhatunk), aminek megrövidülését az itteni helynévben — minthogy hangsúlyos szótagbeli helyzetben áll — semmi nem magyarázná. (A *boldog* lexémában az *o* megrövidülése az inetimologikus *l* betoldódásának eredményeként, azzal egyidejűleg történt meg.)

A személynévi eredetet ugyanakkor nem kell elvetnünk, hiszen e magyarázat valószínűségét növeli az, hogy az Árpád-kori személyneveink között további hasonló (pl. *Bodok*) személyneveket jelentős számban találunk (pl. 1275: *Bodok*, ÁSz. 131). A településnév személynévi származtatását tehát valószínűnek tartjuk még akkor is, ha a személynévi előzmény etimológiai háttere bizonytalan (e tekintetben — mint láttuk — szláv személynévi, illetve magyar és török közszo előzmény is felmerült), hiszen a magyarországi oklevelekben feltűnnek itt számba vehető személynevek. Minthogy pedig a személynévből formáns nélküli és képzővel való névadás a településnevek körében mutatkozik a legjellemzőbb névadási formának, ez a körülmény szintén a *Bodajk* településnév elsődlegességét, és — amennyiben valós használatú név volt — a hegynév másodlagos alakulását valószínűsíti.

³ KISS LAJOS szerint a *Bodajk* név etimológiai kapcsolatrendszerébe tartozik bele a *Bodoglár* településnév is, amelyről pedig azt írja, hogy a kun *budaq* 'ág' származéka (FNESz. 1: 223).

4. A székesfehérvári keresztesek javait megerősítő oklevélben szereplő *Bodogth* névfornának a korabeli hangzása tehát [bodokt], vagy esetleg [bodogd] formában adható meg. Morfológiai szempontból a név nagy valószínűséggel egy *Bodok* ~ *Bodog* személynévi alapszót és vagy a *-d* képző zöngétlen *-t* változatát, vagy magát a *-d* képzőt tartalmazza. A település nevének fent bemutatott adatsora a névben bekövetkező változási folyamatokat is jól rekonstruálhatóvá teszi: *Bodokt* ~ *Bodogd* (1193: *Bodogth*) > *Bodoxt* (1201: *Bodoht*) > *Bodajt* (1408: *Bodayth*) > *Bodajk* (1882: *Bodajk*).

A legszembetűnőbb és a leginkább magyarázatra szoruló módosulás e változási sorban talán a *xt* > *jt* hangváltozás, melyet KISS LAJOS szórványos, de szabályos hangváltozásként határoz meg, és több helynévi és személynévi példát is említ rá: pl. *Ohtun* > *Ajton*, *Mahtén* > (*Nagy*)*majtény*, *Zahta* > *Zajta* stb. (KISS 1995: 31), de lásd még ehhez KT.: *rohtonc* [roxtok] > *rajtunk*. BÁRCZI GÉZA a Magyar hangtörténet című művében szintén szabályosnak nevezi ezt a hangváltozást az ómagyar korra vonatkozóan, s kiemeli, hogy az különösen gyakori volt az *-ít* műveltető képző előzményében: pl. *kemenyhty* [keményixti] > *keményít*, *ydwezeyth* [idvezejt] > *üdvözít* (1958: 131).

Figyelmet érdemel továbbá a névforma végén bekövetkező *t* > *k* változás is, melyre ugyancsak találunk helynévi példákat KISS LAJOS művében: pl. *Inota* > (*Tisza*)*inoka*, *Zsitva* > *Zsikva*, *Otmár* > *Akmár* (1995: 31).

5. *Bodajk* birtok történeti-etimológiai vizsgálatát a nevéől nyerhető információk feltárása után a leírásában szereplő határpontok hasonló metodikájú elemzése, helynév-rekonstrukciója teszi teljessé, hiszen e módszer egyik alapelve az, hogy a helynévfejtést mindig az adott név teljes adatsorának tagjaként kell értelmezni (ennek jelentőségét itt is láthattuk), és annak a forrásnak az elemeként kell interpretálni, amelyben előfordul. A birtokleírásban szereplő határpontok részletes nyelvi elemzésével ez utóbbi kritérium kerül majd — egy másik írásomban — előtérbe.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.

CAH. = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Compositus GEORGIUS GYÖRFFY. Budapest, Balassi Kiadó, 1994.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.

EKFT. = *Első Katonai Felmérés (1763–1787)*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/first-survey-hungary>

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997, 1999, 2012, 2017.
- HKFT. = *Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887)*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000>
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névévarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kat. = *Kataszteri térképek (XIX. század)*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral>
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KFmT. = *Magyarország Katonai Felmérése (1941)*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941>
- MIKOS JÓZSEF 1936. *A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- MKFT. = *Második katonai felmérés (1819–1869)*. <https://maps.arcanum.com/hu/browse/country/secondsurvey/>
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névévarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névévarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

The Description of the Bodajk Estate in the Charter of Székesfehérvár Hospitallers

In this paper I provide a comprehensive linguistic analysis for the name of Bodajk in Fejér County, one of the estates in the charter confirming the assets of the Székesfehérvár hospitallers (1193). I introduce the local features of the name, its historical data and based on these I discuss issues related to toponym etymology. As part of this, I also assess findings of scholarly publications and introduce in more detail the solution that I found to be most plausible. In connection with etymology, I also pay attention to the processes related to changes in terms of historical phonology.

Keywords: Bodajk, charter, historical toponym reconstruction, toponym etymology

Csibrány Lili
 ORCID: 0009-0007-3253-8728
 Debreceni Egyetem
 csibranylili@mailbox.unideb.hu

Helynévi lexémák csiki helynevekben

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

1. A mindenkori helynévrendszer új helynevek alkotásában betöltött szerepe az újabb helynévkutatás egyik fontos kérdése. Minderről korábban a helynévadás részkérdései, így elsősorban a meglévő helynévtípusok mintájára történő helynévadás, valamint a más nyelvekből való névátvétel kapcsán esett szó (BÁRCZI 1958: 146). A meglévő helynevek helynévadást determináló szerepe a mikrotoponímiai rendszerek kapcsán is felszínre került, amelyek már meglévő anyaga egyrészt úgy határozza meg az új helynevek keletkezését, hogy ellenáll a homonímia jelenségének, másrészt pedig oly módon, hogy a meglévő helyneveivel újabb helynevek keletkeznek (SEBESTYÉN 1960: 83). A téma egyik vetületének vizsgálatával HOFFMANN ISTVÁN részletesebben is foglalkozik A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen című tanulmányában (1984–1885). Kimutatja azt, hogy mennyire gyakori névalkotó eszközzé válhat egy önállóságát elveszített, határrésszé vált település neve a befogadó település névrendszerében, meghatározva annak sajátos változási folyamatát, amely a közsői elemekből alkotott földrajzi nevek háttérbe szorulását, a helynévi alapú földrajzi nevek előtérbe kerülését eredményezte.

HOFFMANN ISTVÁN modellelméleti megalapozottságú helynévkutatásai továbbvizsgálja a helynevek helynévalkotó szerepének a kérdését, amely a hagyományos szakirodalomban háttérben maradt, új távlatokat nyitva e problémakörnek. „A létező helynévrendszer többféleképpen is meghatározza az új helynevek keletkezését. Közvetlenül, pozitív értelemben a meglévő nevek újbóli felhasználásával, negatív értelemben pedig oly módon, hogy közeli helyek esetén a névazonosság általában nem szokásos (azaz a mikrotoponímiai rendszerek kerülnek a homonímiát). Hatását tekintve azonban felülmúlja ezek szerepét az a közvetett determináció, amely a névminták átörökítése révén érvényesül.” (HOFFMANN 2007: 35). A helynevek nyelvi sajátosságainak rendszerszerű vizsgálatai elsősorban a helynévrendszerek helynévadásra gyakorolt közvetlen és közvetett hatásával foglalkoznak, amelyet a helynévadási norma meghatározottságában értelmeznek. A helynévvel alakult helynevek névmodelljei a helynevek nyelvi elemzésének különböző síkjain tárhatók fel (i. m. 37–162). A helynevek lexikális modelljeinek

jelentéstani, szófaji alapon elkülönített főbb kategóriái sorában a 2. helynév(i származék) több alkategóriája is ott sorakozik: „2.1. egyrészes helynév (Alsó/*Bogács*, *Döbrés/domb*), 2.2. kétrészes helynév (Külső/*kenderszer*, Belső/*döbrésdomb*), 2.3. egyrészes képzett helynév (*Sámsoni/út*, Alsó/*töperi*), 2.4. kétrészes képzett helynév (*Kenderszeri/dülő*, *Kissédi/dülő*), 2.5. helynév eleme(i) (*Csorgó/hát* < *Csorgóér/hát*)” (i. m. 70). A helynévadási norma lexikális bázisában külön szócsoporthoz jelenlevő, helynévadásra felhasznált helynevek együttese a szemantikai bázisban — amely a helynévadás szemantikai tudatosságát bizonyítja — jellegzetes jelentéskategóriákkal társul: egyrészt a lokális jeggyel kapcsolatos helysajátosság kategóriával (S), másrészt a megnevezés jelentéscsoportjával (M). A helynévi alapú helynevek lehetnek egyrészes S (*Sárospatak* ’település’) és M (*Szamos*), valamint kétrészes S+F (*Csengeri/út*), S+M szemantikai szerkezetű nevek (*Kis/kengyeles*) egyaránt (HOFFMANN 1999: 210–211). A helynévvel alakult helynevek névalkotási szabályai között elvileg minden főbb névalkotási szabály szóba jöhet: szintagmatikus szerkesztés (*Sámsoni/út*), morfológiai szerkesztés (*Nyolcasok* < Alsó/*nyolcas*, Felső/*nyolcas*), jelentésbeli névalkotás (*Séd* ’terület’ < *Séd* ’folyó’), szerkezeti változás (*Csorgó/hát* < *Csorgóér/hát*) (HOFFMANN 2007: 79–160).

A névalkotó helynevek vizsgálata sajátos vizsgálati témaként körvonalazódik a helyneveket alkotó szókinccsel foglalkozó kutatások, pontosabban azokon belül is a helynevek nyelvi elemzésének módszerét alkalmazók körében (HOFFMANN 2003: 109–114). TÓTH VALÉRIA két tanulmányban is foglalkozik a témával a korai ómagyar kori Abaúj és Bars vármegye helynévrendszerének vizsgálata során. A helynevek a helynevekben című munkájában a meglévő helynévrendszernek a helynévalkotásban betöltött közvetlen szerepét vizsgálja, azaz a már létező helyneveknek új helynévszerkezetekbe való beépülését (1999). Részletezően bemutatja a helynévvel alakult egyrészes nevek és kétrészes nevek szerkezeteinek jellegzetes típusait, kitérve helynévi névrészek funkcióira, névalkotási szabályaikra egyaránt. A helynevek lexikális szerkezetéről című másik tanulmányában a vizsgált korpusz teljes lexikális-morfológiai szerkezetét tárja fel, elméleti szempont figyelembevételével (2001). A felszínre hozott lexikális struktúrák tipológiai rendszerében nagyon változatos lexikális szerkezetű típusokat mutat ki a helynévi alapú megnevezések csoportjaiban, megvilágítva azok különböző nyelvi sajátosságait is. BÍRÓ FERENC a víznevek kapcsán vizsgálja a meglévő helyneveknek a mindenkorai helynévrendszerre gyakorolt hatását (1999). Kimutatja, nyelvi szempontból elemzi az egykor vizekben gazdag település, Körösladány elsődleges vízneveivel alakult jelentős számú másodlagos, harmadlagos helynevek egész sorát, amelyek jelentős hatást is gyakoroltak a helyi névrendszerre.

2. Köszöntő írásommal azoknak a tanulmányoknak a sorához csatlakozom, amelyek a helyneveket alkotó szókinccs helynévi lexikális elemeit tárják fel. Csiki

előnyelvi mikrotoponímiai rendszerek helynévvel alakult megnevezéseit vizsgálom, a helynevek nyelvi elemzésének módszerével tárva fel nyelvi sajátosságait. Ezek a mikrotoponímiai rendszerek¹ összesen 2716 helynevet tartalmaznak. Ezek között 1117 olyan helynév fordul elő, amely a helynévrendszer valamely már meglévő helynévvel alakult (pl. *Almás-mező/kútja* – Cs, *Sóvető/teteje* – Cs, *Nagy-patak²* ('legelő') – Cs stb.; *Bükk/eleje* – Cso, *Hallgató-domb/teteje* – Cso, *Sár utca/kert* – Cso stb.; *Abránfalva* ('szántó föld') – K, *Bálint völgye/útja* – K, *Leső/pataka* – K stb.; *Ajnádi/Alszezi eszténa* – M, *Bükki/barlang* – M, *Vetéskapu* ('szántó föld') – M; *Bánya-pataki/borvíz* – S, *Belső/Bolhaszeg* – S, *Hideg-kút/oldala* – S stb.), helynévi névelemet tartalmazó mikronevek az összállomány közel felében mutathatók ki (41,12%). A helynévrendszerek névadásra gyakorolt hatása a vizsgált települések helynévrendszereiben viszonylag hasonló mértékű, amit meghatároz a települések névállományainak területfüggő nagysága is. Minderre a következő adatok egyértelműen rámutatnak. A helynevet tartalmazó névszerkezetek a leggazdagabb állományban, a 780 névből álló csíkszentsimoniban 42,82%-ot tesznek ki (334 név; pl. *Bükk-szád/pataka*, *Nagy/Olt*, *Cikók/Zöldese* stb.), a valamivel kevesebb, 677 névadattal jellemezhető csíkszentmihályi névanyagban 40,62%-os az arányuk (275 név; pl. *Akasztó-hegy/dűlő*, *Malomvölgy/utcája*, *Veres-kő/völgye* stb.), az 512 helynevet számláló karcfalvi névrendszerben viszont 42,96%-os a gyakoriságuk (220 név; pl. *Alsó/káposztáskert*, *Köves-patak²* 'völgy', *Felső/Vasút utca* stb.). A két legkisebb névállomány közül a 306 helynévből álló csobotfalvi helynevek együttesében a szóban forgó mikronevek aránya 41,5% (127 név; pl. *Alsó/Sáros-völgy*, *Csobotfalva/utca*, *Nagy/Somlyó* stb.), viszont érdekes módon a valamivel több, azaz 441 adattal rendelkező csikcsekefalvi mikronévanyagban a helynévi alapú megnevezések mindössze 36,50%-ot tesznek ki (161 név; pl. *Kozmási/Megye-sár*, *Meggyes/feje*, *Vesszős-árok/homloka* stb.). A helynevet tartalmazó mikronevek településenkénti arányai azt igazolják, hogy a települések helynévrendszerei jelentős hatást gyakorolnak a helyi névadásra, a mikronévi rendszerekben nagy számú helynévi alapú megnevezés fordul elő.

A helynévi névelemmel alakult csíki mikronevek állománya a névfajták szerinti megoszlást tekintve is sajátos képet mutat. A névfajták között előfordul a csíki mikrotoponímiai rendszerek minden egyes helynévfajtája: a víznév, a vízparti név, a domborzati név, a határnév, a lakott területi név és az építménynév egyaránt, ami arra enged következtetni, hogy a települések meglévő helynévrendszerei meghatározzák minden rájuk jellemző helynévfajta névadását. A pontosabb adatok szerint az 1117 itt vizsgált névszerkezet valamivel több mint felét a

¹ A következő települések helynévrendszereinek adattárjai szolgáltatják a vizsgálatok forrásanyagát: Cs = Csikcsekefalva (CSOMORTÁNI 2009), Cso = Csobotfalva (CSOMORTÁNI 2007: 133–134), K = Karcfalva (CSOMORTÁNI 2004, 2005), M = Csíkszentmihály (CSOMORTÁNI 2006: 127–130), S = Csíkszentsimon (CSOMORTÁNI 2001: 1109–1172).

420 határnév (*Dékán pataka*² 'kaszáló' – Cs, *Csereklyés/kert* – Cso, *Kőhordói/kaszalók* – K, *Nagy-parlag/farka* – M, *Borona út*² 'erdő' – K stb.) és a 314 domborzati név teszi ki (*Csipkés/vápája* – Cs, *Csere/hegy* – Cso, *Borvíz/oldal* – K, *Lapos-havas/verőfénye* – M, *Köves-patak/oldala* – S stb.), így az előbbieket előfordulási aránya 37,60% a helynevekkel alakult struktúrák összszámlájában, az utóbbiaké pedig 28,11%. A névstruktúra adatainak másik felén a 181 víznév (16,20%; pl. *Nagy-vész/pataka* – Cs, *Csobotfalvi/patak* – Cso, *Madicsa/pataka* – K, *György vágása/pataka* – M, *Bor-réti/borvíz* – S stb.), a 136 építménynév (12,17%; pl. *Meggyes/útja* – Cs, *Kánásor/útja* – Cso, *Karcfalvi/templom* – K, *Borvíz/hídja* – S stb.), a 43 lakott területi név (3,84%; pl. *Nagy út/szere* – Cs, *Agyagfalva* – Cso, *Csigafalvi/esztana* – M, *Felső/Vízre járó* – K, *Nagy/Kápolnaszeg* – S stb.), valamint a 23 vízparti név (2,05%; pl. *Nagy/Mocsár* – Cso, *Keleti/semlyék* – K stb.) osztozik. A helynévi névelemet tartalmazó csíki mikronevek túlnyomó többsége a külterületi név csoportjába tartozik, mint a határnév, a domborzati név, a víznév, a vízparti név, de néhány névfajta a belterületi nevek között is felbukkan. A lakott területet megjelölő nevek, építménynevek elsősorban belterületi helynevek, de ritkán a külterületi nevek csoportjában is előfordul egy-egy ilyen elnevezés.

A névrészként, névelemként szereplő helynevek lexikális szempontból változatosak. A helynévadás lexikális bázisának minden kategóriájával találkozhatunk a körökben. A nagy többségük egyrészes helynév (496; pl. *Borvíz/utca* – Cs, *Csere/alja* – Cso, *Éger/melléke* – K, *Kőd/oldal* – M, *Alsó/Balázsi* – S stb.) és kétrészes helynév (424; pl. *Almás-mező/kútja* – Cs, *Bálint sarka/pataka* – Cso, *Bánya-tető* – K, *Három-kő/oldala* – M, *Bükk-szád* – S stb.). Szép számmal van jelen helynévelem is közöttük (114; pl. *Vizer < Vizer/vápa* – Cs, *Ádám–Éva dombja 'Ádám–Éva keresztje dombja'* – Cso, *Hosszú < Hosszú-dűlők* – K, *Cibre < Cibrefalva* – M, *Kápolna/híd 'Kápolna-patak/híd'* – S stb.), egyrészes képzett helynév (50; pl. *Kotormányi/rész* – Cs, *Kánásori/kertek* – Cso, *Batézi/dűlő* – K, *Illanci/út* – M, *Feketési/patak* – S stb.) és kétrészes képzett helynév (41; pl. *Csekefalvi/rét* – Cs, *Csere-alji/út* – Cso, *Karcfalvi/templom* – K, *Csigafalvi/esztana* – M, *Bor-réti/borvíz* – S stb.) viszont kisebb számmal szerepel közöttük. A következőkben a helynévi alapú egyrészes és kétrészes neveket külön tárgyalom.

2.1. A helyneveket tartalmazó egy- és kétrészes névszerkezetek közül sajátos módon az egyrészes szemantikai szerkezetű típusok kisebb gyakorisággal jelentkeznek: a helynévi alapú mikronevek bő negyed részét teszik ki. Ezek egyrészt S sajátosságfunkciót, másrészt M megnevező funkciót hordozó szemantikai szerkezetek. Az előbbieket fordulnak elő túlsúlyban a vizsgált névanyagban, összesen 286 helynév tartozik a csoportjukba (Cs: 34, Cso: 27, K: 62, M: 91, S: 72), az M funkciót hordozó helynévi alapú egyrészes nevek jóval ritkábbak, mindössze 36 helynév képviseli őket (Cs: 6, Cso: 3, K: 5, M: 10, S: 12).

A sajátosságfunkcióval bíró helynévi lexémát tartalmazó egyrészes helynevek névfajtáikra nézve változatosak. Többségük határnév (173; pl. *Cibrefalva* – M, *Fekete kereszt*² – Cso, *Kardák vályúja*² – K, *Nagy-vérszi-patak*² – S, *Rét-kapu* – S stb.) és domborzati név (81), amelyek túlnyomó többsége víznévvel alakult völgy-név (pl. *Antalok pataka*² – K, *Bajoz pataka*² – Cs, *Királybíró pataka*² – M, *Nagy-pataka*² – S, *Somlyó pataka*² – Cso stb.), de kiemelkedésnév is előfordul körükben (pl. *Bodor-vész* – M, *Szellő* – Cso, *Vers-bükk*² – K stb.). A típus tagjai között kisebb számmal víznevek is előfordulnak (17), s ezek kizárólag forrásnevek (pl. *Belső-vályúk*² – M, *Juharos vályúja*² – K, *Vályúk*² – Cso, M stb.), ritkábban ezek mellett építményneveket (8; pl. *Lánchíd* – K, *Poszogó*² – Cs, *Rossz híd* – S, *Szent Péter* – Cso stb.) és lakott területek neveit is találunk (7; pl. *Hegy alja* – K, *Sárhíd* – M, *Szentmihály* – M, *Szentsimon* – S, *Tudornegyed* – K stb.).

A sajátosságfunkcióval rendelkező S szemantikai szerkezetű helynevek helynévi névelemének szerepe eléggé differenciált. Kifejezheti a helynévvel is megnevezett helyek többféle lokális jegyét is, így elsősorban a megnevezett helyek más helyekhez való viszonyát: túlnyomórészt a helyek pontos térbeli elhelyezkedésére utal, de néhány esetben a hely valaminek a része viszonyt is jelez. A pontos elhelyezkedésre utaló nevek körében különböző helyfajták szerepelnek viszonyító elemként: s a nevek ezáltal túlnyomórészt víz (pl. *Kőkutaknál* – K, *Tóknál* – M, *Olt mellett* – S stb.), építmény (pl. *Hármashatár*² – Cso, *Falukertje*² – K, *Keresztút* – S, *Vetéskapu* – M stb.), ritkábban tájrész (pl. *Bodor-vész* – M, *Lucos alatt* – Cso, *Rókané felett* – S), térszíni forma (pl. *Hágók* – Cs, *Lasmány alatt* – S, *Szakadát* – K stb.), illetve lakott terület (pl. *Abránfalva* – K, *Cibrefalva* – M stb.) mellett, közelében vagy rajta viszonyt tükrözhetnek. A *Belső* – Cs, *Felső* – Cs határnevek viszonyított helyzetre utalnak. A rész–egész viszonyt kifejező egyrészes nevek között domborzati neveket találunk (völgynevet: *Lyuk száda* – S; dombnevet: *Vár-tető* – M, *Bánya-tető* – K). Az egyrészes helynevek névelemei lehetnek egyrészes helynevek (43; pl. *Aladáré 'hegy'* – S, *Hágó 'szántóföld'* – S, *Lucos alatt* – Cso, *Strázsa* – M stb.), kétrészes helynevek (186; pl. *Abránfalva 'szántóföld'* – K, *Antalok pataka*² 'völgy' – K, *Boronás út*² 'erdő' – S, *Kicsi hidnál* – Cs stb.), valamint helynévelemek (38; pl. *Cibre* – M, *Királybíró* – M, *Szellő* – Cso, *Hosszak* – S stb.). A lokális jegyet kifejező egyrészes helynevek névalkotási szabályai többfélék, amelyek közül a jelentésbeli névalkotás a leggyakoribb, különösen a metonimikus névalkotás jellemző (209; pl. *Antalok pataka*² 'völgy' – K, *Boronás út*² 'erdő' – S, *Döggút*² – M, *Kicsi-kút*² – Cs stb.), de a metaforikus névadásra is találunk néhány példát (3; pl. *Gecemáni-kert* – Cso, *Lánchíd* – K, *Tudornegyed* – K). A metonimikus névadás néhány településnévből alakult határnévi példájának névalkotásai szabálya jelentésátértékelődésként is értelmezhető (lásd ehhez TÓTH 2008: 51; pl. *Abránfalva* – K, *Cibrefalva* – M stb.). A morffematikai szerkesztés helynévpéldái (11) alakulhattak az -s helynévképzővel

(pl. *Imre-kő* – M), a *-k* többesjellel (pl. *Hosszak* – S), a *-nál/-nél* helyhatározó-
 raggal (pl. *Kicsi hídnál* – Cs, *Kőkutaknál* – K, *Tóknál* – M, *Sándor András ke-
 resztfájánál* – M), valamint névutóval egyaránt (pl. *Lasmány alatt* – S, *Lucos alatt*
 – Cso, *Rókáné felett* – S, *Őrház mellett* – M, *Vasúton kívül* – K). Mindezek mellett
 a szerkezeti változás is közrejátszott néhány egyrészes helynév alkotásában (40):
 főképpen az ellipszis (pl. *Vizer* < *Vizer-vápa* – Cs) és a redukció (pl. *Cibre* <
Cibrefalva 'határnév' – M, *Királybíró* < *Királybíró pataka*² 'völgynév' – M),
 illetve kisebb arányban a bővülés is (pl. *Rossz kútja* < *Rossz-kút* 'határnév' – K,
Hosszak < *Hosszú* – Cs stb.). Az S szemantikai szerkezetű helynevek sorában
 előfordulnak olyan szinonim helynévpárok is, amelyek tagjainak névalkotási sza-
 bályja nem állapítható meg pontosan ide vonatkozó történeti adatok hiányában
 (23; pl. *Ördögös-tó* ~ *Ördögös-tónál* – Cso, *Tók*² ~ *Tóknál* – M stb.), csak felté-
 tételezéseink lehetnek azokkal kapcsolatban. Az említett határnévi névpárok pél-
 dáinak tagjai keletkezhetnek egymástól függetlenül víznevek metonimikus névát-
 vitelével (*Ördögös-tó*, *Tók*²), illetve víznévi alapjuk határozóraggal való
 morfológiai szerkesztésével (*Ördögös-tónál*, *Tóknál*). De szerkezeti változás
 is alakíthatta a névpárokat: konkrétan a morfológiai szerkesztéssel keletkezett
 elsődleges határnevek redukciója (*Ördögös-tónál* > *Ördögös-tó*, *Tóknál* >
*Tók*²).

A helynévvel alakult egyrészes helynevek másik szemantikai szerkezet típusa
 a megnevező szerepű névszerkezet (M), amelyet mindössze 36 helynév képvisel,
 így nem annyira gyakori, mint a sajátosságot kifejező névstruktúra. A szerkezet-
 típus megnevező névrészei szemantikai szempontból egyneműek, semmiféle in-
 formációt nem közölnek a szóban forgó helyekről, csak megnevezik azokat. Ez a
 névszerkezeti típus túlnyomórészt a határnevek körében figyelhető meg (22; pl.
Borzik – Cs, *Datkora* – S, *Nyilénk* – M, *Osztoros* – K, *Mányír* – Cso stb.), ugyan-
 akkor a domborzati nevek sorában is felbukkan, főként a hegynevek csoportjában
 (12; pl. *Illanc* – M, *Kánásor* – Cso, *Naskalat* – M, *Osztoros* – K, *Terkő* – K), de
 az *Olt* folyónévben is jelen van, amely makronévként Karcfalva és Csíkszentsi-
 mon mikronévanyagába illeszkedik be. A megnevező funkciójú nevek túlnyomó
 része belső keletkezésű helyneveken alapul. Ezek deszemantizáció útján elveszí-
 tették szemantikai transzparenciájukat, az alapjukon álló egyrészes és kétrészes
 helynevek különböző hangtani változások nyomán névelemszerkezetükben elho-
 mályosultak (pl. *Borzik* < *Borzlik* 'Borzlyuk' – Cs, *Osztoros* < *Ostoros* – K stb.;
 lásd ezekhez a FNESz. megfelelő szócikkeit). Az *Olt* folyónév névátvétellel,
 „szláv közvetítéssel kerülhetett a magyarba” (FNESz.), így jövevénynévként
 eleve megnevező funkciójú névnek mondható. Ide vonatkozó történeti adatok hiá-
 nyában néhány további megnevező funkciójú helynév eredete megfejtethetetlen,
 így a helynévi alapjuk is csak feltételezhető névelem (pl. *Datkora* – S, *Depsi* – S,
Kekága – M, *Naskalat* – M stb.).

2.2. A csíki mikrotoponímiai rendszerekben nemcsak egyrészes helynévvel alakult megnevezésekkel találkozhatunk, hanem kétrészes helynevekkel is. A 795 kétrészes helynév többsége (640 név) S+F szemantikai szerkezetű (Cs: 106, Cso: 72, K: 110, M: 149, S: 203), kisebb részük (144 név) S+M struktúrájú (Cs: 15, Cso: 24, K: 40, M: 5, S: 1), 10 elnevezés pedig M+F szerkezetet mutat (Cso: 1, K: 3, M: 5, S: 1), és mindössze egy csíkszentsimoni helynév képviseli az M+M szemantikai struktúrát.

Az S+F szerkezetű mikronevek fajtajelölő (F) névrésze lexikális szempontból egyszerű vagy összetett földrajzi köznév (pl. *Csekefalvi/rét* – Cs, *Feketés/patak* – S, *Szent Bükk-szádi/borvíz* – S, *Szurdoki/kőbánya* – S stb.), a helynévi bővítésményszerű pedig sajátosságra utaló funkcióval rendelkezik. Az F névrész alapján körvonalazódnak azok a helynévfajták, amelyek közé az itt tárgyalt névtípus egyedei tartoznak. Érdekes módon a legtöbb ilyen helynév domborzati név (204; pl. *Barakasza/észak* – M, *Gelence/oldala* – K, *Lasmány/gödör* – S, *Megye/vápája* – Cs, *Mogyorós/árnyék* – Cso stb.), víznév (154; pl. *Almás-mező/kútja* – Cs, *Bánya-pataka/borvíz* – S, *Hideg-kút/pataka* – Cso, *Kicsi-loki/borvíz* – K, *Pityókás-kert/tava* – M stb.), határnév (136; pl. *Akasztó-hegy/kert* – M, *Cifra-bükk/pusztája* – S, *Csereklyés/kert* – Cso, *Ködl/erdeje* – K, *Rét/parlag* – Cs stb.) és építménynév (118; pl. *Borvíz/hídja* – S, *Gyergyói/út* – K, *Vasfúvó/útja* – M stb.), de kisebb számban előfordul közöttük lakott terület neve (18; pl. *Borvíz/utca* – Cs, *Malom-völgy/utcája* – M, *Temető/utca* – Cso, *Fő út/melléke* – S stb.) és vízparti név is (10; pl. *Bánya-patak/töve* – S, *Békás/töve* – Cs, *Mocsár/szél* – Cso stb.).

Az S+F szemantikai szerkezetű nevek sajátosságot jelölő (S) bővítésményszerű többféle szemantikai jegyet fejez ki. Ezek között többségben vannak a helyek különböző lokális viszonyait jelző elnevezések. Rész–egész viszony (80) főként domborzatrésznevekben jelenik meg (55; pl. *Akasztó-hegy/oldala* – M, *Gőzös/oldal* – K, *Hallgató-domb/teteje* – Cso, *Hegy/farka* – K, *Kincs-kő/tető* – S, *Lok/szád* – K stb.), de jelen van a határnevekben is (24; pl. *Bükk/szád* – S, *Csere/farok* – Cso, *Csere/kapu* – K, *Nagy-parlag/farka* – M, *Szomos/dereka* – Cs stb.), a víz- és vízparti nevekben (5; pl. *Kurta/pataka* – Cs, *Mogyorós/kútja* – Cso, *Tizás/kútja* – S; *Két-ág/tő* – Cs, *Mocsár/szél* – Cso), valamint két építménynévben is (*Hosszú ereszkedő/kanyara* – S). Az S+F szemantikai szerkezetű mikronevek első névrészenek a leggyakoribb szerepe azonban a hely pontos elhelyezkedésének a jelzése (454), amely ugyanakkor tovább differenciálható: kifejezhet ugyanis víz melletti (80; pl. *Bánya pataka/borvíz* – S, *Bánya-patak/gödre* – M, *Bence/havasa* – Cs, *Borvíz/oldal* – K, *Szépvíz/töve* – Cso stb.), térszíni forma melletti (93; pl. *Akasztó-hegy/kert* – M, *Aladár oldala/útja* – S, *Gőzös/pataka* – K, *Kánásori/kút* – Cso, *Kőszál/pataka* – Cs stb.), tájrész melletti (236; pl. *Bükk-szádi/borvíz* – S, *Csereklyés/kert* – Cso, *Kerek-mező/pusztája* – Cs, *Partikula/kertje* – K, *Szilas/pataka* – M stb.), lakott terület melletti (15; pl. *Csekefalvi/borvíz* – Cs, *Csorosza/hídja* –

M, *Felszegi/kereszt* – S, *Kőtemető/háta* – K, *Sár utca/kert* – Cso stb.), valamint építmény melletti fekvést (30; pl. *Bánya/köz* – K, *Bárka/melléke* – S, *Hármas keresztfa/utcája* – Cs *Templom/dűlő* – M stb.). A térbeli helyviszonyok sajátos példája, az irány szintén megfigyelhető a vizsgált mikronevek anyagában (63), s ez leginkább útnevekre jellemző (pl. *Bajoz/útja* – Cs, *Borvízi/út* – M, *Csomortáni/út* – Cso, *Rét/útja* – Cs stb.), de határnevekben is előfordul (pl. *Híjászóra/menő* – Cso, *Oltra/menő* – S, *Rétre/menő* – Cs stb.). A kétrészes S+F szemantikai típusú helynevek további helynévi bővítményrészei ritkábban a helyek külső sajátosságait is felidézik (26): utalhatnak birtokosra (pl. *Bánkfalvi/dűlő* – S, *Csigafalvi/eszteta* – M, *Iskola/erdeje* – S stb.), építményre (*Ádám-Éva/dombja* – Cso, *Akasztó/láb* – S, *Szent Péter/hegy* – Cso stb.), eseményre (pl. *Cinkus/utca* – Cs). 17 elhomályosult motivációjú helynév esetében többféle elemzési lehetőség is felmerül (pl. *Aladár/tető* – S, *Aladár/oldala* – S, *Kotormányi/rész* – Cs, *Debrece/pataka* – Cs stb.).

Az előbbieken bemutatott kétrészes mikronevek helynévi névelemei zömmel egyrészes helynevek (297; pl. *Avas/tető* – K, *Bükk/eleje* – Cso, *Feketés/patak* – S, *Illanc/martja* – M, *Rétre/menő* – Cs stb.) és kétrészes helynév (184; pl. *Akasztó-hegy/oldala* – M, *Kápolna-patak/híd* – S, *Nagy-völgy/teteje* – Cs stb.). De mindezek mellett egyrészes képzett helynév (45; pl. *Bészéki/borvíz* – S, *Kánásori/kút* – Cso, *Madicsai/fürdő* – K, *Szurdoki/kőbánya* – Cs stb.) és kétrészes képzett helynév (40; pl. *Csekefalvi/borvíz* – Cs, *Kicsi-Loki/borvíz* – K, *Nagy-Mocsári/borvíz* – Cso, *Nagy-pataki/vályúk*¹ – M stb.) is utal helyviszonyra a vizsgált helynevek körében, csakúgy, mint helynévelem (74; pl. *Cibre/oldala* – M, *Hegyes/oldal* – Cso, *Lesőd/hídja* – K, *Sapka/tető* – S, *Úz/völgy* – Cs stb.).

A helynévvel alakult S+F szemantikai szerkezetű nevek legjellegzetesebb névalkotási szabálya a szintagmatikus szerkesztés (505). A szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek túlnyomórészt jelzős szerkezetek (482), amelyek elsőprő többsége jelölt birtokos jelzős szerkezet (353; pl. *Akasztó-hegy/oldala* – M, *Balaskó/erdeje* – K, *Bükk-sarok/hídja* – S, *Csere/alja* – Cso, *Csipkés/teteje* – Cs stb.), a jelöletlen jelzős szintagmák kisebb számban jelentkeznek (141; pl. *Borvízi/út* – M, *Borvíz/oldal* – K, *Cserelfarok* – Cso, *Kincs-kő/tető* – S, *Mogyorós/oldal* – Cs stb.). A szintagmatikus szerkesztéssel alakult helynevek körében a jelzős szerkezetek mellett ritkán határozós szerkezetek is előfordulnak: ezek jellemzően határnevek (13; pl. *Kőd felél/forduló* – M, *Rétre/menő* – S, *Szentmártonra/menő* – S, *Szépvíz felél/forduló* – M stb.). Egyes helynevek szerkezeti változással keletkeztek, főként redukcióval (pl. *Hegyes/oldal* < *Hegyes-kert/oldal* – Cso, *Kápolna/híd* < *Kápolna-patak/híd* – S, *Iskola/erdeje* < *Iskolaszék/erdeje* – S stb.). Olyan kétrészes névszerkezetek is vannak a helynévi lexémát tartalmazó nevek e csoportjában, amelyek névalkotási szabálya — történeti adatok hiányában — nem állapítható meg egyértelműen (128). Ezek a helynevek általában szinonim

névpárokat alkotnak, amelyek tagjairól nem dönthető el pontosabban, hogy melyik az elsődleges és melyik a másodlagos név közülük (pl. *Feketési/út* ~ *Feketés/út* – S, *Madicsai/fürdő* ~ *Madicsai/fürdő* – K stb.). Elképzelhető, hogy ezek a névpárok párhuzamosan keletkeztek szintagmatikus szerkesztéssel, de azt is feltételezhetjük, hogy a névpárok egyik vagy másik tagja előzménynévként szintagmatikus szerkesztéssel alakult (*Feketési/út* és *Madicsai/fürdő*, illetve *Feketés/út* és *Madicsai/fürdő*), a másik tagja pedig az előzménynév szerkezeti változásával. Ennek értelmében bővüléssel is létrejöhetett a *Feketési/út* (< *Feketés/út*), a *Madicsai/fürdő* (< *Madicsai/fürdő*), de redukció is alakíthatta a *Feketés/út* (< *Feketés/út*) és a *Madicsai/fürdő* (< *Madicsai/fürdő*) névváltozatokat.

A helynévvel alakult csíki helynevek következő csoportja az S+M szemantikai szerkezetű típusú nevekből tevődik össze. 144 kétrészes helynév sorolható ebbe a névcsoportba, amelyek döntő többsége határnév (84; pl. *Alsó/Balácsi* – S, *Cikók/Zöldese* – S, *Mogyorós/Kicsi-ültetettje* – Cs, *Tós/Nyír-kert* – K stb.), kisebb számban pedig lakott terület neve (18; pl. *Alsó/Vasút utca* – K, *Felső/Vasút utca* – K, *Kis/kápolnaszeg* – S, *Nagy/kápolnaszeg* – S stb.), vízparti név (13; pl. *Alsó/Mocsár* – Cso, *Felső/Mocsár* – Cso, *Alsó/Semlyék* – K, *Felső/Semlyék* – K stb.), domborzati név (13; pl. *Alsó/Sáros-völgy* – Cso, *Felső/Sáros-völgy* – Cso, *Kicsi/Pogány-havas* – Cso, *Nagy/Pogány-havas* – Cso stb.), építménynév (10; pl. *Ajnádi/Alszezi esztana* – M, *Belső/Katlanok* – M, *Felszezi/Csordahajtó út* – M stb.), víznév (6; pl. *Alsó/Vágás-víz*¹ ~ *Kicsi/Vágás-víz*² – Cso, *Kicsi/Olt* – S stb.).

A névszerkezetek megnevező (M) szerepű alaprésze kötelező módon helynévi alapú névrész, viszont a sajátosságra (S) vonatkozó bővítményrészük vagy helynévi névelem, vagy valamilyen sajátosságot jelölő szó. A megnevező funkciójú alaprészüket zömmel egyrészes helynév (98; pl. *Belső Katlanok* – M, *Cikók Zöldese* – S, *Csikszentsimon* – S, *Szentmihályi-Kőd* – M stb.), kisebb számban pedig kétrészes helynév (45; pl. *Nagy/kápolnaszeg* – S, *Kozmási/Megye-sár* – Cs, *Mogyorós/Kicsi ültetettje* – Cs stb.). E nevek helynévi bővítményrésze többnyire egyrészes helynév (7; *Csik/csekefalva*, *Csik/csobotfalva*, *Csik/karcfalva*, *Csik/szentmihály*, *Csik/szentsimon*, *Mogyorós/Kicsi ültetettje* – Cs), ritkábban egyrészes képzett név (4; *Ajnádi/Alszezi esztana* – M, *Alszezi/Csordahajtó út* – M, *Kozmási/Megye-sár* – Cs, *Szentmihályi/Kőd* – M), egy esetben pedig kétrészes helynév (*Kicsi Bárka/melléke* – S). Ezek a helynévi lexikális elemek főként lokális viszonyfajta utalnak (pl. *Alszezi/Csordahajtó út* – M, *Csik/csekefalva*, *Csik/csobotfalva*, stb.), de birtoklást is kifejezhetnek (pl. *Ajnádi/Alszezi esztana* – M, *Kozmási/Megye-sár* – Cs, *Szentmihályi/Kőd* – M). A sajátosságyszót tartalmazó bővítményrész e nevekben jobbára képzett melléknév (81; pl. *Alsó/Balácsi* – S, *Belső/Katlanok* – M, *Külső/Gát* – Cs, *Felső/Lok* – K stb.), ritkábban képzetlen melléknév (47; pl. *Kicsi/Pogány-havas* – M, *Nagy/Pogány-havas* – M, *Kis/Somlyó* – Cso, *Nagy/Somlyó* – Cso, *Kicsi/Lok* – K, *Nagy/Lok* – K stb.), de sorszámnév is

előfordul közöttük (pl. *Első/Szilas* – M, *Első/Rekettyés* – K, *Első/Szakadát* – K stb.), valamint egy ízben befejezett melléknévi igenevet is láthatunk a névstruktúrában (*Levágott/Csere-sarok* – Cs). Két elnevezésben *-k* többesjellel álló családnév jelentkezik sajátosságjelölő névrészként (*Cikók/Zöldese* – S, *Hollók/Zöldese* – S).

A kétrészes S+M szemantikai szerkezetű helynevek szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek, és a hagyományos szakirodalom által névdifferenciálódás néven említett jelenséggel függenek össze (lásd ehhez INCZEFI 1970: 65–71). Néhány településnév névalkotási szabályát, amelyek az ún. külső differenciálódással hozhatók összefüggésbe, szerkezeti változásként, bővítményrészsel való kiegészülésként is azonosíthatjuk (TÓTH 2008: 33): *Csik/csekefalva*, *Csik/szentmihály*, *Csik/szentsimon* stb. Az *Alsó/Sáros-völgy* ~ *Kicsi/Sáros-völgy* – Cso, *Felső/Sáros-völgy* ~ *Nagy/Sáros-völgy* – Cso névpárok keletkezési folyamata — további támpontok híján — többféleképpen is feltételezhető: a névpárok keletkezhetek egymástól függetlenül a *Sáros/völgy*¹, *Sáros/völgy*² előzménynevek és az *Alsó*-, *Felső*-, *Kicsi*-, *Nagy*- bővítményrészek szintagmatikus szerkesztésével, illetve az előzményneveknek a kiemelt bővítményrészekkel való kiegészülésével. Az S+M szemantikai szerkezetű névpárok létrejöhetnek emellett jelzői szerepű névrészcserevel (lásd ehhez TÓTH 2008: 141) is a névpárok előzménynévként értelmezhető egyik vagy másik tagja alapján: *Alsó/Sáros-völgy* > *Kicsi/Sáros-völgy*, illetve *Kicsi/Sáros-völgy* > *Alsó/Sáros-völgy*, *Felső/Sáros-völgy* > *Nagy/Sáros-völgy*, illetve *Nagy/Sáros-völgy* > *Felső/Sáros-völgy*.

A helynévvel alakult kétrészes helyneveknek ritka típusát alkotják az M+F szerkezetű elnevezések. Közöttük vannak határnevek (*Akasztó-hegy/dűlő* – M, *Batézi/dűlő* – K, *Csere/dűlő* – M, *Herdői/rész* – M), domborzati nevek (*Kenderes-mál/oldala* – M, *Lok/völgye* – K, *Somlyó/hegye* – Cso, *Ször-mál/oldala* – M) és víznevek (*Hidegség/pataka* – S, *Olt/vize* – K). E nevek helynévi alapú (megnevező funkciójú) bővítményrészéhez fajtajelölő szerepű földrajzi köznévi névrész társul (10; *Akasztó-hegy/dűlő* – M, *Batézi/dűlő* – K, *Csere/dűlő* – M, *Herdői/rész* – M, *Hidegség/pataka* – S, *Kenderes-mál/oldala* – M, *Lok/völgye* – K, *Olt/vize* – K, *Somlyó/hegye* – Cso, *Ször-mál/oldala* – M). A nevek helynévi elemei főként egyrészes helynevek (*Csere/dűlő* – M, *Hidegség/pataka* – S, *Olt/vize* – K, *Lok/völgye* – K, *Somlyó/hegye* – Cso), de egy kétrészes helynév (*Akasztó-hegy/dűlő* – M), valamint két egyrészes képzett helynév is megjelenik közöttük (*Batézi/dűlő* – K, *Herdői/rész* – M). Ezek a helynevek szerkezeti változás útján, kiegészüléssel keletkeztek: helynévi előzményük fajtajelölő (F) névrésszel egészült ki (*Batéz* > *Batézi/dűlő*, *Herdó* > *Herdői/rész*, *Akasztó-hegy* 'dűlő' > *Akasztó-hegy/dűlő* stb.). A *Batézi-dűlő* – K, *Herdői-rész* – M helynevek képzéses kiegészüléssel jöttek létre. Az egyetlen M+M szerkezetű helynév a csíkszentsimoni *Fitád/Kerek-nád* határnév, amelynek a jelöltje a volt téesz idején keletkezett dűlőösszevonással.

3. A helynévi lexémát tartalmazó helynevek jelentős névcsoportot képviselnek a vizsgált települések élőnyelvi mikrotoponímiai rendszereiben, ami azt jelzi, hogy a meglévő helynevek erőteljes közvetlen hatást gyakorolnak a csíki helynévadásra. Általános nyelvi sajátosságaik alapján ezek a csíki megnevezések egyértelműen beilleszkednek a helynévi alapú helynevek jellegzetes típusai körébe, szemantikai szerkezeteik ugyanis megfelelnek az e nevekre általában jellemző struktúráknak: az egyrészes S és M, illetve a kétrészes S+F, S+M és M+F szerkezeteknek.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÍRÓ FERENC 1999. Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. *Névtani Értesítő* 21: 36–42.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2001. *Csík helynevei*. Doktori disszertáció. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2004. Karcfalva helynevei 1. *Magyar Nyelvjárások* 42: 180–203.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2005. Karcfalva helynevei 2. *Magyar Nyelvjárások* 43: 173–212.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2006. A Hargita megyei Csíkszentmihály község helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 50: 124–138.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2007. A Hargita megyei Csíksomlyó, Csíktaploca és Csobotfalva helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 51: 128–137.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2009. A Hargita megyei Csíkcekefalva helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 53: 157–160.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN 1984–1985. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 103–114.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1993. Második kiadás: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Nyelvészeti Tanulmányok 14. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1960. Egy s más az élő dűlőnévanyagról. In: PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 82–85.
- TÓTH VALÉRIA 1999. Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 435–442.
- TÓTH VALÉRIA 2001. A helynevek lexikális szerkezetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 643–655.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástípológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Locative lexemes in place names in the Csík Region

The study examines the impact of the existing place-name system on place-name variation based on the present-day living place-name inventory of five settlements in the Csík Region. A linguistic analysis of the name inventories shows that nearly half of the place names were formed with pre-existing place names. The place-name parts of the place-name structures mainly refer to a local relation, but there are also a considerable number of parts with a denominative function, which can be found in different types of names with a semantic structure of one-component names (*Kőkutaknál, Olt*) as well as two-component ones (*Madicsa/útja, Nagy/Somlyó, Olt/vize*).

Keywords: place-name, place-name attribution, name element, name part, name structure

Csomortáni Magdolna
Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
ORCID: 0000-0001-7791-0174
mcsomortani@yahoo.com

A tanfelügyelő-szerkesztő Kazinczy programja és a magyar nyelv kontextusai*

DEBRECZENI ATTILA

A tanfelügyelői hivatal a saját útját kereső Kazinczy első nagy vállalkozása. A haza szolgálatának a vármegyében adódó lehetőségei helyett a haza szolgálatának egy másik útját választotta, azt, amelyet az adott körülmények között a leginkább hasznosnak tartott. Tanfelügyelői tevékenysége pályájának szerves részét képezi, elvei és céljai leginkább annak saját belső összefüggései között érthetőek igazán, figyelembe véve a négy és fél év során végbement átalakulásokat is (DEBRECZENI 2022). Célszerűnek látszik tehát együtt szemlélni a tanfelügyelőt a szerkesztővel, a nyelvkérdést például a hasznos hazafiság programjának és a *Magyar Museum* programjának szembesítésével vizsgálni. A magyar nyelvről való programos gondolkodás értelmezése pedig további differenciálást igényel, annak megfelelően, hogy milyen összefüggésben esik szó róla. Legalább négy kontextus különíthető el a korban, a művelődési, az esztétikai, a politikai és a nyelvi-nyelvészeti. A jelen tanulmányban, noha mindegyik szóba kerül, elsősorban a politikai és a nyelvi-nyelvészeti kontextus áll a középpontban, mert leginkább ezekben érhetőek tetten a tanfelügyelő és a szerkesztő programjának kapcsolatai és ellentmondásai.

1. A politikai kontextus

A *Magyar Museum* kritikai kiadása és korszakmonográfiánk vonatkozó fejezetei (Museum 2: 7–29 és DEBRECZENI 2009: 241–367) Kazinczyt a folyóirat szempontjából vizsgálták, most éppen fordítva, a folyóiratot kívánjuk elhelyezni Kazinczy pályájának adott szakaszában. A *Magyar Museum* Kazinczy irodalmi pályakezdésének reprezentatív vállalkozása, a társaságkötéskor írott *Előbeszéd* az egyetlen hosszabb teoretikus szövege (Museum 1: 504–506),¹ mely a *Magyar Museum*-hoz kötődik, s a lap megjelenéséig az egyik első, amely irodalmi és

* A tanulmány, mely egy készülő nagyobb munka fejezeteire épül, az ELKH–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

¹ A szöveget a továbbiakban e kiadásból idézzük, külön hivatkozások nélkül.

nyelvi kérdésekről szól. Az *Előbeszéd* közvetlen összefüggéseit a pálya adott szakaszában Kazinczy tanfelügyelői munkássága és a Gessner-fordítás jelentik, tehát a hasznos hazafiság jegyében elgondolt fő célok, valamint a Rádayhoz szóló ajánlás önértelmezése, tágabb összefüggéseit az 1784-es nyelvrendelet, az arra reagáló vármegyei feliratok és a tudós hazafiság érvelésmódjaiban lelehetjük fel.

Az *Előbeszéd* gondolatmenete öt logikai egységre tagolható. Az első egységet alkotó első bekezdés a nemzet hosszas álomból való felébredésének metaforájával indul, mely ébredés az utóbbi két évtizedhez kötődik, Mária Terézia és II. József idejéhez. A második egység (2–4. bekezdés) az elkésődés tényezőivel vet számot: az állandó hadakozással és a latin nyelv uralmának hátráltató hatásaival. A hadakozásokat illetően röviden felidézi a fegyverek közt hallgatnak a műzsák toposzát, majd a deák nyelvhez való ragaszkodást bírálja részletesen a törvény és a közdolgok, az oktatás, valamint a tudományok terén. A harmadik egység (5.) a jelenbeli gátló tényezőket (hangsúlyosan a pártolás hiányát) sorolja elő a nyugati nemzetek példája fényében, melyek miatt érthetőek a már felmutatható kezdemények fogatkozásai is. A negyedik egység (6.) a fogatkozások kiküszöbölését sürgeti, a tökéletességet tekintvén az egyes munkák belső érdemének mércéjéül, ezért a kritika meghonosítását nevezi meg az öntevékeny társulások egyik fő feladataként. Az ötödik egység (7–8.) a kassai öntevékeny társulás és az általuk kiadandó *Magyar Parnasszus* tervét vázolja, melyben első-sorban költeményes munkákat kívánnak közreadni, a lehetőségekhez mért szerény kezdeményként. A záró bekezdés a vállalkozás sikerében való reménykedés hangját szólaltatja meg röviden.

Az *Előbeszéd* a múlt–jelen szembeállítás sémáját követi, erre fűzve fel az elmaradottság okainak és az elmaradottság felszámolásához szükséges teendőknél az áttekintését. A szöveg a tudós hazafiság beszédmódjának érveléseiből és toposzaiból építkezik: az első mondatban megállapítja, hogy súlyos késedelem után a nemzet végre a magyar nyelv tökéletesítésének útjára lépett a széptudományok terjesztése által; a továbbiakban többször hangsúlyozódik a magyar nyelv eredendő alkalmassága a tudományok és széptudományok művelésére, Mátyás és Attila korának példáját említve; a magyar nyelv kiműveletlenségét történeti okok magyarázzák, az állandó hadakozások a török ellen, valamint a latin nyelv uralma minden téren; a nyugati nemzetek példáját követve kell megindulni a nyelv tökéletesítésének útján; a széptudományok, a poézis művelése az első lépés, ami a népeket a mélyebb tudományok befogadására vezeti. A tudós hazafiság érvelései eredendően nem lépnek ki a magyar nyelv művelődési kontextusából, még akkor sem, ha a m a g y a r n y e l v ű m ű v e l ő d é s p á r t o l á s a a hazafiság új formájaként jelenik is meg. Az *Előbeszéd* átveszi a kor általánosan használt beszédmódjának sémáit, de a sémák bizonyos elemeit új összefüggésben érti, így

a sémák és azok új módon értett elemei között reflektálatlan belső feszültség keletkezik. A magyar nyelv művelődési kontextusába eddig nem érzékelt politikai és esztétikai kontextusok szövődnek.

Az egyik reflektálatlan átértelmeződést az első mondatban bevezetett múlt-jelen szembeesítő szerkezet transzformációja jelenti. E szerint a múlt sötéttségével szembeállított jelenbeli hajnalhasadás hozza el azt a dicsőségét a hazai nyelvnek, hogy „nagyobb tökéletességre, bővségre s tisztaságra kezd lépni”. A kifejtésben a jelenhez érve azonban éppen az elért eredményekről nem kíván szólni a szöveg, sőt, inkább a fogyatkozásokat hangsúlyozza, mikor megállapítja, hogy „még a’ jobb darabjainkbann is, ha szoros ítélet alá vesszük, fogyatkozásokat találunk”, s arra szólít fel, „tekintsünk vissza inkább [...] két tizedünkre, ’s nézzük-el mit nem mutathatunk.” Ezzel az érveléssel a meglévő, egyébként örömteli kezdemények fogyatkozásokkal teli kezdeményekként állnak előttünk, az ébredés kora Ennius, és nem Horatius korát jelenti. A Gessner-fordítás Rádayhoz szóló ajánlásában, mikor felsorolja a közvetlen elődöknek az *Előbeszéd*-ben elhagyott névsorát, ugyanilyen viszonylagossá teszi a dicséretet: ha magyarul eredeti művet írunk, Európában „nállunk szebben senki sem ír; leg-alább akkor nem írt, midön Nyelvek készülni kezdett.” A továbbiakban folytatódik az elismerést megszorításokkal korlátozó érvelésmód, mely végül az *Előbeszéd* transzformált alapmetaforáját idéző sóhajjal zárul: „Ah! messze — igen messze estünk attól a’ fényességétől a’ ditsőségnek, mellynek arany hajnalát kevéssel ezelőtt már víradni láttuk.” (Ford. 36–37).²

Ennek oka a tökéletesedés ugyancsak transzformálódott fogalmában keresendő. Az *Előbeszéd* első egységében a ’tökéletesség’ egy folyamat végcélja, miként a fogalom következő két előfordulásakor is („a’ Nyelvnek tökéletes elővitelére”, „a’ tökéletesség el-érésére”), a negyedik egységben, a feladatok meghatározásakor azonban a ’tökéletesség’ az egyes munkák belső érdemének a mércéje, vagyis nem távoli cél, hanem azonnali követelmény: „De a’ tökéletesség el-érésére nem elégséges az, hogy könyveink számát halmonként szaporítsuk; hogy a’ sok gondolat ’s tűz nélkül való ízetlen verseket írogassuk, szépek tartván mihelyt sorai eggyező hangokra nyekennek, vagy a’ Görög és Római mértéket tóldozva-földozva meg-ütik.” A fűzfapoéták ellen fordult 1786 októberében a Barótihoz írott catullusi szatíra is, valamint a Rádayhoz szóló levél vonatkozó kommentárja, mely a nyomdász Landerert azért bírálja, mert „minden választás nélkül ad-ki mindent” (KazLev. 23: 16). A Gessner-fordítás ugyancsak Rádayhoz szóló ajánlása pedig a fordítás kiadását indokolja ezekkel egybehangzóan: „annak a’ nagy seregnék dühösségénn támadott bosszankodásom, a’ melly meg-részegültt Bacchánsok módjára vette-körül a’ Magyar

² Az ajánlás szövegét e kiadásból idézzük a továbbiakban, külön hivatkozások nélkül.

Helicont, fel-ébresztette bennem azt a kívánságot, hogy eddig való mulattságot haszonra is fordítsam.” Versificatio és poézis szembeállításának korabeli közhelye az *Előbeszéd* gondolatmenetében így új nézőpont megalapozását szolgálja. Nem elegendő, hogy egy mű magyar nyelvű, s ezáltal a nemzet felemelését szolgálja, a megítélés szempontja lesz az is, hogy mennyiben éri el a szép és jó kettősségében meghatározható tökéletességet, mert csak ezáltal szolgálhatja igazán a nemzet felemelését. Ezzel a mércével mérve viszont a hajnalhasadást reprezentáló kezdemények fogyatkozásai is előtűnnek, sőt, leginkább éppen a fogyatkozások tűnnek elő. A jól ismert metaforika átértelmezése a magyar nyelvűség esztétikai kontextusának megjelenését jelenti, a tudós hazafiság beszédmódjába szövődötte.

A magyar nyelv tökéletesítése a széptudományok elterjesztéséhez kötődik az első mondatban, de ez a fogalom legközelebb szintén csak a negyedik egységben, a tökéletesség új értelmezése mellett tűnik fel, a múlt áttekintése során a ’tudományok’ fogalma jelenik meg, háromszor. A ’széptudományok’ alatt a korban a poézist és az ékesszólást értették, a második mondatban feltűnő ’tudományok’ fogalom a humanista hagyományokon nyugvó, osztatlan tudásfelfogáshoz (literae) köthető, míg ennek további két előfordulása („a’ Tudományoknak tsaknem minden nemébenn”, „minden Tudomány”) talán már a szakosodás jegyében értett, önállósulni kezdő tudományokra látszik utalni. Mindhárom előfordulás a múltra vonatkozó okfejtésben szerepel: az első bekezdés Mátyás udvarának virágkorára utal, majd a felvirágzást akadályozó okok áttekintése során a latin nyelvűség bírálata következik. Itt Bessenyei máskor is idézett *Magyar Néző*-jének kifakadására emlékeztetően (mely szerint eddig még Profanus Íróink nem voltak, csak olyan könyveink, melyekben „világiság, poétaság nincsen”) írja a közelebbi múltra nézve, hogy „mintha minden Tudomány ismét a’ Papi Rendnél lett volna, mint régenten az Ostobaság századjaiban a’ Szerzetesek közt, le-téve.” Az „ostobaság századjai” kifejezés felidézi Kazinczy 1786-os episztolatöredékének opozícióját és az igazi illuminatio fogalmát, mely tanfelügyelői leveleiben a deák oskolák haszontalan műveltségével szemben az új és hasznos tudományok oktatását és terjesztését jelenti.

A latin nyelvhez való ragaszkodás bírálatának azonban ez csak az egyik eleme, az *Előbeszéd* második egységében nagyobb hangsúlyt kap a latinnak a törvénykezés és államélet terén betöltött uralkodó szerepe. A második bekezdés ezt nevezi meg a magyar nyelv visszamaradásának okaként, mert ugyan a magyar — mint példákkal igyekszik bizonyítani — eredendően alkalmas lett volna a közdolgok folytatására, de eleink „veszedelmesnek tartván minden ujjítást nem gondolkoztak arról, hogy a’ már egyszer bé-vett rend-tartást meg-változtassák.” A tudós hazafiság e jól ismert latinellenes érvelésének a helyi értéke az 1784-es nyelvrendelettel némiképp megváltozott. Ennek indoklása, mint az a *Magyar*

Hírmondó részletes magyar nyelvű összefoglalójából³ is kiderül, a latint holt nyelvnek minősíti. A pallérozott európai nemzetek már nem használják az államéletben, tehát az azzal való „közönséges élés Magyarországon bizonyos jele annak, hogy a nemzet tökéletesen ki nem pallérozottatott”. A magyar nyelv éppen kiműveletlensége miatt (és mert nem általánosan elterjedt az országban) nem válthatja fel a latint az államéletben és oktatásban, erre csak a német alkalmas. A nyelvrendelet ellenében készült vármegyei repraesentatiók a nemzet durva megsértésének tekintették a pallérozatlanság vádját, és elutasították a német nyelv bevezetését, ugyanakkor többségük a latin megtartása mellett foglalt állást, a magyar mellett főleg a tiszántúli vármegyék (köztük Abaúj, Borsod és Zemplén) álltak ki, abban az esetben, ha nem lehetséges a latin megtartása (SOÓS 2005: 293–295).

Az *Előbeszéd* érvelése, mely a magyar nyelv fejletlenségét a latin mindenre kiterjedő uralmával magyarázza, régóta használt érvelés, de mint láttuk, részben egybeesik a nyelvrendelet indoklásával, s azzal esik egybe, nem a vármegyei feliratokéval. Megmarad a művelődés kontextusában, nem von le politikai kontextusban adódó következtetéseket, mint a nyelvrendelet, ugyanakkor aligha olvasható ezen újabb kontextus figyelmen kívül hagyásával. Már csak azért sem, mert az a tanfelügyelő írta e sorokat 1787 őszén, aki maga is aktívan közreműködött a rendelet megvalósításában. Továbbá mert a nyitó metafora transzformálásával, a tökéletesség mércéjének egyes művekre való alkalmazásával a pallérozódásban elért *e r e d m é n y e k h e l y e t t* éppen a tudományok és különösen a széptudományok jelenbeli *f o g y a t k o z á s a i r a* irányítja a figyelmet. Mindezzel pedig a magyar nyelvűség művelődési kontextusába reflektálatlanul beleszövődik a politikai kontextus is. A Gessner-fordítást csiszolgató, a folyóirat-alapításra vállalkozó és a nyelvrendeletet végrehajtó inspektor Kazinczy a magyar nyelv állapotát más-más szempontból, de egyaránt elégtelennek érzékeli a megindult változások ellenére is. Irodalmi pályakezdésének tágabb időpillanatában ez az alapélmény határozza meg helyzetértékelését és törekvéseit.

2. A nyelvi-nyelvészeti kontextus

Az *Előbeszéd* kapcsán, mint ismeretes, a két fiatal szerkesztő nézetei ütköztek, s végül a Batsányi által jelentősen átírt változat, a *Bé-vezetés* jelent meg a lap első számában. Ennek ellenére a *Magyar Museum* közösen szerkesztett első két számában megvolt a két ifjú szerkesztő között az egyetértés az olyan programos kérdéseket illetően, mint a fenséges jegyében felfogott poézis, az aetheticai szempontú vitapozíció vagy a szoros fordítás elve. Ellentétek a háttérben maradtak,

³ Magyar Hírmondó, 1784. június 5., 42. szám, 345–349. (tévesen Szent Jakab hava, azaz július van írva).

csak a levelezésben tárulnak fel, személyes vonatkozásokról leginkább sejtéseink lehetnek, mindössze egy területen válnak érzékelhetővé a folyóirat hasábjain, a helyesírási-hangalaki egység hiányában. Már a társaságalapításkor vitatéma volt az ypsilonista vagy jottista helyesírás követésének kérdése, de nem tudtak meg-egyezni, Kazinczy ez utóbbit követte, míg társai az előbbit. A lapszámok írásgyakorlata, mint BENKŐ LORÁND kimutatta (1960: 350–352), sajátos kettősséget mutat. Látható egyfajta egyöntetűségre törekvés, ami részben szerkesztői beavatkozások eredménye, ugyanakkor maguknak a szerkesztőknek az írásmódjában nyilvánvalóak a különbségek, melyek háttérben a nyelvi egység hiánya fedezhető fel. A három szerkesztő három korabeli nyelvváltozathoz kötődött, az „alföldi Tisza-mellyéki” (Kazinczy), a „Duna-mellyéki” (Batsányi) és az „Erdélyi” (Baróti) változatokhoz. Az elnevezéseket a *Magyar Hírmondó* szerkesztőjétől, Rát Mátyástól idéztük, aki 1779-ben, a lap beharangozó *Túdósítás*-ában⁴ használta ezeket, de másoktól is idézhettünk volna nagyon hasonlóakat, mert ekkoriban általában e három nyelvváltozatot különítették el (BENKŐ 1960: 280). Alapvetően abban is egyetértés mutatkozott, hogy e nyelvváltozatok közül kiemelkedik a Tisza-mellyéki, maga Rát is kijelentette, hogy bár elegyíteni fogja e változatokat, elsősorban mégis a leghelyesebbnek tartott Tisza-mellyéki magyarságot követi.

A nyelvváltozatokra való korabeli reflexió, a nyelvváltozatok elkülönítése és szembeállítás a nyelvi standardizáció jelenségei (TOLCSVAI NAGY 1998). A standard magyar nyelvváltozat, mint TOLCSVAI NAGY GÁBOR megállapítja, „folyamatos nyelvvel kapcsolatos tevékenységek eredményeként alakult ki és formálódik ma is”, a 18–19. század fordulóján e folyamat a szelekció szakaszában, vagyis a standard nyelvváltozat kiválasztásánál tartott. A „magyar standard a török hódoltság utáni magyar nyelvváltozatok közül elsősorban az északkeleti régió nyelvváltozataira épül”, amely „régió főképp a mai magyarországi Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékből, Szlovákia legkeletibb térségéből és Kárpátaljából (ma Ukrajna) áll.” (2017: 229 és 223) A „Tisza-mellyéki magyarság” normaként való megnevezése, követése és követésének szorgalmazása tehát a standardizáció tudatos törekvését jelenti. Ezt figyelhetjük meg Kazinczynál is, de esetében a nyelvi szintek szerinti sajátos megoszlásban: „a nyelv erősen formális kötöttségű (helyesírási, hangalaki, morfológiai) elemeiben az egységesség, normalizáltság elvét szorgalmazza és követi, ezzel szemben a nyelvnek a gondolati tartalmat közvetlenebbül tükröztető (mondatszerkesztési, szókincsbeli, kifejezési fordulatokkal kapcsolatos, stiláris) elemeiben éppen a sokszínűség, változatoság elvét hirdeti és gyakorolja” (BENKŐ 1982: 38). Kazinczy tehát egyszerre kívánt normateremtő és újító lenni, csak más-más nyelvi szinteken. Ez a pályáján mindvégig megmaradó kettősség magyarázza azt is,

⁴ *A Magyar hírelő levelek eránt való Túdósítás* számozatlan 9. oldalán.

hogy miért tudott szerkesztőtársaival, elsősorban Batsányival közös nevezőre kerülni a programos irodalmi újítások ügyében, de a folyóirat írásmódjának nyelvi, elsősorban helyesírási-hangtani egységességét illetően nem. E két vonatkozás a magyar nyelv különböző, nyelvi-nyelvészeti és esztétikai kontextusaiban volt érvényes, nyelvtisztaság és mintakövetés követelményeinek ütközését eredményezve a szoros fordítás elvének gyakorlati alkalmazása során.

A nyelvtisztaság követelményét Kazinczy saját nyelvváltozatára alapozta, erre hivatkozott, mikor a Gessner-fordítás ajánlásában szerencsés születését említette, „mellyet a’ kedvező Végezés a’ leg-tisztább Magyar Ég alatt ejtett”. Aranka Györgynek írott 1789. júliusi levelében, visszautalva e mondatra, a „leg-tisztább Magyar Ég” nem területi megnevezésként jelenik meg, hanem felekezet-hez kötöten:

„én éppen nem vagyok Vallásbeli fanatismussal profanálva; engem fiának nevez a’ Böltesség: de kéntelen vagyok még is meg-vallani, hogy magát tartom a’ Kálvinistát a’ Magyar Litteratura elővitelére választott Népnek. Igyekezik a’ Pápista, de haszontalanul; Faludi — az imádott Faludi hány helytt vét nyelvünk ellen. Nézzük el Szabót, Rajnist, Révait, Batsányit. — — A’ Lutheranus pedig arra van kárhoytatva hogy Magyarúl meg ne tanulhasson. Én ennek forrását az Oskolákban találok. A’ Kálvinista Universalis Nyelve a’ Magyar; a’ pápistáé a’ Culináris Deákság; a’ Lutheránusé a’ Tóth és Német.” (KazLev. 1: 396).

Magyar nyelv és felekezetiileg kötött saját nyelvváltozat közé egyenlőségjel kerül, s ebből következően a más változatot beszélő pápista, azaz katolikus vét nyelvünk ellen, a lutheránus pedig meg sem tanulja azt, a nyelvtisztaság megőrzésének tehát a kálvinisták az egyedüli letéteményesei. E felekezeti kisajátítást az iskolázással magyarázza, amiben saját tanfelügyelői tapasztalatai is megjelenhetnek, noha közvetlenül nem fejt ki ilyen véleményt korabeli szövegeiben. A kirekesztő felekezetiiséget éppen hogy meghaladni igyekezik a közös iskolák szervezésével, a tolerancia elv terjesztésével. A felekezetiiség leginkább a felekezeti oktatás által befolyásolt kulturális beállítódások és hagyományok különbségében és hatásaiban érhető tetten, melyek jól érzékelhetőek a kassai társaságban is. A nyelvtisztaság képviselőjében érvényre jutó felekezeti jelleg így nincs teljesen összhangban más korabeli törekvéseivel, s a kálvinistaság mint a literatúra választott népe metaforája sem vezethető le formálódó irodalmi törekvéseiből, melyek inkább a fogyatkozásokra és nehézségekre helyezik a hangsúlyt, s elválasztják a nyelvi-nyelvészeti és esztétikai kontextusok érvényességi körét.

Mindössze egyetlen megnyilatkozását ismerjük Kazinczynak, mely felekezetiiség és folyóirat-szerkesztés összefüggéseit érinti a *Magyar Museum* szerkesztéséből való kiszakadása idején, de erről is csak közvetetten van tudomásunk. Kazinczy a második szám nyomdába küldése után Földi Jánosnak arról írt fenn nem

maradt levelében, hogy ki akar válni a társaságból, s új lapot tervez indítani, mire Földi 1789. február 5-én kelt hosszú levelében így reagált:

„A’ mi már az Urnak most kijelentett tzélját illeti, egy új Periodicus munkának kezdésére: én el-hiszem valósággal, és látom, hogy az Urnak elégséges okai vagynak a’ tőlök való el-válásra. — — Igaz, hogy én nagyon örültem e két Vallásbéli elegyes Társaságnak, és nagyon kívántam, hogy ez meg öröködhetne, mert igen kívánnám eggyé tenni e’ két Vallás nyelvét, melly most két különböző Nyelv a’ szóllásban ’s írásban. [...] Ez a’ nagy külömbiség az, mely Szentgyörgyi és Öry Uraknak is szemekbe tünt, hogy az Ur Szabóhoz és Batsányihoz nem illik. Ezt én is erősíthetem.” (KazLev. 1: 264).

A nyelvi különbségek Földi értelmezésében felekezetiileg kötöttek, s egyértelműen a kassai társaság felbomlásának okát jelentik. Valamivel később a Kazinczy által kifejtett (általunk nem ismert) tervre is reflektál, hasonló szellemben:

„Tettszik, hogy mind Reformálttákból akarja fel-állítani [az új társaságot] és bár ezek számmal is és minden érdemmel ’s kedvességgel felül haladnák amazokat, mert ezekben tartatott meg ez ideig Ősi Nyelvünk, ’s ezekben kívánnám továbbra is örökké válóvá tenni, de mind azonáltal, ékesíteni s pallérozni. Tett-szenek a’ személyek.” (uo.).

Ezek szerint tehát a reformáltak őrzik meg az ősi nyelvet, amitől nyilván nem független, hogy a létrehozandó társaság csak rájuk épülne, s az is ebből következik, hogy Kazinczy pár hónappal később a kálvinistákat a magyar irodalom elővitelére választott népnek nevezi. A reformáltak, kálvinisták megnevezés mögött a társaság határozottabb kontúrjai is felsejlenek, mert Horváth Ádám válaszelevelében neveket olvashatunk, mikor Kazinczy „Pataki Professor Őri és Sz. Györgyi Urakkal indítandó szövetség”-ére (KazLev. 1: 283) reflektál: azt az Őri Fülöp Gábort és Szentgyörgyi Istvánt említi, akik feltűnnek Földi levelében is. A terv ekkor tehát egy tisztán református társaság létrehozása a sárospataki kollégium tanáraival (Kazinczy egykori tanáraival) együttműködésben.

Ez a terv egyébként azért is figyelemreméltó, mert ebben az időszakban kimondottan feszült a viszonya a reformátusság vezetőivel tanfelügyelői tevékenysége miatt, súlyos vádak érik éppen Sárospatakról és Debrecenből, nem kis mértékben a nyelv ügyében kifejtett tevékenysége miatt is. Kazinczy számára tanfelügyelőisége első felében a nyelvkérdés leginkább praktikus feladatokat jelentett, vagyis németül tudó tanítókat kellett találnia, s aki nem tudott, azt el kellett bocsátania, a bevezetendő tankönyvek felülvizsgálatra vártak, valamint meg kellett győznie elsősorban saját felekezetét, hogy német nyelvismeret nélkül bezárul a türelmi rendelet által megnyílt érvényesülési lehetőség az állami hivatalokban és a felsőbb képzésben. Kazinczy tanügyi konfliktusai (és a józsefi évtized általában) nem értelmezhetőek a modern értelemben vett nemzetfogalmak

alapján. A nemzet modern fogalmai ekkor még nem léteztek nálunk, keletkezésük II. József uralkodásának legvégére, 1789–1790-re tehető, nem kis mértékben az évtized küzdelmeinek egyik következményeként. Különösen igaz mindez a nyelvkérdésre nézve, amelyet illetően Kazinczy gondolkodásában is átalakulás megy végbe, a *Magyar Museum* szerkesztésének lezárásával egyidőben Kazinczy már az érdemi korrekció lehetőségét mérlegelte. A tervek csak 1789 augusztusa táján kezdtek határozottabb körvonalakat ölteni, de akkor már más prioritások jegyében. Az év végén egyszerre írja új folyóirata, az *Orpheus* programos *Bévezetés*-ét és a tanfelügyelői programja korrekcióját bejelentő *Hivatalba vezető beszéd*-ét. Aztán a felgyorsult idő hamar lehetővé teszi és kikényszeríti ezek korrekcióját is, s az 1790 tavaszán készült írásokban, a Fáy-kommentárban és a Pró-nay-ajánlásban a kontrasztív nyelvfelfogás új szemléletmódját látjuk feltűnni.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DEBRECZENI ATTILA 2009. *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, Universitas Kiadó.
- DEBRECZENI ATTILA 2022. A tanfelügyelő Kazinczy programja. *Irodalomtudományi Közlemények* 126: 441–476.
- Ford. = BODROGI FERENC MÁTÉ–BORBÉLY SZILÁRD kiad., *Kazinczy Ferenc művei, Próza-fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.
- KazLev. 1. = VÁCZY JÁNOS kiad., *Kazinczy Ferenc levelezése 1*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890.
- KazLev. 23. = BERLÁSZ JENŐ–BUSA MARGIT–CS. GÁRDONYI KLÁRA–FÜLÖP GÉZA kiad., *Kazinczy Ferenc levelezése 23*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- Museum = DEBRECZENI ATTILA kiad., *Első folyóirataink: Magyar Museum 1–2*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2004.
- SOÓS ISTVÁN 2005. II. József nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország. In: BÍRÓ FERENC szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum Kiadó. 261–301.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. *A nyelvi norma*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. A magyar standard helyzete. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest, Gondolat Kiadó. 222–238.

The Program of Kazinczy the Inspector and Editor and the Contexts of the Hungarian Language

Ferenc Kazinczy worked as an inspector between 1786–1791, and from 1788 onward, he became the editor of the first Hungarian literary periodical *Magyar Museum*. The two careers developed in parallel, so it is worth analyzing them in this context, with special regard to his view on the Hungarian language. First and foremost, this study is concerned with how the consequences of the Language Edict of King Joseph II, and the change in the linguistic standard affected the inspector and editor programs of Kazinczy.

Keywords: Kazinczy, *Magyar Museum*, education, Josephinism, Hungarian language

Debreczeni Attila
ORCID: 0000-0001-7465-6035
Debreceni Egyetem
debreczeni.attila@arts.unideb.hu

A jobbágyvilág problémái és diverzitása a reformkor előestéjén egy regionális összeírás tapasztalatai alapján*

DEMETER GÁBOR

1. Bevezetés

Az 1820-as Conscriptio Czirákyana Erdély utolsó, átfogó jellegű, polgári korszak előtti összeírása, mely jellegében a 18. századi úrbérrendezéshez kapcsolódó összeírásokra (Mária Terézia kilenc pontos kérdőíve) hasonlít, ami nem meglepő, tekintve, hogy II. József úrbérrendezési kísérlete meghiúsult,¹ s a jobbágyok kötelezettségeit a 19. század elején is döntően az 1769-es „Bizonyos Punctumok” határozták meg. Az 1813-ban újra megkísérelt úrbérrendezéshez szükséges állapotfelvételezés évekig húzódott, a végső lökést a Tambora kitörését követő éhínség, majd a legyengült lakosságot sújtó skorbutszerű járvány által beindított tömeges elvándorlás adta meg, s az Erdélybe személyesen leutazó Ferenc császár parancsának az eddig vonakodó Kancellária és erdélyi Gubernium nem szegülhetett ellen (TRÓCSÁNYI 1966: 5–7). A Conscriptio Czirákyana néven ismert felvételezés Erdély csaknem egész területére elkészült, komolyabb elemzés tárgyává azonban eddig csak a speciális helyzetben lévő Partium északi fele vált, noha az összeírás nagy része fennmaradt. A TRÓCSÁNYI ZSOLT által jó érzékkel kiválasztott mintaterület mintegy 280 települése így is sok következtetés levonására ad lehetőséget. A vármegyényi terület társadalmi-gazdasági mozaikossága jóval nagyobb volt, mint azt a természetföldrajzi viszonyok alapján sejténénk, aminek TRÓCSÁNYI szerint az elaprózott nemesi birtokviszonyok az okai, mely a jobbágyi szolgáltatások jellegére is rányomta a bélyegét. A terület eltérő jogi helyzete² mellett közös vonásokat is találunk. Erdélyben már a török idején, a reformáció

* A publikáció az MTA BTK Lendület „Tíz generáció” projekt támogatásával készült.

¹ Magyarország területén az ún. „kancelláriai összesítés” szolgálta az 1767-es úrbérrendezés állapotainak véglegesítését. Erdélyben is volt ekkor összeírás, ez azonban töredékesen maradt fenn és következménye nem volt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), F 51 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára (13–19. század), 1785/86-i úrbéri összeírás (1785–1786).

² Kővár-vidéken tömegével éltek az egykori végvári katonaság leszármazottaiként privilégiumaikért küzdő egyházi és kurtanemesek, míg Krasznában a magyarországra hasonló jobbágyi rendszer alakult ki, és összefüggő területű uradalmakkal is találkozhatunk délen, Zsibó környékén.

során elvesztette az egyház a tizedet, mely földesúri járadékká alakult át, míg a Partium TRÓCSÁNYI által elemzett részén megmaradt az egyházi tized és mellette a földesúri kilenced is. Így a térség jobbágysai, noha közigazgatásilag Erdélyhez tartoztak, az erdélyi jobbágyoknál jóval több teherrel bírtak (kivéve a 10. ábrán látható kilencedet nem fizető települések). Tetézte ezt, hogy a robotkötelezettség is magasabb volt, éppen az elaprózott nemesi birtokviszonyok miatt. Egy faluban sok nemes birtokolt, egy-egy nemesnek több faluban is volt jobbágya; a jobbágyoknak nagyobb utat kellett megtenniük a robot elvégzéséhez, ami a földesúrnak végzett hasznos munkát rövidítette volna meg, ezért az uraság érdeke a robot emelése volt, mindaddig, míg tömegesen nem maradtak pusztán a telkek a jobbágyok menekülése miatt a válságos 1815–1818 közötti években. A szomszédos magyarországi megyékben 1767/1786 óta a robot egyrészt országosan szabályozott, másrészt jóval kisebb is volt, mint a Partium ezen részén, mely borítékolta a migráció irányát (melynek etnikai következményei is lettek) (MEZŐSI 1943).

E szempontokat figyelembe véve a *Conscriptio Czirakyana* igen jelentős forrásértékkel bír: az erdélyi reformkor előtti (egyáltalán nem kedvező) állapotokat taglalja, szisztematikus (egységes jellegű), nagy területre kiterjedő adatsorról van szó. A felvett adatok értelmezéséhez azonban komoly történeti tudás szükséges (melyet az „országos toposzok” ismerete nem pótolhat, mivel ezek Erdélyre részben nem is voltak érvényesek). A forrással kapcsolatos problémákat TRÓCSÁNYI nyomdokain vázoljuk, majd — mivel ő főként az alapstatisztikák közlésére, magyarázatára és szöveges kiértékelésére szorítkozott térképi ábrázolás nélkül — az általa említett problémákat néhány térképpel illusztráljuk, rámutatva a jelenségek területi dimenziójára (vagy éppen annak hiányára). Noha sok újszerű megállapítást ezen oldalakon nem teszünk, korábbi, Magyarországra vonatkozó kutatásaink szempontjából mindenképpen érdekes egy ilyen, az 1786-os összesítéshez (FÓNAGY 2013)³ hasonló elvi alapokon nyugvó, de annál sok esetben részletesebb (mert településszintű) vizsgálat. Ez ugyanis a társadalom településen belüli differenciáltságának tanulmányozására is lehetőséget nyújt, szemben az általunk eddig digitalizált országos összesítésekkel.⁴ Lehetőség nyílik ugyanis mind a paraszti birtokméret, mind a robotkötelezettség stb. településen belüli megoszlásának ábrázolására is. Ez azért lényeges, mert kevés az ezt lehetővé tevő, nagy elemszámmal bíró forrás. Ilyen a csonka 1728-as (PERJÉS 1974) és az Erdélyre vonatkozó 1750-es összeírás (GYÉMÁNT és mtsai 2009–2016). Az 1720-as *Regnicolaris conscriptio* is alkalmas lenne a belső differenciáltság vizsgálatára, de kiadott formája (ACSÁDY 1896) csak településsoros összesítést tartalmaz (az

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), A 39, A Magyar Kancelláriai Levéltár (1770–1848), 3688/1786, valamint: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/>

⁴ Az alapadatok és a belőlük derivált indikátorok, valamint a térképek online elérhetők a következő oldalon: <http://gistahungarorum.abtk.hu>.

AdatbázisokOnline felületén az eredeti dokumentáció is hozzáférhető, ez azonban nem került adatbázisunkba). Az 1786-os kancelláriai összesítés (Magyarországra) településszintű megközelítést ad, II. József népszámlálásának adatai pedig zömmel a társadalomstruktúrára utalnak, nem az agrárpotenciálra és a termelők életminőségére.

2. Általános jellemzők — a területi sokszínűség

Vizsgáljuk meg ezek után TRÓCSÁNYI publikált adatsorát és elemzését felhasználva, mennyire megbízhatók a forrásunkban közölt adatok, mielőtt azok értelmezésével és a tanulmány vázát adó területi differenciáltságával mélyrehatóbban foglalkoznánk! A jobbágyoknak ugyanis érdekük lehetett a telki állomány eltitkolása, ha ez kevesebb adót jelentett, márpedig a portális adózás 17. század végi feladásának éppen az volt a lényege, hogy ezután a földnagyság és minőség arányában fizessék az állami adót a jobbágyok. A telki állományú földek eltitkolása a földesúrnak viszont 1767 után kevesebb robotot, ajándékot jelentett, tehát nem feltétlenül egyezett úr és úrbéres érdeke. Abban az esetben viszont, ha a birtokos növelni akarta allódiáját, kifejezetten hasznos volt a jobbágyok hazugsága, hiszen utána a földesúrnak volt jogalapja a dokumentumhoz képest mutatkozó földtöbblet elvonásának (a jobbágy lényegében adócsalást követett el az alacsonyabb földnagyság bemondásával) (TRÓCSÁNYI 1966: 17). Tehát sem a közölt telekméret, sem a hozam adatok nem tekinthetők teljesen megbízhatónak, ami magyarázza a később részletezendő alacsony értékeiket.

Ami a birtokviszonyokat illeti, a területen birtokos három arisztokrata család, a Bánffyak, Wesselényiek és Telekiek a szolgáló emberek és puszta telkek 14, 7,5 és 8,5%-át birtokolták, együttesen ez 30%. A többi főrangú közel 30%-ot — de ez nem jelenti azt, hogy az ő birtokaik egy tagban lettek volna. A magyarországi *bene possessionati* rétegnek megfelelő kategória birtokában mindössze 4% volt (ez a réteg Erdély-szerre gyenge volt, szerepüket a következő kategória látta el), a 41 családból álló megyei nemesség (átlag 20–25 úrbéres) a teljes állomány 13%-át, a kis- és kurtanemesek 20%-át birtokolták (TRÓCSÁNYI 1966: 277). Ha a földek nagyságát tekintjük, az értékek még polarizáltabbak. A birtokkoncentráció a mi térképeink alapján (2. ábra: egy településre jutó nemesi birtokosok száma) láthatóan jelentéktelen volt: a hadadi és szibói Wesselényi-birtokok, valamint a Telekiek kővári és a Bánffyak krasznai birtokai ugyan nagyjából egy tömbben voltak, de a megyei nemesség 80–90 jobbágya akár 20 faluban is szóródhatott, a kisebb nemesek esetében is van példa arra, hogy 25 jobbágy és 16 puszta telkek 11 faluban volt (3–4. ábra). Értelemszerűen ez az allódiák kialakítását és a robotoltatást is értelmetlenné tette, illetve a megnövekedett úthossz miatt a fuvar és a robot növelését eredményezte (TRÓCSÁNYI 1966: 278). Az egy nemesre jutó jobbágy szám és telekméret kelet felé mutatott növekedést, a birtokos

nemesek száma viszont erre csökken, mert Kővár-vidék lakossága sokáig őrizte privilégiumait.

A gazdálkodásban a 2 forduló volt túlsúlyos még 1820-ban is, gyakorisága 60% felett volt, ellenben az átlag hozam itt 3,3 szem, a 3 forduló 3,6–3,9 szemével szemben. Tisztán 3 nyomás a települések 15%-ában volt.⁵ A háromfordulós művelés tisztán ritka (térképeink alapján Kraszna megyében dominált: 9. ábra), gyakori a 2+1 forduló (20%), amikor a terület egy részét állandóan szántják (1/6–1/7-részt általában), s csak a maradékon ugarolnak (60% körüli vetésterület). A terület egészére jellemző 3,5-ös maghozamot TRÓCSÁNYI (1966: 279) kevesli,⁶ és szórása is nagy (összehasonlításként: Biharban 100 évvel korábban 3,2 volt), a regionális diverzitás térképi bemutatása azonban éppúgy érdekes lehet, mint a fordulók vagy a nemesekre jutó úrbéri teleknagyság esetén (6–7. ábra).

A terület diverzitásának egyik oka, hogy a gazdaságfejlődés különböző korszakaiban domináns formákat, azaz frissen letelepedő pásztorkodó közösségeket, allodiális nagybirtokot és a földművelő jobbágyközösségeket együtt, egyszerre találunk meg egymás mellett. 56 olyan helység van (25%), melynek nincs elegendő legelője — igaz, ez azt éppúgy jelentheti, hogy állatállománya túltartott, de jövedelmeikből képesek is legelőt bérelni, mint azt, hogy legelő híján állataik, sőt igásállataik is alig vannak, ami a hozamokra is kihat (11–12. ábra). A területen a 4 ökrrel való szántás dívott, de az ökrök számából sem lehet messzemenő következtetéseket levonni: a hat ökör megléte vagyona éppúgy utalhat, mint rossz minőségű, nehezen művelhető földre, miként a 4 ökör is jelentheti azt, hogy a földet könnyű megművelni, bár ebből nem következik, hogy termékenyebb, hiszen a homokos talajokra is a könnyű művelhetőség, de kis hozam a jellemző. Célszerű lenne összevetni a hozamot az ökrök számával, csak hogy ez utóbbit nem adták meg szisztematikusan, szemben az 1728-as összeírással.

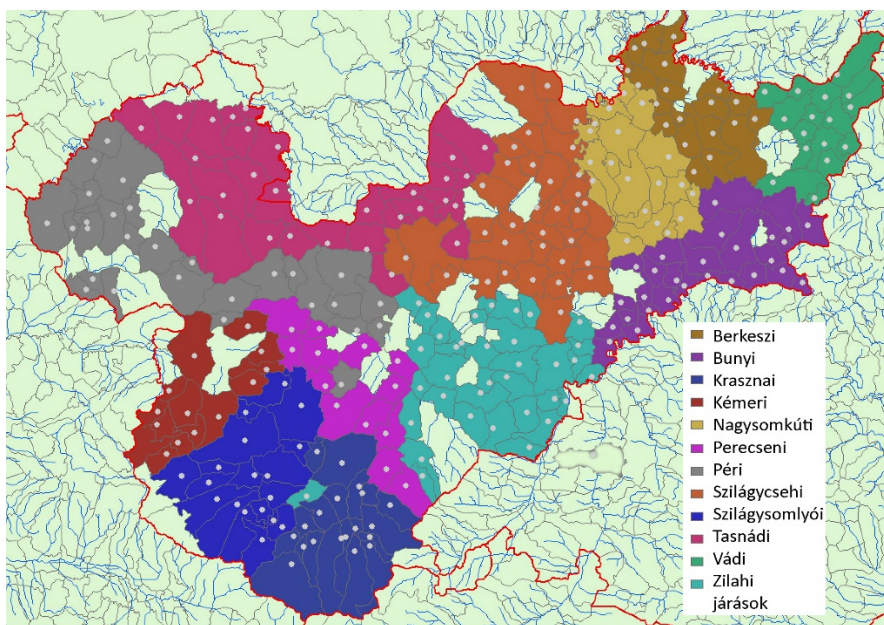
Az erdőelés ekkor már meglehetősen egysíkú, melynek az 1791-es és 1811-es törvények az okai. Az előbbi az erdőt a földesúr joghatósága alá helyezte, annak engedélyéhez kötve a jobbágyok haszonvéteit, elsorvasztva annak közjóság minőségét (VÁLYI 1796-os országleírásában a tűzi- és épületfára vonatkozó leírások ezért kapnak nagy szerepet). Az utóbbi rendelkezett az erdők felosztásáról, bár ezt nem mindenhol hajtották végre. Így 1820-ban a Partium északi részén már 70 helységnél jelentkezik az erdőbérlés, illetve az ellenszolgáltatásért cserébe engedélyezett erdőhasználat. A helységek további negyedének egyáltalán nem volt már erdeje (nem azért, mert kiirtották) (TRÓCSÁNYI 1966: 279).

⁵ Az 1720-as összeírásban a három nyomás gyakorisága 25%, a csonka 1728-asban 11–12%.

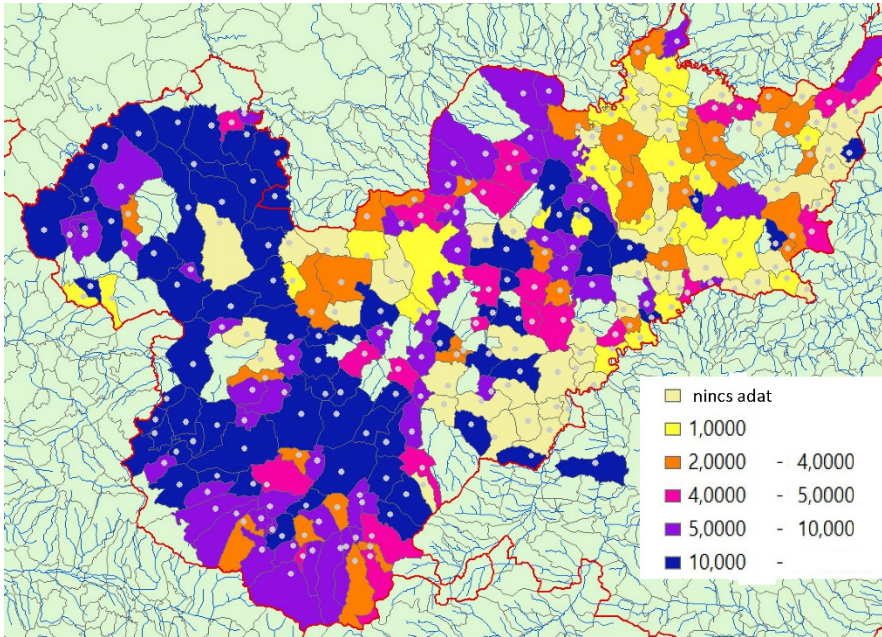
⁶ A 3,5-ös maghozam azt jelenti, hogy a 1 kat. hold vetésterületen 2,66 pm vetőmagot számolva egy holdra 17 pm termést kapunk, ami kb. 850 kg/ha. 1900 körül 1000 kg/ha volt a jó átlagos hozam, 1910 körül 1150 kg/ha.

A nagy elvándorlás ellenére a pusztán maradt telkek allódiumba tagolása nem volt jellemző (a hatóságok kifejezetten gátolni próbálják a szökést). Gyakoribb a szétoztás, árendálás vagy a telepítés (visszafogadás). Az allodizálás csak jogi szinten játszódik le a jobbágyok zsellérré minősítésével, e jelenség miatt aztán sem az 1785-ös, sem az 1820-as, sem az 1831-es összeírás alapján nem mérhető a deklasszáció, de még a népességnövekedés is csak a családfők szintjén 1831 és 1820 viszonylatában (5. ábra), amely pedig éppen az 1815–1818-as nagy elvándorlás miatt nem a természetes növekedésre utal (vö. pusztai telkek aránya: 8. ábra), hiszen a „helyreállítási periódus” is benne van az intervallumban.

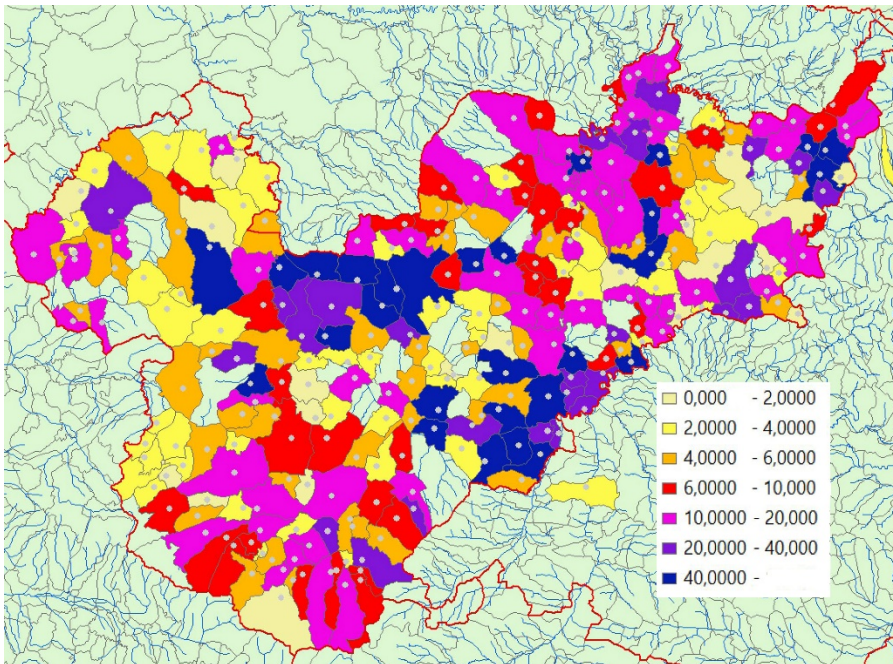
A robotmunka meghatározó voltára utal, hogy a taxások száma 2338, azaz a jobbágyok 15%-a váltotta meg a szolgálatot pénzzel. Legfeljebb 1 napot szolgált a jobbágyok 20%-a, ami kedvező ugyan, de a heti 4–6 napot szolgálók aránya is ennyi volt. Ez az egésztelkesekre jellemző értéknél is magasabb teher, a Partiumban azonban 15 kat. hold feletti szántója csak a jobbágyok 5%-ának volt. Ha összevetjük a fenti értékeket a magyarországi szabályozás maximum 104 gyalognapjával (azaz heti 2), akkor kijelenthetjük, hogy a helyi paraszti társadalom fele (!) több szolgálattal rendelkezett az egésztelkes magyarországi jobbágnál is, miközben a partiumi jobbágyra jutó telekméret aligha volt összemérhető a magyarországgal (az átlag Erdélyben 5 hold volt, Magyarországon 12 hold, a zsellérekkel is 8,5 hold). A 15. ábra a robot településeken belüli differenciáit mutatja be.

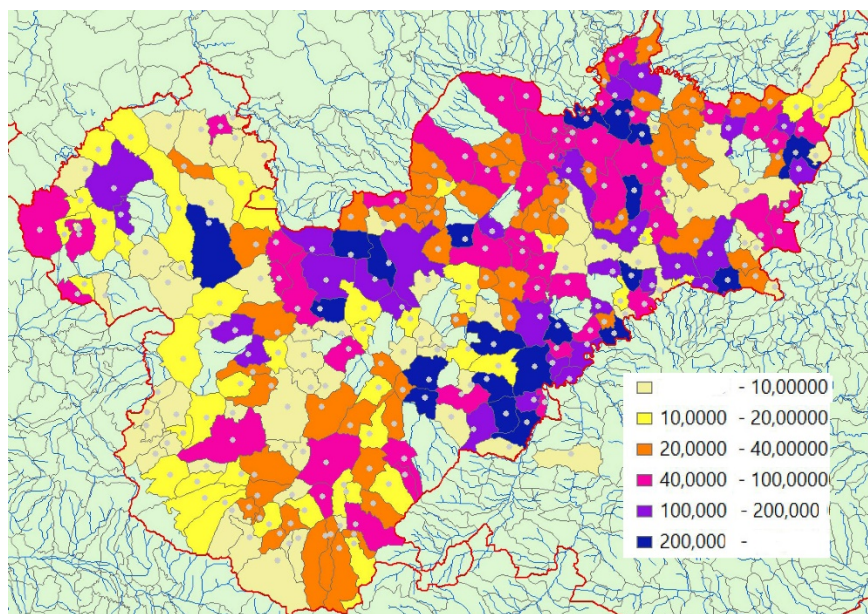
1. ábra. A terület közigazgatási beosztása 1820-ban

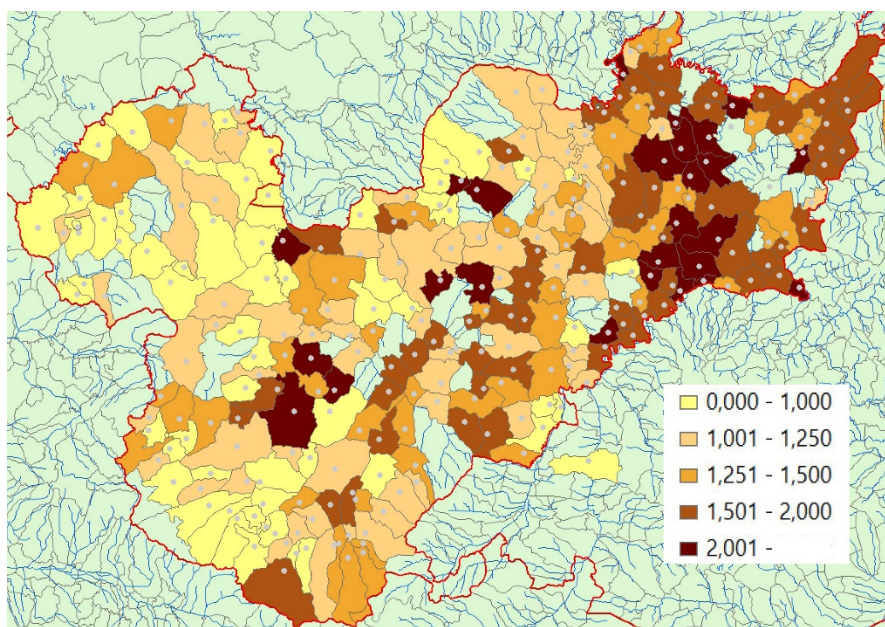
2. ábra. Birtokos nemesek egy falura jutó száma 1820-ban

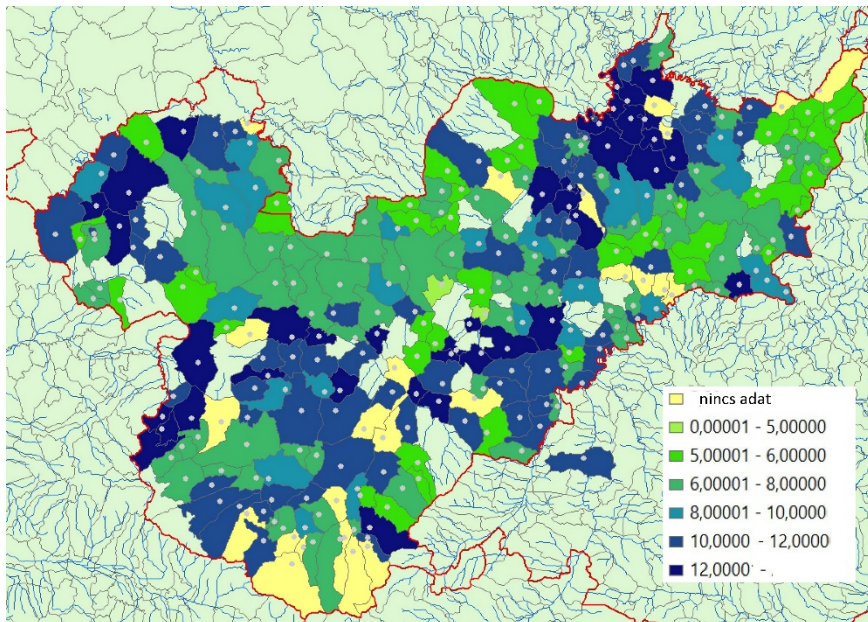
3. ábra. Egy nemesre jutó jobbágy- és zsellércsaládok száma 1820-ban

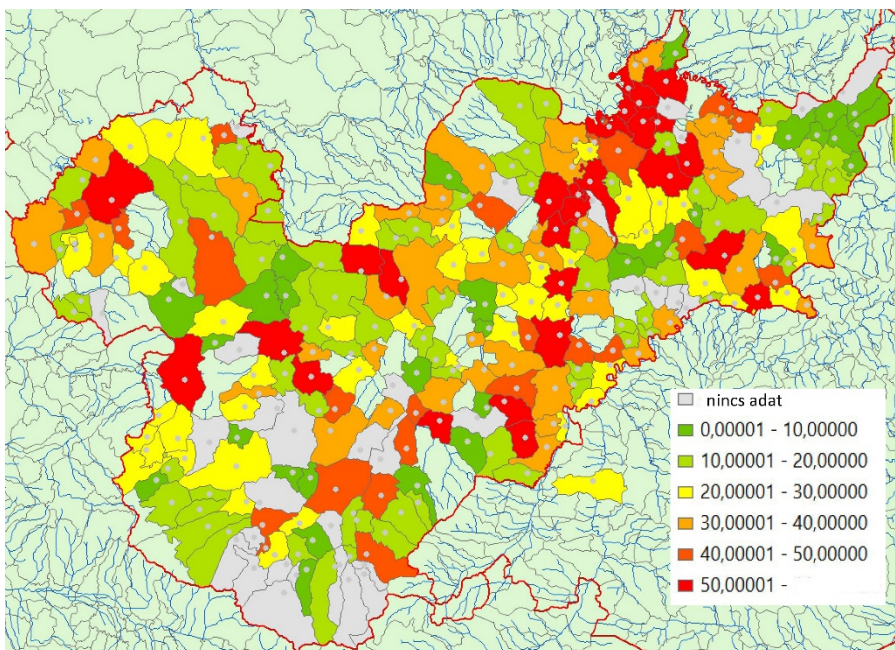
4. ábra. Egy nemesre jutó telki állományú szántó mint a tized/kilenced alapja (kat. holdban, 1820)

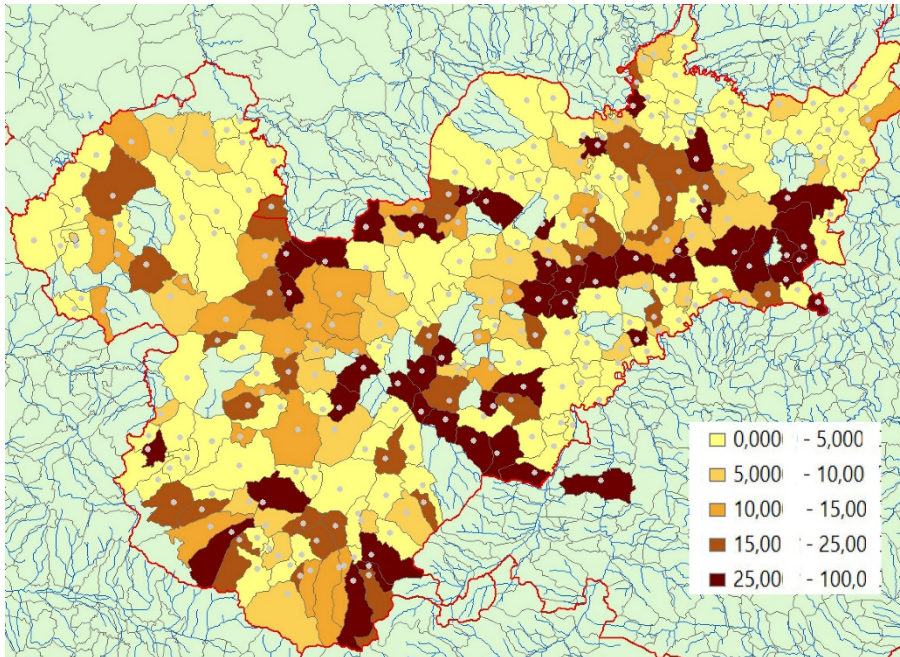
5. ábra. Úrbéres családok számának változása a rekonstrukciós periódusban 1831/1820

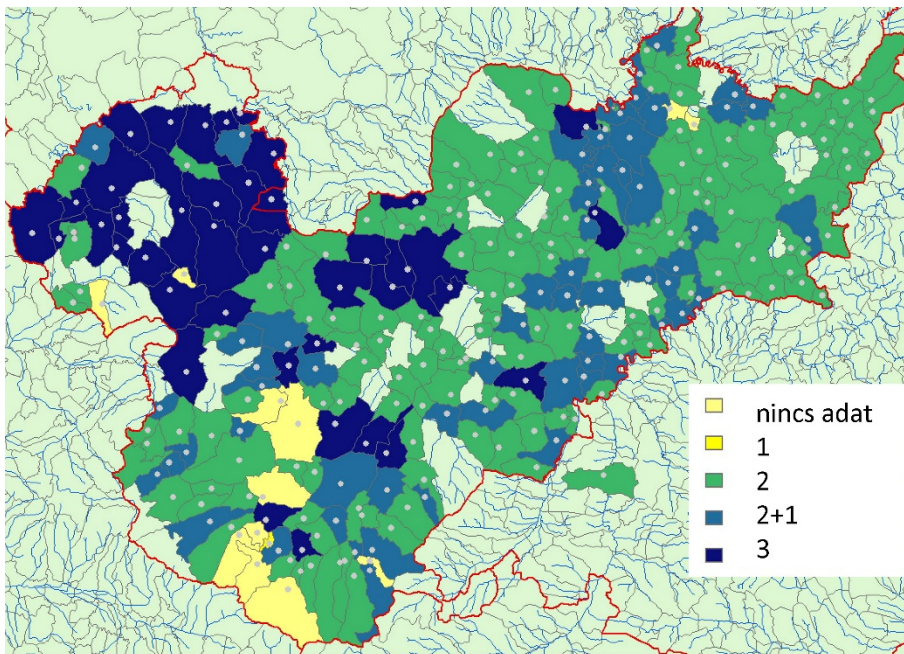
6. ábra. A búza hozama (pm) 1 vetett kataszteri holdra 1820-ban

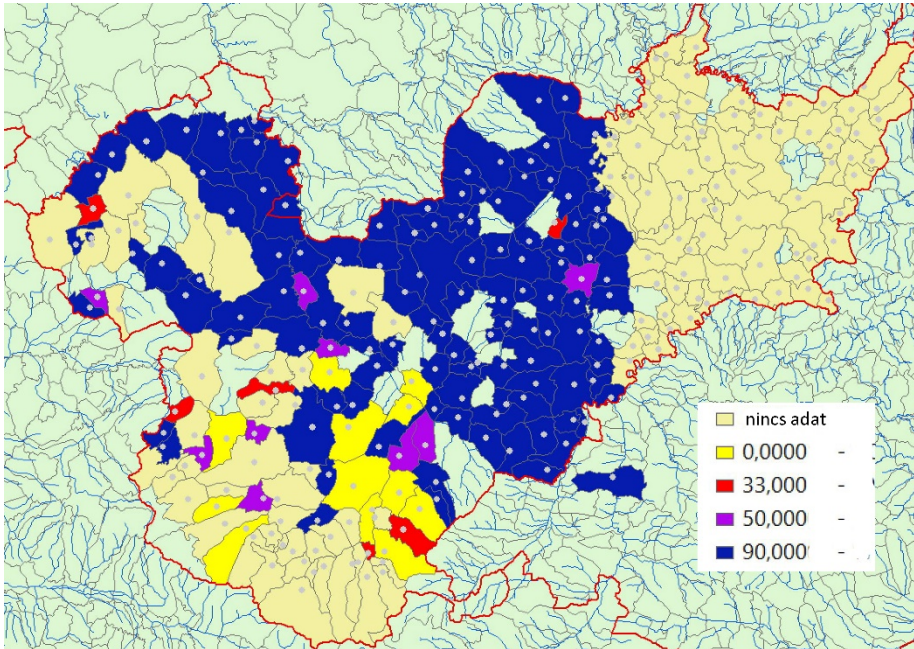
7. ábra. A búza hozama (pm) 1 teljes jobbágycsaládra 1820-ban

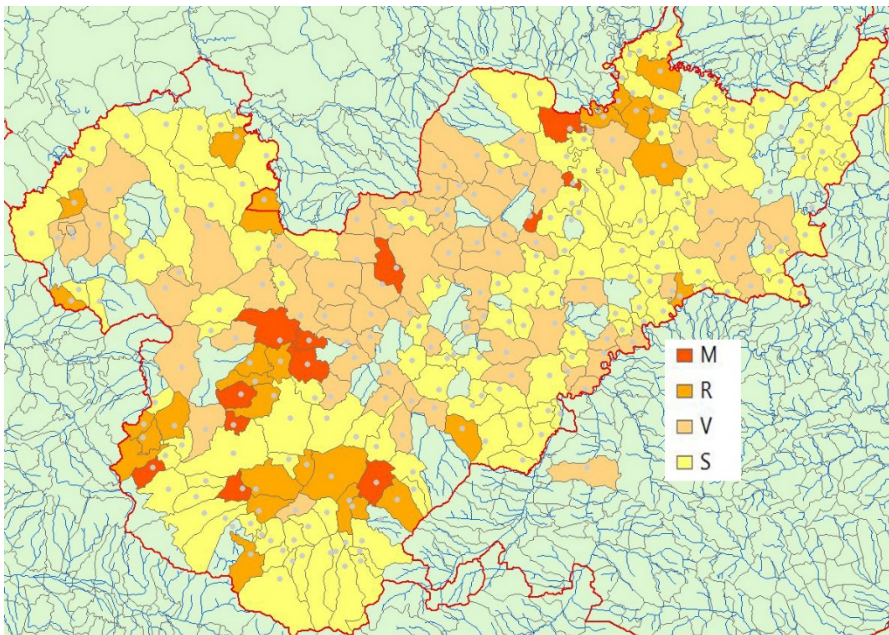
8. ábra. Puszta telkek aránya 1820-ban (%)

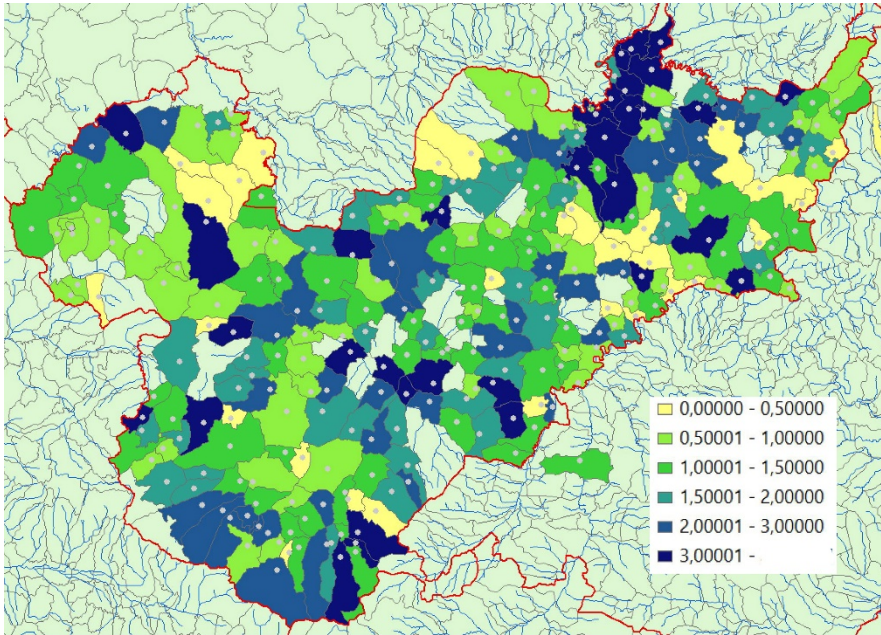
9. ábra. A fordulók, nyomások száma 1820-ban

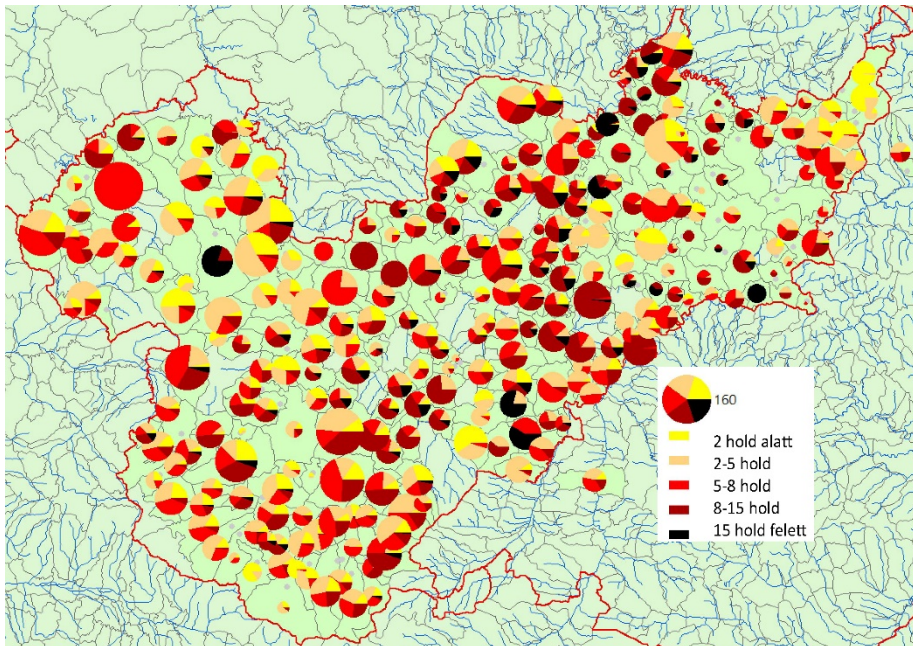
10. ábra. Kilencedet nem fizető családok aránya 1820-ban

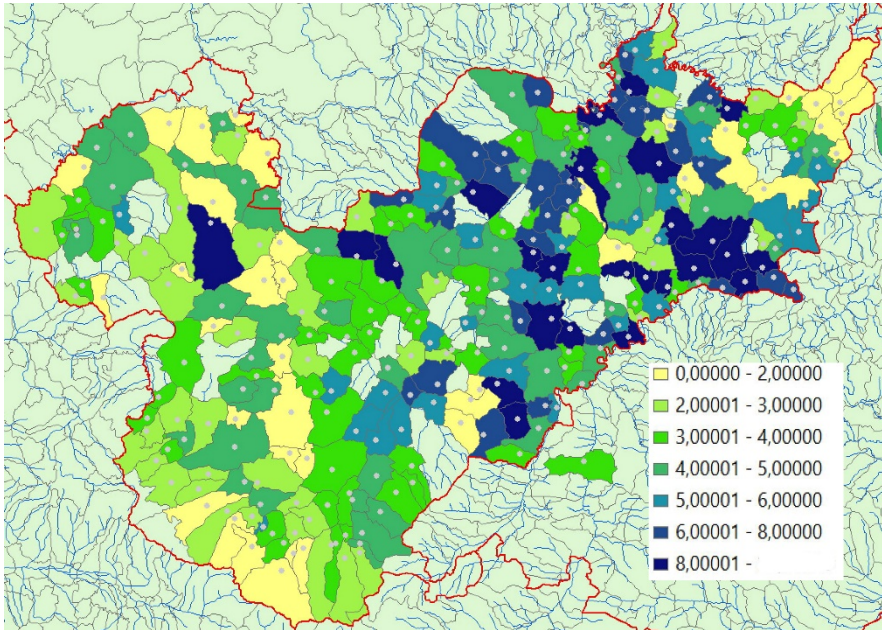
11. ábra. Rétek minősége (M: mindig kétszer kaszálható, R: részben kétszer kaszálható, V: vegyes, S: sosem kaszálható kétszer)

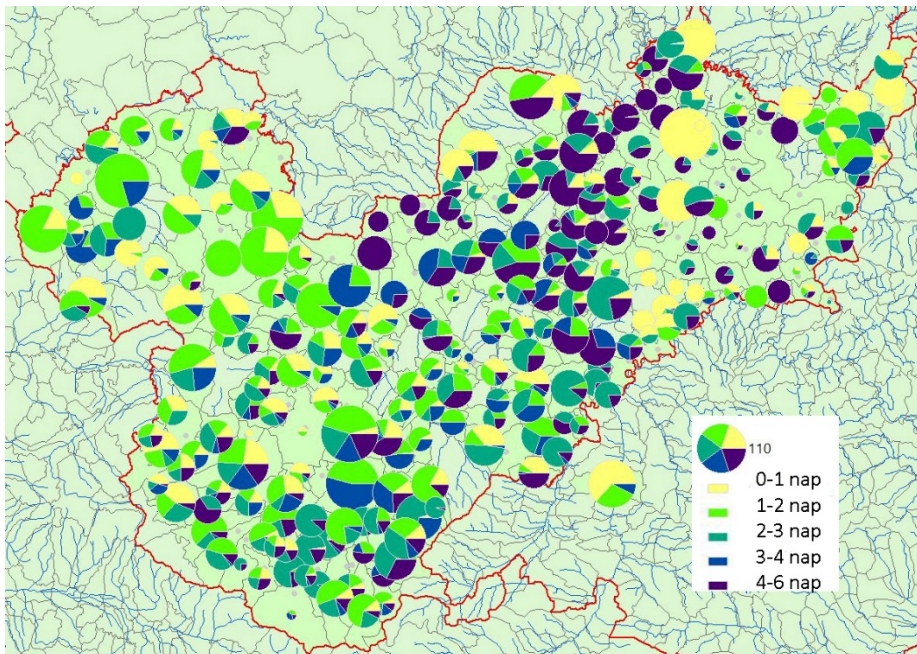
12. ábra. Egy jobbágyra jutó rét nagysága (kat. hold, 1820)

13. ábra. A telki állományú szántók méretének megoszlása (kat. hold) kördiagramon ábrázolva

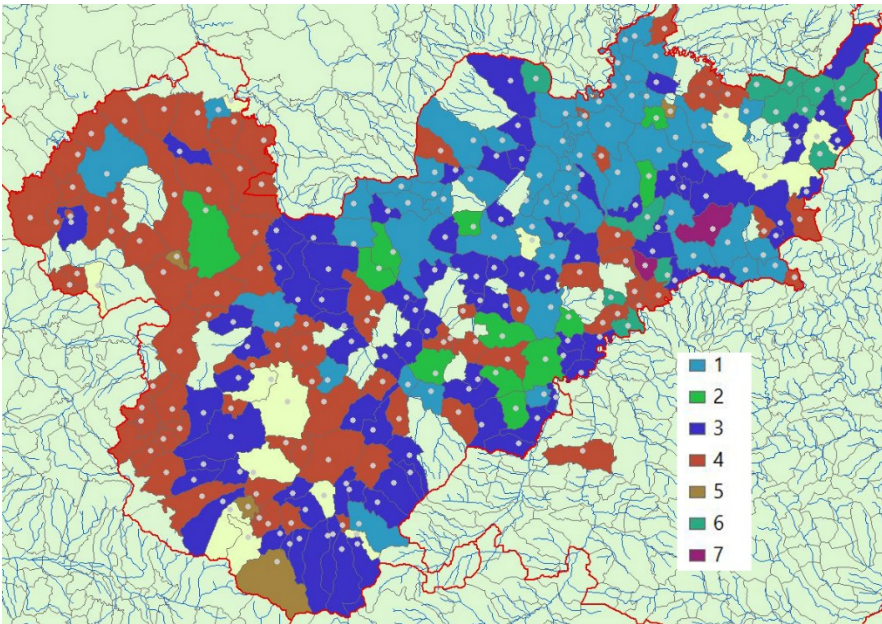
14. ábra. Egy jobbágyra és zsellésre jutó telki szántóállomány (kat. hold)

15. ábra. A gyalogos robotnapok (heti) számának megoszlása 1820-ban

3. Településtípusok

A fenti, egyedi indikátorokat bemutató, a terület mozaikosságát hangsúlyozó térképek után érdemes megvizsgálni, hogy milyen településtípusok azonosíthatók a területen, és ezek elterjedése mennyire mozaikos, mennyire függ össze a természetföldrajzi és közigazgatási viszonyokkal. A cél érdekében a fent térképezett társadalmi-gazdasági-demográfiai adatok alapján egy klaszteranalízist futtatunk 3–7 csoportra bontva a 280 települést. A művelet során a csoportszám növelésével előbb a kis elemszámú klaszterek hasadtak le, majd a klaszterszámot 5 fölé emelve az addig két domináns csoport is felbomlott. Ezt az állapotot (7 klaszter) láthatjuk a 16. ábrán. A csoportok elterjedése csak részben fed át a közigazgatási határokkal (1. ábra), illetve a természetföldrajzi viszonyokkal. A volt Kraszna megyét ugyan a 4. klaszter dominálja, de e csoport kiterjed Szilágy vármegye nyugati felére is. A megye jelentős részének mátrixát a 3. és 1. klaszter váltakozása adja, a 4. klaszter kelet felé halványuló és az 1. csoport erősödő hatása mellett. Kisebb lokális csomópontot mutat a 6. klaszter a mintaterület nyugati szegletében és a 2. klaszter a centrumban. A földrajzi elterjedés mellett sokkal izgalmasabbak azonban az automatikus klasszifikáció során létrejött csoportok társadalmi-gazdasági-demográfiai sajátosságai, különbségei, egyedi (többi csoporttól őket megkülönböztető), specifikus vonásai.

16. ábra. Településtípusok és elterjedésük jellegzetességei társadalmi-gazdasági és demográfiai sajátosságaik alapján (1820)

A 4. klaszter specifikus jellemzője a zsellérek és a maghozam átlag feletti aránya, az átlag alatti népességnövekedés, a 3 nyomás gyakorisága, az egy nemesre jutó úrbéresek és földek csekély száma. A 6. klaszter ezzel szemben alacsony zselléraránnyal, a pusztá telkek teljes hiányával a 2 nyomás dominanciájával, egy főre és egy holdra vetítve egyaránt gyatra maghozammal, a taxás családok elsőprő dominanciájával, a kilencedet nem fizetők csekély arányával és a robotnapok kis számával jellemezhető. Az 1. klaszterben ezzel szemben a 4–6 napot robotoló aránya kiugró, 60% feletti volt, ami a magas egy főre jutó szántóterületnek köszönhető, ami magas hozammal párosulva nagy terméseredményeket produkált. Eközben a pusztá telkek aránya is nagy volt, részben az irreális mértékű robot miatt. Taxások alig voltak, ellenben a magas robotot ellensúlyozandó, kilencedet nem fizettek az itt lakók. Ugyanez volt érvényes a 2. klaszter településeire. Itt azonban átlag alatti volt a zsellérarány, a népességnövekedés mégis elenyésző, akár a 4. klaszterben, ahol viszont magas volt a zsellérek aránya. Azaz a kis népszaporulatnak eltérő oka van. Vélhetően a pusztá telkek kis aránya is akadályozza a telepítéseket a 2. klaszterben, ezzel szemben az 1. és 3. klaszterben, ahol 10 év alatt 50%-os növekedést lehetett regisztrálni a rekonstrukciós periódus során, a pusztá telkek aránya átlag feletti értékkel bírt, volt tehát hely a jövevényeknek. Ez azt is jelenti, hogy az 1. és 3. klaszterben a pusztá telkeket nem allodizálták. Ahol viszont alacsonyabb a pusztá telkek aránya, ott a befejeződött telepítés, illetve az allodizálás ennek az oka, s az utóbbi nem lehetett vonzó tényező. A maghozam nagy a 2. klaszterben, de legspecifikusabb sajátosság mégis az egy nemesre jutó telki szántó és úrbéresek kiugró értéke volt. A robotterhek nem voltak kiemelkedők. A 3. klaszterben a zsellérek aránya és a pusztá telkek aránya hasonló a 2. klaszterben megfigyelt értékhez, de itt magas volt a népességnövekedés. A taxás családok aránya alacsony, a nem robotoló aránya átlag feletti, miközben a búza hozamai gyengék, az egy nemesre jutó föld nagysága kicsi, bár nem a legrosszabb (e klaszter legfőbb sajátossága a szélsőségektől való mentesség).

4. Közös vonások, összefüggések a társadalmi-gazdasági mutatók között

Tanulmányunk záró részében arra keresünk választ, hogy a régi és új struktúrák, illetve a diverz gazdálkodási formák együttéléséből fakadó mozaikos heterogenitás ellenére van-e valami közös (akár az ország egészére jellemző, akár attól elütő) vonása a Partium jobbágylakosságának. E célból — az indikátorok közt mérhető korreláció közepes erőssége miatt — a folytonos eloszlású indikátorokat intervallumokba sorolva megnéztük az így képzett csoportokban a többi mutató átlagértékét és szórását.

Összesítő tabelláink alapján a t e l e p ü l é s m é r e t n ö v e k e d é s e - v e l nőtt a zsellérség aránya, a pusztá telkek aránya pedig csökkent. A szántó

és rétméret átlagos nagysága nem tér el jelentősen, a hozam egy családra vetítve csökkent, egy holdra vetítve nőtt a településméret növekedésével, miként nőtt a taxások aránya is a nagyobb településeken, a dáciát adóké pedig kifejezetten csökkent, a csak állatkilencedet adóké és kilencedet nem fizetőké szintén. Az nem meglepő, hogy a településméret növekedésével az egy nemesre jutó úrbéreszek száma is nőtt, ellenben a legsúlyosabb robotot adók aránya a településméret növekedésével csökkent. A fordulók száma egyértelműen nőtt a településméret növekedésével, a maghozam is, bár kevéssé monoton módon.

A népesség növekedés 1820–1831 között a legkevesebb zsellérel rendelkező településeken volt a legnagyobb. A puszták telkek aránya ugyancsak növekedett a népesség növekedésével, ami meglepő. Az egy telkesre jutó rét mérete ugyancsak nagyobb volt a nagyobb népszaporulatú helyeken, s jobbára igaz ez a szántót illetően is. A búza maghozama nem mutatott kapcsolatot a népességnövekedéssel, a kilencedet nem fizetők aránya is a népesedő településeken volt nagyobb. A több nemessel bíró települések növekedtek inkább dinamikusan, ami vélhetően a telepítéspolitikára és nem a természetes szaporulat következménye. A robotterhek a csökkenő népességű településeken voltak kedvezőbbek, azaz a migráció egyik okát 1831-re felismerték, és vagy orvosolni kezdték, vagy ezeken a településeken több volt a zsellér, s ez okozta a kis robotterheket (ez is igaz).

A zsellérek aránya és a puszták telkek aránya között nem volt összefüggés, a jobbágytelkek mérete és a zsellérek aránya között sincs összefüggés, azaz a birtokaprózódás és a zsellérek aránya között sincs. A zselléresedés üteme alacsony a legkevesebb zsellérral és a legtöbb zsellérral rendelkező településeken, ami logikus. Az egy holdra jutó búzahozam nem függött össze a zsellérek arányával, az egy úrbéresre jutó érték viszont igen (az egy telkes jobbágyra jutó búzahozam viszont nagyjából független volt a zsellérek arányától). Ahol igazán kimagasló volt a zsellérek aránya, ott magas volt a taxásoké is, az egy nemesre jutó úrbéreszek száma pedig annál alacsonyabb volt, minél több volt a településen a zsellér. A robot nem mutatott erős összefüggést a zsellérek arányával, ellentétben a magyarországi szabályozással.

A puszták telkek arányának növekedése a dáciát adó és taxás családok arányával mutatott csak szigorúan monoton tendenciát, valamint az egy nemesre jutó úrbéri földekével.

Minél nagyobb volt az egy telkes jobbágyra jutó szántó mérete, annál magasabb volt a zsellérek aránya is, igaz leginkább a szélső értékeknél jelenik ez meg. Ez arra utal, hogy az aprózódást megpróbálták kerülni. A népességnövekedés egyértelműen a nagy egy jobbágyra jutó telki állománnyal rendelkező települések esetében volt a legmagasabb, a rétek nagysága szintúgy, hiszen ezt a telkekhez rögzítették. A búza maghozama viszont a legnagyobb telkek esetén lecsökkent, miközben az egy családra jutó érték nem — nyilván a paraszt eleget adó föld esetén nem kényszerült a hozam maximalizálására —, ami viszont

arra is utal, hogy a piacolás nem volt jellemző. Az egy nemesre jutó úrbéresek száma nőtt az egy jobbágyra jutó szántóterület növekedésével párhuzamosan. Értelemszerűen a robot nagysága is körükben volt a legmagasabb.

Ha a gazdaságonkénti összhozam helyett az egy holdra jutó búza hozamot (pm) nézzük, akkor ez egyértelműen a nagyobb lélekszámú településeken volt nagyobb, tehát PERJÉS 1728-ra vonatkozó megállapítása (1974), kis falu = szegény falu, ekkor is megállja a helyét. A kat. holdankénti hozam kapcsolatot mutatott az egy jobbágyra jutó szántóméret növekedésével is. A rét egyértelműen a nagyobb maghozamú településeken volt nagyobb, ami vagy arra utal, hogy a nagyobb állatállomány talán a szántás minősége miatt nagyobb hozamot eredményezett, vagy arra, hogy a kisebb hozam miatt a szántókat a rétek rovására kiterjesztették a kisebb hozamú településeken. A taxás családok aránya csökkent a holdankénti hozamok javulásával, a csak állati kilencedet adók aránya szintúgy, a robot súlyossága szintén (a növekvő telekméret miatt). Az egy holdra jutó búzahozam változása nem okozott különbséget a zsellérek arányában vagy a pusztá telkek arányában. A fordulók száma viszont nem igazán befolyásolta a hozamot.

Az bizonyos, hogy a három nyomásos művelést folytató falvak mérete az átlagosnál nagyobb volt, a nem nyomásos gazdálkodást folytatóké kisebb. Három nyomás esetében a zsellérek eredeti aránya is magasabb volt a többinél (a nem nyomásos művelést folytatókat kivéve), és a zselléresedés is előrehaladottabb volt (akár jogi, akár valós értelemben). A pusztá telkek aránya 2 nyomás esetében némileg magasabb volt, miként az egy jobbágyra jutó szántó nagysága is, amit 3 nyomás esetében a nagyobb vetett terület kompenzált. Az egy holdra és egy vetett holdra jutó értékeket tekintve a 3 nyomás volt a kedvezőbb, ellenben egy családra vetítve már korántsem, ami megerősíti 3 nyomás esetében a kisebb birtokról írtakat. 3 nyomás esetében a dáciát adó családok aránya az átlagnál kisebb, miként a 4–6 napos robottal sújtottak aránya is. Az egy nemesre jutó szántó a 2 nyomás esetében kisebb, a kilencedet nem fizetők aránya viszont nagyobb (talán az előbbi kompenzálható).

A fentiek után nem meglepő módon a taxások aránya elsősorban a dáciát adók arányával függött össze (fordítva), körükben a robotterhek jelentéktelenek voltak, a búza holdankénti hozama pedig romlott; nyilván ezért is inkább bért vettek tőlük.

A tizedet nem fizetők településenkénti arányán a növekedésével csökkent a telekméret, tehát tizedet inkább attól szedtek, akinek több földje volt. Szintén csökkent a dáciát adók aránya is a településeken. Az egy nemesre jutó föld és a robot is csökkent a tizedet nem fizetők arányának növekedésével. Az állatkilenced dominanciája kisebb, zselléresedéstől kevésbé sújtott, kis szántó és nagy rétmérettel jellemezhető, alacsony egy jobbágyra jutó maghozamú, dáciát is adó, csak állati tizeddel tartozó falvakra volt jellemző, ahol egy nemesre kevés úrbéri szántó jutott.

A jobbágyi robotterhek csökkentek a zselléresedés előrehaladtával (számításainkban a jobbágyi, nem a zselléri terhek szerepelnek), vélhetően a birtokaprózódás, nem pedig a nemesség prevenciós lépéseit tükrözve. Alacsony robotterhek mellett alacsony volt az egy jobbágyra jutó szántóterület, a teljes jobbágyra és az egy holdra jutó búzahozam és a dáciát adók aránya is. A hetilapban 4–6 napot robotolóknak aránya pedig fordított mintát követett: nőtt a robottal a településméret, az egy jobbágyra jutó szántó, az egy holdra jutó maghozam viszont nem mutatott monoton növekedést. Csökkent a tizedet nem fizetők aránya is, a kilencedet nem fizetőké előbb esett, majd fokozatosan emelkedett.

Az egy nemesre jutó telki állomány nagyságának növekedése csökkenő zsellérrarányt, az egy jobbágyra jutó föld növekedését vonja maga után. Azaz a kedvezőbb telekmérettel és kevesebb zsellérral bíró településeken eleve több jövedelemalap jutott egy nemesre, vélhetően az is közrejátszott ebben, hogy a birtokosok száma is itt volt kisebb. Az egy holdra jutó búzahozam is növekedett a nemesi birtokállomány növekedésével, így a dáciát adó családok száma is. Itt a tizedfizetés sem dívott.

Irodalom

- ACSÁDY IGNÁCZ 1896. *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–21*. Budapest, Statisztikai Hivatal.
- FÓNAGY ZOLTÁN 2013. *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet.
- GYÉMÁNT, LADISLAU–CÂMPEANU, REMUS–DÖRNER, ANTON–MUREȘAN, FLORIN–GYÉMÁNT, AMALIA 2009–2016. *Conscriptiia fiscală a Transilvaniei din anul 1750. 1–2*. București, Editurea.
- MEZŐSI KÁROLY 1943. *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692)*. Budapest, Történettudományi Intézet.
- PERJÉS GÉZA 1974. Az 1728. évi adóösszeírás adatainak feldolgozása. *Statisztikai Szemle 52/11–12*: 1068–1100.
- TRÓCSÁNYI ZSOLT 1966. *Az északi Partium 1820-ban. A Conscriptio Czirákyana adatai*. Budapest, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára.
- VÁLYI ANDRÁS 1796. *Magyar országnak leírása... 1–3*. Buda, 1796.

Diversity of the serfdom on the eve of the reform era, based on the analysis of the last “feudal conscription” of a micro-region

In the present study, we re-examine the Conscriptio Czirakyana (1820) published by Zsolt Trócsányi for the “Partium” region, the last “feudal” Transylvanian conscription of serfs, which aimed at reconstructing the peasant economies in the crisis years following the Napoleonic Wars—from a different angle. First, we investigate whether local differences and similarities in the situation of the peasantry coincided with administrative

(county or district) or landscape boundaries or legal conditions; or other factors determined the pattern of differences in this region composed of heterogeneous privileged areas. Second, we also examined how the number of landlords, the size of the settlement, the grain yield, the number of *calcutura*, etc., influenced other demographic-economic indicators of the population, like peasant taxes and other burdens, the size of the estate, etc.

Keywords: *Conscriptio Czirakyana*, diversity, peasant burdens, nobles, early 19th c. Transylvania

Demeter Gábor
ORCID: 0000-0003-3855-2823
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
demetergg@gmail.com

A referenciális jelentés reprezentációjának műfajspecifikus sajátosságai

DOBI EDIT

„Petrovicsból tehát Pápán lett Petőfi.”¹

1. Bevezetés

A referenciális jelentés a szemiotikai textológiai jelentésvizsgálat alapkategóriája. A szemiotikai textológiai szövegfelfogás a szöveget több szempontból is komplex jelnek tekinti. A szöveg komplex a szerkezetét tekintve, mert — noha szöveg funkciójú lehet egyetlen hang is — a szöveget általában a szövegegészhez képest kisebb (kevésbé komplex szerkezetű) egységek alkotják. Komplex azért is, mert értelme több jelentéssíkból áll, amelyek némelyike a nyelv morfo-szintaktikai, illetve szó- és mondatrendi szabályaival, illetve ezek ismeretével függ össze, másik része pedig az értelmező egyén tapasztalati tudásán, intuícióján, egyéni élményeken alapuló asszociációin alapszik. A szöveget tekinthetjük komplexnek az őt alkotó jelek tekintetében is, mert legritkábban fogadható be pusztán egyetlen csatornán, önmagában az írott és a hallott szöveg is tekinthető multimediálisnak, amennyiben a vizuális és az akusztikai csatornát külön médiumként fogjuk fel a verbalitás mellett.²

Az alábbiakban a szövegrételem jelentéssíkjai közül a referenciális jelentéssel foglalkozunk. Ez a jelentésreprezentációnak nem a rendszernyelvészeti értelemben kötött műveletei révén bontakozik ki, hanem az értelmezőnek az értelmezést pillanatnyilag irányító intuíciói, valamint pillanatnyilag előhívható tudásbázis-tartalma alapján.

Elsőként a szóban forgó kategóriát elhelyezzük a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció kategóriáinak sorában, megadva pontos meghatározását.

¹ <http://www.jmvt.papa.hu/node/5174> (2023. február 23.)

² Ez a megközelítés PETŐFI S. JÁNOS korai multimedialitás-kutatásainak egyik kérdésköre, amely különbséget tesz a nulladfokú és a valódi multimedialitás között. Előző vonatkozik az itt kifejtett vizuális és akusztikai csatorna szerepének jellemzésére, utóbbi kategória pedig a nem nyelvi jelrendszerek (a zene, a mozgás, a kép) alkalmazásával születő multimediális kommunikátumok reprezentációjára.

Ezután két eltérő műfajba tartozó szöveg jelentésének reprezentációjával mutatunk rá arra, hogy milyen műfajspecifikus jellemzői vannak magának a referenciális jelentéssíknak, valamint az elemző — ezekhez a jellemzőkhöz igazodó — nézőpontjának. Az a benyomásom, hogy a szövegek jelentésével foglalkozó szövegnyelvészeti megközelítések — noha elméleti síkon számolnak az értelmezés kontextusához tartozó, az értelmezés folyamatára és a szövegértelelmre ható tényezőkkel — nem differenciálják ezeket kellően ahhoz, hogy sejthetővé váljon, milyen értelmezői intuíciók és döntések vezetnek a befogadót a jelentés reprezentációja során.

A törekvésem a gondolatmenetem fókuszába helyezni a szövegek értelmezése során felhasznált tudásbázisok feltárását és összehasonlítását is. Az elemzés eredményeként — azontúl, hogy a két konkrét szövegpéldány jelentését a szemiotikai textológia jelentésfelfogását követve reprezentáljuk — rávilágítunk magát az interpretációt jellemző eltérésekre, valamint az értelmezés során felhasznált tudásbázisok természetének különbözőségére. Ez utóbbi sajátos árnyalatot kap azáltal, hogy az elemzésre választott ismeretterjesztő prózai művet és az irodalmi lírai költeményt összekapcsoló motívum Pápa, az ünnepelt szülőhelye.

2. A referenciális jelentéssík helye a jelentésreprezentáció kategóriarendszerében

A szemiotikai textológiai jelentésfelfogást alapjaiban határozza meg a jel megduplázott modellje, amely lehetővé teszi az elemző számára, hogy számoljon mind a jelölő, mind pedig a jelölt objektíválható, valamint a jelhasználó által — egyéni mentális tartalomtól és kondícióktól befolyásoltan — leképzett síkjával. Ez az alapvetés vezet el az elmélet megalapozóját, PETŐFI S. JÁNOST, a jelentéssíkok definiálásáig, mert felismeri, hogy a szövegjelentés reprezentációja során a közlő és a befogadó is általánosan meghatározható műveleteket végez, valamint egymástól elég jól elkülöníthető értelmezői attitűdöket, illetve tudati tartalmakat mozgósít, ami kedvez a tipológiai törekvésnek. Ennek a gondolkodásmódnak eredménye három jelentéssík — az értelmi, a referenciális és a kommunikatív —, amelyek a poliglott szemiotikai textológiai szövegelemzések tanulságaként később kiegészülnek az asszociációs jelentéssíkkal.

Az **értelmi jelentés** verbalizált fogalmi jelentés, amely nyelvi-szemantikai értelmezés következménye. Ennek során a szöveg nyelvi megformáltságához feltelezhetően hozzárendelhető felépítést követve létrehozunk a nyelvi megformáltság alkotóelemeihez rendelt jelentésegységek szerveződését. Ez két műveletet foglal magában: egyrészt a nyelvileg kifejtett kompozícióegységek alapján a szöveget kiegészítjük nyelvileg nem kifejtett kompozícióegységekkel; másrészt világra vonatkozó ismereteket és/vagy feltevéseket (tudáskereteket, forgatókönyveket) alkalmazunk, amelyeket a konvencionális szótári jelentéseket alapul vevő

jelentéseken kívül az értelmezés megkíván. Ennek a jelentéssíknak a reprezentációja tehát a szövegértelem reprezentációjának formai értelemben vett nyelvi kiindulópontja.

A **referenciális jelentés** a szöveg lineáris és hierarchikus kompozíciójának értelmezése alapján rendelhető hozzá a nyelvi-fizikai megformáltsághoz. A kompozíció alkotóelemei nominális és predikatív referenciájú egységek. A nominális referenciális szerveződés értelmezésekor az entitásokat (személyeket, tárgyakat, tényállásokat) és a közöttük lévő korreferenciális viszonyokat azonosítjuk a fizikai megnyilvánulás síkján feltételezhetően kifejezett valóságvonatkozás mentális leképeződésében. A predikatív referenciális szerveződés értelmezésekor az igei vagy más szófajú predikátumok hálóját határozzuk meg, valamint a közöttük feltételezhetően fennálló korreferenciális relációkat, amelyekkel a szöveg fizikai megformálása a tényleges vagy feltételezett valóságmozzanat tényleges vagy feltételezett tényállásait reprezentálja. A referenciális jelentés értelmezésének része még az a művelet, amelynek során létrehozuk a szövegnek — a nominális és predikatív referenciális egységekkel operáló — elfogadható lineáris és hierarchikus szerveződését. Az értelmezésnek ez a mozzanata tehát a referált valóságdarabok szerveződéséből létrejött tényállások között értelmez elvárásoknak megfelelő összeférhetőségi viszonyokat, illetve az ezeket a viszonyokat kifejező verbális elemekből építkező lineáris szerveződéseket. Az ismertetett műveletek eredményeként olyan referenciális jelentés értelmezhető, amelynek alapján a fizikai megformáltság szerveződési formái által kifejezett valóságmozzanat mentális képét egy összefüggő valóságdarab mentális képeként tudjuk elfogadni (vö. DOBI 2021: 89). A referenciális jelentés reprezentációjában fontos tényező annak jellemzése, hogy a nem verbális médiumok miképpen hatnak az értelmező működésére, a tudásbáziselemek kiválasztására és aktiválására, a befogadói elvárásokra, ezek révén nyilvánvalóan magára a referenciális jelentésre, valamint globálisan a leképezett szövegértelemre.

A **kommunikatív jelentés** reprezentációja az értelmi jelentéshez hasonlóan a nyelvi rendszer tudásán alapszik, a nyelv mondat- és szövegszervezési szabályainak (kötöttségeinek és lehetőségeinek) az ismeretében tudunk hozzáférni, beleértve a hangoztatás szabályait is. A kommunikatív jelentéssík értelmezése tehát egyrészt a szöveg mondatainak belső elrendezésétől és prozódijától függ, másrészt pedig maguknak a mondatoknak a szövegbeli lineáris szerveződésétől. (Erre a két szerveződésre az egyes természetes nyelvek eltérő szabályokat értelmeznek, amelyek egyben meghatározzák a prozódiai struktúrákat is.) Mivel a magyar nyelvben egy szerkezeti egység összetevői jellemzően többféle lineáris elrendezésben állhatnak, és az egyes lineáris elrendezésekhez eltérő prozódia is tartozik, a jelentésreprezentáció szempontjából informatív, hogy az alkotóelemek összes lehetséges sorrendi variációja közül melyik elrendezés (illetőleg melyik prozódiai

struktúra) választódik ki egy bizonyos szöveghelyen. A szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció talaján ez az informativitás a szóban forgó egység kommunikatív jelentése.

Némely szövegek jelentésének reprezentációja, valamint bizonyos interpretációs helyzetek azt kívánják, hogy az említett három jelentéssík kiegészüljön egy negyedikkel, az **asszociációs jelentés** síkjával. Ezt egyrészt azoknak a szövegmondat-halmazoknak a jelentésreprezentációja teszi szükségessé, amelyek szövegként való értelmezéséhez olyan speciális háttérismeretek mozgósítására van szükség, amelyek egyéni asszociációk mentén teremtenek olyan tudásháttérrel, amely alapján a verbális szerveződéshez rendelhető referenciális, illetve értelmi jelentés síkján nem összefüggő szövegmondat-halmazok a befogadó ítélete szerint összefüggő, jól formált szövegekként (szövegmondatláncokként) értelmezhetők. (Ilyenek lehetnek például bizonyos patológikus szövegek.) Az asszociációs jelentéssík vizsgálata nem mellőzhető akkor sem, amikor maga az értelmezés művelete egészül ki olyan attitűddel, amelynek reprezentálására a másik három jelentéssík leírása nem elegendő. (Ilyen lehet például bizonyos szövegek feldolgozásának személyes apropója, vö. DOBI 2012, 2013.)

A szemiotikai textológia elgondolása a szöveg mint komplex jel jelentéséről egyedi a szövegekkel foglalkozó tudományok körében. A definiált jelentéssíkok — amelyek reprezentációjához a szemiotikai textológia szempontokat, elemzési lépéseket és kategóriarendszert is kidolgoz — természetesen csak teoretikusan választhatók külön egymástól a szöveghez feltehetően rendelhető tényállás vizsgálata során, hiszen egyik jelentéssík sem független semelyik másiktól.

Az egyes jelentéssíkok relevanciáját (ha úgy tetszik, fontosságát) egy adott szöveg jelentésének reprezentálásában alapvetően az interpretáció típusa (tehát az interpretáció műveleteinek sajátosságai, beleértve a befogadóra vonatkozókat is), valamint az értelmezés során felhasznált tudásbázis természete (tudás, hiedelem, feltevés) és tartalma határozzák meg.

A fentebb részletezett referenciális jelentéssík meghatározásból kiderül, hogy az ennek reprezentációja során végzett értelmezői műveletek eredményeként létrejövő mentális képet fogjuk fel szövegrételemként. Fontos szerep jut annak, hogy ennek a tényállás-leképezésnek mely fogalmi sémák képezik az alapját (vagyis milyen forgatókönyvre, illetve forgatókönyvekre, valamint milyen tudáskeretre, illetve tudáskeretekre támaszkodik a befogadó a szöveg értelmezése során), és ezek forrásul milyen tudásbázis szolgál. A szöveg nominális és predikatív jelentésekből álló referenciális szerveződésének feltárása során a befogadó lineáris jelentésfolytonosságot, valamint hierarchikus jelentésviszonyokat értelmez.

3. Az elemzésre választott szövegek és vizsgálatuk fő attitűdje

Az alábbiakban egy vers, valamint egy prózai szöveg szemiotikai textológiai megközelítésére vállalkozom. Fontos megjegyezni, hogy az elemzés kizárólag a referenciális jelentés reprezentációjára szorítkozik, ennek kapcsolódását a többi jelentéssíkhoz jelen tanulmány nem tárgyalja.

A vers lírai költemény, a próza pedig ismeretterjesztő írás. A szövegek eltérő műfajisága nem véletlen. A vizsgált referenciális jelentéssík reprezentációjának fő sarokpontjai ugyanis úgy mutathatók be szemléletesen, ha rávilágítunk műfaji kötöttségeikre. Ezek háttérben elsősorban az alkotói, így az értelmezői nézőpont eltérése áll az interpretáció sajátosságaival összefüggésben, ehhez szorosan kapcsolódóan pedig a jelentésreprezentáció során felhasznált tudásbázisok különbségei.

A szövegek közös motívuma Petőfi Sándor és Pápa. Petőfi pápai tartózkodása idején vette fel azt a vezetéknevet (akkor még ipszilonnal, Petőfy-ként), amelyen azután az utókor számára is ismertté vált. Az elemzés egyik tárgya azért *A borozó*, mert ez Petőfi első verse, amelyet éppen az ünnepelt szülőhelyén, Pápan írt.

A borozó

Gondüző borocska mellett
Vígan illan életem;
Gondüző borocska mellett,
Sors, hatalmad nevetem.
És mit ámultok? ha mondom,
Hogy csak a bor istene,
Akit én imádok, aki
E kebelnek mindene.
És a bor vidám hevében
Fütyöntek rád, zord világ!
Szívemet hol annyi kínnak
Skorpiói szaggaták.
Bor taníta húrjaimra
Csalni nyájas éneket;
Bor taníta elfeledni,
Csalfa lyányok, titeket.
Egykor majd borocska mellől
A halál ha úzni jó:
Még egy korty - s nevetve dülök
Jégöledbe, temető!

A prózai szöveg a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár honlapján olvasható. Ennek a szövegnek — tiszteletben tartva a tanulmány terjedelmi korlátait — az első két bekezdését elemzem tüzetesen.³

Itt látható a honlap a szöveggel és a hozzá kapcsolódó képi elemekkel, alább pedig ennek elemzésre választott részlete.⁴

JÓKAI MÓR VÁROSI KÖNYVTÁR, PÁPA

Címlap Könyvtárunk Szolgáltatásaink Adatbázisok Digitális könyvtár Pápa-helytörténet KSZR Katalógus Hosszabbítás

PETŐFI SÁNDOR

1841 márciusában felkereste Pápan tanuló rokonát, Orlay Petrich Somát. Néhány hetet Pápan töltött, az 1841/42. tanévet a pápai kollégiumban töltötte a hetedik, logikai osztály tanulójaként, és a Református Főiskolán az előadásokat is látogatta. Tanára, Tarczy Lajos ajánlására Horváth István ügyvédnél irnokoskodott. Baráti köre elsősorban a Főiskolai Képzőtársaság révén alakult ki, amelynek tevékeny tagja volt. Verseiket írt, szavait, Heine és Schiller műveket fordított. A Képzőtársaság ma is őrzött Érdemkönyvből tudjuk, hogy akkor még versei alá a Petrovics nevet írta, de Bárány Gusztáv: Literatúra szengék c. kéziratok művének háttérjára már kétszer is leírta: Petőfy, Petrovicziból tehát Pápan lett Petőfi. Ekkor jelent meg nyomtatásban, Bajza Athenaeumában elő verse, A borzók. A Pápan kiadott Néphírást c. naptárban is megjelent két verse. 1842 októberében ismét Pápan tartózkodott. Megélhetését azonban nem látta biztosítottnak, ezért november 2-án elhagyta a várost. Ezután csak 1843 tavaszán járt a Pápan, ahol barátai nagy örömmel ünnepelték a váratlan találkozást. Az iskolát nem látogatta, csak a Képzőtársaságot és a könyvtárat.

A Petőfi Sándor u. 11. sz. ház falán, ahol Orlay Petrich Somával közös lakása volt, ma emléktábla van. Kisfaludt Strobl Zsigmond által készített mellszobrát 1931-ben, egészalakos szobrát, Somogyi József alkotását 1973-ban avatták. Szeberényi Lajoshoz írt levele szerint 1841 őszén, Páparra tartva Keszthelyen is megfordult. Darnay Kálmán vitatható állítása szerint nemcsak útutazott ekkor Sümegen, hanem néhány napot is töltött ott, az akkor ott tartózkodó szintársulatnál működő Fekete Mihállyal együtt. 1841 nyarán Pestről jövet járt Balatonfüreden, innen átkelve a Balatonon Somogyba, majd Tolnába ment. Helyi hagyomány szerint 1842-ben egy kirándulás alkalmával megfordult Gannán, ahol verset írt a mauzóleum parkányára. A Petőfi-irodalom kétségbe vonja ennek hitelességét. A hagyomány szerint pápai tartózkodása alatt Puzdor Gyulával együtt járt Ajkán. A Petőfi-irodalom megkérdőjelezi ennek hitelességét is. A várpalotaiak három látogatást is számon tartanak. Először 1839 májusában Székesfehérvárról Vas megyébe gyalogolt és ez csak Várpalotán átmenve történhetett.

1842 novemberében viszont Páparól Veszprémre, és feltehetően Várpalotán keresztül utazott Székesfehérvárra. A harmadik palotai útról írásos emlék is maradt: A Széket szeggyel c. költeményének kéziratán "Pusztai Palota. 1843. április" olvasható. Kőnczöl Imre egy negyedik látogatást is feltehető, mégpedig 1848 tavaszán, amikor is (szerinte) nem Veszprémbe utazott, hanem István öccséhez Várpalotára, aki 1845 és 1848 között ebben a városban lakott, és akivel ebben az időben is kapcsolatban állt. Utazásai során (feltehetően) több alkalommal is járt Veszprémbe. 1842. november 2-án otthagyva Pápat Veszprém felé vette útját, amiről Vadonban c. verse is tanúskodik. 1848. március 5-6.-án a későbbi Bakony Szállóban lakott, és a városban töltött egy-két napot, itt értesült a francia forradalomról. A veszprémi látogatást Szuper Károly színgizagató naplójában örökítette meg.

Irodalom: ORLAI Soma: Adatok ~ életéhez. = Bp., Szle, 1879. 37. sz. – RÁNZAI Péter: ~ és Puzdor Gyula, Vp, 1943. – KŐNCZÖL Imre: ~ utjain Veszprém megyében. Vp., 1973. – PRAZNOVSKY Mihály: ~ életének néhány veszprémi vonatkozásáról. = VpSz., 1994. márc. – PRAZNOVSKY Mihály: ~ veszprémi napjai. = Tájirodalom, Vp., 1996. – NÁDASDY Lajos: ~, a pápai diák. = Új. Hor, 1998. Kүүлőszám.

Forrás: Veszprém megyei életrajzi lexikon. Főszerkesztő Varga Béla. Veszprém, 1998.

Születési dátum: 1823-01-01
Születési hely: Kiskörös
Halálozás dátuma: 1849-07-31
Halálozás helye: Fehéregyháza
Foglalkozás: költő
További képek

© Copyright, 2019, jmvk.papa.hu

A Jókai Mór Városi Könyvtár honlapjának részlete

³ Az, hogy nem teljes szöveget vizsgálunk, hanem szövegrészletet, megállapításaink relevanciáját a jelentéssík vonatkozásában nem befolyásolja.

⁴ <http://www.jmvk.papa.hu/node/5174> (2023. február 23.)

„Petőfi Sándor

1841 márciusában felkereste Pápán tanuló rokonát, Orlay Petrich Somát. Néhány hetet Pápán töltött, az 1841/42. tanévet a pápai kollégiumban töltötte a hetedik, logikai osztály tanulójaként, és a Református Főiskolán az előadásokat is látogatta. Tanára, Tarczy Lajos ajánlására Horváth István ügyvédnél írnokoskodott. Baráti köre elsősorban a Főiskolai Képzőtársaság révén alakult ki, amelynek tevékeny tagja volt.

Verseket írt, szavalt, Heine és Schiller műveket fordított. A Képzőtársaság ma is őrzött Érdemkönyvéből tudjuk, hogy akkor még versei alá a Petrovics nevet írta, de Bárány Gusztáv: Literatúrai zsengek c. kéziratos művének hátlapjára már kétszer is leírta: Petőfy. Petrovicsból tehát Pápán lett Petőfi. Ekkor jelent meg nyomtatásban, Bajza Athenaeumában első verse, A borozó. A Pápán kiadott Népbarát c. naptárban is megjelent két verse. 1842 októberében ismét Pápán tartózkodott. Megélhetését azonban nem látta biztosítottnak, ezért november 2-án elhagyta a várost. Ezután csak 1843 tavaszán járt a Pápán, ahol barátai nagy örömmel ünnepelték a váratlan találkozást. Az iskolát nem látogatta, csak a Képzőtársaságot és a könyvtárat.”

4. A referenciális jelentéssík reprezentációját meghatározó sarokpontok: az interpretáció típusa, a multimedialitás, a felhasznált tudásbázisok

4.1. Az interpretáció típusa mint értelmezést befolyásoló tényező

Az, hogy a két — eltérő műfajba tartozó — szöveg referenciális jelentéssíkjának reprezentációját érdemes összevető szándékkal megvizsgálni, a két műfaj eltérő interpretációtípológiai besorolása alapján vetődik fel.

Kiindulópontként azoknak a feltehetően fennálló eltéréseknek a magyarázatához, amelyekre A borozó című vers és a Petőfi Sándor pápai tartózkodásáról szóló ismeretterjesztő prózai mű elemzésekor bukkanunk, érdemes tudatosítanunk a két szöveg — általánosan elképzelhető — interpretációjára jellemző sajátosságokat.⁵

⁵ PETŐFIS. JÁNOS szemiotikai textológia keretében meghatározott interpretációtípológiája a következő fő típusokkal számol (1997: 71–72, 2004: 94–95):

- a) A spontán interpretációt intuitív módon hozzuk létre.
- b) Az elméleti interpretációnak van egy meghatározott elméleti kerete mint szemléleti alap.
- c) Az értelmező interpretáció egy fizikai megvalósuláshoz formai szerveződést és vele összhangban lévő szemantikai felépítést rendel.
- d) Az értékelő interpretáció az értelmező interpretáció során végzett műveleteket előre meghatározott értékrendszer alapján minősíti.
- e) A strukturális interpretáció az értelmező interpretációnak mint eredménynek a felépítését értelmezi.
- f) A procedurális interpretáció a statikus relációk reprezentálásán túl olyan információkat is tartalmaz, amelyek a viszonyok logikai, oksági és időbeli összefüggéseire is vonatkoznak.
- g) A leíró interpretáció az interpretáció eredményét reprezentálja anélkül, hogy explicit érvelést is tartalmazna arra vonatkozóan, hogy miért az éppen adott interpretáció lett létrehozva.

Bármely költő bármely versének, előre meghatározott elméleti keretben történő, előre meghatározott szempontok szerinti elemző megközelítése jellemzően másodfokú, argumentatív, procedurális, értelmező, elméleti interpretációt kíván. — Az interpretáció elméleti, amelynek az elméleti kerete (mint szemléleti alap) a szemiotikai textológia.

— Az interpretáció értelmező, mert a vers fizikai megformálásához formai szerveződést, ezzel összhangban szemantikai felépítést rendel.

— Az interpretáció procedurális, mert a statikus jelentésviszonyok reprezentálásán túl ezeknek a viszonyoknak a logikai, oksági és időbeli összefüggéseit is feltárja.

— Az interpretáció argumentatív, mert explicit érvelést is tartalmaz, hiszen a szöveg jelentésreprezentációjának bemutatása komplex — javarészt tudományos, ugyanakkor az ünnepi kiadvány részeként személyes — célt is szolgál.

— Az interpretáció másodfokú, mert a szöveg fizikai szerveződéséhez szimbolikus jelentést rendelünk.

Az interneten olvasható ismeretterjesztő írás jelentésének reprezentációja elsőfokú, argumentatív, procedurális, értelmező, elméleti interpretációt kíván. Tehát a lírai költeményhez rendelhető interpretáció sajátosságaihoz képest az ismeretterjesztő írás interpretációja igazán markánsan egyetlen mutatóban tér el: ez a jelentés szó szerinti leképezése a lírai mű másodlagos (figuratív) jelentésleképezésével szemben. Alább látni fogjuk, hogy ez az eltérés a befogadói nézőpontban, valamint a befogadó által felhasznált tudásbázis elemeinek tekintetében is — a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció eszközeivel — megragadható eltéréseket implikál.

4.2. A befogadói intuíció elsődleges forrása, a tudásbázis aktiválója: a vizualitás

Noha a tanulmánynak nem célja a multimedialitás mélyreható vizsgálata, a jelentésreprezentáció szempontjából lényeges befogadói működés leírásában fontos tényező a vizuális megjelenítés hatásának jellemzése. A vizuális benyomás ugyanis a befogadói magatartás „pályára állása” szempontjából meghatározó. Elsődlegesen ez alapján születik meg a befogadó elvárása a szövegértelemmel kapcsolatban, és kerülnek előtérbe a tudásbázis bizonyos ismerethalmazai — például a szóban forgó szövegműfajra vonatkozóan —, illetve szorulnak a háttérbe más tudásbáziselemek.

h) Az argumentatív interpretáció a leíró interpretációra nem jellemző explicit érvelést is tartalmaz.

i) Az elsőfokú interpretáció során az értelmező egy adott fizikai megvalósuláshoz betű szerinti jelentést rendel.

j) A részlegesen figuratív interpretáció során egy adott fizikai megvalósulás elemeinek egy részéhez betű szerinti jelentést rendelünk, másik részéhez pedig figuratív (metaforikus, metonimikus stb.) jelentést. PETŐFI S. a szövegek legtöbbszörének értelmezését ide sorolja.

k) A másodfokú interpretáció során egy adott vehikulumhoz szimbolikus jelentést rendelünk, akkor is, ha a szöveg betű szerinti vagy figuratív interpretációt is lehetővé tesz. Ez az értelmező viszonyulás jellemzően költői szövegek jelentésreprezentációjában képzelhető el.

A vizuális, ezen belül a képi megjelenítéssel az utóbbi évtizedekben a vizuális kommunikáció tudománya hatékonyan foglalkozik, párbeszédbe állítva egymással azokat a tudományterületeket — közöttük a szemiotikát, illetve az ikonológiát —, amelyek a kép fogalmához valamilyen definíciót rendelnek, és valamilyen apparátust dolgoznak ki az (általánosságban véve) vizuális kódok elemzésére. A multimediális kommunikátumok⁶ vizsgálata a témakör rendkívül komplex megközelítését kívánja meg alapvetően két okból. Ezek egyike az, hogy a kép általános jelensége a nyelvi megformáláshoz rendelhető értelem mentális leképezését (beleértve a figuratív jelentésrepresentációt, a metaforaértelmezést stb.), valamint a fizikai értelemben vett képet is magában foglalja; utóbbi értelmezéséhez pedig a fizikai anyag, az üzenet, az ábrázolási mód komplex megközelítése szükséges. A másik ok az, hogy a nyelvi kódolás, ezzel együtt a szövegszerű kommunikáció értelmezése — a vizuális kommunikációtudomány talaján — argumentatív logikán alapszik, míg a fizikai értelemben vett képi ábrázolása asszociatív logikán. A vizuális kommunikáció tudománya a reprezentáció konkrét, anyagi aspektusából indul ki, majd jellemzően innen jut el a gondolati képig.

A vizuális kódolás elemző megközelítésének komplexitását jelen elemzés szempontjából azért fontos tudatosítanunk, hogy egyik oldalról lássuk, hogy jelen vizsgálat keretében a képi médium jelentésrepresentációjának pusztán az a síkja jut szerephez, amely a nyelvi elemekkel jelölt értelem reprezentációja, valamint az értelmező tudásbázisának leírása szempontjából releváns; másik oldalról pedig azt is láthassuk, hogy a szövegek jelentésrepresentációja a vizualitás tudományos reprezentációja irányába bővíthető.

Az intuícóra ható vizuális megjelenítés alapján aktivált tudásbázisnak két — egymástól jól elkülöníthető — halmaza van:

— **Az egyes szövegműfajok formai jegyeire vonatkozó ismerethalmaz** a konvencionális kollektív tudásbázisunk része, szöveghasználói tapasztalataink következménye.

— A valódi multimedialitás témakörébe tartozó illusztratív elemek szerepének megítéléséhez használt ismerethalmaz nem tekinthető egyértelműen konvencionális tudásnak. **Az ábrázolás különböző formáinak értelmezése** — egyúttal összekapcsolása és összevetése a verbálisan kifejezett tartalommal — **többsíkú tudásra és készségre támaszkodik**. Az ábrázoló funkciójú elemek (grafikák, fényképek stb.) értelmezése elsősorban tapasztalati természetű ismereteken alap-

⁶ PETŐFI S. JÁNOS értelmezésében „alkotója vagy valamely befogadója számára egy nyelvi objektum akkor minősül szövegnek, ha egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs-szituációban egy tényleges vagy feltételezett kommunikatív funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető. Ez általában azt jelenti, hogy egy adott vagy feltételezett kommunikációs-szituációt tekintve összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető) tényállás-konfigurációt juttat kifejezésre, aminek következtében nyelvi konstrukciója is valamiféleképpen összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető)” (1988: 224). Az így értelmezett szöveget kommunikátumnak nevezi.

szik, ugyanakkor fontos szerephez jut az analogikus gondolkodás. A kultúránkhoz köthető, nemzeti hovatartozással összefüggő szimbolikus ábrázolás értelmezésében a tradicionális kollektív tudás is szerephez jut. A nonfiguratív vizuális megjelenítés értelmezéséhez nemcsak tudás, hanem látásmód, kreativitás, asszociációs készség is szükséges.

Az elemzésre választott szövegek közül a verssel kapcsolatban jelen helyzetben — mivel az elemzés tárgya nem illusztrált szöveg — pusztán az első jelenségről beszélhetünk. A befogadó a saját szöveghasználói tapasztalataira támaszkodva a fizikai formát strófák egymásutánjaként azonosítja, és vele a líra műnemébe tartozó vers szövegműfajt „állítja párba”. Egyidejűleg mentális működése elvárásokat aktivál például a lírai hangvételre, az esztétikai minőségre, az átvitt és többletjelentésre, a bölcséleti tartalomra, az érzelmi hatásokra vonatkozóan.

A prózai szövegrészlethez rendelhető jelentés reprezentációja kapcsán mindkét említett tudáshalmazzal számolnunk kell. A verbális sík szemiotikai megformálása alapján a befogadó intuitíve — szöveghasználói tapasztalati tudása alapján — nem tudja leszűkíteni a lehetséges műfajok körét (mivel számos prózai formájú műfajt ismerhet), a befogadói magatartás, a szövegértelemmel kapcsolatos befogadói elvárások nagy valószínűséggel nem specializálódhatnak. Azonban a fizikai értelemben vett képi sík — a látkép, a három portré és a házról készült fénykép, valamint ezek weboldalra jellemző megjelenítése — a befogadónak az internetes ismeretterjesztő (tudománynpszerűsítő) műfajjal kapcsolatos tapasztalati tudását és az ezekkel összefüggő elvárásait aktiválják. A fizikai értelemben vett képek ábrázoló szerepük, ennél fogva közvetlenül hatnak a verbális síkhoz rendelt jelentés értelmezésekor a befogadó mentális működése nyomán létrejövő gondolati leképezésekre.

4.3. A referenciális jelentéssík elemző megközelítése a két szövegben

Az alábbiakban a szövegjelentés reprezentációjára ható, eddig tárgyalt sarokpontok ismeretében a Petőfi Sándor című szöveg(rész) és A borozó című vers referenciális jelentéssíkjának reprezentálását a szemiotikai textológia keretében definiált műveletek mentén végezzük el.

4.3.1. Az ismeretterjesztő szöveg referenciális jelentéssíkjának jellemzése

A szövegből kiemelt részlet magán viseli azokat a jellemzőket, amelyek a vizsgált referenciális jelentéssík elemzése szempontjából relevánsak (tehát nem jár adatvesztéssel az, hogy nem teljes szövegen hajtjuk végre az elemzés lépéseit).

Az ismeretterjesztő szöveg egységei — a prózai művek konstrukciójára jellemzően — az elemi egységektől (a szavaktól) a teljes szövegig egymásba épülő kompozíciós egységek hierarchikus viszonyából áll. A szavak mondatokba épülnek be, ez adja a kompozíció mikroszerkezeti szintjét. A mondatok sora —

az elemzett szövegrészben — két bekezdésbe szerveződik. Az első a pápai tartózkodás forgatókönyvét írja le, a második pedig a költővé érés forgatókönyvének lépéseit. Noha a szöveg fizikai formája nem felel meg teljesen a nyelvi szövegszerkesztés tipográfiai szabályainak, azt mondhatjuk, hogy a teljes szöveg (azaz a makrokompozíciós egész) öt bekezdésből áll, amelyek közül az első kettő az elemzés tárgya.

Az egyes bekezdések értelmezésekor aktivált fogalmi sémák statikus (nominális) tudáskeretelemeket és dinamikus (predikatív) forgatókönyvelemeket foglalnak magukban, amelyek több korreferencialánca szerveződve erősítik a jelentés lineáris folytonosságát. Így épül ki a szöveg lineáris kompozíciója, amelynek fő alkotóelemeit az alábbi táblázat foglalja össze.

	Nominális elemek		Predikatív elemek
<p>Petőfi Sándor 1841 márciusában felkereste Pápan tanuló rokonát, Orlay Petrich Somát. Néhány hetet Pápan töltött, az 1841/42. tanévet a pápai kollégiumban töltötte a hetedik, logikai osztály tanulójaként, és a Református Főiskolán az előadásokat is látogatta. Tanára, Tarczy Lajos ajánlására Horváth István ügyvédnél írnokoskodott. Baráti köre elsősorban a Főiskolai Képzőtársaság révén alakult ki, amelynek tevékeny tagja volt.</p> <p>Verseket írt, szavalt, Heine és Schiller műveket fordított. A Képzőtársaság ma is őrzött Érdemkönyvéből tudjuk, hogy akkor még versei alá a Petrovics nevet írta, de Bárány Gusztáv: Literatúrai zsenigék c. kéziratos művének hátlapjára már kétszer is leírta: Petőfy. Petrovicsból tehát Pápan lett Petőfi. Ekkor jelent meg nyomtatásban, Bajza Athenaeumában első verse, A borozó. A Pápan kiadott Népművészet c. naptárban is megjelent két verse. 1842 októberében ismét Pápan tartózkodott. Megélhetését azonban nem látta biztosítottnak, ezért november 2-án elhagyta a várost. Ez-</p>	Petőfi Sándor	1841 márciusában	felkereste
	Orlay Petrich Soma	Pápan néhány hetet Pápan	töltött
	Tarczy Lajos Horváth István	1841/42. tanévet pápai kollégiumban Református Főiskolán	töltötte látogatta
	Heine Schiller	Főiskolai Képzőtársaság	írnokoskodott
	Petrovics Bárány Gusztáv		(verseket) írt szavalt fordított
	Petőfy Petrovicsból Petőfi	Pápan	írta
		Pápan	leírta lett
	1842 októberében Pápan	tartózkodott látta	
	november 2-án	elhagyta (a várost)	

után csak 1843 tavaszán járt a Pápán, ahol barátai nagy örömmel ünnepelték a váratlan találkozást. Az iskolát nem látogatta, csak a Képzőtársaságot és a könyvtárat.		1843 tavaszán Pápán	járt nem látogatta
--	--	------------------------	---------------------------

A prózai szöveg lineáris kompozíciójának fő alkotóelemei

A nominális korreferencialáncok között a szöveg jelentés-összefüggése szempontjából Petőfi Sándor korreferencialánca (*Petrovics, Petőfy, Petőfi*); a vele kapcsolatba kerülő személyek lánc (*Orlay Petrich Soma, Tarczy Lajos, Horváth István, Bárány Gusztáv*, ideértve *Heiné-t* és *Schiller-t* is); a kronotopológiai áttekintés elemeiként a helyszínek (*Pápán, pápai kollégiumban, Református Főiskolán, Főiskolai Képzőtársaság*), illetve az időpontok (*1841 márciusában, az 1841/42. tanévet, 1842 októberében, november 2-án, 1843 tavaszán*) révén létrejövő korreferencialitás irányítja a jelentésleképezést.

A predikatív referenciájú elemek a költő cselekvései, valamint az idővel és a helyszínekkel lexiko-szemantikai alapon gyakran használt predikátumok (*felkereste, töltött, töltötte, látogatta, írkokoskodott, írt, szavalt, fordított, írta, leírta, lett, tartózkodott, látta, elhagyta, járt, nem látogatta*). Az igei személyragok és a birtokos személyjelek konnexitást teremtő szerepe jelentős, döntően Petőfire vonatkozó nyelvtani utalások.

Mivel az ismeretterjesztő szöveg jelentését az értelmező — a szemiotikai textológiai interpretációtípológia kategóriáit alapul véve — első fokon (azaz szó szerint) képezi le, a szöveghez ezen az úton rendelt valóságvonatkozás feltehetően elfogadható számára az ábrázoló szöveg által jelölt, valóságosként feltételezett tényállásként. Az értelmezés műveletei során az értelmező a tudásbázisának számos elemére támaszkodik, amelyek között vannak tudás- és hiedelemelemek, feltevések, valamint az előbbieken alapuló elvárások.⁷

Annak a háttérben, hogy a szöveg értelmezésekor a befogadó milyen tudásbáziselemeket aktivál, többféle körülmény áll. A befogadó nemzeti hovatartozása, kulturális és szociokulturális beágyazottsága a talaja a kollektív tudásának: Petőfiről a nemzet költőjéről; Pápáról, hazánk emlékezethelyéről; a versről, közelebbről a dal műfajának sajátosságairól. Azok a tudásbáziselemek, amelyek — nem a közösség részeként feltételezett — egyén tapasztalásain alapulnak, hanem egyedi megismerési folyamatok eredményei, az értelmező tudati tartalékához tartoznak.

⁷ A szemiotikai textológia keretében a tudásbázisok három szektorba rendezhetők: a tudás/hiedelem, a feltevések és az elvárások szektorába. Bár PETŐFI S. pusztán mellékesen jegyzi meg, hogy „ez a sorrend az interszubbektivitás csökkenő foka érzékeltetéseként értelmezhető” (2004: 104). Ez a megállapítás a kommunikációs helyzetek értelmezést befolyásoló sajátosságainak egyik legfontosabb attitűdjére irányítja a figyelmet: a jelentésrepresentációt alapjaiban határozza meg a kommunikáló felek tudásbázisai közötti megfelelés, illetve átjárhatóság.

Ezek lehetnek Páparól, illetve a szövegben említett helyekről való konkrét tapasztalások, a megnevezett műveknek, a naptárnak az ismerete, valamint intertextuális relációkról való tudás, amely vonatkozhat Petőfiről és a költészetéről szóló más szekunder vagy szakmai irodalomra, de akár más Petőfi-költeményekre is.

A multimediális hatás az elsőfokú interpretációra elsősorban a tágabb kontextus megteremtésében, valamint a vizualitás ábrázoló funkciójában érhető tetten. Ha annak a weboldalnak, amely helyet ad az elemzett szövegnek, a képi eszközeit szemügyre vesszük, akkor egyrészt a verbális síkkal, másrészt az interpretáció során aktivált tudásbáziselemekkel a következő kapcsolódásokat fedezhetjük fel:

— A fejlécen lévő Jókai-arckép a referenciális jelentéssíkhhoz az alapján az értelmezői háttértudás alapján kapcsolódik, hogy Jókai Mór is Pápan volt diák, és Petőfivel baráti kapcsolatban állt.

— Pápa látképe az értelmező képzetére hat, másképpen azéра, aki ismeri Pápát, és másként azéра, aki még nem járt ott. A referenciális jelentés reprezentációjába ezen a ponton beépül az a tudásbáziselem, hogy az ünnepeelt Pápan, az akkori Széchenyi utcában nevelkedett, fiatal éveiben a Türr István Gimnáziumba járt, tehát fizikai értelemben is (és minden bizonnyal lelki értelemben is) része volt a tárgyi kontextusnak, amelyet a látkép ábrázol.

— A Petőfi Sándor-mellkép a költőt körülbelül azokban az éveiben az ábrázolja, amelyeket Pápan töltött, így a referenciális jelentés leképezésének műveletei során szorosan összekapcsolódik a verbális szöveg 'Petőfi Sándor' jelentésű elemeivel, valamint azokkal a nyelvtani utalásokkal, amelyeknek utalási értéke szintén a költő.

— A nádfedeles parasztház — az értelmező tudásbázisára hagyatkozva, mert a honlap nem segít a kép értelmezésében — a költő kiskőrösi szülőházát ábrázolja.

— Az emellett lévő képen Petőfi szülei láthatók. Ennek a képnek a referenciális jelentésértéke is a befogadó tudásbázisa alapján jön létre, a kép szerepére vonatkozó verbális irányadás hiányában.

Mivel számos, nemcsak tisztán nyelvi, hanem multimediális kommunikátum foglalkozik Petőfi Sándor pápai kötődésével, az intertextualitás a referenciális jelentés reprezentációjában a multimediális vonatkozásában is fontos szerephez jut. Példaként itt egyetlen blogbejegyzésre utalok, amelynek illusztrációjaként jelent meg az itt látható fénykép.⁸

⁸ A Dunántúlon született kiskőrösi emlékéve. <https://megvanirva.hu/a-dunantulon-szuletett-kiskorosi-emlekeve> (2023. február 23.)

4.3.2. A borozó referenciális jelentéssíkjának vizsgálata

A borozó című Petőfi Sándor-költemény referenciális jelentésének reprezentációját az interpretáció másodfokú jellege alapjaiban meghatározza, és ez teszi különbözővé a fentebb elemzett szövegétől. Önmagában véve az a befogadói tudás, hogy az irodalmi művek értelmezése általában legalább részben figuratív, az értelmezői működést (beleértve az értelmezőnek a jelentésre irányuló elvárását) az átvitt, másodlagos jelentések leképezése felé tereli. Ennek első mozzanata a költő Petőfi és a lírai én megkülönböztetése.

Ebben a műveletben az értelmező a tudásbázisának többféle tartalmi elemeire támaszkodhat, amelyeket a szóban forgó szöveg sajátosságai aktiválnak. Tapasztalati, szöveghasználói tudása lehet a dal — ezen belül a bordal —, valamint a szerepvers műfajáról. Ezt az ismerethalmazt a szöveg nyelvi megformálása aktiválja: a vers nyelvezete egyszerű, közérthető, az esztétikum, a stílus nem kerül előtérbe, ritmusa dallamos, a népköltészetet idézi. A négy rövid sorból álló strófa hagyománytiszteletet sugallnak, kicsit talán a népies költészet felé véve az irányt.

A vers értelmezésében nemcsak a tapasztalati tudás, hanem hiedelmek és feltevések is szerephez jutnak, amelyek alapjául ugyan irodalmi kutatások szolgálnak, a kategória szemiotikai textológiai értelmezésében azonban ezeket mégsem tekinthetjük tudáselemeknek a közlés és a befogadás jelentős időbeli eltérése miatt. Mindezzel együtt az a hiedelem, hogy Petőfi nem szerette a bort, azt az értelmezői nézőpontot implikálja, hogy A borozó szerepvers, azaz a költő egy a bort szerető lírai én bőrébe bújva teremt új nézőpontot, ezzel együtt újfajta világlátást: „És a bor vidám hevében | Füttyentek rád, zord világ!”

A referenciális jelentés reprezentációja során az itt körvonalazott tudásbázis az ismeretterjesztő szöveg értelmezésére jellemzőtől alapvetően eltérő értelmezői ösvényen indítja el a befogadót, amelyen az értelmezői attitűd a bölcséleti tartalomra, a vidám, kissé fölényes világszemlélet megnyilvánulásaira hangolódik az ábrázoló önkifejezés nyelvi megjelenésével szemben.

A **hierarchikus jelentésszerkezetet** a műfajból adódóan hagyományosan a mikro-, a mezo- és a makroszint következő szerveződése teremti meg: a mikroszinten a szavak szó szerkezetekbe, illetve mondatokba szerveződnek, amelyek megegyeznek a strófákkal, a második és a harmadik strófa kivételével, ahol egy-egy mondatfajtájában kiugró (kérdő, illetve felkiáltó) mondat indítja a versszakot. A többi strófa mindegyike egyetlen összetett mondat, amelynek jellemzően párhuzamosan szerkesztett egységei — a központosítás tekintetében egymástól pontosvesszővel, illetve kettősponttal elhatárolva — akár önálló mondatok is lehetnének. A mű mezoszintjére hármas tagolás jellemző. Az első strófa tartalma és hangulata erősen hat az értelmezői attitűdre: kétes értéket hirdető, dacoló,

csipkelődő, már-már kötekedő hangvételű a felütés. A középső három strófa erre ráerősítve stabilizálja a lírai én pozícióját az őt nem értők, akár az egész világ ellenében, az élete nehézségeire az ivást emelve ki megoldásként. A záró strófában az ekkor 19 éves költő szerepjátéka végtelenen bizarr képben mutatkozik meg. A három egység a makroszinten kapcsolódik össze egészé, amelynek globális kohézióját a cím erősíti, amely önmagában kétértelmű: magát a személyt is jelentheti, ugyanakkor az italozás helyszínét is.

A jelentéskontinuitás eszközeit vizsgálva megfigyelhető, hogy a hierarchikus kompozíció kapcsán a szöveg mezoszintjén említett szakaszolás a szójelentések szintjén is tetten érhető: a nominatív láncban a *bor* az első és az utolsó versszakban *borocska*, a predikatív láncban pedig szintén a szóban forgó két egységben használ Petőfi ’nevet’ — vagy ebből származtatott jelentésű — szóalakokat (*nevetem, nevetve*).

Az alábbi táblázatban — a szövegben előforduló szavak eltérő betűtípusával is jelezve — láthatók a legmarkánsabb korreferencialáncok a szöveg nominatív és predikatív jelentéshálójában. A két uralkodó jelentésmező a boré (*borozó, borocska* 3-szor, *bor* 3-szor, *korty*), valamint a vidámságé (*gondüző* 2-szer, *vígan, vidám, nevetem, füttyentek, nevetve*). A borivással kapcsolatba hozott gondtalan vidámság külön, provokatív töltést kap a generikus jelentésű elemekből álló korreferencialánc révén (*életem, sors, istene, mindene, világ, halál*), kifejezve a lírai én ezekkel szembeni kötekedő fölényét. Az azonban, hogy ebbe a láncba a lírai én „nézőpontja” is bekerül az *életem* birtokos személyjele, a *kebelnek*, a *szívemet*, a *húrjaimra* jelentése (és némelyik birtokos személyjelezése) révén, a lírai éné mellett Petőfi különbségét is sugallja.

	Nominális		Predikatív	
	A borozó Gondüző borocska mellett Vígan illan életem; Gondüző borocska mellett, Sors, hatalmad nevetem.	BOROZÓ BOROCSKA BOROCSKA életem sors	GONDÜZŐ VÍGAN GONDÜZŐ	ILLAN NEVETEM
És mit ámultok? ha mondom, Hogy csak a bor istene, Akit én imádok, aki E kebelnek mindene.	BOR istene kebelnek mindene		<i>ámultok</i> imádok	
És a bor vidám hevében Füttyentek rád, zord világ! Szívemet hol annyi kinnak Skorpiói szaggaták.	BOR világ szívemet <u>kinnak</u> <u>skorpiói</u>	VIDÁM <u>zord</u>	FÜTTYENTEK <u>szaggaták</u>	

Bor taníta húrjaimra Csalni nyájas éneket; Bor taníta elfeledni, Csalfa lányok, titeket.	BOR húrjaimra ÉNEKET BOR <i>lyányok</i>	<i>csalfa</i>	taníta taníta ELFELEDNI
Egykor majd borocska mellől A halál ha üzni jő: Még egy korty - s nevetve dülök Jégöledbe, temető!	BOROCSKA halál KORTY <u>jégöledbe</u> <u>temető</u>		<u>üzni</u> NEVETVE <u>DÜLÖK</u>

A borozó nominális és predikatív korreferencialáncai

A Petőfi-szakirodalom alapján — amely a vers értelmezésében alkalmazható tudásbázist gazdagítja eredményeivel — A borozó nyelvezetén érződik, hogy noha szerepversről van szó, az, ahogyan Petőfi hangvétele idomul a részeges ember fölényes típusához, nagyon is petőfis. A vers keletkezésének idején a Pápan tanuló, útját és egyéniségét kereső 19 éves Petőfi által kreált nyelvezet, illetve hangvétel mehökkentette az irodalom közönségének számító művelt réteget. Ma már ezzel kevésbé azonosulunk, hisz változott a nyelvi divat, a Petőfi-kép. Jóval inkább a költővé érés mementójaként tekintünk korai bordalának nyelvi jelenségeire.

Ahogy fentebb erről már szó volt, a referenciális jelentés leképezésének fontos támpontjai azok a tudáselemek, amelyek az értelmező egyéni szöveghasználói tapasztalatai révén állnak kapcsolatban az elemzett művel. Egy irodalmi mű esetében sokrétű intertextuális kapcsolódások gazdagítják az értelmezői attitűdöt: a borozó (és általában véve a bordalok) kapcsán a korszak divatja, a Petőfi számára mintaként szolgáló elődök vagy kortársak alkotásai, bár a szakma azt vallja, hogy a bordal nyelvezetének kitalálásában a költőnek alig lehettek mintái. Ahogyan az ismeretterjesztő szöveg kapcsán rávilágítottunk a multimedialitás értelmezést befolyásoló természetére, úgy a Petőfi Sándor bordalához rendelhető jelentés reprezentációja is táplálkozhat — az írott/nyomtatott verbális jelekben megragadható értelmi síkon kívül — multimedialis eszközökkel közvetített üzenetre. Azonban itt a multimedialitás nem az elemzett szöveg fizikai megformálásában, hanem a Petőfi-verssel intertextuális kapcsolatban lévő szöveg-, illetve kommunikátumváltozatok vizualitásában és akusztikumában érhető tetten.

A másodfokú interpretáció esetében az átvitt értelmezés lehetősége eleve nagyobb teret enged az értelmezői intuícióknak, amelyekre hatnak mind a vizuálisan megjelenített illusztratív elemek, mind pedig a hangoztatás eszközei akár szavalásról, akár megzenésítésről van szó. A szóban forgó költemény nyomtatásban megjelent változatai jellemzően vagy Petőfi Sándor portréjával egészülnek ki jelezve a szöveg Petőfi-kanonba tartozását, ezáltal befolyásolva az értelmezői

viszonyulást; vagy pedig klisészerű (csendéletet imitáló) szőlő, bor, hordó vagy terített asztal teremt a romantikára jellemző vizuális környezetet a verbális jelentés reprezentálásához. Előbbi Petőfi és a lírai én viszonyára, utóbbi a bordal műfaji jellemzőire, hangulatiságára irányítja az értelmező figyelmét.

A Csepregen működő Petőfi Sándor Művelődési Ház 2015-ös Szavazz Petőfire! elnevezésű kezdeményezésének illusztrációja a költő A borozó című verséhez

A hangzás különböző formáival kiegészített multimedialis változatok vizsgálata külön tanulmány témája lehetne, amelyben külön foglalkozhatnánk a nyelvi-prozódiai jellemzők, valamint a zenei médium hatásával a jelentés leképezésére. Az interneten az elemző jócskán hozzáférhet az elemzett bordal olyan elszavalt vagy megzenésített változataihoz, amelyekhez az előadó hanglejtése, az alkalmazott szupraszegmentális eszközök, illetve a zenei környezet egyéni értelmezői attitűdöt teremt. Ez nagyon fontos, hiszen a hangoztatás — gondolván itt a multimedialitás mindegyik szóban forgó fajtájára — egy verbális szövegnek bizonyos értelemben a jelentésleképezése (a prozódia, illetve a zene „nyelvén”).

A színészek előadásai (szavadatai) révén értelmezhető jelentéstöbblet elsősorban abból adódik, hogy egyikük-másikuk milyen egyéni árnyalattal tölti fel a verbális elemek szerveződéséhez rendelhető feltételezett tényálláskomplexumot.⁹

A megzenésített multimedialis változatok közül kettőt emelek ki, amelyek értelmezése között érzékletes az eltérés, ami a zenei sík számlájára írható.

⁹ Lakatos István színművész előadásában <https://www.youtube.com/watch?v=gFNU8WEm46I> (Letöltés: 2023. február 13.). A Petőfi200 emlékvén tiszteletére létrehozott csatornán közzétett előadást lásd <https://www.youtube.com/watch?v=6hh9iDgjb38> (Letöltés: 2023. február 13.).

A Kecskés Együttes (Kecskés László és együttese) akusztikus gitárral kísért produkciója nótázó hangulatú előadás a dobgitár dallamos, telt hangú kíséretében.¹⁰ Az értelmező számára a referenciális jelentés reprezentációja szempontjából a verbális közlés marad meghatározó.

Ehhez képest a négy fiatalból álló Kávészünet zenekar rockzenei produkciója, a megszokott elektromos zenekari hangszereléssel az értelmező számára közelebb hozza a 19 éves költő fiatalos lendületét.¹¹ A megzenésített kommunikátum szerkezete módosul a verbális szövegéhez képest: a bordal első strófájából refrén lesz, a többi strófa a verse része. A refrén gyakori ismétlésének — és az elektromos gitárszólo nyújtotta nyomatéknak — köszönhetően a részegség könnyed vídamsággal válik egyenlővé, amit a videoklip bohémságot, ugyanakkor delíriumot imitáló színhatásai és kuszasága is támogat. Az erőteljes zenei hatást a vizualitás olyan harmonikusan támogatja, hogy a két médium együtt jól meghatározott értelmezői kontextust teremt a verbális sík jelentésleképezéséhez.

5. Záró gondolatok

A tanulmány keretében arra vállalkoztam, hogy két szöveg (illetve szövegrész) referenciális jelentésének szemiotikai textológiai elemzése révén rávilágítsak arra, hogy egy szöveg jelentésének reprezentációjára jelentősen hat a műfaja, valamint a műfajjal összefüggésben az interpretáció természete, a verbális jeleken kívül a nem verbális jelekkel közvetített jelentés, valamint az interpretáció során felhasznált tudásbázis-elemek.

Az elemzések során láthattuk, hogy a szövegek műfaji jegyei — a befogadó értelmezői attitűdjére hatva és mozgósítva tapasztalati (és esetleg elméleti) tudását a szövegműfajokról — befolyásolják elvárását a szöveg értelmére vonatkozóan. Az elvárások szabadsága nagyon különböző az ismeretterjesztő írás, illetve a szerepvers (bordal) jelentését tekintve, ami nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy előbbi jelentésreprezentációja elsőfokú (azaz szó szerinti), utóbbié pedig dominánsan másodfokú (azaz figuratív, átvitt).

A multimediális elemek szerepe is eltérő. Az ismeretterjesztő szöveg — ebben a kérdéskörben kommunikátum — vizuális síkja, gondolván elsősorban az internetes oldalon megjelenő fényképekre, rajzokra, illusztratív szerepű, azaz a referenciális jelentés mentális leképezését segíti. Ehhez képest a lírai költemény multimedialitása — beleértve a vizualitást és akusztikumot is — főként a hangulatkeltés eszköze, s mint ilyen, a befogadónak nem a szó szerinti jelentésre irányuló elvárásaira hat, hanem a lelki és a mentális állapotára.

¹⁰ A Kecskés Együttes előadása a Petőfi é! Magyar dalok és táncok a romantika korszakából című album egyik darabja. <https://www.youtube.com/watch?v=YzKQZat6Aa4> (Letöltés: 2023. február 13.)

¹¹ https://www.youtube.com/watch?v=9B_zx9JOxLE (Letöltés: 2023. február 13.)

A tanulmány keretében ismertetett elemzés tovább részletezése a gondolatmenetben bemutatott szempontok mentén, valamint más szövegműfajok bevonása az ismertetett elemző megközelítésbe új adalékokkal gazdagíthatná a szövegműfaj, a felhasznált tudásbázis és a multimedialitás viszonyáról szóló eddigi ismereteinket.

Irodalom

- DOBI EDIT 2012. A szemiotikai textológiai jelértelmezés szerepe a szöveg jelentésrepresentációjában. *Magyar Nyelvjárások* 50: 107–116.
- DOBI EDIT 2013. A nem tipikus szövegek jelentésrepresentációjának egy kérdéséről. *Magyar Nyelvjárások* 51: 169–177.
- DOBI EDIT 2021. *A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésrepresentációjában*. Nyelvtudományi Értekezések 170. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. JÁNOS 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Magyar Nyelvőr* 112: 219–229.
- PETŐFI S. JÁNOS 1997. A szövegkutatás diszciplínakörnyezete. Szövegnyelvészet és szövegtan a szövegkutatásban. In: PETŐFI S. JÁNOS: *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 71–72.
- PETŐFI S. JÁNOS 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szövegszemléletbe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Genre-specific features of the representation of referential meaning

In the framework of my study I illustrate, via analysis of two texts of different genres, how the genre of a text affects the representation of referential meaning. Referential meaning is the basic category of semiotic textological meaning analysis. It is complemented in the theoretical framework by three other meaning fields.

Referential meaning is not unfolded through operations of meaning-representation bounded in the systematic linguistic sense, but on the basis of the intuitions of the interpreter that guide the interpretation at the moment, and the knowledge-base content that can be activated at the moment.

The analysis demonstrates that the representation of the meaning of a text is significantly influenced by its genre and, in relation to it, by the nature of the interpretation, the meaning conveyed by non-verbal signs in addition to verbal signs, and the knowledge-base elements used in the interpretation.

Keywords: semiotic textological meaning analysis, referential meaning, interpretation

Dobi Edit
ORCID: 0000-0003-4196-7448
Debreceni Egyetem
dobi.edit@arts.unideb.hu

Személynév és megszólítás*

DOMONKOSI ÁGNES

1. Bevezetés

A személynevek névtani kategóriája szorosan összefonódik a másik személyhez fordulás, a megszólítás nyelvi műveletével. A másik emberrel való kapcsolattartás a nyelv egyik legalapvetőbb és legősibb funkciója, így a személyek megnevezése, a személynevek használata mellett a megszólításuk művelete is szinte a nyelvvel egyidős kategória (vö. HOFFMANN 2008). Az ünnepektől gazdag névtani munkássága a személynevek területére is kiterjed (pl. HOFFMANN 2008, 2010, HOFFMANN–TÓTH 2015), köszöntésképpen — kapcsolódva a személynevek kategóriájának és használatának leírásához — röviden, problémafelvető jelleggel azt tekintem át, hogy milyen módon függ össze a személynév jelensége a saját szűkebb kutatási területemet jelentő megszólítás műveleteivel.

2. Személyemlítés és megszólítás

A személynevek általánosan és alapvetően betöltött funkciója az egyének azonosítása. A használat felől közelítve a személynevek és a megszólító megnyilatkozások viszonyának kérdése azért is meghatározó, mert a személyneveknek a személyek említése mellett a megszólításként való megvalósulás a másik prototipikus, konvencionális használati lehetőségük.

A személynevek kategóriája éppen azáltal is elkülönül a tulajdonnevek egyéb típusaitól, hogy a személyneveknek nemcsak említésként van azonosító szerepük, nemcsak egy referenciális jelenet szereplőjeként képesek egyértelműen azonosítani egy-egy entitást (vö. TÁTRAI 2011), hanem a beszédpartnernek között formálódó figyelmi jelenetben is alkalmasak a címzett egyértelmű azonosítására, megjelölésére. A személyekkel mint a közlés címzettjeivel való kapcsolat tartása és alakítása ugyanis minden kommunikációs aktus velejárója, amelyben a megszólítás módozatainak kiemelt szerepük van.

A tulajdonnevek közül gyakran kerülnek még megszólító pozícióba az állatnevek, szintén a közlés címzettjeként azonosítva az adott élőlényt (pl. *Morzsá*

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 137659 számú pályázata és a #52210706 Visegrad Scholarship támogatta.

kutyánk, hegyezd füled). A megszólítás műveletét tekintve ezért az állatnevek hasonló viselkedést, használati sajátosságokat mutatnak a személynevekkel, azaz a szólítás és névszerűség összefüggéseivel kapcsolatos megállapítások ezekben az esetekben is érvényesülnek. Egyéb tulajdonnevek azonban csak megszemélyesítés révén kerülhetnek megszólító pozícióba. Ez a megszemélyesítés eredhet olyan aposztrofikus helyzetből (TÁTRAI 2008), amelyben egy fiktív beszédszituáció megszólítottjává egy tárgy, város, fogalom válik, és amely tipikusan a lírai közlésmódra jellemző, ahogyan KÁLMÁN BÉLA diáknótából vett példája is mutatja (1981): „*Selmec, Selmec, Selmec, Selmec, te vagy az oka mindennek!*” Emellett nyilvános beszédekben, illetve a levelezési gyakorlatokban metonimikus leképezések révén intézménynevek is előfordulhatnak megszólító helyzetben, például: *Tisztelt Állami Számvevőszék!* (lásd bővebben DOMONKOSI 2020).

A szólítónév és említőnév kategóriájának megkülönböztetése (ÖRDÖG 1973: 79, KÁLMÁN 1981) is azon alapszik, hogy az említésben és a szólításban eltérő nyelvi eszközökkel és műveletekkel történik meg a személyek azonosítása: más szabályszerűségek érvényesülnek ugyanis a címzettként és a beszéd tárgyaként való megjelenítésben. A megszólítás beszédhelyzete ugyanis a jelenlét, a deiktikus szerep miatt gyengíti a nevek legalapvetőbb, azonosító funkciója érvényesülésének szükségességét, másfelől az udvariasság megtartandó maximája révén azonban be is határolja a használható formák körét (vö. ÖRDÖG 1973: 150–151). A személyemlítés változatai és lehetőségei elkülönülnek ugyan a megszólításoktól, egyes sajátosságaikat tekintve mégis hasonlítanak rájuk: szintén van szociális jelentésük, azaz jelezhetik az említett személy és a beszélő és a beszédpart közötti viszony jellegét is. Azaz a szólítás és az említés művelete hasonló elemkészletből gazdálkodik, azonban a személyre utalás lehetséges módozatait a közlés társas viszonyrendszere eltérő módon jelöli ki.

A HOFFMANN által javasolt kognitív-pragmatikai alapú személynév-tipológia (2008) ugyan nem tér ki a megszólítás műveletének jelentőségére, azonban az általa kiemelt jelentőségűnek tartott névadás aktusa (2008: 9) nemcsak egyedi névadási rítusokban, illetve a nevek örökítődése valósulhat meg, hanem egy-egy gyakorlatközösség szólítási gyakorlatainak megszilárdulása révén is állandósulhat, és esetlegesen reflektálódhat. A rendszeresen azonos módon való megszólítás tehát besorolható a „résztevők által akár nem is tudatosított névadási helyzetek” (2008: 9) csoportjába.

A felállított névtipológia pragmatikai és kognitív szempontból rendszerezi a személyneveket, és a két szempont alapján kirajzolódó négy-négy csoport között egyértelmű megfeleléseket állapít meg. Megkülönbözteti (1) a pragmatikai szempontból választott vagy listanévet, kognitív szempontból referáló névet; (2) a pragmatikai szempontból átadott vagy automatikus névet, kognitív szempontból kapcsolati vagy nexusnévet; (3) a pragmatikai szempontból alkotott vagy kreált névet,

kognitív szempontból sajátosságjelölő vagy leíró név, illetve (4) a pragmatikai szempontból módosított, kognitív szempontból név affektív név csoportjait (HOFFMANN 2008: 8–12).

Míg a választott vagy listanevek legtipikusabban egy névadási aktus, az átadott vagy automatikus nevek hagyományozódás révén kapcsolódnak a viselőjükhöz, addig a kreált vagy alkotott neveknek nevezett elemek csoportja igen erősen kötődik részben az említés, részben a megszólítás gyakorlataihoz. Az említés vagy a megszólítás ismétlődő aktusai révén válnak ugyanis azonosító szerepűvé, tulajdonképpen névvé. Az, hogy ezekben a folyamatokban az említés és a szólítás cselekvéseinek különülten is szerepe lehet, abból adódik, hogy a ragadványnevek egy része említőnévként él, tehát csak akkor használják, amikor a viselője nincs jelen; a ragadványnevek másik része azonban a névviselő jelenlétében, szólítónévként is érvényesül (BAUKÓ 2015: 114). A módosított nevek használata is a nagyon szorosan kapcsolódik a megszólítás műveletéhez, a becézés, becézgetés művelete révén: ugyanis a becézőnevek használata (HAJDÚ 1974) is a szólítás aktusaiban valósul meg, és annak iteratív gyakorlataiban rögzül, még akkor is, ha maga a becéző forma egy tipikus, kulturálisan adott elemkészletből választódik ki.

A magyar megszólítási szokásrendet átfogóan feltáró kutatás empirikus adatai (DOMONKOSI 2002) között ilyen iteratív megszólítási gyakorlatok révén rögzülő névhasználatot jelez több interjúban elmesélt történet is. Ilyen esetről számolt be például egy fiatal nő adatközlő, aki 2–3 éves korában gyermeki szóképzéssel *mamacsi*-ként kezdte el szólítani nagyanyját, később pedig ezt a formát az egész rokonság használta említő és szólító formaként egyaránt, a családon belül a nagymama általánosan használt nevévé vált. A *Mamacsi* formának a családi gyakorlatközösségen belüli ragadványnévszerű használatában a megszólítás gyakorlatának meghatározó szerepe volt. A HOFFMANN-féle rendszerezés szerint a *Mama* formából való kiindulás miatt akár affektív szerepű módosított névként is értelmezhető, meglátásom szerint azonban inkább a kreált vagy alkotott név kategóriájába sorolható, ugyanis az egyedi képzési mód miatt névteremtésként fogható fel, és maga a név pedig a szólítás aktusai révén alakult ki (HOFFMANN 2008: 10).

Sok hasonló, szólítás révén névvé válási narratíva kötődik a családi közösségeken kívül az iskolai közösségekhez is. Egy középkorú férfi adatközlő a saját személyére használt megszólítások között számolt be a *Gida* ragadványnév tanórai keletkezéséről. A *Róbert* keresztnévből kiindulva tanára a Milne-történet nyomán¹ egyszeri játékos, érzelemkifejező módon a *Na, Róbert Gida, hogy is van ez?* kérdéssel szólt hozzá, az egyszeri megszólítás pedig az osztályközösség

¹ Alan Alexander Milne regényében Róbert Gida Micimackó gazdája. A. A. Milne 1975. *Micimackó; Micimackó kuckója*. Ford. Karinthy Frigyes. Budapest, Móra Könyvkiadó.

gyakorlatában *Gida* formában tovább élt, az adatközlő ragadványnevévé válva úgy, hogy erről a megszólítást kezdeményező pedagógusnak sokáig nem is volt tudomása.

Azonosító funkciója révén szinte minden személynév állhat önálló megszólításként, vokatívuszi szerepben. Az általánosan megszólításként használt egyéb főnevek, főnévi szerepű elemek tekintetében viszont fölvetődhet a kérdés, hogy milyen kritériumok alapján tekinthetők tulajdonnévnek. HAJDÚ MIHÁLY szerint azok a nyelvi elemek tulajdonnevek, amelyek szövegkörnyezet nélkül is képesek az identifikálásra, a *tanár úr*, *kedvesem* és hasonló megszólítások pedig azért nem nevek, mert csak szövegkörnyezetben valósítják meg az egyedítést (1997: 475). Ez az elhatárolás azért problematikus, mert az identifikáló funkció mindig csak a használó közösség számára érvényes, és így kisebb közösségben alapvetően közszó elemek is betölthetnek azonosító szerepet, ezért válhatnak például az *Öcsi*, *Hugi* becézett rokonsági terminusok igen gyakran névszerepüvé.

Összefüggésben azzal, hogy a tulajdonnévi jelleg függ akár a nyelvhasználók előismereteitől, gyakorlataitól, a kontextustól és a szituációtól is (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 24–32), értelmezésem szerint egy-egy közösségben a rendszeres szólítás gyakorlata tulajdonnévi szerepüvé tehet egyébként közszó elemeket. A megszólítási szokásrendet feltáró kutatás (DOMONKOSI 2002) empirikus adatai között szerepel olyan családi gyakorlat leírása, ahol az egyik nagymamát rendszeresen *Nagyi*-ként, a másikat pedig *Mama*-ként szólítják. A beszámoló szerint ennek a megkülönböztetésnek egyértelmű azonosító szerepe van a családon belül, sőt a gyerekek a családon kívüli helyzetekben akár reflektálnak is erre, és elmagyarázzák, hogy a két nagymamájuk „névét” nem lehet összekeverni. Hasonló a gyakorlatközösségen belüli tulajdonevesedés figyelhető meg a párkapcsolati megszólítások gyakorlatában. Az említett kutatásban (DOMONKOSI 2002) a párkapcsolati megszólításokat feltáró kérdésekben számos olyan becézés szerepelt, amelyek az állandósult használat révén válnak névszerepüvé. Az ilyen kifejezéseket — a tulajdonnévi jellegű elemként való értelmezés jeleként — az adatközlők tipikusan nagybetűvel is írták: *Bogyó*, *Maci*, *Malacka*, *Manó*, *Mókus*, *Mümszli*, *Nyuszifül* stb. Ezek a megszólítások általában csak az adott személyek viszonyában értelmeződnek névként, a párkapcsolat közösségalkotásra törekvő, szlengszerű elemeiként is értékelhetők (vö. KEGYESNÉ 2009).

Az említés és a szólítás műveletei, illetve a személynév közötti viszonyban tehát összetett kapcsolat rajzolódik ki: az említés és megszólítás közösségi gyakorlatai ugyanis a tulajdonnévként való értelmezésben is szerepet játszhatnak. Meghatározza ezt a kölcsönös viszonyt emellett az is, hogy a személynév különböző típusai különféle arányokban, módokon és társas szerepben vehetnek részt a megszólítás műveleteiben, aminek lehetőségeit a következő fejezet mutatja be.

3. A személynévi kategóriák szerepe a megszólításban

A személynévi kategóriák sokfélesége sajátosan rendeződik el a megszólítás műveletéhez viszonyítva, míg egyes személynévtípusok, például a becenevek eredendően kötődnek a szólítás műveletéhez, addig más névtípusok, például a hivatalos, teljes nevek kevésbé tipikusan fordulnak elő önálló megszólításként.

A megszólítást a szóbeli nevek egyik típusának tekintő empirikus munkák, (így például BÍRÓ 1996) kisebb közösségeket feltárva ugyan, de egyértelmű összefüggéseket mutattak ki az egyes névtípusok megszólításként való előfordulásának gyakoriságában: a kétrészes nevek ritkának számítanak ebben a szerepben, a családnévek gyakoribbak, a keresztnévek alapformái is viszonylag ritkák, nagyobb számban fordulnak elő becézőnevek, és igen gyakori megszólítási mód a ragadványnév is, mint a közösségi összetartozás hordozója. Az alkotott és a módosított nevek (HOFFMANN 2008) kategóriájának szerepe tehát egyértelműen kiemelkedik.

A következőkben ezért azt tekintem át, hogy — figyelembe véve a HOFFMANN (2008) által felállított kategóriákat is — az egyes személynévtípusok hogyan vehetnek részt, és milyen szerepük van a magyar megszólítási szokásrendben.

A mai magyar megszólítási gyakorlatban a választott nevek közé sorolható nevek, az ún. keresztnévek meghatározónak számítanak. A választott néven való szólítás egymást ismerő, egyenrangú viszonyban lévő beszédpartnerek között igen tipikusnak tartott megszólítási forma, azonban a használati gyakorlatban egy sajátos ellentmondás fedezhető fel. Bár a keresztnéven való szólítás lehetőségéhez hozzátartozik a bizalmasság, a közeli viszony társas jelentésének mozzanata, az adatok azt mutatják (DOMONKOSI 2002), hogy valójában egyik bizalmasnak számító kapcsolattípusban sem ez a leggyakoribb forma, ugyanis a módosított, affektív szerepű becézések jóval gyakrabban szerepelnek. Meggyőzően szemlélteti ezt például az, hogy a szülő-gyerek viszonyban a gyerek megszólítására 14,3%-ban jelöltek meg keresztnévi és 42,9%-ban becézett keresztnévi formát az adatközlők (DOMONKOSI 2002: 64).

A becézett keresztnév általános szerepe olyan helyzetet teremt, hogy a pusztán keresztnévi megszólítás az ilyen helyzetekben érzelemkifejező szerepűvé is válhat, ugyanis az általánosan használt formától való eltérésnek jellemzően ilyen funkciója van. Egy, a gyerekei megszólítására általában különböző becézéseket használó nő adatközlő például arról számolt be az interjúk során, hogy ha gyermekei keresztnévét használja megszólításként, akkor azok már tudják, hogy szidás, dorgálás következik. A becézett keresztnév affektív háttere tehát jóval alkalmasabbá teszi ezt a személynévtípust a bizalmas viszonyokban való használatra.

A becézések általános szerepe, a becézőnevek tipikussága azt is eredményezi, hogy az ide sorolható nevek eredeti affektív szerepe csökken. A módosított nevek

kategóriájának használatában rejlő érzelmkifejezési lehetőségeket mégis jól mutatja, hogy például a testvérek közötti kapcsolatban a becézett változatok között nagyobb arányban vannak jelen a nem tipikus becézések, amelyek eredeti érzelmi tartalma még nem kopott meg az általános használat miatt (vö. HAJDÚ 1974: 42).

A választott és a módosított nevek a megszólítás műveletében egyaránt gyakran kombinálódnak társjelölő elemekkel, elsősorban rokonsági terminusokkal (*István öcsém*) vagy rokonságnévi eredetű (*Katika néni*) elemekkel. Ezek a kapcsolódások azt jelzik, hogy a megszólításban a másik személyének megjelölése udvariassági, a kapcsolatot alakító mozzanatokkal fonódik össze.

Ahogy a 2. fejezet bemutatta, az alkotott vagy kreált nevek születése igen erősen kötődik a megszólítási, illetve a kisközösségeken belüli említési gyakorlatokhoz. Az ebbe a csoportba sorolható nevek szólításként a bizalmas viszonyokban jellemzőek, és sokszor a nevet adó, használó közösséghez való tartozást is jelzik.

Az átadott, kapcsolati nevek jelentik a megszólításra önmagukban legkevésbé alkalmas személynevek csoportját. A pusztai vezetéknevi megszólításra a mai gyakorlatok empirikus feltárása (DOMONKOSI 2002) csak a diákok iskolai szólításából, illetve sorkatonai élményekből mutatott adatokat. Az átadott, kapcsolati neveknek a megszólítás műveletében való ritkasága összefügg ennek a kategóriának a pragmatikai és kognitív hátterével. Automatikus hagyományozódása a viselőjének egy családhoz való tartozását jelzi, a kívülállók részéről, ez az elsősorban formális színtereken betöltött szerep azonban önmagában nem elég udvarias, hiszen a megszólított társadalmi státuszának, pozíciójának, szerepének a jelölése is szükséges lehet. A pusztai átadott néven való szólítás ezért lekezelő, hierarchiát sugalló jellegű, illetve esetleg egyenrangú beszélők nem státuszorientált viszonyában képzelhető még el. Ez a névtípus általában nyilvános nyelvhasználati színtereken használatos, ezért rangot, foglalkozást (*doktor, igazgató*) jelölő szerepfőnevekkel, illetve általános társjelölőkkel (*úr, asszony*) jár együtt, megszólításként csak ezekkel együtt szokásos és udvarias.

A mai magyar gyakorlatban a hivatalos nevet tipikusan az átadott, kapcsolati név és egy vagy két választott, referáló név alkotja. A teljes, hivatalos néven való szólítás sajátosságai az átadott név szólítási gyakorlataihoz állnak közel. Az adatok alapján ez a forma (DOMONKOSI 2002) iskolai szituációkban, például feleltetés, névsorolvasás során jellemző a diákokhoz fordulva, illetve igen gyakran figyelmeztető szerepe van. Az iskolai, gyerekekhez forduló gyakorlatokon túl csak olyan formális helyzetekben figyelhető meg, amelyekben az ismeretlen személy azonosítása az elsődleges, és nincsen szükség a tisztelet jelölésére, udvariassági mozzanatokra, például okmányok átvétele során, orvosi rendelőbe való behíváskor.

A hivatalos néven való szólítás tipikus társas jelentése miatt sajátos az az új fejlemény, hogy a levelezésben *tisztelt*, sőt *kedves* jelzővel is megjelent a társ-

jelölő nélküli teljes néven szólítás gyakorlata. E megszólítási forma érvényesüléséhez az is hozzájárulhat, hogy a név kiegészítésére alkalmas *úr* megszólításnak nincsen általánosan elfogadott, semleges értékű női megfelelője. A teljes néven szólítás ugyan egyértelműen megnevezi a címzettet, a további rangra, címre pozícióra utaló elemek hiánya miatt azonban a levelezésben szokásos tiszteletadó funkció kevésbé érvényesül benne. Bár a személytelen, egyenrangú ügyintézési helyzetekben egyre általánosabb, a fokozott tiszteletet igénylő, aszimmetrikus viszonylatokban, például oktató-hallgató kapcsolatban azonban udvariatiannak hat (vö. DOMONKOSI–LUDÁNYI 2020)

A személynevek típusainak és a megszólításoknak az összefüggéseit áttekintve a HOFFMANN-féle kategorizáció (2008) igen jól használhatónak bizonyul, ugyanis a pragmatikai-kognitív szempontrendszer előtérbe hozza és magyarázza azokat a tényezőket is, amelyek miatt az alkotott, sajátosságjelölő, leíró nevek, illetve a módosított vagy affektív nevek a többi névtípusnál szorosabb viszonyt mutatnak a megszólítás műveletével.

4. Összegzés

A személynevek kategóriájának és a megszólítás műveletének összefüggéseit áttekintve számos megoldandó kérdés vetődik fel, amelyek tisztázása a személynevek használatalapú rendszerezéséhez is hozzájárulhat, kiegészítheti azt. A működések és összefüggések rendszerezése azt mutatja, hogy keletkezésükben, eredetükben a sajátosságjelölő és az affektív nevek (HOFFMANN 2008) erősebben kötődnek a szólítás gyakorlataihoz. Bár minden névtípus használható megszólításra, mégis más-más gyakorisággal és más-más funkcióban vesznek részt benne. A megszólítás műveletének és a személynevek típusainak összevetése összességében nemcsak ahhoz járulhat hozzá, hogy a megszólításra alkalmas elemkészletet a névtípusoknak megfelelően írassuk le, hanem ahhoz is, hogy a személynevek tipologizálásában a megszólítás aktusához való kapcsolódásuk, abban játszott pragmatikai szerepük is megjelenhessen.

Irodalom

- BAUKÓ JÁNOS 2015. *Bevezetés a szocioonomasztikába*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- BÍRÓ FERENC 1996. Egri szakmunkástanulók megszólításformái. In: V. RAISZ RÓZSA szerk., *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. Budapest. 133–141.
- DOMONKOSI ÁGNES 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen.

- DOMONKOSI ÁGNES 2020. *Tisztelt MTA! és Kedves Egyesület!* Intézménynevek és intézményre utaló köznevek a megszólítás műveletében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterhazy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 56: 31–44.
- DOMONKOSI ÁGNES–LUDÁNYI ZSÓFIA 2020. Az életkori szerepek diszkurzív alakítása a hallgató–oktató e-mailezés gyakorlatában. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 20/1: 1–25.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek 1770–1970*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 471–477.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48: 49–58
- HOFFMANN, ISTVÁN–TÓTH, VALÉRIA 2015. Viewpoints on the cognitive-pragmatic description of personal names. *Word* 61/1: 141–164.
- KÁLMÁN BÉLA 1981. Hivatalos név, szólítónév, említőnév. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 119–120.
- KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA 2009. Becéző szavaink. Egy névtani vizsgálat tapasztalatai. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 4/1: 27–38.
- ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÁTRAI SZILÁRD 2008. Aposztrófé In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 121–124.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Personal names and forms of address

The paper aims to show how the phenomenon of the personal name is related to the use of forms of address. Building on Hoffmann’s (2008) typology of personal names, the paper finds that attributive and affective names are strongly associated with address practices, while nexus names are less suitable for addressing by themselves, but rather participate in address practices with titles and honorifics.

Keywords: personal names, name typology, forms of address

Domonkosi Ágnes
ORCID: 0000-0001-8602-1985
Nyelvtudományi Kutatóközpont
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
domonkosi.agnes@nytud.hu

A fiktív világok nyelvi megteremtése Nyelvi és névtani kérdések a sci-fi és a fantasy műfajában

FARKAS TAMÁS

1. Bevezetés

Tanulmányom célja a sci-fi és a fantasy műfajára jellemző fiktív világoknak¹ a nyelvi vonatkozásaik szempontjából történő, illetve a nyelviség, s különösképpen a nevek eszközeivel való kidolgozásának a vizsgálata. Ennek anyagát a szerzőjük által több művön keresztül felépített különböző fiktív regényvilágoknak a részben filmes univerzumoknak (az előbbivel érintkező) köréből merítem.²

E fiktív világokhoz tipikusan — ha többnyire inkább csak jelzésértékűen is — egyedileg kitalált nyelvek kapcsolódnak, melyek fő szerepe nem a kommunikációban, hanem az adott fiktív világ felépítésében, életszerűbbé és gazdagabbá tételében található meg (összefoglalóan lásd BARNES–VAN HEERDEN 2006, FIMI–HIGGINS 2018). Ennek egyik legismertebb, éspedig különösen sokrétű és nagy hatású példáját J. R. R. Tolkien, azaz A Gyűrűk Ura szerzőjének munkássága, Középfölde világának a megteremtése nyújtja számunkra.

A kitalált nyelvek kérdése többféle módon mutatkozhat meg e fiktív világokban. Gyakori megnyilvánulásuk, voltaképpen minimális programként, a sajátos névadásban érhető tetten (FIMI–HIGGINS 2018: 22). Ursula K. Le Guin sci-fi- és fantasyírót (Szigetvilág-történetek) idézve, a szerző voltaképpen „Ádámot játszik” (CONLEY–CAIN szerk. 2006: xvii): szükségszerűen nevekkal látja el kitalált szereplőit, teremtményeit, történeteinek fiktív helyszíneit.

Az írói (és ebbe beleértve: a filmes) névadás sajátos lehetőségeket biztosít a tulajdonnevek különböző jellemzőinek, potenciáljának, a velük kapcsolatos tudásunknak a tanulmányozásához. A fiktív írói világok vizsgálata azért is érdekes terület, mert míg az irodalmi (és filmes) alkotások többsége egyfajta kvázivalós

¹ Nem csupán ezekre a műfajokra (vö. a mesékével), de általánosan jellemző rájuk.

² A cikkben említett nyelvi példákra és a fiktív világokra a továbbiakban (regényvilágok esetén) szerzőjük nevével és átfogó megnevezésükkel hivatkozom. Az ezeket közreadó művek teljes sorára lásd a Wikipédia vonatkozó szócikkeit, a rajongói (fandom) oldalakat, a regények magyar megjelenéseire pedig a <http://moly.hu> oldalt. A regények és filmek mellett számítógépes játékok és képregények hasonló, illetve kapcsolódó világai is léteznek, ezekre azonban nem fogok külön kitérni.

világban játszódik, a fantasy és a sci-fi világi a valóság mintái mellett az egyéni fantázia szinte korlátlan lehetőségeiből épülnek fel. Ebből adódóan pedig e műfajok potenciálisan a leggazdagabb terepét nyújtják az írói névadásnak, illetve az ehhez kapcsolható névtani problémakörök vizsgálatának (vö. ALGEO 2001: 252).

E terület névtani vonatkozásainak kérdésköre így sajátos betekintést nyújthat a nevekkel kapcsolatos általános tudásunk és képességeink, azaz a névkompetencia területére; a névadással, névalkotással, névhasználattal kapcsolatos modellek, minták működésébe. (Általános kérdéseikről lásd HOFFMANN 1993: 21–26, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 103–108, RESZEGI 2022: 32–34.) Abból a szempontból is érdekes módon, hogy ezek problematikáját a szakirodalom ritkábban vizsgálja az egyéni, mesterséges, tudatos névalkotások területén, s még ritkábban a valós világ realitásai által egyébként nem kötött fikatív világok esetében. Az elvont sémák és a konkrét minták hatása ugyanakkor egyaránt tetten érhető ezeken az imaginárius színtereken is, mégpedig a valós világból ismert nyelvek és kultúrák névmodelljeinek potenciálisan legtágabb köréből, azaz a legáltalánosabb módon értelmezhetően. (Amellett, hogy egy fikatív világ névanyagának megközelítésében a szerző, a mű, az olvasóközönség nyelvi-kulturális háttere is fontos szerepet játszik; vö. a német nyelvű fikatív világok vizsgálatával: ELSEN 2008.)

Tanulmányom példáit — a közérthetőséget szem előtt tartva, s tekintve, hogy a kérdéskör általánosabb tanulságait keresem — az egyes szövegvilágok magyar fordításaiából veszem. Töreksem ugyanakkor arra, hogy zömében olyan példákat idézzek, amelyek az eredeti művekben és a magyar fordításban hasonló formában jelennek meg; az eltérő eredeti formákra kivételesen utalok csak. A kérdéskör fordítástudományi vonatkozásaira a tanulmány zárásaképpen térek ki röviden.

2. A fikatív világok és a valóság

A nem valóságos, fikatív, valamely szerző által konstruált, több-kevesebb részletességgel kidolgozott világok alapvető közös jellemzője, hogy értelemszerűen nem kötik őket az ismert, valós világ realitásai. Nem teljesen függetlenek azonban azoktól. A szerző szándéka szerint megalkotott világ lehet például sajátos része, illetve kiegészítője a valóságosnak (mint a Harry Potter-sorozat varázsvilága J. K. Rowlingnál), de állhat azzal közvetettebb fikatív kapcsolatban is (mint Narnia C. S. Lewis könyveiben). Lehet a mi világunk kitalált múltja (mint Középfölde J. R. R. Tolkien munkásságában) vagy jövője is (mint a világegyetem Isaac Asimov Alapítvány-univerzumában). Lehet azzal párhuzamosnak elképzelt (mint Terry Pratchett Korongvilága), de vele semmilyen viszonyba nem állított is (mint Frank Herbert Dűne-univerzumában). A fikatív világok számos különböző szempontból jellemezhetők (vö. WOLF szerk. 2018).

Bármely típusról legyen szó azonban, megalkotásuk hátterében kézenfekvő, illetve magától értetődő módon ott áll saját, valós világunk (és mindaz, ami ennek

irodalmában, illetve fikcióként már megszületett). Ez pedig — akarva és akaratlanul egyaránt — forrást, mintát, kiindulási és viszonyítási alapot képez a szerző számára, s viszonyítási alapként működik az olvasó esetében is. Igaz lehet ez az adott fiktív világ természeti (vagy azon túli) törvényei, társadalmi és kulturális sajátosságai vonatkozásában, s ugyanígy annak nyelvi, illetve nyelvi módon való kidolgozása szempontjából is. Közvetlenebbül is indokolt módon akkor, amikor a szerző által konstruált világ — a fenti példákhoz hasonlóan — szorosabb kapcsolatban áll az ismerttel és valósággal. Sajátos motivációkkal szolgálhat hozzá akár a tudós logika szerinti kidolgozás (mint Asimov Alapítvány-univerzumában), akár a paródiaalkotás szándéka is (mint Pratchett Korongvilágában), egyaránt további speciális vizsgálati lehetőségeket kínálva (FARKAS 2021, 2022).

Ez a szempont, azaz a fikciós vonatkozások, illetve a valóságos világunkkal való összefüggések kérdésköre áll a továbbiakban figyelmem középpontjában.

3. Nyelvi kérdések és vonatkozások

3.1. Nyelvek

A sci-fi és a fantasy műfajának fiktív világaira — egy kitüntetett szerepű, illetve közös nyelv mellett is — jellemző a többnyelvűség: az, hogy megalkotójuk elképzelése szerint különböző nyelvek léteznek bennük, melyek tipikusan kitalált népekhez, illetve más értelmes fajokhoz kapcsolódnak. Ezek a nyelvek leginkább utalásszerűen és szórványos előfordulások erejéig — főleg párbeszédese részekben, illetve egy-egy elemüket tekintve — fordulnak elő az irodalmi művekben.

Különböző mértékű kidolgozottság jellemezheti őket; leginkább egyes szavakat és neveket, illetve egymáséttól eltérő hangzásvilágukat illetően. Egy-egy ilyen nyelv alaposabb kidolgozásban is részesülhet, aminek klasszikus példái az angol nyelv és irodalom oxfordi professzora, Tolkien által — többek közt nyelvtanukra és történetiségükre figyelemmel — kidolgozott nyelvek. De látunk példákat arra is, hogy az eredeti szerző által megalapozott nyelvek világát mások bővítik tovább (mint a Star Trek filmsorozatban megjelenő idegen faj, a klingonok nyelve, vagy újabban a dothraki és a valyr nyelv esetében George R. R. Martin Trónok harca fantasyvilágában). Megtörténhet ez a filmes feldolgozás igényeinek megfelelően, egyre gyakrabban nyelvész szakemberre bízott feladatként, s akár a rajongók által folytatva is. Számos mesterséges módon és fiktív világok számára kitalált nyelvet ismerünk (vö. CONLEY–CAIN szerk. 2006), és e tevékenységhez immár kézikönyvek és szolgáltatások is kapcsolódnak (vö. <http://conlang.org>).

E kitalált nyelvek sajátosságait különböző létező, valós nyelvek befolyásolhatják (Tolkien tündéinek esetében például a finn és a velszi). Érdekes példaként utalhatunk a nyugati kultúrkör közös örökségét képező latin (vagy egyfajta kvázilatin) különleges — a mindennapitól eltávolító és bizonyos presztízzsel rendelkező szerepekben való — megjelenésére, valós világunktól függetlenül elképzelt

fiktív világokban is: a régmúlt, a hivatalosság és a jog, a tudomány és a mágia nyelveként; szavakban és nevekben, kifejezésekben, olykor teljes mondatokban.

Itt jegyzem meg, hogy a szerzők a különleges nyelvek mellett természetesen sajátos írásrendszerek meglétével is számolnak, a fantasy műfajában (a tolkieni hagyománytól sem függetlenül) rendszerint rúnákkal. Ezek megjelenítésére ritkábban kerül sor a könyvekben (bár Tolkien esetében itt is kidolgozottabb rendszer áll rendelkezésre), de a filmek vizualitása jobban igényli ezeket (például a Star Trek vagy a Csillagok háborúja futurisztikus univerzumaiban).

3.2. Nyelvi változatosság

Számos fiktív világban találkozunk — bár jellemzően csak érintőlegesen és említésszerűen — az egy-egy adott nyelven belüli, a minden élő, valós nyelvet jellemző változatosság kérdésével. Lehet szó itt térbeli jellegű változatosságról (mint a kiejtés, a szó- és névhasználat kapcsán felmerülő tényezőkről); társadalmi-kulturális meghatározottságú (mint a társadalmi állás vagy iskolázottság alapján megnyilvánuló) sokféleségről; s időbeli, történeti jellegű (mint archaizmusok megjelenése kapcsán felmerülő) különbözőségekről. Ezek jelenlétére egyes nyelvhasználati helyzetek, névadási különbségek vagy egyes szereplők nyelvi attitűdjei kapcsán egyaránt reflektálhatnak a szerzők.

A sajátos célú nyelvhasználatra figyelemre méltó példákat találhatunk akár a disztópiák politikai meghatározottságú világában (legismertebb képviselői George Orwell és Aldous Huxley egyedi munkái), de napjaink politikailag korrekt beszédmódjának paródiájaként akár a fantasy világában is (mint Pratchett Korongvilágában egyes fajok polgárjogi, illetve emancipációs mozgalmi kapcsán).

3.3. Szó- és kifejezéskincs

A fiktív világok nyelvi kidolgozásának legjellemzőbb eszközei lexikális jellegűek, aminek — a már említett módon — egyfajta minimális programját a névanyag megalkotása jelenti. (A nevek témaköréről a következő fejezetben külön, részletesebben szólok majd.) A fiktív világok megjelenítésében jellemző szerepet játszanak továbbá az ún. reáliák, akárcsak a különböző nyelvek és kultúrák közötti közvetítést a valóságban szolgáló fordítások során. Az adott világ speciális — a valóságos világból ismerteken túli — elemeit nevezhetik meg, például egyes fiktív népeket, fajokat (pl. *entek*, *fremenek*, *evokok*; Középfölde, a Dűne, a Csillagok háborúja világából) vagy sajátos méltóságokat (pl. *khal/khaleesi*, a Trónok harca világából). De a világépítésben szerepet kapó módon jelenhetnek meg olyan mozzanatok is, mint például a dupla hatos kockadobásnak a fiktív világ különböző részein eltérő megnevezései (Joe Abercrombie Első Törvény-világában³) vagy egy különös égi jelként feltűnő vörös üstökösnek a különböző megnevező

³ Pontos számbavételük: Abercrombie, *Hidegen találva*. Szeged, Könyvmolyképző, 2014. 422.

közösségek eltérő nézőpontját és horizontját kifejező elnevezései (Martin Trónok harca-világában). A fiktív világokat gazdagíthatják a rájuk jellemzően felbukkanó — gyakran emblematikus tulajdonneveikkel dolgozó — frazeologizmusok is (pl. *Seldon szerelmére, Seldonra, Minden út a Trantorra vezet*; Asimov Alapítvány-univerzumában).

4. Nevek és névadás

4.1. A névtani kérdések változatossága

Az egyes művek nevei komplex összefüggésrendszerekbe ágyazódnak, melyek sorában a szerző és az olvasó valós világa mellett az adott műben megjelenő fiktív világ viszonyai is jelen vannak (vö. GIBKA 2018). Az írói névadás mögött megnevezési szükséglet áll. A nevek — egyéb funkcióik mellett — e fiktív világok létrehozásában, megformálásában és jellemzésében is fontos szerepet látnak el.⁴ Hangsúlyozhatják egy-egy adott faj, kultúra miénktől (és egymásétól) eltérő voltát; az adott (eltérő, párhuzamos, jövőbeli stb.) világ társadalmának bizonyos jellemzőit stb. A nevek, illetve a megnevezettek eltérő kategóriái az írói névadás eltérő tendenciáival is jellemezhetők (reprezentatív elemzéseként vö. ELSÉN 2008). E névadás jelentősége idővel növekedhetett is, amint azt a fantasyirodalom helynévhasználata kapcsán általában (ALGEO 1985: 81), vagy éppen e világokat kidolgozó regénysorozatokat immár jellemzően kísérő, az adott világot bemutató térképek (és további, a rajongók számára készült kiadványok) példáján láthatjuk.

Mindezek nyomán számos névtani kérdés érdemelhet figyelmet. Köztük az egyes nevek, névállományok, névfajták, névrendszerek jellemzői és változatossága, valós világunkkal és az adott fiktív világgal összefüggésben is; akárcsak az ismert névtani jelenségek, univerzálék, illetve a névtani kérdések iránti szerzői érzékenység megjelenése a művekben. Az alábbiakban ezeket a vonatkozásokat igyekszem különböző szerzők, illetve különböző fiktív világok anyagán példázni.

4.2. Névtani jelenségek, univerzálék

A fiktív világok névadásában, illetve névanyagában több jellemző, saját világból ismert névtani jelenséget érhetünk tetten. Nemcsak egy olyan gondossággal kidolgozott világban, mint a tolkien *Középfölde* (lásd ALGEO 1985: 82), hanem — ha kisebb mértékben is, de kézenfekvően — más művek esetében is. Az alábbiakban erre szolgálók először néhány általánosabb, illetve konkrét példával (forrásaikhoz lásd HORVÁTH 2015, 2017; FARKAS 2021, 2022 is).

Névmágia. Az emberi hiedelemvilágokra széles körűen jellemző jelenség, a mágiával dolgozó fantasy műfajában meglehetősen gyakori. Jó példajaként utaljunk itt csupán Le Guin *Szigetvilág-történeteire* (bővebben lásd ALGEO 1982).

⁴ Például fiktív szereplők karakteressé formálásában a hozzájuk kapcsolódó különböző nevek révén (FARKAS 2022: 967).

Névbokrok, névcsaládok, névvonatkozások. Például *Sto síkság* és *Sto Helit*, *Sto Kerrig*, *Sto Lat* városállamok a Sto síkságon (Pratchett Korongvilágában); *Viharföldek* tartomány és *Viharvég* vár (az előbbi központja), továbbá *Tywin*, *Tywald*, *Tybalt*, *Tyrion* egyénnevek egy családban (Martin Trónok harca-világából).

Névátvitelek, ismert típusokkal (mint névköltöztetés, névöröklés, tiszteleti és dinasztikus névadás). Például *Ankh* folyó és város, *Lancre* város és ország (Pratchett Korongvilágában); *Adro* ország és *Adro-hegység*, továbbá *Adopest* és *Új-Adopest* városok, illetve *Adotenger* (Brian McClellan Lőpormágus-világában); *Trantor* és *Neo-Trantor* bolygók, *Terminus* bolygó és *Terminus City* (Asimov Alapítvány-univerzumában); *Aegon* nevű uralkodók, *Jon Arryn* és *Havas Jon* (Martin Trónok harca-világában); *Wienis* személy és űrhajó, *Távoli fény* több űrhajó (Asimov Alapítvány-univerzumában).

4.3. Helynevek

A fiktív világok helynévadásának témakörét szintén a valós világunk nyelvi mintáival fennálló kapcsolatok néhány jellemző típusával kívánom példázni.

Az egyes földrészek neve nemegyszer reflektál viszonylagos földrajzi elhelyezkedésükre, illetve az ennek megfelelő angol (és más indoeurópai nyelvekbeli) szavakra. Például *Középfölde* (angolul *Middle-earth*, Tolkien világában) vagy *Midderland* (a középső terület Abercrombie Első Törvény-világában); *Westeros* és *Essos* (a nyugati és a keleti kontinens Martin Trónok harca-világában).

Léteznek olyan, szerző alkotta világok, amelyek egyedi névalkotásaik mellett az eltérő nyelvekből és kultúrákból ismerős (vagy annak tűnő) neveket differenciálatlanul összevegyítve használják a fiktív földrajzi térben. Például *Novigrad*, *Maribor* (szláv); *Vartburg*, *Asheberg* (német); *Exeter*, *Luton* (angol); *Hengfors*, *Drakenborg* (skandináv) stb. (városok Andrzej Sapkowski Vajak-sorozatában).

Vannak olyan szerzők, akik a különböző nyelvi mintákat követő helyneveket saját fiktív világuk belső változatosságának kifejezésében is hasznosítják. Például *Carleon*, *Uffrith*, *Ostenholm* (északon); *Shamir*, *Ul-Khatif*, *Suljuk* (délen); az adott világ nordikus, illetve arab jellegű környezetet idéző területeihez illő módon (Abercrombie Első Törvény-világában).

A fiktív világok helynévanyagában a konkrét névátvitelek mellett ugyanakkor jellemzőbbek az egyedi névalkotások, melyekben gyakori a többé-kevésbé sajátos hangalak és íráskép, az ismerős lexikális és morfológiai, valamint szemantikai minták alkalmazása. Például *Zlobénia*, *Klacsisztán*, *Überwald* országnevek (Pratchett parodisztikus Korongvilágában; utóbbi valós német helynév, ugyanakkor — a horror trópusok földjeként — a *Transylvania* pontos fordítása, mely más németes karakterű helynevek szoros társaságában jelenik meg; FARKAS 2022: 971).

A teljes névrendszer „történetileg” és nyelvileg módszeres kidolgozása kivételesnek számít (lásd Középfölde tolkieni világában, ALGEO 1985). A nevek változása, a helynév-etimológia, sőt -rekonstrukció lehetséges megközelítésmódja azonban másutt is megjelenhet (mint az emberiség egykori kiinduló bolygójának keresése során Asimov Alapítvány-univerzumában, FARKAS 2021).

4.4. Személynevek

A fiktív világok írói személynévadásának viszonyulása saját, valós világunkéhoz alapvetően hasonló a helynévadás lehetőségeihez. A tudós és gyakorló sci-fi-író ASIMOV (1995) áttekintése szerint — bár leegyszerűsítő módon — így tipologizálható: egyes valós nevek változatlan formában, mások kisebb módosításokkal kerülnek át a fiktív világokba, ahol mindezekből lényegesen eltérő nevek is megjelennek. E három (körülbelüli) alaptípust a sci-fi és a fantasy világában (a példákat Asimov Alapítvány-univerzumából, illetve Martin Trónok harca-világából merítve) egyaránt megtalálhatjuk; tehát változatlanul átvett: *Anselm, Lewis*, illetve *Brandon, Robert*; kisebb módosítással alkalmazott: *Hari, Baley, Seldon*, illetve *Jaime, Jon, Janos*; lényegesen eltérő nevek: *Salvor Hardin, Stor Gendibal*, illetve *Rhaegar Targaryen, Hizdahr zo Loraq*.

A fiktív világokban megjelenő népek, fajok, kultúrák eltérő sajátosságai névrendszereik, névanyaguk különbségeiben is megmutatkoznak. Ezt látjuk a fantasy világok törpéi, tündéi, trolljai és egyéb lényei esetében; irodalmi és kulturális hagyományok nyomán is, egymástól eltérő, ugyanakkor a különböző fiktív világok közt többé-kevésbé hasonló nyelvi jellegzetességeket mutatóan is (pl. Pratchett Korongvilágában, FARKAS 2022: 969–970). A sci-fi irodalomra — ismét ASIMOV (1995) szerint — az is jellemző, hogy az emberek kissé szokatlan hangzású, illetve írásmódú neveket viselnek; a robotok betű-szám kombinációkat; a földönkívüli, idegen lények pedig kifejezetten szokatlan („kijethetetlen”) neveket.

A szociokulturális változatosság számos szempontból követi — legalábbis többé-kevésbé — valós világunk mintáit. Az emberek körében használatos személynevek gyakoribb típusa a fiktív világokban is a kéttagú, indoeurópai névsorrendű név. A különös lényekre, idegen fajokra, távoli kultúrákra jellemzőbbek inkább az egytagú nevek; pl. *Astfgl, Törmelék, Kétvirág* (démon, troll, messziről jött utazó Pratchett Korongvilágában); *Aragog, Firenze, Dobby* (óriáspók, kentaur, házimanó Rowling Harry Potter-sorozatában). Az egyénnevanyag rendszert nemek szerint elkülönül, s a nők körében gyakran találkozhatunk -a végű egyénnevekkel, pl. *Cirilla, Francesca, Fringilla, Tissaia* (Sapkowski Vaják-történeteiben). A társadalmi rétegek szerinti tagolódás szintén tükröződhet a nevekben, legszembevetőbben a nemességre utaló névelemekben: pl. *Jejal dan Luthar, Bremer dan Gorst* (Abercrombie Első Törvény-világában); *Hizdahr zo Loraq, Grazdan zo Galare* (Martin Trónok harca-világában); *Anselm haut Rodric* (Asimov Alapítvány-univerzumában); de a valós világ nemesi névkiegészítőinek tudatos

átvételével is: *Angua von Überwald, Vlad de Magpyr* (arisztokrata származású vérfarkas és vámpír Pratchett parodisztikus Korongvilágában). A területi jellegű különbségekről inkább ritkán és utalásszerűen értesülünk, például egyes szereplők neveit tipikusan peremvidékiéként vagy éppen a központi bolygóra jellemzőként említve (Asimov Alapítvány-univerzumában).

Más nézőpontból közelítve érdemes azt is megfigyelni, hogy valós világunk egyes népeinek nevei miképpen jelennek meg e fiktív világokban. Nem meglepő, hogy a legnagyobb hatással általában az angol névanyag bír; a szerzők zömének anyanyelve és műfaji minták alapján is. A valós világbeli nyelvek névanyagának felhasználási módja (pl. keverése) egy adott (jövőbeli) világ társadalmáról alkotott szerzői elképzelés függvénye is lehet (vö. S. SÁRDY 1997: 566–569). Érdekesekek ugyanakkor az olyan történelmi-kulturális háttérű összefüggések is, mint az, hogy a fiktív világok zsoldosvezérei milyen természetességgel kaphatnak olaszos hangzású neveket; pl. *Lorenzo Molla, Julia Abatemarco* (Sapkowski Vaják-történeteiben); *Nicomo Cosca, Monzcarro Murcatto* (Abercrombie Első Törvényvilágában). Magyaros jellegű nevek többnyire hasonlóan felfejthető motivációk nélkül bukkannak fel: pl. *Sandor Clegane, Janos Slynt* (Martin Trónok harca-világában); *Zoltan Chivay, Esterhazy* (Sapkowski Vaják-történeteiben); (az angol eredeti írásmód szerint) *Tamas, Palagyi* (lásd még alább; McClellan Lőpormágus-világában); míg a vámpír *Bela de Magpyr* nevét (Pratchett Korongvilágában) nyilvánvalóan Lugosi Béla ikonikus filmszerepéből vezethetjük le.

4.5. Tulajdonnevek a fordításban

A fiktív világokban egyedileg megalkotott névanyag fordítása során is többféle fordítási műveletet szokás alkalmazni, a célnyelvi megfelelővel való behelyettesítés lehetősége azonban kiindulásképpen hiányzik közülük, ami nagyobb szabadságot adhat a fordítónak (SLÍZ 2022: 279). Az eredeti névanyag különböző jellemzőinek, összefüggéseinek közvetítése viszont komoly kihívásokat támaszthat, hibákhoz és következetlenségekhez is vezethet. (Ezeokról átfogóbban lásd SOHÁR 2015, SLÍZ 2022; egyes fiktív világok magyar fordításához HERTELENDY 2011; HORVÁTH 2015, 2017; FARKAS 2020.) A modern fantasy atyjaként tisztelt Tolkien útmutatót is készítette A Gyűrűk Ura fordítói számára, ami szintén a feladat lehetséges nehézségeit reprezentálja.

Kihívást jelenthet az adott fiktív világ fiktív voltának, illetve sajátosságainak megőrzése. Ha például egy fiktív, nem angolszász (vonatkozású) világot egy angol nyelven íródott szöveg kelt életre, az angol (kvázi közvetítő) nyelvű nevek szorosabb értelemben lehetnek fordítandók, a nem angol (azaz a szöveg nyelvéhez képest idegen) nevek pedig inkább megőrzendők; legalábbis az idegenítő/honosító fordítói stratégiák viszonylatában. Ebből a szempontból a *Tamas* > *Tamás*, illetve *Palagyi* > *Palágyi* fordítások téves megoldások (McClellan Lőpormágus-világában). Az eredeti művek névrendszereit jellemző összefüggések fenntartása

azonban általánosabb értelemben is fontos feladat, akár egy-egy névkategórián belül (pl. trollok nevei; ellenpéldáira lásd FARKAS 2020: 67), akár különböző névfajták között (pl. személy- és helynevek közt; lehetséges nehézségeire lásd SLÍZ 2022: 280). A megfelelő(bb) fordítói megoldás megtalálása sokszor persze csak az adott művek, világok alaposabb ismeretében lehetséges. Így például a *Thorin Oakenshield* > *Tölgy(fa)pajzsi/Tölgy(fa)pajzsos Thorin* megoldások közötti választást a (ragadvány)név eredete döntheti el (tudniillik alkalmi fegyverre utal, a tolkien Középfölde világából), a *Durmstrang* angolos/betű szerinti magyar kiejtés kérdését pedig a névhangulat (az utóbbi irányába, tudniillik sötét varázslatok iránt nyitott, nem angol varázslóiskola, Rowling Harry Potter-sorozatában).⁵

Végezetül megjegyezhető, hogy az eredeti névvilág bizonyos részletei a (magyar) fordítás kapcsán válhatnak igazán láthatóvá (pl. a családnév/ragadványnév elkülönülése, lásd SLÍZ 2022: 280), s hogy néha éppen a fordítás hívhat életre, a megfelelő célnyelvi-kulturális kontextus mozgósításával nagyon is releváns lehetséges konnotációkat. Például (*Lady*) *Sybil Ramkin* > (*Lady*) *Sybil Juhossy/Koshfy Sybil*, arisztokrata hölgy, illetve (*Lord*) *Havelock Vetinari* > (*Lord*) *Kozimo de Lodoci*, reneszánsz jellegű városállam feje (Pratchett Korongvilágában); *Hogwarts* > *Roxfort*, angol varázslóiskola (Rowling Harry Potter-sorozatában).⁶

Az elméleti és a gyakorlati tanulságok itt sem választandók el egymástól.

Irodalom

- ALGEO, JOHN 1982. Magic Names: Onomastics in the Fantasies of Ursula Le Guin. *Names* 30/2: 59–67.
- ALGEO, JOHN 1985. The Toponymy of Middle-Earth. *Names* 33/1–2: 80–95.
- ALGEO, JOHN 2001. A Fancy for the Fantastic: Reflections on Names in Fantasy Literature. *Names* 49/4: 248–253.
- ASIMOV, ISAAC 1995. Names. In: ASIMOV, ISAAC, *Gold. The final science fiction collection*. New York, HarperPrism. 281–284.
- BARNES, LAWRIE–VAN HEERDEN, CHANTELE 2006. Virtual Languages in Science fiction and fantasy literature. *Language Matters* 37: 102–117.
- CONLEY, TIM–CAIN, STEPHEN szerk. 2006. *Encyclopedia of Fictional and Fantastic Languages*. London, Greenwood.
- ELSEN, HILKE 2008. *Phantastische Namen. Die Namen in Science Fiction und Fantasy zwischen Arbitrarität und Wortbildung*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- FARKAS TAMÁS 2020. Írói névadás — fordítói kihívások. Terry Pratchett Korongvilága neveinek példáján. In: BÖLCSKEI ANDREA–HELTAI JÁNOS IMRE szerk., *Nyelv, kultúra*,

⁵ A névváltozatokra lásd https://hu.wikipedia.org/wiki/A_hobbit#Magyar_kiadások, illetve a Harry Potter és a Tűz Serlege című film magyar szinkronját és DVD-kiadásának Extráit.

⁶ Vö. családnév típusaink sztereotípiáival; *Cosimo de' Medici* és *veterinary* 'állatorvos, lódokor'; *Oxford* x *rokfort* (hasonló motivációra lásd *Oxenfurt* is, egyetem Sapkowski Vaják-sorozatában).

- identitás. *Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben 4. Szociolingvisztika, névtan, nyelvtörténet.* A MANYE Kongresszusok Előadásai 12/4. Budapest, Akadémiai Kiadó. 62–68. <https://doi.org/10.1556/9789634545385>
- FARKAS TAMÁS 2021. Alapítvány és tulajdonnevek. Az Asimov-univerzum onomasztikája. Előadásként elhangzott a XXVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus programjában. Kézirat.
- FARKAS TAMÁS 2022. Names and naming and their cultural context in Terry Pratchett’s Discworld. In: FELECAN, OLIVIU–BUGHEȘIU, ALINA szerk., *Proceedings of the Fifth International Conference on Onomastics “Name and Naming”. Multiculturalism in Onomastics.* Cluj-Napoca, Editura Mega. 965–972.
- FIMI, DIMITRA–HIGGINS, ANDREW 2018. Invented languages. In: WOLF, MARK J. P. szerk., *The Routledge Companion to Imaginary Worlds.* New York, Routledge. 21–29.
- GIBKA, MARTYNA KATARZYNA 2018. Functions of characters’ proper names in novels. *Onoma 53:* 49–66.
- HERTELENDY RÉKA 2011. Fordítói kihívások és megoldások a magyar nyelvű Harry Potter-kötetekben. *Névtani Értesítő 33:* 133–145.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- HORVÁTH VIVIEN 2015. A személy- és állatnevek rendszere, funkciója és fordíthatósága A tűz és jég dala című fantasyciklusban. *Névtani Értesítő 37:* 49–66.
- HORVÁTH VIVIEN 2017. A helynevek rendszere, funkciója és fordíthatósága A tűz és jég dala című fantasyciklusban. *Névtani Értesítő 39:* 119–129.
- RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 54. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- S. SÁRDY MARGIT 1997. Személynevek a jövőben. Névadás a mai magyar sci-fi írók műveiben. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) 1–2.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézet. 2: 565–575.
- SLÍZ MARIANN 2022. A tulajdonnevek fordítása mint a fiktív többnyelvű világok újrateremtésének eszköze. In: NAVRACSICS JUDIT–BÁTYI SZILVIA szerk., *Nyelvek, nyelvváltozatok, következmények 2. Fordítástudomány, terminológia, retorika, kognitív nyelvészet, kontrasztív nyelvészet, interkulturális kommunikáció, névtan.* A MANYE Kongresszusok Előadásai 13/2. Budapest, Akadémiai Kiadó. 276–282. <https://doi.org/10.1556/9789634548607>
- SOHÁR ANIKÓ 2015. Fordítsam vagy ne? A tulajdonnevek kapcsán felmerülő műfordítói dilemmákról a fantasztikus irodalom esetében. *Névtani Értesítő 37:* 33–47.
- WOLF, MARK J. P. szerk. 2018. *The Routledge Companion to Imaginary Worlds.* New York, Routledge.

Creating fictional worlds by language
Linguistic and onomastic questions in sci-fi and fantasy fiction

The process of constructing fictional worlds by a given author in sci-fi and fantasy relies greatly on linguistic tools. Invented languages can become parts of these worlds in various ways, most typically and necessarily though they appear in the names of locations and characters. The paper sets out, on the examples of various fictional worlds, to demonstrate how and to what extent these linguistic factors, especially name-giving follow our real-life onomastic models and patterns, and what specific challenges are posed when they need to be translated.

Keywords: fictional worlds, invented languages, literary names, onomastic patterns, translation of proper names

Farkas Tamás
ORCID: 0000-0002-7732-2302
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
farkas.tamas@btk.elte.hu

Családnéveredet-magyarázatok a névföldrajz tükrében

N. FODOR JÁNOS

1. Névföldrajz és etimológia

Korábbi munkámban (N. FODOR 2014) amellett érveltem, hogy a személynevek lokalizált előfordulásainak térképre vetítése segítséget nyújthat a közszói előzmények etimológiai magyarázatainak a feltárásában. Mostani tanulmányomban a példák sorának gyarapítása mellett az is célom, hogy a vizsgálat módszertani vonatkozásait is hangsúlyozzam, illetve a közszói etimológiák mellett a tulajdonnévi előzmények körüli bizonytalanságokat is szemléltessem néhány kiemelt példa segítségével. Azt kívánom tehát bemutatni, hogy egy-egy családnév területi sajátosságainak az ismerete miként járulhat hozzá az adott családnév eredetének feltárásához, az eddigi eredmények megerősítéséhez, árnyalásához vagy adott esetben cáfolatához. Az elemzésekhez a TMCsA. 18. századi adatbázisait használom forrásként.

Köztudomású, hogy a Kárpát-medence történeti családnevei eredetének a meghatározása, nyelvi hátterüknek a feltárása az esetek egy részében komoly nehézségbe ütközik, egyrészt az írásbeli lejegyzés során torzult névalakok, másrészt a nyelvi interferenciák (lásd pl. N. FODOR 2015), illetve a több nyelvű eredetetések lehetősége okán. Az a tény, hogy bizonyos névalakok több névrendszerben is jelen lehetnek, sokszor lehetetlenné teszi az adott név biztos etimológiai magyarázatának megadását. Ezekben az esetekben, valamint az ismeretlen eredetű családnevek feltárása során nagy segítséget jelenthet a névadat területi sajátosságainak térképi ábrázolása.

A személynévi alapú etnikai rekonstrukció (lásd N. FODOR 2018a, 2018b) két-szintes elemzési módszerének első szintjén a családnevek eredetének meghatározása, nyelvi rendszerhez kapcsolása helyezkedik el. A második lépésben pedig az egyénnevek (keresztnevek), valamint egyéb közvetett utalások (pl. a névkörnyezet, társadalmi helyzet stb.) segítségével történik következtetés egy-egy település vagy vidék etnikai összetételére. Mivel HOFFMANN ISTVÁN több munkájában (2007, HOFFMANN–TÓTH 2015, 2016) is foglalkozott a tulajdonnevek etnikai rekonstrukciós forrásértékével, köszöntő tanulmányomban az ünnepektől fenti mun-

kásságához kapcsolódóan a családnevek névföldrajzi alapú etimológiai magyarázati lehetőségét kívánom illusztrálni néhány olyan, több nyelvből is magyarázható családnév kiemelésével, amelyekkel kapcsolatban — véleményem szerint — a családnevek eredetével foglalkozó szakmunkákban (RMCsSz., CsnE.) bizonytalan, kétséges, illetve ellentmondásos magyarázat olvasható.

2. A közsői eredetmagyarázatok bizonytalanságai

Az, hogy egy adott személynév rendelkezik a mai nyelvben közsői jelentéssel, illetve ez a jelentés a sajátosságjelölő névadásban funkcionális-szemantikai vagy kognitív szempontból nem kifogásolható, azaz a közsői jelentés alapján a személynévadás alapmotivációja könnyen magyarázható, sok esetben megtévesztő lehet a néveredet meghatározása során. Ezt az esetet példázza a **Buta** családnév. A szó mai jelentése(i) alapján elsősorban az elnevezett értelmi képességére utaló névadásra gondolhatunk, azonban ha a szótörténeti adatokat és a névföldrajzi sajátosságokat megvizsgáljuk, ez a magyarázat kétségessé válik. A RMCsSz. egyrészt a *Buta* régi világi személynévből, másrészt feltételesen a *buta* 'kajla, ostoba' közsőből eredezteti a családnevet, a névadás alapjaként az apai eredetet, valamint a „testi tulajdonság vagy szellemi fogyatékoság” magyarázatot adva meg. Ugyanakkor a bizonytalanságot jelezve megjegyzi, hogy az EtSz. a *buta* köznévvvel való egyeztetést nem fogadja el.

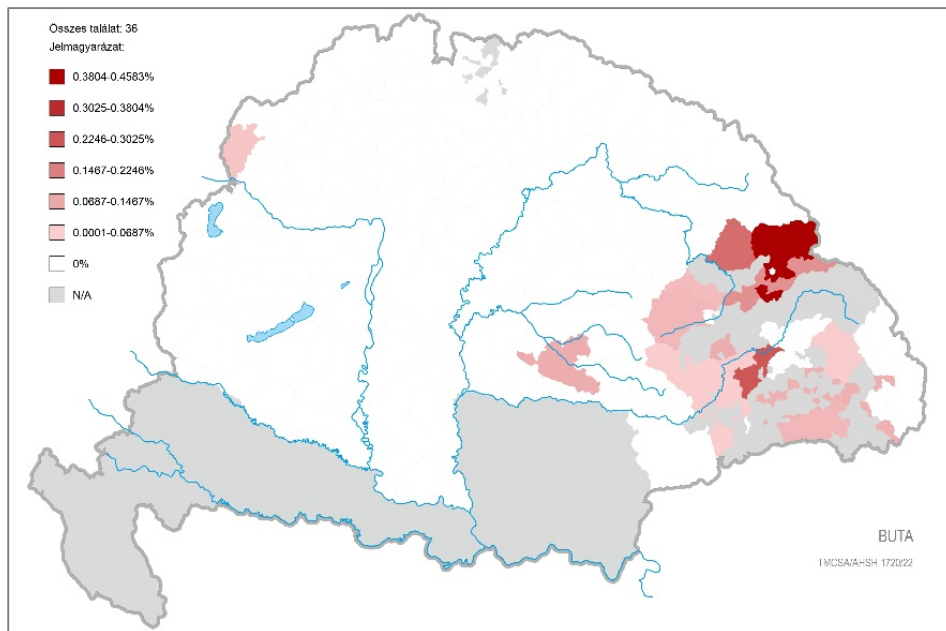
A TESz. a *buta* lexéma első előfordulásaként kérdőjelesen egy 1199-ből fennmaradt *Butha* személynévi adatot idéz, ugyanakkor a közsőt ismeretlen eredetűnek tartja. Az első bizonyosan magyar nyelvi előfordulás a Kolozsvári glosszák-ból adatható 1577-ből az ökörszarv jelzőjeként 'kajla' jelentésben. További 17–18. századi adatható jelentései: 'ostoba', 'tompá', 'vaskos', 'nehéz', 'vak', 'szelíd'. A TESz. szerint a konkrét jelentések ('kajla, tompa, vaskos, nehéz') lehetnek az elsődlegesek.

Annak eldöntéséhez, hogy a *Buta* családnév keletkezhetett-e a magyar *buta* szó valamelyik jelentése alapján, a 18. század eleji névföldrajzi adatokat hívhatjuk segítségül. A TMCsA. 1720/22-es adatbázisában a *Buta* családnévnek 36 előfordulása található, melyek szinte kizárólag Erdély területére, illetve Zaránd megyére lokalizálhatók (vö. 1. ábra).¹ Ez alapján joggal gondolnánk, hogy erdélyi tájszóval van dolgunk (vö. SzT., ÚMTsz.), viszont ha megnézzük a névkörnyezetet, azaz az előfordulási helyeken található többi családnevet, valamint a családnév mellett álló egyénneveket,² akkor a magyar eredeztetés erősen megkérdőjeleződik,

¹ Csupán egyetlen adatot találunk a távoli Pozsony megyében: Martinus *Buta*. Mivel a település lakói szláv családnevet viselnek, a név magyar névrendszerhez tartozásának csekély a valószínűsége.

² **Aranyosszék:** Buta Todor; **Belső-Szolnok:** Buta Iszák, Buta Dumetre, Buta Virtolome, Buta Vaszily; **Besztercevidék:** Iuon Buta, Gligore Buta, Vaszille Buta, Iuon Buta, Petre Buta, Nikita

mivel többségében román keresztnevek mellett, román többségű területen találjuk meg a vizsgált nevet.³

1. ábra. A *Buta* családnév Kárpát-medencei területi kiterjedése (TMCsA. 1720/22)

Mind ezek alapján tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy a *Buta* családnév sokkal nagyobb valószínűséggel keletkezett a román névrendszerben, mint a magyarban. A RMCsSz. adatai Szatmár, Ugocsa és Torda megyéből, illetve a Gyalui vártartomány területéről valók, így a fenti névföldrajzi érveknek nem mondanak ellent. Érdekes adalék, hogy a DOR. a román *But* (*Buta*) családnév eredetmagyarázatai között a magyar *buta* szóra is utal előzményként, de mint láttuk, annak csekély az esélye, hogy a magyar nyelvben nem, de a románban nagy területen létrejöhet családnév a „magyarból átvett” szóból. Sokkal inkább elképzelhető az a magyarázat, hogy a román családnév személynévi eredetű (*Buta* < *Budimir*; DOR. 225).

Buta, Gligore Buta, Gligore Buta alter, Thodor Buta, Stephán Buta, Relicta Pintye Buta; **Doboka**: Buta Toma, Buta Juon, *Buta István*, Buta Juon; **Fehér**: Juón Buta, Bukur Buta, Gyergye Buta, Buta Nikula; **Fogarás**: Sztojka Buta, Radulj Buta, Raducz Buta; **Kolozs**: Buta Togier, Buta Juon; **Küküllő**: Buta Mire, Buta Vonya, Buta Gligor, Buta Marianne; **Udvarhelyszék**: *Clemens Buta*; **Zaránd**: Buta Joán (TMCsA. 1720/22).

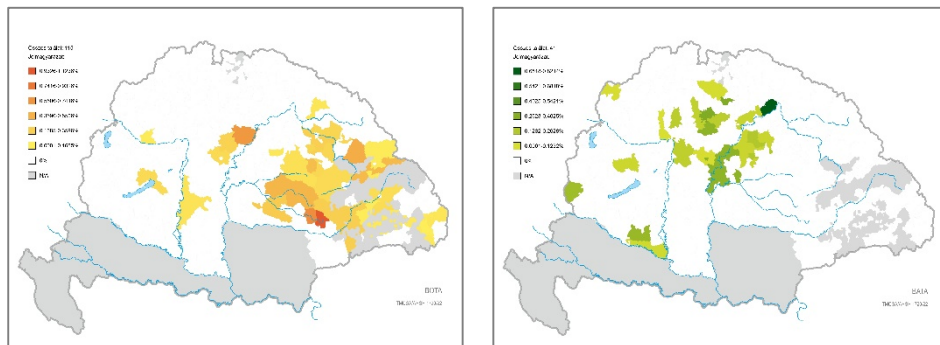
³ Mindösszesen három esetben találunk latin vagy magyar keresztnevet a családnév mellett: az egyik a már említett Pozsony megyei névviselő, a másik a beszercevidéki Buta István, aki egy kivételtől (Török Mihály) eltekintve román nevű személyek körében szerepel. A harmadik személy, az udvarhelyszéki Clemens Buta névkörnyezete ugyan magyar, viszont feltűnő, hogy a Székelyföld falvaiban nincs további adata a névnek, szemben Erdély román többségű vidékeivel.

További kérdés, hogy amennyiben a 18. századi adatok a családnév magyar eredetét nem erősítik meg, továbbá a magyar közszó említései is viszonylag kései (lásd fenn), ráadásul azok is inkább a keleti nyelvterületről valók, a TESz. által hivatkozott 1199-es dunántúli (Veszprém megyei?) *Butha* névalak lehet-e a magyar *buta* szó első előfordulása. Véleményem szerint a szótörténeti és szóföldrajzi okok ezt teljesen kizárják. A Hazai okmánytárban kiadott oklevél eredetijét (DF 200618) megtekintve a névalak téves átírása (pl. *c*-vel: *Bucha*) ugyan nem merül fel, viszont ugyanez az oklevél néhány sorral feljebb tartalmaz egy hasonló névalakot (*Buhta*) egy másik személy (férfi) nevéként. Nem zárható ki, sőt nagyon valószínű, hogy a második névalak is a *Buhta* nevet rejti, a henye *h t* utáni gyakorisága miatt ugyanis a scriptor könnyen felcserélhette a két betűt. Ebben az esetben ezt szintén a *böjt* szó származékának kell tekinteni (< *bixt* ~ *büxt*, TESz. *böjt*). A veláris *a* végződés a nyílt *ä*-s ejtésre utalhat, a név korabeli olvasata ezért valószínűleg [Büxtä]. Az ÁSz. a fenti (1199-es) előfordulás mellett további három személy adatait közli a *Butha* névalakra,⁴ mindhármát a Várad regestumból. Mivel ez a nyelvtörténeti forrásunk kései (és sok esetben romlott adatot tartalmazó) másolatban maradt fenn, itt is joggal merülhet fel a betűfelcserélés lehetősége (lásd még *Buhtha*).⁵ Ezzel FEHÉRTÓI KATALIN is számol, feltehetően ezért kapcsolja össze a névadatokat a *Buhta* névalakkal és címszóval. Utóbbi esetében számos adat ismert az Árpád-korból, amely jelzi a név korabeli elterjedtségét (ÁSz., lásd még *Buhte* adatait is), szemben a szórványos adatolású *Butha* ~ *Buthe* névalakokkal.

A kérdéskört tovább bonyolítja a hasonló családnévi alakok megléte is. Az egy fokkal nyíltabb magánhangzót tartalmazó ***Bota*** név szintén megtalálható a Kárpát-medence Árpád-kori és újkori személynévanyagában. A 18. századi névföldrajzi kartogram az előzőhöz képest jóval differenciáltabb képet mutat. A név nagy gyakorisággal van jelen Erdély és a Partium főként román többségű területein, viszont megtalálható a Tisza mentén, illetve elszórtan a nyugati megyékben is (vö. 2. ábra). A családnév Tiszától nyugatabbra kimutatható jelenléte migrációval semmiképpen sem magyarázható. Ebben az esetben mindkét nyelvben egymástól függetlenül, legvalószínűbben egyénnévi (apanévi) előzményből jöhetett létre a családnév (vö. DOR. *Bota*, RMCsSz. *Bota*). A RMCsSz. számos adata a névalak keleti (erdélyi, partiumi) kiemelt jelenlétét mutatja, melyek között bizonyára több adat a román családnévadás példái közé sorolható. A ***Bota*** családnév területisége a fentiekkel szemben egyértelműen magyar névadás eredményét tükrözi (2. ábra). A név a Tisza mentén, illetve a középső palóc területeken gyakori, elszórtan távolabbi magyarlakta vidékeken is előfordul.

⁴ Az egyik személy *Buhtha*-ként is szerepel (1213/1550; ÁSz. *Butha*).

⁵ Esetleg számításba vehető még a román személynévi eredet, bár az adatok koraisága miatt ez kevésbé valószínű. Másik magyarázat lehet a *Bota* név zártabb alakjának a megjelenése.

2. ábra. A *Bota* (1.) és a *Bata* (2.) családnév területi kiterjedése (TMCsA. 1720/22)

A *buta* lexéma eredetét ugyan nem sikerült a névföldrajzi adatok alapján továbbra sem megfejteni, viszont a korai közszói és a családnévi előfordulások elemzésével azt mégis megállapíthattuk, hogy a szó nem lehet régi eleme a nyelvünknek, mivel a középkori adatok hitelessége nyelvföldrajzi alapon megkérdőjelezhető. Úgy tűnik, a szó a keleti nyelvjárásokban jelent meg legkorábban, és innen terjedt el az egész magyar nyelvterületen elsősorban elvont jelentésben. Az a tény, hogy magyar családnév nem keletkezett a szóból, román ellenben jelentős számban, illetve hogy az első magyar közszói adatok Erdélyhez köthetők, indokoltan vehetné fel a román családnév és a magyar lexéma közötti kapcsolat lehetőségét, bár a szó korai konkrét jelentései (tudniillik 'kajla') mégis inkább véletlen egybeesésre, homonímiára utalnak, mivel a román személynév és a fenti jelentés között semmilyen szemantikai kapcsolat nem mutatható ki.

3. A tulajdonnévi eredetű családnevek magyarázatai

A továbbiakban olyan egyénnévi eredetű családnevek eseteit mutatom be, amelyek szakirodalmi eredetmagyarázatait a névföldrajzi adatok nem erősítik meg. Főként az egyházi eredetű keresztnevek esetében több nyelvben is hasonló alakú becenevek keletkezhetnek (erre lásd pl. KNEZSA 1934/1965/2003), így a belőlük létrejött apanévi családnevek nyelvi rendszer szerinti elkülönítése nagy nehézségbe ütközik. A lokalizált adatok térképre vetítése azonban számos esetben az etimológiai magyarázat pontosításához érdemben tud hozzájárulni.

A *Mika* név esetében például azt látjuk, hogy a becenévi alak magyar és szláv képzés eredménye is lehet (vö. KNEZSA 1934/1965/2003: 296–297). A TMCsA. 1713/15-ös adatbázisa szláv és román környezetben dokumentálja a családnévet (vö. 3. ábra). A szláv nyelvi előfordulások Sáros, Zemplén, Árva, Nyitra, Hont és Trencsén megyében kizárólag szláv családnevek között adatolhatók. A további említések Zaránd, Bihar és Kolozs megyéhez, valamint a Királyföldre köthetők. A Zaránd megyei Simándon román–magyar nevek között, a többi esetben homogén román környezetben fordul elő. Egyedülként a ráckevei (Pest-Pilis-Solt megye)

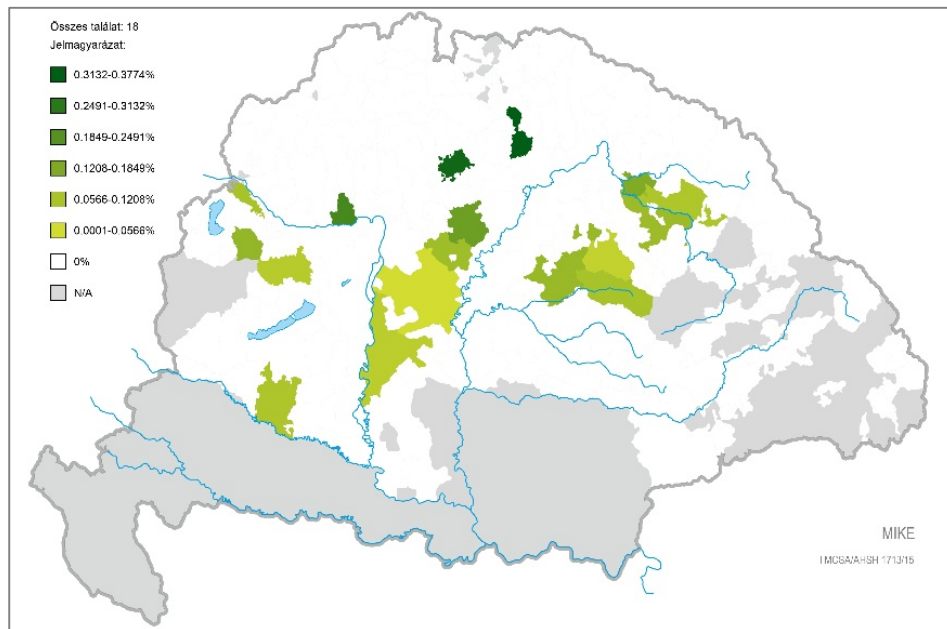
Martinus Mika az, aki döntően magyar névvisezők között szerepel. Ez alapján elmondhatjuk, hogy a családnév 18. század eleji előfordulási helyei és az azokon jellemző névkörnyezet kétségesen teszi a név magyar nyelvi eredetét (vö. RMCsSz.). Ezt erősíti a név vegyes hangrendűsége is. Az összevetés érdekében érdemes megnézni a hangrendileg homogén *Mike* név földrajzi sajátosságait is.

3. ábra. A *Mika* családnév területi kiterjedése (TMCsA. 1713/15)

A *Mike* esetében egyrészt jóval több adatot találunk a RMCsSz.-ban, másrészt az adatok a hivatkozások alapján láthatóan a Kárpát-medence belső területeihez kapcsolódnak. A névföldrajzi kartogram — szemben a *Miká*-val — többségében magyar megyékben jelzi a név előfordulásait (4. ábra). Ha egyenként megvizsgáljuk a névkörnyezetet, akkor az érintett településeken döntően vagy kizárólag magyar eredetű neveket találunk. Ez alól a vegyes lakosságú megyék (Bihar, Szatmár, Abaúj, Gömör, Sopron, Moson) sem jelentenek kivételt: minden esetben magyarul lakta településen fordul elő a névadat. Mindezek alapján indokoltan állapíthatjuk meg, hogy a *Mika* családnév nagy valószínűséggel nem a magyar névrendszerben keletkezett, szemben a *Miké*-vel, amelyik viszont egyértelműen magyar keletkezésű személynév.

A *Kaja* családnévnek egy Szatmár megyei adatát hozza a RMCsSz. 1512-ből. Magyarázata szerint valószínűleg a *Kajetán* egyházi név becézett alakja vált családnévvé. A név 1715-ben Szakolcán (Nyitra megye) és Felsőlehotán (Zemplén megye) mutatható ki. Az érintett településeken szinte kizárólag szláv családneveket találunk, ezért a szláv eredet tűnik valószínűbbnek.

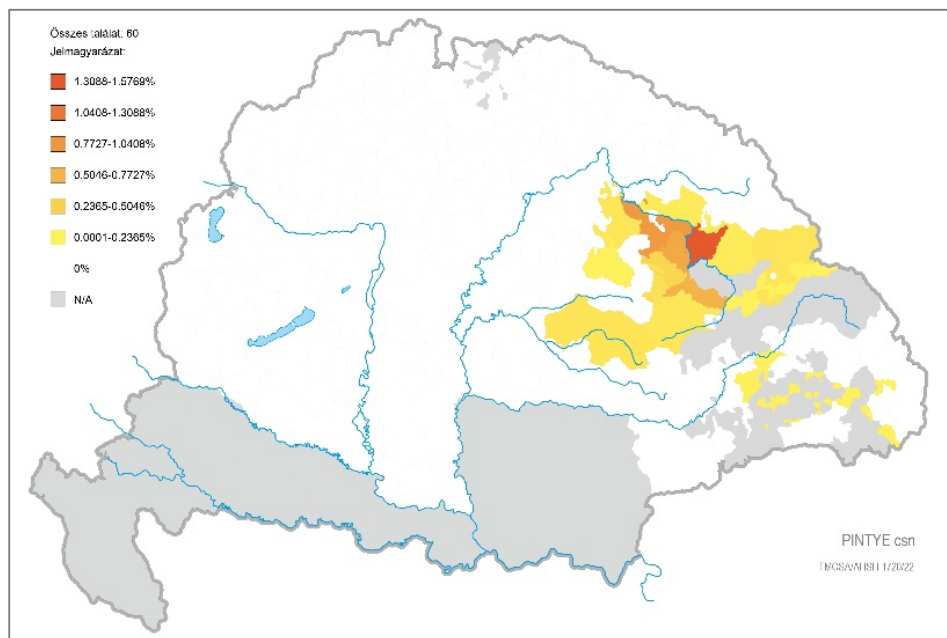
4. ábra. A *Mike* családnév területi kiterjedése (TMCsA. 1713/15)

A **Barlas** családnév 1720-ban Nógrád megye füleki és Zemplén megye nagymihályi járásában fordul elő 5 alkalommal, mindannyiszor homogén szláv környezetben. Teljességgel nem zárható ki a KÁZMÉR által megadott magyarázat sem (tudniillik a *Barlas* a *Barnabás* ~ *Barlabás* magyar becenévi alakja vált családnévvé; RMCsSz.), de ennek — a 18. század eleji névföldrajzi viszonyok tükrében — jóval kisebb a valószínűsége, mint a szláv eredetnek.

A CsnE. szintén tartalmaz vitatható vagy téves etimológiai magyarázatokat. Néhány olyan névnél, amely több nyelvben is létrejöhetett, a magyartól eltérő más nyelvi eredetre nem történik utalás. A **Filo** ~ **Filó** esetében például a szláv eredet homályban marad, pedig 1715-ben az egyetlen somogyi adatot kivéve az összes előfordulás északnyugat-magyarországi vármegyék (Turóc, Trencsén, Zólyom, Hont, Nyitra) szláv többségű területeihez köthető. Hasonló megállapítást tehetünk többek között a *Gajdos*, a *Gregus*, a *Polák* név kapcsán is.

A hibás etimológiára a **Pintye** név példáját említem. HAJDÚ MIHÁLY szerint olyan „apanévi eredetű, magyar családnévről” van szó, amely „különösen a Hajdúságban, vagyis görögkeleti vallású vidékeken fordul elő” (CsnE.). Ezek a 21. századi névföldrajzi sajátosságok a *Pintye* családnév román eredetére utalnak, amelyet a 18. századi előfordulások még inkább megerősítenek (5. ábra).⁶

⁶ A *Pintye* ~ *Pinte* családnév előfordulásai az 1713/15-ös adatbázisban a következők: Szatmár megye (5), Kővárvidék (4), Marosszék (3), Fehér (3), Közép-Szolnok (2), Bihar (2), Máramaros

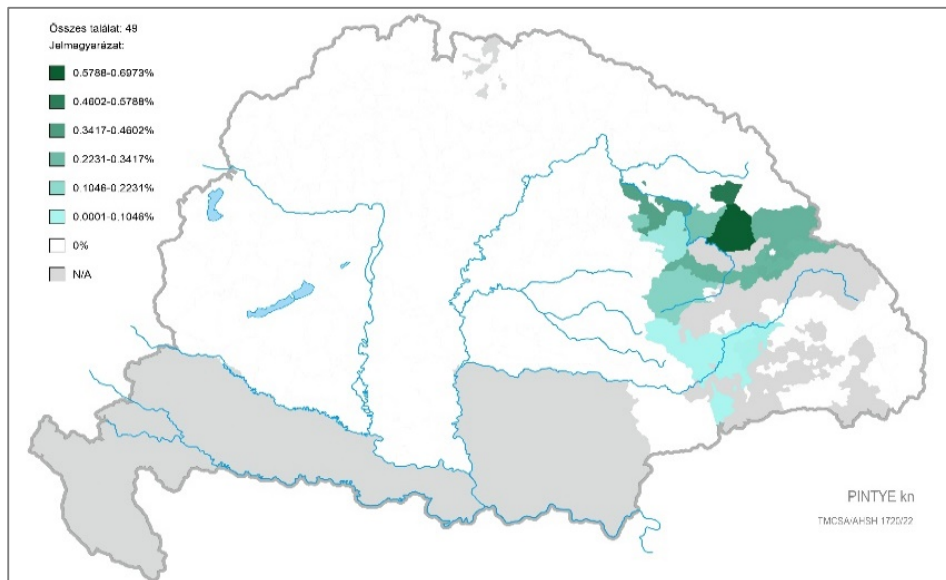

5. ábra. A *Pintye* családnév Kárpát-medencei területi kiterjedése (TMCsA. 1720/22)

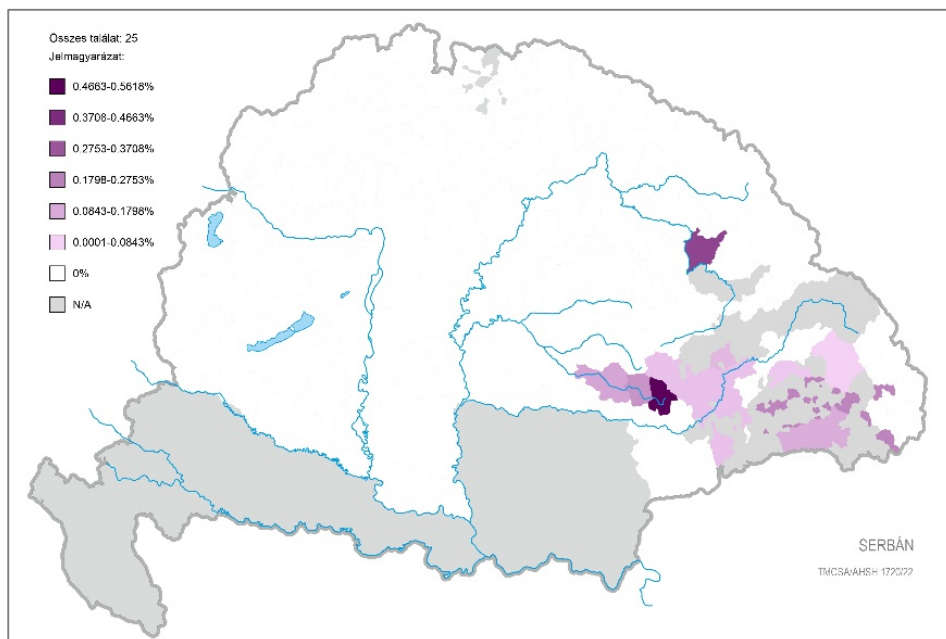
A nyelvi háttér kérdésének eldöntéséhez a keresztnévi előfordulások szintén felhasználhatók. A TMCsA. 1720/22-es adatbázisa élőnyelvi névformái között megtaláljuk a *Pinte* ~ *Pintye* keresztnévet 49 előfordulással (6. ábra), mely megerősíti a DOR. állítását, miszerint a *Pintye* a *Péter* keresztnév román becenévi alakja, melyből apanévi eredetű román családnév keletkezhetett.

A TMCsA. adatbázisai alapján készült névtérképek természetesen nemcsak a magyar vonatkozású nevek esetében hívhatók segítségül az etimológiai kérdések eldöntésében, hanem más névrendszereknél is. Erre a **Serbán** családnévet hozhatjuk példaként. A mai magyar névanyagban 1000 fölötti gyakoriságú nevek között szerepel a családnév, melyet a CsnE. szláv vagy román eredetű, apanévi családnévnek ír le. HAJDÚ szerint a szlovák és a ruszin nyelvben is kialakulhatott ez a névalak, mely a Tiszától keletre nagyobb gyakorisággal van jelen. Utóbbi állítást a név kartogramja megerősíti (7. ábra), valóban a Tiszától keletre (de nem az északi részekeken!) fordul elő, leginkább a Partiumban és Erdélyben. Mindez pedig egyértelműen jelzi a román eredet kizárólagosságát, tehát a HAJDÚ által feltételezett szlovák vagy ruszin eredet névföldrajzi adatokkal nem támasztható alá.

(2), Besztercevidék (1), Torda (19), az 1720-as keresztnévi előfordulások pedig hasonlóan Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna és Máramaros megyékhez köthetők (TMCsA.).

6. ábra. A *Pintye* keresztnév Kárpát-medencei területi kiterjedése (TMCsA. 1720/22)

7. ábra. A *Serbán* családnév területi kiterjedése (TMCsA. 1720/22)

4. Összegzés

A példák sorát még hosszan lehetne folytatni. Itt most csupán néhány esettel szerettem volna a névföldrajz etimológiai felhasználhatóságát érzékeltetni. A módszer leginkább a vitatott vagy bizonytalan eredetmagyarázatok esetében hívható segítségül, a több nyelvben egyaránt létrejöheto nevek esetében a névföldrajzi sajátosságok csupán az ismert tényeket fogják visszatükrözni, mégis érdeemes ezt a lehetőséget is egyfajta segédeszközként, kontrollforrásként számon tartani és szükség szerint felhasználni a szó- és névmagyarázatokban.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY, *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Kiadó, 2010.
- DOR. = CONSTANTINESCU, N. A., *Dicționar onomastic romînesc*. București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1963.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár*. 1–17. füzet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 11–20.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2015. Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11: 7–16*.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok 150: 257–318*.
- KNIEZSA ISTVÁN 1934/1965/2003. Felvidéki családnevek. In: KNIEZSA ISTVÁN: *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Budapest, Lucidus Kiadó. 268–349.
- N. FODOR JÁNOS 2014. Névföldrajz és etimológia. Mutatvány a Történeti magyar családnévatalasz lexikális térképlapjaiból. *Magyar Nyelvőr 138: 451–460*.
- N. FODOR JÁNOS 2015. Language contact effects in historical Hungarian and Romanian personal names. In: OLIVIU FELECAN szerk., *Name and Naming. Proceedings of the Third International Conference on Onomastics “Name and Naming”*. Conventional / Unconventional in Onomastics. Cluj-Napoca, Editura Mega–Editura Argonaut. 163–173.
- N. FODOR JÁNOS 2018a. Szempontok és módszerek a személynév és etnikum összefüggésének vizsgálatához. *Névtani Értesítő 40: 29–52*.
- N. FODOR JÁNOS 2018b. Personal Names and Ethnicity. The Geolinguistic Research of Historic Personal Names in Hungary. *Onomastica Uralica 13: 55–64*.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.

SzT. = SZABÓ T. ATTILA etc. főszerk., *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–14*. Bukarest etc., Kriterion Könyvkiadó etc., 1975–2014.

TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

TMCsA. = *Történeti magyar családnévatlasz 2. (1713/15, 1720/22). A Magyar Királyság és Erdély 18. század eleji személyneveinek adatbázisa és névtérképgyűjteménye*. Kutatásvezető: N. FODOR JÁNOS. Elektronikusan tárolt adatbázis. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2016–.

ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

Explanations of the origin of family names from the point of view of geomastics

The paper uses particular examples to demonstrate the usefulness of onomastic maps in etymological research. Databases containing hundreds of thousands of names from early 18th century Hungary (AHSH 1713/15 and 1720/22) can be used not only for onomastic but also for historical linguistic (word historical, etymological) investigations. The examples of family names (*Buta, Bőjte, Bota, Bata, Mika, Mike, Kaja, Barlas, Filo ~ Filó, Pintye, Serbán*), show that geographic geomastics has to be included as a novel aspect among our analytic methods to resolve problematic etymological issues.

Keywords: geomastics, etymology, historical family names, Atlas of Historical Surnames in Hungary (AHSH)

N. Fodor János

ORCID: 0000-0002-0401-3701

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

nfodor.janos@btk.elte.hu

Tulajdonnévi komponensekkel alakult frazeológiai egységek a magyarban

FORGÁCS TAMÁS

1. Amikor ez a kötet megjelenik, Hoffmann István kollégánk éppen betölti 70. életévét. Az ünnepelt a magyarországi névtani kutatások talán legismertebb alakja, mondhatni motorja, s — noha a kora nem látszik rajta — bármilyen hihetetlen, lassan egyik doyenje is. Magam névtannal nem nagyon foglalkoztam, de egy köszöntő könyvbe mégiscsak valami olyat illik írni, ami az ünnepelt munkásságához kapcsolódik. Mivel évtizedek óta a frazeológia, ezen belül a történeti frazeológia kutatásával foglalkozom, úgy gondoltam, hogy olyan frazeológiai kapcsolatokról írok, amelyekben valamilyen tulajdonnévi komponens található. Ezek ugyan csak kisebb részben földrajzi nevek, amelyek az ünnepelt érdeklődésének középpontjában állnak, naggyobbrészt inkább személynevek, de kétségtelen, hogy nem kevés olyan frazeológiai egység van, amelyekben valamilyen tulajdonnévi komponens felbukkan.

2. A frazeológiai egységek egy része a bibliából vagy az antik irodalomból és történelemből táplálkozik. Ezek zömmel ún. frazeológiai internacionalizmusok (vö. FORGÁCS 2021a: 201). Ezek között is sok olyan található, amelyekben tulajdonnévi komponens van, de ezeknek — a kifejezések irodalmi vagy művelődéstörténeti ismertsége okán — általában tisztában vagyunk az eredetével, a motívumával. Itt most csak néhány ilyet említek meg:

Augiász istállója (vmi)

elvágja a gordiuszi csomót vki

kinyitja Pandóra szelencéjét vki

tejjel-mézzel folyó Kánaán (vmi)

(vminek a) Prokrusztész ágya

Ádámról és Éváról rokonok (vkik)

Árulkodó Júdás, (nem kap piros tojást).

Ponciustól Pilátusig (szaladgál vki / küldenek vkit)

Saulusból Paulus lesz (vki)

3. A továbbiakban azonban inkább a tulajdonnévi komponenseket tartalmazó magyar frazeológiai egységekkel foglalkozom. Az ezekben előforduló tulajdonnévi komponenseket bizonyos szempontokból már többen is vizsgálták. WOLOSZ RÓBERT *Tulajdonnevek a magyar közmondásokban* című munkájában (1994) MARGALITS EDE *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című gyűjteménye (1896) alapján dolgozza fel a közmondásokban megjelenő tulajdonnévi elemeket. Ez a számítógépes adatbázisként is létező összeállítás (i. m. 4) azonban a MARGALITS szótárában előforduló tulajdonneveket csupán listázza a hozzájuk tartozó oldalszámmal együtt, s csak egy nagyon egyszerű tipológiát végez el velük kapcsolatban.¹ Megjelöli, hogy az illető tulajdonnév személynév, valamely állat neve, földrajzi név vagy egyéb név-e, majd ezeken belül is próbál valamiféle alkategóriákat felállítani. Így például az állatok neve mellett jelöli, hogy ló, ökör, kutya vagy tehén neve fordul-e elő az illető frazeológiai egységben, vagy a földrajzi neveknél megadja, hogy egy vár, hegy, település, utca stb. szerepel-e az említett szótári egységben. Ez a felosztás azonban igen mechanikusra sikeredett. *Asszonyfa* címszó alatt például ezt találjuk:

Asszonyfa c t 26 Asszonyfa

A *c t* rövidítés szerint ez egy földrajzi név, ezen belül településnév. Látszólag az is, hiszen a hozzá tartozó frazeológiai egység a következő: *Asszonyfán is elkel a bor*. Ám ha fellapozzuk MARGALITS szótárának 26. oldalát, akkor láthatjuk, hogy szó nincs erről, az *Asszonyfa* tulajdonnév valójában szójáték, hiszen a kifejezés jelentése MARGALITS szerint: 'kis lócán is jól esik (sic!) [ti. a bor — F. T.]'. Abban ugyan nem volnék biztos, hogy az *asszonyfa* komponens biztosan a kis lócát jelölte-e, ahol az asszonyok üldögélhettek a konyhában, mert SIRISAKÁNál már azt a jelentést találjuk, hogy 'az asszonyok is megisszák a bort' (1890: 7). Az azonban meglehetősen valószínűnek látszik, hogy nem valódi földrajzi névvel állunk szemben.

4. CSIGE KATALIN *Személynevek frazeológiai egységekben* című dolgozatában (1986) a személynévi komponenseket tartalmazó állandósult szókapcsolatokat veszi nagytípus alá. CSIGE vizsgálati korpusza O. NAGY GÁBOR *Magyar szólások és közmondások* című gyűjteménye volt, ebben 430 személyneves frazeológiai egység található. A szerző ezeket névtani szempontból igyekszik tipologizálni (1986: 3–20). Egyrészt a beszédhelyzetbeli szerepük alapján megkülönbözteti a szólítóneveket és az említőneveket, megállapítva, hogy ez utóbbiak vannak túlnyomó többségben (ez nem is nagyon várható másként). Ezután bemutatja, hogy

¹ Az összeállításnak a címe kissé félrevezető: MARGALITS munkájának a címében ugyan kétszer is szerepel a *közmondás* terminus, de a *közmondásszerű szólások* megnevezés a nem mondat formájú egységekre, azaz a ma pusztán csak *szólások* nevezett alakulatokra vonatkozik. Ezért helyesebb lett volna a következő cím: *Tulajdonnevek a magyar frazeológiai egységekben*.

az említőnevek milyen felépítésűek, melyekben szerepel családnév és keresztnév együtt, melyekben csak családnév. Ez utóbbiak dominálnak, köztük is azok, melyek férfiakat jelölnek. A továbbiakban a keresztneveket tartalmazó frazeológiai egységeket mutatja be, kitérve arra is, melyeknek szerepelnek alakváltozataik is egyes kifejezésekben, s ezek milyen szóalkotási eljárásokkal lettek létrehozva.

A következő fejezetekben (i. m. 21–28) azt vizsgálja a szerző, mi ezeknek a komponenseknek a szerepe az egyes frazeológiai egységek jelentésében. A vizsgált fordulatok csaknem 60%-ában azért kerülnek a frazeológiai egységbe a személynév, mert az illető fordulat egykor létező személyeknek valamely a z a d o t t k ö z s s é g b e n e l h í r e s ü l t c s e l e k e d e t é t mutatja be (1986: 20).

Megjárta, mint *Csúri Ferkó* a tinóborjuval = 'csúnyán becsapták' (táj)
(134/432)²

Ért hozzá, mint *Balázs Máté* a tánchoz = 'egyáltalán nem ért hozzá' (rég,
gúny) (68/194)

Ezekkel kapcsolatban O. NAGY GÁBOR a következőket jegyzi meg *Mi fán terem?* című művében: „A legtöbb olyan szólás eredetét, amelyben tulajdonnév fordul elő, nem ismerjük. Csupán annyit tudunk róluk, hogy vagy valamely adomából származnak, vagy olyan valóban megtörtént eseménnyel kapcsolatosak, amely a szólás keletkezése korában — rendszerint évszázadokkal ezelőtt — valamely kisebb nagyobb közösség körében közszájon forgott. Az ilyen szólások hátterét alkotó adomák vagy mendemondák idővel rendszerint feledésbe merülnek, s csupán a belőlük alakult és többféle vonatkozásban alkalmazható szólásmondások maradnak életben” (1979: 79). Ehhez hozzátenném, hogy mivel ezek a frazeológiai egységek rendszerint csupán egy kisebb közösségben járatosak, nagyon fontosak azok a frazeológiai gyűjtések, amelyek egyes települések szólásait és közmondásait teszik közzé, mert ezekben többnyire fennmarad az ilyen egységek eredeti motiváltságát magyarázó anekdota. Lássunk erre egy példát! CSÖGLEI SZABÓ DÉNES *Szólások és közmondások Csöglén* című gyűjteményében (1983) szerepel az alábbi szóláshasonlat:

körülnéz, mint Bodor Ernő a kertai vásáron

Ezzel az adattal nem sokat tudnánk kezdeni, ha a gyűjtő nem fűzte volna hozzá az alábbiakat: „Néhai jó Bodor Ernő kistermetű legény volt. (Elesett szegény a második világháborúban.) Egyszer Ernő elindult egy gyalogsorban, hogy átmegy a kertai vásárba. Útjártában megkérdezték tőle, hogy hová megy? S erre azt felelte Ernő legény: — Körülnézek a kertai vásáron. És ez azért volt érdekes, és azért

² Az adatok után zárójelben álló számok közül az első O. NAGY 1976 oldalszámát, a második pedig az illető adatnak a betűrendi helyén levő sorszámát mutatja.

maradt fõnn Csõglén és környékén, mert Ernõ mint kistermetû legény, ha bement a vásári sokadalomba, nem nagyon látott körül” (1983: 19).

5. Nem ritka azonban, hogy egy frazeológiai egységben csak látszólagos tulajdonnevek szerepelnek, valójában azonban *b e s z é l õ* nevekrõl van szó, s bennük a családnév vagy a földrajzi név eredeti, *k õ z n é v i é r t e l m e* bújik meg. Ilyen példák O. NAGY gyûjteményébõl (1976) az alábbiak:

Kis Pista leánya = feltûnõen kistermetû nõ (*rég*) (367/1178)

Elvitte a *Hosszú Pálné* székét = nagyon hosszú ideig elmarad vhol (látogatóban) (*táj*) (291/910)

Csalóka Péternek igaz ivadékja = csaló (*rég*) (120/37)

Kinn ülnek *Fényesék(nél)*, várják *Szippants(ékat)* [*Szippantóékat* v. *Szippantiékat*] = <mondják figyelmeztetésül a taknyos orrú gyerekeknek> (*nép, tréf*) (211/651)

Gyakoriak ebben a típusban a játszi módon megalkotott *f i k t í v*, *n é h a c s ú f o l ó d ó t u l a j d o n n e v e k* is, amelyek gyakran unikális lexémaként³ szerepelnek az illetõ frazeológiai egységben. Az alábbi példák ezt illusztrálják:

Ebkérdinek kutya felelet = akit nem kérdeznek, az fogja be a száját (*rég, durva*) (162/168)

elment (*Földvár*ra) deszkát árulni = meghalt, eltemették (*nép*) (141/104)

Futakon lakik = ha baj van, megfutamodik (*rég*) (223/971)

Futakra megy (a tej) = kifut a tej (*táj*) (223/972)

Heves vármegyébõl való = heves természetû (*rég, tréf*) (283/693)

Jajharasztján van = rossz állapotban v. dõgrováson van (*táj*) (313/3)

Pendelyvárán szarkapitány volt õ = sosem volt katona (*táj, gúny, durva*) (551/389)

6. Vannak olyan nevek is, melyekhez *b i z o n y o s t u l a j d o n s á g o k a t a s s z o c i á l t a k*, ez pedig az illetõ frazeológiai egység jelentésének alapjává is vált (vö. CSIGE 1986: 23 is). Ezekkel kicsit részletesebben is foglalkozom.

Magára a jelenségre O. NAGY is rámutatott már a *felült Lackó (a nyakára)* szólás magyarázata kapcsán (1979: 325–326): „CSEFKÓ GYULA kimutatta, hogy a szólásunkból származó ’lusta, renyhe’ jelentése már a XVII. században hozzátapadt magához a *László* névhez is” (1930: 126).⁴

³ Az unikális lexémákkal kapcsolatban vö. FORGÁCS 2003, illetve FORGÁCS 2021a: 261–270.

⁴ Hasonló szemléletbõl fakad a *nyakába tette Lackó a körtét* és a *hozzákötötte Laci a lovát* változat is (vö. O. NAGY 1979: 324).

6.1. A *Balázs* keresztnév is több szólásunkban előfordul, olyannyira, hogy MARGALITS gyűjteményében külön címszóban (1896: 41) is megtaláljuk ezeket, például:

*Hetedfél Balázsnak csak egy az esze
eltalálta, mint Balázs pap a vecsernyét⁵
Hű bele Balázs, lovad (sic!) ád az isten!
adós a (sic!) Balázsnak 'bolond'
megbecsüli mint Balázs a hurkát⁶
Beszélj vele, Balázs neve 'nem lehet vele szót érteni'
Szállj le Balázs a hintóruul, mert nem pénzed ára.*

Láthatóan ezekben a kifejezésekben nem egy vagy több konkrét *Balázs* nevű személyről van szó, hanem *Balázs* inkább egy embertípusnak a neve: a 'szeleburdi, gyakran esztelen, bolond' embereké (vö. O. NAGY 1979: 239 és FORGÁCS 2021b: 67 is). Még az állítólagos leleszi prépost esetét feldolgozó anekdotában is jó esély van arra, hogy nem valós személyről van szó, s nem véletlenül lett a történetben *Balázs* a neve, hiszen ez illett a kelekótya viselkedéshez.

6.2. Hasonlóan 'esztelen, ostoba' jelentése van az *Antal* keresztnévnek több szólásunkban is. Erre is említünk néhány példát:

Antal a fejed (rég) = esztelen, bolond vagy (O. NAGY 1976: 45)
Meg iot Antal Budáról, zöld agat hozot orraban : profectus ad apaturia, rediit maio (BARANYAI DECSI 1598: 203)
Vagyon módgya benne, mint Antalnak az eb vtesben : pardi mortem assimulat (BARANYAI DECSI 1598: 114)⁷

Mint már korábban rámutattam (FORGÁCS 2021a: 165), ezekben a szólásainkban feltehetően népetimológias komponenscseré történt. Mint GRÉTSY megjegyzi (1956: 279–284), a fent elsőként idézett szólás már Heltai 1552-ben megjelent *Dialogus*-ából is adatható 'buta, ostoba, féleszű' értelemben:

gyakorta meg chufoltalak, es mind aszt véltem, hogy igē *antal a feyed* (c5b)

GRÉTSY álláspontja szerint az *Antal* komponenst „Heltai köszönak érezte, aránylag következetes helyesírásában ezért is kezdte kisbetűvel” (i. m. 282). Ez abból fakadhatott, hogy eredetileg valóban köznév állt a szólásban, de az nem az *Antal* személynév köznevesült változata, hanem *átalag* szavunk *n*-es változatának a szójáték kedvéért megrövidített változata. Az *átalag* egy hordóféle neve

⁵ MARGALITS megjegyzése szerint *Balázs* „leleszi prépost 1335-ben részeg fővel vecsernye helyett misét kezdett énekelni” (1896: 41).

⁶ MARGALITS szerint „töltelékét ebnek adta, ő bőrén rágódott” (uo.).

⁷ Vö. még *antalkodás* 'stultitia', *antalodik*, *elantalodik* 'stupeo, stultus fio' (NySz. 1: 94).

volt, s volt *általag* és *antalag* változata is. Ez utóbbi forma bekerült több szomszédos nyelvbe, s az idegen nyelvi adatok kivétel nélkül *n*-es változatot mutatnak, vagyis olyan magyar nyelvterületről kerülhettek át, ahol a szó *antal*, *antalag*, *antalkó* változatban volt használatos. GRÉTSY úgy gondolja, hogy ez a változat bújik meg az *antal a fejed* kifejezésben is, amely tehát eredetileg olyasmit jelentett, hogy '(boros)hordó a fejed', azaz 'kong az ürességtől'. Az *antal* lexéma azonban kevésbé lehetett ismert közszóként, így hamarosan *Antal* személynévünkkel hozták összefüggésbe. Ennek nyomán viszont elindult egy olyan jelentésfejlődés, amelyben a személynév a féleszű, ügyefogyott, ostoba ember szimbólumává lett, mint a fenti szólások is tanúsítják.⁸

7. A továbbiakban néhány ilyen — feltehetően remotivációs újraértelmezésre visszavezethető — kifejezést kicsit bővebben is körüljárók.

7.1. Valószínűsíthető, hogy ilyesfajta újraértelmezéssel van dolgunk a régibb szólásgyűjteményeinkben megtalálható *kap rajta, mint Cibak a kulacson* szóláshasonlat esetében is. Ezzel kapcsolatban DUGONICS az alábbi eredetmagyarázó anekdotát közli (1820: I, 198): „Azt mondgyák egy *Cibak* nevezetű korhelyrül: annyira szoktatta légyen magát a ' bor italtra, hogy ha bora nem volt, az üres kulacsot lábaihoz akasztotta, és könnyebben tűrte a ' hideglelést. Ha ki pedig néki akkor egy tele kulacsot hozott, a ' hideglelést is el hagyta”. Ezt az értelmezést MARGALITS is átveszi, sőt ő egy további variánst is közöl: *Kap rajta, mint Cibak bátya a kulacson* (1896: 94). Korántsem biztos azonban, hogy csakugyan ez a kifejezés valódi magyarázata. Az kétségtelen, hogy a *Cibak* mint személynév régtől fogva megtalálható a magyarban (vö. EtSz. 1: 651 *Cibak*, illetve FNEsz. 146 *Cibakháza*). Eredete ismeretlen, illetve bizonytalan, az azonban vitathatatlan, hogy személynévként élt régebbi nyelvünkben, tehát élhetett ilyen nevű korhely is. Azonban DUGONICS számos szólásmagyarázatát illetően támadhat olyan érzésünk, hogy talán csak kitalált történetekről van szó. Egy korábbi tanulmányomban (FORGÁCS 1996) felvettem ezért a szólás magyarázatát illetően egy másik lehetőséget is. Ennek lényege, hogy a szólásbeli *Cibak* talán — hasonlóan a fent említett *antal* komponenshez — egy alkalmilag tulajdonnévvé vált köznévből, azaz valószínűleg *cibak*-ról lehet szó. Ennek a TESz. **cibak**¹ címszó alatt (1: 424–425) két jelentését adja meg: 1. 'kétszersült; Zwieback', 2. 'katonakenyér; Kommißbrot'.

⁸ A folyamat meglehetősen hasonló ahhoz a változáshoz, amit a helynevek változástipológiája kapcsán HOFFMANN ISTVÁN transzszemantizációnak (1999: 215) nevez. Itt ugyanakkor még valószínűbben a deszsemantizálódott elemek reszemantizációjáról lehet szó (vö. TÓTH 2008: 175–179). Hozzá kell azonban tenni, hogy a TESz. nem tartja egészen meggyőzőnek GRÉTSY érvelését, s vagy az *andalodik*, *andalog* szócsaláddal tartja rokonnak a szót, vagy az *Antal* keresztnév köznevesülésével magyarázza. Az *Antonius* egyes román nyelvekbeli folytatóinak ugyanis van ilyen értelmű használata, vö. fr. déli *toni* 'buta ember', lotar. *ätun* 'ua.' (1: 157). Az EWUng. még határozottabban az *andalodik* családjába tartozóként kezeli a kifejezést, s a személynév hatásával csak a formai alakulás tekintetében számol (1: 38).

A kifejezés, amely az olasz *biscotto* vagy a francia *biscuit* tükörfordításaként létrejött német *Zwieback* szónak a magyarba való átvételével keletkezett, „a friss kenyérral való ellátást nélkülöző tengerészek és katonák számára készült, szárított kenyérféleséget jelöli” (TESz. i. h.). Könnyen belátható, hogy az ilyen szárított kenyérféleségeket fogyasztó ember evés közben nagyon megszomjazhatott, tehát megőrült bármiféle innivalónak, azaz kapott a kulacson.

7.2. Míg az *Antal* és a *Cibak* komponensek esetében csak erősen valószínű a népetimológias komponenscsere a vizsgált frazeológiai egységekben, egyértelműen ez történt a *Simon bíró* kifejezés esetében. Ezt O. NAGY gyűjteménye a következőképpen adatozza: „*Simon bíró* (*hajtja a lovat v. a lovakat*) = <olyan asszonyról, aki papucs alatt tartja a férjét, ill. olyan családra, amelyben az asszony, nem pedig a férfi az úr> (*rég, gúny*)” (1976: 596). HADROVICS is hasonló véleményen van: „Az úrhatnám asszonyt régen *Simon bírónak* nevezték” (1995: 225). A NySz. viszont *Simon-bíró* szócikkében ’papucsférj’-ként adja meg a kifejezés értelmét: „uxorius PPBl. [siemandel], ezt a példái is megerősítik: „Kontyot feltevő férjfi, *Simon-bíró*, Anda Pál hadába való : uxorius PPBl.” (1: 237).

Mint arról korábban részletesen is írtam (FORGÁCS 2018), ez utóbbi, azaz a ’papucsférj’ értelmezés látszik helyesebbnek, ugyanis a szókapcsolat a német *Siemann* lexémára vezethető vissza, az pedig a nők által elnyomott férfiakra használatos, vö. pl. „*Er ist ein Siemann, auch: Er ist der Doktor Siemann*: er steht unter dem Regiment seiner Frau, er muß tun, was sie befiehlt. Siemann oder Simandl [vö. m. *szimándli* — F. T.] ist in den bair.-oesterr. Mdaa. ein Ausdruck für den Pantoffelhelden, abzuleiten von Sie-Mann” (RÖHRICH 1991: 1476); azaz [Ő egy Siemann. Ő a Doktor Siemann: a felesége parancsnoksága alatt áll, azt kell tennie, amit az parancsol neki...]. Hasonlóan GRIMM szótárában is: „frauen- weiber- siemann, *mulierosus, uxorius*” (DWB. 16: 959).

Úgy tűnik tehát, hogy a *Simon bíró* kifejezés esetében egy kölcsönzött szóval van dolgunk, s a motiválatlan *Siemann* lexémának az újraértelmezése folytán került a *Simon* tulajdonnév a magyar szókapcsolatba. A *bíró* komponens pedig valószínűleg annak hatására jelenik meg benne, hogy a németben is többször áll a *Siemann* összetevő mellett a *Doktor* vagy a *Meister* kiegészítő elem, s ezt fordíthatták magyarra a *bíró*-val (vö. WALDAPFEL 1937: 240).

7.3. Nagy valószínűséggel ugyancsak nem valódi, hanem beszélő névvel állunk szemben a régebb nyelvünkben használt *Anda Pál hadába való*, illetve *Anda Pál katonája* szólás esetében is. Mint fentebb a NySz.-ból idézett adatból is látható, ez a *Simon bíró* kifejezés egyik szinonimája, azaz ezt is ’papucsférj’ értelemben használták. SZIRMAY Hungaria in parabolisa (vö. 2008: 115–116) nyomán ERDÉLYI (1851) és SIRISAKA (1890: 5) is konkrét személynek tartják a szólás névadóját. ERDÉLYI ezt írja róla: „Anda Pál lovas kapitány és házas ember volt Miskolczon, s az 1598. 31. törv. cikk rendelete tiltván hogy asszonyok (!) a

táborral járhatnak, ő feleségét látogatni minden héten haza kéredzett” (1851: 9).

Véleményem szerint azonban valószínűbb, hogy a szólásunkban található *Anda Pál* név is beszélő, jellemvonásra utaló név. Igaz, hogy ebben az esetben keresztnév is tartozik hozzá, hogy még inkább konkrét személy nevének tűnjön, de ez ne tévesszen meg senkit. Egyáltalán nem ritka, hogy egy ilyen világosan motivált és tulajdonnevesült elemhez keresztnévi utótag is csatlakozik. Ékes példáját láthatjuk ennek ERDÉLYI két egymást követő adatában: *Morogjon Varga Pál, csak jó csizmát varrjon. — Hadd morogjon a varga, csak Pál jó sarut varrjon* (1851: 406). De szinte bizonyos, hogy a következő hasonlatban szereplő *Varga Ferenc* is csak kitalált személy, valójában a varga morog sokat az inasával: *Haragban van, mint Varga Ferencz az inasával* (ERDÉLYI 1851: 407). De nyilván ugyanilyen beszélő név a MARGALITSnál (1896: 395) és SIRISAKÁNál (1890: 93) is ’kíváncsi, mindent fürkésző’ jelentésben szereplő *Kandi Pál*-é vagy a szintén MARGALITSnál (1896: 58) található *Oldal Pállal beszélt* ’szótlatlan eloldalgott, elment’ szólás vezetőnévi eleme, sőt valószínű, hogy *Dobra Panna* családneve is ebbe a csoportba tartozik a *Megadta módját, mint Dobra Panna a táncnak* szó-láshasonlatban (MARGALITS 1896: 707), amelynek ugyanitt megtaláljuk a *Megadta módját, mint patai asszony a táncnak* változatát is. A *Dobra* itt is jó eséllyel a táncot kíséző hangszer miatt került a szólásba: a dobszóra, zeneszóra könnyen táncra perdülő asszonyok nevéként.

Ha azonban *Anda Pál* nem valószínű személy, akkor választ kell adnunk arra, mit jelenthetett annak családnévi része, az *Anda*? Ha itt is csak valami alkalmilag tulajdonnevesült alakkal van dolgunk, akkor mi lehet a név értelme?

GOMBOCZ és MELICH az Etimológiai szótárban (EtSz. 1: 91) — éppen vizsgált szólásunk kapcsán — foglalkoznak az *Anda* név eredetével, s azt az *András* keresztnév becéző alakjának tartják. Véleményem szerint azonban ennél jobb magyarázat is létezik a vizsgált szólás *Anda* komponensét illetően.

Mint korábban részletesebben is írtam róla (FORGÁCS 2019), aki *Anda Pál hadába való, Anda Pál katonája*, az kicsit ’ügyefogyott, butácska, hagyja, hogy a felesége irányítsa’. Ez a régiebb időkben nem volt éppen dicséretes erény, inkább ostobának tartották az ilyen embert. Ezért véleményem szerint az *Anda* név az *András* helyett talán inkább a feltehetően hangfestő eredetű *andalodik, andalog, andalít* szócsaláddal van rokonságban. Az *andalodik* legkorábban adathozható jelentése a TESz. azonos című szócikke szerint ’bambává válik, verbummen’, ezt azonban a szótár másodlagosnak tartja a későbből adathozható ’bámul’-hoz képest. „A többi jelentés is ebből a ’szájtátva bámul’ alapjelentésből fejlődhetett egyrészt a ’bamba, buta’ képzet irányába, másrészt — sok esetben önkényes írói szándék alapján — a ’csodálkozik, mereng, merengve ballag, elkóborol’, illetőleg az ’álmodozik, rajong’ irányába” (1: 152). Ehhez a szócsaládhoz sorolja a TESz.

a 'belemerül vmibe' értelmű *ándorodik* szavunkat is, valamint a 'buta, ostoba' jelentésű köznévi *antal* lexémát (1: 152; vö. a fentebb az *Antal a fejed* szólásról írottakkal is).

De könnyen lehet, hogy a szólás *had* komponensének a katonasággal való összekötése is félreértésen alapul. *Had* szavunknak ugyanis csak másodlagos jelentése a 'hadsereg', illetve a 'háború', a későbbi adatolhatóság ellenére is a TESz. a 'nemzetség, nagycsalád' értelmét tartja eredetinek (2: 13). Ez a jelentése ugyan később visszaszorult, de egyes nyelvjárásokban, például a palócban nagyon sokáig fennmaradt. A *had* és a *szër* című tanulmányában NYÍRI ANTAL idézi Pintér Sándor A palócokról című tanulmányát (1956: 105). Ebben olvashatjuk, hogy „az egy községben lakó mindazon palócok, kik egy vezetéknévvel viselnek, ha mindjárt különálló családokat képeznek is, a »had« csoportosító szó alatt szeretik magukat nevezni, mint p. o. ha kérdi valaki »kinek a hadábó való kied?« — »Én az Andó hadábó vagyok,⁹ a meg a Lantos hadábó való, de vágyón (sic!) mink itt több hadbó is, láti ked im ahun van ni az a magos ember a Gordon hadáhó nevezi magát; e még ehun a Zábó hadáhó szít«”.

Ha tehát az *Anda Pál katonája* szólásunk esetleg olyan nyelvjáróterületen keletkezett, ahol élt a *had* 'nagycsalád, nemzetség' jelentése, s az előbb látott *valakinek a hadából való* fordulat, akkor a szólás eredetileg azt is jelenthette, hogy az illető a könnyen *elandalodó*, azaz 'szájtáti, bamba, ostoba', feleségüknek mindenben engedő férjek nagycsaládjába, táborába tartozik. Ha helytálló ez az interpretáció, akkor a későbbi, SZIRMAYTÓL elindult, de összes 19. századi szólásgyűjteményünk által átvett eredetmagyarázata nem más, mint az *anda* és *had* komponensek fentebbi jelentését nem ismerő, de a szólás motiváltságát kereső személyek népetimológiai szólaşfejtése, amelyben így a *had* lexéma ma általános jelentése okán *Anda Pál* már lovas kapitányként jelenik meg a hetenkénti hazalátogatásról szóló történettel együtt.

8. A szólások mögött meghúzódó anekdota feledésbe merülése egyébként elvezethet ahhoz is, hogy egyes komponensek kicserélődnek a fordulatban. Szép példája ennek a 'semmi esze sincs, nagyon ostoba' jelentésben használt *okos, mint a tavalyi kos* szólaşhasonlat. Ennek a népnyelvben számos variánsa létezik, ezekben a *tavalyi* jelző helyén egy-egy helységnevet találunk. Leggyakoribb ezek között az *okos, mint a tordai kos* változat, de emellett léteznek *bányai/bécsi/berrei/csányi/darnai kos* variánsok is (vö. O. NAGY 1976: 382). O. NAGY szerint a szólás eredeti formája *okos, mint a tordai malac* volt (1979: 229–230), ugyanis a szólás háttérében DUGONICS szólaşgyűjteménye szerint egy adoma áll (1820: II, 29). A történet szerint egy ember a tordai úton szekérével eltaposott egy alvó

⁹ Ez az *Andó hadábú vagyok* fordulat erősen emlékeztet vizsgált szólásunkra, ám a kontextus alapján mégis azt valószínűsítem, hogy itt az illető egy konkrét nagycsaládról beszél, s nem azt állítja, hogy a papucsférjek táborát gyarapítja.

kismalacot, melyet a gazdája — hogy több kártérítést kapjon — idősebbnek próbált meg feltüntetni. Azt állította, hogy szegény pára már egyéves volt, ám a tordai bíró elutasította az érvelését, mondván: a malac csakis fiatalabb lehetett, ugyanis az egyéves malacnak van annyi esze, hogy ne ugorjon egy kocsi elé. Később azonban a rím kedvéért a *malac*-ot *kos*-ra cserélték ki, a helységnevek változékonysága pedig abból fakad, hogy ezáltal a szólás egyben falucsúfolóként is szolgálhatott: a szomszédos település lakóit csúfolhatták általa. Az, hogy idővel a *tordai* jelző *tavalyi*-ra cserélődött, feltehetően abból fakad, hogy az anekdota — legalábbis a történet helyszíne vonatkozásában — feledésbe merült, így inkább arra történik benne utalás, hogy a *kos* már nem annyira fiatal, elmúlt egy éves.

9. Rengeteg további érdekességet rejtene még a frazeológiai egységekben található tulajdonnevek, de egy köszöntő könyvbe szánt írásnak megvannak a maga terjedelmi korlátai. Ugyanígy szinte végtelen tárházát nyújtják a nyelvről, annak használóiról, a névadás motivációiról való tudásunknak a helynevek is, melyeknek Hoffmann tanár úr az egyik legavatottabb kutatója. Kívánom neki, hogy a Teremtő még sokáig adjon neki ehhez a munkához töretlen munkakedvet és nagyon jó egészséget.

Irodalom

- BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae. Hasonmás kiadás: ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5. Budapest, ELTE, 1978.
- CSEFKÓ GYULA 1930. *Szólóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 28. Budapest.
- CSIGE KATALIN 1986. *Személynevek frazeológiai egységekben*. Magyar Névtani Dolgozatok 62. Budapest, az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkatató Munkaközössége.
- CSÖGLEI SZABÓ DÉNES 1983. *Szólások és közmondások Csöglén*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 17. Budapest, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Nyelvtudományi Intézete.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások 1–2*. Szeged, Grün Orbán betűivel. Hasonmás kiadás Forgács Tamás utószavával: Szeged, Bába Kiadó, 2009.
- DWB. = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*.
URL: http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB (2022. 12. 28.)
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Pest, Kozma Vazulnál.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár*. 1–17. füzet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.

- FNESz. = KISS LAJOS 1980. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FORGÁCS TAMÁS 1996. Kap rajta... *Néprajz és Nyelvtudomány* 37: 255–260.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 3. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szeged, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 23–37.
- FORGÁCS TAMÁS 2018. Adalékok Simon bíró szólásunk jelentéséhez és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 114: 334–344.
- FORGÁCS TAMÁS 2019. Anda Pál hadába való szólásunk eredetéhez. *Magyar Nyelv* 115: 327–332.
- FORGÁCS TAMÁS 2021a. *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 218. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- FORGÁCS TAMÁS 2021b. Balázs iszákja. Ismeretlen frazémák azonosításának és értelmezésének módszertani kérdései. *Magyar Nyelv* 117: 60–69.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1956. Antal a fejed. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk., *Pais-émlékkönyv. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 279–284.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest, Kiadja Kókai Lajos.
- NYÍRI ANTAL 1956. A had és a szer. *Nyelv és Irodalom* 2: 103–132.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 1890–1893.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Freiburg–Basel–Wien, Herder Verlag.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve*. Pécs. Engel Lajos Könyvnyomdája.
- SZIRMAY ANTAL 2008. *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Fordította Vietórisz József, sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája. A Magyar Névarchívum Kiadványai* 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

WALDAPFEL JÓZSEF 1937. Simon bíró, suskás. *Magyar Nyelv* 33: 236–244.

WOLOSZ RÓBERT 1994. *Tulajdonnevek a magyar közmondásokban*. Magyar Névtani Dolgozatok 125. Budapest, az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége.

Phraseological units with proper names in Hungarian

There are several phraseological units in which some kind of proper name component appears. These include geographical names, especially if the phraseological unit is linked to a local anecdote. But there is also a very large number of personal name components in the phraseological units. In both types, there are many phrases in which speaking names occur, i.e. in which the original common meaning of the family name or geographical name is hidden—sometimes with folk etymological remotivation.

Keywords: historical phraseology, onomastics, geographical names, personal names, folk etymology

Forgács Tamás
ORCID: 0000-0001-8285-9019
Szegei Tudományegyetem
forgacs@hung.u-szeged.hu

TESz. — EWUng. — ÚESz. Állandóság és változás az etimológiában és az etimológiai szótárakban

GERSTNER KÁROLY

1. A címben olvasható három rövidítés közül a Magyar Nyelvjárások olvasói az első kettővel már nyilván számos esetben találkoztak. A TESz. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának szakmai körökben közismert rövidítése. Ez az 1967 és 1976 között megjelent mintegy 3000 lapos mű a magyar etimológiai lexikográfia klasszikus alkotása, amely európai viszonylatban is nagy tekintélyt vívott ki magának. A magyar nyelvnek más nyelvekkel való sokrétű kapcsolatrendszere miatt a TESz. megtermékenyítő hatású volt a hazai szlavisztikában, turkológiában, germanisztikában és romanisztikában is: az új szótár hatására számos monográfia keletkezett az 1970–80-as években. Ugyanezen területek külföldi, magyarul nem vagy csak kevéssé tudó szakemberei a szótár vitathatatlan értékei mellett a szótár magyar metanyelvét viszont hátrányosnak tekintették.

Részben ez utóbbi helyzetnek a megoldására, részben a magyar tudományos eredményeinek nemzetközi megismertetésére való törekvés eredményeként jött létre az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (1993–1995), amelyet a szakirodalomban az EWUng. rövidítéssel szokás idézni. Gyakran a TESz. német fordításának nevezik ezt a kézikönyvet, ami viszont csak kis részben helytálló. Az EWUng. mindamelllett, hogy magától értetődően támaszkodik elődjére, a TESz.-re, attól számos ponton el is tér. Így például más a címszóállomány, a szótörténeti adatok száma kevesebb, és állományuk némileg más, az etimológiai főkategóriák világosabban határolódnak el egymástól stb., és igyekeznek korrigálni a TESz. következetlenségeit, különféle hibáit is (vö. GERSTNER 2012).

Az EWUng. fogadtatása a szűkebb szakmai körökben mind bel-, mind külföldön alapvetően kedvező volt, ám kétségtelen értékei ellenére ez a szótár a hazai tudományos körökben (beleértve még a nyelvtudományt is!) és különösen az etimológiai és szótörténeti kérdések iránt érdeklődő művelt közönség soraiban mégsem vált olyan mértékben közismertté, mint elődje, a TESz. Ennek a sajnálatos helyzetnek a megszüntetésére való törekvés adta az ötletet ahhoz, hogy elkészüljön egy újabb etimológiai szótár. Ezt a törekvést az is ösztönözte, hogy az EWUng. megjelenése óta is számos új kutatási eredmény jelent meg a bel- és

külföldi szakirodalomban. Ezek kritikai értékelése is időszerűvé tette egy új, ismét magyar metanyelvű etimológiai szótár összeállítását.

Ez a mű az Új magyar etimológiai szótár címet viseli, és javasolt rövidítése, az ÚESz. talán előbb-utóbb olyan ismert lesz, mint a TESz. vagy az EWUng. Az ÚESz. — amely alapvetően és döntő mértékben az EWUng. anyagára épül — két OTKA-, illetve NKFI-pályázat támogatásával az MTA Nyelvtudományi Intézetben, illetve jogutódjában az ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpontban jött létre.¹ Ez a szótár az első olyan XML-alapú magyar etimológiai elektronikus adatbázis, amely sokféle szempontból teszi felhasználhatóvá a benne levő nyelvi-lexikális anyagot, és alapul szolgál egy nyomtatott változathoz is. A szótár számszerű jellemzői (közelítő pontossággal): 9 868 szócikkben 14 091 fő- és alcímszó; 7 619 származék; 110 500 magyar nyelvi adat (alakváltozat és jelentés); 39 200 idegen nyelvi adat; 95 800 lelőhelyadat.

A szótár törzsanyagához kapcsolódik egy szómutató, amely elsősorban azokat a szavakat közli, amelyek önálló címszóként nem szerepelnek a szótárban, hanem különféle okokból a szócikkek etimológiai részébe kerültek. A szótár filológiai apparátusához tartozik egy irodalom- és forrásjegyzék, a nyelvek és nyelvváltozatok listája, valamint a címszók tőtípusait bemutató táblázat. Az XML-alapú adatbázis lehetővé teszi a folyamatos frissítést: az etimológiai és szótörténeti kutatások újabb eredményeinek beépítését.

Az Új magyar etimológiai szótár teljes címszóállományát felölelő előszerkesztett anyagból kereshető PDF-fájlok készültek, és a szócikkek egy egyszerűbb webes felületen is olvashatók: <https://uesz.nytud.hu/>.

2. A fentiekből minden bizonnyal kiviláglik, hogy az említett szótárak között egyrészt természetes folytonosság, másrészt érthető eltérések egyaránt vannak. Ezek vonatkoznak a címszóállományra, a szótörténetre és az etimológiára is (vö. GERSTNER 2022). A következőkben néhány szó tekintetében arra mutatok be példákat, hogy miben és mennyiben azonosak, illetve térnek el egymástól a TESz., az EWUng. és az ÚESz. szócikkei, ez utóbbiakat tekintve a jelenleg érvényes változatnak.

Mint ismert, a szóban forgó magyar etimológiai szótárak három fő részből állnak: szótörténet; etimológia; irodalom (esetenként utalások). Ezek sorrendjében haladva lássuk az említett példákat!

2.1. Szótörténet. Ebben a részben az eltéréseket az okozhatja, hogy egy-egy alakváltozatra vagy már regisztrált jelentésre korábbi adat bukkan fel, illetve a forrásokból újabb alakváltozat (ez viszonylag ritka eset) vagy eddig nem ismert újabb jelentés került elő. Mindez persze gyakran azt is jelenti, hogy az eddig

¹ OTKA–K 83540 (2011. február 1–2016. január 31.), (OTKA) NKFI–124127 (2017. szeptember 1–2022. augusztus 31.)

ismert forrásokon túl újabbakat is fel kell venni a szótár forrásjegyzékébe. Az alábbiakban az adatok közvetlen forrásait nem jelölöm, ezeket az ÚESz. szócikkei alapján vissza lehet keresni a szótár PDF-es változatához csatolt Irodalom- és forrásjegyzékben.

ágens — A TESz. első adata 1636-ból származik: *agensnek*; továbbá: 1792 *ágyens* (a mai változatra nincs adat). Az EWUng. első adata húsz évvel korábbi: 1616 *Agense*; az 1792-es adat itt is szerepel, és 1818-ból a mai formát igazoló *Ágensnek* is olvasható. A kronológiát illetően az ÚESz.-ben az EWUng.-hoz képest annyi a változás, hogy már 1782-ből adatolja az *Ágens* alakot. A TESz. és az EWUng. a következő jelentéseket adja: 1. 'követ; képviselő'; 2. 'ügyintéző'. Az ÚESz. ezt a következővel egészíti ki: 1794 'titkos ügynök; besúgó'.

bejgli — A TESz. első adata: 1932 *bejgli*, ez művelődéstörténeti szempontból bizony eléggé késeinek tekinthető. Ezt már az EWUng. is igazolja, hiszen 1899-ből hozza az első adatot, mégpedig *bájgli* alakban (az 1932-es *bejgli* természetesen ebben a szótárban is szerepel). Ám időrendben mindkettőt megelőzik az ÚESz. adatai: 1847 pozsonyi *beuglit*, illetve 1888 diós *bajglinak*. A TESz.-beli első adathoz képest (egyelőre) 85 évvel korábbról adatolható a szó, amit a tárgy-történet és a magyar–német nyelvi kapcsolatok története egyaránt alátámaszt.

béna — Mind a TESz.-ben, mind az EWUng.-ban a Jókai-kódexből származik az első adat: 1372 u./ *beña*. Az ÚESz. egy új, 1086-ból adatolható, kérdőjellel jelölt, bizonytalan idetartozású személynévvel indítja a szótörténetet. Ám nem ez az „igazi” újdonsága a szócikknek, hanem az, hogy a korábbi szótárakhoz képest két újabb jelentést is adatolni lehetett a(z újabb) forrásokból. Az egyik: 1793 'ügyetlen(kedő), tehetetlen(kedő)'; a másik: 1911 'feladatát rosszul teljesítő (dolog)'. További újdonság, hogy a szócikkben már korábban is megtalálható *bénit* és *bénul* kiemelt származékhoz társul az 1995-ből adatolt *bénázik* 'ügyetlenkedik' is.

felhőkarcoló — A TESz. és az EWUng. 1913-as első előfordulását az ÚESz. húsz évvel korábbra, 1894-re tudja vinni. Ezzel azt is igazolja, hogy a szó és az általa jelölt fogalom is ismert volt már a 19. század végi Magyarországon.

teniszezik — A *tenisz* szócikkében már az előzményszótárakban is megtalálható a *teniszezik* kiemelt származék 1895-ös adattal. Az ÚESz.-ben a következő, 1886-ból származó adatot találjuk: Lawn-*tennisezni*. Miként a *felhőkarcoló* esetében, úgy itt is művelődéstörténeti vonatkozása van a korábbi adatolhatóságnak.

2.2. Etimológia. A vizsgált három szótár természetesen az etimológiai szakaszokat tekintve is eltér egymástól. A kiinduló szótárhoz, a TESz.-hez viszonyítva jelentősebb formai és tartalmi változásokat főleg az EWUng.-ban figyelhetünk meg, amelyek érthető módon az ÚESz.-ben is széles körben megjelennek.

2.2.1. Az inkább formai megoldások közül csupán egyet említék: az etimológiai főkategóriáknak egymástól való világosabb elhatárolását.

A TESz.-ben a bevezető helyen külön etimológiai kategóriaként szerepel a hangutánzás, hangfestés, önkéntelen hangkitörés, gyermeknyelvi keletkezés stb. Ezzel szemben az EWUng. és ennek nyomán az ÚESz. az etimológiai részt bevezető főkategóriaként a szóteremtésre utaló „Onomatopoetikus eredetű(ek)” meghatározást adja meg. A fentiekben említett közelebbi keletkezési módokra (szükség esetén) az etimológiát részletező szakaszban utal a szótár. Ezzel a megoldással áttekinthetőbb az azonos kategóriába tartozó szavak összessége, illetve egy webes összetett kereséssel könnyebben lehet megtalálni mindazokat a szavakat, amelyeknek keletkezésében a hangoknak, a hangzásnak alapvető szerepe volt. Az ebből a nagyon színes halmazból alább példaként bemutatott néhány szónál előbb a TESz. meghatározása található; az EWUng.-ban és ezt követve az ÚESz.-ben ezekben az esetekben — miként az fent olvasható — az onomatopoetikus eredet kiemelése után áll a konkrétabb, „második szintű” keletkezésmód.

bágyad, bágyaszt — [a szócsalád] Keletkezését talán a hangfestés magyarázza. | Az elfáradás kifejezésére szolgáló hangfestő szavak.

ballag — Hangfestő eredetű. | A lassú járás, bandukolás hangfestő kifejezésére jött létre.

be² ’milyen nagyon!’ — Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó. | [ebben az esetben az ÚESz.-ben is ez olvasható, de csak az onomatopoetikus eredetre utaló főkategória utáni szakaszban]

br — Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó. | [lásd az előző megjegyzést] Önkéntelen hangkitörésből keletkezett főleg a fázás, az undor és félelem kifejezésére.

A következő öt szó esetében a TESz. etimológiai minősítése mindegyiknél „Hangutánzó eredetű.”, ezért ezeknél csak az ÚESz. „második szintű” magyarázata áll.

berreg — A mélyebb pergő hang, folyamatos tompa zörej utánzására keletkezett.

bíbic — Az éles, vijjogó madárhang utánzására keletkezett.

bong — Eredetileg talán a méhek és darazsak zümmögésének utánzására keletkezett.

bömböl — A hosszabb ideig tartó, erős, mély, tompa hang megjelenítésére, utánzására keletkezett.

bugyog (és alcímszói) — A pezsgés, bugyogás, fortyogás hangjának utánzására jöttek létre.

A következő két szó etimológiai minősítése a TESz.-ben: „Gyermeknyelvi eredetű.”; a szavak után az ÚESz. konkretizáló magyarázata található.

baba — A kisgyermek első artikulált hangjainak utánzására jött létre.

cici — A *ci* hangsor ikerítésével a csecsemő szopását érzékeltető hangutánzó szóként a gyermeknyelvben keletkezett.

2.2.2. Az olyan erősen strukturált szótárakban, mint a szóban forgó etimológiai szótárak, fontos információkat hordoznak a különféle formai, tipográfiai megoldások. Ez természetesen az ÚESz.-re is érvényes, ám ezeknél fontosabbak azok a tartalmi változtatások, újdonságok, amelyek az előzményszótárakhoz képest jelentek meg az új szótárban. Az egyik fontos újítás a képzett szavak esetében a fiktív és relatív fiktív tövűség bevezetése és módszeres alkalmazása — ez a morfológiai és egyben etimológiai eljárás a magyar etimológiai irodalomban elsőként az EWUng.-ban jelent meg, az ÚESz. az ott követett gyakorlatot folytatja. Ez az etimológiai megközelítés BENKŐ LORÁND munkásságához kapcsolódik, elsősorban is A magyar fiktív (passzív) tövű igék című művéhez (1984). Az eljárás lényege: az ide vonható szavak végén a képzőszembenállás alapján jól kielemezhető egy-egy képző, ami a szóalak-építkezés szabályait tekintve azt is feltételezi, hogy előtte áll egy tő. Ám ennek a tőnek akár mai, akár egykori önálló lexémaként való létét történeti szempontból nem tudjuk igazolni. Ezeket a töveket tekintjük fiktív, illetőleg relatív fiktív töveknek, és maga az etimológia mindig az egész lexémára vonatkozik. Lássunk néhány példát erre vonatkozóan! Az EWUng. ebből az egybevetésből kimarad, hiszen az ÚESz. lényegében ugyanazt az állásfoglalást tartalmazza.

cincál — TESz.: Valószínűleg hangutánzó eredetű. | ÚESz.: Fiktív töből keletkezett származékszó — A tő bizonytalan, esetleg onomatopoeitikus eredetű.

cihődik ~ cihelődik — TESz.: Hangutánzó-hangfestő eredetű. | ÚESz.: Fiktív, ill. relatív fiktív töből keletkezett származékszók. — Az abszolút tő bizonytalan, esetleg onomatopoeitikus eredetű.

cudar — TESz.: Ismeretlen eredetű. | ÚESz.: Bizonytalan eredetű, esetleg fiktív töből keletkezett származékszó. — A tő ismeretlen eredetű, összefügghet a →*condra* szócsaládjának abszolút tövével.

szánt ~ számlik — TESz.: Ismeretlen eredetű szócsalád. | ÚESz.: Származékok egy fiktív töből. — A szótó ismeretlen eredetű.

Az ÚESz. etimológiai újdonságai közé tartoznak azok a korábbiakhoz képest új etimológiák, amelyek a TESz., illetőleg az EWUng. megjelenése utáni kutatások eredményeként láttak napvilágot. Vannak azonban olyan új szófejtések is, amelyek nem újabb szakirodalmi állásfoglalás nyomán keletkeztek, hanem a szerkesztőség által a szerkesztési folyamat során újragondolt véleményt tükrözik. Lássunk ezek közül is néhányat!

bagoly — A TESz. és az EWUng. egyaránt ismeretlen eredetűnek tekinti. Az ÚESz. az újabb szakirodalom alapján (NÉMETH D. 2017, HORVÁTH 2019) így foglal állás: Bizonytalan eredetű, talán származékszó. — A →*büg*¹ igéből keletkezhetett *-l ~ ly* névszóképzővel; vö. →*bögöly* →*sirály*.

bringa — TESz.: Bizonytalan eredetű. Talán a *bicikli* alacsonyabb nyelvi szintű *bicaj ~ blicaj* változatának az elcsavarásából keletkezett. | EWUng.:

Bizonytalan eredetű, esetleg játszi szóalkotás eredménye. Talán a →*bicikli* alapján keletkezett.

Látható, hogy mindkét szótár adós marad annak tisztázásával, hogy az összefüggött szavak hangalakjának mi is az egymáshoz való viszonya. Ez az egyáltalán nem elhanyagolható kérdés az ÚESz. szerkesztése során is felmerült, és a következő megoldási javaslat született (kivételesen a teljes szófejtést közlöm):

„Bizonytalan eredetű, esetleg egy származékszó szófajváltásának eredménye. — Talán egy *-a* képzős folyamatos melléknévi igenév főnevesülése. A tő onomatopoeitikus eredetű lehet; vö. (N.) *bring* ’(a harang kongását utánzó szó)’ (ÚMTsz.), (N.) *brüngő* ’megforgatva bűgő hangot adó gomb, fadarab (mint játékszer)’ (ÚMTsz.); stb. Ezek a palatoveláris párhuzamosság alapján összefüggnek a →*bűg*¹ igével; vö. még ennek *brüg* változatát. A *brünga* alak a kerekek gyors forgása által keltett bűgő, surrogó hang alapján keletkezhetett. A szóalak felépítéséhez vö. még →*hint*a.”

fész — A Halotti beszédben *feze* alakban található szó a magyar nyelv-, irodalom- és művelődéstörténet egyik legtöbbet „bolygatott” tárgya. Lássuk, mit tartanak róla etimológiai szótáraink!

TESz.: „Megfejtetlen szó.” Lehetségesnek tartja a *fész*ek, illetőleg a *fizet* tövével való összefüggést. | EWUng.: „Ismeretlen eredetű.” A *fész*ek, illetőleg a *fizet* tövével való összekapcsolást nem tartja meggyőzőnek. | Az EWUng. megjelenése utáni szakirodalmat (HAADER 2015, 2021; HEGEDŰS 2020) mérlegelve az ÚESz. szerkesztősége a következő szófejtést tartja a legvalószínűbbnek (a teljes szöveget közlöm):

„Belső keletkezésű, téves hangjelölés eredménye. — A →*vész* főnévből keletkezett. A Halotti beszédet lejegyző, minden bizonnyal német (közelebről bajor) nyelvi kontaktushatás alatt álló szkriptor a magyar szókezdő zöngés [v] más-salhangzót saját anyanyelvi hangtani jellegzetességeinek következtében az *f* grafémával jelölte, vagyis nyelvi interferenciajelenség áll a háttérben. Ezt a magyarázatot az ómagyar hibatipológia eredményei támogatják. — Tisztázatlan ideartozású: 1211 *Fezed* [szn.] (PRT. 10: 514). — A →*fizet* tövével való azonosítása téves, a →*fész*ek tövével való azonosítása, valamint a →*fej* főnév íráshibával keletkezett alakjaként való magyarázata kevésbé valószínű.”

Ebből a magyarázatból egy lexikográfiai, nevezetesen címszó-meghatározási probléma is adódik. Ha ugyanis elfogadjuk ezt az etimológiát, a *fész* címszót meg kellene szüntetni, és ezt a szóalakot a *vész* alakváltozatoként kellene magyarázni. Ezt a „bátor” lépést a szerkesztőség nem tette meg (nem mertte megtenni?...), és megmaradt a TESz.-ben és az EWUng.-ban is olvasható (hagyományozott) alaknál.

ocsúdik ~ **ocsul** — TESz.: Ismeretlen eredetű szócsalád. | EWUng.: Származékok egy fiktív töből. | Az ÚESz. az újabb szakirodalom alapján (NÉMETH M.

2016) a szócsaládot alkotó két lexémának más-más etimológiát ad. 1. „A szócsalád alapja, az *ocsúdik* valószínűleg orosz jövevényszó.” 2. „Az *ocsul* fiktív tőből keletkezett származékszó. — Az *ocsúdik* kikövetkeztetett tövéből jött létre visszaható képzővel.”

2.3. Utalórendszer. Jól ismert tény, hogy az etimológiai szótárak szóanyaga számos ponton és számos módon összefügghet egymással. Ezek az összefüggések gyakran olyan etimológiai viszonyokra is rávilágítanak, amelyeknek a tételes magyarázata különféle okokból az egyes szócikkekben nem található meg. Ezért játszik fontos szerepet a jól átgondolt és megfelelő formában kidolgozott utalórendszer. A három tárgyalt etimológiai szótár között ebben a tekintetben is eltérések figyelhetők meg.

Az egyes szócikkek belső, más szócikkekkel való szorosabb összefüggésére természetesen már a TESz. is utal. Lássuk például a *gágog* igét: „Legalábbis a hangutánzás síkján összefügg a *gége* főnévvel és a *gőgicsél* igével.” Miként más esetekben is, az EWUng. nyomán az ÚESz. az egymással összefüggésbe hozott szavakat vizuálisan jobban kiemeli, nyomatékosabbá teszi azáltal, hogy eléjük egy utalónyilat tesz: „A palatoveláris párhuzamosság alapján a →*gég* és →*gőgős* szócsaládjához, ill. a →*gőgicsél* rokonságába tartozhat.”

Ugyancsak fontosak a szótárban feldolgozott címszók szélesebb körű, nem ritkán egészen távoli és mélyebb etimológia-lexikai kapcsolatait jelző utalások is. Ezt a TESz. a szócikkek végén elhelyezett „Vö.:” szakaszban teszi meg. Így például a *fabula* szócikkének végén található a *fáma* és a *fátum* mint etimológiailag (valamilyen módon) idetartozó címszó. Az EWUng. szócikkei szerkesztési és kiadástechnikai okokból ilyen utalásokat nem tartalmaznak, hanem egy külön mutatókötetben foglalja össze a szerteágazó kapcsolatokat.

Az ÚESz. visszatér a TESz. gyakorlatához, és visszahelyezi a szócikkek végére a „Vö.” jelzéssel bevezetett szakaszt. A *rozsdá* végén találjuk a következő sort: Vö. *lővé, ragya, riska, rizike, rőt, rubin*.

3. A fentiekből bizonyára kitűnik, hogy a magyar szókészlet eredetbeli viszonyairól szerzett tudást időről időre összegző szótárak az adott tudományterület változásait követve maguk is változnak. Ez mind formai, mind koncepcionális, mind pedig tartalmi tekintetben megfigyelhető. Írásomban ezekre vonatkozó példákkal igyekeztem rávilágítani a vizsgált három szótár azonosságaira, de főleg eltéréseire, elsősorban is az Új magyar etimológiai szótár felől nézve a dolgokat. A kedves olvasókat pedig kérem, hogy tanulmányozzák az új technológiával készült és az interneten bárki számára könnyen elérhető művet, és esetleges jobbító szándékú megjegyzéseikkel segítsék javítani a rendszeresen frissíthető adatbázist.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. 3. Register*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995, 1997.
- GERSTNER, KÁROLY 2012. Historische und etymologische Wörterbücher des Ungarischen. In: FÁBIÁN, ZSUZSANNA szerk., *Monolingual and Special Dictionaries*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–65.
- GERSTNER KÁROLY 2022. Benkő Loránd és az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. *Magyar Nyelv 118*: 44–51.
- HAADER LEA 2015. Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti beszéd *feze* szaváról. *Magyar Nyelvőr 139*: 300–308.
- HAADER LEA 2021. Szegek és torkok — avagy ismét a *feze*. *Magyar Nyelv 117*: 332–336.
- HEGEDŰS ATTILA 2020. *feze*. *Magyar Nyelv 116*: 204–207.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2019. A *bagoly* eredetmagyarázatához. *Magyar Nyelv 115*: 205–211.
- NÉMETH DÁNIEL 2017. A *bagoly* és társai. *Magyar Nyelv 113*: 256–257.
- NÉMETH MICHAEL 2016. Az *ocsúdik* ige etimológiája szlavisztikai megközelítésben. *Magyar Nyelv 112*: 295–306.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára 1–3. 4. Mutató*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976, 1984.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY szerk., *Új magyar etimológiai szótár — online kiadás*. Budapest, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, 2022. (<https://uesz.nytud.hu/>)

TESz.—EWUng.—ÚESz.

Continuity and innovation in etymology and etymological dictionaries

This study compares dictionaries from the last more than 50 years processing the etymological relations in Hungarian vocabulary. The starting point was the Historical and Etymological Dictionary of Hungarian, vols 1–3 (abbreviated as TESz., 1967–1976), followed by Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, vols 1–2 (EWUng., 1993–1995), and finally, the New Etymological Dictionary of Hungarian, online edition (ÚESz., 2022). Among other things, the article deals with the chronological changes in the data of the variants and the meanings in the entries, and with the conceptual modifications affecting the structure of the entries. Of course, some of the etymological changes affecting the origin of the words are also mentioned, for example *bagoly* ‘owl’, *bringa* ‘bike’ and *szánt* ‘to plough’.

Keywords: etymology, lexicography, lexicology, historical linguistics

Gerstner Károly
ORCID: 0000-0003-1945-2667
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont
gerstner.karoly@nytud.hu

XVII. századi határjárások és perszövegek névanyagának szocioonomasztikai vizsgálata

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

1. A palóc nyelvjárás történetét kutatva (összefoglalását lásd: GRÉCZI-ZSOLDOS 2022) gyakran találok olyan levéltári dokumentumokkal, főként határjárásokkal és határperekkel, amelyek rendkívül gazdag forrásai az egykori tulajdonosoknak. Ezek egy része a határjárás során lejegyzett sok-sok földrajzi név: települések, puszták, különböző külterületek, szántók, erdők, folyók, tavak, hegyek, dombok stb. egykori elnevezései. A határjárás közép- és újkori gazdasági, közigazgatási, jogi hagyományon alapuló eljárás, melynek során a birtoktesteknek, a települések és a megyék földterületeinek határait jelölik ki (BÉLI 2009). Nevéből adódóan valóban azt jelentette, hogy a bíróság tagjai, valamint a birtokos nemesek és a „villongó” felek képviselői kivonultak a település külterületére, szemrevételezték, ellenőrizték, kijelölték a földterületek határait. A határjárást gyakran peres eljárás követte, azaz tanúkat, többnyire falusi embereket, pásztorokat szólaltatott meg a bíróság, s a kétes határterületekkel kapcsolatban kérdéseket tett fel a fátenseknek (a perszövegeknek a *De eo utrum* vagy *Deutrum* része tartalmazza a kérdéseket). 1855-ben lépett hatályba az ún. telekkönyvi rendelet, az ingatlanokra vonatkozó közhiteles nyilvántartás, azaz a telekkönyvezés, ezután megszűntek a határjárások.

A bíróság jegyzője a tanúvallomásokat az elmondottakhoz hűen jegyezte le. A korabeli kodifikálatlan helyesírás megőrizte az élőbeszéd jellegzetességeit, így a nyelvjárási sajátosságokat is. A sriptorok feltüntették a tanúk adatait, lakóhelyét, életkorát, társadalmi státusát, foglalkozását vagy a közösségben betöltött szerepét. Így ezek a perszövegek alkalmas forrásai mind a történeti dialektológiai, mind a történeti szociolingvisztikai kutatásoknak, s a névanyag rendkívüli gazdagsága miatt különböző szempontú névtani vizsgálatoknak is. A szocioonomasztika kutatási területei közé soroljuk a kisebbségi névhasználat, a kisebb-nagyobb közösségek, társadalmi csoportok névhasználatának, a név-kontaktológiának, a nem és a névhasználat kérdéseinek vizsgálatát (lásd BAUKO 2011, 2015, 2019; GYÖRFFY 2013).

VARGA JÓZSEFNÉ 18. századi győri anyakönyvek személynévhasználatát vizsgálta szociolingvisztikai szempontok alapján. A tanulmány bevezetőjében a szociolingvisztika és a névkutatás összefüggésének vizsgálati lehetőségét indokolva azt hangsúlyozza, hogy a nevek használatáról a szociolingvisztika segítségével tudunk teljes képet alkotni. Abból indul ki, hogy a társadalom befolyásolja a tulajdonnévhasználatot, s hogy a név a szociokulturális következmények révén válik névvé (2010: 410).

2. VARGA JÓZSEFNÉ a vizsgálatát anyakönyvek adataira alapozva végezte el, de az archívumainkban fellelhető határpercek és határjárások is kiváló lehetőséget adnak a személynévek és a történeti helynevek sokféle szempontú megközelítésére.

A Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltárában őrzött néhány 17. századi nógrádi határjárás és határper névanyagát vizsgáltam meg szociolingvisztikai és szociolingvisztikai szempontok alapján. Céлом a Nógrád vármegyében évszázadok óta együtt élő magyar és szlovák etnikum nyelvi interferencia-jelenségeinek, a névkontaktológia jellemzőinek a bemutatása. Az egy kultúrtérben élő magyar–szlovák anyanyelvűek kétnyelvű környezete, a nyelvi kölcsönhatás eredményeként a névanyagban is megjelennek a kontaktusjelenségek (lásd pl. BAUKO 2015: 100). Az egykori 17. századi Nógrád vármegyei határjárásokban és határperekben szép számmal lehet találni olyan földrajzi és személynéveket, s ezeket magukba foglaló mondatokat, amelyek a magyar–szlovák nyelvi interferencia példái. VÖRÖS FERENC a felvidéki személynévek areális névtani kérdéseiről írva értekezik arról, hogy a névélettani kérdések szerves részét képezhetik az interferencia-jelenségeket értelmező szociolingvisztikai aspektusú vizsgálatoknak, ezen belül a kétnyelvűséggel foglalkozó kutatásoknak. A nevek szociolingvisztikai vizsgálatát az is indokolhatja, hogy a szlovák–magyar kétnyelvű közösség névközösséget kezdett alkotni (2005: 130).

A szociolingvisztika és a szociolingvisztika érdeklődési körébe tartozik a nevek nyelvhasználat, a történeti szociolingvisztika és szociopragmatika foglalkozik az egykor élt nők névviselési, névhasználati szokásaival. Tanulmányom második részében néhány 17. századi nyelvemlék női neveinek történeti szociopragmatikai és szociolingvisztikai aspektusú elemzését végzem el.

3. A 17. században, a török hódoltság idején *totaliter deserta* 'teljesen elnéptelenedett' települések lajstromát találjuk a levéltárakban fennmaradt összeírásokban. A 17. században érkeztek Nógrád vármegyébe azok a protestáns, főként evangélikus vallású szlovák telepések, akik eredeti lakóhelyükhöz képest délebbre kerestek menedéket a katolikus üldözések miatt (ZÓLYOMI 1983). Az evangélikus és a református vallású köz- és főnemesek azzal is igyekeztek kinyilvánítani ellenállásukat a katolikus egyházzal szemben, hogy a tulajdonukban lévő falvak jobbágytelkeinek egy részére evangélikus vallású szlovákokat telepítettek.

Ezeket a településtörténeti tényeket a nyelvemlékekből dokumentálható névtani-kontaktológiai jelenségek is igazolják.

Az 1633. március 2-án *Polichna*, magyarul *Parlagos* nevű Nógrád vármegyei községben elrendelt határper tanúvallomásaiban tetten érhetjük a magyar–szlovák kétnyelvűség adatait. A per helyszíne csak szlovák névváltozatban szerepel a szövegben (*Polichna*). A tanúkat arról faggatták, hogy tudomásuk szerint bizonyos erdőterületek Polichnához vagy a szomszédos Gács településhez tartoznak-e. A tanúvallomások szövegét magyarul, ám a helyneveket szlovákul jegyezte le a bíróság írnoka. Minden bizonnyal a fátensek kétnyelvű szóbeli megnyilatkozásait vetette papírra. A szlovák nyelv használata ebben a perben csupán a helynevekre korlátozódott: „*Podbralem* nevű erdő” (ez a helynév *Podbralom* alakban is felkelhető a nyelvemlékben), „nem tudom, *Veveritsin*nak, alól vagyon egy réth, mellyet *Kresiavan*nak hijjak”. Találunk olyan adatot is a perszövegben, amelyben nem a tulajdonnév, hanem a külterület megnevezésére szolgáló köznévi szlovák: „*Húbár* nevű *Láz*”, „fellyebb *Huþáron Láz*nál ne hajtsad az marhát”. A *láz* jelentése: '1. erdei tisztás, irtás, hegyi legelő vagy kaszáló, 2. szőlő alatt vagy felett levő fás, szántatlan terület' (FKnT. 226). Egyéb szlovák helyneveket lehet adatozni a magyar nyelvű tanúvallomásokból: *Dubravitsa*, *Otsova* ~ *Ocsova*, *Madatsha*, *Ratkova*, *Breznyitska*, *Lentvora*, *Turitska*, *Turopolya*, *Uhliszne*, *Lovinyabannensis* (ez esetben latin deklinációval). A bilingvis névformák — keveréknyelvi alakokat idézve elő — egy névalakon belül is megjelennek: *Felső Tíþóvnyik*, *Rósa Lehota*, *Veverichna hely*. Ha ezek után sorra vesszük a perben megszólaltatott tanúk neveit, akkor azt tapasztaljuk, hogy szinte kivétel nélkül szláv eredetű családnevet viselnek: *Polyak*, *Fekéch*, *Otsovszkj*, *Plachy*, *Simonov* ~ *Simanov*, *Abobralka*, *Zahorctz* ~ *Zahorotz*, *Suszyik*, *Valtovyþhy*, *Pivovárnyik*, *Jantsovits*, *Pavlovits*, *Matyasovitz*, *Surgov*, *Velkits*, *Dubravitzky*.

A per egy év múlva folytatódott, ekkor újra megszólaltatták az előző évi tanúk egy részét, de új személyek is megjelentek, szintén szláv eredetű családnevűek: *Balaskovits*, *Pavlovecz*, *Benczinyetz*, *Gvidehov*. Az utónevekből nem tudunk következtetni a személyek etnikumára, mivel az írnok latinul jegyezte le azokat, viszont a tanúvallomásokban találunk említéseket, kizárólag magyaros névformában: *Ferák Márton* ~ *Mártom* (véltetően scriptori elírás), *Haþko István gazda* nevében a családnév szlovák etnikumú személyre utal. *Mathias Valtovyþkj* a tanúvallomásában megemlíti a gazdája nevét: „tudom hogy az *Gazdám Petri Kovátz Ferentz* kaszálta meg”.

1642. április 30-án vetette papírra a bíróság szolgálatában álló scriptor annak a határjárásnak a szövegét, amelyet a *Kamina þtudicza nevő Kut mellet valo Réteken járva rögzítettek, mely hely Koczкова, és Dyvén között vilonghonak Tartatik*, vagyis *Koczкова* dülő és *Dívény* település közötti erdő- és földterületeken vitáznak. *Dívény* település későbbi etnikai összetételéről tudjuk, hogy az 1900-as évek

elején (a Borovszky-monográfia megjelenését megelőző időszakban) 1275 lakosából csak 120 magyar etnikumú, tehát a lakosság többsége „tót” (BOROVSZKY 1911: 31). A monográfia szerzője azt írja ugyanitt *Divény* 20. század eleji népeségéről — sorolva a magyar eredetű családneveket —, hogy ezen családok eltótosodott utódai élnek a községben. VÖRÖS FERENC leírja, hogy a párhuzamos nyelvi és kulturális együttélésből adódóan később egy adott nyelv családnévkincsének teljes jogú tagjává válhatnak a másik nyelvből eredeztethető elemei, ha megtörténik az integrációjuk (2005: 135–136).

Az adatok alapján feltételezhetjük, hogy a 17. században is vegyesen éltek a faluban és környékén szlovákok és magyarok. Nagyjából fele arányban magyar eredetű családnévvel rendelkező tanúk tesznek vallomást: pl. *Sánta, Suta ~ Sutta, Eßtergami, Molnar, Varga, Ország*, ugyanakkor sok szlovák eredetű családnévvel rendelkező személy is feltűnik: pl. *Hudicz, Grazdina, Bittko, Balassko, Lan-kovoyich, Pohanka, Filko, Jambriskin, Vaydinecz, Krayczowysch, Polljak ~ Pollyak*. Mind a magyar, mind a szlovák nevű tanúk magyar nyelvű vallomást tesznek, melyekben a helységneveket szlovákul említik meg, pl. *Uhorszka, Toponcza, Udornya, Lentvora*.

Egy 1663-ban lejegyzett határjárás szerint *Berzence* (a Nógrád vármegyében található *Ipolyberzence*, szlovákul: *Breznička* és *Zelené*, magyarul *Ipolyszele* (ANGYAL 2009, 2010, 2011) közötti vitás határok tisztázására hívták össze a határjáráson részt vett személyeket. A határ topográfiai leírásában a magyar és a szlovák területmegnevezések váltják egymást, az elnevezések olykor mindkét nyelvű változatban szerepelnek. Az, hogy két különböző nyelven is megjelennek a külterületi nevek, jelzi az együttélésből adódó nyelvi interferenciát. A határjárás alábbi részletének közlése rávilágít arra, hogy az egykori határjárások milyen gazdag gyűjteményei a külterületi neveknek. Az ilyen műfajú nyelvemlékek igazolják, hogy a korabeli helynevek, a különböző vízrajzi nevek, a patakok, folyók, tavak, a helység- és pusztanevek, a domb- és hegynevek egy részének létrejötte a nép képzettársításának eredménye. Bár HOFFMANN ISTVÁN a névadás nyelvlektani, nyelvészociológiai hátterének feltárását, e kategóriák szerepét a nyelvi elemkészlet leírásában általában másodlagosnak tekinti, mivel véleménye szerint a nyelvi jelekben az ösztönösség és a tudatosság, a szándékosság és a véletlenszerűség jegyei nem objektiválódnak (2007: 30–31), ám az alábbi határjárásban szereplő elnevezések esetében érdemes meglátnunk a népi (természetes, spontán) névadás adatait. Ilyen esetben az elnevező személy a névadás tárgyának valamely jellegzetes vonását foglalja nyelvi formába. De a névadásnak az ösztönösség és a tudatosság a másik aspektusa, a névadás motivációja lehet a terület valamely jellegzetes vonása. A leírás alapján szinte pontosan tudnánk rekonstruálni az egykori külterületet:

Az *Ipolytúl*, az *Lesko avagy Soos úttúl* el kezdvén elsöben is az határ járást, mentünk az *Hársas allya* nevü *Póltári Hegy* elleneben valo Szanto Földekre, kiket Néhai Szöllösy Miklós Számára bantottak, ugyan az *Zelenei* határon, onnét az *Egres* nevü helyre, az *Ipoly* mellett mind alá, az hól tudniillik az *Mlagyoi víz* az *Ipolyban* szakad. Innen viszont az *Mlagyoi víz* mellett fel az *Goobor* nevü pusztá haz helyhez, ugyan az *Mlagyoi víz* mellett, onnét mind fel az *Mlagyoi patak* mellett fel menven egy darabon, fordultunk eszak fele az *Agyagas* nevü patak mellett fel egy hegyen mind fel menvén nap kelet felé jutottunk az *Porcz fü* nevü hegynek a Tetejére, az hol az *Zeleneiek* az *Ronaiakkal* együtt mondgyák hogy tartják határjokat, onnan az *Fejér kőre*, úgy mint az hegy tetejére, onnét egy *Ó vermes útra*, melyre *Berzentetül Róna* felé megyen az út keresztül egy *Tölgy fához*...

A szövegben találunk olyan helynevet, amelynek két változatát is feltünteti a lejegyző. Vélhetően a település és a környék lakói anyanyelvük szerint nevezték *Lesko*-nak avagy *Sós út*-nak az említett ösvényt, utat. Ez az adat is utalhat a két-nyelvűségre. Ezenkívül a leírásban találunk további szlovák megnevezéseket: *Zelene*, *Mlagyo(i)*. Kérdéses, hogy a *Mlagyoi víz* és a *Mlagyoi patak* ugyanazt a vízrajzi helyet jelöli-e. Talán azért különböztetik meg ezeket, mert a *víz* — bár folyóvizet is jelölhet (lásd pl. FKnt. 329–330) —, itt az elkülönítés miatt vélhetően inkább állóvizet, kis tavat, míg a *patak* folyóvizet jelöl, amely ebből a tóból ered, vagy ebbe ömlik. A magyar elnevezések közül a *Porcz fü*, amely itt hegyet jelöl és a *Fejér kő*, amely a hegy tetejét, az ott található sziklát nevezi meg, a nép tapasztalatát rögzíti: minden bizonnyal porcfüvel borított hegyről és fehér színű (vagy fehérnek látszó) szikláról van szó, így hozva létre a kapcsolatot a denotátum és az elnevezés között.

1682. március 4–5-én zajlott három vármegye, Zólyom, Hont és Nógrád határainak megállapítása ügyében egy határvita. A Zólyom vármegyei *Plesócz*, a Hont vármegyei *Szenográd* és az akkor Nógrád vármegyéhez tartozó *Lest* föld- és erdőterületei értek egybe a vármegyék határain. Mivel csak a telekkönyvezés bevezetése után alakult ki a település- és megyehatárok pontos, hiteles rögzítése, ezért a bíróság a három faluban lakó, főként pásztoroként tevékenykedő emberektől érdeklődött a határok mibenlétéről. Ennek a pernek a tanúit is arról kérdezték, hogy mely vármegyéhez tartozónak ismerik a határokat, valamint egy konkrét külterületről érdeklődtek: arra voltak kíváncsiak, hogy egy bizonyos *bikkés oldal* *Lest* községhez tartozik-e. A határjárást *Lest* község határában végezték el: *Tiŕtünk ŕerint jeöttünk ki, meg irt Nograd Var[me]gyéb[en]*,¹ *Left* neveö *Falunak hataráb[an] léveö bizonyos helyeknek Oculata revisiojara*..., ti. szemrevételezésére. *Lest* ma Szlovákiában a Besztercebányai kerület Zólyomi járásához tartozó

¹ Az eredeti dokumentumban rövidített szövegrészeket feloldva, szögletes zárójelben adom meg.

község (SK *Lešt*), nyelvjárását tekintve a palócság középső tömbjéhez, azon belül a középpalóc csoporthoz tartozik. Ennek a nyelvjáráscsoportnak a hangtani jellemzője, hogy az illabiális megoldásokat kedveli, az itt élő nyelvjárási beszélők *ü, ű* helyett az *i, í*-s ejtést választják (JUHÁSZ 2001: 283). A kérdéses földrajzi név lejegyzett változata is ezt az ejtészváltozatot tükrözi: *bikkes oldal*.

A per fátenseinek családnevei között többségében szláv eredetű családneveket találunk. Különösen gyakoriak a származási helyre utaló szláv névképzőkkel ellátott nevek, az *-(ov)jech, -jich, -szky* és a *-ska, -cska* végződésű családnevek, pl. *Tomašvojech, Filipovjech, Martinojech, Gregorvojich, Baukojich, Hibžky, Pemeska, Potocska*. A települések korabeli leírásából kiderül, hogy miért találunk a per tanúinak nevei között szláv eredetű családneveket. A vizsgált iratcsoportban említett *Plešócz* (ma Szlovákiában: *Pliešovce*), melynek számos településnév-változatával lehet találkozni a korabeli levéltári iratokban (*Plesvic, Pleseuch, Pleisnicz, Pleshivecz, Tothpelsewch, Plesowecz, Plessewycze, Plessowce, Plesovicze, Pelsócz, Tótpelsőc*, német nevén *Deutschpelsätz*), FÉNYES ELEK leírása szerint tót mezőváros Zólyom vármegyében (FÉNYES 1851). A Korponától 15 km-re fekvő Szenográtot (1135: *Zenerag*, magyarul *Szénavár*, szlovákul *Senohrad*, VÁLYI ANDRÁSNAI: *Szennohrad, Szennohrad*) a 18–19. századi leírások tót falunak említik (VÁLYI 1796; FÉNYES 1851). A Zólyomtól 35 km-re található *Lest* az említett leírások szerint szintén tót falu, mely ez időben a Balassa család birtokához tartozott.

A tanúk személyneveit — a jegyzőkönyvezés korabeli szokásához igazodva — latin formában tünteti fel az írnok: pl. *Martinus, Paulus, Jacobus, Georgius, Thomas, Matthias, Johannus, Andreas, Emericus*. Azonban egy tanúvallomás szövegében a fátens által kimondott becenevet rögzített az írnok: *Jano*, amely szlovák etnikumú személyt sejtet, ezt a családneve is támogathatja: *Filipovjech*.

Az irategyüttes tartalmaz egy 1676-ban kelt kezeslevelet is, amelyben két jobbágy, a közeli Hont vármegyei *Dacsólám* nevű községből származó *Martinojech György* és *Szirom György* vállal kezeséget *Franko János* jobbágy állataiért és eszközeiért. A jobbágy származású kezesek neve mellett pontosító körülírás olvasható, melyben a földesuraik nevei is megjelennek: *Martinojech György Nemzetes CzukorPacher Tobias Urnak Jobagya* és *Szirom György Nemzetes Vitézleő Beniczky Tamás Ur[nak] Jobagya*. Ugyanilyen pontosító körülírás olvasható a határjárást végző személyek nevének kiegészítéseként: *Pelargus Gyeörgy, Nemes Nograd Varmegyé[ne]k βolgabiraja; Szilasfy Andras, azon Var[me]gye[ne]k Jurat[us] Afs[ess]ora* (ún. hites ember, azaz esküdtt, aki a bíró segítségére van a bíraskodásban); *N[em]z[e]tes Vitézleő Némethy Pál Úr, Nemes Nograd Var[me]gye Vice Ispánya; Balafsa Sandor, az my k[e]g[ye]lmes koronás kiraly-Ur[unkna]k eő Felséghe Fiscussa* (a megyei fiskus az 'ügyész' megfelelője a régi magyar nyelvben).

A múltban az egyén társadalmi állását, méltóságát a vagyoni helyzetén kívül a cím, a rang, a hivatal és a származás határozta meg. Ezek összefüggtek, így a megfelelő társadalmi álláshoz általában a megfelelő cím és rang társult. Egyes hivatalokon belül a rangbeli hierarchia volt a meghatározó. A szólításoknak, a rangjelöléseknek, a társadalomban elfoglalt helynek a névhez csatolt (hol a név előtt, hol a név után) megjelenő formái történeti szociopragmatikai vizsgálatokra is lehetőséget adnak. A 17. század végéig a nemes férfiakat a *vitész* címzés illette. A *nemzetes* címzés azt jelezte, hogy előkelő „nemzetből” (genus) származik az illető. Ha a nemes ember tekintélyes ősökkel rendelkezett, vagy fontosabb társadalmi szerepet töltött be, akkor gyakran a *tekintetes* címzés állt a neve előtt. Az 1682-es perszöveg írnoke a közreműködő szolgabíró és esküdtes csupán család- és utónevének megjelölésével tünteti fel. Az alispán (viceispán) viszont kiérdemli a *nemzetes* és *vitész* címzést. További két nemes személy nevét a megfelelő rangjelzőkkel rögzíti az írnok, egyrészt *N[em]z[e]tes Vitészleő Majlath Miklos*, aki grófi ranggal rendelkezett, NAGY IVÁN királyi ügyigazgatóként jelöli meg a társadalmi tiszttségét (1860: 249–250). A másik nemes személy: *Az Tekintetes és N[a]g[y]sághos Groff Gyarmathy Balassa Balinth*. Ez a személy nem azonos a jeles költővel, de a költő családjának egyik leszármazottja. Balassa II. András fia, királyi tanácsos, kamarás, királyi komornok, honti főispán, Korpona várának kapitánya, majd a királyi tábla bírója, aki 1664-ben kapta meg a grófi rangot (NAGY 1857: 126), amely a perszövegben a nemesi előneve és a családneve előtt áll. Azért jelenik meg gróf Balassa Bálint is a bíróságon, mert *Lest* falu, amelynek a határát szemrevételezik, ez időben a Balassa család birtokához tartozott.

4. A vizsgált 17. századi Nógrád vármegyei perszövegekben sok adatot találunk a nők megnevezésére, megjelölésére, szólítására, melyek szocioonomasztikai-szociopragmatikai jellegű vizsgálatokra is lehetőséget adnak.

Egy Losoncon keltezett perszövegben több adatot is találunk arra, hogy a nő hivatalos megnevezése a születési neve mellett tartalmazza a férje nevét és a nő családi állapotának megjelölését, mindezeket latinul: *Sara Mézes consors Joannis Lengyel* ’Mézes Sára, Lengyel János házastársa’, *Catharina Bibis relicta vidua Georgii Melis* ’Bibis Katalin, Melis György hátrahagyott özvegye’, *Sophia Roki consors Matthei Homoki* ’Roki Zsófia, Homoki Mátyás házastársa’, *Helena Mikus consors Joannis Simon* ’Mikus Ilona, Simon János felesége’.

Az általam vizsgált perszövegekben férfi említésekor akkor találunk női névvel alkotott megnevezést, ha a nő magasabb társadalmi rangú, azaz a társadalmi hierarchiában fölötte áll. Például az egyik jobbágy származású tanút így említik: *Laurentius Liptak subditus generosae ac magnificae dominae Catharina Jakusik* ’Lipták Lőrinc, Jakusik Katalin nemes és méltóságos hölgy jobbágya’.

Megfigyelhetjük azt is, hogy női tanút becenéven említenek hivatalos szövegben. Például a jegyző egy Horpácson kelt boszorkánypernek a hivatalos bevezető részében *Panna*-ként említi Sebők Anna vádlottat.

A női tanúk nevét és családi állapotát latinul tünteti fel a bíróság scriptora: *Catarina Pongracz relicta vidua condam Michaelis Diosi* 'Pongrácz Katalin, eltemetett Diósi Mihály hátrahagyott özvegye', *Dorothea Csokas consors Thomae Kovacz* 'Csókás Dorottyá, Kovács Tamás házastársa', *Dorothea Szeöcz consors Joannis Csaki* 'Szeöcz Dorottyá, Csáki János házastársa'. Ebben a perszövegben arra is találunk példát, hogy a vádlott férjének megnevezésében is megjelenik a házastársi kötelék megjelölése: *Sebők Annanak az Ura Pinter Peter*.

Az említett perek adatainak tanúsága szerint jellemzőek a nők megnevezésében — hol a vezetéknévhez, hol a férj teljes nevéhez kapcsolva — a *-né* szuffixummal képzett alakok: *Laczone* ~ *Laczane*, *Pinterne*, *Lakatosné*, *Israelné*; *Mészáros Izraelné*, *Kovacz Tamasne*, olykor a női név mellett a rokonságra vagy egyéb kapcsolatra utaló megnevezés is megjelenik: *Laczane Sogor Asszony*.

Egy Felsőesztergályon (szlovákul: *Horné Strháre*, ma község Szlovákiában a Besztercebányai kerületben, a Nagykürtösi járásban) lejegyzett perben az esküdtek között magas rangú nő is helyet foglalt, akinek a megnevezésében a leánykori neve és a szintén nemesi származású férjéhez való tartozás is benne foglaltatik: *Az Nemzet[es] N[a]g[yság]os Jakusits Kata Asszony eö N[a]g[yság]ha N[a]g[yság]os Szunyogh Gáspár Uram eö N[a]g[yság]ha Hazas Tarsa*, ugyanis a per idején Szunyogh Gáspár gróf a férje, aki egyébként az asszony negyedik házastársa, és akinek ő a második felesége. Ugyanaz az asszony, akinek a horpácsi per fent említett fátense a jobbágya. A család genealógiáját bemutató adatokból megtudjuk, hogy Katalin a nagy múltú Jakusith család sarja, nagyapja 1606-ban bárói rangot kapott (NAGY 1859: 288). A 17. században a bárói rangot viselő nőnek — a perszöveg tanúsága szerint — kijár a *generosae ac magnificae dominae* 'nemes és méltóságos hölgy' megnevezés, a *nemzetes*, illetve a *nagyságos* jelző, az *asszony* mint a férjzett állapotra utaló megszólítás és rangja révén a *nagysága* szólítás. Jakusith Katalinnak a perszövegekben többféle változatban jelenik meg a neve: *Catharina Jakusik*, *Jakusits Kata*.

Ez a kis adattár is jó bizonyíték lehet arra, hogy a határjárások és a perszövegek gazdag névanyaga milyen sokrétű nyelvészeti, névtani vizsgálatnak lehet a kiindulópontja, s hogy az adatok nyelvészeti hasznosításán kívül (hely)történeti településtörténeti jelenségek igazolására is hasznos forrásként szolgálhatnak.

Irodalom

- ANGYAL LÁSZLÓ 2009. Magyar–szlovák helységnévpárok a Losonci járásban. In: NAGY MELINDA szerk., *Oktatás — Tudomány — Társadalom. A Komáromi Selye János Egyetem I. nemzetközi tudományos konferenciájának tanulmánykötete*. Komárom, Selye János Egyetem. 160–168.
- ANGYAL LÁSZLÓ 2010. Magyar–szlovák névpárok vizsgálata Nógrád megye helységneveinek köréből. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények 5*: 35–42
- ANGYAL LÁSZLÓ 2011. *A régi Nógrád vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó.
- BAUKO JÁNOS 2011. A szocioonomasztika kutatási területei. In: LŐRINCZ ILDIKÓ szerk., *Európaiság, magyarság Közép-Európában*. XIV. Apáczai-napok. Nemzetközi Tudományos Konferencia 2010. Győr, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó. 108–116.
- BAUKO JÁNOS 2015. *Bevezetés a szocioonomasztikába*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- BAUKO JÁNOS 2019. *Társadalom és névhasználat. Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. Magyar Névtani Értekezések 8. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke.
- BÉLI GÁBOR 2009. *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó–Nordex Kft.
- BOROVSKY SAMU szerk., *Nógrád vármegye*. Magyarország városai és vármegyéi. Budapest, Országos Monografia Társaság.
- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára...* Pest. URL: <https://books.google.hu/books?id=C0pIAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (2023. 01.11.)
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2022. *Fejezetek a palóc nyelvjárás történetéből az ómagyar kortól napjainkig*. Salgótarján, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára.
- GYÓRFFY ERZSÉBET 2013. A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9*: 115–125.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 262–324.
- NAGY IVÁN 1857. *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal 1*. Pest, Beimel J. és Kozma Vazul.
- NAGY IVÁN 1859. *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal 5*. Pest, Ráth Mór.
- NAGY IVÁN 1860. *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal 7*. Pest, Ráth Mór.

- VÁLYI ANDRÁS 1796. *Magyar Országnek leírása*. Buda. URL: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ValyiFenyves-orszagleirasok-81A15/valyi-andrasmagyar-orszagnak-leirasa-87F85/> (2023. 01. 11.)
- VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA 2010. A XVIII. századi győr-újvárosi személynévhasználat. Szociolingvisztikai szempontú megközelítés. *Magyar Nyelv 106*: 410–424.
- VÖRÖS FERENC 2005. Adalékok a felvidéki személynevek areális névtanához. In: VÖRÖS FERENC szerk., *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. Budapest–Nyitra–Somorja, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum. 129–141.
- ZÓLYOMI JÓZSEF 1983. Nógrád megyei szlovákok. In: SZVIRCSEK FERENC szerk., *Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve 9*. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL NML) IV. 1. o/bb. Inquisitiones. Fasc. 1. Nr. 1. Polichno (Parlagos) határvitája.
- MNL NML IV. 1. o/bb. Inquisitiones. Fasc. 1. Nr. 2. Divény határvitája.
- MNL NML IV. 1. o/bb. Inquisitiones. Fasc. 3. Zelené–Berzence határvitája.
- MNL NML IV. 1. o/bb. Inquisitiones. Fasc. 9. Zólyom, Hont, Nógrád megye határvitája.
- MNL NML IV. 1. b. 6. d. 1692. február 29. Felsőesztergály.
- MNL NML IV. 1. b. 6. d. 1692. június 27. Losonc.
- MNL NML IV. 1. b. 6. d. 1692. július 3. Horpács.

Socioonomastical research of the geographical and personal names based on the documents from the 17th century

The documents kept in archives, written in the Middle Ages and early modern period, are rich in names. Many geographical and personal names were preserved in the judicial documents which were organized the matter of the boundary issues of the settlements. The clerk of the court was mentioned the speech of the witnesses. I examine the geographical and personal names of the texts based on archival documents dated in the 17th century in the area of Nógrád County. The study shows the coexistence of ethnicities, the use of language and bilingualism of the Slovak-Hungarian community.

Keywords: historical sociolinguistics, socioonomastics, geographical and personal names, bilingualism, documents from the 17th century

Greczi-Zsoldos Enikő
ORCID: 0000-0003-4688-8423
Miskolci Egyetem
greczi-zsoldos.eniko@uni-miskolc.hu, tgzseniko@gmail.com

Tokaj mezőváros 1595. évi magyar nyelvű oklevele és a hegyaljai szokásjog írásba foglalása

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

1. A mai Tokaj-Hegyalja területén elhelyezkedő, bortermeléssel foglalkozó mezővárosok magisztrátusai már a középkor derekától rendszeres hivatali írásbeli tevékenységet folytattak. A települések bírái és esküdtjei a tanács pecsétjével megerősített, precízen megfogalmazott, az országos joghoz köthető passzusokat és helyi szokásjogi elemeket egyaránt felvonultató szövegezésű, latin nyelvű okleveleket állítottak ki különféle ügyekben. Az írásbeliség fellendülése a szőlőművelés és bortermelés következménye volt, amely az ország más területein is minden esetben intenzív ingatlanforgalommal járt együtt. Az adásvételekben részt vevő helyi és idegen (extraneus) szereplők jogait minden lehetséges kérdésre kiterő szilárd szokásjog alkalmazásával és az ingatlanforgalmi szerződés oklevélbe foglalásával kellett ugyanis biztosítani.

A későbbi, „tokaj-hegyaljaiak” nevezett mezővárosok magisztrátusai sok esetben már a 14–15. századtól dokumentumot bocsátottak ki ilyen ügyekben, sőt a középkor végére már megszilárdult és stabil oklevéladást folytattak, amelyekre a régió szerencsés forrásadottságai révén számos, a korszakból fennmaradt oklevél szolgálhat bizonyítékkul. A 18. századra jogi értelemben is elkülönülő hegyaljai települések (BALASSA 1991: 13–23) közül legkorábban Sárospatak oklevéladásáról van adatunk (1303-ból ismert az első kiadványa), ezt követően azonban Sátoraljaújhelyen (1349), Tarcalon (1434), Bodrogkeresztúron (1466), Olaszliszván (1474), Abaújszántón és Tállyán (egyenként 1485), Vámosújfaluban (1500 körül), Tolcsván (1505), Mádon (1507) is megindult az oklevelek kibocsátásának gyakorlata. 1517-ben már az a Bekecs is csatlakozott a sorhoz, amely csupán a 20. századra vált a Tokaj-Hegyalja integráns részévé (GULYÁS 2017: 27–38).

A hivatali írásbeliség elterjedésének lendülete a 16. században sem tört meg a régióban. Miközben egyre több környékbeli falu is bekapcsolódott ebbe a folyamatba, a továbbra is használt latin nyelvű dokumentumok mellett a század második felétől kezdődően mind gyakrabban fordult elő, hogy ezek a főként szőlőbirtokokkal kapcsolatos oklevelek magyarul íródtak. Szövegük összeállítása a korábbi latin nyelvű oklevelek tükörfordításával történt, amelyre számos bizonyítékot

fel lehetne sorolni (GULYÁS 2021). Ilyen magyar nyelvű, középkori mintára szerkesztett okleveleket adott ki ismereteink szerint legkorábban 1573-tól Zombor és Mád magisztrátusa. Ezt a példát a többi település is követte: 1589-től Tállya, 1595-től Tokaj, 1596-tól Rátka, 1611-től Bodrogkeresztúr, 1612-től Tarcal, 1622-től Újhely, 1662-től Szántó írt magyar nyelven oklevelet (TAGÁNYI 1895, NÉMETH G. 1994: 50–52, 57, KALMÁR 1968: 113, HUNFALVY 1868: 334–335, SZILÁGYI 1900, MNL BAZML SFL V. 277. 20. d., MNL BAZML SFL XIII. 12. 3. cs.).

A fennmaradt adásvételi szerződések mellett a területről rendelkezésre álló ügynevezett „városkönyvek” vagy protokollumok magyar nyelvű bejegyzései is figyelemre méltók az anyanyelvi írásbeliség elterjedése kapcsán, amelyekbe a tanács előtt zajló ügyeket — olykor pedig az első szokásjoggyűjteményeket, azaz statútumokat is — tömören bevezették. Az első fennmaradt városkönyveink a területen az 1576-tól és 1579-től vezetett pataki protokollumok voltak (NÉMETH G. 1994: 49, 66. 22. jegyzet, ROMÁN 1964). A felvázolt fejlődés természetesen nem csak a későbbi Tokaj-Hegyalja területén érvényesült, hanem számos környékbeli, szőlőműveléssel foglalkozó faluban is. Ilyen volt például a középkor végén már latinul író Hejee (1519; DF 217817), valamint a magyar írásbeliséggel rendelkező Forró (1568; IFJ. KEMÉNY 1901a: 310), Korlátfalva (1572; MNL BAZML SFL XIII. 12. 3. cs.) és Fony (1590; MNL BAZML SFL XIII. 12. 3. cs.).

2. Tokaj mezőváros már a középkorban is a régió egyik legfontosabb települése lehetett mint a terjedelmes tokaji uradalom központja (NÉMETH P. 2005). Éppen ezért meglepő, hogy — habár kellett lennie ilyennek — ennek ellenére sem ismerünk innen középkori oklevelet, sőt a település tanácsszervezetére nézve sincs semmilyen adatunk a korszakból. Az első ismert tokaji kiadvány csak 1595-ből maradt ránk, s ez a fent felvázolt fejlődés eredményeképpen már magyar nyelven íródott (MNL BAZML SFL V. 277. 20. d., NÉMETH G. 1990: 13, 1994: 51–52). A 17. századból a tokajiak hivatali írásbeliségére további magyar nyelvű oklevelek utalnak, melyek 1651-ből, 1652-ből és 1702-ből maradtak ránk (MNL BAZML SFL V. 277. 20. d.).

Az 1595. évi tokaji oklevél (betűhív átírását lásd írásom végén) egyenes folytatása a középkorra visszavezethető hegyaljai írásbeliségnek, ami arra utalhat, hogy bizonyosan nem ez volt az első olyan dokumentum, amit a tokaji magisztrátus kibocsátott. Ez a középkori „leszármazás” jól megfigyelhető a külső jellemzőkön, így például a szöveg elrendezésén vagy a betűhasználaton is, hiszen az írnok humanista írást alkalmazott a munka során. Tartalmi értelemben szintén számos párhuzam mutatkozik a középkor végi latin írásbeliséggel, hiszen az intitulatio, a promulgatio és a corroboratio magyar szövege is nagyon hasonló fogalmazású ahhoz, mint amit a 15. századi latinul írt oklevelek kapcsán megszokhattunk (GULYÁS 2021).

Ami az irat tartalmát illeti, jelen esetben nem egy megszokott szőlőadásvétel-lel állunk szemben. A szöveg szerint az oklevél kiadói Szűcs Demeter tokaji főbíró és a név szerint felsorolt helyi nemesek, továbbá a tarcali és keresztúri tanácsstagok voltak. Ők pedig a király tokaji udvarbíráinak parancsára fogott bíróként ítéleztek egy — sajnos nem részletezett — perben, ami a tokaji Bús Gáspár és az eszlári Csonka László között a Mézesmálon fekvő öröklött szőlő ügyében indult. Miután a pereskedők beleegyeztek abba, hogy az összehívott tanúk vallomása alapján hozott döntést elfogadják majd, a bírák tanúkihallgatást rendeltek el a tokaji szokásjog megismerése céljából. A kihallgatás során Csáki Bálint, Nehéz Péter, Sós László, Dobó András, Tibar János, Barát Péterné, Seres Antalné és mások a helyszínen megjelenve tettek vallomást.

Az általuk elmondottak szerint pedig a régi tokaji szokásjog úgy szólt, hogy ha egy tokaji lakos egy vidékivel szemben a szőlőörökségeket és egyéb ingatlanokat azok előzőleg megállapított becsértékével megváltja, akkor az idegen személy köteles azt elfogadni és az összeget átvéve elállni az ingatlantól. Ha pedig egy tokaji egy vidéki által megvett szőlőre nézve 1 év 3 napon belül tiltással élt, akkor ugyanazon a vételáron juthatott hozzá a birtokhoz, amelyért az idegen megvásárolta. Ellenben, ha a határidő eltelte után jelentkezett csupán érte, akkor pert indítván a becsértékét kellett letennie. A fogott bírák ezt követően Tokaj város szokásos pecsétjével megerősített oklevélbe foglalták az állásfoglalást.

Az oklevél hátlapján további érdekesség olvasható. Az oklevél írójának kezétől származó jegyzet szerint ugyanis a dokumentumot a mindenkor tokaji bírónak kellett megőriznie. Az irat jelentőségét a mezőváros igen nagyra értékelhette, amit az mutat, hogy ha a bíró nem tudta az oklevelet átadni utódjának, akkor 50 forint bírságot kellett fizetnie. A hátlapi szöveg további része arról számol be, hogy ha valaki élni akart az iratban olvasható, a tanúk által kinyilvánított joggal, akkor a tanács számára 1 forintot volt köteles az áldomáson kívül letenni. Habár ez nincs részletezve, bizonyosan ez volt az az illeték, amit azért kellett fizetni, hogy a tanács per során elővegye és bemutassa az 1595-ben kibocsátott szokásjogi állásfoglalást.

3. A tokaji dokumentumban foglalt, becsértékkel kapcsolatos elvi kinyilatkoztatás nem tűnik kifejezetten különlegesnek, hiszen tudjuk, hogy mind a becsérték letétele, mind pedig az adásvételt követő 1 év 3 napos terminus a régió ingatlanforgalmának régi és jól ismert sajátossága volt (GULYÁS 2008, 2016: 51–52). Általában az a záradék szerepelt a középkor végi hegyaljai oklevelekben, hogy ha valaki az adásvételt megtámadná, akkor a becsértéket vagy a vételárat kell letennie a per kezdete előtt (ante litis ingressum). Megjelenik ez a gyakorlat Újhelyen 1462-től (DL 15742), Liskán 1474-től (DF 269671), Patakon 1477-től (DL 18006), Szántón és Tállyán 1485-től (DF 215140, DF 215141), Tolcsván 1505-től (DF 229261) és Hejccén 1519-től (DF 217817).

Ami az adásvétel ellenzésére és az ingatlanok a jogosultak által per nélküli megszerzésére fenntartott 1 év 3 napos „türelmi időt” illeti, a középkor végétől van erre nézve elsőként írott forrásunk. Kizárólag Tolcsván szerepelt 1505-től oklevélben (DF 229261), de nagyon úgy tűnik, hogy a környéken a 16. századra már általános jellemzője lett a helyi szőlőadásvételeknek az ilyen határidő meghatározása. Az is kiderül, hogy sok esetben ez alatt az idő alatt a bíró őrizte meg az oklevelet, és nem is nyomták rá a pecsétet a terminus lejártáig, csak annak elteltével (GULYÁS 2017: 218–219).

Az újkori hegyaljai és környékbeli oklevelekben mindkét jogi aktus láthatólag már az ingatlanforgalom integráns részének számított. A becsérték letételének szabálya szerepel Korlátfalva 1572. évi magyar nyelvű, Mád mezőváros 1588. és 1595. évi latin nyelvű okleveleiben (MNL BAZML SFL XIII. 12. 3. cs., KALMÁR 1969: 187–188), de Rátka 1596. évi magyarul írt kiadványában is (HUNFALVY 1868: 334–335). Ugyanígy említik Tállya mezőváros több, 17. századi magyar oklevelében is: 1612-ben, 1623-ban, 1624-ben, 1646-ban és 1660-ban (HUNFALVY 1868: 343–349, MNL BAZML SFL XIII. 12. 3. cs.). Előkerül a feltétel Újhely 1636. évi, Tokaj 1652. évi, Szántó 1669. évi, Korlátfalva 1699. évi és Szántó 1734. évi oklevelében (MNL BAZML SFL XIII. 8. 2. d. 1. cs., MNL BAZML SFL V. 277. 20. d., MNL BAZML SFL XIII. 12. 3. cs.). A mádi falukönyv 1598-ban kezdődő bejegyzései között is számos olyan ügyet találhatunk, ahol vagy a vételárat, vagy a becsértéket kell lefizetni a per előtt (KALMÁR 1968: 113, 115, 118, 120 stb.). A példákat még bizonyosan lehetne sorolni.

A fent említett 1596. évi rátkai irat alapján az ingatlan becsének meghatározása a tanács feladata volt. A 17. századra úgy tűnik, hogy a becsérték adásvétel előtti megállapítása bevett gyakorlattá vált, amit vagy a földesúr rendelt el (NÉMETH G. 1994: 48), vagy a tanács mindennapi, szinte automatikus tevékenységének számított. Így járt el 1572-ben Korlátfalva, 1636-ban Újhely, 1646-ban Tállya, 1669-ben, 1734-ben és 1736-ban Szántó (MNL BAZML SFL XIII. 12. 3. cs., MNL BAZML SFL XIII. 8. 2. d. 1. cs.). Habár a becsérték letételére nézve — mint azt láttuk — számos középkori adatunk is van, ott erről a kérdéstről nem nyilatkoznak az oklevelek. Újkori forrásaink alapján ennek ellenére is bizonyos, hogy már a 15. században is a magisztrátus végezhetette el ezt a feladatot meghatározott taksáért cserében.

4. Az 1595. évi tokaji oklevél a szóbeliségnek a 16. században még mindig kiemelkedő szerepét bizonyítja. A mezővárosok a belső ügyekben — és ide tartozott az ingatlanforgalom is — a szokásjog (consuetudo) által meghatározott szabályok szerint jártak el, amely sokáig nem volt írásba foglalva, hanem azt a közösség kollektív emlékezete őrizte. A hegyaljai mezővárosok magisztrátusai már középkori oklevelek szövegében is többször konkrétan hivatkoztak rá (mint helyi ius, mos, ritus, lex, libertas vagy consuetudo) a különféle speciális jogelvek,

így például az áldomás és a szavatosság alkalmazása, vagy éppen a pecséthasználat kapcsán (GULYÁS 2016: 59–60). Ez a tendencia a 16–18. századi oklevelekre is jellemző volt. 1623-ban Tállya, 1643-ban Korlátfalva, 1652-ben és 1702-ben Tokaj, 1693-ban és 1710-ben Újhely irataiban olvashatunk hasonlókat, amikor meghatározott kérdések kapcsán jegyzik meg a szövegben, hogy valamely jogi eljárást a helyi szokásjog szerint érvényesítettek (MNL BAZML SFL XIII. 12. 3. cs., MNL BAZML SFL V. 277. 20. d., MNL BAZML SFL V. 1. III. f. 3., MNL BAZML SFL. V. 1. III. f. 7.).

A 16. századból a hegyaljai települések közül kettőről tudjuk azt, hogy bizonyosan rendelkeztek a tanács előtti ügyeket röviden rögzítő városkönyvvel. A két pataki protokollumot fentebb már említettem. Időrendben ezt az 1598 és 1717 között vezetett mádi falukönyv követte, amelybe a helyi tanács előtt zajló, 400-nál is több, főként ingatlanügyet bejegyezték (KALMÁR 1968).

De mikor történhetett vajon a szokásjog első tételes lejegyzése? Ha a rendelkezésre álló 16. századi pataki urbáriumokat (NÉMETH G. 1990: 122–134) nem számítjuk — melyekben van erre nézve egy-két elszórt megjegyzés —, akkor csak viszonylag későn jelennek meg az ilyen adataink. A két pataki protokollum közül a korábbi, azaz 1576-tól vezetett kötetbe beszúrva például már található városi rendtartások is (NÉMETH G. 1994: 49), de ebből a szempontból az igazi előrelépést a századforduló jelenthette. Ekkoriban szerkesztették egybe ugyanis a tarcali (1606), a bodrogkeresztúri (1607) és tokaji (1610) „törvénykönyveket”, amelyek a települések szokásjogát tartalmazták, szinte minden fontos kérdésre kitérve, s amelyek szövegeit NÉMETH GÁBOR adta ki három évtizeddel ezelőtt (1990).

Nem véletlen, hogy ekkor foglalták őket írásba: ahogyan az a tarcali „törvény” bevezetőjében szerepelt, a 15 éves háború során, 1604-ben elveszett a település korábbi könyve, s ezt kellett az újjal pótolni. Ennek érdekében a szomszédos két mezővárosból, azaz Tokajból és Keresztúrról is összehívtak „régielemetes és eszes embereket”, s közösen állították össze a tarcali szokásjoggyűjteményt (NÉMETH G. 1990: 31–32). Az, hogy létezett a tarcaliaknak valamilyen könyve és az a zavaros időkben elveszett, hihetőnek tűnő történet. A környékbeli, szőlőtermeléssel is foglalkozó Forrón nagyjából ugyanekkor, 1601-ben foglalták össze röviden a település szokásjogát (*Leges Forraini*), s küldték el a földbirtokos Kassának megerősítésre, miközben a tarcaliakhoz hasonlóan ők is utaltak a korábbi könyvük létezésére (IFJ. KEMÉNY 1901b).

1607-ben Keresztúron és 1610-ben Tokajban is hasonló esemény játszódott le, mint 1606-ban Tarcalon, azaz itt is írásba foglalták a település szokásjogát, igaz, ezekben már nem esett szó a korábbi könyvek létezéséről és eltűnéséről. A szöveg összeállítását szintén több településről összehívott személyek végezték. 1607-ben Keresztúron a két szomszédos mezőváros mellett már kislelki és szegi

lakosok is részt vettek, 1610-ben Tokajban pedig a keresztúriak, tarcaliak és eszláriak is nagy számban jelentek meg az aktuson (NÉMETH G. 1990: 69–70, 92–93).

Ekkoriban történt a kissé távolabb fekvő Mád szokásjogának írásba foglalása is. Az 1598-ban megkezdett protokollumba ugyanis 1614–1615 fordulóján másolták bele a pontokba szedett úgynevezett „Tállyai törvényeket” (KALMÁR 1968: 145–153). Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a Hegyalja írásbelisége a 16–17. század fordulóján érte csak el a fejlődésnek azt a szintjét, amikor először felvetődött, hogy a szóbeliséget elhagyva írásban rögzítsék a helyi jogszokásokat.

A tarcali, keresztúri és tokaji statútum szövegének bevezetője szinte szó szerint megegyezik, ami bizonyítja, hogy a legkorábbi, tarcali statútumot a két másik alkalommal is felhasználták, mintegy mintaként az összeállítás során. További jelentős tematikai, tartalmi és olykor szövegszerű egyezések is vannak a három „törvénykönyv” között. A hasonlóságokat a három település közötti szoros kapcsolat is magyarázza. Mindegyik a Tokaji-hegy lábánál feküdt, szőlőik is határosak voltak egymással, ez eredményezhette a lokális szokásjog azonos fejlődését.

Fontos kérdés azonban, hogy kapcsolatban állt-e vajon az 1595. évi tokaji oklevélben olvasható szokásjogi állásfoglalás az 1610-ben lejegyzett tokaji joggyűjteménnyel? A kérdésre precíz választ tudunk adni: egyértelmű, hogy igen, tekintve, hogy 1610-ben, a lejegyzés során bizonyosan ott volt az oklevél az összegyűlt személyek kezében. Az ekkor lejegyzett „törvénykönyv” „Várasonknak törvényi és rendtartási” címet viselő fejezetének XVII. artikulusában konkrétan meg is említik ezt. Miután ugyanis a statútum hasonlóképpen számol be a becsértékkel kapcsolatos szabályról, mint azt az oklevélben is olvashattuk, még hozzátéveszi, hogy a Szűcs Demeter bírósága idején, 1595-ben írásba foglalt oklevélben is rögzítették ezt a szabályt, amikor tanúkkal erősítették meg azt, „mivelhogy akkor is efelől nagy controversia volt” (NÉMETH G. 1990: 97).

A fentiek alapján kijelenthetjük: valószínűtlen, hogy Tokajnak 1610 előtt lett volna már írásba foglalt szokásjoggyűjteménye. Ha ugyanis rendelkeztek volna ilyennel, nem lett volna szükséges tanúkihallgatást tartani és azt követően oklevélben rögzíteni a becsértékkel kapcsolatos eljárást, és nem kellett volna a dokumentumot a bírónak szigorú pénzbírság terhe mellett megőriznie. Továbbá nem kellett volna bizonyítékként elővenni az oklevelet 1610-ben sem, amikor a consuetudo-t írásba foglalták. Szinte bizonyos, hogy Keresztúr és Tarcal sem rendelkezett korábban hasonlóval, a tarcaliak által az elveszett könyvre tett utalás véleményem szerint csupán egy, a tanács előtt zajló ügyeket rögzítő protokollumot takarhat. A 16. század végéig ugyanis a szokásjogi kérdésekben feltehetőleg az öregek szóbeli beszámolóinak, a tokajihoz hasonló okleveleknek és a városkönyvekben szereplő ügyeknek a segítségével tájékozódhattak a hegyaljaiak, mígnem a 17. század elejére egyre erősebb igény támadt arra, hogy ezeket szisztematikusan

rendszerelve statútumban rögzítsék. Ehhez az apropót a tarcaliak protokollumnak elvesztése és pótlása jelenthette, amely a szomszédvárakban is hamar igényt gerjesztett egy hasonló joggyűjtemény létrehozására.

Ilyen értelemben az 1595. évi tokaji oklevél lehetett minden bizonnyal az egyik első — vagy talán a legelső — tudatos írásba foglalása a helyi jogszokások egy speciális szeptének a Hegyalján, amely egyúttal az anyanyelvi írásbeliség 16. század végi előtérbe kerülését is híven tanúsítja, és azt a pillanatot mutatja meg plasztikusan a számunkra, amikor a helyiek előtt elsőként vált világossá, hogy talán nem is olyan haszontalan eljárás a szokásjogot írásban rögzíteni az utókor számára.

Tokaj mezőváros 1595. január 9.-i oklevele

Tokaj mezőváros tanácsa oklevelet bocsát ki egy szőlőper kapcsán rendezett tanúkihallgatásról, mely során megállapítják a becsértékletével kapcsolatos tokaji szokásjogot. Az irat hátlapján ugyanekkor feljegyzett záradék, miszerint az oklevelet a bíró köteles volt megőrizni és szükség esetén bemutatni.

A lap alján Tokaj mezőváros papírfelzetes pecsétje.

MNL BAZML SFL V. 277. Tokaj nagyközség iratai 1595–1950. Feudális kori iratok. 20. doboz. Tokaj Város Tanácsának iratai 1595–1750.

Recto

[1] Mi, Szűcz Demeter, Thokaÿ Feű Biro. Vitezlő Nemes Zemeliek Czukatt Lenartt, [2] Swtha Istuan, Nag Jonas, Raacz Peter, Zobonia Matthe, Szepsy Balintt Deak, Harsanÿ Mihal [3] Deak, Enoch Hwngerer Thokaÿban Lakozok. Tiztessegbeli Jambor eskutt Tanaczok Tharczalrol, [4] Balathi Balintt, Kannas Mihal, Feketthe Georg. Tiztessegbeli eskutt Tanaczok Kereztturboll, [5] Hufzti Lukacz, Zabo Miklos, Witez Matthias. Aggiuk ez mi leuelunknek altala minde neknek [6] nyľuanwalo ertesere es tudasara; Hog az Witezlo, eo Felsege Tizttarto Wdwarbiray Thokaÿban [7] Kys Lukacz es Szepejsÿ Christoph Deak Wraink paranczolatira Toruen szekett wuluen meg Latt:[8]:hwk es meg roztalnw Isten igafsaga szerintt, Thokaÿtt Lakozo Jambor Bws Caspar, Ezlartt Lakozo [9] Czionka Lazlo eg mafz ellen fell inditatott perekett torueniekett Mezes Malon Leuo szölő Eöröksegh [10] felol ug mintt Walaztatott fogiott szemeliek. Felol meg neuezett kett szemeliek szabad Akarattiok [11] szerintt magokott adak es kotelezek Hog mitt Isten igassaga szjerintt, az tanuknak vallasitt meg erttuen [12] itelnenk, iauallanak es uele meg elegendnenek, kotelett uettuen eön kozottok ki fel bontana, Minec [13] peerben forgo szeolonk arra; Mind az kett szemelieknek eg mafz ellen ualo feleletkett erttuen es [14] Haluan, Regi Elemets szemeliek hitt szjerintt ualo böseges Wallasok Cziaki Balintt Nehez Peter [15] Soos Lazlo, Dobo Andras, Tÿbar Janos, Baratt Peterne, Szeres Antalne, es ezen kiuel tobbeke, mi elott:[16]:twnk hitekel erofsiten Hog Thokaÿ Warojsanak eörök emlekezettewl

foguan ualo meg rogzott Regy [17] szokas Toruenye uolt ez. Hog walakinek Thokaÿ Warojsa Lakosinak uoltt arra ualo Ereiek [18] Penzek Elegsegek, Wideki Idegen wr Jobbaginak szölo eöröksegekett Thokaÿ Hegben Hafsonlo [19] keppen Warojsban Leu Hazakott, pinczekett, pujszta telekekett meg boczuluen es Bocz szerintt ualo [20] arratt elle teuen, az Wideki szemelieknek Waros igafsagos örökkelhető toruenie szerintt fel kellett [21] venni es az szölo, haz, pincze, telek öröksegek mellol el kellett allani. Ha penig Thokaÿ ember ualakÿ [22] Wideky embertt ualamell meg uott eoreökseg feloll eztendo Harom napig tiltajsal es ellenzejsel elltt, [23] pernelkul az meg uo videki ember öröksegekhez azon penzell az mintt meg uetetett uoltt melleie [24] alhattanak, de ha el hagattak es el mulattak, az felol meg itott böcz szerintt iutthafsanak hozzáya [25] perben kejszuluen, Eek bösegejsen meg bizonittatuan. Annakokiertt erttuen es Lattuan, az Thokaÿ [26] Warojsanak es abbanlakozo eö Felsege Lakofsinak eörökke ualo regi elhető szokott Torueniekett [27] Ennek bizonsagara es örökke ualo tokelletes allando erőfsegere, Az Thokaÿ Warojsanak elhető igaf:[28]:sagos fel bomolhatatlan torueniett, Warojsunk kozonseges peczetwel erőfsítettett es confirmaltatt fon:[29]:damentom szerintt allitak heliben. Datum in Thokaÿ, Nona die Mensis January Anno a partu [30] Wirgines Millesimo Quingentesimo Nonagesimo quinto.

Verso

[1] Az birosagnak tiztt Wifzelejse szerintt, ez leuel, Birorul Birora meg otalmazuan maraggion, szam adafzkor szam [2] adafaban elö adhafsa, nem adhattuan, minden perpatuarnekull eottuen magari forintt marattsaga es elle oluafasa [3] de kitul Isten otalmazzon, kozonseges uzedelmektul meg ualuan. Ha valaki penig ez varojsunk igafsagaval Tor:[4]:uen szerintt akar elni, Az Bironak tanaczaual tartozzek eg magari forinttal aldomaifson kiuoll elle tenni kozon:[5]:segejsen az tanacznak el kolteni.

Irodalom és levéltári források

BALASSA IVÁN 1991. *Tokaj-Hegyalja szöleje és bora*. Tokaj, Tokaj-Hegyaljai ÁG. Bor-kombinát.

DF = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2008. A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványainak sajtóosságaihoz (Adásvételi szerződések utólagos megpecsételése). *Agrártörténeti Szemle* 49: 213–228.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2016. A mezővárosi ingatlanforgalom szokásjoga a 14–16. századi Zemplén megyében és környékén. *Történelmi Szemle* 58: 23–61.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2017. *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2021. A hegyaljai mezővárosok kora újkori magyar nyelvű hivatali írásbeliségének középkori gyökerei. In: NAGY GÁBOR–SÁRY PÁL–TRINGLI ISTVÁN szerk., *Társadalom és jog a közép- és kora újkori Magyarországon. Jogtörténeti tanulmányok*. Miskolci történelmi tanulmányok 2. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó. 61–73.
- HUNFALVY PÁL 1868. Hegyaljai oklevelek. *Nyelvtudományi Közlemények* 6: 327–349.
- KALMÁR JÁNOS 1968. *Mád, tokajhegyaljai község élete a 16–18. században. Mád „falukönyve”*. Mád, Mád Községi Tanács.
- KALMÁR JÁNOS 1969. Szőlővásárlás a Tokaj-Hegyalján 1588-ban. In: KOMÁROMY JÓZSEF szerk., *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 8. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 187–194.
- IFJ. KEMÉNY LAJOS 1901a. Okmányok Kassa város levéltárából. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8: 310–313.
- IFJ. KEMÉNY LAJOS 1901b. A forrói jobbágyok rendtartása 1601 előtt. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8: 415–416.
- MNL BAZML SFL = Magyar Nemzeti Levéltár, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár.
- NÉMETH GÁBOR 1990. *Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a 17–18. századból*. A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa 1. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- NÉMETH GÁBOR 1994. Mezővárosi írásbeliség, ingatlanforgalom és szokásjog az abaúji és zempléni mezővárosokban a 16–18. században. In: NÉMETH GÁBOR szerk., *Folia Historica* 18. *A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. 47–71.
- NÉMETH PÉTER 2005. A tokaji uradalom kialakulása. *Századok* 139: 429–447.
- ROMÁN JÁNOS 1964. *A sárospataki szőlőművelés 16–17. századi történetének forrásai*. A Sárospataki Rákóczi Múzeum forráskiadványai 1. Sárospatak, Rákóczi Múzeum.
- SZILÁGYI KÁROLY 1900. Egy öröklevél 1612-ből. *Adalékok Zemplén Vármegye történetéhez* 5: 181–183.
- TAGÁNYI KÁROLY 1895. A földközösség történetéhez Zomborban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 2: 291–296.

The charter of Tokaj market-town from 1595 and the recording of the customary law of the Hegyalja region

This study is dealing with the customary law and official writing practice of the settlements located in the early modern Hegyalja region. Market towns of this area issued their first sealed charters in various cases at the end of the Middle Ages. Real estate transactions were conducted on the basis of customary law, which, however, was not written down for a long time. One of the first times that customary law was put on paper was in Tokaj in

the year of 1595, and after then, at the beginning of the 17th century they compiled their first collections of customary law. The purpose of this paper is to present the circumstances of this first compilation.

Keywords: early modern history, literacy, Hegyalja

Gulyás László Szabolcs
ORCID: 0009-0002-8175-405X
Nyíregyházi Egyetem
gulyaslsz@freemail.hu

Helynévismereti trendvizsgálatok Tépén

GYÓRFFY ERZSÉBET

1. A Hoffmann István előtt tisztelgő írásomban egy tíz évvel ezelőtt felvetett hipotézis körüljárására vállalkozom. 2013-ban helynévismereti kutatásokat végeztem Tépe településen, s e vizsgálatok eredményei azt sugallták, hogy „a tépei névközösség tagjai egyre kevesebb helynevet sajátítanak el, s ez minden bizonynyal a helynévkincs elvesztéséhez vezet” (GYÓRFFY 2018: 93). E felvetés megerősítése vagy cáfolata érdekében 2023-ban megismételtem e névismereti felmérést. Ehhez módszertanilag a *látszólagos idő* és *valóságos idő* fogalompárt kell segítségül hívnunk. A látszólagos idő koncepciója a kor és a nemzedék terminuson alapszik. „E két egymással összekapcsolódó fogalom alkotja a konstrukció alapegységeit, amelyek által a jelenben megfigyelt különbségeket időben zajló folyamatként, azaz történeti változásként lehet azonosítani, ha a különbségek eltérő életkorú vagy életkori csoportba tartozó nyelvhasználók között lépnek fel” (BODÓ 2013: 8).

Tulajdonképpen annak empirikus vizsgálatát szeretném elvégezni, hogy az életkor szerinti csoportok helynévismeretében tapasztalt igen jelentős eltérés feltétlenül generációs változást jelent-e. Az életkor előrehaladtával ugyanis az ismert helynevek száma növekedhet, azaz ha a nemzedékek a 2013-as felmérés számadataihoz viszonyítva közel hasonló számú nevet ismernek, akkor nincs szó veszteségről, hanem egy természetes folyamat egy pillanatát rögzítette csupán a kutatás.

A változások nyomon követése az a módszer, amely valódi információt adhat számunkra tehát arról, hogy valóban a helynévkincs elvesztése zajlik-e a szemünk előtt Tépén, illetve ha így van, milyen mértékű elvesztéséről beszélhetünk. Erre valóságos időből származó vizsgálatokat kell végeznünk, mely történhet oly módon, hogy a látszólagos időből származó eredményeket korábbi kutatásokból származó adatokkal vetjük össze. A másik, általam is alkalmazott módszer pedig a követéses vizsgálat, mely során a kutatást részlegesen vagy teljes egészében megismételjük. A valóságosidő-vizsgálatok történhetnek úgy, hogy azonos, de eltérő időben született generációk egymáshoz viszonyított helynévismeretét vizsgáljuk: ez a trendvizsgálat. Emellett törekedhetünk arra is, hogy pontosan ugyanazokkal

az egyénekekkel ismételjük meg a mérést, akikkel korábban tettük: ezt nevezzük panelvizsgálatnak.

Mindkét vizsgálati módszernek megvannak a maga előnyei és hátrányai, így az a legcélravezetőbb, ha a kettő ötvözetét alkalmazzuk (lásd erről bővebben BODÓ 2013: 8–16). Helynév-szociológiai kutatásai során E. NAGY KATALIN panelvizsgálatot folytatott Pród településen (2021: 120–133), jómagam pedig trend- és panelvizsgálatra is vállalkoztam Tépén. Jelen írásomban a trendvizsgálat eredményeit foglalom össze.

A vizsgálatok módszertanát illetően BAILEY és munkatársai a következő alapelveket fogalmazták meg (1991): a) minimum 10 évnek kell a két vizsgálat között eltelnie, b) azonos változókat mérjünk, c) azonos alapsokaságból kell kiválasztani az adatközlőket, valamint d) a módszereknek azonosnak vagy legalábbis egymással összemérhetőnek kell lenniük. BODÓ CSANÁD ezt kiegészíti még azzal, hogy a kutatásba több nemzedéket is be kell vonni (2013: 55). A Tépén végzett kutatásom — meglátásom szerint — megfelel mind az öt kritériumnak.

2. A Hajdú-Bihar megyében fekvő 23,22 km² területű Tépe — sok más kistelepüléshez hasonlóan — egyre veszít lakosságából. Míg a 2013-as felmérés idején 1150 fő lakott a községben, tíz évvel később, napjainkban ez a szám 1041 fő (vö. <https://stat.dbhir.com/telepules/Tepe>), azaz több, mint 100 fővel, 10%-kal csökkent a népesség. A településen megtudtam, hogy ez a szám az évek alatt olykor 1000 fő alá is esett, s csupán az újonnan betelepült, jobbára ingázó életmódot folytató fiatal családok miatt indult növekedésnek. Ez a falu szempontjából igen fontos változás, e lakók egyelőre ugyanis nemigen kapcsolódnak be a falu életébe. Ez pedig helynév-szociológiai szempontból is markáns jelenség, ugyanis melegágya lehet a lokális névvesztésnek: ezek a családok nem sajátítják el, s így nem is adják tovább a tépei helyneveket.

A lakosság számának a csökkenésével szorosan összefügg az, hogy míg 2013-ban 80 fő részvételével végeztem el a felmérést, addig 2023-ban 72 főt vontam be a vizsgálatba. Az adatközlők számának csökkentését azért láttam célszerűnek, mert így a két kutatás során azonos népességarányral, azaz a lakosok megközelítőleg 7%-val dolgoztam.

Mindkét felmérés során négy, kronológiai életkoron alapuló kategóriát állítottam fel: 1. 20 év alatti, 2. 21–40 év közötti, 3. 41–60 év közötti és 4. 61 év fölötti korosztály. Generációnként először 20-20 főtől, utóbb pedig 18-18 adatközlőtől kérdeztem ki kötetlen interjú keretében a helynévlistámat (ehhez lásd GYÖRFFY 2018: 137–152). Az adatközlők kiválasztásánál törekedtem arra is, hogy férfiak és nők közel azonos számban vegyenek részt: 2013-ban ez az arányszám 41:39, 2023-ban pedig 37:35 a nők javára. Az adatközlők életkor és nem szerinti megoszlását az 1. táblázat mutatja.

Korcsoportok	2013		2023	
	Nő	Férfi	Nő	Férfi
1. 20 év alattiak	0–10: 2	0–10: 1	0–10: 0	0–10: 5
	11–20: 9	11–20: 8	11–20: 8	11–20: 5
2. 21–40 év közöttiek	21–30: 6	21–30: 3	21–30: 3	21–30: 7
	31–40: 4	31–40: 7	31–40: 6	31–40: 2
3. 41–60 év közöttiek	41–50: 3	41–50: 4	41–50: 3	41–50: 3
	51–60: 9	51–60: 4	51–60: 6	51–60: 6
4. 61 év felettiak	61–70: 4	61–70: 7	61–70: 4	61–70: 2
	71–80: 4	71–80: 5	70–80: 7	70–80: 5
	41	39	37	35

1. táblázat. A megkérdezettek nem és életkor szerinti megoszlása

3. Jómagam és mások korábbi kutatásai azt mutatják, hogy az életkor fontos tényező a helynévismeret alakulásában: előrehaladtával az egyén által ismert elnevezések száma természetesen nő (s csupán az egyéni életút vége felé mutathat csökkenést). Ezt mindkét vizsgálat megerősíti, az elsajátított nevek aránya, illetve a mindenki által ismert helynevek száma azonban eltérést mutat (lásd a 2. táblázatot).

Korcsoportok	Névismereti átlag		Minden adatközlő által ismert nevek	
	2013	2023	2013	2023
1. 20 év alattiak	18%	17,5%	1%	<1%
2. 21–40 év közöttiek	50%	38%	8%	6%
3. 41–60 év közöttiek	63%	46%	18,5%	7%
4. 61 felettiak	81%	68%	52%	22%

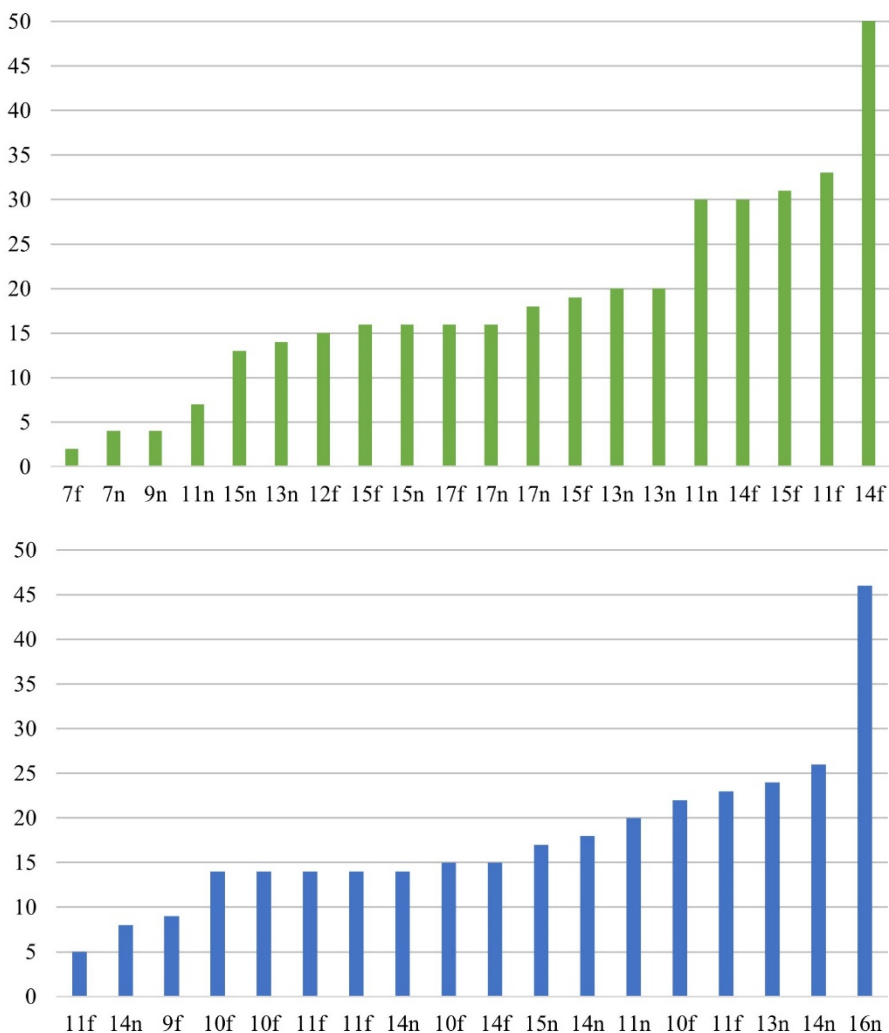
2. táblázat. A névismeret átlagos mutatói korcsoportok szerint

Az első generációnál nem tapasztaltam eltérést a helynévismeretben: a legfiatalabbak mindkét esetben a nevek kevesebb, mint egy ötödét ismerik átlagosan, s a közösen birtokolt nevek száma pusztán 2-3, azaz 1% körül mozog. A 21 és 40 év közöttiek körében korábban azt láthattuk, hogy átlagosan a nevek felét ismerték, de ebben az évben már csupán a nevek valamivel több, mint egy harmadáról mondható ez el. A minden adatközlő által ismert nevek azonban ennek ellenére hasonló arányúak: 2013-ban 8%, 2023-ban pedig 6%. A következő nemzedék adatai közötti eltérés mindkét szempontból tetemes: 2013-ban az adatközlők a nevek 63%-át tudták lokalizálni, 2023-ban azonban már csupán 46%-át, s míg a generáció közös névismerete tíz évvel korábban 18,5% volt, addig most ez alig haladja meg 21–40 év közöttiekét a maga 7%-ával. Ugyanilyen nagy különbséget tapasztalhatunk a legidősebbek esetében is: 2013-ban a 81%-os névismereti átlaghoz

52%-nyi mindenki által ismert névállomány kapcsolódik, 2023-ban azonban 68%-os átlag mellett csupán a nevek 22%-át ismeri mindenki.

3. A következőkben az egyes korcsoportok összehasonlítását végzem el. Korábban az egyes adatok mögött meghúzódó okokat is részletesen bemutattam, jelen írásomban erre nem törekszem, ehelyett inkább a tendenciák megrajzolására fókuszálok.

3.1. Ahogy fentebb jeleztem, a 20 év alattiak helynévismeretében tapasztaltam a legkisebb eltérést (lásd az 1. ábra diagrampárját).

1. ábra. A 20 év alattiak névismerete (zöld: 2013, kék: 2023)

A 2013-ban készített felmérésben a legkevesebb helynevet ismerő adatközlő a nevek 2%-át ismerte, míg a legtöbbet lokalizálni tudó gyermek a nevek több, mint felét (52%), ez a két szám a mostani csoportban 5% és 46%. A minimális különbség okait vélhetően abban láthatjuk, hogy 2013-ban fiatalabb adatközlőkkel is dolgoztam.

A mindenki által ismert helynevek között utcanév (2013: *Dózsa György utca*, *Felszabadulás utca*, 2023: *Béke utca*) és a szánkózásnak helyt adó *Halom-domb* neve található. A 2013-ban egyöntetűen ismert nevekkel összevetve pusztán egy olyan nevet találunk, amelyet a két csoportban mindenki ismert: a szánkódomb neve. Elhelyezkedésüket az 1. térkép mutatja.

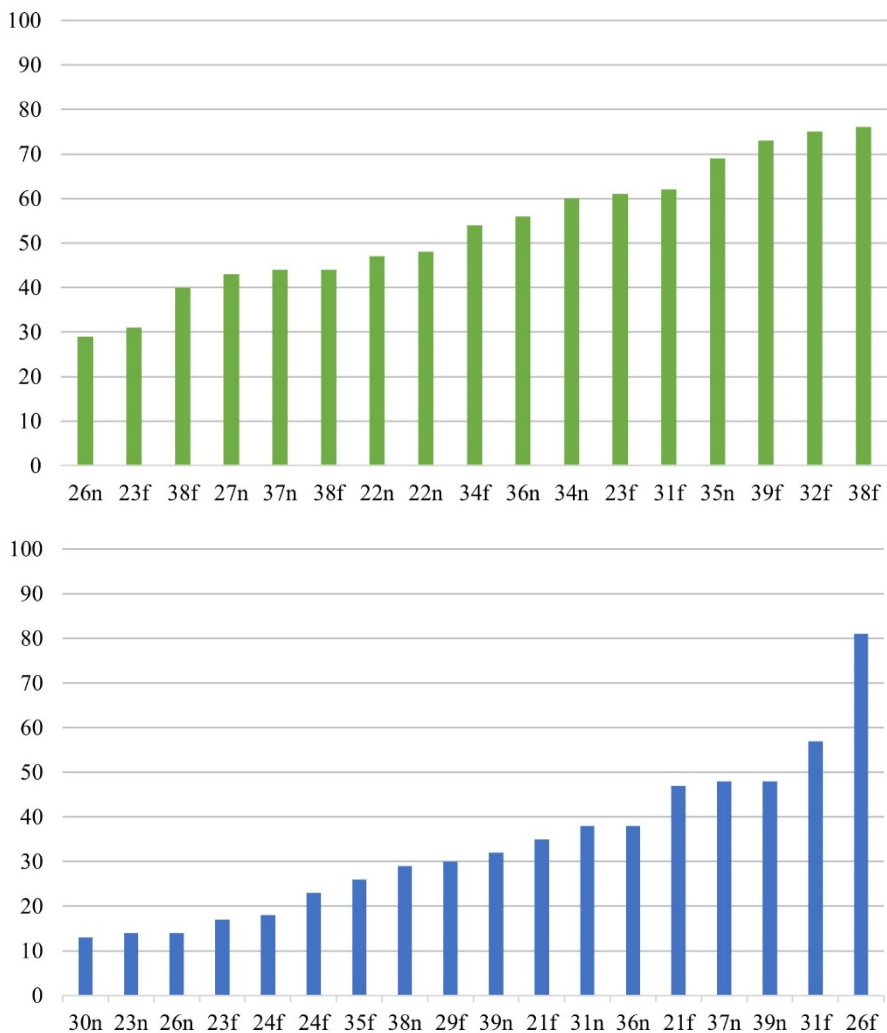

1. térkép. A 20 év alattiak körében egyöntetűen ismert nevek elhelyezkedése (piros: 2013-ban és 2023-ban, fekete: 2013-ban, kék: 2023-ban)

3.2. A következő generációk helynévismerete az imént bemutatotthoz képest már minden tekintetben nagyobb különbségeket mutat.

A 21 és 40 év közöttiek körében a legszembetűnőbb különbség abban látható, hogy több olyan adatközlővel is beszéltem, akiknek a névismerete a gyermekek átlagát sem éri el (lásd a 2. ábra diagrampárját). Míg korábban a nevek majdnem egy harmadát ismerte az a tépei lakos (29%), aki a korcsoportban a legkevesebb nevet tudta lokalizálni, addig ez a szám 2023-ban csupán 13%, s további öt adatközlő értéke is 20% alatt marad. Az újabb felmérés azt is mutatja azonban, hogy ebben a korosztályban is vannak olyan egyének, akiket érdekel a föld, esetleg gazdálkodnak, s így sok elnevezésnek is a birtokában vannak. A legtöbb nevet lokalizálni tudókhöz kapcsolható adat 2013-ban 76% volt, míg 2023-ban 81%.

Ez utóbbi 26 éves férfinek egyébként az azóta elhunyt nagyapja korábban a helynevek összegyűjtésében segített nekem, a határt jól ismerő névmester volt, akitől az unoka számtalan helynevet el tudott sajátítani.

2. ábra. A 21 és 40 év közöttiek névismerete (zöld: 2013, kék: 2023)

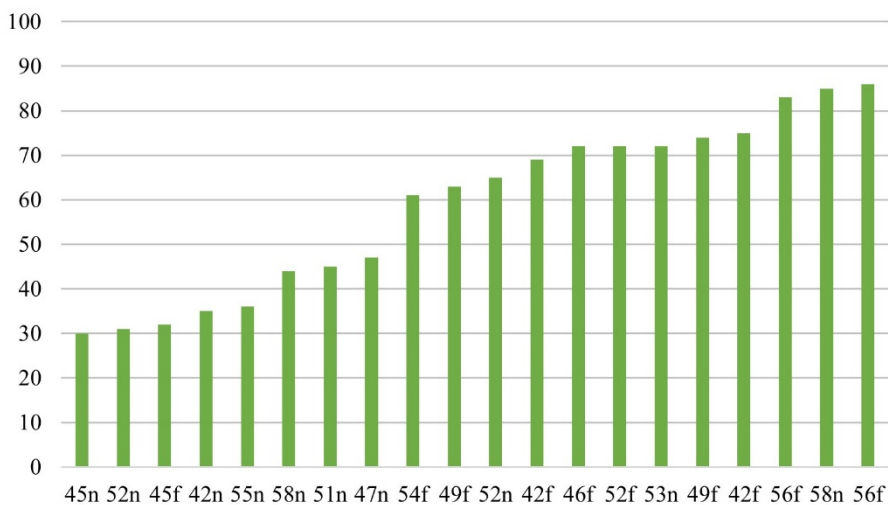
A generációban egyöntetűen ismert helynevek csoportjában szintén meglepetésekkel találkozhatunk. A két felmérés mindenki által ismert neveinek közös halmozában csupán út- és utcaneveket találunk (*Bajcsy-Zsilinszky utca, Béke utca, Dózsa György utca, Péterszegi út, Petőfi utca, Rákóczi utca, Táncsics utca*). S míg 2013-ban több külterületi névnek is birtokában volt mindenki, addig 2023-ban néhány utcanév (*Felszabadulás utca, Fő utca, Hunyadi utca, József Attila*

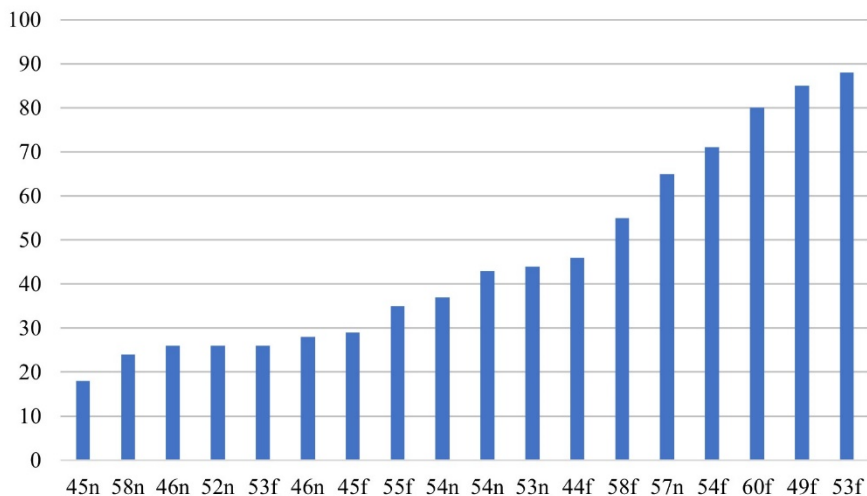
utca), a *Halom-domb* és két tanya neve (*Balogh-* és *Deák-tanya*) szerepel csupán mindenki mentális térképén (lásd a 2. térképet).

2. térkép. A 21 és 40 év közöttiek körében egyöntetűen ismert nevek elhelyezkedése (piros: 2013-ban és 2023-ban, fekete: 2013-ban, kék: 2023-ban)

3.3. A harmadik korcsoport adatai hasonlítanak az előzőekben bemutatott csoportéhoz (lásd a 3. ábra diagrampárját). A legkevesebb helyet lokalizálni tudó lakos a kérdezett nevek 30%-át ismerte 2013-ban, 2023-ban ez a szám majdnem a felére csökkent: 18%, és további hat adatközlő szintén nem éri el a 30%-ot.

3. ábra. A 41 és 60 év közöttiek névismerete (zöld: 2013, kék: 2023)

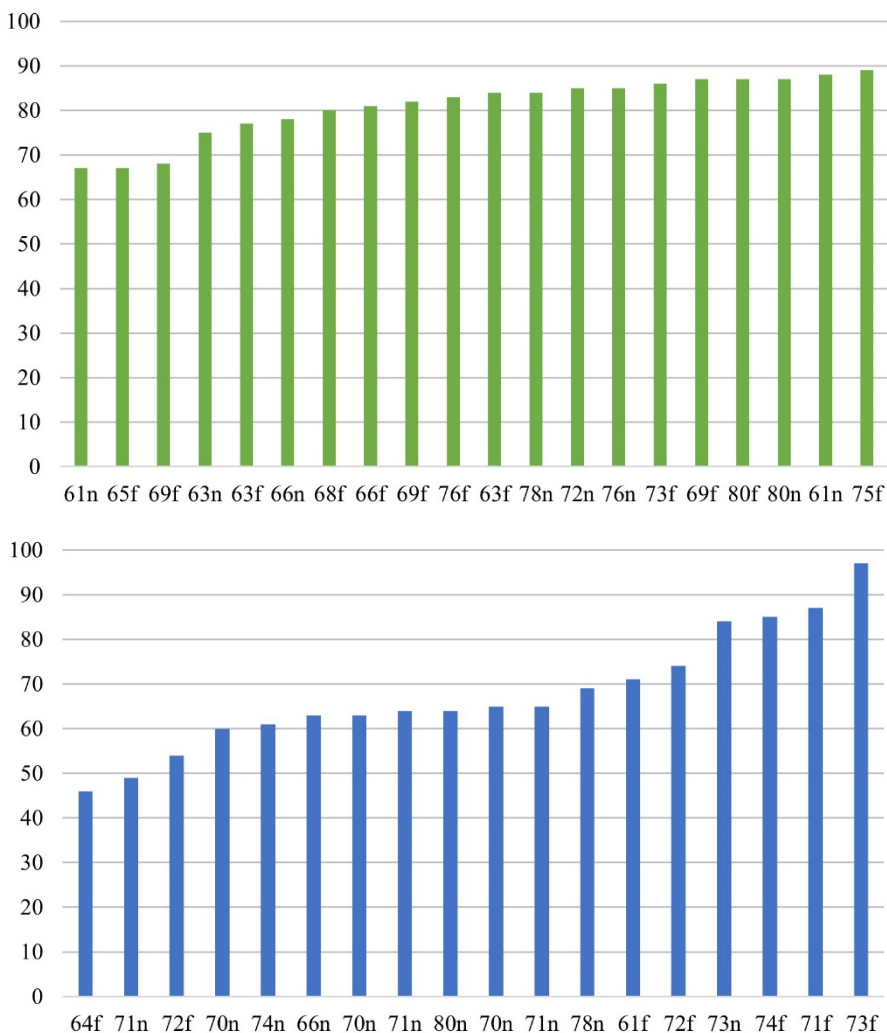
A több nevet birtoklók csoportja is alacsonyabb számokat mutat. Korábban a megkérdezettek fele a nevek kétharmadát vagy több nevet elsajátított, jelen felmérésben azonban csupán az adatközlők negyedéről mondható el ugyanez. Emellett azt tapasztaltuk, hogy mindkét csoportban talákoztunk a neveket igen jól ismerő egyénnel: a legtöbb nevet lokalizálni tudó, egyébként a földdel dolgozó adatközlők a nevek 86 (2013) és 88 (2023) százalékát ismerték.

3. térkép. A 41 és 60 év közöttiek körében egyöntetűen ismert nevek elhelyezkedése (piros: 2013-ban és 2023-ban, fekete: 2013-ban, kék: 2023-ban)

A mindenki által ismert nevek közös metszete újra csak kevés elemet tartalmaz, ami abból is fakad, hogy a 2023-as felmérésben résztvevők kisszámú nevet ismernek mindannyian (lásd a 3. térképet). Ezek a következők: *Dallasz ~ Dallasztanya, Deák-tanya, Dózsa György utca, Felszabadulás utca, Fő utca, Gázcseretelep ~ Gáztelep, Görbe-kert, Halom-domb, Öreg-kert, Péterszegi híd, Péterszegi út, Petőfi utca, Rákóczi utca*. Ezen túlmenően csupán a *Hunyadi utca* és a *László Ernő tanyája* nevek szerepelnek mindenki mentális térképén.

3.4. A legidősebb generáció körében ugyancsak csökkenő mértékű helynévismeretet tapasztalhatunk, bár itt a legkisebb az eltérés (lásd a 4. ábra diagrampárját).

4. ábra. A 61 év fölöttiek névismerete (zöld: 2013, kék: 2023)

Szembetűnő, hogy a legkevesebb helynevet ismerő egyén kevesebb, mint a nevek felét (46%) tudja lokalizálni a mostani felmérés szerint, míg korábban a leggyengébben „teljesítő” adatközlő is a nevek több, mint két harmadának volt a birtokában (67%). Ennek ellenére kimagasló eredménnyel szintén találkozunk a mostani legidősebb generáció tagjai között is: az egyik férfi a nevek 97%-ának ismeri a pontos helyét is, a 2013-as kutatás során ez a szám 89% volt. A diagramokat összehasonlítva az is feltűnő, hogy míg korábban a húsz adatközlő közül 14 (azaz 70%-uk) 80%-os vagy afölötti eredményt ért el, addig a mai tépei megkérdezetteknek csupán alig több mint az ötöde, 4 fő (azaz 22%) ismeri ilyen mértékben a helyneveket.

A 4. térképet szemlélve pedig azt láthatjuk, hogy a többi nemzedékhez viszonyítva a mindenki által egyöntetűen ismert nevek halmazai itt fedik le egymást legnagyobb mértékben, s a közös metszetben kül- és belterületi nevek egyaránt találhatóak. E nevek mellett jobbra utcanevek és néhány a belterülethez közelebb eső terület nevét ismerték a megkérdezettek mindannyian 2023-ban: *Ady Endre utca*, *Bajcsy-Zsilinszky utca*, *Bikaistálló*, *Cigány-ér*, *Dózsa György utca*, *Felszabadulás utca*, *Hunyadi utca*, *Imre sor*, *József Attila utca*, *Két-kert közti kút*, *Pulyka-erdő*, *Táncsics utca*.

4. térkép. A 61 év fölöttiek körében egyöntetűen ismert nevek

4. A nem és a helynévismeret összefüggésének vizsgálatakor korábbi kutatásaim során arra az eredményre jutottam, hogy a férfiak több nevet ismernek Tépén (lásd a 3. táblázatot): a férfiak 8–19%-kal több nevet birtokoltak három korcsoportban is, mint a nők, a legidősebbek átlaga pedig azonos volt. A 2023-as felmérés ezt a tendenciát ugyancsak megerősíti. Egyetlen korcsoport van, ahol ez

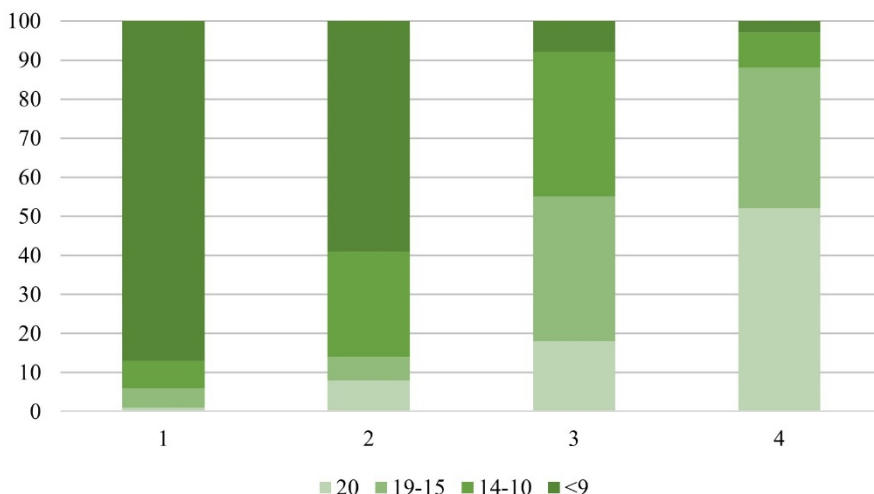
az állítás nem igaz: a legfiatalabbaké. Az egyéni adatokat is figyelembe véve azonban ez a különbség (nő: 21,5%, férfi 15%) a két kimagaslóan magas (16n 46%) és alacsony (11f 5%) értéknek köszönhető. Ha ezeket kizárjuk a számításból, akkor is a nők tudtak több nevet lokalizálni, de az eltérés kisebb mértékű: a nők helynévismereti átlaga 17%, a férfiaké pedig 14%.

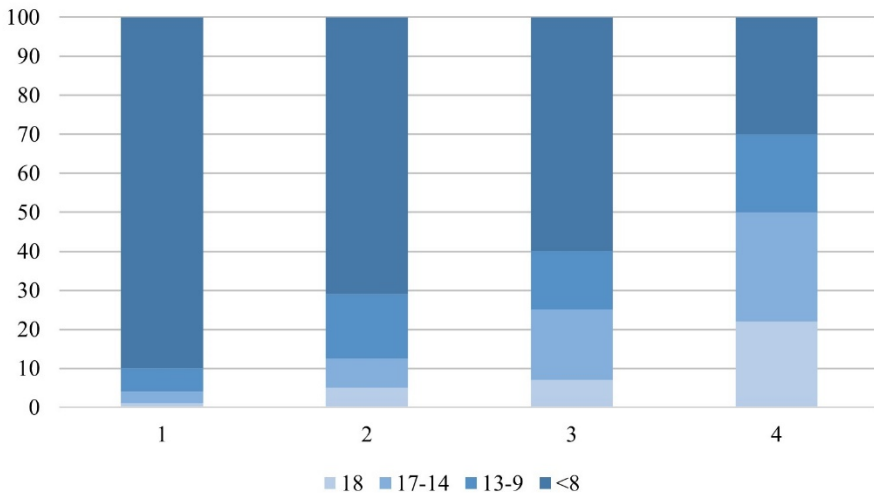
Korcsoportok	2013		2023	
	Nő	Férfi	Nő	Férfi
1. 20 év alattiak	14,8%	22%	21,5%	15%
2. 21–40 év közöttiek	46,4%	54%	30%	37%
3. 41–60 év közöttiek	49,4%	68,7%	34%	57%
4. 61 év fölöttiek	81%	81%	64%	73%

3. táblázat. A helynévismeret nemek szerinti megoszlása

5. Érdemes összevetnünk a felmérés adatait a névkészlet szempontjából is. Az 5. ábra diagrampárja jól szemlélteti, hogy e téren is elmozdulás történt a helynévismeretben. Míg a 2013-as felmérés során a minden adatközlő által ismert nevek száma dinamikusan növekszik, és a legidősebb korcsoportban kevéssel meghaladja a nevek felét (1 > 8 > 18 > 52%), addig a mai névismereti mutatókban sokkal kisebb mértékű emelkedést tapasztalhatunk (1 > 5 > 7 > 22%), s csupán a nevek kevesebb, mint negyedét ismeri minden 61 év feletti adatközlő.

A két legfiatalabb korcsoport többi adatát megfigyelve azt látjuk, hogy a két felmérés adatai szinte megegyeznek. 2013-ban a nevek 5%-át, 2023-ban pedig 3%-át a megkérdezettek minimum háromnegyede ismeri, 7 és 6%-át pedig legalább a fele tudja lokalizálni. A nevek legnagyobb részét (90 és 87%-át) a fiatalok kevesebb, mint fele ismeri mindkét kutatás szerint.

5. ábra. A helynévismeret megoszlása a névkészlet szempontjából (2013: zöld, 2023: kék, 1–4: a korcsoportokat jelöli)

A 21 és 40 év közöttiek körében hasonló azoknak a neveknek az aránya, melyeket a megkérdezettek legalább három negyede birtokol: 7,5 és 6%. 10% körüli eltérést tapasztalunk akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy hány olyan eleme van a névkészletnek, amelyet legalább az adatközlők fele ismer: 2013-ban 27%, 2023-ban 16,5% ez az érték; ha pedig arra vagyunk tekintettel, hogy mennyi nevet tud lokalizálni a csoport kevesebb, mint 50%-a, akkor ez a mutató 59% és 71%.

A harmadik generáció névhasználói körében nagyjából ugyanannyi olyan név van, amelyet az adatközlők legalább három negyede, illetve minimum fele ismer. 2013-ban mindkét esetben a nevek 37%-a, 2023-ban pedig 18 és 15%-a tartozik ide. Hatalmas eltérés tapasztalható azonban a negyedik névcsoporthoz. 2013-ban a nevek 8%-át a megkérdezettek kevesebb, mint fele tudta lokalizálni, 2023-ban ezzel szemben már az elnevezések 60%-a került ebbe a kategóriába.

2013-ban a legidősebbek jó helynévismeretének köszönhetően a nevek alig több, mint egy harmadát (36%) legalább az adatközlők három negyede ismeri, a másik két halmaz így csupán az elnevezések 9 és 3%-át tartalmazza. Ezzel szemben 2023-ban kiegyenlítettebb eloszlást tapasztalunk. A nevek 28%-át az adatközlők legalább három negyede ismeri, 20%-át pedig minimum a fele. Az elnevezések közel harmada (30%) pedig olyan elem, amelyet a legidősebbek kevesebb, mint fele tud lokalizálni.

6. Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a Tépén 2013-ban és 2023-ban végzett trendvizsgálat a közösség szintjén végbemenő változásra hívja fel a figyelmet. Természetes folyamatként tekinthetünk arra, hogy az egyes generációk helynévismerete között különbséget tapasztalunk, de az életkor előrehaladtával

egy bizonyos pontig egyfajta növekedés jellemzi azt. Amennyiben ez a növekedés az időben azonos ütemű lenne, akkor a tépei lakosok mai névismeretének is hasonló eredményt kellett volna mutatnia az egyes generációs csoportokban. Ez azonban nem így van, ami azt jelzi, hogy a jövőben az egykori helynévkincs egy jelentős részének az eltűnésével kell számolnunk.

Ennek különböző természeti, gazdálkodási és társadalmi okai vannak. Maga a természeti látkép is változik, a vizek (patakok és csatornák) kiszáradnak, lassan időszakosan sem lesz bennük víz. Az egykori kutak, tanyák romjai, utolsó nyomai is az enyészeté lesznek. A földterületeket pedig a gazdálkodás során egybeszántják, így a korábban önálló névvel rendelkező darabföldek és a dűlőutak is eltűnnek. A felmérés során többen panaszkodtak arról is, hogy a közösségi terek leszűkültek a településen, nem járnak össze az emberek, és így a faluról, a múlttól, a helyekről és helynevekről való kommunikáció is teret veszített.

Emellett azt is meg kell jegyeznünk, hogy mindenhol, így Tépén is van egy olyan idősebb és/vagy fiatalabb csoport, akiket foglalkoztat a hagyományőrzés, a településtörténet, így azok a helynévkincs megőrzését is segíthetik.

Irodalom

- BAILEY, GUY–WILKE, TOM–TILLERY, JAN–SAND, LORI 1991. The Apparent Time Construct. *Language Variation and Change* 3: 241–264.
- BODÓ CSANÁD 2013. *A látszólagos idő valósága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia*. A Magyar Névtár Kiadványai 47. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. A Magyar Névtár Kiadványai 53. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Trend Analysis of Toponym Awareness in Tépe

The results of my research carried out in Tépe in 2013 suggested that the population acquires fewer and fewer toponyms. I provided an empirical confirmation for this with a follow-up trend analysis ten years later, in 2023. The repeated survey involved four generational groups and altogether 72 people. Men and women participated in almost the same number (37 women and 35 men). In my study I wanted to find out the precise location of which names the respondents were aware of.

The study has confirmed my hypothesis: the toponym awareness average of generational groups and in most cases even individual performance are lower than the figures of the 2013 survey. Only the group of the youngest participants (those under 20) represented an exception: in their case we see no difference compared to the earlier data, members of both groups are familiar with few names.

Examining toponym awareness from the perspective of the name corpus we can also see changes: the proportion of names known by everyone is lower in all generational groups than in 2013. Simultaneously with this, there are more and more names that can be located by less than half of the respondents.

Thus it seems that the research proves the we encounter toponym loss in Tépe due to various natural, economic, and social factors.

Keywords: toponym awareness, trend analysis

Gyórfy Erzsébet
ORCID: 0000-0002-4776-1734
Debreceni Egyetem
gyorffy.erzsabet@arts.unideb.hu

Frissülő kép a Nyulak szigetéről

HAADER LEA

Sok évvel ezelőtt egy szakmai előadáson az a meghökkentő vélemény hangzott el, hogy nyelvtörténet márpedig nincs, hiába töltik meg a polcokat az ezzel foglalkozó vaskos kötetek. A kijelentést az előadó két érvvel támasztotta alá. Közülük az első az volt, hogy a régészeti begyűjtés immár befejeztetett, a továbbiakban nem várható olyan újabb nyelvmelékek előkerülése, amelyek nyelvtörténeti vizsgálatot igényelnének. (A másik — a nyelvtörténetre nézve — a tudományoknak kijáró előre megjósolhatóság hiányát érintette.)

Az első „érvre” szinte azonnal rácaffolt egy müncheni görög kódexből napvilágra került magyar vendégszöveg, friss és különleges anyagot szolgáltatva ahhoz a nagyon is kutatandó területhez, amely a 16. század legelején a szóbeliség és írásbeliség viszonyát, egymás mellett létezését érintette (SARBAK 2005 és HAADER 2005).

Most újabb örömteli cáfolat érkezett egy ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS által felfedezett nyelvmelékegyüttes révén.¹ Az *Insula Leporum* középkori okleveleinek külzetén talált magyar nyelvű feljegyzések feltehetően bőven adnak kutatni valót több tudományág képviselőinek, köztük természetesen a nyelvtörténészeknek is. E szövegek az eddig ismert nyelvmélektípusok zömétől eltérnek abban, hogy nem vallásos szövegek, és nem másolás útján jöttek létre. A szövegegyüttes egy része — az alábbiakban erről lesz szó — azt teszi lehetővé, hogy az egykori nyúlszigeti apácakolostor scriptoriumának tevékenységére az eddigiéknél pontosabban rálássunk. Mert bár a szigeti kolostorral, valamint Margit személyével és legendájának változataival sokan és sokat foglalkoztak, az a maga korában magas színvonalú szellemi tevékenység, amely a kolostor falai között a 16. század elején folyt, jobbra árnyékban maradt. Pedig ahogyan HARSÁNYI ANDRÁS a Domonkos-rend hazai történetével foglalkozó monográfiájában megállapította: „a szigeti kódex-másoló dominikána apácákról szóló részek a magyar szellemtörténetnek

¹ Ezt első alkalommal együtt mutattuk be az „Árpád-házi Szent Margit és kora. 750 éves örökség” című konferencián (Budapest, 2022 november 17–22.): ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS–HAADER LEA: Középkori magyar nyelvű feljegyzések szigeti okleveleken. A konferencia anyaga megjelenés alatt áll.

mindig fényes lapjai lesznek” (1938: 112). Magának a scriptoriumnak a képe a semmiből bontakozott ki. Megismerésének feltétele az írott források előkerülése és a köztük levő összefüggések felismerése volt. A következőkben röviden vázolólag e folyamat egyes állomásait, majd megpróbálom kiegészíteni az új forrás révén szerzett ismeretekkel.

1. Az első hírek

1835 és 1836-ban a reformkor tudományos folyóiratában, a Tudományos Gyűjteményben a folyóirat akkori szerkesztője, HORVÁT ISTVÁN visszatérő rovatot létesített („A’ Magyar Nyelv Régi Maradványairól”) az addig előkerült magyar kéziratok bemutatására. Az általa ismertetett kódexek nem viselték még mai nevüket, de a tartalmi leírásból és egyéb megnevezett körülmények alapján könnyedén azonosíthatók. HORVÁT a kódexek közül elsőként a Margit-legendát említi (1835: 109–110), majd a következő lapon újabb kéziratokról ad hírt: „Prághalála után már két más Magyar Kézirat találtatott, mellyek első tekintettel ugyan azon kezet tüntetik előnkbe, melly Margit Életét leírta. Egyik ezek közül a’ Boldogságos Szűz Máriáról értekező Beszédeket foglalja magában [...]; a’ másik [...] Szent Domonkos Életét állítja elő.” (i. m. 111), azaz a később róla elnevezett Horvát- és a Domonkos-kódexről beszél. A kéziratok szerzőjére vonatkozó megállapítása: „Mind a’ három Kéziratot Szent Domonkos Szerzetében élő szorgalmas Férfiú írta a’ Nyulszigeti Apátza Monostor számára a’ XVI-dik Század kezdetén” (i. m. 112). Ezt a nézetét a következő évfolyamban még kétszer megismétli (HORVÁT 1836a: 118 és 1836b: 109), még csak a lehetősége sem kísérti meg annak, hogy egy ilyen színvonalon és ennyit író kéz mögött ne tanult férfi szerzetest feltételezzon. HORVÁT csak azokról a kódexekről tudott, amelyek a Nemzeti Múzeumba kerültek (Margit-legendá, Domonkos-kódex, Horvát-kódex). Toldy Ferencnek sikerült — ő már az Egyetemi könyvtárba került Cornides-kolligátumot (benne a Példák könyvével) is ismerhette — mind az öt kéziratot azonos kézhez kötni, de a scriptort ő is, mint mindenki, aki a kéziratokkal addig foglalkozott, domonkos férfi szerzetesnek tartotta (vö. VOLF 1881: 98).

2. A scriptor

Az igazi szerző felismeréséhez VOLF GYÖRGY kellett és a kódexkiadási munkával együtt járó kéziratismeret. Sem a Cornides-kolligátumot 1841-ben még egyben lemásoló Illés László, sem az azt öt kötetre szétszedető és ezeket egyenként ismertető Toldy Ferenc nem vette észre öelőtte, hogy a CornK. 184. lapjának verzőján (VOLF: a 368. lapon) egy kolofon mellett a *Ráskay Lea* névalírás áll. (VOLF 1878: XXXIX és 1881: 99). (Itt jegyzem meg: nem tartom lehetetlennek, hogy ennél már 7 évvel korábban, a PéldK. 46. lapján, a kolofon mellett — azaz hasonló helyzetben — álló *l* betű is egy bátortalan aláírásféle lehet.) Hogy a név

tulajdonosa a szigeti domonkos kolostorba tartozott, kézírataiból kiolvasható: a templomépítkezéssel kapcsolatos kolofonokból, a MargL.-ban az olyan helymegjelölésekből, amelyek csak egy ott élő helyismeretéből származhatnak, a deiktikus névmások használatából (*ez zyget, ez clastrom*) stb. (részletesebben lásd VOLF 1881: 101–104).

Ráskay scriptori profiljának teljesebbé válását egy újabb forrás felfedezése tette lehetővé. Egy missziliről, amelyet IVÁNYI BÉLA talált meg az Erdődy család levéltárában és közölt 1947-ben Elena priorissza leveleként (IVÁNYI 1947: 158), majd egy 1991-es kiadás nyomán immár fényképen is látni lehetett (HEGEDŰS–PAPP 1991: 137), megállapítható volt, hogy nem a misszilist jegyző Bocskay Ilona, hanem Ráskay Lea kézírását őrizi (HAADER 1995 és 2021). Ezzel a kézazonosítással az is lehetővé vált, hogy további két bejegyzést is személyéhez kapcsolhassunk. Ezek egy Milánóban 1505-ben kiadott, de a budai könyvkötő műhelyben bekötött regulakötet előzéklapjain találhatók, az egyik a kolostor possessorbejegyzése, a másik (ismét) Elena priorisszának egy subpriorissát kinevező formulája (fényképmásolataik KIRÁLY 1979 fényképanyagában, ahol utóbbi Elena kézírásaként van említve). A nyomok bővülése rávilágított, hogy Ráskay Lea feladatai a kódexmásoláson kívül a kolostorral kapcsolatos írásbeli tevékenységek egyéb ágaira is kiterjedtek: levelezés, könyvtárosi feladatok. Ami munkásságából fennmaradt, az őt korának kiemelkedő képességű és intelligenciájú, kolostori bezártságában is az ország ügyeire nyitott, a „nagypolitika” iránt érdeklődő, puritán személynek láttatja. A kolostorokban működő korabeli női intelligenciának (mint típusnak) Ráskayhoz több szempontból is hasonlítható tagja lehetett Dorothea Scherman, aki a baseli Gnadental klarissza kolostorában másolta a kéziratokat, rendezte a levéltárat, és intézte a kolostorral kapcsolatos írnivalókat (BRUCKNER 1957).

3. A scriptorium „benépesedése”

A különböző kezek által a szigeten írt kódexek közös kéziratjellemzőket (például konzekvensen egységes helyesírástípust) mutatnak fel. Ha több másoló egy helyen egységes elvek alapján dolgozik — az egységesség fogalmát természetesen a kornak megfelelően értve —, akkor ott ebből önálló arculattal rendelkező műhelyre lehet következtetni. Ezzel számolhatunk a szigeti scriptorium esetében is. E szellemi műhely meghatározó tagja bizonyosan Ráskay Lea volt; ezt a feltevést a másolt kéziratmennyiségen, kódexeinek tematikai tudatosságán, konzekvens helyesírásán kívül az is támogatja, hogy személyének eltűnésével a szigetről a kéziratok helyesírása, tematikája egyaránt megváltozott. Tőle tudunk (egy DomK.-beli kolofonja révén) a „vén soror” Legédy Katóról, annak haláláról. Legédy Kató, azaz soror Katerina egy évvel korábban, 1516-ban immár visszatérő betegségekkel küszködve dolgozott a Gömör-y-kódexen, annak fő scriptora

volt. Mindaz, amit ebben a kéziratban magából megmutatott, jogossá teszi a feltételezést, hogy a kolostor könyveivel való foglalkozásban elődje lehetett Ráskaynak, bár messze nem az ő színvonalán dolgozott, és szociokulturális hátterük is jelentősen különbözhetett. (A scriptorokról részletesebben lásd HAADER 2009: 64–74.) A szigeti domonkos scriptorium egy további jeles tagjának közelebbi megismerésére (is) a kódexkiadási munkák adtak alkalmat. A GömK. 5. kezéről vált világossá, hogy összekapcsolható a PéldK. eddig ismeretlennek tekintett 3. kezével (azzal, aki az „Élet és a Halál párbeszédét” és a „Vado mori” kezdetű haláltánc magyar fordítását másolta a kódexbe). Még más helyen is találkozunk kézírásával: a CornK.-ben a Ráskay Lea másolta szövegegységek fölé ő írta be a rubrikákat. Mivel a ma ismert kéziratokban ez a soror sehol nem nevezte meg magát, a „PéldK. 3. keze” névvel azonosítjuk. Róla műveinek minősége alapján (duktus, helyesírás, hibázások, szövegtípusok stb.) feltehető volt, hogy Ráskay Lea (talán) tanítványaként, de mindenképpen munkatársaként működött.

4. Az új forrás

Mint a bevezetésben utaltam rá, a közelmúlt nagy újdonsága a magyar nyelvű feljegyzések felfedezése a szigeti domonkos kolostorhoz tartozó oklevelek külszélén. Ezeket annak ellenére kellett felfedezni, hogy itt-ott már tudtak róluk. Történetek rájuk utalások az Országos Levéltár középkori gyűjteményének regesztáiban és a különböző forráskiadásokban, sőt a regesztázó olykor magát a szöveget is idézi (DL 1013, illetve 1016, 8056, 8059, 14731), de hoz belőlük adatot az Oklevélszótár is (például a *gubernátor*, *hév-víz*, *per*, *kamara-haszna* szócikkekben, többször az is jelezve van, hogy az idézett adat az oklevél hátlapján szerepel). Mégsem figyelt fel rájuk (egységükben) ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS előtt senki. A nyúlszigeti kolostor oklevelei ugyanis — akár kódexeik — a pozsonyi klarisszákéival keveredtek össze, mivel ez a kolostor lett a török miatt a zárdájukat elhagyni kényszerülő apácák vándorlásának utolsó állomása, itt is haltak ki.

Ami a pillanatnyilag 138 feljegyzésből (tételből) álló anyagot még nagyobb jelentőségűvé teszi, az az, hogy anyanyelvű hátlapi feljegyzések ebben a korban a magyarországi gyakorlatban még ismeretlenek.² Az alapkérdés tehát elsősorban: milyen okból jöhettek létre (többször az oklevelek hátlapjain már meglévő, ugyanazon szövegű latin feljegyzés anyanyelvű megfelelőjeként), továbbá kik és mikor írták ezeket. A választ nyilván több tudományág együttesen adhatja csak meg.

² Egyetlen — más jellegű — esetről tudni: egy 1422-ből származó oklevél (DL 103489) hátuljára nagyjából korabeli kéz jegyzett fel egy jáász nyelvmestert, amelyben értelmezésként latin szavak mellett néhány magyar szó is megjelenik (NÉMETH 1958: 233–256).

A szigeti kolostor sok birtokadománnyal és privilégiummal bírt. A IV. Béla általi alapítás óta a többrendbeli királyi kiváltságok, az oda belépő főúri leszármazottak hozományai, valamint egyéb adományok révén a szigetiek vagyona folyamatosan gyarapodott. (Birtokaik és kiváltságaik felsorolását lásd RUPP 1868: 64–74.) A birtokügyekkel kezdetben a rend férfi ága foglalkozott (IMPLM 2017: 125). A Domonkos-rend ugyan általában nem szívesen vette magára a női ág gondját, a sziget azonban mint királyi alapítású kolostor kezdettől fogva a rend pártfogása alá került. Ez a pártfogás látszott megbicsaklani a 15. század közepén, az obszervancia megindulásakor, amikor az akkori priorissza kérésére és Mátyás király közbenjárására a pápa kivette őket a rend fennhatósága alól. Ennek folyományaként 1458 után a domonkos szerzetesek a kolostor gazdasági ügyeibe többé nem avatkoztak bele (IMPLM 2017: 655, ORSÓS 2020: 97), 1487 után a rendmester ezt egyenesen meg is tiltotta nekik. Az apácák ügyvivők segítségével kezelték birtok- és tekintélyes számú peres ügyeiket (lásd ORSÓS 2020). Kézzenfekvő (lenne) tehát azt gondolni, hogy a jogérvényesítés megváltozása miatt, az apácák tisztán vagy tisztábban látása céljából kerültek az anyanyelvű feljegyzések az oklevelekre, hogy így egy-egy peres ügy intézésekor könnyebben kéznél legyenek. Ennek megállapítása azonban a történészek feladata lesz.

A kik? és mikor? kérdésekre a válasz megtalálása már inkább a nyelvészet kompetenciájába tartozik. Ehhez első lépés a kezek elkülönítése, ami azért különösen nehéz, mert a bőséggel felmerülő paleográfiai bizonytalanságokat a kézazonosításhoz egyéb esetekben jól használható nyelvészeti fogódzók a szövegek kis terjedelme miatt nem tudják eloszlatni (a kézazonosításhoz lásd SCHNEIDER 1999: 97–100). Az anyag nyújtotta speciális fogódzók keresésére, a kezek számának és esetleges kilétének megállapítására, továbbá a szövegek időhöz kötésére a vizsgálatok még folynak.

5. Ismerős kezek

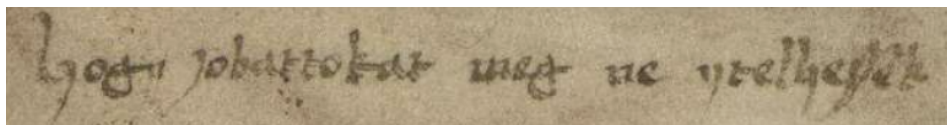
Kifejezett ajándékként érkezett azonban néhány olyan hátlapi feljegyzés, amelyekről első látásra és minden kétség nélkül meg lehetett állapítani: scriptoriumi ismerőseinktől, a PéldK. 3. kezétől és Ráskay Leától származnak.

Az alábbi tételekről van szó:

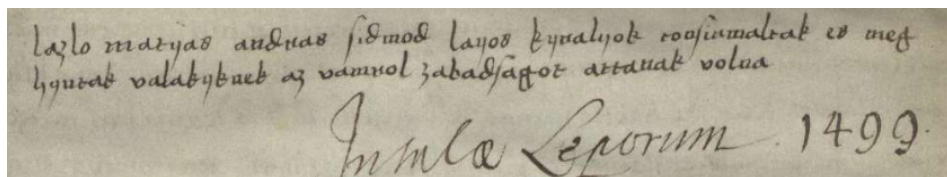
DL 593, 1016, 3651, 6199, 6925, 8061, 19844, 26028 (PéldK. 3. keze)

DL 1987, 3008, 6196 (Ráskay Lea).

Illusztrációul néhány kép:

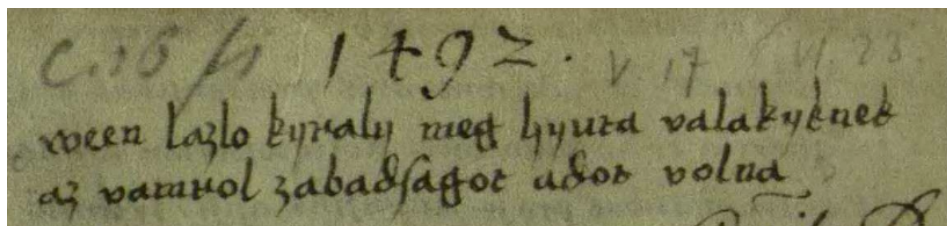

(DL 1016)

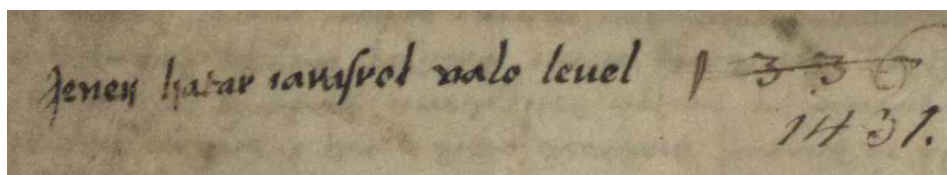
Lazlo matyas andras fidoos lajos kiralyok roszimlatok es meg huztak valakyekek az vamuol zabadsagot attanak volna
In mla Leporum 1499.

(DL 3651)

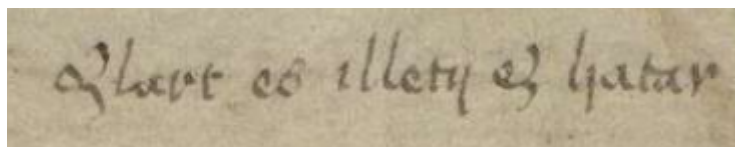
1492 v 17 1493
ween lazlo kiraly meg huzta valakyekek az vamuol zabadsagot ados volna

(DL 19844)

Jenes hatar ranyvol valo leuel 1336
1431.

(DL 3008)

Hart es illety az hatar

(DL 6196)

6. Miről vallanak ezek a hátlapi feljegyzések?

Elsősorban arról, hogy az apácák eddigi működési területe a szigeti levéltárral kapcsolatos ügyek intézésével toldandó meg. Ezzel kapcsolatban az alábbiakat lehet konstatálni.³ A két soror által megjegyzetelt oklevelek tematikai szempontból nem homogének. Ezt azért érdemes megjegyezni, mert több más hátlapi feljegyzés esetében éppen az látható, hogy egy-egy kéz ugyanolyan jellegű kiváltásokat (vám, ítélkezési jog stb.) feliratoz. A Ráskay Leától és a PéldK. 3. kezétől származók viszont (néhány kivétellel) inkább az *i d ő* szempontjából mutatnak egységességet: a II. Ulászló korabeli, újonnan megerősített oklevelek hátulján található (DL 593, 1016, 3651, 8061, 19844, 3008). Hangjelölés tekintetében hátlapi feljegyzéseik nem különböznek (másolt) kódexszövegeik hangjelölésétől. Ez

³ Az itt következő megállapítások az *ö s s z e s* hátlapi feljegyzés eddigi vizsgálatának főnyében értendők.

egyáltalán nem meglepő, hiszen Ráskay scriptori jellemzőjeként a kutatás éppen azt hangsúlyozza, hogy függetlenül a másolandó szövegtől mindig a saját helyesírását érvényesíti, a PéldK. 3. keze pedig a következetességben az ő nyomában halad (bár hangjelölését tekintve némileg „modernebb” nála). Az kérdés persze, honnan vette „saját” helyesírását Ráskay Lea, mikor és kitől tanult írni. Kancelláriai típusba tartozó hangjelöléséről KNEIÉZSA megállapítja, hogy azon belül egy régies(ebb) változatot követ, emiatt pedig egy, a 13–14. század határán keletkezett emlékcsoport hatását teszi fel, mert „Ráskai Lea ezt a típust a korabeli kancelláriától semmi esetre sem vehette” (1952: 144). Egyáltalán nem zárva ki a KNEIÉZSA említette emlékcsoport létezését és hatását, immár az új forrás ismeretében felmerülhet a kérdés: nem lehet-e a hátlapi szövegek egyes részeiben ezt a közvetítő láncszemet keresni? Helyesírás tekintetében ugyanis számos hasonlóságot mutatnak Ráskay gyakorlatával, valamint az eddigi — még messze nem végleges — vizsgálat alapján az valószínűsíthető róluk, hogy a 15. század második feléből származnak, feltehetően férfikezekhez köthetők és szóhasználatukra, megszerkesztésükre nézve a hivatali gyakorlat se tűnik tőlük idegennek. Így e szövegek talán az írásbeli folytonosság tanúbizonyságai is lehetnek.

A PéldK. 3. kezének jelenléte ebben a forrásban azt a korábbi gyanút igazolja, amelyet a hozzá kapcsolható kódexszövegek csekély mennyisége, sporadikus megjelenése és kiemelkedő színvonala közti feszültség keltett: hogy munkássága kiterjedtebb volt annál, mint ami fennmaradt (HAADER 2009: 72). Ráskayval — akár a kódexmásolásban — ezúttal is közösen dolgoznak. Hátlapi feljegyzéseinek szövegezésében a PéldK. 3. keze nem önálló: átvesz más megfogalmazásokat. (Kivétel az előzmény nélküli DL 26028: *menedek leuelek*, valamint DL 6199 és 6925: *wy beech*). A mintakövetést más oldalról a gyakorlatiasság indokolhatja: olyan oklevelekkel dolgozik, amelyekkel II. Ulászló — akit szinte családiasan *Vén Lászlónak* nevez (DL 19844) — korábbi kiváltságokat erősített meg. Az ilyen korábbi oklevelek közül több is rendelkezett hátlapi feljegyzéssel. A DL 593 külzetén a PéldK. 3. keze így fogalmaz:

Lazlo kiral konfirmalta Andras kiral keet Istuan [kiral]⁴ es Matyas kiral leuelet az a z z o n y o k j o b a g y [n a k m e n d e n] n e m e w a d o n a k n e m a d a s a r o l .

Minták: *Ket Istuan kiraloknak leuele / az a z z o n y o k I o b a g i n a k m e n d m̄ n e m e a d o n a k n e m a d a s a r o l* (DL 590), *Karol confirmacioa az Egyhaz I o b a g i n a k n e m a d a s a r o l* (DL 592), *Semmi n e m e a d o n a k n e m a d a s a r o l* (DL 995).

Másik példa: *hogy jobattokat meg ne ytelhessek* (DL 1016).

Minták: *hogy ne itelthessenek Iobagytok* (DL 9220), *Iobagytok ne itelthessenek* (DL 13083), *Hogy ne Itelthessenek Iobagytok* (DL 13290).

⁴ A károsodott, de biztonsággal kikövetkeztethető részek []-ben.

Ebben az esetben tőle mint szigeti apácától igazán különös itt a T/2. személyű birtokos személyjel használata, miközben az anyagban „nem tegező” megfogalmazású változatok is léteznek: *Iobagy* (DL 9016) és *Iobagiok* (DL 13290). Elvileg ez azt a lehetőséget is felvillantja, hogy diktálás után írhatott. A felvetés azonban sem a szigorú klauzuraszabályok miatt nem életszerű, sem pedig a többi „plagizált” megfogalmazás nem támogatja. (Mint amilyen még a *preskripció kitelése* kitétel is; vö. DL 8061, illetve előzményként DL 8060). Arra viszont ezek az átvett megfogalmazások kiválóan rámutatnak, hogy *v o l t m i t k ö v e t n i*, hogy a hátlapi feljegyzéseknek ekkorra létezett már egy korábbi rétege.

Ráskay Lea három feljegyzése közül az egyikben: „*ozlart es illety ez hatar*” (DL 6196) a hozzátoldó kötőszó és a deiktikus névmás figyelemre méltó. Ez az oklevél elsősorban Igal határával foglalkozik. Oszlár Igal környékén feküdt, és birtoklásával kapcsolatban a 16. század elején jogi cselekmények történtek (IMPLOM 2017: 677). Ráskay tehát tisztában lehetett az oklevél tartalmával (vajon milyen úton?), a feljegyzés megfogalmazása pedig az irat aktuális fontosságára hívhatta fel a figyelmet. (A tágabb anyagban ilyesmit még explicitebb formában is lehet látni: *kiral itelhesse chak iobagytokat es thw I g e n I o*; DL 1013).

7. Összegzés

Az új forrás nyújtotta következtetéseket az alábbiakban lehetne összefoglalni: az, hogy a két soror legnagyobb részben a II. Ulászló által kiadott (kései) oklevelek hátoldalát látta el feljegyzéssel, és hogy ezek megfogalmazásában nagyobb számú, feltehetően a 15. század második feléből származó előzményre támaszkod(hat)ott, arra enged következtetni, hogy ez idő tájt sor kerülhetett a szigeti levéltárnak valamifajta revíziójára. Ennek folyamán az átvizsgálásakor az utóbbi időkben keletkezett, illetve a valamilyen szempont miatt fontosnak ítélt okleveleket feliratozták. E levéltári tevékenységet az 1510-es évek második felére (inkább a vége felé) tenném. A DL 3008-as oklevél kiadási időpontja 1514. márciusa, a DL 6196-on Ráskay Leának (a kódexei alapján időben is aránylag megbízhatóan beazonosítható) írása is ennek az időszaknak felel meg. A két soror (a kódex-íráshoz hasonlóan) ezúttal is „párban” dolgozott, a nagyobb hányadot a fennmaradt anyag szerint itt a PéldK. 3. keze végezte. Ők lehetnek akkoriban a szigeti kolostor szellemi elitje.

Az új forrás mindenestre jelentősen bővíti ismereteinket a szigeti kolostorban folyó scriptoriumi tevékenységről, és ezáltal színesedtek a scriptori arcképek is. És mivel a forrásbővülés — amelyről csak remélni lehet, hogy nem az utolsó — kutatandó kérdések sorát hozza magával, szerencsére a nyelvtörténetet sem kell még temetnünk.

Irodalom

- BRUCKNER, ALBERT 1957. Zum Problem der Frauenhandschriften im Mittelalter. In: ENGEL, JOSEF, KLINKENBERG, HANS MARTIN szerk., *Aus Mittelalter und Neuzeit*. Bonn, Peter Hanstein Verlag GmbH. 171–183.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Középkori Gyűjtemény.
- HAADER LEA 1995. Elena priorissza levele. *Magyar Nyelv 91*: 420–431.
- HAADER LEA 2005. A Münchener emlék. *Magyar Nyelv 101*: 161–178.
- HAADER LEA 2009. Arcképtörödékek ómagyar scriptorokról. In: MADAS EDIT szerk., „Látjátok, feleim...”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 53–78.
- HAADER LEA 2021. Egy misszilis vallomásrétegei. Elena priorissza levele. *Collectanea Sancti Martini 9. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei*. Pannonhalma. 117–128.
- HARSÁNYI ANDRÁS 1938. *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, Nagy Károly grafikai műintézetének nyomása. (Főként: 104–112.)
- HEGEDŰS ATTILA–PAPP LAJOS 1991. *Középkori leveleink (1541-ig)*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HORVÁT ISTVÁN 1835. Boldog Margit Apátságának, IV. Béla Király Leányának, Élete. *Tudományos Gyűjtemény 1835/2*: 109–116.
- HORVÁT ISTVÁN 1836a. Boldog Margit Apátságának, IV. Béla Király Leányának, Élete. *Tudományos Gyűjtemény 1836/6*: 118–119.
- HORVÁT ISTVÁN 1836b. Elmélgedések Szűz Máriáról és Szent Bernárd Szovai a’ szerzetes Életről 1522-dikből. *Tudományos Gyűjtemény 1836/8*: 109–111.
- IMPLOM LAJOS 2017. *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez*. Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény.
- IVÁNYI BÉLA 1947. Nyelvemlékek a körmendi és monyorókeréki levéltárakból. *Magyar Nyelv 43*: 156–160.
- KIRÁLY ILONA 1979. *Árpádházi Szent Margit és a sziget*. Budapest, Szent István Társulat.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH GYULA 1958. Egy jáász szójegyzék az Országos Levéltárban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 12*: 233–256.
- ORSÓS JULIANNA 2020. A Nyulak szigeti domonkos apáca kolostor képviselőjének fő vonásai 1458–1526 között. *Turul 93/3*: 97–111.
- RUPP JAKAB 1868. *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pesten, Eggenberger Ferdinánd Magy. Akad. Könyvtárusnál.
- SARBAK GÁBOR 2005. Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban. *Magyar Nyelv 101*: 147–161.
- SCHNEIDER, KARIN 1999. *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten*. Tübingen, Max Niemeier Verlag.

- VOLF GYÖRGY 1878. Előszó. In: *Régi magyar kódexek*. Nyelvemléktár 7. Budapest, A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala. V–XLIX.
- VOLF GYÖRGY 1881. A Margit-legenda írója és kora. *Egyetemes Philologiai Közlemény* 5: 97–110.

Sharpening picture of Island of Rabbits

One part of the Hungarian records discovered recently on the back side of medieval charters from Margaret Island (Island of Rabbits, *Insula Leporum*) originates from nuns copying in the Dominican monastery there. This discovery has provided an opportunity to shed light on a new aspect of scribal activity on the island in the early 16th century. The paper presents the steps that revealed the work done in the scriptorium on Margaret Island and adds conclusions in the light of the new sources.

Keywords: back note, charter, scribe, scriptorium, Dominicans, Lea Ráskay, Book of Examples

Haader Lea
ORCID: 0000-0003-2212-7849
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
haader.lea@gmail.com

II. András király Aranybullájának újabb magyar fordítása

B. HALÁSZ ÉVA

II. András 1222. évi Aranybullája 16. századi magyar fordításának teljes szövegét első ízben DÖRY FERENC tette közzé a Magyar Nyelv 1906-os évfolyamában. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában DL 1595 jelzet alatt őrzött dokumentumot a 16. század közepére datálta, és úgy foglalt állást, hogy az valószínűleg Nádasdy Tamás nádor (1554–1562) részére készülhetett, a szöveget pedig a nádor íródeákja, János deák jegyezte le (DÖRY 1906). Döry kiadását követi az a betűhív változat, melyet ZSOLDOS ATTILA tett közzé Szalay László 1861., Szilágyi Loránd 1964. és Érszegi Géza 1990. évi fordításaival együtt (ZSOLDOS 2022: 248–267), és ennek alapján készítette el TÓTH VALÉRIA a szöveg helyesírásának elemzését (2022). Az ismeretlen fordító munkája DÖRY cikkének megjelenése előtt sem volt ismeretlen a kutatás számára, KOVACHICH MÁRTON GYÖRGY a magyar szöveget lemásolta,¹ majd egyik részletét közzé is tette (1798: 77–78). PAULER GYULA az Árpád-kort feldolgozó munkájában használta (1899: 502). Ezt a fordítást a következőkben Nádasdy-példánynak fogom nevezni.

Az alapvetően Szlavóniában birtokos Oršić (Orsich) család levéltári anyaga Budapesten őrzött töredékének átnézése közben került a kezembe egy ma 14 oldalból álló papírfüzet, mely a *Decretum regis Andreae secundi Hierosolimitani anno Domini 1222* címet viseli.² Címével ellentétben az irat nem csupán az Aranybulla latin szövegét tartalmazza, hanem annak magyar fordítását is (mindkettőt csonkán) (pag. 3–10. és 12.), továbbá egy Galíciáról és Lodomériáról szóló fejtegetést (pag. 1–2.), két lucakalendáriumot (pag. 11.) és különböző kezek által

¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Lat. 710. nr. 1. (1r-5v.). A kézírás alapján Kovachich Márton György készítette másolat mentes javításoktól, kihúzásoktól és követi az Aranybulla fordításának ismert szövegét, azonban néhány különbséget is megfigyelhetünk. KOVACHICH a kisbetű-nagybetű használatában nem követi maradéktalanul a másolt szöveget, néhány helyen a kettőzött betű helyett egyet ír (pl. 8. cikkben Nádasdy-példány: *itellyen*, Kovachich másolata: *ite-lyen*). A mellékjeles betűk helyett alkalmanként már az *ü* és az *ő* betűket is alkalmazza (pl. 9. cikkben Nádasdy-példány: *porosoketh*, Kovachich másolata: *pörösöketh*). A másolat elé Kovachich nem írt címet, és kimaradt a Galíciáról és Lodomériáról szóló értekezés is.

² Jelzete: HU-MNL-OL-P 1613 Orsich család, 1528-1806. 1. doboz, nr. 83. Itt szeretném megköszönni Avar Anton kutatásom során nyújtott segítségét.

írt magyar és latin nyelvű tollpróbákat (pag. 14.). Az utolsó előtti oldalára (pag. 13.) két cédulát ragasztottak. A füzetre a későbbiekben Orsich-példányként fogok utalni.

Noha ez a füzet ma az Orsich család levéltárában található, a possessorbélyegzők tanúsága szerint egykor Horvát István gyűjteményébe tartozott. Az 1784-ben született Horvát István 1816-tól a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának őre volt, 1837 és 1843 között helyettes igazgatóként az intézményt is vezette. 1823-tól diplomatikát, pecsét- és címertant tanított a pesti egyetemen, 1830-ban elnyerte a magyar nyelv és irodalmi tanszéket is, 1840 és 1843 között pedig a bölcsészkar dékánja volt. Élete során folyamatosan gyűjtötte a könyveket, kéziratokat és okleveleket. Az illusztris gyűjtemény már Horvát életében felkeltette sokak érdeklődését, a Pest város nevezetességeit felsoroló kiadványok is számon tartották, Miloš szerb fejedelem meg akarta tőle vásárolni. József nádor már 1846 elején kísérletet tett az anyag megszerzésére a nemzet részére előbb Horváttól magától, majd júniusban bekövetkezett halála után örökösaitől, de különböző nehézségek miatt erre csak 1852-ben került sor (BERLÁSZ 1966). A mintegy 30 ezer könyvet, 916 kéziratot és okleveleket tartalmazó gyűjteményt a Magyar Nemzeti Múzeumban helyezték el (INDALI 1967). Az Aranybulla fordítását VÉGHÉLYI DEZSŐ is itt tanulmányozta, de csak a lucakalendáriumokat adta közre (1861). A Magyar Nemzeti Múzeum a tulajdonába került (vásárolt vagy adományba kapott) levéltári iratokat oly módon rendezte, hogy amennyiben azok nem voltak besorolhatók más gyűjtemény (pl. címereslevelek, Kossuth-gyűjtemény) anyagába, akkor a Törzsanyagba osztották. A Törzsanyagban a dokumentumokat év szerint rendezték, tekintet nélkül az iratok eredetére és összefüggésére. Amikor a múzeum levéltári osztályát 1934-ben egyesítették az Országos Levéltárral, akkor hozzákezdték a visszarendezéshez, de sok esetben már nem tudták rekonstruálni az eredeti fondokat (BORSA 1969: 304–306). Ezen visszarendezés során kerülhetett véletlenül az Aranybulla fordítása is az Orsich család levéltárába, melyet korábban szintén a Magyar Nemzeti Múzeumban őriztek.

A füzet mai formájában a lapokat ragasztással rögzítették egymáshoz, ami a margóra írott jegyzeteket részben takarja. Az oldalakon két eltérő paginálásra és egy foliálásra utaló, ceruzával írott számokat láthatunk. A ma érvényes paginálás számai (1–14.) az oldalak alján, középen vannak, míg a korábbi paginálást (3–16.) az oldalak külső szélének felső sarkába írták. A levéltári dobozon belüli rendet követő folyószámos foliálás 155-tel indul. A továbbiakban a ma érvényes, az oldalak alján lévő paginaszámokat fogom használni. A füzet mai formája minden bizonnyal utólagos összeállítás eredménye, ugyanis az oldalak sorrendje nem követi a szöveg rendjét, a 11–12. paginák fordítva helyezkednek el. Az utólagos összeállítást erősíti a Horvát István gyűjteményére utaló két possessorbélyegző elhelyezkedése is. Ezek egyike az 1. paginán található, míg a másik nem a logikusnak tűnő utolsón, hanem a 12.-en. A felső sarokba írott paginálás számozása

alapján a füzet első lapja mára elkallódott. Az oldalakon kétféle vízjelet láthatunk. Az 1–2., az 5–6. és a 9–10. paginákat tartalmazó lapok vízjele egy gótikus P betű, tetején (pajzsba foglalt?) ötszirmú rózsával (1. vízjel), a 11–12. oldalakat tartalmazó egy eltérő rajzolatú, de szintén gótikus P betű, tetején egy pajzssal, melyben szőlőfürt van (2. vízjel). Ez utóbbihoz hasonló vízjelet a magyar vízjeladatbázis egy 1569-es iratról közöl (Magyar Digitális Vízjel Archivum no. 21734). Az Aranybulla hiányzó részein kívül a vízjelek elhelyezkedése is alátámasztja, hogy a második paginálás előtt elkallódott borítólapon túl további 2 lap bizonyosan hiányzik a füzetből, amelyek már az első paginálás előtt elvesztek. A füzet írásképe vegyes, az Aranybulla latin és magyar szövegéhez legalább három különböző kezdet köthetünk. A füzet tartalmát, a lappangó oldalakat, valamint a vízjeleket az alábbi táblázatban mutatom be összefüggően. (A táblázatban az AB rövidítéssel az Aranybullára utalok.)

mai paginálás	régi paginálás	tartalom	vízjel	megjegyzés
	1–2	borító		lappang
1–2	3–4	De regione...	1. vízjel	
		(AB protocollum, 1–2. cikk)		lappang
		(AB protocollum, 1–2. cikk)	(vízjel)	lappang
3–4	5–6	AB (3. cikktől)		
5–6	7–8	AB (3. cikktől)	1. vízjel	
7–8	9–10	AB (3. cikktől)		
9–10	11–12	AB (3. cikktől)	1. vízjel	
11–12	13–14	lucakalendárium, méltóságsor		
13–14	15–16	cédulák, tollpróba	2. vízjel	

A De regione Gallitiae et Lodomeriae (1–2. pag.) című latin nyelven íródott szöveg mind a két Aranybulla-fordításban megtalálható, de eltérő helyen. A Nádasdy-példány a protocollum után hozza, míg az Orsichban kiemelték az Aranybulla szövegéből, és annak élén helyezték el. A két szöveg között mutatkozik néhány eltérés. A Nádasdy-példány szövegében egy másik kéz később néhány szó esetében javításokat eszközölt, a kérdéses szavakat az Orsich-példányban olvashatókra javította. A javításoktól mentes Orsich-példány egy helyen bővebb, illetve előfordulnak eltérően megfogalmazott, de jelentésükben lényegében azonos mondatok is.

A lucakalendárium segítségével a következő év időjárására kívántak következtetni oly módon, hogy Szent Luca napjának időjárása a január, a következő napé a február hónap (és így tovább) várható időjárását volt hivatott előre jelezni. A megfigyelést 12 napig folytatták (Magyar néprajz 8: 227). Az Orsich-példányban 2 lucakalendáriumot olvashatunk (11. pag.), melyek közül az első elé címként azt is feljegyezték, hogy az 1614. december 13–24. közötti napok időjárására

örökítették meg (In anno 1614. *Szent Lwcza azzoni Naptul foguan az minemo üdők uoltak Nap zam szerint*). A második elé az *Alias* szót írták, feltehető, hogy egy másik év (talán 1615?) lucakalendáriumát jegyezték fel folytatásként.

Az utolsó előtti oldalra (13. pag.) ismeretlen időpontban két papírcímket ragasztottak. Az egyiken a *Matthias Kramer* és a *Matthaeus Szent Simoni* nevek szerepelnek. A másikon pedig Johannes Arnoldus Frenekinek joghallgató (iuris utriusque studiosus) ex librise olvasható, az *O Iesu pie, adis mihi in periculo* jelmonddal, valamint az *Actum Viennae, Austriae, die 16 Martii* datálással. A jelmondatból az 1667-es évszámot lehet összeolvasni. A három személy közül egyet sem tudtam minden kétséget kizáróan azonosítani. Egy bizonyos *Mathias Cramer* neve felbukkan a bécsi egyetem anyakönyveiben, az 1663. november 28-i bejegyzések között (DIE MATRIKEL 1975: 23), de nem bizonyos, hogy ténylegesen az ő neve áll a füzetbe ragasztott címkén.

Az utolsó oldalon (14. pag.) különböző kezektől származó tollpróbákat olvashatunk. Többször előfordul például a *Nos capitulum ecclesiae*, mely nem ad támpontot ezen feljegyzések sem időbeni, sem térbeli elhelyezéséhez. Hasonlóan nincsenek segítségünkre az *ezust penz*, a *Nagyságos kegmes vram*, a *Volumus vobis* és a *Deus meus Deus omnipotens* tollpróbák sem. Mások ellenben konkrét fogódzót kínálnak. A *Senkÿ magát el ne higie, csak az nagy Istenth diczerje* mondat első felét egy másik kéz még két alkalommal lejegyezte. Ez a fordulat Bogáti Fazekas Miklós (?–1592) 1580 és 1590 közötti zsolttárfordításából ismerős (GILICZE 2009: 83. zsolttár). A *Magnifico domino, domino Christoforo* és a *Magnifico domino Nicolao comite perpetui[!] de Zrinio, domino mihi gratiosissimo* címzések szintén kínálnak némi fogódzót. Kristóf úr nagy valószínűséggel Fransepán Kristóffal lehet azonos, míg Zrínyi Miklós az 1664-ben elhunyt költő és politikus Zrínyi Miklóst takarhatja. A fentiek alapján a füzetnek ezen lapja a 17. század közepére datálható. Itt szeretném megjegyezni, hogy a lapon az Orischlevéltár jellegzetes vonásokkal írott jelzeteletését sem találjuk, így feltétel nélkül nem tudjuk a család levéltári anyagához sem sorolni.

Az Aranybulla az Orsich-példányban nem teljes, hiányzik belőle latinul és magyarul is a teljes protocollum (invocatio — intitutatio — inscriptio — salutatio), továbbá az arenga és az első két cikk. A füzet készítői azt a módszert követték, hogy az egyik kéz bemásolta latinul az egyes cikkeket, majd a másik kéz alá lejegyezte annak magyar fordítását. Mivel a magyar fordítások utáni „térközök” eltérő nagyságúak, valószínű, hogy nem párhuzamosan dolgoztak, hanem a teljes latin szöveg leírása után foglalkozott a másik kéz a fordítás lejegyzésével. A szöveg és a szakaszolás megegyezik a Nádasdy-példányéval. A 11–12. paginákkal kapcsolatban már említettem, hogy a füzet egybekötésekor azt fordítva helyezték el. A 12. paginán az Aranybulla méltóságsora olvasható, melynek írása az ugyanezen a lapon található lucakalendáriumot jegyző kéz írásával mutat hasonlóságot. A

püspök szó *pispek* alakban csak a méltóságsorban fordul elő, az Aranybulla fordításában minden esetben *pyspek* formában van írva. A két példányban a legszembetűnőbb különbség a *nádor* szó írása, mely a Nádasdy-példányban mindig *nadrispan* alakban, míg az Orsich-példányban *nador(ispan)*-ként fordul elő. A két példány közötti további eltéréseket a szövegben jegyzetként jelölöm.

Az Aranybulla újra felbukkant fordítását tartalmazó papírfüzet mai formájában utólagos összeállítás eredménye, melyre 1851 után került sor. II. András törvényének latin szövegét és magyar fordítását két különböző kéz jegyezte le. A méltóságsor magyar fordítása külön oldalra került, majd miután ez az oldal elhasználódott-elrongyolódott, a 17. század elején egy harmadik kéz újra leírta, és a hátlapjára feljegyezte az 1614. évi lucakalendáriumot. Mindezek alapján az Aranybulla-fordítás lejegyzését mindenképpen 1614 elé kell kelteznünk. A 14. paginán olvasható tollpróbák alapján azt az oldalt (és az ív mára elveszett másik felét, ami a füzet első borítólapja lehetett) joggal köthetjük Zrínyi Miklós horvát bán és Frangepán Kristóf környezetéhez. Csábító a gondolat, hogy az Aranybulla fordítása ezen példányának a 16. század második felétől a 17. század közepéig való folyamatos használatát feltételezzük, de további adatok hiányában ez nem igazolható.

Az Aranybulla fordítása

Azonkepen semmÿ zedõt vedõt sem az zabadossok adaiath megh nem wetetÿhek, az Nemessek Jozagan, ez fölõt sem hazokra sem falwÿokra, az okaiert hogÿ raythok elnenk nem zallwnk, ha nem ha hÿwatalassok lezeunk, Ezenkepen az egÿhaz Jozagan sem wetetwnk³ semÿ zedõt vedõt.⁴

Ha walamelÿ Nemes embernek holta thërthÿnÿk, es ew nekÿ fÿw Magzatthÿa nem Marad, az ew Jozaganak negied reze Leanÿara zallÿon, az thobÿbol azth mÿwelÿe az mÿ nekÿ thetzÿk, ha kedÿgh testamentom nekewl thorthenÿk halala, a mell kozelb walo atthÿafÿaÿ wadnak, Jozaga azokra zallÿon, ha semmÿ Nemzethsege Nÿnch kÿralra zallÿon.

Az warmegÿe Ispanÿa Megh ne Itelÿe az Nemessegh⁵ Jozagath ha nem Itelÿen olÿ pörth kÿ penz dolgath es desma dolgath Illethÿ, Towabba wgÿan azon warmegÿe Ispanÿa eggeth se Itellÿen megh az Kÿral wdwara Nepeben ha nem thÿak az ew warmegeÿeth. Az kÿral Bÿloch Ispanys megh Itelliek az lopokath es tolwajokat de wgÿan azon warmegÿe Ispanÿa zekÿben.⁶

³ Ez a szó hiányzik a Nádasdy-példányból, a margón pótolták.

⁴ A cikk latin szövege mellé másik kéz a margóra beszúrt egy megjegyzést, mely a ragasztás miatt ma csak félig olvasható: [...] liberorum [...] octo [denar]ii ex consti[tutione] Colmani (!).

⁵ A Nádasdy-példányban: *nemessek*.

⁶ A két példány között itt mutatkozik az egyik legjelentősebb eltérés. A Nádasdy-példány az *ad pedes tamen ipsius comitis* latin szerkezetet két változatban adja vissza (*wgÿan azon warmegÿe*

Azonkepen az mell Nepek özwe eskewznek es özwe partholkodnak, azokat az minth zokthak lopoknak Ne mondhassak.

Ha kedÿgh az kÿral az orzagon kÿwewl hadakozÿk az nemessegh ne tarthozzek vele elmennÿ fÿzetes nekew⁷, ha Kedÿgh az Kÿral az hadbol megh Jew⁸ az Nemessegen⁹ hadakozo Bÿrsagoth Ne wehessen.

Ha kedÿgh az orzagra ellensegh Jewene az Nemessegh tharthozzek fel tamadnÿ, es Mindÿaÿan hadba Mennÿ.

Azonkepen ha az orzagon kewewl hadakozzwnk walakÿnek Ispansaga wagÿon, es walakÿ penzewnketh felwetthe welewnk el thartozzek Jewnnÿ.

Az Nadorÿspan mÿnden Embert, kÿ ez orzaghbely walogatas nekewl megh Itellien, de az Nemessek pörÿth kÿ feÿe Jozaga Wezedelmebe Jar, kÿral hÿre nekewl el ne wegezhesse.

Az zÿrzeth Bÿraknak a Kÿral wdwaraban Vice Bÿraÿok thõb ne lehessen Egnel.

Az orzagh Ispannÿa mÿgh az Kÿral wdwaraban wagÿon mÿndeneketh megh Itelhessen, es az mell pÿrth az kÿral wdwaraban elkezdeth, azth azerth Mÿndenewth el wegezhesse. De mÿkor az ew¹⁰ Jozagaban Lakÿk akkor ne Bothÿat-hasson Idezeo emberth kÿ, Se az pörõsõketh eleÿkbe ne Ideztethesse.

Az mell Jobbag Vrnak thÿzthÿ wagÿon es az hadba thorthenÿk halala, Annak fiat Vagÿ atthÿafÿath az kÿral Melto tÿzthel megh aÿandekozza, Azonkepen ha mel Nemes embernek az hadba Lezen halala Kÿral az mÿnth Nekÿ thettzÿk fiat megh aÿandekozza.

Ha walamel Jambor Idegen Nemzethnek Ez orzagban thõrthenÿk Be Jewesse, Orzagh akarattÿa es tanathÿa Nelkewl tÿztre ne mehessen.

Ha thõrthenÿk¹¹ az Nemes azzonÿoknak Vrok megh hal, wagh thorwen szerÿnth megh olÿk, wagÿ Baÿ wÿadalban halala Lezen, es akar mÿkkeppen egÿeb keppenÿs az ew Jeg Rwhaÿoktul megh ne fozthassanak.

Az Jobbagh Vrak Vgÿ ÿarÿanak az kÿral wdwaraban, mikor mennek akar hol egÿebewtthÿs, hogÿ az zegen kÿzsegeth ne fozzak ne nyomorgassak.

Ha walamelÿ warmegÿe Ispannÿa az ew Ispansaganak Moggÿa zerÿnth Magath thÿztesseggel nem Wÿsely, az ew¹² warmegeÿeth Nyomorgattÿa, Mind az orzagh eleoth le wonnÿak tÿztyth zegÿenere, es az mÿtth gonozwl el wetth azth wele hatra Adassak.

Ispannÿa elewth, es vgÿan azon warmegÿe Ispannÿa zekÿben), mÿg az Orsich-pÿldányban csak a mäsodik változatot olvashatjuk.

⁷ A w felett a szóban sajátos karakter szerepel. Ezt a kiadásban azért e-vel adom vissza, mert a helyesírás-történet fényében a karakter vélhetően ezzel lehet azonos.

⁸ Lásd a 7. jegyzetet.

⁹ A Nádasdy-példányban: *nemesseken*.

¹⁰ Lásd a 7. jegyzetet.

¹¹ A Nádasdy-példányban a szó után: *hogÿ*.

¹² Lásd a 7. jegyzetet.

Az Kýral lowazý, Pezerý, Madarazý, az Nemessek falwyn ne Merýenek Elný, es¹³ zallaný.

Örëkbe el nem Adwunk Egez warmegiet, Sem Egýeb kýralý thýzteth, thowabba ha walaký Jozagoth Lelhet Igaz zolgalattýawal attul soha megh ne foztassek.

Azonkepen az Nemes ember, Bwthw wewe mý thewlewnk el mehessen az mý fýwnkhoz wagý a Nagtul kýthýnhez, es ez okaiertth Jozagaba Megh ne Banthassek, Se Megh ne karoseýthassek.

Ha walakýth az mý fýwnk Igaz thêrwen szerýnth megh sententiaz azth mý eleonkbe nem wezzewnk¹⁴, es az melý Pewr¹⁵ ew¹⁶ eleotte Kezdetýk mýgh wgýan othan wege nem zakath azthýs elonkbe nem wezzewk,¹⁷ wýzonth az mý fýwnk ezenkepen.

Az warakhoz tarthozo Jobbagýok, az ew szabadsagok szerýnth fýzessek az Adoth, az mýnth az zenth kýral el wegezthe Azonkepen az Idegen Nemzethýs fýzessen a zabadsagh szerýnth, ký regtul fogwa wagýon Nekýk Engedwe.

Az dezmath penzel ne tharthozzanak megh walthaný, ha nem¹⁸ az mýth az fewld theremth, wagý Bor wagý Gabona azth fýzessek, ha ebbe a Pýspekek ellen tarthok leznek, nem Segethewnk Nekýk.

Az Pýspekek az mý lowaýnknak desmath ne Aggýanak, az Nemessek Jozagáról, Thowabba az Pýspekek Jobagý Ne tarthozzanak desmath hordaný az Kýral Jozagaban.

Az mý Dýznaýnkath az Nemessek Erdeýn es Retheýn Ne eorýzzek Kedwek es Akarathýok ellen.

Az mý wý penzewnk eszthendeýgh tarthýon hwssettul fogwa hwswehýgh, es olýan¹⁹ Penz legýen az mýnemeo wolth Bela kýral Ideýeben.

Sýdok, es Zerethýenek ne lehessenek Penz werew²⁰ Kamora Ispanok²¹, ha nem affele thýzteth ez orzagbelý Nemessegh wýselhessen.

Az Soth ne tarthýak az orzagnak a kezepýn, ha nem²² thýak Zalochon, es Regecznem es az wegekben.

¹³ A Nádasdy-példányból a szó kimaradt.

¹⁴ A Nádasdy-példányban: *vezek*.

¹⁵ Lásd a 7. jegyzetet.

¹⁶ Lásd a 7. jegyzetet.

¹⁷ A Nádasdy-példányban: *vezek*. És lásd a 7. jegyzetet.

¹⁸ A szón okleveles rövidítést alkalmaztak.

¹⁹ A Nádasdy-példányban: *ollý*.

²⁰ Lásd a 7. jegyzetet.

²¹ Noha a latin szöveg a két példányban teljesen megegyezik, jelen változatból innen kimaradt a *salinarii et tributarii* szavak fordítása.

²² A szón okleveles rövidítést alkalmaztak.

Idegen Nemzethnek ez²³ orzagon Kewewl Jozagoth ne Aggýanak ha Adnak²⁴ azth az orzagbelý ember hozzýa walthassa.

Az Nesth Bewrth Be fýzessek, az mýnth Kalman kýral el wegezthe.

Ha kýth thérwen zerýnth megh Sententizýaznak, azth az hatalmas megh ne Ottalmazhassa.

Az warmegýe Ispannýa thýak az ew Ispansaga Igassagawal elýen, az thèbbý kýral zamara legýen, wgý mýnd chyeber penz, wam ékrék, es az Waraknakýs keth reze kýral Býrodalmaban legýen.

Azonkepen az Negý Jobbagý wrtwl, Nadorispantul, Bantul, es Keth orzagh Ispannýatul kýraletul es kýralne azzonýetul el walwa, Senky keth thýztheth ne tarthasson.²⁵

Hog kediglen Ez mý engedelmewnk, es zérzessewnk mýnd mý Idenkben, es mýnd az mý megh Maradekonk ýdeýeben erews legýen, Irattok ezeketh heth lewelben mýnd Egý Igen, es megh ereoseýthêthewk az mý Araný pechýethwnkel, Annak eggýk kewldessek Papanak, hogy wýs az ew²⁶ kenveben²⁷ Irassa, az Massýk az hispýthalban, az harmadýk az templomban Alýon, a Negýedýk Kýralnak Maraggýon, az ewthedýk az ezthergamý Capthalomban, az hathodýk az Kalachaý kapholomban alýon, a hettedýketh tarthýa Nador Ispan ký Iew²⁸ szerýnth Lezen, annak Ez Iras, Mýndenkor zême elewth legýen, es ez megh zerezewth dolgokban Ne teweleggýen, Kýralthýs az nemessegethýs Egýebekethýs Ne engeggýen tewelgený, hogý Ewkýs ewrwlýenek az ew szabadsagoknak es ezeketh nekewnk es az mý megh maradekwnknak hýwek Legýenek, es az Kýralý Koronáyanak²⁹ az mýwel tharthoznak szolgálýanak.

Wegezthewk aztýs hogý ha mý wagý mý wthanwnk walaký az Jewendew Kýralýok kezzül³⁰ ellene Jarna az mý masthaný zeresewnknek walamýkor, Mýnd az Pýspek wrak, es mýnd az Jobbagý wrak, es mýnd ez³¹ orzagbelý Nemessek Mýndýaýanes Eggýenkýnthýs, mýnd az mastanyak es Mind az Jewendewk, mýnden hýtlensegnek zegýen wallassa nekewl, azaz hýwssegek týztessegek megh maradassaban, mýnekewnk es mýnd az³² wthanon walo Kýral[kihúzva:

²³ A Nádasdy-példányban: *az*.

²⁴ A Nádasdy-példányban: *annak*.

²⁵ A cikk latin szövege mellé egy másik kéz megjegyzést tett a margóra, mely a ragasztás miatt ma félig olvashatatlan: [...] *iste [...] regnorum [...] ei [...]natie*.

²⁶ Lásd a 7. jegyzetet.

²⁷ A Nádasdy-példányban: *Cronikáiban*.

²⁸ Lásd a 7. jegyzetet.

²⁹ A Nádasdy-példányban: *Coronanak*.

³⁰ Lásd a 7. jegyzetet.

³¹ A Nádasdy-példányban: *az*.

³² A szó a sor felett beszúrva szerepel.

vn]knak ellenek alhassanak es ellenek mondhassanak, erekewl êrêkke, ez mÿ masthanÿ zerzewssewnknek ereÿewel es hathalmawal.

Kelt Klerus keze által, kÿ Egrÿ prepost, es az mÿ Kÿralj Vduarunknak Cancellarius, az megh testesult igenek uthanna Ezer, ket zaz, huzon ket eztendoben. Ezek aki[k]³³ az kik az fÿw zenth egÿházakban papÿ feiedelmek uoltak, Elsÿ tiztelendo Eztergami Janos Ersek, Masik Kalochaj Vgron Ersek, Chÿandj Desiderius Pÿspek, Vezpreni Rubertus Pisppek, Egrÿ Thamas Pisppek, Zabragj Istuan Pisppek, Varadj Alleksandor Pisppek, Pechj Berthalan Pisppek, Gewrÿ Cozma Pisppek, Vaczj Bereczk Pisppek, az mÿ kiralszagunknak tyzenheth Eztendeieben.³⁴

Irodalom

- BERLÁSZ JENŐ 1966. Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára. In: WALDAPFEL ESZTER szerk., *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963–1964*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 251–264.
- BORSA IVÁN 1969. A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára 1. A gyűjtemény kialakulása. *Levéltári Közlemények 40*: 289–323.
- Die Matrikel der Universität Wien*. V. Band (1659/60–1688/89). Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1975.
- DÓRY FERENC 1906. Az aranybulla XVI. századi magyar fordítása. *Magyar Nyelv 2*: 448–454.
- GILICZE GÉZA 2009. *Magyar Zsoltár 151 verses parafrázisban. Fordította Bogáti Fazekas Miklós 1580 és 1590 között*. A szöveget gondozta GILICZE GÉZA. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- INDALI GYÖRGY 1967. Horvát István könyvtára. In: WALDAPFEL ESZTER szerk., *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 98–102.
- KOVACHICH, MARTINUS GEORGIUS 1798. *Supplementum ad vestigia comitorum apud Hungaros I*. Budae.
- Magyar Digitális Vízjel Archivum*
URL: <http://belyegmuzeum.hu/MAPAVIT-DMVA/21734.html>. (2023. január 23.)
- Magyar néprajz 8. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Főszerk. DÖMÖTÖR TEKLA. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt 1–2*. Budapest, Athenaeum.
- TÓTH VALÉRIA 2022. Az Aranybulla 16. századi (első) magyar nyelvű fordításának helyesírás-történeti tanulságai. In: ZSOLDOS ATTILA szerk., *Aranybulla 800*. Budapest, Országház Könyvkiadó. 201–224.

³³ A ragasztás takarja a szó végét.

³⁴ Az utolsó cikk magyar fordítását bizonyosan egy harmadik kéz másolta le, ezért ebben a részben figyelhető meg a legtöbb eltérés a Nádasy-példányhoz képest.

VÉGHÉLYI DEZSŐ 1861. Időjárási följegyzések a XVII. századból. *Győri történelmi és régészeti füzetek 1*: 174–175.

ZSOLDOS ATTILA 2022. *A 800 éves Aranybulla*. Budapest, Országház Könyvkiadó.

Another Hungarian Translation of the Golden Bull of King Andrew II

The first known Hungarian translation of the so-called Golden Bull of King Andrew II (1222) was made in the 16th century. Until now, only one copy of it was known. Recently, in the Archive of the Orsich (Oršić) family kept in the Hungarian National Archives, another copy is (re)discovered, which in some points is different from the widely known one. The paper describes the new translation and shows the differences between the two copies.

Keywords: Golden Bull, Hungarian translation, early modern history, history of the Hungarian language

B. Halász Éva

ORCID: 0000-0003-1044-7407

ELKH TKI-MNL-SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport

halasz.eva2005@gmail.com

Piliscsaba/Klotildliget nyelvi tájképe

HEGEDŰS ATTILA

1. Az utazó, ha addig nem ismert területre téved, érdeklődéssel tekint az elé táruló tájra. Számára az első benyomások lesznek a meghatározók, ezekre épülnek rá a továbbiak. Milyen emberek lakhatnak ott, mit szeretnek, mit tartanak fontosnak — és ezen attitűdök megnyilvánulnak-e a környezetükben? Hogyan nyilvánulnak meg ezek látható formában az idegen számára még a lakosokkal való közvetlen találkozás előtt? Mit mond a sajátos nyelvi tájkép a településről? Összefügg-e ez a nyelvi tájkép a helynevek ismert kategóriáival, több-e ennél vagy kevesebb, vagy egyszerűen csak más? Ebben a rövid írásban ezen kérdések megválaszolására teszek kísérletet Piliscsaba város és ennek egyik része, Klotildliget nyelvi tájképének megrajzolásával.

2. A nyelvi tájkép fogalma a szociolingvisztikában nagyjából az 1990-es évektől kezdve jelenik meg mint tanulmányozandó, a nyelv, a táj és az ember háromszögében megjelenő jelenség. „A nyelvi tájkép a köztereken megjelenő feliratok összességét foglalja magában” (GALGÓCZI-DEUTSCH 2013: 145): „A közúti jelzőtáblák, a hirdetőtáblák, az utcanevek, a helynevek, a kereskedelmi egységek jelzései és a kormányzati épületek nyilvános feliratai alkotják az adott terület, régió vagy városi agglomeráció nyelvi tájképét” (GORTER 2017: 32). A nyelvi tájképre irányuló vizsgálatok sikerrel tudják megragadni a városokban megfigyelhető különböző rétegeknek, csoportoknak az együttélés különböző szinterein megnyilvánuló, nyelvileg is megragadható különbségeit, megjelenési sajátosságait. Az idézetben előforduló „nyilvánosság” a fő szempont, a szembe-tűnőség, az azonnali hatás pillanatnyiséga. Ugyanakkor az itt megemlített helynevek általánosságban egy további, egy mélyebb megismerés felé is teret nyitnak/nyithatnak, hiszen — amint RESZEGI KATALIN írja — „a helynevek tanulmányozása tehát sokat elárul a nyelvről, a közösség értékeiről, hiedelmeiről, a környezetről, a gazdaságról és a történelemről, e nyelvi elemek ugyanis tükrözik az emberek alapvető kapcsolatát a lakóhelyükkel, illetve a területre vonatkozó enciklopédikus tudásukat” (2018: 174).

A nyelvitájkép-kutatás a magyar nyelvű szakirodalomban főként a határainkon túli, a kisebbségben élő magyarságnak a helyi nyelvi tájképben való megje-

lenését dokumentálja (vö. BERÉNYI szerk. 2013, TÓDOR-TANKÓ-DÉGI szerk. 2017, SORBÁN 2021). A többnyelvű környezetben a köztereken megjelenő névtábláknak ugyanis szimbolikus jelentése van, VUKOV RAFFAI ÉVA szerint a táblák megtervezésében benne van a tervező saját világlátása és nyelvi attitűdje, továbbá benne van az ott élő lakosság azzal, hogy kinyilvánítja álláspontját a táblákkal, feliratokkal kapcsolatban (2013). BENÓ ATTILA szerint: „az elsődleges vizuális realitáson túlmenően annak a nyelvpolitikai, ideológiai háttérnek a feltárása látszik hasznosnak, amely magyarázatot ad a nyelv vizuális köztereken való megjelenítésének kérdéseire. A szociolingvisztikai kontextus elemzése szempontjából az tekinthető relevánsnak, hogy mire utal, miről vall közvetve vagy közvetlenül a nyelvi tájkép, a vizuális környezet” (2018: 43). A nyelvi tájképben tehát megmutatkozik a nyelvpolitika, a nyelvi ideológiák, a nyelvek etnolingvisztikai vitalitása, a nyelvek viszonya, diglosszia jellegű funkcionális eltérések, a nyelvek jogi státusa; a nyelvek presztízse; a politikai és szimbolikus hatalmi viszonyok; mindez összefüggésben van az identitásképzéssel és -erősítéssel két- és többnyelvűségi helyzetben; mindezek mellett pedig a nyelvi tájkép révén kirajzolódnak a nyelvi tervezési feladatok is (uo.).

A nyelvi tájkép azonban nem csak szinkrón szempontból vizsgálható, hanem történeti változásában is: fotók, képeslapok, bélyegek és azok felülbélyegzése, összeírások nyelvi változása stb. (vö. GALGÓCZI-DEUTSCH 2013, CSERNICKSKÓ 2016, KOZMÁCS 2018) egyaránt adalékol szolgálhat a nyelvi tájkép változása szempontjából. Mindez illusztrálhatja a népesség, a viselkedési formák, a mentalitás megváltozását, jelentheti a terület megváltozását (pl. új lakóparkok létrejötte, új építési telkek kialakítása, telkek felaprózódása stb.), és jelenthet divatváltozást is.

3. Piliscsaba település Pest vármegye északnyugati részén a Pilisvörösvári járásban található, 2013-tól városi rangú, népessége mintegy 8 500 fő. A település környéke évezredek óta lakott hely, a törökök idejében azonban teljesen lakatlanná vált. A Budáról Esztergomba tartó út (10-es főút) mellett található város csak a 18. században települt újjá, amikor is szlovák, majd német nyelvű telepek költöztek a helységebe. 1781-ben készült el a barokk katolikus templom. A klarissza rend által birtokolt település a rend feloszlata után 1808-tól kezdve József nádor birtokába került. Fia, József Károly főherceg örökölte apja birtokát és rajta létrehozta a Klotild villatelepet, melyet feleségéről nevezett el. Az Esztergom–Budapest vasútvonal 1895-ös megnyitása nagy jelentőségűvé vált *Klotildliget* (ma vasúti megálló nevében látható a felirat) megteremtésében, olyannyira, hogy a telep 1925-ben kivált a községből, de 1950-ben visszacsatolták Piliscsabához.

A 19. és a 20. század folyamán az egyesített község nemzetiségi arányai megváltoztak, egyre több magyar és cigány lakos települt be. Ennek a lakosságváltozásnak sajnos része volt az is, hogy 1946-ban 1 195 német ajkú és származású

embert telepítettek erőszakkal Németországba (VÖRÖS 2016: 126). A 2011-es népszámlálás során a lakosok 86,4%-a magyarnak, 4,1% cigánynak, 7,1% németnek, 1,5% szlováknak mondta magát.

A részben még ma is elkülönülő Klotildliget mellett a városhoz több lakópark is tartozik: Csabagyöngye, Magdolna-völgy, Garancstető, Garancsliiget, Fényesliiget, Álomvölgy. 1994-ben a helységbe települt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, mely 26 év után elhagyta a várost. Campusa a rajta levő épületekkel a Makovecz Alapítvány kezelésébe került. A Templom téren található a Hauck János Német Nemzetiségi Iskola, a József Attila úton a Dr. Szepesi László Mezőgazdasági Technikum, Szakképző Iskola és Kollégium, a Béla király úton pedig a Páduai Szent Antal (2013-ig Ward Mária) Katolikus Általános Iskola és Gimnázium.

4. A városra jellemző számos vonás, amely a Budapest környéki agglomeráció településeire is jellemző. Budapest felől érkezve szembeötlik az *Aldi*, a *Mol*, a *Rossmann*, a *Diego*, majd a *Coop* több üzlet feliratán is. Alig beérve a városba, egy hosszú téglafal (mögötte a Pázmány Péter Katolikus Egyetem egykori campusa — a rajta levő épületek feliratai [*Justineum*, *Anselmianum*, *Augustineum*, *Stephaneum* stb.] már csak a mikrokörnyéket jellemzik), melyre valaki fehér festékkal, nagy betűkkel a következőt festette: *sic transit gloria mundi*. A latin nyelvű felirat többrétegű utalást tartalmaz, melynek értelmezéséhez szükséges egyrészt a történelmi tapasztalat (egykor itt magyar katonai laktanya volt, melyet 1945 után a szovjetek foglaltak el [megépítve mellette emeletes öröklakásaikat is a tiszték és családjaik számára]); másrészt az ismeret arról, hogy a Bölcsészkar eredeti törekvése (alapító dékánja nyomán) az erős latin irányultság; és felötlük benne a piliscsabai egyetemi oktatás fellendülése és lassú elhal(aszt)ása is. A városba beérkezhetünk a 1133-as közúton Zsámbék–Perbál–Tinnye felől is. Még a város névtáblája előtt találjuk az *Üvegtigris* filmekből jól ismert büfét (és rajta a feliratot) a Garancsi-tó partján. A város hangulatához ez is hozzájárul: az idegen utazóban felidéződhet ennek emléke és ezáltal az „ittthon (Magyarországon) vagy” élménye is. Noha a büfét már nem Lali (Rudolf Péter) üzemelteti, a bódé jelenléte (főként esti kivilágításában) az ide/haza térő számára az otthon érzését jelenti (környéke pedig a város lakóinak kedvelt pihenőhelye)

A városban nem jellemzőek az idegen nyelvű feliratok. Találunk ugyan néhányat (pl. *Aynex Kft. Exoticland*, *Euroknife*, *Pilis Gym*, *B-Angel Pilis Security*, *Topic Center* stb.), de ezek a piliscsabai kereskedelmi, üzleti életben számra elenyészőek. Idegen elemet néhány egyházi jellegű intézmény nevében találunk még (*Josephinum*, *Béthel Evangélikus Missziói Otthon*, *Siló Önálló Élet Központ és Társasotthon* [Siloe: a Gihon-forrás vizét a városba vezető csatorna Jeruzsálemben]). A városban (és főként Klotildligeten) egykor több szerzetesrend is tevékenykedett, ezért sem meglepőek a több helyen is megjelenő egyházi intézmé-

nyeket jelölő feliratok (*Lelkiszolgálat Háza, Római Katolikus Plébánia, Nagyboldogasszony Ház, Karitás Római Katolikus Egyházi Szeretetszolgálat*), még a *Klarissza Udvar, Klarissza Ház* is (melyben a városi könyvtár is található) ezt az egykori egyházi tulajdonosokra utaló nevet hordozza.

A kisvárosban számos (mintegy tájékoztató jellegű) felirat található, mely csupán a funkcióra utal [mivel ezeket általában intézményjellegűnek tartom, a helyesírásban is ezt az intézményjellegűt követem] (*Gyógyszertár, Városháza, Sportpark, Gyermekfelügyelet, Gyógytorna, Kézi Autómosó, Pékség Cukrászda, Lovarda, Falumúzeum, Pékség Kávézó, Filléres Bolt, Takarékszövetkezet, Fodrászat Kozmetika, Cserepeslemezek, Posta, Lovas Családi Udvar, Piac, Faiskolai Lerakat, Kézműves Kovászos Pékség Kávézó Mannázó* [!], *Szociális Gondozó és Családsegítő Központ* stb.). Több esetben ez a szimpla funkciójelleg kiegészül fantáziánévvel is (*Stílus Hajvágószalon, M.Á.K. Kézműves Cukrászda, Továbbjutás Rendezvénykert, Kipp-Kopp Angol-Magyar Családi Bölcsőde, Óperenciás Gyerekkönyvek és Játékok Háza, Pont Kereskedés, Árkus Irodatechnika, Salvia Gyógyszertár, Édes Anna Cukrászda, Udvarház Üzletközpont, Napsugár Óvoda, Onix Szépségbarlang, Balance Masszázsstúdió* stb.), és meglehetősen sok tábla tartalmazza/hirdeti az itteni vállalkozók, boltok, cégek személynévi elemeit (*Paxián Ingatlaniroda, Újvári Gumi, Hámori Autósbolt, Baják és Társa Építőipari szolgáltató Kft., Hermann Optika, Kohlhoffer Faipari Kft., Lantos Ékszer, Szlojó* [Szlovák József nevének kezdőbetűiből] *Kft. Hús-, Hentesáru, Emese Zöldség Gyümölcs, Csordi Autó Autósbolt, Dalos Építőanyag, Peller Kő, Csiki és Társa Kkt., Styevola és Fia Kft., Eta néni vendéglője, Kati néni kocsmája* stb.). Eme utóbbi vonás utal a vállalkozás/vállalkozó megbízhatóságára: a helyi közéletben ismerik a személyt, aki nevét is adja a munkájához, vállalkozásához. Megbízhatóság, kölcsönösség jellemzi tehát nagy mértékben az itteni emberi kapcsolatokat. Néhány esetben a felirat nem kellően tájékoztató, az idegen számára nem egyértelmű: ilyen például a *Céh Egyesület* felirat, mely nem intézmény, hanem egy közösségi ház falán olvasható, a *Márkakő Kft.*, a *Pepi Sped Kft.* melyeknek neve nem túl sokat árul el a funkcióról, inkább csak sejteti a tevékenységet, a *Tűzmadár Kft.*, amely háztartási készülékeket forgalmaz. Szójátékot tükröz a *Béfonya* [egy zöldség-gyümölcs kereskedés] cégfelirat.

Van néhány felirat, melynek szimbolikus jelentősége van. Ilyen a *Falumúzeum* (egykori *Udvarház*) és a *Piac* mellett található, az egykori Nagy-Magyarország szétszakadását ábrázoló emlékmű, melynek felirata: „*Összetartozunk*”. Néhány, a város életében korábban fontos szerepet betöltött személy emléktáblájának felirata is ezt a helyi összetartozás-érzést erősíti: *Dr. Mindszenti Imre* (több évtizeden át a város családorvosa volt) emléktáblája az orvosi rendelő kertjében, *Hidas György* (pedagógus, néptáncoktató) emléktáblája a *Városháza* kertjében. És ehhez az összetartozás-érzéshez tartozónak érzek egy bon mot-t: „Miből élnek

az itteniek? Egymásból.” A szombati piac napján a termelők ugyanis elhozzák ma is a terményeiket a központi Piacra, továbbá e mondásnak megvan a korábbi időkre utaló alapja is: a falusiak közül többen vállaltak egykor állást a módosabb klotildligeti villatulajdonosoknál házmesterként (a villa őrzése), kerti munkásként (VÖRÖS 2016: 100).

A városképhez hozzátartoznak a közterületelnevezések is. Ezekben ugyanúgy, mint az országban általában (mind az utcanevekben mind a terek elnevezésében) gyakoriak a tiszteleti elnevezések, ilyenek olvashatók a már említett oktatási intézmények névtábláin, és ez található a *Benedek Elek Óvoda* nevében is. Jellemző különbség figyelhető meg ugyanakkor a régi falu és az újabb részek közterületelnevezései között. Az egykori falu ugyanis a Fő út két oldalán és attól délre települt, az utcanevek itt általában motiváltak: *Garancsi út, Kálvária út, Hegy utca, Máriapark utca, Árok utca, Végső utca, Új utca, Temető utca*. Klotildligeten a *Kenderesi út, a Hegyalja utca, Szántói út* és a *Csévi út* kivételével a tiszteleti névadás dominál, a magyar történelemben és kultúrában jelentős személyek nevei köszönnek vissza az utcanévtáblákról: Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Deák Ferenc, Széchenyi István, Damjanich János stb. Van azonban két egyéb sajátossága is a klotildligeti közterület-elnevezéseknek. Mivel ez a terület mesterségesen alakított ki, elnevezései is egy jellegzetes névbokrosítás termékei: királynevek jelennek meg a kelet-nyugati hosszanti közlekedésben (*Szent István király útja, Szent László király útja, Kálmán király útja, Béla király útja*), illetőleg Klotildliget nyugati részén az *Álmos vezér útja, Árpád vezér útja* és az *Attila út* mutat sajátos névbokrosulást. A másik jellegzetesség a terület életében meghatározó, azzal összefüggésbe hozható személyek névadói szerepe. Így megjelenik a személy a *József főherceg tér, a Klotild tér* (az ő nevük a terület egykori tulajdonosára utal) és a *Dévényi Antal utca* elnevezésében (Dévényi Antal erdőmérnök a pilisi terület újra fásításának kiemelkedő alakja, akinek nevét a Nagy-Kopaszon (447 méter) álló *Dévényi Antal-kilátó* is őrzi). Névbokrosítást találunk még a Magdolnavölgy lakóparkban is (*Kőrís fasor, Nyárfa fasor, Juhar fasor*).

A feliratok, táblák között találunk egy mosolyt fakasztó táblát is: a *Piliscsaba* vasútállomásnál három, azonos méretű táblát állított fel a sínek mellett a MÁV, rajtuk ez áll nagy betűkkel: „Az átjáró csak a peronok megközelítésére vehető igénybe”. Logikus következtetés: elhagyásukra már nem. E felirat azért is megmosolyogtató, mert a klotildligetiek számára gyalogosan csupán ezen az átjárón közelíthető meg a város többi része, a tábla értelmetlensége önmagáért beszél.

Összegzésként: mit árul el ez az így bemutatott nyelvi tájkép az itt élő közösségről? Piliscsaba is beletartozik abba a sorba, melybe számos, faluból lett település beleillik: nincs(enek) egységes városi tere(i), legfőbb „ere” a város belterületén Fő utcának nevezett 10-es országút a maga erős forgalmával, szatellit lakóparkok a maguk külön életével, hiányos burkolatú és csatornázottságú utcák

— de mindezek ellenére (bár az idegen ebből nem sokat lát) élénk közösségi élet jellemzi. Egy magyar kisváros, amelyben a különböző nemzetiségek magyar közösségként élnek, megőrizve nemzetiségi identitásukat (erről szól a német nemzetiségi iskola, a szlovák nyelvtanfolyamok, a Céh Egyesület cigány rendezvényei), a munka becsületét (erre utalnak a személynévvel jelölt vállalkozások), az egymás iránti érdeklődést (a közösségi élet eseményei a szüreti felvonulás és bál, a Csaba-napok rendezvénysorozat, a *Csücsökben* (a név feliratát lásd VÖRÖS 2016: 79) nyaranként megrendezett utcabál stb.; a *Piliscsaba SE* táblája pedig felidézi a sportéletet).

5. Milyen viszony lehet a nyelvi tájkép és a helynévgyűjtés között? Elősegítheti-e a nyelvi tájkép szociolingvisztikai ismerete az adott helység mélyebb megismerését? Nem felesleges információk halmaza-e a nyelvi tájkép rögzítése? E kérdések a Magyar Nemzeti Helynévtár Program esetében óhatatlanul felmerülnek. Szögezzük le: a nyelvi tájkép vizsgálata szinte kizárólag csak a belterületi neveket (és azoknak is csupán egy részét) hozza felszínre: utcanevek, emlékhelyek táblái, jelentősebb, felirattal rendelkező épületek feliratai tartozhatnak ide. Egykor a külterülethez tartozó, később azonban a beépített belterület egységeként a település lakosai által ismert elnevezések csak burkoltan és esetlegesen jelennek meg a nyelvi tájképben (így például a *Szállás*, amely településrészt ma is mindenki így ismeri, csak a *Szállás utca* névrészeként őrződik meg a névtáblán; vö. még ide *Csücsök*, VÖRÖS 2016: 79). Ugyanakkor viszont a gyűjtési útmutató felhívja a figyelmet a település nyelvi helyzetének megismerésére (E. NAGY–SZILÁGYI–VARGA–KIS 2022: 4.1.3), noha a szerzők e helyen az eltérő nyelvű lokális közösségek megismerését tartják fontosnak (és ez Piliscsaba esetében is érvényes lehet), de az egynyelvű közösségek esetében is előnyös lehet a gyűjtő számára a közösség mélyebb megismerése. A gyűjtési útmutató problémaként nevezi meg bizonyos épületek neveinek a státusát, és a helyi szokások megismerését ajánlja, nevezi követendőnek (vö. 5.4.), ehhez pedig a nyelvi tájkép feltáró munkája szintén használható. Az útmutató leszögezi: „Az optimális gyűjtési stratégia azt követően alakítható ki, ha legalább bizonyos mértékben megismertük a települést. A terepmunka megkezdése előtt nagy vonalakban már tisztában kell lennünk a település méretére, lakosságára, közigazgatási és (főként a határon túli települések esetében) nyelvi helyzetére vonatkozó adatokkal. Kizárólag ezeknek az ismereteknek a birtokában tudjuk eldönteni, hogy milyen közösségeket számon tartva, milyen lokális egységekben gondolkodva lehet a lakosság által használt nevek legnagyobb részét összegyűjteni” (E. NAGY–SZILÁGYI–VARGA–KIS 2022: 4.1.4.). Ugyanez a forrás igényként fogalmazza meg (4.2.1.) a település gazdasági-társadalmi helyzetének megismerését is. Ehhez különböző, esetlegesen elérhető forrásokat említ — ezeket pedig kiegészítheti, esetenként pótolhatja a nyelvi tájkép ismerete.

Irodalom

- BENŐ ATTILA 2018. Névtáblák, ideológiák, szimbolikus jelentések. In: TÓDOR ERIKA-MÁRIA-TANKÓ ENIKŐ-DÉGI ZSUZSANNA szerk., *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség 1.* Kolozsvár, Scientia Kiadó. 43–54.
- BERÉNYI JÁNOS szerk. 2013. *Tudományos diszkurzusok konferenciakötet.* Vajdasági magyar tudóstalálkozó 2013 Szabadka, 2013. április 13. Újvidék, A Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 2016. A változás megragadása a nyelvi tájképben: Kárpátalja példája. *Magyar Nyelv 112*: 50–62.
- GALGÓCZI-DEUTSCH MÁRTA 2013. A változó szociokulturális környezet tükröződése a nyelvi tájképben, Hódmezővásárhely példáján. *Névtani Értesítő 35*: 145–156.
- GORTER, DURK 2017. A nyelvi tájkép tanulmányozása: bevezetés a tudományterületbe. *Regio 25/3*: 31–49.
- KOZMÁCS ISTVÁN 2018. *Egynyelvű környezet, többnyelvű terek.* In: TÓDOR ERIKA-MÁRIA-TANKÓ ENIKŐ-DÉGI ZSUZSANNA szerk., *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség 1.* Kolozsvár, Scientia Kiadó. 221–227.
- E. NAGY KATALIN-SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA-KIS TAMÁS 2022. *Bevezetés a helynévkutatásba.* URL: <https://mnytud.arts.unideb.hu/bevhnkut/>
- RESZEGI KATALIN 2018. Helynevek — térszemlélet — mentális térkép. A nyelv, a helynevek és a tér összefüggései. *Magyar Nyelv 114*: 169–184.
- SORBÁN ANGELLA 2021. Melyik utca? Melyik tér? Nyelvi tájkép és szóbeliség. A diszkurzív térépítésről kisebbségi nézőpontból. *Kisebbségi Szemle 6/1*: 7–26.
- TÓDOR ERIKA-MÁRIA-TANKÓ ENIKŐ-DÉGI ZSUZSANNA szerk. 2017. *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség 1. Nyelvhasználat, nyelvi tájkép és gazdasági élet.* Csíkszereda.
- VÖRÖS ILDIKÓ 2016. *Klotildliget.* Budapest, Rabb-Infomédia Bt.
- VUKOV RAFFAI ÉVA 2013. A kódolt identitás mint a nyelvi tájkép alapeleme. In: BERÉNYI JÁNOS szerk., *Tudományos diszkurzusok: Konferenciakötet. Vajdasági Magyar Tudóstalálkozó 2013.* Újvidék, Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács. 178–183.

The Linguistic Landscape of Piliscsaba/Klotildliget

Hungarian National Toponym Directory Program undertakes the documentation of historical toponyms of the Carpathian Basin. Elemental demand of the revealing collection is to collect the toponym body of the given place by representing many aspects. One of these aspects is the presenting of the so-called “linguistic landscape”: What is the general impression of a foreigner based on the labels, boards, street names etc. of the place? What linguistic differences can be found in the names given by different nationalities? How dominant are the labels that are international or belonging to other languages? Is there any among them referring to local characteristics? The setting of the linguistic

landscape must be an important preparatory work of the collection. This study aims to contribute to this work by presenting the labels of the city of Piliscsaba with an eye on the possibly existing differences between the various parts of the city.

Keywords: linguistic landscape, toponym collection, name and local community, sociolinguistics

Hegedűs Attila
ORCID: 0009-0005-2971-0430
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
hegedus.attila@btk.ppke.hu

Beregszász református családnevei 1840 és 1895 között

HOMOKI ERIKA–KISS MAGDALÉNA

1. Bevezető

A nevek elemzése révén a nyelvtörténeti és művelődéstörténeti sajátosságok mellett olyan szociográfiai mutatók is feltárhatók, amelyek a név keletkezésének koráról, társadalmáról, etnikai eredetéről, rétegződéséről, migrációs útvonalairól és azok fokáról tanúskodnak. Jelen tanulmányunk célja Beregszász 19. századi családnévanyagának feldolgozása a bennük — a családnévvé váláskor meglévő — funkcionális-szemantikai jegyekre fókuszálva, a református felekezet egyházi anyakönyvének mutatói alapján.

Az összegyűjtött személynévi korpusz elemzésekor N. FODOR JÁNOSnak a kései ómagyar korból származó felső-Tisza-vidéki személynevek nyelvi elemzése (2010) kapcsán használt, HOFFMANN ISTVÁN tipológiáján (2008) alapuló modelljét követjük. Eszerint a névben megjelenő fő névadási motívumok a következők lehetnek: 1. az elnevezett egyéni attribútuma (individuális funkció); 2. az elnevezett kapcsolata egy másik emberrel vagy emberek csoportjával (perszonális funkció); 3. az elnevezett társadalmi szerepe, helyzete, állapota (szociális funkció); 4. a személy viszonya valamely helyhez (lokális funkció); 5. valamely dologgal, körülménnyel való kapcsolat.

2. Beregszász névviselei

Beregszász első lakosai solymások és vadászok voltak, majd a 13. században a bányakitermelés és földművelés révén megváltoztak a munkalehetőségek. Az aranybánya működésével párhuzamosan megindult a szőlőtermesztés is, így a 14. században az Orosz- és Lengyelországgal folytatott kereskedelem eredményeként a polgárság vált domináns réteggé. A gazdasági és társadalmi lendületet az 1566-os krími tatár támadások törtek meg, amikor felgyújtották a várost, a lakosságot pedig elhurcolták. A 17. században Eszterházy Miklós, Bethlen Gábor, később Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsánna vette birtokba a várost, a század végére viszont II. Rákóczi Ferenc fejedelemsége alatt a lakosság nagy része elmenekült. Mindezt a 18. század második felében kulturális-gazdasági fellendülés követte, olvasó- és énekegylet, temetkezési társulat alakul, fazekas-takács

egyesület, kerékgyártó és csizmadia ipartársulat, szabó- és cipésztársulat, tímár iparegyesület, kovács–asztalos vegyestársulat, izraelita–magyar egylet, ifjúsági kör, valamint lövész- és borászati egylet kezdi meg működését. A fentebb bemutatott ipari és életmódbeli változások lenyomata figyelhető meg a családnevek alakulásában is.

A gyűjtés levéltári, könyvészeti és egyházi dokumentumokon alapul, amelyek az 1840 és 1895 között élő református felekezetű emberek család- és keresztnéveit tartalmazzák. Alapforrásul a Névmutató a születési anyakönyvekhez 1840–1895 című gyűjtemény szolgált, amely a Beregszászi Református Egyház tulajdonát képezi. A jelzett időintervallumban a város etnikailag nagyrészt egységes település volt, a lakosság jelentősebb részét a polgárság körébe tartozó magyarság alkotta. Az etnikai megoszlás magyar–ruszin viszonylatban az 1880-as népszámlálás időpontjáig nem módosult számottevően; leginkább a jiddis anyanyelvű, oroszországi és galíciai zsidók egyre tömegesebb beköltözése eredményezett jelentős etnikai-vallási arányeltolódást Kárpátalja területén, köztük Beregszász városában. A város és a vármegye viszonylatában tekintve a magyarság arányát, megállapítható, hogy Beregszász lakosságának nagy hányada magyar volt, míg Bereg megyében a ruszinok számbeli fölénye volt jellemző RÉTHEY etnikai térképe alapján (1886).

Beregszászban a reformáció népes gyülekezetet eredményezett, mely a tiszta kálvini irányú reformáció elveit tette magáévá. A magyarországi reformáció két kimagasló alakja lett az itteni reformátusok lelkésze, Radán Balázs és Kálmán-csehi Sánta Márton, akik megkezdték az anyakönyvek vezetését. Ennek köszönhetően 1736-ban Bagaméri Sámuel nyitotta meg a latin nyelvű matrikulát *Tabelarium ecclesiasticum* címen.

A felekezeti arányok alakulását a következő évtizedekben az alábbi táblázat mutatja:

Évszám	Református	Római katolikus	Görögkatolikus	Zsidó
1786	1098	422	169	—
1870 ¹	2814	1531	718	1177

1. táblázat. Felekezeti megoszlások 1786-ban és 1870-ben

3. A magyar családnevek funkcionális-szemantikai elemzése

A református egyházi könyvtárban fennmaradt Névmutató születési anyakönyvekből 1840–1895 című dokumentumban összesen 766 családnév szerepel, amelyek jelentéstani rendszerezését N. FODOR (2010) családnevek funkcionális-szemantikai elemzési modellje szerint mutatjuk be.

¹ RÉTHEY 1886 alapján.

Fontos hangsúlyozni, hogy a családnevek a névtípus örökletességének kialakulása korának viszonyait tükrözik, az akkori névviselő attribútumáról árulkodnak. Később a név már egyszerű címkeként öröklődik, nem feleltethető meg az elnevezettek valóságos tulajdonságainak, csupán az apaági leszármazást jelöli.

3.1. Az elnevezett egyéni attribútuma

Ez az individuális funkció gyakran jelenik meg már a legkorábbi a névadásban. A névadásnak bizonyára ez az egyik legősibb formája, amely számos tájszó vagy már kihalt lexéma emlékét őrzi.

3.1.1. Tulajdonság

Külső (testi) tulajdonság. A látható, külső megkülönböztető jegy általi denotáció alapja, hogy a személynévül adott tulajdonság jellemezte viselőjét, illetve a névadó azt kívánta, hogy a tulajdonság idéződjön fel a név viselőjében (B. GERGELY 1981: 65). Ezek a nevek a *Balogh* 'balkezes', *Birta* 'erős', *Deli, Fejes* 'a fej jellemző alakja vagy mérete', *Fekete, Hájjas, Hosszú, Kis(s), Kopasz, Kormos* 'sötét bőrű', *Nagy, Szarka, Szopó, Szőke, Szűk, Tar, Veres/Vörös, Vékony, Zsiros*. Ez a motívum 21 családnévben fordul elő, 2,7%-át alkotva a gyűjtésnek.

Belső (lelki) tulajdonság. A név utalhatott a névviselő valamilyen adottságára, annak hiányára, szokására. A mai nevek jelentős részét alkotja a születéskor kapott predesztinációs vagy kívánságnév, amellyel az újszülöttnak valamilyen jó tulajdonságot szeretnének a neve révén megadni, esetleg kívánni. Ide tartoznak olyan alakulatok is, amelyek ragadványnévből vagy felnőttkorban alakultak ki a névviselő jelleme alapján, így közvetlenül válhatott családnévvé. A vizsgált nevek körében ebbe a csoportba sorolhatók az *Angalét* 'ácsorgó, lebzselő, lassú' (ÚMTsz.), *Bornemissza* 'bort(nem)ivó', *Éles* 'eszes vagy támadó, durva', *Hadar, Hamar* 'gyors', *Peres* 'vitázó', *Siket, Siró, Szarka* 'tolvaj', *Szenyves, Tompa, Víg, Vas* 'erős'. A *Szarka* családnév nem közvetlenül, hanem metaforikusan fejez ki belső tulajdonságot. A belső tulajdonságra utaló nevek száma összesen 40, arányuk 5,2%.

3.1.2. Szavajárás

Valószínűleg egyes személyek gyakran emlegettek egy bizonyos szófordulatot, ami idővel meghatározó és egyben megkülönböztető jegyükké vált. A kezdetben ragadványnévként, esetleg gúnynévként adott nevek egy részéből később családnév is válhatott, mint a *Hé* és a *Várjon*. A teljes névanyagban összesen ez a 2 név tartozik ide, ami 0,2%-os arányt jelent.

3.2. Az elnevezett kapcsolata egy másik emberrel vagy embercsoporttal

3.2.1. Rokoni kapcsolat

Közvetlen leszármazás. A személyes funkciójú családnevekben igen gyakran az apa neve áll önmagában, vagy teljes alakban (alapnévi formában), illetve becézett formában. Ezeknek nagyobb része középkori vagy kora újkori egyházi

keresztnev, amiből arra is következtethetünk, hogy családnévvé válásuk előtt elterjedt és divatos keresztnevek lehettek. A pusztai keresztnevi eredetű családnevek nagy része az apa nevéből alakult, és latin nyelvű oklevélszövegekben jelent meg először, például *Simon filius Nicolai* 'Miklós fia Simon' alakban. A vizsgált családnevek között 51 olyan pusztai személynévi eredetű forma található, melyek a személynév alapalakjából jöttek létre (6,6%): *Ábrahám, Balázs, Barabás, Bálint, Bán, Boldizsár, Buda, Dávid, Demeter, Demjén, Elek, Fábian, Fülöp, Gábor, Gál, Gáspár, György, Imre, Illés, Iván, Izsák, Jakab, Jónás, Kázmér, Kelemen, Kósa, László, Lőrinc, Lukács, Márton, Máté, Mátyás, Miklós, Orbán, Osvát, Pál, Péter, Pongrác, Sándor, Sebestyén, Simon, Tárkány, Vince*.

A becenévből alakult családnevek aránya még nagyobb: 63 név (8,2%). Az itt előforduló szuffixumok az *-a/-e* (*Anda, Balla, Benda, Bede, Jene*), az *-us* (*Ádus, Babus[ka], Márkus*), az *-ó/-ő* (*Badó, Bedő, Dezső, Frankó, Gerő, Hergó, Kató*), az *-i* (*Géczi, Gazsi, Tári*), az *-ik* (*Antalik, Kozic, Jóczik*), az *-is* (*Bónis, Fóris*), a *-csik* (*Bencsik*), a *-ka/-ke/-kó* (*Janka, Györke, Balkó, Borkó, Sankó, Katkó*) stb.

Az apanévi nevek esetenként nem könnyen választhatók el a helynévi eredetű nevektől, ha a történeti források nem követik a családnevek kialakulását és változási állomásait. A nevekben szereplő *-i* végződés egyaránt visszavezethető birtokjelre' vagy az 'onnan/oda való' jelentésű képzőre. A *Márki* például utalhatott Márk nevű személy fiára, leszármazottjára, de a személynévből településnév is alakulhatott, s így a családnév eredetre, származási helyre is vonatkozhatott (CsnE., ÚCsnT.). Összesen 10 ilyen típusú név szerepel a regiszterben, amely a névállomány 1,3%-át képezi: *Andrássy, Baksay, Balászi, Báni, Ferenci, Károlyi, Lenkei, Márki, Sára, Tamási*.

Az apanévből keletkezett *-fi* 'fia' utótagú családnév kezdetben az egyenesági rokonságot jelölte, és főként a nemességre volt jellemző. Ez a névtípus két adatban szerepel: a *Bekfi* és *Egyedfi* családnév esetében (0,2%-os előfordulási ráta).

Rokonsági viszony. Családon belüli viszonyokra utal az *Asszony* és a *Vej* családnév. A két név 0,2%-át alkotja a teljes névanyagnak.

3.2.2. Néppel, népcsoporttal való kapcsolat. A lakosság mozgására utalnak a népnévből alakult családnevek is, amelyek sokféleképpen születhettek. Ez a névtípus a 14–15. században alakult, s az akkori használt népneveket tükrözi. A népnévi családnév ugyanakkor nem mindig jelölt más ajkú lakost: utalhatnak ezek a családnevek a származási helyre, a régebbi lakóhely népi környezetére is, kereskedelmi vagy más jellegű békés, esetleg ellenséges kapcsolatra, vagy akár csak arra, hogy az illető olyan típusú öltözetet viselt, ismerte a nyelvet vagy arról a vidékről származott. Az sem zárható ki, hogy a középkori polgárság vagy az iparosok főleg idegen ajkúak voltak.

Összesen 218 név tartozik ide, ami a névanyag számottevő hányada, 28,4%-a: *Cseh, Horváth, Kozák, Kun, Lengyel, Magyar, Oláh, Orosz, Rácz, Szász, Székely,*

Tatár, Tóth, Török. A nevek szemantikai tartalma ugyanakkor nem minden esetben egyértelmű. A *Tóti(h)* név nem feltétlenül szlovák származásra utal, hiszen a honfoglalás kora körül még szláv népet jelentett, s csak a 18. századra szűkült a szlovák nép jelölésére. A *Török* családnév a névanyagunkban népnévből, de apanévből is magyarázható. A *türk* 'erő' lexéma átvétel az egyik csuvasos török nyelvből, és valószínűleg a kazárok megnevezése volt, de ugyanezt a szót kezdték használni az oszmán-törökökre is a 14. századtól. A szó ugyanakkor *Turk, Turc, Turch, Turek* formában személynévként is korán használatban volt. A *török* szó ragadványnévvé is válhatott a török hódoltság idején, ha török nemzetiségű egyén leszármazottja kapta, de áruzóvá lett magyar ember is stigmatizálódhatott e névadás által. A *Magyar* valószínűleg eredetileg nemzetiségi vagy székely területen lakó egyén neve lehetett, és abban a távoli régióban jött létre, ahol a névnek megkülönböztető ereje volt. Elterjedése Kárpátalján és Erdélyben gyakoribb (CsnE.).

3.3. Az elnevezett társadalmi szerepe, helyzete, állapota

3.3.1. Foglalkozás, tevékenység. Népes típust képviselnek a szociális funkciójú nevek, hiszen a megkülönböztetés egyik gyakori módja, amikor foglalkozásuk alapján különítik el az embereket egymástól. Ez a névtípus jobbagyság és a polgárság körében volt leginkább elterjedt, és a 14–16. századi társadalmi munkamegosztást tükrözi. A legtöbb ide tartozó családnév az iparos és kézműves mesterségek nevéből származik. 28 név tartozik ebbe a kategóriába (3,6%-a a névanyagnak).

A gyűjtögető, halász, vadász életforma foglalkozásai és azok szimbólumai jelennek meg az ősfoglalkozásokat jelölő nevekben:² *Halász, Madarász.* Az állattenyésztéssel, pásztorkodással függnek össze: a *Bacsó* 'juhász', *Birgány, Galambos, Gulyás, Juhász, Kecskés, Méhész, Pásztor* (1,5%). A növénytermesztés és különféle mezőgazdasági foglalkozásra, borászatra utaló nevek a névanyagban: *Boros, Kertész, Kerülő* 'erdőkerülő, szőlőkerülő'. Az élelmiszerkészítéshez kapcsolódó nevek: *Mészár, Mészáros, Molnár, Sütő, Szakács.*

Mivel a céhek megkövetelték annak a céh nevének a föltüntetését a név mellett, amelyhez tartozott az illető, igen gyakorivá vált minden céhes foglalkozást jelentő családnév. Az iparos, régi céhes mesterségek közül fémmegmunkálásra utal a *Csiszár, Fazekas, Kovács, Lakatos*, famegmunkálással kapcsolatos a *Bodnár, Kádár, Kerekes, Rostás*, textil- vagy bőrfeldolgozást jelöl a *Kallós, Szabó, Szijártó Takács, Irhás, Szücs, Varga*, a bányászipar emlékét őrzi a *Bányász* családnév. Foglalkozásnévi eredetű családnév még a névanyagunkban a *Szappanos*,

² A típusba sorolás folyamán alapvetően HAJDÚ MIHÁLY felosztását követjük (CsnE.), amely megkülönbözteti az ősfoglalkozás, állattenyésztés, növénytermesztés, céhes mesterségek, katonaléttel kapcsolatos nevek osztályát.

Borbély, valamint a *Csatlós*, ez utóbbi alapjául az 'urát lovon vagy kocsin kísérő inas, szolgál' jelentésű szó szolgált.

Egyes családnevekben mára már elfelejtett, kihalt mesterség neve rejlik. A *Mónus* alapja a végső soron latin eredetű *mola* 'malom', mely óélszláv közvetítéssel került a magyarba *molín* formába, ehhez járult az -s foglalkozásnévképző, s az így létrejött foglalkozásnév 'malmos, malomtulajdonos vagy molnár' egyes nyelvjárásokban *mónus* alakban volt használatos (CsnE.). A *Seres*-ben a 'sört főző, áruló' foglalkozási vagy 'sört kedvelő' jelentésű szó rejlik (CsnE.).

A személy, áru vagy üzenet szállításával kapcsolatos nevek: *Kocsis*, *Révész*. Néhány, katonaelettel kapcsolatos szó fedezhető fel egyes családnevekben, amelyekhez hozzátartoztak a különféle rangokon és felszereléseken kívül a régi hadseregek zenészei, akik indulóikkal növelték a katonák lelkesedését. A *Dudás*, *Hajdú*, *Hegedűs*, *Huszár*, *Katona*, *Puskás*, *Sipos*, *Vitéz*, *Zsoldos* nevek névállománybeli aránya 1,1%-át alkotják.

3.3.2. Társadalmi helyzet, tisztség. Sokszor azt is nehéz rekonstruálni, hogy miben különbözött a tisztség és a foglalkozás fogalma, például a *biró* lehet foglalkozás, hivatás vagy csak ideiglenes tisztség (CsnE.). Egy másik érdekes tény, hogy a *Király* név viselője sohasem volt király, hanem ragadványnévként, esetleg gúnynévként maradhatott fenn. Vagyoni jellegre, születési kiváltságra utal a *Nemes* és *Palotás* név, aminek ellentétéként jelenik meg a *Kódus*, *Pór* és a ragadvány jellegű *Tolvaj* adat. Tisztségnév a *Mester*, *Bakó*, *Barát*, *Bíró*, *Deák/Diák*, *Doktor*, *Dékán/Dékány*, *Kántor*, *Literáti*, *Pap(p)*, *Úr*, *Vajda*. A 18 ilyen típusú név a korpusz 2,3%-át alkotja.

3.3.3. Vagyoni helyzet. Elképzelhető, hogy a névadó közösség az anyagi helyzet alapján hozott létre ragadványneveket, de akár ilyen kívánságnevet is adhattak a megszülető gyermeknek. A *Gazdag*, *Pazar*, *Pénzes* nevek a teljes névanyag 0,3%-át alkotják.

3.4. A személy viszonya valamely helyhez

Gyakoriak a lokális funkciójú nevek, amelyek az ősök származási helyének nevéből alakult formák. A nemességnél a nemzetségbirtok magánbirtokká válása tette szükségessé a név állandóságát, míg a jobbágyságnál az úrbérestelek jogának biztosítása. Ennek köszönhetően olyan helységek nevei is megőrződtek, amelyek azóta már nem léteznek, vagy mára már megváltozott a nevük. A nemeseknél a birtok nevét jelöli, a jobbágyoknál a származási helyükre utal, amiből következtetni lehet a migráció irányára. Az esetek jelentős részében a helynév formáns nélkül vált családnevvé (a helynév azonban személynévvé is válhatott, ami azután apanévként is családnevesülhetett): *Ábrány*, *Bacsár*, *Bakura*, *Géca*, *Haga*, *Kálló*, *Kollát*, *Kónya*, *Korlát*, *Kör*, *Landor*, *Mező*, *Nyeste*, *Nyíri*. 22 név tartozik ide, a névkorpusz 2,8%-a.

A beregszászi családnévrendszerben a legnagyobb elemszámú alcsoportot az *-i* képzős településnévi alaptagú családnevek alkotják. Az *-i* képzős alakulat leginkább város, község, falu nevéből keletkezett személynév, de előfordul törzsnévből vagy patrocíniumi, védőszentről keletkezett előnév is. Településnévi, tájnévi eredetű például az *Almási, Baranyai, Bárdóczi, Bácsai, Bihari, Gyarmati, Lőcsei, Lövei, Majtényi, Sárközi, Szakmári, Szalontai, Szatmári, Szécsényi, Szécsi, Szegedi, Szenczi, Szendrei, Szentesi, Szentlelki, Szentpéteri* stb. Összesen 178 név tartozik ebbe a csoportba, 23,2%-os részaránnyal. Ha az új lakóhelyére távoli településről jött az illető, akkor a tájegységről, megyéről, vidékről nevezték el őt, amit az *Erdélyi, Somogyi, Szilágyi* formák őriznek 0,3%-os arányban. Falurész-névre utaló adat csupán egy van, a *Vég* név, ami talán a 'valaminek a befejező része, széle' jelentésű *vég(e)* szavunkból származik. Családnévként azok kapták meg, akik a szélső, utolsó házakban, a település végén laktak. Mivel az északkeleti régió sajátossága az íző nyelvjárás, azt is figyelembe kell vennünk, hogy az eredeti forma *Víg* is lehetett, ami a fenti szemantikai jegyet is magán viselheti vagy akár tulajdonságra utaló melléknév is lehet (CsnE.).

3.5. Dologgal, körülménnyel való kapcsolat

Egyes családnevekben az alapszó a mesterség eszközt, eredményét jelöli, így válnak ezek a tárgynevek a névadás indítékául, mintegy metaforikus elnevezésekké, amelyek személynévben realizálódnak, pl. *Botos, Csákány, Fésüs/Fü-süs, Kota, Síp, Sinór, Sulyok*. Talán ide sorolható a *Csigás* családnév, ami csigás kútra vagy csigás területre is utalhat egyaránt. A *Kázup* név a magyar szókincsből kihalt *kázup* 'fahéjból készült kosár' (ÚMTsz.) szavunkat örökíti meg, amely a területen használatban volt. A csoport névanyag 0,9%-át alkotja.

3.6. Bizonytalan eredetű nevek

A nevek 5%-ában több lehetséges névadási motívum is számításba vehető. A *Szeles* esetében a régi helyesírás bizonytalansága következtében két névformával is számolhatunk. Egyrészt alakulhatott a 'nagy kiterjedésű, hatalmas, vaskos, zömök' jelentésű *széles* szóból, amely családnévként mindenképp külső tulajdonságra utalhat, amely lehet 'széles homlok, arc, váll, mell; vaskos, zömök alkat, termet'. Másrészt a *szeles* szónak korán, már a 15. században megjelent a 'szeleburdi, meggondolatlan, megfontolatlanul cselekvő, nyugtalan' jelentése, s ez is figyelembe vehető a ragadványnevek, családnevek kialakulásakor (CsnE.). A *Forró* családnév tulajdonságra utaló vagy apanévi eredetű, magyar családnév, vö. 'lázás beteg', 'heves, szenvedélyes vérmérsékletű', de a vizsgált szó számos településnévben is szerepel (pl. *Forró, Forrószeg, Forrófalva*), így akár helynévi eredetre is visszavezethető. A *Fuló* az 'úszni nem tudó' jelentéshez közel áll ugyan, de már 1325-től adatolható a *Fulo* családnév, amely északkeleti földbir-tokos család neve volt (FNESz.). A *Karmazsin* név utalhat színre, az égővörös

festékanyagra, amit az ókorban kermespajzstetű (*coccus ilicis*) testéből és tojásából készítettek, és értékes anyagok, fonalak, ruhák festéséhez használtak. Az ÚMTsz.-ben 'a lábszár felől levő hús (a marhánál)' jelentésben jelenik meg Gömör megyéből származó adat szerint.

A *Hölgyi* családnév esetében a köznévi előzmény 'nő, menyasszony, feleség' és 'hermelin' (TESz.) jelentései mellett az ezekből alakult helynevekkel is számolhatunk közvetlen előzményül: pl. *Hölgykő* (FNESz.), *Hölgy* (KMHsz.), *Hölgytelek/Hölgytelke* (KMHsz.). A *Fodor* név két teljesen különböző jelentésre is utalhat, így a magyar *fodor* 'göndör haj, ráncos ruha' közsóból közvetlenül vált családnévvé, ugyanakkor a görög eredetű *Feodor(osz)* 'Isten adománya' jelentésű keresztnév *Feodor* ~ *Fodor* alakváltozata (CsnE.).

3.7. Összegzés

A 19. századi beregszászi családnevek eredeti funkcionális-szemantikai tartalmát tekintve a teljes névanyag 35,7%-át alkotják a szociális funkcióra utaló családnevek. Arányaiban ezt követi a lokális viszonyra utaló nevek csoportja: a nevek viszonylag magas aránya (27,2%) jelzi az etnikai csoportok magas fluktuációs hányadát, amely az évszázadok alatt nyomot hagyott a személynévanyagban is. Kevésbé jellemző a perszonális funkciójú nevek elterjedése (16,5%). Még csekélyebb számban fordulnak elő individuális funkciójú nevek, amelyek különböző attribútumokat fejeznek ki (8,1%), s ezen belül a külső, fizikai jegyekre utaló nevek aránya kisebb, mint a belső tulajdonságokat kifejezőké. A valamilyen dologgal, eseménnyel kapcsolatos nevek 0,9%-os aránya képviseli a vizsgált családnevek legkisebb csoportját.

4. Idegen eredetű nevek

A történelem folyamán végbemenő etnikai változások elsősorban telepítések eredményei, amely a város nevében is megőrződött. Az idegen eredetű családnevek elkülönítése a névadás nyelvspecifikus lexikális-morfológiai és keletkezés-történeti megoldásokkal történik. A névadás a különböző nyelvek esetében is hasonló szemlélet alapján valósul meg, a nyelvspecifikus vonások főként a főbb kategóriák aránybeli eltéréseiben mutatkozhatnak meg (N. FODOR 2010: 91). A legtöbb ilyen idegen eredetű név a szláv nyelvekből, valamint a németből származik. A környező településeken szlovákok, ukránok, ruszinok éltek évszázadokon át, és Kárpátalján napjainkban is közel 40 nemzetiség él egymás mellett.

Az idegen nevek száma 80, amelynek aránya az egész névállományhoz viszonyítva 9,1%. Ezen belül a szláv nevek száma magasabb, ami az etnográfiai és földrajzi meghatározottsággal egyenesen arányos (44 szláv eredetű név, a teljes névanyag 5,7%-a), azonban — amint azt a város neve alapján várható — a német eredetű nevek is felbukkannak a névanyagban: 24 név (3,1%). Ezek mellett két román eredetű családnevet találunk, így a magyar nevek 89,6%-a jelentős

főlényt élvez az idegen nevek (9,1%) és az ismeretlen nevek (1,3%) arányával szemben.

4.1. Szláv eredetű családnevek

Leíró jellegűek a következő nevek: *Csernát* < *csern* 'fekete', *Dobre* < *dobr* 'jó'. A vizsgált névanyagban kívánságnevek (*Tverd* 'kemény', *Boj* 'gazdag'), metaforikus (*Volk* 'farkas', *Volcsok* 'farkaskölyök'), illetve a születés körülményeire utaló nevek (*Iszton* 'elcsigáz', *Tomil* 'kínoz', *Bazsen* 'nagyon kívánt', *Zsdan* 'várt', *Nyezsdan* 'nem várt') is szerepelnek.

A beregszászi szláv családnevek túlnyomó része apanévi eredetű, pl. *Bozsár*, *Mojszin*. A szláv eredetű családnevek körében is gyakori a becéző- vagy kicsinyítő képzős alakok, illetve a *-ka/-ko*, *-ik*, *-csik*, *-ák*, *-us* stb. névelem használata (HAJDÚ 2003: 287): *Bahus* (a szlovák, esetleg cseh *Bohuslav*, *Bohumil* -*uš* képzős alakja), *Csulák* 'dézsa, hordó', *Holik* 'kopasz, meztelen', *Hudák* 'muzsikus, zenész', *Kuplincsák* 'vásároló', *Morávcsik* 'morvarozági', *Mrozek* 'dér, fagy', *Sztojka* (*Stoica* < *Stoia* déli szláv szn. átvétele), *Tvaroska* 'túr' (MIZSER Lex.). Emellett leggyakrabban az *-ics*, *-ovics* patronimikumképző fordul elő a családnevekben (MIZSER 2005: 39), pl. *Csomakovics*, *Kiszelovics*, *Kontratovics*, *Szencsovics*, *Leskovics*, *Moskovicz*, *Novakovik*.

Helységnévből képzett családnevek jöttek létre a szláv *-szk/-ck* (*-szki/-cki*) képzővel, pl. *Borsicski*, *Kameniczky*, *Kaskóczki*, *Katinszky*, *Kendereczki*, *Kurovicski*, *Jáhorszki*, *Lehoczki*, *Matasovicski*, *Pobránszky*, *Tabakovszky*, *Wosztrovicski*, *Záborszki*, *Zatureczki*.

4.2. Német eredetű nevek

A 18. századtól jelentős mértékű német betelepítés történt Bereg megyébe, elsősorban a Schönborn család birtokába került munkácsi uradalom területén, de a megye városaiba is költöztek német hivatalnokok, polgárok, katonák. Ez nyomot hagyott a beregszászi családnévanyagban is. A német eredetű családnevek csoportjába 24 név (3,1%) tartozik, amiknek tekintélyes része foglalkozásnévből keletkezett: *Becher* 'pék' (BRECHENMACHER 1: 89), *Henter* 'mészáros' (MIZSER Lex.), *Hézszer* 'törvényszolga, poroszló' (GOTTSCHALD 317), *Müller* 'molnár' (BAHLOW 349), *Schmidt* 'kovács' (BAHLOW 461-2), *Schnitzer* 'fafaragó' (BAHLOW 464), *Spiller* 'orsóképző' (BAHLOW 492), *Zoll* 'vám' (BRECHENMACHER 2: 865). Talán ide sorolható a *Neuwirth* 'földesúr, új gazda' (*Neuwirt*, BAHLOW 356) családnév is. A *Sótér* < *Shotter* többféle foglalkozással kapcsolatba hozható: 1. 'skót', azaz a középkori kulturális értelmezésben vándorkereskedő; 2. 'sajt' vagy 'zsenedice, savóból készített levesféle'; 3. 'fafeldolgozó, fafaragó, teknővájó'. A családnév esetleg településnévi előzményű is lehet, vö. *Sótér*, *Zsótér* (HAJDÚ 2003).

A foglalkozásnévi eredetű nevek mellett a másik jelentős csoportot a származási helyre utaló nevek alkotják, pl. *Döller* (BAHLOW 98), *Linner* (BAHLOW 318), *Ritzdorfer* (*Ritzendorfer*, BRECHENMACHER 2: 419), *Greizinger* (BRECHENMACHER 1: 589), *Prill* (BAHLOW 395), *Zwick* (BRECHENMACHER 2: 876), *Kéler* (*Kehl* hn. BAHLOW 275). Személynévből keletkezett az *Iring* (BAHLOW 259) és a *Lénert* (BAHLOW 310) családnév.

Külső tulajdonságra utal a *Schwarzer* 'fekete' (BAHLOW 473) és a *Lang* 'hosszú' (BAHLOW 307), családi kapcsolatra a *Hitter* (*Hütter* 'gyám', BRECHENMACHER 1: 762). A *Fuchs* családnév az alnémet *Voß* 'róka' szó származéka (BAHLOW 151), s metaforikus névként (olyan vörös vagy olyan ravasz, mint a róka) vált családnévvé. További érdekessége, hogy a magyar névkincsben a 18. századi telepítések után lett igen gyakori, és ezt nevet a 19. században sokan magyarosítottak *Róka*, *Rókai*, *Rókási*; *Faludi*, *Faragó*, *Feledi*, *Felhő*, *Fodor*, *Földes* névre.

4.3. Román eredetű nevek

MIZSER LAJOS román eredetűnek tekinti a *Pum* családnevet, vö. rom. *pumn* 'ököl, marok' fn. (MIZSER Lex, IORDAN 382), szintén ide tartozik a *Burgyán* (*Burdeanu*, IORDAN 89) is.

4.4. Ismeretlen eredetű nevek

A nevek egy részének (10 név, 1,3%) nem sikerült meghatározni az eredetét, ezek többnyire egyszer fordulnak elő az anyakönyvben: *Badak*, *Bakajsza*, *Bvánér*, *Czebely*, *Czipot*, *Dobne*, *Grena*, *Háda*, *Kupor*, *Tonte*.

5. A családnévállomány gyakorisági sorrendje

A 766 családnevet 5710 személy névadata szolgáltatta, amely a történelem sodrában és a különféle etnikumok együttéléséből fakadóan rendkívül változatos képet mutat. 172 név csupán egyszer szerepel az anyakönyvi jegyzékben, pl. *Apostol*, *Ábrahám*, *Bakajsza*, *Bótrágyi*, *Egyedfi*, *Erdélyi*, *Hadar*, *Hankóczi*, *Harapka*, *Siket*, *Singula*, *Sip*, *Szanyi*, *Szécsényi*, *Szegedi*, *Temesvári*, *Tordai*, *Turda*, *Ur*, *Várjon*, *Vekerdi*, *Zaturecki*, *Zoll*, *Zwick*, *Zsoldos*.

A legelterjedtebb családnév a *Lőrinc(z)* 221 előfordulással, ami a teljes korpusz 3,8%-át alkotja; ezt követi csökkenő sorrendben a *Szabó*, *Tót(h)*, *Nagy*, *Kovács* (~ *Kováts*), *Varga*, *Lengyel*, *Cseh*, *Kis(s)*, *Debreceni*. Amennyiben Beregszász leggyakoribb családneveit összevetjük Bereg megye további 20 településének névanyagával, egyezést találunk a *Kovács*, *Nagy*, *Szabó*, *Tóth*, *Kiss*, *Varga* esetében, de az urbánus névviselet kevésbé jellemző a kisebb településeken elterjedt további nevekre, mint a *Balogh*, *Simon*, *Horváth*, *Bíró*, *Gál*, *Lakatos*, *Veres* stb. Az országszerte is sűrűn használt nevek mellett csak a *Kósa* és a *Ködöböz* feltűnő gyakoriságú a határ mindkét oldalán (MIZSER 2005: 40).

6. Összegzés

A vizsgált családnévanyag összesen 5710 névviselő 766 családnevét öleli fel, s felsorakoztatja a Beregszászban a 19. század második felében meglévő családnév típusokat, előfordulási gyakoriságukat és megterheltségüket. A korszakban a magyar családnevek dominanciája mutatható ki, a jóval kisebb arányban szereplő szláv, német és román családnevek mellett. Ez a névanyag — bizonyos keretek között — etnikai, gazdasági és politikai viszonyok lenyomataként is értelmezhető. A sokszínű névanyag további alakulása is tanulságos lehet ebben a régióban, ezért a továbbiakban érdemesnek látszik olyan diakrón vizsgálatokat végezni, amelyek nyomon követik a magyar családnevek alakulását, feltárva az asszimilációs tendenciák sebességét névszociológiai szempontból.

Irodalom

- BAHLOW, HANS 1972. *Deutsches Namenlexikon*. Frankfurt, Suhrkamp Verlag.
- BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN 1936. *Deutsche Sippennamen 1–2*. Görlitz, C.A. Starke.
- CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1988.
- N. FODOR JÁNOS 2008. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv 104*: 286–305.
- N. FODOR JÁNOS 2010. *Személynevek rendszere az ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- N. FODOR JÁNOS 2012. A természetes személynévadásról. *Magyar Nyelvjárások 50*: 37–50.
- B. GERGELY PIROSKA 1981. *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. Nyelvtudományi Értekezések 108. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások 46*: 5–20.
- IORDAN, IORGU 1983. *Dicționar al numelor de familie românești*. Bukarest, Editura Științifică și Enciclopedică.
- KMHsz. 1. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Congrád vármegye*. A Magyar Névtanár Társaság Kiadványai. 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- MIZSER LAJOS 2005. Bereg megyei családnévvizsgálatok. *Névtani Értesítő 27*: 39–43.
- MIZSER Lex. é. n. *Bereg megyei családnévlexikon*. Kézirat.

- Névmutató a születési anyakönyvekhez 1840–1895.* Beregszászi Református Egyház.
- RÉTHEY FERENC 1886. *A magyar szent korona országainak ethnographiai térképe az 1880-ik évi népszámlálás adatai alapján.* Budapest, Posner Károly Lajos és Fia Térképészeti Intézmény.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- ÚCsnT. = HAJDÚ MIHÁLY 2012. *Újmagyarkori családneveink tára XVIII–XXI. század. 1. Adatok.* Budapest, Szerzői kiadás.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

Family names of Beregszász between 1840 and 1895

The study provides a functional-semantic analysis of 19th century family names in Beregszász. The most important functional categories are 1. the name refers to the individual attribute of the person, 2. the name refers to the relationship to another person or group of people, 3. reference to the person's social role, position, or status, 4. reference to the relationship to a specific place, and 5. reference to relationship to a thing or circumstance.

Keywords: family names, functional-semantic classification

Homoki Erika
ORCID: 0000-0002-4391-297X
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
homoki.erika@uni-eszterhazy.hu

Kiss Magdaléna
ORCID: 0000-0001-5164-826X
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
kiss.magdalena@uni-eszterhazy.hu

A magyar nyelv életútjáról röviden*

HONTI LÁSZLÓ

Az ember számára teljesen természetes a nyelv használata, legtöbbszörre nem is gondol arra, miért éppen olyan az anyanyelve, amilyenek gyerekkorától ismeri és megszokta. Ez különösen akkor igaz, ha valaki egynyelvű, és más anyanyelvűekkel nem vagy alig kerül kapcsolatba. Pedig minden nyelvnek, köztük persze a mi anyanyelvünknek is hosszú és izgalmas élettörténete van. Némelyek kíváncsiságát felkelti nyelvünk titokzatos élete és életútja, és megkísérelnek válaszokat találni a bennük megfogalmazódott olyan kérdésekre, mint például egy-egy szó vagy kifejezés helyes-e vagy sem, honnét származik egy-egy szavunk, miben különbözik a mi nyelvünk más nyelvektől, hogyan alakult ki az általunk, azaz a magyarok által oly természetesnek tűnő módon használt szóbeli közlési eszköz. Az elektronikus és a hagyományos sajtó, valamint a könyvkiadás tengerenyi, gyakran homlokegyenest ellentétes értelmű információt közvetít, ami legfeljebb azt eredményezi, hogy a tájékozódni kívánó személy zavarba kerül, és nem ritkán szimpátia alapján fogad el valamilyen nézetet. E rövidke írás célja, hogy az elfogulatlan olvasó a tudomány felismerései révén jusson hiteles (ám rendkívül rövidre fogott) információkhoz.

A világ sok ezernyi nyelve rokonsági csoportokba, nyelvcsaládokba soroltatott, amelyek tagjai közt hol szorosabb, hol kevésbé szoros atyafiság állapítható meg (vannak persze rokentalanként ismert nyelvek is, mint a baszk). Így például a német és az angol a germán csoport tagjai, az orosz és a szlovén a szlávéi, az olasz és a francia az újlatinéi, ezek együttesen pedig számos más nyelvvel és nyelvcsoporthal a hatalmas indoeurópai (vagy indogermán) nyelvcsalád tagjai. A nyelvcsalád tagjai egy valahai nyelvösből, az ún. alapnyelvből jöttek létre hosszú idő folyamán, amit legjobban talán a latinból kialakult újlatin nyelvek életútja szemléltet (ilyenek az imént említett olaszon és francián kívül egyebek közt a spanyol, a portugál, a katalán és a román), és történetük során számos ősi vonás

* Jubilánsunk hosszú ideje tanítja egyetemen az anyanyelvünkkel kapcsolatos ismereteket. Ez indított arra, hogy a magyarszakos diákokat érdemes lenne röviden, nem túlságosan tudományos, könnyed formában figyelmeztetni a nyelvünkkel kapcsolatos tévtanok mibenlétére, amit e rövid kis írással teszek meg. Részletesebben lásd HONTI–CSÚCS–KERESZTES szerk. 2010, HONTI 2012.

megőrzése mellett sok egyéni újítást is bevezettek az egyes nyelvek. Azt is tudni kell, hogy az egymással tartósabb kapcsolatba került különböző anyanyelvű csoportok (népek) egyebek közt nyelvükben is befolyásolják egymást, kisebb-nagyobb csoportjaik esetleg nyelvet is váltanak, vagyis asszimilálódnak. Ilyen szempontból különösen tarka lehet egy bizonyos nyelvű nép etnikai múltja; a franciák elődei közt a főleg latin nyelvű római telepeseken kívül voltak kelták (gallok) és germánok (frankok) is, így bennük legfeljebb csak kisebb részt csörgedezik „latin” vér (ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről). Nincs ez másként velünk, magyarokkal sem, amit a következőkben próbálok érzékeltetni.

Nyelv és etnikum

Számunkra, magyar anyanyelvűek számára mi sem természetesebb, hogy magyarok vagyunk. A talán 13–15 milliányi magyarság számára ez teljesen nyilvánvaló. Viszont sokunknak német, szláv vagy egyéb eredetre utaló családnéve van, és az annak a jele, hogy valamelyik felmenőnk más anyanyelvű csoporthoz tartozott, akinek leszármazottai, vagyis a mi felmenőink magyarrá lettek. Évszázadok, sőt évezredek óta tart, tartott az ilyen, gyakran nem is tudatosan bekövetkezett „identitásváltás”.

Ennek kapcsán okkal merülhet fel a kérdés: kik voltak, miféle népek voltak honfoglaló elődeink? A történelemből tudjuk, hogy a Kárpát-medencébe beözönlöttek közt a magyar nyelvűeken kívül voltak egyebek közt törökségi idiómákat beszélt elemek is, de őket is honfoglaló magyar őseinkként tartjuk számon, miként a rómaiak sem csak latin nyelvűek voltak, vagy a hun népként ismert hódító tömeg, amelynek voltaképpen nyelvéről, a hun nyelvről szinte semmit sem tudni, rengeteg törökségi, mongol, germán stb. stb. népelemet is magában foglalt.

A honfoglaló magyarság magvának nyelve is a távoli múltból ered, amelyben természetesen sok a homályos pont. Azt azonban a kutatók generációi teljes bizonyossággal megállapították, hogy anyanyelvünk rokonságban van többek közt a vogul, az osztják, a finn és a lapp nyelvvel, miként a németnek rokona az angolon kívül például az orosz és a portugál is.

Egy-egy nyelv és nyelvcsalád múltjának nyomozásakor fontos kérdés, mikor és hol alakult ki valamely nyelv. E kérdéseket megválaszolni egyáltalán nem könnyű, hiszen lehetetlen egy nyelv életében éles határokat megvonni, amit a nagyon régi írásbeliséggel rendelkező nyelvek kutatói is okkal megállapíthattak. Az uráli nyelvek esetében — a magyarnak köszönhetően — a legrégebb nyelvemlékek hozzávetőleg ezer évre tekinthetnek vissza, ezért a korábbi időszakokat csak a történeti-összehasonlító nyelvtudomány tárhatja fel, de csak mozaikszerűen. Így egy-egy rekonstruálható nyelvtörténeti kor számít határnak, de a kijelölhető időpontok bizonytalanok, és nyilvánvalóan ezen korok nyelvállapotai nem

különböztek lényegesen a közvetlenül megelőzőktől és a közvetlenül utánuk következőktől sem. Ebből fakadóan a nyelvtudomány meghatározta időbeli határok sem lehetnek élesek. Ha azt firtatnánk, milyen idős, vagyis kb. hány éves a magyar nyelv, nem adhatunk pontos választ; amit adhatunk, az is csak nagyon-nagyon viszonylagos. E kérdéshez tartozik az is, mióta beszélhetünk magyar nyelvről. Vajon csak azt követően, hogy őseink elváltak legközelebbi rokonaink elődeitől, vagy csak a honfoglalástól? Ilyen éles határokat nem lehet kijelölni, hiszen a nyelv viszonylag lassan változik, gyakran évszázadokon át érthető marad egy-egy nyelv a beszélők számára, hiszen mi szinte minden nehézség nélkül megértjük Balassi Bálint és Zrínyi Miklós írásait, de a Halotti beszéd maradéktalan megértése már némi iskolázottságot igényel, noha mindezen korokban e szövegek a (korabeli) magyar nyelv megnyilvánulásai voltak. Időben még távolabbra visszamenve is azt tapasztalnánk, hogy az egymást követő generációk számára (szinte) kifogástalanul érthetők voltak a különböző nemzedékek tagjai által anyanyelvükön megformált megnyilatkozások. Így lassan akár a legtávolabbi korokig is eljuthatnánk, például addig a nyelvállapotig, amikor a mai magyar és a mai finn nyelv távoli előzménye nagyjából még egy nyelv volt (mint például a spanyol és a román távoli előzményeként a latin), vagyis a helyzetet némileg karikírozva azt is mondhatjuk, hogy abban a távoli időpontban nyelvünk előzménye számunkra magyar, míg például a finnek számára finn...

Amikor egy nyelv két vagy több nyelvre szétválik, az új nyelvek számos ősi, tehát közös vonást megőriznek (például a szókincs, a nyelvtani elemek és szerkezetek egy részét), miközben az utódnelvek sok újítást is bevezetnek. Ezen megőrzött régiségek és az egyéni újítások gondos elemzése révén következtethetünk a közös előzményekre, az ún. alapnyelvekre. Az ilyen jellegű kutatómunka eredményeként tudjuk megmondani például azt, miben különbözött egymástól a finnugor és az indoeurópai alapnyelv, míg például a német és a magyar közti különbségek megállapítása sokkal egyszerűbb feladat. Ha anyanyelvünk kialakulásának hosszú történetét tekintjük, három alapnyelvet (azaz három nyelvcsaládot vagy nyelvcsoporthoz) kell megkülönböztetnünk: (1) az uráli alapnyelvet, amelyet az uráli ősnép beszélt, és amely a Kr. e. IV. évezred vége előtt válhatott ketté finnugorra és szamojédra, (2) a finnugor alapnyelvű társaság a Kr. e. III. évezred közepe táján oszlott finn-permi és ugor csoportra, (3) a Kr. e. I. évezred első felében az ugor alapnyelvet beszélt csoportból kiváltak eleink, akiket elő-magyar-nak tekinthetünk. (Az uráli és a finnugor alapnyelvet kellő kritériumok híján egyelőre nem tudjuk világosan elkülöníteni egymástól, míg az ugor alapnyelvben bekövetkezett változások talán elég jól megállapíthatók.)

Az sem közömbös, mikor, hol és milyen körülmények közt élhetett az a nép, amely az alapnyelvet beszélte. Legtöbbnyire olyan távoli korokról van szó, amelyekből nem maradtak, nem maradhattak ránk írásos híradások, ezért csak a

nyelvek kínálta bizonyítékok szolgálhatnak támpontul e problémák valamelyes fokú tisztázásához.

Az uráli és a finnugor alapnyelv létezésének, fennállásának időpontját és helyszínét az indoeurópai nyelvek régmúltjának ismeretében szokás meghatározni, miként az indoeuropaisztika is figyelemmel kíséri az uralisztika/finnugrisztika eredményeit, mivel igazolhatóan évezredekkel ezelőtt is voltak e nyelvek és alapnyelveik közt kapcsolatok, vagyis időben és térben kölcsönös függési viszony van e két nyelvcsalád között.

A finnugor alapnyelvbe az indoeurópai alapnyelv felbomlását követően kialakult (a perzsa és a szanszkrit közös előzményeként ismert) indoírani alapnyelvből kerültek át szavak (jövevényszavak), ilyenek például a magyar *méh* (~ finn *mehi-läinen*), *méz* (~ finn *mesi*), *szarv* (~ finn *sarvi*), *száz* (~ finn *sata*) finnugor kori előzménye.

Az uráli/finnugor nyelvű népek őshazája nagyjából az Urál hegység középső vonulatának mindkét oldalán lehetett, amely terület igen alkalmas volt vadászatra és halászatra; a közös szókincs tanúskodik arról, hogy a távoli ősöknek főleg ezek lehettek a létfenntartási foglalkozásaik (erre utalnak például *íj*, *ív*, *nyíl*, *lő*, *hal*, *háló*, *keszeg*, *fogoly* [madárnév] szavaink).

Anyanyelvünk életének és változásainak tanúságtevői

A magyar nyelv is sok mindent örökölt és el is veszített előzményeiből, az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvből, és persze jónéhány olyan vonást is mutat, amely önálló élete során alakult ki. Ezekből mutatok be egy-egy kis csokrot.

Uráli/finnugor kori örökségünk egyes elemei (magyar–finn párhuzamokkal szemléltetve)

1. szókincsbeli egyezések, pl. m. *megy* (*men-ni*) ~ finn *mene-e* (*men-nä*), m. *él* ~ finn *elä-*, m. *kéz* (*keze-m*) ~ finn *käsi* (*käte-ni*), m. (*meg*)*hal* ~ finn *kuole-*, m. *hal* ~ finn *kala*,

2. magánhangzó-illeszkedés, pl. m. *ház*, *ház-ban* ~ finn *kota* 'fakéregből készült sátor', *koda-ssa* 'sátor-ban', m. *kéz*, *kéz-ben* ~ finn *käsi* 'kéz', *käde-ssä* 'kézben',

3. a többes szám egyik jele, az *i*, pl. m. *hal*, *hala-i-m-ban* ~ finn *kala*, *kalo-i-ssa-ni*,

4. birtokos személyjelek és igei személyragok, pl. m. *ház-am* ~ finn *kota-ni* 'sátra-m', m. *men-tek* ~ finn *mene-tte*,

5. esetragok, pl. m. *kéz-en* ~ finn *käde-llä* (régí **käde-lnä*) 'kéz-en', *taka-na* 'hát-ul',

6. alárendelt mellékmondatot helyettesítő igenévi szerkezetek, pl. m. *ment-em-ben láttalak* (*téged*) ~ fi. *menne-ssä-ni näin sinut*.

Az ugor korból örökölt nyelvi jelenségek

Ugor kori örökségünkéből is idézek néhányat (magyar–vogul–osztják párhuzamokkal szemléltetve):

1. m. *eb* ~ vogul *āmp*, *āmp* ~ osztják *āmp*, *amp*, m. *ló*, *lov-* ~ vogul *luw*, *low* ~ osztják *law*,

2. ugor eredetű az eredetileg csak a 'honnan?' kérdésre válaszoló *-l* esetrag, pl. m. *al-ól*, *köz-ül* ~ vogul *kot-al*, *χot-əl* 'honnan' ~ osztják *ta-l-ta* 'innen',

3. a határozói igenév képzője, pl. m. *men-ve*, *men-vén* ~ osztják *měn-min*, m. *halad-va*, *halad-ván* ~ osztják *χuxəl-man*,

4. a fosztóképző, pl. m. *szív-telen* ~ vogul *sim-tāl*, m. *é-tlen* ~ vogul *tē-tāl*,

5. igekötők, pl. m. *el-ment* ~ vogul *ēl-minəs*, osztják *ilə-měnəs* 'elment', m. *ki-kel* ~ vogul *kün-kālī* 'kimegy; elmegy', osztják *kim-měnā!* 'menj ki!'

6. egyes igéink többalakúságának megvannak a párhuzamai a másik két ugor nyelvben, pl. m. *ve-sz*, *ve-tt*, *vev-ő*, *vegy-él* ~ vogul *wi-s* 'vett', *wiy-əm* 'veszek', *woj-ən!* 'vegyél!' ~ osztják *wě-s* 'vett', *wěj-əm* 'vettem', *wěj-ä!* 'vegyél!'

7. a „határozói igenév + a 'van' jelentésű ige ragozott alakja” szerkezetet, amely állapotot fejez ki, csak az ugor nyelvek ismerik, pl. m. *meg van írva* ~ vogul *minəm ōli* 'el van menve, elment' ~ osztják *χālman ol* 'el/meg van halva',

8. az ugor nyelvek mindegyike ismeri az alanyi és a tárgyias igeragozás ketősségét, pl. m. *ölök* ~ *ölöm*, vogul *ālēm* ~ *ālīləm*, osztják *welləm* ~ *wellim*,

9. a lovak életkorának megnevezései részben közösek, pl. m. *másodfű ló* ~ vogul *kit pum luw* (= 'két fű ló') 'másodéves ló', m. *harmadfű ló* ~ vogul *kurəm pum tēm luw* (= 'három füvet evett ló') 'harmadéves ló', *χūrəm pum luw* (= 'három fű ló') 'harmadéves ló',

10. a magyar *kenyeret/pénzt keres* ugor kori tabuisztikus kifejezésre megy vissza, vö. vogul *kінš-*, *kінs-* 'keres; vadászik': *χul kінsi* 'halászik (azaz halat keres)', *uj kінsi* 'vadászik (azaz állatot keres)' ~ osztják *kěņčä* 'keres, vadászik, halászik': *kul kěņčä* 'halászik (azaz halat keres)', *wajāy kěņčä* 'vadászik (azaz állatot keres)'.

A magyar nyelv önálló életében bekövetkezett változások

Legközelebbi nyelvrokonaik, azaz a vogulok és az osztjakok közös elődeitől történt elkülönülés után is folyamatosan változott a nyelvünk, ezen újításokból is bemutatok néhányat:

1. a megváltozott életkörülmények folytán főleg a szókincs gazdagodott számos új elemmel, ilyenek a belső keletkezésű szavak (pl. *bóg*, *kacag*, *röhög*), a törökségi (pl. *iker*, *hattyú*, *gyűrű*), a latin (pl. *angyal*, *ostya*, *mise*), a szláv (pl. *pap*, *mezsgye*, *kasza*), a német (pl. *polgár*, *fecni*, *bognár*), az olasz (pl. *dús*, *lándzsa*, *pizza*) és egyéb jövevénytiszavak,

2. új képzők létrejöttével is keletkeztek új szavak, pl. *-ság/-ség: jó-ság, szép-ség ~ -szág: jó-szág, or-szág, -hat/-het: lát-hat, néz-het,*

3. az alapnyelvek korában a legtöbb szó kétszótagú volt, és magánhangzóra végződött, e magánhangzó a honfoglalás körül eltűnt, lekopott a magyarban, pl. m. *hal ~ finn kala, m. nyíl ~ finn nuoli, m. vér ~ finn veri, m. szem ~ finn silmä, m. nyal ~ finn nuole-, m. nyel ~ finn niele-, vö. út ~ Tihanyi alapítólevél utu, had ~ Tihanyi alapítólevél hodu,*

4. több esetragunk főnévből kialakult névutókból keletkezett, pl. *bél* '(eredetileg) valami belseje' > *belen* > *-belen/-balan* > *-ban/-ben* (pl. *ház-ban, kéz-ben*), még vö. *benn(e), kor* 'idő(szak)' > *kort, koron* (vö. pl. *akkoron*) > *-kor* (pl. *öt óra-kor*),

5. a határozott és a határozatlan névelő kialakulása: *a, az, egy,*

6. a *nem* és a *ne* szócskákkal történő tagadás és tiltás létrejötte,

7. kötőszavaink, pl. *hogy, mert, és* anyanyelvünk önállósulását követően születtek meg,

8. a kötőszavas alárendelői mondat szerkezet ugyancsak a magyar nyelv önálló élete során alakult ki, pl. *tudom, hogy esik,*

9. az eredeti „alany – tárgy – állítmány” szórendű mondat mellett megjelent az „alany – állítmány – tárgy” szórendű is, pl. *a fiú könyvet olvas ~ a fiú olvassa a könyvet.*

Zárszó

Tapasztalatból tudom, hogy az anyanyelve különböző aspektusai iránt érdeklődő ember nem feltétlenül a tudomány megfogalmazta nézetekkel szimpatizál, de ez a körülmény persze a tudomány feltárta tényeken semmit sem változtat. Nem árt tudni, hogy tudományos kérdések megválaszolásakor nem az egyéni szimpátia dönt, sőt nem is népszavazással döntünk például abban a kérdésben sem, vajon a Föld forog-e a Nap körül, vagy éppen fordítva...

Irodalom

HONTI LÁSZLÓ 2012. *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

HONTI LÁSZLÓ–CSÚCS SÁNDOR–KERESZTES LÁSZLÓ szerk. 2010. *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

A Brief Overview of the Life Path of Hungarian

The origin of a people speaking a certain language usually only partly relates to the origin of people speaking a related language. Almost all peoples have diverse origins except maybe when they live in complete isolation. Hungarians also share a common history with Turkish, Slavic, German and Neo-Latin speaking peoples that is also confirmed by the loan words borrowed from these languages as a result of the mixing of people. Many ancient features of the language of our ancestors related to linguistic affinity have been lost or become faded over a series of contacts, while the influence of other languages may be detected not only in changes in vocabulary but also in different spheres of grammar.

Keywords: language family, linguistic contacts, changes in the independent life of Hungarian language

Honti László
ORCID: 0000-0002-6072-5164
Károli Gáspár Református Egyetem
hontila43@gmail.com

Helynévmagyarázatok, helynévkommentárok

JUHÁSZ DEZSŐ

1. A helynevek iránti vonzalom sok kollégám, több mesterem, pályatársam tudományos pályáját alapvetően meghatározta, meghatározza. Én is sokat köszönhetek ennek az el nem múló érdeklődésnek, sőt ennek köszönhetem azt a barátságot is, amely Hoffmann István kollégámhoz lassacskán fél évszázada fűz. Jó szívvel emlékszem vissza az első személyes találkozásunkra. Egyetemi hallgatóként egy olyan diákköri találkozóra utaztunk Debrecenbe — Hajdú Mihály tanár úrral és tanítványaival (a múlt század hetvenes éveinek közepén) —, amely bontakozó érdeklődésünk megosztásáról és az egyetemközi kapcsolatok megerősítéséről szólt. Magam is meglepődtem azon, hogy a megismerkedés első percei után milyen hamar egy hullámhosszra kerültünk, megtaláltuk mind az egyéni, mind a kutatócsoporti munka közös pontjait. De ez igaz volt szinte minden jelen levő egyetemi hallgatóra és tanárra egyaránt.

A „korszellem” is ott lebegett felettünk: az országos helynévgyűjtő mozgalom szép eredményei, az OTDK versenyein kapott elismerések sokakat ösztönöztek arra, hogy részesei legyenek a magyar névtudomány sikereinek. De ott volt a szülőföld iránti szeretet is mint motiváló tényező, amely többünket sarkallt arra, hogy diákköri pályamunkát, szakdolgozatot vagy akár doktori disszertációt is készítsen egy-egy falu, kistáj többoldalúan megismert névvilágáról. HOFFMANN ISTVÁN (Pista) először anyai nagyszüleinek faluját, Tapolcafőt járta be; jómagam szülőfalumat, Nagykörút szemeltem ki feldolgozandó területül. A diákköri pályamunkaként megszülető első publikációt (HOFFMANN 1975, JUHÁSZ 1976) azóta is becsben tartjuk, sőt mostanában elő is vesszük: Pista felfrissítve, kiegészítve újra meg is jelentette, hogy ebben a megújított változatában illeszthesse be a Magyar Digitális Helynévtár (MDH) épülő adatbázisába, illetve hogy anyagát néhány szomszédos település helyneveivel együtt közös elemzésben is részesítse (vö. HOFFMANN 2013: 7–10). Nagykörű helynevei is bekerülnek a járási kötetbe (Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei. A Szolnoki járás), majd pedig a kötet egészével együtt ezek is beépülnek az MDH-ba.

2. Jelen írással, amelyben néhány nagykörűi és Nagykörű környéki helynevet elemzek, kommentálok, tisztelegni szeretnék Hoffmann István barátom

példamutató helynévkutató, iskolaépítő munkássága előtt, egyben azt is kívánva, hogy még sokszor visszatérhessen a Tapolca vidékére, élvezhesse a táj és a nevek szépségét, kedvét lelje a helynevekkel és a helynévkutató kollégákkal való foglalatosságban.

3. Diákköri pályamunkáim közé tartozott szülőfalum nevének és a vele összefüggő helyneveknek a magyarázata is (JUHÁSZ 1979), de ezt a Magyar Nyelvben megjelenő tanulmányt a közeljövőben szeretném alapos revízió, kiegészítés alá vonni, ezért most csak érintőlegesen megyek bele ebbe a szövevényes kérdésbe. Annyit azonban előrebocsátok, hogy KISS LAJOS a Földrajzi nevek etimológiai szótárának 4., bővített és javított kiadásában (FNESz.) két magyarázatot vonultat föl: egyrészt megtartja saját korábbi névfejtését, mely szerint a falu neve puszta személynévből keletkezett magyar névadással, a személynévben pedig egy 'bátor, merész' jelentésű török melléknév lappang, másrészt helyet ad az én ötletemnek is, amelynek az a lényege, hogy a *Körű ~ Kürű ~ Köre ~ Kerő*-féle nevekben egy korai ómagyar *kör- ~ küir- ~ ker-* igető lehet, amelynek *-ű ~ -ő ~ -e* folyamatos melléknévi igenévi alakjai váltak helynévvé (FNESz. 2: 196–197, *Nagykörű*).

Ha a török személynévi eredet irányába indulunk el, akár történelmi támpontokkal is megerősíthetjük ezt a lehetőséget. Bizonyos nyomok ugyanis arra utalnak, hogy az Árpád-korban besenyőket is telepítettek a Közép-Tisza-vidékre. Egyik szomszédos falunk, Besenyszög neve erre világos névtani bizonyíték, bár népnevek olyan személynéven keresztül is helynévvé válhattak, amelyben a direkt etnikai motiváció már nem teljesen biztos. Ha azonban azt is mérlegeljük, hogy a Tisza másik partján Tiszabő az egyik szomszédos falu, amelynek nevében egy török méltóságnév, a *bő* helyezkedik el, néhány kilométerrel feljebb pedig ott van Tiszabura, amelynek névalapja ismét török közszót tartalmaz (*bura* 'tevecsődör', vö. FNESz. 2: 648), illetőleg idevonjuk a nagykörűi *Karád* határnevet is (JUHÁSZ 1976: 18, illetve FNESz. 1: 686), amelyben a tör. *kara* 'fekete' melléknév adja a feltehető személynév alapját, akkor KISS LAJOS gyanúja meg is erősödhet.

Korábbi tanulmányomban utaltam arra is, hogy létezett az Árpád-korban a történelmi Magyarország nyugati határsávjában egy olyan település, amelynek korai névadatai (Nagykörűhöz hasonlóan) *Kürű*-ként rekonstruálhatók (1979: 449, 454). MOLLAY KÁROLY erre reflektálva (1981: 247) megerősítette azt a magyarázati lehetőséget, hogy a névadás motivációs háttéréül az Ikva itteni nagy kanyarja szolgálhatott (lásd FNESz. 1: 819 *Küllő* is). Ugyanakkor ha megtartjuk a török személynévi magyarázat lehetőségét, akkor leginkább a határvédelmi céllal létrehozott korai nyugat-magyarországi besenyő települések juthatnak az eszünkbe, amelyek közé a Sopron megyei *Küllő* (egykor *Kürű*, ma *Girm* Ausztriában) is tartozhatott. A *Körű*-féle helynevek bonyolult kérdésköre tehát további vizsgálatot kíván.

4. Az előző pont kapcsán felvetődött a pusztá személynévi helynévadás lehetősége, köztük a *Karád* határnévvel kapcsolatban is. Azonkívül, hogy a tulajdonnév szerkezete viszonylag áttetsző (*Kara* szn. + *-d* személy-, illetve helynévképző), több hasonló ómagyar névanalógia is támogatja azt a magyarázatot, hogy az adott helyen egy ilyen nevű birtokos foglalt területet: *Karád* (Somogy m., FNESz. 1: 686), *Tiszakarád* (Borsod-Abaúj-Zemplén m., FNESz. 2: 651) stb. Ez a vizes környezetből kiemelkedő legelő, illetve szántó a korai történelmi korokban többször szolgált alkalmi megtelepedés helyszínéül, erről régészeti leletek is tanúskodnak.

Nagykőrűnek a határában és közvetlen szomszédságában van még néhány hasonló, pusztá személynévi helynévadásra utaló földrajzi név, amely felkeltheti a középkori településtörténet, történeti földrajz kutatóinak az érdeklődését. Ezek közül a *Csobánka* (JUHÁSZ 1976: 12), az *Ivánka* (JUHÁSZ 1976: 17) szántók és a Besenyszöggel határos részen, a Nagy-kanális nyugati oldalán található, jelenleg tanyaközponti státusú *Doba* érdemel említést. Mindezekre a helynévi lexémákra a FNESz. is hoz homonim településnévi példákat, de a nagykőrűi névanyagból egyelőre csak a *Dobá*-ra és a *Csobánká*-ra van középkori adatom: 1245: v. *Duba* (Gy. 3: 79); az oklevél határjárása Kürüt is említi: „t. eccl-e de *Curu*” (i. h.); illetve 1323/1323/1323: p. *Chabanka* (DL 2155), 1323: *Chabanka*, In C-u Heuesvyuar (i. h., F. VIII/2: 399). GYÖRFFY az adott helyen a helynév személynévi hátterét is megvilágítja: „Aba nb. Chabanka fia Péter fia Pálé volt, kitől Károly király elkobozva 1323-ban a rokon Compoldus fia Imrének adta. — Ma psz. Fegyvernek határában Ny-ra. 1918. térk: *Csobánka tn.*; Hnt. 56: *Csobánka.*” (Gy. 3: 77).

5. Régi névadás emléke a kihalóban levő *Erecsei* ~ *Erecseji* ~ *Erecseje*, amelyről PESTY FRIGYES kéziratos helynévgyűjteményében a következő olvasható: 1864: „ezt [a Karádot] keskeny vonalban szegélyezi az ugynevezett »Erecseje« — lapályos szántóföld” (JUHÁSZ 1976: 13). A 18. századból is van térképi példa: 1792: *Erecs Ere* (az Egri Állami Levéltár T118-as térképén). Ez a történeti adat eredeti formában őrizte meg a határnevet, amely az **Erecs* (? < **Eres* 'erektől szabdalt terület', illetve ? < *Ere-* + *-cs* 'kisebb ér, erecske') alapnévvel jelölt területnek egy kisebb részét (*ere*) nevezi meg. Mivel a szerkezet motivációja, jelentéstani átláthatósága elhomályosult, a szó megindult az alaki változás útján: a név második elemében található *r*-ből *j* lett, a szóvég pedig az E/3. birtokos személyjelekben megfigyelhető *-i* ~ *-ji* ~ *-je* alakváltakozást mutatja. Ez a változás PESTY adata szerint már a 19. század közepén bekövetkezett.

6. Kihalt és elhomályosult víznév az 1845-ből származó *Babátor Ér* (Egri Állami Levéltár T119-es térképe, JUHÁSZ 1976: 10). Az utótag nyilván az *ér* 'lassú vízfolyás' közszó, az előtag értelmezése azonban bizonytalan. Véleményem szerint *Babat-or*-ként tagolható, amelyben az utótag az *orr* főnév *or* alakváltozatával

azonosítható, ennek jelentése 'vizes, réti környezetből kiemelkedő földhát'. A *Babát*-ként lejegyzett előtagot *babat* hangalakkal rekonstruálom, amelynek megfejtésére egyelőre csak bizonytalan feltevések vannak. KISS LAJOS szótárában a *Babatpuszta* szócikkében felveti az előtagnak a *bab* növénynév *-d* képzős származékából való levezetés lehetőségét: *Babd* > *Babat* (FNESz. 1: 129), de délszláv nyelvi példákat is hoz (helynévieket és közszókat egyaránt), amelyek hangutánzó eredetre mennek vissza, és alapformájuk *bobot*-ként rekonstruálható. Ismerve Nagykőrű régi névadásának etnikai hátterét, a szláv előzményt nagy valószínűséggel elvethetjük, ugyanakkor a hangutánzás mint motiváció — többszörös áttétellel — esetünkben is szóba kerülhet. Arra gondolok ugyanis, hogy a *búbosbanka* madárnév tájnyelvi alakjai annyira gazdag alakváltozati csokrot adnak, hogy közéjük talán a régi *babat* is beilleszthető. Az Új magyar tájszótárban többek között ezek a cím- és utalószavak vonhatók ide: *babuk*, *babukamadár*, *babuta*¹, *babutka*, *bubuta*³. A magyar nyelvjárások atlasza 628. lapja ábrázolja a *búbosbanka* változatainak táji megoszlását. Nagykőrű az atlasz M-16-os kutatópontja: itt a *büdösbanka* olvasható. A *babat*-ot sajnos nem találtam meg a rendkívül változatos anyagban, de ha kihalt tájszóval számolunk, akkor az összefüggés lehetőségét nem zárhatjuk ki. A *búbosbanka* hangalaki változatait a TESz. a *babuka* szócikkben tárgyalja (1: 212), megjegyezve, hogy ezek valószínűleg hangutánzó eredetűek, csak részben vezethetők le egymásból, és ez mondható el az idegen nyelvi megfelelőkről is. Ha a névmagyarázat helyes, akkor a *Babat-or* név motivációja a következőképpen írható le: 'olyan földhát, ahol gyakran tartózkodtak búbosbankák', a *Babat-or-ér-é* pedig 'a Babat-or melletti vízfolyás'.

7. Egy friss szakirodalmi javaslat szerint a *búbosbanka* jelenléte számba vehető bizonyos ritka helynevek magyarázatában. PESTI JÁNOS A *Jézus kajáltása* helynév eredetéről című írásában ugyanis a következőt írja: „Bakonya község földrajzi nevei (helynevei) közé tartozik a *Jézus kajáltása* név (BMFN I, 128/115.). Valószínűen országosan is egyedül álló helynévről van szó. A helyi lakosság az északi határrészben, dombos területen levő erdő nevééről ma már csak annyit tud, hogy a hely a *budoga* vagy *búbos banka* [Upopa epops] kedvelt tartózkodási helye. A névadás pontosabb és teljesebb indítéka sokáig rejtve maradt a kutatók előtt. Főleg az nem volt világos, hogy a *budoga* miért kapta más vidékeken és itt is a *Jézusmadár* meg a *Tarka Jézus* nevet. [...] Bár HERMAN OTTÓ már 1904-ben érdekes tanulmányokat tett közzé a *madárbeszéd értelméről* (például *A madarak hasznáról és káráról* című írásában), az ott olvasható adatok valahogy elkerülték a nyelvészek figyelmét. 1940-megjelent *Baranyai magyar néphagyományok* II. kötetében ugyancsak érdekes mesék találhatóak a madarak természetéről és hangjáról. A *budogáról és Jézus Krisztus üldözéséről* szóló mesék alapján nemrég vált világossá számunkra a címben említett helynév eredeti jelentése. [...] A 35. szöveg (*Krisztus mög a madarak*) tanúsága szerint a *budoga* mély

hangú kiáltozásával (*Bútt, Bútt! Kád alá bútt!*) Jézusra irányította az üldözők figyelmét, és ezzel voltaképpen elárulta Jézus tartózkodási helyét [...]. Visszatérve a bakonyi erdő nevéhez megállapíthatjuk, hogy a *Jézus kajáltása* helynév a metonimián (névátvitelen) alapuló névadás egészen különös példája. Biztos, hogy Bakonyára is eljuthatott az ormánsági mese, a *Jézust eláruló budogamadár* mondanéja. S mivel a szóban forgó erdőrészben sok budoga tartózkodott az odvas fák üregeiben, az erdőt róla nevezték el.” (PESTI 2001/2022: 20).

Az ötlet nagyon elmemozdító, de érdemes lesz a magyar helynévanyagban további hasonló neveket keresni, illetve — ha van rá mód — rákérdezni ezek helyi magyarozatára. Mindenesetre Nagykörűben is található egy nagy valószínűséggel idevonható példa, a *Jézuskiáltó-homok*. Sajnos kihalt névről van szó, amelynek egykori meglétét csak egy 1831-es plébániai irat rögzítette: „in plaga *Jézus kiáltó homok*” (JUHÁSZ 1976: 17). Ha a névre már nem is emlékszik a lakosság, esetleg a búbosbankát Jézussal összekapcsoló helyi mesékben, mondákban lehet még nyoma ennek a szemléletnek.

A Google-keresőbe beírva a *Jézus-kiáltó*-t, több találatot is kapunk. Első helyeken a Székelykeresztúr határában található *Jézus-kiáltó (hegy)* bukkan fel, ahol az első világháború 144 keresztúri áldozatának emlékére keresztet állítottak, illetve azt felújították. „A Jézus-kiáltó elnevezést a helyiek szerint azért kapta a hegy, mert Székelykeresztúr lakosai innen riasztották el egykor a tatár hadakat. A visszhang innen messze elhallatszik a völgybe, ezért az emberek Jézus nevét kiáltották elkeseredésükben, azonban ezeket a kiáltásokat a tatárok félelmetes, nagy harcosok és erős seregek hangjainak vélték és ijedtükben elináltak.” — olvashatjuk egy helyi legendáriumban (<http://www.legendarium.ro/jezus-kialto>). „Egy másik változat szerint a község lakói a domb mögött rejtőztek el, s az ellenségtől úgy szabadultak meg, hogy a magukkal vitt szerszámokkal, edényekkel nagy zajt keltve kiáltották a Jézus nevét.” (<https://www.keresztur.ro/index.php/hu/varosunk/varostoertenet>).

A kereső rámutat a Nemzeti Társalkodó című periodika 1840. 2. félévi számára is, ahol a Csíksomlyói búcsú kerül szóba (5): „Ezen búcsuk tartatnak a’ falu melletti Kis Somlyó nevű hegyen. Ennek tetején van az úgy nevezett Salvator hegy vagy Jézus-hágó, *Jézus Kiáltó-bércz*, mellynek nyugoti oldala nagyon meredek. [...] az ünnepélyes processio kerülő úton megy fel, melly mellett kétfelől keresztfák vannak a’ Kristus’ szenvedéseiből vett felirásokkal.”¹ Ez az adalék arra is felhívja a figyelmet, hogy az ún. processziójárások alkalmával, amelyek különböző kereszteteket, kápolnákat, stációkat ejtettek útba, a *Jézus-kiáltás*-nak is jelentősége lehetett.

¹ https://books.google.hu/books?id=wUdbAAAacAAJ&pg=RA1-PA5&lpg=RA1-PA5&dq=J%C3%A9zuski%C3%A1lt%C3%B3&source=bl&ots=AxZNSd8Ibv&sig=ACfU3U3TvpCbu6Gz_joCG_wy1sBJNYvDmQ&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwib-Yqlu_L8AhUOxosKHSQG-Cng4KBD0AXoECBMQAw#v=onepage&q=J%C3%A9zuski%C3%A1lt%C3%B3&f=false

A Magyar Digitális Helynévtár a Somogy megyei Nagycsepely határából közli a *Jézus-kiáltó-domb*-ot: 1974: *Jézus-káttó-domb* Ds, sz. A hozzá fűzött információ: „A hagyomány szerint egy hóviharban eltévedt ember hangos kiáltózással Jézust hívta segítségül, és megmenekült. Mások szerint egy kis magyar sereg Jézus nevét kiabálva legyőzte itt a törököket.” (<https://mdh.unideb.hu/telepules.php?c=13-56-76&adatlap=13-56-76&t=Nagycsepely>). A névről röviden REUTER CAMILLO is értekezik, a madárnévi háttér lehetőségét mérlegelve (1962).

A Somogy megye földrajzi nevei (SMFN.) kötetet lapozva feltűnt még egy „gyanús” adat: Senta határában 106. számmal veszik fel a *Jézuska-tó* helynevet „S, e”, azaz sík, erdő minősítéssel. A hozzá fűzött meseszerű népi magyarázat pedig a következő: „A segesdi búcsúról hazatérő csurgóiak ezen a helyen pihentek meg, és itt felejtették a Jézus szobrot” (630). Emellett van még egy út is, amelyet *Jézuska-tói-nyiladék*-nak neveznek (107.). Az mindenesetre első pillantásra feltűnik, hogy tónak, víznek semmi nyoma, egy erdei helyről van szó, amely a búcsújárók pihenőhelye volt. Megkockáztatom azt a feltevést, hogy ennek a földrajzi névnek *Jézus-kátó*, azaz ’Jézus-kiáltó’ volt az eredetibb alakja és jelentése, ebből keletkezett elhomályosulással, népetimológiával a *Jézuska-tó*. Ebben a folyamatban szerepet játszhatott a *kiált* ige régies, népies *kaját* ~ *kajátt* ~ *kát(t)* alakjainak a köznyelvtől eltávolodott (illetve így archaizálódott) változata és a „Jézus-kiáltás” hagyományának a visszaszorulása is.

8. Névmagyarázataim, névkommentárjaim utolsó tétele ismét egy kihalt név. Címzőként annak idején egy 19. század eleji kéziratot térképi előfordulását vettem fel: *Kis Conventios* (JUHÁSZ 1976: 18), de van rá adat a helyi plébánia irataiból is: 1831: *Kis Konventios* (i. h.). Bár a címszó megválasztásában a valószínűsíthető kronológiát vettem alapul, „beszédesebb”, olvashatóbb az 1831-es előfordulás. Ebből a mai helyesíráshoz közelebb álló formából ugyanis könnyebben rekonstruálható a korabeli olvasat, hangzás: *Kis-Konvenciós*. Sajnos a korrelatív névpárra, a **Nagy-Konvenciós*-ra (vagy az egyszerűbb **Konvenciós*-ra) nem találtam adatot, de magának a *Konvenciós* helynévnek a magyarázatára lehet javaslatunk.

Először a Magyar néprajzi lexikon *kommenció* szócikkét néztem meg. A nyitó információk a következők: „{lat. conventio ’megegyezés, egyezés’}: a mezőgazdasági → *cselédek* szóbeli vagy írásbeli szerződésben megállapított szegődménye természetbeni és pénzárandósága. [...] Elsősorban az uradalmi cselédek neveztek *kommenciósoknak*, [...]. — A kialakult ~ még egy tájegységen belül sem volt egységes, pl. a Hajdúságban a debreceni cívisgazda 16 q tiszta búzát és 1600 négyszögöl tengeriföldet adott ~ba, míg az uradalom 12 q búzát és 1 q rozsot, de 220 négyszögöl tengeriföldet.” (NéprLex. 3: 250). Tehát cselédek is nevezhettek *kommenciós*nak (konvenciósnak), ugyanakkor a *kommenció* része lehetett termőföld, szántó is. Úgy gondolom, hogy a szóban forgó határnév olyan szántót

vagy más termőföldet jelölhetett, amelyet mezőgazdasági munkásoknak adtak ki elvégezni vagy elvégzendő munka fejében.

A szó a nyelvetterület jelentős részén hangalaki változáson ment keresztül (*konvenció* > *kommenció* > *komenció*), de ezt a módosulást a rendelkezésünkre álló két 19. századi nagykerüli adat nem tükrözi. (Sőt az első kifejezetten latinizáló írásmódot alkalmaz, amely a népnyelvi formát el is fedheti.) A tájszóra további alaki és jelentésbeli változatok, származékok az Új magyar tájszótárban bőséggel olvashatók (ÚMTsz. 3: 454).

Irodalom

- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk., *Baranya megye földrajzi nevei*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. 4., bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. 3. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 3. Heves vármegye–Kunság*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- HOFFMANN ISTVÁN 1975. Tapolcafő földrajzi nevei. *Stúdium (A KLTE tudományos diákköreinek kiadványai) 6*: 5–40.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1976. *Nagykerüli helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 1. Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1979. A *Körű*-féle helynevek kérdése. *Magyar Nyelv* 75: 445–455.
- MOLLAY KÁROLY 1981. Földrajzi neveink magyarázatáról (Hozzászólás Kiss Lajos könyvéhez). *Soproni Szemle* 35: 237–250.
- NéprLex. = ORTUTAY GYULA főszerk., *Magyar néprajzi lexikon 3. K–Né*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- PESTI JÁNOS 2001/2022. A *Jézus kajáltása* helynév eredetéről. In: PESTI JÁNOS, „*Rozmaringot ültettem cserépbé*”. *Pesti János válogatott írásaiból*. Pécs, Molnár Nyomda és Kiadó Kft.–Alsómocsolád Önkormányzata. 20–22.
- REUTER CAMILLO 1962. Tarkajézus. *Magyar Nyelvőr* 86: 226.
- SMFN. = VÉGH JÓZSEF főszerk., *Somogy megye földrajz nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- ÚMTsz. 3. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 3. K–M*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

Notes and Comments on Toponyms

During my university studies, I collected the geographical names of Nagykörű, a village located in the Middle Tisza region. This data was edited, classified, and then published in the form of a comprehensive dictionary (Juhász 1976). Later I analysed the *Körű* type of names within the former Kingdom of Hungary (Juhász 1979). This time—returning to the original topic and data—I make an attempt to provide explanations for some names of fields with already obscured meanings, with the help of respective results of language history, historical geography, and ethnography.

Keywords: toponyms based on anthroponyms, toponyms referring to religious beliefs, toponyms related to the history of agriculture, obscurity of names

Juhász Dezső
ORCID: 0000-0003-1508-9688
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
juhasz.dezso@btk.elte.hu

A Pápai Bakonyalja topográfiája az Anjou-kor első felében

Előzetes közlemény

JUHÁSZ PÉTER

1. Bevezetés

Jelen dolgozat egy nagyobb tanulmány részlete, amely az Észak-Dunántúl egyik kistájának, a Pápai Bakonyaljának forrásainkból kibontakozó települési viszonyait vizsgálja az Anjou-kor első felében.

A Pápai Bakonyalja földrajzi fogalomként az északi Bakonytól a Marcal árteréig terjedő, a Somló vidékétől a Gerence folyásáig elterülő, a magas Bakony hegyeiből dombsággá, majd vízfolyások szelte síksággá szelídülő tájat jelenti (NÉMETH 1995: 7–10).

Az elemzés időbeli kiterjedését elsősorban az Anjou-kori oklevéltár (AOkt.) megjelent kötetei által lefedett időszak határozta meg. Ugyanakkor az Anjou-kori oklevéltár mellett elődjét, az Anjou-kori okmánytárat (A.), illetőleg néhány esetben a Hazai okmánytárat (H.) is hasznosítottam.

Pápa környéke több településének helyneveit HOFFMANN ISTVÁN dolgozta fel, aki a középkori települések alapos topográfiai elhelyezését is elvégezte. Feldolgozásai széles forrásbázison alapultak, a települések lokalizálásához nem pusztán újkori térképek, hanem levéltári dokumentumok névanyagát is hasznosította (1975, 1977, 2011, 2013). A helynévanyag és az etnikai viszonyok összefüggéseit is vizsgálta a Bakonyalja korai adatai alapján (2017). Jelen munkámhoz az újkori forrásanyagból a második és harmadik katonai felmérés (MKFT. és HKFT.), a 19. század közepi kataszteri térképek helynévanyaga (Kat.) mellett a Veszprém megye földrajzi neveit feldolgozó kötetek közül a pápai járás névanyagát dolgoztam fel (VeMFN. 2.).

Az alábbiakban megjelenés előtt álló munkám néhány tanulságosabb részletét adom közre.

2. A felhasznált oklevélregeszták a bennük szereplő helynevekkel

AOkt. 10: 176/268, 1326: *Lyhirth ~ Lihirth, Igor, Saul, Anased, Tuel, Topulchafew, Debres*

[...] Lyhirth ~ Lihirth birtok határait bejárta [...] Hj.: Igor falu és Lyhirth vége, cserjés, Igor föld, Lihirth, Lyhirth föld, Saul falu, Lyhirth földet Igor földtől elválasztó határok, Saul falu felől egy rét szeglete, Anased víz, Saul falu, Lyhirth föld, Saul falu földje, fűzfabozót, nagy árok, fűzfabozót, Tuel földjei, Tuel falu felől ugyanazon árok vége, vízmeder Tuel és Lyhirth földjei között, egy kő határjelként, Churnbaerdey nevű erdő, Tuel-ből Topulchafew-be vivő út, egy kő határjelként, ugyanaz az út, Topulchafew falu, Kuthfeu nevű kút, Lihirth földet Tuel földjeitől elválasztó határok, tüskés bozót, mogyoróbokor határként, Lyhirth föld, Topulchafew falu, két út kereszteződése, Lyhirth földet Topulchafew-től és Debres-től elválasztó határok, Tuel faluból Igor faluba vivő nagy út, Thopulchafew falu, Igor és Lyhirth földek vége. [...]

AOklt. 11: 59/110, 1327: *Koachy, Isay, Hanta, Papa, Kysygor, Athya, Debres, Norap*

[Koachy-i] Buken királynéi ember társaságában kiküldte tanúként Isay birtokra kanonokját, a püspök nepos-át, Pál papot, akik megbizonyosodván Isay királynéi birtok voltáról, elvégezték annak hj.-át s tulajdonába Dénes fia: János [királyi nyeregkészítőt] ellentmondás nélkül beiktatták. Hj.: malomhely a Topulcha folyónál, a hantai egyház földje, a Hanta és Papa falu közötti nagy út, régi árok, rét, tó, patak, a rét közepén a hantai egyház és Isay földjének határa, szántóföldek, Kysygor föld, Myruhth folyó, Athya és Debres földek szomszédsága, Egrug és Myruhth folyók köze, domb, Egrug rét, Egrug folyó, Norap falu földje, Zunkur mr. földje, nagy árok, a Norap-i nemesek és Zunkur mr. földje, Myruhth folyó és rét, szántóföld, patak, Topulcha folyó.

AOklt. 31: 322/608, 1347: *Dereske, Narrag, Leukafulde, Kup, Papa*

[...] Dereske birtokra, és a szomszédokat összehívva jelenlétükben határjárást végeztek. Hj.: Bytua folyó völgye, Dereske birtok, Chenyng mr. Narrag birtoka, Ector fiai, említett folyó berke, Dereske birtok, Ector fiai Leukafulde birtoka, Dereske birtok, csipkebokor, körtefa és másik gyümölcsfa, Feketeuteluk hely, Narrag-ról Kup-ra vivő út, Dereske-i nemesek, Ector fiai, völgy, ahol a vulgarter Erke Zanolch (dict.) található, Dereske birtok, nagy közút (via publica), Dereske föld, Ector fiai jobbágyainak kertje, Dereske-i nemesek, út, Dereske birtok, Ector fiai, Papa-i királyi népek. Ellentmondó nem volt, bár a Papa-i királyi népek és officialis-uk — amíg királyi parancsot nem kaptak — a Papa birtok felőli határok felállítását tilalmazták, de Dereske birtokot az említett nemesek örökölt birtokának mondták. [...]

H. 8: 422–425/352, 1240/1355: *Padar ~ Pudar, Puky, Bytua, Doroska ~ Drusca, Cup, Salamon, Chatar, Padar ~ Pudar, aurifabrorum [Ötvös], Olosun, Dobrun*

[...] A soproni vár *Padar* nevű földje [...] Stephanum de *Puky* [királyi ember]. Az oklevél határleírásának főbb pontjai: Az első határ kelet felől a *Bytua* vizénél kezdődik, ahol rév van, és *Doroska* faluval érintkezik. Innen a *Bytua* vize a határvonal, majd keleti irányba fordulva eléri *Cup* falu határjeleit. *Cup* falu határának végétől a *Salamon* nembeli [de genere Salamonis] Makarius háza irányában, majd Makarius határain halad, onnan délre fordulva *Chatar* falu határjelei mentén. Eközben áthalad egy köznyelven *Patak*-nak mondott sáros mocsáron, és megérkezik a *Bytua* nevű vízhez, amelyet dél felé haladva keresztez. *Chatar* szomszédsága három határjelnél ér véget, itt kezdődik az ötvösök (*aurifabrorum*) *Padar* ~ *Pudar* faluja. E falu szomszédsága annál a három határjelnél végződik, ahol *Olosun* falu határa kezdődik. Ennek végénél három régi és négy új határjel *Padar*, *Olosun*, a zalai várhoz tartozó *Dobrun* falu és a soproni várhoz tartozó másik *Dobrun* falu érintkezési pontja. Innen a soproni várhoz tartozó *Dobrun* falu, az udvarnokok *Drusca* faluja és *Pudar* falu határjeleihez ér. Innen *Drusca* és *Pudar* falu folytonos határvonalán halad (per continuas metas), a *Bytua* vizén haladva egészen a révig vagy gázlóig, ahol a határ kelet felé kezdődött.

A. 7: 179–180/95, 1358: *Salamon, Perecke, Beche, Lack, Behin/Behyn/Beyn, Vlwfezkberk, Myhal*

Dominico filio Clementis de Salamon homine vestro [káptalani ember] [...] possessionis Perecke [...] primo omnium ad quendam monticulum lapidosum a parte meridiei prope Beche [...] aliam [metam] vero prefatus Demetrius pro eadem possessione sua Perecke dixisset angulariter distinguentem; ubi ipse Stephanus obvians eidem Demetrio, ipsam metam non pro distinctione mete Perecke angularis, sed pro distinctione possessionis sue Lack vocate asseruisset; et abhinc ad partem aquilonis et unam magnam viam, qua de ipsa possessione Beche itur ad possessionem Salamon vocatam [...] abhinc per eandem viam pergendo usque partem aquilonis, pervenissent ad quendam fluvium, quem quidem fluvium ipse Demetrius pro meta teneri dicte possessionis Perecke et totam terram ab illo fluvio usque ad eandem Perecke adiacentem dixisset pertinere ad eandem Perecke, ubi etiam prefatus Stephanus curiam et edificia in eadem construxisset, quam quidem terram Stephanus sepedictus suam hereditariam et ad eandem possessionem suam Lack dixisset pertinere; abhinc ad partem occidentalem iuxta ipsum fluvium pervenissent ad duas metas bene apparentes [...] abhinc ad partem aquilonis ipsum fluvium transeuntes, pervenissent ad unam metam, quam Demetrius dixisset metam sue possessionis, ipse autem Stephanus nullam metam ibi fore asseruisset; abhinc ad eandem partem versus quandam possessionem Behin procedendo, pervenissent ad aliam metam bene apparentem, quam idem Demetrius pro distinctione eiusdem possessionis Perecke positam, qua distingitur ab eadem possessione Behyn, et ipse Stephanus metam eandem pro sua possessione Lack, qua distingitur ab eadem possessione Beyn, dixisset; a cuius quidem terre

perambulate et modo premissis inter partes litigiose remanentis statutione, idem Stephanus nomine sui iuris ad dictam possessionem suam Lack pertinentis [...] abhinc ad quendam locum Vlwfzckberk vocatum procedendo, ipsum locum sic nominatum totum suum fore et usque ad illum locum inclusive dictam possessionem Perecke vocatam idem Demetrius dixisset terminari, ipse autem Stephanus ad quandam suam possessionem Myhal vocatam dixisset pertinere; ubi etiam unam metam invenissent angularem, quam ipse Demetrius pro distinctione eiusdem possessionis sue Perecke ab eadem possessione Myhal, idem vero Stephanus pro distinctione possessionis sue eiusdem Myhal a possessione Beche contrariose asseruissent; a cuius statutione similiter ipsum hominem vestrum, presente dicto testimonio nostro, idem Stephanus prohibuisset ipsi Demetrio faciendam, dicens ipsum locum Vlwfzckerke ad ipsam possessionem suam Myhal pertinere [...]

H. 1: 254–256/165, 1367: *Nadasd, Salamon, Zalow, Vjnar, Derezke, fluuÿ Bÿtua, Becas, Olsounadasd, felseunadasd, fluuium Marsal, holges*

Andreas filius Laurencÿ de Nadasd in sua et Georgÿ filÿ Martini fratris sui patruelis in personis quod eadem possessio eorum Nadasd [...] Johannes filius Johannis de Salamon, vel Mychael filius Petri de Zalow (igy) vel Johannes filius Stephani de Vjnar, siue dominicus filius Demetrÿ de Derezke aliÿs absentibus homo noster vicinis et commetaneis iamdicte possessionis Nadasd [...] Nam prima meta incipit per vallem fluuÿ Bÿtua que a parte orientali inter possessionem Becas a parte vero occidentali possessionem prelibatorum Andree filÿ Laurencÿ et Georgÿ filÿ Martini Nadasd [...] aliam metam ex nouo erexissent que a parte meridionali possessioni Olsounadasd a parte autem aquilonis possessioni felseunadasd vocatis separaret. [...] nouam metam erexissent que singule a parte occidentali terre Georgÿ possessioni videlicet magistri petri filÿ Chenik a parte vero orientali prescripte possessionis felseunadasd separarent [...] existentem duas metas terreas statuissent quarum quelibet a predicto Nemore incipiendo prescriptis possessionibus predictorum magistri Petri filÿ Chenik a parte occidentali a parte vero orientali possessioni Andree filÿ Laurencÿ et Georgÿ filÿ Martini equaliter distingendo separaret, sicque mete terre in suo cursu terminarentur deinde vero similiter ad eandem partem aquilonis ulterius ascendendo itur ad fluuium Marsal vocatum, iuxta quem quandam arborem piri reperissent quam pro noua meta asserentibus populis possessionis holges vocate [...]

3. A települések

Alásony (Nagy-)

Olosun falu, H. 8: 422–425/352, 1240/1355, *Alason ~ Halason* birtok, *Olason* birtokos előneve, *Dalca, Salomon, Vtwes ~ Vtus, Zolouk* szomszédos illetve háttáros birtokosok előnevei. Határjárása szerint keleten *Padar* földdel (Podár, Dáka területén, 1857), illetve *Vtus* birtokkal (Pusztá Ötvös, Pápasalamon területén,

1857), nyugaton a *Halagus* folyónál (Halagos patak, 1857) *Wyld* birtokkal (Vid, 1857) határos (A. 6: 11–13/8, 1353).

A falu 1353-as határjárása a keleti szomszéd *Padar* terra-tól indulva nyugat felé a *Halagus* folyót éri el, ahol elválasztja *Wyld* birtokot *Halason*-tól, majd újra eléri *Padar* terra-t. A falu másik birtokrésze keleten *Vtus* birtoknál kezdődik, nyugat felé pedig a *Wyld*-i nemesek határjeleinél végződik (A. 6: 11–13/8, 1353). Az 1353-as határjárás alapján kiterjedése lényegében megegyezhetett az 1857-es állapottal, annyi különbséggel, hogy a Halyagos patak vonalától nyugatra eső terület sáv *Wyld* birtok (Vid, 1857) részét alkothatta.

Csánki adatai (az általa alkalmazott forrásközléssel): *Olosun*, *Olasun* (1240: Haz. okmt. VIII. 424.) *Villa Alasun* (1253: U. o. I. 28.) *Alason* (1476: Muz. le-
véltár.) *Nagh Alason*, *Kys Alason*. (1488: Dl. 28344.) Ma Nagy-Alásony helység és Kis-Alásony pusztá, Pápától dny. (Cs. 3: 219).

Régészeti adatok: Alásony, Nagyalásony, Kisalásony, Német-domb (Kisalás-
sonyi-dűlő, Pusztatemplom-domb) (MRT 3: 38/8. lelőhely).

Továbbélés: Nagyalásony falu (Kat., 1857), Nagyalásony (VeMFN. 3: 42–46).

Dabrony

Dobrun falu 1240/1355-ben két birtokrészből állt: [...] villa *Dobrun* pertinentis ad castrum Zaladiense [...] altera villa *Dobrun* pertinentis ad castrum Supronyense [...] (H. 8: 422–425/352, 1240/1355). A határleírás alapján Nagyalásony (*Olosun*) után *Padar* szomszédjaként előbb a zalai várhoz tartozó *Dobrun* falu, majd a soproni vár birtokrésze következik, és ez utóbbi a szomszéd egészen a határ keleti irányba fordulásáig, ahonnan északon *Drusca* (Dere(c)ske) falu *Padar* határosa. A zalai vár falurésze tehát délebbre, a sopronié pedig attól északra helyezkedett el.

Csánki adatai: Terra seu poss. *Dobron* al nom. *Alasun*, hajdan várnépek (castrenses) földje (1380: Körmendi llk. Himfyana, n. 298.) Poss. *Dobron* al. nom. *Alason* terra castri Zaladiensis. Alább: (ugyanaz) terra castri Zolagayeriensis mixtum cum terris castri Zaladiensis, et una particula ... iuxta eandem *Dobron* habita castri Soproniensis fore asseritur. (Kir. új-adomány a nevezett cs. számára. 1384: U. o. n. 326.) *Dobronya* (1443: Kismart. llt. 35. B. 41.) *Dobron* (1482: Lajtafal. llt. Dóczyana. Cap. 3. f. 1 L.+1., 1487: Dl. 19224; 1483: Dl. 18805; 1488: Dl. 28340; 1489: Dl. 19577.) Ma Dobrony, Pápától dny. Alásony mellett (Cs. 3: 228).

Továbbélés: Dabrony falu (Kat., 1857), Dabrony (VeMFN. 3: 37–42).

(Pápa)Dere(c)ske

Doroska ~ *Drusca* falu (H. 8: 422–425/352, 1240/1355). *Dereske*, *Zalowk* birtokosok előnevei, *Dereske* birtok (AOKlt. 31: 309/582, 1347). *Dereske* birtok határai

a *Bytua* folyó völgye, *Narrag* birtok, a *Bytua* folyó berke, *Leukafulde* birtokok, *Feketeuteluk* hely, *Narrag*-ról *Kup*-ra vivő út, *Papa*-i királyi népek (AOklt. 31: 322/608, 1347). *Dereske* birtok határosai *Papa*-i királyi népek (AOklt. 31: 338/646, 1347).

Csánki adatai: Villani de *Doroska* (1244: Haz. okmt. VIII. 422.) *Dereske* (1347: Anjouk. okmt. V. 101., 1438: Pannonh. főapáts. házi llt. LI. Bb., 1488: DL. 28340.) *Dereczke* (1439: Veszprémi kápt. házi llt. Cap. 16.) *Derezke* (1474: Körmendi llt. Himfyana, n. 560.) Ma Derecske, Pápától dny. (Cs. 3: 228).

Dereske 1857-es északi határában a *Nyugoti és Keleti Timai úti dűlők* sejtetik, hogy korábban a ma Mihályházához tartozó Timai pusztával közvetlenül határos lehetett. Ezt a lehetőséget támogatja a Derecske és Timai puszta közé ékelődő, ma Nyárádhoz tartozó területsáv Nyárad felé eső nyugati határvonalán a *Dereske Megye* dűlőnév is, amelynek utótagja itt (is) kétségtelenül 'határ' jelentésű, arra mutat, hogy korábban itt Nyárad és Dereske határa húzódnak. Hasonlóan magyarázható a Mihályházához tartozó, de elhelyezkedése alapján eredetileg Timapuszta (*Thema*, 1336) részét alkotó területen a Nyárádhoz tartozó sáv melletti dűlő *Deretskei gyepre dűlő* szántóföld neve. Az 1347-es határjárás szintén támogatni látszik ezt a lehetőséget, tekintettel arra, hogy Nyárad (*Narrag*) birtok irányában csak a Bitva (*Bytua*) folyó völgye szerepel határvonalaként (AOklt. 31: 322/608, 1347). Dereske emellett a Pápával is határos volt, mivel 1347-ben *Papa* birtok felől kívánták határjeleit felállítani (AOklt. 31: 322/608, 1347, AOklt. 31: 338/646, 1347). Ez csak úgy képzelhető el, hogy Borsosgyőr határának az onnan Pápara vezető úttól délre eső része *Dereske*-hez tartozott korábban. Érdekes, hogy 1347-ben *Dereske* ~ *Derecske* egyik határvonalaként szerepel a szomszédos Nyárádról Kupra vezető út, amely az 1857-es állapot szerint mindenképpen a határjárásban nem is szereplő Dáka területén vezetne keresztül. Emellett a határjárásban Derecskével szomszédos *Leukafulde* birtok egy 1350-es oklevélben (lásd Dáka alatt) *Leukafeldy* ~ *Lyiwkafeldi* néven *Dalka* mellett tűnik fel, így bizonyos, hogy a nevezett út már akkor is Dáka területén haladhatott keresztül. A megoldást egy 1240/1355-ös határjárás adhatja meg. A déli szomszéd *Padar* ~ *Pudar* (Podár puszta, Kat., 1857) határjárásában körülhatárolt terület lényegében megegyezik Podár puszta 1857-es kiterjedésével és a szomszédok elhelyezkedése is egyezik. A probléma az északi határvonalon jelentkezik. Itt ugyanis az udvarnokok *Drusca* faluja a szomszéd, méghozzá egészen a keleti határt alkotó Bitváig, azaz a teljes északi határvonalon. Ez a helyzet csak akként értelmezhető, hogy a mai Pápaderecske nyugat felé akkoriban jóval nagyobb területre terjedt ki, mint 1857-ben, azaz Nyárad falu határának déli része is hozzá tartozott.

Régészeti adatok: Pápaderecske, Nyugati-Kertalja. Telepnyom, Árpád-kor, középkor (MRT 4. 62/2. lelőhely).

Továbbélés: Dereske falu (Kat., 1857), Pápaderecske (VeMFN. 2: 44).

Igal ~ Igor

Igor falu 1326-ban *Lyhirth* ~ *Lihirth* birtok, *Saul* falu, valamint *Thopulchafew* falu határosaként szerepel (AOkl. 10: 176/268, 1326). 1327-ben *Isay* királynéi birtok főbb határpontjai a *Topulcha* folyó, hantai egyház földje, a *Hanta* és *Papa* falu közötti nagy út, hantai egyház földje, *Kysygor* föld, *Myruhth* folyó, *Athya* és *Debres* földek, *Egrug* és *Myruhth* folyók köze, *Egrug* rét, *Egrug* folyó, *Norap* falu földje, *Myruhth* folyó, *Topulcha* folyó (AOkl. 11: 59/110, 1327).

Csánki adatai: *Igar* (1488: Dl. 28340.) Kovácsi és Nóráp közt sorolják föl (Cs. 3: 234).

Igar ~ *Igal* falu helyét Pápa déli részén, a Tapolca vonalától keletre, az Öreg-hegy mellett jelzik a helynevek, első említése a szakirodalom szerint 1359 (HARIS 1994: 27). Az 1326-os, valamint 1327-es határjárások jól megfeleltethetőek 1857-es elhelyezkedésének, *Hanta*, *Sávoly*, *Léhért*, *Tapolcafő*, *Debrés* és *Izsál* között.

Régészeti adatok: feltehető azonosítása Pápa, Öreg-hegyi-mező. Telepnyom, Árpád-kor.¹

Továbbélés: *Igal* (I1), *Igal* malom (I2), *Igal* öreghegyi (I3) (Pápa, Kat., 1857). *Kisigal* 29/857, *Igal(i)*-Öreg-hegy 29/884, *Igari-malom* (Hatkerekű-malom) 29/898, *Nagyigal*, *Igal(i)*puszta 29/909, *Igali kereszt* 29/910, *Igal/Igar* 29/911, *Igali ut* 29/919, *Igali-düllő* 29/920 (VeMFN. 2: 29).

Izsál (Pápakovácsi)

Lok birtok és *Norap* falu között egy lakatlan királynéi birtok fekszik (AOkl. 7: 176/375, 1323). A 300 holdnyi királynéi föld *Lok* birtok és *Norap* falu között a *Myruht* folyó keleti és nyugati oldalán fekszik (AOkl. 7: 181/386, 1323). *Fyzes* birtokos előneve, *Isay* ~ *Isaay* királynéi birtok, *Koachy* királynéi ember előneve (AOkl. 11: 85/172, 1327). *Isay* királynéi birtok főbb határpontjai a *Topulcha* folyó, hantai egyház földje, a *Hanta* és *Papa* falu közötti nagy út, hantai egyház földje, *Kysygor* föld, *Myruhth* folyó, *Athya* és *Debres* földek, *Egrug* és *Myruhth* folyók köze, *Egrug* rét, *Egrug* folyó, *Norap* falu földje, *Myruhth* folyó, *Topulcha* folyó (AOkl. 11: 59/110, 1327). *Loc* ~ *Lak* és *Dalka* falvak, *Leukafeldy* ~ *Lyi-wkafeldi* és *Gyoldozfeuldy* ~ *Gyoldozfeldi* földek, királynéi és *Norap*-i föld, utóbbiak határa Ke felől a *Tapolcha* ~ *Thapolcha* folyó (AOkl. 34: 229–230/392, 1350).

Csánki adatai: Terra reginalis *Ysay* ... prope Papa ... super qua populi touar-nicorum nostrorum (regine) olim residebant (1295: Haz. okmt. VII. 242.) Terra nostra reginalis (1327: Körmendí llt. Alm. III. lad. 3. n. 1.) Terra *Hysay*. (1355: U. o. n. 2.) Poss. *Isa* (1370: U. o. n. 5.) A Pápától délre, Kéttornyúlak mellett található *Isal* pusztával azonosítja (Cs. 3: 235).

¹ Előzetes régészeti dokumentáció — Pápa, Tapolca-patak felújítása, 2013. MNM Régészeti Adatbázis (<https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/37651>; letöltés: 2022. november 30.).

Az 1327-es határjárás szerint *Isay* királynéi birtok jóval nagyobb területre terjedt ki az 1857-es állapotnál. A Tapolca folyó mentén az 1857-ben Pápa területén ismert Nagy- és Kishanta dűlőig, a Hanta és Pápa közötti nagy útig, illetve az 1857-ben Pápa Tapolcafő felé eső határrészét alkotó Igal dűlőig (*Kysygor* föld). Az *Athya* és *Norap* kapcsán is feltűnő *Egrug* (Egregy) folyó az 1857-ben Pápa-(kis)kovácsi, Nóráp, Kéttornyúlak és Borosgyőr területén átfolyó (Kis-)Séddel azonosítható, amely *Isay* ~ *Izsal* birtok nyugati határvonalát alkothatta. A határvonal által a Tapolca folyótól indulva és oda visszaérkezve egyaránt érintett *Myruhth* folyó pedig az 1857-ben Horgas ére néven szereplő vízfolyással lehet azonos, amely a Tapolca (*Topulcha*) és Séd (*Egrug*) folyók közötti területet szeli keresztül.

Továbbélés: *Izsal* helynév (Pápa(kis)kovácsi, Kat., 1857), *Izsal* 52/21 (VeMFN. 2: 52).

Lak (Kéttornyú-) és Mihál ~ Myhal

Az oklevelekben *Lak* néven szereplő település minden esetben Kéttornyú-lakkal (Kat., 1857) azonosítható, *Mezőlak* (Kat., 1857) ugyanezen a néven szerepel már az Anjou-korban is, topográfiaiilag is jól azonosíthatóan a mai településsel. Kéttornyúlak esetében azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. Több esetben világosan azonosítható a mai településsel, tekintettel arra, hogy mai szomszédai-val együtt említik: *Lok* birtok, *Norap* falu (AOkl. 7: 176/375, 1323), *Lok* birtok, *Norap* falu, *Vgud*-i várnagy (AOkl. 7: 181/386, 1323), *Koachy*, *Jaar* fogott bírók előnevei, *Dalka* és *Lok* földek illetve falu, *Norap* birtok, *Karakow*, *Perechke*, *Zyman*, *Geur*, *Podar* birtokok, *Papa* folyó (AOkl. 13: 72/110, 1329), *Dalka*, *Chob*, *Kezzw* birtokosok előnevei, *Cheusfeulde* és *Perechke* birtokok, *Laak* falu, *Thorna* folyó (AOkl. 22: 224/351, 1338). *Athya* birtokos előneve, *Thakaach*, *Zalook*, *Jaar*, *Vndi*, *Ayka*, *Chelthe* nádori emberek előnevei, *Laak* és *Myhal* ~ *Mihál* birtokok (AOkl. 29: 80–81/63, 1345). *Loc* ~ *Lak* és *Dalka* falvak, *Leukafeldy* ~ *Lyiwkafeldi* és *Gyoldozfeuldy* ~ *Gyoldozfeldi* földek, *Lak*, *Norap*-i föld, *Tapolcha* ~ *Thapolcha* folyó (AOkl. 34: 229–230/392, 1350). Azonban két határleírás is kifejezetten határosnak mondja a Bakonypölöskével azonosítható *Perechke*-vel: *Lok*, *Myhal* és *Perechke* szomszédos birtokok, *Teued* királyi ember előneve (AOkl. 29: 213/320, 1345), *Salamon* káptalani ember előneve, *Perecke* birtok szomszédai *Beche*, *Lack*, *Behin* ~ *Behyn* ~ *Beyn*, *Myhal* birtokok, *Vlwefzkerk* hely (A. 7: 179–180/95, 1358). Ez mai földrajzi képünk alapján értelmezhetetlennek tűnik, ráadásul egy *Mihál* ~ *Myhal* nevet viselő birtok három esetben is *Lak* szomszédjaként szerepel (AOkl. 29: 80–81/63, 1345; AOkl. 29: 213/320, 1345; A. 7: 179–180/95, 1358), amelyet kézenfekvő módon a mai Mihályházával azonosíthatnánk, de ez lehetetlennek látszik a fenti elhelyezkedés mellett.

Csánki adatai: *Laak* (1455: Pannonh. főapáts. házi llt. VI. Hh.) *Lak* (1474, 1475: Muz. levéltár, 1488: Dl. 28340.) A mai Kéttornyú-Lak (Kéttornyúlak) Pápa mellett délre (Cs. 3: 240).

Régészeti adatok: Kéttornyúlak, Református templom, 12–13. századi (MRT. 4: 38/1. lelőhely. 130–131, MRT. 4. kieg. 90).

Továbbélés: Kéttornyúlak falu (Kat., 1857), Kéttornyúlak (VeMFN. 2: 45).

Irodalom

Források

A. = *Anjoukori okmánytár 1–6*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. 7. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.

AOKt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta 1–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.

H. = *Hazai okmánytár 1–5*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. 6–8. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.

HKFT. = *Harmadik katonai felmérés. 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000*. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2007.

Kat. = *Kataszteri térképek XIX. század*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral>

MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2006.

MRT. 3. = BAKAY KORNÉL szerk., *Magyarország régészeti topográfiája 3. Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

MRT. 4. = TORMA ISTVÁN szerk., *Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.

MRT. 4. kieg. = ILON GÁBOR 1995. A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése 1970–1994. *Pápai Múzeumi Értesítő* 5: 63–137.

VeMFN 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 2. A Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest, 1987.

VeMFN 3. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 3. Az Ajkai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 186. Budapest, 1991.

Szakirodalom

HARIS ANDREA 1994. *A települések halmazától a városig*. In: DR. KUBINYI ANDRÁS főszerk., *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Pápa, Pápa Város Önkormányzata. 26–44.

HOFFMANN ISTVÁN 1975. *Tapolcafő földrajzi nevei. Stúdium (A KLTE tudományos diákköreinek kiadványai) 6: 5–40.*

- HOFFMANN ISTVÁN 1977. *Tapolcafő és Pápakovácsi földrajzi nevei*. Szakdolgozat. Debrecen, KLTE. K 839.
- HOFFMANN ISTVÁN 2011. Pápa környéki helynevek történeti tanulságai. In: TUNGLI GYULA szerk., *A pápai névtani konferencia előadásai*. Pápa, Pápai Művelődéstörténeti Társaság–Pannon Egyetem Pápai Intézete. 7–18.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei*. A Magyar Névérték Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER–VÖRÖS FERENC szerk., „...ahogy a csillag megy az égen...”. *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely, Savaria University Press. 137–150.
- NÉMETH PÉTER 1995. *A pápai Bakonyalja. Földrajzi tanulmány*. Türrös füzetek 1. Pápa, Türr István Gimnázium és Pedagógiai Szakközépiskola, 1995.

The Topography of the Pápai Bakonyalja in the first half of the Angevine era. Preliminary report

My paper presents some cases of the settlement network of Pápai Bakonyalja, a Transdanubian area from the Angevine era. In the analysis I used the detailed description of the settlement's boundaries from the charters from this era. It is possible to localize the medieval boundaries on the base of the cadastral maps from the mid-19th century with the matching of the similar place names.

Keywords: settlement network, medieval boundaries, Pápai Bakonyalja, Angevine era

Juhász Péter
ORCID: 0000-0002-1845-3724
Magyarságkutató Intézet
pjuhasz2003@gmail.com

Sajnovics János Demonstrációjának hatása az északi lapp ortográfia történetére

KELEMEN IVETT

1. Bevezetés

Az 1768-as Vénusz-átvonulás a csillagászati eredmények mellett számos más tudományterületen is éreztette hatását. Mára már köztudott, hogy a jezsuita csillagászaink, SAJNOVICS JÁNOS (1733–1785) és HELL MIKSA (1720–1792) közel kétéves északi tartózkodásuk idején a csillagászat mellett a nyelvészet, a finnugrisztika területén is jelentős eredményeket értek el.¹ Ahhoz, hogy SAJNOVICS JÁNOS megírja a nemzetközi hírnevet és elismerést hozó *Demonstratio. Idioma Ungarorum et lapponum idem esse* című munkáját (1770), a nyelvészet különböző területeivel (lexikológia, morfológia, lexikográfia stb.) is meg kellett ismerkednie, s tette mindezt olyan nyelveken (dán, lapp²), melyek közül előtte egyet sem ismert. Jóllehet idegen nyelvi tanulmányaiból ismerhette az egyes nyelvi szinteket, nyelvészeti terminus technikusokat, azonban összehasonlító módszertan nélkül, pusztán önmaga természettudományos ismereteire³ támaszkodva írta meg korszakalkotó művét. Ez akkor is tiszteletre méltó eredmény, ha annak bizonyos részei — a nyelvészeti/régészeti ismeretek fejlődésének következményeként — már érvényüket veszítették (pl. magyar–kínai nyelvrokonság; Karélia mint a magyarok őshazája), vagy javításra, módosításra szorultak (ilyen például a rokonságot bizonyító szóanyag).

¹ Ugyancsak jelentős nyelvészeti és néprajzi eredményeket tudott felmutatni az ún. orenburgi expedíció, melynek öt részlege bejárta a Középső- és az Alsó-Volga-vidéket, a Dél-Ural vidékét, valamint Közép- és Dél-Szibériát. A PETER SIMON PALLAS vezette expedíció rengeteg anyagot gyűjtött a térség finnugor és törökségi nyelveiből (részletesebben lásd pl. MATICSÁK 2021a, 2021b).

² A korabeli hivatkozások miatt jelen tanulmányban célszerűbbnek látom a *lapp* forma használatát, a manapság használatos *számi* forma helyett. Természetesen ezt csupán a praktikum, a *számi* ~ *lapp* formák keveredésének elkerülése indokolja, és semmiféle negatív konnotációt nem tulajdonítok neki.

³ A *Demonstratio* természettudományos szemléletéről lásd C. VLADÁR 2021: 44–45.

SAJNOVICS a lapp–magyar nyelvrokonság vizsgálatához a norvég nyelvész és teológus, az északi lapp nyelv⁴ atyjaként aposztrofált KNUD LEEM (1697–1774)⁵ lapp nyelvтанát (*En lappisk Grammatica*) és dán–lapp szótárát (*En lappisk Nomenclator*) használta. Az ezekben alkalmazott, a dán nyelv betűképzéséből építkező lapp helyesírást meglehetősen körülményesnek érezte, s hallva a beszélt lapp nyelvet, arra a következtetésre jutott, hogy az akkori magyar helyesírás alkalmasabb volna a lappok számára is. A helyesírás kérdésének két külön fejezetet is szentelt a *Demonstratió*ban: a 4. fejezetben LEEM helyesírásának problémásabb elemeit taglalja (A LEEM-féle lapp helyesírásról és a magyar helyesírásról), míg az 5. fejezetben konkrétan meghatározza azokat a transzkripciósi szabályokat, amelyek révén LEEM betűi, betűkapcsolatai magyar betűkké alakíthatók (A LEEM-féle lapp helyesírás átalakítása a magyar helyesírásra).⁶

Tanulmányomban néhány olyan forrást ismertetek, melyek célirányosan erre az átírási javaslatra fókuszálnak, közvetve vagy közvetlen módon reflektálnak SAJNOVICS helyesírási „reformtervére”. Jóllehet számos recenzió, ismertetés látott napvilágot mind a kortársak, mind pedig későbbi korok nagynevű szakembereitől (lásd lentebb), ezek többnyire a *Demonstratió*t mint a nyelvrokonság megállapítását közlő írást vizsgálták, melyben a lapp helyesírás kérdése csupán egy mellékes szálát képviselt. Írásomban nem vizsgálom az általános ismertetéseket, a *Demonstratio* szerkezetét, eredményeit bemutató cikkeket, illetve azokat sem, melyek a helyesírási „vita” körülményeit teszik közzé. A kutatás célja az, hogy feltérképezzem, volt-e bármilyen hatása SAJNOVICS javaslatának az északi lapp ortográfia történetére.

2. Koppenhága, 1770 — új „lapp” helyesírás születik

A lapp nyelv vizsgálatához SAJNOVICS KNUD LEEM már említett grammatikáját és dán–lapp szójegyzékét használta. Ezeknek a munkáknak az értelmezése

⁴ A kilenc lapp nyelv (déli, umei, pitei, lulei, északi, inari, kildini, kolta és teri lapp) közül az északi a legnagyobb beszélőszámmal rendelkező, központi lapp nyelv. SAJNOVICSÉK is az északi lapp nyelvvel ismerkedtek meg, így tanulmányomban a lapp megnevezés alatt minden esetben az északi lapp nyelvet értem.

⁵ KNUD LEEM 18 évesen szerzett teológiai diplomát a Koppenhágai Egyetemen. Frissen végzett hallgatóként élénken érdeklődött Finnmark megye és az ott élő lappok iránt. 1725-ben kezdte meg a tényleges misszionáriusi munkát az észak-norvégiai Porsanger és Laksefjord lappok lakta területein, így még közelebbről tanulmányozhatta az északi lapp nyelvet és kultúrát. 1752-től 1774-es haláláig a trondheimi Seminarium Laponicum vezetője volt, ez az intézmény a leendő misszionáriusok számára biztosított számi nyelvi képzést. Korszakalkotó nyelvészeti munkái — az északi lapp grammatikája (*En lappisk Grammatica*, 1748), dán–lapp szójegyzéke (*En lappisk Nomenclator*, 1756), és háromnyelvű lapp–dán–latin szótára (*Lexicon Laponicum Bipartitum*, 1768–1781) — mellett a lappokról írt etnográfiai munkájával (*Beskrivelse Finmarkens lapper*, 1767) is kimagasló helyen szerepel a skandináv lappológia történetében.

⁶ Tehát mindenki, aki olvasta és ismerte a *Demonstratió*t, tudott a lapp–magyar helyesírás kérdéséről is.

viszont komoly gondot jelentett számára: „Ha felütöttem a grammatikát, szabályok hosszú sorát láttam benne, csakhogy a számomra teljesen ismeretlen dán nyelven. [...] Ha a *Nomenclator*-ba tekintettem, lapp szavakat találtam, szinte csupa magánhangzóval és csodálatos módon összehordott mássalhangzóval” (SAJNOVICS 1994: 36). Nem csoda, hogy csalódva jelentette HELLnek, hogy semmiféle kapcsolatot nem lát a két nyelv között. A fordulatot az jelentette, amikor lappok érkeztek hozzájuk, és egy tolmács segítségével szavakat⁷ kezdtek kérdezgetni tőlük. A hallott szavakat SAJNOVICS a magyar helyesírás szerint jegyezte le, és az így kapott korpusz segítségével — egybevetve LEEM szótárának anyagával — már könnyebb volt megismernie a LEEM-féle helyesírási rendszert, és megadni azokat a konvertálási szabályokat, amelyek révén a LEEM betűi magyar betűkké alakíthatók (lásd 1. táblázat).

Leem	Sajnovics	Mai
<i>aa</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
<i>a</i>	<i>á</i>	<i>á</i>
<i>o</i>	<i>a</i>	<i>o</i>
<i>ea</i>	<i>é</i>	<i>ea</i>
<i>ie</i>	<i>é</i>	<i>ie</i>
<i>oaa</i>	<i>oa, oo, ó</i>	<i>oa</i>
<i>uo</i>	<i>ú, ö</i>	<i>uo</i>
<i>ni</i>	<i>ny</i>	<i>nj</i>
<i>gi</i>	<i>gy</i>	<i>gi</i>
<i>gn</i>	<i>ny</i>	<i>η</i>
<i>t, zhi</i>	<i>ty</i>	<i>dj</i>
<i>l, lg</i>	<i>ly</i>	<i>lj</i>
<i>s</i>	<i>sz</i>	<i>s</i>
<i>sh, zh</i>	<i>s</i>	<i>š</i>
<i>zhi, shi</i>	<i>ts</i>	<i>č</i>
<i>dzhi</i>	<i>zs</i>	<i>ž</i>
<i>z, tzhi</i>	<i>tz</i>	<i>c</i>
<i>s, ss, sk</i>	<i>z</i>	<i>z</i>

1. táblázat. LEEM jelöléseinek magyar megfelelői (SAJNOVICS 2021: 128–129), kiegészítve a ma használatos jelölésekkel

Így tehát már a csillagászati megfigyelés helyszínén, Vardø szigetén felmerült az ötlet a magyar helyesírás bevezetéséről. HELL ekkor (mivel ő volt az

⁷ A HELLnek tulajdonított szólista tulajdonképpen az alapszókinszhez tartozó fogalmakat tartalmazta: testrészek, cselekvések, időjárási jelenségek megnevezéseit.

„ötletgazda”⁸ már konkrét lépéseket határozott meg a lapp helyesírás megújításának érdekében: LEEM háromnyelvű lapp–dán–latin szótára, a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* és a *Grammatica* is magyar helyesírással kerüljön átírásra, másrészt legyen egy lapp ember kiválasztva, aki felügyeli a nyomtatást és a Lappföldre készülő misszionáriusok nyelvi képzését. Végezetül pedig egy lapp nyelvtudással rendelkező segítő kijelölését szorgalmazta, akivel együtt a szótár átírása kivitelezhetővé válik (SAJNOVICS 1994: 42–43).

Ezt az elképzelést meg is osztották támogatójukkal, OTTO THOTT-tal (1703–1785),⁹ a Dán Királyi Tudományos Akadémia akkori elnökével, aki lelkesen fogadta az ötletet.¹⁰ THOTT kérésére a trondheimi püspök, JOHANN ERNST GUNNERUS (1758–1773) az északi lapp teológust, ANDERS PORSANGERT (1735–1780),¹¹ a HELL által megadott kritériumoknak tökéletesen megfelelő személyt jelölte ki SAJNOVICS segítőjévé (SOLBAKK 1998: 13–14).

SAJNOVICS leírásából tudni, hogy PORSANGERnek igen gyorsan sikerült elsajátítania a magyar írásrendszert, és egész napokat töltöttek el a közös munkával, hogy LEEM szótárának átírata mielőbb nyomdába kerülhessen. PORSANGER felolvasta lappul a szavakat, SAJNOVICS pedig magyarul lejegyezte azokat. Az egyes szócikket kiegészítették a magyar jelentéssel is. A munkával 1770 májusában végeztek, s ahogy arról SAJNOVICS Naplójának május 15-ei bejegyzése is beszámol: „Átadtam Thott gróf úrnak a magyarul írt lapp szótárt” (SAJNOVICS 1990: 145). THOTT ekkor ígéretet tett arra, hogy a magyar helyesírással nyomtatott szótárból néhány példányt Magyarországra is küldet (SAJNOVICS 1994: 45).¹²

3. Skandináv reflexiók

Mint az a fentiekből kitűnik, minden, amibe SAJNOVICS belevágott, igen nagy lelkesedést váltott ki az akkori Dán-Norvégiában. Maga a *Demonstratio* is nagy sikert aratott, aminek egyértelmű bizonyítéka, hogy a koppenhágai kiadás

⁸ Óvatosan kell kezelni ezt az információt, ugyanis tudvalevő, hogy a második, nagyszombati, bővített kiadásban HELL igyekezett magát az expedíció középpontjába helyezni, saját tudományos tevékenységét kiemelni (vö. C. VLADÁR 2021: 74–77).

⁹ Dán gróf, államférfi. SAJNOVICSék idejében számos pozíciót töltött be, például a Titkos Tanács tagja, a Dán Kancellária főkancellárja stb.

¹⁰ „a lapp könyvekben a LEEM-féle helyesírás helyett, amely ingatag, erőtlén és mint afféle gyerekcipőben járó dolog, bizonytalanzkodó, vezessék be a szilárd, erős és több évszázad alatt ragyogóan kiművelt magyar helyesírást” (SAJNOVICS 1994: 43).

¹¹ Az öt nyelven beszélő ANDERS PORSANGER az első lapp, aki felsőfokú végzettséget szerzett. 15 éves kora óta dolgozott együtt KNUD LEEM professzorral, akinek többek között az átírásra szánt szótár szerkesztési munkálataiban is segédkezett, így jól ismerte a szótár anyagát és a LEEM által használt helyesírást is. Ő maga is kidolgozott egy saját helyesírási rendszert, és számos bibliai rész fordítását végezte el, ám minden munkája megsemmisült.

¹² A szótár azonban végül 1781-ben, az eredeti, LEEM-féle helyesírással jelent meg. Az átírás kudarcának lehetséges okairól lásd KELEMEN 2022.

évében, már 1770-ben, megjelent dán fordításban,¹³ 1771-ben pedig a bővített, nagyszombati kiadás is napvilágot látott. Egy év alatt tehát három kiadás készült el, ez még manapság is kimagasló teljesítmény. Ugyancsak az elismerést igazolja, hogy SAJNOVICSt munkáját követően mind a Koppenhágai Tudományos Akadémia, mind pedig a Trondheimi Tudományos Akadémia is tagjává választotta.¹⁴

A Demonstratio olyan, akkor már nemzetközileg ismert, nagynevű tudósokat készített tollat ragadni, mint a finn szaktekintély, HENRIK GABRIEL PORTHAN (1739–1804), aki 1771-ben jelentette meg SAJNOVICS-recenzióját.¹⁵ Ugyanabban az évben hivatkozott SAJNOVICSRa a finnugor népeket ismertető Allgemeine nordische Geschichte című munkájában a német történész, AUGUST LUDVIG SCHLÖZER (1735–1809). A svéd szótáríró, EMANUEL JOHANNES ÖHRLING (1751–1808) Uppsalában Dissertatio academica de convenientia linguae hungaricae cum laponica címen 1772-ben írta meg értekezését a magyar és a lapp nyelv közötti egyezésekről, hivatkozva benne SAJNOVICS munkájára.¹⁶

A SAJNOVICS-féle magyar helyesírás legelső reflexiói tehát a skandináv kortársak és/vagy a témához szorosan kapcsolódó személyektől származtak.

3.1. ANDERS PORSANGER — KNUD LEEM — GERHARD SANDBERG

A legelső, aki igen részletes beszámolót írt SAJNOVICS helyesírási javaslatáról, az a segítőtje, ANDERS PORSANGER volt. Hivatalos felkérésre írta meg hétoldalas véleményét, amelyet a missziót irányító intézmény, a Koppenhágai Missziós Kollégium kért be tőle. A jelentést 1770. július 7-ei dátummal, Betænking om den lappiske Orthographies Forandring efter den Ungarske¹⁷ [Jelentés a lapp nyelv ortográfiájának változtatásáról a magyar alapján] címmel küldte el. Bár levélben PORSANGER hangsúlyozta, hogy nem mindenben értett egyet SAJNOVICCSal, a levél végső következtetése szerint „ha már szükséges a változtatás, annak leginkább a magyar nyelvet kellene például vennie” (MARTINUSSEN 1992: 58). PORSANGER egyetértett az *a ~ á* fonémák magyarhoz hasonló jelölése mellett SAJNOVICS azon javaslatával is, hogy a diftongusokat hosszú magánhangzókkal helyettesítsék (pl. *ælam* > *élam* 'élek', *zhioaarve* > *tsórve* 'szarv', *luokko* > *lúko* 'lyuk'), és elfogadta az északi lapp palatális mássalhangzók és szibilánsok magyar betűkkel való jelölését is. Nem támogatta viszont az automatikus

¹³ Beviis, at ungarernes og lappernes sprog er det samme. Oversat af det latinske ved Fleischer. M. R. Salicath. Kjøbenhavn. 1770.

¹⁴ SAJNOVICS 1770. február 9-én a Dán, március 2-án a Norvég Tudományos Akadémia tagja lett.

¹⁵ KUBINYI KATA fordításában magyarul is olvasható, lásd SAJNOVICS 1994: 150–157.

¹⁶ A disszertáció digitálisan elérhető a <https://www.nli.org.il/en/books/NNLALEPH990029796380205171/NLI> oldalon.

¹⁷ A jelentést BENTE MARTINUSSEN tette közzé (1992: 52–59), így a levél bemutatásakor erre az írásra hivatkozom. A jelentés digitalizált formában elérhető a Nemzeti Könyvtár (Nasjonalbiblioteket) oldaláról: <https://www.nb.no/nbsok/nb/0557ac2cb70a4a917c192c048d848c8e.nbdigital?lang=no#20>.

egyszerűsítéseket, amelyeket SAJNOVICS vélhetően előszeretettel használt. PORSANGER utal arra, hogy úgy tűnhet, a *balkka, dalkke, gardde*¹⁸ szavak esetén elegendő a rövidebb *balka, dalke, garde* formákat írni. Így azonban nem lehet különbséget tenni a nominativus és a genitivus esete között,¹⁹ jóllehet ezt a kiejtés megköveteli. PORSANGER jól ismerte tehát a fokváltakozás²⁰ jelenségét is, és bemutatott példái is azt igazolják, hogy az igeragozásban is pontosan tudta a fokváltakozás működési szabályát. Egyes szám első személyben PORSANGER az *adam*²¹ és *sadam*²² formákat javasolta, „mindaddig, amíg a kiejtés újra meg nem követeli a mássalhangzó megkettőzését, mint az indicativus praesens singularis harmadik személyben: *addá* és *saddá*”²³ (MARTINUSSEN 1992: 56–57).²⁴ SAJNOVICS viszont, úgy tűnik, egyáltalán nem vett tudomást a fokváltakozás jelenségéről, és nem hallgatott PORSANGERre amikor Demonstratiójában *addam* ’adok’ és *éllam* ’élek’ formákat adott meg *adam* és *élam* helyett (SAJNOVICS 1994: 100–101).

A személyes sértettségtől sem mentes kritikai észrevétel a leginkább érintett személytől, magától KNUD LEEMTől érkezett. GUNNERUS püspök levelezéséből tudható, hogy 1770. december 13-án levélben kérte fel LEEMet, hogy mielőbb véleményezze SAJNOVICS helyesírási javaslatát. Két nappal később a Missziós Kollégiumot is értesítette, hogy átadta LEEMnek az „anyagot”, aki jelenleg is olvassa a kapott munkát (DAHL 1906: 49–50). Ezt követően GUNNERUS 1771. április 22-én elküldte a lexikon két kéziratát — a LEEM-féle régi és a SAJNOVICS-féle új helyesírással lejegyzett változatot — a dán misszionáriusnak, CHRISTIAN WELDINGHnek (1728–1801) is. A feladat az volt, hogy WELDINGH és a szintén misszionárius GERHARD SANDBERG (1741–1805) (aki végül megjelentette a lexikont) külön-külön adjanak pártatlan véleményt arról, hogy melyik írásmód volna megfelelő a szótárban (DAHL 1906: 53–54).

¹⁸ Mai *dálki* ’időjárás’, *báلكá* ’fizetés’, *gárdi* ’rénszarvas’.

¹⁹ Az északi lappban az accusativus/genitivus esetnek nincs külön ragmorfémája, hanem a fokváltakozott, gyenge fok jelöli az adott eseteket. (A két eset nyelvtörténeti okok miatt ma már alakilag egybeesik, ezért együtt vizsgálándó.)

²⁰ A fokváltakozás egy olyan speciális morfológiai jelenség, mely során a hangsúlyos és hangsúlytalan tövek váltakozása a tövégi mássalhangzók mennyiségi és/vagy minőségbeli változását eredményezi. Ez a változás főként az első és második szótagban megy végbe, de akár a harmadik, negyedik, ötödik, hatodik szótagban is megtörténhet. A fokváltakozásban a rövid mássalhangzók, a gemináltak, illetve a mássalhangzó-kapcsolatok is részt vesznek. A finn nyelvből ismert fokváltakozáshoz hasonló jelenségről van szó, ám az északi lappban ez a változás jóval bonyolultabb (három fokot különböztetnek meg) és csaknem az összes mássalhangzót érint.

²¹ Mai *attán* (< *addit* ’ad’).

²² Mai *šattan* (< *šaddat* ’növekszik, lesz, válik valamivé’).

²³ Az északi lapp igeragozás során egyes számban az első és második személy gyenge fokban, míg a harmadik személy erős fokban áll.

²⁴ A jelentés részletes elemzését lásd KELEMEN 2022.

Sajnos ezek a kéziratok egyelőre nem állnak rendelkezésre, de feltehetően egyikük sem támogatta a SAJNOVICS-féle javaslatot. Ezt igazolja a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* előszava. A vélhetően GERHARD SANDBERGnek tulajdonítható előszó hosszasan idéz SAJNOVICS Demonstrációjából, amely egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar helyesírás kérdése valóban komoly befolyást gyakorolt a LEEM-szótár szerkesztésére. SANDBERG magával SAJNOVICCSal válaszoltatja meg a kérdést, hogy miért nem magyar helyesírással jelent meg a szótár: „Arról viszont nem kezeskedem, hogy bármely más, nem magyar ember a magyarral megegyezőleg ejtené ki az így lejegyzett szavakat” (SAJNOVICS 1994: 40). SANDBERG elismeri ugyan, hogy a magyar helyesírás valóban egyszerűbbnek tűnik, ám a szótár eredeti céljához (a dán és norvég misszionáriusok nyelvtanulásához) mégiscsak LEEM dán alapú helyesírása a hasznosabb.

3.2. RASMUS RASK

3.2.1. A magyar helyesírás nyomai RASK grammatikájában

RASMUS RASK (1787–1832) dán nyelvész, az összehasonlító nyelvtudomány egyik megalapozója, aki elsősorban az indoeurópai nyelveket vizsgálta, de azon túl a finnugor (finn, lapp) nyelveket is tanulmányozta.²⁵ 1832-ben jelent meg északi lapp nyelvtana *Ræsonneret lappisk Sproglære efter den Sprogart, som bruges af Fjældlapperne i Porsangerfjorden i Finnmarken* [[Indokolt lapp nyelvtan a Finnmark megyei Porsanger-fjord hegyi lapp nyelvjárása után] címmel, amely nyíltan vállalja, hogy KNUD LEEM nyelvtanának átdolgozása (alcíme: *En omarbejdelse af Prof. Knud Leems Lappiske Grammatica*).²⁶ RASK tehát nyilvánvalóan ismerte LEEM teljes munkásságát (szakirodalom-listájában LEEM grammatikája mellett szerepel a fent említett, SAJNOVICS által is használt *Nomenclator* és a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* is). Nem tudni, hogy közvetlenül kapcsolatba került-e RASK a magyar nyelvvel, de a lexikon fent említett előszavában olvasottak minden bizonnyal felkeltették az érdeklődését SAJNOVICS Demonstrációja, és ezzel együtt a magyar helyesírás iránt is. A grammatika tanulmányozása során a LEEM-féle helyesírást illetően hasonló problémákkal szembesült, mint SAJNOVICS: „nagy erőfeszítembe került, hogy értelmet találjak benne, és meghatározom az egyes betűk számát és jelentését, a diftongusok kiejtését stb.” (RASK 1832: 12).

RASK a magánhangzók, különösen a diftongusok lejegyzésében támaszkodik a magyar jelölésekre. A lapp /a:/ hang jelölésére ugyanis a LEEM által használt *a*,

²⁵ Kb. 25 nyelven tudott, és ennek dupláját tanulmányozta.

²⁶ Az előszóban RASK közli, hogy nem tud lappul, csupán a rendelkezésére álló szakirodalom alapján állította össze nyelvtanát.

ā vagy *æ* betűk helyett sokkal inkább megfelelőnek tartja a magyarból is ismert *á* jelölést (RASK 1832: 2).

A diftongusok jelölését illetően RASK leírja, hogy az *á, é, í, ó, ú, ā* betűk bevezetésével (az *ae, ee, ii (ij), oe, uu, (uv) aa* jelölések helyett) kiküszöbölhető a diftongusok/triftongusok nagy száma.²⁷ Itt is hivatkozik SAJNOVICSra: „a magyar tudós Sajnovics is felhívta a figyelmet ennek a nagyszámú diftongusnak a félrevezető voltára, valamint arra, hogy így rendkívül nehéz a szótagolás és az adott nyelven történő helyes olvasás”²⁸ (RASK 1832: 4).

A mássalhangzókat illetően már nem ennyire megengedő, a szibilánsok kapcsán egyenesen azt mondja: a magyar használat (*s, sz, ts, tz, z, zs*) a lappban nem alkalmas utánzásra, mert korán sem olyan „önálló és jól szervezett”, mint ahogy azt SAJNOVICS gondolta (RASK 1832: 15).

Több olyan eset is előfordul, amikor az adott hang jelölésére csak felvillantja, hogyan történik annak jelölése a magyar nyelvben: pl. a palatális mássalhangzók esetén a lappban célszerűbbnek találja a LEEMnél is használt *j*-vel jelölt alakok használatát (vö. *njalbme* 'száj'), ahol a *j* a lágyítás jeleként funkcionál, amire az oroszban a *ь*, a magyarban az *y* grafémát használják (vö. *gy, ly, ny, ty*) (RASK 1832: 9).

Az affrikáták jelölésének kérdésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a magyarok a német alapján *tz*-t használnak a [c], ill. *ts*-t és *ch*-t a [cs] jelölésére, de utóbbi előfordul *cs* alakban is például magának SAJNOVICSnak a nevében (RASK 1832: 20).

3.2.2. A magyar helyesírás nyomai RASK levelezésében

RASK a magyar helyesírást²⁹ már majdnem 20 évvel lapp grammatikájának megjelenése előtt tanulmányozhatta, ami a finn GUSTAV RENVALL-lal (1781–1841)³⁰ folytatott levelezéséből is kiderül. 1818-as levelezésükben a finn hosszú magánhangzók jelölésére RASK a magyarból jól ismert ékezetes magánhangzókat javasolta, erre RENVALL válaszleveleiből³¹ következtethetünk:

²⁷ LEEM grammatikájában 33 diftongust ír le (vö. LEEM 1748: 381), míg SAJNOVICS 39 diftongust tulajdonít LEEMnek (SAJNOVICS 2021: 121).

²⁸ RASK soha nem említi magát a Demonstratiót és nem is hivatkozik rá lapszám szerint, de tudva-lévő, hogy az idézett rész a 4. fejezetben található (SAJNOVICS 2021: 122).

²⁹ RASK SAJNOVICS műve mellett ismerhette GYARMATHY SÁMUEL Affinitását is. Tudományos alaposságára való tekintettel nem zárhatjuk ki (bár egyértelmű bizonyíték nem áll rendelkezésünkre), hogy valamely magyar nyelvtant (esetleg RÉVAI MIKLÓSét) is tanulmányozhatta (BARNA 1878: 15).

³⁰ Finn lelkész, pedagógus és filozófus. RASK 1818-as turkui tartózkodása során RENVALLtól vett finn órákat, aki abban az időben a finn nyelv docense volt. RASK úgy tapasztalta, hogy nagy szükség volna egy finn szótárra, s e szótár összeállítására RENVALLT javasolta. 1826-ban jelent meg finn–latin–német szótára Suomalainen Sana-Kirja. Lexicon linguae finnicae, cum interpretatione duplici, copiosiore latina, brevior germanica címmel.

³¹ Sajnos RASK levelei nem kerültek elő.

1. levél (1818. május 30.): „Professzor úr javaslata a hosszú magánhangzók *á, é, í, ó, ú, á, ő, ű* jelölésére bevallottan rövid és egyszerű. Manapság a németek, a hollandok, az angolok, sőt még a dánok is nem ritkán írnak azonban két betűvel egy hosszú magánhangzót. A finn magánhangzó-kettőzés tehát nem feltűnőbb, mint a többi nyelvben” (RENVALL 1863: 226).

2. levél (1818. június 20.): „A hosszú és rövid hangok *magyar* jelölése nagyon szép, és még a finn nyelvben is jól használható volna. Az egyetlen nehézség, amivel véleményem szerint jelenleg találkozunk, az az, hogy Áboban³² nincsenek ékezetes betűtípusok az *ä, ö, ü*, vagy *á, ó, ú* számára. Sőt Svédországban sincsenek és így kénytelenek volnánk egészen újakat vésetni és öntetni. De e nehézség könnyen elhárítható lenne, mert ilyen betűket lehetne Németországban is készíttetni” (RENVALL 1863: 228).

3.3. NILS VIBE STOCKFLETH

Az 1825-ben Dániából Finnmarkenbe áttelepedett lelkész, NILS VIBE STOCKFLETH (1787–1866) 1840-ben megjelent grammatikájában (Grammatik i det Lap-piske Sprog, saaledes som det Tales i Norsk-Finmarken [A lapp nyelv nyelvtana, ahogy a norvég finnmarkeni nyelvjárásokban beszélük]) már egy egyszerűsített északi lapp ortográfiát kívánt használni. Jóllehet folyamatosan levelezett RASK-kal, és az általa kidolgozott helyesírás is RASK rendszerén alapul, nyelvtanának a helyesíráshoz kapcsolódó 5. megjegyzésében mégiscsak megfogalmazta kritikai észrevételeit, amely közvetve SAJNOVICS kritikája is volt (STOCKFLETH 1840: 52): „különösen félrevezette és bizonytalanságba vitte [Raskot] az a csalhatatlan és határozott hangnem, amellyel a magyar Sajnovics a Demonstratio idioma Ungarorum et lapponum idem esse című könyvében a lapp hangokról és betűkről ír. Rask nyelvtankönyvében a lapp nyelv magánhangzóiról, kettős- és hármashangzóiról terjeszt elő egy elméletet, vagy inkább egy feltételezést, amely nemcsak a leghatározottabban áll szemben a nép kiejtésével, hanem minden rendszert, minden összefüggést lebont és lerombol, és az összes szabályos névszó- és igeragozást is megsemmisíti. [...] A kettőshangzók és hármashangzók helyett más karaktereket használ, pl. *guoibme* helyett *gójbme*, *dappe* helyett *dáppé*.³³ [...] Ami a mássalhangzókat illeti, ott Sajnovics helytelensége már nem tudta elbizonytalanítani Raskot” (STOCKFLETH 1840: 52–53).

Innentől már nincs nyoma SAJNOVICS vagy a magyar helyesírás hatásának, ami érthető, hiszen ekkorra már teljességgel eltűnt a LEEMnél még érezhető bizonytalanság, a helyesírás képlékenysége. RASK és STOCKFLETH munkássága révén már szépen körvonalazódott az a fejlődési vonal, amelynek végén a mai, modern, 1978-ban hivatalosan elfogadott északi lapp ortográfia áll.

³² Mai Turku.

³³ Mai alakjaik *guoibmi* 'barát', *dáppé* 'itt'.

3.4. KNUD BERGSLAND

Skandináv részről csak nagy szünet után találkozhatunk egy újabb értékeléssel, amely a 20. század kiemelkedő alakja, az Oslói Egyetem finnugor nyelvész professzora, KNUD BERGSLAND (1914–1998) észrevételeit tartalmazta. Ekkora időtávlatból BERGSLAND már meglehetősen komolytalannak véli a magyar helyesírás és ezzel együtt a szótár átírásának gondolatát. Az egyik ilyen kritikai észrevétele, hogy míg LEEM az északi lapp nyelv porsangeri (hegyi lapp) dialektusára alapozva adta ki műveit (s ennek szóanyagát adta közre), addig SAJNOVICS vélhetően a tengeri lapp dialektust hallhatta. Ezért javasolhatott olyan átírási formákat mint *vuoiġj* 'vaj' helyett *voj*, mivel a tengeri lapp kiejtés inkább [vuojjã]. Vagy LEEM *Zhioulm* 'csomó' szavát *Tsom*-nak hallotta *l* nélkül, ami azért lehetséges, mert a tengeri lappban a *l* után kettőzött *mm* áll. Ugyanez figyelhető meg a *Zhialbme* 'szem' jelentésű szó esetén is, amikor SAJNOVICS *Salme* vagy *Szemme* kiejtést, vagyis affrikáta helyett szibilánst érzékelt. A PORSANGERrel közös munkát sem tartotta eredményesnek. Helytálló észrevétel BERGSLAND részéről, hogy az egyes szám első személyű, jelen időben megadott igék (*addam* 'adok' és *állam* 'élek') azt bizonyítják, hogy az anyanyelvi lapp PORSANGERrel történő konzultációt követően sem volt SAJNOVICS számára világos a lapp fokváltakozás jelensége (lásd fentebb). BERGSLAND PORSANGER szakmai javaslatáról — miszerint a magyar helyesírás alkalmasabb volna a lapp nyelv lejegyzésére — így ír: „csatlakozott ahhoz a romantikus javaslatához, hogy a magyar helyesírást vezessék be a norvégiai lappok számára” (BERGSLAND 1984: 79–81).

Összefoglalás

Amint a fentebb ismertetett közlések is bizonyítják, SAJNOVICS a Demonstratio megjelenése után közel 100 évvel is érezte hatását az északi lapp helyesírás történetében, nagynevű skandináv tudósok grammatikaiban. Vitathatatlan tény tehát, hogy nemcsak kortársaira, például PORSANGERre volt hatással, hanem még RASK is komolyan mérlegelte a magyar betűkészlet használatát az északi lappban. Látható, hogy a skandináv tudósokat leginkább az *á*, illetve a magyar hosszú magánhangzókat jelölő ékezetes betűk foglalkoztatták. STOCKFLETH azonban egyértelműen lezárja a SAJNOVICS-féle irányt, mivel már jól átlátja azokat a hibákat (bár nem fejt ki részletesen), melyeket PORSANGER csak részben, a fokváltakozás szempontjából érzékelt. A fokváltakozás jelöletlensége mellett a diftongusok nagy számának megszüntetése miatt bevezetni kívánt hosszú magánhangzók használata azért nem volt megfelelő, mert a ragozás során bekövetkező első szótagi monoftongizációra nem volt tekintettel.³⁴ Monoftongizáció akkor valósul meg az északi lappban, ha a diftongust tartalmazó szótagot követő

³⁴ Ez az, amit STOCKFLETH is felismert, és kritikaként megfogalmazott (lásd fentebb).

hangsúlytalan szótagban ragozáskor magánhangzó-változás történik.³⁵ A monoftongizáció során a diftongus első eleme megmarad, de időtartama megnő, hosszú magánhangzó lesz: ha a diftongusokat a névszók nominatívusi alakjaiban hosszú magánhangzókká írták át (lásd fentebb), akkor ezt a monoftongizációs folyamatot írásban már nem lehetett jelölni.³⁶

Jóllehet a modernkori finnugrisztika már csak mosolyog a magyar helyesírási javaslaton, véleményem szerint a mai északi lapp betűkészlet *á* elemét tekintve nem zárhatjuk ki egyértelműen a magyar hatást.

Irodalom

- BARNA FERDINÁND 1878. *Kapcsolat a magyar és szuomi irodalom között*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- BERGSLAND, KNUT 1974. Sajnovics János és Hell Miksa norvégiai vonatkozásai. In: GULYA JÁNOS–SZATMÁRI ISTVÁN szerk., *Sajnovics János. Sajnovics János emlékünepség és tudománytörténeti szimpozion*. (Székesfehérvár–Tordas, 1970. május 12–14.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 131. Budapest. 77–81.
- DAHL, OVE 1906. *Biskop Gunnerus' virksomhed*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter. No. 4. Trondhjem, Aktietrykkeriet i Trondhjem. URL: https://www.ntnu.no/ojs/index.php/DKNVS_skrifter/article/view/1119 (2023. 01. 04.)
- KELEMEN IVETT 2022. Magyar minta az északi lapp helyesírás-történetben. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 11*. Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 203–213.
- LEEM, KNUD 1748. *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden. Samt Et Register over de udi samme Grammatica anførte Observationers Indhold, Hvorhos er føyet et Blad af den berømmelige Historie-Skriveres Hr. Baron Ludvig Holbergs Kirke-Historie oversat i det Lappiske Tungemaal med en Analyti over et hvert Ord*. Kiøbenhavn, Trykt af Gottman Friderich Kisel. URL: <https://reader.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10589100.html> (2023. 01. 08.)
- LEEM, KNUD 1768–1781. *Lexicon Lapponicum bipartitum, Lapponico–Danico–Latina & Danico–Latino–Lapponica cum Indice latino. Pars prima Lapponico–Danico–Latina*. Nidarosiae, Impensis Seminarii Lapponici Fridericiani. URL: <https://www.nb.no/nbsok/nb/f7147c85118952098ba3af3b2b513745?index=5#3> (2023. 01. 08.)
- MARTINUSSEN, BENTE 1992. Anders Porsanger–teolog og språkforsker fra 1770-tallets Finnmark. *Nordlyd 18*: 15–59.

³⁵ A monoftongizáció lehetséges formái: *oa* > *o* (*goarrut* 'varrni' > *gorro* [VxDu1Prs]); *ie* > *i* (*giehta* 'kéz' > *gihtii* [IIISg]); *uo* > *u* (*vuolgít* 'elindul' > *vulge* [VxDu1Prs]); *ea* > *a* (*geassit* 'húz' > *gesii* [VxSg3Prt]).

³⁶ A monoftongizáció az igeragozást is érinti: a diftongust tartalmazó igék (pl. *eallit* 'élni') ragozása során dualis első személyben (*elle*) és pluralis 3. személyben (*ellet*) is működik a monoftongizáció, ezért helytelen a fent bemutatott egyes szám első személyben álló *alam* > *élam* 'élek'.

- MATICSÁK SÁNDOR 2021a: Die mordwinische Sammlung aus der Orenburg-Expedition von Pallas (1768–1774). *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 45: 53–86.
- MATICSÁK SÁNDOR 2021b: Johann Peter Falck 18. századi udmurt nyelvi anyaga. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 145–198.
- RASK, RASMUS 1832. *Ræsonneret lappisk sproglære efter den sprogart, som bruges af fjædlapperne i Porsanger-fjorden i Finmarken. En omarbejdelse af Prof. Knud Leems lappiske grammatica*. København, Trykt hos S. L. Møller. URL: <https://saami-linguistics.files.wordpress.com/2016/05/rask1832v1.pdf> (2023. 01. 04.)
- RENVALL, R. A. 1863. Bref ifrån Gustaf Renvall till Rasmus Rask, åren 1818–1819. *Suomi. Kirjoituksia isän-maallisista aineista. 2/1*: 223–249.
- SAJNOVICS JÁNOS 1990. *Sajnovics naplója 1768 – 1769 – 1770*. Fordította DEÁK ANDRÁS, szerkesztette SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 1. Budapest, ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke.
- SAJNOVICS JÁNOS 1994. *Demonstratio. Sajnovics János: Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Fordította CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerkesztette SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest, ELTE.
- SAJNOVICS JÁNOS 2021. *A koppenhágai Demonstratio. Sajnovics János: Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos 1770*. Fordította CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerkesztette SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 7. Budapest, ELTE.
- SOLBAKK, AAGE 1998. Anders Porsanger – Biret Ánde. *Cafe Boddu: essayçoakkáldat* 3: 7–19.
- STOCKFLETH, N. V. 1840. *Grammatik i det lappiske Sprog, saaledes som det tales i Norsk-Finmarken*. Christiania, Trykt hos Chr. Gröndahl.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2021. A természettudományos szemlélet a Demonstratióban. In: SAJNOVICS 2021: 44–45.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2021. A két kiadás összevetése. In: SAJNOVICS 2021: 65–77.

The impact of János Sajnovics’s Demonstratio on the history of North Saami (Lappish) orthography

In examining the affinities between the Hungarian and the (North) Saami languages, János Sajnovics found that the Hungarian orthography would have been more suitable for the North Saami language than the Danish-based orthography he had learned from the literature. In my study, I will investigate whether Sajnovics’s proposal had any influence on the history of North Saami orthography, and what reflections were made on the orthographical “reform” by his contemporaries and linguists of later times.

Keywords: János Sajnovics, Demonstratio, Hungarian orthography, North Saami orthography, history of North Saami spelling

Kelemen Ivett
ORCID: 0009-0004-4068-6825
Debreceni Egyetem
kelemen.ivett@arts.unideb.hu

Patrocíniumi eredetű helynevek a középkori Szepes vármegyében

KENYHERCZ RÓBERT

Bevezetés

1. Noha a patrocíniumi eredetű helynevek kutatásának alapjait a magyar névtudományban két jelentős könyvével MEZŐ ANDRÁS fektette le (1996, 2003), HOFFMANN ISTVÁN és a hozzá kapcsolódó névtani iskola kutatói is több fontos tanulmánnyal gazdagították e névtípus kutatásának magyar és nemzetközi szakirodalmát (vö. pl. HOFFMANN 1999, 2015; HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 293–307; TÓTH 2010, 2011, 2013, 2018). Köszöntő tanulmányomban e kérdéskörhöz kapcsolódva a középkori Szepes vármegye patrocíniumi eredetű helyneveinek filológiai kérdéseivel foglalkozom. A témaválasztásom apropójaként az szolgált, hogy HOFFMANN ISTVÁN néhány éve egy munkájában részletesen feldolgozta a *Szentmárton* településnevekhez kapcsolódó problémákat (2015), s mivel Szent Mártonnak Szepes vármegyében is van patrocíniuma, írásom az említett tanulmányhoz közvetlenebbül is kapcsolódik. Ezen túl a téma feldolgozásának módját tekintve is HOFFMANN ISTVÁN felfogását követem, tanítványaként ugyanis magam is sajátommá tettem azt az általa közvetített szemléletmódot, hogy tudniillik a nyelv- és névtörténeti vizsgálatok során elengedhetetlen a rendelkezésre álló adatok mind teljesebb feldolgozása, de ezzel együtt azok nyelvi és filológiai szempontú kritikus értelmezése is.

2. A patrocíniumi eredetű helynevek vizsgálata részben eltérő kérdéseket vet fel, mint más névtípusoké. Etimológiai szempontból ugyanis ezek a nevek kevésbé problémásak, viszont annál nagyobb kihívást jelent, hogy a patrocíniumok és a patrocíniumi eredetű helynevek elkülönítése az oklevelek szövegének alapos tanulmányozásával sem végezhető el minden esetben biztosan. Tanulmányom célja nem a patrocíniumi eredetű helynevek kutatási problémáinak az áthidalása, hanem a tárgyalt névtípusra vonatkozó okleveles adatok filológiai feldolgozása. Ennek ellenére az adatok gyűjtése és elemzése során elkerülhetetlen volt, hogy a szentnévi és a helynévi említéseket az oklevelek kontextusának mind teljesebb figyelembevételével igyekezzem — amennyiben ez egyáltalán lehetséges — elkülöníteni.

Ehhez módszertani szempontból különösen SZENTGYÖRGYI RUDOLF egyik írásának a megjegyzéseit vettem alapul (2013: 157–166).

Vizsgálataim során az is kiderült, hogy számos esetben már a patrocíniumi helynév denotációjának az azonosítása is problémát jelent. Ennek háttérben egyrészt az áll, hogy a településnév alapjául szolgáló patrocínium sok esetben egyáltalán nem adatolható, másrészt a névtípus egyik sajátja, hogy gyakran másféle motivációjú név névpárjaként tűnik fel a forrásokban, s az okleveles adatok alapján nem minden esetben bizonyítható egyértelműen a nevek összetartozása. Ezzel összefüggésben a szepesi nevek vonatkozásán is előfordulnak a szakirodalomban téves azonosítások. Ezeknek is igyekeztem utánajárni, s ahol lehetséges volt, a nyilvánvaló hibákat javítani. Ennek szükségességét az esetek egy részében a filológiai pontosság igényén túl az is indokolta, hogy egy-egy adat téves azonosítása téves névtani következtetést is eredményezhet.¹

3. Vizsgálataim felső időbeli határáként 1387-et, azaz az Anjou-kor végét határoztam meg.² Az alábbiakban 27 olyan patrocíniumi eredetű szepesi település vagy birtok nevét mutatom be, amely adatolható ebből az időszakból.³ Emellett egy olyan nevet is tárgyalok, amely nem település vagy birtok neve volt, hanem a karthauzi rend egyik monostorának helyet adó völgyé (lásd a Szentantal-völgy szócikkben). Továbbá a Szentgyörgy 1., a Szentmargita 1. és a Szentmárton szócikkében három olyan hegynévi (vagy annak látszó) névformát is említek, amelyek patrocíniumhoz vagy patrocíniumi eredetű településnévhez kapcsolódnak, de ezeket külön szócikkbe nem emeltem.

A címszavak mindig a legkorábbi szentnévi eredetű névváltozaton alapulnak, s az egységesség kedvéért mindig magyarul szerepelnek, függetlenül attól, hogy a név adatolható-e a középkorban e népnyelvi formában vagy sem. S mivel a munka középpontjában a patrocíniumi eredetű helynevek állnak, címszavak szintjén

¹ A szakirodalomban előforduló adatközlések alapján ugyanis olyan névváltozásokat is rekonstruálhatunk egy-egy szepesi településnév esetében, amelyek valójában soha nem következtek be, pl. Szentmiklós > Miklósfalva, Polány > Polányfalus > Szentpál (ezekhez lásd a Szentmiklós 1–2., illetve a Szentpál szócikkbeli megjegyzéseket).

² Ennek indoklásához és a kutatási háttér bemutatásához lásd KENYHERCZ 2020: 82–85.

³ Ez a szám arra utal, hogy a vármegyében a középkorban adatolható településnevek valamivel több, mint 10%-ának szentnévi eredetű neve volt, vagy adatolható ilyen névváltozata is. Ennél pontosabb arányokat kutatásaim jelenlegi fázisában nem tudok mondani. Egyrészt a tárgyalt nevek közül nem mindegyik esetében igazolható minden kétséget kizáróan az, hogy a templomcím településnévvé is vált. Másrészt a vármegye teljes településnévi anyaga kapcsán is több esetben nehézségekbe ütközik annak a megállapítása, hogy az egyes nevek és névváltozatok valójában hány középkori települést vagy birtokot neveznek meg. Szepes vármegyére vonatkozóan ugyanis még nem készült modern történeti földrajz, amely e kérdésben segítségül hívható lenne. S noha CSÁNKI DEZSŐ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában című munkájának (Cs.) vonatkozó fejezete, valamint FEKETE NAGY ANTAL A Szepesség területi és társadalmi kialakulása című 1934-ben megjelent könyve többnyire jó támpontokat adnak a nyelvészeti kutatásokhoz is — magam is sokat hivatkozom rájuk —, az újabb történeti vagy nyelvészeti kutatások fényében néhány helyen már pontosításra szorulnak.

nem utalok arra sem, hogy volt-e az adott helynek más motivációjú neve, s hogy az egyes névváltozatai közül melyik fordult elő a vizsgált időszakban gyakrabban. Azonos nevek esetében a szócikkek sorrendjét az első említés határozza meg.

A címszavak után zárójelben a helyek mai hivatalos szlovák neve, illetve a magyar nyelvű névhasználatban elterjedt névváltozata szerepel. Az elpusztult települések esetében pedig igyekeztem hozzávetőlegesen lokalizációt megadni.

A tanulmány szövegének könnyebb olvashatósága érdekében az adatokat többnyire lábjegyzetben közlöm. A legtöbb település esetében nincs mód — s valószínűleg sem — minden adat közzétételére, de igyekeztem a szemléltetéshez vagy a megállapításaim alátámasztásához szükséges mennyiségű adatot bemutatni. Fontosnak tartom hangsúlyozni azt is, hogy a latin nyelvű említések esetében mindig törekedtem arra, hogy az adatok a szövegkörnyezetükkel együtt szerepeljenek, hiszen éppen ezek azok az adatok, amelyek személynévi (patrocíniumi) vagy helynévi státuszának a megítélése filológiai szempontból a legtöbb kérdést felveti.

2. A középkori Szepes vármegye patrocíniumi eredetű helynevei

Keresztúr (Křížová Ves/Keresztfalu)

Más szepesi patrocíniumi eredetű névvel (is) bíró településekhez képest korábban, már a 13. században előfordul a magyar *Keresztúr* névváltozata,⁴ de ezzel párhuzamosan a település neve latinul, *Sancta Crux* formában is adatolható.⁵ Az adatok alapján a magyar és latin névváltozattal közel egy időben a település német nyelvű *Kreuzerdorf* variánsa is használatban volt.⁶ Újabb magyar neve a 14–15. század fordulóján tűnik fel *Szentkereszt* formában.⁷

A középkori Magyarországon a Szent Keresztről (*Sancta Crux*) elnevezett települések nevei kapcsán hasonló változás figyelhető meg, mint amit a szepesi esetében tapasztalunk: magyarul eleinte *Keresztúr* néven fordultak elő, s a *Szentkereszt* névváltozat csak a későbbi évszázadoktól adatolható (vö. MEZŐ 1996: 113–125, 2003: 170–188).

Mindszent (Bijacovce/Szepesmindszent)

A 13. században kizárólag latinul, *Omnium Sanctorum* formában fordul elő,⁸ s majd csak a 14. század második harmadától kerül fokozatosan túlsúlyba a magyar

⁴ 1290: *Krystur* (DL 68764), 1326: p. *Kyrustwr* (DL 40492).

⁵ +?[1290]/+1290: *ad metas ville Sancte Crucis ~ per villam Sancte Crucis* (DL 94399), 1320/1320/1327/1335: *in terra Scepusiensi in villa Sancte Crucis* (DL 2018).

⁶ 1315: *Crucerdorf* (DF 264139), 1315: *Crucerdorf* (DF 264140).

⁷ 1391: p. *Zenthkerest* (DL 60467), 1401: p. *Zenthkeresth* (DL 70721), 1401/1401: p. *Senthkeresth ~ Zenthkeresth* (DL 70722).

⁸ 1260>1278: *villa Omnium Sanctorum* (DL 83135), 1264/1305: *villa Omnium Sanctorum ~ populus Omnium Sanctorum* (DL 71600), 1289: *ad magnam viam qua itur de Omnibus Sanctis versus Tarcham* (DL 68763).

Mindszent névváltozat használata,⁹ noha a latin nyelvű alak a középkorban végig használatban marad.¹⁰ A szintén egyházi kapcsolódású, de nem patrocíniumi eredetű *Betánia* névváltozata csak a 16. század közepén bukkan fel, s válik a *Mindszent* forma latin névpárjává, felváltva egyúttal az *Omnium Sanctorum* formát (vö. KENYHERCZ 2014b: 240, 2015: 202).¹¹

Szentandrás (Hôrka-Ondrej/Szentandrás)

A település neve a vizsgált időszakban elsősorban latinul fordul elő,¹² de 1360-ban a fekvésére vonatkozó előtaggal bővülve már a magyarul *Székiszentandrás* formában is adatható.¹³ Későbbi magyar nyelvű említéseiben az egyrészes *Szentandrás* forma válik általánossá.¹⁴

Sajátos módja figyelhető meg a latinizálásnak e név kapcsán, ugyanis gyakran előfordul, hogy a magyarul írt *szent* előtag mellett az *András* névelem latinosan *Andreas* formában szerepel (lásd a 13. és 14. lábjegyzet vonatkozó adatait, illetve más Szentandrás települések példáihoz MEZŐ 2003: 34–43).¹⁵

Szentantal (Jaklovce/Jekelfalva)

A település patrocíniumi eredetű *Sanctus Antonius* névváltozata egyetlen oklevélben fordul elő,¹⁶ de már ugyanebből az évből adatható a birtokosának nevéből keletkezett *Jekel(falva)* névalak is, ami ezután kizárólagos használatúvá válik a forrásokban.¹⁷ A patrocíniumi névváltozat alkalmi használatát jelzi véleményem szerint az is, hogy a település már az 1332–1337 között keletkezett pápai

⁹ 1335: *Mendzenth* (DF 264162), 1337: *Mendsenth* (DL 2545), 1369: *Mendzend* (DF 272211).

¹⁰ 1348: *villa Omnium Sanctorum* (DL 83255), 1382: *Stephanus plebanus de Omnibus Sanctis* (DF 262664).

¹¹ De lásd még 1452/Más.: v. *Petendorff* (DL 14576). Ez az adat talán már összefüggésbe hozható a település *Betánia* névváltozatával, ugyanakkor az 1452-es irat nem maradt fenn eredetiben, s az újkori másolata kapcsán más nevek esetében felmerül annak a gyanúja, hogy az oklevél adatai a másolás idejének névhasználatát tükrözik, s a névforma megválasztásában német nyelvű hatást mutatnak (pl. *Cholinowicz*, *Lewtsch* ~ *Lewschaw*, vö. KENYHERCZ 2014a: 209), így nem zárható ki teljesen, hogy a *Bettendorf* sem a 15. század közepi névállapotokat tükrözi.

¹² +?1315/+?1315/1385/1430: *Lachk de Sancto Andrea* (DF 281726), 1317: *Egidius filius Pauli de Sancto Andrea* (DF 263090), 1362: *Urban filius Stephani de Sancto Andrea* (DL 60289).

¹³ 1360: *Zeekysentandreas* (DL 41423). Ez a névváltozat ezen kívül még egyszer fordul elő az adataim között: 1402/1435: *Zeekyenthandras* (DL 13511). A névkiegészülés értelmezéséhez bővebben lásd FEKETE NAGY 1934: 68.

¹⁴ 1395: *Zenthandreas* (DL 74845), 1407>1424: *Zenthandreas* (DL 31062), 1412/1412/1418: *Zenthandras* (DL 9872). Ezekon kívül talán ide kapcsolható még a vélhetően rontott s bizonytalan olvasatú *Zenthades* (1382/1383, DL 60405) adat is, ami FEJÉRNÉL 1383-as dátummal *Zenthandras* formában szerepel (F. 10/1: 123).

¹⁵ Hasonló oklevélíró megoldást láthatunk a Szentmargita 1. és a Szentpál nevek esetében is.

¹⁶ 1328: *villa Sancti Anthonii* (DL 83199).

¹⁷ 1329 [s: 1328]/1410: *villa Jekyl* (DF 281704), 1340: *Jekulfolua* (DL 83225), 1344: *villa Jekul* (DL 83239), 1376: *Jekelfolua* (DL 60364). A források alapján tudjuk, hogy a névadó birtokos már 1282-ben megkapja adományként IV. Lászlótól azt a földterületet, ahol később Jekelfalva kialakul, vö. 1282/1313: *nos consideratis fidelitatibus et servitiis comitis Jakul* (DF 262668, vö. RegArp.

tizedjegyzékben sem szentnévi eredetű néven szerepel, hanem a birtokos nevéből alakult névalakkal.¹⁸

Szentantal-völgy (Lechnica/Lehnic ÉK-i határában)

E völgyben épült a karthauzi rend 1319-ben alapított második szepesi monostora (vö. N. VIDA 2017, RÁBIK 2011, ma Červený Kláštor/Vöröskolostor). Neve kizárólag latinul fordul elő a középkori iratokban, ami talán abból adódhat, hogy a völgy mindig a rend vagy a monostor említésekor szerepel.¹⁹

A patrocíniumi eredetű völgynév keletkezése kapcsán figyelmet érdemel, hogy egy 1331-es oklevélben a monostor védőszentjeként Szűz Mária van megnevezve, majd 6 évvel később templomát Szűz Mária és Keresztelő Szent János kettős titulussal említik.²⁰ A korai adatok alapján úgy tűnik tehát, hogy a Szentantal-völgy elnevezés nem a monostor vagy a templom patrónusáról vonódott át a völgyre. További adalék a név keletkezésének a feltárásához, hogy a karthauzi rend már 1308-ban kapott adományként egy erdős területet, s ez a terület vélhetően azonos azzal, ahol később a monostort építeni kezdték, s a terület birtokbavétele, illetve bizonyos munkálatok már az 1319-es alapítás előtt megtörténtek (vö. N. VIDA 2017: 185, RÁBIK 2012: 75, 80–81). Így előfordulhatott, hogy a völgyet valójában templomcími előzmény nélkül nevezték el, mégpedig talán azal a céllal, hogy a monostornak legyen a megkülönböztető neve. Az e tekintetben másodlagos kérdés, hogy ez a névadás a monostor alapítása előtt, az 1308-as adományozást követő években megtörtént-e, vagy csak a monostor alapításakor.²¹

2/2–3: 295–296). Mivel az adománylevél leírása alapján az adományozott erdő pusztá és lakatlan volt (vö. *quandam silvam nostram desertam et inhabitabilem*, i. h.), templom csak az 1282-es adományozás után épülhetett itt, ezért a névadás szentnévi és birtokosnévi motivációja jórészt egyidejűleg érvényesülhetett.

¹⁸ 1332–1337: *villa Getul ~ villa Gecul* (MVS. 1: 98, 105).

¹⁹ 1326: *pro fundatione claustris, que vallis Sancti Anthonii prope Doneyz nuncupatur ~ domus vallis Sancti Anthonii* (DL 31070). A terület nevének első általam ismert adata az idézett 1326-os oklevélből származik, amikor is a szöveg a monostor 1319-es alapítására utal vissza, ugyanakkor VLADIMÍR RÁBIK egy teljes szövegében nem ismert 1322-es oklevelet is bemutat, amire egy 1633-as regiszterben találunk utalást, de ebben már említik a Szentantal-völgyi monostort (2011: 103).

²⁰ 1331/Prot.: *monasterium Beate Marie de valle Sancti Antonii cartusiensis ordinis* (DF 291661), 1337/1342: *ordinis cartusiensis ecclesie Beate Marie et sancti Johannis Baptiste de valle Sancti Anthonii iuxta Donaicz* (DF 253821). A két szent tisztelete a karthauzi rendben kiemelt fontosságú, lásd pl. a rend fogadalmi szövegét: „Notandum quod omnes eremi nostrae ad honorem beatae semper Virginis Mariae et Beati Ioannis Baptistae primo dedicantur, quos maxime patronos in caelo habemus.” (Statuta Ordinis Cartusiensis Liber I Capitulum 10).

²¹ A monostor építése egyébként még 1344-re sem fejeződött be, ugyanis ekkor is csak mint *in maiori parte constructum haberetur sed nondum perfectum* (DL 3741) említik. Meglepő viszont, hogy 1381-ben a monostor perjelét *frater Johannes prior ordinis carthusiensis monasterii Sancti Antonii confessoris de iuxta fluvium Dunaicz* (1381/1393/1494/1518, DF 266990) formában nevezik meg, azaz itt már nem a völgyről, hanem egyértelműen Szent Antal-monostorról van szó. Ez azonban lehet későbbi fejlemény is.

Annak alátámasztására, hogy a völgy elnevezésének háttérében egy efféle speciális névadási szándék állhatott, bizonyító adat sajnos nem áll rendelkezésünkre. Ugyanakkor figyelmet érdemlő körülmény, hogy más karthauzi monostorok esetében is megfigyelhető, hogy a monostornak helyet adó területet is elnevezik, a középkori magyar királyság területén például a segedelemvölgyi Szűz Mária monostor, a menedékszírti Keresztelő Szent János monostor és a szentmihályvölgyi Szent Mihály monostor létezett még (vö. DEDEK CRESCENS 1889: 251–254).²²

A monostor területére, de talán nem az egész völgyre vonatkoznak egy 1344-es határjárás *Monosturhel ~ Monusturhel* adatai is.²³

Szenterzsébet 1. (Kežmarok/Késmárk)

Kizárólag a település első említése történik patrocíniumi eredetű néven, s ugyanebben az oklevélben egyben patrocíniumát is említik.²⁴ A következő évtizedektől kezdődően az iratok többnyire a sajtpiacára utaló *Késmárk* néven utalnak rá,²⁵ s a 14. századtól kezdődően olykor előfordul ennek latinizált *Forum Caseorum* névváltozata is.²⁶

Szenterzsébet 2. (Markušovce/Márkusfalva környékén?)

A 14. században rövid időre feltűnik egy másik Szenterzsébet is a vármegyében, ami nyilvánvalóan nem azonosítható Késmárkkal. Ennek a birtoknak ebben a névváltozatában mindössze két (egy latin és egy magyar nyelvű) adata ismert előttem.²⁷

MEZŐ ANDRÁS az 1336-os adatot nem ismerte, de az 1338-ban említett birtokot Bierbrun (Výborná/Sörkút) környékére lokalizálta, s azonosnak tekintette egy 1439-es oklevélben említett Szenterzsébettel (2003: 81). Ezzel kapcsolatban azonban két probléma is felmerül. 1. Az 1439-es oklevélből egyértelműen kiderül,

²² Utóbbi alapítólevelében ezt olvashatjuk a névadással kapcsolatban (NÉMETH PÉTER fordításában): „egy bizonyos völgyben vagy helyen, a mi Leveldnek hívott oppidumunk mellett elsőbben elkészítve és helyezve alapítottunk Isten segítségével befejezván és ellátván Szent Mihály arkangyal, a Paradicsom Prépostja tiszteletére, aki a lelkek befogadására az Úrtól kapott hatalmat, ezért az ő szent gyülekezetük és konventjük számára, amely helyet nevezzük Szent Mihály völgyének az Úr nevében” (NÉMETH 1993–1994: 370–371; a teljes latin szöveghez lásd. F. 9/5: 239–244). Ebben az esetben a völgy és a monostor névadója megegyezik, de az alapítás és az elnevezés egy időben történt, míg a szepesi völgy és monostor elnevezése között eltelt néhány év.

²³ 1344: *locum Monosturhel ~ locum Monusturhel in quo iam claustrum lapideum per eundem Johannem et fratres suos in honore Beate Virginis et Sancti Johannis baptiste in maiori parte constructum haberetur sed nondum perfectum* (DL 3741).

²⁴ 1251/1281: *in Schypis villam saxonum apud ecclesiam Sancte Elisabeth ~ in eadem villa Sancte Elisabeth* (DL 346).

²⁵ 1269/1270/1399/1399: *Kasmark* (DF 281701). A név eredetének magyarázatához lásd FNSz. *Késmárk*.

²⁶ 1301: *in Foro Caseorum* (DF 281692).

²⁷ 1336>1336: *Johannes dictus Kasan de Sancta Elisabetha* (DL 68828), 1338: p. *Zenthesebeth* (DL 3133). A két adat azonosítását biztossá teszi, hogy Szenterzsébetet az 1338-as oklevélben ugyanazon birtokosnak (*Johannes dictus Kassin*) a birtokai között sorolják fel.

hogy a benne említett Szentersébet nem lehet Bierbrun, mert Kropmarch (Krem-pachy/Bélakorompa) környékére lokalizálható, s talán Tribssel (Trybsz/Újtere-bes) azonosítható (vö. FEKETE NAGY 1934: 243, ŠTEVÍK 2007: 16–17).²⁸ 2. Az sem magától értetődő továbbá, hogy az 1338-ban említett Szentersébet egyáltalán Bierbrun környékén feküdt, ugyanis a név kapcsán említett Kassan János és utódai birtoklása a megyének más területeire tehető. Az említett birtokos a Máriássy család őseinek, Márknak volt a fia (vö. NAGY 1860: 307), s a 14. századi oklevelek alapján — a család jelentőségének köszönhetően — folyamatosan és jól nyomon követhető, hogy neki és utódainak a család batizfalvi és márkusfalvi uradalmában voltak birtokai.²⁹

Az viszont a jelenleg rendelkezésemre álló források alapján nem deríthető ki, hogy pontosabban hol lehetett vagy pedig a család melyik birtokával azonosítható a mindössze 1336-ból és 1338-ból adatolható Szentersébet. Két körülményt talán mégis érdemes figyelembe venni e bizonytalanság kapcsán. 1. Kassan János 1336-ban — tehát ugyanabban az évben, amikor a már említett iratban (DL 68828) *Szentersébet* nevű birtokáról nevezik meg — egy másik ügyben arról tesz panaszt Miklós szepesi vicecomesnek, hogy a *Nova Villa*-i, *Odolino*-i, *Villa Danus*-i és *Boldomar*-i népek az ő birtokait jogtalanul használják (DL 71637, AOklt. 20: 274, 283–284). Az említett négy település egyébként éppen az 1328-ban a testvéreivel közös birtokaként említett Leszkoványt (Lieskovany) határolja nyugati, északi és keleti irányokból.³⁰ Ebből persze még elviekben sem következik automatikusan, hogy Leszkovány azonos lenne Szentersébettel, hiszen a családnak ekkor már számos birtoka volt a vármegyében. Ez az azonosítás a rendelkezésre álló oklevelek alapján tehát nem igazolható. 2. Két évtizeddel később, az 1350-es évektől több irat arról tanúskodik, hogy Kassan János leszármazottait a család közvetlenül Leszkovány mellett elterülő *Toplica* nevű birtokáról (Teplička/Her-nádtapolca) nevezik meg.³¹ Ezek alapján esetleg felmerülhet az is, hogy Toplica

²⁸ Ahogy az 1439-es oklevél fogalmaz: *Zenthelsebeth in districtu Donauicz* (DL 63817).

²⁹ Ezeket az adatokat most nem közlöm, ugyanakkor a fennmaradt oklevelek segítségével jól összeállítható Kassan János és fiainak birtoklása a 14. század első felében: pl. 1312 (DL 74783, AOklt. 3: 185), 1315 (DL 74786, AOklt. 4: 24–25), 1324 (DL 74789, AOklt. 8: 54), 1326 (DL 75014, AOklt. 10: 150), 1328 (DL 25787, AOklt. 12: 39–40, 88), 1336 (DL 68828, AOklt. 20: 197, 223–224; DL 71637, AOklt. 20: 274, 283–284), 1338 (DL 3133, AOklt. 22: 26), 1342 (DL 74801, AOklt. 26: 191–192), 1345 (74805, AOklt. 29: 62–63; DL 74807, AOklt. 29: 158; DL 74813, AOklt. 29: 159–160), 1348 (DL 74812, AOklt. 32: 401), 1352 (DL 74816, AOklt. 298, 328–329), 1355 (DL 74823), összefoglalóan pedig lásd FEKETE NAGY 1934: 103–108, 202–205.

³⁰ Az említett települések azonosítása a következő: *Nova Villa* = Spišská Nová Ves/Igló, *Odolino* = Odorín/Szepesedeleny, *Villa Danus* = Danišovce/Dénesfalva, *Boldomar* = Harichovce/Pálmafalva (DL 71637). Az említett 1328-as irat DL 25787 szám alatt található, de a család itteni birtokának határait már egy 1295-ös oklevél tartalmazza (DL 74851, IVÁNYI 1917: 19).

³¹ 1354: *Stanzlaus filius Johannis de Toplocha* (DF 272391), *Marcus et Stanizlaus filii Johannis dicti Kassan de Toplichia* (DL 74823), 1414: *Johannes filius Petri dicti Kassan de Thoplocha* (DL 74866).

— mint a család korabeli lakóhelye vagy fő birtoka — lenne azonos Szenterszébettel, ugyanakkor természetesen önmagukban ezek az adatok sem bizonyítják a két név denotátumának az azonosságát.

A fenti két azonosítási kísérlet tehát leginkább csak találgatás, hiszen a család kezén lévő egyéb birtokok közül alkalmilag másik is viselhette a *Szenterszébet* nevet, s az is előfordulhat, hogy egyik ismert birtokkal sem azonosítható. Nem maradt fent ugyanis határjárása, határpontként sem említik ezen a néven más birtokok határjárásában, s a család egyik birtoka kapcsán sem merül fel patrocíniumként a középkorban Szent Erzsébet neve. A bizonytalanságot tovább fokozza, hogy Kassan János az iratokban általában pusztán személynevével szerepelt, s az 1330-as évek két *Szenterszébet* helynevet tartalmazó említésén túl a 14. század közepén már csak az utódai kapcsán merül fel Toplica birtok neve.³² Viszont abból adódóan, hogy sem Kassan János, sem utódai nem birtokolnak a 14. században a batizfalvi és márkusfalvi uradalmak területén kívül, azt gondolom, annyi viszont óvatosan megfogalmazható, hogy a tárgyalt 14. századi Szenterszébet valószínűsíthetően sem a dunajeci körzetbe, sem pedig Bierbrun környékére nem tehető, hanem az 1330-as évek ügye alapján talán Márkusfalva környékén lévő, ekkoriban létrejövő birtokok mellett kereshető, vagy pedig azok egyikével azonosítható.

Szentgyörgy 1. (Spišská Sobota/Szepesszombat)

Első alkalommal vásárára utaló nevének latin változatával tűnik fel egy 1256-os oklevélben *Forum Sabbati* formában,³³ ezt követően azonban a vizsgált időszakban a forrásokban kizárólag patrocíniumi eredetű néven találkozunk vele. Latinul leggyakrabban *mons Sancti Georgii* formában jelenik meg,³⁴ de sokszor csupán a *Sanctus Georgius* szerepel különböző szerkezetekben.³⁵ A kétféle latin alakot érdemes külön értékelni, ugyanis a *mons Sancti Georgii* nem egy népnyelvi hegynév latinizált formája, s nem is a templom vagy a település nevével alkotott alkalmi birtokos szerkezet, hanem kifejezetten a patrocíniumi névhasználatra jellemző alak, amely arról a magaslatról nevezi meg metonimikusan az egész települést, amelyen annak temploma épült. A *Sanctus Georgius* használatának hátterében viszont közvetlenül a templomcím metonimikus hatása áll.³⁶ A település neve magyarul majd csak a 14. század közepétől adatolható *Szentgyörgy*

³² Ehhez lásd a 29-es lábjegyzetben hivatkozott forrásokat.

³³ 1256/1314: *veniendo de Foro Sabati* (DF 280293). A név eredetének magyarázatához lásd FNESz. *Szepesszombat*.

³⁴ 1264: *Helbrandus ... de monte Sancti Georgii* (DL 40058).

³⁵ 1278 [5: 1268]/1427: *[plebanus] de Sancti Georgii* (DF 272706, a dátum javításához lásd LABANC 2013: 25–26, BUJÁK 2022: 144), 1276/1329: *villa Sancti Georgii* (DF 280299).

³⁶ A *mons* latin lexémával álló szentnévi szerkezetek részletesebb magyarázatához lásd RESZEGI 2011: 48–49.

formában,³⁷ de a latin nyelvű említések ezzel párhuzamosan továbbra is fennmaradnak.³⁸

Szentgyörgy 2. (Jurské/Szpešszentgyörgy)

A település neve első alkalommal egy 1290-re datált nyilvánvalóan hamis oklevélben latinul, *Beatus Georgius* formában fordul elő.³⁹ Ezt követően azonban már csak magyarul, *Szentgyörgy*-ként adatható.⁴⁰

Szentgyörgy 3. (egykori falu Brutovce/Szpešszentlőrinc DK-i határában)

A birtok első adata 1319-ből származik,⁴¹ s neve a vizsgált időszakban is többnyire magyarul fordul elő,⁴² ám egy alkalommal feltűnik latinul is.⁴³ Ez utóbbi adat ráadásul talán inkább a templomra vonatkozik, mintsem a birtokra. Az oklevélben rögzített határjárásban megjelenő patrocíniumi eredetű névvel rendelkező szomszédos helyek nevei (Szentmargita és Szentlőrinc) ugyanis magyarul jelennek meg.⁴⁴ Persze lehetséges, hogy ennek ellenére mégis helynévi használat áll az oklevél *Sanctus Georgius* latin alakja mögött, s az oklevélíró kétféle megoldása csak mai szemmel tűnik következetlenségnek.⁴⁵

Egykori fekvését egy 1524-es oklevél alapján a mai *Orlovec* nevű pusztá területére rekonstruálhatjuk (vö. FEKETE NAGY 1934: 157, ZBGIS.).⁴⁶

³⁷ 1342/1342: *Scentgurg ~ Scenthgurg* (DL 74803).

³⁸ 1342: *Nicolaus et Johannes filii Gerlah de Sancto Georgio* (DL 74803), 1375: *Georgius de monte Sancti Georgii* (DF 280301).

³⁹ +?[1290]/+1290: *prope villam Beati Georgii* (DL 94399, a hamis voltához lásd RegArp. 2/4: 18–19, AOKt. 6: 272). Ezt az adatot MEZŐ tévesen az általam Szentgyörgy 3. szócikkben tárgyalt birtokra vonatkoztatja (1996: 82, illetve 2003: 109), pedig ide tartozik. E Szentgyörgy első adataként viszont egy 1273-as oklevél adatát közli, ami viszont nem erre a Szentgyörgyre, hanem a határjárás végigkövetése alapján egyértelműen a Szentgyörgy 1. szócikkben található Szepesszombatra vonatkozik (MEZŐ 1996: 82). A MEZŐ által is hivatkozott adatok pontos formája kontextussal együtt: 1273/1298: *ab inde tendit versus montes Turthul et cadit ad magnam viam qua itur de Sancto Georgio ~ versus magnam viam qua itur de Sancto Georgio ad Sanctum Ladislaum* (DL 40246). Ez a két adat — noha utalhatnak a templomra is — a határjárás léptéke miatt talán nem a templomra, hanem a településre vonatkozik, hiszen az oklevél két távolabb lévő hely kapcsán a Szentgyörgyről kiinduló utat adja meg határvonalként.

⁴⁰ 1329>1329: p. *Sentgurg* (DL 63657), 1358: *Tylo filius Tylmanni de Zengyurgh* (DF 263121).

⁴¹ 1319/1360: p. *Sentgeurg ~ Senthgeurg* (DF 271034). Ezt az adatot MEZŐ — két különböző forrásra hivatkozva, két különböző írásformában — a sárosi Jesztreb (Šarišské Jastrabie) és e Szentgyörgy szócikkben tárgyalt szepesi birtok adataként is közli (1996: 81–82, illetve 2003: 109). Az adat sárosi településsel való azonosításában azonban már az általa felhasznált forrása téved, a szepesi adat közlésekor az azonosítás ugyan rendben van, viszont MEZŐ félreérti FEKETE NAGY hivatkozását, s nem az 1319-re vonatkozó adatot közli.

⁴² 1322: v. *Zentgyurg* (DF 272353), 1349: p. *Zenthgyurgh* (DL 83256), 1366: p. *Zengyurg* (DL 60308).

⁴³ 1374: *antiqua via per quam itur ad silvam versus Sanctum Georgium* (DL 74834).

⁴⁴ 1374: *Zenthmargita, Zenthleuryrch* (DL 74835).

⁴⁵ A 39-es lábjegyzetben idézett 1273-as hasonló adatokat — annak az oklevélnek a kontextusában — magam is településnévnek tekintem.

⁴⁶ 1524: pr. *Sancti Georgii alias Orloocz* (DF 272428).

Szenjost (Markušovce/Márkusfalva környékén?)

A birtok egyetlen alkalommal fordul elő (legalábbis *Szentjost* néven) a forrásokban, ám némi támpontot adhat, hogy ugyanabban az oklevélben szerepel, mint amiben Kassan János korábban már tárgyalt *Szenterzsébet* nevű birtokát is felsorolják (lásd *Szenterzsébet* 2.).⁴⁷

MEZŐ ANDRÁS szerint a hely Lehnice (Lechnica) azonos, s erre vélhetően abból következtetett, hogy a 15. században Újlehnice kapcsán említenek egy Szent Jodok tiszteletére emelt templomot. Meglehetősen bizonytalanra teszi azonban ezt az azonosítást az a körülmény, hogy a MEZŐ által hivatkozott 1419-es oklevél éppen Újlehnice Szent Jodok-templomának a szenteléséről ad hírt, ami — noha MEZŐ szerint újraszentelés lehet — jórészt kizárja, hogy az 1338-ban már birtoknévként szerepeljen (MEZŐ 2003: 161, DL 10870, Zs. 7: 225). Emellett birtoklástörténeti szempontból sem túlságosan valószínű mindez. Ahogyan azt *Szenterzsébet* kapcsán leírtam, 1338-ban a Szentjostot is birtokló Kassan János birtokai nem ezeken a részekon, hanem Batizfalva és Márkusfalva környékén voltak. Az ott leírtak jórészt Szentjostra is igazak lehetnek (lásd *Szenterzsébet* 2.). Ennek az oklevélnek a szövege szerint — amennyiben a birtokok nevének felsorolása valamiféle rend szerint történt —, akkor az első négy birtok (így Szentjost is) talán Márkusfalva környékére lokalizálható, míg az utolsó kettő a Poprad feletti részre.⁴⁸

Annyit érdemes azonban még a kérdéshez hozzáfűzni, hogy a névadó Szent Jodok főként a németajkú népek körében volt tisztelt, s a *Jodok* keresztnévet is főként német lakosságú helyekről lehet adatolni (MEZŐ 1996: 108–109). A 15–16. században a Szepességben is ismert volt ez a keresztnév, vö. pl. 1429-ben az iglói plébános (DF 280807, ILLÉSSY 1899: 24–25) és a stólai bencés apátság perjele (DL 74896, IVÁNYI 1917: 57), 1481-ben egy iglói esküdt (ILLÉSSY 1899: 32), 1502-ben a menedékszírti monostor perjele (DF 263170, vö. VIDA 2017: 77) viselte ezt a nevet. Ha számba vesszük Kassan János Márkusfalva környéki birtokait, akkor közülük Kaldbach és Wagendrüssell birtokoknak volt német eredetű neve, s volt feltehetően (részben legalábbis) németajkú lakossága. Ám Kaldbach neve szerepel az 1338-as oklevélben a birtokai között, Wagendrüssellre vonatkozóan pedig — noha HAJNÓCZY szerint 1340 körül már volt temploma (1903: 80) — nincs olyan adatunk, amelyből kiderülne templomának titulusa.⁴⁹

⁴⁷ 1338: p. *Zentyosth* (DL 3133). Sajnos az 1338-as oklevélben hivatkozott egyéb okleveleket, illetve a per előzményeit és későbbi szakaszát nem ismerjük, ugyanis ezek egyike sem maradt fenn. Az viszont mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a Pál országbíró hivatalában kiállított oklevélben felsorolt hat birtok neve közül némelyik eltorzult formában lett leírva. Gerlachfalva (Gerlachov) például *Glančfolwa*-ként szerepel, s a *Koldbah* és *Zenthelsebeth* között sorolt *Nosolobabny* jelenlegi ismereteim alapján értelmezhetetlen.

⁴⁸ 1338: *super facto possessionum Zentyosth, Koldbah, Nosolobabny, Zenthelsebeth, Bathyzfolwa, Glančfolwa vocatorum* (DL 3133).

⁴⁹ Érdekes adalék, hogy az említett *Jodok* nevű menedékszírti perjel éppen Wagendrüssellről származott (VIDA 2017: 77).

Szentkorin (Kurimany/Kiskerény)

1313-ban *Sanctus Quirinus* formában említik elsőként, s a vizsgált időszakból más biztos adata nem is maradt fenn.⁵⁰ Később is latinul szerepel, s csak 1458-ban jelenik meg a magyar névváltozata az oklevelekben.⁵¹

FEKETE NAGY ANTAL úgy véli, hogy a település már 1268-ban létezhetett. Viszont az az oklevél, ami erről tanúskodna, nem maradt fent eredetiben, hanem csak egy 1427-es átiratban (DF 272706). Itt Szentkorin helyén a felsorolásban — FEKETE NAGY érvelése szerint tévesen — Wilksdorf (Vlkovce/Kiskuncfalva) adata szerepel, azaz véleménye szerint az 1427-es átirás során rontás történt. Ezt többek között egy WAGNER által közölt, 1298-ra datált névsorral támasztja alá,⁵² ahol a felsorolásban az adott helyen valóban nem Wilksdorf, hanem Szentkorin adata szerepel (FEKETE NAGY 1934: 186–187).⁵³

Szentlászló (Spišský Štvrtok/Csütörtökhely)

A település patrocíniumi eredetű neve kezdetben latinul fordul elő az iratokban,⁵⁴ de a 14. század közepétől már a magyar nyelvű említések is megszorodnak.⁵⁵ A 13. század végétől kezdődően hasonló gyakorisággal előfordul a vásártartásra utaló névváltozata is, viszont a 15. század végéig kizárólag a latin *Quintum Forum*, ritkábban pedig *Forum Quintum* formában.⁵⁶

⁵⁰ 1313: *Tydricus filius comitis Fidrici pie memorie de Sancto Quirino* (DL 1824).

⁵¹ 1458: v. *Sentkoryn* (DL 71667).

⁵² 1298: [*plebanos*] *de S. Quirino* (W. 1: 266). Ezt az 1298-as adatot — FEJÉR nyomán (6/2: 167) — MEZŐ is felveszi az adattárába mint a település első adatát (2003: 202).

⁵³ FEKETE NAGY érvelését ezen a helyen nincs mód alaposabban megvizsgálni, ugyanakkor az általa feltételezett rontás az 1427-es átiratban nehezen képzelhető el olvasási vagy átirási hibaként, hiszen az ott szereplő *Vilgustorph* és a *Sanctus Quirinus* az írásképtük alapján nem keverhetők össze. Azaz ha igaza van FEKETE NAGY-nak, akkor inkább szándékos változtatás állhat az átirást készítő írók eljárásának a hátterében. Vagy pedig elviekben az is felvethető, hogy 1268-ban nem *Szentkorin* volt a település neve, hanem valami olyasmi, ami összetéveszthető Wilksdorf nevével. A rendelkezésre álló információk alapján véleményem szerint egyik feltételezés sem igazolható minden kétséget kizáróan. Ehhez a kérdéshez lásd még HRADSKÝ JÓZSEF magyarázatát is (1888: 113–114).

⁵⁴ 1263/1787 Más.: *villa Sancti Ladislai* (DL 71611), 1265: *Rembertus de Sancto Ladizlao* (DF 272731), 1273/1298: *versus magnam viam qua itur de Sancto Georgio ad Sanctum Ladislaum* (DL 40246), 1278: *ad metam teonicorum de villa Sancti Ladizlai* (DL 71613). A korai adatai közül kérdéses az idézett 1265-ös említés helynévi voltának a megítélése, ugyanis az említett Rembertus a csütörtökhelyi Szent László-templom plébánosa volt, ugyanakkor más plébánosokat az oklevél a településük nevével azonosít: *Alpernus ... plebanus de Suburbio; Hermannus plebanus de Leucha; Arnoldus de Worbeu* (DF 272731). Az 1273-as adathoz lásd a 39-es lábjegyzet megjegyzéseit.

⁵⁵ 1343: civ. *Zenthlazlov ~ Zenthlazlow* (DF 254244), 1350–1370 k.: civ. *Zentlachlo* (DF 265492), 1354: p. *Zenthlazlo* (DF 272391).

⁵⁶ 1292: *apud Paulum et socios suos de Quintoforo* (DL 71618), 1310: *Marcus iudex de Foroquinto* (DL 71621), 1316: *plebanus Sancti Ladizlaii de Quintoforo* (DF 272695), 1362: *datum in Quintoforo* (DL 60289), illetve 1479: opp. *Chetherthekheí* (DL 18282). A név etimológiájához lásd FNEsz. *Csütörtökhely*.

Szentlélek (Žehra/Zsigra?)

Zsigra feltételezett patrocíniumi eredetű nevének egyetlen, elsőként HRADSKY-nál felbukkanó (1887: 20), majd tőle CSÁNKI által is átvett 1337-es *villa de Sancto Spiritu* (Cs. 1: 269) adatát MEZŐ ANDRÁS jogos kétellyel kezeli (1996: 143). Noha az, hogy egy településnek csupán alkalmilag fordul elő patrocíniumi névváltozata, önmagában természetesen nem jelenti azt, hogy az adat azonosítása feltétlenül hibás (lásd pl. Szenterzsébet 1., Szentantal vagy Szentszaniszló esetét a szepesi példák közül). Kételyre ad okot viszont az adattal kapcsolatban az, hogy 1337-re datálva efféle adattal nem találkozunk (pl. az AOKt. 21, illetve a saját gyűjtésem sem tartalmaz ilyen oklevelet), s az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben sincs Zsigrával azonosítható *Sanctus Spiritus* adat (vö. MVS. 1). Egy 1245-ös oklevél alapján kétségtelen ugyan, hogy Zsigra templomának a Szentlélek volt a patrónusa,⁵⁷ viszont HRADSKY 1337-re vonatkozó adatának a hivatkozása sajnos nem visszakereshető, így sem a datálás helyességét, sem az adat azonosítását, sem pedig a szövegekörnyezetet nem tudtam ellenőrizni.

Szentlőrinc (Brutovec/Szepesszentlőrinc)

Első alkalommal 1319-ben birtokok felsorolásában szerepel a *Brutóc* névpárjaként *Szentlőrinc* formában, illetve egy későbbi szöveghelyen határpontként már önmagában, *Szentlőrinc*-ként említik.⁵⁸ Szlovák eredetű *Brutóc* névváltozata a vizsgált időszakban nem fordul többet elő, a birtokot mindig patrocíniumi néven említik, s mindig magyarul.⁵⁹

Szentmagdolna (?)

Egyetlen, jelenlegi ismereteim alapján pontosabban nem azonosítható adat utal pusztán arra, hogy Ragyóc (Ordzovany) környékén lehetett egy Szent Magdolna tiszteletére épült templom, ami esetleg településnévvé is válhatott. Ráadásul számos probléma felmerül az adat értékelése kapcsán. A név egy 1374-es határjárás határpontjaként *versus Sanctam Magdalenam* formában tűnik fel (DL 74834), s a határjárás léptéke alapján úgy sejthető, hogy egy Ragyolchoz közeli helyre vonatkozhatott. Viszont a szövegekörnyezet alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy az adat templomra vagy településre utalt-e. Nagyobb probléma, hogy ezen a környéken egyébként nem ismerünk Szent Magdolanának szentelt

⁵⁷ 1245/1409: *in hereditate sua Sygra vocata ecclesiam construere ad honorem omnipotentis Dei sub speciali patrocínio Sancti Spiritus permitteremus* (DF 263025, vö. CDES. 2: 129).

⁵⁸ 1319/1360: *Brotouech alio nomine Senthlorinch ~ Sentlourinch* (DF 271034).

⁵⁹ 1322: v. *Zentleurench* (DF 272353), 1347: p. *Senthleurench* (DL 83249). FEKETE NAGY az 1360-as átirás betoldásának tartja a *Brutouech* adatot (1934: 156), ugyanakkor a modern oklevélkiadások nem jelzik, hogy az oklevél gyanús vagy hamis lenne (AOKt. 5: 159–160, 44: 495, RegSlov. 2: 205). Mindenesetre 1319-re vonatkozóan a *Brutouech* adat valóban szokatlan hangszerkezetet tükröz, de még az 1360-as átirás idején is ritkaságnak számít, ugyanis ekkoriban a szlovák *-ovec ~ -ovce* képzővel létrejött helynevek szinte kizárólag *-óc* végződésű, adaptált formájukban jelennek meg az oklevelekben (KENYHERCZ 2014a: 206–208).

templomot. További kérdéseket vet fel az is, hogy MEZŐ ANDRÁS két könyve alapján a középkori Magyarországon az ekkor egyetlen számításba jöhető szent Mária Magdolna volt, akinek templomot szenteltek, de a neve a régiségben sohasem pusztán *Magdolna* formában szerepelt templomcímekben és így a helynevekben, hanem *Mária Magdolna*, elvéve pedig *Mária* formában (1996: 150–151, 2003: 247–251).⁶⁰ Ezek fényében talán érdemes megfontolni, hogy a fenti adat mögött a közelben lévő, egyébként az említett határjárásban többször is említett Szentmargita birtok nevének elrontott alakja kereshető. Igaz, ez az azonosítás a határjárás szövege alapján egyértelműen nem bizonyítható.⁶¹

Szentmargita 1. (egykori település Ordzovany/Ragyolc ÉNy-i határában)

Latin megnevezéssel már a 13. század második felében feltűnik a forrásokban,⁶² de később a latin alakokat fokozatosan felváltja magyar nyelvű *Szentmargita* formája.⁶³ Egy alkalommal *Szentmargareta* alakban is előfordul, ahol a magyar *szent* szó a keresztnév latin *Margareta* formájával szerepel együtt.⁶⁴

Némi fejtörést okoz, hogy e helyhez köthetően már 1249-ben egy határjárásban előfordul a *versus montem Beate Margarete* kifejezés egy hegy megnevezéseként (DF 264115), illetve 1321-ben ugyanez a hegynev magyar nyelvű formájában *penes montem Scenthmargytahege* formában adatható (DL 39644). Ez a két adat véleményem szerint nem esik azonos kategóriába a Szentgyörgy 1. vagy a Szentmárton kapcsán említett *mons* előtagú szentnévi szerkezetekkel, hanem — különösen az 1321-es magyar nyelvű említés alapján — valós használatú hegynev lehetett. Az, hogy a hegynev előzményének számító birtok neve csak 11 évvel későbből adatható, az okleveles adatok esetlegességével magyarázható. Egy szentnévi előzményre visszavezethető hegynev, ami elsődleges lenne a birtok nevéhez képest, nehezebben elképzelhető.⁶⁵

⁶⁰ De lásd mégis a pápai tizedjegyzék egy veszprémi egyházmegyéhez kapcsolódó adatát: 1332–1337: *Gyliamus de Sancta Magdalena* (MVH. 1/1: 391).

⁶¹ Gyenge érv emellett mégis, hogy a *Margita* név *r* betűjét gyakran rövidítették a korszakból származó forrásokban a szó megfelelő része felé rajzolt hullámvonallal — miként a tárgyalt oklevélben is —, s így a *Margita* és *Magdolna* első három betűjének egybeesése esetleg eredményezhetett oklevélírói hibát a fogalmazvány olvasása során. Ez persze pusztán találgatás a részéről.

⁶² 1260>1278: *cum terra Sancte Margarethe* (DL 83135), 1264/1305: *ad viam qua venit de Sancta Margareta ~ per viam qua itur versus Sanctam Margaretam* (DL 71600), 1270: *terra Sancte Margarete* (DF 272278), 1270/1529: *ad aliam viam que venit de Sancta Margaretha ~ ad villam Sancte Margarethe* (DF 272352).

⁶³ 1300: *villa Senthmargita vocata in qua ecclesia lapidea in honore Sancte Margarethe* (DL 83150), 1321/1321: p. *Scenthmargyta* (DL 39644), 1350: p. *Scenthmargita* (DL 60261), 1376: p. *Zenthmargytha* (DF 272357).

⁶⁴ 1342: *Scenthmargaretha* (DF 272267). Hasonló latinizáláshoz lásd a Szentandrás és a Szentpál nevek esetét.

⁶⁵ Az mindenesetre egy 1314-es oklevél határjárásából kiderül, hogy a templom a hegyen volt: *sub quodam monte super quem est ecclesia Sancte Margarete* (DL 63635). Megjegyzendő, hogy ez a határjárás nem nevezi meg a hegyet, hanem azt a rajta álló templomról azonosítja.

A 17. századból még vannak adatok a szlovák *Margecsán* névváltozatára, de aztán eltűnik a forrásokból.⁶⁶ Viszont számos középkori határjárásban szerepel, így jól lokalizálható, s a mai térképeken megtalálható *Margecianka* víznév és határnév is megmutatja egykori helyét (vö. ZBGIS.).

Szentmargita 2. (egykori felu Vel'ká Lesná/Kristályfalu DK-i határában)

A 14. század első felében tűnik fel *Szentmargita* néven,⁶⁷ s később is — noha a vizsgált időszakban ritkán adathozható — mindig magyarul fordul elő. A középkor után elpusztul, s 1568-ban már mint prédiomot említik (ŠTEVÍK 2011: 130). Nevét *Margoričany* formában határnév őrzi a Lesniansky potok bal partján (vö. ZBGIS.).

Szentmargita 3. (Margecany/Margitfalva)⁶⁸

Előbb latinul *Sancta Margareta* formában,⁶⁹ később viszont jellemzően már magyarul, *Szentmargita*-ként jelenik meg a település neve az oklevelekben.⁷⁰ A 14. század második felében *Szentmargitaasszonyfalva* formában is említik.⁷¹

Szentmárton (Spišská Kapitula/Szepeshely)

A szepesi káptalan központjaként működő Szent Márton-székesegyházra vonatkozóan a 13. század közepétől vannak adataink, s a forrásokban főként *ecclesia*

⁶⁶ 17. sz. közepe/Más.: *Margiczan*, 1672/Más.: *Margicsan* (KENYHERCZ 2015: 207).

⁶⁷ 1323/1323: p. *Scenmargita* (DL 63648), 1329: p. *Sentmargita* (DL 63657), 1330/1449: p. *Scenthmargytha* (DL 63846), 1338: p., v. *Scenthmagytha* (!) (DL 63663). MEZŐ ANDRÁS e település kapcsán közöl egy 1235–70>1338-as *Szt. Margitha* adatot is (2003: 244), ami valójában az általam is idézett 1338-as DL 63663-as számú oklevél adata. A RegArp. 1/3: 514 megfogalmazása, amire MEZŐ itt hivatkozik, egyébként tényleg félreérthető, s a RegArp. által közölt modern írásmódú adat FEJÉR közléséből származik (F. 8/4: 352). Mindenesetre az 1338-as oklevél szövege alapján ez az adat egyértelműen 1338-ra vonatkozik, noha az ügyben valóban utalnak IV. Béla egy 1260-as oklevelére, amely annak az erdőnek az adományozásáról ad hírt, amely területén később többek között Szentmargita birtok is kialakul (RegArp. 1/3: 381, AOklt. 22: 31–32).

⁶⁸ NÓGRÁDY ÁRPÁD történeti földrajzában ezt a birtokot birtoklástörténeti okokból 1355-től néhány adatával Sáros megyéhez is felveszi (2022: 545). Mivel azonban területi elhelyezkedése miatt a történeti szakirodalomban általában Szepes vármegyéhez szokták sorolni (lásd pl. Cs. 1: 263, FEKETE NAGY 1934: 134, JÁCHIM 2014: 101–103), illetve 1328-as első felbukkanásakor gölnici polgárok határain belül kialakult településként említik (vö. *inter metas civium de Gylnich*, DL 83199, AOklt. 12: 156–157), így én a teljes vizsgált időszakra vonatkozóan a szepesi nevek között tárgyalom.

⁶⁹ 1328: *villa Sancte Margarethe* (DL 83199), 1355: *villa Sancte Margarethe* (DL 64672), 1368/1435/18. sz. Más.: *villa Sancte Margarethe* (DL 71468). MEZŐ ennek a településnek a korai adatait összekeveri a Ragyolc (Ordzovany) melletti Szentmargita adataival. Így az általa ehhez a Szentmargitához közölt 1284-es *cum terra Sance Margarete* (ami azonos az általam 1260>1278-as dátummal közölt adattal), az 1300-as *Senthmargita* (amely tévesztés már CSÁNKINÁL is megvan, vö. Cs. 1: 263), valamint az 1314-es *sub quodam monte super quam est ecclesia Sancte Margarete* adat valójában mind az általam Szentmargita 1. szócikkben tárgyalt településre vonatkoznak (vö. MEZŐ 2003: 241).

⁷⁰ 1352: *iobagiones ... de Zenthmargita* (DL 83266), 1364: *iobagiones ... de Zentmargita* (DL 60305), 1377: v. *Zenthmargitha* (DL 60367), 1381: p. *Zenthmargita* (DL 60395).

⁷¹ 1353: p. *Zenthmargytaazzunfalua* (DF 262679), 1386/1386: *Zenthmargitaazzonfalua* (DL 83413, DL 83413).

Beati Martini vagy *ecclesia Sancti Martini* szerkezetekben fordul elő.⁷² Gyakori említési formája még az oklevelek datálásának a helyszínét megjelölő *apud Sanctum Martinum*, illetve *apud ecclesiam Sancti Martini*, majd a 14. század közepétől a *mons Sancti Martini* szerkezet.⁷³

Az, hogy e patrocíniumnak kialakult-e településnévi használata is a középkorban, nehezen megállapítható. Ennek legfőbb oka az, hogy az oklevelekben eleve nem adódott olyan kontextus, hogy a Váralja (Spišské Podhradie/Szepesváralja) területén kiépült sajátos káptalani központra lakott helyként vagy birtokként kellett volna utalni. A templom jelentőségéből és sajátos szerepéből adódóan az oklevelek e patrónus nevével ugyanis szinte mindig a káptalanra, illetve a templomára utaltak, ahol a középkorban az oklevél-kiállítási tevékenység zajlott. A vizsgált időszakból csupán néhány adat említhető példaként arra, hogy a *Szent Márton* név a templom megjelölésén túl egyfajta településnévi használatba is átment. S noha ezeket az adatokat alkalmi jellegük ellenére mindenképpen érdemes figyelembe venni e patrocínium tárgyalása kapcsán, annak megítélése, hogy valóban településre utalnak-e, többnyire nem egyértelmű.⁷⁴ Néprnyelvi formában egyetlen középkori forrásban sem találtam említését (vö. MEZŐ 1996: 159).

Szentmihály 1. (Markušovce/Márkusfalva)

Elsődleges elnevezése birtokosának nevéhez kapcsolódik, s a későbbiekben is egyértelműen ez a névváltozat marad a domináns.⁷⁵ Patrocíniumi eredetű nevének a 12. század végére datált első előfordulása *Szentmihályúr* formában nyilvánvalóan hamis,⁷⁶ és fenntartásokkal kezelhető — ráadásul nem csupán helyesírási szempontból, hanem talán a névalak tekintetében is — egy 1328-ra vonatkozó hasonló említése is, ami csak egy 1725-ös átírás 18. századi másolataiban maradt

⁷² 1245/1275/1409: *ecclesia Beati Martini de Scepus* (DF 263025), 1248: *ecclesia Sancti Martini de Scypus* (DF 264114). Ugyan már egy 1209-es oklevél is említi *Adulphus* szepesi prépostot, de még a templom és a káptalan említése nélkül, ugyanakkor ez az adat már közvetetten utal a templom létezésére is (DL 68752, RegArp. 1/1: 78–79, OLEJNÍK–LABANC–GLEJTEK 2021: 7).

⁷³ 1245/1275/1409: *datum apud Sanctum Martinum* (DF 263025), 1265: *datum in Scypus apud ecclesiam Sancti Martini* (DF 272731), 1360: *datum in monte Sancti Martini* (DL 41421). A *mons* előtagú szerkezet értelmezéséhez lásd a Szentgyörgy 1. szócikkben írottakat. Azt gondolom, a latin szerkezet itt sem néprnyelvi használatú hegynevet takar.

⁷⁴ 1343: *ubi [via] transitur de Sancto Martino in Leuchem* (DL 3447), 1343: *capitulum et sui iobagiones de monte Sancti Martini* (DF 272439), 1348: *ad Sanctum Martinum ubi predictum capitulum haberent residenciam* (DL 4010), illetve 1424/18. sz. Más.: *datum apud predictam ecclesia in Sancti Martini* (DL 71660).

⁷⁵ 1280 [s: 1290]/1311: *villa Marci* (DF 272691), 1361: *Markusfalua* (DF 243791). A település *Máriusfalva*, *Mariusdorf* és *Máriásfalva* névváltozatának magyarázata nem tartozik e tanulmány témájához (1280/1311: *villa Mareus*, DF 272691; 1345: *Mariusdorf*, DL 74805; 1346: *Mariusfalua*, DL 60248; 1350: *Mariasfalua*, DL 74813), ezért erre bővebben itt nem térek ki, csak jelzem, hogy a szakirodalomban a névadó személyével kapcsolatban van némi bizonytalanság (vö. pl. NAGY 1860: 307, FEKETE NAGY 1934: 104–105). Érdekes adalék ehhez a kérdéshez IVÁNYI 1917: 114.

⁷⁶ +1198: *Szent-Mihály-Ur* (Schmauk 3–4). A hamisítás kérdéséhez részletesebben lásd LABANC 2016: 118–119.

fenn.⁷⁷ *Szentmihályúr* néven a település ugyanis e két bizonytalan forráson kívül később nem fordul elő a középkorban.⁷⁸ Az, hogy Szent Mihály arkangyalhoz kapcsolódó patrocíniuma régen is megvolt — az átírás során ejtett datálási hiba ellenére —, hitelesen kiderül viszont egy 1290-es oklevélből.⁷⁹ Később a település megnevezéseként a szentnévi eredetű névváltozata is felbukkan a forrásokban előbb latin,⁸⁰ később magyar nyelvű formában.⁸¹ A 14. század második felében ráadásul a *Márkusfalva* névváltozattal együtt is szerepel a *Szentmihály* név az oklevelekben.⁸²

Szentmihály 2. (egykori település Kežmarok/Késmárk Ny-i részén)

Templomát már 1251-ben említik,⁸³ s 1284-ben egy oklevél sajátos megfogalmazással ugyan, de már utal a településre is.⁸⁴ Később is mindig latin nyelven fordul elő.⁸⁵

Ezt a Szentmihályt a régebbi történeti irodalomban Kisszalókkal (Malý Slavkov) azonosították (Cs. 1: 260, FEKETE NAGY 1934: 214–215), s ezek nyomán MEZŐNél is így találjuk (2003: 289). Az újabb régészeti kutatások azonban azt mutatják, hogy az elsőként 1251-ben említett Szent Mihály-templom a mai Késmárk (Kežmarok) belterületén állt (JAVORSKÝ 1994: 6–20, LABANC 2011: 183–185, FÁBROVÁ 2012: 11–17), így az 1251-es adat nem vonatkoztatható a közeli Kisszalók szintén Szent Mihály tiszteletére emelt templomára, s jó eséllyel a további fennmaradt adatok is a Késmárk közvetlen határában lévő templomra és településre utalnak.

Egy 1434-es oklevélben a tárgyalt Szent Mihály-templomot Késmárk külvárosában levőként említik. Ez alapján úgy tűnik, hogy *Szentmihály* néven itt csak

⁷⁷ 1328/1725/1726 Más.: p. *Czenthmihalur* (DL 4721/1), 1328/1725/18. sz. Más.: p. *SzentMihalyur* (DL 25787).

⁷⁸ MEZŐ ANDRÁS ugyan közöl még egy 1416-os *Zenthmihalur* adatot is Márkusfalva patrocíniumi névváltozataként (2003: 292), de az valójában nem erre a településre utal, hanem az oklevél szövege alapján egy Turóc megyei birtokra (DL 69949, Zs. 5: 502).

⁷⁹ 1280 [s: 1290]/1311: *cum igitur ecclesiam de villa Marci, ad honorem Dei viventis erectam, et Sancti Michaeli archangeli consecratam* (DF 272691). Az oklevél hitelességéhez és a rontott dátum kérdéséhez lásd LABANC 2016: 119–121.

⁸⁰ 1331: *ad unam viam, qua itur de Jemnyk ad Sanctum Michaellem* (DF 262678), 1345: *comes Marias de Sancto Mychaele* (DL 84688).

⁸¹ 1327>1351: p. *Scenthmyhal* (DL 2460), 1347: *Sentmychal* (DL 68868).

⁸² 1352: p. *Zenthmyhal ~ Zenthmyhal que alio nomine villa Marcy nuncupatur* (DL 74816), 1378: *Markusfalua alias Zenthmihal* (DL 6543).

⁸³ 1251/1281: *iuxta ecclesiam Sancti Michaelis* (DL 346).

⁸⁴ 1284/1290: *apud villam Beati Mychaelis archangeli* (DF 272263). Ha az adat mögött népnyelvi névalakot igyekszünk rekonstruálni, akkor a **Szentmihályarkangyal* forma nyilvánvalóan kizárható. Véleményem szerint itt inkább egy olyan sajátos megfogalmazással számolhatunk, ami ugyan utal közvetetten egy településre, de nem következik belőle, hogy a település neve szentnévi eredetű népnyelvi formában használatos lett volna ekkor.

⁸⁵ 1361: *villa Sancti Michaelis* (DF 281696).

átmenetileg számolhatunk településsel.⁸⁶ Mindenesetre a templom pontos helyét megadják a régészeti leletek, s talán nevéhez kapcsolódik a tőle északnyugatra lévő, ma *Michalské pole* néven említett határrész is (vö. ZBGIS., de lásd még HKFT. *Micheler Feld*).

Szentmiklós 1. (?)

E címszó alatt csupán egy bizonytalanul azonosítható 1299-es latinizált adatot lehet említeni, amely egy Váralja (Spišské Podhradie/Szepesváralja) környéki földterület határjárásában maradt fenn.⁸⁷ Ugyanakkor az oklevél szövegének a kontextusából nem teljesen egyértelmű, hogy valóban településnévi említésről van-e szó, vagy pedig csupán egy templomra történik utalás.

A hozzávetőleges lokalizálásából adódóan nem lenne teljesen kizárható, hogy az oklevél egy Olsavica (Olšavka/Kisolsva) felé vezető útra utal, ugyanis annak a temploma Szent Miklós tiszteletére épült. Viszont egy másik oklevél szövegéből kiderül, hogy a szepesi prépost csak 1308-ban engedélyezte az akkor telepítésre váró falu birtokosainak, hogy ott Szent Miklós tiszteletére kápolnát vagy templomot építhessenek, azaz 1299-ben sem a település, sem a temploma nem létezett még.⁸⁸

Szentmiklós 2. (egykori település Betlanovce/Betlenfalva DNy-i határában)

A településre egy 1311-es ügy kapcsán templomának említésekor utalnak a források. 1318-ban pedig latinul ugyan, de már település megnevezésére utaló megfogalmazásban szerepel egy oklevélben.⁸⁹ A 14. század elején elpusztulhatott, ugyanis több adata (legalábbis ezen a néven) nem ismert,⁹⁰ ugyanakkor további

⁸⁶ 1434: *quandam ecclesiam parochialem in honore Sancti Michaelis archangeli in suburbio dicte civitatis nostre Kesmark* (DF 281731).

⁸⁷ 1299/1299: *in unam viam, qua itur versus Sanctum Nicolaum* (DL 1548). MEZŐ ANDRÁS ezt az adatot a Betlenfalva melletti Szentmiklóstra hozza példaként (Szentmiklós 2.) (2003: 332–333), viszont az oklevélből világosan kiderül, hogy az említett hely a megye egészen más részén kereshető, ugyanis Váralja nyugati határában lévő kétekenyi kis földterület egy határpontjaként említik (DL 1548, FEKETE NAGY 1934: 163–164).

⁸⁸ 1308/1325: *in quadam villa sua congreganda Elsavycha vocata denuo in culturam redigenda capellam vel ecclesiam in honore Beati Nicolai preciosi confessoris Christi* (DL 63652; vö. AOKlt. 2: 160).

⁸⁹ 1311: *villa silvestri apud Sanctum Nicolaum* (DL 60962), 1311>1349: *villa silvestri apud Sanctum Nicolaum* (DL 1768), 1318/1318: *villa Sancti Nicolai* (DF 251678).

⁹⁰ E név kapcsán némi bizonytalanság tapasztalható a szakirodalomban. MEZŐ ANDRÁS az általam Szentmiklós 1. szócikkben közölt 1299-es adatot is ide kapcsolja (2003: 332–333), noha az a megye más részére lokalizálható (vö. a 87-es lábjegyzetben írottakat). CSÁNKI egy általa hibásan 1401-es dátummal közölt *Myklosfalwa* adatot is ehhez a Szentmiklóshoz vesz fel (Cs. 1: 263), ez azonban a közelben lévő Miklósfalvára (Hörka-Miklušovce/Miklósfalva) vonatkozik, s a hivatkozott oklevél helyes dátuma 1501/1501 (vö. DL 8627). Ez a Miklósfalva az oklevelek alapján egyébként a birtokosáról kapta a nevét, így a település nevének szentnévi eredete kizárható (FEKETE NAGY 1934: 67–68).

vizsgálatot igényel a Betlenfalva határában később feltűnő, s jórészt ugyanarra a részre lokalizálható, de mára szintén eltűnt Zsdjárral való esetleges azonosítása.

Szentpál (Pavľany/Szepesszentpál)

Noha a település a mai napig létezik, a vizsgált időszakban csak fél évtizeden keresztül adatolható, s minden alkalommal magyarul.⁹¹ A kevés fennmaradt adata háttérben főként az áll, hogy okleveles ügyek nem nagyon kapcsolódtak hozzá (FEKETE NAGY 1934: 162). Latinul neve nem adatolható.⁹²

Szentpéter (egykori település Vel'ká Lesná/Kristályfalu ÉNy-i határában)

Eltűnt birtok, s mindössze háromszor szerepel oklevelekben, kétszer magyarul, egyszer pedig latinul említve,⁹³ ám az 1330-as oklevél alapján helye viszonylag pontosan meghatározható.

Szentpéterfalva (egykori település Teplička/Hernádtapolca D-i határában)

Egyetlen adata *Szentpéterfalva* formában telepítése kapcsán maradt fenn.⁹⁴ A névadás körülményei arra utalnak, hogy ekkoriban a Szepességben a szentnévi eredetű helynevek nemcsak közvetlenül az egyházi körökben voltak divatosak, hanem világi birtokosok között is. 1345-ben ugyanis a márkusfalvi család tagjai egy erdejüket és mezőjüket *Szentpéterfalva*-nak nevezendő falu alapítása céljából soldészoknak és örököseinek adták.⁹⁵ Az más kérdés, hogy a szerződésnek a névadásra vonatkozó kitétele nem valósult meg, ugyanis a határjárással körülírt területen később ilyen birtok nem tűnik fel. FEKETE NAGY szerint Szentpéterfalva az 1352-ben *Sztranka* néven említett faluval azonosítható, amely később *Leányfalva* néven élt tovább (vö. 1934: 107–108).

⁹¹ 1338/1338: p. *Scenpaul* (DF 272239), 1343: p., v. *Scenthpal* (DL 63672). Az 1338-as adatnál megfigyelhető latinizáláshoz lásd a Szentandrás, Szentmargita 1. szócikket.

⁹² Megjegyzendő, hogy a szakirodalomban többen HRADSKY téves azonosítása nyomán egy 1242/1309-es *Polan* adatot tartanak Szentpál legkorábbi adatának (1887: 15). Ez az adat azonban egyrészt helyesen 1262-re datálható, másrészt az oklevélben tárgyalt ügy nem Szentpál környékére vonatkozik, így a benne szereplő *ad metas Polan* (DF 272291) adat valószínűleg a későbbi Polyánföldével azonosítható (FEKETE NAGY 1934: 173). HRADSKY azonosítását CSANKI is elfogadja (Cs. 1: 265), MEZŐ viszont csak kérdőjellel közli Szentpál kapcsán (2003: 363). MEZŐ emellett kérdőjellel közli a Vlastivedný slovník obcí na Slovensku 2. kötetéből az 1325-ös *Polanfolus* adatot is (VSOS. 2: 375), ami valójában a gömöri Polina/Alsófalva *Polanfolus* adata (DL 56833; Gy. 2: 535).

⁹³ 1323/1323: p. *Scenpetur* (DL 63648), 1323: p. *Scenpetur* (DL 63648), 1330/1449: *ante villam Sancti Petri* (DL 63846).

⁹⁴ 1345: v. *Sentpeterfalua* (DL 74805).

⁹⁵ A család birtokai közül szentnévi eredetű nevet (is) viseltek a Senterzsébet 2., Szentjost és Szentmihály 1. szócikkekben tárgyalt birtokok is. Érdekes viszont, hogy az oklevélben meghatározott névforma éppen *Szentpéterfalva* lett volna, ugyanis a szepesi patrocíniumi eredetű nevek között az efféle kétrészes nevek nem jellemzőek, csak a Szentmargita 3. szócikkében tárgyalt *Szentmargitaasszonyfalva* névváltozatot lehet említeni, ahol adatolható egy szentnévi eredetű helynév *falva* utótaggal való kiegészülése. Ezért vélhetően itt inkább a birtokos nevére utaló személynév + *falva* utótagú nevek analogikus hatásával kell számolnunk, hiszen ez a névszerkezet ebben az időszakban kifejezetten gyakori volt a vármegyében.

Szentszaniszló (egykori település Spišský Hrušov/Szepeskörtvélyes Ny-i határában)

A település elsődleges *Milaj* névváltozata a 13. század közepétől folyamatosan adathozható,⁹⁶ s mindössze két olyan oklevelet ismerek, amelyben patrocíniumi eredetű neve fordul elő, mindkét esetben latinul, *Sanctus Stanislaus* formában.⁹⁷ A két adat Milajra való vonatkozhatóságát első esetben birtoklástörténeti okok erősítik meg, a másodikban pedig határpontként jól azonosítható a helye (vö. pl. DL 74780, DL 74793, DL 13474).

A település mára elpusztult ugyan, de határnévként ma is szerepel térképeken (vö. ZBGIS.), s egykori helye templomromja alapján pontosan meghatározható.

Irodalom

AOkt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–

BUIÁK GÁBOR 2022. A szepesi prépost és a plébánosok. A szepesi századok megtelepedése az egyháztörténet szemszögéből. In: BAGI DÁNIEL–BARABÁS GÁBOR–FEDELES TAMÁS–KISS GERGELY szerk., *Ruscia — Hungaria — Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Pécs, Kronosz Kiadó. 135–151.

CDES. = MARSINA, RICHARD szerk., *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–2*. Bratislava, Slovenská akadémia vied, 1971–1987.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.

DEDEK CRESCENS LAJOS 1889. *A karthausiak Magyarországon*. Budapest.

DF = Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.

DL = Diplomatikai Levéltár. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.

F. = FEJÉR, GEORGIUS, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–10*. Buda, 1829–1844.

FÁBROVÁ, KARIN 2012. Vznik a formovanie sa mesta Kežmarok. *Annales historici Presovienses 12/1*: 11–29.

FEKETE NAGY ANTAL 1934. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest.

FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

⁹⁶ 1255/1294: t. *Myloy* (DL 74780), 1295/1318: t. *Myloy* (DL 74787), 1333: *Mylay* (DF 251685), 1361: *Nicolaus dictus Feyer de Mylai* (DL 60286), 1384: *Blasius de Mylay* (DF 228499).

⁹⁷ 1324: *Goblinus filius Gothfridi de Sancto Stanizlao* (DF 263062, s ebben az oklevélben a templomát is említik: *apud Sanctum Stanizlaum*), 1331: *una meta terrea que separatur a Sancto Stanizlao* (DF 262678).

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HAJNÓCZY R. JÓZSEF 1903. *A szepesi bányavárosok története*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat.
- HKFT. = *Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887)*.
URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000>
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21: 66–70.
- HOFFMANN ISTVÁN 2015. A Szentmárton településnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 81–100.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HRADSKÝ JÓZSEF 1887. Szepesmegye helységnevei. 2. közlemény. *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 3: 1–40.
- HRADSKÝ JÓZSEF 1888. *Szepesvármegye a mohácsi vész előtt*. Szepesvárálja.
- ILLÉSSY JÁNOS 1899. *Igló kir. korona- és bányaváros levéltára*. Budapest.
- IVÁNYI BÉLA 1917. *A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803. 1.* Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat.
- JÁCHIM, LUKÁŠ 2014. Páni z Jakloviec v 13. a 14. storočí. In: LACKO, MIROSLAV szerk., *Montánna história 7. Ročenka o dejinách baníctva a hutníctva*. Limbach, Slovenská spoločnosť pre sociálne a hospodárske dejiny. 88–119.
- JAVORSKÝ, FRANTIŠEK 1994. Prínos archeologického výskumu kostola sv. Michala pre štúdium urbanistického vývoja mesta Kežmarok. In: CHAPULECKÝ, IVAN szerk., *Zmlnulosti Spiša. Ročenka spišského dejepisného spolku v Levoči* 2. Levoča, Spišský dejepisný spolok. 6–20.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014a. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 201–222.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014b. Helynévi adatok Szepes vármegye dikális összeírásából. *Magyar Nyelvjárások* 52: 229–248.
- KENYHERCZ RÓBERT 2015. Az Urbaria et conscriptiones című gyűjtemény Szepes vármegyére vonatkozó településnévi adatai. *Magyar Nyelvjárások* 53: 188–210.
- KENYHERCZ RÓBERT 2020. A Szepes vármegyére vonatkozó középkori oklevelek nyelvtörténeti feldolgozásának filológiai tanulságai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 81–108.
- LABANC, PETER 2011. *Spišskí prepošti do roku 1405*. Trnava, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave–Towarzystwo Słowaków w Polsce.
- LABANC, PETER 2013. *Vývoj šľachty na Spiši do začiatku 14. storočia*. Trnava–Krakow, Katedra histórie a Inštitút pre výskum prameňov k slovenským dejinám Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave–Towarzystwo Słowaków w Polsce.
- LABANC, PETER 2016. Najstaršie písomné zmienky o Markušovciach. In: KREMPASKÁ, ZUZANA–ŠTEVÍK, MIROSLAV szerk., *Spiš. Vlastivedný zborník* 8. Spišská Nová Ves, Múzeum Spiša v Spišskej Novej Vsi. 118–124.

- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MVH. 1. = FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, *Monumenta Vaticana Hungariae 1/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. 1281–1375.* Budapest.
- MVS. 1. = SEDLÁK, VINCENTIUS, *Monumenta Vaticana Slovaciae 1. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332–1337.* Trnava, Slovenský historický inštitút v Ríme–Trnavská univerzita.
- NAGY IVÁN 1860. *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal 7.* Pest.
- NÉMETH PÉTER 1993–1994. A városlódi karthauzi kolostor története és régészeti emlékeanyaga 1. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19–20:* 367–382.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD 2022. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat. Sáros vármegye.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete.
- OLEJNÍK, VLADIMÍR–LABANC, PETER–GLEJTEK, MIROSLAV 2021. *Od počiatkov Spišskej Kapitulý po vznik biskupstva.* Ružomberok, Verbum–Vydavateľstvo KU.
- RÁBIK, VLADIMÍR 2011. Foundation Deeds of the Charterhouse at Lechnica (The Red Monastery). On the Circumstances of Monastery. In: VIDA, BEÁTA szerk., *Church and Ethnicity in History. First Year of Conference V4 for Doctoral Candidates in Ostrava.* Ostrava, University of Ostrava. 81–94.
- RÁBIK, VLADIMÍR 2012. Začiatky kartuziánskej rehole na Spiši. In: MAREK, MILOŠ–LOPATKOVÁ, ZUZANA szerk., *Studia Historica Tyrnaviensia 14–15.* Trnava, Filozofická fakulta Trnavskej university v Trnave–Towarzystwo Słowaków w Polsce. 68–86.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1923–1943. 2/2–3., 2/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1987.
- RegSlov. = SEDLÁK, VINCENT szerk., *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae 1–2.* Bratislava, Academia Scientiarum Slovaca. 1980–1987.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon.* A Magyar Névérték Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Schmauk = SCHMAUK, MICHAEL, *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis 2.* Szepesváralja, 1889.
- Statuta Ordinis Cartusiensis = [A karthauzi rend alapszabálya]. <https://chartreux.org>.
- ŠTEVÍK, MIROSLAV 2007. Prehľad vývinu osídlenia a verejnej správy stredovekého Spiša. *Zeszyty sądecko-spiskie 2:* 10–35.
- ŠTEVÍK, MIROSLAV 2011. Pustnutie a zánik písomne doložených sídiel v stredoveku a začiatkom novoveku na hornom Spiši (povodie Popradu a Dunajca). In: ŠTEVÍK, MIROSLAV szerk., *Spiš v 12. a 13. storočí.* Stará Ľubovňa, Ľubovnianske múzeum. 113–147.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A tihanyi alapítólevél személynevei 2. Az alapítólevél hagonimái. *Névtani Értésítő* 35: 157–178.
- TÓTH VALÉRIA 2010. A patrocíniumi településnevek nyelvöldrajzi tanulságai. In: P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 133–140.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. *Onomastica Uralica* 8: 175–206.
- TÓTH VALÉRIA 2013. Patrocíniumi településnevek Európában. Egy nemzetközi kutatási program eredményei. *Magyar Nyelv* 108: 292–303.
- TÓTH VALÉRIA 2018. Sacred and Profane in Toponyms. Settlement Names Formed from Patrociny and Personal Names in Hungarian. In: FELECAN, OLIVIU szerk., *Onomastics between Sacred and Profane*. Malaga, Vernon Press. 229–249.
- N. VIDA BEÁTA 2017. A Dunajeci monostor története. In: SZANKA BRIGITTA–SZOLNOKI ZOLTÁN–JUHÁSZ PÉTER szerk., *Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17–19.) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 183–197.
- VIDA BEÁTA 2017. *A karthauzi rend története a középkori Magyar Királyság területén. A néma barátok megtelepedése és berendezkedése*. Doktori értekezés. Szeged.
- VSOS. = KROPILÁK, MIROSLAV szerk., *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku 1–3*. Bratislava, 1977–1978.
- W. = WAGNER, CAROLUS, *Analecta Scopusii sacrii et profani 1–4*. Wien, 1774–1778.
- ZBGIS. = *Základná báza údajov pre geografický informačný systém*.
www.zbgis.skgeodesy.sk/tkgis/default.aspx
- Zs. = *Szigmondkori oklevéltár 1–*. Budapest, 1951–.

Patrociny Place Names in the Old Spiš County

This paper focuses on the patrociny place names of the medieval county of Spiš. There are 28 such place names in this region. The paper contains the most important data of these toponyms and provides an outline of the linguistic processes connected to these names. The analysis pays special attention to the context of the texts of the charters.

Keywords: Spiš county, patrociny place names, medieval charters, medieval toponyms

Kenyhercz Róbert
ORCID: 0000-0001-6312-3532
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet
kenyhercz.robort@drhe.hu

A német *voller* reprezentációi Esettanulmány a »nyelvi jelenségek« relativitásáról*

KERTÉSZ ANDRÁS

1. Bevezetés

A huszadik század első felében a Bécsi Kör programjának egyik fontos eleme az e g y s é g e s t u d o m á n y p r o g r a m j a (unified science, Einheitswissenschaft) volt.¹ A program fő tétele szerint minden empirikus tudományág-nak azonos elvek alapján, azonos módszertant követve kell a tapasztalati valóság leírására és magyarázatára törekednie. E program azonban a huszadik század második felére kudarcba fulladt. A jelenlegi tudományelméletben az egységes tudomány programjának feladásával párhuzamosan dominánssá vált a tudomány pluralizmusának tudomásulvétele.² Noha tudjuk, hogy a nyelvtudományt részben egymással élesen szembenálló, részben egymást kiegészítő, részben egymással részleges átfedésben lévő elméletek és módszerek szélsőséges pluralizmusa jellemzi, e sokféleség következményeinek feltárása még várat magára. Feltárásuknak azért van jelentősége, mert amennyiben — ellentétben az egységes tudomány mítoszával — a pluralizmust adottnak tekintjük, felmerül a kérdés, hogy gátja-e vagy serkentője a nyelvtudományi kutatás hatékonyságának. A jelen írás ennek a kérdésnek a megválaszolásához kíván adalékkal szolgálni.

RUPHY szerint a tudomány pluralizmusát háromféleképpen lehet értelmezni (2016):

- (1) (a) Az első esetben a sokféleség alternatív e l m é l e t e k r e vonatkozik, és magában foglalja a módszerek, a tudományos metanyelv és a vizsgálat tárgyának sokféleségét.

* A tanulmány az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program Álhírek, áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása című alprogramjának támogatásával készült.

¹ Az Einheitswissenschaft című könyvsorozat első kötete 1933-ban látott napvilágot. 1938 után a sorozat The Encyclopedia of Unified Science címmel jelent meg.

² Lásd többek között DUPRÉ 1983, 1993, GALISON és mtsai szerk. 1996, CARTWRIGHT 1999, RUPHY 2016, CAT 2017, KELLERT és mtsai szerk. 2006, TAHKO 2021.

- (b) A második értelmezés kétségbe vonja egy adott diszciplínához tartozó valamely elmélet redukálhatóságát egy másik diszciplína valamely elméletére.
- (c) A harmadik azt állítja, hogy egy adott »jelenség« sokféle-képpen reprezentálható tudományosan.

A jelen írás problémafelvetése az (1)(c) esetből kiindulva a következő:

- (K) Vannak-e ugyanazon nyelvi »jelenségnek« egymásnak ellentmondó reprezentációi a nyelvleírásban?

Ismeretelméleti szempontból (K)-ra legalább három válasz kínálkozik:

- (VK) (a) Az igazság-relativista nézet szerint vannak: ugyananna a nyelvi »jelenségnek« egyaránt igaz, egymásnak ellentmondó reprezentációi lehetségesek a nyelvleírásban.
- (b) Az abszolutizmus szerint nincsenek: minden nyelvi »jelenségnek« csupán egyetlen igaz reprezentációja lehetséges.
- (c) A jelenség-relativista nézet szerint nincsenek: a reprezentációk nem ugyanarra a nyelvi »jelenségre«, hanem különbözőkre vonatkoznak, ezért egyaránt igazak lehetnek, anélkül, hogy ellentmondás lépne fel közöttük.

(VK)(a)-ban a pluralizmus az igazság relativista felfogásával kapcsolódik össze. Az igazság relativista felfogása szerint a kijelentések nem simpliciter igazak vagy hamisak, hanem csupán egy bizonyos paraméterhez viszonyítva lehetnek igazak vagy hamisak (lásd KERTÉSZ 2022). A »paraméter« lehet bármilyen viszonyítási alap: feltétel, kontextus, meggyőződés, elmélet, modell, adat stb. Tehát egy bizonyos X kijelentés egyidejűleg igaz lehet egy Z paraméterhez képest és hamis egy S paraméterhez viszonyítva, ahol Z és S különböznek; és az S paraméterhez viszonyítva igaz lehet egy Y kijelentés is. Továbbá, nincs olyan nem-relatív kritérium, amely alapján egy paraméter alkalmazása megítélhető lenne. (VK)(a) feltételezi a különböző reprezentációk tárgyának — azaz az elemzett »jelenség«-nek — az azonoságát, valamint azt, hogy alternatív reprezentációk egyidejűleg igazak lehetnek különböző paraméterekhez viszonyítva.

Az abszolutizmus tagadja az igazság-relativizmust. Azaz: a kijelentések valamely paraméterhez való viszonyítástól függetlenül igazak vagy hamisak; egy kijelentés nem lehet egyidejűleg igaz egy bizonyos paraméterhez és hamis egy másikhoz viszonyítva; és a kijelentések igazságának vagy hamisságának van általánosan érvényes kritériuma. (VK)(b) a monista válasz (K)-ra és összekapcsolódik az abszolutista felfogással. Ha a nyelvtudományra szűkítjük, akkor

azt mondja, hogy minden nyelvi »jelenségnek« csupán e g y e t l e n i g a z reprezentációja lehetséges.³

(VK)(c) szerint a különböző reprezentációk k ü l ö n b ö z ő nyelvi »jelenségekre« vonatkoznak, azaz minden reprezentáció e g y e t l e n objektumot jelöl, amely más reprezentációval nem ragadható meg. Ily módon, noha a reprezentációk pluralizmusa uralkodik a nyelvtudományban, az eltérő reprezentációk tárgyak különbözősége folytán egyaránt igazak lehetnek. A relativizmusról folyó, mintegy 2400 éves ismeretelméleti vitában, melynek kiindulópontja PLATÓN Theaitétosz című műve, ezt a viszonyt többféle elnevezéssel illették. BURNYEAT (1976) »szubjektivizmusnak« nevezi. WATERLOW (1977) nem az igazság, hanem a »tények relativizmus«-áról beszél. FINE (1998) az »infallibilizmus« kifejezést ugyanúgy definiálja, mint BURNYEAT a »szubjektivizmus« és WATERLOW a »tények relativizmusa« terminust. A jelen írásban e kifejezések helyett az »igazság relativizmusa« analógiájára a »jelenségek relativizmusa« kifejezést fogjuk használni a (VK)(c)-ben megfogalmazott álláspont jelölésére. Egyrészt, mert a »szubjektivizmus« negatív konnotációi miatt félrevezető. Másrészt, amit »tény«-nek nevezünk, arról feltételezzük, hogy abban a formában »van«, »létezik«, amelyben számunkra megjelenik, ez pedig ellentétes a »relativizmus« jelentésével. A »jelenség« kifejezés viszont nem sugall erős ontológiai előfeltevéseket, ugyanakkor kifejezi a kijelentések tárgyának relativitásával összefüggő bizonytalanságot. A reprezentáció és az általa jelölt »jelenség« között egy-egyértelmű hozzárendelés van, amiből az következik, hogy a reprezentáció a b s z o l u t e igaz. Ugyanakkor az, hogy mi számít egy adott »jelenségnek«, ugyanúgy paraméterfüggő, mint az, hogy mi számít »igaz«-nak: szintén a mindenkori elmélet, modell, kontextus stb. függvénye. Tehát a »jelenségek relativizmusa« egyidejűleg a b s z o l u t i s t a és r e l a t i v i s t a nézet — de két különböző szempontból.

(VK)(a)-(c) e rövid jellemzései felületesnek tűnhetnek — hiszen nem mélyedünk el ismeretelméleti háttérük feltárásában — mégis szemléltetik, hogy a (K) kérdés, noha nem általánosságban, hanem a nyelvtudományra szűkítve vetődött fel, csak filozófiai kontextusban, a rendkívül gazdag ismeretelméleti szakirodalom feldolgozásával és magas absztrakciós szinten lenne tárgyalható. Azonban eljuthatunk egy lehetséges válaszhoz közvetett, de könnyebbnek látszó úton is: az esettanulmányok módszerének alkalmazásával. A módszer lényege, hogy (K)-t egy viszonylag egyszerű részkérdésre redukáljuk, majd abból a válaszból,

³ Erre az abszolutista álláspontra a generatív nyelvészet a legszemléletesebb példa, mely a nyelvtudomány tárgyaként nem ismeri el a kommunikációt, a nyelvi cselekvést, a korpuszokat stb., hanem csak az ember nyelvi képességét. Úgy véli, hogy kizárólag a generatív nyelvészet mindenkori eszközeinek az alkalmazásával juthatunk el az utóbbira vonatkozó e g y e d ü l i g a z állításokhoz.

amelyet e részkérdésre kaptunk, visszakövetkeztetünk a (K)-ra adható válaszra, azaz a (VK)-ban felsorolt három potenciális válasz közötti döntésre.

A dolgozat 2. szakaszában kerül sor az esettanulmányra, melynek középpontjába az alábbi részkérdést állítjuk:

(EK) A német *voller* reprezentációja melléknévi vagy előljárósói?

Az esettanulmányban (EK)-t HAGEMANN–STAFFELDT szerk. (2014) részleges elemzésével válaszoljuk meg. HAGEMANN és STAFFELDT kötete a kevés, különböző elméleti kereteket összehasonlító szintaktikai elemzések egyike. A választás azért esett e műre, mert a kötet bevallott célja éppen annak bemutatása, hogy *u g y a n a h o z* a nyelvi »jelenséghez« *e g y m á s t ó l e l t é r ő* szintaktikai reprezentációk rendelkeznek: „Igazán súlyossá akkor válnak a problémák, ha a konkrét elemzésben *u g y a n a z o k r a* a mondatokra *k ü l ö n b ö z ő* szintaktikai elméleteket alkalmazunk [...]” HAGEMANN–STAFFELDT (2014: 8; kiemelés K.A.).⁴ Az idézet tanúsága szerint HAGEMANN és STAFFELDT a (K) kérdésre adható válaszok közül eleve (VK)(a)-t választja. Ezt (2)(a)-ban rögzítjük. A tanulmány 3. szakaszában az (EK) kérdésre adott válaszból a (VK)(a)-(c) közötti választásra, azaz (K) megoldására következtetve összegezzük gondolatmenetünk eredményeit. HAGEMANN és STAFFELDT (2)(a)-ban összefoglalt válaszával szemben az esettanulmány eredménye (2)(b) lesz:

- (2) (a) A helyes válasz (VK)(a), azaz az igazság-relativista felfogás.
- (b) A helyes válasz (VK)(c), azaz a »jelenségek relativizmusa« melletti állásfoglalás.

Végül a 4. szakaszban röviden utalunk néhány lényeges ismeretelméleti következményre, melyek részletes kifejtése azonban meghaladná a jelen dolgozat kereteit.

Az esettanulmány megkezdése előtt ki kell térnünk a problémafelvetésben érintett terminusok tisztázására.

A jelen tanulmány három kulcskategóriája a »reprezentáció«, a »jelenség« és az »adat«. A tudományos reprezentációk különböző típusokba tartozhatnak: lehetnek modellek, számítógépes szimulációk, taxonómiák, diagrammok, ágrajzok, kijelentések stb. (RUPHY 2016: 80 kk.). A jelen dolgozatban »egy jelenség« különböző reprezentációiként egyrészt alternatív hipotéziseket, azaz *k i j e l e n t é s e k e t* fogunk összevetni. Másrészt az 1–5. *á b r á k a t* is az adott »jelenség« reprezentációinak tekintjük, melyek metareprezentációi szintén egymással logikai kapcsolatba hozható kijelentések.

⁴ „Gravierend werden die Probleme erst recht dann, wenn *u n t e r s c h i e d l i c h e* Syntaxtheorien in der konkreten Analyse auf die *g l e i c h e n* Sätze angewandt werden sollen”.

A »jelenség« szó a mindenkori reprezentáció t á r g y á r a vonatkozik; a reprezentáció referál a »jelenségre«. Nyelvi »jelenség« lehet például valamely természetes nyelvben egy adott mondatszerkezet, morfémák egy osztálya, szituációhoz kötött nyelvi cselekvések egy típusa stb. Az (EK)-ban említett »jelenség« a német *voller* lexéma.

Tisztáznunk kell továbbá azt, hogy az esettanulmányban mit tekintünk »adat«-nak. KERTÉSZ–RÁKOSI (2019) [2012] részletesen megindokolja, hogy »adat«-on *metanyelvi kijelentést* kell érteni. Ilyen metanyelvi kijelentés például: „A *Der Mann ist seiner Frau treu* mondat nyelvtanilag helyes« és „A *Der Blick ist Hass voller* mondat nyelvtanilag helytelen«. Tehát önmagukban a tárgynyelvi kifejezések — mint *Der Blick ist Hass voller* és *Der Mann ist seiner Frau treu* — nem adatok. Ugyanakkor az egyszerűség kedvéért a későbbi példákban csak a tárgynyelvi kifejezést adjuk meg a szokásos módon, mely azonban a metanyelvi kiégésítéssel együtt értendő: »*X« a konvenciónak megfelelően »az X mondat nyelvtanilag helytelen« metanyelvi kifejezés rövidítése, a »*« hiányának értelmezése pedig: »az X mondat nyelvtanilag helyes«.

2. Esettanulmány

2.1. Bevezető megjegyzések

HAGEMANN–STAFFELDT szerk. (2014) tanulmányai az alábbi mondatot elemzik:

- (3) Das Meer steckt voller wunderbarer,
 A_{DET} tenger_{NOM} sok van belőle teli_{GEN} csodás_{GEN}
 A tenger tele van csodás,
 verrückter und besonderer Lebewesen
 örült_{GEN} és különleges_{GEN} élőlény_{PL, GEN}
 örült és különleges élőlényekkel.

E mondat több olyan morfológiai és szintaktikai problémát vet fel, amelyeknek nincs vitathatatlan, elméleteken átívelő, általánosan elfogadható megoldása. Azonban nem csupán a mondat szintaktikai szerkezetének reprezentációja és egyes kifejezések szófaji besorolása kérdéses, hanem bizonyos szavak jelentése is. Például a *verrückt* elsődleges szó szerinti jelentése 'örült', de fordítható 'furcsá'-nak, 'különös'-nek, 'sajátos'-nak, 'szokatlan'-nak is. A *stecken* jelentése (3)-ban: 'sok van valamiből; valamiből nagy mennyiséget tartalmaz'.⁵ E jelentése a *Duden* szerint kizárólag a *voller*-rel alkotott szókapcsolatban jelenik meg. Mivel az alábbi példák a

⁵ Lásd Duden Wörterbuch: 'ist viel, eine Menge, ein großes Maß von etw. aufweisen'; <https://www.duden.de/rechtschreibung/stecken> (letöltve 2021.04.06.).

voller szintaktikai és morfológiai tulajdonságainak reprezentációit szemléltetik, ez utóbbi probléma a jelen összefüggésben nem releváns.

A kötet szerkesztői bevezető tanulmányukban a *voller* eltérő reprezentációit emelik ki (lásd HAGEMANN–STAFFELDT 2014). E reprezentációk négy csoport valamelyikébe sorolhatók: a *voller*-t előjárószóként, melléknévként, egyikként sem vagy mindkettőként reprezentáló grammatikák csoportjába. Szemléltetés-képpen mind a négy csoportból bemutatunk egy-egy példát.

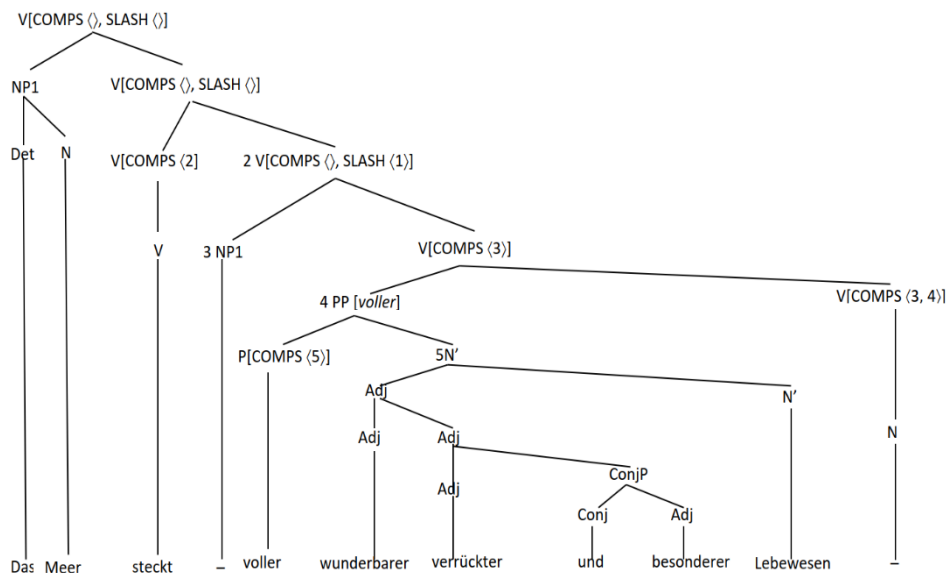
2.2. Az előjárósói reprezentáció

STEFAN MÜLLER fő érve a *voller* előjárószó volta mellett az, hogy noha a *stecken* melléknévi frázist vonz és a *voller* történetileg a *voll* melléknévre vezethető vissza, a mai németben nem elemezhető melléknévként. Azért nem melléknév, mert ha az lenne, akkor a komplementuma után is állhatna, ami azonban nem lehetséges (2014: 226):

- (4) (a) der seiner Frau treue Mann
- (b) Der Mann ist seiner Frau treu.
- (c) Der Blick ist voller Hass.
- (d) *Der Blick ist Hass voller.

Következésképpen a Fejvezérelt Frázisstruktúra Grammatika hipotézise:

(H1) A *voller* előjárószó, ha a Fejvezérelt Frázisstruktúra Grammatika adott.

1. ábra. A Fejvezérelt Frázisstruktúra Grammatika ágrajza mint (3) reprezentációja

2.3. A melléknévi reprezentáció

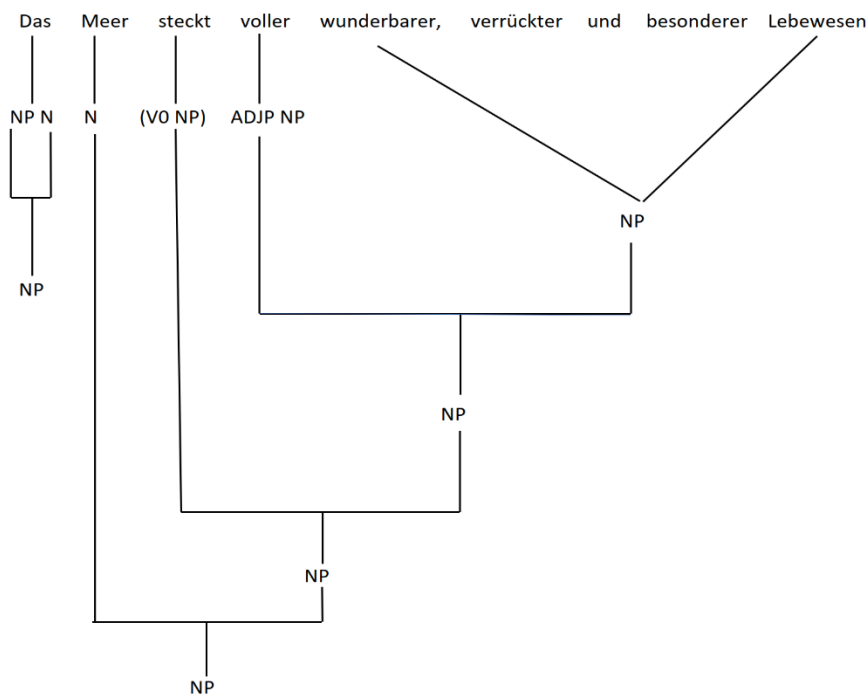
ZIFONUN a 2. ábrán látható reprezentációban a Kategorialis Nyelvtan keretében olyan egyargumentumú melléknévként kezeli a *voller*-t (2014: 110), amely NP-komplementumot vonz: ADJ/NP. A következő szerkezeteket említi (2014: 107):

- (5) (a) voll mit (wunderbaren [...] Lebewesen)
- (b) voll von (wunderbaren [...] Lebewesen)
- (c) voller [...] wunderbarer Lebewesen

(5)(a)-ban és (b)-ben a datívuszi NP az állítmányi funkciót betöltő melléknév komplementuma. (5)(c)-ben az NP többesszámú genitívuszban áll, a *voller* pedig olyan melléknév, amely történetileg hímnemű egyesszámú nominatívuszi alakból jött létre, majd a többesszámú genitívuszi alak mintájára átértelmeződött és jelenleg genitívuszi alakként jelenik meg. ZIFONUN e megfontolásokból arra következtet, hogy egy a jelenlegi szinkrón metszetben megmerevedett melléknévi forma és NP-komplementuma rendhagyó kapcsolatáról van szó.

A Kategorialis Nyelvtan hipotézise:

(H2) A *voller* melléknév, ha a Kategorialis Nyelvtan adott.

2. ábra. A Kategorialis Nyelvtan ágrajza mint (3) reprezentációja

2.4. A reprezentáció hiánya

A Topológiai Mondatmodellben eleve fel sem vetődik a *voller* szófaji meghatározásának problémája. A Topológiai Mondatmodell a német nyelv szórendi szabályainak feltárására hivatott és a mondaton belüli hierarchikus viszonyokat nem reprezentálja. WÖLLSTEIN (2014: 160) (3)-t egyszerű mondatként elemzi. A *voller*-rel kapcsolatban mindössze annyit állapít meg, hogy — mint a ragozott ige pozícióját elfoglaló *steckt* komplementuma — a középmezőben (Mittelfeld) áll. Tehát:

- (H3) A *voller* szófajisága meghatározatlan, ha a Topológiai Mondatmodell adott.

KOORD / PARORD	K / VF	FINIT / LSK	X / MF	VK / RSK	Y / NF
	Das Meer	steckt	voller wunderbarer und verrückter Lebewesen		

3. ábra. A Topológiai Mondatmodell táblázata mint (3) reprezentációja

2.5. Az ellentmondásos reprezentáció

2.5.1. Az adatok

A negyedik példa a Würzburgi Nyelvtan (STAFFELDT és mtsai 2014), melyre — (EK) megválaszolása szempontjából tanulságos volta miatt — az előző három esetenél részletesebben térünk ki.

A Würzburgi Nyelvtan egy valencia-alapú mondatelemzési módszerre épül, mely nem csupán a mondatok reprezentációjának elemeit és a köztük fennálló viszonyokat határozza meg, hanem a mondatok elemzésének lépésekre bontott folyamatát is előírja. Az elemzési módszer a mondaton belüli hierarchikus viszonyok megragadására összpontosul. Az ágrajzokkal szemléltetett reprezentációk nem tükrözik a szórendet.

A mondatelemzés kiindulópontként megvizsgálja a *voller* szerkezeti tulajdonságait. Megállapítja, hogy (3) egyszerű kijelentő mondat, melyben a ragozott ige a második helyen szerepel. A mondat szerkezeti központja (strukturelles Zentrum) a *steckt* ragozott ige.

A *Das Meer* valenciafüggő mondatrészt. A ragozott igét megelőző pozíciót foglalja el, helyettesíthető *es*-szel, és nem alakítható át önálló mondatá:

- (6) (a) Es steckt voller wunderbarer [...] Lebewesen.
(b) *Voller wunderbarer Lebewesen steckt. Das tut das Meer.

Ami a *voller wunderbarer [...] Lebewesen* kifejezést illeti, egyetlen mondatrészként fogható fel, annak ellenére, hogy erre csak a helyettesítési teszt utal (7)(b)-ben, miközben az átalakítási teszt (7)(a)-ban nyelvtanilag helyes szerkezetet eredményez:

- (7) (a) Voller wunderbarer [...] Lebewesen steckt das Meer.
- (b) *So steckt das Meer.

(7)(a) azért helyes és (7)(b) azért helytelen, mert a *steckt* jelentése itt 'sok van valamiből; valamiből nagy mennyiséget tartalmaz', és ebben a jelentésében csak a *voller* kifejezéssel kapcsolható össze (SCHUMACHER és mtsai 2004: 691). A DUDEN 7 egyéb jelentését adja meg, és a *voller* nélkül csak ezek valamelyike léphet fel. Továbbá, a DUDEN nem minősíti a *stecken voller* kifejezést frazémának.

A *stecken*-nel vagyis az igei maggal való szoros kapcsolata miatt ez a mondatrész valenciafüggő:

- (8) *Das Meer steckt. Das geschieht voller wunderbarer [...] Lebewesen.

A *voller* genitívuszi bővítményt vonz, ugyanakkor állhat *voll* alakban, valamint datívuszi bővítménnyel kiegészítve, *voll von* alakban is:

- (9) (a) Das Meer steckt voll wunderbarer [...] Lebewesen.
- (b) Das Meer steckt voll von wunderbaren [...] Lebewesen.

A *stecken* mint a mondat igei magja kétértékű: vonzata a *Das Meer* nominatívuszi bővítmény és a *voller wunderbarer [...] Lebewesen* állítmányi bővítmény (SCHUMACHER és mtsai 2004: 691).

A válasz nehézségét fokozza, hogy a támpontként szolgáló DUDEN-nyelvtan is eleve ellentmondásosan jellemzi a *voll(er)* szófaji reprezentációját. Egyfelől a genitívuszi alakot vonzó előljárószók között említi (vö. DUDENREDAKTION szerk. 2009: 612), másrészt melléknévi csoportként (i. m. 930). Ugyancsak ellentmondásos a szótárban található jellemzés: a nyomtatott DUDEN szótár szerint (DUDENREDAKTION szerk. 2006) ragozhatatlan melléknév, a DUDEN szótár internetes változata viszont előljárószónak minősíti.⁶

2.5.2. Érvek a melléknévi reprezentáció mellett

M1. Az előljárószók nem állhatnak bővítmény nélkül. Többnyire egy főnévi csoport követi őket (lásd (10)(a)), melynek az esetét az előljárószó határozza meg. Ritkábban melléknévi (lásd (10)(b)) vagy határozószói (lásd (10)(c)) csoport előtt fordulnak elő:

- (10) (a) Otto spielt gegen den Meister.
- (b) Otto hält das für wahr.
- (c) Otto kommt von dort.

⁶ <https://www.duden.de/suchen/dudenonline/voller> (2021. 04. 06.)

Ezzel szemben valenciával rendelkező melléknevek bővítményei elhagyhatók. Például a *mangels* előjárószó és a *würdig* melléknév viselkedését (11) és (12) szemlélteti:

- (11) (a) Der Brand erlosch mangels Sauerstoff von alleine.
(b) *Der Brand erlosch mangels von alleine.
- (12) (a) Das war eines Meisters würdig.
(b) Das war würdig.

E teszt alapján a *voll* melléknévként viselkedik:

- (13) (a) Der Schrank ist voll von Kleidern.
(b) Der Schrank ist voll.

M2. A mellékneveknek van körülírható lexikai jelentése. A DUDEN a *voll* jelentését így adja meg: 'olyan állapotban, hogy senki, semmi vagy alig valaki vagy valami egyéb jut vagy fér be, van benne, rajta helye; teljesen tele, lefedett, foglalt'.⁷

M3. A prototipikus melléknevek egyik tulajdonsága, hogy a mondatban egyaránt betölthetnek állítmányi, jelzői vagy határozói funkciót. E kritériumot a *voll* teljesíti. (14)(a)-ban állítmányként, (14)(b)-ben jelzőként szerepel:

- (14) (a) Der Schrank is voll.
(b) Der volle Schrank geht nicht mehr zu.

2.5.3. Érvek az előjárószoí reprezentáció mellett

E1. A DUDEN szótár szerint a *voller* a *voll* melléknév egyszám nominatívuszi alakjából ered, mely története során ragozhatatlanná vált, és kizárólag egy nominatívuszi maghoz tartozó hátravetett jelzői funkcióban, ragozatlan formában léphet fel (lásd (15)(a)). Az, hogy a *voller* ragozhatatlan és genitívuszban álló főnévi csoportot vonz, mely nem hagyható el (lásd (15)(b)), előjárószóként való besorolása mellett szól.

- (15) (a) Ein Schrank voller Kleider steht in der Ecke.
(b) *Der Schrank is voller.

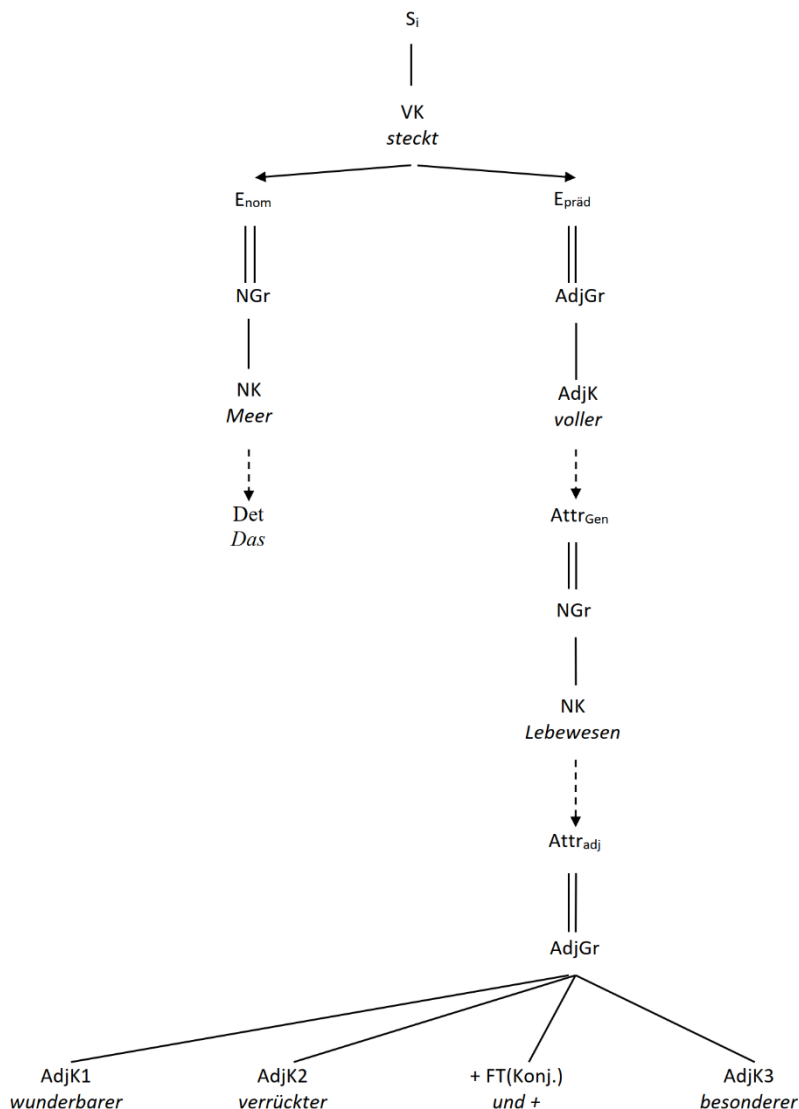
E2. Egy előjárószó nem állhat együtt egyéb előjárószóval, és a *voller* sem (lásd (16)(a)), míg mellékneveket követhet előjárószó (lásd (16)(b)):

- (16) (a) *voller mit, *voller von
(b) voll von, voll mit

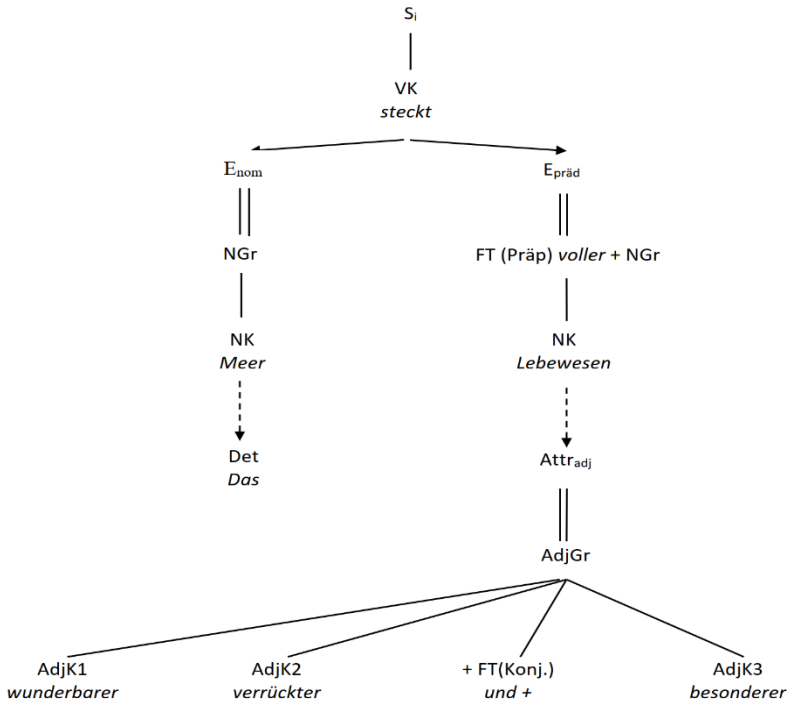
⁷ „einem solchen Zustand, dass nichts, niemand mehr oder kaum noch etwas, jemand hineingeht, -passt, darin, darauf Platz hat; ganz gefüllt, bedeckt, besetzt”. https://www.duden.de/rechtschreibung/voll_gefuellt_besetzt; letöltve 2021. 04. 06.

2.5.4. Következtetés

Ezen összefüggések ismeretében a kérdés az, hogy az elemzett komplex mondatrészen belül milyen reprezentációt rendeljünk a *voller*-hez: előjárószóként vagy melléknévként reprezentáljuk-e? A Würzburgi Nyelvtan sajátossága, hogy saját elméleti keretén belül megengedi a *voller* mindkét reprezentációjának elfogadását. A 4. ábrán a *voller* melléknévként, az 5. ábrán pedig előjárószóként jelenik meg.

4. ábra. A Würzburgi Nyelvtan 1. ágrajza mint (3) reprezentációja

5. ábra. A Würzburgi Nyelvtan 2. ágrajza mint (3) reprezentációja

Mivel mindkét reprezentáció mellett erős érvek szólnak, a szerzők a 2.5.1.4. szakaszban feltett kérdésre azt a választ adják, hogy a két reprezentációt egyidejűleg érvényesnek kell tekinteni (STAFELDT és mtsai 2014: 78).

M1-M3 a (H4) hipotézist támasztja alá:

(H4) A *voller* melléknév, ha a Würzburgi Nyelvtan adott.

Ekkor a *voller wunderbarer [...] Lebewesen* kifejezés olyan melléknévi csoport, amelynek magja a *voller*. A *wunderbarer [...] Lebewesen* pedig olyan genitívuszban álló főnévi csoport, amely a *voller*-rel mint maggal függőségi viszonyban van.

Az E1-E2-vel jelölt érvek a (H5) hipotézist támasztják alá:

(H5) A *voller* előjárósó, ha a Würzburgi Nyelvtan adott.

Ebben az esetben a *voller wunderbarer [...] Lebewesen* olyan genitívuszban álló főnévi csoportként megjelenő névszói állítmányi bővítmény, amelyet a *voller* előjárósó illeszt be a mondatba. Azért állítmányi bővítmény és nem előjárósói csoport, mert, ahogy azt az alábbi analóg példában az állítmány *ist*-komponense jelzi, az alany (*Das Meer*) egyik tulajdonságát fejezi ki:

(17) Das Meer ist lebewesenhaltig.

2.7. Az ellentmondások két típusa

A $\{(H1), (H2), (H3), (H4), (H5)\}$ kijelentés-halmaz ellentmondásosnak látszik. A kérdés az, hogy valóban logikai ellentmondás áll-e fenn.

Tudjuk, hogy tudományos elméleteknek, modelleknek, állításhalmazoknak azért nem szabad ellentmondásosnak lenniük, mert a klasszikus kétértékű logika szerint egy ellentmondásból bármely tetszőleges kijelentés levezethető, ezáltal egy adott rendszerben egyetlen ellentmondás fellépése logikai káoszhoz és a rendszer összeomlásához vezet.

Az analitikus tudományelmélet az ellentmondásmentesség elvét a tudományos megismerés legfontosabb tartópillérének tekintette (lásd pl. POPPER 1997 [1934]: 118–119). Azonban a tudományról való gondolkodásban az utóbbi évtizedekben jelentős változások játszódtak le, melyek egyebek mellett az ellentmondások logikai szerkezetét és szerepét is újraértékelték. Az újraértékelést az motíválta, hogy a legtöbb tudományos elmélet ellentmondásos, anélkül azonban, hogy működőképességét elvesztené. Egy tudományágon belül lehetnek egyaránt elfogadott, de egymással össze nem egyeztethető elméletek (ez utóbbi esetre a leggyakrabban emlegetett példa a relativitás- és a kvantumelmélet viszonya a fizikában). Mindenekelőtt kiderült, hogy az ellentmondások nem monolitikusak, hanem a különböző típusú ellentmondások eltérő funkciókat tölthetnek be a tudományos elméletekben (lásd pl. MEHEUS szerk. 2002). E típusok megkülönböztetésének egyik eszközeként megszülettek a *parakonzisztens logikák*. A parakonzisztens logikák fő sajátossága, hogy — noha elkerülik a rendszer összeomlását — megengednek bizonyos típusú ellentmondásokat (lásd pl. PRIEST és mtsai 2004).

Fontos elválasztanunk a parakonzisztenciát a dialetheizmustól. A parakonzisztens logikák mindössze annyit állítanak, hogy két, egymásnak ellentmondó kijelentés egyidejű igazsága nem engedi meg bármely tetszőleges kijelentés levezetését a rendszerben, de nem fogadják el, hogy vannak igaz ellentmondások. Ezzel szemben a dialetheizmus úgy véli, hogy vannak igaz ellentmondások (lásd pl. PRIEST és mtsai 2018). Jelenleg számos, egymástól technikai apparátusukban különböző parakonzisztens logikát ismerünk. Eltéréseiktől függetlenül alapkérdésük közös: milyen módon kerülhető el egy ellentmondásos rendszer összeomlása? Az alábbiakban RESCHER–BRANDOM (1980) parakonzisztens logikájának választát mutatjuk be.⁸

⁸ A parakonzisztenciával számos egy- és társszerzős írásomban foglalkoztam, melyek mindegyike RESCHER és BRANDOM modelljét alkalmazza (magyarul lásd pl. KERTÉSZ 2011). A jelen írás követhetősége érdekében a redundancia ellenére (nagyon leegyszerűsítve) ismét összefoglalom az okfejtés követéséhez szükséges néhány releváns tulajdonságát. A parakonzisztencia egyes típusaihoz a nyelvészeti elméletalkotásban lásd részletesen KERTÉSZ–RÁKOSI (2022).

RESCHER és BRANDOM modellje egy KRIPKE-szemantikából indul ki, melyet a szerzők egyebek mellett két operáció bevezetésével módosítottak.⁹ A *sematizáció* művelete lehetséges világokat *konzunktív* módon kapcsol össze. A sematizációval létrehozott lehetséges világ hatályon kívül helyezheti a kizárt harmadik klasszikus logikai elvét:

- (18) A w_1 és w_2 lehetséges világok *sematizációján* (jelölése: $w_1 \cap w_2 = w$) egy olyan w lehetséges világot értünk, amelyben egy p kijelentés akkor és csak akkor áll fenn, ha w_1 -ben és w_2 -ben fennáll.

A sematizációval konstruált lehetséges világok információsan aluldetermináltak abban az értelemben, hogy p -re vonatkoztatva túl kevés információt közölnek. Ugyanis egy ilyen lehetséges világban előfordulhat, hogy sem p , sem p negációja nem áll fenn. Tegyük fel, hogy p fennáll w_1 -ben és nem áll fenn w_2 -ben. Ekkor nem áll fenn w -ben sem. Ugyanakkor $\sim p$ nem áll fenn w_1 -ben és fennáll w_2 -ben. Tehát $\sim p$ sem áll fenn w -ben.

A második operáció a *szuperpozíció*, mely a lehetséges világok *diszjunktív* összekapcsolásának a művelete és az ellentmondás-mentesség elvének módosításához vezet:

- (19) A w_1 és w_2 lehetséges világok *szuperpozícióján* (jelölése: $w_1 \cup w_2 = w$) egy olyan w lehetséges világot értünk, amelyben egy p kijelentés akkor és csak akkor áll fenn, ha vagy w_1 -ben, vagy w_2 -ben fennáll.

Parakonzisztencia léphet fel akkor, ha (19) teljesül. Ekkor ugyanis egy w lehetséges világban, ahol $w_1 \cup w_2 = w$, igaz lehet p is és $\sim p$ is oly módon, hogy p igaz w_1 -ben és $\sim p$ igaz w_2 -ben, vagy fordítva. Azaz az egymásnak ellentmondó kijelentések különböző feltételek mellett, különböző kontextusokban, különböző háttérfeltevések fényében lehetnek igazak, de sohasem azonosakban, mivel p & $\sim p$ nem lép fel sem w_1 -ben, sem w_2 -ben. Továbbá, mivel p és $\sim p$ nem használhatók egyidejűleg egy adott következtetés premisszáiként, nem áll fenn a rendszer értelmezhetlenné válásának veszélye. Amennyiben (19) nem teljesül, *erőse ellentmondásról* beszélünk — ami megfelel a klasszikus kétértékű logika ellentmondás-fogalmának.

A logikai modell alapján azt a választ adhatjuk a szakasz elején feltett kérdésre, hogy az ott felsorolt kijelentéshalmaz nem erősen ellentmondásos, hanem parakonzisztens, amennyiben megfelel a (19)-ben megfogalmazott meghatározásnak. A következő szakaszban azt nézzük meg, hogy teljesül-e ez a feltétel.

⁹ A »lehetséges világ« fogalmát kizárólag a logika technikai terminusaként használjuk, és nem rendelünk hozzá metafizikai értelmezést.

2.8. A válasz (EK)-ra: intrateoretikus parakonzisztencia, interteoretikus parakonzisztencia és meghatározatlanság a *voller* reprezentációi között

Láttuk, hogy (H4) és (H5) eltérő feltételek mellett fogadható el: (H4) M1–M3, (H5) pedig E1–E2 alapján. Ily módon (20)-at kapjuk:

- (20) (a) Legyenek adottak az M1–M3 és E1–E2 alatt összefoglalt adatok.
- (b) Legyenek adottak a (H4) és (H5) kijelentések.
- (c) A w_1 lehetséges világ M1–M3-at, valamint (H4)-et tartalmazza, a w_2 lehetséges világ pedig E1–E2-t és (H5)-öt tartalmazza.
- (d) Tegyük fel, hogy $w_1 \cup w_2 = w$, ahol w a Würzburgi Nyelvtan.
- (e) Ekkor (H4) igaz w_1 -ben, de hamis w_2 -ben, és (H5) hamis w_1 -ben, de igaz w_2 -ben.
- (f) Tehát (H4) is és (H5) is igaz w -ben, de (H4)–(H5) nem igaz sem w_1 -ben, sem w_2 -ben, sem w -ben.
- (g) Tehát w parakonzisztens.

A *voller* e két reprezentációja közti viszony azért nem vezet logikai káoszhoz a Würzburgi Nyelvtanban, mert nem erős ellentmondásra, hanem parakonzisztenciára épül. A parakonzisztencia ebben az esetben *i n t r a t e o r e t i k u s*.

Ezek után rátérünk (H1) és (H2) viszonyára, mely (20) analógiájára rekonstruálható:

- (21) (a) Legyenek adottak a (4)-ben és (5)-ben felsorolt adatok.¹⁰
- (b) Legyenek adottak a következő kijelentések: (H1), (H2).
- (c) Legyen w_1 =Fejvezérelt Frázisstruktúra Nyelvtan; w_2 =Kategorális Nyelvtan; $w_1 \cup w_2 = w$.
- (d) A w_1 lehetséges világ (H1)-et és (4)-et tartalmazza, a w_2 lehetséges világ pedig (H2)-t és (5)-öt.
- (e) Ekkor (H1) igaz w_1 -ben, de hamis w_2 -ben és (H2) hamis w_1 -ben, de igaz w_2 -ben.
- (f) Tehát (H1) és (H2) igaz w -ben, de (H1)–(H2) nem igaz sem w_1 -ben, sem w_2 -ben, sem w -ben.
- (g) Tehát w parakonzisztens.

Ebben az esetben a parakonzisztencia *i n t e r t e o r e t i k u s*. Hasonló ahhoz a viszonyhoz, amely például a fizikában a relativitáselmélet és a kvantumelmélet között áll fenn. Tehát w egy olyan szuperpozícióval konstruált világ, amely a Fejvezérelt Frázisstruktúra Nyelvtant és a Kategorális Nyelvtant tartalmazza. A Fejvezérelt Frázisstruktúra Nyelvtan és a Kategorális Nyelvtan hipotéziseit lehet külön-külön, az adott elmélet feltételrendszerére — azaz lehetséges világára

¹⁰ Emlékeztetünk arra, hogy »adaton« nem nyelvi példákat, hanem metanyelvi kijelentéseket értünk. Lásd az 1. szakaszt.

— vonatkoztatva használni, de egyidejűleg következtetések premisszáiként nem. Ily módon w parakonzisztens, de nem erősen ellentmondásos.

(H3) álláspontjának rekonstrukciója a sematizáció műveletére épül. Ebben az esetben mind a melléknévi, mind az előljárósói reprezentáció hiányzik a rendszerből, abban nem léteznek, a nyelvtan nem foglal állást közöttük:

- (22) (a) Legyen $p=A$ voller melléknév a *Topológiai Mondatmodell* adatai alapján; és $\sim p=Nem$ igaz, hogy a voller melléknév a *Topológiai Mondatmodell* alapján.
- (b) Legyen továbbá $w_1 \cap w_2 = w$, ahol w a Topológiai Modell, w_1 ennek p -t, w_2 pedig $\sim p$ -t tartalmazó részmodellje.
- (c) Tegyük fel, hogy p fennáll w_1 -ben és nem áll fenn w_2 -ben. Ekkor nem áll fenn w -ben sem.
- (d) Ugyanakkor $\sim p$ nem áll fenn w_1 -ben és fennáll w_2 -ben. Tehát $\sim p$ sem áll fenn w -ben.
- (e) Tehát w -ben nem áll fenn sem p , sem $\sim p$.
- (23) (a) Legyen $p=A$ voller előljárósó a *Topológiai Mondatmodell* adatai alapján; és $\sim p=Nem$ igaz, hogy a voller előljárósó a *Topológiai Mondatmodell* alapján.
- (b) Legyen továbbá $w_1 \cap w_2 = w$, ahol w a Topológiai Modell, w_1 ennek p -t, w_2 pedig $\sim p$ -t tartalmazó részmodellje.
- (c) Tegyük fel, hogy p fennáll w_1 -ben és nem áll fenn w_2 -ben. Ekkor nem áll fenn w -ben sem.
- (d) Ugyanakkor $\sim p$ nem áll fenn w_1 -ben és fennáll w_2 -ben. Tehát $\sim p$ sem áll fenn w -ben.
- (e) Tehát w -ben nem áll fenn sem p , sem $\sim p$.

A HAGEMANN–STAFFELDT szerk. (2014) kötetében bemutatott 11 nyelvtan hipotézisei közti viszony a (20)-szal, (21)-gyel és (22)–(23)-mal szemléltetett típusok valamelyikébe sorolható. Megkaptuk a választ (EK)-ra:

- (VEK) A német *voller* melléknévi és előljárósói reprezentáció közti viszony interteoretikusan parakonzisztens, intrateoretikusan parakonzisztens, vagy meghatározatlan.

3. Válasz (K)-ra

Miután az esettanulmányban rekonstruáltuk azt, ahogy a bemutatott nyelvtanok a *voller*-t reprezentálják, levonhatjuk azokat a következtetéseket, amelyek alapján dönthetünk a (K)-ra adható és (VK)-ban felsorolt válaszlehetőségek között.

Mivel az adatok közismerten elméletfüggők, nem csupán a *voller* reprezentációi különböznek egymástól az elméleti keretektől függően, hanem azok az *adatok* is, amelyekre a *voller* reprezentációit a négy elmélet építi. Az egyes elméletek eleve különböző *voller*-eket határoznak meg. Azok az elméletek, amelyek a bemutatott öt reprezentációt létrehozzák, más-más *voller*-eket vizsgálnak, és a reprezentációk más-más adatok alapján más-más *voller*-ekre vonatkoznak. A *voller* type és nem token, miközben az öt reprezentáció *token*-ekre vonatkozik. Következésképpen az a benyomás, hogy ugyanarról a jelenségről van szó, kategorizálási hiba.

Ugyanakkor (H4) és (H5) viszonyára ez az egyszerű érvelés nem alkalmazható mechanikusan: mivel az elmélet mindkét esetben *ugyanaz*, az adatok elméletfüggőségéből nem következik eleve, hogy (H4) és (H5) különböző »jelenségekre« vonatkoznak. Ezért a kérdés az, hogy (H4) és (H5) valóban egyazon »jelenség« különböző reprezentációi-e. A válasz: nem.

(20) szerint az elmélet egészének megfelleltett *w* lehetséges világ két, szuperpozícióval összekapcsolt komponensvilágra tagolódik. E két összetevő — vagyis a w_1 és a w_2 lehetséges világ — az M1–M3-mal és E1–E2-vel jelölt eltérő adatok alapján, eltérő kontextusokban, eltérő feltételek közepette teszi lehetővé az egymástól eltérő reprezentációkat (H4) és (H5) formájában. A két komponensvilágban külön-külön érvényes M és E feltételek következtében a két reprezentáció csak látszólag vonatkozik ugyanarra. A vizsgálat tárgyának — a *voller*-nek — az alternatív reprezentációi részlegesek, kontingensek és nem konvergensek, azaz mindkét reprezentáció csupán valamely aspektusra korlátozódik. Nem egy »jelenség« — a *voller* — van, hanem két különböző *voller*, még akkor is, ha ugyanaz az elmélet vizsgálja.

A jelen tanulmány (K)-val jelölt alapkérdését az (EK)-val jelölt részkérdésre redukáltuk. Egy esettanulmányból vezettük le (EK)-ra a választ, melyet (VEK)-ben foglaltunk össze. (VEK)-ből pedig (K) három potenciális megoldása közül, ahogy azt a Bevezetésben (2)(b)-ben előrebocsátottuk, a (VK)(c) mellett állásfoglalás következik.

4. Kitekintés

Az e tanulmányban kifejtett gondolatmenet viszonylag egyszerű, mégis előmozdíthatja a nyelvtudományi kutatás alapjainak megértését. Terjedelem hiányában csupán jelzésképpen említjük meg nagyon röviden két következményét.

Először is, a parakonzisztens logika hasznos módszernek látszik. Azonban, noha alkalmazása hozzásegített ahhoz, hogy választ kapjunk (K)-ra, egyúttal a saját korlátaira is rávilágított. Ugyanis az igazság-relativizmus és a »jelenségekre« relativizmusa egyaránt parakonzisztenciaként rekonstruálható. A parakonzisztens

logika azért nem tud közöttük különbséget tenni, mert a különbség a reprezentációk r e f e r e n c i á j á n a k t a r t a l m á b a n van — azaz egy olyan tényezőben, amelyet a formális logika nem tud kezelni. Míg az igazság-relativizmus esetében a rivális elméletek reprezentációi ugyanarra a »jelenségre« referálnak, a »jelenségek« relativizmusa esetében különböző »jelenségeket« jelölnek. Következésképpen a rivális grammatikák reprezentációi (kijelentései) közti különbségek pontosabb megértéséhez túl kell lépni a parakonzisztencián — mint a formális logika egyik változatán —, olyan eszközökkel kiegészítve azt, amelyek a reprezentációk tartalmára is tekintettel vannak. Ezek az eszközök a plauzibilis érvelés terminusai és tételei, melyekkel KERTÉSZ–RÁKOSI (2022) p-modellje újraértelmezte a parakonzisztens logikát, de melyek alkalmazása az e dolgozatban felvetett (K) kérdésre még nem történt meg.

A második következmény, hogy a »jelenségek« relativitása felveti a »hibátlan egyet nem értés« problémakörét. Mivel az egymással össze nem egyeztethető reprezentációk különböző »jelenségekre« vonatkoznak, képviselőik eleve nem érthetnek egyet egymással, miközben egyikőjük álláspontjáról sem mutatható ki, hogy hibás.¹¹ A »hibátlan egyet nem értés« episztemológiai sajátosságainak feltárása nem csupán az itt szemléltetett reprezentációk közti viszonyok megértéséhez járulhat hozzá, hanem újraértékelheti a nyelvtudományban az elméletek, grammatikák, módszerek között zajló vitákat, azaz »egyet nem értéseket«. Abból, hogy a »jelenségek« relativitásával összefüggő »egyet nem értésről« kiderülhet, hogy hibátlan, egy olyan pluralista és toleráns nyelvtudomány-szemlélet következhet, amely nem a rivális nézetek kirekesztésével, hanem ellenkezőleg, a perspektívák sokféleségének elfogadásával termékenyen és serkentőleg járulhat hozzá a vizsgálat tárgyainak komplex megértéséhez.¹² Az esettanulmányban bemutatott reprezentációk közti viszonyokat tekinthetjük a hibátlan egyet nem értés eseteinek. Azonban abból, hogy l e h e t s é g e s a hibátlan egyet nem értés, nem következik, hogy a nyelvtudományban m i n d e n egyet nem értés hibátlan. A jövőbeli feladat annak mérlegelése, hogy melyek azok a területei a nyelvtudománynak, amelyeken a hibátlan egyet nem értés lehetséges, és melyek azok, amelyek kizárják.

¹¹ A »hibátlan egyet nem értés« terminust KÖLBEL (2003) vezette be a relativizmusról folyó ismeretelméleti diszkusszióba. Első megközelítésben az egyet nem értés akkor »hibás«, ha az egymással ütköző nézetek közül legalább az egyik tartalmaz hamis kijelentést (KÖLBEL 2003: 56; ZEMAN 2020: 487). Tehát az egyet nem értésről akkor mondható, hogy »hibátlan«, ha egyik álláspontban sem mutatható ki hamis kijelentés.

¹² A tolerancia, a pluralizmus, az abszolutizmus és a relativizmus összefüggéséhez a nyelvtudományban lásd KERTÉSZ 2022.

Irodalom

- BURNYEAT, MYLES 1976. Protagoras and self-refutation in Plato's Theaetetus. *The Philosophical Review* 85: 172–195.
- CARTWRIGHT, NANCY 1999. *The dappled world*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CAT, JORDI 2017. The unity of science. In: ZALTA, EDWARD N. szerk., *The Stanford encyclopedia of philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/scientific-unity/>. (2021. 04. 05.)
- DUDEN 2021. <https://www.duden.de>. (2021. 04. 05.)
- DUPRÉ, JOHN 1983. The disunity of science. *Mind* 92: 321–346.
- DUPRÉ, JOHN 1993. *The disorder of things*. Cambridge, Harvard University Press.
- DUDENREDAKTION szerk. 2006. *Duden. Das Universalwörterbuch. Das umfassende Bedeutungswörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim, Bibliographisches Institut.
- DUDENREDAKTION szerk. 2009. *Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch*. Mannheim, Dudenverlag.
- FINE, GAIL 1996. Protagorean relativisms. *Proceedings of the Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy* 19: 211–243.
- GALISON, PETER–STUMP, DAVID J. szerk. 1996. *The disunity of science*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- HAGEMANN, JÖRG–STAFFELDT, SVEN 2014. Syntaktische Analyseperspektiven — ein erster Versuch. In: HAGEMANN, JÖRG–STAFFELDT, SVEN szerk. 7–19.
- HAGEMANN, JÖRG–STAFFELDT, SVEN szerk. 2014. *Syntaxtheorien. Analysen im Vergleich*. Tübingen, Stauffenburg.
- KELLERT, STEPHEN H.–LONGINO, HELEN–WATERS, C. KENNETH szerk. 2006. *Scientific pluralism*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2011. Az episztemológiai tolerancia elve az elméleti nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 107: 129–147.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2020. *Plauzibilis érvelés a generatív nyelvészet történetében*. Budapest, Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/hivatkozas/m598peagnt_book1. (2021. 04. 05.)
- KERTÉSZ ANDRÁS 2022. Alethikus relativizmus és abszolutizmus a nyelvtudományban. In: PLÉH CSABA–NYÍRI KRISTÓF szerk., *A tények utáni világ mítosza*. Budapest, Gondolat Kiadó. 51–138.
- KERTÉSZ, ANDRÁS–RÁKOSI, CSILLA 2019 [2012]. *Data and evidence in linguistics. A plausible argumentation model*. Cambridge, Cambridge University Press.
- KERTÉSZ, ANDRÁS–RÁKOSI, CSILLA 2022. *Inconsistency in linguistic theorising*. Cambridge, Cambridge University Press.
- KÖLBEL, MAX 2003. Faultless disagreement. *Proceedings of the Aristotelian Society. New Series* 104: 53–73.
- MÜLLER, STEFAN 2014. Artenvielfalt und Head-Driven Phrase Structure Grammar. In: HAGEMANN–STAFFELDT szerk. 184–234.
- MEHEUS, JOKE szerk. 2002. *Inconsistency in science*. Dordrecht, Kluwer.

- POPPER, KARL R. 1997 [1934]. *A tudományos kutatás logikája*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- PRIEST, GRAHAM–BEALL, J.C.–ARMOUR-GARB, BRADLEY szerk. 2004. *The law of non-contradiction*. Oxford, Clarendon Press.
- PRIEST, G.–TANAKA, K.–WEBER, Z. 2018. Paraconsistent logic. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/entries/logic-paraconsistent/> (2021. 04. 12.)
- RESCHER, NICHOLAS–BRANDOM, ROBERT 1980. *The logic of inconsistency. A study in non-standard possible-world semantics and ontology*. Oxford, Blackwell.
- RUPHY, STÉPHANIE 2016. *Scientific pluralism reconsidered. A new approach to the (dis)unity of science*. Pittsburgh, Pittsburgh University Press.
- SCHUMACHER, HELMUT–KUBCZAK, JACQUELINE–SCHMIDT, RENATE–RUITER, VERA DE 2004. *Valenzwörterbuch deutscher Verben*. Tübingen, Narr.
- STAFFELDT, SVEN–ZIMMERMANN, CLAUDIA–ZIMMERMANN, RALF 2014. Würzburger syntaktische Analysen. In: HAGEMANN–STAFFELDT szerk. 63–94.
- TAHKO, TUOMAS E. 2021. *Unity of Science*. Cambridge, Cambridge University Press.
- WATERLOW, SARAH 1977. Protagoras and Inconsistency: Theaetetus 171a6-c7. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 59: 19–36.
- WÖLLSTEIN, ANGELIKA 2014. Topologisches Satzmodell. In: HAGEMANN–STAFFELDT szerk. 143–164.
- ZEMAN, DAN 2020. Faultless disagreement. In: KUSCH, MARTIN szerk., *The Routledge Handbook of Philosophy of Relativism*. London, Routledge.
- ZIFONUN, GISELA 2014. Syntaktische Analyse in der Kategorialgrammatik. In: HAGEMANN–STAFFELDT szerk. 95–124.

**The representations of German voller
A case study on the relativity of 'linguistic phenomena'**

In linguistics, rival analyses of a given grammatical construction are commonly assumed to represent the same 'phenomenon', and, therefore, they appear to be logically inconsistent with each other. The paper tackles this issue by a case study on the comparison of incompatible grammatical representations of German voller. Applying paraconsistent logic, it shows that, contrarily to expectation, competing grammatical analyses do not represent the same voller, but rather, they refer to different context-relative 'phenomena'. This finding has far-reaching epistemological consequences pertaining to the relation between absolutism and relativism in linguistics as well as to the problem of 'faultless disagreement'. Therefore, the paper's conclusions suggest the need to re-evaluate current controversies between rival grammatical approaches.

Keywords: relativism, absolutism, paraconsistency, faultless disagreement

Kertész András

ORCID: 0000-0002-8418-5297

MTA–SZTE–DE Elméleti Nyelvészeti és Informatikai Kutatócsoport

kerteszs.andras@arts.unideb.hu

Egy „különleges” *Szentmárton* helynév Adatok és szempontok a Szombathely melletti *Szentmárton* településnév nyelvészeti értékeléséhez

KISS GÁBOR

2016-ban, a Szent Márton születésének 1700. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezések kapcsán legutóbb HOFFMANN ISTVÁN tekintette át a *Szentmárton* településneveket (2016, 2017). Munkája MEZŐ ANDRÁS gyűjtésén alapszik, aki húsz évvel korábban, 1996-ban tette közzé a templomcíméből keletkezett középkori (pontosabban a 11–15. századi) helységek neveinek gyűjteményét (MEZŐ 1996). A közölt 1390 patrocíniumból létrejött településnév között 104 órzi Savaria (Szombathely) nagy szülöttjének, Európa legnépszerűbb szentjének, Tours-i Szent Márton püspöknek (316/336–397) a nevét. Így elmondható, hogy a patrocíniumi településnevek között *Szentmárton* a negyedik leggyakoribb (7,5%) (HOFFMANN 2016: 84, 90).

Templomcímként *Szent Márton* neve ugyancsak sűrűn fordul elő, hiszen a gyakoriság tekintetében a harmadik helyen áll. 5700 középkori templom vagy kápolna közül 336-ot szenteltek az ő tiszteletére (HOFFMANN 2016: 83). A számadatok összevetéséből kiderül, hogy az ilyen nevű patrocíniumok közel egyharmadából alakult ki településnév, vagyis kijelenthető, hogy *Szent Márton* neve a középkori magyar kultúrában mind templomtitulusként, mind jellegzetes helynévtípusként (patrocíniumi településnévként) gyakori előfordulású volt (i. m. 86). A *Szentmárton* helynevek a történelmi Magyarország DNy-i határ menti sávját képező vármegyékben (Vas, Zala, Somogy, Baranya, Kőrös) mutatják a legnagyobb sűrűsödést (i. m. 87, 1. térkép), ami arányait tekintve megfelel a szent védelmébe ajánlott szakrális épületek számának (i. h., 2. térkép). Ezen a területen az ilyen templomcímek kb. 40%-ából vált településnév (i. m. 88–89, 3. térkép).

A *Szentmárton* településnevek feltűnésének időrendjét is vizsgálva HOFFMANN ISTVÁN a legkorábbi adatokat Bodrog vármegyéből (1192) és Zággráb vármegyéből (1209) idézi. Ám ezek valóban korai kivételnek számítanak, hiszen csak a 13. század közepétől adathatók nagyobb számban az eredeti oklevelekben fennmaradt *Szentmárton* előfordulások (2016: 90). Az általa felsorolt „korai fecskék” sora azonban még egy olyan *Szentmárton* helynévvel kiegészíthető,

amely az említett nyugat-dunántúli országrészen található és a történeti Magyarország legkorábbi *Szent Márton-templom*-a helyén, mellett jött létre. A szóban forgó egyházi épület a szombathelyi Szent Márton-templom, amelynek eredete a magyar honfoglalás előtti időre nyúlik vissza.

A szombathelyi *Szentmárton* helynév hiányzik MEZŐ ANDRÁS 11–15. századot felölelő helységnévgyűjtéséből, a Vas megyei adatok felsorolásából (1996: 157). Ez érthető is, hiszen a település létezését bizonyító első adat valóban későbbi: csak 1509-ből való (KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 210, 275).

Ám a szombathelyi Szent Márton-templom MEZŐ ANDRÁS 5700 templomot és kápolnát felölelő patrocínium-gyűjtésében sem szerepel a 366 Szent Márton titulusú templom között (2003: 252–276), pedig az épületnek léteznek középkori említései. (Lásd ehhez még a függelékét!)

KISS LAJOS Földrajzi nevek etimológiai szótárában is hiába keressük helyneveinket (FNESz.), noha CSÁNKI DEZSŐ történelmi földrajza hozza azt a Vas megyei *Szombathely* címszó alatt (Cs. 2: 729: „Plebanus Sancti Martini de Sabaria. Datum Sabbariae apud S. Martinum.”; 1493, DL 19991).

A jelzett hiány pótlására érdemes e helyen röviden összefoglalni a templom és a mellette kialakult település történetét, annak időrendjét, a helynév idővel változó, éppen aktuális jelentéseit, jelentéstartalmait. A középkorra vonatkozó okleveles, írott források adatait írásunk végén függelékben foglaltuk össze, így azokra a szövegben külön nem hivatkozunk.

A Kr. u. 3. század végére Savariában (Szombathely római kori elődjében) jelentős keresztény közösség jött létre. Temetőjük a szokásoknak megfelelően a városból kelet felé kivezető főút mellett terült el. Ebben temették el az akkor már helytartói székhelyként létező coloniában 303. június 4-én vértanú halált halt Szent Quirinust, Siscia (Sisak ~ Sziszek, Horvátország) püspökét is. Sírja fölé valamikor 313 után — a már szabad vallásgyakorlat idején — sírkápolnát (mauzóleumot) emeltek. Ebbe az épületbe, a mártír közelébe temetkeztek a közösség vezetői, annak leggazdagabb, legbefolyásosabb tagjai és magához a klérushoz tartozók. A régészeti megfigyelések szerint az épületet és a temetkezőhelyet a barbárok elől el nem menekült, hanem helyben maradt lakosok még Pannónia feladása után is hosszú ideig használták.

791 októberében az avarok ellen hadjáratot vezető Nagy Károly frank király hadai élén személyesen ellátogatott Savariába, Szent Márton szülővárosába, aki országának és családjának is a védőszentje volt. Jövedele egyben zárandoklat is volt, melynek egyik célja a szent püspök itteni emlékeinek felkeresése, például szülőházának fellelése lehetett. Más lehetőség híján a keresett épületet az uralkodó és a kíséretében lévő főpapok egy másik szent püspök (Szent Quirinus) temetőben álló sírkápolnájában vélték felfedezni. Így vált egy szent püspök nyughelyéből (azaz égi születéshelyéből) egy másik szent püspök földi születéshelye.

Az építményt alighanem a helyben talált ókeresztény feliratokra, sírfeliratokra (például egy savariai püspökre utaló felíratra?) alapozva hozhatták közvetlen kapcsolatba Szent Mártonnal. A keleti frank tartományok 828. évi közigazgatási átszervezése és a Sabaria központú Rába-grófság megalapítása után a város (*civitas*) plébániatemplomát ezen az általuk egykor Szent Márton családja tulajdonának vélt helyen, bizonyára a régi római kori ókeresztény kápolna felhasználásával építették meg. Ennek titulusa kétségkívül Szent Márton volt. Az új épület 860-ban — amikor a várost *civitas*-nak, azaz erődített városnak nevezik — már biztosan állt. A 885-re hamisított, de valójában 1050 körül Arnulf (876-tól Karintia és Pannonia örgrófja, 887 és 899 között keleti frank király) nevében írt oklevél említi ezután a templomot, annak birtokaival és javadalmaival együtt.

Pannonia 900. évi magyarok általi megszállása után — a hagyomány szerint — a város templomával együtt jogilag csak 996-ban, Boldog Liudolf (Bajor) Gizella hozományaként jutott az akkor még csak trónörökös későbbi Szent István király tulajdonába (KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 109–110). Később az ugyanebben az évben Géza fejedelem által alapított pannonhalmi Szent Márton bencés apátság birtokolta a templomot, vagy legalábbis mint Pannonia egyetlen korábbi Szent Márton-templomára, megpróbált jogot formálni rá. Ezt az 1102. évi pápai birtokmegerősítés és ennek többszöri átírása mutatja egészen 1216-ig. Bár az ezekben szereplő kifejezés (*in episcopatu Jauriensi ecclesiam Sancti Martini in Sabaria*, azaz „a Győr egyházmegyei Sabariában álló Szent Márton-templom”) máig vita tárgyát képezi, az tudniillik, hogy az Szombathelyre vagy Pannonhalmára vonatkozik-e (TÓTH I. 1987), a régészeti adatok alapján egyértelmű, hogy a templom ebben az időben már bizonyosan állt, és köréje is folyamatosan temetkeztek (KISS-TÓTH 1993: 185–189, KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 121–123).

Valamikor Szent István korában, a 11. század első felében egy faszerkezetű templomot, majd ennek helyére Szent László idején, a 11. század végén római téglából egy nagyobb, félköríves apszisú templomot emeltek. Ezt a 13. század végén pedig egy nagyobb, négyzetes szentéllyel bővítették ki (KISS-TÓTH 1993: 185–191, KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 121–123, 185–189).

1240-ben András pozsonyi comes és királyi udvarbíró saját birtokán itt, Szentmártonnál (*apud Sanctum Martinum*) keltezte oklevelét. FINÁLY HENRIK latin szótárának *apud* címszavában ezen előljárószó személyhez kötődő helymeghatározásáról szól (1884: 151). Ha ez igaz, akkor ez esetben a helynevet inkább puszta személynévként értelmezhetjük, hiszen magának Szent Mártonnak (vélt) személyes kötődése volt az itt álló épülethez és annak környékéhez. Mindezt megerősíteni látszik a hellyel határos Banafölde birtok 1360. évi határjáró oklevele is, amelynek kiindulópontja éppen Szent Márton kútja (*iuxta puteum sancti Martini in civitate Sabarie*) volt. A régi legenda ugyanis úgy tartotta, hogy az újszülött

Mártonnak, a szülőház udvarán álló kútnak a vizével keresztelték meg. Tehát Márton személyének magához a kúthoz is (vélt) köze volt. (A templom előtt ma álló, Rumi Rajki István által készített, 1938-ban felállított kútszobor már egy későbbi mondaváltozatot örökít meg: Szent Márton megkereszteli édesanyját; SALAMON 2009, TÓTH Cs. 2016.)

Koraisága ellenére magáról a szombathelyi Szent Márton-templom épületéről konkrét forrás csak a 15. századtól ismert. Bár egy 1298-ra datálható oklevél említ két szombathelyi papot (*sacerdotes de Sabaria*), akik közül az egyik bizonyára a Szent Márton-templom plébánosa volt, de közelebről sem a templomuk helyét, sem titulását nem határozza meg. 1421-ben Márk, 1493-ban és 1504-ben István nevű plébánosai és egyéb papi személyek kapcsán hallunk róla, így 1512-ben is.

A hely eddig mindig mint Sabaria vagy Szombathely részeként, abban levőként tűnt fel (1102, 1360, 1421, 1493, 1504, 1509, 1512), hiszen ez volt a város ősi plébániatemploma, és körülötte terült el a város temetője. *Szentmárton* mint településnév csak 1509-ben tűnik fel először, amikor a templomot mint Szombathely mellett (*prope Zombathel*), a plébános birtokrészét pedig mint magában Szentmártonban lévő (*in eadem Zenthmarton*) írják le (KISS–TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998: 210, 275). Maga a templom persze továbbra is a város plébániatemploma maradt egészen 1638-ig, amikor azt a Magyarországon újra megtelepedő Szent Domonkos-rend vette át. A környékre vonatkozó középkori források hallgatása arra utal, hogy ezt megelőzően a település még nem létezett. Bonfini krónikájának e helysége vonatkoztatott adata pedig egyszerű tévedésen alapul (i. m. 210). A Szombathely melletti *Szentmárton* falu létrejötté így valamikor a 15–16. század fordulójára, de mindenképpen 1382 utánra tehető, amikor megnövekvő birtokainak megművelésére a plébánia zselléreket telepített a templom szomszédságába. Magát a települést valószínűleg a 15. század hadi eseményei miatt kiépített nagyobb alapterületű szombathelyi külsővár megnövekedett számú személyzete számára hozták létre. A 16. századi urbáriumok tanúbizonyossága szerint is a várban szolgálatot teljesítő személyek lakták a helyet. 1516-ban pedig már a *Szentmárton* melletti Újfalu, tehát egy újabb település(rész) is állt itt. A helység a győri püspök szombathelyi várának tartozéka volt, de a püspök itteni birtokán belül egy olyan birtokrész is elkülönült, aminek igazi tulajdonosa Szombathely városa, illetve ténylegesen a szentmártoni plébános volt (i. m. 210). Ez esetben pedig a *Szentmárton* helynév újra a birtoklás tényét, a templomhoz, a plébániához való tartozását fejezte ki.

Érdeemes talán a helynév jelentéstartalmának az idők folyamán bekövetkezett változásait is végigkövetni.

A *Szentmárton* helynév eredetileg (alighanem a 9. századtól) csak a templomra és annak környékére, a plébánia telkének és a temetőnek a területére vonatkozott. Tehát egy magányosan álló objektumként létezett, viszonylag távol a

várostól, a keletre vezető utak (Zanati út és a Sárvár irányába tartó régi római főút nyomvonalán haladó Bálványkő út) melletti enyhe kiemelkedésen, egy fűzfákkal szegélyezett vízállás közelében. Elhelyezkedése nagyban hasonlított azokhoz a településeken kívül álló templomokhoz, amelyeket a Szent István-i törvénynek megfelelően tíz falu épített fel. Így elnevezését is érthető módon védőszentjéről, azaz titulusáról kapta (MEZŐ 1996: 42). Csak a 16. század elejére alakult ki közelében egy település, aminek egyik (vagy talán eredeti) birtokosa a szentmártoni plébános volt. Ezt a később Újfaluvá bővült önálló települést csak 1885-ben csatolták Szombathelyhez. Nevét azonban városrész — ha nem hivatalosan is — mind a mai napig őrzi.

Szentmárton település késői voltára utal az a tény is, hogy voltaképpen Szombathely területén belül jött létre, és így sosem volt neki egybefüggő külterülete, hanem több darabban szétszórva helyezkedett el a város külterületén, mint ahogy arról az 1857. évi kataszteri térkép is tanúskodik. Ugyanennek a késői kezdetnek tudható be az is, hogy a település területén álló Szent Márton-templom és a hozzá tartozó temető, valamint a plébánia telke is Szombathely területének részét képezte. Amint arról már volt szó, 1638-tól a templom és a plébánia telke a domonkosoké lett. A felépült kolostorban működött az 1642-ben létrehozott és Szent Mártonról elnevezett rendtartományuk Szent Márton konventje (ZÁGORHIDI CZIGÁNY–LEGEZA–TÖRÖK 2021: 45). Az egyre növekvő temető területe azonban változatlanul Szombathelyhez, illetve a szombathelyi plébániához tartozott.

A helynévtörténeti adatokat összefoglalva végezetül a következő szempontokra hívhatjuk fel a helynevekkel foglalkozó szakemberek figyelmét az egyszerű patrocíniumi helynévnek látszó szombathelyi *Szentmárton* helynévvel kapcsolatban.

Nagy Károly szülőház-azonosítása nyomán akár tudományos alapú — de mindenképpen valamiféle korai kutatáson alapuló — helynévadásként is értelmezhetjük a Szombathely melletti *Szentmárton* helynevet.

Szent Márton és családjának legendás személyes és tulajdonosi kapcsolatából, továbbá az oklevelekben használt latin *aput* ~ *apud* előjárószó alapján a nevezett *Szentmárton* helynév akár pusztán személynévként is értelmezhető. Annál is inkább valószínűsíthetjük ezt, mert a templom korai léte idején (a 10–11. században) a patrocíniumi helynévadás még nem volt elterjedve a magyar nyelvben.

Szent Márton birtoklásának ténye még a 15–16. századi telepítéskor is fennállt, amikor a templom közelében létrejött település (egyik) tulajdonosa a szentmártoni plébános, tehát voltaképpen a Szent Márton személyéhez kötődő templom és az ott működő plébánia volt.

Reméljük, a felsorolt szempontok talán hozzájárulnak e korai és sok tekintetben egyedi, különleges *Szentmárton* helynév nyelvészeti és történeti értékeléséhez.

Függelék: Szentmárton említései a korai forrásokban

1102. december 8. Beneventum, II. Paszkál pápa
a Győr egyházmegyei Sabariában álló Szent Márton-templom
in episcopatu Jauriensi ecclesiam Sancti Martini in Sabaria
átírása, megerősítése:

1175. december 16. III. Sándor pápa (PRT. 1: 18)

in episcopatu Geuriensi ecclesiam Sancti Martini in Sabaria

1181. január 12. III. Sándor pápa (PRT. 1: 18)

1187. május 8. III. Orbán pápa (PRT. 1: 24)

1216. június 13. III. Ince pápa (PRT. 1: 53)

(Pannonhalmi lt. Lad. I. nr. 6.; MOL DF 20.804; PRT. 1: 3; illetve TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 34, No. 29.; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 2.)

1240. december 20. Szentmárton. András pozsonyi comes és királyi udvarbíró oklevelet keltez itt:

Kelt Szentmárton melletti birtokunkon

„*Datum predio nostro apud Sanctum Martinum...*”

(TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 35, No. 29.)

(1298) Vasvári domonkos konvent

Két szombathelyi pap (az egyik bizonyára a Szent Márton-templomé)

Paulum Fidelis et Georgium sacerdotes de Sabaria

(TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 35, No. 29.)

1360. június 15. Zalai konvent

Szent Márton kútja mellett, Sabaria városában

iuxta puteum sancti Martini in civitate Sabarie

(MOL DL 101.675, Batthyány cs. lt.; illetve TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 55–56, No. 77.; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 3.)

1421. január 19. Domonkos rábaközi főesperes

Márk, a szombathelyi Szent Márton-templom plébánosa

Marco sancti Martini de Sabaria ... ecclesiarum plebani

(MOL VaML DL 134; illetve TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 68, No. 101.)

1493. április 8. Szombathely

István, a szombathelyi Szent Márton-templom plébánosa

Stephanus plebanus sancti Martini de Sabaria

Péter presbiter a Szent István oltár és Benedek a Mindenszentek oltárigazgatója

Petrus presbiter rector capelle beati Stephani protomartiris, dominus Benedictus rector capelle Omnius Sanctorum de eadem Sabbaria

Keltezés: Kelt Sabariában Szentmártonnál (a plébániaházban)

Datum Sabbaria apud sanctum Martinum...

(MOL DL 19.991; illetve TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 96, No. 184.)

1504. március 25. Dombrói Jakab fia Mátyás közjegyző

István, a szombathelyi Szent Márton-templom plébánosa,

Benedek a Szent Márton-egyház Szent Katalin-oltár rektora

(Galgóc, gr. Erdődy cs. lt. Lad. 47. fasc.1. Nr. 7.; illetve TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 98, No. 189.; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 4.)

1509. január 22. Vas megye

István presbiter, a Szombathely melletti Szent Márton-templom plébánosa

Stephanus presbiter, plebanus ecclesiae Sancti Martini prope Zombathel

és ugyanazon plébános Szentmártonban lévő [birtokrésze]

in eadem Zenthmarton habitata

(MOL DL 101.410; illetve TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 210, 275; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 5.)

1512. április 12. Vasvári káptalan

Lőrinc presbiter, a szombathelyi Szent Márton-egyház Szent László-oltárának rektora

altari sancti Ladislai regis in ecclesia sancti Martini episcopi et confessoris Sabbariae existenti

(MOL DL 58.263, Békássy cs. lt.; illetve TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994: 101–102, No. 203.; ZSÁMBÉKY 2001: 254, No. 6.)

Irodalom

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.

FINÁLY HENRIK 1884. *A latin nyelv szótára, a kútfőkből a legjobb és legújabb szótárodalomra támaszkodva.* Budapest, Franklin Társulat.

FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

HOFFMANN ISTVÁN 2016. A Szentmárton településnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*: 81–100.

HOFFMANN ISTVÁN 2017. Szentmárton in Hungarian Toponyms. In: KOVÁCS ÉVA szerk., *A Survey of Historical Toponomastics.* Debrecen, Debrecen University Press. 53–55.

KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE 1993. A szombathelyi Szent Márton-templom régészeti kutatása 1984–1992. Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről. *ComArchHung 1993*: 175–199.

KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 1998. *Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig.* Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.

- MEZŐ ANDRÁS 1996. *Templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-Könyvek 16. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM-Könyvek 40. Budapest.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- SALAMON NÁNDOR 2009. *Rumi Rajki István (1881–1941)*. Vasszilvágy, Magyar Nyugat Könyvkiadó Bt.
- TÓTH ISTVÁN 1987. *Ecclesia Sancti Martini in Savaria*. Jegyzetek egy két évszázados filológus-vita margójára. *Életünk* 24/2: 167–172.
- TÓTH CSABA 2016. *Egy remekmű születése. A szombathelyi Szent Márton-kút szoborkompozíció keletkezéstörténete*. Kiállításvezető 2016–2017. Szombathely, Martinus Könyv- és Folyóirat Kiadó.
- TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 1994. *Források Savaria-Szombathely történetéhez, a római kortól 1526-ig*. Acta Savariensia 9. Szombathely.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS–LEGEZA LÁSZLÓ–TÖRÖK SÁNDOR 2021. *Domonkosok. Szerzetesrendek a Kárpát-medencében*. Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény.
- ZSÁMBÉKY MONIKA 2001. A szombathelyi Szent Márton-templom 17. századi építéstörténete és berendezései. *MűvÉrt* 50/3–4: 221–268.

A “special” *Szentmárton* toponym

Data and aspects to the linguistic interpretation of the name of *Szentmárton* settlement near Szombathely

The medieval *Saint Martin* patrocínium and the *Szentmárton* toponyms originated from them are common in Hungary. The collection of these toponyms made by András Mező was evaluated by István Hoffmann in relation to the 1700th anniversary of the birth of Saint Martin. However, the *Szentmárton* toponym next to Szombathely, which denominated the oldest Saint Martin church in the Carpatian basin and its precincts, that is the presumed birth place of the saint, has been omitted from this collection due to several reasons. The real settlement near the church came to existence only at the beginning of the 16th century.

Keywords: toponym originated from a partocínium (a church’s name), typonym originated from a person’s name, parish church, Charles the Great Frank king, Sabaria

Kiss Gábor
Savaria Múzeum, Szombathely
info@panniculus.hu

Az elbeszélés lehetőségei kései latin és korai újlatin szövegekben

KISS SÁNDOR

1. Bevezetés

Az elbeszélés nyelvészeti alapú megközelítése nem újkeletű, és a narratológiát joggal tekinthetjük kiérlelt nyelvtudományi diszciplínának. Mindamellet új szempontokat tárhatunk fel, és új eredményeket remélhetünk olyan szövegek vizsgálatával, amelyek eddig többé-kevésbé elkerülték a narratológusok figyelmét. A továbbiakban kísérletet teszünk néhány ilyen szöveg elbeszélő módszerének vázlatos leírására. Ehhez két területről válogattunk mintákat. Egyrészt érdekesnek tűnt a kései latin írásbeliség s ezen belül a krónikák, valamint a hagiográfiai irodalom; itt olyan szövegeket találunk, amelyek elsősorban egy szűkebb értelmiségi rétegnek szólnak, mivel az adott korszakban — nagyjából a 7–8. században — a latin nyelv gyors ütemben alakult át újlatin nyelvekké, és a beszélők többsége nem értette már az írott szövegek többé-kevésbé hagyományos latinságát. Másrészt a középkor újlatin epikus költészetéből mutatunk be példákat; az említett latin művektől eltérően ezek a 12–13. századi költemények (ún. gesztáénekek) széles közönséghez szóltak, és ránk maradt írásos formájuknak minden bizonnyal voltak pusztán orális előzményei. A modern strukturális analízis mindkét szöveganyag esetében támaszkodhat a korábbi filológiára, amely régi művek esetében különös precizitással vizsgálta a szöveg felépítését, sok mindent megelőlegezve a mai szövegnyelvészeti módszereiből.

2. Időábrázolás

Az idő megszervezése tekintetében a vizsgált szövegtípusok jellegzetes különbségeket mutatnak. A „Fredegarius” név alatt fennmaradt 7. századi latin krónikában — és más hasonló szövegekben — kétféle időkezelést látunk: egy csaknem mechanikus időfelosztást, valamint „ömlesztve” bemutatott eseményeket, ahol a felsorolás nem támaszkodik explicit időmegjelölésre. Így a IV. könyvben a fejezetek első mondata gyakran kijelöl időkeretként egy vagy néhány évet: Fredeg. IV 46 (p. 144,9) *Anno 35. regni Chlothariae [= Chlotharii] Bertetrudis regina moritur* ’Chlotharius uralkodásának 35. évében meghal Bertetrudis királyné’; IV 47 (p. 144,11) *Anno 39. regni Chlothariae Dagobertum, filium suum, consortem*

regni facit 'Chlotharius uralkodásának 39. évében fiát, Dagobertust társuralkodóvá teszi' (a kiadó kommentárja szerint a 618/619-es, illetve 622/623-as évekről van szó); hasonló bevezetést találunk a IV. könyv 52–56-os, továbbá 74–76-os fejezeteiben. Találkozunk viszont időben csak nagyjából elhelyezett eseményso-rokkal, mint a hunok és gótok csatájáról szóló beszámolóban: Fredeg. II 53 (p. 73,21): *Attila rex cum Chunis festinans et parcens ciuitatebus Germaniae et Galliae, contra Gothus [= Gothos] super Legere fluuio [...] confligit certamine. Caesa sunt Gothorum ducenta milia hominum; Theudor rex hoc proelio occubuit. Caesa sunt Chunorum 150 milia* 'Attila király a hunokkal gyors menetelés után, megkímélve Germania és Gallia városait megütközött a gótokkal a Loire folyónál. Elesett kétszázezer gót. Theudor király életét veszttette az ütközetben. Elesett százötvenezer hun'. Más műfaj a legenda; az idő szerkezete itt az elbeszélés val-lási célzatának engedelmeskedik. „Szent Radegundisz élete” nem csupán életrajz, hanem egyben az erény példatára is, amely nem feltétlenül tartja tiszteletben az időrendet. A narrátor már a bevezetésben bejelenti: Radeg. I 3 (p. 366,9): *temptamus patefacere de multis pauca quae gesserit* 'sok tettéből kívánunk néhányat közreadni'. Nem véletlenül ismétli gyakran a szövegben a *quoque* 'is' szócskát: apró elbeszélések sora helyettesítheti a folyamatos elbeszélést; ezeknek még az indítása is lehet hasonló. A leprások gondozásáról (I 18): *Hanc quoque rem intremescendam qua peragebat dulcedine? Cum leprosi uenientes, signo facto, se proderent* (p. 370,29) 'Ezt a félelmetes dolgot is mily szelíden végezte! Amikor az odaérkező leprások adott jelre előreléptek'; majd egy ezzel párhuzamos fejezetben (I 24) a kolostorban végzett konyhai munkálatról: *Illud quoque quis explicet, quanto feruore excitata ad coquinam concursitabat [...]*? 'Ki mondhatná el azt is, mekkora buzgalomtól hajtva tevékenykedett a konyhában?' (p. 372,17); de ugyanígy a böjtről szólva: I 22 (p. 371,26) *Prima quoque quadragesima, qua se reclusit in cellula* 'Nagyböjt első napján, amikor bezárkózott cellájába'. Így a legendák szövegében nem szoros linearitást találunk, hanem kétféle időkezelés együttműködését: az életrajzi keret és az ebben előadott események menete lehetővé teszi epizódok elhelyezését, amelyeknek megvan a közvetlen jelentése — vagyis a narrátor itt nagyobb szabadságot engedhet meg magának, mint a króni-kákban, és ezáltal az elbeszélésnek némi irodalmi színezetet is tud adni.

A középkori francia és spanyol geszta-énekek a születő újlatin nyelvű irodalom első nagy vonulatához tartoznak; eredetiségük részben éppen a szöveg időbe-li megszervezésében áll. Itt nem elsősorban a művek egészének időszerkezetére kell gondolnunk; ez bizonyos mértékig a népmesei logikát idézi (az araboktól elszenvedett vereség után a rajtuk aratott győzelem a Roland-énekekben, a király és a vele versengő, nép által kedvelt nagyúr konfliktusa, majd kibékülése a Cid-éne-ken megfelelnek egyfajta közönség „várakozási horizontjának”, lásd erről DORF-MAN 1969: 5–7). Igazán új viszont ebben a műfajban az elbeszélés alaptagolása,

vagyis az a mód, ahogyan az (egyenlőtlen hosszúságú) strófák előreviszik a cselekményt. Ezek a versszakok valódi időbeli egységek; egymásra következésük nem mechanikus vagy formátlan, ahogyan az megtörténhet a krónikák időosztataival, de nincs is alárendelve egy mindenütt jelenlevő tanító szándéknak, mint a legendákban látjuk. Az eposzi strófa ismétlő játékaival és a sorait összetartó asszonánccal az emlékezetet mozgósítja: az olvasónak (legtöbbször inkább: hallgatónak) a strófában ábrázolt idődarabot kell megragadnia s felmérnie, hogy milyen szerepet tölt be a történet menetében. Az idődarabok persze alkothatnak szorosabban szervezett sort, mintegy „forgatókönyvet”, amelynek sémáját a dekódoló is ismeri. Példaként idézhetjük a Roland-énekből Nagy Károly haditanácsát, ahol el kell dönteni, milyen választ adjanak a békét kérő arab követeknek (12–16. strófa); kezdődik a tanács, megismerjük a résztvevőket (12.), a király előadja a tárgyat (13.), felszólal Roland (14.), felszólal Ganelon (15.), felszólal a konfliktusukat elsimítani igyekvő Neimes, és meghozzák a békülő határozatot (16.). A dialógusok természetes módon illeszkednek a sorozatba. Hasonlóképpen szerveződik a Cid-ének egy dialógus-részlete (108–110. strófa): itt a királlyal kibékülő nemes úr (öt hívják *Cid*-nek) elmondja hitvesének és leányainak, hogy rendelkezett a leányok házasságáról (108.); a feleség beleegyezően veszi tudomásul a (később katasztrófába forduló) házasságot (109.), majd az atya kifejti, hogy mindez a király kívánsága volt (110.). Ahogyan AUERBACH (1946) megfogalmazta, a geszta-ének versszakai között az idő mindig megáll, majd újraindul. Ez a narratív technika segít fenntartani a kapcsolatot a közönséggel, főként szóbeli előadaskor; másrészt a strófikus egység a maga viszonylagos lezártágában nem csupán a cselekménynek egy mozzanatát jelöli ki, de jellegzetes szimbolikus tartalommal is rendelkezhet.

3. A szöveg előrehaladása

A nyelvi megnyilvánulás alapszintjén a mondanivaló (szokásos terminológiával „tematikus”) előrehaladása abban a viszonyban nyilvánul meg, amely egy „kiindulópont” és egy „érkezési pont” („téma” és „réma”) között áll fenn; elvileg ez utóbbi szövegalkotó hordozza az üzenet új és lényegi elemeit. Magasabb szinteken felmerül a szövegegységeket összetartó eszközök kérdése, valamint természetesen vizsgálhatjuk a szövegrészek közötti kapcsolatot. A tematikus előrehaladás szövegeinkben összefügg az időábrázolás módozataival. A fentebb vizsgált Fredegarius-krónikában az alapvetően kronologikus elbeszélés világosan közli a történeti információkat; az események lejegyzésén túl az oksági magyarázat inkább ritka, és igen kevés a narrátori közbeszólás, valamint a mögöttes célzás. Az elbeszélésnek mintegy „nullfokát” szemlélhetjük itt; az előrehaladás is gyakran alapfokú abban az értelemben, hogy az új téma közvetlenül támaszkodhat az előző rémára, majd belőle is réma válik: T1 → R1 = T2 → R2 és így tovább

(„lineáris progresszió”, vö. COMBETTES 1988: 93–94). Így az egyes fejezetek között — amelyeknek határait egyébként jelzik a kéziratok — szintén ritkák az utalások. Vannak azonban olyan fejezetek, ahol egy-egy fontosabb szereplő sokáig megőrzi a téma-pozíciót: T1 → R1 + T1 → R2 + T1 → R3 stb. (erről a „konszans témájú progresszió”-ról vö. COMBETTES 1988: 95–97). Példa lehet Heraclius (a kéziratban *Aeraglius*) bizánci császár neve abban a fejezetben, ahol a krónika beszámol a császár fizikai és értelmi kvalitásairól, valamint asztrológiai ismereteiről (ezek teszik számára lehetővé az előrelátó kormányzást): Fredeg. IV 65 (p. 153,4) *Aeraglius emperatur erat speciosus conspecto [= conspectu], pulcra faciae [...], pugnatur [= pugnator] aegregius [...]. Cum esset litteris nimius aeruditus, astralocus [var. astrologus] effecetur* 'Heraclius császár kellemes megjelenésű volt és szép arcú [...], kiváló harcos [...]. Minthogy nagyon elmélyedt az írárok tanulmányozásában, jártasságot szerzett az asztrológiában'. *Aeraglius* alany és egyben téma a fejezet végéig. Ily módon a krónikás egy-egy leírás idejéig megállhat, kiszakadhat az események monoton folyamatából, és valamennyire tervezheti a forrásaiból átvett anyagot.

Az állandó témát fenntartó progresszió formái elég természetesen adódnak a hagiográfiai elbeszélő számára. Szent Radegundisz legendájában a legegyszerűbb séma a szent cselekedeteinek felsorolása egy-egy előre meghatározott keretben. Példa lehet a nagyböjtnek szentelt fejezet (I 22), ahol az eléggé szövevényes szintaktikai hálón át a dekódoló vezérfonalként az egyes szám 3. személyű igealakokat használhatja, ezek természetesen mindig ugyanarra az alanyra (és témára) utalnak: *Prima quoque quadragesima, qua se reclusit in cellula, donec fuisset transacta, panis non sumpsit cibaria [...]. Verum aqua toto ieiunio nec sumens nisi duo sestaria, hinc tanta siti laborabat, ut, faucibus desiccatis, uix psalmum diceret arida. Cilicium etiam habens ad corpus pro linteo [...] peragebat uigilias; ante se cinerem stratum, superiecto cilicio, hoc utebatur pro lectulo* 'Nagyböjt első napján, amikor bezárkózott cellájába, míg a böjt el nem telt, táplálékul kenyeret sem vett magához [...]. Mivel az egész böjt alatt csak két pint (*sextarium*) vizet ivott, annyira szenvedett a szomjúságtól, hogy torka kiszáradván csak rekedten tudta hangoztatni a szent éneket. Virrasztáskor durva szőrből készült inget viselt; ágyneműje is ez volt, miközben hamut szórt maga elé'. A monotónia a fejezet végén egy összefoglaló anaforával törik meg, amely témaként szolgál, ez a *requies*, az '(éjszakai) nyugalom', amelyhez most rémaként tartozik a személy említése, a fejezet utolsó szava, *corpusculum: ipsa requies fatigabat, cui parum uidebatur hoc sustinere, corpusculum* 'maga a nyugalom is gyötörte apró testét, de neki mindezt elviselni csekélységnek tűnt'. A narrátor mindig újabb erőnyeket jelez a fejezetek elején, ezeket illusztrálja a tulajdonképpeni elbeszélés. Az olvasó vagy hallgató élménye egyfajta ritmikus ismétlődés, amely jól illeszkedik a közönség várakozási horizontjához.

A geszta-énekben a tematikus előrehaladás szövegvizsgáló problémaközpontú vizsgálata közvetlenül természetesen a strófa szintjén belül vizsgálható. Mint láttuk, a strófa bizonyos mértékig tartalmi egység, amelynek megformálása történhet a fentiekben vázolt „lineáris progresszió”-val, de úgy is, hogy egy kiindulópontként szereplő szó vagy szintagma „konstans téma”-ként működik, erre rakódnak az új információk, és ez határozza meg a strófa formális szerkezetét. Nagyjából lineáris felépítésű a Roland-ének 110. versszakja, ahol az elbeszélésben megjelenő új elemek általában egy közvetlen előzményre támaszkodnak. A tágabb tartalmi keret a Roncevaux nevű pireneusi hegyszoros, ahol a Spanyolországból hazatérő frank sereget fedező utóvédcsapat árulás következtében elpusztul, vezérével, Rolanddal együtt. Az első sor már a csata közepébe vezet: R 1412 *La bataille est merveilluse e pesant* 'Az ütközet hallatlanul súlyos'; a következő sor emlékeztet a két nagy frank harcosra, akik már ismertek, de nevük most rémaként jelenik meg: R 1413 *Mult ben i fiert Oliver e Rollant* 'Igen jól küzd ott Olivér és Roland'; a frankok vitézül verekszenek, ezrével halnak a pogányok; majd következik a 'frankok'-hoz mint témához kapcsolódó rematikus elem: sokan közülük (R 1421) *Ne reverrunt lor peres ne parenz* 'nem fogják viszontlátni apjukat és családjukat'. Téma-szempontról most már Frankhonban vagyunk, ahol (réma:) soha nem tapasztalt viharok, földrengés, sötétség mintha az idők végezetét jeleznék: R 1435 *Diënt plusor: Ço est le definement* 'Mondják sokan: Eljött a végidő'; de nem tudják, hogy nem az igazságot mondják, mert a természet Rolandot gyászolja, ahogyan mondja a strófát lezáró sor: R 1437 *Ço est li granz duels por la mort de Rollant* 'A nagy gyász ez Roland haláláért'. Konstans témára épül viszont ugyanabban az eposzban a 149. strófa, amely Olivér haláláról szól, a csata egy későbbi pontján: *Oliver sent que la mort mult l'angoisset [...] L'oie pert et la veüe tute [...] Si priët Deu que pareis li dunget [...] Morz est li quens, que plus ne se demuret* 'Olivér érzi, hogy szorongatja a halál [...] Elveszíti hallását és látását is teljesen [...] Kéri hát Istent, hogy adja meg neki a paradicsomot [...] Meghalt a gróf, nem marad itt tovább'. Ez a strófa is megtalálja helyét az elbeszélés egészében: Roland és Olivér végső elválása előzi meg, a következő versszakban pedig a halott barátját szemlélő Roland válik ugyanígy „főszereplő”-vé. A konstans téma technikáját a Cid-eposzban kitűnően illusztrálja a 27. strófa, egy néhány soros önálló elbeszélés, amely katonai manőverek körül fog: a hadvezér (Cid) elfoglalja az Alcoçer melletti dombot, elrendeli embereinek, hogy ássanak védőárkot, ezáltal is gondoskodva arról, hogy a környékbeliek tudomásul vegyék a jelenlétét (*que sopiessen que Mio Çid allí avié fincança* 'hogy megtudják, ott táborozik Cid, az úr').

A nagyobb szövegdarabok közötti kapcsolatok műfajonként eléggé különböző módon mutatkoznak. A vizsgált krónikában ritka a fejezetek közötti explicit utalás, bár van rá példa: Fredeg. IV 58 (p. 149,17) *Dagobertus cum iam anno septimo*

regnans maxemam partem patris regnum, ut super meminī, adsumpsit 'Amikor Dagobertus, aki már hét éve uralkodott, mint korábban említettem, átvette apja birodalmának legnagyobb részét' világosan hivatkozik a IV 47 fejezetre (p. 144,11): *Anno 39. regni Chlothariae [= Chlotharii] Dagobertum, filium suum, consortem regni facit* 'Chlotharius uralkodásának 39. évében fiát, Dagobertust társuralkodóvá teszi'. A Radegundisz-legenda ugyan szintén különálló darabokból áll, de — mint láttuk — ezek párhuzamos volta eleve teremt valamilyen összefüggő világot; ezenkívül a két „könyvből” álló szövegben megtalálható a részeket összefűző kapocs a második könyv elején: Radeg. II 1 (p. 376,34) *igitur de beatae Radegundis uita, in primo libro sicut continetur eius regalis origo uel dignitas, nulli habetur incognitum* 'tehát szent Radegundisz élete, királyi származása és méltósága, ahogyan az első könyvben foglaltatik, senki előtt nem lehet ismeretlen'. A geszta-énekekben többféle explicit kapocs is mutatkozhat a strófák között viszonylagos tartalmi zártáguk ellenére. Így mintegy híd létesülhet a versszakot záró réma és a következő versszak eleje között, amely átveszi ezt a rémát témaként, a megváltozott asszonánc ellenére: Cid 8. és 9. strófa (99–100. sor) [Martín Antolínez] *por Rachel e Vidas apriessa demandava. | Rachel e Vidas en uno estavan amos* '[Martín Antolínez] azonnal kérte Rachelt és Vidast. | Rachel és Vidas éppen együtt voltak'. Bonyolultabb a strófák közötti kapcsolat, amikor két tartalmi vonulat egyesül egy új versszak elején. A Roland-énekekben több strófát betölt Roland és Olivér vitája: a frankokat a csatában pusztulás fenyegeti, és ha Roland megfűjná kürtjét, a király visszafordulhatna seregével, és megmentené őket. Roland gyávaságnak érezné, ha megfűjná a kürtöt, és Olivér figyelmezteti a halálos veszélyre. A költemény összegez és mintegy előre mozdul a várható kifejtet felé: R 1093–1096 *Rollant est proz et Oliver est sage : | Ambedui unt merveillus vasselage, | Puis quē il sunt as chevals et as armes, | Ja pur murir n'eschiverunt bataille* 'Roland vakmerő és Olivér bölcs; mindketten tökéletes vitézek. Lovukon ülve, fegyverzetükben nem fognak kitérni a csata elől, ha meg kell is halniuk'.

4. A narrátor jelenléte

Minden elbeszélést egy szubjektum közvetít, ez a narrátornak nevezett „szűrő”, mondhatnánk, „konstruált tudat”, többé-kevésbé teszi jelenlétét nyilvánvalóvá. Most csak néhány olyan pontra térünk ki, amely az itt vizsgált műfajokra jellemző lehet. Szövegeinkben a narrátor „személyes megjelenése” ritka; idézzük mindenestre a Fredegarius-krónikából (IV 62, p. 151,23) *Acta uero miraculi, quae ab Aeraclio facta sunt, non praetermittam* 'Heraclius csodás tetteinek elbeszélését nem fogom mellőzni'. A narrátori érzelmek kifejezése sem gyakori, a vizsgált legenda szövegében azonban olvasható a halott szent rituális, mindamellett valamenyire személyes elsiratása: Radeg. I 39 (p. 376,32) *Vae nobis, quia peccauimus,*

adflctum est in dolore cor nostrum; flemus et plangimus, quod diutius una nos te habere non meruimus 'Jaj nekünk, vétkeseknek, fájdalommal sújtott a mi szívünk; sírunk és bánkódunk, mert nem érdemeltük meg, hogy tovább légy közöttünk'. És ne mulasszuk el idézni a Roland-ének narrátorának tömör, fájdalmas és filozofikus szentenciáját a háborúzókról: R 2524 *Mult ad apris ki bien conuist ahan* 'Sokat tud az, aki megismerte a gyötrelmet'.

5. Összegzés

A megvizsgált szövegekre visszatekintve világossá kell tennünk, hogy a Meroving-kori elbeszélések és a korai újlatin geszta-énekek között lényeges különbség van a szövegalkotót és a befogadót összefűző „kommunikációs praxis”-ban. A krónikák magányos olvasásra, a legendák elsősorban kolostori felolvasásra készültek; ezzel szemben az újlatin epikus költészet széles és sokrétű közönséghez szól, és — legalábbis kezdetben — szóbeli előadásra szánták, ahol a „praxis”-ban az előadó szubjektumát is figyelembe kell vennünk (vö. MENÉNDEZ PIDAL 1960: 78–80). A fenti vázlatos megjegyzések megmutathatják, hogy a narratológia és a szövegnyelvészet módszerei alkalmasak a középkori elbeszéléseknek az eddiginél összetettebb leírására.

Irodalom

Szövegek

Fredeg. = *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV*. In: KRUSCH, BRUNO szerk., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Merouingicarum tomus II*. Hannover, Hahn, 1888. 18–168.

Radeg. = *De uita sanctae Radegundis libri II*. In: KRUSCH, BRUNO szerk., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Merouingicarum tomus II*. Hannover, Hahn, 1888. 364–395.

R = HILKA, ALFONS szerk., *Das altfranzösische Rolandslied nach der Oxforder Handschrift*. Tübingen, Niemeyer, 1965⁶.

Cid = MICHAEL, IAN szerk., *Poema de mio Cid*. Madrid, Castalia, 1984.

Szaktmunkák

AUERBACH, ERICH 1946. *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*. Bern, Francke.

COMBETTES, BERNARD 1988. *Pour une grammaire textuelle. La progression thématique*. Bruxelles–Paris, De Boeck–Wesmael–Duculot.

DORFMAN, EUGENE 1969. *The Narreme in the Medieval Romance Epic. An Introduction to Narrative Structures*. Toronto, University of Toronto Press.

MENÉNDEZ PIDAL, RAMON 1960. *La Chanson de Roland et la tradition épique des Francs*. Paris, Picard.

Narrative Possibilities in Late Latin and Early Romance Texts

This paper is devoted to narrative devices and discourse structure in four texts: a Latin chronicle of Gaul (*Fredegarius*, 7th century), a Latin legend (*Vita sanctae Radegundis*, same geographical area, same period), and two Early Romance epic songs (*Chanson de Roland*, from France, 12th century, and *Cantar de mio Cid*, from Spain, 13th century). Studied fields include representation of time, dynamism of text progression, and the manifestations of the narrator's subjectivity. Differences of structure exhibited by the four texts depend on their pragmatic and aesthetic aims and on their mode of diffusion.

Keywords: narrative technique, text linguistics, Latin chronicles, hagiography, medieval epic poetry

Kiss Sándor
ORCID: 0009-0000-5422-1173
Debreceni Egyetem
kiss.sandor@arts.unideb.hu

Balek
Kalandozások egy zsványnyelvi szó nyomában

KIS TAMÁS

1. A magyarországi bűnözés történetében viszonylag kevés nyomát találni a középkorban és az ezt közvetlenül követő időszakban feltűnt, céhszerűen szerveződő, a „normális” társadalom értékeit és életmódját elutasító tolvaj- és koldus-ellenkultúráknak.¹ Ezeknek a szociológiai értelemben is csoportnak tekinthető, saját értékrenddel, belső hierarchiával, pontos normakodifikációval (azaz saját explicit törvényekkel) rendelkező deviáns társaságoknak a létrejötte „szorosán összefügg Nyugat-Európa gazdasági és társadalmi életében a XIV. század elején bekövetkezett hirtelen megtorpanással” (KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 11). Ekkor tűntek fel nagy számban azok a bandákba szerveződő zsoldosok, útonálló, erőszakos álkoldusok és más, társadalmon kívüli csoportok, amelyek néhány év alatt Európa-szerte félelmetes hírű koldus- és rablótanyákat szerveztek (KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 11–12). Ezek a törvényen kívüli csoportosulások az ellenük hozott véres törvényekkel szemben, „akárcsak más »szakmák« képviselői, kötelező tagsággal és korlátozott jogi autonómiával rendelkező *céhekbe* tömörültek” (KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 12), melyek elsősorban védelmi feladatokat láttak el, működési mintáikat (szervezeti szabályaikat, mindennapi szokásaikat) pedig végső soron a céhek előzményeül szolgáló különböző jámbor, ájtatos társulatoktól vették át (KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 12).²

2. Az archaikus tolvajtársadalom egyik legfontosabb jellemzője az erős zártság, az idegenektől, a „rendes” társadalomtól való szigorú elkülönülés volt. Ezt saját törvényeikben is megfogalmazták, és ennek — különösen a hatóságokkal

¹ Talán OLÁH MIKLÓS Hungariájának a simándi koldusokra vonatkozó megjegyzései sorolhatók ide (OLÁH 1938: 34, 2000: 51, vö. Kis 1997: 273–276, SZILÁGYI E. R. 2017).

² A különböző európai tolvajcéhek szokásairól, rítusairól lásd még KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 12. A tolvajoknak ez a középkori céhszerű szerveződése szinte változatlan formában a legtovább (a második világháború végéig) Oroszországban, illetve a Szovjetunióban őrződött meg, s bizonyos módosulásokkal mind a mai napig megtalálható, őrizve a tolvajvilágon belüli hierarchiát, a kodifikált tolvajtörvényeket stb. (KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 22–24; az archaikus orosz tolvajtársadalom, a *блатной* vagy *воровской мур*, a nyitott és zárt tolvajartyelek kérdését magyarul részletesen tárgyalja SZILÁGYI Á. 1989 és KOVÁCS–SZTRÉS 1994: 13–48).

való bármilyen együttműködés tilalmának, a titoktartás feltétlen betartásának — a megszegését, a besúgást (elsősorban a börtönökben, lágerekben szerveződött tolvajtársadalmakban) a legsúlyosabban, sokszor halállal büntették (SZILÁGYI Á. 1989: 215, 218)³ mint megbocsáthatatlan „határsértést”.⁴ Ugyanis a bűnöző számára a világ két ellenséges szférára oszlik: a MI-re és az ŐK-re. LIHACSOV szerint a „tolvajoknak környezetükhöz való viszonyát az az alapvető közös képzet határozza meg, hogy két világ harcol egymással. A tolvaj, akárcsak az ősember, két részre osztja a világot: az »övére«, amely jó, és az »idegenre«, a »balekoké-
ra«, amely gonosz. Bármi történjen is a külvilágban, a primitív vadász abban a jó és a gonosz erők harcát látja; a tolvaj pedig az összes társadalmi kölcsönviszonyt az »övé« és az »idegen« harcára vezeti vissza” (LIHACSOV 2002: 40).

Ebbe „a két princípium közötti harc”-ba, amelyet „a tolvajok világnézetük sarkkövének tartanak [...], még a nyelvet is bevonják” (LIHACSOV 2002: 40), így maga az argó is hozzájárul a megtapasztalható világok közti szakadék megszilárdításához (LEEUEWEN-TURNOVCOVÁ 2002: 350). Ez a kettősség egyébként jól illeszkedik az argóban megfigyelhető bináris nyelvi modellbe (LEEUEWEN-TURNOVCOVÁ 1995), ezért minden tolvajnyelvben megtalálhatók azok az elemek, amelyek azt mutatják, hogy a bűnözői világ MI-re (a „tudók”, az okos, ügyes *hóhem*-ek világára) és ŐK-re (a „tudatlanok”, a buta, ügyetlen *frájer*-ek világára) válik szét (LEEUEWEN-TURNOVCOVÁ 2002: 350; SZILÁGYI Á. 1989: 215, KOVÁCS-SZTRÉS 1994: 20, vö. SZOLZSENYICIN 2018. 2: 461).

3. Ennek a két részre tagozódó bűnözői világnak a nyelvi lenyomata megvan a magyar tolvajnyelvben is, legelső, 18. századi argó szójegyzékeink már tartalmaznak a *zsvány* ’bűnöző, tolvaj’ és a *balek* (*bali, balik, balék*) ’nem bűnöző, kifosztandó áldozat’ kifejezéseket. A következőkben az etimológiája kapcsán több kérdést is felvető *balek*-ről lesz szó, bár annak okán, hogy a *zsvány* és a *balek* — miként az általuk hordozott fogalmak is — összekapcsolódnak, néhány bekezdés erejéig kitérünk a *zsvány*-ra is.

4.1. A *balek* — hasonlóan az ugyancsak ’nem bűnözők közé tartozó személy, kifosztandó áldozat, naiv, hiszékeny ember’ jelentésű *gyökér, vurnci, pali, veréb, spacc* argószavakhoz (SZIRMAY 1924: 27, 40), vagy a magyar mellett több kelet- és közép-európai tolvajnyelvben is meglevő *fréjer, frájer* („úri ember, nem a tol-

³ Az oroszul *блатной/воровской закон*-nak, *правило*-nak nevezett tolvajtörvényekhez lásd LIHACSOV 2002: 34, bővebben KOVÁCS-SZTRÉS 1994: 22–24. A tolvajtörvénynek az orosz Wikipédián saját terjedelmes szócikke van: https://ru.wikipedia.org/wiki/Воровской_закон. A magyar zsványok törvényeiről lásd KIS 2021b: 151.

⁴ Az orosz tolvajvilágban a tolvajvilágon kívüliekkel, különösen a hivatalos hatóságokkal együttműködő bűnöző nem egyszerűen áruló, besúgó, *vamzer* (KIS 2015: 332–333), hanem *сука*, kurva (SZILÁGYI Á. 1989: 215, 220, 225), azaz többé nem ’igazi tolvaj’ (*блатной, вор*), hanem a megvetett ŐK csoport tagja. Lásd még LIHACSOV fejtegetéseit arról, hogy „a tolvaj minden nem tolvajt személyes ellenségének tekint” (2002: 32).

vajvilághoz tartozó, meglopandó áldozat”: SZIRMAY 1924: 25) szóhoz⁵ — „a tolvajvilágból kirekesztő terminus, olyasféle, mint a *goj* ’nem zsidó’, *gádzsó* ’nem cigány’” (KICSI 2011: 1197). Tolvajnyelvi szótárainkban, szójegyzékeinkben a következő jelentésekben találunk rá adatokat: **Balik: 1862:** bolond vagy esztelen (TORONYAI 1862: 31). **Balek: 1888:** áldozat, kit könnyen lehet lefőzni (BERKES 1888: 105, 108), 1898: kifosztásra, rászedésre alkalmas egyén (VADAY 1898: 1228), 1900: esztelen, bolond (JENŐ–VETŐ 1900: 56–57), 1901: számár (BpVol.), 1906: áldozat (RendL.), 1908: áldozat (TÁBORI–SZÉKELY 1908: 111), 1911: esztelen, bolond, félrevezetett, becsapható (Állr. 11), 1917: becsapásra vagy meglopásra kiszemelt ember (KABDEBŐ 1917: 13), 1924: járatlan, hiszékeny, könnyelmű ember, áldozat, akit könnyen be lehet csapni (SZIRMAY 1924: 16, 56), 1926: tudatlan, áldozat (KÁLNAY–BENKES 1926: 9, 20, 57), 1945: tudatlan (KEPES 1945: 193), 1963: ostoba, esztelen (KISS K. 1963: 44), 2015: könnyen becsapható, rászedhető ember; áldozat; lenézett, jelentéktelen ember; fogvatartott (KIS 2015: 37).

Mint látható, a tolvajnyelvi *balek* szó három fontosabb jelentésjegyet hordoz: **1.** ’bolond, esztelen, tudatlan’, **2.** ’hiszékeny, félrevezethető, becsapható ember’, **3.** ’áldozat, meglopandó személy, kifosztásra, rászedésre alkalmas egyén’. A felsorolt három jelentésjegy természetesen nem válik szét, hiszen ezek egymást kölcsönösen feltételezik, egymásból következnek, használata során a *balek* szó kontextustól függően különböző arányokban egyszerre hordozza ezt a komplex jelentésszerkezetet.

4.2. A *balek* a magyar tolvajnyelv mellett több mint másfél évszázada bizalmas köznyelvünknek is általános, elterjedt eleme (vö. BÁRCZI 1932: 9, 1942: 75, KISS L. 1963: 175).⁶ Legkorábban talán a Pallas nagylexikona szótárázta 1893-ban: „**Balek**, eredetileg ügyefogyott ember, ki mástól kizsebelteti magát; ma már tágabbkörű fogalom, s B.-nek mondják a naiv, jószívű embert, aki tulbuzgóságában bárkitől felhasználtatja magát, s a visszaélést meglátni igen optimista” (Pall. 2: 526). A *balek* köznyelvi használatában a következő három jelentés figyelhető meg:

4.2.1. ’Hiszékenységében könnyen becsapható, együgyűségében kihasználható ember’ (ÉrtSz. 1: 396, vö. Balassa 1: 47, ÉKsz. 86, ÉKsz.² 83, Nszt. 3: 109).

A *balek* főnévnek ebben a jelentésben való első előfordulására a Nszt. **1855**-ből hoz adatot a Vasárnapi Ujságból: „a legtöbb cigányzenész legmélyebb szol-

⁵ Vö. orosz *фпауер, фпаер* (FENYVESI 2001: 466). „A frajerek egyszerűen az emberiség nem bűnöző része” (SZOLZSENYICIN 2018. 1: 563). Érdekes, hogy a románban a *fraier* a magyar *balek*-hoz hasonló utat megtéve tolvajnyelvből köznyelvvé vált (BENŐ 2009: 87, KICSI 2011: 1197). FENYVESI szótárának adatait nézve ez az orosz *фпауер*-ről is elmondható.

⁶ A *balek* szó 1850-es évekbeli elterjedtségére jellemző, hogy „Kövér Lajos »Nőm meghalt« c. vígjátékában (színe került a Nemzeti Színházban 1857. január 15-én) az egyik személynek *Balek* a neve. Úgy látszik, ebben az időben a *balek* már eléggé elterjedt szó volt.” (PUTNOKY 1929).

gai alázatossággal úgy huzza, a mint a *balek* szereti és fizeti, egy cseppet sem törődve azzal, mennyi kárt vagy hasznot okoz eljárásával a nemzeti zene jellemének” (Nsz. 3: 109). A szó ekkor tájban már teljesen általános használatú lehetett (vö. BÁRCZI 1942: 75), ezért a sajtóban rendre találkozunk vele, pl. 1856: „Szünóra alatt az étterembe vonultunk, hol igen sok mindenféle szokott történni, melyek között azonban legnevezetesebb az ugynevezett »*balek-fogás*.« E divatot csak Pesten láttuk szerepelni, s oly sajtáságos valami, hogy méltán nevezhetjük azt kizárólagosan magyar divatnak. De hát mi is az a *balek*? és mi az a *balek-fogás*?” (Divatcsarnok 4/4 [1856. január 20.]: 76),⁷ 1857: „Az »Arany koronában« egy *balekot* csúfúl lehadereztek, pedig — hallom, hogy jól gyertyázott” (Hölgyfutár 8/173 [1857. július 31.]: 768).

A *balek* melléknév első ismert adata 1875-ből származik Harte Kaliforniai beszélyeinek Nagy Péter készítette fordításából: „a *balek* fiúnak [...] összes vagyonát el is nyerte”. A szó középfokú *balekebb* alakjára Ady egyik tárcájából hoz példát a Nsz. 1902-ből: „Ez a miss Izidora [!] Duncan a reklám eleven csodája. *Balekebb* országot, *balekebb* népet nem talált a kontinensen, mint Magyarország — idejött hát egyenesen Kaliforniából”. A *balekebb*-re az Arcanum Digitális Tudománytárban találunk korábbi előfordulást is: 1886: „Csak egy tekintet Mannheimer Ágost e bájos rajzára s önkénytelen elmosolyodunk: *balek*! *Balekebb* a *balek* jogásznál.” (Ország-Világ 7/17 [1886. április 24.]: 279), 1887: „Minél jobban igyekszel, annál *balekebb* vagy, *balekebb* a *baleknél*, ki még nem tudja, hogy a quaesturában is lehet aufschreibolni” (Kolozsvár 1/261 [1887. november 8.]: 2).

4.2.2. A *balek* előbbi pontban tárgyalt ’hiszékeny, becsapható (ember)’ jelentése mellett a Nsz. felveszi a diáknyelvből ismert ’elsőéves főiskolai vagy egyetemi, különösen bányász-, illetve erdészhallgató’ jelentést is (Nsz. 3: 109).

Ennek első előfordulását Mikszáth Garibaldi butéliái c. írásából idézik 1874-ből: „[a diákoknak szállást adó selmecebányai szabó] a ferbli játékot szenvedélyesen űzte s különösen *balekokkal* játszta szívesen”.

A selmecebányai akadémia írásos emlékei között bizonyára a fenténél korábbi adatokat is fel lehetne lelteni a *balek*-ra, amit egyébként a selmeci diákhagyományokat⁸ őrző és folytató magyar egyetemeken (elsősorban Sopronban és Miskolcon) ugyanebben a jelentésben használnak, és mindmáig *balek*-nak hívják az

⁷ A Divatcsarnok-beli cikk hosszasan leírja a *balekfogás* menetét, de ezt tömörebb leírásban is meg tudhatjuk Beöthy Lászlótól: „»Reggeltől délig öltözködtem; déltől estig nem ebédeltem; estétől éjfélig *balikot* fogtam, azzal mulatoztam.« A megesisillagozott szóhoz ilyen megjegyzést fűz hozzá: »A pesti proletáriusok műszava! *balikot* fogni annyit tesz, mint mással fizettetni ki vacsoráját vagy, ha a szükség úgy kívánja, ebédjét! B. L.« (A ki vesz, annak lesz! Humorisztikus naptár 1857-re. 13. 1.)” (PUTNOKY 1929).

⁸ 2014-ben a selmeci diákhagyományokat az Unesco Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzékének részévé választották (<https://bit.ly/3W3TV5x>).

ún. balek-oktatáson és balek-keresztelésen átesett elsőéves egyetemi hallgatókat.⁹ A selmeci akadémisták mellett más települések (Pécs, Kecskemét) elsőéves hallgatóit is nevezték *balek*-nak DOBOS KÁROLY diáknyelvi szótára szerint (DOBOS 1898: 28–29).

A *balek* ebben a jelentésében átkerült a szlovákba és a románba is.¹⁰

4.2.3. A Nszt.-ban megadott két jelentés mellett a *balek*-nak van még egy, szintén bizalmas köznyelvinek tekinthető harmadik jelentése is: 'hamiskártyások vagy más hamisjátékosok kifosztásra kiszemelt áldozata' (vö. „kifosztható játékos”, ZOLNAY 1928: 316).

A *balek*-nak erre a jelentésére szintén a 19. század második feléből tudjuk a legkorábbi adatokat hozni. **1863:** „Szerencsémre még nyitva a Zrinyi; egy asztalnál három kozák ['hamiskártyás'] pálinkáztatta magát egy *balekkel*, odaültem ötödiknek” (Az Üstökös 13/19 [1863. május 9.]: 147), 1868: „Ez ifjú urak [...] a legveszedelmesebb »kozások«, azaz hamis játékosok [...] A mi két uracsunk már másfél órája ül ugyanazon a helyen, szemmel tartva minden belépőt, ha vajjon »*baleknek* lehetne-e fogni«, mint ők magukat saját műnyelvükön kifejezik. [...] Ha az áldozat ki van szemelve, [...] leül velük s kártyát vesz kezébe — el van veszve” (Fővárosi Lapok 5/116 [1868. május 19.]: 463), 1868: „Óh, ez a a (!) kávéházi »corsar« érti csak igazán a pesti és vidéki *balekok* megkoppasztását. [...] A tekeasztal s a kártya tanulmányozása képezi életföladatukat; de nem

⁹ „**balek vagy róka (fuchs):** megkeresztelt, első évét az egyetemen töltő hallgató (a staféta-átadóig.) Régiesen bulek. Firmaőseink még Selmecen fisch-nek (hal) nevezték utalva arra, hogy ugyan olyan, mint a hal: némán tátog, és bután néz, s így senki sem érti, hogy mit akar. A múlt [20.] század közepétől már fuchs-nak azaz rókának nevezték a keresztelésen átesett tudatlan diákokat.” (BalekTud. 88).

¹⁰ „A szlovák diáknyelvi *balek* 'újdonsült diák, gólya' (Slovník slovenského jazyka. I. Bratislava, 1959. 68) a magyar diáknyelvi *balek* 'elsőéves hallgató' átvétele” (KISS L. 1963: 177).

Szintén a magyarból származik a román *bălic* 'könnyen becsapható személy' és a *balic*, *bălic* 'elsőéves főiskolás' is (TAMÁS 1966: 98), bár a DEX-S. etimológiája szerint a *balic* 'elsőéves diák, gólya' szó a cigány *balih* 'kismalac' átvétele (DEX-S. 14). Ez a feltevés azonban téves, miként hibás IORGU IORDAN magyarázata is, aki úgy gondolja — talán mert LUCIAN COSTIN a Bánátról, Karánsebesről említ egy *bălic* 'kezdő, tapasztalatlan' melléknevet —, hogy a kolozsvári és a iași egyetemisták között használt román *balic(ă)* 'elsőéves diák' a szerb *băle*, *bălă* 'takony' román származéka (PETROVICI 1963: 293). PETROVICI egyértelműen magyar eredetűnek tartja a *balic*-ot, amely szerinte a Budapesten tanult diákok nyelvéből került a kolozsvári román és magyar diákok nyelvébe, majd innen terjedt el Iașiiban (PETROVICI 1963: 293–294). Az, hogy a *balic* mennyire terjedt el — akár csak a kolozsvári diákok között —, és hogy valóban Budapestről került a románba, mindenesetre kérdéses. SZILÁGYI N. SÁNDOR, mint írja levelében, sose hallotta. Ellenben rákeresett az interneten a 'gólyabál'-ra. Az eredmény felettébb tanulságos: "balul bobocilor" [*boboc* 'elsőéves, gólya'] — 556.000 találat, "balul balicilor" — 144. És mind a 144 nagyváradi adat.

„Ugyancsak a magyarból való a magyarországi vend (szlovén nyelvjárás) *balek* 'balek' (FLISZÁR JÁNOS, Vend-magyar szótár. Bp., 1943. 6)” (KISS L. 1963: 177), bár FLISZÁR szócikkeit kritikusan kell kezelni, mert — mint erre RÁGYANSZKI GYÖRGY felhívta a figyelmemet — nagyon sok tükörfordítása van, ezért egyáltalán nem biztos, hogy valóban használták a *balek* szót a muravidéki szlovén nyelvjárásban.

is érti náluk ügyesebben senki a »mókát« és »paklizást.« Ferbliben, makaóban vagy alagérban valami pénzes *balekot* körülfogni — ez az ő művészetük.” (Fővárosi Lapok 5/146 [1868. június 26.]: 583), 1868: „kozák vagyok, ő meg *balek*, a dákót sem tudja kezébe fogni” (Az Üstökös 19/22 [1868. május 30.]: 174).

Balik alakban, és valószínűleg ’hamiskártyások áldozata’ (nem pedig ’elsőéves egyetemi hallgató’) jelentésben használta a szót Arany László is A délibábok hőse (1872) első énekének 23. versszakában: „Értette a kártyát és a billardot, | Velök virrasztott olykor hajnalig, | Biztosra vett ő duplát, triplát, quartot, | Süldő-jogász korában sem *balik*” (Arany László, A délibábok hőse. (Jutalmazott költői beszély). A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam 8. (1872/3). Budapest, 1873. 308).¹¹

A ’hamiskártyások áldozata’ jelentésű *balek*-ot a 20. század elején már régiesnek tekintették: „Ha ügyesen tud kölcsönhöz jutni, akkor mellbevágja a Pali-t, akinek régente *balek* és vurcni volt a neve” (TÁBORI 1912: 17).

4.2.4. A *balek* ~ *balik* mint ’könnyen rászedhető, hiszékeny ember’ nyelvjárási szóként Szegedről van adatolva (SzegSz. 1: 106), de vélhetőleg ismert a teljes magyar nyelvterületen, bár további tájnyelvi előfordulásáról csak SZILÁGYI N. SÁNDOR szíves közléséből értesültem, aki arról számolt be, hogy az 1960-as években Újfegyverneken és Szalárdon ők ’pasas, pasi, pofa, hapsi’ értelemben használták a *balik* szót.

5.1. A *balek* jelenlegi ismereteink szerint a 18. század utolsó harmadában bukkant fel először az írásbeliségben, ebből a korból hozzák legkorábbi adataikat történeti-etimológiai szótáraink is: 1775: *Bali*, 1782: *Balék*, *Balik*, *Belék* (TESz. 1: 228, a TESz. adatait átvéve: EWUng. 1: 74, ÚESzWeb). Mivel ezek az adatok kivétel nélkül az 1775–1782 között keletkezett zsványnyelvi szójegyzékekből származnak (vö. KIS 2020b: 196–198, KIS 2021a: 127–129), célszerű, és az utóbbi évek kutatásainak eredményei alapján lehetséges is, hogy az eredeti kéziratokat használjuk a másod-harmad kézből származó források helyett, és ezáltal néhány ponton kiigazítsuk azokat. Az első javítás, amit az etimológiai szótárakban felsorolt adatok kapcsán meg kell tennünk — bár mindez lényegi változást nem jelent a szó történetére nézve —, hogy a *Balik* és a *Balék* néhány évvel korábbra, 1775-re és 1776-ra datálható. Fontosabb ennél, hogy törlölni kell történeti adataink közül a *Belék*-et, ugyanis ez egy másolási vagy egy nyomdahibának köszönhetően jött létre. Mivel tudjuk, hogy mi volt a másolt szó eredetije (*Balék*), nincs szükség a hangrendi kiegyenlítőds gyanúját felvető *Belék* számontartására, ilyen alak sohasem létezett.¹²

¹¹ A délibábok hőisében előforduló *balik* szóra TOLNAI is felhívta figyelmet (TOLNAI 1916: 133).

¹² A TESz. a *Belék* adatot „Nyr. 32: 400” hivatkozással idézi (TESz. 1: 288). Ez a hely SIMAI ÖDÖN A magyar tolvajnyelv legelső gyűjteménye című cikke (SIMAI 1903), ahol SIMAI Dugonics András Jeles történetek című könyvéből közöl egy zsványnyelvi szójegyzéket (DUGONICS 1794:

5.2. A *balek* szó legkorábbi ismert előfordulásai a következők:

1775: **Bali** — Ember (MiskSzj.), Az aszony Czinkusát hja **Balik**[*na*]k (EgriSzj.I-1), Az Aszony Czinkusát hja — *Balíknak* (EgriSzj.I-3), *Balik* — Czinkos (EgriSzj.II), *Balik* — az ura (EgriSzj.III), 1776: **Balék** — Az Ura (BöszSzj.I), 1782: *Balék* — Az Úra (BöszSzj.II-1), *Balék* — Az Ura (BöszSzj.II-2).

Az itt felsorolt korai és az előbbi oldalakon idézett későbbi adatok alapján feltelezhetjük, hogy a *bali*, *balik*, *balék*, *balek* alakok közül a *balik* az eredetibb. Mivel a 18. századi zsványnyelvi szójegyzékeink a rövid és a hosszú *i* : *i*-t nem különböztetik meg (pontosabban az *i* betűt lényegében nem használják),¹³ az sem zárható ki, hogy a szónak *balik* alakja is volt, mert ugyan az *-ík* szóvég az *-ik*-hez képest ritkának tűnhet a magyar főnevekben (*csík*, *gyík*, *sík*: VégSz. 197), de ha az *i*-ző nyelvjárásainkat is figyelembe vesszük, egyáltalán nem az (vö. *derík*, *festík*, *póutlík*, *szándík*, *tájík*, *zsombík*, *nyomorík*, *szakadík*, *verejtík* stb.).

A szó alakváltozatai és azok összefüggései jól magyarázhatók. Az eredetibb *balik*-ból a „*bali* változat alighanem a feljegyző által többes jelnek érzett szóvégi *k* elhagyásával keletkezett” (TESz. 1: 228),¹⁴ bár lehet egyszerű íráshiba is a *k* elmaradása. A *balék* alakról tudjuk, hogy az Egri szójegyzékekben használt *balik* helyén tűnik fel a EgriSzj.III-ről (Hajdú)böszörményben másolt Zsivány Szókban (BöszSzj.I). A *balék* keletkezéséről meglehetősen biztonsággal állíthatjuk, hogy esetében a szójegyzék másolója az *i*-zést (ami az *i*-ző nyelvjárású Hajdúságban bizonyára már akkoriban is stigmatizáltak számított) szándékozott „kijavítani”. Erre mutat az is, hogy az EgriSzj.III: *Balik* > BöszSzj.I: *Balék* ada-

270–274), amit eredetileg az országos helytartótanács küldött szét országsszerte 1782-ben. Mivel a bennünket érintő szó már az Etelka Karjelben 12. lábjegyzetében *Belék*-ként szerepel, kijelenthetjük, hogy a *Belék* elírás nem SIMAI közzététele során keletkezett, hanem Dugonicsnál. Hozzátehetjük még mindehhez, hogy a helytartótanács által körözött glosszárium (BöszSzj.II-2) egy kéziratot szójegyzék kinyomatott másolata, melynek eredetije Böszörményben keletkezett 1782. április 17-i keltezéssel (BöszSzj.II-1). Ez utóbbit viszont egy korábbi, 1776. [május 29.]-i szójegyzékről (BöszSzj.I) másolták, aminek eredetije (EgriSzj.III) Egerben készülhetett 1775. november 29. táján, és kapcsolatban van az ugyanakkor készült I. Egri szójegyzékekkel. (A 18. századi zsványnyelvi szójegyzékek és másolataik összefüggéseinek áttekintésére itt nincs helyünk, erre vonatkozóan lásd K1S 2021a: 129, K1S 2020b, különösen 221–223.)

Az etimológiai szótárainkban ismétlődően szereplő hibás *belék* alak idézése (amit egyébként maga a TESz. is a feljegyzések pontatlanságával magyaráz) elkerülhető lett volna már eddig is, ugyanis a SIMAI-féle közlés néhány adatát egy Kassán előkerült helytartótanácsi szójegyzékpéldány alapján előbb a Magyar Nyelvőr szerkesztősége (A szerkesztőség 1915: 140), majd a Békés Megyei Levéltárban őrzött nyomtatvány segítségével IMPLÓM JÓZSEF (1957: 271) már korábban helyreigazította.

¹³ A zsványnyelvi szójegyzékekben mindössze négy szóban találunk *i* betűt, de az EgriSzj.II *víz* szava kivételével az *i*-k hangértéke *i* (EgriSzj.I-2: *Gágyi*, EgriSzj.II: *Zsivány*, *Pipa*). Láthatóan a szójegyzékek lejegyzői nem tesznek különbséget az *i* és az *i* között (azaz az *i* betű pusztán az *i* paleográfiai változata), az *i* betűkről pedig nem tudhatjuk, mikor jelölnek hosszú *i* hangot, mikor rövid *i*-t.

¹⁴ A *bali* „alighanem a szójegyzék összeállítója által »helyesbített«, azaz a többesjelnek érzett szóvégi *k* elvonásával keletkezett alak, és tulajdonképpen *balik*-nak értendő” (K1SS L. 1963: 175).

ta mellett további két példa is van az *i > é* cserére: *Czoff — forint > Czoff — Forént; Fázik — fél > Fazék — Fély* (KIS 2021a: 141, a részleteket lásd ott).

A vélhetőleg másolói „javítás” következtében született *balék*-on kívül az előnyelvi használatban kialakult és egyre elterjedtebb lett a *balék/balek* alak (a zárt *ë*-re: EtSz. 1: 254, ÉrtSz. 1: 396),¹⁵ amely a 19. század végére — legalábbis az adatok tanúsága szerint — jóformán teljesen kiszorította a *balik*-ot.¹⁶

A *balik > balek* változás okáról semmi biztosat nem mondhatunk. Az egyik kézenfekvő magyarázat az *-ek* végű közszavak (VégSz. 162–163) és — mint ehhez ZOLNAI BÉLA hozzátette (ZOLNAI 1950: Ms 4145/16) — az *-ek* végű családnevek (*Szamek, Tutsek, Schulek* stb.) analógiája lehetne. Ennek ellene szól, hogy a *balik* hangalak teljesen jólformált, és mivel számos *-ik* végű főnevünk is van, egy új hangsorminta követése nem okvetlenül tűnik indokoltnak. Sokkal inkább az lehetett a *balik > balek* változás oka, hogy ez által a *balek* mintegy beilleszkedett a magyar szleng egyik nem ritka formánsa, a csonkított szótövekhez járuló *-ek* képzővel alkotott lexémák¹⁷ sorába, valamint a *bal*-nak és negatív értékjelentésű¹⁸ származékainak¹⁹ (különösen *balfasz, balfék, balfácán*), valamint az etimológiailag ugyan nem, de hangalakja alapján mindenképpen idevonható *balga* szónak a családjába. Ilyen módon a *balek*-ot az egykori beszélő úgy foghatta fel, mintha az például az (egyébként vele nagyjából egy időben, 1787-ben adatolt, vö. TESz. 1: 229) *balfasz* csonkított *bal*- tövéből *-ek* formánssal képzett származék lenne, melynek jelentése is elég pontosan egybeesik a *bal-fasz* ’ügyetlen, mafla, szerencsétlen(kedő), élheterlen személy’ jelentésével.

5.3. A 18. századi *balik, balék* jelentésének megállapítása nem probléma-mentes. A szójegyzékekben szereplő értelmezések és az ezekből kikövetkeztethető jelentések a következők: **1.** ember (MiskSzj.) [’meglopandó áldozat, nem zsvivány; könnyen rászédhető ember’]; **2.** cinkos (EgriSzj.II), az asszony cinkosa (EgriSzj.I-1, EgriSzj.I-3), az ura (EgriSzj.III, BöszSzj.I, BöszSzj.II-1, BöszSzj.II-2) [’zsviványal nem házastársi kapcsolatban élő nő élettársa’].

¹⁵ A *balik ~ balek*-hez hasonló szóvégváltozatot mutat a *krapik* (TORONYAI 1862: 29) ~ *krapek* ’ember, férfi’ is.

¹⁶ A 4.2.4. pontban említett 20. századi nyelvjárási adatokon kívül a *balik* alakkal utoljára a 19. században találkozhatunk, 1857-ben Beöthy Lászlónál (PUTNOKY 1929), 1862-ben TORONYAI-nál (TORONYAI 1862: 31), 1872-ben Arany Lászlónál A délibábok hőseiben (A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 8: 308).

¹⁷ Vö. *jantek* ’ember, férfi’ (SZIRMAY 1924: 30), *zamek!* ’üss oda!’ (SZIRMAY 1924: 49), *hések* ’színház’ (KABDEBŐ 1917: 25), *pupek* ’fej’ (KABDEBŐ 1917: 37), *papek* ’bot’, *sapek* ’sapka’, *bubek* ’fejbúb’, *krapek* ’fiú’, *pacek* ’orr’ (BÁRCZI 1932: 32); az *-ek* végű szavak számát gyarapítják az *-icsek* képzősök is: *rebicsek* ’revolver’, *anglicsek* ’angol’, *omnicsek* ’omnibusz’, *rembicsek* vagy *rendicsek* ’rendben van!’ (BÁRCZI 1932: 32).

¹⁸ „Értékjelentésen a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához való (kissé leegyszerűsítve: pozitív vagy negatív) értékelő viszonyulása” (SZILÁGYI N. 1996: 11, bővebben: 11–13).

¹⁹ Vö. még *balértelem, baleset, balítélet, ballépés, balsors, balszerencse, balvégzet* stb.

A Miskolci szójegyzék „*Bali — Ember*” szava esetében legvalószínűbbként a ’meglopandó áldozat, nem zsvány’ vagy a TESz. által megadott ’könnyen rászedhető ember’ jelentést rekonstruálhatjuk, ezt a ma is használt jelentést erősíti a *balek* szó összes előfordulása az elmúlt 170 évből. Nem igazán van okunk feltételezni, hogy ez a jelentése ne lett volna meg a *balek*-nak a 18. századi használata során.²⁰

Az Egri és a Bösörményi szójegyzékek *balik*, *balék* szava esetében nincs szükség feltételezésekre, egyértelműen kijelenthetjük, hogy ezekhez a ’zsvánnyal nem házastársi kapcsolatban élő nő élettársa’ értelmezést kívánta hozzárendelni a szójegyzék készítője 1775-ben. Ez a jelentés azonban erősen ellentmond a *balek*-kal kapcsolatos ismereteinknek és a 19–21. századi előfordulásain alapuló előzetes elvárásainknak. A ’nem házastársi kapcsolatban élő nő élettársa’ jelentésnek ugyanis a 18. századi zsványnyelvi szójegyzékeken kívül sehol sem találjuk nyomát. Emiatt a szokatlansága miatt, továbbá mert ezt a jelentést egy-egy előfordulásának, hapax legomenonnak kell minősítenünk (amelyet ugyan több szójegyzékben is megtalálunk, viszont ezek a glosszáriumok végső soron mind az EgriSzj.I-1 másolatai), azt kell feltételeznünk, hogy az ’élettárs’ jelentés megadása valamilyen tévedés, tévesztés következménye.

A problémakör magyarázatát azzal kell kezdenünk, hogy miért is lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a *balik* és a *balék* jelentése (amit egykori lejegyzőik előbb a „cinkos, az asszony cinkosa”, majd „az ura” szavakkal adtak vissza) az érintett zsványnyelvi szójegyzékekben ’zsvánnyal nem házastársi kapcsolatban élő nő élettársa’, és nem valami más, ami a *balek* mai jelentéséhez közelebb állna.

Ehhez először is azt kell tudnunk — bár se értelmező, se történeti szótáraink nem tartalmazzák ezt a jelentést —, hogy a *cinkos* szó, amit a *balik*, *balék* korabeli értelmezésére a férfi-nő kapcsolatra utalva használtak a 18. századi zsványnyelvi szójegyzékekben és a mellettük található törvényszéki iratokban — nem ’büntárs’-at, a lopásban vagy egyéb bűncselekmény elkövetésében segítő társat jelent, hanem (férfiakra és nőkre egyaránt használva) ’élettárs’-at, ’szerető’-t,²¹ tkp. ’bűnös, bűnben élő társ’-at, hiszen a kor felfogása szerint a házasság nélküli együttélés és a házasságon kívüli testi kapcsolat paráznaságnak minősült. Ezért is tekintették és nevezték a tolvajokkal nem állandó és különösen nem törvényes kapcsolatban együtt élő *cinkos* lányokat, asszonyokat, zsványnyelven *cafká*-nak, *dorká*-nak, azaz kurvának, függetlenül attól, hogy valóban prostituáltak

²⁰ Mivel nem lehet teljesen kizárni — még ha ennek valószínűsége elenyésző is —, meg kell említenünk, hogy a *bali* esetében sem egészen elképzelhetetlen, hogy jelentése ’törvénytelen férj, élettárs’. E mellett az értelmezés mellett szólhat, hogy a zsványnyelvi szójegyzékekben a *balik* és a *balék* ezzel a jelentéssel szerepel, valamint hogy a *bali* mellett értelmezésként megadott „Ember” szónak van ’férj’ jelentése is (Nsz. 8: 14).

²¹ Vö. „mind én, mind pedig Sára úgy éltünk Czinkusonkkal mint igaz Házas társunkal” (MNL HML XII-3/b., 15. doboz, e/7. iratsomó), „Lentsés Kata, es Gálos Sára Dorkákkal, s *Czinkos* ágyasaival Egerben érkezett”, „Zsidó Asz[sz]ony, és ennek *Czinkosa* Bene Pista” (MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó).

voltak-e (KIS 2021b: 153–154). Az „asszony cinkosa” tehát egyértelműen azt jelenti, hogy ’zsivánnal nem házastársi kapcsolatban élő nő élettársa’.

Ezen a meghatározáson kívül a szójegyzék egy részében „az ura” áll értelmezésként a *balik* vagy a *balék* mellett. Ez nem önmagában nyújtja a „balek” meghatározását, hanem a felette lévő sorral együtt: „*Czafka — kurva, Balik — az ura*” (EgriSzj.III). Azaz miként az „asszony cinkosa”, „az ura” is azt jelenti, hogy ’zsiványasszony élettársa, szexuális partnere házasságkötés nélküli kapcsolatban, törvénytelen férj’.

Sokkal fogósabb kérdésnek tűnik ennél annak tisztázása, hogy hogyan fér össze vizsgált tolvajnyelvi szavunk esetében a ’meglopandó áldozat, nem zsvány; könnyen rászédhető ember’ és a ’nő élettársa törvénytelen kapcsolatban’ jelentés. Ezek ugyanis elég nyilvánvalóan kizárják egymást, hiszen míg az egyik kifosztható, becsapható embert, a bűnözők áldozatát jelöli (aki nem tagja a tolvajvilágnak), a másik egy tolvajvilágbeli személyt, zsványt (saját szavukkal *nyalavi-t*) nevez meg élettársi minőségében. Erre az ellentmondásra nem tűnik kielégítő magyarázatnak, hogy a „magyar szó egyes korai, zsványnyelvi [...] jelentésárnyalatai a feljegyzések pontatlanságából származhatnak” (TESz. 1: 228).

Az ellentmondás megoldásában az az eredeti irat lehet a segítségünkre, amelyben a *balik* szó először tűnik fel ’nő élettársa törvénytelen kapcsolatban’ jelentésben. Ez pedig az I. Egri szójegyzék 1. példánya (EgriSzj.I-1). Nem nehéz észrevenni, hogy ebbe a piszkozatként, javítási példányként használt kéziratba a *balik* szó egy utólag megejtett módosításnak köszönhetően került bele. Az érintett hely, a szójegyzék 44. és 45. sora eredetileg ezt tartalmazta: „Az asszony Czinkusát hija *Bakk[na]k*”, „A férfi Kurváját: Czofkának vagy Dork[ána]k”. A szójegyzéken annak lejegyzése után három alkalommal hajtottak végre módosításokat (erről lásd KIS 2020a: 277–278). A bennünket most érdeklő 44. sor a 3. javítás során így módosult: „Az asszony Czinkusát hija *Balik[na]k*”.

Az asszony Czinkusát hija Dalik

Eredetileg tehát nem a *balik* állt „Az asszony Czinkusát hija” mondat végén, hanem a *bak*, amelynek esetében a zsványnyelvi ’nő élettársa törvénytelen kapcsolatban’ jelentést etimológiailag is motiváltnak tekinthetjük: *bak* ’egyes állatfajok (kecske, őz, nyúl stb.) hímje’ → ’férfi, férj, élettárs, szexuális partner’.

Az EgriSzj.I-1-ről két közvetlen másolat készült. Az első javítás után másolt EgriSzj.I-2-ben még nem szerepel a *bak* > *balik* módosítás, ebben ez áll: 43. „Az asszony czinkussát [o: czinkussát]²² hija. *Baknak*”, 44. „Az Férfi Kurváját — Czofkának vagy Dorkának”. Az EgriSzj.I-1 tisztázati példányaként készült EgriSzj.I-3.-ben viszont már a *balik*-ra javított adatot találjuk: 43. „Az Asszony Czinkusát hija — *Baliknak*”, 44. „A Férfi Kurváját — Czofkának vagy Dorkának”.

²² Eredetileg *csimkussát* írt a lejegyző, amit felülírással rögtön *czinkussát*-ra javított, azonban a beszúrt *z* betű nem takarja el az *s*-t, így alakult ki a szokatlan alak.

Szintén csak a *balik* található meg a EgriSzj.III-ben is, de itt „az ura” szerepel értelmezésként megadva: 26. „Czafka — kurva”, 27. „*Balik* — az ura”, majd ez másolódott a továbbiakban a Böszőrményi szójegyzékekben is.

Kulcsfontosságú az ’áldozat’ vs. ’élettárs’ probléma megoldásában, hogy a korábban Piarista szójegyzék néven ismert EgriSzj.II-ben mind a *bak*, mind a *balik* szó megtalálható (ráadásul nem is egymás közelében): 43. „Czafka — Feleségem”, 45. „Balik — Czinkos”, 52. „Bak — Aszony czinkosa”. Ez azt mutatja, hogy a szójegyzékek alapjául szolgáló gyűjteményben eredetileg megvolt a *bak* és a *balik* is, viszont az EgriSzj.I-1-et javító személy azt hívén, hogy a *Bakk̄k̄* [= *Bakknak*] tévedésből, két betű kihagyásával (esetleg helytelen rövidítést használva) létrejött forma a *Balikknak* helyett, „kijavította” a korábbi alakot *Balikk*-ra, és ezáltal összemosta a *bak* és a *balik* szavakat. Pontosabban a *bak*-ot a *balik* hibásan lejegyzett alakjának gondolva azt mint redundánst nem vette fel a szójegyzékbe. Már pedig a két szó jelentése — bár természetesen mindkettő hordozza az ’ember, férfi’ jelentésjegyet — valószínűleg nem volt azonos a zsvány nyelvben: a *bak*-ot feltehetőleg ’ember; férfi, szexuális partner, férj, élettárs’, a *balik*-ot pedig ’kifosztandó áldozat, nem zsvány’ jelentésben használták a vásári tolvajok. Azt is teljesen megalapozottan feltételezhetjük — ugyanis ezt láthatjuk a MiskSzj. *bali* szava esetében —, hogy a szójegyzék alapjául szolgáló feljegyzésekben eredetileg az „Ember” [= ’meglopandó áldozat, nem zsvány’] jelentésmegadás állt köznyelvi magyarázatként a *balik* mellett. Ha így volt, az EgriSzj.I-1. javítója akár még azt is gondolhatta, hogy ez az „Ember” értelmezés ugyanazt jelenti, mint a *bak* mellé írott az „Asszony cinkosa”, ám mivel az „Ember”-t kevésbé informatívnak találta, nem ezt használta, és ezzel végképp eltüntette a szójegyzékből a *balik* valódi jelentését.²³

Természetesen mindez az általam kifejtett feltételezés nem tekinthető teljesen biztosnak, hiszen a EgriSzj.II-ben mind a *bak*, mind a *balik* szó ’cinkos, aszony cinkosa’ értelmezéssel szerepel. Összességében azonban mégis az a legvalószínűbb — és ezt a *balek* ma ismert jelentései mellett minden lehetséges etimológiája is alátámasztja —, hogy a leírt formájukban is hasonló alakú és jelentésű *bak* és *balik* szavakat a szójegyzék vagy az annak az alapjául szolgáló gyűjtemény készítője tévedésből összevonta, és nem pedig az, hogy a *balik*-nak valaha is lett volna ’férfi szexuális partner, férj, élettárs’ jelentése.

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a *bak* szónak viszont valószínűleg volt nem szexuális partner értelemben vett ’ember, férfi’, sőt akár ’meglopandó áldozat’ jelentése is, legalábbis egy 1775-ös jegyzőkönyvi bejegyzésben ezt látjuk: „az embert *bakk* [...] neven hívják”.²⁴ Ebből azonban nem következik,

²³ A *balik* ’cinkos’ jelentését BÁRCZI is tévesnek gyanította (1942: 75), bár ő valószínűleg azért gondolta ezt, mert a *cinkos*-t ’gonosztevő(k) büntársa’ jelentéssel értelmezte.

²⁴ MNL HBML HbFl IV. A. 505/e., 16. doboz, № 14., 20r oldal.

hogy a *balik* nem csak ’meglopondó áldozat, nem zsvivány’ jelentésű volt. Sőt, ez inkább további magyarázat arra, hogy miért keverték össze a *bak* és a *balik* szavakat.

6. A *balek* szó származása, etimológiája bizonytalan (vö. EtSz. 1: 254–255, UjIdőkL. 3–4: 685, SzófSz. 14, TESz. 1: 228, EWUng. 1: 74).

6.1. Egyes vélemények szerint **személynévi** eredetű, és a **magyar** *Balek* családnév köznevesülésével keletkezett.²⁵ A Pallas nagylexikona 1893-ban megjelent második kötetében található anekdota szerint „az ötvenes [1850-es] években egy *Balek* nevű birtokos járogatott be Budapestre s meg-megvacsoráztatta jogász öcscse jó barátait; ezek aztán folyvást tudakolták, mikor jön el megint *Balek*” (Pall. 2: 526; ugyanezt közli Révai 2: 494, TÓTH 1899, majd TÓTHot idézve JENŐ–VETŐ 1900: 56–57, és így gondolja KARDOS 1940: 52 is).

A személynévi eredet a 19. században elterjedt feltevés lehetett, SZARVAS GÁBOR szintén a „vezetéknévekből köznevekké” vált szavak (*pecsovics, klopec-ki*) közé sorolja a *balek*-ot (SZARVAS 1892: 575), majd később, 1914-ben az EtSz. sem utasítja el ezt a lehetőséget (1: 254), miként HAJDÚ MIHÁLY is valószínűsíthetően magyar eredetű szóként a „köznevesült személynevek [...], tehát az argó belső szóteremtésének eredményei” között említi a *balik*-ot (HAJDÚ 1968: 102).

Ez a — miként TÓTH BÉLA fogalmazta — „anekdotás eredet” azonban, „csak szóbeszéd” (TÓTH 1899). A TESz. egyértelműen téves magyarázatnak tartja a családnévi származtatást (TESz. 1: 228), ami KISS LAJOS szerint figyelmen kívül hagyja a kronológiát (ne feledjük, a *balik* már a 18. század végén adatolható), és reális alapja pusztán annyi van, hogy a „*Balek, Bálek* családnév valóban létezik” (KISS L. 1963: 175). A vélhetőleg szláv eredetű, talán a *Baltazár* személynévből képzett név egyébként a Forebears oldal adatai szerint a közép-európai országok közül Csehországban és Szlovákiában a leggyakoribb (<https://forebears.io/surnames/balek>). Magyarországon a 17. század után tűnt fel, legalábbis rá vonatkozó adatok a régi magyar családnevek között nem kerültek elő (vö. RMCsSz.).

6.2. Szintén kevésbé meggyőző az a magyarázat, amelyik a *balek*-ot az **olaszból** eredezteti. KÖRÖSI szerint lehetséges, hogy a *balek* összefügg a következő olasz szavakkal: „vel. *bale-co*: ol. *balocco* (vel. *balu-co*) és *baiocco* tökfilkó, fajankó: ol. *badalucco* u. a.: **badaluca-re* néz, ügyel (a vel. *baleco* kancsal-t is jelent; *balucar* bambán néz): *badare* vigyáz, ügyel” (KÖRÖSI 1914: 18). Az EtSz. KÖRÖSI adataiból az olasz *balocco* (= velencei olasz *balùco*) ’tétlenül járkáló, ténfergő ember, szájhős, bolond, semmirekellő’ szóval való egybevetést figyelembe vehetőnek tartja (EtSz. 1: 254–255, ehhez KÖRÖSI megjegyzése: 1918: 226). MARIÁNOVICS az EtSz.-ral ellentétben nem zárná ki a vel. ol. *baleco* ’tökfilkó’-t sem (MARIÁNOVICS 1917: 20).

A fenti véleményekkel szemben KARINTHY a nem bizonyosan olasz eredetű szavak közé sorolja a *balek*-ot (KARINTHY 1947: 39), a TESz. pedig egyértel-

²⁵ A *balek* magyar közszói származását (< *balfasz, balga* + *-ek*) nem veti fel a szakirodalom.

műen tévesnek minősíti a *balek*-nak az olasz *balocco* 'semmiházi, naplopó' szóval való összevetését (TESz. 1: 228), minden bizonnyal KISS LAJOS megálla-pítására támaszkodva, aki hangtani, jelentéstani és művelődéstörténeti nehé-zégekre figyelmeztet az olasz származtatással kapcsolatosan (KISS L. 1963: 176).

6.3. Pusztán az említés szintjén és források megadása nélkül ír még az EtSz. az **oroszból** való átvétel lehetőségéről is: „Mások szerint az or. *balýkь* (,gedörtes stőr- oder hausenrücken' PAWL.; ,gedörter stockfisch' BERN. EtWb. 41 < tör. *balýk*, *balik* ,fisch') szóból, amely állítólag ,gimpel' jelentéssel élne az oroszban is” (EtSz. 1: 254).²⁶ Azaz a török 'hal' jelentésű szó átkerülvén az oroszba, ott nemcsak 'száritott (tok-, tőke-)hal' jelentésben volt használatos, hanem kiala-kult 'tökfilkó, balek' jelentése is, és ezt vette volna át a magyar nyelv. Ezt az el-képzést tudtommal semmilyen orosz adat nem erősíti meg, és a 18. századi vagy az előtti orosz–magyar nyelvi kapcsolatok se valószínűsítik, hogy az oroszból került volna a magyarba a *balik*. (A 'hal' → 'tökfilkó, balek' jelentés-változás viszont könnyen elképzelhető az oroszban, még ha erre nincsenek is adataink; ehhez lásd a 6.6.4. pontban írottakat a 444–446. oldalon.)

6.4. Szintén minden magyarázat nélküli származtatásnak tekinthetjük, hogy a Jewish Budapest című könyv a magyar nyelv héber és jiddis jövevényszavai fe-jezetében felsorolja a *balek*-ot is, ezzel nyilvánvalóan arra utalva, hogy a ma-gyar szó **jiddis** eredetű, végső forrásként pedig a török *balik* 'hal' szót jelölik meg (FROJIMOVICS és mtsai 1999: 477). Ez a jiddis származtatás teljesen meg-alapozatlan, nem is találkoztam vele csak az említett könyvben (illetve ebből át-véve felbukkan az interneten is). Még a kötet magyar nyelvű előzményében, A zsidó Budapest című könyv „Jövevényszavak a héberből vagy jiddisből” fejeze-tében sem sorolják fel a jiddis kölcsönszavak között a *balek*-ot (FROJIMOVICS és mtsai 1994: 645–649). A *balik*-ot ugyanakkor megtaláljuk a könyv egy másik helyén: „A legmérgeesebben vitatott kérdések egyike az volt, hogy a tok (*balik*) fogyasztható-e” (FROJIMOVICS és mtsai 1994: 94). Ebből láthatjuk, hogy a ma-gyarországi jiddisben megvan a *balik* szó, ami azonban 'száritott tokhal'-at je-lent, és ami bizonnyal nem más, mint a török eredetű orosz *балык* 'ua.' átvéte-le.²⁷ Arról viszont nem tudok, hogy a jiddisben lett volna 'tökfilkó' jelentése a *balik*-nak. Márpedig a magyar *balek* előzménye csak olyan szó lehetett, aminek

²⁶ Egyéb forrás híján felvetődik, bár biztosra korántsem vehető, hogy az EtSz. a Pall. követke-ző mondata alapján fogalmazta meg ezt a véleményét: „Mások úgy sejtik, hogy a török *balik* «hal» szóból ered, melyet az oroszok «stockfisch» értelemben használnak” (Pall. 2: 526).

²⁷ Vélhetőleg speciális elkészítési módjának köszönhetően mint orosz (eredetű) ételt (sózott, levegőn száritott halfilé, elsősorban tokhal hátrésze) sokfelé ismerik az orosz *балык*-ot, ezért a végső soron török eredetű orosz szó több európai nyelvbe is (legalábbis az ingyencék nyelvébe) be-került. Az oroszsal egy birodalomban beszélt ukránon (*баллик*) és lengyelen (*balýk*) kívül számos európai nyelvben (angol, spanyol, német, francia, cseh) az oroszsal azonos jelentésben megtalál-juk a *balýk*-ot, a románban a *balic*-ot, a görögben a *μπαλικ*-ot.

'naiv, becsapható ember, tökfilkó' volt a jelentése, hiszen arról nincs tudomásunk, hogy a 18. század táján ismerték és *balik*-nak hívták volna az oroszosan elkészített szárított halat a magyarban. Ilyen formán a jiddis eredet lehetőségét teljes bizonyossággal elvethetjük.

6.5. Nem említik etimológiai szótáraink, és a megjelent szakirodalom sem a *balek* szó **német** tolvajnyelvi eredetének lehetőségét, amivel pedig — tekintettel a magyar argó nagyszámú német elemére — talán lehetne számolni. Igaz, látószólag a kronológiai érvek ellene szólnak ennek a származtatásnak, hiszen úgy tudjuk, hogy a német jövevényszavak száma a magyar tolvajnyelvben a 19. század második felében növekedett meg, akkor is elsősorban a (nagy)városi, két-nyelvű környezetben használt magyar tolvajnyelvben (KIS 1997: 282–285).²⁸ Valójában azonban már a 18. századi zsvány nyelv is több német (tolvaj)nyelvi jövevényszót tartalmazott (*kajzer* 'a zsványok alvezére', *coff* 'forint', *coltovál* 'fizet', *gagyi* 'arany', *hadová* 'elfecseg', *hantíroz* 'tagad', *plédez* 'szalad'). Tudjuk azt is, hogy a zsványok, vásári tolvajok nagy számban megfordultak, és akár hosszabb ideig is tartózkodtak például a két-nyelvű Pesten és Budán (V. S. 1906), úgyhogy efelől nézve semmi akadálya sem látszik annak, hogy a német tolvajnyelvből próbáljuk megmagyarázni a *balek* szó eredetét.

A magyar szleng kutatói közül ZOLNAI BÉLA volt az, aki tervezett jassz nyelvű etimológiai szótárának kéziratosa cédulái szerint úgy vélekedett, hogy a *balek* közvetlen és konkrét rokonait a rotwelschben kell keresni (ZOLNAI 1950: Ms 4145/16). Mint felhívja rá a figyelmet, a német és a magyar tolvajnyelvben feltűnően sok *bal*- kezdetű szó van a legkülönbözőbb jelentésekkel, és ezek közül kiemelkedik az 'ember' jelentésű szavak csoportja. Ez a szócsoport keletkezését a régi német tolvajnyelvből ismert *Bal* 'ember' [< jiddis *baal* 'ember, úr' (POLZER 1922: 6, WOLF 1985: 41)] szónak köszönheti, amely számos összetétel előtagjaként fordul elő.²⁹ Rendkívül feltűnő azonban — teszem hozzá ZOLNAI

²⁸ A Magyarországon beszélt német tolvajnyelvről már az 1780-as évek óta vannak adataink (vö. KIS 2001, HOFFMANN–KIS 2009), majd a 19. század második felében egyre több helyen találunk rá adatokat (KIS 2022, BpTolvny., THIELE 1882, BERKES 1888: 145–156, 167–176, 178–180).

²⁹ ZOLNAI példáit POLZER szótárából veszi, ahol efféle szavakat találunk a német rotwelschből: *Bal*, *Bal chochem*, *Bal cholem*: ein Mann, einer Beamter, der die Gaunergeheimnisse kennt, gefürchteter Kriminalbeamter, *Bal Mischpet*: Untersuchungsrichter, *Bal Schochad*: bestechlicher Mensch, *Balaska*: Anführer, *Balatz*: Richter, *Balbos*: Wirt, Hausherr, *Balchochem*: Beamter, der die Gaunersprache kennt, gefürchteter Kriminalbeamter, *Balderschmei*: Leiter der Strafbehörde, Untersuchungsrichter, *Baldewerer*: Auskundschafter, Angeber, Anführer bei einem Diebsunternehmen, *Baldower*, *Baldowerer*: Auskundschafter, Angeber, Anführer bei einem Diebsunternehmen, *Balhe*: Lärm, Überraschtwerden, Verdruß, *Balhei*: der zu Bestehende, *Balitschöcherer*: Zechpreller, *Ballmach*, *Ballmacher*: Soldat, *Ballmasematten*: Anführer einer Diebsbande, *Bal-mischpet*: Untersuchungsrichter, *Ballspieße*: Wirt, *Balverschmai*: Untersuchungsrichter, *Balm*, *Balmach*, *Balmachom*: Soldat, *Balmasematten*: Anführer einer Diebsbande, *Balmilchome*: Soldat, *Balverschmai*: Untersuchungsrichter (POLZER 1922: 6–7).

A magyar tolvajnyelvben az államrendőrség által kiadott 1911-es szótár a következő ide vonható *bal*- kezdetű szavakat közli: *Bal-agole*: megbízható fuvaros, a ki bucsura, vásárra elviszi a

gondolataihoz —, hogy a *Bal*-lal összetett szavak szinte kivétel nélkül pozitív értékjelentésűk, valamiféle tekintéllyel bíró emberre vonatkoznak (pl. 'bűnügyi nyomozó', 'bíró', 'vizsgálóbíró', 'háziúr', 'tolvajvezér', 'katona'), talán egyetlen kivétel a 'meglopandó személy' jelentésben is használt *Balhei* 'der zu Be-stehende' (POLZER 1922: 6, WOLF 1985: 42).

ZOLNAI BÉLA úgy gondolta, hogy vagy a *Bal* 'ember', vagy a *Balhei* 'meglopandó személy' szóból a gyakori *-ek* végződésel (lásd a 17. lábjegyzetben) ellátva jöhetett létre a magyarban a 'könnyen félrevezethető' jelentésű *balek*.

ZOLNAI elképzelése viszonylag meggyőző, azonban van egy gyenge pontja: nem magyarázza meg a szó története szempontjából elsődleges *balik* alakot, jól lehet — ma már tudjuk — az adatok mind arra mutatnak, hogy *balik* a korábbi forma, és ebből alakult ki a *balek*. ZOLNAI a *balik*-kal kapcsolatosan annyit jegyez meg, hogy ez talán nem is tartozik a *balek*-hoz. Félreértésének legfőbb oka az lehet, hogy ő 'cinkos', azaz vélhetőleg 'büntárs' jelentésüként értelmezte a *balik*-ot. Ebben nyilvánvalóan tévedett (lásd a 433. oldalon írottakat), így viszont a *balek*-nak a német tolvajnyelvből való származtatása sem tekinthető jó megoldásnak, legalábbis addig, amíg újabb adatok, érvek elő nem kerülnek.

6.6. A *balek* a jelenleg legvalószínűbbnek tartott magyarázat szerint végső soron az **oszmán-török** *balik* 'hal' szóra vezethető vissza. Ez az elképzelés korántsem új, már a 19. században is megfogalmazták, majd végül KISS LAJOS 1963-ban írott, mindmáig legalaposabb szófejtése óta (KISS L. 1963: 175–177) etimológiai szótáraink kizárólag ezt a nézetet képviselik. Ennek az okfejtésnek is vannak hiányosságai, leginkább az, hogy nem mutat fel sem 18. századi vagy az előtti, sem újabb adatokat a *balik* szó török nyelvbéli 'balek' jelentésére, és nem tud beszámolni arról sem, hogy miként kerül a szó a magyarba, nem világos a szó közvetlen forrása, így nem tudjuk, hogy kell-e közvetítő nyelvvel számolnunk (TESz. 1: 228).

Azt ugyan nem ígérhetem, hogy ezeket a hiányosságokat a továbbiakban mindet pótolni tudom, de a kérdés ezen részéhez is szeretnék néhány adalékkal szolgálni.

tolvajokat és elszállítja a lopott tárgyakat, *Bal-aske*: lopásoknál a vezető, *Bal-masamatten*: lopásoknál a vezető, *Bal-bais*: háziúr, szobaur, vagy bérlő, *Bal-baisste*: háziasszony, vagy vendéglősné, *Bal-bóz*: ostoba, buta. Ezzel a szóval jelzik többször a háziurat, háztulajdonost is. Jelenti még: szolgabíró, ítélőbíró, *Bal-hóhem*: különösen ügyes egyén vagy hivatalnok, a ki a tolvajok titkaiba be van avatva, *Bal-chof*, *Bal-hóf*: nagyon eladósodott egyén, *Bal-cholem*, *Bal-hólem*: álmódzó, reménykedő egyén, *Bal-davran*: szónok, a kinek képessége és jó beszédmodora van, *Bal-dowerer*: tolvaj ügynök, tervező, *Bal-hé*: láрма, *Bal-hei*: a megkárosított lármája, vagy a keresője, *Bal-machlaukess*: civakodó, megférhetetlen ember, *Bal-massematten*: rabló-, vagy tolvajbanda vezetője, rendező, a legnagyobb feladatok kivívója, *Bal-maure*: félénk, bátoratlan egyén, *Bal-mechome*: katona, őr, vagy hadfi, *Bal-schauchad*: megvesztegethető hivatalnok, *Bal-spiese*: vendéglős, vagy a ki tolvajoknak buvóhelyet ad és elrejtí őket, *Bal-stiese*: börtön- vagy fogházfelügyelő, *Bal-verschmai*: kihallgató, vagy előadó bíró (Állr. 11–12).

6.6.1. Mint említettem, a törökből való magyarázat a *balek* legrégebbi etimológiai közé tartozik, már a Pallas nagylexikona is megemlíti a családnévi eredet lehetősége mellett: „Mások úgy sejtik, hogy [a *balek*] a török *balik* «hal» szóból ered, melyet az oroszok «stockfisch» értelemben használnak” (Pall. 2: 526).

Sokkal részletesebben beszél erről a lehetőségről TÓTH BÉLA: „A *balek* a régi Pest kozákjainak nyelvéből származik, és *török* szó; jelentése: *hal*. Ezek a zavarosban halászó világcsalók hálnak tekintették a tapasztalatlan jámbort, ki hálójukba kerül, aztán ott hagyja a pénzét. Erre vall a *baleket fogni* szólás is. A régi Pesten meg ezelőtt hatvan-hetven évvel [azaz 1830-1840 táján] is sűrűn fordultak meg a levantei szélhámosok, hamis kártyások és egyéb imposztorok. Sok nyelvet tudtak, de maguk között gyakran éltek török szókkal, hogy az »avatatlanok« ne értsék. E levantei tolvajnyelv szava a *balek*: hal. Egy ismerősünk konstantinápolyi játékházakban, korcsmákban gyakran hallotta e műkifejezést görög embernyúzó szájából.”³⁰ (TÓTH 1899; TÓTH szövegét egészében idézi JENŐ–VETŐ 1900: 56–57).

TÓTH BÉLA Pesti Hirlapban szerkesztői üzenetként megjelent magyarázata logikus, zárt gondolatmenetet alkot, azonban „Súlyos fogyatékosága e máskülönben tetszetős magyarázatnak, hogy bizonytalan, ellenőrizhetetlen megfeleléssal alapszik” (KISS L. 1963: 176), továbbá nem magyarázta meg azt a tényt, hogy a *balek* nem az 1800-as évek második harmadában tűnt fel a magyarban, hanem bő fél évszázaddal korábban. Nem tudni, hogy a nemzetközi bűnözés — különös tekintettel a levantei hamiskártyásokra — 1775 táján jelen volt-e már Magyarországon, és így átadhatták-e a szót magyar „kollégáink”.

A török származtatás egyébként — a levantei hamiskártyások helyett a szabadságharc utáni emigránsokat megjelölve a *balek* közvetítőiként — már 1869-ben előkerült: „A pesti egyetemen s általában mindennaposak e kifejezések: ki volt a *balek*? *baleket* fogtunk, *balekstosz* — melyek mind ügyetlenség-, esetlenség-, s gyávaságot jelzenek; kiválóan pedig azt szokták *balek*nek nevezni, a kit könnyű szerrel be lehet fenni, a ki prokurál, fizet s mások esznek-isznak. E műkifejezés 1849. óta dívik hazánkban, s a magyar kiköltözöttek által származott át Törökországból. A szónak tulajdonképeni értelme: halász. Minthogy pedig a halászok rendesen ügyetlen, esetlen nép szoktak lenni, könnyen átvitték azokra, kiknek a fapénz is jó, kik valami esetlenséget követnek el.” (PASZLAUSZKY 1869: 797). Ez a magyarázat szintén kronológiai problémákba ütközik, hiszen a megjelölt 1849 utáni időpont nem egyeztethető össze a *balek* 1775-ös első elő-

³⁰ Valószínűnek tartom, hogy KIRÁLY GYÖRGY szintén TÓTH BÉLA magyarázatát olvasta egykoron (esetleg JENŐ–VETŐ szótárában), csak elfeledkezett róla, amikor arról ír a Magyar Nyelvben, hogy egy német nyelvészeti munkában, amelynek címét nem jegyezte fel, olvasta, hogy „a levantei hamis kártyások nyelvén *balik* (~ török *balık*, hal) a hálójukba került vagy horgukra akadt kifosztható prédát jelent” (KIRÁLY 1916).

fordulásaival, de a török átadó alak kapcsán is téved PASZLAVSZKY, hiszen a *balek*-kal kapcsolatba hozható szó nem a 'halász' (*balıkçı*), hanem a *balık* 'hal', így a feltételezett metaforikus jelentésváltozás sem mehetett végbe az általa előadott módon.

6.6.2. KISS LAJOS — látva a fentebb áttekintett magyarázatkísérletek sikertelenségét — úgy gondolta, hogy a „holtponton álló kutatást csak új adatok felbukkanása, új szempontok felvetődése lendítheti tovább” (KISS L. 1963: 176). Ez a friss adat, ami alapján KISS a *balek* etimológiáját érdemesnek látta újból megvizsgálni, a bolgár diáknyelvi *балък* 'buta, ostoba' szó felbukkanása volt, amely a bolgárban — szemben a magyar *balek* bizonytalan eredetével — biztosan török jövevényszó. A bolgár *балък*-ra hamarosan kitérünk, előtte azonban járjuk körbe a *balek* török származtatásának kérdését!

KISS LAJOS (és nyomában etimológiai szótáraink) véleménye az, hogy aligha lehet kételkedni abban, hogy „a bolgár és magyar szó egymással összefügg és közös forrásra vezethető vissza. A *balek* a XVIII. század közepe táján vagy még korábban honosodhatott meg a zsványnyelvben. Ebben az időben a török birodalom még az egész Balkán-félszigetre kiterjedt, és északi határa a Szávánál és az Al-Dunánál volt. A magyarba azonban a *balek* nem feltétlenül magából a törökből, hanem esetleg valamely közvetítő nyelvből került át. A törökben a *balık* tolvajnyelvi 'balek' jelentése még nincs adatokkal igazolva. E kérdés vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy az argó szókincse jelentős mértékben egyezik valamennyi balkáni nyelv területén. Sajátos, a legkülönbözőbb eredetű szavakból összeállott balkáni eszperantó ez, a Balkán hivatásos bűnözői nemzetközi érintkezésének eszköze (vö. БОИЛ ИРНИК И КОРМИШ i. m. 3). Bizonyosra vehető, hogy a tüzetes kutatás a bolgár tolvajnyelvi *балък* megfelelőit is ki fogja mutatni több más balkáni nyelv eddig kevésbé ismert argójából.” (KISS L. 1963: 177).

6.6.3. Amint az lenni szokott a hosszú ideje lezáratlan, de viszonylag hihető megoldást kínáló magyarázatokkal, egy idő után a kérdőjelek megfakulnak, és a kutatók egyre inkább bizonyosságként kezdenek a feltételezésre tekinteni. Ezt látjuk akkor is, amikor legújabb etimológiai szótárunkban ezt olvassuk a *balek* 'könnyen rászedhető ember | Gimpel, Pimpf' szóról: „Oszmán-török, esetleg bolgár jövevényszó. | ≡ Oszm. *balık* 'hal; hamiskártyás áldozata'; — vö. még blg. (N.), (R.) *балък* 'ua.'. [...] Δ A 'hal' > 'áldozat (rablótámadásé, csalásé)' metaforikus jelentésváltozás indítéka abban rejlik, hogy a gyanútlan, könnyen kifosztható embert néma, gyámoltalan halhoz lehet hasonlítani; vö. még →*hal*². Az átadó nyelvet nem lehet pontosan meghatározni, mivel a balkáni nyelvek argójának szókincse jelentős mértékben egyezik.” (ÚESzWeb).

Ebben a szócikkben több nem kellően alátámasztott kijelentés is van, sőt, valójában csak azok vannak benne, ugyanis a szakirodalom korábbi, valószínűsítés-

get sejtető megfogalmazása helyébe anélkül léptek a biztos állítások, hogy ezeket újabb adatokkal bizonyították volna.

Egyrészt korántsem lehet azt kijelenteni, hogy a *balek* oszmán-török (esetleg bolgár) jövevényszó. Ez pusztán egy az egyelőre se nem cáfolt, se nem bizonyított magyarázatok közül. A *balek*-ot — maradvány a TESz. pontosabb megfogalmazásánál — sokkal inkább bizonytalan eredetűnek kell tekintenünk, amely „Valószínűleg oszmán-török eredetű, esetleg valamelyik más balkáni nyelv közvetítésével” (TESz. 1: 228, EWUng. 1: 74).

Másrészt az ÚESzWeb azt közli, hogy a *balık* a ’hal’ mellett a ’hamiskártyás áldozatá’-t is jelenti az oszmán-törökben, de erre semmilyen bizonyítékot nem hoz. Vélhetőleg azért nem, mert a szócikk írójának ugyanúgy nem álltak rendelkezésére ilyen adatok, miként KISS LAJOSnak sem, aki azonban erről nem mulasztott el tájékoztatni: „A törökben a *balık* tolvajnyelvi ’balek’ jelentése még nincs adatokkal igazolva” (KISS L. 1963: 177). Felhívja a figyelmet erre az adathiányra a TESz. is, amikor török ’a hamiskártyások áldozata, balekja’ jelentés mellett megjegyzi, hogy „megerősítésre szoruló jelentés az argóban” (TESz. 1: 228). Az ÚESzWeb ezen eljárása nemcsak elbizonytalanítja a szótár használatát abban, hogy mennyire megbízhatóak a benne olvasható etimológiák, de érthetetlen is, hiszen a szócikk szerzőjének — ellentétben a korábbi kutatókkal — némi utánajárással lehetősége lett volna megszüntetni ezt az adathiányt. A mai török szlengben ugyanis már valóban megtaláljuk a *balık* szót, ha nem is ’hamiskártyás áldozata’, hanem ’balek’ jelentésben: „**BALIK** i Kolayca kandırlıbilecek kimse, enayi, hödük” [**BALIK** fn Könnyen becsapható ember, balek, bunkó] (AKTUNÇ 1998: 52, lásd még ERSOYLU 2004: 77, ERSOYLU 2016: 383).

Nagyon örömteli, hogy ezek a mai török adatok rendelkezésünkre állnak, azonban bizonyító erejük a magyar *balek* származásának kérdésében elenyésző, ugyanis nem bizonyítják, hogy a törökben a *balık* szót már a 18. század közepén (vagy azt megelőzően) is használták a buta, együgyű emberek vagy a tolvajok, hamiskártyások áldozatainak megnevezésére. A magyar (tolvaj)nyelvbe viszont a *balek* — mint erről a jiddis eredet felvetődése kapcsán már szó volt — csakis ’kihasználható, naiv, buta ember; áldozat’ jelentésben kerülhetett be, ugyanis a magyarban a *balek*, *balık* sem manapság, sem a 18. század táján nem fordul(t) elő ’hal’ jelentésben. Sajnos a *balık* 18. századi vagy korábbi előfordulására a régi török argóban (melynek kezdetei egyes kutatók szerint valószínűleg a 17. századra tehetők: SYMEONIDIS 2001: 181) továbbra sincs adatunk; az általam átnézett szakirodalomban semmilyen nyomát nem találtam annak, hogy a régi török tolvajnyelvben létezett volna (vö. pl. MIKHAĪLOV 1930, STEINHERR 1932, HALİT 1934, WAGNER 1943), miként nem került elő a levantei lingua francát (igaz, elsősorban annak olasz és görög tengerészeti jövevényszavait) bemutató munkában sem (KAHANE és mtsai 1958). Mivel a „történeti szlengkutató alapvető problé-

mája — legyen szó bármelyik nyelv szlengjéről —, hogy viszonylag kis számban és csak a kései időkből állnak rendelkezésünkre nyelvemlékek, különösen olyanok, amelyeket egyértelműen (szerencsés esetben az egykori beszélők minősítése alapján is) a szleng valamelyik típusához kapcsolhatunk” (KIS 2022: 73), jó eséllyel ez a helyzet nem is fog változni, és ezután sem reménykedhetünk abban, hogy a *balik*-ra adatok kerülnek elő a 18. századi vagy korábbi török argóból.

Folytatva a sort: az ÚESzWeb alátámasztatlan kijelentései közé tartozik az is, hogy az „átadó nyelvet nem lehet pontosan meghatározni, mivel a balkáni nyelvek argójának szókincese jelentős mértékben egyezik”. Azzal természetesen egyet kell értenünk, hogy az átadó nyelvet valóban nem tudjuk meghatározni, az viszont meglehetősen ingatag talajon álló vélekedése legújabb etimológiai szótárunknak (és ugyanígy a TESz.-nek és az EWUng.-nak is), hogy „a balkáni nyelvek argójának szókincese jelentős mértékben egyezik”. Ez a megállapítás KISS LAJOS következő kijelentésének kritika és utánajárás nélküli átvétele: „az argó szókincese jelentős mértékben egyezik valamennyi balkáni nyelv területén. Sajátos, a legkülönbözőbb eredetű szavakból összeállott balkáni eszperantó ez, a Balkán hivatásos bűnözői nemzetközi érintkezésének eszköze (vö. БОИЛ ИРНИК и КОРМИШ i. m. 3). Bizonyosra vehető, hogy a tüzetes kutatás a bolgár tolvajnyelvi *балѣк* megfelelőit is ki fogja mutatni több más balkáni nyelv eddig kevésbé ismert argójából.” (KISS L. 1963: 177).

KISS LAJOS idézett gondolatainak egyetlen forrását sikerült azonosítanom, BOIL IRNIK és KORMIS hivatkozott munkáját. Ez a 26 oldalnyi szöveget tartalmazó könyvecske — melyben egy a különböző bűnözők típusairól és bűnelkövetési módjaikról szóló pár lapos fejezet és egy hosszabb elbeszélés mellett található a tarikat-, avagy aracsnyelv (тарикатския раскужъ, апашкия езикъ) szótára — nem igazán tekinthető nyelvészeti munkának. Az álnéven szereplő szerzők, miközben a kötet bevezetőjében hevesen mentegetőznek a feldolgozott téma illetlensége miatt,³¹ valóban említést tesznek valamiféle balkáni, az ott élő népek nyelvének keverékeként megszületett bűnözői „eszperantóról”³² (BOIL–KORMIS 1928: 3), azonban sem forrásokat, sem adatokat nem adnak elejtett megjegyzésükhöz.³³ Állításaikra igazolást máshol sem igazán találtam, minden

³¹ Ez rendkívül elterjedt attitűd volt a korai tolvajnyelvi vizsgálatokban (vö. KIS 2013: 239–240).

³² „За Балканиѣтѣ — апашитѣ имать свой общъ езикъ. Той е единъ видъ есперанто за повечето балкански държави. Думитѣ му сж една смѣсница отъ езицитѣ на всички народи населяващи този край, като не липсватъ въ него и думи отъ индийски, цигански, египетски и други произходъ.” [A Balkánon a tolvajoknak saját közös nyelvük van. Ez egyfajta eszperantó a legtöbb balkáni országban. Szavai az ezen a vidéken élő összes népek nyelvének keverékei, és nem hiányoznak belőle az indiai, cigány, egyiptomi és más eredetű szavak sem.] (BOIL–KORMIS 1928: 3).

³³ A kötet alcíme és az előző lábjegyzetbeli idézet első mondata ugyan utalhat arra, hogy maga az itt közölt szójegyzék ezt a közös tolvajnyelvet tartalmazza. Ennek azonban ellentmond, hogy a szótár szavainak nagy része ott szerepel SZTOJKOVnak a szófiai tarikatnyelvet mint diákszlenget feldolgozó munkájában (vö. SZTOJKOV 1946: 67–72). Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a

kutakodásom ellenére nem került elő egyetlen olyan munka sem, amely a balkáni (beleértve a délszláv nyelveken kívül az albán, a görög és a román) nyelvek jelentős mértékben egyező argójából példákat említene.³⁴

Annak sem találtam nyomát, hogy a bolgár tolvajnyelvi *балѣк* megfelelőit „több más balkáni nyelv eddig kevésbé ismert argójából” ki lehetne mutatni. Az általam átnézett szótárak, cikkek alapján úgy tűnik, a bolgáron kívül a Balkánon beszélt további nyelvek közül egyedül a szerbhorvátban lelhető fel (mint erről VUKOV RAFFAI ÉVÁTÓL értesültem, a szerbben sem általánosan, valószínűleg inkább a boszniai, esetleg dél-szerbiai területeken) egy török *balık*-ból származó szó, a *bàluk* (ŠKALJIĆ 1966: 119; vö. LOKOTSCH 1927: 18, STACHOWSKI 2014: 1206), de ennek csak a ’hal’ jelentése van adatolva, a szó ’balek’ értelemben való használatát sem a köznyelvi, sem a tolvajnyelvi és szlengszótárak nem tartalmazzák (vö. ANDRIĆ 1976, SABLJAK 1981, VIDOVIĆ 1990, GERZIĆ–GERZIĆ 2002, IMAMI 2003, GERZIĆ 2012).

6.6.4. Annak kapcsán, hogy a török szlengszótárakban immár előkerült a *balık* régóta keresett ’becsapható ember, balek’ jelentése, felvetődik a kérdés, hogy a bolgár *балѣк* ugyanezen jelentése ebből a török szlengszóból származik-e, azaz a bolgárba a *balık* (egyszeri vagy ismételt átvétellel, de) mindkét jelentésével átkerült.

Mivel a szlengnek egyik közismert jelensége az analóg gondolkodáson alapuló szóalkotás, minek következtében a „hasonló asszociációkat keltő dolgoknak számos szlengben van azonos vagy hasonló elnevezése” (KIS 1991: 90–91), valójában semmi okunk azt feltételezni, hogy a *балѣк*-nak a bolgár tarikatszlangban (nem argóban, majd diáknyelvben!) felbukkanó ’kifosztásra kiszemelt ember, áldozat; buta, ostoba’ jelentése a törökből származik. Sokkal valószínűbb, hogy a két nyelvben ezek a jelentések önálló fejlemények, és még az is nagyon könnyen elképzelhető (az előkerült adatok — bolgár: 1928, török: 1998 — legalábbis erre mutatnak), hogy a bolgár *балѣк* ’balek’ jelentése hamarabb alakult ki, mint a török *balık*-é. Ráadásul a bolgárban a ’hal’ → ’kifosztható áldozat’ jelentésváltozás „nem csupán a *балѣк* szón, hanem annak szinonimáján, az erede-

tarikatszlangot mint egy Szófia nyugati részén, elsősorban a fiatalok által az 1920-as években kifejlesztett, kreatív szójátékokat tartalmazó, az utcai folklór részeként kialakult iskolai szlangot tartja számon a szakirodalom, és nem a bűnözők tolvajnyelveként (ANGELOV 2014: 2186, 2189–2190).

³⁴ Nem említik a közös tolvajnyelv (egykori) létezését sem a szláv (MOKIENKO–WALTER 2014), sem a szerb-horvát-bosnyák (HINRICHS 2014) nyelvek szociolektusait áttekintő újabb írásokban, és nem találtam rá utalást JAGIĆ (1895) alapműnek számító könyvében sem. Az egyetlen megerősítő adat egy az albán argó aromán elemeiről szóló írás bevezetőjében került elő, ahol arról esik szó, hogy a délkelet-európai nyelvek közötti intenzív kapcsolat és kölcsönhatás a legkézzelfoghatóbb és legdinamikusabb formában az argók között figyelhető meg, továbbá hogy a Balkánon beszélt tolvajnyelvek kölcsönzéseinek forrása, valamint a kölcsönszavak által meggett kerülőutak, az egyes argókba való eljutásuk módja feltűnően változatos. A fő forrásnyelvek a görög, a szláv nyelvváltozatok, a török, a romani nyelvváltozatok, valamint a román nyelvváltozatok, különösen az aromán (PRIFTI 2012: 245–246).

ti szláv *puđa* 'hal' szón is végbement: bolgár argó *puđa* 'kifosztható áldozat' [...]. E tény összhangban van a csoportnyelveknek azon szemantikai törvényszerűségével, hogy valamely szó jelentésének megváltozása rendszerint magával vonja szinonimái jelentésének megváltozását is." (KISS L. 1963: 176).

„A 'hal' → 'kifosztható áldozat' jelentésváltozás indítékát — mint erre KISS LAJOS rámutatott — abban a szemléletben kereshetjük, amely a könnyen horogra csalható és kifosztható, gyanútlan embert a merev szemmel néző és hangot adni nem tudó, gyámoltalan halhoz, a minden hájjal megkent hamiskártyást vagy zsebmetszőt pedig a hálóját kivető halászhoz hasonlítja. Ugyanezt a szemléletet tükrözi — teszi hozzá KISS LAJOS — a német tolvajnyelv *Fischer* 'tolvaj', *fischen* 'lop' szava is³⁵ (S. A. WOLF, Wörterbuch des Rotwelschen. Mannheim, 1956. 98)" (KISS L. 1963: 176).

Ez a jelentésváltozás azonban egyáltalán nem ritka a nyelvekben, és természetesen nem szükséges hozzá, hogy a változásban más nyelvek is szerepet játszanak. A legnagyobb számban az angol *fish* (tkp. hal) szó esetében állnak rendelkezésünkre a vizsgált jelenséget illusztráló adatok: *fish* 'aki olyan játékot játszik, ahol nincs esélye a győzelemre'³⁶ (BEALE 1992: 158), 'balek, bunkó' (DÉCHARNÉ 2000: 60), 'buta ember, hülye' (ANDRÁS T.–KÖVECSÉS 1991: 92, TAKÁCS 2002: 108), 'újonc, kezdő, tapasztalatlan' (BEALE 1992: 158), 'új rab a börtönben' (GREEN 1984: 94, MORTON 1989: 59). WENTWORTH és FLEXNER amerikai szlengszótárában sorjáznak az idevonható jelentések: *fish* 'újonc, kezdő, tapasztalatlan dolgozó', 'ostoba ember, balek, áldozat, olyan személy, akit könnyű irányítani vagy uralkodni felette', 'olyan fiú, aki nem tagja egy utcai bandának, akit egy utcai banda nem kedvel, és valószínűleg meg akarja verni', 'elítelt' (WENTWORTH–FLEXNER 1975: 184).

Itt említhetjük meg az angol *gudgeon* 'az Eleotridae családba tartozó, gyakran csalinnak használt hal' → 'könnyen becsapható, hiszékeny' szót (GROSE 1963: 173–174, PARTRIDGE 1961: 359, GREEN 2000: 543), de még a 'balek, palimadár, balfasz' jelentésben egyik legelterjedtebb, az amerikai angolban 1836 óta ismert *sucker*-t is ide vehetjük, amelynek töve végső soron ugyan a szexuális értelemben is használt 'szív, szop' jelentésű *suck* igére vezethető vissza, viszont a szlengbeli 'becsapható ember' jelentése a szája alakjáról *sucker*-nek nevezett, az éves vándorlásuk során könnyen kifogható halak nevéből származik.³⁷

³⁵ KISS LAJOSnak ezzel a KOSZTOVTól átvett gondolatával (KOSZTOV 1961: 142), ami a 'hal' → 'együgyű, naiv ember, becsapható, kihasználható személy, kifosztandó áldozat' metaforikus jelentésváltozáshoz kapcsolja a német tolvajnyelv *Fischer* 'tolvaj' (tkp. halász) és *fischen* 'lop' (tkp. halászik) szavát, nem okvetlenül kell egyetértenünk, ezek a szavak ugyanis akár a tolvajlás egyféle módszerére is utalhattak keletkezésükkor, vö. *horgász* 'tolvaj, aki a nyitott ablakon keresztül lop', *horgászni* 'nyitott ablakon keresztül lopni' (SZIRMAY 1924: 29).

³⁶ Vö. *fish* 'pókerban a „pókercápák” áldozata' (<https://english.stackexchange.com/questions/23372/thieves-words-for-their-victims>).

³⁷ https://www.etymonline.com/word/sucker#etymonline_v_22301

A sort más nyelvekkel is folytathatjuk. A spanyolban az *estar pez* (tkp. halnak lenni), annyit tesz, hogy 'semmit sem tudni, minden tudásnak híján lenni' (Clave 2006: 1503), a német *Fisch* pedig Selmeceen volt a *balek*, azaz az elsőéves akadémista régi neve, akit azért neveztek így, mert „ugyan olyan, mint a hal: némán tátog, és bután néz, s így senki sem érti, hogy mit akar” (BalekTud. 88). Még a német *Bakfisch* (> m. *bakfis*) is idevonható, ugyanis a „német szó eredetileg fiatal, sütésre különösen alkalmas halakat, majd a diáknyelvben éretlen egyetemi hallgatókat jelölt” (TESz. 1: 223).

A magyarban is van adat a *hal* ide illeszkedő jelentésére: a budapesti lóversenypályák nyelvében a *hal* jelentése „újsütetű”, azaz 'tapasztalatlan, kezdő ember' (Népszabadság 1963. március 31. 10; a TESz. tévesen III. 30.-at közöl a lap megjelenési dátumaként).

Mindebbe a sorba jól illeszkedik a bolgár *балък* és a török *balık* jelentésváltozása. A *balık* esetében azonban az is elképzelhető, hogy a szó 'könnyen becsapható ember, balek' jelentése nem is közvetlenül a 'hal' jelentésből alakult. A *balık*-nak ugyanis a 'könnyen becsapható ember' mellett van még egy közismert jelentése: 'férfi nemi szerv, pénisz' (ERSOYLU 2004: 77, LAUT 2005: 102). Ezt figyelembe véve a következő jelentésváltozást is el lehet képzelni: *balık* 'hal' → 'hímvesző' (amely fickándozik, mint a hal) → 'könnyen becsapható ember' (vö. m. *fasz* 'férfi becsmérő megnevezése', *hülye fasz*, *szerencsétlen fasz*; vö. még *balfasz*, *faszi*).

Könnyen lehet, hogy a bolgár és a török 'naiv, becsapható ember, áldozat' jelentések nemcsak hogy külön, de nem is azonos módon alakultak ki. Mindez természetesen nem befolyásolja a török *balık* > magyar *balek* kölcsönzés feltételezésének lehetőségét, se nem erősíti, se nem gyengíti azt.

6.6.5. Az egyetlen új érv, amit a török > magyar átvétel mellett felvethetünk — mivel konkrét adataink a török és a magyar tolvajnyelv 18. századi érintkezésére továbbra sincsenek —, az a *balek* szó egykori argóbeli „ellentettje”, a *zsi-vány* '(vásári) tolvaj, bűnöző' szó esetleges török származása.

Mint erről dolgozatomban elején szó volt, a bűnözők számára a világ két ellentétes, egymást kizáró részre oszlik, a MI-re és az ŐK-re, ezért számos tolvajnyelvben megtaláljuk a csoporthoz tartozók (a „tudók”, az okos, ügyes *hó-hem*-ek) és a nem a csoporthoz tartozók (a „tudatlanok”, a buta, ügyetlen *frájer*-ek) elnevezését.³⁸ Mivel ezek a fogalmak kölcsönösen feltételezik egy-

³⁸ Vö. *hóhem* 'ravasz, okos, ügyes', *hóhemfű* 'tolvaj', *hóhemnyelv* 'tolvajnyelv' (SZIRMAY 1924: 28, 29). Ugyanezt a szembenállást láthatjuk a bolgár tarikatszlangban is. Itt a *тарикат*-nak (vö. *тарикатъ* 'ravasz, ügyes, okos': BOIL-KORMIS 1928: 12) vagy *звол*-nak nevezett „okos fiú”, „okos gazember” áll szemben „ellentétével”, a *балама*, *будала*, *балък*, *залухав*, *риба*, *ка-nym* nevet viselő „ostoba áldozattal” (ANGELOV 2014: 2191). SZTOJKO SZTOJKOV az 1930-as és 1940-es évek tarikatszlangját a társadalmi dialektológia módszereivel leíró munkájában a 'hülye, naiv, ügyetlen' fogalmára 51 szlengszinonimát (köztük a *балък*-ot) sorol fel (SZTOJKOV 1946: 9).

mást, elképzelhető, hogy azonos etimológiai rétegből származnak, együtt kerülnek be egy-egy argó szókincsébe. Ha ez igaz a *balek* és a *zsvány* szóra is, akkor esetleg ez adalék lehet e szavak származásának eldöntéséhez.

18. századi zsványnyelvi szójegyzékeinkben és az ezeket tartalmazó törvénytörvényes iratokban a *zsvány* szó egyértelműen a vásári tolvajok önnevezéseként tűnik fel a valószínűleg ugyanezt jelentő *nyalavi*³⁹ mellett. 1775: Tolvaj — *Zsvány* (EgriSzj.I-1, EgriSzj.I-2, EgriSzj.I-3), *Zsvány* — Tolvaj (EgriSzj.II), *Zsvány* — tolvaj (EgriSzj.III), 1776: *Zsvány* — Tolvaj (BöszSzj.I), 1782: '*Sivany* — Tolvaj (BöszSzj.II-1), *Sivany* — Tolvaj (BöszSzj.II-2). A *zsvány*-ra nem ezek az első adatok, megelőzi őket egy 1569-es előfordulás: „ő neki is a *zsván* latornak írtam volt” (TESz. 3: 1222).

A *zsvány* szó a TESz. szerint vitatott, az ÚESzWeb szerint bizonytalan eredetű. A TESz. első lehetőségként a *silány*, N. *sivány* 'hitvány' szó alakváltozataként tekint a *zsvány*-ra, „amely 'mihaszna, hitvány rongy ember' → 'tolvaj' jelentésben állandósult” (TESz. 3: 1222). Az ÚESzWeb a *silány* szóval való etimológiai viszonyt szótörténetileg kevésbé tartja valószínűnek, hajlik inkább a TESz. által másik lehetőségként felvetett török eredeztetésre, mely szerint a szó az „oszmán-török *civān* 'csinos, szép fiatalember' (< perzsa *javān* 'fiatal; fiatalember, legény') átvétele” (TESz. 3: 1222; ugyanígy PRÖHLE 1911). A török szót KÚNOS IGNÁC oszmán-török nyelvkönyve *živān* alakban és 'legény, ifjú' jelentéssel tartalmazza (KÚNOS 1905: 478). Magyarországon a *zsvány* török személynévként is adatolva van: „Hongr. *Zuian* [recte *Ziuan*] *beg* (1588–89 BékésOkl. II, 197, 198); *Czuvan Mehemet passa* (1639 RGyLev. 549); *Dsivén bej* (1655 MonOkm. XXIII, 231); *Csiván bék* (1656 MonOkm. XXIII, 418)” (KAKUK 1973: 95).

Az ÚESzWeb szerint a „származtatás nagy mértékű gyengéje abban áll, hogy az oszmán szó jelentése a magyarban nem adathozható”, és emiatt egy pejoratív jelentésváltozást kell feltételeznünk, ami természetesen nem példa nélküli a nyelvtörténetben. Az ÚESzWeb véleményét azonban figyelmen kívül hagyhatjuk, ha abból indulunk ki, hogy a *zsvány* a magyarba a bűnözők egyféle önnevezéseként került be. Az önnevezések, legyenek ezek népnevek⁴⁰ vagy

³⁹ A *nyalavi* a 18. szójegyzékek adatai szerint 'újonc; a legjobb új zsvány' jelentésű: Novitius, vagy is új tamadás — *Nyalavi* (EgriSzj.I-1), *Nyalavi* — Új Tolvaj (EgriSzj.II), *Nyalavi* — az új zsványok között legjobb zsvány (EgriSzj.III). Az ugyanezekben a szójegyzékekben található *nyalavinylv* 'zsványnyelv' szó ellenben azt valószínűsíti, hogy a *nyalavi* általában 'zsvány, vásári tolvaj' jelentésű volt, emiatt volt erősen pozitív az értékjelentése is. Vö. ezzel: „Nincs Racz Országig olyan híres *Nyalavi*, azaz olyan híres nagy Tolvaj, mint eő” (MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó).

⁴⁰ A népnevek egy jelentős része 'ember' jelentésű szavakból származik. Ez az ősi etnocentrikus szemlélet azt mutatja, hogy az elnevezett közösségben csak a közjüket tartozókat tekintették embernek. Ugyanezt figyelhetjük meg az orosz bűnözők önnevezésében is, akik a *вор*, *блатной* mellett magukat *человек*-nak, tkp. 'ember'-nek nevezik (FENYVESI 2001: 492–493). Vö. „A *frajer* a nem tolvaj, azaz a nem Ember (így, nagybetűvel)” (SZOLZSENYICIN 2018. 1: 563; vö. SZILÁGYI Á. 1989: 219).

egy csoport tagjainak saját megnevezései, nem szoktak pejoratívak lenni. Ebből egyrészt következik, hogy nem valószínű, hogy a *zshivány* mint önelnevezés a *silány*-ból származzon, de következik az is, hogy a *zshivány* török előzményének (különösen ha feltesszük, hogy a *zshivány* a török tolvajnyelvből került át a magyar zshiványok nyelvébe) pozitív értékjelentése volt. KAKUK ZSUZSA a személynévként használt török *Zshivány*-ok esetében egy 'fiatal, kedves' → 'személynév' jelentésváltozásról ír; ehhez vö. szerbhorvát *adživan* 'kedves, kedvenc' (KAKUK 1973: 95). A 'fiatal, kedves, kedvenc' jelentés tökéletesen megfelel annak, aminek egy bűnözői csoportba tartozást kifejező pozitív értékjelentésű önelnevezésnek meg kell felelnie, hiszen kiemeli a tolvajoknak a nem bűnözőkkel szembeni kiváló tulajdonságait.

Amennyiben a *balek*-ről és a *zshivány*-ról bebizonyosodna, hogy egyszerre kerültek be a magyar nyelvbe (sőt esetleg az is kiderülne, hogy a magyarban meglévő jelentések a régi török argóban is megvoltak), akkor ez a magyar szavak török származását szinte teljesen bizonyossá tenné. Erről azonban nincs szó, a *zshivány* és a *balek* származásának összekapcsolása egyelőre nem több pusztá feltételezésnél.

6.7. Mivel vizsgált szavunk etimológiájában KISS LAJOS 1963-as szófejtése óta tartja magát az a lehetőség, hogy a *balek* **bolgár** közvetítéssel, illetve bolgár jövevényszóként került be a magyar nyelvbe, és ilyen módon története szorosan összefügg a bolgár *балък*-kal, érdemes erre a szála is kitérnünk.

6.7.1. A bolgár nyelv *балък* szava után nyomozva kerestem meg MIRA KOVACSEVÁT, a Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetem Angol-Amerikai Tanszékének szlengkutatással is foglalkozó professzorát, hogy etimológiai szótáraink évtizedekkel ezelőttről származó tudását a bolgár nyelvészet és lexikográfia mai ismereteivel szembesíthessem, illetve hogy a *балък* mai bolgár nyelvbeli státusáról, esetleges történeti adatairól tájékozódjak.

Mint megtudtam, a *балък* az online szótárakban egyrészt szleng minősítéssel 'naiv, ostoba ember' jelentésben, másrészt 'hal' jelentésben mint elavult szó szerepel.⁴¹ Ez utóbbi jelentésben MIRA KOVACSEVA szerint se idősebb, se fiatalabb ismerősei nem igazán ismerik. Viszont teljesen kihaltnak sem lehet minősíteni, hiszen — bár sok szótár furcsa módon nem tartalmazza a *балък* 'hal' szót — ugyanezekben a szótárakban szerepel a *балъкчия* 'halász',⁴² miként egyes városokban vannak *Балък пазар* (tkp. halpiac) nevű helyek, amelyek valóban

⁴¹ Vö. még a Bolgár Nemzeti Korpuszban (Български национален корпус) található adatokkal: <http://search.dcl.bas.bg/>. A bolgár idegen szavak szótárában a *балък* 'hal' jelentésben nyelvjárási, 'naiv ember' jelentésben pedig köznyelvi, lekicsinylő minősítéssel található meg (GABEROV–SZTEFANOVA 2002: 80).

⁴² МЛАДЕНОВ, СТЕФАН, *Български тълковен речник*. София, 1951; *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата на XIX и XX в.* София, 1974; *Речник на българския език. Том 1*. София, 1977; *Речник на чуждите думи в българския език*. София, Наука и изкуство, 2000.

halpiacként működnek. A *балъкчия* és *Балък пазар* alapján egy bolgár anyanyelvű beszélő számára elég nyilvánvaló, hogy a *балък* 'hal'-at jelent.

Az elavult 'hal' jelentés mellett azonban általánosan ismert a *балък* 'ostoba, buta' értelemben. A *балък* ugyanis ebben a jelentésében nem tolvajnyelvi, de még csak nem is szlengszó, hanem jó ideje a bizalmas köznyelv széles körben használt kifejezése, még akkor is, ha a nyomtatott szótárakban (bár ezekben mindig szlengnek minősítve)⁴³ csak 2000 után tűnik fel (leszámítva egy-két tolvaj- vagy diáknyelvről szóló munkát).

MIRA KOVACSEVA számos tanulmány és szótár áttanulmányozása után a következő következtetésekre jutott.

A *балък* 'hal' a bolgár nyelvterületen az oszmán-törökök balkáni betelepülése óta használatos, de mivel nem kiszorította az anyanyelvi *риба* 'hal' szót, hanem vele párhuzamosan élt, nem annyira kölcsönszóként, inkább a széles körben elterjedt, évszázadokon át tartó kétnyelvűség bizonyítékaként kell rá tekintenünk. Mint MAKSZIM SZTAMENOV (2014) is említi, az oszmán uralom 1878-as megszűnése után a bolgár nyelvet tudatosan igyekeztek megtisztítani az olyan török eredetű szavaktól, mint amilyen a *балък* 'hal' is. A *балък* 'könnyen becsapható, naiv' jelentésben azonban nem tűnt el, hanem egyre szélesebb körben elterjedt. Azt, hogy a szó ezzel a metaforikus jelentésével megmaradt, olyan kifejezések is támogatták, mint *хващам се на въдищата* 'hagyni, hogy becsapjanak vagy megtévesszenek' (tkp. bekapni a csalit) vagy *голям лапнишаран съм* 'bolondnak lenni' (tkp. bámuló pontynak lenni).

MIRA KOVACSEVA a más nyelvekben is megfigyelhető 'hal' → 'balek' metaforák alapján (lásd a 444–446. oldalon) úgy véli, hogy a *балък* szó 'könnyen becsapható, naiv' jelentése spontán módon, különböző időpontokban, különböző bolgár beszédközösségek bolgár nyelvében keletkezett, és nem a törökből került a bolgárba, azaz nem egy a törökből észak felé történő elterjedésről van szó. A bolgár nyelvben tucatnyi török eredetű szó szolgál az ember erősen negatív, becsmérő megnevezésére.⁴⁴ A *балък* nagyon jól illeszkedik ebbe a sorba.

⁴³ *Речник на българския език*. София, Академично издателство „Марин Дринов“—ЕТ Емас, 2001; АРМЯНОВ, ГЕОРГИ, *Речник на българския жаргон*. София, Фигура, 2001; БОЯДЖИЕВ, ГОДОР és мтаи, *Идеографски диалектен речник на българския език. Том 1*. Български бестселър, 2012.

A *балък* szlengnek minősítése kissé érthetetlen MIRA KOVACSEVA szerint, hiszen más török eredetű szinonimái, jóllehet sokkal durvábbak és sértőbbek, köznyelvinek vannak jelölve. Annyit azonban a *балък* szlengszóként való besorolása mindenképpen elárul, hogy nem szűkebb körben (például nyelvjárási szinten) használt, hanem országos elterjedtségű szónak tekintik a szótárak készítői.

⁴⁴ A *балък* 'hal' jelentésben való visszaszorulása pontosan megegyezik azzal a folyamattal, amiről MAKSZIM SZTAMENOV ír CONEV bolgár nyelvtörténetére hivatkozva, miszerint a 20. század eleje óta a török kölcsönszavak átvitt értelmű pejoratív használatukban (különösen az emberek becsmérő megnevezéseként) reaktíválódtak a bolgár nyelvben, míg eredeti jelentésükben teljesen asszimilálódtak vagy elavultak (SZTAMENOV 2014: 117, 122).

Azt, hogy a *балък*-ot nagy gyakorisága ellenére miért nem tartalmazták a különböző szótárak, több tényezőre vezethető vissza. Ilyen ok lehet, hogy (1) az első bolgár szótár csak 1895-ben jelent meg, nem sokkal a török uralom alóli felszabadulás után, amikor a nemzeti törekvésekben a purizmus volt a meghatározó nyelvi ideológia. (2) Az is ok lehet, hogy a *балък* 'naiv személy' a beszélt nyelvben volt használatos, a 20. századi bolgár szótárak viszont lényegében kizárólag írott példákon alapultak. (3) A *балък* majd csak az 1990-es demokratikus változások után tűnt fel a sajtóban egy sor más török szóval együtt bizonyos újszerű stilisztikai hatások elérése érdekében; korábban ezeket a szavakat nem engedték írásban megjeleníteni.

Határozott véleménye MIRA KOVACSEVÁNAK, hogy a *балък* 'naiv, ostoba ember' szó nem az argóból származik. A *балък* mai használata a bolgár nyelvben egyáltalán nem utal tolvajnyelvi eredetre, nem durva szó, szinte szeretettel is lehet használni, együttérzést mutatóvalakivel, akit becsaptak. Amennyiben a bolgárból került a magyarba a *balek*, akkor sem valószínű, hogy a tolvajok közvetítették, hiszen bizonyára több bolgár árus járt Magyarországon az idők folyamán, mint bűnöző. Az oszmán birodalomból kivándorló bolgároknak a Dunától északra történt letelepedése közismert tény (NJAGULOV 2009, KARABENCHEVA 2009), annak megítélése viszont, hogy a kis számú bolgár telepés és a magyarok közötti kulturális érintkezés intenzitása elérte-e azt a szintet, hogy a magyarba bolgár jövevényszavak kerülhessenek, rendkívül nehéz. „Két bolgár történész, Veszelin Trajkov és Nikolaj Zsecsev becsült adatai szerint a 14–19. század között Havasalföldre, Moldvába és Erdélybe költözött bolgár eredetű lakosság száma, beleértve Besszarábiát és a Bánságot, megközelíti a 800–900 ezer főt” (NJAGULOV 2009: 41), viszont az is tény, hogy az egymást követő bolgár betelepülések többsége nem a magyar ajkú területekre történt. Igaz ez a Bánátban a 18. században letelepülőkre is (VUKOV RAFFAI 2022: 343–344, NJAGULOV 2009: 43), akik a *balek* átadása kapcsán a leginkább szóba jöhetnének.

6.7.2. Átérve a *balek* szó bolgár kapcsolatának magyar nyelvészetbeli kérdésére, tudjuk, hogy ezt DÉCSY GYULA vetette fel a bolgár nyelv magyar jövevényszavainak vizsgálata során. DÉCSY úgy gondolta, nem lehet véletlen, hogy a *балък* jelentése, stilisztikai értéke és társadalmi használati köre teljesen megegyezik a magyar *balek*-ével. Ezt azzal magyarázta, hogy a *балък* magyar jövevényszó a bolgárban, és azok által a diákok által került Bulgáriába, akik a második világháború vége előtti évtizedekben nagy számban tanultak a budapesti egyetemeken. A török eredeztetés ellen azt hozta fel, hogy a *балък* a bolgár nyelvben az elmúlt évtizedek során jelent meg akkor, amikor a töröknek a bolgárra gyakorolt hatása már csekély volt (DÉCSY 1959: 30).

DÉCSY elképzelését nem sokkal később KOSZTOV bolgár nyelvész cáfolta recenziójában. KOSZTOV szerint a töröknek a bolgár nyelvjárások és az argó szókincsére gyakorolt hatása változatlanul nagyon erős, ráadásul a *балък* nem a diák-

nyelvben, hanem BOIL IRNIK és KORMIS 1928-as „Апашки език”⁴⁵ című könyvecskéjének tanúsága szerint a tolvajnyelvben fordul elő először, jelentése pedig ’rablásra kiszemelt ember, áldozat’. KOSZTOV a *балък*-hoz kapcsolja még a *балъкчийница* ’titkos játékbárlang vagy más hely, ahol a naiv embereket kifosztják’ szót is, amelyet a török *balıkcı* ’halász’-ből származó bolgár *баликчия* ’ua.’ szóból képezték. Ezen adatok fényében KOSZTOV helytelennek tartja DÉCSY véleményét, miszerint a *балък* nem származhatott a törökből (KOSZTOV 1961: 142).⁴⁶

Mindezek alapján KISS LAJOS úgy ítéli meg, hogy „K. KOSTOV szilárdan megalapozott véleménye a bolgár *балък* török eredetéről teljesen meggyőző, és megkönnyíti a magyar *balek* származásának megfejtését is. Aligha lehet ugyanis kételkedni abban, hogy a bolgár és magyar szó egymással összefügg és közös forrásra vezethető vissza. A *balek* a XVIII. század közepe táján vagy még korábban honosodhatott meg a zsvánnyelvben.” (KISS L. 1963: 177).

KISS LAJOS határozott kijelentése meggyőzte ugyan etimológiai szótáraink szócikkíróit, valójában azonban semmivel sem vitt közelebb a megoldáshoz, legfeljebb annyival módosította a szófejtéseket, hogy a török *balık* etimon és a magyar *balek* közé egy esetleges bolgár átadást is beiktatott. Ezzel az „esetleg bolgár jövevénytörzs” (ÚESzWeb) minősítéssel azonban egy újabb megválaszolatlan kérdés is keletkezett: hol és mikor érintkezett a magyar (tolvaj)nyelv a bolgárral a 18. században vagy némiképpen előtte? A jelzett időben, az 1700-as évek táján a bolgár–magyar érintkezés valószínűleg meglehetősen szűk körű volt.

Összességében úgy látom, hogy a *balek*-nak sem a török, sem a bolgár jövevénytörzsként való felfogása nem magyarázza meg a magyarban legkésőbb 1775-ben felbukkanó szavunk eredetét, ezért célszerűbbnek gondolom a *balek*-ot nem biztosan „Oszmán–török, esetleg bolgár jövevénytörzs”-nak tekinteni (ÚESzWeb), sőt, még azt sem mondanám, hogy „Valószínűleg oszmán–török eredetű, esetleg valamelyik más balkáni nyelv közvetítésével” (TESz. 1: 228). Sokkal pontosabban fogalmazza meg jelenlegi tudásunkat az EtSz. minősítése: „Eredete nincs tisztázva” (EtSz. 1: 254).

6.8. E tisztázatlan eredetlehetőségek sorát egy eddig sehol sem említett, ám talán valószínűbb magyarázattal szeretném írásom végén szaporítani.

Feltűnik a szakirodalomban a *balek* szó esetleges *cseh* kapcsolata is. SULÁN BÉLA a közép-európai argók szókincséről készített tanulmányában arról ír, hogy a cseh *balık* ~ *balda* ’paraszt (pejoratív értelemben), vidéki’⁴⁷ ~ *baldoun* ’bo-

⁴⁵ *Апашки език*, tkp. apacsnyelv. Az *apacs* efféle ’alvilági suhanc, városi vagány, jassz’ jelentése ismeretes a magyarban is [< francia *apache* ’ua.’]. A könyvben a „*балъкъ*, *човѣкъ* *определенъ* за *ограбване*, *човѣкъ*-жертва” a 4. oldalon található.

⁴⁶ A bolgár nyelv török jövevénytörzsait feldolgozó monografikus szótár szintén számon tartja a ’bolond, naiv ember’ jelentésű *балък*-ot, melynek török *balık* megfelelőjénél mind a ’hal’, mind a ’naiv ember’ jelentés szerepel (GRANNES és mtsai 2002: 22).

⁴⁷ HRADSKÝ Magyar–cseh szótára szerint a cseh *balık* jelent „balek”-ot is (HRADSKÝ 1989: 105).

lond’ szavak olyan alakváltozatok, melyeknek alapja „magyar eredetű, mégpedig a magyar vulgáris *balek* ’együgyű’ átvétele. Ezzel a cseh tolvajnyelvi ’paraszt’ jelentés összefüggésbe hozható, és ebből mind a két cseh alakváltozat könnyen megmagyarázható: a magyarból átvett *balek* szót a cseh *-ek* kicsinyítő képzővel való alakulatnak fogták fel a csehben, és úgy torzították, hogy a vélt képzőt egy ritkábban előforduló kicsinyítő képzővel helyettesítették”, tehát a szó *balik* alakváltozata a cseh *-ik* deminutív [!] képzővel alakult (SULÁN 1961: 72).⁴⁸ Ezt a magyarázatot KISS LAJOS nem tartja meggyőzőnek, szerinte a cseh vulgáris *balik* ’faragatlan, modortalan ember, mucsai’ „ugyanis a cseh köznyelvi *balik* ’csomag, göngyöleg, bála’ jelentésváltozatának is felfogható (így: Příruční slovník jazyka českého I, 71)” (KISS L. 1963: 177). Ezen a véleményen van a TESz. is, amely szerint „Azok a megfejtési kísérletek, amelyek [...] a cseh *baloun* ’tagbaszakadt tökfilkó’ szóval vetik össze [a *balek*-ot], tévesek” (TESz. 1: 228).⁴⁹

A két *balik* szót is számon tartó cseh történeti argó és börtönszleng szótárában sem vetődik fel ezek magyar eredete. VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ a ’paraszt’ jelentésű *balik*¹-ot (amelynek egyébként nőnemű változata is van: *balice* ’parasztasszony’) a *balda* ’paraszt’ argókifejezésből (< orosz *ба́нда* ’ostoba, bolond’) magyarázza, a *balik*² ’börtön’-t pedig a cseh köznyelvi *balik* ’bála’ (< német *Ballen* ’ua.’) szóból származtatja (VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ 1993: 26–27).

Adódik viszont a kérdés, hogy ha a magyar *balek* (*balik*) > cseh *balik* kölcsönzés elvetendő is, vajon nem számolhatunk-e egy fordított irányú, cseh (esetleg szlovák) > magyar átvétellel? Ezt a lehetőséget tudtommal még senki sem mérlegelte, jóllehet jelenlegi ismereteink alapján egyáltalán nem tűnik képtelenségnek, hogy a csehből (esetleg a szlovákból),⁵⁰ pontosabban ezen nyelvek argójából került volna be a szó a 18. századi magyar zsványok nyelvébe.

Azt mindenesetre tudjuk, hogy az 1770-es évek vásári tolvajainak lehettek, sőt bizonyos voltak felvidéki kapcsolataik, hiszen megfordultak olyan vidéken,

⁴⁸ A cseh *-ek* képzőnek az *-ik* diminutív képzőre való cserélése természetesen fel se vetődött volna, ha SULÁN BÉLA a *balek* korábbi *balik* alakját tekintette volna átadó formának.

⁴⁹ Másképp gondolják ezt a cseh etimológiai szótárak: mind MACHEK (egyébként épp SULÁN-ra hivatkozva), mind REJZEK (MACHEK-ra hivatkozva) felveti az ’ostoba, esetlen viselkedésű ember’ jelentésű cseh *balik* szó magyar *balek*-ból való származásának lehetőségét (MACHEK 1971: 43–44, REJZEK 2007).

⁵⁰ Ismereteim szerint — és ebben megerősített JIŘÍ PILARSKÝ levelében írott véleménye is — a ’modortalan, paraszt, bunkó’ jelentésű *balik* a szlovák köznyelvben nincs meg, a szótárakban sem szerepel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a cseh és szlovák nyelv kölcsönös és erős interferenciájának hatására a szlovákok egy része a cseh szónak ezt a jelentését ne ismerné, értené; még az is könnyen elképzelhető, hogy használja is. Az igazi kérdés valójában nem ez, hanem az, hogy abban a 18–19. századi cseh vagy szlovák tolvajnyelvben, amellyel a magyar zsványok találkozhattak, vajon élt-e a *balik* szó.

ahol a szlovák vagy a cseh tolvajnyelvvel találkozhattak. Bűncselekményeik legészakibb ismert helyszínei — legalábbis amelyekről az ellenük folytatott perek irataiból tudunk — Verbó, Rozsnyó és Kassa voltak, de ismerünk olyan valamást is, mely szerint a zsványok „Horváth, Erdély és Lengyel, s több országok[an] is”⁵¹ jártak. Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy legkorábbi tolvajnyelvi glosszáriumaink több szlovák vagy cseh eredetű szót is tartalmaznak. Ilyen a *veternyek* ’köpönyeg’ (< szlov. *veterník*), a *kasznya* ’szoknya’ (< szlov., cseh *kasaňa, kasna*), a *komnyik* ’orgazda’ (< cseh *kominík*) és a *szlepicska* ’katoná’ (< cseh *slepička*) (GREGOR 1972: 167–169).⁵² E szavak között ráadásul kettő is akad, amelyek a *balik* > *balék, balek* esetében látható utolsó szótagi magánhangzó-változásra emlékeztet: egyik a szlovák *veterník*-ből alakult *veternyek*, a másik a *komnyik*, amelynek 1777-ből ismerjük *komnyék* alakját is: „van nekünk itten egy *Komnyékunk*”.⁵³

A cseh *balik* ’paraszt’-ből való származtatásnak kronológiai akadályai sincsenek, sőt, míg más etimológiák esetében jobbra csak 20. századi adatokat tudunk felmutatni az átadónak gondolt nyelvekből, a *balik*-ről tudjuk, hogy a cseh argó egyik legrégebbi szava, már PUCHMAYER 1821-es szójegyzékében is szerepel: „*Baljk*, der Bauer”, ’paraszt’, „*Balice*, die Bäuerinn”, ’parasztasszony’ (PUCHMAYER 1821: 81, későbbi közreadásban ZIBRT 1902: 172), és a későbbiekben is ismert volt a cseh tolvajnyelvben (JUDA 1902: 140, BREDLER 1914: 32, RIPPL 1926: 16, OBERPFALCER 1935: 193, 208), ma pedig a bizalmas köznyelv szintjén él (vö. *balik* ’esetlen, modortalan ember; mucsai’: DOBOSSY 1960: 21).

Amennyiben elfogadjuk, hogy a magyar zsvány nyelv és a cseh/szlovák tolvaj nyelv a 18. században már érintkezett (márpedig ennek semmilyen elvi akadály nem látszik), akkor — mivel sem hangtani, sem jelentéstani problémák nem vetődnek fel — bátran származtathatjuk a cseh (esetleg a szlovák) tolvajnyelvből a magyar *balik* ~ *balik* > *balék* ~ *balek* szót.⁵⁴

Ez azonban — még ha magam ugyan hajlok is rá, hogy a cseh eredetet tegyem az első helyre a lehetséges magyarázatok között — egyelőre pusztán csak egyike a *balek* kapcsán felvetődött és megerősítésre vagy elvetésre váró etimológiai ötleteknek.⁵⁵

⁵¹ MNL HML XII-3/b., 16. doboz, C/1. iratsomó.

⁵² GREGOR cikkében számos további szlovák és cseh eredetű tolvajnyelvi szót találunk.

⁵³ MNL NML IV. 13., 12. doboz, Fasc. XLV., 36/1777. iratsomó.

⁵⁴ A szlovák diáknyelvi *balek* ’újdonsült diák, gölyá’ szóról lásd a 10. lábjegyzetben írottakat!

⁵⁵ Cikkem anyagának összegyűjtésében, a nehezen hozzáférhető adatok megküldésében, az általam nem beszélt nyelvek anyagában való eligazodásban nagyon sokaktól kértem és kaptam segítséget. Önzetlen fáradságát itt szeretném megköszönni Mira Kovacsevának, Szeverina Georgijevának, Kis Annának, Kis Bálintnak, Andrej Kubičeknek, Kundrák Barbarának, Lanstváky Istvánnak, Corinna Leschbernek, Maria Petrounak, Jirí Pilarskynak, Rágyanszki Györgynek, Marek Stachowskinak, Szilágyi N. Sándornak, Tölgyesi Tamásnak, Vukov Raffai Évának, Gülден Sağol Yükksekayának, Marcin Zgiepnak és Pavol Žigonak.

Rövidítések

- BöszSzj.I = I. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020b: 205–208)
BöszSzj.II-1 = II-1. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020b: 213–215)
BöszSzj.II-2 = II-2. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020b: 218–220)
EgriSzj.I-1 = I-1. Egri szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020a: 282–285)
EgriSzj.I-2 = I-2. Egri szójegyzék (szövegkiadása: SCHRAM 1962)
EgriSzj.I-3 = I-3. Egri szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020a: 282–285)
EgriSzj.II = II. Egri szójegyzék (szövegkiadása: HEINLEIN 1908)
EgriSzj.III = III. Egri szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2021a: 134–135)
MiskSzj. = Miskolci szójegyzék (szövegkiadása: TÖRÖK 1957)
MNL HBML HbFl = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Hajdú-
böszörményi Fióklevéltára
MNL HML = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára
MNL NML = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára

Irodalom

- AKTUNÇ, HULKİ 1998. *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü. (Tanıklarıyla)*. İstanbul, Kasım. Második kiadása: AKTUNÇ, HULKİ 2000. *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü. (Tanıklarıyla)*. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Állr. = [Név nélkül], *A tolvajnyelv szótára*. Melléklet az „Államrendőrség” 44-ik rendkivüli számához. Budapest, A Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának Bűnügyi Osztálya, 1911.
- ANDRÁS T. LÁSZLÓ–KÖVECSES ZOLTÁN 1991. *Angol–magyar szlengszótár. English–Hungarian Dictionary of Slang*. Budapest, Maecenas.
- ANDRIĆ 1976 = АНДРИЋ, ДРАГЛОСЛАВ, *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*. Београд, Београдски издавачко-графички завод, 1976.
- ANGELOV, ANGEL G. 2014. Bulgarian Sociolects. In: GUTSCHMIDT, KARL–KEMPGEN, SEBASTIAN–BERGER, TILMAN–KOSTA, PETER szerk., *Die slavischen Sprachen. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung*. 2. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 32.2. Berlin–Munich–Boston, De Gruyter Mouton. 2186–2201.
- A szerkesztőség 1915. A magyar tolvajnyelv legelső gyűjteménye. *Magyar Nyelvőr* 44: 140.
- Balassa = BALASSA JÓZSEF, *A magyar nyelv szótára 1–2*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1940.
- BalekTud. = [Név nélkül], *Egy balek tudnivalói*. Írták: Az Isteni Fényben Tündöklő Dicső Firmák. Sopron, 2008.
- BÁRCZI GÉZA 1932. *A „pesti nyelv”*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 29. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1942. Jegyzetek a budapesti népnyelvről. *Magyar Népnyelv* 4: 71–89.

- BEALE, PAUL szerk. 1992. *A Concise Dictionary of Slang and Unconventional English*. From *A Dictionary of Slang and Unconventional English* by ERIC PARTRIDGE. London, Routledge.
- BENŐ ATTILA szerk. 2009. *Román–magyar kulturális szótár*. Sepsiszentgyörgy, Anyanyelvőpolók Erdélyi Szövetsége.
- BERKES KÁLMÁN 1888. *A tolvaj élet ismertetése*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.
- BOIL–KORMIS 1928 = *Апашикия езикъ. (Апашико-български речникъ за Балканитъ и категориитъ крадци)*. Отъ БОИЛЬ ИРНИКЪ и КОРМИШЪ. Криминално-психологична библиотека 1. Н. н., é. н. [KISS LAJOSnál a következő címeírással szerepel: „БОИЛ ИРНИК И КОРМИШ [= СТАНИМИР СПАСОВ–ВЪЛКО ТРЕНДАФИЛОВ], *Апашикия език. Апашико-български речник за Балканите и категориите крадци*. [София,? 1928.]” (KISS L. 1963: 176).]
- BpTolvny. = [Név nélkül], Budapesti tolvajnyelv. *Rendészeti Közlöny 1/10* (1878. december 4.): 76–77.
- BpVol. = [Név nélkül], A budapesti volapük. *Esti Ujság 6/133* (1901. június 13.): 3.
- BREDLER, FRANTIŠEK 1914. *Slovník české hantýrky. (Tajné řeči zlodějské)*. Železný Brod, Ferd. Krompe.
- Clave 2006 = MALDONADO GONZÁLEZ, CONCEPCIÓN szerk., *Clave. (Diccionario de uso del español actual)*. Nyolcadik, bővített és átdolgozott kiadás. Madrid, SM, 2006.
- DÉCHARNÉ, MAX 2000. *Straight from the Fridge, Dade. (A Dictionary of Hipster Slang)*. Harpenden, No Exit Press.
- DÉCSY, GYULA 1959. *Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- DEX-S. = COTEANU, ION–DĂNĂILĂ, ION–TIUGAN, NICOLETA főszerk., *Supliment la Dicționarul explicativ al limbii române*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988.
- DOBOS KÁROLY 1898. *A magyar diáknyelv és szótára*. Budapest, Franklin-Társulat.
- DOBOSSY LÁSZLÓ 1960. *Cseh–magyar szótár 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DUGONICS ANDRÁS 1794. *Jeles történetek. Mellyeket a’ magyar játék-színre alkalmaztatott Dugonics András királyi oktató. Első könyv*. Pesten, Fűskúti Landerer Mihály költségével és bőtüivel.
- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF–SZÓKE ISTVÁN–O. NAGY GÁBOR–KOVALOVSKY MIKLÓS szerk., *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC főszerk., *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.
- ERSOYLU, HALİL 2004. *Türk Argosu. (Üzerinde incelemeler)*. İstanbul, L & M Yayınları.
- ERSOYLU, HALİL 2016. *Türk Argosunda Genel Dilin. (Hayvan Adlarından Yararlanılma)*. In: GÜRSOY NASKALİ, EMİNE–SAĞOL YÜKSEKKAYA, GÜLDEN szerk., *Argo*. İstanbul, Ka Kitap. 371–398.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1930.

- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1997.
- FENYVESI ISTVÁN 2001. *Orosz–magyar és magyar–orosz szlengszótár. Русско–венгерский и венгерско–русский словарь сленга*. Budapest, Syca Kiadó.
- FROJIMOVICS KINGA–KOMORÓCZY GÉZA–PUSZTAI VIKTÓRIA–STRBIK ANDREA 1994. *A zsidó Budapest. (Emlékek, szertartások, történelem)*. Budapest, Városháza–MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- FROJIMOVICS, KINGA–KOMORÓCZY, GÉZA–PUSZTAI, VIKTÓRIA–STRBIK, ANDREA 1999. *Jewish Budapest. (Monuments, Rites, History)*. Budapest, CEU Press.
- GABEROV–SZTEFANOVA 2002. = ГАБЕРОВ, ИВАН–СТЕФАНОВА, ДИАНА, *Речник на чуждите думи в българския език с приложения*. Ötödik, átdolgozott és bővített kiadás. Велико Търново, Gaberoff, 2002.
- GERZIĆ, BORIVOJ 2012. *Rečnik srpskog žargona (i žargonu srodnih reči i izraza)*. Beograd, SA.
- GERZIĆ, BORIVOJ–GERZIĆ, NATAŠA 2002. *Rečnik savremenog beogradskog žargona*. Második, javított és bővített kiadás. Beograd, Istar.
- GRANNES, ALF–HAUGE, KJETIL RÅ–SÜLEYMANOĞLU, HAYRIYE 2002. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo, Novus Forlag–The Institute for Comparative Research in Human Culture.
- GREEN, JONATHON 1984. *The Dictionary of Contemporary Slang*. London, Pan Books.
- GREEN, JONATHON 2000. *Cassell's Dictionary of Slang*. London, Cassell & co.
- GROSE, FRANCIS 1963. *A Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*. New York, Barnes & Noble.
- GREGOR FERENC 1972. Észrevételek a magyar tolvajnyelv néhány szlovák eredetű szaváról. *Magyar Nyelv 68*: 160–169.
- HAJDÚ MIHÁLY 1968. A százéves békécsabai zsargonszótár. *Békési Élet 3/1*: 101–104.
- HALİT, MEHMET 1934. *İstanbul argosu ve halk tabirleri*. İstanbul, Burhaneddin Matbaası.
- HEINLEIN ISTVÁN 1908. Egri tolvajnyelv a XIX-dik század elejéről. *Magyar Nyelv 4*: 268–269.
- HINRICHS, UWE 2014. Soziolekte (serbisch/kroatisch/bosnisch). In: GUTSCHMIDT, KARL–KEMPGEN, SEBASTIAN–BERGER, TILMAN–KOSTA, PETER szerk., *Die slavischen Sprachen. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung*. 2. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 32.2. Berlin–Munich–Boston, De Gruyter Mouton. 2171–2185.
- HOFFMANN, OTTÓ–KIS, TAMÁS 2009. Wörterverzeichnis der Diebessprache aus Pinkafeld (Ungarn). In: EFING, CHRISTIAN–LESCHBER, CORINNA szerk., *Geheimsprachen in Mittel- und Südosteuropa*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, Peter Lang. 103–126.
- HRADSKÝ, LADISLAV 1989. *Magyar–cseh szótár 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IMAMI, PETRIT 2003. *Beogradski frajerski rečnik*. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Beograd, NNK International.
- IMPLOM JÓZSEF 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv 53*: 270–272.

- JAGIĆ, VATROSLAV 1895. *Die Geheimsprachen bei den Slaven I. (Bibliographie des Gegenstandes und die slavischen Bestandtheile der Geheimsprachen)*. Sitzungsberichte der Kais.[erlichen] Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Classe. 133. Wien, In Commission bei F. Tempsky Buchhändler der Kais. Akademie der Wissenschaften.
- JENŐ SÁNDOR–VETŐ IMRE 1900. *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Budapest, A szerzők sajátja.
- JUDA, KAREL 1902. Tajná řeč („hantýrka“) zlodějův a šibalů. *Český lid 11*: 139–143.
- KABDEBÓ OSZKÁR 1917. *Pesti jassz-szótár*. Mezőtúr, Török Ignác könyvkiadóvállalata.
- KAHANE, HENRY–KAHANE, RENEE–TIETZE, ANDREAS 1958. *The Lingua Franca in the Levant. (Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin)*. Urbana, University of Illinois Press.
- KAKUK, SUZANNE 1973. *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. (Les éléments osmanlis de la langue hongroise)*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 19. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLNAY GYULA–BENKES JÁNOS 1926. *A tolvajnyelv szótára*. Nagykanizsa.
- KARABENCHEVA, KATERINA 2009. A bolgár kisebbség története. In: JAKAB ALBERT ZSOLT–PETI LEHEL szerk., *Folyamatok és léhelyzetek — kisebbségek Romániában*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kriterion. 53–99.
- KARDOS ALBERT 1940. Ábrahámától ábrándig. *Magyar Nyelvőr 69*: 52–54.
- KARINTHY FERENC 1947. *Olasz jövevényszavaink*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 73. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KEPES FERENC 1945. A tolvajnyelv. In: KEPES FERENC szerk., *Amit a detektívnek tudnia kell*. Budapest, Hungária Nyomda. 192–195.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2011. Akiknél a frájer már köznyelvi. (Román–magyar kulturális szótár). *Holmi 23/9* (2011. szeptember): 1196–1198.
- KIRÁLY GYÖRGY 1916. Balek. *Magyar Nyelv 12*: 351.
- KIS TAMÁS 1991. *Gulyásagyú és soppakanuuna*. *Folia Uralica Debreceniensia 2*: 87–95.
- KIS TAMÁS 1997. Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: KIS TAMÁS szerk., *A szleng kutatás útjai és lehetőségei*. Szlengkutatás 1. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 237–296.
- KIS TAMÁS 2001. Német tolvajnyelvi szójegyzék a 18. századból. *Folia Uralica Debreceniensia 8*: 251–262.
- KIS TAMÁS 2013. A megbélyegzett szleng. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásai-ból)*. Budapest, Gondolat Kiadó. 237–252.
- KIS TAMÁS 2015. *Sittesduma. (Magyar börtönszlengszótár)*. Szlengkutatás 9. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KIS TAMÁS 2020a. Két újabb 18. századi zsványnyelvi szójegyzék Egerből. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 24/1*: 274–286.

- KIS TAMÁS 2020b. Böszörményi zsványnyelvi szójegyzékek. *Magyar Nyelvjárások* 58: 193–226.
- KIS TAMÁS 2021a. A III. Egri szójegyzék és a 18. századi magyar zsványnyelvi gloszszáriumok kapcsolatai. *Magyar Nyelvjárások* 59: 127–146.
- KIS TAMÁS 2021b. A zsványok és a zsványnyelv a büntetőperes iratokban. *Magyar Nyelvjárások* 59: 147–172.
- KIS TAMÁS 2022. Tolvajnyelvi adatok 1847-ből. *Magyar Nyelvjárások* 60: 73–88.
- KISS KÁROLY 1963. *A mai magyar tolvajnyelv*. Budapest, BM Tanulmányi és Módszertani Osztály.
- KISS LAJOS 1963. Etimológiai és szótörténeti jegyzetek. In: PAIS DEZSŐ–BENKŐ LORÁND szerk., *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok*. Nyelvtudományi Értekezések 38. Budapest, Akadémiai Kiadó. 175–187.
- KOSZTOV 1961 = KOSTOV, K., Zur ungarisch-slavischen Lehnwortkunde. *Zeitschrift für Slawistik* 6/1: 139–145.
- KOVÁCS ÁKOS–SZTRÉS ERZSÉBET 1994. *Az orosz tolvajvilág és művészete*. Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó.
- KÖRÖSI SÁNDOR 1914. Olasz széljegyzetek. *Magyar Nyelvőr* 43: 18–20.
- KÖRÖSI SÁNDOR 1918. Az Etimológiai szótárhoz. *Magyar Nyelvőr* 47: 226–228.
- KÚNOS IGNÁC 1905. *Oszmán-török nyelvkönyv. (Nyelvtan, szótár, olvasmányok)*. Budapest, A Keleti Kereskedelmi Akadémia kiadása.
- LAUT, JENS PETER 2005. Zur sexuellen Lexik des Türkeitürkischen. *Studia Etymologica Cracoviensia* 10: 69–122.
- LEEUVEN-TURNOVCOVÁ, JIŘINA VAN 1993. *Historisches Argot und neuer Gefängnis-slang in Böhmen. Teil I: Wörterbuch*. Berlin, Harrassowitz Verlag.
- LEEUVEN-TURNOVCOVÁ, JIŘINA VAN 1995. Binäre Modelle im Argot und Slang. In: *Sborník přednášek z V. konference o slangu a argotu v Plzni 7.–9. února 1995*. Plzeň, Pedagogická fakulta ZČU v Plzni. 134–141.
- LEEUVEN-TURNOVCOVÁ, JIŘINA VAN 2002. A vándorló, illetve elzárt peremcsoportok nyelvi közösségvállalásának kérdéséről. In: VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS szerk., *A szlengkutatás 111 éve*. Szlengkutatás 4. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 335–360.
- LIHACSOV, DMITRIJ 2002. A tolvajbeszéd ősi primitivizmusának vonásai. In: VÁRNAI JUDIT SZILVIA–KIS TAMÁS szerk., *A szlengkutatás 111 éve*. Szlengkutatás 4. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 27–80.
- LOKOTSCH, KARL 1927. *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*. Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- MACHEK, VÁCLAV 1971. *Etymologický slovník jazyka českého*. Harmadik, változatlan, kiadás. Praha, Academia.
- MARIÁNOVICS MILÁN 1917. A szófejtő szótárhoz. (Az a, b, c betűkhöz). *Magyar Nyelvőr* 46: 18–26.

- MIKHAĬLOV, MIKHAĬL 1930. *Matériaux sur l'argot et les locutions populaires turc-ottomans*. Leipzig, Verlag von Eduard Pfeiffer.
- MOKIENKO, VALERIJ M.–WALTER, HARRY 2014. Soziolekte in der Slavia (Überblick). In: GUTSCHMIDT, KARL–KEMPGEN, SEBASTIAN–BERGER, TILMAN–KOSTA, PETER szerk., *Die slavischen Sprachen. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung*. 2. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 32.2. Berlin–Munich–Boston, De Gruyter Mouton. 2145–2170.
- MORTON, JAMES 1989. *Lowspeak. (A Dictionary of Criminal and Sexual Slang)*. London, Angus & Robertson Publishers.
- NJAGULOV, BLAGOVEST 2009. A bolgár kisebbség múltja és jelene. In: JAKAB ALBERT ZSOLT–PETI LEHEL szerk., *Folyamatok és léhelyzetek — kisebbségek Romániában*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kriterion. 41–51.
- Nszt. = ITZÉS NÓRA főszerk., *A magyar nyelv nagyszótára 1–(8)*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet–Nyelvtudományi Kutatóközpont, 2006–(2021).
- OBERPFALCER, FR.[ANTIŠEK] 1935. Z minulosti českého argotu. *Sborník filologický* 10: 173–210.
- [OLÁH MIKLÓS] NICOLAUS OLAHUS 1938. *Hungaria — Athila*. Ediderunt COLOMANNUS EPERJESSY et LADISLAUS JUHÁSZ. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XVI. Budapest, K. M. Egyetemi Nyomda.
- OLÁH MIKLÓS 2000. *Hungária — Athila*. Szerkesztette, az Athilát fordította, a jegyzeteket és az utószót írta KULCSÁR PÉTER. A Hungariát fordította és a jegyzeteket írta NÉMETH BÉLA. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pall. = *A Pallas nagy lexikona. (Az összes ismeretek enciklopédiája) 1–18*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893–1900.
- PARTRIDGE, ERIC 1961. *A Dictionary of Slang and Unconventional English. (Colloquialisms and Catch-phrases, Solecisms and Catachreses, Nicknames, Vulgarisms, and such Americanisms as have been naturalized)*. Ötödik kiadás. London, Routledge & Kegan Paul.
- PASZLAVSZKY JÓZSEF 1869. Némely szólam eredete. *Hazánk s a Külföld* 5/50 (1869. december 16.): 795–798.
- PETROVICI, EMIL 1963. Note etimologică. *Cercetări de Lingvistică* 8: 291–300.
- POLZER, WILHELM 1922. *Gauner-Wörterbuch für den Kriminalpraktiker*. München–Berlin–Leipzig, J. Schweitzer Verlag (Arthur Sellier).
- PRIFTI, ELTON 2012. Aromanian Elements of an Albanian argot. In: KAHL, THEDE–METZELTIN, MICHAEL–SCHALLER, HELMUT szerk., *Balkanisms heute — Balkanisms today — Балканизмы сегодня*. Balkanologie — Beiträge zur Sprach- und Kulturwissenschaft 3. Wien, Lit Verlag. 245–263.
- PRÖHLE VILMOS 1911. Zsivány. *Magyar Nyelvőr* 40: 350–351.
- PUCHMAYER, ANTON JAROSLAW 1821. *Románi Čib, das ist: Grammatik und Wörterbuch der Zigeuner Sprache, nebst einigen Fabeln in derselben. Dazu als Anhang die Hantýrka, oder die Čechische Diebessprache*. Prag.

- PUTNOKY IMRE 1929. Balek. *Magyar Nyelv* 25: 374.
- REJZEK, JIŘÍ 2007. *Český etymologický slovník*. Verze slovníku: 1.0. Praha, LEDA.
- RendL.= [Név nélkül], A tolvajok nyelve. *Rendőri Lapok* 13 (1906): 129.
- Révai = *Révai nagy lexikona. (Az ismeretek enciklopédiája) 1–21*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1911–1935.
- RIPPL, EUGEN 1926. *Zum Wortschatz des tschechischen Rotwelsch. (Versuch einer lexikographischen Darstellung auf Grund einer Sammlung rotwelscher Ausdrücke und Redewendungen, von den ältesten Belegen angefangen bis in unsere Zeit, mit besonderer Berücksichtigung der Prager Hantýrka)*. Reichenberg, Verlag Gebrüder Stiepel Ges. m. b. H.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- SABLJAK, TOMISLAV 1981. *Rječnik šatrovačkog govora*. Zagreb, Globus.
- SCHRAM FERENC 1962. Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék. *Magyar Nyelv* 58: 107–109.
- SIMAI ÖDÖN 1903. A magyar tolvajnyelv legelső gyűjteménye. *Magyar Nyelvőr* 32: 399–401.
- ŠKALJIĆ, ABDULAH 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, »Svjetlost« Izdavačko Preduzeće.
- STACHOWSKI, STANISŁAW 2014. Vorgeschichte der slavischen Sprachen und Sprachkontakt. In: GUTSCHMIDT, KARL–KEMPGEN, SEBASTIAN–BERGER, TILMAN–KOSTA, PETER szerk., *Die slavischen Sprachen. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung*. 2. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 32.2. Berlin–Munich–Boston, De Gruyter Mouton. 1198–1210.
- STEINHERR, FRANZ 1932. Zur Stambuler Volks- und Gaunersprache. *Islamica* 5: 178–197.
- SULÁN BÉLA 1961. Adalékok az argó — különösen a közép-európai argó — szókincsének tanulmányozásához. *Magyar Nyelvjárások* 7: 59–78.
- SYMEONIDIS, CHARALAMBOS 2001. Zum türkischen Argot und seinen griechischen Elementen. In: IGLA, BIRGIT–STOLZ, THOMAS, “*Was ich noch sagen wollte...*”. (*A multilingual Festschrift for Norbert Boretzky on occasion of his 65th birthday*). Berlin–Boston, Akademie Verlag. 181–187.
- SZARVAS GÁBOR 1892. Kérdések és feleletek. *Magyar Nyelvőr* 21: 574–578.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.
- SZILÁGYI ÁKOS 1989. Orosz alvilág a Szovjetunióban. (A „blatnoj” természetrajzához). In: KOVÁCS ÁKOS–SZTRÉS ERZSÉBET, *Tetovált Sztálin. (Szovjet elitéltek tetoválásai és karikatúrái)*. Szeged, Népszava Kiadó. 209–235.
- SZILÁGYI EMŐKE RITA 2017. Oláh Miklós, a simándiak és a lingua caecorum. In: CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN szerk., *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 5. Budapest, Reciti. 13–23.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Kolozsvár. Kézirat gyanánt sokszorosította az Erdélyi Tankönyvtanács.
- SZIRMAY ISTVÁN 1924. *A magyar tolvajnyelv szótára*. Mindent Tudok Könyvtár 16. Budapest, Béta Irodalmi Részvénytársaság, é. n.

- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szöfejtő szótár*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941.
- SZOLZSENYICIN, ALEKSZANDR 2018. *A Gulag szigetvilág. 1918–1956. (Szépirodalmi tanulmánykísérlet). 1–3. Ford.* SOPRONI ANDRÁS. Budapest, Helikon.
- SZTAMENOV 2014 = СТАМЕНОВ, МАКСИМ, По повод актуалността на една класификация на турцизмите в българския език отпреди сто години. *Rocznik Slawistyczny* 63 (2014): 113–128.
- SZTOJKOV 1946 = СТОЙКОВ, СТОЙКО, *Софийският ученически говор. (Принос към българската социална диалектология)*. Годишник на Софийския Университет: Историко-филологически факултет. Том XLII, 1945/46. София, Университетска печатница, 1946.
- TÁBORI KORNÉL 1912. *Baccarat. (Fővárosi és vidéki klubok rejtelméi)*. Nagyharang Újságírók könyvtára 2. Budapest, A Nagyharang Kiadóhivatala.
- TÁBORI KORNÉL–SZÉKELY VLADIMIR 1908. *A tolvajnép titkai. (A Bűnös Budapest ciklus folytatása)*. Budapest, A Nap Ujságvállalat Nyomdája.
- TAKÁCS ERIKA 2002. *Angol–amerikai szlengszótár*. Budapest, Könyvmíves Könyvkiadó.
- TAMÁS LAJOS 1966. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- [THIELE, ANDREAS FRIEDRICH] 1882. *Tolvaj-nyelv (mely Európa legnagyobb részében nem csak a tolvajok, hanem az orgazdák és hozzátartozóik által is használtatik)*. A. F. THIELE és mások után németből magyarra fordította NAGY PÁL főv. állam-rendőrségi polgári biztos. Győr, nyomtatott Czéh Sándor özvegyénél.
- TOLNAI VILMOS 1916. Adatok a Magyar etymológiai szótárhoz. *Magyar Nyelv* 12: 133–134.
- TORONYAI KÁROLY 1862. *A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédeik, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéseüil összeiratott és kiadattatott a köznépnek ovakodási hasznára, és a roszt emberektől való őrizkedéseikre Toronyai Károly által Békés Csabán. Pest.*
- [TÓTH BÉLA] 1899. Kiváncsi. *Pesti Hirlap* 21/131 (1899. május 12.): 10.
- TÖRÖK GÁBOR 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 273–274.
- ÚESzWeb = GERSTNER KÁROLY szerk., *Új magyar etimológiai szótár*. Online kiadás. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet–ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, 2011–2022. URL: <https://uesz.nytud.hu/index.html>.
- UjIdőkL. = *Uj Idők lexikona 1–24*. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, 1936–1942.
- VADAY LÁSZLÓ 1898. Budapesti tolvajnyelv. *Magyar Salon* 29. kötet (1898. szeptember) [15. évf. (1897/98) 12. sz.]: 1227–1230.
- Végsz. = PAPP FERENC szerk., *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.

- VIDOVIĆ, RADOVAN 1990. Rječnik žargona splitskih mlađih naraštaja. *Čakavska rič (Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi)* 18/1: 51–87.
- V. S. 1906. Régi magyar tolvaj-világ. *Vasárnapi Ujság* 53/8 (1906. február 25.): 122–123.
- VUKOV RAFFAI ÉVA 2022. „Tudom, hogy bolgár vagyok, de magyarnak érzem magam.” (A székelykevei bolgárok kétnyelvűsége és nyelvcsereje). *Magyar Nyelv* 118: 343–355, 481–488.
- WAGNER, MAX L.[EOPOLD] 1943. Der türkische Argot. *Buletinul Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide”* 10: 1–34.
- WENTWORTH, HAROLD–FLEXNER, STUART BERG szerk. 1975. *Dictionary of American Slang*. Második, bővített kiadás. New York, Thomas Y. Crowell Company.
- WOLF, SIEGMUND A. 1985. *Wörterbuch des Rotwelschen. (Deutsche Gaunersprache)*. Második, átdolgozott kiadás. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- ZÍBRT, ČENĚK 1902. Puchmajerův slovník řeči zlodějské z r. 1821. *Český lid* 11: 172–176.
- ZOLNAI BÉLA 1950–196?. *Jassznyelvi etimológiai szótár*. [A katalógus szerint: Zolnai Béla jassz szótár anyaggyűjtése 1950–196?]. Kézirat. Megtalálható: MTA KIK Kéziratár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzete: Ms 4145/14–30, Ms 4146/1–21, Ms 4147/1–20.
- ZOLNAY VILMOS 1928. *A kártya története és a kártyajátékok. (Kártyaszótárral és 34 képpel)*. Budapest, Pfeiffer Ferdinánd (Zeidler Testvérek) Nemzeti Könyvkereskedésének kiadása.

Balek Explorations in Outlaw Language

The word *balek* ‘victim to be robbed; gullible, exploitable person’ is one of the oldest words of Hungarian thieves’ cant known and since the second half of the 19th century it has also become widespread in colloquial language. The origin of the word *balek* is unknown. The most recent Hungarian etymological dictionary derives it exclusively from Ottoman Turkish (possibly with Bulgarian mediation), however, we cannot disregard the German or Czech etymology either that has not been discussed in scholarly publications so far. This paper provides an overview of our current knowledge of the word *balek* in Hungarian linguistics, highlights gaps in research, and also provides new explanations and data.

Keywords: *balek*, word history, etymology, family name, Hungarian, Italian, Russian, Yiddish, German, Ottoman Turkish, Bulgarian, Czech

Kis Tamás
ORCID: 0000-0002-9500-7525
Debreceni Egyetem
kis.tamas@arts.unideb.hu

Etnikai vizsgálatok lehetőségei Szászfalu helynevei alapján*

KOCÁN BÉLA

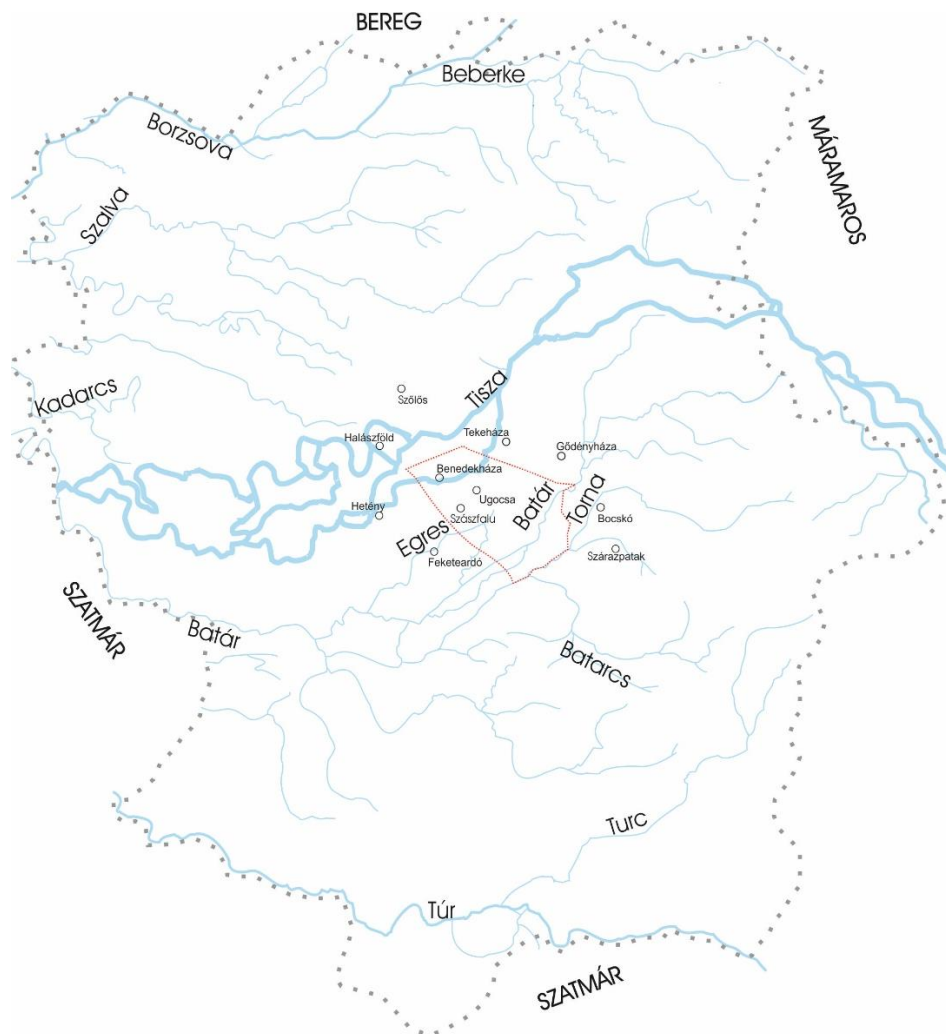
1. „A Kárpát-medence népeinek etnikai összetételére utaló közvetlen források csak az utóbbi néhány évszázadról adnak képet, de a rendelkezésre álló adatok, információk értelmezése, felhasználása még ezekre az újabb időkre vonatkozóan is számos problémát vet fel” (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 459). A modern onomasztika egyik központi elméleti kérdése a névadók (névadás) és a névhasználók kilétének elkülönítése az írott források adataiban (lásd HOFFMANN–TÓTH 2016, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018). Munkámban e problémakör elvi és módszertani kérdéseivel foglalkozom az Ugocsa megyei Szászfalu (Nagyszász) település történeti és modern kori névanyagának az elemzése alapján. Célom, hogy számba vegyem és hasznosítsam a társadalomtudományok területén felhalmozott ismereteket, valamint nyelvi-névtani szempontból vallatora fogjam a helynévfajtákat. Írásomban egyrészt az kívánom számba venni, hogy milyen nyelvi-etnikai viszonyokra következtethetünk a fellelhető helynévi adatok nyelvi alkata (helynév-etimológia, helynév-rekonstrukció) alapján. Másrészt arra is kitérek, hogy milyen korlátai mutatkoznak a helynevekre alapozott népességtörténeti kutatásoknak. Emellett arról is szólok, hogy milyen kérdéseket vehet fel az, ha a magyar lakosságú területen idegen nyelvi etimonú nevek tűnnek fel, vagy fordítva, idegen lakosságú területen (népesség esetében) magyar etimonú helynevek bukkanak fel.

A településválasztást az indokolja, hogy több szempontból is speciális jegyeket mutat a választott kutatópont: egyrészt Szászfalu Ugocsa megye egyik korán megtelepült helysége, és népessége napjainkig folytonosságot mutat, s így helynévi anyaga a 13. század közepétől máig tartóan elemzésre alkalmas; másrészt a település Ugocsa megye Tisza-völgyi központi területe (még a megyenévadó *Ugocsa* település és vár is itt állhatott); harmadrészt etnikai szempontból a kezdetektől többnyelvű területnek számít.

2. Szászfalu a régi Ugocsa vármegye központi területén, a Tisza völgyében, a királyi uradalom területén található (lásd 1. ábra). A síkságon elhelyezkedő helységet északon Szőlős, Tekeháza, északkeleten Tarnatelek (később Gődényháza), keleten Szárazpatak, Komlós, délen Feketeardó határolja. A falu a megye alföldi síkvidékének és a keleti erdős hegyvidéknek a határán fekszik az Avas lábánál,

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

131–142 m magasságban (lásd Google Earth). Szászfalu a vármegye jelentős vízfolyásai határolják: északnyugatról a Tisza, keletről-délkeletről a Batár és a Torna, valamint délről az Egres. Kiterjedt határát a keleti hegyvidékről leszakadó vízfolyások határozzák meg (vö. Kat1), amelyek kiöntéseikkel és visszahagyott mocsaraikkal formálták a Tisza–Batár és a Batár–Torna között. E síkvidék művelésre alkalmas volt a kezdetektől. A 18. század végi és 19. század közepi ország-leírások Szászfalu jó termőföldjeiről számolnak be, amely emellett agyagos is (VÁLYI 1799: 319, FÉNYES 1839: 411, 422). Határában gazdagon teremnek a különböző gabonafélék (búza, rozs, árpa, kukorica stb.), valamint igen híres dohányról (VÁLYI 1799: 319, FÉNYES 1839: 411, 422).

1. ábra. Szászfalu elhelyezkedése és tájképe

3. Az alábbi részben a szakirodalom alapján Szászfalu kialakulását, etnikai viszonyait, népességszámát, társadalmi rétegződését és felekezeti sajátosságait mutatom be.

3.1. Szászfalu a szász hospesek által lakott falvak egyike, a szomszédos Tarnatelek határleírásában említett települést királyi hospesek területeként azonosítják (SZABÓ 1937: 46, 479). Az ugocsai Tisza-völgyében a szász hospes telepítés emléket négy település őrzi: Feketeadó, Nagyszőlős, Szászfalu (Nagyszász), Felszász (Királyháza) (vö. SZABÓ 1937: 43–54, Cs. 1: 435). Szászfalu első említése 1262-ből *Nogzaz* formában ismert (KOCÁN 2022: 266, lásd ehhez még SZABÓ 1937: 46). A 13–14. századi oklevelek tanúsága szerint a Tisza-völgyi „szászsziget” egyikeként Szászfalu is királyi kiváltságokat kapott (SZABÓ 1937: 43, KRISTÓ 2003: 152). Több feltevést ismerünk a szászok Ugocsa megyei megjelenéséről. A legáltalánosabb elképzelés szerint a németek a 12. század második felében jutottak Ugocsa vármegyébe, a II. Géza korában beáramló vendégek hullámával (SZABÓ 1937: 47, vö. KRISTÓ 2003: 124–125). Emellett vannak olyan irányba mutató jelek is, hogy a Tisza-völgyen megtelepülő szászok nem mások, mint a megye délnyugati részén a 13. század elején említett batári flamandok (SZABÓ 1937: 48).¹

Egy 1300 körüli jelentésben az áll, hogy „Szöllős és Nagyszász villicusai, esküdtjei és hospesei az Ubulfiak hűségéről [...] közösen tettek jelentést” (SZABÓ 1937: 46). A két település közös szereplése Nagyszásznak a megyében tett kiemelkedő szerepére utalhat, azaz a nagyszászi hospes telep nem elhanyagolható politikai jelentőséggel bírhatott (SZABÓ 1937: 46). Egy 1323. évi oklevélben „szász-i (Nagyszász) és ardói hospesek” szerepelnek (SZABÓ 1937: 46).

Szászfalut a 14. század közepén Nyaláb vár tartozékként említik több szomszédos településsel (Cs. 1: 430, 435, SZABÓ 1937: 47), és elsőként egy 1355. évi királyi kiváltságlevél szabályozta a jogaikat (SZABÓ 1937: 46, 479, vö. KRISTÓ 2003: 152). A hospesség gyors feledésbe merüléséről szólnak a szakirodalomban (SZABÓ 1937: 46–47, KRISTÓ 2003: 152). Szászfalu Nyaláb vár tartozékként 1405-ben a Perényi család birtoka lett (SZABÓ 1937: 47), és később is így említik (FÉNYES 1839: 422, lásd még FÉNYES 1851, SZABÓ 1937: 202).

SZABÓ ISTVÁN szerint a német telepítésű Szászfalu a már korábban megtelepült magyar Ugocsa birtok közelében létesült, majd később a két település között összetelepülés történhetett (1937: 535, vö. VÁLYI 1799: 319, SZABÓ 1937: 50, 51).

3.2. A település etnikai viszonyainak a megítélésében a történészek az oklevelek etnikai megnevezéseire, a lakosok személyneveire, a település- és más helynévi említések anyagára támaszkodnak. Az áttekintés előtt megjegyezhető,

¹ A batári flamandok germán elemek (vö. SZABÓ 1937: 48, 50). SZABÓ ISTVÁN értelmezése szerint ennek alapja az lehet, hogy a tatárjárás után Ugocsa központi területe jobb védelmet és gazdagabb termőföldet nyújthatott (1937: 48, 49). De ezzel összefüggésben lásd még a szomszédos Tarnatelek korai hospes telepéseit is, akiket szász vagy flamand etnikumként tekintenek (SZABÓ 1937: 84, 358, 394, 521–522).

hogy a személynévanyagra épített nyelvi-etnikai következtetés a mai névelméleti ismereteink alapján nem tartható elképzelés (vö. HOFFMANN–TÓTH 2016: 298–303, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 41–42).

Nagyszászt (Szászfalut) a létrejöttékor — a település neve alapján — német telepítésűnek tekintik, habár német megnevezéséről nem maradt fenn adat (vö. SZABÓ 1937: 49, 38). SZABÓ ISTVÁN a 13–14. századból származó néhány földrajzi név² alapján is a magyar nyelv meghatározó voltáról szól (1937: 52). Az 1370-es években a települést a személynévanyaga alapján magyarnak tekintik (SZABÓ 1937: 53), sőt az 1400–1563 között adatolható személynévek³ „a magyarság túlsúlyáról s feltehetőleg az egykori hospes községek [Szászfalu — KB.] gyors elmagyarosodásáról is tanúskodnak” (SZABÓ 1937: 52–53). A települést az 1471., 1472., 1498. évi és ezen túli oklevelekben is „most már mindig magyar helységeknek írták” (SZABÓ 1937: 53). SZABÓ ISTVÁN szerint Szászfalu 1567/1574. évi dicajegyzékében 101 jobbágyneve is ezt a képet erősíti meg (m. 76, ném. 17, bizonytalan 8), valamint a szászság teljes beolvadását a magyarságba (SZABÓ 1937: 154, 159, 162, 255, vö. KRISTÓ 2003: 152). SZABÓ a 16–17. század fordulóján a szászok teljes eltűnéséről szól a településen, és magyar falunak nevezi (1937: 479). A 17. század második felében a magyarság jelentős visszaszorulásáról⁴ ír a történettudomány, amelynek hátterében az 1657. évi lengyel-, az 1661-es tatár- (SZABÓ 1937: 198, 201–205, 219), majd az 1717. évi újabb tatárdúlás és a pestisjárványok húzódnak meg (SZABÓ 1937: 479, vö. még i. m. 206). SZABÓ ISTVÁN ezt a változást az 1565/1574. dicajegyzék és az 1775. évi dézsmajegyzék jobbágynévanyaga alapján rajzolja meg (1937: 210). Két évtized alatt a Tisza sávjában „a magyar parasztság kisebbségbe jutott” (SZABÓ 1937: 210, 246), sőt az összeírások összevetése kicserélődést mutat: „Szászfalun 1567-ben 55, 1775-ben 23 volt a magyar jobbágynevek száma, közös azonban ezek között csak 2 akad.” (i. m. 221). De az 1772. évi úrbérrendezés záradékában a lakosság nyelveként (usitata lingua) még mindig a magyart jelölték meg (SZABÓ 1937: 482).

A történeti források a 18. század második felében Ugocsa megye Tisza-völgyi településein új népréteg (a ruszinság) megjelenéséről szólnak (vö. SZABÓ 1937:

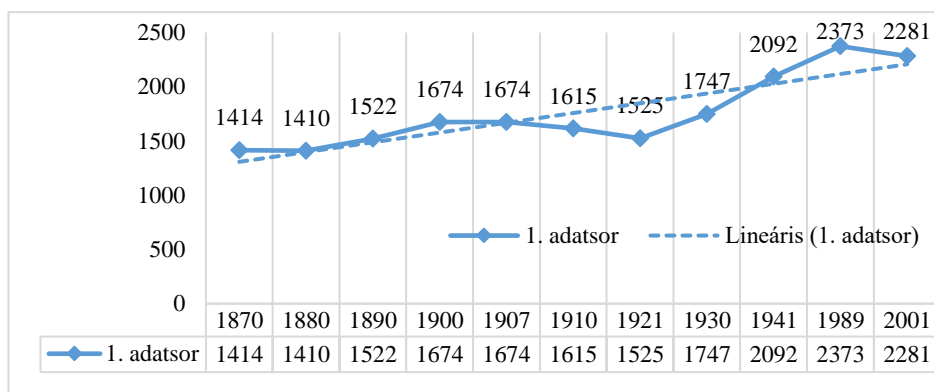
² SZABÓ ISTVÁN munkájában nem közli az alapul vett földrajzi neveket, csupán a személynévi anyag mellett fogalmazza meg ezt a kijelentését, amelyet az ugocsai Szőlős település viszonyával von párhuzamba (1937: 50–52).

³ SZABÓ ISTVÁN Szászfaluból 38 személynévet közöl, ezek eredetét a következőképpen értelmezi: magyar 13 (34%), német 11 (29%), szláv 0, bizonytalan 14 (37%) (1937: 53).

⁴ Az 1661. évi török–tatár betörés hatására a Tisza menti falvak magyar jobbágyossága jelentősen csökkent, és ennek a rétegnek a helyére a hegyekből új népesség, az „idegen orosz”-ok léptek (SZABÓ 1937: 218). Ezt jól mutatja a Feketeardó és Szászfalu helységeket érintő — a református egyház és a birtokos Perényi család között kötött — 1668. évi törvényszéki egyezség is, amelyből arról szerzünk tudomást, hogy az idegen népelemekkel is megfizették a papi dézsmát (SZABÓ 1937: 202, de lásd még i. m. 218).

246, 479). Az 1773. évi hivatalos helységösszeírás már arról tudósít, hogy Szászfaluban a ruszin nyelv él (SZABÓ 1937: 482, Lex. 283), és az 1775. évi jelentés szerint is ez a lakosság rendes nyelve (ordinaria lingua), habár feljegyzik, hogy a magyart mindannyian értik (SZABÓ 1937: 482). A 18. század végén népes „orosz falu”-ként említik (VÁLYI 1799: 319). A 19. század első felében a történeti földrajzi munkákban orosz faluként írnak Szászfaluról, ahol 65 zsidót is említenek (FÉNYES 1839: 422, lásd még FÉNYES 1851). A 19. század 70-es éveitől egészen 2001-ig tartó időszak legjelentősebb népessége Szászfaluban a ruszinság, 1880-ban 1299 fő, 1989-ben 2341 fő (SEBŐK 2020, vö. Hnt. 1892: 656). Az újkori népességstatisztika a magyarság elenyésző számát mutatja, 1880-ban 80 fő, az 1940-es években 142 fő, ez utóbbi adat valószínűleg tükrözi a településnek a Magyar Királysághoz történő visszacsatolását (SEBŐK 2020). Említésre méltó még a 19–20. század fordulóján a némettség (1890-ben 220, 1900-ban 214 fő) és a románosság (3–6 fő), valamint az 1921–1941 közötti időszakból a zsidóság (94–171 fő) (SEBŐK 2020). A 2001. évi népszámlálás adatai e megszilárdult etnikai képet támasztják alá, ugyanis az adatok a szlávtság abszolút dominanciáját látatják: ukrán 98,60%, magyar 0,35%, orosz 0,79%, fehérorosz 0,13%, moldovai 0,4% (Wikipédia, vö. SEBŐK 2020). A fenti kép alapján Szászfalut ukrán nyelvterületként tartják számon, amely vegyes — szláv és magyar — lakott nyelvhatársáv mellett helyezkedik el, ugyanis a Szászfalu szomszédságában lévő Tekeháza és Gődényháza 20–50%-os magyarságú nyelvszigetek (MOLNÁR J.–MOLNÁR D. 2005: 32, de lásd még 31, 89).

3.3. Szászfalu lakosságának⁵ alakulását szemlélteti az alábbi ábra:

2. ábra. Szászfalu lakosságszáma

⁵ Az ábra elkészítéséhez SZABÓ ISTVÁN monográfiáját (1937: 145), valamint a fenti népesség-történethez használt munkák adatait használtam fel (Hnt. 1892: 656, Hnt. 1907: 963, Hnt 1942: 245, Wikipédia, MOLNÁR J.–MOLNÁR D. 2005: 32, SEBŐK 2020).

Szászfalu 16. század közepi lakosságáról annyi adatunk van, hogy a Tisza-völgyi négy száz helység (Szőlős, Feketeardó, Királyháza és Szászfalu) jobbágylakossága az 1567/74. évi dicajegyzékben összesen 459 fő (SZABÓ 1937: 145). SZABÓ ISTVÁN közlése szerint Szászfalu jobbágysága és szegénysége az 1567. évi kimutatásban 160 főt tesz ki (1937: 152, de ehhez lásd még 154). A tatárjárás után, a 19. század végére a lakossága megtöbbszöröződött, majd a 21. század elejére 50%-kal növekedett. A 19. század második felétől a falu népességének gyarapodása a szláv réteg megszilárdulásával állhat összefüggésben.

3.4. Szászfalu társadalmi rétegzettségéről kevés ismerettel rendelkezünk. A falu száz hospes népessége vélhetően bányászattal foglalkozott, és az Avas hegyvidékét művelhették (vö. VÁLYI 1799: 319). A 16. század közepén elenyésző a birtokos réteg és jelentékeny a jobbágyság száma (SZABÓ 1937: 139, 144). Az 1567. évi adatok szerint a jobbágyok és a szegények aránya a településen 101 : 59 (SZABÓ 1937: 152, lásd még i. m. 150), amely a jobbágyság elszegényedését tükrözi. Ezt erősíti meg az 1775. évi adójegyzék táblás kimutatása is: 45 cigány, 23 zsellér, 6 fő házatlan zsellér (SZABÓ 1937: 164, vö. még i. m. 185).

Szászfalu kisnemességéről az 1670., 1743. és az 1754/1755. évi összeírások anyaga alapján szólhatunk, viszont csupán az 1670. évi összeírásból ismerünk egy egytelkes (birtoktalan) nemest (SZABÓ 1937: 173).

A 19. század végéről ismeretes Szászfalu iparosrétege: cipész (JEKELFALUSSY 1892: 474), fűszer- és gyarmatárú kereskedő (i. m. 627), gabonakereskedő (i. m. 645), kovács (i. m. 1022), marhakereskedő és marhahizlaló (i. m. 1178), mészáros (i. m. 1227), regálebérlő (i. m. 1419), férfiszabó (i. m. 1524), szatócs (i. m. 1633), terménykereskedő (i. m. 1760), vegyeskereskedő (i. m. 1839). E csoport jelentős részét zsidók⁶ adták.

3.5. Szászfalu lakosságának vallásáról azt tudjuk, hogy a 16–17. század fordulóján református papi dézsmát fizettek (SZABÓ 1937: 218, 479), viszont a 19. század végétől a 20. század közepéig a reformátusok száma a lakosság kis részét adta, pl. 1870-ben 10 fő, 1941-ben már csak 7 fő (SEBŐK 2020). Ehhez mérhetően alacsony a (római) katolikusok aránya is, akiket csak a 18. század végén említenek (VÁLYI 1799: 319), majd 1880 és 1941 között folyamatosan kimutathatók (SEBŐK 2020). Ebben az időszakban a faluban jelentős az izraelita vallásúak száma, 1870-ben 207 fő, 1941-ben 167 fő (SEBŐK 2020). A 19. század első felétől a 20. század közepéig a kimutatások szerint a falu meghatározó vallása a görögkatolikus hit volt (FÉNYES 1839: 422, lásd még FÉNYES 1851, Hnt. 1893: 728, SEBŐK 2020), ami mellett a 20. század közepén az ortodox (pravoszláv) vallás megjelenésével is számolhatunk. Napjainkban pravoszláv és görögkatolikus temploma van a falunak, szóbeli közlés szerint a pravoszláv hitűek vannak többségben.

⁶ A zsidók lélekszámának alakulásáról lásd a fenti etnikai részt, valamint az alábbi hitéletre vonatkozó összefoglalást.

4. Szászfalu nevének első említése a 13. század közepétől ismert, lásd *Nagyszász*.⁷ A települést változatosan nevezték meg, de ezekben a kezdetektől kifejeződik a szász vendégek településének a motívuma (SZABÓ 1937: 46, vö. KOCÁN 2022). Látható, hogy a névalakok a megtelepüléskor és az azt követő időszakban magyar névadásról (*Szász, Nagyszász, Szászfalu*), míg a 18. század elejétől — a magyar névforma megléte mellett — szláv névalkotásról (*Szaszovo*) árulkodnak.

Szászfalu a vármegye Tisza-völgyi szászságának *Szász* településéből osztódással alakulhatott ki. Erre utal *Felszász* (később: *Királyháza*) és *Nagyszász* (később: *Szászfalu*) adata (KOCÁN 2022: 128). A *Nagyszász* elnevezésből ítélve *Szász* — a települési tömbön belül — talán Szászfaluval lehetett azonos. A településnév változatai közül a legrégebbi névforma a *Szász(i)* népnév önálló településnévi alkalmazása lehet, annak ellenére, hogy csak a 14. század elejétől adatolható. Ezt a jelzős *Felszász* és *Nagyszász* nevek további adatokkal erősítik meg. Később döntően *Szászfalu* néven szerepel. Emellett ritkábban a 15. század elején *Szászfalva*-ként is említik. A magyar elnevezés mellett szláv névpárja is megjelenik, de csak a 18. század elejétől: *Szaszovo*. A 14. század második felétől *Ugocsaszász(a)* alakban is feltűnik az oklevelekben. Az előtaggal való kiegészülés hátterében — akárcsak a Tisza-völgyi szászságában — magyar és szász összetelepüléssel számol a történettudomány, ugyanis az Árpád-kori Ugocsa vármegyének nevet adó *Ugocsa* vár, illetve település a későbbi Szászfalu határában feküdt, azonban az korán elpusztásodott, és már a 13. század közepétől Királyházára helyeződött át az ispáni székhely (SZABÓ 1937: 50–51, 535).

5. A továbbiakban Szászfalu népi-nyelvi viszonyait a település helynévanyaga alapján elemzem. A vizsgálat alapjául szolgáló névkorpusz legkorábbi adatai a 13. század második feléből származnak, és elmondható, hogy a 18. század végéig döntően makrotoponimák jelentkeznek, majd a 19. században felszaporodnak a mikronevek. Az adatbázisban összesen 448 alak- és írásváltozatú helynévi adat szerepel, amely 136 denotátumot jelöl.

A helynévadatok eloszlása egyenetlen. Az ó- és a középmagyar kori helynév-kincs összeállításában A régi Ugocsa megye helyneveinek történeti-etimológiai szótára szolgált alapul (KOCÁN 2022), az újmagyar kori helyneveket különböző típusú források (P., kataszteri térkép, birtokrészleti jegyzőkönyv, országleírás, szakdolgozat stb.) alapján állítottam egybe. A 21. századi anyagot az általam végzett 2008-as élőnyelvi gyűjtés⁸ alkotja.

Szászfalu névanyagát századokra bontva tárgyalom. Ennek során a helyneveket objektumfajtanként elemzem, majd helynév-etimológiai és -rekonstrukciós

⁷ A településnévi adatokat lásd az 5.1. pont alatt, valamint A régi Ugocsa megye helyneveinek történeti-etimológiai szótára című munkában (KOCÁN 2022).

⁸ Szászfalu modern névanyagának összegyűjtése során elsősorban a történeti névanyagból indultam ki, s a munkát a jelenkori helynevek felgyűjtésével zártam.

szempontból (keletkezéstörténelg) mutatom be. Az egyes századok elemzésében ismétlődhetnek a korábbiakban már tárgyalt helynevek, ezen keresztül a helynév továbbélését (kontinuitását) is láthatjuk.

5.1. Szászfalu 13–18. századi helyneveit együttesen tárgyalom, ugyanis ez az időszak adatszegény (ennek nyelven kívüli okai lehetnek, például tatár-, törökdhúlás, járványok), és az említett megnevezések mindegyike makrotoponima, amelyek többségét a falu megnevezése (névváltozata) adja. A 13. századból összesen 7 névadat ismeretes, amely 1 denotátumra vonatkozik, a 14. századból 36 adatot láthatunk, amelyek 2 denotátumot jelölnek meg, míg a 15. századból 77 névadat 5 denotátumot jelöl. A 16. és a 17. században csupán egyetlen denotátumot jelöl 8-11 névelőfordulás, a 18. századi 11 helynévi említés pedig 2 denotátumot jelöl.

A korszakban különböző változatokban jelölték meg Szászfalut magát, ezek többnyire magyar névadás eredményei, de a korszak vége felé megjelenik a szláv névváltozat is. Legkorábbi *Nagyszász* (*Nogzaz*) adata 1262-ből maradt fenn (KOCÁN 2022: 266), ez a népnévi eredetű, szintagmatikus szerkesztéssel létrejövő kétrészes forma a 14. századból is adatolható (1319: *Nogzaz*, KOCÁN 2022: 266). Emellett a 14. század első harmadától van adatunk az egyrészes *Szász(i)* variánsra is (1323: *Zaaz*, 1405: *Zaz*; 1332–1337/Pp. Reg.: sac. de *Sazi*, KOCÁN 2022: 337). A 15. században egy ezektől független *Ugocsa* (1430: *Sazfalua alio nomine Bgotha*, poss., KOCÁN 2022: 385) megjelölése is a településnek, mely személynévi névátvitellel magyarázható. A 14. században az elsődleges *Szász* a kétrészes *Szászfalu* (1378: *Zazfalw*, 1405: *Zazfalu*, 1513: *Zazfalw*, 1670: *Szászfalu*, 1706: *Szászfalu*, KOCÁN 2022: 338) névváltozatban utótaggal, az *Ugocsaszász(a)* (1362: *Hugachazaza*, 1364: *Vgachazaaz*, KOCÁN 2022: 390) variáns pedig előtaggal egészült ki. Emellett a 15–18. századi időszakban a településnév bővüléssel formálódott *Szászfalva* (1430: *Sazfalua alio nomine Bgotha*, poss., 1564: *Zaazfalua*, 1673: *Szatzfalva*, 1782–1785: *Szász falva*, KOCÁN 2022: 338) alakban is adatolható. A település megjelölésére csupán a 18. század elején mutatható ki nem magyar (idegen) névadással létrejött forma. A szláv *-ova* helynévképző egyrészes *Szaszova* (1707: *Sasova*, KOCÁN 2022: 339) adat Szászfalu (változat) magyar nyelvű formáival párhuzamosan jelenik meg.

Az egyetlen építménynév, a 14. századból adatolható egyrészes *Nyaláb* (1315: *Nylaab*, castr., KOCÁN 2022: 272) várnév magyar névadással alakult; vö. *nyaláb* 'gallyból, szalmából, egyéb szálás anyagból álló csomó, köteg' (i. h.).

Szászfalu határában a folyóvíznevekre viszonylag későn, a 15. század közepéről van csak adatunk, habár ez a falu természetföldrajzának a kezdetektől meghatározó jegye lehetett. Két egyrészes víznévi adatot ismerek az időszakból: az ősi óeurópai *Tisza* (1450: *Thyza*, fl., KOCÁN 2022: 373) folyóvíznevét, amely szláv közvetítéssel kerülhetett be a magyarba. De itt említhető még a bizonytalan

eredetű *Batár* (1450: *Bathar*, fl., KOCÁN 2022: 51) víznév is, amely talán szintén idegen eredetű lehet.

A mikrotoponimák között csupán magyar névadásra valló egy- és kétrészes helynevet találunk: *Szőlős-rév* (1405: *Zeusrew*, KOCÁN 2022: 359) átkelőhely neve birtokos jelzős összetétellel alakult, *UgoCSa* (1799: *UGOCSA*, Vályi 3: 547) helynév 'település' > 'határnév' jelentésátértékelődéssel keletkezett (vö. TÓTH 2008: 49–52).

5.2. Szászfalu 19. századi névanyagában 72 névváltozat 66 denotátumot jelöl, amely összesen 193 adatban lelhető fel, s a korábbihoz képest jóval változatosabb összetételű névállományról van szó.

Településnévként a magyar *Szászfalu* (1802–1811: *Szászfalu*, Görög) forma élt tovább, melynek ekkor jelenik meg *Szászfala* ~ *Szászfála* (1805: rut. *Szászfála*, Szirmai 139) változata. Ez utóbbi a történeti adatai és fonotaktikai szerkezete alapján vélhetően szláv névhasználókhoz köthető.

Lakott területet jelöl a bizonytalan eredetű *Kővérek* (1864: *Kővérek*, L3) tanyanév is (a helynév talán a m. *Kővér* családnévvel hozható kapcsolatba). Az építménynevek között csak két magyar eredetű kétrészes helynevet találunk: kiegészüléssel alakulhatott az *UgoCSa vára* (1802–1811: *UgoCSa vára*, Görög) és szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett a *Batár-híd* (185[1]: *batár hídról*, L44) helynév.

A korban nagyszámú víznév adatolható, melyek túlnyomórészt magyar névadást tükröznek. Ide tartozik a képzéssel alakult *Egres* (1884: *Egres p.*, Kat3) folyóvíznév és a jelentéshasadéssal létrejött **Kenderáztató* (< *Kenderáztató-tó*) egyrészes állóvíznév. A kétrészes álló- és folyóvíznevek jelentős része szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett: *Csőrgős-tó* ~ *Egres-tó* (185[1]: *Csőrgös vagy égres tó*, L2), *Egres-patak* (1829: *Egres Patak*, Kat2), *Harkály-patak* (185[1]: *harkály patak*, L2), *Hideg-víz* (1829: *Hideg Viz*, Kat2), *Holt-Batár* (1884: *Holt batár*, Kat3), *Holt-patak* (1864: *Holt patak*, L3), *Kásás-tó* (185[1]: *Kásás tó*, L2), *Kenderáztató-tó* (185[1]: *kender áfztató tó*, L2), *Nyilaki-Rosztoka* (185[1]: *Nyilaki rosztokaig*, L2). Idegen alapnév egészült ki fajtajelölő utótaggal a *Batár-patak* (1865: *Batarpatak*, K2), *Rosztoka-folyamág* (1865: *Rosztoka folyamag*, K2) és *Tarna-patak* (1864: *Tarna patak*, L3) kétrészes nevekben. Emellett a víznévi névanyagban szláv vagy szláv közvetítésű egy- és kétrészes nevek kis arányát tapasztaljuk: ide tartozik a *Tisza* (1829: *Tisza*, Kat2) mellett a folyó bal oldali mellékágát jelölő *Rosztoka* (185[1]: *roftokaig*, L2). A szláv nyelvben szintagmatikus szerkesztéssel jöttek létre a kétrészes *Sztara Tisza* (1865: *Sztara Tisza* folyam, K2), *Szuhe potok* (1865: *Suche potok*, SEBESTYÉN 2008: 174) és *Szui Batár* (1865: *Suchi botar*, SEBESTYÉN 2008: 174) vízfolyásnevek.

A határnevek körében továbbra is nagyobb a magyar névadással alakult réteg aránya. Képzéssel jöhetett létre a *Soványos* (1865: *Soványos*, P. 65) helynév,

valamint bizonytalanul itt említhető meg a *Kölesi* (185[1]: *Kelesi*, L2) helynév is. A jelentésbeli névadás változatos típusait találjuk az egyrészes nevek között. Jelentéshasadással keletkezett nevek csoportjába tartozik a *Faluvég* (1865: *Faluvég*, P. 65), *Honcsokos* (1865: *Honcsagos*, SEBESTYÉN 2008: 174), *Kátyú* (1865: *Kátya*, K2), *Kenderátó* (1865: *Kenderáta*, K1, L1), *Mocsár* (1865: *Mocsár*, K2), *Nádas* (1865: *Nádas*, K2), *Nyáras* (1865: *Nyáras*, P. 65) és *Vágás* (185[1]: *Vagas*, L2) helynév. Emellett a *Csőrgős* (1865: *Csőrgős*, P. 65), *Hidegvíz* (1865: *Hidegvíz*, K2), *Holt-Batár* (1864: *Holtbatar*, L3), *Kazuska* (185[1]: *Kazuska*, L2) és vélhetően a *Pongor* (1865: *Pongor*, K2) helynevek metonimikus névadással keletkezettek, az *Ugoicsa* (1806: *Ugoicsa*, Lip.) határnév jelentésátértékelődéssel formálódhatott. A kétrészes magyar eredetű mikrotoponimák szintagmatikus szerkesztéssel alakultak, s e csoportban jellemző névfajta a vízparti helyneveké: *Batár-part* (185[1]: *batár parton*, L2), *Cseresnyo-füzes* (1865: *Cseresnyo füzes*, K2), *Dankai-füzes* (1865: *Dankai füzes*, P. 65), *Irku-füzes* (1865: *Irku Fűzes*, P. 65), *Kazuska-füzese* (185[1]: *kazuska füze*, L2), *Palló-füzes* (185[1]: *Palló füzesen*, L2), *Rosztoka-füzes* (1865: *Rosztoka füzes*, K2), *Sovány-füzes* (1865: *Sovány füzes*, K2), *Szacska-füzes* (1865: *Szacska füzes*, K2), *Fekete-mocsár* (1865: *Fekete Mocsár*, P. 65), *Kincses-vápa* (1865: *Kincsesvápa*, P. 65), *Tatár-nyáras* (1865: *Tatár nyáros*, K2). Néhány adattal domborzati nevek is jelentkeznek Szászfalu 19. századi névanyagában: *Csető-domb* (185[1]: *Csető domb*, L2), *Kakas-hegy* (185[1]: *Kakas hegy*, L2), *Rudas-hegy* (185[1]: *Rudas hegy*, L2), *Selypes-gödör* (185[1]: *Selypes gödrön*, L2), *Kara-völgy* (185[1]: *Kara völgy*, L2).

Jelentős csoport a mikrotoponimák körében a szláv eredetű neveké is, amelyek döntő része morfológiai szerkesztésű. Az egyrészes *Delnice* helynévképzővel alakult (1865: *Delnice*, P. 65). Emellett a korszakban az előjárószerű helynévi alakulatok tekintélyes csoportját találjuk: *Na téglárni* (1865: *Na téglárni*, P. 65), *Mezsi potok* (1865: *Medzi potok*, P. 65), *Nad Egres* (1865: *Nád Égres*, P. 65), *Nad Rosztoku* (1865: *Nad Rosztoku*, P. 65), *Nad Sztaru Tiszu* (1865: *Nad stáru Tiszu*, P. 65), *Za Csernem Blátu* (1865: *Za černem Blátu*, SEBESTYÉN 2008: 174), *Za Egres* (1865: *Za Egres*, P. 65), *Za kerti* (1865: *Zá kerti*, P. 65), *Zá Mocsár* (1865: *Zá Mocsár*, P. kézirat), *Za Sztara Tisza* (1865: *Za staru Tiszu*, P. 65), *Za Szuhi Botár* (1865: *Za Suchi Botár*, P. kézirat). A kétrészes *Cserne boloto* (1865: *Cserne balato*, SEBESTYÉN 2008: 174) mocsárnév szintagmatikus szerkesztéssel alakult. Itt említhető még a bizonytalan eredetű *Dinistye* (1865: *Diniste*, P. 65) helynév, amely hangalakja és végződése alapján szláv és román helynévnek is tűnhet.

5.3. Szászfalu 20. századi névanyagában 31 névváltozat 24 denotátumra vonatkozik.

A település megjelölésére a kétrészes *Szászfalu* (1902: *Szászfalu*, Hnt. 1290) mellett továbbra is jelen van a szláv *Szaszovo* (1933: *Sasovo*, Hnt. 780), s hely-

névképzéssel létrejött a magyar *Szászfalu*-ból a szláv *Szaszfalvo* változat is (1911: *Sasfalovo*, ComMarmUg. 206).

A lakott területek nevei között a bizonytalan eredetű egyrészes *Kövérek* (1900: *Kövérek*, Hnt. 717) tanyanév mellett a magyar névadással alakult formák szerepelnek, vö. a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott *Acél-pusztá ~ Acél-tanya* (1902: *Atzél p.*, Hnt. 1290; 1913: *Aczéltanya*, Hnt. 1233), *Fogarasi-pusztá ~ Fogarasi-tanya* (1902: *Fogarassy p.*, Hnt. 1290; 1983: *Fogarasi-tanya*, Danku 41) tanyanevek; valamint a szerkezeti változással formálódott nevek: a *Kövértanya ~ Kövérek-tanya* (1902: *Kövértanya*, Hnt. 1290; 1913: *Kövérektanya*, Hnt. 1233) földrajzi köznévi utótaggal, míg a *Tiszaszászfalu* (1907: *Tiszaszászfalu*, SZABÓ 1937: 479) névváltozat jelzői előtaggal egészült ki.

A kisszámú víznév magyar névadásról árulkodik, vö. a kétrészes *Kis-Tisza* (1983: *Kis-Tisza*, Danku 38) és *Lájba gödre* (1983: *Lájba-gödre*, Danku 41).

A határnevek a névanyag több mint felét teszik ki, és ezek között a magyar névadással alakult nevek vannak nagyobb arányban. Körükben az egyrészes névstruktúra jellemző. Víznév > területnév metonimikus névadással keletkezett az *Egres* (1983: *Égres*, Danku 39) szántóföldnév. Jelentéshasadással jött létre a *Füzes* (1983: *Fizes*, Danku 39), *Gyeptelek* (1983: *Gyeptelek*, Danku 41), *Gyümölcsös* (1983: *Gyümőücsös*, Danku 38–39), *Honcsokos* (1983: *Hancsokos*, Danku 38), *Kolónia* (1983: *Kolónia*, Danku 41), két hely neveként *Legelő* (1983: *Legelő*; 1983: *Legelő*, Danku 39–40), *Nyáras* (1983: *Nyáros*, Danku 39) és *Téglavető* (1983: *Téglavető*, Danku 40) helynév. A kétrészes magyar nevek körébe sorolhatók a szintagmatikus szerkesztésű *Otilcsin-tag* (1983: *Otilcsin-tag*, Danku 41–42), *Ruszinku-tag* (1983: *Ruszinku-tag*, Danku 42), *Spicu-tag* (1983: *Spicu-tag*, Danku 42) és *Volosin-tag* (1983: *Volosinü-tag*, Danku 42–43) határnevek.

A szláv mikrotoponimák aránya jóval kisebb: feltehetően a helynévképzéssel alakult *Delnice* folytatása a *Gyilnici* (1983: *Gyilnici*, Danku 43). Újabb alakulás az előljárószóval keletkezett *Ná horbi* (1983: *Náhorbi*, Danku 43). Vélhetően szláv névalkotás eredménye még a *Hanta* (1983: *Hánta*, Danku 43) és *Pongora* (1983: *Pongora*, Danku 43) is (lásd a *Pongor ~ Pongora* helynevet, valamint a *Bábony ~ Bábonya* településnevet, KOCÁN 2022: 45–47).

5.4. Szászfalu 21. századi névkorpuszában 34 denotátum 38 névváltozatát sikerült felgyűjtenem.

A település neveként a szláv variáns használata általános: *Szaszovo* (2003: *Сасово*).⁹ Szintén szláv eredetű a szintagmatikusan alkotott *Kivirova tonya* (2008: *Kivirová tanyá*) tanyanév.

⁹ A környező magyarság körében a magyar névváltozat, *Szászfalu* (is) használatos (lásd KOCÁN 2022: 338).

A víznevek a jelenkori névanyagnak kis hányadát adják, ezek a korábbi adathalmazból: *Egres* (2008: *Éjgres*), *Batár* (2008: *Batár*), illetve a *Tisza* (2008: *Tiszá ~ Tjiszá*) (KOCÁN 2022: 51–52, 373–374).

A névállomány zömét adó határneveket ma a szláv eredetű nevek túlsúlya (54%) jellemzi a magyarral (36%) szemben. A magyar eredetű egyrészes mikrotoponimák között helynévképzéssel keletkeztek a *Csörgős* (2008: *Csörgőüs*), és jelentéshasadással alakultak a *Füzes* (2008: *Fizes*), *Honcsokos* (2008: *Hancsagos*), *Nyáras* (2008: *Nyáras*) és *Nyilas* (2008: *Nyilas ~ Nyilosi*) határnevek. Magyar eredetű kétrészes név az *Aculcsin-tag* (2008: *Aculcsin-tak*), *Fekete-mocsár* (2008: *Fekete-mocsár*), *Fogarasi-tag* (2008: *Fogorasi-tak*), *Forrás-szer* (2008: *Förás-szer*), *Kakas-hegy* (2008: *Kakazs-hegy*), *Kazuska-füzes* (2008: *Kazuska-füzes*) és *Magyar-mező* (2008: *Magyar-mező*).

A szláv mikronevek között jellemző a morfológiai szerkesztés, ezt jelzi a helynévképzős *Batárke* (2008: *Botárké*), *Gyilnice* (2008: *Dilnyéce ~ Dilnyicé*), *Téglárnyá* (2008: *Téglárnyá*) és az előljárósós *Na Téglárnyi* (2008: *Ná téglárnyi ~ Téglárnyá*), *Nad Égres* (2008: *Nád Éjgres*), *Nad Sztaru Tiszu* (2008: *Nád Sztáruj Tjiszu*), *Za Dani* (2008: *Zá Donijom*), *Za Egres* (2008: *Zá Égres*), *Za Sztara Tisza* (2008: *Zá Sztáru Tjiszu*). Víznev > területnev metonimiára is találunk példát, vö. *Sztara Tiszivka* (2008: *Sztáro Tjiszivká ~ Sztáru Tjiszu ~ Sztára Tjiszá*), *Sztara Tisza* (2008: *Sztará Tjiszá*) szőlők nevével. A kétrészes szláv névformák csoportját a szintagmatikus szerkesztésű *Csetverta laba ~ Csetverta laba toloki* (2008: *Csetvertá lába, Csetvertá lába tolokámi*), *Druha laba ~ Druha laba toloki* (2008: *Druhá lába, Druhá lába tolokí*), *Kivirove zemlja* (2008: *Kivirjové zemlje*), *Persa laba* (2008: *Persá lába*) és *Tretya laba* (2008: *Tretjá lába*) helynevek jelzik az anyagban.

Az ellipszissel alakult *Atlucsin* (< *Atlucsin-tag*, 2008: *Atlucsin*) helynév magyar és szláv névadással egyaránt magyarázható, s itt említhető meg a metonimikus névadással keletkezett *Egres* (2008: *Éjgres*) és *Pongor* (2008: *Pongor*) is, ugyanis a névátvitel a szláv és a magyar helynévrendszer sajátossága ugyancsak lehet.

E modern kori, élőnyelvi névállományt nemcsak etimológiai szempontból, hanem a névhasználók ismeretében is vallatóra foghatjuk. A korábbiakban magyar névrétegnek tekintett adatok újraértelmezését kell megtennünk. A nagy arányú szláv névrétegben feltűnő magyar etimonú helynevek valójában szláv névhasználatúak, amelyek az intenzív népi-nyelvi kontaktushatás következtében az új népesség, az ukránok névhasználatában (névismeretében) is megőrződtek. A klaszszikus etimológiai megközelítéssel magyar eredetűnek tekintett helynevek (pl. *Csörgős*, *Egres*, *Kazuska-füzes*) valójában névátvétellel magyarázhatók, és ezek a pusztán helynév-etimológiai szempontból magyarnak tetsző nevek egyrészesek (pl. *Kakas-hegy*, *Kazuska-füzes*). A szláv névhasználók nyelvében a helynevek

hangtani alakja (*Csörgőüs, Kazuska-fizes*) igazodott a terület magyar nyelvjárási sajátosságaihoz. A szláv névátvételben a helynevek sajátos hangtani és morfológiai beillesztése is kitűnik, ilyen például a helynevek szóvégi *á*-ja (*Téglárnyá, Persá lába*), a szóvégi *u*-ja (*Ruszinku-, Spicu-tag*) és a tipikus helynévformánsok (*Batárke*).

6. A történettudomány álláspontja szerint az Ugocsa megyei kis szász sziget sorsa hasonló mintázatot mutatott más Tisza-völgyi településekkel: „magyar alapítások voltak, majd szász hospesek telepedtek rájuk, ezek elmagyarosodása után a XVI. sz.-ban már ismét magyar jellegűek voltak, a XVIII. sz.-ban pedig elsősorban már ismét nem magyar, hanem egy harmadik [...] nemzetiség (rutének — K. B.) jegyeit viselik magukon.” (SZABÓ 1937: 210, lásd még i. m. 218).

A helyneveken alapuló nyelvi elemzés a következő képet mutatja: a korai helynevek között főként magyar keletkezésű nevek találhatók, ezek mellett egy-egy idegen helynév is feltűnik. A 19. században a magyar eredetű helynevek mellett a nevek egynegyede szláv névadással magyarázható. Az etimológiailag magyarnak tekintett helynevek döntően kétrészesek, és jellemző névalkotási eljárás a szintagmatikus szerkesztés vagy a szerkezeti változás (az egyrészeselek körében a jelentésbeli névalkotás). Ezzel szemben áll a szláv etimonú nevek egyrészeselege, amelyek között a helynévképzős és előljárószavas formák dominálnak. Kitűnik, hogy a szláv–magyar vegyes nyelvű területen a metonimikus névadással keletkezett helynevek a népi-nyelvi viszonyok feltárásában igencsak bizonytalanul használhatók, ugyanis ez az eljárás mindkét névadás jellemzője. A két- vagy többnyelvű területek helyneveinek elemzésében a hangtani vizsgálat minden korszakban fontos lehet (lásd az élőnyelvi adatok *tag ~ tak* utótagú változatait, illetve a *Nyilas ~ Nyilos* adatot).

Egy település történeti és élőnyelvi névanyagának és annak népességtörténeti ismereteinek az összekapcsolása új utakat nyithat a nyelvészeti-névtani kutatások számára. Ez az elemzés arra talán kellően rámutat, hogy a nyelvi-etnikai vizsgálatokban csakis nagy körültekintéssel és óvatossággal lehet valamit is mondani. Különösen így van ez a korai időszakok tekintetében, sőt a kezdetektől két- vagy többnyelvű területeken. A fent elvégzett vizsgálatok alapján látható — az adatállomány egyenetlen eloszlásának ellenére is —, hogy amennyiben a magyar nyelvű területen idegen etimonú nevek tűnnek fel, vagy fordítva, ott bármilyen nyelvi-etnikai viszonyra történő utalás a mátt megelőző időszakban egyre nehezebb, ugyanis nincsen megfelelő fogódzó a kutató kelléktárában (pl. névhasználat, népességi viszonyok). Ezzel együtt a modern kori nyelvi-etnikai vizsgálatokban a helynevek forrásértéke minden korlátjával együtt megkerülhetetlen és elsődleges nyelvi anyag (a személynevek vallomásával szemben), és az élőnyelvi névanyag kutatása — különös tekintettel a peremterületen — módszertani szempontból jó lehetőségeket tartogat a névtudomány számára. Az egykor magyar

etnikumú települések lakosságának a kicserélődése esetén is érdemes lehet a települések modern kori névanyagának az összegyűjtése és leírása. A névhasználók és névadók ismerete ugyanis biztosabb alpra helyezi a névelemzést, például az szlávok által átvett magyar nevek szerkezeti és keletkezéstörténeti leírását, valamint óvatosságra int a szó-, névetimológiára támaszkodó etnikai megállapításokban. Ezzel az írással szeretettel köszöntelek, kedves István, téged, aki bevezetted a helynevek világába.

Irodalom

- ComMarmUg. = GEORG HELLER, *Comitatus Marmarosiensis. Comitatus Ugocsiensis. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn* 18. München, 1985.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- Danku = DANKU JÚLIA, *A Tiszával kapcsolatos vízrajznevek (Szaszovo, Csornotiszovo, Csepe, Bratovo, Petrovo, N. Palád, Zabolotyje, Bobove, a vinohradovói kerület 8 kutatópontja alapján).* Diplomamunka. Uzshorod, Uzshorodi Állami Egyetem, 1983.
- FÉNYES ELEK 1839. *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben* 4. Pest.
- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik.* Pest.
- Google Earth <https://earth.google.com/web/@48.1145377,23.05346262,135.77981389a,15011.31896224d,35y,153.38131133h,0t,0r>
- Görög = GÖRÖG DEMETER–MÁRTON GYÖRGY, *Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok Vármegyéji, 's Szabad Kerületei és a' határ-őrző Katonáság' Vidékeinek közönséges és különös tábláji.* Bécs, 1802–1811.
- Hnt. 1892 = DR. JEKELFALUSSY JÓZSEF szerk., *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára.* Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.
- Hnt. 1893 = DVORZSÁK JÁNOS szerk. *Magyarország Helységnévtára.* Javított és bővített kiadás. Első kötet. Budapest, Havi Füzetek. Müller K. könyvnyomda.
- Hnt. 1902 = *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára.* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal.
- Hnt. 1907 = *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára.* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal.
- Hnt. 1913 = *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára.* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal.
- Hnt. 1933 = *Magyarország helységnévtára.* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal.
- Hnt. 1942 = VITÉZ VÁRADY KÁROLY szerk., *Csonka-Magyarország közigazgatási helységnévtára. Az anyaországot, a visszacsatolt Felvidéket, Kárpátalját, Kelet-Magyarországot, Felső-Erdélyt és Délvidéket magába foglaló tizenegyedik kiadás.* Budapest.

- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- JEKELFALUSSY JÓZSEF szerk. 1892. *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.
- K1 = *Tiszaszászfalu kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. № 3650. 1865.
- K2 = *Szászfalu kataszteri térképe*. Habsburg Birodalom — Kataszteri térképek (XIX. század). Arcanum Adatbázis Kft. 1865. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/browse/cadastral/>
- Kat1 = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD-ROM. 2004. október.
- Kat2 = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD-ROM. 2005. december.
- Kat3 = *A harmadik katonai felmérés. 1872–1884*. Hadtörténeli Intézet és Múzeum Térképtára (1353 színes szelvény).
- KOCÁN BÉLA 2022. *A régi Ugocsa megye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névérték Kiadványai 55. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Licitus Kiadó.
- L1 = *Tiszaszászfalu birtokrészleti jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. № 3646. 1865.
- L2 = L44 = *Tiszaszászfalu határleírása*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. № 3651. 185[1].
- L3 = L75 = *Tiszaszászfalu jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. № 3652. 1864.
- Lex. = ILLÉS JÓZSEF szerk., *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. Budapest, Magyar békeküldöttség, 1920.
- Lip. = LIPSZKY JÁNOS, *Mappa Transilvaniae et Partium Regni Hungariae repertoriumque locorum objectorum. Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Szeged, 1987.
- MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Matematika és Természettudományi Tanszék. Beregszász. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.
- P. kézirat = *Kimutatása Ugocsa Megye öfszes községeiben lévő egyes dűlők elnevezésének*. OSZK mikrofilmtár, Budapest.
- P. = MIZSER LAJOS, *Ugocsa és Ung megye Pesty Frigyes 1864–66. évi Helységnévtárában*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testületének Közleményei. Nyíregyháza, Stúdium Kiadó, 1999.

- SEBESTYÉN ZSOLT 2008. *Kárpátalja településneveinek történeti helynevei. A kataszteri térképek és a birtokrészleti jegyzőkönyvek alapján.* Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- SEBŐK LÁSZLÓ 2020. *Kárpátalja településeinek etnikai és felekezeti adatai, 1870–2001.* Társadalomtudományi Kutatóközpont. Kisebbségkutató Intézet. Eötvös Loránd Kutatási Hálózat. URL: <https://kisebbségkutato.tk.hu/sebok-laszlo-karpatalja-statisztikaja-1870-2001>
- SZABÓ ISTVÁN 1937. *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség.* Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből 1/1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Szirmay = SZIRMAY ANTAL, *Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis.* Pest, 1805.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományi vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- VÁLYI ANDRÁS 1796, 1799. *Magyar országnak leírása 1–3.* Buda, 1796, 1799. Arcanum DVD könyvtár 4. Családtörténet. Heraldika. Honismeret. 2003. október.
- Wikipédia = *Wikipédia. A szabad enciklopédia.* 2001. URL: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Tiszaszászfalu>

The possibilities of ethnic studies based on the place names of Szászfalu

In this paper, I analyse the place names of Szászfalu, located in the central part of Ugocsa County, from a linguistic and ethnic point of view from the 13th century to the present. First, I introduce the history and the geography of the village, I write about its ethnic composition, social relations, population, and religion. Then I describe the place names in terms of their linguistic structure, etymology, and origin. One of the important conclusions of the study is that the distinction between name-givers and name-users is particularly important in linguistic-ethnic research.

Keywords: Ugocsa County, Szászfalu, place name etymology, name-givers, name-users, phonological and morphological character

Kocán Béla
ORCID: 0000-0003-3573-834X
Vetési Albert Gimnázium, Veszprém
kocan.bela@vetesi.hu

Az Énekek éneke ómagyarul — mai olvasók számára

KOROMPAY KLÁRA

1. Bevezetés

1.1. Az *Énekek éneke* forrásvidékét az ókori szerelmi költészet jelenti. Különbőféle nászdalokból, szerelmi énekekből, azok töredékeiből állt össze az a szövegegyüttes, mely az i. sz. 1. és 2. század fordulóján bekerült a szent könyvek közé. Ennek háttere az, hogy a vőlegény és a menyasszony szerelme allegorikus értelmet kapott: a zsidó hagyományban az Örökkévaló és a választott nép, a kereszténységben Krisztus és az Egyház kapcsolataként jelent meg. Később a középkori mariológiai felfogás a menyasszonyban Mária képét látta. E mű értelmezéséről, világirodalmi hatásáról, a művészetekben játszott szerepéről könyvtárnyi szakirodalom szól.

Az első magyar fordítást az 1508-ban másolt Döbrentei-kódex őrizte meg (473–483). Az *Énekek éneke* kisebb részletei, egyes mondatai más kódexekben is megjelennek (vö. KOMORÓCZY 1970: 39–44). Különösen megragadó a Könyvecse egy lapja (ApMélt. 16), ahol a traktátus szövegébe költői szépségű idézetek egész sora szövődik bele.

1.2. Maga a *Döbrentei-kódex* Halábori Bertalan keze írásával készült. Legfontosabb tartalmi egységei: egy teljes zsolnároskönyv, egy teljes egyházi évre szóló bibliai perikópasorozat (az ünnepeken és vasárnapokon olvasott episztolák és evangéliumi részek), továbbá az *Énekek éneke*. A scriptor jellegzetessége, hogy az általa leírt szöveg egyes szavai fölé saját kezű glosszákat írt. Ezeket nemrégiben HAADER LEA vette alapos vizsgálat alá (2019). Ennek során fény derült arra, hogy Bertalan pap célközönségét nem apácák, hanem világiak körében kell keresni, akik számára e glosszák — nemegyszer betoldó jelleggel — érthetővé, elevenné tették az adott szöveg egy-egy szavát. Ő maga világi pap lehetett, glosszái a falusi környezetben való prédikálást szolgálták, amint erről szókincsének népi elemei tanúskodnak. A további kutatások arra is fényt derítettek, hogy a Döbrentei- és a Székelyudvarhelyi kódex perikópaínak nyelvi megoldásaiban feltűnő párhuzamok vannak (HAADER 2020, 2021); ennek alapján ezek külön szövegcsaládot képviselnek, mely egy igen régi (az ún. Huszita biblia előtti) bibliafordítási hagyomány nyomait őrzi.

Sorok fölé írt glosszákkal az Énekek énekében is találkozunk, vö. 2,15; 5,12; 5,13; 6,4; 6,9; 7,1 (itt kettővel is); 7,3. A szövegközlésben ezek kapcsos zárójelben jelennek meg a glosszázott szó után; egyszer az előtt, mivel a kiegészítés oda illik (6,9). Két glossza lábjegyzetet is kívánt (5,13; 7,1).

1.3. A jelen tanulmány fő célja az ómagyar szöveg modern helyesírású átíratának közlése a hozzá csatlakozó jegyzetekkel, valamint külön egységként az ómagyar szavak magyarázatával. A közreadás azokat az elveket követi, amelyek az Apor-kódex olvasóbarát kiadásának munkálatai során kialakultak (vö. KOROMPAY 2021a, 2021b, 2022). Az alábbiakban csak arról lesz szó röviden, ami a jelen szöveg sajátosságaival kapcsolatos.

Ennek minél pontosabb megértéséhez több állandó forrásra volt szükség. Ezek közül legfontosabb a Vulgata és egy mai bibliafordítás (RÚF), amely a fejezetszámok és a versszámok beiktatásához is alapul szolgált. Ezeket más fordítások is kiegészítették (SZIT, KNB, Heltai stb.). A latinhoz FINÁLY szótára (2005) volt a legfőbb segítség.

A szövegtelmezés állandó feladata különösen tudatosította most a következő kérdést: egy ószövetségi könyv ómagyar fordításának pontos megértéséhez mi az elsődleges viszonyítási pont? A szöveghagyomány egyik szála így írható le: héber → latin → ómagyar fordítások. A másik szál a következő: héber → mai magyar fordítások. Ebből az következik, hogy egy mai Biblia feltétlenül megkönnyíti a megértést, egyben elvezet az eredeti jelentéshez, de nem ad számot arról, ami a héberről latinra való fordítás során itt-ott módosult, és az ómagyar szövegekbe is átkerült. Tapasztalataim szerint egy-egy problematikus hely megértéséhez mindkét szál figyelembevétele szükséges. Lényeges azzal is számolni, hogy a fenti kettősség a középmagyar kortól jelen van. Káldi bibliafordítása az első szálát képviseli; az ő szövegét veszi alapul a mai KNB is. A kor héber Biblia-szövegéhez — a Vulgatától elindulva — Heltai és munkatársai jutottak legközelebb (KOMORÓCZY 1970: 100).

Az Énekek éneke közlése felvet egy egészen sajátos kérdést is, ami a nyelvtanban nemhez kapcsolódik. A latin szöveget olvasva világos, hogy mikor kihez szól vagy kiről beszél a szerelmes: az egymással váltakozó „dilectus meus” és „amica mea” elárulja ezt. Ugyanezt a megértési élményt nyújtják más nyelvű fordítások is. A magyar szöveg viszont sejtető: a férfi és a nő dialógusának követéséhez az olvasó képzeletére és erőfeszítésére is szükség van. Kétségtelen, hogy vannak részek, amelyek magukért beszélnek: a női test dicsérete, mely egész fejezeteket tölt ki, a férfi szájából hangzik el. Máskor azonban mai nyelvérzékünkre hagyatkozva tévedhetünk is. Jó tudni (a latin alapján), hogy a *barátom* rendszeresen a nőre utal, a *szeretőm* pedig a férfira. Figyelmet érdemel az is, hogy amikor a fordító az *emlő* szót használja a latin *uber* nyomán, a héber *dódim* szónak jobban megfelelne a *szerelem* (vö. KOMORÓCZY 1970: 93); ilyen módon az

előbbi szó férfi kapcsán is előfordulhat (1,2). A munkálatok során felmerült bennem egy kérdés: ha a Vulgatából kiindulva világossá lehetne tenni, hogy mikor ki beszél, célszerű-e valamilyen jelzéssel (például a megfelelő versszámok álló, illetve dőlt szedésével) utalni erre? Végül arra jutottam, hogy ha a mi nyelvünkön az Énekek éneke ilyen egyértelműen sejtető módon szólal meg, akkor az a jó, ha megmarad ilyennek. Jelzem: vannak fordítások (ilyen a SZIT), melyek a megszólalókra nézve mindig eligazítást adnak.

1.4. A szöveg nyelvi jellegzetességei közül első helyen a **szóképzés** különleges vonásai tűnnek ki. Megjelenik itt (gyönyörű képekkel kísérve) az *ajak*, a *szem*, a *tügy* (a két orca), a *fogak*, a *fürt*, a *nyak*, a *kéz*, a *has*, az *emlő* és a *csecs*, a *far* és a *szár* 'lábszár' — „attól megválva” (azaz: azon kívül), ami a fátyol mögött van. Utalás történik a tekintetre, a termetre, a szépség egységes látványára. A képek hol a pásztoréletből merítenek (kecske, frissen nyírt juhok, gímborjú), hol a mediterrán világ gyümölcseit idézik fel (gránátos alma, mandragóra), máskor az arany és a drágakövek világát (zafir, jácintkő), nem is szólva az ókorban használt illatszerekről (nárdus, mirha, tömjén). Régi meggyőződése: a fenti elemek vizsgálata szép szemináriumi dolgozatok témája lehet.

Az említett fogalomkörök kapcsán **értelmezési kérdésekkel** is számolni kell. Ahol a Döbrentei-kódex szövegében *kecske* jelenik meg (a Vulgata *capra*, illetve *caprea* szavának fordításaként), ott a héberre visszamenő mai fordításokban *gazellá*-t találunk (vö. 2,7); ahol az előbbiben *gímborjú* áll, ott az utóbbiakban *szarvas fia* szerepel (vö. 2,9). Az ilyen esetek megvilágítására legalkalmasabb egy-egy lábjegyzet. A növényvilág körében hasonló kérdéseket vet fel a *panyikaalma*, amely a latin *malum punicum* 'pun alma' tükörfordítása, s a szövegben a gránátalmára utal (vö. 4,6). A magyarban a fenti szó sajátos utat járt be: a *pónyikalma* egy almafajta nevévé vált, s ilyen jelentésében máig használatos (PELCZÉDER 2018: 175–176).

A **nyelvtani jelenségek** közül a szövegértést is érinti a következő kettő. Ahol *-é* birtokjelre számítanánk, ott gyakran *-nak/-nek* rag jelenik meg: „Én én szeretőmnek, és én szeretőm énnekem” (6,3). Ebbe a latin is belejátszhatott, vö. Vulg.: „Ego dilecto meo, et dilectus meus mihi”. A *között* névutónak a felsőfokra utaló szerepe is van: „Asszony nép között szép” (6,1), vö. Vulg.: „pulcherrima mulierum” (*pulcherrima* 'legszebb').

2. Az Énekek éneke modern helyesírású átírata

Salamon inéklése, Isten anyaszentegyházzal egyembe. Cantica Canticorum Capitulum [1] (DöbrK. 473–474)

2. Ő szájának apolásával engem megcsókoljon, mert te igen jó kenetekkel turgyagozó emlőid bornál jobbak.

3. Kiötlött olaj te neved, azért leányok téged igen szeretének.

4. Húzz utánad engemet, te kenetednek illatján futosonk. Király engem bevűn ű pincéjébe. Örvendők és vigadonk tebenned te emlőidet emlejtven, igazak bor felött szeretnek tégedet.¹

5. Ó, Jeruzsálem leányi! Fekete vagyok, de termetes, miként Kédárnak hajloki, miként Salamonnak gereznáí.

6. Ne gondoljátok, hogy én meghirvadtam, mert nap engem megképtelenejtett.² Én anyámnak fiai vívának énellemem, engem szőlők-örizővé tőnek, én szőlőmöt nem őriztem.

7. Én lelkem kit szeret, mutasd meg, hul délbe őrizsz, hol nyugoszol, hogy ne kezdjek búdosnom te társidnak csardái után.

8. Ó te, ki asszonép között szép vagy, ha nem tudod magad, kelj ki, és menj el az csordáknak nyomába, és te ürüidet³ őrizjed az pásztoroknak hajlokinál.

9. Fáraó szekeriben való ígetésemhez hasonlálak téged, én barátom.⁴

10. Szépek te tügyid, mint gerlicének. Te nyakad, miként nyakbavető készség.

11. Aranyas egérlőket gyártonk neked, ezüsttel hegyeztetek vagy szereztetek.

12. Mi időn király ű nyugalmában volna, én nárdosom ű illatját adá.

13. Mirrából kötött kéve én szeretóm, énnekem én emlőim között nyugoszék.

14. Cipriai szőlőfü én szeretóm énnekem Endegádnak⁵ szőlőibe.

15. Én barátom, te szép vagy! Íme, te szép, te szemeid galambszemek.

16. Én szeretóm, te szép vagy és ékes, virágos mi kis ágyonk.

17. Mi házonknak héjazatja cédrosfából, tornácink cipressosfából.

Capitulum [2] (DöbrK. 474–475)

1. Én mezői virág vagyok és völgyeknek lilioma.

2. Miként liliom tövis között, úgvan én barátom leányok között.

3. Miként másosfa erdői fák között, úgvan én szeretóm fiak között. Kit én kívánok vala, annak árnyékán ülök, és ű gyömölcsse édes én torkomnak.

4. Király engem borpincébe vűn, énbennem szerelmet szerze.

5. Virágokkal ékeséhetek engemet, másosfákkal szorohatok meg engem,⁶ mert szeretet miá ellankadék.

6. Ű balja én fejem alatt, és ű jogja engem megölel.

¹ E mondat eredeti tagolása más: a „bor felött” valójában a „te emlőidet” (‘szerelmedet’) részlethez kapcsolódik. Vö. Vulg.: „memores uberum tuorum *super vinum* : recti diligunt te”. Az utolsó tagmondat az eredetinek így felelne meg: „Igazak szeretnek tégedet”. A fenti átrendezés feltehetőleg a fordító műve, de lehet a másolóé is.

² Vö. RÚF, SZIT: „Ne nézzétek, hogy milyen barna vagyok, a nap sütött le engem”.

³ Vö. Vulg.: hoedos tuos, RÚF: kecskéidet.

⁴ Vö. RÚF: „A fáraó kocsijába fogott paripákhoz hasonlítalak, kedvesem!” Vö. SZIT is, ehhez hasonlóan.

⁵ Vö. Vulg.: „in vineis *Engaddi*”, RÚF: *Én-Gedi*.

⁶ Itt *málosfa* ‘almafá’ áll, de valójában almáról van szó; vö. Vulg.: „stipate me *malis*”, RÚF: „üditsetek fel *almával*”.

7. Ó, Jeruzsálemnek leányi, esketlek titeket mezőknek kecskéire⁷ és szarvasira, én szeretőmet fel ne serkentsétek, fel se ébreszjétek, mígnem ű akarja.

8. Én szeretőmnek szava! Íme ez hegy közbe szökdösve jött, dombokot által szökött.

9. Én szeretőm kecskéhez hasonlott és gímborjóhoz.⁸ Íme, ű mi falonk alatt áll, ablakon néz, és rostélyokon kakucsol.

10. Íme, én szeretőm szól énnekem: Kelj fel, én barátom, én galambam, én jó termetem! Siess, és jöjj,

11. mert immár tél elmúlt, hideg eltávozott és elment.

12. Mi földönkbe virágok jelentek, irtásnak ideje bejött, mi földönkbe gerliceszó hallatott.

13. Figefák bomboztak, virágos szőlők illatjokat adták. Kelj fel, én barátom, én szépem, én galambam, és jöjj el,

14. erős külükakba, kúrakásnak vermébe, mutasd meg te orcádot énnekem, te szód hangosoljon én fülemben, mert édes te szód, és ékes te orcád.

15. Fogjátok meg magatoknak {nekönk} az kis ravaszokat, kik szőlőt pusztéjtonak, mert mi szőlönk megvirágozott.

16. Én én szeretőmnek, és ű énnekem, ki liliom között il,

17. míg nap támad, és árnyékok elhajolnak.⁹ Én szeretőm, tér meg, légy olyan, ment kecske, avagy Bétel hegyebeli gímborjók.

[3] (DöbrK. 475–476)

1. Én ágyacskámban ét által keresém, kit én lelkem szeret, keresém ütét, és meg nem lelém.

2. És felkelek, és környöljárom az várost, szegeleteken és utcákon megkeresem, kit én lelkem szeret. Keresém ütét, és meg nem lelém.

3. Az virrasztók, kik az várost őrizik vala, meglelének engem. Nemde láttátok-e, kit én lelkem szeret?

4. Kevéssé, hogy elmúltam volna, meglelék ütét, kit én lelkem szeret. Megtartám ütét, és el sem bocsátom, mígnem ütét anyám házába viszem, és én szőlőmnek¹⁰ röjtökébe.

⁷ Vö. Vulg.: *per capreas*, RÚF: *gazellákra*. A *kecske* szó kapcsán végig ez a megfelelés jelentkezik.

⁸ Vö. Vulg.: *hinnuloque cervorum*, RÚF: „mint a fiatal szarvas”. A *gímborjú* kapcsán végig ugyanez jelentkezik.

⁹ Vö. Vulg.: „donec aspiret dies, et inclinentur umbrae”, KNB: „amíg a nappal szellője meg nem rezdül, s az árnyak el nem szállnak”, RÚF: „Ha hűs szél támad, és megnyúlnak az árnyak”.

¹⁰ Bizonyára másolói hiba *szőlőmnek* helyett, vö. Vulg.: „in domum matris meae et in cubiculum *genitricis meae*”. A fenti alak átkerült egy másik helyre is, vö. 8,2. — NB. A *szőlő* gyakori a szövegben. A *szőlő* is előfordul, vö. 6,9; 8,5.

5. Ó, Jeruzsálemnek leányi, esketlek titeket mezőknek kecskéire és szarvasira, fel ne serkentsétek, fel se ébreszjétek szeretőmet, mígnem ű akarja.

6. Ki ez, ki az pusztából felhág, miként füstnek vesszeje, mirrának és temjénnek illatjából és minden patikabeli pornak?

7. Íme, Salamonnak ágyacskáját¹¹ Jeruzsálemnek¹² igen erősiből hatvan erős állja környöl,

8. mindenik tört tart, és igen tudósok viadalra, kinek mind ű töre ünnön farán, éji félelmért.

9. Salamon király ágyacskáját¹³ gyártá magának Libán hegyének fájából.

10. Ű lábait ezüsből gyártá, feje alját aranyast, felhágóját bíborost, középit szerelmmel megvette¹⁴ Jeruzsálemnek leányiért.

11. Sion leányi, menjetek ki, és lássátok Salamon királyt az koronában, kivel koronázta űtet ű anyja ű menyegzőjének napján és ű szíve vigasságának napján.

[4] (DöbrK. 476–478)

1. Mely szép vagy, én barátom, mely szép vagy! Te szemeid galambaké, attól megválva, mi belől enyészik.¹⁵ Te fűrtid, mint Galád¹⁶ hegyéről hágó kecskéké.

2. Te fogaid, miként nyírett csordák, kik mosodóból hágnak, és mindenik két ellővel, és közöttök nincsen meddő.

3. Te ajakid, miként erősből gyártott fűkötő,¹⁷ és édes te kedves beszéded.¹⁸

4. Te nyakad, miként Dávid toronya, ki raktatott viadalhelyekkel, belőle ezer pajzs csügg, erőseknek minden fegyveri.

5. Te két emlőid, miként két gímborjó egy hastól, kiket őriznek liliomba,

6. mígnem nap támad, és árnyékok elhajoljanak. Miként panyikaalma-remek te tügyid, attól megválva, mi belől enyészik. Menjek el mirrának hegyére és temjénnek dombjára, és szóljak én jegyesemnek:

¹¹ Vö. Vulg.: „En lectulum Salomonis” (*lectulus*: ’fekvőhely, ágy’). RÚF, SZIT: *gyaloghintó*, mint a 9. versben, KNB: „Íme Salamon hordszéke”.

¹² Vö. Vulg.: „ex fortissimis Israel”. A hiba forrása bizonyára a két rövidítés hasonlósága, vö. *isrl*’ és *irl*’m. A téves feloldásba belejátszhatott, hogy a *Jeruzsálem* név többször is előfordul.

¹³ Vö. Vulg.: „Ferculum fecit sibi” (*ferculum*: ’hordozható állvány’), RÚF, KNB: *Gyaloghintót*, SZIT: *trónust*, Heltai 90r: „egy királyi széket”. A 7. és a 9. vers bizonyára hatott egymásra.

¹⁴ Vö. Vulg.: „media charitate constravit propter filias Ierusalem”, RÚF: „Belsejét szeretettel himezték Jeruzsálem lányai”, KNB: „Gondosan kibélelte Jeruzsálem leányai kedvéért”.

¹⁵ Az „attól megválva” kezdetű rész jelentése: ’azon kívül, ami belül rejtőzik’. Vö. RÚF és SZIT: „fátyolod mögött”.

¹⁶ Vö. Vulg.: *Galaad*, RÚF: *Gileád*.

¹⁷ Vö. Vulg.: „Sicut vitta coccinea, labia tua”. A kiemelt szerkezet jelentése: ’skarlátvörös szalag’. Vö. RÚF: *karmazsinfonal*, SZIT: *karmazsinszalag*. A *vitta* szó ’főkötő’-t is jelenthet. Az „erős-ből gyártott” nem illik a szövegbe. Jelentéstan alapon felmerül a gyanú, hogy az *erős* háttérben esetleg egy korábbi *verős* állt.

¹⁸ A Vulgatában és a mai fordításokban ez után áll az a mondat, mely alább a 6. vers közepén szerepel: „Miként panyikaalma-remek...”

7. Én barátom, teljességgel szép vagy, tebenned szeplő nincsen.

8. Jöjj Libánról, én jegyesem, jöjj Libánból, jöjj, Amáná fejéből koronázta-
tol,¹⁹ Sanir és Hermon²⁰ tetejéből, oroszlányoknak fészkekből és párdicoknak he-
gyekből.

9. Én húgom, én jegyesem, megsebesejtéd én szívemet, megsebesejtéd én szí-
vetem egyik szemedbe és nyakadnak egyik hajába.²¹

10. Én húgom, én jegyesem, mely szépek te emlőid, te csecsid bornál szebbek,
és te kenetednek illati minden írek fölött.

11. Jegyesem, te ajakid csepegő méz-szín, nyelved alatt méz és tej vagyon, és
öltözetednek illatja, miként tömjénillat.

12. Én húgom, én jegyesem berekesztett kert, berekesztett kert, beszegezett
kútfű.

13. Te kifolyásid panyikaalmának paradicsoma,²² almafának gyömlöcsével,
cipros nárdosval,

14. nárdos és sáfrány, fistulat és cinamomost Libánnak minden fáival, mirra
aloessel, minden elő kenetekkel.

15. Kerteknek kúta, eleven vizeknek folyása, kik Libán hegyéből nagy sebbel
folynak.

16. Kelj fel, felszél, és jöjj, alszél! Fúdd meg én kertemet, és folynak ű drága
illati. Én szeretőm jöjjön ünnön kertébe, és egye ű almáinak gyömlöcsét.

[5] (DöbrK. 478–479)

1. Én húgom, én jegyesem, jöjj²³ én kertembe, én mirrámot megarattam mind
én aromáimval, méz-színt én mézemvel űm, én boromot én tejemvel ióm. Én ba-
rátim, egyetek és igyatok, és részegöljete meg!

2. Én aloszok, és én szívem vigyáz. Én csergető szeretőmnek szava ez: Hú-
gom, nyissad meg énnekem, én barátom, én galambam, és szeplőtelenem, mert
én fejem teljes harmattal, és én fűrtim éji csepegéssel.

3. Szoknyámat levettem, hogy vegyem meg énreám? Én lábaim megmostam,
hogy fertőztessem meg űket?

4. Én szeretőm résen kezét nyójtá, és én hasam ű illetétől megrettene.

¹⁹ Vö. Vulg.: „*coronaberis de capite Amana*”, RÚF: „*Nézz le az Amáná csúcsáról*”.

²⁰ Vö. RÚF: Szenir; Hermón.

²¹ A mondat végéhez vö. Vulg.: „*et in uno crine colli tui*” (*crinis* ’haj, hajzat’). A mai fordítá-
sokban: RÚF: „nyakdiszed egy láncocskájával”, SZIT: „nyakadnak egyetlen láncával”.

²² Vö. Vulg.: „*Emissiones tuae paradus malorum puniceorum*”. Vö. RÚF: „Paradicsomkert nőtt
rajtad: gránátalmák édes gyömlöcsökkel”, SZIT: „*Hajtásaid* gránátalmákat termő kerthez hason-
lók”, KNB: „*Hajtásaid* gyönyörű liget”.

²³ Itt más igealak várható, vö. Vulg.: „*Veni in hortum meum*”, RÚF: „*Bejöttem kertembe*”. Bi-
zonyára az előző mondat igéjének hatása érvényesült.

5. Felkelék, hogy megnyitnám én szeretőmnek. Én kezem mirrát hullata, és én ujjaim teljesek választott mirrákkal.

6. Ajtómnak köszöbét megnyitám én szeretőmnek, tahát ű lehajlott, és elment vala. Én lelkem ellankada, hogy szóla; keresém, és űtet meg nem lelem, kajáltám, és nem felele énnekem.

7. Városőrizők, kik az várost őrizik vala, engem meglelének, verének engem, sebesejtének engem, megvevék palástomot az kűfalőrizők.

8. Ó, Jeruzsálemnek leányi, rátok eskeszem, ha meglelenditek szeretőmet, hirdessétek meg űneki, hogy szerelme miá lankadtam.

9. Szeretők közöl minemő az te szeretőd? Mert miránk így eskől.

10. Én szeretőm feje, piros, ezer közöl választott.

11. Ű feje igen jó arany, ű fűrti miként pálma széles leveli,²⁴ feketék,²⁵ miként holló.

12. Ű szemei, miként galambaknak víz csergetegeken, kik tejbe ferődtek {mosottak}, és teljes folyóvizeknél laknak.

13. Ű hasa ebur képő {régie elefánt tetem}.²⁶ Ű tügyi, miként patikáros gyártott kedves illató kenetek,²⁷ ű ajaki elő mirrát csepegetnek.

14. Ű kezei völgyesek, teljesek jácintossal ű fülei.²⁸ Ű hasa ebur képő, zafir kövekkel válogatott.

15. Ű szárai márványkű lábak, kik állonak arany ékeken. Ű színe, miként Libán hegye, választott, miként cédrok.

16. Ű torka édességes, és kívánatos teljességgel. Ilyetén én szeretőm, és ű én barátom, ó Jeruzsálem leányi!

[6] (DöbrK. 479–481)

1. Asszony nép között szép, és hová ment te szeretőd? Hová hajlott te szeretőd, és űtet mi teveled keresjűk.

2. Én szeretőm alászállott ű kertébe aromának ű kedvére, hogy az kertekben éljen, és liliomokat szedjen.

²⁴ Vö. Vulg.: „Comae eius sicut elatae palmarum”, RÚF: „hajfűrtjei hullámosak”, SZIT: „a haja datolyafűrt”, KNB: „a haja, mint a pálma koronája”.

²⁵ A kódex írásmódja szerint: *feketeiek*, talán másolói hibával. Vö. Vulg.: „*nigrae quasi corvus*”.

²⁶ Figyelemre méltó a scriptor betoldása a sor fölé. Az *elefánt tetem* ('elefántcsont') érthetőbb, mint a latinból származó *ebur*. A Vulgatában ez a mondat itt nem szerepel, megvan viszont a következő vers második felében.

²⁷ Vö. Vulg.: „*Genae illius sicut areolae aromatum consitae a pigmentariis*”. A héberben alapuló fordításokban más a kép, vö. RÚF: „Arca, mint a balzsamillatú virágágy, melyben illatos növények nőnek”. Vö. SZIT is, hasonlóan.

²⁸ A *fülei* fordítói tévedés két latin szó hasonlósága alapján: *aureus* 'aranyozott', *auris* 'fül'. Itt az előbbiről van szó, s ez a kezekre vonatkozik. Vö. Vulg.: „*Manus illius tornatiles aureae, plenae hyacinthis*”, RÚF, SZIT: „Kezei *aranyhengerek*, topázzal borítva”. A *völgyes*-nek megfelelő latin *tornatilis* jelentése: 'esztergályozott, kerekded”.

3. Én én szeretőmnek, és én szeretőm énnekem, ki liliomok között él.
4. Én barátom, szép vagy, édes és ékes, miként Jeruzsálem, ijedetes, miként seregeknek szerzett arrok {orrozat}.
5. Fordejts el te szemeidet énrólam, még űk engem elrepejtenek. Te fürtid, miként kecskék csordái, kik Galád hegyéből jelentek.
6. Te fogaid, miként juhcsordák, kik mosóból hágnak, mindenik kettős ellővel, és meddő nincsen közöttök.
7. Miként panyikaalma haja, úgyan te tügyid, titkodtól megválva.
8. Hatvan királyné asszony vagyon és nyolcvan szerető, és leányoknak nincsen száma.
9. Egy én galambam, én tökéletesem, egy vagyon ú anyjának választotta, és ű szülejének. És az {Sion-beli} leányok látták űtet, és hirdették űtet bódognak; királyné asszonyok, száz szeretők dicsérik űtet.
10. Mely ez, ki előmegyen, miként feltámadó hajnal, szép, miként hold, választott, miként nap, ijedetes, miként szerzett seregeknek orra?²⁹
11. Leszállék az diós kertbe, hogy völgyeknek almáit látnám, és megnézném, ha az szőlők virágoztak volna, és ha panyikaalmák termettek volna.
12. És nem tudám, én lelkem Amminádáb szekereiért megháborejta engem.³⁰

[7] (DöbrK. 481–482)

1. Térj meg, térj meg, Sunamitis {Istentől elidegenölt lélek},³¹ térj meg, térj meg, hogy lássonk {tekéntsönk} téged. Mit láttok az Sunamitisbe, hanem csak seregeknek szerit?
2. Ó, fejedelmnek leánya, mely szép te lépésid az saruba! Te farodnak egybeszerkezése, miként násfák, kiket mesteri kéz gyártott.
3. Te köldököd, miként hajtogatott kép {pohár}, ki soha nem szíkes venerékel. Te hasad, miként búzaasztag, liliomval környéközött.

²⁹ Az utolsó részlethez vö. Vulg.: „ut castrorum *acies* ordinata” (*acies* ’hegye vminek’, ’csatarend’), RÚF: „mint egy zászlóerdő”, SZIT: „mint a zászlós hadak”, KNB: „mint a csatarendbe álló tábor”.

³⁰ Vö. RÚF: „Észre sem vettem, amikor Amminádib kocsijába tettek engem”, KNB: „És váratlanul zavarba jött lelkem Aminádáb négyesfogatai miatt”.

³¹ Itt táncról van szó, vö. Vulg.: „*Revertere, revertere*, Sulamitis”, RÚF: „*Fordulj, fordulj*, Szulamit!”, SZIT: „*Térj vissza! Térj vissza*, Sulamit!”, KNB: „*Perdülj, perdülj*, Szulamit!”, Heltai 94r: „*Térj meg, térj meg*, ó Sulamith”. A felszólítás egy nőnek szól: forogjon, hogy jobban lássák. Megnevezése személynévként hat (ez a *salom* ’béke’ szóval függhet össze), de a héberben felmerül a lehetőség, hogy itt nem tulajdonnév, hanem népnév áll: ’a sulammita’. A vers végén a „seregeknek szerit” is a táncra utal: ’amikor a két kar között táncol’. (A ’seregek’ jelentésű héber elem helynév is lehet.) Köszönöm Koltai Kornéliának e kérdések megvilágítását. — Az „Istentől elidegenölt lélek” a sriptor betoldása az általa másolt, de nem tőle származó szöveg fölé. Kérdés, mi áll e megrovás hátterében. Vajon a táncnak szól ez? Vagy a „térj meg” vallási értelme sugallta ezt? A ’megfordul’ → ’visszatér’ → ’megtér’ jelentésváltozást ismeri mind a héber, mind a latin, mind az ómagyar.

4. Te két emlőid, miként két vadkecske álló.³²

5. Te nyakad, miként eburbeli torony. Te szemeid, miként esebonbeli³³ halastók, kik vannak sok leányoknak kapuiba.³⁴ Te orrod, miként Libánnak toronya, ki Damaskosra néz.

6. Te fejed, miként Karmel, te fejednek fürti, miként királyi bíbor, töréshez szerkezött.³⁵

7. Mely szép vagy, én barátom, és mely ékes vagy, én szerelmesem, gyönyörőségbe!

8. Te állatod pálmához hasonlott, és te csecsid szőlőfűhöz.

9. Mondám: Felhágok az pálmára, és gyömölcset ragadom, és te emlőid olyanok lesznek, mint szőlőfű, és te illatod, miként másosnak illatja.

10. Te torkod, miként igen jó bor, kit én szeretőmnek méltó innia, és ő fogainak kérődni.

11. Én én szeretőmnek, és úneki fordolása énhozjám.

12. Jöjj, én szeretőm, és menjönk ki az mezőbe, lakozjonk az falukba!

13. Reggel keljünk az szőlőkbe, és lássuk, ha az szőlő virágozott, ha az virágok gyömölcset bomboznak, ha az panyikaalmák virágoztak. Ott én neked adom én emlőimet.

14. Mandragórák mi kapunkon³⁶ illatot adtak. Én szeretőm, mind új almákat és ó almákat es neked tartottam.

[8] (DöbrK. 482–483)

1. Ki adja azt énnekem,³⁷ hogy én anyámnak emlője-szopó atyámfiát künn jellem, és megcsókoljam, és immár engem senki ne utáljon?

2. Megragadlak téged, és én anyám házába viszlek és én szőlőmnek rejtekébe,³⁸ ott megtanejtasz engem. És én elvegyejtett borból adok neked veneréket és gránátos almának mustját.

³² Vö. Vulg.: „duo hinnuli gemelli caprae”, RÚF: „mint két őzike, mint egy gazellapár”.

³³ Vö. Vulg.: in Hesebon, RÚF: hesbóni.

³⁴ Vö. Vulg.: „in porta filiae multitudinis”. A héberben itt egy helynév szerepel, vö. RÚF: „a bat-rabbimi kapunál”.

³⁵ Ez a rész homályos, talán szövegromlás következtében. Vö. Vulg.: „Caput tuum ut Carmelus: et comae capitis tui sicut purpura regis vincta canalibus”. Vö. RÚF: „Fejed olyan, mint a Karmel, és fejedén a haj, mint a bíbor; egy királyt tartanak fogva fürtjei”. SZIT és KNB: hasonló értelmű fordítás. A *vinctus* '(meg)kötözött' jelentésből kiindulva a *töréshez* előzménye esetleg *kötéshez* volt. A mondat vége szerkezetiileg átrendeződhetett.

³⁶ A „mi kapunkon” nem ide, hanem a következő mondathoz tartozik, vö. Vulg.: „Mandragorae dederunt odorem. In portis nostris omnia poma: ...”. A fenti mondat az eredetinek így felelne meg: „Mandragórák illatot adtak”.

³⁷ E rész értelméhez vö. RÚF: „Bárcsak bátyám lennél”. SZIT: „Bár testvérem volnál”.

³⁸ Az utóbbi részletnek („és én szőlőmnek rejtekébe”) a Vulgatában itt nincs megfelelője. Egy korábbi vers hasonló mondatában viszont előfordul (3,4). Az ott feltehető hiba (*szülő* helyett *szőlő*) itt is megismétlődik.

3. Ű balja én fejem alatt, és ű jogja megölel engem.

4. Ó, Jeruzsálem leányi, rátok eskeszem, fel ne serkentsétek, fel se ébreszjétek én szeretőmet, mígnem ű akarja.

5. Mely ez, ki felhág az pusztából, gyönyörőségbe torlott, és ű szeretőjéhez támaszkodott? Másosfa alatt ébresztélek fel tégedet, én barátom. Ott rothada meg te anyád, ott töreték meg te szüléd.³⁹

6. Tégy engem te szívedre, ment jegyet, ment jegyet te karodra, mert szeretet olyan erős, ment halál, kedvelés kemén, ment pokol, űneki lámpási tűznek és lángaknak lámpási.

7. Sok vizek nem olthatják meg az szerelmet, és folyóvizek sem borejthatják el űtet. Ha ember mind házabeli vagyát adnája szeretetért, és úgyan megutálja az vagyot, miként semmit.⁴⁰

8. Mi húgonk kicsind, és nincsen cseszi. Mit tegyönk mi húgonknak, mikoron beszédbe veszjék űtet?⁴¹

9. Ha kűfal, rakjonk rajta ezüst erkélyeket. Ha ajtó, tahát bélljük meg űtet cédros deszkákkal.

10. Én kűfal vagyok, és én emlőim, miként torony, holott űelőtte olyan lők, hogyha békét leltem volna.

11. Békés⁴² szőlője vala benne, kinek népi vannak,⁴³ űtet őrizőknek hagyá; ű gyömölcséért ember ezer ezüst pénzt hoz be.

12. Én szőlőm énelőttem vagyon. Te, békésed, ezer, és kétszáz ű gyömölcsét őrizjük.⁴⁴

13. Ki kertekbe lakozal, barátid hallgatnak, tegyed nekem hallattá⁴⁵ te szódot.

14. Fuss, én szeretőm, és hasonljál kecskéhez és gímborjóhoz drága keneteknek hegyén. Ámen.

³⁹ Vö. Vulg.: „*ibi corrupta est mater tua, ibi violata est genitrix tua*”. Az igék a fogadás és a szülés fájdalmára utalnak.

⁴⁰ A fordítás híven követi a Vulgátát. A mondat második feléhez vö. RÚF: „csak megvetnék érte”.

⁴¹ A „beszédbe veszik” így értendő: ’szó lesz róla’. Vö. RÚF: „amikor megkérik”, SZIT: „hogya majd megkérik”.

⁴² Vö. Vulg.: *pacífico*, RÚF: *Salamonnak*. (A név jelentése: ’békés’.) A mondat szerkezetébe így illene bele: *Békésnek*.

⁴³ Vö. Vulg.: „*in ea, quae habet populos*”. A héberben itt egy helynév szerepel, vö. RÚF: *Baal-Hámónban*. SZIT: hasonló névalak.

⁴⁴ Vö. Vulg.: „*Mille tui pacifici, et duocenti his, qui custodiunt fructus eius*”, RÚF: „Az ezer ezüst legyen tiéd, Salamon, kétszáz pedig a termés *őrzőie*”. A fenti *őrizjük* másolói hiba lehet *őrizők* helyett. Két névszói toldalékra is számítani lehetne: *békésedé, őrizőké*, vagy *-nak/-nek* raggal.

⁴⁵ Vö. Vulg.: „*fac me audire vocem tuam*”, RÚF: „hadd halljam én is!”. A kódex *hallata* írású szavának fenti értelmezéséhez KOMORÓCZY átírata jelzett irányt (1970: 38).

3. Ómagyar szavak magyarázata

- állat fn: termet (7,8)
alló (= olló) fn: kecskegida (7,4)
aloes fn: aloé (4,14)
alszél fn: déli szél (4,16)
apol ige: csokol (1,2)
béll ige: bélel (8,9)
bevún (igealak): bevitt (1,4)
bombozik ige: gyümölcsöt kezd hozni (2,13)
cinamomost fn (latin): fahéj (4,14)
cipressos fn: ciprus (1,17)
cipriai szőlőfű: ciprusfürt (illatos virágú cserje) (1,14)
csergeteg fn: vízfolyás (5,12)
csergető mn: zörgető (5,2)
ebur fn: elefántcsont (5,13, 7,5)
egérlő fn: láncocska (1,11)
egybeszerkezés fn: (itt) hajlás (7,2)
ék fn: hegyes tárgy, (itt) talpazat (5,15)
elefánt tetem fn: elefántcsont (5,13)
elmúl(ik) ige: elmegy vki mellett (3,4)
elő mn: első(rangú) (4,14; 5,13)
elrepejt ige: elrepít, elragad (6,5)
elveyejtett (= elvegyített) mn: fűszeres (8,2)
emlejt (= említ) vmit, ige: emlékezik vmire, emleget vmit (1,4)
emlő fn: kebel (4,10); szerelem, ölelés (1,2)
enyészik ige: rejtőzik (4,1)
eskeszik (= esküszik) vkire, ige: esdekelve kér vkit (5,8)
eskől (igealak): esküdtél (5,9)
ét által: éjjelente (3,1)
felszél fn: északi szél (4,16)
fistulat fn (latin): illatos nád, kálmos (4,14)
futos ige: fut (1,4)
gerezna fn: prém, (itt) szőnyeg, takaró (1,5)
hajlik ige: elmegy (6,1)
hajlok fn: sátor (1,5)
hajtogatott mn: kerekded (7,3)
hangosol ige: hangzik, szól (2,14)
hasonl ige: hasonlít (1,9; 2,9)
héjzat fn: tető, gerenda (1,17)
igetés (= ügetés) fn: lovaglás (1,9)
ijedetes mn: félelmes (6,4; 6,10)
íl ige: él (2,16)
illet fn: érintés (5,4)
ióm (igealak): ittam (5,1)
írek fn (tsz.): gyógyírok (4,10)
irtás fn: nyesés, metszés (2,12)
jácintos fn: jácintkő (5,14)
jegy fn: jel, pecsét (8,6)
jog fn: jobbkez (2,6)
kajált vkit, ige: kiált valakinek (5,6)
kakucsol ige: kukucskál (2,9)
kép fn: szobor (5,13)
kérődik ige: (itt) szürcsöl (7,10)
két ellő, kettős ellő: iker, páros (4,2; 6,6)
kevésé, hogy: alighogy (3,4)
kicsind mn: kicsi (8,8)
kiöltlő mn: kiöntött (1,3)
környöljár ige: körüljár (3,2)
lehajol ige: megfordul, eltávozik (5,6)
lők (igealak): lettem (8,10)
málos fn: alma (7,9)
málosfa fn: almafa (2,3)
meg hsz: újra (5,3)
megfertőztet ige: bepiszkít (5,3)
megháborejt ige: zavarba ejt, nyugtalanít (6,12)
megképtelenejt ige: elrútít (1,6)
meglelenditek (igealak): megtaláljátok (5,8)
megretten ige: megremeg (5,4)
megtér ige: megfordul, visszatér (7,1)
megtöretik ige: szül (8,5)
megutál ige: megvet (8,1)
megválva vmitől: vmin kívül (4,1; 6,7)
megvesz ige: elvesz (5,7)
ment ksz: mint (8,6)
méz-szín fn: színméz (4,11)
mirra fh: mirha (1,13)
mosó fn, mosodó fn: fürdő, úsztató (4,2; 6,6)
nyírett mn: (frissen) nyírt (4,2)
orr, orrozat fn: vminek a hegye (6,4; 6,10)
őm (igealak): ettem (5,1)
panyikaalma fn: gránátalma (4,6)
párdic fn: párdúc (4,8)
patikáros fn: patikus (5,13)

pokol fn: a holtak hazája, sír (8,6)
 rak ige: épít (4,4)
 tavasz fn: róka (2,15)
 remek fn: darab, (itt) gerezd (4,6)
 rothad ige: szül (8,5)
 szár fn: láb, comb (5,15)
 szegelet fn: sarok (3,2)
 szelvény fn: (itt) hiba (4,7)
 szer fn: rend, sor; (itt) emberek kara (7,1)
 szerető fn: (itt) ágyas (6,8)
 szerez ige: alkot; megtold (1,11)
 szikes mn: száraz (7,3)
 szín fn: tekintet, arc, termet (5,15)
 szorohatok (= szorítsatok) meg (igealak):
 (itt) erősítetek meg (2,5)

szőlőfű fn: szőlőfűrt (1,14)
 tehát hsz: akkor, addigra már (5,6)
 természet fn: alak, szépség (2,10)
 természetes mn: szép (1,5)
 torlott mn: (itt) vmiben bővelkedő (8,5)
 turgyagóznó mn: illatozó (1,2)
 tügy fn: a két orca; halánték (1,10)
 ugyan névm: olyan (2,2), úgy (8,7)
 vagy fn: vagyon (8,7)
 választott mn: pompás (5,6); aki kitűnik (5,10)
 venerék fn: ital (7,3)
 ví vki ellen: vki ellen fordul, haragszik vkire
 (1,6)

Irodalom

- ApMélt. = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI ISTVÁN. Régi Magyar Kódexek 1. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985.
- DöbrK. = *Döbrentei-kódex, 1508*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta ABAFFY CSILLA és T. SZABÓ CSILLA, MADAS EDIT közreműködésével. Régi Magyar Kódexek 19. Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995.
- FINÁLY HENRIK szerk. 2005. *A latin nyelv szótára*. Reprint az 1884-es kiadás alapján. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAADER LEA 2019. Halábori Bertalan szándékainak nyomában. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 141–157.
- HAADER LEA 2020. Párhuzamos perikópák vallomása — a nyelvtörténet oldaláról. In: HENDE FANNI–KISDI KLÁRA–KORONDI ÁGNES szerk., „*Mestereknek gyengyének*”. *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Szent István Társulat. 329–340.
- HAADER LEA 2021. Környülpókázott szövegek. In: HAVAS FERENC–HORVÁTH KATALIN–HRENEK ÉVA–LADÁNYI MÁRIA szerk., *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*. Budapest, ELTE Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék. 99–106.
- Heltai = *A Bölts Salomon királnak könyvei*. Régi Magyarországi Nyomtatványok I 27. Kolozsvár, Heltai Gáspár és Hoffgreff György, 1551 [1552].
- KNB = *Káldi-Neovulgáta Bibliafordítás*. Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 1997. Énekek éneke: URL: <https://szentiras.hu/KNB/Én> (2023.01.26.)

- KOMORÓCZY GÉZA 1970. *Énekek éneke*. Károli Gáspár, a Döbrentei-kódex névtelenje, Heltai Gáspár, Bogáti Fazekas Miklós fordításában. Sajtó alá rendezte és az utószót írta KOMORÓCZY GÉZA. Budapest, Magyar Helikon.
- KOROMPAY KLÁRA 2021a. *Apor-kódex. Ómagyar zsoltárok*. A modern helyesírású átiratot készítette, a bevezetést, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta KOROMPAY KLÁRA. Budapest, Balassi Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2021b. Ószövetségi történetek ómagyarul: Ruth, Dániel, Jónás. Mutatvány egy olvasóbarát kiadásból. In: HAVAS FERENC–HORVÁTH KATALIN–HRENEK ÉVA–LADÁNYI MÁRIA szerk., *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*. Budapest, ELTE Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék. 107–116.
- KOROMPAY KLÁRA 2022. Irányelvek és szempontok ómagyar szövegek olvasóbarát kiadásához. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 241–252.
- PELCZÉDER KATALIN 2018. *Gyümölcsnevek szótára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- RÚF = *Biblia*. Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveg-gondozó Bizottsága. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2014.
- SZIT = Szent István Társulati Biblia. Énekek éneke: URL: <https://szentiras.hu/KNB/ÉN> (2023.01.26.)
- Vulg. = HETZENAUER MICHAEL szerk., *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*. Regensburg, 1914. URL: <http://www.sacredbible.org/hetzenauer1914/> (2023.01.26.)

The Song of Songs in Old Hungarian—for today’s readers

The earliest surviving Hungarian translation of the Song of Songs is found in the Döbrentei Codex, produced in 1508. The paper’s primary goal is to present the Old Hungarian text in normalized orthographical transcription, which facilitates its reading by present-day readers. This goal is also served by other sections of the paper. These include an introduction describing the codex and the text under study, a rich body of footnotes highlighting translation issues, and a vocabulary section offering explanations of Old Hungarian words.

Keywords: Old Hungarian codices, Döbrentei Codex, Song of Songs, transcription of Old Hungarian texts

Korompay Klára
ORCID: 0000-0002-9670-9535
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
korompay.klara@btk.elte.hu

Két kárpátaljai magyar település helynévrendszerének összehasonlító vizsgálata

KOVÁCS ANDRÁS

1. A magyar helynévkutatás az elmúlt fél évszázadban jelentős eredményeket ért el a leíró és a történeti névanyag felkutatásának, összegyűjtésének, vizsgálatának és közzétételének vonatkozásában. A névgyűjtések elsődleges célja az ország egész területét lefedő gyűjtemények összeállítása. A fellendült helynévkutatásnak köszönhetően a települések helyneveinek összegyűjtése és feldolgozása mellett nagyobb területek (megyék, járások, tájegységek) helyneveinek összeállítására is figyelemmel voltak a kutatók, és megélénkültek az élőnyelvi helynévanyagra irányuló névrendszertani vizsgálatok is. Ezt a névelemzési modellek, tipológiák megalkotása tette lehetővé (amelyek közül kiemelkedik HOFFMANN ISTVÁN több szempontú névelemzési modellje, 1993), ezek révén ugyanis koherens, azonos szemléletű névelemzésre támaszkodó összehasonlító vizsgálatok születhettek (lásd bővebben HOFFMANN 2003).

A határon túli helynévkutatásokban az anyaországi törekvések folytatása mutatkozik, ami Kárpátalja vonatkozásában az 1990-es évek elejétől érhető tetten. Az Ungvári Állami Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének munkatársai ekkor tűzték ki célul a kárpátaljai magyar helynevek összegyűjtését és közzétételét, aminek mentén egy fiatal kutatonemzedék kinevelése is megtörtént. A kezdetben egy-egy település helyneveit bemutató és elemző tanulmányokon túl adattárak és több települést, nagyobb területeket érintő vizsgálatok is megjelentek (lásd bővebben SEBESTYÉN 2008). E közreadások és kutatások eredményei által lehetőség nyílik arra, hogy az önmagában is értékelhető települések névrendszere összevethetővé váljon.

A települések helyneveire irányuló összehasonlító vizsgálatok célkitűzéseinek megfogalmazásakor fontos szempont a távolság. Az összehasonlító helynévvizsgálat során az egymáshoz közeli vagy éppen távolabb fekvő települések névállományi jellemzőire lehetünk tekintettel, kiemelve a névrendszertani hasonlóságokat és eltéréseket, melyek által a részletkülönbségekre vagy a névállomány alapvonásaira fókuszálhatunk. Az effajta vizsgálat alapját olyan tipológia adhatja, amely lehetőséget teremthet — távolságtól függetlenül — a vizsgálati szempontok összevetésére, a nevek nyelvi arculatának elemzésére (vö. HOFFMANN 2015: 377).

2. A helynévi témájú kutatások körében egyre gyakrabban találkozhatunk a települések névanyagának a fentebb vázolt összehasonlító elemzésével. Kárpátaljai vonatkozásban viszont ilyen jellegű vizsgálatokra jelenleg kevésbé találunk példát. Munkámban — ezt a hiányt is enyhítendő — korábbi helynévgyűjtések adatainak felhasználásával arra törekszem, hogy a névanyag többszempon­tú összehasonlításával jellemző különbségekre és hasonlóságokra világítsak rá, illetve az így kapott eredményeket összeve­sem az anyaországban folyó hasonló kutatások eredményeivel.

Az alábbiakban két kárpátaljai magyarlakta település, Hetyen és Som kül- és belterületi neveit hasonlítom össze. Az analízisbe bevont névállományt Hetyen vonatkozásában SEBESTYÉN ZSOLT 2002-ben végzett földrajzinév-gyűjtése szolgálta (2002), Som esetében pedig a saját gyűjtésem helynévanyagára támaszkodtam (KOVÁCS 2006). Az így kapott eredményeket — ahol azt tanulságosnak gondolom — HOFFMANN ISTVÁN Nagy­körűn és Talpocafőn (2015), valamint HANKUSZ ÉVA öt Szatmár megyei településen (2015) végzett vizsgálatának eredményeivel vetem össze, de tekintettel vagyok DITRÓI ESZTER, valamint E. NAGY KATALIN azonos témájú kutatásaira is (DITRÓI 2017, 2018; E. NAGY 2018, 2021). Az összehasonlító vizsgálat elvi alapját HOFFMANN ISTVÁN Helynevek nyelvi elemzése című névelemzési modellje adja (1993), de azt szükség esetén a vizsgált térség és névanyag sajátosságaihoz adaptálva.

3. Hetyen és Som Kárpátalján, az egykori Bereg vármegyében, a Beregszászi járásban, azon belül a 2019-ben megalakult Kaszonyi kistérségben található az ukrán–magyar határ mentén. Az egymás szomszédságában elterülő két községet aszfaltos út közvetlenül nem köti össze, ami által a települések egymástól némileg el vannak zárva. A lakosság etnikai összetétele magyar, Hetyenben kis számú roma lakossággal, ami a legutóbbi, 2001-es népszámlálási adatokban nem mutatkozik meg (vö. MOLNÁR–MOLNÁR D. 2005: 82). A település közigazgatásilag a szomszédos Papihoz tartozik. Som egykori Lónyay birtok, társ­községe Kastanovó (Somitanya), ahová a múlt század elején cseheket, a szovjet érában pedig ruszinokat telepítettek be. A községekhez tartozó területeket földrajzi jellegük tekintetében az egybefüggő szántóföldek jellemzik, de ezeken túl Hetyen erdő­kel határos, Som pedig dombok ölelésében terül el. Som és Hetyen lakói hosszú időn át elsősorban földműveléssel, állattenyésztéssel, zöldség- és gyümölcs­termesztéssel, valamint kereskedelemmel foglalkoztak. Hetyen híres volt kerékgyártásáról.

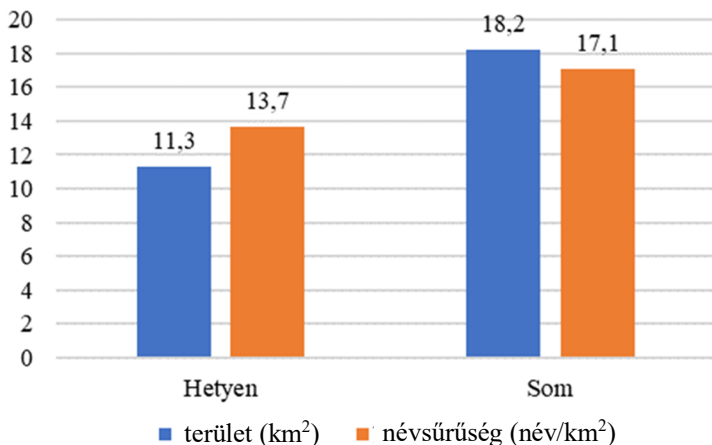
Az összevető helynévrendszertani vizsgálat alapjául szolgáló tanulmányok azonban a névanyag kezelésében és tipizálásában eltérően jártak el. SEBESTYÉN ZSOLT a helynevek osztályozásánál LÖRINCZE LAJOS (1947) és SZABÓ T. ATTILA (1988) kategorizációját követte; én magam pedig HOFFMANN ISTVÁN névelemzési modelljére (1993) támaszkodtam. Emellett Hetyen esetében a szerző az élőnyelvi

helynévanyagot dolgozta fel; Som földrajzi nevei kapcsán én ugyanakkor a jelenkori névanyagot PESTY FRIGYES 1864–1865-ös gyűjtésével, az 1865-ös és 1908-as kataszteri térképeken szereplő névanyaggal, a Helységnevtár 1882–1944 közötti, valamint LEHOCZKY TIVADAR ide vonatkozó adataival is kiegészítettem. Hetyen névanyaga nem tartalmazza az esetleges névváltozatokat, Som anyagában viszont az adatközlők által ismert és a különböző történeti forrásokban fellelhető névváltozatok is szerepelnek, aminek a névsűrűség meghatározásakor fontos szerepe lehet (vö. HANKUSZ 2015: 64).

A korpuszbeli különbségekből adódó kérdések vonatkozásában kompromisszumos megoldást kellett alkalmaznom. Abból kiindulva, hogy az eddig megjelent összehasonlító elemzések a HOFFMANN ISTVÁN által közreadott modell (1993) alapján készültek, Hetyen névanyagát ezt alkalmazva újracsoportosítottam, hiszen az összevetés csakis azonos elméleti keretben lehet eredményes. Ugyanilyen megfontolásból Som névanyagában figyelmen kívül hagytam a történeti neveket, és csak az élőnyelvi anyag összehasonlítására fókuszáltam. A somi névanyagban megjelenő névváltozatokat (pl. pl. *Bödönös-kút ~ Döbönös ~ Döbönös, Harka-domb ~ Harka, Hetei-tag ~ Hetei-kubikgödör ~ Kubik* stb.) ugyancsak figyelmen kívül hagytam, hogy ezáltal elkerüljem a két település közötti számbeli aránytalanságot, azt feltételezem ugyanis, hogy a névváltozatok a hetyeni anyagban is jelen lehetnek, csak a gyűjtés ezekre nem volt figyelemmel.

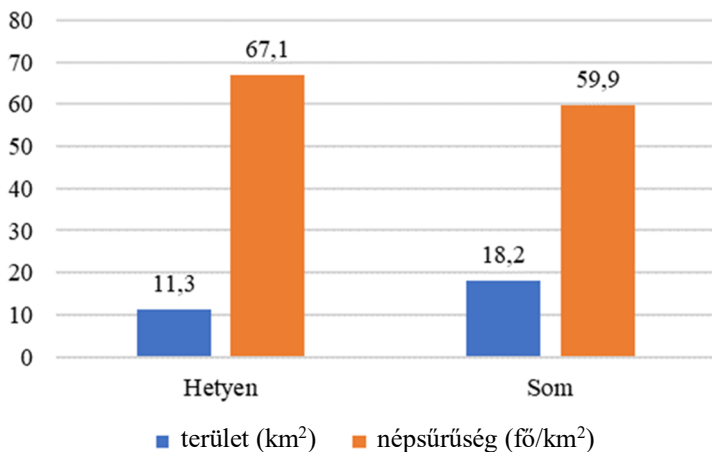
Az összevetéshez figyelembe vett névanyag ilyen módon összesen 468 helynevet tartalmaz, ami Hetyenben 155, Somban 312 objektumot jelöl (Som anyaga a névváltozatokkal 349 név lenne). A számbeli különbség arányban van a települések területi és népességi különbségeivel. A 2001-es népszámlálási adatok szerint Hetyen lakossága 761 fő, Somé pedig 1091 fő (vö. MOLNÁR–MOLNÁR D. 2005: 82). A települések és a hozzájuk tartozó külterületek mérete a Kaszonyi kistérség önkormányzatának nyilvántartása szerint Hetyen esetében 11,3353 km², melyből 2,326 km² belterület, 9,0093 km² külterület; Som esetében pedig 18,2 km², melyből 4,95 km² belterület, 13,25 km² külterület.

A települések helyneveinek száma, területeik nagysága, népessége, etnikai összetétele, a táj földrajzi jellege, valamint történelmi múltja hatással van a névsűrűség alakulására (vö. HOFFMANN 2003: 62–63). A névsűrűség fogalma értelmezhető denotátomsűrűségként (ami az adott térségben helynévvel megjelölt objektumok számát jelenti), illetve abszolút sűrűségként (ami a területre vonatkozó, egyidejűleg használatban lévő összes névalakra utal) (vö. HOFFMANN 2015: 378). Az általam vizsgált terület egészének denotátumsűrűsége 15,8 név/km², ami Hetyenben 13,7 név/km², Somban pedig 17,1 név/km². (Som tekintetében a közzétett adatok alapján az abszolút névsűrűségi mutató is megadható: 19,2 név/km².) A települések területi és névsűrűségi adatait az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra. A települések területének és névsűrűségének aránya

Az összehasonlító vizsgálatok tanulsága szerint minél nagyobb területen fekszik egy település, annál kisebb helynévsűrűségi mutatóval rendelkezik (HANKUSZ 2015: 65). Ennek értelmében a névsűrűség a települések területének nagyságával fordított arányban van. Som és Hetyen területi és névsűrűségi mutatói fordított arányosságot mutatnak (lásd 1. ábra). Hetyen névsűrűségi mutatója igazolja a fenti állítást, mivel az kisebb területű, ugyanakkor jelentősebb helynévsűrűségi arányt mutat. Som területileg nagyobb Hetyennél, ugyanakkor névsűrűségi mutatója tekintetében is meghaladja azt. Vagyis a két vizsgált településen a névsűrűség a települések területének nagyságával egyenes arányban van, ami ellentmond a fenti tendenciának. Az okok hátterében a terület földrajzi környezetének változatosága, a településen élők foglalkozása, a terület jelentősége és megközelíthetősége, valamint vélhetően a települések összecsatolása állhat (Som és Kastanovó).

2. ábra. A települések területének és népsűrűségének aránya

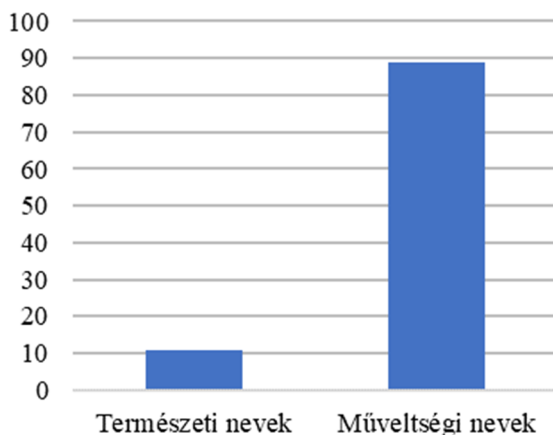
A kérdést érdemes a népsűrűség vonatkozásában is megvizsgálni. A 2. ábra a két település területi és népsűrűségi arányait szemlélteti, mely alapján megállapítható, hogy Hetyen népsűrűsége magasabb Som népsűrűségénél, amiből következik, hogy a vizsgált településeken a helynevek tekintetében a népsűrűség fordított arányosságot mutat a névsűrűséggel (vö. 1. és 2. ábra).

4. A helynevek számának alakulására és a névsűrűsége számos tényező lehet hatással. A nyelvészek egyetértenek abban, hogy e tényezők közül a táji adottságoknak és a tájhasználati módoknak nagy jelentősége van. A terület földrajzi jellegének a nevekben megmutatózó hatásait a helynévfajták településen belüli megoszlását elemezve mutathatjuk ki. Ezt foglalja össze az 1. táblázat.

Helynévfajták	Hetyen	Som
vizek, vízparti helyek nevei	11	21
domborzati nevek	6	14
határnevek	69	102
lakott területek nevei	20	52
építménynevek	47	123
kategorizálhatatlan nevek	2	0
összes név	155	312

1. táblázat. Az egyes helynévfajták aránya Hetyen és Som névanyagában

HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési modellje alapján a vizek, vízparti helyek és domborzati nevek a természeti nevek kategóriájába sorolandók. A határnevek, lakott területek és az építmények nevei a műveltségi nevekhez tartoznak. A vizsgált területen ezek alapján a műveltségi nevek túlsúlyban vannak, ami mindkét település tekintetében 89%-os arányt tesz ki.

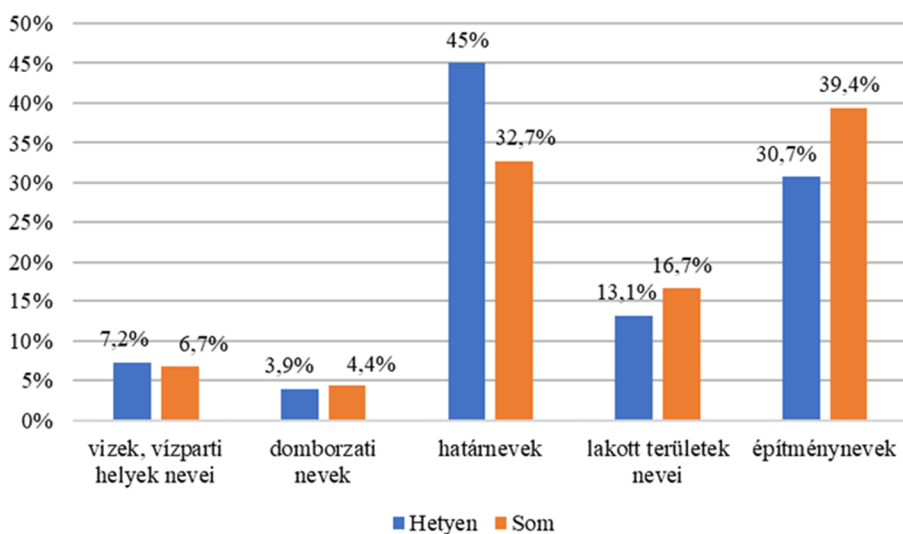

3. ábra. A vizsgált terület természeti és műveltségi neveinek aránya

Az itt tapasztalható arányosság igazodik a hasonló vizsgálatok eredményeihez, de míg pl. Nagykőrű és Tapolcafő esetében a természeti nevek a névanyag egy-egyedét teszik ki (HOFFMANN 2015: 380), addig az általam vizsgált területen ez még kevesebbet, mindössze 11%-ot, ami még hangsúlyosabban támasztja alá azt, hogy az itt lakók a mezőgazdasági munkavégzésből adódóan területeiket intenzíven használták, és azokat műveltségi nevekkel gazdagabban ellátták (3. ábra).

Amennyiben összevetjük a települések népsűrűségét (2. ábra) a műveltségi nevek arányával (3. ábra), a vizsgált terület viszonyai nem támasztják alá azt az általános megfigyelést, miszerint minél nagyobb a település népsűrűsége, annál nagyobb a műveltségi nevek aránya (vö. HANKUSZ 2015: 67). Vizsgálataim szerint Som tekintetében az alacsonyabb népsűrűségi arány (59,9 fő/km²) mellett azonos százalékarányú (89%) műveltségi név figyelhető meg, mint a magasabb népsűrűséggel rendelkező Hetyen esetében (67,1 fő/km²). Ez az arányosság arra enged következtetni, hogy Som lakossága a bel- és külterületeket intenzíven népesítette be helynevekkel, amihez hozzájárulhattak a település differenciált térszíni viszonyai is, mint a névadást motiváló tényezők is.

A helynévfajták differenciáltabb vizsgálata ugyancsak tanulságos lehet. Aból kiindulva, hogy a vizsgált községek egymás szomszédságában terülnek el, feltételezhető, hogy azok hasonló földrajzi és gazdasági jellemzőkkel bírnak, amik a névállományban is hasonlóságot eredményeznek. A vizsgálat során ezen hasonlóságok számbavétele és a nevekben megmutatkozó hatása mellett tekintettel kell lenni a táji és tevékenységbeli jellegből adódó kisebb eltérésekre is, amelyek a névállományban megjelenő különbségeket indukálhatják. A 4. ábrán a helynévfajták megoszlása figyelhető meg Hetyen és Som névanyagában.

4. ábra. Az egyes helynévfajták megoszlása Hetyen és Som névanyagában

A helynévfajták megoszlását szemléltető ábra Hetyen és Som névrendszerében hasonlóságokra és eltérésekre egyaránt rávilágít. A következőkben az egyes helynévfajták jellemzőit külön-külön tárgyalom, és eközben tekintettel vagyok a települések földrajzi és népességbeli sajátosságaira is mint olyan tényezőkre, amelyek befolyásolhatják a különböző névfajták gyakoriságát.

4.1. A természeti nevek kategóriáján belül a *v i z e k*, *v í z p a r t i h e - l y e k* *n e v e i n e k* elemzésekor érdemes a terület múltbéli változásait is számba venni. A történelmi adatok alátámasztják, hogy a vizsgált terület a Tisza vízgyűjtő medencéjéhez tartozott. A Tisza szabályozását megelőzően a települések határában több patak folyt, melyekre mára csak a kiszáradt medrük emlékeztet (vö. SEBESTYÉN 2002: 7). A községek külterületeit a kollektivizálást követően alapcsövezték, vízfogó csatornákkal, kanálisokkal hálózták, a kisebb magaslatokat a jobb művelés érdekében elegyengették, határaikban egy-egy mesterséges tavat alakítottak ki. A környezet változása, a vizek, vizes területek kiszáradása, lecsapolása a történetiségben ismert helyneveknek az élő nyelvből való eltűnését, kikopását eredményezte.¹

A földrajzi adottságokból eredő hasonlóságokon túl a két településen a vizsgált szempontból eltérések is mutatkoznak. Hetyen vízparti község, melyen az utóbbi években már száraz *Mic-patak* halad keresztül, míg Som jellemzően nem vízparti, sokkal inkább dombos település volt. A települések élőnyelvi adatainak vizsgálata során megállapítható, hogy a vizeket, vízparti helyeket jelölő földrajzi nevek száma a vizsgált területen közel azonos arányt mutat (Hetyen 7,2%, Som 6,7%), függetlenül attól, hogy azok a települések kül- vagy belterületén találhatóak (lásd 4. ábra). Ez a kategórián belüli minimális eltérés valamelyest Hetyen mint vízparti település földrajzi jellegzetességére utal. A számadatokban ugyanakkor ez az eltérés sokkal jelentősebbnek (kétszeresnek) mutatkozik (Hetyen 11, Som 21).

A földrajzi köznevek tekintetében Hetyenben a *patak* (6, pl. *Csaroda-patak*, *Kerettyű-patak*) és a *kanális* (3) a leggyakoribb, de előfordul a *gödör* és a *tó* is, míg Somban a *kút* (3, pl. *Báró kútja*, *Bödönös-kút*), a *folyó*, a *forrás*, a *kanális* és a *patak* (2-2, pl. *Szernye-folyó*, *Barta Laci forrása*, *Kis-kanális*, *Kána-patak*), a *lápos*, a *nádas*, a *szeg* és a *töltés* (1-1) fajtajelölő földrajzi köznevek jellemzőek.

4.2. A *d o m b o r z a t i n e v e k*, azaz a hegyek, völgyek, azok részei, valamint az egyenes és egyenetlen felszínű helyek neveinek a vizsgálata a két településen szintén eltérő jellemzőket hozott a felszínre. Hetyen a történelmi Bereg

¹ Ritka ellenpéldaként mutatkozik napjainkban az eltűnt helynevek nyomán a múltbéli földrajzi jellemzők által motivált névalkotás. A térséget és az ahhoz tartozó magyar településeket, melyek a Beregszászi járás, újabban Beregvidék (vö. SEBESTYÉN 2006) északnyugati részében egy tömböt alkotnak, a Kárpátaljai Református Egyházkerület belső nyelvhasználatában *Tóhát* gyűjtőnévvel illeti, ami utal a terület patakokkal átszótt egykori jellemzőjére.

vármegye legalacsonyabban fekvő települése, határa sík, a külterületen az ezredfordulóig homokbánya működött (vö. SEBESTYÉN 2002: 5). Som ezzel szemben dombos, a környező falvakhoz képest magasabb fekvésű település. A határában elterülő *Somi-hegy* a domborzati nevek nagyobb hányadát motiválja (vö. KOVÁCS 2006: 93). Somban a település határában emelkedő hegynék köszönhetően a domborzati nevek nagyobb arányt képviselhetnek, a település történeti nevei alapján legalábbis ez látszik feltételezhetőnek. Az élőnyelvi névanyag vizsgálata viszont az arányok tekintetében ezt a feltevést csak részben igazolja. A két település helyneveit összevetve megállapítható, hogy Hetyenhez (3,9%) viszonyítva Somban magasabb százalékban találhatunk ugyan domborzati neveket (4,4%), a különbség viszont Som eltérő földrajzi adottságainak ellenére is kevésbé számottevő. A konkrét számadatokat tekintve ugyanakkor ez esetben is lényegesebb különbségek mutatkoznak: Som közel két és félszeres mutatóval bír (míg Hetyenben 6, Somban 14 domborzati nevet találunk) (lásd 1. táblázat).

Hetyenben a *lapos* (4, pl. *Daru laposa*, *Szikora laposa*), a *domb* és a *gödör* (1-1), Somban pedig a *gödör* (6, pl. *Leventegödör* 'lövészárók', *Pénzgödör*) a *hegy* (3, pl. *Somi-hegy*, *Zápszonyi-hegy*), a *lapos* (2, pl. *Sütő lapossa*), a *domb* és a *gorond* (1-1) földrajzi köznevek jelennek meg leggyakoribb fajtajelölő elemként a domborzati nevekben.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a vizsgált területen a magaslatokat jelölő névfajta aránya alacsony (lásd 4. ábra), ami Som viszonylatában különösen szembetűnő. Ez az alacsony mutató leginkább azzal magyarázható, hogy míg korábban a *Somi-hegy* a község és a környező települések „éléskamrája” volt, jótermő szőlővel, majd gyümölcsösökkel, a szesztilalom idején a szőlőket kivágták, a hegyoldalt parlagon hagyták, így a dombság által motivált nevek a kihasználatlanság következtében feledésbe merültek. Napjainkban a hegy egybefüggő, egyenletesebb részein kalászosokat termesztnek. Mindez alátámasztja azt a megállapítást, miszerint az intenzív művelés alá vont területeken magasabb a helynevek aránya, ennek megfelelően a művelés alá kevésbé vont területeken a földrajzi nevek száma gyér mutatóval rendelkezik. Ugyanakkor a nevek alakulásánál nem feledkezhetünk meg a nehéz vagy megváltozott művelésből bekövetkező hatásokról sem, ami a *Somi-hegy* arculatát és funkcionalitását teljességében megváltoztatta.

4.3. Az összehasonlító helynévrendszertani vizsgálatok többségében a műveltségi nevekhez tartozó *h a t á r n e v e k* teszik ki a helynévállomány legnagyobb részét. A helynévelemzési modell alapján ide sorolandóak a szántóföldek, kertek, gyümölcsösök, szőlők, rétek, legelők és erdők nevei, így főként azon megnevezések, amelyek a mezőgazdasági tevékenységgel vannak összefüggésben. A határnevek magas arányú jelenléte vagy éppen alacsonyabb mutatója a települések lakosságának a megélhetést biztosító tevékenységével, elhelyezkedésével és

infrastrukturális fejlettségével hozható összefüggésbe. Hetyen névanyagának vonatkozásában a határnevek a névállomány közel felét, 45%-át teszik ki, ami a település helyneveinek megterheltségét tekintve a legmagasabb mutató. Az itt tapasztaltak összhangban vannak Tapolcafő, Nagykőrű; valamint Halmi, Kökényesd, Dabolc és Csedreg adataival (vö. HOFFMANN 2015: 381, illetve HANKUSZ 2015: 68), ami alátámasztja azt, hogy a településen fontos szerep jutott a mezőgazdaságnak, az ott élők széles körben használták a földterületeket, nevekkal gazdagon különböztették meg és jól ismerték azokat. Somban a határnevek a nevek egyharmadát teszik ki (32,7%) — ami a konkrét szám adatok tükrében ugyan közel másfélszerese Hetyen e körbe tartozó neveinek (Hetyen 69, Som 102) —, s ez a névfajta a földrajzi nevek megterheltségének listájában a második leggyakoribb helynévfajtaként jelentkezik (lásd 4. ábra). Ez az arány és számbeli eltérés Somban részben az infrastrukturális fejlődéssel lehet összhangban. A városok (Beregszász, Csap) a főút és a vasútközlekedés által egyre könnyebben és gyorsabban váltak megközelíthetővé, így egyre többen lettek azok, akik a mezőgazdaság helyett a város adta munkavállalási lehetőségekkel (a gyárakban és a vasútnál) kezdtek élni, aminek eredményeképpen a határnevek aránya csökkent.

A határnevekben jelentkező leggyakoribb fajtajelölő elem Hetyen névrendszerében a *tag* (4, pl. *Paptag, Barakonyi-tag*), a *ducskós* (erdőirtással kapcsolatos szó), a *hát*, a *láb*, a *mező*, a *palaj* (talajtípust jelölő szó), a *rekesz* (helyzetviszonyító lexéma), a *szilvás* és a *tábla* (2-2, pl. *Kis-ducskós, Tóhát, Felső-láb, Somimező, Kis-palaj, Rekesz, Hársfa-tábla*), míg Somban a *tag* (8, pl. *Brumele-tag, Farkas-tag*), az *alj*, a *legelő* és az *oldal* (4-4, pl. *Hegy alja, Disznó-legelő, Déli-oldal*), a *dűlő*, a *föld*, a *hát*, a *kert*, a *sarok* és a *tábla* (3-3, pl. *Berke-dűlő, Uborkaföld, Telek-hát, Bulgár-kert, Gyűrű-sarok, Homokgödör-tábla*), az *erdő*, a *hektár*, a *rét* és a *szél* (2-2, pl. *Kovács-erdő, Huszonkét-hektár, Nagy-rét, Galamb-szél*).

4.4. A lakott területek nevei a műveltségi nevek következő csoportját alkotják. A vizsgált terület adatközlői a lakosság névhasználatában még meglévő településrészek, utcák és tanyák neveiről számoltak be. Mivel a két szomszédos község településstruktúrája, lakosságának összetétele közel azonos, ezen névkategoriához sorolható megnevezésekben és azok arányaiban is hasonlóságot figyelhetünk meg. A lakott területek nevei Hetyenben a helynevek 13,1%-át, Somban pedig a 16,7%-át teszik ki (lásd 4. ábra), ami a számok tükrében Hetyenben 20 nevet, Somban pedig ennek több mint két és félszeresét (52) jelenti (lásd 1. táblázat). A névfajta a nevek megterheltségi listájában mindkét településen a harmadik helyen áll.

A leggyakrabban használt fajtajelölő földrajzi köznevek e névfajta egyedeiben Hetyenben az *utca* (9, pl. *Kossuth Lajos utca, Dózsa György utca*), a *vég* (6, pl. *Hajnalvég, Cselle-vég*) és a *tanya* (5, pl. *Horvát-tanya, Sárga-tanya*), Somban az *utca* (23, pl. *Petőfi utca, Kert utca*), a *tanya* (6, pl. *Báró tanyája, Juhász-tanya*), a *vég* (5, pl. *Kisvég, Másvég*) és a *temető* (3, pl. *Régi temető, Zsidó temető*).

4.5. A sokféle helyfajta neveként megjelenő építménynevek mindkét település névrendszerében nagy gyakoriságot mutatnak. A 19. századtól meg­szaporodó lakosságnak köszönhetően a településeken többféle bel- és külterületi építmény keletkezett. Sokuk esetében, mivel egyedi épületekről van szó, az azt jelölő köznév vált tulajdonnévvé. Az adatközlőkkel folytatott beszélgetések során lakóházak, középületek, kereskedelmi egységek, gazdasági célú építmények, állomások, utak, dűlőutak, vasútvonalak, hidak, kisebb építmények, bányák nevei kerültek elő. A kategóriához tartozó nevek számaránya Hetyen esetében a helynévanyag 30,7%-a, ami a határnevek után a második leggyakoribb névfajta (47 név tartozik ebbe a kategóriába). Somban viszont az építménynevek képviselik a helynévanyag legnagyobb számú kategóriáját: az ide sorolható 123 elnevezés a helynevek 39,4%-át teszik ki (lásd 4. ábra, illetve 1. táblázat). A településeken megjelenő építménynevek a legtöbb esetben a települések központi épületeit jelölik, ezek száma mindkét községben jelentős (pl. *Rendelő, Posta, Klub, Temp­lom, Iskola, Óvoda, Varroda, Futballpálya, Emlékmű* stb.).

E névfajta körében Hetyenben a *híd* (3, pl. *Kis híd, Somi kőhíd*), a *ház*, a *ká­vézó*, a *lak* és az *út* (2-2, pl. *Kokó háza, Csaroda kávézó, Anti-lak, Kerecsenyi út*), Somban pedig az *út* (14, pl. *Gödör út, Haranglábi út*), a *bolt* (13) (pl. *Barta-bolt, Picibabám-bolt*), a *ház* (8, pl. *Futykó-ház, Kovács-ház*) és az *iskola* (7, pl. *Illés iskolája, Nagy iskola*) a legelterjedtebb földrajzi köznév. Az építménynevek aránya és az azokban megjelenő földrajzi köznevek száma jól tükrözi a település lakóinak tevékenységét.

4.6. A helynévfajta elemzésének összegzéseként elmondható, hogy a telepü­lések összehasonlító helynévrendszertani vizsgálata alátámasztja azon megállá­pítást, miszerint az adott terület helynevei szoros összefüggésben vannak a terület földrajzi, természeti és gazdasági jellemzőivel. Ennek megfelelően Hetyenben a határnevek túlsúlya (45%), Somban pedig az építménynevek jelentős száma (39,4%) tükrözi a települések lakosságának jellemző tevékenységét, ami egyúttal a legszembe­vetőbb különbség a vizsgált települések névrendszerében.

A névfajtákon belül tapasztalható legnagyobb aránybeli eltérés (12,3%) a ha­tárnevekben figyelhető meg Hetyen javára. Ez arra enged következtetni, hogy míg Hetyenben továbbra is a mezőgazdasággal kapcsolatos nevek száma a jelen­tős, addig Somban ennek szerepét más tevékenységi területek veszik át, s a tele­pülés lakossága a korábban jellemző mezőgazdasági tevékenységét némileg hát­térbe szorítva, a településhez, valamint a közeli városokhoz köthető egyéb tevé­kenységekre változtatta. A két település építményneveinek aránybeli különbsége 8,7%, ami alátámasztja a fenti következtetést.

A határ- és építményneveken túl a vizek és vízparti helyek neveiben megmutat­kozó különbségek arra utalnak, hogy Hetyen vízrajzi adottságainak jellemzői a ne­vekben még azt követően is tovább élnek, hogy abban az emberi beavatkozásból adódóan változások történtek. E kategória elemei Somban is jelen vannak: noha

a terület földrajzi jellemzői részben megváltoztak, az egykori vizek, folyások, vízes területek nyomai megtalálhatók a nevekben. Ezt az újkeletű *Tóhát* tájegység-név és a *Tóhát* települések gyűjtőnév tovább erősíti.

A domborzati nevekben szintén 5%-ban megmutatkozó eltérések Somban már nem a külterületen található, napjainkban kevésbé hasznosított domb által motíváltak, mindinkább a lapályos területeket megkülönböztető nevekben érhetők tetten. Ez alátámasztja azon megállapítást, miszerint a helynevek száma arányban van a művelés alá vont területek intenzitásával. Az említett különbségeken túl a két település helynévanyagában sokkal inkább a hasonlóságok dominálnak.

5. Az egyes helynévfajták vizsgálata során utaltam a nevekben megjelenő legjellemzőbb fajtajelölő köznevekre. A földrajzi közneveknek fontos szerepe van a környezetünkben található helyek, objektumok kategorizálásában.

Hetyenben a nevek 78%-ában található fajtajelölő névrész, melynek 48%-a egyrészes név. A településen a hely fajtájának megkülönböztetésére 67 különböző földrajzi köznevet használnak. A leggyakoribb földrajzi köznevek az *utca*, *patak*, *vég*, *tanya*, *lapos*, *tag*, *híd*, *akác*, *árok*, *ducskós*, *hát*, *ház*, *kávézó*, *láb*, *lak*, *mező*, *palaj*, *rekesz*, *szilvás*, *tábla*.

Somban a nevek 86%-ában találhatunk fajtajelölő névrészt, ezek 33%-a egyrészes név. A településen a hely fajtájának megkülönböztetésére 55 földrajzi köznevet használnak. A leggyakoribb ezek közül az *utca*, *út*, *bolt*, *ház*, *tag*, *iskola*, *tanya*, *gödör*, *vég*, *alj*, *oldal*, *legelő*, *kút*, *hegy*, *dűlő*, *föld*, *tábla*, *hát*, *sarok*, *kert*.

Hetyen és Som leggyakoribb földrajzi köznevei tekintetében a nevek egyharmadában tehát azonosság, egybeesés figyelhető meg. Ez azzal lehet összefüggésben, hogy a települések területének nagysága, népessége, etnikai összetétele, a táj földrajzi jellege, valamint megközelíthetősége a helynévallományban lenyomatot képez. Ezen visszatükröződések alapján nyelvi szinten rajzolódnak ki a települések hasonlóságai vagy éppen különbségei.

6. Vizsgálatomban két szomszédos kárpátaljai magyar település, Hetyen és Som helynévrendszerét hasonlítottam össze. A települések névallományát a nagyobb helynévfajtacsoportok, valamint a névalkotó fajtajelölő köznevek elemzésével vizsgáltam a hasonló kutatások tükrében. Az összehasonlító elemzés eredményeként megállapítható, hogy a hasonlóságok mellett a különbségek jellemző módon tükröződnek vissza a helynevekben, mintegy lenyomatot képezve a települések területi, népességbeli, táji, történelmi, gazdasági és kulturális jellemzőiről, továbbörökítve azt az utókor számára.

Irodalom

- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- DITRÓI ESZTER 2018. Összevető helynévrendszertani vizsgálatok Veszprém megye Pápai járásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14:* 125–136.

- HANKUSZ ÉVA 2015. Összevető helynévvizsgálatok Szatmár megye területéről. *Magyar Nyelvjárások* 53: 63–76.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN 2015. Nagykörű és Tapolcafé. Összehasonlító helynévrendszertani vizsgálat. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOCIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK. 376–387.
- KOVÁCS ANDRÁS 2006. Som földrajzi nevei. *Névtani Értesítő* 28: 91–100.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.
- E. NAGY KATALIN 2018. Összevető helynévrendszertani vizsgálatok Bakonszeg és Szentpéterszeg helynevei alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 137–153.
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 53. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2002. Hetyen földrajzi nevei. *Névtani Értesítő* 24: 5–10.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2006. Beregszász. *Névtani Értesítő* 28: 101–104.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2008. Magyar helynévkutatás Kárpátalján. *Névtani Értesítő* 24: 195–202.
- SZABÓ T. ATTILA 1988. A személynevek helyneveinkben. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és település*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Comparative taxonomic analysis of toponyms in two Transcarpathian Hungarian settlements

In the given article, the author conducts a comparative taxonomic analyses of toponyms in two Transcarpathian Hungarian settlements (Hetyen and Som). Building upon previous toponymic collections and employing toponymic analyses model, the author's objective was to compare the two neighbouring settlements' toponyms according to the major groups of toponymic types, while touching upon the geographical common names appearing in toponyms, and analysing the names' characteristic facade. In the course of analyses, the author concluded that despite of the geographical closeness of the two settlements, typical differences also can be detected in their toponymic corpus.

Keywords: toponymic types, onomatosystem, name density, geographical common names, comparative taxonomic analyses of toponyms

Kovács András
ORCID: 0009-0007-5978-2202
Debreceni Egyetem
kovandr@gmail.com

Korai víznevek és településnevek viszonya*

KOVÁCS ÉVA

1. A településnevek, valamint a víznevek és a vízzel kapcsolatos nevek közti szoros kapcsolat a magyar névtörténeti szakirodalomban kiemelt figyelmet kapott (vö. pl. BENKŐ 1947a, 1947b, 1948, 1998: 151–156, 162–168, 178–185, 2003: 124–132, 168–186, BÍRÓ 2005, GYÖRFFY 2011). A településnevek egy fontos típusának, a természeti környezetre utaló elnevezéseknek a szerkezeti típusait vizsgálva én magam szintén megállapítottam, hogy a vizek jelentős szerepet játszanak e névfajta egyedeiben: a természeti környezetre utaló településnevek egy harmadában (33%) találunk ugyanis vízzel kapcsolatos (közszói, illetve víznévi) előzményt. Az elemzésbe bevont településnevek körében az egyrészes formáns nélkül álló nevek közel háromnegyed részében biztosan azonosítható víznévi alapszó szerepel (44%-ban egyrészes, 49%-ban pedig kétrészes víznév). Vízrajzi köznevek (7%) csupán csekély arányban vesznek részt e névtípus egyedeinek megalkotásában. Nem véletlenül utaltam itt az egyrészes, formáns nélkül álló településnevekre, a vízzel kapcsolatos településnevek strukturális jellemzőit vizsgálva ugyanis az is világosan megmutatkozott, hogy a korai ómagyar korban ez a névstruktúra fordul elő messze legnagyobb számban. A metonimikus névadás játszotta tehát a meghatározó szerepet e településnévi kategória egyedeinek létrejöttében (KOVÁCS 2021: 75).

Víznévi kapcsolattal bír az a *Tapolcafő* településnév is, amelyhez Hoffmann István ezer szállal kötődik. A Bakonyalján fekvő *Tapolcafő* neve arra utal, hogy a település a Tapolca patak forrásánál létesült. Ez a körülmény is befolyásolt abban, hogy köszöntő írásomban a korai ómagyar kori forrásokban azonos alakban előforduló településnevek és víznevek viszonyát tárgyalom. Ennek során igyekszem azokat a fogódzókat, kritériumokat összegyűjteni, amelyeket az azonos alakú víz- és településnevek keletkezéstörténeti irányának a meghatározásában eredményesen fölhasználhatunk. Az az adatállomány, amelyre támaszkodva az analízist végzem, 2193 adatból áll (ennek a forrásait részletesebben lásd KOVÁCS 2019: 163–164).

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

2. A formáns nélküli egyrészes, vízzel kapcsolatos településnevek lexikális struktúrájukat tekintve alapvetően háromfélék lehetnek: ezek a névformák ugyanis tartalmazhatnak 1. egyrészes víznevet (az általam elemzett névállományban ezek 44%-ban vannak jelen, pl. *Nyitra*, *Tapolca* stb.), 2. kétrészes víznevet (49%-ban, pl. *Feketető*, *Kölesér* stb.), valamint 3. vízrajzi köznevet (7%-ban, pl. *Mocásár*, *Patak* stb., vö. KOVÁCS 2021: 74–75).

Az alábbiakban azokat a támpontokat mutatom be, amelyek segítségével a metonímia irányát (víznév > településnév vagy településnév > víznév) meghatározhatjuk. Az egyes kritériumok alkalmazhatóságát gazdag példaanyaggal igyekszem illusztrálni.

2.1. Az azonos alakú víz- és településnevek esetében elsősorban jelentésbeli érvek, azaz a név szemantikai tartalma lehet segítségünkre a változási irány felderítésekor. A víznévi eredetű településnevek esetében KNEIEZSA ISTVÁN felhívta a figyelmet arra, hogy a növénynév és víznév kategóriáját igen nehéz elkülöníteni egymástól, és azt tartotta valószínűnek, hogy a növénynévből alakult helységnevek nagy része eredetileg víznév volt, tehát egy növénynév > víznév > településnév változással számolt (1943–1944/2001: 15). BENKŐ LORÁND nagyon valószínűnek tartotta, hogy víznevek voltak eredetileg azok a helységnevek is, amelyek vízinövények, víziállatok, vízre vonatkozó tulajdonságok nevéből alakultak. Arra is rámutat azonban, hogy nem sorolhatók valamennyi növénynévi lexémát tartalmazó efféle helységnév ide, hiszen ezek természetesen a víznevektől függetlenül is létrejöhetnek (1947a: 260). Mindezeknek a feltételezéseknek az igazolásához szükség lenne az azonos alakú víznév adatolására is, a korai időszakból azonban alig maradtak fenn ilyen helynévi párhuzamok. Emellett pedig számolnunk kell a nevek dokumentálásának esetlegességével is, vagyis azzal, hogy az adott korban használatban lévő helyneveknek az írásosságban való fennmaradása véletlenszerű.

A vizsgált névállományban ezt a támpontot a településnevek alapjául szolgáló egyrészes víznevek 20%-ában jól alkalmazhatjuk. Egyrészes víznév > településnév változást feltételezhetünk ilyen megfontolásból tehát főképpen azokban a településnevekben, amelyek víznévi megfelelőjében a vízparti növényzetre utaló lexéma szerepel: pl. *Alma* (1211/1252: *Alma*, vö. +1183/1326/1363: ad *Almam*, Gy. 1: 270, 385, Baranya vm.), *Eger* 'éger' (1317: *Egur*, p., vö. 1067/1267: *Egur*, riv., Gy. 3: 39, 80, Heves vm.), *Gyűrű* (1287/1468: *Gyrev*, vö. 1192/1374/1425: *Gyreu*, fl., Gy. 1: 248, 288, 311, Baranya vm.), *Kőrös* (1319: *Keurus*, vö. 1262/1413: *Kewrus*, aqua, Gy. 1: 331, Baranya vm.), ahol a növénynév alapalakban látható. Képzett víznév lehetett az előzménye az *Almás* (1338: *Almas*, vö. 1009/+1205–35//1404: *Almas*, aqua, Gy. 1: 247, 270, Baranya vm.), *Füzes* (1315: *Fyzess*, vö. 1232: *Phizes*, aqua, Gy. 1: 248, 304, 306, Baranya vm.), *Komlós* (1270/1272: *Cumlous*, v., t., vö. 1270/1272: *Kumlovs*, rivus, Gy. 1: 83, 114, Abaúj

vm.), *Nádas* (1285/XVIII.: *Nadas*, t., vö. 1299/1300: *Nadas*, fl., Gy. 3: 325, 344, Kolozs vm.), *Ostoros* 'ostornyélnék való cserje' (1330/1771: *Ostoros*, v., vö. 1200 k./896-ra: *Ystoros*, fl., Gy. 1: 736, 797, Borsod vm.); *Füzesd* (1252: *Fyzeth*, vö. 1252: *Fyzezth*, aqua, Gy. 1: 248, 304, 306, Baranya vm.), *Nádasd* (1269/1270>1391: *Nadasd*, t., vö. 1296: *Nadasd*, potok, Gy. 4: 41, Liptó vm.); *Harangod* (1333–34/PR.: *Harangud*, vö. 1211: *Harrangud*, stag., Gy. 1: 835, 858, Csanád vm.); *Nyárágy* (1238/1377: *Narrag*, t., vö. 1200 k./896-ra: *Naragy*, fl., Gy. 1: 736, 751, Borsod vm.); *Bori* 'búr(fenyő)' (+1135/+1262/1566: *Bory*, t., vö. 1291: *Bury*, Gy. 3: 152, Hont vm.)¹ településneveknek.

A *Hattyas* (1296: *Hothyas*, p., vö. 1282: *Hathias*, pisc., Gy. 1: 314, 325, Baranya vm.), *Hodos* (1326: *Hudus*, p., vö. 1326: *Hudus*, fl., Gy. 1: 570, 625, Bihar vm.), *Rákos* (1244/1333 [ad 1241]: *Rakus*, vö. 1200 k.: *Racus*, fl., Gy. 4: 550, Pest vm.) településnevekhez olyan víznevek szolgáltatták a névadás motivációját, amelyek vízi állatokra utalnak.

A víz jellemző tulajdonságára (pl. méretére, alakjára, hangjára, állapotára, anyagára, minőségére stb.) utaló — elsősorban képzett alakban álló — víznevek találhatóak meg a következő településnevekben: *Aranyos* (1275: *Aranyos*, t., vö. 1275: *Oronas*, fl., Gy. 1: 40, 142, 752, Borsod vm.), *Gyöngyös* (1301: *Gyungus*, v., t., vö. 1301: *Gyungus*, fl., A. 1: 3–4, 6, Heves vm.), *Kengyeles* (1347: *Kengeles*, t., vö. [+1018–38]/[1173–96]> 1412: *Kangalw*, alio vocabulo *Kengeles*, Gy. 1: 728, Z. 2: 241, Bodrog vm.), *Sebes* (1319/1320: *Sebus*, p., v., vö. 1345: *Sebus*, fl., Gy. 2: 86, 100, 175, Doboka, erdélyi Fehér vm.), *Vajas* (*1237: *Woyos*, vö. [+1018–38]/[1173–96]>1409: *Vayas*, lac., Gy. 1: 695, 729, Bodrog vm.); *Hangony* (1214: *Hongun*, pr., vö. 1200 k.: *Hongvn*, fl., Gy. 2: 493, Gömör vm.), illetve az alapalakban szereplő *Keskeny* (1327: *Kesekun*, p., vö. 1075/+1124/+1217: *Kesekun*, aqua, Gy. 1: 896, 899, Csongrád vm.) helységnev.

Az elhomályosult, eredetileg összetett szerkezetű víznevek, illetve a belőlük metonimikusan létrejött helységnevek jelentése a névhasználók számára kevésbé egyértelmű. Itt említhetjük a *Berettyó* (1213/1550: *Beruchyö*, vö. 1213/1550: *Beruchyö*, vö. *berek* + *jó* 'folyó', Gy. 1: 569, 613, 668, Bihar vm.), a *Hájó* (1249: *Hewyo*, p., vö. 1288/1326: *Heuyo*, vö. *hő* ~ *hév* 'meleg' + *jó* 'folyó', Gy. 1: 570, 672, Bihar vm.), a *Sajó* (1332–35/PR.: *Soyo*, vö. 1230/1349: *Syov*, fl., *só* + *jó* 'folyó', Gy. 2: 43, 66, Doboka vm.), valamint a *Szikszó* ([1270–72]: *Zygzow*, vö. 1067/1267: *Scezkov*, vö. *szik* ~ *szik* 'esőtlen nyarakon kiszáradó tó, időszakos vízállás' + *aszó* 'időszakos vízfolyás, szárazpatak', Gy. 3: 136, Heves vm.) településneveket. E névstruktúrák összetett jellege már az ómagyar korban megindult

¹ Előfordulhat azonban, hogy a településnevek alapjául szolgáló víznevekben található növénynevek bizonyos esetekben nem a vízparti környezetre utalnak, hanem csupán a terület általános növényvilágával állnak összefüggésben.

az elhomályosulás útján, köszönhetően annak, hogy a bennük lévő 'vízfolyás' jelentésű földrajzi köznévvé elavult.

A jelentéstani szempontok a magyar nyelvbe átkerült nagy számú jövevény-víznevek esetében kis mértékben tűnnek relevánsnak, ugyanakkor elsődleges szemantikai szerkezetük szintén fogódzót kínál a víznév primér voltát illetően. Az egyes településnevekhez is alapul szolgáló *Béla* 'fehér' (vö. 1228: *Bela*, t., vö. 1228: *Bela*, torr., Gy. 1: 433, Bars vm.) vagy *Csarnavoda* 'fekete víz' (vö. 1299/1435: *Charnawoda*, vö. 1270/1272>1393: *Churnawoda*, Gy. 1: 520, 543–544, Bereg vm.) víznevek például az átadó szláv nyelv nyelvhasználói számára a víz színére utalnak, a magyar nyelv beszélői azonban ezt a szemantikai jegyet legfeljebb csak bizonyos fokú kétnyelvűség esetén érzékelhetik² (vö. GYÖRFFY 2011: 69).

2.2. Korai munkáiban BENKŐ LORÁND arra is rámutatott, hogy víznevekből alakultak azok a helységnevek is, amelyekben a *patak*, *ér*, *víz*, valamint a *tő* 'folyó, árok stb. torkolata, vége' és a *fő* 'forrás, kezdet' földrajzi köznevek előfordulnak (1947a: 259–260, 1948: 98). GYÖRFFY ERZSÉBET véleménye szerint a vízrajzi köznevet tartalmazó településneveket általában másodlagos névalkotás eredményeinek tekinthetjük (2011: 158).

A vizsgált névállományban az egyrészes településnevek 6%-a vizet, valamint vízzel kapcsolatos helyet jelentő földrajzi köznévvvel azonos alakú. A leggyakrabban használt vízrajzi köznevek a következők: *patak* (vö. pl. *Patak*: 1230: *Potahc*, t., Cs. 3: 623, Sopron vm.; 1271/1805: *Potok*, KOCÁN 2017: 93, Ugocsa vm.; 1255: *Potok*, v., Gy. 4: 49, Nógrád vm.; 1273: *Pohtok*, KENYHERCZ é. n., Szepes vm.; stb.), *sár* (vö. 1322: *Saar*, Gy. 4: 454, Nyitra vm.), *árok* (vö. 1301: *Aruk*, p., Gy. 3: 67, Heves vm.), *sziget* (vö. 1324: *Zygeth*, p., KMHsz. 1: 263, Abaúj vm.), *ér* (vö. *1214/1550: *Her*, pr., KMHsz. 1: 92, Bihar vm.). Ezzel szemben az *Aszó* (1294/1345>1347: *Ozou*, p., Gy. 2: 482, Gömör vm.), *Láp* (1260: *Lap*, KOCÁN 2017: 92, Ugocsa vm.), *Örém* (1212/1212: *Eurim*, v., Gy. 4: 703, Pilis vm.), *Rév* (1332–5/PR.: *Rev*, KMHsz. 1: 232, Baranya vm.) stb. nevek csupán néhány adattal fordulnak elő a névanyagban.

A 'víz', valamint 'vízzel kapcsolatos hely' jelentésű földrajzi köznevekhez képzőmorféma is kapcsolódhat (4%). Leggyakrabban az *-s*, illetve az *-i* és *-d* képzőket figyelhetjük meg ebben a szerepben: pl. *Árkos* (1330: *Arkus*, Gy. 2: 131, erdélyi Fehér vm.), *Hidas* (1326: *Hydus*, p., v., KMHsz. 1: 128–129, Bihar vm.), *Kutas* (1211: *Cutus*, KMHsz. 1: 169, Bodrog vm.), *Mocsaras* (1334: *Mocharus*, t., Gy. 2: 517, Gömör vm.), *Sáros* (1275/1410: *Sarus*, Gy. 2: 546, Gömör vm.); *Árki* (+1086 [1250 k.]: *Arqui*, pr., Gy. 2: 346, Fejér vm.), *Éri* (1326: *Eery*, p.,

² Fontos itt megjegyeznünk, hogy a magyar helynévrendszerbe nemcsak az idegen eredetű víznév, hanem az átadó nyelvben lezajlott víznév > településnév változás következtében létrejött településnév szintén átkerülhetett.

KMHsz. 1: 93, Bihar vm.), *Sári* (1267: *Sary*, t., KMHsz. 1: 237, Bács vm.), *Szigeti* (1214/1550: *Sciguetij*, KMHsz. 1: 264, Bihar vm.); *Érd* (+ 1263/1324/1580: *Eerd*, p., Gy. 3: 374, Kolozs vm.), *Fertőd* (1234: *Ferteud*, v., Cs. 3: 608, Sopron vm.), *Mocsárd* (1264: *Machard*, t., Gy. 4: 423, Nyitra vm.), *Sárd* (1238/1296–1301: *Sard*, v., Gy. 2: 183, erdélyi Fehér vm.) stb. A fenti példákból az is látható, hogy ugyanabból a vízrajzi köznévből olykor többféle képzővel is alakultak helynevek: *árok* > *Árki*, *Árkos*, *Árkosd*; *ér* > *Érd*, *Éri*, *Ercs*; *sár* > *Sárd*, *Sári*, *Sáros*, *Sárosd*.

E kategória településneveire az átmenetiség jellemző. Ez azt jelenti, hogy számolni kell esetükben azzal a lehetőséggel is, hogy az általános földrajzi viszonyokat tükröző közszavak előbb maguk is víznevekké alakulhattak (vö. pl. 1255: *Potok*, flum., HA. 4: 49, Nógrád vm.), s ezek szolgálták aztán a településnevekhez (1255: *Potok*, v., Gy. 4: 49, Nógrád vm.) alapul, immáron lokális viszonyt kifejezve.

A vízrajzi köznevek a településnevek alapjául szolgáló kétrészes víznevek utótagjában szintén előfordulnak, sőt ez a fő használati terepük. Az 'egy bizonyos vízfolyás, állóvíz, forrás, kút stb. mellett fekvő település' szemantikai szerkezetű helységnevekben lévő, biztosan azonosítható S + F szerkezetű kétrészes víznevek, valamint vízzel kapcsolatos nevek utótagjaként leggyakrabban a *patak* (14%), *tó* (9%), illetve a *kút* (19%) földrajzi köznév szerepel, mint pl. *Feketepatak* (1260: *Feketepotok*, KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm.), *Lassúpatak* (1344: *Lassyupatak*, KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Szuhapatak* (1324: *Swhapathok*, Cs. 4: 191, Trencsén vm.); *Fehértó* (1326/1326: *Feyrtou*, p., NÉMETH 1997: 74, Szabolcs vm.), *Füzes-tó* (1323/1367: *Fizestou*, p., Gy. 3: 483, Krassó vm.), *Vere-stó* (1276: *Veristo*, Cs. 2: 260, Veszprém vm.); *Hidegkút* (1289: *Hydegkuth*, Gy. 3: 292, Esztergom vm.), *Szélkút* ~ *Szilkút* (1332–36/PR.: *Zilkuch* [ɔ: *Zilkuth*], Gy. 2: 185, erdélyi Fehér vm.) stb.

A *fő* 'forrás, kezdet' (15%), valamint *tő* 'torkolat' (11%) utótagot tartalmazó településnevek nagy része valamely vízfolyás kezdeténél (forrásánál), illetve torkolatánál létrejött településre utal: a már említett *Tapolcafő* mellett ide sorolhatjuk még pl. a *Gyűrűfő* (1492: *Gywrewfew*, KMHsz. 1: 119, Baranya vm.), *Kőrösfő* (1276: *Crysfew*, t., KMHsz. 1: 164, Abaúj vm.), *Vajásfő* (1280: *Voyosfeu*, t., KMHsz. 1: 291, Bodrog vm.); illetve az *Ároktő* (+1194/[1230 k.]: *Aructeu*, KMHsz. 1: 37, Borsod vm.), *Bátatöve* ~ *Bátatő* (+1015/+1158//1403/PR.: *Batatue*, v., 1346: *Bathathew*, p., KMHsz. 1: 48, Baranya vm.), *Dióspataktő* (1262: *Gyospotokteu*, Gy. 3: 191, Hont vm.), *Hejőtő* (1292: *Heyeuteu*, p., KMHsz. 1: 126, Borsod vm.) stb. településneveket.

A metonimikus forrásnév/torkolatnév > településnév változás mellett azonban analogikusan, azaz a forrásnév, illetve a torkolatnév tényleges használata nélkül is létrejöhetnek ilyen struktúrájú településnevek. TÓTH VALÉRIA a *fő* utótagú

településneveket elemezve jutott arra a következtetésre, hogy ez a lexéma az elsődleges 'forrás, kezdet' jelentésétől eltávolodott, s egyfajta jelentésváltozással 'speciális jeggyl rendelkező település', pontosabban 'valamely víz mellett, többnyire a forrásához közel fekvő település' jelentésben másodlagos településnévformánssá vált (2008: 182–183). A folyónév + *fő* szerkezetű *Szuhafő* nevű település például a *Szuha* patak forrásától távolabb, mintegy 4–5 kilométerre fekszik, *Jósvafő* település pedig 5–6 kilométerre található a *Jósva* forrásától (vö. TÓTH 2008: 183, GYÖRFFY 2011: 159).³

2.3. A szakirodalom víznév > településnév változási irányt feltételez abban az esetben is, amikor egy folyó mentén több, a víznévvel megegyező nevet viselő település fekszik (vö. BENKŐ 1947a: 261, GYÖRFFY 2011: 159–160). Ezt a megállapítást azonban a név szemantikai háttere tovább árnyalhatja.

A víznév elsődlegességét valószínűsíthetjük az ilyen esetekben akkor, ha az elnevezésben a víz jellemző tulajdonságára utaló szláv alapszó szerepel. Az alábbi példák említhetők erre a helyzetre: a víz állapotára utaló *Szuha* víznév (1294: *Zuha*, Gy. 2: 459, 554, Gömör vm., vö. szláv **suchv* 'száraz', FNESz.) > *Szuha* településnevek (1. 1278/1281/1386: *Zuha*; 2. 1251>1368: *Zvha*; 3. 1323: *Zwha*, Gy. 2: 554, Gömör vm.); a víz hőmérsékletét kifejező *Tapolca* ([1235–43]/1288: *Tapulcha*, fl., Gy. 2: 458, 490, Gömör vm., vö. **toplъ ~ teplъ* 'meleg', FNESz.) > *Tapolca* (1. 1243/1335: *Toplucha*; 2. 1258/1334: *Topliča*, Gy. 2: 555, Gömör vm.); a víz mozgására utaló *Beszterce* (1288/1390>1394: *Bezterche*, KMHsz. 1: 55, Beszterce vidéke, vö. össz. **bystrъ* 'gyors folyású patak, folyó', FNESz.) > *Beszterce* (1. 1241: *Byzturch*; 2. 1332–36/PR.: *Bystrica*, KMHsz. 1: 55–56, Beszterce vidéke); a víz gyors folyása által keltett hanghatást tükröztető *Rima* (1246/1383: *Rima*, flum., Gy. 2: 459, 548, Gömör vm., vö. *рымонитъ* 'üvölt, sír', FNESz.) > *Rima* (1. 1285: *Rymwa*; 2. *1331: *Ryma*; 3. 1268/1278: *Rymua*, Gy. 3: 270–271, Kis-Hont vm.); a vízparti állatvilágra utaló *Szernye* (+?1248/1393: *Scerneue*, Gy. 1: 519, 537, Bereg vm., vö. **srna* 'őz', GYÖRFFY 2011: 138) > *Szernye* (1. 1270/1272/1476: *Zyrnua*; 2. 1338: *Zerne*, p., KMHsz. 1: 263, Bereg vm.); vizet jelentő községből alakult *Szalatnya* (1278: *Zlatna*, Gy. 4: 210, 233, 306, Nógrád vm., vö. szerb.-horvát *slätina* 'savanyúforrás', cseh *slatina* 'láp, mocsár, ingovány', FNESz.) > *Szalatnya* (1. 1265: *Zalathna*, v.; 2. 1271: *Zalathna*, p.; 3. 1294/1358: *Zalathna*, t., Gy. 4: 295, Nógrád vm.) stb. De belső keletkezésű víznévi előzmények ugyancsak említhetők e kritérium esetei között: a *Hosszúaszó* (1. 1236: *Huzzeuozo*; 2. 1332–37/PR.: *Huziuoso*, KMHsz. 1: 133, Bihar vm.),

³ A természetes névalakulatok mellett számolnunk kell továbbá a 20. századi országos névrendezési folyamatok eredményeként létrejött helységnevekkel is, mint pl. *Telgárt* > *Garamfő*, *Vikárdi* > *Hernádfő* stb. (vö. FNESz.), amelyekhez a névadási mintát éppen az e típusba sorolható, természetes úton létrejött elnevezések és azok gyakorisága szolgáltatta.

a *Kerekítő* (1. *Kerethovo*, v.; 2. 1342: *Kerekthov*, t., Cs. 3: 70, Zala vm.), valamint a *Szigetfő* (1. +1109 [1295 e.]: *Scigetfev*; 2. 1281: *Zygethfew*, Gy. 2: 407, 441, Fejér vm.) településnevek eredetileg kétrészes víznevekből alakulhattak.

A szemantikai jelleg más esetekben viszont éppen a településnévi elsődlegességet valószínűsíti a vízfolyás melletti azonos nevű települések névkapcsolatát értékelve. Az Abaúj vármegyei *Garadna* patak (1234/1243: *Grathna*, fl.) mellett fekvő két azonos nevű *Garadna* település (1. 1234/1243: *Gradna*, v.; 2. 1259: *Granna*, t., KMHsz. 1: 109) esetében az etimológiai előzmény inkább a településnevek elsődlegessége mellett szól: a helynév ugyanis szláv eredetű (vö. szerbhorvát *Gradna*, cseh *Hradná* helynevek), s alapszava a *gradъ* 'vár' szó (vö. FNESz., TÓTH 2001: 61). Ugyancsak településnév > víznév változást tételezhetünk fel más szláv eredetű helynevek kapcsán is: pl. *Isztebne* településnév (1316: *Iztebna*, p.) > *Isztebne* víznév (1316: *Iztebna*, fl., KMHsz. 1: 136, vö. szlovák *istebna* 'kamrácska', GYÖRFFY 2011: 66); *Okolicsna* településnév (+1248/+1276: *Okolychna*, v.) > *Okolicsna* víznév (1295: *Ocolisna*, riv., Gy. 4: 81–82, vö. lengyel *okolica* 'akol, nemesi falu', GYÖRFFY 2011: 66). GYÖRFFY ERZSÉBET felhívja a figyelmet arra, hogy ez az alakulási mód csupán az átadó nyelvben végbement folyamatra vonatkoztatható egyértelműen, a magyar helynévrendszerbe az azonos alakú település- és víznév akár egyszerre is érkezhetett (2011: 66). A *Garadna* település- és víznév homonímiáját a víznév másodlagos földrajzi köznévvel való kiegészülése szüntette meg (1326/1375: *Garadnapatak*, patak; *Garadnapataka*, fl., Gy. 1: 150).

2.4. Az azonos alakú víz- és településnevek keletkezéstörténeti irányának a meghatározásában a vizek mérete is fontos szempontként szerepel a szakirodalomban. BENKŐ LORÁND véleménye szerint a nagyobb vizek esetében a vizek lehettek az elsődleges névadók, ezek elnevezései ugyanis jóval korábban keletkeztek, mint a mellettük létrejövő települések nevei (2003: 136). A mai *Győr* településnév római kori *Arrabona* neve az indoeurópai eredetű *Arrabo* 'Rába' víznévre (vö. **ēreb(h)*-, **ōrob(h)* 'sötétvöröses, barnás') vezethető vissza (FNESz.).

A víznév > településnév metonímiával azonban nagyon óvatosan kell bánnunk, hiszen a fordított irány is előfordulhat (ennek tudniillik rendszertani akadálya nincs), az tehát, hogy egyes településnevek mindenféle formáns hozzáadása nélkül, metonimikusan víznevekké váltak. A nagyobb vizek esetében többnyire valóban a víznév > településnév változást tételezhetjük fel nagyobb valószínűséggel, a közép- és kisebb vizek elnevezéseivel kapcsolatban azonban a fordított irányú, azaz településnév > víznév alakulással is legalább olyan eséllyel számolhatunk. Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveit vizsgálva korábban én magam (2007) is találoztam településnévből alakult víznevekkel: *Barakony* településnév (1332–37/PR., 1333: *Barakun*, v.) > *Barakony* víznév (1344: *Barakun*, alveus); *Császló* településnév (1281: *Chaslo*, t., 1416: *Chazlo*, p.) > *Császló* víznév

(1526: *Chazlo*, fl.) (az adatokat lásd JAKÓ 1940: 222, 337). A Bars vármegyei *Hecse* elnevezés kapcsán ugyancsak ezzel a változással számolhatunk. A szláv személynévre visszavezethető *Hecse* településnévből (+1209/17. sz.: *Hecze*, Gy. 1: 447, 480) jött létre metonimikusan a *Hecse* víznév (1234/1364: *Hecha*, fl., Gy. 1: 447, 476, vö. TÓTH 2001: 201). Itt említhetjük még például a személynévi eredetű *Nyésta* településnév (1255: *Neste*, p., Gy. 1: 125, Abaúj vm.) > *Nyésta* pataknev (1256: *Neste*, riv., Gy. 1: 125) változást is.⁴ Településnévi előzmény feltételezhető az Abaúj vármegyei *Monaj* nevek (1311: *Monay*; 1256: *Monay*, riv., Gy. 1: 102, 120, 125) kapcsán is, BENKŐ LORÁND véleménye szerint ugyanis a *-j*, *-aj* ~ *-ej* képző elsősorban településnevek létrehozásában (pl. *Halmaj*, *Tokaj* stb.) játszott szerepet (1998: 167–168). Bizonyos esetekben a változási irány nem ítéhető meg egyértelműen, amit a kutatók ellentétes véleménye is jelez. Az Abaúj vármegyei *Kolbása* elnevezés kapcsán ŠMILAUER a személynévből származó településnevet ([13. sz. vége]: *Kulkasa* [o: *Kulbasa*], v., Gy. 1: 114) tekinti elsődlegesnek, KISS LAJOS viszont a víznévből (1270/1272: *Kulbasa*, riv., Gy. 1: 40, 83, 114) való helységnévadással számol (a forrásokhoz lásd TÓTH 2001: 91).

A fentieket azzal is érdemes kiegészítenünk, hogy a víz nagyságát mint kritériumot csak nagy körültekintéssel érdemes figyelembe venni. A víz méretének a megítélése ugyanis meglehetősen relatív, és jól tudjuk, hogy a legnagyobb folyóinkról (pl. a Tiszáról, Dunáról) nem neveztek el ilyen módon településeket (vö. GYÖRFFY 2011: 160).

BENKŐ vizsgálatai a szakasznevek bonyolult rendszerére is rávilágítottak, arra tudniillik, hogy a több településen keresztülfolyó kisebb patakokat akár minden községben másként is megnevezhetik. „A patak eredeténél legtöbbször annak a határrésznek a nevét viseli, ahol ered. Több más ilyen kisebb vízzel egyesülve a név már megváltozik, növénynév, személynév stb. ragad rá. A patak alsó folyásánál, torkolatánál az elnevezés újra változik. Itt már arról a községről kapja nevét, amely felől folyik.” (1947b: 17, 1998: 155). Ezt a jelenséget olykor a régiségben is megfigyelhetjük. A korai ómagyar korban a *Szikszó* patakot (1067/1267: *Scekszov*, Gy. 3: 39, 136, Heves vm.) alsó folyásán *Bába eré*-nek (1327: *Babaere*, Gy. 3: 39, 68, 101), közepén *Szalók*-nak (1323/1446: *Zalouk* [o: *Zalowk*], Gy. 3: 39, 133), míg felső szakaszán *Bátor pataka* (1295: *Bathurpataka*, Gy. 3: 39, 70)

⁴ A személynévből vagy személyre utaló közsőzből származó azonos alakú település- és folyóvíznevek közül a szakirodalom általában a település nevét tekinti az elsődlegesnek (vö. GYÖRFFY 2011: 65–66). A víznevek között ugyanakkor nem ritkák az olyan formáns nélküli személynévi struktúrák, amelyek halászóhelyként jelölik meg a kérdéses helyet annak birtokosáról. Nagy valószínűséggel a tihanyi oklevelekben szereplő egykori Fejér vármegyei *Kolon* víz (1055: *culun*, aqua; 1211: *Colun* ~ *Colon*, stag., KOVÁCS 2015: 25–26, 106–108) esetében is ez a motívum (a halászóhely birtoklása) szolgáltatta a névadás alapját. Ez esetben tehát a személynévi alapú víznév vált településnévvé (1211: *Colon*, pr., KOVÁCS i. h.), s ezt az elképzelést az 1055. évi oklevél szövege is támogatja. A település- és a tónév homonímiáját a lakott hely időleges elnéptelenedése, majd az új falunak új néven (*Izsák*, 1421: *Isak*, Cs. 3: 333) való kialakulása szüntethette meg.

néven említették. A Gömör vármegyei *Kesző* (1268/1273: *Kezu*, t., Gy. 2: 515, 518) település határában folyó vizet a településnévvel azonos módon említik (1232>1347: *Kezew*, riv., Gy. 2: 515), felső részén azonban *Herepány* elnevezéssel (1323: *Harypan*, Gy. 2: 509) szerepel az oklevelekben. GYÖRFFY ERZSÉBET véleménye szerint a folyók, hosszabb patakok szakasznevei „tulajdonképpen egy-egy zárt közösség mentális térképéhez tartoztak, azaz e nevek nem álltak egymással semmiféle kapcsolatban, hiszen vélhetően a névhasználók nem is voltak tudatában annak, hogy máshol ugyanazt a denotátumot másként nevezik” (2011: 44–45). E nevek tehát valójában ugyanannak a denotátumnak a más-más helynévi rendszerben, más-más névadói-névhasználói körtől származó elnevezései. A szakasznevek közül vélhetően a nagyobb presztízzsel rendelkező nyelvközösség elnevezése vált aztán az egész vízfolyás nevévé, amint ezt a *Duna* esete jól példázza: az ókorban ugyanis a folyó felső szakaszának *Duna* neve (gör. *Δαυόβιος* ~ lat. *Danuvius*) egy kelta expanzió során vonódott át a folyó alsó (korábbi **Ιστρος* ~ *Hister* nevet viselő) szakaszára is (vö. FNESz., GYÖRFFY 2011: 45).

3. Írásomban azokat a fogódzókat, kritériumokat próbáltam összegyűjteni, amelyeket az azonos alakú víz- és településnevek keletkezéstörténeti irányának a meghatározásában — kellő körültekintés mellett — eredményesen fölhasználhatunk. Arra is igyekeztem eközben rávilágítani, hogy a víznév > településnév változási irányt nem szabad általánosítani, e helyett minden esetet egyedileg kell a névalakulási folyamatot illetően megítélni. Az egyedi esetek megítélésében különféle szempontok (pl. etimológiai, névtipológiai érvek, a latin szöveggörnyezet stb.) vizsgálata nyújthat segítséget. Azt is be kell azonban látnunk, hogy sokszor még ezek után sem kapunk a keletkezési irányt illető kérdéseinkre egyértelmű válaszokat.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1947a. Víz-és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–263.
- BENKŐ LORÁND 1947b. *A Nyárádmunte földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1948. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÍRÓ FERENC 2005. Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *Névtani Értesítő* 27: 170–179.

- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 4. *Liptó–Pilis vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, Sylvester Ny. Rt.
- KENYHERCZ RÓBERT é. n. A középkori Szepes vármegye helyneveinek adatbázisa. Kézirat.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944/2001. *Kelet–Magyarország helynevei.* Budapest, Lucidus Kiadó.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 45. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2007. *Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése.* Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. K 1559.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2019. A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15:* 163–178.
- KOVÁCS ÉVA 2021. Vizek a természeti környezetre utaló településnevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 17:* 73–85.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza, Ethnica Kiadás.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

The Relationship Between Early Hydronyms and Settlement Names

In this paper I discuss the relationship between settlement names and hydronyms recorded in an identical form in 11th–13th-century sources. As part of this, I collect those criteria (e.g., semantic, structural, name typological, etc. arguments) which may be used successfully in the determination of the etymological direction of hydronyms and settlement names with an identical form. I also highlight that the hydronym > settlement name direction mostly accepted in publications on Hungarian historical onomastics cannot be generalized, instead, each case has to be examined separately in terms of the name formation process.

Keywords: hydronyms and settlement names of an identical form, metonymy, etymology, early Old Hungarian Period

Kovács Éva
ORCID: 0000-0002-9111-0728
Debreceni Egyetem
kovacs.eva@arts.unideb.hu

A nyelvi kontaminizmus és a magyar nyelvművelés*

LANSTYÁK ISTVÁN

1. Dolgozatomban a nyelvi kontaminizmus ideológiáját mutatom be, főként a Nyelvművelő kézikönyvből (NyKk.) és a Nyelvművelő kézisztárból (NymKsz.²) vett idézetek segítségével. Ez a két kiadvány a hivatásos nyelvművelők megítélése szerint kiemelkedő jelentőségű (vö. SEBESTYÉN 1983; ÁGOSTON 2006), s mint ilyen nyilván jól reprezentálja a mai nyelvművelést is. Nyelvőreink ma is rendszeresen hivatkoznak rájuk, s nincs róla tudomásom, hogy a bennük olvasható megállapításokról kritikát fogalmaztak volna meg. Nem úgy néz ki tehát, hogy a mai nyelvművelés meghaladottnak tartaná e kézikönyvek szemléletét, s megkérdőjelezné a tárgyalt jelenségekkel kapcsolatos értékítéleteiket.

Korábbi közleményeimhez hasonlóan¹ *n y e l v h e l y e s s é g i i d e o - l ó g i á k o n* olyan nyelvi ideológiákat értek, amelyek nyelvhelyességi ítéletek indoklásául szolgálnak.² A nyelvi formák nyelvhelyességi értékelése a *n y e l v i a u t o n o m i z m u s* ideológiáján alapul, azon a meggyőződésen, hogy a közlések, illetve a bennük található nyelvi formák nyelvhelyességi szempontból megítélhetők a beszédhelyzetre és a szövegösszefüggésre való tekintet nélkül (részletesebben lásd LANSTYÁK 2020a, 2020b). A nyelvi autonomista felfogás szorosan kapcsolódik a *n y e l v i p l a t o n i z m u s h o z*; ez az ideológia a nyelvnek egy ideális formáját tételezi, amely mintegy független a tényleges közlésekben található nyelvi alakulatoktól. Egy-egy nyelvi forma helyessége tehát ennek az ideológiának a hívei szerint nem függ attól, mennyire

* A nyelvi ideológiákkal kapcsolatos kutatásaimat az MTA támogatja, részben közvetlenül, részben a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet részeként működő Gramma Nyelvi Iroda közvetítésével. Egyéb, a témával közvetlenül vagy közvetve összefüggő kérdésekkel a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén foglalkoztam az 1/0106/21 sz. VEGA-projekt és a 17-0254 sz. APVV-projekt keretében. Itt köszönöm meg Horváth Péter Iván észrevételeit és javaslatait.

¹ A nyelvi ideológiák korábbi, a mostani írásomhoz hasonló feldolgozására lásd LANSTYÁK 2010, 2011b, 2020a stb.

² A nyelvhelyesség fogalmára lásd LANSTYÁK 2003, 2007; MOLNÁR 2014, 2020; MYHILL 2004; vö. még DOMONKOSI 2007a, 2007b.

elterjedt, és kik használják, s ebből következően a helyességi megítéléséhez nincs is szükség a közlés körülményeinek ismeretére.

A nyelvhelyességi megközelítés legfőbb problémája, hogy a laikus beszélőkben azt a benyomást kelti, mintha magukkal a bírált nyelvi formákkal volna baj, nem pedig — bizonyos esetekben — a használatuk módjával.³

A nyelvhelyességi ideológiák a *n y e l v i i d e o l ó g i á k* egy jellegzetes csoportját alkotják. A nyelvi ideológiákat olyan gondolatokként, gondolatrendszerekként, meggyőződéseként határozhatjuk meg, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények és eljárások magyarázatára, illetve igazolására szolgálnak.⁴

Az írásom témájául szolgáló *n y e l v i k o n t a m i n i z m u s* mikro-szinten az a meggyőződés, hogy a szó-, szóalak-, szókapcsolat-, szószerkezet- és mondatvegyüléssel, valamint különböző nyelvekből származó nyelvi elemek összekapcsolódásával keletkezett nyelvi formák eredendően rosszabbak, mint azok, amelyek nem ilyen módon keletkezettek. A *v e g y ü l é s* mint a nyelvbotlás egyik válfaja az a nyelvlélektani folyamat, melynek során két (esetleg több), a beszélő tudatában egyszerre megjelenő, többnyire azonos vagy rokon jelentésű, illetve hasonló alakú nyelvi formából tévesztésképpen létrejön egy harmadik (egy további), például *egy pohár sör × egy korsó sör → egy porsó sör* (a vegyülés felsorolt típusaira lásd HUSZÁR 2005, LANSTYÁK 2009). A nyelvi kontaminizmusnak is a *n y e l v i p l a t o n i z m u s* a háttér-ideológiája, hiszen az égi szférákban az égi lények bizonyosan nem kevernek össze két szót, hogy azokból törvénytelenül egy harmadik jöjjön létre.

A vegyülés válfajai közül csak a hangalakiakra és a szóképzletiekre hozok példákat. A szerkezet- és mondatvegyülések tipikus esetei hosszadalmas magyarázatot igényelnének, ezek pedig nehezen volnának beilleszthetők a dolgozat gondolatmenetébe, hiszen témám nem a vegyülés, hanem a nyelvi kontaminizmus, így annyira nagy jelentősége nincs annak, hogy ennek az ideológiának a működését a nyelvi rendszer mely síkjairól vett példákkal szemléltetem.

³ Ez nem azt jelenti, hogy a nyelvművelők soha nem fogalmaznának meg helyénvalósági szempontokat: ők is sokszor utalnak a használat kontextusára, s a szóban forgó nyelvi formát csak bizonyos körülmények közt helytelenítik, ám nagyon sok nyelvi formát kontextustól függetlenül tartanak helytelennek, ami legfőljebb akkor lehet indokolt, ha nyelvbotlásról, fogalmazási hibáról vagy pedig még nem használt neologizmusról van szó. Részletesebben lásd LANSTYÁK 2020b: 55–56 és passim.

⁴ A nyelvi ideológiákkal kapcsolatos irodalomból főleg a következő munkákra támaszkodtam: WOOLARD–SCHIEFFELIN 1994; KROSKRITY 2000; MILROY 2001; GAL 2006a, 2006b; LAIHONEN 2008, 2009; MILROY–MILROY 2012; COUPLAND 2010; DOLNÍK 2010a, 2010b. Lásd még LANSTYÁK 2009b, 2011a, 2017; SEBŐK 2017.

2. A szóvegyülésnek külön szócikket szentel mind a Nyelvművelő kézikönyv, mind a Nyelvművelő kéziszótár. Az utóbbit idézzük (NymKsz.² 531):

Közeli rokon értelmű szavak hangalakja összevonódhat, vegyülhet. Az egészen alkalmi, önkéntelen szóvegyüléseken kívül tudatosan is alkotunk így szavakat, általában tréfás céllal. Némelyik ilyen eredetű szó szélesebb körben is elterjedt (*csokréta, ordibál, zargat*), s ily módon jött létre a grapefruit jó magyar neve, a *citrancs*. Tartsuk számon lehetőségként új szók alkotásakor is (*moped, motel*), főként a tömörítés egyik eszközeként.

A szóvegyülés hasznos, elfogadható és tűrhető termékeivel szemben olyanok is előfordulnak, amelyekkel nem gazdagodik nyelvünk, sőt kevésbé szabatossá, pongyolává válik. A szóvegyülésnek ezeket az eseteit hibáztatnunk kell.⁵

Látjuk, hogy a szóvegyülést mint szóalkotási eljárást nyelvünk őrei általában véve nem kifogásolják. Az új hangalakot azonban akkor látszanak elfogadni, ha az „szélesebb körben elterjedt” (nyelvi uzualizmus)⁶ és „hiányt tölt be” (nyelvi neccessizmus). Nem fogadhatók el azok a vegyületek, melyek ártanak nyelvünknek (nyelvi damnificizmus) azzal, hogy azt „kevésbé szabatossá” teszik. A nyelvi uzualista szempont érvényesítése természetesen indokolt, hiszen a szándékolatlan, alkalmi vegyületek botlások, s mint ilyenek a beszédhelyzettől függetlenül javításra szorulnak (ha olyan jellegű a szöveg, hogy javítani kell). Ugyanez nem mondható el a nyelvi neccessizmusról. Ha egy nyelvbtlásos eredetű nyelvi forma elterjedt, nyilván valamilyen hiányt tölt be, akkor is, ha van akár hajszálpontosan azonos denotatív jelentésű szinonimája.

Ami a nyelvi damnificizmust illeti, sajnos a szerzők ebben a szócikkben az ártalmas vegyületekre nem hoznak példákat, így nyomozómunka nélkül nem derül ki, mely konkrét szavakat, esetleg szerkezeteket kellene hibáztatnunk, ha nyelvőreink kedvébe(n) szeretnénk járni. Nem kis kihívás lehet fülön csípni azokat a szavakat, amelyek képesek a magyar nyelvet pongyolává tenni. Lehetséges persze, hogy a szerzők arra gondoltak, valamiképpen a *szöveget* teszik némely szavak pongyolává, csak pongyolán fogalmaztak. Nem könnyű azonban olyan szót sem elképzelni, amely a használat körülményeitől függetlenül minden esetben pongyolává tenne egy szöveget.

3. A következőkben olyan idézeteket nézünk meg közelebbről, melyekben nyelvünk hivatásos vagy önkéntes őrei konkrét nyelvi formák ellen emelnek kifogást (többek között) nyelvi kontaminista alapon. Hátha így si-

⁵ A Nyelvművelő kéziszótár tildéjét a jobb olvashatóság és természetesség kedvéért itt és mindenütt a címszóval helyettesítettem, a rövidítéseket pedig feloldottam.

⁶ Dolgozatomban helykímélés céljából mellőzöm a nyelvi ideológiának többségének meghatározását. Ezek könnyen elérhetőek egy internetes nyelvideológiai fogalomtárban (LANSTYÁK 2017).

kerül rájöttünk, melyek azok a nyelvre nézve veszélyes, lator vegyületek, melyeket hibáztatnunk kell, ha meg szeretnénk akadályozni nyelvünk — vagy legáltalában szövegeink — elpongyolulását.

1. példa

Első példánk a *státusz* szó, melynek létezik egy újabb, *státusz* változata, amely a nyelvvelők állítása szerint vegyüléssel keletkezett. Ez a tény — pontosabban: ez az állítás — szolgál a helytelenítés alapjául. A Nyelvvelő kézi-szótár „státusz — státusz” szócikkében (NymKsz.² 494) többek között ezt olvaszuk:

E latin eredetű főnév ’állam’ jelentésben elavult, ’állapot’ jelentésben régies. Ma leginkább ’állás(hely)’ értelemben használják, többnyire *státusz* alakban. Hagyományos és helyes alakja azonban a régebbi hazai latin kiejtéshez igazodó *státus*. Az újabb keletű, keverék hangalakú (elején németes, végén latinus) *státusz* változatot lehetőleg kerüljük!

A szerzők elismerik, hogy ma többnyire a *státusz* változatot használjuk; ezt a viszonylag konzervatív Magyar nemzeti szövegtár adatai⁷ is alátámasztják: a szótőre való keresés közel 11 ezer *státus*-t és csaknem 13 ezer *státusz*-t adott (tisztítás nélküli adatok). Ennek ellenére a *státusz* változatot az értelmező kézi-szótár második kiadása (ÉkSz.² 2003) sem tartalmazza, s ugyancsak hiányzik ez a változat a TÓTFALUSI-féle Idegenszó-tárból (2004), valamint a BAKOS-féle Idegen szavak és kifejezések szótárának 3. kiadásából (2013). Az új alakváltozat viszont megtalálható az Osiris Kiadó Magyar nyelv kézikönyvtára című sorozatának két kötetében: a Helyesírásban (OH.) és az Idegen szavak szótárában (TOLCSVAI NAGY 2007), ami a *státusz* alakváltozat kodifikálását jelenti — a nyelvvelői helytelenítés dacára. (Mivel a Nyelvvelő kézi-szótár később jelent meg, mint az Osiris Helyesírás, illetet volna reflektálni az új helyzetre.)⁸

Annak ellenére tehát, hogy a *státusz* alakváltozat megfelel a nyelv i u z u a l i z m u s követelményeinek (széleskörűen használatos, s mellesleg nem éppen a társadalom leszakadó rétegei által), a szerzők kerülendőnek ítélik, mivel „keverék hangalakú”. A vegyülékességre mint a helytelenítés okára való hivatkozásban a nyelv i k o n t a m i n i z m u s t láthatjuk, a hagyományos forma támogatásában pedig a nyelv i k o n z e r v a t i v i z m u s t.

Bár a témánk nem a vegyülés, hanem a nyelvi kontaminizmus, fontos elmondani, hogy a *státusz* forma keletkezését nemcsak vegyülésként lehet értel-

⁷ A Magyar nemzeti szövegtárnak (<https://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>) a legújabb 2.0.5. sz. verzióját használtam, a vizsgálat 2023. február 2-án és 3-án folyt, korábbi előzményekre támaszkodva.

⁸ Érdemes még megjegyezni, hogy a *státus(z)* szónak nemcsak ’állás(hely)’ jelentése van ma, hanem több más is, de ezeket az értelmező szótárak nem tartalmazzák, s az idegen szavak szótárai közül is csak TOLCSVAI NAGY GÁBORÉ.

mezni, hanem elhasonulásként is. Hasonló lehet a helyzet, mint amiről GYALMOS (1933: 3) ír az *-ista* képzővel kapcsolatban:

Egyes esetekben párhuzamosan él egymás mellett a visszalatinosított és a képző eredeti hangállapotát visszatükröztető alak, pl. *masinista* : *masiniszta*; de ez is csak többnyire olyan szavakban figyelhető meg, amelyeknek testében sziszegő hang van. A mai nyelvhasználatban ilyen esetekben az *sz*-es változat általános: *zszurnaliszta*, *stilizsita*, *statiszita*, *soviniszta* stb.

A *státusz* esetében is lehet szó ilyesféle elhasonulásról, melyre jól ismert nyelvtörténeti példák a *csiriz* (< tör. *čiriš*), a *csősz* (< m. *csausz* < tör. *čajuš*), a *csésze* (< szláv *čaša*) és a *cseresznye* (m. *cseresznye* < szláv *črešnja*) (lásd GOMBÓCZ 1950: 37–38). Az elhasonítás irányába ható nyomás és az *-usz* végű újabb latin, illetve a latinra visszamenő kölcsönszavak analógiás hatása (pl. *fókusz*, *himnusz*, *kultusz*, *mínusz*, *tífusz*) együttesen eredményezhette a *státusz* létrejöttét és megerősödését. Emellett a *státusz* változat megerősödésében — amint arra a Nyelvművelő kézikönyv (NyKk. 2: 685) is utal — szerepet játszhatott a *státuszszimbólum* szó is, melyben az *s* > *sz* változás az *sz* hatására történő hasonulásként is értelmezhető.

E belső okokon kívül természetesen számolhatunk más nyelvek „status” szavának hatásával is, a közmagyarban mindenekelőtt az ang. *status* [szteitəsz] és a ném. *Status* [statusz] szóéval, amihez némely külső régióban hozzáadódik még a mai és korábbi többségi nyelvek hatása is, vö. szl., cseh, hrv. *status* [sztatusz], ukr., or., szrb. *cmamyc* [sztatusz].

2. példa

Következő példánkban egyértelműen idegen nyelvek a „ludasak” abban, hogy egy szó több változatban is él. A Nyelvművelő kézisztótár „sztyep(p) — steppe — sztyeppe” szócikkében (NymKsz.² 534) ezt olvassuk:

Orosz eredetű szó: '(oroszországi) fátlan, füves puszta'. Több változatban is él a magyar beszélt és írott nyelvben. Az eredeti kiejtéshez a *sztyep* alak áll legközelebb, de szabályos a hosszú *p*-vel írt és ejtett *sztyepp* is. A németből átvett *steppe* alak kiveszőben van. Az oroszos és a németes forma keveredésével jött létre a *sztyeppe*. Bár talán ez a leggyakoribb az összes alakváltozat közül, felemás volta miatt igényes közlésben kerüljük!

Látjuk, hogy a szerzők az „igényes közlésben” a vegyüléssel *sztyeppe* formát kerülendőnek tartják („bár talán ez a leggyakoribb az összes alakváltozat közül”), fittyet hányva így a *n y e l v i u z u a l i z m u s n a k*, ehelyett előtérbe helyezve a *n y e l v i s t a n d a r d i z m u s t*, illetve a *n y e l v i p e r f e k c i o n i z m u s t*. Az „igényes közlés” többnyire a (nyelvművelők által elképzelt) standard nyelvváltozat szabályait mereven követő közlés álneve a nyelvvelő irodalomban — ezért utal az igényes közlésre vonatkozó kitétel implicit módon a nyelvi standardizmusra. Egyébként az MNSZ2 (tisztítatlan)

adatai szerint a *sztyepp* a leggyakoribb alakváltozat (446 találat), azt követi a *sztyeppe* (384); ezeknél jóval ritkább a nyelvőrök által szabályosnak mondott *sztyep* (48), valamint a németes *steppe* (40 találat).

Figyelemre méltó, hogy az egyik legritkább alakot, a *sztyep*-et tartják szabályosnak, azon az alapon, hogy ez áll legközelebb az orosz kiejtéshez. Arra, hogy a magyar nyelvben miért az orosz kiejtés a mérvadó, nem kapunk magyarázatot. Nyilván arról van szó, hogy nyelvművelőink hisznek a *nyelvi originalizmus*, s ezzel együtt a *nyelvi konzervativizmus* ideológiájában (a nyelvi originalizmusra részletesebben lásd LANSTYÁK 2018). Ennek fényében méltánylandó, hogy mégis szabályosnak fogadják el a *sztyepp* formát is, a szóvégi mássalhangzónak számos más kölcsönszóban is érvényesülő nyúlását szóvégi és magánhangzó-közi helyzetben (pl. *klub* [klubb], *klubot* [klubbot] stb., hasonlóan *dzsip* [dzsipp], *stop* [stopp], *bridzs* [briddzs], *prices*, *plusz* [plussz], *dzsessz*, *stressz*).

3. példa

Lexikális szintű vegyüléssel van dolgunk a *hézagpótló* szó esetében. A Nyelvművelő kézikönyv „hézagpótló” szócikkét (NyKk. 1: 862) idézzük:

A sajtónyelvben és a tudományos stílusban elég sűrűn találkozhatunk ezzel a nem túl szerencsés szóval, pl. *hézagpótló mű*, *munka*, *könyv*, *tudás*. Valószínűleg a *hézagtöltő* és a *hiánypótló* melléknevek kontaminációjával (vegyülésével) keletkezett, ezért is érezzük szokatlannak, furcsának, siker[ü]letlennek. Lehetőleg kerüljük, s helyette a *hézagtöltő* vagy a *hiánypótló* kifejezéssel éljünk.

Itt a helytelenítésnek a *nyelvi kontaminizmus* mellett a *nyelvi normalizmus* és a *nyelvi naturalizmus* az indítéka (a *hézagpótló*-nak az úgymond szokatlansága, furcsasága). Az első helyen említett, helyesebbnek tartott szinonimára, a *hézagtöltő* szóra az MNSZ2 2018. április 26-án mindössze 3 találatot adott, egyikben sem ’hiánypótló’ a jelentése, úgyhogy nem tűnik jó ötletnek e tekintetben a nyelvművelői tanácsot követni. A második helyen említett *hiánypótló* viszont 9-10-szer gyakoribb a kifogásolt *hézagpótló* formánál: a találatok száma tisztítás nélkül a *hiánypótló*-ra csaknem 2000, míg a *hézagpótló*-ra alig több mint 200. Ezért az, akinek a *hézagpótló* valami miatt unszimpatikus, a *hiánypótló*-t gond nélkül használhatja a *hézagpótló* helyett.

Nem biztos azonban, hogy a beszélők valóban furcsának érzik a *hézagpótló*-t: könnyen lehet, hogy a *hiánypótló*-nak egy kicsit metaforikusabb szinonimáját látják benne. Egyébként is van a *hézag* szónak értelmező szótáraink szerint is ’hiány’ jelentése. Az MNSZ2 jó tollú írók neve alatt⁹ is tartalmaz példákat a *hé-*

⁹ Azért „(írók) neve alatt” és nem „íróktól”, mert az idézetek származhatnak a kötetek előszavából is, melynek más a szerzője. Itt jegyzem meg, hogy az MNSZ2 idézeteiben javítom az elírásokat, a tipográfiai és helyesírási hibákat. Igaz, ezek segíthetik a szöveg minőségének megítélését,

zagpótló-ra, méghozzá választékos stílusú, gondozott szövegekből. Ezek közül csak egyet idézek, melynek az az érdekessége, hogy szerzője, Csoóri Sándor metanyelvi megjegyzést is fűz hozzá:

Ha Magyarországon vagy a határainkon kívül élő magyarok közül bárki magába szívta ennek a fogalomnak a jelentőségét, nemcsak hogy nem téved el a politikában vagy a válságokkal terhes kultúrában, hanem értékekre bukkan, s másokhoz is értékeivel közeledik. Egy ilyen közeledés dokumentumának tartom Korniss Péter száz-hús képből egybeszerkesztett munkáját is. Tíz fejezet — tíz különálló fotóösszé. Tíz máig élő népszokásunkról készített beszámoló-sorozat, mely nem a fölidőzésre, nem az emlékek újjászervezésére törekszik, hanem a jelenlevő szemtanú árnyalt szavahihetőségére. Bármilyen elkoptatott is a szó, nyugodt lélekkel írom ide: Korniss könyve hézagpótló mű. Ilyen mennyiségben s ilyen minőségi rendben még senki se örökített meg hasonló értékű, élő, magyar népszokást. A népdalokat le lehet jeyezni, s a szájhagyomány világából át lehet őket emelni az írásbeliség világába. Mintha Korniss ugyanezt végeznél el, elevenen maradt népszokásokkal. Csakhogy ő nem az írásbeliség, hanem a képek világába emeli át azt, amit rögzítésre méltónak ítél.

Csoóri „elkoptatottnak” mondja a *hézagpótló*-t, amiből arra lehet következtetni, hogy aligha érezte furcsának, szokatlannak, bár könnyen lehet, hogy ő a szó tartalmára gondolt, így a *hiánypótló*-ról is ugyanazt mondta volna, ha az jut eszébe először.

Nemcsak a *hézagpótló* és a *hiánypótló* melléknév mutat váltakozást, hanem a *hézagot pótol* és a *hiányt pótol* szókapcsolat is. Itt még nagyobb az aránytalanság a két változat közt: mindössze 20 releváns találatot ad a *hézagot pótol*, miközben a *hiányt pótol* szerkezetre több mint 2100 találatot kapunk. Ennek ellenére a *hézagot pótol* használatára is vannak szépirodalmi példaink, többek között Illyés Gyulától:

Miért hat mégis első öt verskötetén át nézve Szabó Lőrinc útja úgy, mintha valaki az idő egy óceánjából egy másikba hajózott volna át? Az első ok természetesen a művészi rész: az útleírást tündökletessé tevő költői képesség, a rendkívüli megjelenítő erő. A második a felfedező tekintetének kimeríthetetlen frissessége, az a fokú ártatlan kíváncsiság, ami a fentebb említett bajnokságot már-már balekséggé alakítja, s ezzel külön meghat. A harmadik ok ennek az életbeszámolónak különleges magyar funkciója: hogy irodalmunknak egy nagy hiánya fölé csinál hidat: hézagot pótol.

Amint látjuk, a mondatban a *hiány* is megjelenik, így akár a szóismétlés elkerülése is motiválhatta a *hézagot pótol* választását, amellett, hogy ide a *hézagot pótol* mint metafora is különösen illik. Két további találatban kifejezetten szinonimként fordul elő egymás után a két változat. Az első a „beszélt nyelvi”, a második a „hivatalos” alkorpuszból való:

ami pedig hasznos információt nyújthat a vizsgált nyelvi forma státuszára nézve, ám a hibák nem kis része zavaró, s elvonja az olvasó figyelmét a lényegről.

Valahogy úgy vettem észre, hogy a közelmúltban egy olyan Márai-reneszánsz alakult ki a magyar könyvpiacra, és elkezdtem Márait olvasni, és megfogott több könyve is, többek között a Gyertyák csonkig égnék, és gondoltam, hogy mivel a rendszerváltás óta a vietnami–magyar kapcsolatok kulturális téren elég hézagosak, és gondolom, hogy ezzel talán egy olyan folyamatnak a kezdetét tudnám elindítani, amellyel igyekszünk kárpótolni, pótolni ezt a hézagot, ezt a hiányt. (besznye)

Én egyáltalán nem látom ilyen sötéten ezt a kérdést. Ez egy iniciáló törvényjavaslat, egy fontos hézagot és hiányt kíván pótolni, és fejlődni fog. Nyilvánvaló, hogy most egy olyan generális szervezést nem lehet megcsinálni, hogy az összes magyarországi archívumot vagy archiválással foglalkozó erőt összesíteni, hiszen van minden rádióknak, minden tévének saját archívuma, vannak ezenkívül különböző szakmai archívumok, vannak intézményeknek, múzeumoknak archívumai, tisztázni kell a nemzeti könyvtár gyűjtőfeladatát — említettem is például a DVD-k kérdését meg mást is —, tehát át kell majd tekinteni az egészet. (hivatalos)

Mivel nem úgy tűnik, hogy a *hézagpótló* szót inkább a kevésbé iskolázott, netán „rosszabb nyelvérzékű” beszélők használnák, nem érezve annak „szokatlanságát” és „furusaságát”, a nyelvi normalizmusban inkább ürügyét, mint okát láthatjuk a helytelenítésnek. Valószínűleg csakugyan elsősorban a vegyületes keletkezés miatt tartják nyelvünk őrei helytelennek. Emellett a háttérben számolhatunk még a nyelvi konzervativizmus és a nyelvi neccessizmus ideológiájával is: azzal a meggyőződéssel, hogy tökéletesen megfelel a korábbi, hagyományos forma, „nincs szükség” egy újabbra, amely „ugyanazt” jelenti.

Az érdekesség kedvéért megemlítjük még, hogy a *hézag pótlása* nemcsak metafora lehet, szó szerint is érthető, ahogy az alábbi MNSZ2-példa mutatja a „tudományos” alkorpuszból:

A tető felhúzásának áldozatul estek a pályaudvar terebélyes lombú fáai. Mára az épületek állapota erősen leromlott, emiatt egy időben újra napirendre került a pályaudvar megszüntetése és az általa ellátott feladatok Kelenföldre történő kitelepítése. Ettől a tervtől időközben elálltak. Jelenleg — magántőke bevonásával — a pályaudvar teljes átépítését tervezik, amelynek költségeit a vágányok lefedésével és a személyszállításához nem közvetlenül kapcsolódó funkciók áttelepítésével nyert területek kereskedelmi célú hasznosításából fedeznék. Addig is a közelmúltban pótolták az álmennyezetek leszakadt hézagait, a pénztárcsarnok főhomlokzatán a hiányzó fehér sávok burkolatait és a kitört üvegeket.

4. példa

Feltűnően határozott a vegyületekesség elutasítása a *megélhetőség* ’megélhetés’ szó esetében. Az alábbi részlet a Nyelvművelő kézikönyv „megélhetőség” szócikkből való (NyKk. 2: 115):

Vulgáris szóvegyülés a *megélhetés* és a *megélhetési lehetőség* kifejezésekből. Ne használjuk helyettük!

Mielőtt a lényegre térnénk, meg kell jegyezni, hogy vegyülés helyett inkább szóösszevonásról kellene beszélni mint a nyelvbotlás egy eltérő válfajáról, mivel a *megélhetési lehetőség* teljes egészében tartalmazza a *megélhetés* formát. Összevonásról akkor van szó, amikor egy hangsor egyes részeinek felhasználásával jön létre botlásképpen egy új nyelvi forma, vagyis a hangsor bizonyos részei törlődnek (esetünkben: *megélhetőség* ← *megélhetési-lehetőség*). Míg a vegyülés paradigmaticus szinten megy végbe (a nyelvi rendszerben összefüggést mutató nyelvi formák keverednek), addig az összevonás szintagmatikus szintű folyamat (a szöveg egy bizonyos pontján egy odaillő, a beszélő által elgondolt hangsor egyes részeiből jön létre a szabálytalan forma).¹⁰

Most pedig a lényeghez, a „vulgáris” minősítéshez. Az értelmező kéziszótár szerint „vulgárisak” a „kirívóan igénytelen beszédmódra jellemző, bántóan közönséges, alantas” szavak (ÉkSz.² 2003: XXIII). A szótár „vulgáris” szócikke szerint a „vulgáris nyelv, stílus” nem más, mint „a köznyelv beszélt változatának legigénytelenebb rétegét képviselő nyelv, stílus”. A „vulgáris stílusról” a Nyelvművelő kézikönyvből tudunk meg többet. A szerzők szerint ez a stílus „rombolja a választékos, művelt érintkezést, s ezáltal nemcsak a nyelvi normák hatását gyöngíti, hanem az erkölcsi, magatartási, viselkedési normákét is”; sőt mi több: „gátolja az egymás megbecsülésén alapuló, csiszolt érintkezést, az emberi rokonszenvnek s általában a pozitív érzelmeknek a kifejezését” (NymKsz.² 611). Ennek gyászos következményeként vulgáris stílusban „sokkal nehezebb, ha ugyan nem lehetetlen értékes kapcsolatot teremteni embertársainkkal” (i. h.; részletesebben lásd LANSTYÁK 2009c).

Ezek az idézetek előrevetítik azt, ami az ilyen minősítésű szavak elemzéséből is levonható következtetésként, hogy ti. a „vulgáris” minősítés az értelmező kéziszótárban (ÉkSz.² 2003) — és ugyanígy elődjében, a hétkötetes értelmező szótárban (ÉrtSz. 1959–1962) — ideologikus jellegű: nem valamiféle objektív nyelvi tényt tükröz, nem az így minősített szavak valós használatán alapul, hanem olyan nyelvi ideológiákon, mint amilyen a *n y e l v i m o r a l i z m u s* vagy a *n y e l v i e l i t i z m u s* (ezekre lásd LANSTYÁK 2010, 2011b). Különösen igaz ez az értelmező kéziszótár első kiadására. Ennek fényében érdemes értelmezni azt a tényt, hogy a *megélhetőség* a Nyelvművelő kézikönyv szerzői szerint vulgáris.

Az MNSZ2 mintegy 60 találatot ad a *megélhetőség* szótőre (tisztítás után), vagyis a *megélhetőség* nagyon ritka előfordulásának látszik, bár az interneten ennél jóval több példa található. Az MNSZ2 példáinak többsége a „személyes” és a „beszélt nyelvi” alkorpuszból való.

¹⁰ Kiesésen kívül más folyamatok is végbemehetnek (pl. *kapok a fejetekre* ← *kapok a fejemre tőletek*), de ennek a *megélhetési lehetőség* → *megélhetőség* szempontjából nincs jelentősége. A kérdésre lásd LANSTYÁK 2009a: 212–214.

Az alábbi példákban a *megélhetőség* inkább környezetfestő hatású, vagy egyes idézetben fordul elő:

A cigány önkormányzat segít, amit tud, de kevés a lehetősége. Annyit megtesznek, hogy minden évben elviszik a gyerekeket (60–70-et, majdnem mind) 2–3 napra valahova. Segítik a továbbtanulást is (tandíjjal, tankönyvvel, eszközzel). Úgy véli, hogy a legtöbb, aki akarja, meg tudja teremteni a megélhetőséget. (A lánya közbeszól: azért van, aki nem.) (tudományos)

Régebben felfigyeltem arra, hogy egy TV-ben dolgozó emberke könyveket gyűjt az Izlandon élő magyar embereknek, mert abban a hitben él, hogy Izlandon nincsen annyi megélhetőség egy magyar ember számára, hogy a hazájáról szóló könyveket meg tudja venni magának. (sajtó)

Egy mátraderecskei friss olvasói levél csak a bajok kis részét érzékelteti: „ahol csinálják a riportokat, rá tetszenének kérdezni, hogy nincs-e véletlenül munkaerőre szükség. Mert mi negyvenen, nők férfiak egyaránt, jövedelmi pótlékból élünk, és mindannyiunknak családjai vannak, és nehéz a megélhetőség”. (sajtó)

— Mennyivel volt másabb az élet a faluban akkor a mostanihoz képest? — Jobb volt, mint most, tetszik érteni — mondja Laci bácsi. — Sokkal jobb volt. Volt megélhetőség, egy-két hold föld, ott is termett egy kicsi, ki lehetett egészíteni vele a fizetést. De most nincs. (sajtó)

Adnak igazolványt néki, hogy hónapjában egyszer ingyen utazhasson haza, ruhát válthasson, fehérneműt cserélhessen, még azt is adnak néki, hogy ne a maga pénzéből fizesse az utat! Ezért kérdezte hát? Hogy mehet-e ő máshová dolgozni, ha egyik helyről el akar menni? Nem is úgy, hogy őt teszik ki a megélhetőségből, hanem úgy, hogy ő megyen magától? (szépirodalom; Sánta Ferenc)

Ennek ellenére a *megélhetőség*-re nagy valószínűséggel a szerző tényleges nyelvhasználatát tükröző példák is akadnak a „tudományos” és a „hivatali” alkorpuszban is:

Községi viszonylatban a molnárcsaládok a kis és középgazdák sorába tartoztak. Ahhoz, hogy megélhetőségüket biztosítani tudják, el kellett sajátítaniuk a korszerű mezőgazdasági műveleteket. A községben szervezett gazdasági tanfolyamokon részt vettek maguk a molnárak is. Nem egy közülük a sikeres vizsga eredményeként megszerezte az ezüstkalászos gazda bizonyítványt is. (tudományos)

És ahhoz, hogy azokat a célokat meg tudjuk valósítani, ami a helyi lakosság ellátása, közérzete, a település megélhetősége szempontjából rendkívül fontos, nagyon lényeges az, hogy ez a bizonyos EU-önerőalap a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott településeken kívül, mint amit már megcélozott, a területfejlesztési szempontból a leghátrányosabb helyzetű és hátrányos helyzetű településeknek az önhikis¹¹ állapot nélkül is a 10,1 milliárd terhére álljon rendelkezésére. (hivatali)

Mint már az előző interpellációimban már említettem, Csongrád megye mezőgazdaságában jelentkező gondokkal foglalkozom, amelyeknek negatív hatása van az

¹¹ Az ÖNHIKI az önhibájukon kívül hátrányos helyzetbe került önkormányzatok kiegészítő költségvetési támogatása.

ott dolgozókra és azok megélhetőségükre. Jelen interpellációmban az adójogszabályok változásaiból adódó jelenségekkel foglalkozom. (hivatali)

Helyben mi Szegedtől Deszektől kereszttől, Ferencszálláson, Klárafalván, Makón, Apátfalván, Magyarcsanakon át Nagylakig valamennyien több olyan lépést megtettünk — sokszor a Közútkezelő Kht.-val közösen —, ami segíti a 43-as út két oldalán a megélhetőségünket, segíti azt, hogy ki tudjuk várni ezt a bizonyos időpontot. (hivatali)

Hasonlóképpen a Google internetes keresővel összegyűjtött adatok közt is vannak olyanok, amelyek iskolázott beszélőktől származnak, például ezek:

A falut a Tisza szabályozásáig mocsaras terület vette körül, amely természetes védelmet nyújtott az ellenséggel szemben, ezért soha nem foglalták el. A szabályozás után megnövekedett a termőterületek nagysága, amire szükség is volt, hiszen a lakosság létszáma folyamatosan emelkedett. Az itt lakó emberek gyűjtögetésből, halászatból, nádvágásból és később főként a mezőgazdaságból biztosították megélhetőségüket. (Wikipédia)

A reményvesztett benuátlásból és üres tervezetésekből a török–oroszlaború lendítette ki a magyar emigrációt, felcsillantván egy nagyszabású orosz–oszlaború ellenes küzdelemben való részvétel lehetőségét. A töröklaború melletti fegyveres beavatkozás — a polgári életben helyüket és megélhetőségüket nem találó katonatisztek számára egyfajta érvényesülési lehetőséget is jelentett. (tanulmány; szerzője kandidátusi fokozattal rendelkező történész)

De igazából azt szeretném mondani, képviselőtársam kellő közelségben van ahhoz, hogy talán érdemes lenne felhívni azoknak a figyelmét is, például a CBA-lánc keretei között, ahol ismereteim szerint a kereskedelemben a legkisebbek közé tartozók a jövedelmi viszonyok, hogy érdemes lenne ott a jövedelmeken egy kicsit emelni, hogy az emberek megélhetősége könnyebb legyen. (többdiplomás műszaki értelmiségi, országgyűlési képviselő szóbeli felszólalása)

Az édesapjával, édesanyjával, nővérével és csecsemő öccsével az egyszobás kis házban élő elbeszélő azokról az éveiről számol be, azokat az emlékeit hívja elő memóriájából, melyek meghatározták és keretezték gyermekkorát. A legfontosabb állomásai ennek a gyermeki útnak pedig a halál és a hiány megtapasztalásai lesznek, hiszen amellett, hogy kisöccse meghal, az elbeszélőnek az édesapja fokozatos hiányához is hozzá kell szoknia. A megismerési folyamat kerüli az idealizált létállapotot, a falusi megélhetőség, a mélyszegénység beskatulyázza a gyermekkor legszébb éveit. (könyvkritika; szerzője fiatal író)

Amennyiben Ön Bt. beltartója vagy egyéni vállalkozó, teljes vagyonával felel a vállalkozása tartozásaiért, kötelezettségeiért. Ez a korlátlan felelősség sok esetben a család egész vagyonát és megélhetőségét veszélyezteteti, például egy tévesen meghozott üzleti döntés vagy csupán a körülmények szerencsétlen összejárása miatt. (ügyvéd)

Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a 'megélhetés' jelentésű megélhetőség távolról sem „vulgáris” ugyan, de éppenséggel választékosnak vagy formálisnak sem mondható, leginkább talán afféle „népies” szónak tarthatjuk, annak ellené-

re, hogy akad példa használatára választékos szövegből is. Ha ez így van, akkor helytelenítéséhez a *n y e l v i k o n t a m i n i z m u s* mellett a *n y e l v i e l i t i z m u s* is hozzájárul.

Érdeemes még megjegyezni, hogy létezik egy másik *megélhetőség* szó is, amely nyilvánvalóan a *megélhető* melléknévből alakult 'vmi megélésének a lehetősége' jelentéssel. Ez nyelvművelő szemmel sem kifogásolható a nyelvi kon-taminizmus szempontjából, mivel nem vegyüléssel keletkezett. Ilyen példákkal lehet illusztrálni:

Az egység az alapvető gondolat. Megteremtettük annak a lehetőségét, hogy a nemzet közjogilag egyesüljön, a magyar állampolgársággal. Aminek a megélhetősé-gét még inkább biztosítani fogja, a szavazati jognak a megadása. (MNSZ2 — beszélt nyelvi)

Ahhoz, hogy Isten tanításának megélhetősége a mindennapokban elhíhető és el-fogadható legyen (ne mondhassa senki, hogy onnan „fentről” könnyű beszélni és pa-rancsokat osztogatni), ehhez egy valódi emberi életet kellett Istennek Krisztusban megélnie! (MNSZ2 — fórum)

Jelenleg elfogadott tény, hogy a hosszú és egészséges élet megélhetőségét az ál-talunk fogyasztott víz minősége, struktúrája és tartalma nagymértékben befolyásolja. (internet)

A még mindig fokozódó városiasodás közepette elidegenedünk a saját élette-rünkötől, a megélhető időnkötől és egymástól: kicsúszik a valóság megélhetősége a lá-bunk alól. (internet)

Boros Mátyás alkotásainak központi gondolata a világ felfedezése, megélhetősé-ge, az azonosságok és különbözőségek bemutatása, megélése, megélhetőségének esetleges megkérdőjelezése. (internet)

Ez a *megélhetőség* szó — nem meglepő módon — kifejezetten választékos stílusú, gondozott szövegekben fordul elő.

5. példa

A *megélhetőség*-hez hasonló elutasító magatartást tanúsítanak nyelvünk őrei a *monitoringozás* főnévvel szemben is, ezt is vegyüléssel létrejövőnek vélve. A *monitoringozás* persze bajosan volna köthető a leszakadó társadalmi rétegekhez tartozó züllött, értékes emberi kapcsolatok létrehozására képtelen egyedekhez, így ez az új szó(alakváltozat) nem minősítettik vulgárisnak. A helytelenítés alapjául a *n y e l v i k o n t a m i n i z m u s* mellett — implicit módon — a *n y e l v i p u r i z m u s* szolgál. A Nyelvművelő kéziszótár „monitoring” szócikkét idézzük (NymKsz.² 382):

A nemzetközi szóvá válóban levő angol *monitoring* főnévnek több jelentése is van: 'valamely tárgykörre vonatkozó (szak)irodalmat gyűjtő (elektronikus) figyelő-szolgálat', ill. 'a természeti környezet állapotának folyamatos figyelemmel kísérése megfigyelő- és mérőhálózattal'. A magyar szaknyelvben 'rendszeres megfigyelés' értelemben a *monitoring* helyett a magyar képzőjű *monitorozás* is használatos. Ezt helyeseljük, de fel kell hívnunk a figyelmet a kétféle szóalak vegyülésével kialakult,

angol és magyar képzőket egyaránt tartalmazó *monitoringozás* formának a hibás, kerülendő voltára. Nem tudományos munkában (pl. újságcikkben) jól helyettesítheti mindezeket a magyar *megfigyelés*, (*rendszeres*) *tudományos megfigyelés*, ill. a *megfigyelőszolgálat* kifejezés.

Látjuk, hogy a *nyelvi kontaminizmus* nyíltan jelenik meg (a *monitoringozás* azért hibás és kerülendő, mert vegyüléssel jött létre), a *nyelvi purizmus* viszont rejtve, abban a tanácsban, hogy nem tudományos munkákban inkább belső keletkezésű nyelvi formákat használjunk. Javasolataik közül az egyik, a *megfigyelés*, jóval tágabb jelentésű, így pontatlanabb közlést eredményez, a többi (*tudományos megfigyelés*, *rendszeres tudományos megfigyelés*, *megfigyelőszolgálat*) pedig nehézkes. A pontatlanság és a nehézség láthatólag nem nagy ár, ha egy idegen szó háttérbe szorítása a cél.

A *monitoringoz* ígéről a Nyelvművelő kézisztár szerzői nem tesznek említést, pedig a *monitoringozás* elvben éppúgy létrejöhett szabályos továbbképzéssel, mint a *monitoring* és a *monitorozás* összevegyülésével. A kézisztár szerzőivel ellentétben ZIMÁNYI ÁRPÁD a mai magyar nyelvben végbemenő szóképzési és alaktani változásokról szóló monográfiájában (2013: 29) a *monitoringoz* ígére is kitér, s mivel a vegyülés lehetőségét nem említi, nyilván a *monitoringozás*-t a *monitoringoz* származékának tartja.

ZIMÁNYI megközelítése azonban más miatt problematikus. Magát a *monitoring* szót „angol-latin formának” tartja: véleménye szerint ebben „latin tőhöz angol szuffixum járul”. Bár ennek semmi köze a magyar nyelvhez és a tárgyalt kérdéshez, érdemes korrigálni ezt az állítást: az angolban nem latin tőhöz járul angol képző, hanem egy latin eredetű angol tőhöz járul angol képző. Ami körülbelül annyira szokatlan, mint a szláv eredetű *asztal* magyar szóból magyar képzővel létrejött *asztalos*. A szerző nem állítja ugyan explicit módon, de sugalmazza, hogy a *monitoring* már az angolban is vegyülékes, s ennél fogva kétes helyességű; ha nem így gondolná, akkor teljesen indokolatlan volna a szótő és a képző eredetének „felelőletése”. Ezzel rossz fényt vet már az angol szóra is, legalábbis azok szemében, akik hisznek a nyelvi kontaminizmusban. Még sötétebb színekben kezdik el látni a *monitoring* szót a hiszékeny olvasók, ha elolvassák a folytatást:

Alaktani szempontok figyelembevételével megjegyezhetjük, hogy az angol gerund, ill. participle formákból képzett *monitoringoz*, *monitoringozás* származék helyett a *monitoroz*, *monitorozás* tekinthető szabályosnak. (i. h.)

Ha a szerző szavait explicitáljuk, azt az állítást kapjuk, hogy a *monitoringoz* és a *monitoringozás* szabálytalan képzésű, mert egy angol nyelvű gerundium- vagy particípiumalak kap magyar képzőt. Ne feszegessük most azt a kérdést, hogy az angolban a ’megfigyelés’ jelentésű *monitoring* valóban gerundium- vagy particípiumalak-e, nem inkább ebből szófajváltással keletkezett főnév; ez

legyen az anglisták problémája. Azt azonban határozottan le kell szögezni, hogy a *monitoringoz* továbbképzett alak alapjául szolgáló, angol eredetű MAGYAR *monitoring* szó — tőszó, mivel *monitor* szó ugyan létezik a magyarban, ám *-ing* képző nem (s ezt a toldalékot a szó amúgy sem a magyarban kapta). Ebből következően semmi szabálytalanság nincs abban, hogy ez a magyar tőszó magyar képzőt kap. Hasonlóan tőszó a magyarban a *kemping*, a *tréning*, a *shopping* vagy a *jogging*, melyekből ugyancsak jöttek létre igék: a *kempingezik*, a *trénin-gezik*, a *shoppingol*, a *joggingol*.

Mindezek fényében a latin meg az angol nyelvre való hivatkozás aligha szolgálhat más célt, mint a *monigorizingoz* és a *monitoringozás* „bemőszerolását”. Manapság már nem túlságosan szalonképes pusztán purista indítékokból elutasítani egy szót vagy más nyelvi formát, jól jön hát, ha szabálytalan képzésűnek kiálthatjuk ki.

Az MNSZ2 csupán 3 találatot ad a *monitoringoz*-ra mint szótőre; ezzel szemben a *monitoroz*-ra közel 700-at (tisztítás nélkül). Érdemes idézni a szövegtár 3 adatát:

Amióta demokrácia és piacgazdaság van, ez mindig így megy: az éppen „közel álló” kft.-k tarthatnak akkreditált továbbképzést, szakérthetnek, minőségbiztosíthatnak, lenyúlhatják a tízmilliós megbízási díjakat, a tanárok meg ingyen elvégzik helyettük a munkát. Ezek a mostaniak azért odalöktek bruttó pár ezer forintot a projektben részt vevő pedagógusoknak is. A tanárnő tisztában volt mindezzel, de most ingerelte a monitoringozó fiatalember kinézete. Igazi yuppie volt, öltönyben, melényben, rövidre nyírt hajjal. (sajtó)

Mi is azt mondtuk, hogy ahová az iszap kifolyt, az a terület élhétetlen, azt mentesíteni kell. Ez történik most. Közben az alapellátás, szakellátás folyamatosan monitoringoz, és az eredmények nem mutatják, hogy bizonyos betegségek megemelkedtek volna. Az elején rögtön jelentkeztek a légúti irritációval kapcsolatos panaszok, amiket jelentettünk, kezeltünk. De nehézfémekkel kapcsolatban nem jeleztek, pedig az első napokban számítottunk a mikroszemcsék ilyen hatására. (sajtó)

A megoldás, az kettős. Az egyik az, hogy erre a struktúrára valami átmeneti megoldást találni, és ennek átmenetileg csak egy dolga van csak, a pénz és egy iszonyatos nagy ellenőrzés, hogy azok az önkormányzatok, amelyek bajba kerültek, miért kerültek bajba, és bizonyos intézkedéseket meghoztak igen vagy nem. Ez az, ami folyamatosan kell, hogy legyen nap mint nap monitoringozva, mert különben azt kell, hogy mondjam, hogy egyszerre sokan jelenthetnek csődöt. (besznye)

Látjuk, hogy mindhárom szöveg meglehetősen laza fogalmazású; az első ráadásul elég erős érzelmi töltésű is, a harmadik pedig nyilván szóban hangzott el. Ezért elvileg nem elképzelhetetlen, hogy ha gondozottabbá kívánták volna alakítani a szerzők, a *monitoringoz* formát *monitoroz*-ra javították volna.

Az interneten azonban számos olyan szöveget is találunk, amely eléggé gondozott ahhoz, hogy arra gondoljunk: a szerzők valóban a *monitoringoz* vagy

monitoringozás formát kívánták használni, nem a tolluk, illetve a nyelvük botlott meg. Néhány példa a sok közül:

Beszámolunk arról, hogy a program hogyan szolgálja az új pedagógiai módszerek elterjesztésével az iskolai lemorzsolódás megelőzését. A projekt — az Eszterházy Károly Egyetem vezetésével — hat felsőoktatási intézmény konzorciumi együttműködésével valósul meg, amelyet az Oktatási Hivatal (OH) monitoringoz és ellenőriz. (egy absztraktkötet egyik absztraktjából)

Az intézmény befogadó légkört biztosít a tanulók és a dolgozók számára, éves munkahelyi esélyegyenlőségi tervet fogad el, melyet rendszeresen monitoringoz. Az intézmény biztosítja, és évente megvizsgálja, hogy minden, a működésére, pedagógiai munkájára vonatkozó iránymutatásba, stratégiai dokumentumba (kiemelten a pedagógiai programba és az intézményi minőségirányítási programba) beépüljenek és érvényesüljenek az egyenlő bánásmódra és esélyegyenlőségre vonatkozó kötelezettségek és célkitűzések. (intézményi stratégia; a szerző az iskola igazgatója)

Az újjáépülés, helyreállítás folyamatának megfigyelése biztosított, azonban az újjáépítés által generált fejlődést vagy ennek hiányát már nem monitoringozták. (hatástanulmány; szerzője egyetemi oktató)

A füvesítéseket az időjárás viszonyok miatt csak tavasszal tudják elvégezni, ám ha azzal is elkészülnek, a szeméttelpek helyén már csak szép, zöld dombokat láthatnak az arra járók. A rekultivált területeket azonban nem hagyják magukra a szakemberek, a jövőben megfigyelés alatt tartják — monitoringozták — majd őket, s ha valahol megsérül a szigetelés, azt haladéktalanul kijavítják. (regionális lap cikkéből)

A felfedezés meglepetésként érte Ellard Huntinget, a brisztoli tudóst és kutató csapatát. A kutatók az egyetem mellett az időjárás monitoringozták — számol be róla a NewScientist — amikor azt vették észre, hogy az elektromos mezőt mérő műszereiken hirtelen megugrik a légköri elektromos töltés. (szakcikk)

A szert először monitoringozták, végül 2016 januárjától felkerült a doppinglistára. Kiderült ugyanis, hogy számos balkáni országból érkező sportoló csúcseredményeket produkált, az antidopping-hatóságnak viszont szemet szúrt, nem lehet mind egyikük szívbeteg, hogy szedje a szívvédőnek titulált Meldoniumot. (interjúrészlet)

Tudomásunk szerint a petíción nem kellett megadni, hogy ki jár az egri főiskolára és ki nem. Így nehéz értelmezni a képviselő mondatát, különösen azt a részét, hogy sok EKF-es állt ki az egyetemmel vásárlás mellett. Reméljük, hogy ez a mondat csak egy a szokásos, általános puffogtatások közül, és Nyitraiék nem monitoringozták, hogy az egri főiskolások közül kik írták alá a petíciójukat, vagy azt, hogy az aláírók közül kik járnak az EKF-re. (regionális lap cikkéből)

Minden általunk felügyelt hálózat összes aktív hálózati eszközét monitoringozzuk, kritikus eseményekről riasztást kapunk. / Ügyfeleink kiemelt szolgáltatásait is monitoringozzuk, hogy riasztás esetén meg tudjuk tenni azonnal a megfelelő intézkedéseket. / Ügyfeleink kérésére bármit monitorozunk, amit lehet, és számukra fontos. (egy monitoringrendszer leírásából)

A növényvédelmi kezeléseket végző drónpilóta — felsőfokú növényvédelmi végzettséggel rendelkező szakirányító felügyelete mellett — növényvédelmi monitoringozást és növényvédelmi kezeléseket végez drónnal különböző mezőgazdasági

kultúrákban és lakott területen lévő zöldfelületeken. (egy kft tevékenységének leírásából)

Megkezdték az egykori selypi cementgyár területének azbesztmentesítését. / Az azbesztmentesítés után monitoringozást végeznek, megvizsgálva, hogy maradt-e még veszélyforrás, szükség van-e további intézkedésekre. (hír)

Egy természetes attraktánsokkal ellátott csapda, mely a perforációnak köszönhetően gyorsan és könnyedén négy darabra téphető. Ezáltal nagyon gazdaságos felhasználást biztosít. Csótányok által előszeretettel látogatott helyekre helyezzük ki a monitoringcsapdákat. A csapdát alapján véve monitoringozásra használjuk, de kisebb mértékű fertőzöttség esetén a problémát is megszünteti. (termékleírás)

Szűcs Erika, a Gyurcsány-kormány egykori szociális minisztere leköszönése után több mint 7 millió forintot kapott a tárcától, hogy miniszteri biztosként monitorozza a sajtóban az „Út a munkához” programot — közölte Papcsák Ferenc elszámoltatási kormánybiztos hétfői sajtótájékoztatóján, amelyen az erről a megbízásról szóló vizsgálatának eredményét ismertette. / Papcsák szerint amikor a monitorozási munkára Szűcs Erika megbízást kapott, a szociális tárcánál huszonnyolcan végeztek főállásban sajtófigyelést és monitoringozást. (internetes portál cikkéből)

Az internetes adatok nagy száma arra utalhat, hogy a *monitoringoz* és a *monitoringozás* az elmúlt időszakban terjedt el jelentősebben, azért tartalmaz a meglehetősen konzervatív MNSZ2 oly kevés adatot.

A bemutatott és a be nem mutatott adatok alapján megállapíthatjuk: a *monitoringoz*, *monitoringozás* — szemben a fent idézett híresztelésekkel — sem nem szükségszerűen vegyületes forma, sem nem szabálytalan képzésű. Helytelenítése mellett nem szól semmilyen valós tény, csupán a *n y e l v i k o n t a m i n i z m u s s a l* és a *n y e l v i s z i s z t e m i z m u s s a l* mint fűgefalevéllel szemérmesen takaródzó *n y e l v i p u r i s t a* ideológia.

6. példa

Szemlélnkből nem maradhat ki az oly sokak által ostorozott *unszimpatikus* szó sem. Nézzünk először példákat a laikusi viszonyulásra! Az első egy blogbejegyzésből való, címe *A patikus*.¹²

Gyakran hallani azt a szót, hogy unszimpatikus, de persze megint nincs egy tanárnő a közelben, aki hirtelen szájon vágja az illetőt. Ha ez azért van, mert nincs már a Földön olyan tanár(nő), aki megpofozza a gyereket, akkor örülök neki, egyébiránt itt most „igény vóna rá”.

Kerülendő: *unszimpatikus*.

Ajánlott: *antipatikus*.

A szimpatikus görög/latin eredetű szó, és szintén a görögből/latinból megörököltük vele az ellentétét is, ez az *antipatikus* szó. Az *unszimpatikus* szóra is van magyarázat, az *un-* egy német előtag. (Angolban is van vagy 4 előtag ellentétképzésre, és bizony meg kell tanulni, melyik szóhoz mi tartozik.) Ez kicsit olyan, mintha fog-

¹² https://helyesiras.blog.hu/2007/04/05/a_patikus

nék egy görög szót, kiküldeném Németországba, hogy ugyan tegyenek már elé valamit, és csak aztán importálnám. Hacsak nem pl. sörről, vagy autóról van szó, akkor ez az eljárás nem szerencsés!

Amint látjuk, az ítéletében végtelenül magabiztos szerzőben föl sem merül annak a lehetősége, hogy egy olyan szó, melynek egyes elemei más-más eredetre mennek vissza, helyes lehetne. Pedig nem tűnik valószínűnek, hogy ugyanilyen vehemenciával ostromozná mondjuk a *zongorista* (*zeng* magyar hangutánzó tő + *tambura* szerbhorvát < török < arab eredetű csonkult tő + latin < görög eredetű névszóképző), a *mikrobarázdás* (görög eredetű előtag + szláv eredetű tő + uráli eredetű magyar névszóképző) vagy pláne a *miniszterelnök* szót (latin eredetű tő + csonkult magyar eredetű tő + szláv eredetű névszóképző). A nyelvi valóság vajmi keveset számít, amikor közkeletű nyelvi ideológiákról van szó. A **n y e l v i k o n t a m i n i z m u s** a jelek szerint ilyen.

Másik példánk a gyakorikerdesek.hu weboldalról való. A kérdés ez volt: *Most akkor antipatikus vagy unszimpatikus?*¹³ Az egyik kommentelő felidézi egy korábbi válaszadó állítását, megtoldva azt saját meglátásával:

A felháborodott első válaszoló a saját kezével másolta be második megjegyzésébe, hogy az unszimpatikus egy HELYTELENÜL képzett ellentéte a szimpatikusnak, HELYES formája pedig az antipatikus. Nem halmozhatunk különböző eredetű (itt: latin és görög) előtagokat egyszóban.

Egy másik kommentelő mentegeti a szót, de a **n y e l v i k o n t a m i n i z m u s** ideológiájának helytállóságát nem vonja kétségbe, sőt meg is tetézi **n y e l v i p u r i z m u s s a l**:

Bár számomra az is kicsit kérdés, hogy az unszimpatikus szó képzésének helytelensége mennyire súlyos. A szim- előtag jelentése: együtt. A szim-pátia: együttérzés. Szimpatikus az, akivel együtt tudunk érezni. Az un- előtagot nem a szimpátia szó kapja, hanem a szimpatikus szó, így nem érzem akkora hibának. (Max. a görög és latin előtag keverését tartom annak.) Végül is az unszimpatikus tulajdonképpen „együtt nem érzőt” jelent kissé nyakatekerten, míg az antipatikus ellenszenvest.

De a legegyszerűbb, ha egyiket sem használjuk. Vannak szép magyar kifejezések, amelyekkel leírható ez a jelző. Pl. „nem szimpatikus”, ellenszenves, „nem túl megnyerő”, „tenyérbemászó pofájú” stb.

Aligha véletlen, hogy az a válaszadó veszi észre az *unszimpatikus* és az *antipatikus* közti határozott jelentésbeli különbséget, aki nem hódol sem a **n y e l v i k o n t a m i n i z m u s**, sem a **n y e l v i p u r i z m u s** ideológiájának:

Nincs olyan, hogy „helyes” formája. A szimpatikus és az antipatikus lehet görögből átvéve, de nagyobb a brit hatás, ahonnan az un- képző is származik, és ahol

¹³ https://www.gyakorikerdesek.hu/tudomanyok_helyesiras__2986954-most-akkor-antipatikus-vagy-unszimpatikus

az „unszimpatikus” (unsympathetic) használatos kifejezés. Abban tévedtek, hogy az unszimpatikus és az antipatikus ugyanazt jelentené. Az anti- „ellentétes, ellenséges” jelentéstartalommal bír, míg az un- „valamilyen tulajdonság nélküli”. Az unszimpatikus azt jelenti, hogy „valaki, aki iránt nem érzel szimpátiát”, míg az antipatikus „valaki, aki iránt ellenséges érzéseid vannak”. A kettő egyáltalán nem ugyanaz.

Sem a Nyelvművelő kézikönyv, sem a Nyelvművelő kéziszótár nem foglalkozik külön szócikkben az *unszimpatikus* szóval, hanem azt más *un-* előtagú szavakkal együtt említik példaként.

A Nyelvművelő kézikönyv „un- előtagú összetételek” című szócikkében (NyKk. 2: 1141) ezt olvassuk:

A német nyelvből való *un-* fosztóképző néhány szóösszetétel előtagjaként az utótaggal (többnyire ugyancsak a németből származó melléknévvel) kifejezett tulajdonságnak az ellenkezőjét vagy hiányát jelenti. Ezek az összetételek a bizalmas társalgás nyelvében használatosak, s java részük jó magyar megfelelővel helyettesíthető. Például elavulóban van az *unheimlich* [unhejmlih] melléknév, magyarul: *barátságatlan, rideg, zord; kellemetlen, rossz érzést, viszolygást keltő*; ugyanígy az *unzsenir(t)* határozószó is, magyarul: *fesztelenül, zavartalanul, tartózkodás nélkül; arcátlanul, szégyenkezés nélkül*. Él még az *unesztétikus*: *nem esztétikus, nem szép, nem ízléses*, továbbá az *unpraktikus*: *gyakorlatiatlan, ügyetlen, célszerűtlen* és az *unszimpatikus*: *ellenszenves*. A köznyelvi használatba leginkább az *unintelligens* épült be; ez tapintatosabban, az idegen szó kevésbé éles árnyalatával, de nem kevésbé rosszállóan fejezi ki a *nem értelmes, értetlen, nehéz felfogású*, ill. *tanulatlan, műveletlen* megfelelők együttes fogalmát. Kerüljük a zavaros, felemás képzésű *ungusztiózus, ungsztiőz* szót! Magyarul: *ízléstelen, visszataszító, undorító, ronda; gusztustalan*.

Látjuk, hogy a szerzők nem ítélik meg annyira szigorúan azokat az *un-* előtagú szavakat, amelyeket teljes egészükben a németből vettünk át: nyilván úgy veszik, hogy ezek kevertsége „német belügy” (amiben igazuk is van). Még azt is észreveszik, hogy eufemisztikus fogalmazásban az *unintelligens* formát célszerűbb lehet használni, mint magyar megfelelőit. Ám azokat a szavakat, amelyekről valószínűleg úgy gondolják, hogy a magyarban keletkeztek — az *ungusztiózus*-t és az *ungusztioz*-t —, sokkal szigorúbban ítélik meg, aminek nemigen lehet más oka, mint a *n y e l v i k o n t a m i n i z m u s b a* vetett hit. Arra, hogy miért kerülendő egy szó, ha különböző eredetű elemekből áll, nem kapunk magyarázatot. Az indoklás, a magyarázat hiánya köztudomásúan az érintett nyelvi ideológia erősségét, megkérdőjelezhetetlenségét, az érintett közösségbe való erőteljes beágyazottságát mutatja: a kontaminizmus nyilvánvalóan ilyen.

A Nyelvművelő kéziszótár az „un- előtagú mellékevek” című szócikkében (NymKsz.² 582) szigorúbban ítéli meg a tárgyalt jelenséget: míg a kézikönyv a „bizalmas társalgás nyelvére” tartja jellemzőnek ezeket a szavakat, addig a kéziszótár „bizalmas-vulgaris” hangulatú szavakként bélyegzi meg őket:

Német eredetű, a magyarban bizalmas-vulgáris hangulatú szavak. A köznyelvben kerülendő, helyettük magyar megfelelőiket használjuk: *unesztétikus* = *nem szép, nem ízléses, csúnya, ronda*; *unpraktikus* = *célszerűtlen, alkalmatlan*; *unintelligens* = *nem (elég) értelmes, nehéz felfogású, értetlen, buta*; *unszimpatikus* = *ellenszenves*; stb. Aki mégis ragaszkodik az idegen szavakhoz, a német *un-* fosztóképzőt a magyar *nem* tagadószóval helyettesítheti: *nem esztétikus, nem praktikus, nem intelligens, nem szimpatikus*, esetleg — latin eredetű előtaggal — *antipatikus*.

Látjuk, hogy a kézisztótár értékítéletében is megjelenik a *n y e l v i k o n - t a m i n i z m u s*, csak éppen rejtve: abban a tanácsban, hogy az *un-* előtag helyett a *nem* tagadószót használjuk inkább, továbbá abban, hogy az *unszimpatikus* esetében az *antipatikus*-t is felkínálják mint „esetleg” használható formát. Mivel az *antipatikus* is idegen eredetű, a nyelvi purizmust kizárhatjuk mint a tanács indítékát, így nem marad más, mint hogy az előtag németes volta miatt kevésbé megfelelő az *unszimpatikus*, mint az *antipatikus*, vagyis implicit módon a nyelvi kontaminizmus ideológiájával van dolgunk.

Azon sem csodálkozunk különösebben, hogy a szerzők nem utalnak az *unszimpatikus* és az *antipatikus* közti jelentésbeli különbségre: a közlés pontossága mellékes, ha egy vegyülékes szót vissza akarunk szorítani.

Az *unszimpatikus*-ról szó van még a Nyelvművelő kézisztótár „antipátia, antipatikus” című szócikkében is (NymKsz.² 43), hasonló szellemben. Itt sem kapunk magyarázatot az elutasításra, de itt is érződik, hogy az *unszimpatikus*-nak „nagyobb a bűne”, mint az *antipatikus*-nak:

Görög–latin eredetű, többnyire szükségtelenül használt idegen szavak. Pontos magyar megfelelőik: *ellenszenves*, ill. *ellenszenves*, *visszatetsző*, esetleg *visszataszító*. Hasonlóképpen: *valaki antipatikus nekem* = *ellenszenves, nem szenvedhetem, nem szívelem, (ki) nem állhatom, idegenkedem tőle*. A bizalmas-vulgáris stílusban előfordul a német mintájú *unszimpatikus* melléknév is. Ezt igényes beszédben okvetlenül kerüljük!

Innen sem tudjuk meg, miért is kell kerülni az „igényes beszédben” (vagyis a nyelvművelők szabályait követő közlésekben) az *unszimpatikus* melléknevet. A szerzők úgy gondolják, hogy ha egy szó „német mintájú”, a napnál világosabb, hogy az legfeljebb olyan unszimpatikus vagy egyenesen antipatikus egyedek közléseiben fogadható el, akik vulgáris stílusban beszélnek, s ennél fogva képtelenek embertársaikkal értékes kapcsolatot teremteni.

A nyelvi purizmus mellett a „patikus szavak” nyelvhelyességi megítélésében szerepet játszik a *n y e l v i n e c e s s z i z m u s* ideológiája is, melynek hívei úgy gondolják, hogy a nyelvben létezhetnek „szükségtelen szavak”. Én még életem eddigi hatvannégy éve során egyetlen ilyenrel sem találkoztam. Nélkülözhető szavakkal persze igen: nagyon sok szó nélkülözhető a magyarban is, mint más nyelvekben. Ezernyi lehetőségünk van arra, hogy közléseinket különböző mértékben lebutítsuk.

Összegzés

Írásomban olyan magyar szavakkal foglalkoztam, melyeket a nyelvművelők azért helytelenítenek, mert véleményük szerint vegyüléssel keletkeztek, vagyis a helytelenítés (egyik) indoka a nyelvi kontaminizmus ideológiája. Fő forrásom a magyar nyelvművelés két kiemelkedő jelentőségű, reprezentatív kiadványa volt, a Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kézisztár. Ennek anyagából válogattam ki hat olyan lexémát, melyek hangalakjának vagy alaki szerkezetének létrejöttében a nyelvörök szerepet tulajdonítanak a vegyülésnek.

A vizsgálat során kiderült, hogy a kiválasztott nyelvi formák többsége nem vagy nem feltétlenül keletkezett vegyüléssel: egyedül a *sztyeppe* és a *hézagpótló* esetében beszélhetünk nagy valószínűséggel vegyületes eredetről. A *sztyeppe* nyelvközi vegyüléssel keletkeztetett az oroszos *sztyep(p)* és a németes *steppe* hangalakokból, a *hézagpótló* pedig nyelven belüli vegyüléssel két, némileg hasonló jelentésű szóból, az inkább konkrét értelemben használt *hézagtöltő*-ből és az átvittebb értelmű *hiánypótló*-ból.

A többi bemutatott példa közül a *státusz* és a *monitoringoz* létrejöttében is szerepet játszhatott a vegyülés, de valószínűbbnek tűnik, hogy mindkét szó hangalakjának kialakulásában belső nyelvi folyamatok játszottak döntő szerepet: a *státusz* esetében a szibilánsokat érintő elhasonulás és hasonulás, a *monitoringoz* és a *monitoringozás* esetében pedig a szabályos továbbképzés.

A maradék két szónak valószínűleg semmi köze a vegyüléshez: a *megélhetőség* nyilván összevonással keletkezett a *megélhetési lehetőség* szerkezetből, az *unszimpatikus* pedig közvetlen kölcsönzéssel; a német *unsympatich* szó eredete „német belügy”, még akkor is, ha a műveltebb magyar beszélők képesek a szóban felismerni egy német eredetű prefixumot és egy görög–latin eredetű szótövet.

Amint a példákban szintén kiderült, a nyelvi kontaminizmus ideológiája mellett a nyelvhelyességi ítéletek indoklásában más nyelvi ideológiák is megjelentek explicit vagy implicit módon. Ilyen a nyelvi konzervativizmus, amelyre a *státusz* alakváltozattal kapcsolatban történik explicit utalás, a vele rokon nyelvi originalizmus, amely a *sztyeppe* nyelvhelyességi megítélését befolyásolja, a nyelvi normalizmus és nyelvi naturalizmus, amelyek a *hézagpótló* helytelenítésében jelennek meg explicit módon, a nyelvi moralizmus és a nyelvi elitizmus, amely a *megélhetőség* megítélésében kap szerepet, a nyelvi szisztemizmus, amely a *monitoring* és a *monitoringozás* elutasításának indoklásául szolgál, a nyelvi necesszizmus, amely a *hézagpótló* és az *unszimpatikus* nyelvhelyességi megítélésében jelenik meg explicit módon, de az összes többi szó megítélését is befolyásolja. Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni a nyelvi purizmust, amely a

monitoring és a *monitorozás*, valamint az *unszimpatikus* megítélésében kap fontos szerepet.

Az említett nyelvi ideológiákra — s másokra is, amelyek verbalizálatlanul ott vannak a háttérben — nyilvánvalóan azért van szükség, mert nélkülük nehéz volna a beszélőket rávenni arra, hogy ne az adott helyzetben a legmegfelelőbbnek érzett nyelvi formát használják, hanem valami mást (például ne *unszimpatikus*-nak mondjanak valakit, hanem *antipatikus*-nak vagy *ellenszenves*-nek). Magyarán: a nyelvhelyességi ideológiák a nyelvművelők kezében a szövegek nyelvi-stilisztikai lebutításának eszközei: abban nyújtanak a beszélőnek nélkülözhetetlen segítséget, hogy képes legyen lemondani a szorosabb értelemben vett nyelvi, jelentéstani, stilisztikai, pragmatikai stb. szempontból leginkább adekvátnak érzett nyelvi forma használatáról, s helyette olyat válasszon, amely kevésbé árnyalt, kevésbé stílusos, a helyzetnek kevésbé megfelelő, amely kevésbé fejezi ki egyéniségét, kevésbé tükrözi identitását.

Irodalom

- ÁGOSTON MIHÁLY 2006. Nyelvművelő kézisztár. *Magyar Nyelvőr* 130: 271–289.
- BAKOS FERENC 2013. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Harmadik kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- COUPLAND, NIKOLAS 2010. Language, ideology, media and social change. *Swiss Papers in English Language and Literature* 24: 55–79.
- DOLNÍK, JURAJ 2010a. *Teória spisovného jazyka, so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava, Veda.
- DOLNÍK, JURAJ 2010b. *Jazyk, človek, kultúra*. Bratislava, Kalligram.
- DOMONKOSI ÁGNES 2007a. Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben. In: DOMONKOSI ÁGNES–LANSTYÁK ISTVÁN–POSGAY ILDIKÓ szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 38–51.
- DOMONKOSI ÁGNES 2007b. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: DOMONKOSI ÁGNES–LANSTYÁK ISTVÁN–POSGAY ILDIKÓ szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 141–153.
- ÉkSz.² = PUSZTAI FERENC főszerk., *Magyar értelmező kézisztár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- GAL, SUSAN 2006a. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14: 163–181.
- GAL, SUSAN 2006b. Linguistic Anthropology. In: BROWN, KEITH főszerk., *Encyclopedia of Language and Linguistics* 7. Második kiadás. Oxford, Elsevier Publishers. 171–185.

- GOMBOCZ ZOLTÁN 1950. *Hangtörténet*. Második kiadás. Budapest, Tudományos Könyvkiadó.
- GYALMOS JÁNOS 1933. *Latin eredetű képzőink*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- HUSZÁR ÁGNES 2005. *A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KROSKRITY, PAUL V. 2000. Regimenting languages. In: KROSKRITY, PAUL V. szerk., *Regimes of Language*. Santa Fe, Santa Fe School of American Research Press. 1–34.
- LAIHONEN, PETTERI 2008. Language ideologies in interviews: A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics* 12/5: 668–693.
- LAIHONEN, PETTERI 2009. *Language Ideologies in the Romanian Banat*. Jyväskylä, University of Jyväskylä.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2003. A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr* 127: 370–388.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2007. A nyelvhelyesség mint nyelvi probléma. *Kisebbségkutatás* 16/2: 199–213.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2009a. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Pozsony–Bratislava, Stimul. URL: https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/kmj/Lanstyak_Istvan_Besznye.pdf
- LANSTYÁK ISTVÁN 2009b. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 11/1: 27–44.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2009c. A platni botránya (Egy új stílusminősítési rendszer felé). *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 11/2: 25–40.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2010. A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia. In: CSERNICKÓ ISTVÁN–FEDINEC CSILLA–TARNÓCZY MARIANN–VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., *Utazás a magyar nyelv körül*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 58–67.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2011a. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: MISAD KATALIN–CSEHY ZOLTÁN szerk., *Nova Posoniensia*. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület–Kalligram Kiadó. 13–57.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2011b. Az elitizmus mint nyelvhelyességi ideológia. In: KOZMÁCS ISTVÁN–VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., *A csitári hegyek alatt*. Nyitra, Arany A. László Társulás–Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. 137–146.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2017. *Nyelvi ideológiák (általános tudnivalók és fogalomtár)*. URL: http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar2.pdf (Utolsó letöltés: 2018. július 30.)
- LANSTYÁK ISTVÁN 2018. Nyelvi originalizmus a szavak hangalakjának nyelvhelyességi megítélésében. In: MISAD KATALIN–CSEHY ZOLTÁN szerk., *Nova Posoniensia* 8. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület. 7–34.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2020a. A nyelvi eszközök kontextuális meghatározottságával kapcsolatos nyelvi ideológiák (nyelvi autonomizmus és nyelvi szituacionizmus). In:

- MISAD KATALIN–CSEHY ZOLTÁN szerk., *Nova Posoniensia 10*. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület. 7–28.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2020b. A funkcióigés szerkezetek megítélése a nyelvhelyesség és a nyelvi helyénvalóság szempontjából. *Fórum Társadalomtudományi Szemle 22/1*: 53–78.
- MILROY, JAMES 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics 5/4*: 530–555.
- MILROY, JAMES–MILROY, LESLEY 2012. *Authority in Language. Investigating Standard English*. Negyedik kiadás. London–New York, Routledge.
- MOLNÁR MÁRIA 2014. A nyelvi norma a magyar nyelv tudományban. *Hungarológiai Évkönyv 15/1*: 41–54.
- MOLNÁR MÁRIA 2020. „Vigyázz, hogy ezeket a kifejezéseket helyesen használd!” Az előíró szemlélet hatásai 21. századi iskolai anyanyelvi nevelésünkben. In: HOSS ALEXANDRA–VISZKET ANITA szerk., *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 4. Hasonlóságok és különbségek a nyelvben és az anyanyelvi nevelésben*. Pécs, PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék–Lingua Franca Csoport.
- MYHILL, JOHN 2004. A parameterized view of the concept of “correctness”. *Multilingua 23/4*: 389–416.
- NyKk. = KOVALOVSKY MIKLÓS–GRÉTSY LÁSZLÓ főszerk., *Nyelvművelő kézikönyv 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980–1985.
- NymKsz.² = GRÉTSY LÁSZLÓ–KEMÉNY GÁBOR szerk., *Nyelvművelő kézisótár*. Második, javított és bővített kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2005.
- OH. = LACZKÓ KRISZTINA–MÁRTONFI ATTILA, *Helyesírás*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1983. A helyes magyarság kézikönyve. *Magyar Nyelvőr 107*: 41–47.
- SEBŐK SZILÁRD 2017. *Meta és nyelv. Kísérletek a nyelvléírás nyelvének leírására*. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. *Idegen szavak szótára*. Budapest, Osiris Kiadó.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2004. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- WOOLARD, KATHRYN A.–SCHIEFFELIN, BAMBI B. 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology 23*: 55–82.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 2013. *Szókészleti és morfológiai változások a mai magyar nyelvben*. Eger, Líceum Kiadó.

Language contaminism and Hungarian language cultivation

The paper deals with six words which are said to have come into being by unintentional blending. This is one of the reasons for their stigmatization by language cultivators. Language contaminism is the language ideology according to which words created

this way are incorrect or at least less appropriate than those which were formed by “established” word formation processes. The investigation showed that in some cases contaminism is rather a pretext, not a real reason for stigmatization, the actual reason being language purism and/or language conservatism. A number of other language ideologies were also used to justify the condemnation of the words under investigation.

Keywords: language ideologies, language contaminism, unintentional blending, language cultivation

Lanstyák István
ORCID: 0000-0002-8237-9258
Comenius Egyetem, Pozsony
istvan.lanstyak@uniba.sk

Egy svéd hadifogoly az Áby folyónál

LARS-GUNNAR LARSSON

1. Nem tudatos megfigyelők

A 19. század és a 20. század eleje a finnugrisztika történetében az anyaggyűjtés időszaka volt, amikor többek között Reguly Antal, Matthias Alexander Castrén, Uno Sirelius és Munkácsi Bernát hosszú, évekig tartó utazásokra indultak Oroszország belsejébe, hogy céltudatosan dokumentálják az Európától messze lakó rokon népek nyelvét. A Kelet-Oroszországban és Szibériában élő népekről és nyelvükről már a 18. században összegyűlt jó néhány adat, ami viszont sok esetben nem tervezett, kényszerű ott tartózkodás eredménye volt. A nagy északi háborúban, az 1709-es poltavai csata után XII. Károly hadseregéből számos svéd katonatiszt és közkatona fogságba esett, és Kelet-Oroszországba vagy Szibériába száműzték őket. Ezek között volt Philipp Johann von Strahlenberg kapitány, aki a finnugrisztikában kartográfiai és nyelvészeti munkája révén vált ismertté. Eredeti neve Tabbert volt, 1707-ben kapta a Strahlenberg nevet, amikor nemesi rangra emelték (JARRING 1939: 386, ZINNER 1968: 73; vö. STIPA 1990: 178–179).

Sokan voltak Tabbert társai a bajban, akik körülbelül tíz évet töltöttek szibériai fogságban. Közöttük van legalább egy, akit nem méltattak érdemei szerint: Anders Pihlström. Pihlström hátrahagyott egy naplót, ami sok, finnugor szempontból fontos adatot tartalmaz. Valószínűleg azért nem figyeltek fel rá, mert a naplóját svédül írta. Feltűnő, hogy azok a naplók, amelyeket például németül írtak, bekerültek a nemzetközi kutatás vérkeringésébe, a svéd nyelvűek viszont jobbra ismeretlenek maradtak. Ezt jól példázza ZINNER áttekintése a nyugat-európai utazókról, ami láthatóan csak német nyelvű forrásokra támaszkodott (1968).

Írásomban Anders Pihlström zászlós naplóját szeretném bemutatni, ezen keresztül illusztrálva azt is, miként lehetnek jegyzetei a kutatás szolgálatára azokról a népekről, akikkel a Poltavától Moszkván, Csebokszarin és Tobolszkon keresztül egészen Tomszkig tartó hosszú útja során találkozott. Pihlström és más hadifoglyok anyaga a belső-oroszországi és szibériai finnugor népek 18. század eleji viszonyairól is fontos adalékul szolgálhat.

2. Anders Pihlström élete

Anders Eriksson Pihlström a közép-svédországi Dalarna megyében született, valószínűleg 1677-ben. Katonai karriert futott be. 1707-ben zászlós lett a dalarnai ezred orsai¹ századában, és ebben a rendfokozatban szolgált XII. Károly hadjáratában egészen a poltavai csatáig. A svéd vereség után, 1709. június 28-án hadifogságba került, és a többi fogollyal együtt Moszkvába vitték, ahol a cár a város lakosaival együtt nagy győzelmi ünnepet tartott december 22-én.

A foglyok egy hónappal később indultak kelet felé: Nyizsnyij Novgorodon és Csebokszarin át Tobolszkba, ahova Pihlström 1711. augusztus végén érkezett. Három évig tartózkodott ott, utána a foglyok folytatták útjukat Tomszkba. 1721-ben Svédország és Oroszország békét kötött, és a következő évben a svéd hadifoglyok elindulhattak hazafelé. Pihlström 1723. május 17-én érkezett meg Stockholmba, majd visszatért Dalarnába, a régi ezredéhez, ahol előléptették hadnaggyá. 1729 októberében halt meg, az utókor „derék katonatisztként” emlékszik rá.

Számunkra a katonai érényeinel fontosabb az a tény, hogy megbízható naplói-író volt. Pihlström 1708-tól egészen a haláláig vezette naplóját, amiből csak az 1708–1723 közötti időszakot felölelő bejegyzések jelentek meg (HH. 18). A publikált rész több mint 100 nyomtatott oldal. Pihlström a naplójában feljegyzi a naponta megtett utak hosszát, a helységek nevét, amelyeken keresztülhaladt, sőt a közöttük lévő távolságot is közli svéd mérföldekben és orosz versztákban egyaránt. Az alábbi példa mutatja a pontosságát:

„Murumtól mentünk a folyón lefelé a Táska folyóig, ami jobbra volt. Aztán szárazföldön utaztunk Spah felé 15 versztát, ott újra a folyón, egészen egy kis kolostorig, ami a parton éppen egy Afrimova nevű faluval szemben feküdt, és aztán szárazföldi úton ezek mellett a falvak mellett: Japhanova, Alexandri, Condrukowa, Basarowa, Andruka, Andreasika és Bliske, majd Kluun faluba értünk. Ez a két falu, Bliske és Kluun messziről, a mezőről nézve egy városnak tűnik” (1710. február 6.).

Észrevehető, hogy a szöveg helynevekben és pontos távolsági adatokban gazdag, de sok adat van a városokról, falvakról és azok lakosairól is. *Sabbakzar*, azaz Csebokszari, ahol több mint egy évig maradtak, nyilvánvalóan tetszett Pihlströmnek: „ez egy szép város, ahol sok gazdag polgár lakik, közülük sokan építettek maguknak szép kőházat német módon” (1710. február 15.).

Amikor hosszabb időt töltenek egy-egy helyen, ritkábbak a jegyzetei, útközben viszont mindenre figyel. A napló azon része, ami Tomszkban vagy Tobolszkban keletkezett, rövid, főleg a mindennapi eseményeket írja le: ki halt meg, ki nősült meg, és kiket száműztek messzire (gyakran ez volt a büntetése azoknak, akik vodkát főztek). Néha ír az orosz büntetési rendszerről, de mindig kommentár

¹ Orsa egy kisváros Dalarna megyében.

nélkül, akkor is, amikor öt embert lenyakaznak, vagy amikor egy nőt élve eltemetnek; ennek a szörnyűségnek kétszer is tanúja volt. Érdekes információ, hogy Tobolszkban a hadifoglyok saját templomot építettek, amiben az első istentiszteletet 1713. november 29-én tartották.

Amikor Pihlström utazik, sok mindenre figyel, a naplójába lejegyzi mindazt, amit lát. Ezért a napló sok adatot tartalmaz a különböző finnugor népek öltözeteiről, életmódjáról és vallásáról, hiszen e népek lakta területeken mentek keresztül. Egy tipikus példa a Szurgutról szóló közleménye: Szurgut egy kis, két templommal rendelkező, nemrég tűzvész áldozatául esett város, ahol kereskedelemmel és halászattal foglalkoznak az emberek. Van egy vajdájuk, pedig „nincsen más a vajdaságában, mint legnagyobbbrészt osztjákok” (1714. július 19.). Ugyanazon a Tomszk felé vezető úton jönnek a foglyok Gyemjanszkba, „ez egy csúnya kis falu”. Itt nincsenek tatár falvak, hanem „itt kezdődik annak a népnek a lakóterülete, akiket osztjákoknak neveznek”, s akiket nemrégben kereszteltek meg az orosz vallás szerint (1714. június 29.).

3. Pihlström az osztjákokról

Pihlström az osztják népről a következőképpen tudósít: „Estefelé partra szálltunk néhány osztják kunyhónál, amikor tudomást szereztünk a pogány istentiszteletükről és életükről. Érdeklődésünkre azt mondták, tudják jól, hogy létezik az Isten, viszont nekik van egy másik is, akit *sejdan*-nak hívnak (ez ugyanaz mint az ördög), akit szintén imádnak. A kunyhóikban kis szekrények vannak felakasztva, amelyekben fából készült, emberhez hasonló bálványokat tartanak. Aki az erdőbe akar menni vadászni, először ehhez a bálványhoz megy, meghajol előtte és csámcsog a szájával. Azután elindul, és az erdőben odajön hozzá a *sejdan*-juk emberi alakban, beszél vele, és megmondja neki, hogy merrefelé kell mennie és mit kell lőnie azon a napon. De néha, ha felbosszantják, tévútra csalja őket. [...] Van egy dobjuk is, mint a régi időkben egy lapp dob, amit hangosan ütnek-vernek, amikor valaki odamegy beszélni velük. Akkor, amikor ott voltunk, az egyik az úgynevezett *kneszi-k*² közül Tobolszkban tartózkodott, hogy elintézzék az ügyeiket. Azt szerették volna megtudni, hogy fog sikerülni az utazása és mit fog intézni, ezért sokáig verték a dobot, miután a legidősebb társuk kiment az erdőbe beszélni a *sejdan*-nal. Azt viszont, hogy milyen választ kapott, nem tudtuk meg. [...] Amikor valaki meghal, kivágnak egy fátörzset, és belefektetik a holttestet, amit előtte jávorszarvas bőrével vagy mással, amire módjuk van, beburkoltak, arra takarót tesznek, és az erdőben egy alkalmas helyen elássák. A sírba a halott mellé tesznek egy íjat, nyilat, dárdát, baltát, fazekat stb., amire szüksége lehet. [...] Az alakjuk olyan, mint a többi emberé, mégis elég fekete, és a legnagyobb részük csipás szemű, azt mondják a nyári nap forrásától és a kunyhóikban lévő sok füsttől,

² Vö. orosz князь 'fejedelem; herceg'.

amelyben fekszenek. Általában széles arcúak és lapos orrúak, minden ruhájuk halbórból készült, nem használnak mást, csak halbórt fehérneműre, ingre. Sokszor majdnem meztelenül jöttek hozzánk halat eladni, amiért nem pénzt kértek, hanem régi ingeket, bundákat, késeket, baltákat, kanalakat és más hasonló dolgokat. Halászáttal, cobolyfogással és vadászattal foglalkoznak, ám mindent újjal s nyállal lőnek, amiben nagyon gyakorlottak. Nyáron a tartózkodási helyük az Åby folyóhoz közeli kunyhókban van, amelyek erre a célra kikészített kéregből vannak összevarrva, úgy vannak megcsinálva, mint a sátrak az erdő szélén, jurtáknak hívják ezeket. Télen fent laknak a nagy erdőkben, földbe épített faházakban. [...] A jurtáikban nincsen asztaluk vagy padjuk, edényük sincs, csak egy nagy vasfazekuk vagy üstjük és egy merőkanaluk van, a többi edényük fakéregből van csinálva, ezekből esznek. A kutyáikon és lovaikon kívül nincsenek más állataik. A lovakat megeszik, a kutyákat pedig vadászatra, néha utazásra használják lovak helyett. Nyáron egy ideig egy helyben tartózkodnak, csak néhány versztányira költöznek át másik helyre. A Cár felségének évente cobolyt és prémekeket adnak adóként. Az asszony nép ruhája majdnem ugyanolyan, mint a lapp népé Svédországban: hamis gyöngyökkel s óndíszekkel van ellátva, ha valamennyire vagyonosak [...]” (1714. július 31.).

Ez a példa — ami nem az osztjákokról szóló teljes Pihlström-i szöveg — jó képet ad a naplóról és annak írójáról. A szöveg egy előítéletől mentes megfigyelőről tanúskodik. Ez Carl Linnæus évszázada, amikor a pontos leírás volt a fontos. A következő évszázad vége felé a svédek, akik Oroszországba utaztak, viszont már rangsorolták a különböző népeket a fejlődési szintjük alapján.

Érdekes, hogy Pihlström az osztjákok dobját és a női ruhákat összehasonlítja a lappokéval, ez az összehasonlító finnugor etnográfia első lépésének tekinthető. Ebben a megfigyelésben segítségére volt dalarnai háttere, hiszen a mai Svédországban *Eajran sijte* a legdélibb lapp falu, ez annak a tartománynak a legészakibb részében van. Pihlström idejében a lappok lakóterülete sokkal délebbre nyúlt. CARL LINNÆUS (1953: 127) például lapp kunyhókat látott a nyugat-dalarnai Äppelbóban, amikor 1734-ben átutazott rajta. Ma sok tudományágon belül kutatják ezeket a déli lappokat, akik nyilvánvalóan délen is megjelentek, egészen a Mälaren-tóig (LARSSON ET AL. 2022, WEHLIN ET AL. 2022). Habár Pihlström nem az északi Dalarnából származott, valószínűleg már mielőtt a háborúba vonult, saját tapasztalatból tudott a lappokról, és így egybevetette a róluk szerzett információkat az osztjákokéval.

4. Pihlström beszámolója más finnugor népekről

Pihlström naplója sok adatot közöl más finnugor népekről is, éppúgy mint a falvakról és városokról, amelyeken átutazott. Amikor Kozmogyemjanszkba érkeznek, azt írja, hogy a város csekély értékű, nincs jól megerősítve. A város mellett folyik a Volga, és a városon kívül legnagyobb részt cseremiszek élnek. Néhányan

lagnak bent a városban is, de azok megkeresztelkedtek. Egyébként ez a nép általában pogány, „akik be vannak zárva egy sűrű szellemi homályba. Mégis azt lehet róluk mondani, hogy egyszerű és jóra való nép, akik nem tudnak cselszövésekről, ravaszágról és csalásról — habár az oroszok között lagnak, akiknél ez különleges vétek” (1710. február 14.).

Március végén érkeznek Sianzury (Schianzury) városba, ahol „a Namuck és Käckzaga folyók összefolynak”, és ahol egyfajta pogányok lagnak, akiket votjákoknak hívnak. Pihlström leírja a vallásukat, szertartásaikat, és azt is, hogyan nőszülnek. Egy férfi, amikor nőszülni akar, keres egy olyan nőt, akit kedvel, elmegy hozzá, és minden teketória nélkül hazaviszi. Ha a nő terhes lesz, csak őt tartja el, de ha nem, akkor még egyet elvesz, és mindkettőt eltartja. Ha a második sem lesz terhes, akkor egy harmadikat is el szabad vennie, de többet már nem.

A napló sok helyen rávilágít Pihlström vallás iránti érdeklődésére. Főntebb már említettük a pogány cseremiszeket, votjákokat és osztjákokat. A vogulokról azt írja, amikor Szibériába utaznak, hogy „ennek a népnek temploma sincsen, könyvei sincsenek, a gyerekeik sem megkereszteltelve, sem körülméltve nincsenek” (1711. július 25.). Ám visszatérőben Moszkva felé észreveszi, hogy közben megkeresztelték ezeket a vogulokat, és egy templomot építettek nekik (1722. november 9.). Az ugyanakkor nem nagyon valószínű, hogy a vogulok ez alatt az időszak alatt — annak ellenére, hogy kaptak egy templomot — feladták volna a régi hitüket. Egy másik svéd katonatiszt, Leonhard Kagg (HH. 24: 216, vö. LARSSON 1996: 31) leírja, hogyan térítették meg az osztjákokat: katonák segítségével egy mocsárba kergették őket, majd amikor kijöttek, a pap „ügynevezett szentelt vizet” öntött rájuk, és „egy deszkára festett Szt. Miklós képet” adott nekik. Kagg hozzáfűzi, hogy kevesen maradtak az új vallásban, ami talán érthető, és ez így lehetett a vogulok esetében is.

5. Pihlström nyelvtudása

Amikor Pihlström például azt írja, hogy az osztjákok válaszoltak „a kérdésünkre”, felvetődik, hogyan tudtak érintkezni egymással. Milyen nyelvtudása volt Anders Pihlströmnek? A napló nagyon ellentmondásos képet ad erről. Nyilvánvalóan nem tudott oroszul, amikor Szibéria felé ment, de éppen ez alatt az utazás alatt nagyon sok információt ad azokról a népekről, amelyekkel találkozott. Visszaútnán főleg az útvonalukat és a helyek közötti távolságokat közli. Biztosan honvágya volt.

Már a szibériai tartózkodása alatt felbukkannak a naplójában orosz szavak: a cár névnapja alkalmából volt egy *prassnick* (праздник 'ünnep') (1712. március 17.), júliusban azt magyarázza, hogy a *Bogo Rådítza* (Богородица) 'Isten anyá'-t jelent, következő év januárjában beköszöntött „az oroszok *massle*-hete” (масленая), és 1714 szeptemberében „este *wetziurni*” (вечерный) érkezik Tomszkba.

Az világos, hogy visszautazásakor nagyobb a szókincese, nyelvhasználata talán a hadifoglyok beszélt nyelvét reprezentálja. Tomszkból 1722. június 24-én indultak el, útközben rossz *protocká*-ba (*npomok* 'folyóág') hajóztak be. Amikor a folyón utaztak, nem fújt a szél, és *betzoffva*-t (*бечева* 'vonókötel') kellett használniuk. Októberben *gárnitzát* (*зорница* 'szobácska') kapott egy molnárnál, sőt már szerzett egy *densick*-et is (*дениук* 'tisztiszolga').

Pétervárra érkezésük előtt, amikor bajba kerültek, nem Pihlströmöt, hanem Semmet felcsert küldték a városba, hogy rendbehozza a dolgukat, hiszen ő értett a legjobban oroszul. Az is észrevehető, hogy amikor Moszkván átutaztak, ott voltak a békét ünneplő diadalkapuk, rajtuk jelmondatok oroszul is, latinul is. Pihlström pontosan és helyesen másolta le a latin mondatokat, pl. *De forte egressa est dulcedo*,³ az orosz nyelvűeket viszont nem jegyezte fel. Érdekes, hogy 1714 januárjában ezt írta a naplójába: „Kanem accipi a Dno Rehnat”⁴ — miért latinul írt a kutyáról, amit kapott? Kicsit meglepő, hogy a svéd zászlós nyilvánvalóan tudott latinul, de amikor a tatárok vallásáról ír, megemlíti, hogy „az ábécéjükben sok héber betű van és hátrafelé írnak úgy, ahogyan héberül és kaldajul”⁵ (1711. augusztus 24.). Milyen nyelvtudása volt a dalarnai zászlósnak?

Ez felveti a kérdést, hogyan tudott kommunikálni a helyi emberekkel, akikkel találkozott. Sok észrevételt írt a naplójába, amikor Szibéria felé utazott: ezekből itt néhányat közreadtunk. A hazautazása alatt sokkal ritkábbak a feljegyzései a naplóban. Fordítva érthetőbb lenne, hiszen jó tíz évet töltött Szibériában, tehát valószínűleg tanult valamennyit oroszul. A legfontosabb észrevételei mégis 1711-ből származnak, amikor Tobolszk felé (vagy 1714-ből, amikor Tomszk felé) utazott.

Igaz, hogy 1711-ben, amikor Kozmogymjanszkban voltak, azt írta Pihlström, hogy „az oroszok elmondják, hogy milyen a cseremiszek vallása”. Három évvel később, amikor Tomszkba mennek, és osztjákokkal találkoznak, azt írja, hogy „kérdeztük tőlük, tudják-e, hogy van lelkük”. Valószínűleg Anders Pihlström néhány év után már értett és beszélt valamennyire oroszul, a kérdés viszont az, hogyan kommunikált az oroszokkal a hadifogság elején. Aligha tehetjük fel, hogy már a háború előtt beszélt volna oroszul. Volt-e valamilyen más közös nyelve az orosz katonatiszteknek és a fogságba került svédeknek? Beszéltek-e néhányan közülük németül? Mindenesetre az világos, hogy Pihlström kíváncsi volt, és elfogulatlanul feljegyezte mindazt, amit észrevett.

6. Pihlström naplójának és más hadifoglyok anyagának forrásértéke

A naplóban néhány bejegyzés bizonytalannak tűnik, de Pihlström szövege alapvetően élethű. Per Persson (avagy Petrus Petrejus Upsaliensis) Regni Muschovitici

³ 'Édes jött az erősből' (Bírák könyve 14: 14).

⁴ 'Egy kutyát kaptam Rehnat úrtól.'

⁵ A káldeus (svédül *kaldeiská*) eredetileg arámi törzs volt.

Sciographia című könyvéhez képest Anders Pihlström nyilvánvalóan olyasmit ismert, amit ő maga látott. Persson viszont, aki 1600 táján tartózkodott Moszkvában, sok állítást közöl, amit nem ő maga élt meg, hanem „más [!] megbízható emberek írásaiban talált” (LARSSON 1996: 25–27). Észrevehető, hogy minél messzebb éltek a népek Moszkvától, annál szubjektívebbek, sőt fantasztikusabbak Persson adatai. Ezzel szemben kétségtelen, hogy Anders Pihlström a helyszínen tartózkodott, nagy utat járva be gyalog.

Pihlström naplója — éppúgy mint más foglyok feljegyzései — sok érdekes, korai adatot tartalmaz a finnugor népekről, habár ez az anyag nem tervszerű gyűjtés eredménye. A különböző népekre vonatkozó információk mellett a foglyok írásai a nyelvek elterjedéséről is adnak felvilágosítást. Erre jó példa Leonard Kagg naplója (HH. 24: 104), aki 1711 júniusában azt írja, hogy Kam falvába utaztak, ami egy elhanyagolt falu volt, ahol „a szirén [azaz zürjén] nyelv kezdődik”, és nagyon kevesen beszélnek oroszul. A naplók alapos elemzése a nyelvek 300 évvel ezelőtti elterjedéséről közöl információkat.

Ha ezt az anyagot használni akarjuk, alapvető fontosságú a helynevek azonosítása. Anders Pihlström orosz tudása valószínűleg nem volt túl jó, ezért nem meglepő, hogy a helynevek alakja nagyon változó. Pihlström és más svéd hadifoglyok úgy írták le a helyneveket, ahogyan azok egy svéd számára hangzottak. Ezért, ha azonosítani akarjuk a neveket, nem elég a forradalom előtti Oroszország térképét segítségül hívni, hanem némi svéd tudás is kell ahhoz, hogy felismerjük, melyik település rejtőzhet egy-egy leírt név mögött.

Néhány név probléma nélkül érthető, így pl. *Cusmandemianski* (Kozmogyejanszk), *Casan* (Kazany), *Käckzaga* (Koksaga), *Jugan* és az *Irtitza* (Irtis) folyó. Néhány név egy kis fejtörést és képzelőerőt követel (és talán térképet is): pl. *Sabakzar* (Csebokszari), *Narhem* (Narym, amiből Pihlström egy svédes, *-hem* végű nevet csinált), *Nissna* (Nyizsnyij Novgorod), *Tumin* (Tyumeny) és *Wetka* (Vjatka). Az alakok váltakozása általában nem okoz problémát, pl. *Oka* ~ *Áka*. De melyik hegység a *Paudinskij kamään*, amelynek a neve talán összefügg a *Pawida* folyóval, ami Pihlström szerint a Szolikamszk és Szibéria közötti határon van? Különösen fontos a Pihlström beszámolójában sokszor előforduló *Áby* helynév. Ezzel a névvel, ami [óbű] formában ejtendő, az Ob folyót jelöli.⁶

Remélhetőleg ez a rövid írás is, amely egy kedves kollégám és jó barátom tiszteletére íródott, jelzi a helynevek fontosságát. Helynevek nélkül azt sem lehet tudni, merrefelé utazgat az ember.

⁶ *Áby* egyébként egy ténylegesen létező svédországi helység, Norrköping peremvárosa. Ott született Georg Ericsson (1919–2002), aki 1970 és 1979 között volt a svéd labdarúgó-válogatott sikeres szövetségi kapitánya, és *Áby* volt a beceneve.

Irodalom

- HH. 18. = *Anders Pihlströms dagbok 1708–1723*. Historiska handlingar 18:4. Stockholm, 1903.
- HH. 24. = *Leonard Kaggs dagbok 1698–1722*. Historiska handlingar 24. Stockholm, 1912.
- JARRING, GUNNAR 1939. Svenskt kulturarbete i österled. In: WRANGEL, EVERT szerk., *Svenska folket genom tiderna 5: Den karolinska tiden*. Malmö, Allhem. 377–388.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 1996. Svenskars möten med Rysslands uraliska folk. *Saga och Sed*. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok 1995. Uppsala. 21–38.
- LARSSON, LARS-GUNNAR–RYDVIING, HÅKAN–SVANBERG, INGVAR szerk. 2022. *Samer i söder*. Acta Academiæ Regiæ Scientiarum Upsaliensis 28. Uppsala, Kungliga Vetenskapssamhället.
- LINNÆUS, CARL 1953. *Linnés Dalaresa, Iter Dalekarlicum, jämte utlandsresan, Iter ad Exteros, och bergslagsresan, Iter ad Fotinas*. Stockholm, Hugo Gebers Förlag.
- STIPA, GÜNTER JOHANNES 1990. *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 206. Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- WEHLIN, JOAKIM–CASSÉ, SUSANNE–ANDERSSON, MARINA szerk. 2022. *Samiska spår. Dalarna — Gävleborg — Västmanland*. Västerås, Västmanlands läns museum–Dalarnas museum.
- ZINNER, E. P. 1968. = Зиннер, Э. П., *Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и ученых XVIII века*. Иркутск, Восточно-Сибирское книжное издательство.

A Swedish prisoner of war at the Åby river

After the battle of Poltava in 1709, many Swedish officers and soldiers were taken prisoners of war and had to spend some ten years as captives in Eastern Russia and Siberia. One of them was second lieutenant Anders Pihlström, who kept a diary on his way to Siberia and during his years as a prisoner in Tomsk and Tobolsk. In the present article some notes on his encounters with Finno-Ugric peoples are presented, which bear witness to Pihlström's curiosity and open-mindedness. To make full use of his diary, however, it is necessary to identify the place-names, which are frequently presented in peculiar forms often influenced by Swedish.

Keywords: Finno-Ugric peoples, Siberia, prisoner of war, ethnographic notes, Anders Pihlström

Lars-Gunnar Larsson
Uppsalai Egyetem
larsson.larsgunnar@gmail.com

Az Érsekújvári kódex Szent Márton-legendája és fordítója* A legenda ejtэшű átíratával és értelmező jegyzetekkel

MADAS EDIT

1. A monumentális nyelvemlék a margitszigeti domonkos apácakolostorban készült 1529 és 1531 között, talán már a török elől való menekülésre gondolva került bele minden, amit az apácák fontosnak tartottak (MADAS 2011). A vegyes tartalmú kötet perikópákat, passiószövegeket, elmékedéseket, tanításokat, prédikációkat, legendákat (köztük Alexandriai Szent Katalin 4074 soros verses legendáját) és példákat tartalmaz (ÉrsK. 21–44).

A kódex Márton-legendájának (ÉrsK. 343a–353b) forrása a *Legenda aurea* viszonylag hosszú Szent Márton-szövege (HORVÁTH 1911: 53). A magyar nyelvű legenda érthető, jól követhető, felolvasásra alkalmas. Meglepő mégis, hogy a latin forrásszöveggel összehasonlítva, amelyet mondatról mondatra követett a fordító, mennyi hibát, kívülről alig észrevehető változtatást rejt (és bír el) a magyar szöveg. Tanulságos ezeket röviden számba venni.

Először azokról a jelenségekről lesz szó, amelyek a legenda másolat voltára utalnak. Korompay Klárának és Haader Leának hálásan köszönöm, hogy nyelvtörténeti szempontból komolyan foglalkoztak a szöveggel, és így megbízható alapról folytathattam a latin szöveggel való összevetést. Itt csak összefoglalom egybehangzó véleményüket. Feltehetően többedik másolatról van szó. Erre utaló jelek: 1. Kimaradt szavak: [Istent] *irgalmasságra* [késztette] (5. j.);¹ *eltávozék*, [és visszatérvén] *lelé* (46. j.); *adnája* [az boroskupát] *az császárnak* (80. j.); *egy* [bíborba] *öltözött királ képpen* (108. j.). 2. Félbehagyott, eltorzult, rossz helyre került szavak: *meg*[elégedék] (15. j.); *És annak* anticipáció, a következő mondat elejét kezdi másolni (47. j.); *meg*[menekülsz] (347a);² *egy*[mással] (348a), *bölcs* (Beleth helyett) nevű János mester (130. j.). 3. Értelmetlen, rossz helyre került

* 2016-ban Hoffmann Istvánnal együtt részt vettünk a Szent Márton születésének 1700. évfordulója alkalmából rendezett Martinus pauper et dives konferencián, melynek aktái végül nem jelentek meg. Egy olyan fejezettel szeretném őt köszönteni, mely az előadáson nem hangzott el, és van nyelvtörténeti vonatkozása is.

¹ A legenda ejtэшű átíratának jegyzetszámaira hivatkozom.

² Az átíratban feltüntettem az oldalszámokat, ha nincs a szó mellett jegyzet, ezekre hivatkozom.

mondatok (45., 60. j.). 4. Kétféle hangjelölési mód: elég következetes a mellékeltelen írásmód (*ew = ö, ő*), mégis esetenként felbukkan egy-egy mellékjeles alak (*q*), ami a szövegelméletet jellemezheti. 5. Archaikus nyelvi jelenségek. 6. Másolásra jellemző betűtívesztések.

A latin szövegtől való minden egyéb eltérés a fordító számlájára írható.

1.1. A latin szöveg félreolvasása

A legenda a Márton név etimológiájával kezdődik. „Martinus quasi *Martem* tenens, id est bellum contra vitia et peccata” (LA 1998: 1133). „Márton magyaráztatik bető szerént miként *halált* tartván, azaz hadat, bínnek ellene” (343a). A középkori névmagyarázat fordítottja a mainak, az etimológus nem megfejti a szó eredetét, hanem olyan szószerkezeteket alkot, amelyek hasonló hangzásúak a névhez, s közben jellemzik annak viselőjét. Egy másik nyelvre ezeknek — a sokszor erőltetett — szókapcsolatnak csak a jelentését, illetve a magyarázatát lehet lefordítani, azaz a fordításnál az egyik elem, a hasonló hangzás általában elvész. Mars istennel kapcsolatban azonban másfajta nehézség is támadt: mint római hadisten a háború szinonimája, azonban itt egy rossz olvasat (*mors* ’halál’) fordítása is szerepel. A fordító talán nem tudta eldönteni, hogy melyik a helyes alak.

Feltételezhetnénk, hogy már a latin szövegben a hibás olvasat szerepelt, de a magyar fordításban összesen hat esetben kapjuk a fordítót rossz olvasaton: *Martem* — *mortem* (3. j.), *venenatum* — *veneratum* (43. j.), *Alium insuper* — *abbanust* (!) (47. j.), *abscedere* — *assidere* (96. j.), *confessionis* — *confessoris* (134. j.), *amore martirii* — *amari martirii tormenta* (136. j.). Az biztos, hogy nem ösnyomtatványból fordított, mert azokban ezeken a helyeken nincs hiba. Valószínűleg egy nehezen olvasható kézirat volt a forrása, és mivel nem volt igazán jó latinista, a magyar szöveg értelmét igazította a félreolvasott szó jelentéséhez. Például Márton Gallinaria szigetére száműzve füveken élt, s egyebek közt megette a helleborus (hunyor) *mérgező* (*veneatum*) magját, amitől majdnem meghalt, de imádsággal elhárította a bajt és a fájdalmat (LA 1998: 1140). A fordításban: „az ellebron nevő fűnek ő magvát egyebek között *tisztelvén* (43. j.) eszi vala, és megérzé közel való halálát, de ő veszedelmét és sérelmét eltávoztatá ő imádságnak jószágával”. Itt az általa tisztelt növénynek köszönhette, hogy előre megérezte halálát, s még idejében imádkozhatott, hogy elkerülje.

1.2. Hibás fordítás

Négy alkalommal a fordító eltévesztette/felcserélte a mondat alanyát (30., 35., 63., 88. jegyzet). Két példát elég idéznünk. „Az *Szent Márton szenvedé* az tolvaj kezének ő verését” (30. j.). A latin szövegben az egyik rabló a szekercéjét Márton feje fölött forgatja, de *a másik visszatartja* a lesújtani készülő jobbot (LA 1998: 1140). Az ’elszenved’ és ’visszatart’ jelentésben egyaránt használt *sustineo* ige a zavar oka. Ugyanakkor Márton megtéríti a rablót, akinek őrzésére bízták, s az

megmutatja Mártonnak az utat, amerre mennie kell, azután pedig dicséretes életet él (LA 1998: 1140). A magyar fordításban „*az tolvajt az Szent Márton jó útra hozá* (35. j.), és annak utána az tolvaj dicséretes életet hordozza”. A magyar szöveg koherensebb lett, mint a latin, mert Jacobus de Voragine a kompiláció során kihagyta a szövegből, ami Sulpicius Severusnál még olvasható, hogy Márton Galliából Itáliába tartván eltévedt az Alpokban, s így esett a rablók markába.

1.3. Kihagyott mondatok

Van néhány mondat, amelyet tudatosan hagyott el. Azokat biztosan, amelyekben szerzőnevek és címek szerepelnek. Például a Márton-etimológia végéről a Dionysius Areopagita Demophilushoz írott levelére való hivatkozást, illetve hogy Szent Márton életét tanítványa, Sulpicius Severus írta meg, akit Gennadius a kiváló férfiak közé sorolt (De viris illustribus című művében [7. j.]). Kihagyja azt a néhány sort is, amelyben az ördög hol Jupiter, hol Merkúr, hol Vénusz, hol Minerva alakjában kísértette meg Szent Mártont (107. j.), olvasóit nem terheli a római istenekkel. Hiányzik egy rövid hasonlat is: Márton folyton imádkozott, akkor is, amikor olvasott vagy dolgozott, akár a kovácsok, akik kalapálás közben gyakran ütnek az üllőre, hogy könnyítsenek munkájukon (85. j.). Ezt az egyébként érzékletes szóképet az apácák szempontjából semmitmondónak találhatta. Végül fölöslegesnek tartott egy valódi etimológiát is, hogy tudniillik Szent Márton köpenyének (*capa*) őreit a kápáról nevezték el káplánoknak (*capellani*) (130. j.). A legenda minden kihagyással kulturális, világi vonatkozásaiból veszített.

1.4. Egy kiegészítés

Egyetlen alkalommal, a legenda első mondatába mégis beszúrt egy Mártonra vonatkozó információt, amely olvasói számára is fontos lehetett: „Martinus Sabarie Pannoniorum oppido oriundus fuit” (LA 1998: 1133). „Szent Márton támadott és származott Pannóniából, az Sabaria nevű városból, *ki mondatik Nagyszombatnak*” (8. j.). *Sabaria/Savaria* Szombathely, és nem Nagyszombat, de a domonkos fordító mégsem volt teljesen tájékozatlan. Ő Nagyszombatban volt ismerős, ott volt ugyanis domonkos kolostor, a szigeti apácák is idemenekültek később a törökök elől. Nagyszombatot emlegették Szombathely néven is (FNESz. 2: 213), ez lehetett a tévedés oka, vagy a tudatos névcseréé, amellyel a nővérek számára kézzelfoghatóbbá tette Szent Márton szülőhelyét.

1.5. A szöveg integritásának megőrzése

Végül a fordító folyamatos igyekezetét, hogy megőrizze a szöveg belső logikáját, egy fordítási hiba következményei jól érzékeltetik. A római katonai életben járatlan volt: „[Martinus] intra Italiam alitus est *cum patre suo tribuno militum*” (LA 1998: 1133). „És [Márton] növekedék Olaszországban az ő atyjával, *Tribunus nevű vitézzel*” (10. j.). Márton atyjának nem a neve, hanem a tisztsége volt

„tribunus militum”. Ez a félreértés a fordítót két helyen is változtatásra kényszerítette. „Sed cum cesares decrevissent ut *veteranorum filii pro patribus* militarent [...] *Martinus cum esset annorum 15 ad militandum urgetur*” (LA 1998: 1133). A veteránok fiainak 3 éves örökletes katonai szolgálatáról van szó, amelyet 15 éves korában Márton sem kerülhetett el. „De mikor az császárok megtekéllették volna, hogy az *megvénhent vitézekért ifjak* vitézkednének, és ez Szent Márton mikoron volna tizenöt esztendei, és vitézkedni készerítettnejék” (14. j.). Amikor Márton 18 éves lett, „et adhuc ad instantiam *tribuni sui* [...] per biennium militavit” (LA 1998: 1136–1137). A latin legendában a tribunus Márton parancsnoka, akinek kedvéért még két évvel tovább katonáskodott, a fordító viszont következetes maradt, ha tribunus, akkor az az apa neve: „és azután az ő *atyjáért* [...] mégés két esztendeig vitézkedék” (21. j.). Márton ekkor már Galliában van, a családjával nincs kapcsolata, de a magyar legendában a földrajzi viszonyok tisztázatlanok (lásd 21. és 28. jegyzet), a leszerelés kérdése is nyitva maradt, így Tribunus vitéz a fia sorsába nyugodtan beleszólhatott.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy vannak kisebb részletek, amelyeket a fordító tudatosan hagyott el, egyszerűen érdektelennek (túlságosan világinak) tartotta őket, s az apáca-hallgatóságot nem akarta terhelni velük. Máskor félreolvasott egy-egy szót, félreértett egy mondatot, vagy nem ismerte a fogalmat, de valamilyen erőltetett megoldást ilyenkor is talált. Ennek köszönhető, hogy ezek a változtatások mégiscsak belesimulnak a szövegbe, amelynek célja elsősorban a lelki épülés, nem az ismeretszerzés volt. Ha a *Legenda aurea* szövegében nyomokban még jelen van a késő antik Itália és Gallia, a magyar legendában már téren és időn kívül éli Szent Márton csodákkal teli, Istennek szentelt életét.

2. Az Érsekújvári kódex Márton-legendája a latin forrásszöveg tükrében

Az ÉrsK. Márton-legendájának (343a–353b) forrása, amint jeleztük, a *Legenda aurea*, a jegyzetekben a latin szöveget a kritikai kiadásból idézzük (LA 1998). Az átirat nem nyelvészek számára készült, hanem a latin és a magyar szöveg összevetését könnyítette meg, illetve a laikus olvasó kényelmét szolgálja, a szakszerűség igényével. Ebben KOROMPAY KLÁRA átirási elveit követtük (2019), akinek ezen túl is hálával tartozunk az átirat gondos kijavításáért. Itt köszönjük meg HAADER LEA sok fontos tanácsát is. A kisebb hibákat a közölt szövegben nem jelezzük, a kihagyásokat szögletes zárójelben kiegészítettük, a fordítási hibákat, magyarázatra szoruló szóalakokat kurziváltuk. A zárójelbe tett, fettel kiemelt számok a kódex lapszámjai. Az összehasonlításba bevontuk Érdy-kódex Márton-legendáját is (ÉrdyK. 5, 449–457), bár annak közvetlen forrása Petrus de Natalibus *Catalogus sanctorum* című legendagyűjteménye, de Petrus de Natalibus a *Legenda Aurea* Márton-legendáját vette át, csak rövidített rajta, és olykor kiegészítette (MADAS 2022: 759, 763). A több mint 130 jegyzet a magyar szöveget a latin forrásszöveg alapján értelmezi.

(343a) Itt kezdetik Szent Márton püspöknek ő életei

[A Márton név etimológiája]

Márton magyaráztatik bető szerént miként *halált*³ tartván, azaz hadat, bínnek ellene; avagy mártíromságot követő,⁴ mert vala mártír ő elméjében és akaratjában; avagy Márton magyaráztatik idő szerént olymely ördeget bosszontó, mert ő szentséges érdemének miatta ördeget bosszontotta és iregységre rémítette; [Is-tent] irgalmasságra [késztette];⁵ és ő testén uralkodott szentelen való esztevérségnek⁶ miatta.⁷

Itt immár kezdetik élete

Szent Márton támadott és származott Pannóniából, az Sabaria nevő városból, *ki mondatik Nagyszombatnak*,⁸ de élteték és nevedekék olasz országban⁹ az ő atyjával, *Tribunus nevő vitézzel*.¹⁰ És ez Szent Márton vitézkedék az Constantinus nevő és Julianus nevő császároknak alatta, demaga nem akaratjával, mert mind kisdedségétől fogván Istennek választott vala. És mikort vóna tizenkét esztendő, ő szüleinek akaratjok nélkül elfuta az szentegyházhoz, és kéré, hogy meghivelnéjék.¹¹ És legottan kietlenben¹² ment volna, [ha] az (343b) ő testének ő betegsége ellene nem állott volna. De mikor az császárok megtekéllették¹³ volna, hogy az *megvéhént vitézekért ifjak*¹⁴ vitézkednének, és ez Szent Márton mikoron volna tizenöt esztendei, és vitézkedni készerítetténéjék, ő csak egy szolgájával meg[elégédék],¹⁵ kinek Szent Márton gyakorta szolgálta, és sokszor saruját levonta, és megterölte és megtisztította.

³ *Martinus* azaz *Martem tenens*. Nem kizárt, hogy már a fordító által használt latin kéziratban szerepelt a *Mars* (hadisten, itt 'had' értelemben) mellett a rossz olvasatból származó *mors* szó is.

⁴ *Martinus* azaz *martyrum unus* 'egy a mártírok közül'.

⁵ Kimaradt: *provocavit Deum* 'késztette Istent'.

⁶ *per maceracionem* 'sanyargatással'

⁷ A fordító ezután kihagyott két mondatot: „Cui scilicet carni ratio sive animus dominari debet, ut dicit Dionysius in epistola ad Demophilum, sicut dominatur dominus servo aut pater filio [...] Eius vitam Severus cognomento Sulpicius discipulus s. Martini, quem Gennadius inter illustres viros connumerat scripsit” (LA 1998: 1133).

⁸ *Sabarie Pannoniorum oppido* — ÉrdyK. „Magyarországból, Sabariának városából” (453, 22–23). Lásd 1.4. Egy kiegészítés.

⁹ *intra Italiam*

¹⁰ *Cum patre suo tribuno militum* 'atyjával, aki katonai tribunus volt'. A fordító személynévnek véli a tisztséget.

¹¹ *catechumenum fieri se postulavit* 'kérelmezte, hogy katekumen (hitjelölt) lehessen'; 20. jegyzet: fél keresztyén — ÉrdyK. meghülette magát (453, 31).

¹² *heremum* 'remeteségbe' — ÉrdyK. pusztában (453, 34)

¹³ *decreviscent* 'elrendelték'

¹⁴ *veteranorum filii pro patribus* 'a veteránok helyett fiaik' — ÉrdyK. „de mikoron ő atyja volna elvéhedött vitéz, írák fel Márton vitézt az táblában tizenöt esztendő korában” (453, 35)

¹⁵ *contentus* 'megelégedve'

És néminemű téli időn Ambiana¹⁶ nevő városnak kapuján menvén, egy meztelen szegén eleiben jüve. És az szegén senkitül alamizsnát nem vett volna,¹⁷ és Szent Márton az szegént megérté, hogy őneki maradt és tartatott. Vevé ő törét,¹⁸ és ő palástját¹⁹ vele megosztá, és azki megmarada, magát befedezé. És az más éjjel látá Krisztust az palásttal, azmelyet az szegénnek adott vala, látá befedezni, és hallá ötet az előtte álló angyaloknak ígyen mondani: „Még Márton vagyon fél keresztyén,²⁰ és ez ruhával engemet befedezett.” Azért ez szentséges firfiú, ez Szent Márton kevélségben nem esvén, de csak Istennek ő jószágát esmeré. És miként mikort volt tizenennyolc esztendei, magát megkeresztelteté, és azután az ő *atyjáért*,²¹ jóllehet ez világnak ellene mondott volna, mégés két esztendeig vitézkedék.

Azon közben az pogánok az *olaszokra*²² kezdének törni, és az Ju- (344a) lianus császár az vitézeknek zsoldot kezde osztani. És az Szent Márton nem akara továbbá vitézkedni, és az zsoldot nem akará felvenni, hanem monda az császárnak: „Én vagyok Krisztusnak vitéze, nekem nem illik viaskodnom”. És megharaguvék az Julianus császár, monda, hogy nem az szerzetnek okáért, de az reá jövendő hadnak félelméért az vitézséget meghadnája. És Szent Márton félelem nélkül felelemondván: „Ha az én restségemnek és félelmemnek íratatik, és nem hitemnek, holnap az seregnek eleiben fegyver nélkül állok, és Istennek nevében, és szent keresztnek jegyével befedezvén, nem pajzzsal avagy sisakkal, az ellenségnek ő seregében bemegyek bátron.” És az császár hagyá,²³ hogy őrizzék, és az ellenségnek eleiben fegyver nélkül vettetnék. De az másod napon az ellenségek *levelet*²⁴ küldének, és magokat mindenestül az Julianus császárnak alája hajták. Azért nincsen kétség ebből, hogy ez Szent Mártonnak ő érdeméből lött ez ily gyézedelöm vér nélkül.

És annak utána elhagyván az vitézséget, mene az Szent Ilariusához, ki vala Viktaniensis²⁵ nevű városnak püspeke, és őtöle akolitá²⁶ szerezteték.²⁷ És készerítették ő álmában Úr Istentül, hogy míg pogánok lennének ő szülei, meglátogatná- (344b) ja [őket].

¹⁶ Amiens

¹⁷ *acepisset* 'kapott volna'

¹⁸ *ensis* 'kard'

¹⁹ *clamidem* 'köpenyét' — ÉrdyK. palást

²⁰ catechumenus 'fél keresztyén'; lásd a 11. jegyzetet: meghivelt

²¹ *Ad instantiam tribuni sui* 'tribunusa kedvéért'. Mivel a fordító azt gondolta, hogy Márton atyját hívják *Tribunus*-nak (lásd a 10. jegyzetet), felcseréli a két szót.

²² Már Galliában járunk: *irruentibus intra Gallias barbaris* 'amikor a barbárok betörték Galliába'. Amint Itália Olaszország a fordító számára, a rómaiak olaszok.

²³ *iubetur* 'parancsoltatik'

²⁴ *egationem* 'követséget'

²⁵ ad Picaviensem episcopum — Pictaviensis a püspök jelzője, a város Pictavium (Poitiers).

²⁶ A *Legenda aurea* szöveghagyományában akolitus és exorcista (két kisebb papi rend) egyaránt előfordul. — ÉrdyK. „akolitá szentelék” (454, 29).

²⁷ *ordinatus*, lásd ordo, szerzet(es)

Elmene és *monda* az Szent Márton őreája jevendé *ellenségeket*, kiket kellene szenvedni.²⁸ Mert az *havasban*²⁹ ha menne, történék az tolvajok köziben esni. Mikoron egyik *felhúzott volna ő feje felett egy szekercét, és az Szent Márton szenvedé az tolvaj kezének ő verését*,³⁰ és azután ő kezeit hátra megkötözik és adatek *egyebeknek*³¹ őriznie. És az tolvaj *felele*,³² hogyha félne avagy félt volna. És felele Szent Márton, hogy nem volt soha oly bátor,³³ mint akkoron, mert tudnája Istennek ő irgalmasságát jevendő késértetekben.³⁴ És kezde prédikálni az Szent Márton az tolvajnak, és azt keresztyén hitre fordítá. És *az tolvajt az Szent Márton jó útra hozá*,³⁵ és annak utána az tolvaj dicséretes életet hordozza.³⁶

És mikoron az Szent Márton elhaladta volna az *Mediolanus*³⁷ nevű várost, egy ördeg emberi személyben eleiben jöve, és megkérde, hova igyekeznék. Kinek felelé vala, hova őtet az Úristen hínája, oda igyekezik. És felele az ördög: „Valahova menendezs, az ördeg mindenkor ellenkedik.” És mikor az Szent Márton felelt volna neki, monda: „Úr énnekem segítségem, nem félek, mit tegyen nekem ember” (Zsolt. 117,6). És legottan az ördeg elmúlték. És ezenképpen az Szent Márton ő anyját **(345a)** megfordítá,³⁸ de az atyja úgyan tévelgésben marada. És mikoron az ariana nevű hűt³⁹ mind ez világot megferteztetnéje, és csak mindenes-tül fogván Szent Márton önmaga ellene állana, nyilván⁴⁰ veretteték és az várasból kivetteték. És megtére *Mediolanus* nevű várasban, és ott rakata egy monostort, demaga az *Arianusnak*⁴¹ ő tanítványitúl kivetteték. És az *Gamaria*⁴² nevű szigetben csak egy pappal mene, hol az ellebron nevű fűnek ő magvát egyebek között

²⁸ *adversa passurum se predixit* 'megjövendölte a rá váró bajokat'

²⁹ *inter Alpes* — a szövegben az Alpokat jelenti, a magyarországi latinságban viszont *alpis*, *-is* 'havas' (MKLSZ. 1988: 1/2).

³⁰ *unus securim in caput eius vibrasset, ictum ferientis dextere sustinuit alter* 'az egyik a feje fölött egy szekercét forgatott, a másik a lesújtó jobbkez ütését visszatartotta' — A fordítás két hiba miatt értelmetlen: 1. az alany nem Márton, hanem a másik (*alter*) rabló; 2. *sustineo* 'elvisel', 'visszatart', itt nem az első, hanem a második jelentéssel.

³¹ *uni eorum* 'egyiküknek'

³² *percunctanti vero latroni an timuisset, respontit* 'a kérdezősködő tolvajnak, hogy vajon fél-e, azt felelte'

³³ *securum*

³⁴ kísértésekben

³⁵ *Qui Martinum ad viam reducens* — Éppen fordítva, a tolvaj mutatja meg Szent Mártonnak a szüleihez vezető utat!

³⁶ *vitam duxit*

³⁷ *Mediolanum* Milánó

³⁸ *convertit* — Lásd még a 76. jegyzetet.

³⁹ *heresis ariana* — ÉrdyK. „nagy eretnekség keresztyén hit ellen” (454, 34–35).

⁴⁰ nyilvánosan

⁴¹ Ariusnak

⁴² *Gallinaria*

*tisztelvény*⁴³ eszi vala, és megérzé közel való halálát, de ő veszedelmét és sérelmét eltávoztatá ő imádságnak jószágával.

És annak utána meghallá az Szent Márton, hogy az Ilarius nevű püspök, az számkivetéséről ki tért volna, eleibe mene, és az Pictarom⁴⁴ nevű városhoz közel monostort szerze, *hol megholt vala egy ember*.⁴⁵ Az monostortúl egy kevésé eltávozóék, [és visszatérven]⁴⁶ lelé ötet meghalván úgyan kereszteleten. Melyet ő cel-lájában bevin, és az halottnak ő testén magát elterjesztvén, és ötet ön imádságával feltámasztá. És azon ember szokta vala mondani, hogy mikort megholt volna, és setétségnék helyére választatott volna, annak utána hozatott volna két angyaltúl az Igaz Bíró eleiben, és mondaték, hogy ez volna, kiért az Szent Márton imádna. És parancsoltaték, hogy meg **(345b)** vitettetnéjék, és Szent Mártonnak elevenen adatnéjék. És annak *abbanust*,⁴⁷ ki megakasztotta vala magát, megeleveníté.

És annak utána, mikort az Turonica⁴⁸ nevű város püspök nélkül volna, és ő akaratjának ellene püspökké tennéjék, és az püspökek közül egy,⁴⁹ kik odagyülte-nek vala, Szent Mártonnak ellene áll vala azért, hogy vala ő eltezetiben szernyű, és orcájában és személyében utálatos. Ki püspökek közöl jelesül vala egy, kinek neve vala Defensor. De mikor ott nem volna egy olvasó, és hogy ki olvasna, bevé egyik az zsoltárt, azaz zsoltár kenyvét,⁵⁰ és első psalmot, melyet lele, elolvasá, holott vala ez vers: „Küsded gyermekeknek és csöcsszopóknak szájából tökélléd⁵¹ meg Isten te dicséretedet, hogy töre⁵² ellenségedet és defensor[t]”⁵³ (Zsolt. 8,3), és azonképpen az Defensor nevű püspök mindenektúl megutáltaték.

És ezenképpen az Szent Márton nem szemvedhetnéje az népnek sokságát, az városnak kívül két mélfölden szerze⁵⁴ egy monostort, holott nyolcvan tanítvá-nyival éle nagy szenvedetességgel,⁵⁵ mert ott senki bort nem esmert, hanem kit

⁴³ hellebori gramen venenatum — *venenatum* 'mérgező' helyett *veneratum*-ot olvasott a fordító — *Helleborus* 'hunyor'.

⁴⁴ Lásd a 25. jegyzetet: *Pictavium*.

⁴⁵ A mellékmondat ebben a szövegösszefüggésben értelmetlen. Lat. *Ubi cum quendam adhuc cathecumenum haberet*, 'ahol volt akkor egy hittanuló fiú'.

⁴⁶ *discedens et rediens*

⁴⁷ „És annak” anticipáció, lásd a következő mondat eleje; *abbanust* — talán a latin *Alium insuper* (lásd ÉrdyK. „Másodot esmeg” [455/6]) rövidítve volt, és a fordító névnek nézte.

⁴⁸ Tours

⁴⁹ *quidam* 'egyesek' — Az állítmány többes számban van.

⁵⁰ *Sed cum lector tunc deesset quidam accepto psalterio* — Sem a *lector*, sem a *psalterium* esetében nem érezte a fordító egyértelműnek a magyar terminust.

⁵¹ *perfecisti* 'teljesítetted be'

⁵² *ut destruas* 'törd le'

⁵³ A Vulgátában *ultor* 'bosszúálló' áll ezen a helyen. Az egyházatyáknál, így Szent Ágostonnál is *defensor*, azaz az ellenség védelmezője. A fordító lefordíthatatlanul hagyta a *defensor* szót, hogy a név viselőjére lehessen érteni.

⁵⁴ *constituit* 'épített'

⁵⁵ *abstinentia* 'önmegtartóztatással'

betegség készerített, ott az lágyabb öltezet bűn vala. És azok közől sok városok püspekeket választnak vala.

És némikor egy halott mártírnak nevével tiszteltetik vala, és Szent Mártonnak [az ő] életéről és érdeméről sohol semmi nem **(346a)** leletik vala, egy néminemő napon álla az *koporsónak felire*,⁵⁶ és imádá Istent, hogy megjelenéje, hogy minemű érdeme volna az halottnak. És Szent Márton fordula balkéz felé, és láta egy sötétséges árnyékot állani, kinek parancsola Szent Márton, és az fekete árnyék mondá magát lenni tolvajnak, és bíneiért agyonveretett volna. És legottan Szent Márton az oltárt eltöreté.

És olvastatik az Szent Severusnak és Szent Gálnak ő életében,⁵⁷ kik voltak az Szent Mártonnak ő tanítványi, holott sokak vannak *beteljesülvén*⁵⁸ Szent Mártonról, kiket Severus az Szent Márton életiben⁵⁹ elhagyott volt. Mert Szent Márton egy üdőben néminemű szükségéért menne az Valentinianus nevű császárhoz, de az császár tudá, hogy Szent Márton akarna tőle [olyat] kérni, melyet ő nem akarna adni, és az császár az ő palotájának ajtaját mind betéteté. Ez Szent Márton *egyszer illenté* (?), és *ottan elmene*,⁶⁰ őmagát bevoná szűr ruhában,⁶¹ és hamuval meghinté magát, és egy eszten napig⁶² étlen, itlan szenvedé. Annak utána az angyal intésének miatta jöve az palotához, és senki őellene nem állván, mind az császárig bemene. Kit láta az császár, hogy eleiben jöne, megharaguvék, hogy ő hozjá bocsáták volna, és ellene nem akara felkelni mindaddig, míg **(346b)** az királyi széket tűz befedeznéje, és az császárnak az alfelét tűz meggyojtanája. *Tahát az Szent Márton monda azt gyéztetett lenni [istenij] hatalmmal*.⁶³ És az császár ötet megölelé, és őneki, minek előtte kérnéje az Szent Márton, mindeneket engede, de az Szent Márton nem vevé.⁶⁴

És ugyanott az Szent Severusnak ő legendájában olvastatik, miképpen az harmad halottat feltámasztotta. Mikort egy ifjú megholt volna, és ifjúnak az anyja Szent Mártont nagy siralmas kennyhullatással kérnéje az ő fiának feltámadásáért, és az Szent Márton az mezőnek kezepette, holott vala pogánoknak számlálhatatlan soksága, térdre esék és imáda, és az gyermek mindenek látván felkele. És az látván mind az sok pogánok szent hitre fordulának.

⁵⁶ *super sepulcrum* 'a sír fölé'

⁵⁷ *in Dialogo* — Sulpicius Severus, Dialogi III.

⁵⁸ *suppleta sunt* 'kiegészítve'

⁵⁹ *in eius Vita* — Sulpicius Severus, Vita s. Martini.

⁶⁰ *semel et iterum passus repulsam* 'egyszer, s még egyszer elutasítást szenvedett'

⁶¹ *cilicio*

⁶² *per unam hebdomadam*

⁶³ *Tunc sancto iratus assurgens virtutem divinam se sensisse confessus est.* 'Akkor haragudván a szentre felugrott, és bevallotta, hogy isteni késztetést érzett.' A császár a latin mondat alánya.

⁶⁴ *non accepit* 'nem fogadta el'

És az Szent Mártonnak engedének mind érzékenység nélkül valók es, nemcsak élendék, és oktalan állatok,⁶⁵ és érzékenység nélkül valók, miként tűz. Mert ő egy szentegyházban tüzet tevén, és ház vala az szentegyházhoz [közel], és az *szén* (!) fűván az házra kezdé *szél* (!) mennie,⁶⁶ és az Szent Márton felhága az háznak héjára, és eleiben állá az reája jövendő lángnak. És legottan az láng az szélnek ellene meg kezdé térni, úgyhogy láttatik vala ő közettük néminemű viadal, >és legottan (347a) az szén⁶⁷ megszűnék és megaluvék<.⁶⁸ Esmég az Szent Severusnak ő legendájában olvastatik, hogy egy hajó elkezdene sillyedni, és az hajós kezdé iveltetni, és monda: „Mártonnak istene, szabadoh meg minket!” És legottan nagy vesztség és békesség lón.

Ezenképpen *nemcsak*⁶⁹ élendő állatok es engedtenek öneki, >miként fa<.⁷⁰ Mert egy néminemű helyen *elomlott* volna egy régi *szentegyház*,⁷¹ és az pogánoktúl szenteltetéek volna ördegnek egy fenyőfa, és az Szent Márton akarja vala levágni, és az népek ellene állának, és nem hannáják levágni. Az népek közül monda egyik: „Ha az te istenedben bizodalma vagyon, tahát ím levágjuk, és essék reád. Hogyha veled vagyon Isten, miként mondod, tahát te megmen[ekülsz] túle”. És hagyá levágniok, és az *mely feléje esnéjék*,⁷² ötöt megköték. És hogy reá kezdett volna esni, szent keresztnek jegyét reája veté, és az fa másfelé tére, és az népek, kik valának bátorb⁷³ helyen, megnyomá őket az fa. Mely csoda látván az szent hitre fordulának.

És öneki sokszor engedtenek az oktalan állatok es, miként olvastatik az Szent Severusnak kenyvében,⁷⁴ hogy mikort látta volna Szent Márton, hogy az ebek üznének egy nyulat, és parancsola az ebeknek, hogy ne üznék, és legottan megállának, úgy hogyha mint megketeztek volna ő láboknak nyomásában.⁷⁵ És olvastatik, hogy egy kégyó úsz- (347b) na egy folyó vizén, és Szent Márton monda az kégyónak: „Istennek nevében parancsolok neked, térj meg!” És legottan az Szent Mártonnak beszédére megtekeredék, és az más partra mene. És fohászokodék

⁶⁵ *insensibilia* 'érzékenység nélkül valók' (érzékenek nélküli, élettelen dolgok); *vegetabilia* 'élendő állatok' (növények); *irrationabilia* 'oktalan állatok' (állatok)

⁶⁶ In domo proxima et adherente agente vento flamma ferebatur. — A *szél* és a tűz jelentésű *szén* szavak fel vannak cserélve.

⁶⁷ *szén* tűz értelemben

⁶⁸ A hegyes zárójelbe tett mellékmondat nem szerepel a latin kritikai kiadásban.

⁶⁹ Értelemzavaró szó.

⁷⁰ A fordító értelmező betoldása.

⁷¹ *diruisset [...] templum* 'lerombolt egy pogány templomot' — *templum* 'pogány szentély', *ecclesia* 'keresztény egyház, templom'

⁷² és amerre esnék

⁷³ biztonságosabb

⁷⁴ in predicto Dialogo

⁷⁵ *quasi vinciti in suis vestigiis fixi manserunt* 'mintha a lányomukhoz lettek volna kötözve, mozdulatlanok maradtak'

Szent Márton, monda az kégyónak: „Az kégyók engemet hallgatnak, de emberek nem hallgatnak.” És egyszer az Szent Mártonnak ő tanítványára ugatna egy eb, és az tanítvány megtérvén⁷⁶ és monda: „Mártonnak nevében parancsolok, ne marj meg.” És legottan az eb megállta, úgy, hogyha az ő nyelvét kimetették volna.

És ez Szent Márton vala nagy alázatosságú, mert egy poklost, ki vala mindeknek utálatos, Párizsban lele elől, és megcsókolá és megáldá, és legottan megtisztula. És ő lakozik vala *titok helyeken*,⁷⁷ és senki az szentegyházban ő püspeki székiben ülni nem látta őtet, de mindenkor egy paraszt székében.⁷⁸

És az Szent Márton vala nagy méltóságos, mert egyenlének hívatatték az apostolokkal, és az vala az Szentléleknek malasztjáért, ki őreá szállott vala tűznek képében, miképpen az apastalokra. És azért őtet az apostolok gyakorta látogatták, miképpen társukat. Mert olvastatik az Szent Severusnak ő kenyvében, hogy egy időben, mikor Szent Márton ő maga ülne az cellában, és Szent Severus és Szent Gál, az ő tanítványi az ajtónak kivüle várnáják, és hertelen csodálatos félelemmel kernyikeztetének, és hal- **(348a)** lának többeket egy[mással] beszélteni az kamarában. És kiről továbbá az Szent Mártont megkérdeék, és Szent Márton felele: „Megmondom tinektek, de kérlek, hogy senkinek meg ne mondjátok. Szent Anos⁷⁹ és Szent Tekla és Mária jötteken vala hozzám, nemcsak ez napon, de gyakorta őtülök látogattattam, és Szent Pétertől és Szent Páltól.”

És ez Szent Márton vala nagy igazságos, hogy mikor ez Szent Márton az Maximus császártól hívatatott volna, és Szent Mártonnak mindennél előbb hozattott volna innia, és mindenek várják vala, hogy utána adnája [a boroskupát]⁸⁰ az császárnak, és nem adá, hanem adá az papnak, alejtá, hogy senki ő utána nem volna méltósb, mint az pap, ki innéjék ő utána, és méltatlannak ítéle az királt és az királnak rokonit.

És ez Szent Márton vala nagy békességes, hogy gyakorta az deákóktól⁸¹ megbántatik vala, de azért őket szerelméből el nem távoztatja vala. És soha őtet haragudta senki nem látta, és senki őtet mevette nem látta, és soha ő szüvében egyéb, hanem csak kegyelmesség, soha ő szájában egyéb, csak Krisztus, csak békesség, csak irgalmasság vala.

⁷⁶ megfordulván — Három mondattal korábban a kígyóval kapcsolatban is 'fordulj meg'. Lásd KOROMPAY 2018, lásd még a 38. jegyzetet.

⁷⁷ *in sacrario* helyett *in secretario* volt a hibás olvasat — *in sacrario residens nunquam cathedra usus est...* „Amikor a szentélyben volt, sohasem használta a püspöki széket, templomban különben sem látta soha senki leülni. Ha egyáltalán, akkor egy kis háromlábú nevezett falusi székre ült” (LA 1990: 272). Két mondatot öszevont a fordító, ettől a szöveg kissé zavaros lett.

⁷⁸ *in sellula rustica, quam tripodes vocant* — A háromlábú elnevezést elhagyta a fordító.

⁷⁹ Ágnes

⁸⁰ poculum

⁸¹ clericis

És olvastatik az Szent Severusnak ő kenyvében, hogy egy hosszú palástba⁸² egy szárnak hátán menne, és eleiben jüvének legottan lóháton az vitézek. És az vitézeknek **(348b)** ő lovok megijedvén, és mind az feldre hányják az vitézeket, és az Szent Mártont megfogják, és nyakon igen verék. És az Szent Márton csak hátát hajtja vala, de azok annál inkább haragusznak vala, azért, hogy alítják vala, hogy az ő éktelen vereségét ingyen nem érzeneje. És az vitézeknek ő lovok oly igen veszteg állnak vala, hogy ha mind az feldhez szegeztetenek volna, és semminemű ostorozással el nem indulhatnak vala mindaddég, míg az Szent Mártonhoz térének, és az ő bíneket, melyet tudatlan az Szent Márton ellen tettenek vala, meggyónnák. És ez Szent Márton nekik bocsánatot ada,⁸³ és ez lovak az ő járá-sokban elmenének.

És ez Szent Márton vala ő imádságában igen szentelen, mert soha egy óra sem múlt, hogy ő imádságában avagy *lecke olvasásba*⁸⁴ nem foglalta volna magát.⁸⁵

És ez Szent Márton vala önbenne igen kemény, miként mondja az Szent Severus, hogy mikoron egy időben ment volna az ő tartományában, és az papok őneki vettenek vala⁸⁶ szalmában igen nagy ágyat, és azt Szent Márton megutálván, hogy egyébkor nem szokta volna az lágságot, az földre csak egy szűr szoknyában lefeküvék.⁸⁷ És az népek haragra szereztetének, és az szalmát *ötüle elhányák*,⁸⁸ és Szent Márton tiszta feldön le- **(349a)** feküvék. Az *palást*,⁸⁹ kin az Szent Márton fekszik vala, tűz miatt meggerjede, és Szent Márton felserkene, és ki akara menni, de nem meheti, és a tűztől megtartaték, hogy az ő ruhája mind égni kezd. És az Szent Márton az ő szokott imádságára tére, és szent keresztnek jegyével megker-nyíkezék,⁹⁰ és az tűznek ő kezepette sérelem nélkül megmarada, és az lángat érzé, miként harmatot. És az barátok⁹¹ odafutának, és az Szent Mártont, kit alítanak vala tűznek miatta megemésztetett lenni, az lángnak közüle sérelem nélkül kihozák.

⁸² *in veste hispida, nigro et pendulo pallio* 'durva gúnyában, lígő-lógó fekete köpönyegben'

⁸³ *licentiam dedit*

⁸⁴ *lectioni incumbet* — A *lectio* a fordító számára a szentleckét, illetve annak olvasását jelenti. Lásd KOROMPAY 2009.

⁸⁵ Itt a fordító kihagyott egy hasonlatot, melyet fölöslegesnek érzett, vagy nem egészen értett: „mint a kovácsok, akik kalapálás közben gyakran ütnek az üllőre, hogy egy kicsit könnyítsenek a munkájukon, ő is, bármit tett, közben folyton imádkozott” (LA 1990: 273).

⁸⁶ *preparassent*

⁸⁷ *nuda humo uno tantum cilicio superiecto cubare consueverat* 'a puszta földre terített daróc-köpenyén szokott feküdni'

⁸⁸ *Permotus iniuria surgens stramentum omne proiecit*. — Márton hánytja el a szalmát méltatlankodva, nem a megsértődött vendéglátók.

⁸⁹ *tota illa palea* — A félredobált szalma gyulladt meg, nem az itt palástnak, korábban szűr-szoknyának nevezett darócköpeny.

⁹⁰ *crucis emittens signaculum* 'keresztet vetve'

⁹¹ *monachi* — A fordító nem tesz különbséget a monasztikus rendek szerzetesei (*monachi*) és a koldulórendek barátai (*fratres*) között.

És ez Szent Márton vala igen bánatos⁹² azokkal, az kik vétkeznek vala bínnek miatta, mert egy időben az ördeg Szent Mártont megfegyelméznéje⁹³ mondván: „Mire, hogy te azokat, kik egyszer vannak kárhozatnak után, penitenciára hozod?” És felele Szent Márton mondván: „Ó te gyarlóságos, ha te megszűnnél az embereknek készerítésektől, és az te téteményedet meggyónád, es én Ūristenben bízván Krisztusnak ő irgalmasságát ígérném.

És ez Szent Márton vala igen nagy kegyelmes szegényekhez. És olvastatik, hogy Szent Márton egy innepnap menne az szentegyházhoz, és egy szegén, ki vala mezejtelen, követi vala őtet, és Szent Márton egy *titok helyen*⁹⁴ ő szoknyáját⁹⁵ neki adá, és legottan *leülteté*.⁹⁶ És mikor az esperestől⁹⁷ intetnéjék, hogy menne az misének szolgálatjára, és Szent (349b) Márton felele őrála,⁹⁸ hogy nem mehetne, míg nem az szegénnek ruhát venne. És az esperest nem érté, mert kívül rajta a kápa vala igyenes, és belől nem látja vala, hogy volna mezítelen, és az szegénnyel nem gondola. És Szent Márton egyebet nem szóla, hanem monda, az szegén ruha nélkül ne lenne. És az esperest készerítették az vásárra mennie, és ott vén egy szakadozott és rövid szoknyát,⁹⁹ és Szent Mártonnak lába előtt leveté. Melyet Szent Márton *titok helyen*¹⁰⁰ reája vevé, melynek az ujjá ér vala csak kenyükig, és az hossza csak térdig. Ezképpen, hogy az misét szolgálnája, mint egy tüzes glóbis¹⁰¹ az ő feje felett jelenék, és ugyanottan sokaktól láttaték. És miképpen ez Beleth Jánus¹⁰² nevű mester monda, hogy mikor az misén az ő kezét, miként szokás, Istenhez felemelnie, és az manikának¹⁰³ ő ujjá az karjáról lecsúsza, mert az ő keze nem vala igen temérdek és igen húsos, és az megmondott kűs szoknyának ujjá nem ér vala az kenyekénél tovább, és az ő karjai úgyan mezítelen maradának, és legottan nagy csodálatos képpen az angyaloktól hozattanak aranyas nyakbavetők¹⁰⁴ és gyengyesek, és az ő karjait befedezék.

És egy üdőben láta egy megnyírett juhót, és monda: „Ez az evangéliomnak ő parancsolatját betöltötte, mert vót két szoknyája, és bővelkedett egyikkel, és adta annak, az kinek (350a) nem volt. És ezenképpen nekünk es kell tennünk.”

⁹² *multe compassionis* 'nagyon együttérző'

⁹³ *reprehenderit*

⁹⁴ *in secretarium* 'sekrestyébe'

⁹⁵ *tunicam suam*

⁹⁶ *abscedere iussit* 'elküldte' — *Abscedere* helyett *assidere* lehetett a rossz olvasat.

⁹⁷ *archidiaconus* — ÉrdyK. *esperest*

⁹⁸ *tudniillik saját magáról*

⁹⁹ *tunicam vilem et curtam* — ÉrdyK. „egy kis kurta ruhát” (456, 6–7).

¹⁰⁰ *secreto*

¹⁰¹ *globus igneus* 'tűzgömb'

¹⁰² Iohannes Beleth a teológia magisztere a párizsi egyetemen a 12. században.

¹⁰³ *manica* 'ruhaujj'

¹⁰⁴ *torques aurei et gemmati* — ÉrdyK. „aranyas, gyengyes ötözettel” (456, 12).

És ez Szent Márton vala nagy hatalmas ördöget elűzni és eltávoztatni, mert gyakorta az ördögeket emberekből kiűzte. Mert olvastatik az megmondott Szent Severusnak ő kenyvében, hogy egy tehén futtatnéjék az ördégtül, és mindenütt nagyon kietlenkednéjék¹⁰⁵ és sokakat által eklelne, és Szent Márton felé és ő társági felé nagy haraggal futa, és az Szent Márton kezét felemelé, és parancsola neki, hogy megállana. És az tehén indulatlan¹⁰⁶ megállá, és láta Szent Márton az ő hátán ülnie egy ördeget, melyet Szent Márton megfegyvén és monda: „Távozzjál el az baromról, és szűnjél meg az ártatlan lelkest futtatnod!” És legottan eltávozék. És az tehén leesék az Szent Mártonnak ő lába előtt, és Szent Mártonnak parancsolatjára nagy szilídséggel mene az csorda köziben.

És ez Szent Márton vala ötet szeretékhez igen jó.¹⁰⁷ És egy napon az ördeg neki jelenék egy [bíborba] öltezett királ képpen, kinek fejében vala korona, és lábaiban aranyas nadrág,¹⁰⁸ és víg orcával. Hogy mikoron mindketten nagy ideig veszteglettek volna, *felele*¹⁰⁹ az ördög és monda: „Esmerj meg engemet Márton, kit tisztelsz, én vagyok Krisztus, ki szállandó vagyok az földre, és annak előtte meg akartam neked jelennem.” És **(350b)** Szent Márton mégés nagyon csodálkodván hallgatna. Esmég *felele*¹¹⁰ az ördeg mondván: „Márton, mire kételkedel, hinnél énnekem, mert én vagyok Krisztus.” És az Szent Márton Szentlélektül megtanultaték, és megesmeré, és monda: „Úr Jézus Krisztus nem mondotta júni bárson ruhában öltetzvén és felöl koronában, én Krisztust jöni egyéb személyben nem hiszem, hanem hogy megkénzatott, és az öt mély sebeit elévé vetvén.” És ez szózatra az ördeg elmülék, és mind az cellát nagy bözzel betölté, melyet az barátoknak es megjelente.¹¹¹

És azonkezbe látogatá az ő tartományát, kinek vala neve *Descensen*,¹¹² hogy háborúságot leszállítaná. És menvén láta az vízben madarokat, kiknek nevek ká-rakatoná,¹¹³ ellenkedéket az halaknak, és *minden*¹¹⁴ halakat megfogyván. És monda: „Az erdögi mű, ellenkednek oktanoknak, és tudatlanokat megfognak, és

¹⁰⁵ Helyesen: *kegyetlenkednéjék*, lat. *seviret* 'örjöngött'.

¹⁰⁶ immobili permanente

¹⁰⁷ A fordító ezt a bekezdést átalakította, az antik istenekre való hivatkozást elhagyta. „Nagy érzéke volt az ördögök felismeréséhez. Annyira szembetűnőek voltak számára, hogy bármilyen formában jelentek is meg, világosan felismerte őket. Időnként Jupiter alakjában mutatkoztak meg előtte, leggyakrabban Mercurként, máskor mint Venus vagy Minerva, de ő mindegyiket saját nevével nevezve dorgálta meg” (LA 1990: 274).

¹⁰⁸ in forma regis purpura et diademate et aureis caligis ornatus

¹⁰⁹ inquit

¹¹⁰ ait

¹¹¹ A mondat első felét (*Martinus igitur obitum suum longe ante prescivit*) a fordító elhagyta, a második felét pedig az előző mondathoz kapcsolta.

¹¹² Condatensem dyocesim

¹¹³ mergos

¹¹⁴ quosque

megfogtakat megmarnak.”¹¹⁵ És Szent Márton parancsola nekik, hogy elhannáják az vízszint, és mennének pusztá kietlenekben. És legottan elmenének hegyekre és erdőkre.

És azon püspekségnek tartományában valamennyet lakozék, és ő testének erejében meg kezdde fogyni, és az ő tanítványinak jelenté magát meghalni. Tahát mind sírván mondanak: „Mire, mi szerelmes atyánk, el- **(351a)** hadsz, avagy münket elpusztulni hadsz, mert az ragadozó farkasok elpusztítják az te csordáidat?” És az Szent Márton az ő siralmokra ő es siralomra réműle, és sírva imáda: „Uram Isten, ha az te népednek szükséges vagyok, meg nem vonszom¹¹⁶ az én munkáimat, de legyen az te szent akaragod.” És ezenképpen valamíg hidegségnek fogásátúl [tartatnék],¹¹⁷ és az ő tanítványitúl kéretik vala, hogy az ő ágyában, hol az szűr ruhában¹¹⁸ fekszik vala, valami szalmát vetnének. És ő felele: „Nem, fiaim, keresztyénnek csak szűr ruhában kell meghalnia. Én ha egyéb példát tinektek hannék, én magam bűnhédném.” De ő szemeit és kezeit mennyországba felemelte, és az ő meggyézhetelen lelkét az imádságtúl meg nem szenteti vala. És hogy mindenkor arcél fel¹¹⁹ fekszik vala, és az papoktúl kértetik vala, hogy az ő oldalára fekennéjék, és monda „Jó atyámfiai, hagyjatok engemet jonkább nézmem mennyországra, hogynem feldre, hogy az én lelkem Istenhez egyesültessek.” És ezek mondván, láta ördegeket ott jelen lenni, és *felele*:¹²⁰ „Mit állasz itt te, vérben telhetetlen bestia? Semmit énbennem nem lelesz, Ábrahámnak ő öle vészen engemet.” És ez beszédben és Isten születésének utána négyszáz és negyvenhat esztendőbe¹²¹ lelkét **(351b)** Úristennek megadá, és élésének esztendeje nyolcvanegy esztendő. És az ő orcája, miként megdicsőült fénlék. És ugyanottan angyaloknak kari hallaték sokaktúl énekelni.

És az ő halálára gyűlének mind az piktániabeliek és Turonika városbeliek, és ott nagy vetekedés lón, mert mondanak vala az piktaniabeliek: „Mienk ez barát.”¹²² És Turoniából valók mondanak vala: „Minekünk adatott Istentül ez nemes áldozat.” És éfélkort az piktániabeliek mind elaluvának, és ezképpen az turoniabeliek az ablakról kivevék, és hajóban vevék, és nagy eremmel Turonikában vivék. És Szent Severus, ki vala koloniani¹²³ püspek, mikort egy vasárnap napon veternyének

¹¹⁵ devorant

¹¹⁶ recuso

¹¹⁷ molestia febrium teneretur 'láz gyötörte'

¹¹⁸ *in cilicio* — ÉrdyK. „ciliciom ruhában” (456, 28).

¹¹⁹ supinus

¹²⁰ dicens

¹²¹ *sub Archadio et Honorio qui ceperunt circa annum Domini CCCXCVIII* — Valójában 395-ben kezdtek uralkodni, Márton 397-ben halt meg, 316/317-ben született.

¹²² monachus

¹²³ Coloniensis 'kölni'

utána ő szokása szerént kerölnéje az cinteremet,¹²⁴ és azon órában, melyben Szent Márton kimúlék, halla angyalokat énekelni az égben. És odahíván egy fél papját,¹²⁵ és kérdé, ha valamit hallana. És Szent Severus imáda őerte, és halla némi-nemű szózatot az égben. És monda Szent Severus: „Az uram, Szent Márton, azki kimúlt ez világból, és mast az angyalok ötet viszik mennyországban. De es az ördegek ott voltak, kik ötet meg akarták volna tartani, és semmit evéket ő-**(352a)** benne nem leltének, nagy szégyenülvén elfutának.” És az megmondott fél pap ez beszédekét és ez órát megjegyzé, és Szent Mártont az időben elmúlni esmeré.

És az Szent Severus nevő barát,¹²⁶ ki az ő életét megírta, hogy az veternyének utána, mikort elszunnyadott volna, miként önmaga bizonságot teszen róla, Szent Márton fejér ruhában öltezvén, és ő orcája tettetik vala, miként tűz, neki jelenék, és ez kenyüvet, melyet az Szent Severos írt vala az ő életéről, ő jobb kezében tartván, és ő megáldásának utána látnája étet mennyországban menni. És hogy ővele kévána felmenni, azonba felserkene. És annak utána kevetek jövének, és az éjjel hallá Szent Mártont kimúlt lenni.

És azon nap Szent Ambrus, ki vala Mediolan nevű városnak ő pispeke, misét szolgál vala, és az oltáron¹²⁷ az epistola között és prófécia között elszunnyada, és ötet senki fel nem meri vala kelteni. És az fél pap¹²⁸ ő áldomása nélkül nem meri vala az epistolát elmondani. És két óra, avagy három elmúlt volna, avagy elmúlván, ötet felkölték és mondanak: „Immár az misének ideje elmúlt, és az nép fáradva vár téged, parancsolj, hogy az fél pap mondja el az epistolát.” És felele Szent **(352b)** Ambrus püspök mondván: „Ne akarjatok megháborodnotok, mert mi atyánkfia, az Márton kimúlt ez világból. Úristennek és az halottnak misét szolgálék, de az utolsó orációt, hogy miért felköltétek, meg nem végezhetem.” És azok az órát és napját megjegyzék, és lelék Szent Mártont kimúlt lenni Úristenhez.¹²⁹ És az Szent Mártonnak ő kápáját, miként mondja *bölcs*nevű János mester, szokták az franciai királyok hadban viselni.¹³⁰

És az ő halálának utána hatvannégy esztendeig, mikor Perpetuus az ő nevébe való szentegyházat megeregbitette volna, és öbeléje Szent Mártonnak ő szent testét akarnája bele hoznia, és egyszer, és kétszer, és harmadszor *szerkezének*¹³¹ bejtekhez és vigyázásokhoz, de az ő koporsóját ingyen csak meg sem indojthaták,

¹²⁴ loca sancta

¹²⁵ archidiaconum, vö. 349b 'esperest'

¹²⁶ monachus

¹²⁷ celebrans super altare — A misét az oltáron celebrálja, nem ott alszik el.

¹²⁸ subdiaconus

¹²⁹ Acc. cum inf. ügyetlenül forítva.

¹³⁰ Beleth, lásd a 102. jegyzetet. Itt kimaradt: *Unde ipsius cape custodes capellani dicebantur.* 'Ezért nevezték a kápa őreit káplánoknak.'

¹³¹ insistentes

és akarnáják immár elhagyni, egy igen szép vén ember nekik jelenék, és monda: „Mindaddég késtek-e,¹³² nem lágyjátok-e Szent Mártont, hogy titeket segít, ha alája vetitek tü kezeteket?” És ővelek kezét alája veté, és nagy hamarsággal fel-emelék, és az helyre, azhol mast tiszteltetik, helyhezttették. És annak utána az vén ember soha többé nem jelenék.

És mondatik, hogy az üdőben valának két társ, kinek egyik vala **(353a)** vak, és az másik béna, hogy az keze-lába mind egyben ragadtak vala. És az vak viseli vala¹³³ ötet, és az béna utat mutat vala neki. És ezképpen kúdulván sok pénzt lelnek vala. És hallják vala, hogy az Szent Mártonnak testénél nagy sok betegek vigasznak vala meg, és hogy az szentegyháztúl az Szent Mártonnak ő szent testét nagy processzióval viszik vala. És az szegények féltnie kezdének, és az háztúl, azmelnél laknak vala, ne vitetnéjék, és ők netalántál megvigaszának, mert nem akarnak vala egészséget követni, hogy el ne veszne az ő keresetik. Azért az szegények az utcából el az más utcában futának, melyiken nem alítják vala, hogy az Szent Mártonnak ő teste vitetnéjék. És hogy elfutának, az Szent Mártonnak ő teste eleiben akarajtjok nélkül kerülének, és hogy Isten sok jószágot ad kételeneknek avagy nem akaróknak, mindketten ő akarajtjoknak ellene legottan megvigaszának, jóllehet ők azról igen bánkódának.

És az Szent Ambrus az Szent Mártonról úgy mond: „Szent Márton az tével-gésnek ő templomát elteré, és az kegyességnek ő zászlóját felemelé, és halottakat támaszta, és ördegnek miatta megfogott testekből ördegeket kiüze, és külemb, **(353b)** külemb halálra való betegségeket idvességnek orvosságával megvigaszta. Mely Szent Márton oly tekéletesnek leleték, hogy Krisztust fedezte volna az szegénnek képében, és az ruhában, melyet az szegénnek adott vala, ez világnak urát benne esmeré. Ó bódog bőség, melyet istenség mívelkedik! Ó az palástnak ő dicséséges osztása, ki királt és vitézt fedeze! Ó alejtatlan ajándok, mely érdemle istenséget ruházni! Méltán, Uram Jézus, ez te szent *confessorodnak* adad az jutalmat,¹³⁴ méltólj¹³⁵ az ötet üldezőknék ő *keserúséges mártíromságokat*¹³⁶ és kénjokat nem félté. Mi leszen az egész testnek ő áldozatjáért jevendő, ki az ruhának küsded voltáért érdemlé Úristen[t] ruházni és látni? És ezképpen öneki kenyergéknek adott orvosságot, [hogy] némelyeket kenyergésében, *hogy*¹³⁷ némelyeket látásokban megvigasztott,” >melyet méltoltasson nekünk Atya, Fiú és Szentlélek. Ámen.<

¹³² *Usquequo tardatis?* 'Meddig késtek?'

¹³³ ferebat

¹³⁴ A *confessionis* helyett *confessoris*-t olvas. Helyesen: „Méltán adad jutalmul neki, Uram, hogy megvallottad előtte magadat”.

¹³⁵ *digne* 'méltán'

¹³⁶ *amore martirii* 'a vértanúság vágya' helyett *amari martirii* (tormenta) lehetett a rossz olvasat. Helyesen: A vértanúság vágya miatt méltán nem félt a hóhér kínjaitól.

¹³⁷ A *hogy* rossz helyen van.

Irodalom

- ÉrdyK. = *Érdy-kódex*. Közzéteszi VOLF GYÖRGY. Nyelvméltár 4–5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1876. A kódex elektronikus kiadása folyamatban: <http://sermones.elte.hu/erdy/>
- ÉrsK. = *Érsekújvári kódex, 1529–1531*. HAADER LEA szerk. Régi Magyar Kódexek 32. Budapest, Tinta Könyvkiadó–MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály–MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport, 2012. DVD melléklettel.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- HORVÁTH CYRILL 1911. *Középkori legendáink és a Legenda Aurea*. Budapest, Kazal Nyomda.
- KOROMPAY KLÁRA 2009. *Ír és olvas*. Két ige jelentéstörténetéből. In: FÓRIZS GERGELY szerk., *Aranyozás. Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*. Budapest, rec. iti. 9–17. <http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/aranyozas-1/02KorompayK.pdf>. (2023. március 25.)
- KOROMPAY KLÁRA 2018. A Jónás könyve a Károli-bibliában: szókészleteti és jelentés-tani vizsgálatok a *megtér* ige körül. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk., *A Károli-biblia nyelve*. Nyelvelmélet és dialektológia 4. Budapest–Piliscsaba, PPKE. 148–163.
- KOROMPAY KLÁRA 2019. Ómagyar szövegek — mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltaórkönyve kapcsán. In: HAADER LEA–JUHÁSZ DEZSŐ–KOROMPAY KLÁRA–SZENTGYÖRGYI RUDOLF–TERBE ERIKA–VLADÁR ZSUZSA szerk. *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet 3*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 251–261.
- LA 1990. = MADAS Edit szerk., *Jacobus de Voragine: Legenda aurea*. Budapest, Helikon Kiadó.
- LA 1998. = MAGGIONI, GIOVANNI PAOLO szerk., *Iacopo da Varazze: Legenda aurea 1–2*. Millennio medievale 6, Testi 3. Firenze, Sismel, Edizioni del Galluzzo.
- MADAS EDIT 2011. Az Érsekújvári Kódex mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrásazonosítás. In: BOKA LÁSZLÓ–P. VÁSÁRHELYI JUDIT szerk., *Szöveg — emlék — kép*. Budapest, OSZK–Gondolat. 91–104.
- MADAS EDIT 2022. Szent Márton püspök a középkori legenda- és szerzőirodalomban. In: DIÓSI DÁVID–BAKÓ LÁSZLÓ szerk., *Scribe, doce, praedica! A 80 éves Roos Márton püspök köszöntése*. Budapest, Jel Kiadó. 757–765.
- MKLSZ. = BORONKAI IVÁN szerk., *Magyarországi középkori latinság szótára 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987–1988.

**Saint Martin's legend in the Codex of Érsekújvár and Its Translator
With the Legend Transcribed in Modern Orthography and Annotated**

Saint Martin's legend has been preserved in two late medieval Hungarian versions, both of them translations. The variant in the Érdy Codex has as its source in Petrus de Natalibus' legend collection entitled *Catalogus sanctorum*. The manuscript was compiled and translated around 1526 by an anonymous Carthusian monk, who transposed the Latin text with great skill for the use of nuns and lay brothers unversed in Latin. The other Hungarian version of Saint Martin's legend was preserved in the Codex of Érsekújvár copied in the Dominican nunnery of Margaret Island between 1529 and 1531. The source of this translation is the Golden Legend. Its translator was a Dominican friar whose education and knowledge of Latin were inferior to the Anonymous Carthusian's erudition. The paper interprets the translation with the aid of the Latin source, presenting the different types of errors, mistranslations, and omitted sentences. Despite these faults, the translator created a coherent, easily understandable text, a perfectly suitable reading in the refectory. Nevertheless, the scholarly analysis of the old Hungarian text must take into consideration the Latin sources as well, while the general public can enjoy the entire body of texts only in transcriptions.

Keywords: Hungarian-language manuscripts, late Middle Ages, Old Hungarian translations, Saint Martin's legend, Literature for nuns

Madas Edit
ORCID: 0009-0005-4813-4264
ELKH–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport
madas.edit@oszk.hu

A svájci hunok legendája

MATICSÁK SÁNDOR

1. Az utóbbi időben az egyre terebélyesedő hun kultusz jegyében megszapordtak a köztéri Attila-szobrok.¹ Sopronban már közvetlenül a rendszerváltás után, 1991-ben felállítottak egy 1935-ben készült, de addig rejtett helyen őrzött szobrot, melyen a hun fejedelem neve rovásírással szerepel. Egykori feltevések szerint Tápiószentmárton területén, egy Pessium nevű ókori városban állt Attila legendás fapalotája (1923-ban itt került elő egy fekvő szarvast ábrázoló dísz tárgy, illetve kelta és szarmata leletek). Ugyan az elmélet teljesen légből kapott, Tápiószentmárton lassacskán mégis kultikus helyé nőtte ki magát, ahová gyógyulni vágyó betegek is elzarándokolnak. Itt állították fel 2003-ban Attilának, „a magyarok első királyának” a mellszobrát. Pilisszántón 2007-ben állítottak emléket „Bendegúz fiának, a nagy Nimród unokájának”. A háromméteres fafaragáson Attila mellén a turul látható. 2013-ban Nyíradonyban egy magyar királyokat ábrázoló szoborpark első elemeként avatták fel a hun király szobrát. Ma áll Attila-szobor a béri Nemzeti Emlékhelyen, Hajdúböszörmény-Bodaszőlőn, Maglódon és Vácott is.

Mindezen alkotások közül talán a legfurcsább a Dunakeszin 2017-ben felállított kompozíció. Ennek egyik oszlopán a „szumír–hunghar–mahgar őshimnusz” (bármit is jelentsen ez) részlete áll, „dr. Bobula Ida nyelvész fordítása alapján”.² Az idézet fölött egy lováról hátrafelé nyilazó, látszatra hun (vagy ótörök) harcos sziluettje látszik, fölötte két stilizált dombon egy kettőskereszttel. Az idézet alatt a csodaszarvas, alatta pedig egy másik hírhedt sumerológus, Badiny Jós Ferenc mondata („A hagyományoknak valós kegyelettel való ápolása legyőzhetetlen erőt ad a népnek”). A kompozíció előterében a hosszú harcsabajusszal ábrázolt Attila mellszobra áll. A szobortalapzaton megjelenik a karmaiban lándzsát tartó turulmadár, alatta Attila neve latin betűkkel és — hogy teljes legyen a szellemi zűrzavar — rovásírással. A talapzat alsó részén a következő felirat olvasható: „Atilla

¹ A szobrokon a név *Atilla* és *Attila* formában is szerepel, írásomban egységesen az utóbbi névváltozatot használom.

² „Országok országa / törvénytudás népe / napkelet s nyugat közt / a világnak fénye / Úr oltára te vagy / emeld fel fejed”.

Isten kegyelméből Bendegúz fia, aki Engadiban született, a nagy Nemroth unokája, a magyarok, médek és gótok királya, a földkerekség félelme és Isten ostora (Budai Krónika 1473). A hun birodalom Atilla korában a Kaszpi-tengertől a mai Németországig, a Fekete-tengertől a Balti-tengerig terjedt.”

Jelen írásomban nem térek ki a sajátos történelemértelmezés kérdéseire, a dicső múlt visszaállításának törekvéseire, a sumér–hun–ótörök rokonság erőltetésére, a rovásírás történetére, hanem csak egy mozzanatot emelek ki, a „svájci szálat”.

Engadi, azaz mai nevén Engadin Kelet-Svájcban, az osztrák határhoz közeli Graubünden tartományban fekszik. A völgyet övező hegyek legmagasabb pontja a 4049 méteres Bernina-hegység. A völgy kirándulók kedvelt célpontja, romantikus találkozások színhelye. A völgyben száz kilométer hosszan folyik az Inn folyó, a terület erről kapta a nevét. Az *Engadin* a rétoromán eredetű *Engiadina* alakra megy vissza, ennek forrása egy **en cò d’Oen* ’az Inn fejeán, azaz kezdetén’ (FNESz. 1: 418).

De hogyan kapcsolódik össze az Inn völgye Attila életével? Honnan származhat az a képtelen állítás, hogy a hun vezér itt született? A Magyarországon nyomtatott legelső könyv, a Budai Krónika (eredeti címe *Chronica Hungarorum*, azaz ’A magyarok krónikája’) Hess András nyomdájában készült 1473-ban. Ebben a hunokról szóló rész közvetve Kézai Simon krónikájából származik.³ A Budai Krónika a hun királyról a következőket írja: „Ekkor a hunok római szokás szerint Atilát, Bendekuz fiát, aki előbb egy volt a kapitányok közül, maguk fölé emelték királyuknak. Ő pedig [...] önmagát a magyarok királyának hívatta. Címzését ugyanis ilyen formában íratta: „Atila, Isten kegyelméből Bendekuz fia, aki Engadiban nevelkedett,⁴ a nagy Nemroth unokája, a magyarok, médek és gótok királya, a földkerekség félelme és Isten ostora.”

2. Engadinról tudomásom szerint a magyar krónikák sehol másutt nem tesznek említést, de egy másik svájci völgy, Val d’Anniviers (németül Einfisch) többször is előfordul a forrásokban. Ez a völgy a dél-svájci Wallis (németül) / Valais (franciául) kantonban található, a Rhône partján fekvő Sierre városától egészen a 4478 méteres Matternhornig tart. Ezt a területet a „hunok völgyeként” is emlegetik.

2.1. A valais-i hunok első írásos említése MARC-THÉODORE BOURRITÓL⁵ származik, *Description des Alpes Pennines et Rhetiennes* [A Pennini- és Raetiai-Alpok leírása] című 1781-ben kiadott könyvében ezt írja: „Ez a völgy [...] korábban csak egy félelmetes pusztaság volt, részben fával borítva [...]; talán sokáig vadállatok lakhelye lett volna, ha a hunok és alánok nem jöttek volna Tatárföldre

³ Kézai nem említi Engadint.

⁴ A latin szöveg alapján nem ’született’, hanem ’nevelkedett’: „Atila dei gratia filius Bendekuz: q est nutritus in engaddi”.

⁵ MARC-THÉODORE BOURRIT (1739–1819) a genfi székesegyház kántora, író, utazó, az Alpok szenvedélyes kutatója.

mélyéről, hogy ott kolóniákat alapítsanak. [...] Attila halála után sorra megtámadják őket [ti. a hunokat], meggyengülnek, hódításaik egy részét elveszítik, majd hamarosan kénytelenek visszavonulni és szétválni, egyes csoportjaik megszöknek és visszatérnek Ázsiába, míg másokat üldöznek, és megsemmisítenek: de ebben az általános felfordulásban a tatárok egy része a magas Alpokban és Valais legvadabb hegyeiben talál menedéket”.⁶

Ha érkeztek is hunok erre a területre, az nem Attila 453-as halála után történhetett, hanem a rendkívül sok áldozatot követelő catalaunumi csata után. PHILIPPE BRIDEL⁷ szerint olasz földről jöttek a hunok: „Úgy tartják, hogy a völgy első telepesei Itáliából megszökött hun katonák voltak, akik igyekeztek biztonságos helyen letelepedni”.⁸ (Ennek az állításnak a völgy topográfiai viszonyai ellentmondanak, a svájci–olasz határon magasodó nagy hegyek átjárhatatlanok voltak.) BRIDELnél jelenik meg az a gondolat, hogy a betelepülők akár a 9–10. századi kalandozó magyarok leszakadt csapatai is lehetnek: „A IX. és a X. században, amikor a magyarok, a hunok, a szaracénok feldúlták Európa egy részét és elfoglalták az Alpok folyosóit, e nomád rablók egy része az addig kihalt völgyekben telepedett le, ők a ma ott élő pásztornépek ősei”.⁹

A Bibliothek der neuesten Weltkunde [A legújabb világ tanulmányok könyvtára] című, Aarau-ban, HEINRICH MÜLLER MALTEN által kiadott folyóirat 1834. évi számában közöl információkat a svájci hunokról, Die hunnischen Ueberreste in den Alpen [Hun maradványok az Alpokban] címmel.¹⁰ A cikk ismeretlen írója Wallis vidékén 1822-ben tett utazása közben a kanton fővárosának, Sionnak a piacán találkozott egy ázsiai arcvonású¹¹ parasztasszonnyal és egy világoskék szemű, szőke hajú, 40 körüli férfival, aki azt mondta magáról: „Ugyanabban a

⁶ „Cette vallée [...] n'étoit anciennement qu'un désert affreux, en partie couvert de bois, et la plaine du Valais étoit peuplée [...]; peut-être qu'elles auroient été encore longtemps la demeure des bêtes féroces, si les Huns et les Alains, ne fussent venus du fond de la Tartarie pour y établir des colonies. [...] Après la mort d' Attila, elles sont attaquées à leur tour, assoiblies, perdent une partie de leurs conquêtes, et bientôt forcées de se replier et de se diviser, quelques parties s'échappent et repassent en Asie, tandis que d'autres sont poursuivies et la plupart taillées en pièces: mais, dans cette révolution générale, quelques bandes de ces Tartares trouvent un refuge dans les hautes Alpes et les montagnes du Valais les plus sauvages” (BOURRIT 1781: 189–190).

⁷ PHILIPPE BRIDEL (1757–1845) lelkész Montreux-ben, költő, festő, svájci utazásait könyvben örökítette meg. Jelentős műve Francia-Svájc nyelvjárásainak szójegyzéke.

⁸ „Elle a eu, à ce qu'on croit, pour premiers colons des soldats Huns échappés d'Italie et cherchant à se fixer dans un lieu se sûreté” (BRIDEL 1820: 133).

⁹ „Dans le IX. et X. siècle, quand les Hongrois, les Huns, les Sarrasins ravagèrent une partie de l'Europe et s'emparèrent des passages des Alpes, quelques-uns de ces brigands nomades [...] se fixèrent [...] dans les vallées [...] jusqu'alors désertes, et furent la souche des peuples pastorales qu'on y trouve de nos jours” (BRIDEL 1820: 10).

¹⁰ <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=umn.31951d003271148&view=1up&seq=48> (1: 28–50, 2: 190–215).

¹¹ A szövegben *Kalmükengesicht* 'kalmük arc' szerepel. A szerző később megjegyzi, hogy ilyen arcbereendezést sehol másutt nem látott a völgyben.

völgyben születtem, mint ez a nő. Azt mondják, hogy ázsiai származásúak vagyunk, Attila seregének néhány tucat hun harcosától származunk. Állítólag ezeket a piemonti síkságon történt rajtaütés alkalmával elvágta az anyaseregtől, a feldühödött helyiek vadul üldözték őket, kénytelenek voltak a magas hegyekbe menekülni, amelyek havas legelői és gleccserei fölött minden oldalról zárt, lakatlan szép völgybe értek, ahol végre biztonságban találták magukat, és ahol hosszas tartózkodás után elhatározták, hogy teljesen letelepednek.”¹²

A cikk szerzője többször megemlíti, hogy ezek az emberek és még mások, akikkel az út során találkozott, különös, érthetetlen nyelvet beszélnek. A hun teóriát erősíti szerinte az is, hogy a környéken van egy *Hunnegrotte* ('Hunok barlangja') és egy *Hunnenstein* ('Hunok köve') nevű természeti képződmény is.

2.2. Ezt a két írást SCHEDEL FERENC¹³ ismertette Tudománytár című lapjában (1834, 1835),¹⁴ ekkor értesült a magyar közvélemény erről a völgyről. Ez a beszámoló felkeltette az akkor már svájci emigrációban élő történész, HORVÁTH MIHÁLY¹⁵ figyelmét is, aki 1853-ban felkereste a völgyet. Tapasztalatait *A hunok maradványa Schweitzben* című írásában örökítette meg, ez a *Rajzok a magyar történelemből. Történelmi zsebkönyv* című művében jelent meg (1859: 490–502). HORVÁTH először a rendelkezésére álló könyvekből próbált tájékozódni, de ez elégtelennek bizonyult, így személyesen, egy vezető társaságában utazott el a nehezen megközelíthető völgybe. Itt nyolc település van, akkoriban összesen 4–5 ezren lakták. A legfőbb település, HORVÁTH magyaros átíratában *Viszój*, 1200 lelkes. Egynapos útja során először az itt élő embereket vette szemügyre, de ebből nem tudott következtetést levonni: „E vizsgálatom mindazáltal semmi eredményre nem vezetett: természetére, színére, arcvonásaira nézve e nép semmiben

¹² „Ich bin gebürtig aus demselben Thale, wie diese Frau, fuhr er fort. Man behauptet, daß wir von asiatischer Abkunft, daß wir Nachkommen einiger Dutzend hunnischer Krieger von Attila's heer seien. Diese, sagt man, seien auf einem Streif- oder Raubzuge in der Ebene von Piemont abgeschnitten, von den erbitterten Einwohnern hart verfolgt, genöthigt gewesen, sich in das Hochgebirg zu flüchten, über dessen Alpen und Gletscher sie in schönes, von allen Seiten verschlossenes, unbewohntes Thal gelangt, wo sie endlich in Sicherheit sich befunden, und wo, nach einem verlängerten Aufenthalte, sie den Entschluß gefaßt, sich gänzlich niederzulassen” (30. oldal).

¹³ SCHEDEL (1847-től TOLDY) FERENC (1805–1875) irodalomtörténész, az MTA titkára, a Kisfaludy Társaság és az egyetemi könyvtár igazgatója, a fővárosi egyetem tanára, jelentős magyar irodalomtörténeti munkák fűződnek a nevéhez.

¹⁴ Később, 1881-ben a *Századok* folyóiratban GYÖRGY ALADÁR (C. FERDINANDUS EREMITA álnéven) ugyancsak kivonatolta ezt az írást, főleg a halotti torról szóló beszámolót.

¹⁵ HORVÁTH MIHÁLY (1809–1878) korának jelentős történésze. A szabadságharc idején rövid ideig vallás- és közoktatásügyi miniszterhelyettes. A bukás után külföldre emigrált (Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban és Svájcban élt), a kiegyezés után hazatért, szegedi országgyűlési képviselő lett, az akadémia tagjává választották, címzetes püspökké nevezték ki. Élete utolsó tíz évében a Magyar Történelmi Társulat elnöke volt. Az ő nevét viseli a szentesi gimnázium. HATVANI MIHÁLY álnéven is publikált, az itt bemutatott írása is e néven jelent meg.

sem különbözik Valais canton többi népétől; a hún typusznak legalább semmi világosabb nyomára nem találtam” (i. m. 495). Ezután francia tolmács segítségével néhány idősebb helyi lakos nyelvét vette górcső alá. A szűk völgyek lakosai „többnyire a francia, olasz és más, ős nyelvekből származott keveréket beszélnek; melyek egymástól a külön völgyekben többé kevesebbé különböznek. Az anniviersi völgy nyelve azonban [...] annyira különbözik a szomszéd völgyek nyelvétől, hogy e külön völgyek lakosai őket saját nyelvökön egyáltalában nem értik meg” (i. m. 496–497). HORVÁTH feljegyzi helységneveiket (magyaros átírással: *Penszék, Viszój, Ajer, Grimencz* vagy *Gremencz, Prász, Major, Küimez, Luk*), közli a hegyhátak és legelők neveit, 23 rokonság-, állat- és tárgynevet, illetve természeti jelenségek nevét, valamint néhány mitológiai lény megnevezését. Végkövetkeztetése: „nyelvök nem egyéb, mint egy külön dialectusa azon francia, olasz és nem tudom, mi féle régi, kiveszett nyelvekből összezagyvált míveletlen, szabálytalan tájnyelvnek, mely e vidék többi völgyeiben is divatozik” (i. m. 501). Ma már vitatkoznánk a „míveletlen tájnyelv” megfogalmazáson, de HORVÁTH világosan látja a hun rokonság igazolhatatlanságát: „ezen [...] hegyi népet, bár azt egy homályos hagyomány a húnoktól származtatja le, ezek maradványának bebizonyítani, jelenleg, tizennégy század lefolyta után, minden határozottabb történelmi adat s bizonyítvány híjában egyáltalában lehetetlen” (i. h.).

Ugyancsak személyesen kereste fel 1888 nyarán az Anniviers völgyet az Ethnographia első főszerkesztője, RÉTHY LÁSZLÓ.¹⁶ Vizsgálatainak eredményét frissen indult folyóirata első évfolyamában adta közre, 1890-ben. A nyelv megítélése kapcsán RÉTHY finoman helyreigazítja HORVÁTHot: „nem szabálytalan zagyvalék (jargon), mint Horváth M. vélte. Francia paraszti nyelv az, mely hangtanilag a piemonti olaszba megy át, grammatikájára nézve is olyan szabályos fejlődés, miben a francia s olasz nyelvhatárok találkozását látjuk meg” (1890: 101). RÉTHY megvizsgálta a számneveket, a lótarás esetleges emlékeit, a helyneveket, „de mind hiába: nincs itt semmi, a mi az ural-altáji ethnológiának tárgya lehetne”, s ugyanúgy nem talál embertani nyomokat sem. „Semmi, éppen semmi nyom, a legkisebb jel sem mutat arra, hogy hunn őseink hadi útjokban az anniviersi völgyben vonták volna meg magukat” — vonja le a konklúziót (i. m. 102).

RÉTHY ugyanakkor megpróbál magyarázatot találni arra, honnan származhat a hun teória. A magas hegyek között sok a sziklafalakra leszakadt nagy kőtömb, ezekről a néphit azt tartja, az óriások görgették oda, s ezek alatt alusszák örök álmukat. Innen erednek a német *Hünengrab* ’megalit sír, halomsír’, *Hünenstein* ’menhir’ szavak (< *Hüne* ’óriás’), RÉTHY szerint ezeket a kifejezéseket már a középkorban népetimológus úton a hunokhoz kapcsolták (1890: 103).¹⁷

¹⁶ RÉTHY LÁSZLÓ (1851–1914) néprajztudós, numizmata, az MTA tagja, egyetemi magántanár.

¹⁷ Vö. ném. *Hüne* (< úfn. *heune*, kfn. *hiune*) ’óriás’, ez egybeesik a kfn. *Hiune*, ófn. *Hüni*, *Hün* ’hun’ szavakkal (< klat. *Hunus*, *Hunnus*) (KLUGE 2002: 321).

2.3. Úgy tűnt, ezzel a tudomány megnyugtató módon le is zárta a „hun kérdést”, ám 1896-ban színre lépett FISCHER KÁROLY ANTAL, aki Zürichben kiadott német nyelvű monográfiájában (*Die Hunnen im schweizerischen Eifischthale und ihre Nachkommen bis auf die heutige Zeit* [A hunok a svájci Eifisch-völgyben és leszármazottjaik napjainkig]) új lendületet adott a hun–magyar romantika híveinek.

FISCHER KÁROLY ANTAL (1838–1928)¹⁸ Budán született, katonatiszt volt, századosi rangig jutott, de egy hadbíróági ítélet miatt elvesztette a rendfokozatát, végül vasúti tisztviselőként dolgozott. Ebben a minőségében sokat utazott, útirajzokat írt. Közben a rovásírás autodidakta kutatójává képezte ki magát. Magyarországi hívei nagyra értékelik A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei című könyvét (1889), melyben a rovásírás emlékeit gyűjtötte össze, s 12 ábécét adott közre, de megemlíthető még A húnok és magyarok »Fekete« illetve »Fehér« elnevezésének megfejtése című tanulmánya is (1888).¹⁹ Látható tehát, hogy a svájci hunokról írott könyve nem volt előzmény nélküli, FISCHER a hun–magyar rokonság feltétlen híve és szószólója volt.

A terjedelmes, 434 oldalas munka nagyon sokféle témakört ölel fel. Van benne hun eredettörténet, a környék földrajzi és közigazgatási leírása, hun történelem és vallás (a fekete hunok története, a szétszórt hunok betelepülése a völgybe, a hunok eredeti vallása), a kereszténység felvételének története, a hun írás nyomai. Hosszú néprajzi leírások sorjáznak a kötetben: öltözködés, ételek, vendégszeretet, eljegyzés, esküvő, keresztelő, temetkezés, szellemvilág, mesék, díszítőművészet.

Prekoncepciójának megfelelően mindenhol hun (magyar) nyomokat lát, az emberek külsejében, a pásztorok nomád életmódjában, öltözködésükben, díszítőművészetükben. A házak tetőgerendáinak rovásjelei szerinte megegyeznek a „hun–magyar rovásírás” elemeivel. Ehelyütt ezekre a kevés tudományossággal papírra vetett, terjengős, zavaros gondolatokra nem térek ki részletesebben (ennek illusztrálására csak egy adalék: a völgy lakóinak hun/magyar eredetét az is bizonyítja, hogy sokkal vendégszeretőbbek, mint a környék más lakossága), hanem csak FISCHER nyelvi anyagát mutatom be. Ezek a *Verzeichnis der Familienamen des Eifischthales samt ihren Analogien in Ungarn und in griechischen und römischen Autoren* [Az anniviers-i családnevek jegyzéke és analógiái a magyarokkal, valamint görög és római szerzőkkel, 196–225] és a *Verzeichnis der Ortsnamen des Eifischthales samt ihren Analogien in Ungarn* [Az anniviers-i helynevek jegyzéke magyar analógiákkal, 225–248] című fejezetekben kaptak helyet.

A helynevek lajstromába FISCHER összesen 104 tételt vesz fel, ezek egyharmadának vél találni valamilyen magyar megfelelőt. Fantáziadús párhuzamait

¹⁸ Egy rovásírással foglalkozó honlap (http://www.rovasirasforrai.hu/Korunkrol/Orokseg-dij/Orokseg-Dij_03_Fischer-Karoly-Antal/Fischer-Karoly-Antal.htm) szerint 1842-ben látta meg a napvilágot.

¹⁹ Vö. SZINNYEI 1894. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

négy csoportba lehet sorolni: a) A svájci nevet valamilyen magyar közszőnek felelteti meg, pl. *Ayer* ~ m. *aj* 'hasadék, rés' + *ér*, *Barma* ~ *verem* (*verm-*), *Barneusa* ~ *barnás*, *Roc de Boudri* ~ *bodri*, *bodros*, *Combaz* ~ *gomba*, *Gorugé*, *Gugra* ~ *ugró*, *La Rechi* ~ *rés*, *Usens*, *Vesonce* ~ *özön*(*víz*), *víz*. Szép lelemény egy gleccsernév első elemének magyar eredete: *Hohwänggletscher* ~ *hó*. b) A svájci nevet valamilyen (vélt vagy valós) magyar helynévnek felelteti meg: *Fang* ~ *Fancs*, *Fancsal*, *Fanácz*, *Garbulaz* ~ *Görgöleg*, *Grimence* ~ *Gerencze*, *Lona* ~ *Lónya*, *Painsec*, *Penschek* ~ *Penszék*, *La Toille* ~ *Talabor*, *Tállya*, *Chesso du Tounot* ~ *Tunyog*, *Tracuit* ~ *Tarkő*, *Vissoie* ~ *Vizsoly*, *Zirouq* ~ *Sirok*, *Szirák*. c) A svájci nevet valamilyen magyar személynévnek felelteti meg: *Bella Tolla* ~ *Béla*, *Pointe de Nava* ~ *Návay*. És talán a legszebb lelemény a d) csoport: a svájci egy magyar név fordítása: *Pranzriod* 'Rundwiese' < *Kerekmező*, *Kerekrét*, *Prazlong* 'lange Wiese' < *Hosszúrét*. A családnevek „magyarítása” szintén hasonló dilettáns módon zajlik, pl. *Abbe* ~ *Aba* (*Sámuel*), *Barza* ~ *Barcza*, *Bourginet* ~ *Börzsönyi*, *Berzsenyi*, *Callo* ~ *Kálló*, *Chapella* ~ *Csepel*, *Faure* ~ *Forró*, *Sauio* ~ *Sajó*, *Vardaud* ~ *Várdó*, *Várda*, *Zable* ~ *Zabola*. Ebből a felsorolásból is világosan kitűnik, hogy FISCHER a legcsekélyebb nyelvészeti képzettséggel sem rendelkezett, magyar „párhuzamai” a preconcepciójából eredő fantáziaszülemények.

2.4. MAKOLDY SÁNDOR 1912-ben tett látogatást Anniviers-ben. Elődjeitől eltérően ő hosszabb ideig, több mint három hétig tartózkodott terepen, erről a Néprajzi Értesítőben számolt be (Az anniviardok u.n. svájci hunnok múltja és jelene című munkájában). Megfigyelései pontosak. Röviden szól a térség történelméről, majd részletesen leírja a helyiek külsejét, öltözködését, lakókörményeit, gazdálkodásukat, a munkák fajtáját és menetét, bemutatja étkezési szokásaikat, vallási életüket, házassági és temetkezési szokásaikat, a házak külsejét és belsejét, díszítőművészetüket. A mostoha körülmények között élő völgylakók egyszerű, de nagyon dolgozó emberek. Idegenekkel nem szívesen vegyülnek, de nagyon becsületesek. Igen vallásos nép, hitbuzgó katolikusok, szigorú erkölcsök szerint élnek. Még ünnepnapokon se nagyon vígadnak, hétköznapjaikat télen-nyáron a munka tölti ki. Házuk egyszerű, ruhájuk praktikus, nem használnak sok díszítést. MAKOLDY nem tér ki a nyelvi kérdésekre, az esetleges hun eredetre, írása végén azonban nem foglal egyértelműen állást: „Azonban a közöltekből is eléggé kitűnik, hogy az anniviardok ethnographiai sajátságai sokkal kisebb körre szorítkoznak, mintsem azok az idegen eredet döntő bizonyítékai lehetnének. A szokásoknak sokaktól hangoztatott s a típusnak esetleg feledésbe ment változása mellett azonban nem valószínű, hogy a hagyomány egy *kis* hún-töredék bevándorlására vonatkozik, mely teljesen beleolvadt a környezetébe” (1913: 164).

2.5. MUZSNAY JENŐ 1978-ban Münchenben jelentette meg A Val d'Anniviers fantomja című rövid, 88 lapos könyvecskéjét, amelyben egyértelműen a völgy lakóinak hun eredete mellett teszi le a garast. MUZSNAY az emigráció tipikus

figurája: a magyar nyelv nem finnugor eredetű, hunok vagyunk, a hunok népesítették be Európát stb. Könyvének ajánlójában ez olvasható: „Nemcsak Svájc déli zugaiban maradt hun töredék, hanem minden bizonyossággal máshol is. Ezeknek a völgyeknek elszigetelt fekvése tette lehetővé, hogy megmásíthatatlan eredetben szógyökerek konzerválódjanak az ott lakók nyelvében, legyen az ma francia vagy olasz. Helységnevekben és egyéb tárgynevekben tükröződnek ezek, de család-, illetve nemzetségnevekben is.”. Könyvében javarészt HORVÁTH MIHÁLY és FISCHER KÁROLY ANTAL munkásságát ismerteti.

KUNSZABÓ FERENC²⁰ a Kortárs 1981-es évfolyamában ír a völgyről. Első nyugati útján Németországban és Svájcban magyar hely- és családneveket „talált”. Dilettáns etimológiáival (a Köln környéki ősi nép, az *ubi* rokonait az *obi*-ugorokban sejtí, *Hunnawihr* várát hunnak tartja, s a *Huun*, *Kuhn*, *Kish*, *Jokisch*, azaz *Jó kis* neveket is nyelvünkől magyarázza) nem is érdemes hosszabban foglalkozni. Következő útján, 1980-ban ismerkedett meg MUZSNAY könyvével, a Val d’Anniviers, azaz a „Hunvér-völgy” népeiségeivel. KUNSZABÓ, FISCHER téziseit elfogadva, arra a következtetésre jut, hogy a hivatalos tudománypolitika nemcsak nálunk, hanem nyugaton is elnyomja a más eszmék kiötlőit. „Muzsnay Jenő remek összefoglalójából ehelyütt az a fő tanulság, hogy Európa tudományos élete nem tud, éppen ezért nem is nagyon akar foglalkozni az itt megpendített témakörök azon vonatkozásaival, melyek kívül mutatnak az általánosan elismert finnugrisztika eddig vágott csapásain” (1796. oldal), innen a szerző rögtön el is jut a Habsburg-összeseküvésig. (KUNSZABÓ cikkére BEREZKI GÁBOR válaszolt 1982-ben.)

Ugyancsak reflektált erre az írásra a svájci helyszínen szintén megfordult RADÓ GYÖRGY²¹ is, szintúgy a Kortárs hasábjain, 1982-ben. Írásában először a kérdés rövid tudománytörténeti áttekintését adja (benne FISCHER jogos bírálatával, némiképp tréfásan sérelmezve, hogy FISCHER nem került be a finnugor szakkönyvek dilettáns rokonításokkal foglalkozó fejezeteibe), majd saját élményeit írja le. A helyiek nem hallottak a hun hagyományokról. RADÓ a HORVÁTH és FISCHER által közreadott szóanyagról megállapítja, hogy „egyáltalán semmiféle rendszeres egyezésnek nem látjuk nyomát, [...] magyar–anniviard nyelvrokonságról szó sem lehet” (i. m. 469), ezeket az elképzeléseket a mítosz világába utalja.

HANKÓ ILDIKÓ 1987-ben a Magyar Nemzet hasábjain írt a völgyről, melynek lakói különböznek a környék lakosságától. Röviden ismertette a magyar utazók, tudósok eredményeit, majd arról számolt be, hogy KISZELY ISTVÁN járt a völgyben (HANKÓ egyébként KISZELY felesége volt). Javára írandó, hogy nem hallgatta el

²⁰ KUNSZABÓ FERENC (1932–2008) író, szociográfus, a Hunnia Kiadó alapítója, az azonos nevű folyóirat főszerkesztője.

²¹ RADÓ GYÖRGY (1912–1994) irodalmár, műfordító, A nyelvrokonság között (1975) és A Szovjetunió uráli és türki népeinek irodalma Magyarországon (1976) című könyvek szerzője.

FISCHER művének korabeli svájci fogadtatását: „egy magyar mániában szenvedő dilettánsal állunk szemben”. VITTAY GYŐZŐ e cikke reagálva, szintén a Magyar Nemzet hasábjain adta közre nézeteit. Szerinte a völgy lakosságának hun eredetét bizonyítja az, hogy sírkeresztjeiken ott díszleg a hatágú ősi napcsillag, akárcsak a székely, magyar és avar (!) házak kapuján, s az is sokat nyom a latba, hogy nevük felsorolásánál előbb áll a vezetéknév, utána a keresztnév, „melyek csak a székelyben, a magyarban, a kínaiban, japánban stb. szokásosak”. Nyelvi bizonyítékai között szerepel, hogy a *c* hangot nem ismerik, akárcsak „az ősi magyar nyelv”, illetve a 400-as években átvett latin szavak *sz* hangját *s* hangértékben vetették át, akárcsak a magyarok. Nyelvészeti képzettségéről sokat elárul fejtegetése: „Ezért joggal felvethető, hogy az újlatin nyelvekben rögződő *sz* hangérték csak a XII. század után következett be, az akkor ismert világ nyelveiben bekövetkezett hanglágylás során”.

2.6. Anniviers magyar visszhangjában döntő fordulatot jelentett KISZELY ISTVÁN²² fellépése. Az élesen finnugorellenes nézeteiről is ismert KISZELY filmet készített a völgy életéről és a lehetséges hun kapcsolatokról (alkotását 1990-ben mutatta be a Magyar Televízió),²³ majd 1996-ban egy rövid, 42 lapos könyvecskét is kiadott A svájci „hun völgy” címmel. Ez az iromány készpénznek veszi a hunok/magyarok egykori svájci jelenlétét. KISZELY dicsőíti a dilettáns FISCHERT és VITTAYT. Előbbiről: a völgy „első »igazi« kutatója Anton Karl Fischer, erdélyi szász tudós-mérnök volt. [...] Munkája az eifisch-völgyiek kutatóinak »Szentírása« lett, és tulajdonképpen azóta mindenki abból él; ahhoz igyekszik valamit hozzá tenni, azt megpróbálja megcáfolni; de annál jobbat még senki nem írt” (i. m. 10). VITTAYról megállapítja: „jó nyelvészeti tanulmányt írt” (i. m. 11). KISZELY tudománytörténeti áttekintése a csúsztatások és tendenciózus elhallgatások iskolapéldája, HORVÁTHtól és MAKOLDYtól csak az ő koncepciójába beilleszthető részeket idézi. Svájci útjának legfőbb eredménye, hogy a helyi körzeti orvos a völgy „legősibb lakóitól” vérmintákat vett, ezt KISZELY saját állítása szerint elküldte a japán HIDEO MATSUMOTO professzornak. KISZELY a vizsgálatról (aminek sehol nincs tudományos nyoma) ezt írja: „A vérminták tanúsága szerint az őslakók egy része »belső-ázsiai« markerű, azaz vérsavójuk olyan speciális immunanyag-megosztást mutat, amely Európa népeire nem jellemző, viszont megtalálható azon területeken, ahonnan a hunok jöttek, ugyanakkor kimutatható az avar lakosság és a honfoglaló magyarság ősi szállásterületein is. Ebből arra a

²² KISZELY ISTVÁN (1932–2012) az MTA Régészeti Intézetének főmunkatársa, az ötkötetes, egyes megítélésű Föld és népei című könyvsorozat írója, az Attila Király Népfőiskola vezetője, a hírhedt barguzini „Petőfi-csontváz” megtalálója. A magyar őstörténettel foglalkozó könyvei, írásai a tudomány világában éles elutasításra találtak. (KISZELY ellentmondásos munkásságáról lásd FODOR 2010; a völgyről lásd 105. oldal.)

²³ Hasonló szellemiségű filmet készített 2007-ben POZSGAI ZSOLT Hun-völgy. Attila népének maradéka a svájci havasokban címmel (<https://www.youtube.com/watch?v=JzhuBMepUUK>).

következtetésre kellett jutni, hogy az anniviardok valóban nem ősi európaiak, hanem vagy a hunok, vagy az avarok vagy a honfoglaló magyarok Svájcban élő maradványai” (i. m. 12). Az érvelés ismerős, a mai DNS-vizsgálatok elfogult értelmezői szintén ugyanezt hangoztatják. Az ázsiai eredetet KISZELY szerint erősíti, hogy ő az őslakosoknál „erőteljes mongolid jelleget” (12) figyelt meg (mongolfolt, mongolredő).²⁴

KISZELY állításai tovább élnek. Eszmetársa, az építőmérnök és matematikus végzettségű SALAMIN ANDRÁS²⁵ 2011-ben tette közzé nézeteit a Látófa című folyóirat első számában. SALAMIN tíz pontban foglalta össze a völgy lakóinak „hun–magyar eredetére” vonatkozó bizonyítékokat. Ebben szerepet kap a mondavilág, a szokások, a rovásjelek, a tulipános díszítések, a halotti tor szokása, a bajszos katonaszentek (!),²⁶ antropológiai vizsgálatok és a „végtelen fonat szimbólum ötezer esztendő s vándorlása Mezopotámiából a Kárpát-medencén át a svájci Hun-völgybe”. Ezek a „bizonyítékok” önmagukért beszélnek, itt csak nyelvészeti fejtegetéseiből idézek röviden. Szerinte a magyar rokonságot bizonyítja, hogy a völgy nyelvében a szavak hangsúlya az első szótagra esik,²⁷ használják „a magyar zárt *a-t*”, megismétli a VITAYnál már felbukkanó érveket, az *s/sz* és *c* hangok szerepét és a vezetéknev + keresztnév sorrendet, emellett képtelen etimológiákat sorol fel. SALAMINnak és a hozzá hasonlóan a rokonságban hinni akaróknak ez elég is: „Ha valakinek egyik-másik bizonyíték nem lenne elegendő, marad még bőven további jó néhány, amelyek közül tetszése szerint válogathat. Akár egy is a tíz közül elegendő lehet, hogy pontot telessünk a Hun-völgy őslakóinak eredetére: egyértelműen a hunoktól–magyaroktól származnak, ők a mi rokonaink” (i. m. 149). SALAMIN Az utolsó honfoglalás című kétrészes művének (SALAMIN–SALAMINNÉ 2011) második kötetében is részletesen foglalkozik a völgy történetével, hasonló eredményre jutva.

2.7. Sajnos, az utóbbi időben a tudománytörténet e részletkérdésével foglalkozó írások között (is) megszaporoztak a szenzációhajhász, a tudományos módszereket nem ismerő dolgozatok. Egyedül KLIMA LÁSZLÓnak a nyest.hu internetes oldalán megjelent kitűnő tudománytörténeti összefoglalója mutatja be korrekt módon a kérdéskört (2013). Ő is említ néhány újságcikket, melyek szerzői tényként

²⁴ KISZELY és követői gyakran hivatkoznak a völgyben született BERNARD SAVIOZ-ra, a sioni kórház gazdasági vezetőjére, aki 1985-ben publikált könyvet a hun eredetről *Valaisians descendents d’Attila [A valais-iak Attilától származnak]* címmel. A völgyben található rovásjeleket („családjegyeket”) a székely–magyar rovásírással azonosítja.

²⁵ SALAMIN ANDRÁS (aki egyébként a műszaki tudományok kandidátusa) közlése szerint ükapja, MARTIN SALAMIN a völgyben született, az egyik falu polgármestere volt, majd az 1835-ös árvíz után települt át Pestre, „ha úgy tetszik [,], visszatért hun ősi földjére” (2011: 142).

²⁶ „Fischer [...] olyan katonaszenteket talált, amelyek hetyke bajszos, keleties arca egyrészt a völgy első honfoglalóinak katonai mivoltára, másrészt keleti származására utalt” (2011: 157).

²⁷ Ugyanerre hivatkozik GRANDPIERRE ATTILA is (lásd HONTI 2010: 181–182).

kezelik a völgy lakosainak hun (magyar) eredetét. Közéjük tartozik például SINKOVICS FERENC (2011), aki SALAMIN ANDRÁS fentebb említett könyvét a Magyar Hírlap hasábjain méltatva ezt írja: „Ezek az emberek hun származásának tartják magukat. Úgy tudják, hogy őseik Attila katonái voltak, akik itt maradtak. [...] Ez a nép valaha hun–magyar nyelvet beszélt, s ez a nyelv a könyv szerint egészen a 16. századig fennmaradt. Ma már csak töredékei, átformált emlékei és származékai élnek, de jelenléte most is tapintható” (2011: 13). Hasonló szellemben nyilvánult meg HANKÓ ILDIKÓ (2009)²⁸ és DOMBROVSZKY ÁDÁM (2012) is. SZAKÁCS GÁBOR a Magyar Demokrata hasábjain ezt írja: „az biztos, hogy a Hun-völgyben a Roa, Roas nevet Roua-nak ejtik. Márpedig ezek a nevek Roga hun nagykirály, az Attila előtti uralkodó különböző névírását jelentik. A felsoroltak ellenére nem változott a hivatalos szemlélet Fischer Károly Antal kutatásai óta. Svájc továbbra is mesének tartja a völgyben lakók szájhagyományát, a Magyar Tudományos Akadémia pedig Siófokon rendezi meg idén a soha nem létezett finnugor népek VI. Világkongresszusát. A svájci Hun-völgy kutatása továbbra is a tudós, elhivatott magánszemélyekre marad” (2012: 53). Korrekt módon, de szenzációhajhász címmel számolt be a kérdéskörrel FABÓK BÁLINT az Origo portálján (2013).

KLIMA még néhány érdekes „kutatásra” hívja fel a figyelmet. Korábban már szó esett róla, hogy FISCHER és eszmetársai a völgy házainak homlokzatára vésett jeleket „azonosították” a hun–magyar–székely rovásírással (hasonlóan: HANKÓ 1990). Erről a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület östörténeti konferenciájának kötetében hárman is írtak, CSIHÁK GYÖRGY, FORRAI SÁNDOR és FEJES PÁL (2005). Utóbbi — mint KLIMÁTÓL megtudható — a kémiai tudományok doktora, aki az Anniviers-völgy rovásait egy általa „felfedezett” észak-indiai írásra vezeti vissza. Zavaros fejtegetéseiből talán elég ez az idézet: „A magyarok ősi hazáját MAGAR.I.HA-nak hívták, ami az indiai MUZAF-FRA.NAGAR (jelentése »hősi székely had«) város 50.000 km²-es körzetében terült el. A nép az EEM.EESSAAL = EEM.HUL = székely/magyar nyelvet (az »asszonyok nyelvét«) beszélte, így ez a hiteles neve annak az eurázsiai »lingua franca«-nak, amely a Kr. e. 44.600 táján végbement EESSA (= 'a hó')-exodus révén a Föld akkor lakható valamennyi területén el volt terjedve és lényeges sérülés nélkül kb. egészen Kr. e. 20.000-ig az egész világon ezt a nyelvet használták” (idézi: FEJES 2005: 140).

Érdekes módon van még egy terület, ahol a völgy hun rokonsága markánsan megjelenik: ez a turizmus. Ha az interneten megnézzük a különféle utazási irodák ajánlatait, ilyesféle csalogató szövegeket olvashatunk: *Hun-völgy — Őseink emlékei a mai Svájc területén* (utazom.com; travelplaza.hu; pptours.hu); *Kétnapos*

²⁸ HANKÓ „precizítására” csak egy példa: a korábban már említett PHILIPPE BRIDEL montreux-i lelkész nála *Pastor von Montreaux* néven szerepel.

kirándulás a svájci „Hunok völgyében” (Kőrösi Csoma Sándor Program, korosi-program.hu): „A legenda szerint Attila, hun király visszavonuló csapattörzse a catalaunumi csatát követően 451-ben menekült be a völgybe, ahol menedéket keresett. A helyiek a mai napig megemlékeznek hun eredetükről.”; *A svájci hunvölgy titkai* (csillagosveny.utazas.hu).

Így lesz tehát egy 18. századi legendából mára bizonyos körökben elfogadott tény.

Irodalom

- BERECZKI GÁBOR 1982. Hunok Svájcban és egy lépéstévesztés. *Kortárs* 26/6: 990–994.
- BOURRIT, MARC-THÉODOR 1781. *Description des Alpes Pennines et Rhetiennes*. Geneve.
URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6543865j/f226.item>
- BRIDEL, PHILIPPE 1820. *Essai statistique sur le Canton de Valais*. Zürich.
URL: <https://doc.rero.ch/record/210006>
- DOMBROVSZKY ÁDÁM 2012. A hunok völgye magyar utazókra vár. *Magyar Hírlap* 2012.08.07. 8. oldal.
- FABÓK BÁLINT 2013. Kalandozó hunok leszármazottjait rejti egy svájci völgy. *Origo* 2013.10.11. URL: <https://www.origo.hu/nagyvilag/20131009-kalandozo-hunokat-konzervalt-a-megkozelithetetlen-svajci-volgy.html>
- FEJES PÁL 2005. Egy pillantás az ősi magyar múltba. A Pinsec-i gerenda felirata. In: *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Hatodik Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai*. Ungarisch Historischer Verein Zürich, Budapest–St. Gallen. 122–141.
- FISCHER KÁROLY ANTAL 1896. *Die Hunnen im schweizerischen Eufischthale und ihre Nachkommen bis auf die heutige Zeit*. Zürich.
URL: https://books.google.hu/books?id=20APAAAAYAAJ&pg=PA1&hl=pt-PT&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FODOR ISTVÁN 2010. Meghökkenítő „őstörténet” és művelői. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.–CSÚCS SÁNDOR–KERESZTES LÁSZLÓ szerk., *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 83–120.
- GYÖRGY ALADÁR [C. FERDINANDUS EREMITA] 1881. Egy kis húnkérdés több nagy között. *Századok* 15: 499–511.
- HANKÓ ILDIKÓ 1987. A svájci völgy titka. *Magyar Nemzet* 1987.03.02. 7. oldal.
- HANKÓ ILDIKÓ 1990. Ismeretlen rovásírás Svájcban. *Magyar Nemzet* 1990.10.15. 8. oldal.
- HANKÓ ILDIKÓ 2009. Rejtélyes svájci völgylakók. *Magyar Demokrata* 13/14: 38.
- HONTI LÁSZLÓ 2010. Anyanyelvünk rokonságáról. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.–CSÚCS SÁNDOR–KERESZTES LÁSZLÓ szerk., *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 161–246.

- HORVÁTH MIHÁLY [HATVANI MIHÁLY] 1859. *Rajzok a magyar történelemből. Történelmi zsebkönyv*. Pest.
 URL: <https://books.google.hu/books?id=BpMAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>
- KISZELY ISTVÁN 1996. *A svájci „hun völgy”*. Budapest, Magyarországi Unitárius Egyház.
- KLIMA LÁSZLÓ [ZEGERNYEI] 2013. *Hun volt, hun nem volt...*
 URL: <https://m.nyest.hu/renhirek/hun-volt-hun-nem-volt>
- KLUGE, FRIEDRICH 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. kiadás. Szerk. WALTHER MITZKA. Berlin, Walter de Gruyter.
- KUNSZABÓ FERENC 1981. Hunok Svájcban. *Kortárs* 25/11: 1793–1796.
- MAKOLDY SÁNDOR 1913. Az anniviardok u.n. svájci hunnok múltja és jelene. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője. Az Ethnographia melléklete*. 14/1–2: 145–164.
- MUZSNAY JENŐ 1978. *A Val d’Anniviers fantomja*. München, Újváry „Griff” Verlag.
- N. N. = Die hunnischen Ueberreste in den Alpen. *Bibliothek der neuesten Weltkunde* 1834/1: 28–50, 1834/2: 190–215.
- RADÓ GYÖRGY 1982. A svájci „rokonság”. *Kortárs* 26/3: 461–469.
- RÉTHY LÁSZLÓ 1890. A svájci hunnok. *Ethnographia* 1/2: 98–104.
- SALAMIN ANDRÁS 2011. A svájci hun-völgy különös története. *Látófa. A magyar múlt, jelen és jövő lapja* 1/1: 142–160.
- SALAMIN ANDRÁS–SALAMINNÉ H. MÁRIA 2011. *Az utolsó honfoglalás 1–2*. Budapest, Infotop.
- SCHEDEL FERENC 1834. Historiai nevezetességek. Hunn maradék a’ helvetiai havasokban. *Tudománytár* 3: 229–230.
 URL: http://epa.oszk.hu/02100/02198/00003/pdf/Tudomanytar_03_1834_229-230.pdf
- SCHEDEL FERENC 1835. Historiai nevezetességek. Hunn maradék a’ helvetiai havasokban. *Tudománytár* 5: 237–240.
 URL: http://epa.oszk.hu/02100/02198/00005/pdf/Tudomanytar_05_1835_237-240.pdf
- SINKOVICS FERENC 2011. Hunok, Svájcban. *Magyar Hírlap* 2011.12.13. 13. oldal.
- SZAKÁCS GÁBOR 2012. Hunok völgye. *Magyar Demokrata* 16/3: 52–53.
- SZINNYEI JÓZSEF 1894. *Magyar írók élete és munkái* 3. Budapest, Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése.
- VITTAY GYŐZŐ 1987. Az anniviers-i völgy lakóinak történetéhez. *Magyar Nemzet* 1987.05.01. 14. oldal.

The legend of the Swiss Huns

The Val d’Anniviers is situated in the Swiss Canton of Valais, and it is also known as “the valley of the Huns”. According to an 18th century legend, there used to be a settlement of Huns there, but the Hungarian scientists visiting and examining the valley in the

19th century found no evidence for that. In 1896, Károly Antal Fischer, an amateur researcher of the Hun–Hungarian kinship, “proved” that the valley used to be inhabited by Huns, that is, Hungarians. Later on, this theory that lacked any scientific basis was kept alive by Hungarian immigrants. In the 1990s, István Kiszely made a film and wrote a book about the inhabitants of the valley. His unprofessional conclusions live on to this day among the supporters of Hun kinship and among those who find traces of Hungarian kinship everywhere.

Keywords: Switzerland, Hun legend, Hun–Hungarian kinship

Maticsák Sándor
ORCID: 0000-0001-9313-1162
Debreceni Egyetem
maticsak.sandor@arts.unideb.hu

Alapnév és származéknév összefüggései a Tihanyi összeírás személyneveiben*

MOZGA EVELIN

1. Az 1211-re datált Tihanyi összeírás személynévi állományában számos olyan névpárra, sok esetben jelentősen kiterjedt névbokorra lelhetünk, amelyek összetartozása a címben jelzett alapnév és származéknév tekintetében vitathatatlan. Mielőtt azonban e névcsoportok összefüggéseire részletesebben rátérnék, érdemes e kifejezések pontos értelmezését is megadni.

A két terminus közötti korrelációból adódik, hogy definiálásuk egymás nélkül nem lehetséges: ezáltal alapnévnek tekinthető minden olyan személynévi alak, amelyből különböző névalkotási eljárások révén új személynévformák jönnek létre, voltaképpen új személynévformák alapjául szolgálnak; míg a származéknév olyan másodlagos személynév, amely valamely más személynévből keletkezett — annak származékaként — különböző névalkotási módok eredményeképpen (ehhez lásd TÓTH 2016: 249). A két névtípus viszonyát leggyakrabban a jövevénynevek — elsősorban a referáló szerepű egyházi latin személynevek — és a belőlük alakult magyar származékok vonatkozásában szokás vizsgálni, noha természetesen más személynévtípus is betölthet alapnévi szerepet, ha belőle másodlagos személynévi alakok jönnek létre.

Ez a megkötés egyúttal azt is jelenti, hogy az adott nyelvhez — jelen esetben a magyarhoz — kötött képző nélküli sajátosságjelölő névfajta is állhat alapnévi funkcióban, ha annak különféle alakai módosulásaival származéknevek keletkeztek. Mivel azonban annak eldöntésére nincs módunk, hogy például a *Haragos* személynév a *Harag* személynévből vagy a *harag*, *haragos* magyar közszóból keletkezett-e, így a *Haragos*-féle személynevek származéknévi szerepét mint lehetőséget elméleti szinten fenntartom ugyan, de ennek igazolását csak nagyon kivételesen szerencsés esetben látom igazolhatónak (vö. TÓTH 2016: 250–251, MOZGA 2013: 161–163, B. LÖRINCZY 1962: 33–36).

Ilyen megfontolásból az alapnév és származéknév közötti összefüggéseket jelen írásomban a Tihanyi összeírás személynévi bázisának csak azon részében

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

vizsgálom, ahol az alapnév valamilyen idegen eredetű jövevénynév (illetve annak magyar megfelelője), s ezek származéknevei állnak az analízis középpontjában. Ehhez azt is fontos hozzátennünk, hogy ugyan rendszerint a görög-latin gyökekre visszamenő egyházi személynévek körében találunk kiterjedt származékhalózatokat a nagyobb megterheltségükből is adódóan, de a jelenséget a definíció szerint — ahogyan azt látni fogjuk — más etimonú (főképpen német, szláv) nevek esetében is tetten érhetjük.

2. A Tihanyi összeírás jövevény-személynévi anyagában találunk olyan személynéveket is, amelyek csak alapnévi formájukban fordulnak elő e jogi iratban. Ezek között vannak görög-latin gyökekre visszamenő, ószövegségből és újszövegségből származó személynévek, pl. *Abel, Acentus, Alexander, Alexius, Apollinaris, Barnabas, David, Dionysius, Fabianus, Florianus, Gallus, Georgius, Laurentius, Magdalene, Magnus, Mauritius, Salamon, Samson, Saul, Stephanus ~ Stephan, Tertius* stb.; valamint szláv, pl. *Buduoy* [Budvoj], *Kazmerio ~ Cazmer, Ladizlaus, Lodomir, Vingislou, Yroslau ~ Yroslou, Bolosoy ~ Bolosey, Micula ~ Micola, Radista, Rodoan, Riba, Vgrun ~ Vgron* stb.; német, pl. *Corrad, Cumpurd, Ditmar ~ Detmar, Detric, Eiureuh* (< ném. *Egirich*), *Folbert ~ Fulbert, Guirold ~ Gyrold, Herruig, Lambert ~ Lamberto, Nicard, Wolter ~ Wolterh, Wilmos ~ Vilmos, Welprit* stb.; valamint török nevek is, pl. *Beche ~ Bece, Ibrachin ~ Ibrahim, Song ~ Sonc ~ Souc, Tay, Tiuan ~ Tiwan ~ Tjuan ~ Thiuan* stb. Annak eldöntésére nincs lehetőségünk, hogy az oklevélírói gyakorlat normáit követő lejegyző a fenti módon megjelenő névalakokkal a valóban használt személynévformákat rögzítette-e, vagy ezen névalakok mögött más élőszóbeli elnevezések is meghúzódhattak esetleg, és az alapnévvel megjelölt személyek a valóságban e nevek valamely származékát vagy származékait viselhették. Ez utóbbival bizonyos megfontolások alapján mindenképpen számolnunk kell (vö. TÓTH 2016: 256), míg a névadatok egy része vélhetően a ténylegesen használt névformát takarja. A jogi iratok sajátosságaira jellemző oklevélírói gyakorlatot érhetjük tetten néhány olyan oklevélbeli névemlítés során, amikor a testvérek egyikét a latin alapnévvel, míg a további családtagokat annak valamely származéknevével említik, de ez a jelenség ugyanazon személy nevének különböző rögzítése során is tetten érhető az oklevél két példányában: *In villa Pechel isti sunt vdornici: [...] filius Cuet, Luca, Luxa, Lucas* (PRT. 10: 504), *In villa Fured [...] vinitores: Surcum filiis suis Alexio, Nicholao et Micu; vdornici in villa eadem Gomas [...] filius Bodoy (Buduoey), Moyna cum filiis suis Figuth, Pet (Figud, Petur), Eceh* (PRT. 10: 506, 513, további oklevélbeli példákhoz lásd még MOZGA 2016: 73–74).

3. Az ómagyar kor időszakában a származéknevek létrehozásában elsősorban két morfológiai eszközzel számolhatunk: a névrövidüléssel és a névképzéssel. Mindkét névalkotási eljárás — más nyelvek hasonló személynévalkotó mintázatai alapján — univerzálisnak tekinthető, melyek jelentős szerepet töltek be a

jövevényneveknek a magyar személynévrendszerbe történő integrálódása során is.

3.1. A rövidült személynéveknek BENKŐ LORÁND nyomán (1950a: 230–233, később lásd RÁCZ 1966; HAJDÚ 1974: 46–60, 2003: 639–648) négyféle csoportját szokás megkülönböztetni, mégpedig a rövidült személynévtő szótagszáma és végződésének jellege alapján. E névalakító eljárás során az alapul szolgáló név egy- vagy kétszótagos, nyílt (*Pou* < *Paulus*; *Sala* < *Salamon*) vagy zárt (*Ant* < *Antonius*; *Bortol* < *Bartolomeus*) formájúvá módosul. E besorolás szerint az alább látható *Bertu*, *Micu*, *Marcu*, *Timu*, *Lampu*, *Sycu*, *Vitu* nevek is az egyszótagos zárt rövidülések közé sorolandók, mivel a névvégeken található felső nyelvvállású véghangzó inetimologikus eredetű lehetett, és analógiásan kapcsolódhatott más hasonló szerkezetű ómagyar kori nevek mintájára, feltehetően már a rövidülés pillanatában (BENKŐ 1950a: 231–233).

Egytagú, nyílt szótagra végződő rövidült alakra az 1211. évi oklevélből egyetlen bizonytalan személynévi példát idézhetünk: egy Besenyő faluban élő jobbágy fiának nevét rögzíti az oklevélíró *Rou* (PRT. 10: 510) formában, mely esetleg valamely hasonló kezdetű jövevénynév (pl. *Robertus*, *Rodolphus*, *Rolandus*, *Ronaldus* stb.; vö. ÁSz.) rövidüléséből származhat. Kéttagú, zárt szótagra végződő rövidülésekre csak a latin *-us* végződés elhagyásával alakult magyar alapnévi alakokat (pl. *Stephanus* > *Stephan*, *Gregorius* > *Gregor* stb.) találtam a vizsgált oklevélben.

A rövidült nevek túlnyomó részét kitevő egytagú, zárt szótara végződő rövidülésekre — más 12–13. századi forrásokhoz hasonlóan — a Tihanyi összeírásban is számos példára lelhetünk: *Chris* < lat. *Christianus*, *Christoforus*, *Crisius*, *Crispinus*, *Dom* < lat. *Dominicus* (magy. *Domokos*, *Domínik*) vagy *Damianus* (magy. *Domján*), *Jac* < lat. *Jacobus* (magy. *Jakab*, *Jákob*), *Mic*, *Mich*, *Micu* < lat. *Nicholaus* (magy. *Miklós*), *Marc*, *Marcu* < lat. *Marcus*, *Pet* < lat. *Petrus* (magy. *Péter*), *Sycu* < lat. *Sixtus*, *Timu* < lat. *Timotheus* (magy. *Timóteus*, *Timót*), *Zah* < lat. *Zacharias* (magy. *Zakariás*), *Bertu* < ném. *Berthold*, *Bertolf*, *Bertram*, *Bertfried* stb. vagy lat. *Bartholomeus*, *Heim* ~ *Heym* < ném. *Heimrich*, *Lampu* < ném. *Lambert*, *Bod* < szl. *Budimir*, *Budislav*, *Budivoj*, *Vitu* < lat. *Vitus* vagy szl. *Vitomer*, *Vitoslav*, *Vito*, *Vitus* stb. Az ily módon rövidült tövek alapnevei jórészt az egyházi, latin-görög eredetű névanyagból kerülnek ki, de egy-két kivételes esetben szláv vagy német alapnevekre is gondolhatunk, noha ezek mindegyikénél óvatosnak kell a keletkezéstörténetet illetően lennünk, mert például *Heim*, illetve *Bod* névformájú nevet a német, illetve a szláv névhasználatban is találunk (vö. MOZGA 2020: 145, 154, 2018: 10, 2019: 204), vagyis nemigen dönthető el az, hogy ezen nevek esetében magyar névalakítási folyamattal számolhatunk vagy egyszerűen német, illetve szláv nyelvi átvételekkel.

Kéttagú nyílt szótagra végződő rövidüléssel keletkezettek a Tihanyi összeírás alábbi nevei: *Anta* < lat. *Antaleus* vagy *Antonius*, *Bene* < lat. *Benedictus*

(magy. *Benedek*), *Luca* < lat. *Lucas* (magy. *Lukács*), *Borta* < lat. *Bartholomeus*, *Deme* < lat. *Demetrius* (magy. *Demeter*), *Hede* < ném. *Hedericus*, *Pete* < lat. *Petrus* (magy. *Péter*), *Sala* < lat./magy. *Salamon*, *Rada* < *Radoslav*, *Radomir*, *Radovan*, *Dersi* < szl. *Držimir*, *Deržislav* (vö. még RÁ CZ 1959–1960, VARGA 1931) stb. A fenti példák is jól szemléltetik, hogy a kétszótagú nyílt végű származékok gyakran végződtek *-a/-e* hangzókra, mely egy újabb problémával szembesít minket a névalkotó folyamat felderítésekor. E morfé mák ugyanis egybeesnek az ómagyar korban rendkívül produktív *-a/-e* képzővel (SZEGFŰ 1991: 251), így e nevek kialakulásának ügyében lehetetlen állást foglalni a rövidülés, illetve a rövidülés + képzés kérdésében. Tovább bonyolíthatják a sort az olyan névformák, melyek származása még több irányból magyarázható. Ilyen például a vizsgált oklevél egyik jobbjágyának *Pasca* formában rögzített neve. A névalak létrejöhetett a latin *Paschasius* névből rövidüléssel, ez esetben mint származéknévét íté lhetjük meg. Ugyanakkor, mivel a szláv nyelvekben is találunk ilyen formájú névalakot, szláv névátvétellel is számolnunk kell. A névvel kapcsolatban azonban egy másik keletkezési útvonal is felmerülhet. E szerint egy feltételezett — nem adatolható — magyar *pászka* ’húsvét’ jelentésű közszó is lehetett a kérdéses név alapja, párhuzamba állítva a korban gyakran feltűnő *Húsvét* személynevekkel (MOZGA 2019: 202). A *Rada* névalak ugyancsak jelen van a szláv névhasználatban is, vö. blg. *Páda* szn. (ILCSEV 1969: 415–416), szb.-hv. *Rada* szn. (GRKOVIĆ 1977: 164), cseh *Rada* szn. (BENEŠ 1962: 59), így az adott névalakítási folyamatok révén létrejöhettek egyaránt a magyarban és a szlávban is. Ezek a példák jól mutatják, hogy a nevek sokszor bizonytalan keletkezéstörténete miatt milyen nehézségekkel vagyunk kénytelenek szembenézni egy-egy név megítélése kapcsán alapnév és származéknév viszonylatában is.

3.2. A személynévképzés mint névalkotási eljárás jelentős szerepet játszott abban, hogy a már meglévő személynévállomány újabb egyedekkel gazdagodhasson, és ezzel egyidejűleg egyes neveknek rendkívül kiterjed származéknév-hálózata alakult ki. A képzéssel létrehozott másodlagos nevek ugyanolyan funkcionális értékkel bírhattak, mint az alapnevekből rövidítéssel létrehozott új megnevezések. Elsődleges funkciójuk az lehetett, hogy a jövevényt személynevek minél jobban belesimulhassanak a magyar névelemek rendszerébe, melyhez emellett olykor akár többlet — becéző, kedveskedő, tehát affektív — szerep is társulhatott (vö. TÓTH 2016: 247–248, SZEGFŰ 1991: 250), ezt utóbbit azonban a korabeli forrásokban szereplő személynévi adatok alapján többnyire nem lehet megragadni.

Ugyanígy sok a kétely bizonyos névformánsok azonosítása körül is. Vannak ugyanis közöttük olyanok, amelyek a különböző nyelvekben azonosak. A probléma leginkább a szláv előzményt sejtető neveinknél vetődik fel, hiszen számos névformáns — mint például az *-a*, *-ó*, *-s* ~ *-cs*, *-us*, *-ók*, *-kó*, *-csó*, *-ka*, *-sa*, *-ca*

képző (vö. J. SOLTÉSZ 1983: 274) — a magyar és szláv nevekben egyaránt megjelenik. Ennél fogva pedig annak eldöntése, hogy egy nevet készen kaptunk-e egy másik nyelvben is használatos morfémaival együtt, vagy magyar névalkotói folyamat révén járult hozzá az ugyanolyan formájú magyar képzőelem, javarészt nemigen lehetséges (vö. KNEZSA 1965: 29, 50, 68, B. LŐRINCZY 1962: 29–30, FEHÉRTÓI 1995: 185–187). Ezt a jelenséget kiválóan szemlélteti az oklevél *Domsa* formájú személyneve. Ez éppúgy létrejöhetett magyar névalkotó eljárás során a latin *Dominicus* vagy *Damianus* névből — illetve ezek magyar *Domokos*, *Domini*, *Domján* alapnévi változataiból — első szótagi rövidüléssel és magyar *-sa* képzőbokor hozzátoldásával (e képzőbokor magyar közszoói előzményű neveken való előfordulásához lásd *Fiasa*, *Zemse*, *Fehersa*, *Tarsa* stb., vö. SZEGFŰ 1991: 252, B. LŐRINCZY 1962: 34–37, D. BARTHA 1958: 113–114), mint ahogyan ugyanezen gyökerekkel rendelkező, csak a szlávban végbement névmódosítás útján is. Minthogy a *Domsa* név a szláv nyelvekben is előfordul, vö. szb.-hv. *Domša* (MARETIĆ 1886–1887. 2: 151), így pusztán névkölcsönzés is állhat az ehhez hasonló, azonos alakú képzőelemekkel alkotott személynevek mögött (vö. MELICH 1907: 176, SZABÓ 1954: 28). A nyelvek közötti morfémaazonosság ennél azonban még kiterjedtebb is lehet azért, hogy nemcsak két, hanem három (vagy akár több) forrásból is odakerülhetett a nevek végére. A magyarban jellemzően az *-us* végződésű nevek kapcsán kerül elő ez a probléma leginkább, hiszen itt az alaki egyezés egy lehetséges latin irányvonallal bővül tovább. A Tihanyi összeírás megfogalmazója három alkalommal rögzíti a *Petus* nevet. MELICH JÁNOS még úgy tartotta, hogy e nevek végén a szláv *-uš* képzőt lehet azonosítani (1903–1905: 122). Másrészt viszont a latin *Petrus* (illetve ennek magyar *Péter* megfelelőjének) első szótagi rövidülésével és magyar *-(u)s* képzővel való megtoldásával — melyet számos hasonló oklevélbeli példa (*Marcus*, *Lucus*, *Domus*, *Demus* stb.) is támogat — is létrejöhetett a kérdéses névalak. Végezetül pedig a korabeli oklevélírói magatartás latinizáló törekvéseit is feltételezhetjük az *-us* végzésekben nemcsak az alapnevek, hanem akár bizonyos származékneveket illetően is (vö. TÓTH 2016: 98–99). Ehhez még egy dolgot érdemes hozzátennünk. A nyelvek közötti képzőkapcsolat, úgy vélem, azt is eredményezheti, hogy egy-egy ómagyar korban használt név több síkon is létrejöhetett. Így nem tartom azt sem kizártnak, hogy ugyanaz a névalak egyes névközösségekben szláv — vagy más nyelvi — névátvétel útján honosodott meg, míg másutt más nevek analógiájára magyar névalkotó eljárás során realizálódott, majd a nevek terjedése, referáló névként való rögzülése ezt a keletkezés-történetbeli többirányúságot elhomályosította.

4. Az alapnév és származéknév közötti összefüggések pontos felderítésében sokszor nehézséget okoz az, hogy egy-egy származéknév egyidejűleg több alapnévhez is kapcsolható. Ennek oka leggyakrabban az, hogy a jövevényszemélynevek magyar névrendszerbe való beillesztésének egyik jellemző eljárása során az

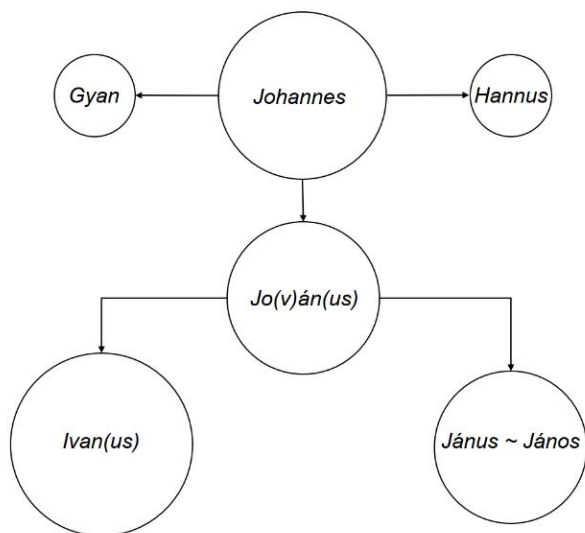
idegen név egy-két szótagosra rövidül, majd ez további magyar formánsokkal bővül. Ez a néhány hangból álló névszegmens pedig szükségszerűen magával hozza azt, hogy a névalakok első részének egybeesése alapján egy-egy származéknev kapcsán több alapnév is feltehető. A Tihanyi összeírásban is számos hasonló példára lelhetünk: a *Dom*, *Domas*, *Domus* származéknevek — ahogyan azt már korábban is jeleztem — létrejöhetnek a latin *Domīnicus* vagy *Damianus* névből (illetve ezek magyar *Domokos*, *Dominik*, *Domján* alapnévi változataiból) egyaránt. Az ilyen esetekben akkor járunk el helyesen, ha minden alapnévként feltételezhető lehetőséget számba veszünk. A probléma a korábbi szakirodalomban is rendre felmerül (vö. TÓTH 2016: 250, SLÍZ 2017: 42–43, 2011: 58, 66, MOZGA 2016: 71–72), így erre a kérdéskörre részletesebben e helyütt nem térek ki.

5. Az elméleti megfontolások után, írásom második részében a gyakorlatban, a latin *Johannes* név ómagyar kori kapcsolatrendszerén keresztül fogom szemléltetni, hogy milyen szövevényes viszonyrendszer alakulhat ki alapnevek és származéknevek között. A héber eredetű személynév, mely az ó- és újszövetségben is megtalálható, a keresztény területeken latin *Johannes* formában terjedt el. A középkori okleveles források alapján az egyik leggyakoribb személynév volt a középkori Magyarországon: az Árpád-kori személynévtár a vonatkozó szócikkében több mint öt hasábon keresztül sorolja az Árpád-kori latinos formában lejegyzett alapnév különböző írásváltozatú (*Iohannes*, *Iohannus*, *Iohanus*, *Ioahannus*, *Ioannes*, *Ihoannes*, *Ihoannus*, *Ihoines*, *Ihones*, *Ihonies*, *Ihonnus*, *Ihonnus*) adatait (ÁSz.). Amint azt az 1. ábrán is láthatjuk, a névnek a névadaptációs eljárások során a magyarban többféle alapnévnek tekintett alakváltozata is létrejött, mely aztán többvonalú változás révén egyrészt a *János*, másrészt az *Iván* nevet eredményezte.¹ Ezek a névformák kiegészülnek továbbá az alaki kölcsönnevekkel, amelyek e név más nyelvből átvett valamely alakváltozatát honosították meg a magyarban: ilyen a *Johannes* szláv *Hannus*, vallon *Gyan* vagy német *Hank*² változata. Elképzelhető, hogy a Tihanyi összeírás a korban egyedi előfordulású *Honus* formájú névemlítése is a szláv *Hannus* változatot takarhatja esetleg, mely a német nyelvbe is a szlávból került be (vö. SLÍZ 2017: 40, 144, SCHLIMPERT 1978: 51, *Hanoš*, *Hanuš*). Az említett jövevénynévformák közül a *Gyán*-ból alakult származéknevek a valós névhasználatban is bizonyosan élhettek, ezt a későbbi századokban fennmaradt történeti családnévi vonatkozású adatai bizonyítják leginkább (vö. RMCsSz. *Gyána*, *Gyánó*, *Gyános*), ennek hiánya persze nem zárja ki a többi e körben idézett személynévi alak valós használatát.

¹ A változási folyamatokat az adatok fényében így rekonstruálhatjuk: *Johannes* > *Joannes* > *Joanes* > *Joánus* ~ *Joános* > *János*; *Johannes* > *Joannes* > *Joanes* > *Jovánus* ~ *Jovánus* > *Jován* > *Iván* (HAJDÚ 2010: 223, 229, FEKETE 2007: 88, 91, GALAMBOS 1942: 28, MELICH 1940: 150).

² Árpád-kori adatok híján a *Hank* név esetében későbbi korszakban való átvételre gondolhatunk.

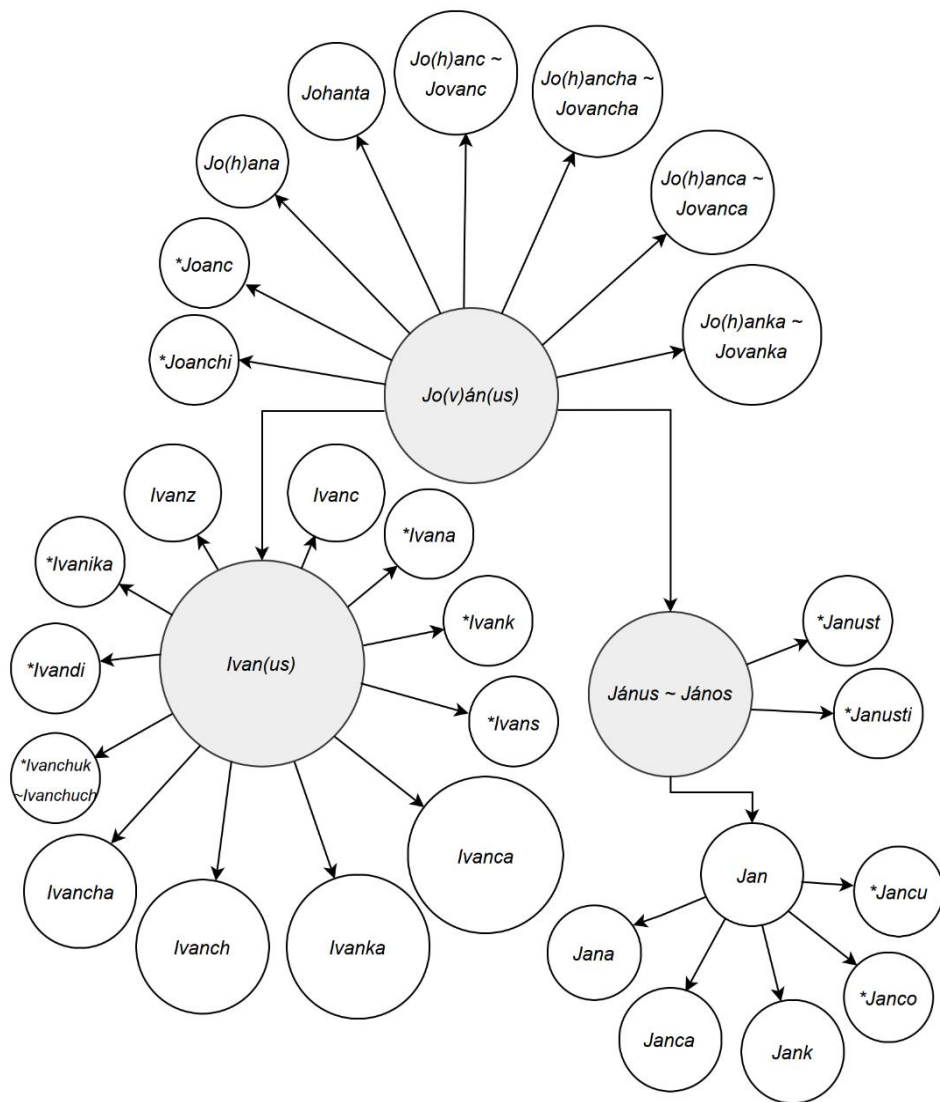
Az alapnevek (1. ábra) és a származéknevek (2. ábra) viszonyát, illetve gyakoriságát ábrák segítségével mutatom be. Az egyes névformák gyakoriságát a körök méretével szemléltetem.

1. ábra. A latin *Johannes* alapnevei a magyarban

A név meglehetősen összetett alapnévi rendszeréből és nagy produktivásából is adódik, hogy már igen korán kiterjedt származéknev-hálózattal rendelkezett. Az alábbiakban — a 2. ábrán szemléltetve — a magyarban keletkezett alapnevek körül kirajzolódó névbokrokat elemzem.

A latin *Johannes* második szótagbeli *-h-* hangját a magyarban nem ejthették — de írásban néhol jelölték —, így egy hiátusos, *Jo-* kezdetű rövidült formát tekinthetünk elsődleges alapnévnek a magyarban, melyben az érzékelt hiátust már helyenként *v*-vel megszüntették. A hiátus okozta bizonytalanságot jól mutatják az olyan ingadozó oklevélírói megoldások, amikor egy oklevélen belül ugyanaz a személy van különbözőképpen rögzítve, például: cr 1296: *Iohanka* villicus et cives ac iudei de Curmend ex una parte [...] *Iowanca* villicus (ÁSz.). Ugyanezt az ingadozást a Tihanyi összeírás két példányának váltakozó jelölésmódjában is megfigyelhetjük, vö. 1211: In villa Zamthou [...] joubagiones ecclesie: filii Bene, Borid [...] Prid [...] fratres sui Johannes, *Joanca* (*Johanca*); In villa Zeuleus [...] sunt servi ecclesie [...] Chetur (Cheter), Heleh, Coza cum filio suo Johanne et *Johanca* (*Joanca*), Ceke cum filiis suis (PRT. 10: 514, 516). Az így kapott *Jo(v)an(us)* alak az Árpád-kori forrásokban viszonylag gyakran tűnik fel, FEHÉRTÓI KATALIN mintegy másfél hasábon keresztül rögzíti az ide tartozó korabeli adatokat névtárban (ÁSz.).

2. ábra. A *Jo(v)ánus*, az *Iván(us)* és a *Jánus* származéknevei

Ez a köztes névváltozat számos származékszemélynév kiindulópontjául is szolgált. Közülük az ábrán *-gal jelölt, az adott korban egyedi előfordulását *Joancu*, *Joanchi* alakjai éppen a Tihanyi összeírásban jelentkeznek. A *Joancu* minden bizonnyal a *Jo(h)anc* (3) ~ *Iouanc* (1) névformákhoz köthető tövéghangzós forma. A mindössze kétszer előforduló *Jo(h)ana* női név csak kis valószínűséggel tekinthető *-a* képzővel alakult magyar származéknévnek, BERRÁR JOLÁN szerint sokkal inkább német átvétel lehet (1952: 37). A *Johanta* alakváltozat is

csupán háromszor fordul elő az Árpád-kori forrásokban. A *-t-* nagy valószínűség szerint más *Jo-* kezdetű személynevek (pl. *Jolánta*) hatására kerülhetett a névbe (vö. SLÍZ 2017: 59–63). Szembetűnően magas (több mint 80) a *Jo(v)an* alapnévből való *-ka* és *-csa* képzőbokkal alakult származéknevek aránya. Ezeknek *-ca*, *-ka* és *-cha* végződésrel rögzített alakjait külön tüntettem fel, melyekben keveredve lehetnek jelen *-ka* és *-csa* képzős személynevek. A kor jogi iratainak jelölésmódja ugyanis korántsem egységes, az egyes hangok lejegyzésében nagyfokú ingadozásokat tapasztalhatunk, akár egyetlen oklevélen belül is (vö. KNIEZSA 1928: 189, 1952: 11, 1959: 5).

A *Jo(v)an(us)* alapnévből a korábban említett alaktani módosulások révén már az Árpád-korban két további alapnév, a *Jánus* ~ *János* és az *Iván(us)* alakult, melyek korabeli adatainak számszerűsített mutatói azt láttatják, hogy gyakoriság tekintetében előzménynevüket is meghaladják. FEHÉRTÓI KATALIN a névtárban az *Iván(us)* okleveles adatait több mint négy hasábon keresztül közli (ÁSz.). A név a magyarban az alábbi diakrón változási sorral jellemezhető: *Johannes* > *Joannes* > *Joanes* > *Jovános* ~ *Jován(us)* > *Iván(us)* ~ *Iván(os)* (SLÍZ 2017: 43, HAJDÚ 2010: 223, FEKETE 2007: 88, KÁLMÁN 1996: 52, BENKŐ 1950b: 125, GALAMBOS 1942: 29, MELICH 1940: 149–151). A *jo-* > *i-* hangváltozás szabályos hangfejlődés volt a régi magyarban, vö. *jonkább* > *inkább*, *jorg-* > *irg(alom)*, *Jonata* hn. > *Inota* hn., *R. johtot* > *iktat* (KISS 1987: 333, BENKŐ 1948: 54, 1950b: 125, MELICH 1913: 10). A latin *Johannes*-ből a különböző szláv nyelvekben *Iván* formájú név is alakult, így elméletileg a szláv átvétel sem zárható ki (vö. MELICH 1903–1905: 113–114), de kevésbé tartható valószínűnek a korai ómagyar korban, ez a körülmény inkább a név későbbi elterjedtségére lehetett nagy hatással (vö. SLÍZ 2011a: 65, 2017: 53, HAJDÚ 2010: 223, BENKŐ 1950b: 125, MELICH 1940: 150). Az *Iván(us)* kiterjedt származéknevbokkal rendelkezik, de jónéhány névalak közülük csupán egyedi előfordulása volt a korban, pl. *Ivana* (női név), *Ivank*, *Ivans*, *Ivanchuk* ~ *Ivanchuch*, *Ivanika*, *Ivandi*. Az Árpád-kori személynévtár az *Ivanc* (3), *Ivans*, *Ivanz* (2) névformákat közös szócikkben tárgyalja, melyeket az egyszeri előfordulása *Ivank* és a 20 adattal rendelkező *Ivanch* névalakokkal egyaránt kapcsolatba hozhatónak tart. A kor helyesírási következetlenségéből adódóan a tényleges formánsok szétválasztása bizonytalan, így ezeket a különböző írású alakokat külön-külön tüntettem fel. Az alapnévi előzményhez hasonlóan itt is a *-ka* és *-csa* képzőbokkal alakult származékneveket kiugróan magas számmal (az *Ivanca* fél-, az *Ivanca* háromnegyed-, míg az *Ivanca* névadatai majdnem háromhasábnyi terjedelemben jelentkeznek az Árpád-kori személynévtárban) lehet dokumentálni más származéknevi változatokhoz képest (ÁSz.). Az *e* morféimakkal alakult származékok elterjedéséhez nagyban hozzájárulhatott az a körülmény, hogy a formáns, amivel alakultak produktív személynévképző volt a szláv nyelvekben is, így az ilyen módon képzett átvett szláv nevek a magyar képző elterjedéséhez is nagyban hozzájárulhattak (vö. TÓTH 2016: 250, SZEGFŰ 1991: 253). A 14–17. századi

családnévi adatok néhány származék továbbélését is jelzik, így ezek a *-cs*, a *-ka* és az *-s* képzős származékok valós személynévi státuszát mindenképpen megerősítik (RMCsSz. 502–503, *Iváncs*, *Ivánka*, *Ivános*).

A *Jo(v)an(us)* másik alakulási iránya a *Jánus* ~ *János* alapnévhez vezetett oly módon, hogy az *oa* hiátusos helyzet az *o* kiesésével szűnt meg (vö. HAJDÚ 2010: 229). A *Jánus* ~ *János* viszonylag gyakran előfordul az Árpád-kori magyarországi oklevelekben, első adata egy a 11. századra datált oklevélből származik, vö. [XI]/Krón: *Ianus*. Az alapnév teljes alakjából csak a *Janust*, *Janusti* származékok alakultak, melyek kizárólag az 1138/1329-es dömösi prépostság adománylevelében fordulnak elő egy-egy személy említéseként (ÁSz.). Ennek az alapnévnek a korban leggyakrabban adatható származékneve elsőszótagi rövidítéssel keletkezett. A *Jan* névalak már egészen korán kimutatható az Árpád-kori forrásokban, első említései a 11. századból valók, és egy kikövetkeztetett évszámú, valamint egy hamis oklevélben jelentkeznek, mindösszesen pedig 29 említése fordul elő FEHÉRTÓI névtárában (ÁSz.). Talán ez a némileg nagyobb megterheltség vonzotta magával azt az egyébként nem szokatlan jelenséget, hogy tudniillik származéknevek szolgáltak alapul további származéknevek képzéséhez (vö. TÓTH 2016: 252). A *Jan* névből *Jana*, *Janca*, *Janco*, *Jancu* és *Jank* formájú nevek alakultak az adott korszakban. Közülük — ahogyan ezt az ábrán a körök nagyságával jeleztem is — a *Jank* (és a minden bizonnyal ide sorolandó tövéghangzós *Jancu*) gyakorisága számottevő, mely 14 Árpád-kori oklevélben tűnik fel, míg a többi említett névforma alig néhány adattal dokumentálható (ÁSz.). Mivel azonban a *Jank* mellett a *Janca* és *Janco* névalakok a későbbi századok családnevei között is jelen vannak (vö. RMCsSz. *Jánk*, *Janka*, *Jankó*), így egyedül a három adattal rendelkező *Jana* ómagyar kori valós létét nem erősítik meg további információk (de persze ez nem jelenti feltétlenül ennek kétséges voltát).

6. A Tihanyi összeírás személynévi példáiból kiinduló, az ómagyar kori alapnevek és származéknevek összefüggéseit taglaló munkámban elsősorban azokra a problémákra kívántam rávilágítani, amelyek megmutatják, hogy sok esetben egyetlen névalak helyes megítélése kapcsán is milyen nehézségekbe ütközhetünk. Az világosan látszik, hogy a nevek morfológiai leírása az — a nevek funkcionális szerepével szemben —, ami könnyebben megragadható a korabeli források alapján, de még itt is sok bizonytalansággal találkozhatjuk szembe magunkat még akkor is, ha időnként támaszkodhatunk olyan nyelvi fogódzókra, amelyek segíthetnek az eligazodásban. Az is igazolódott az analízis során, hogy a korszak nagy megterheltségű neveinek kiterjedt származéknévi hálózatával számolhatunk. A származéknevek megterheltsége viszont nem feltétlenül jelzi előre a név további korszakokban való fennmaradását, hiszen jó néhány olyan, a korban egyedi előfordulású származéknév is feltűnik a vizsgált névadatok között, amelyek valós névhasználati értékét aztán a történeti családnevek nagy bizonyossággal tudják alátámasztani.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENEŠ, JOSEF 1962. *O českých příjmeních*. Praha, Československé akademie věd.
- BENKŐ LORÁND 1948. *Enlaka*. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 44: 54.
- BENKŐ LORÁND 1950a. Árpád-kori személynevek. *Magyar Nyelvőr* 74: 18–23.
- BENKŐ LORÁND 1950b. Fiatal nevek és őseik. *Magyar Nyelvőr* 74: 123–128.
- BERRÁR JOLÁN 1952. *Női neveink 1400-ig*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 80. Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1995. Árpád-kori személyneveink nyelvtörténeti felhasználásáról. *Magyar Nyelvőr* 119: 180–189.
- FEKETE ANTAL 2007³. *Keresztneveink, védőszentjeink*. Budapest, Szent István Társulat.
- GALAMBOS LÁSZLÓ 1942. *A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrumban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 64. Budapest.
- GRKOVIĆ 1977. = ГРКОВИЋ, МИЛИЦА, *Речник личних имена у Срба*. Београд, Вук Караџић.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ILCSEV 1969. = ИЛЧЕВ, СТЕФАН, *Речник на личните и фамилни имена у българите*. София, Българска Академия На Науките.
- KÁLMÁN BÉLA 1996⁴. *A nevek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KISS LAJOS 1987. Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 83: 331–345.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327; 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1965. *A magyar és a szlovák családnevek rendszere*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink 1/1–2*. Budapest, Franklin-Társulat Könyvnyomda.
- MELICH JÁNOS 1907. Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 3: 165–176.

- MELICH JÁNOS 1940. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. *Magyar Nyelv* 36: 145–159.
- MELICH JÁNOS 1913. A magyar tárgyias igeragozás. *Magyar Nyelv* 9: 1–14.
- MOZGA EVELIN 2013. Szempontok az -s/-cs képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 153–167.
- MOZGA EVELIN 2016. A Tihanyi összeírás jövevényszemélyneveinek vizsgálata. A személynévi etimológiák meghatározásának nehézségei. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 69–80.
- MOZGA EVELIN 2018. A Tihanyi összeírás szláv eredetű személyneveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 51–71.
- MOZGA EVELIN 2019. A Tihanyi összeírás szláv előzményű személyneveiről 2. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 193–219.
- MOZGA EVELIN 2020. A Tihanyi összeírás német előzményű személynevei. *Magyar Nyelvjárások* 58: 133–163.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- RÁCZ ENDRE 1959–1960. Rövidüléssel alakult becéző nevek a XIV. században. *Néprajz és Nyelvtudomány* 3–4: 69–84.
- RÁCZ ENDRE 1966. A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *Magyar Nyelv* 62: 408–420.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- SCHLIMPERT, GERHARD 1978. *Slawische Personennamen in Mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte*. Berlin, Akademie-Verlag.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.
- SLÍZ MARIANN 2017. *Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1983. Idegen családneveink. *Magyar Nyelvőr* 107: 272–279.
- SZABÓ DÉNES 1954. *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85. Budapest.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- TÓTH VALÉRIA 2015. Szempontok latin eredetű személyneveink névtörténeti értékeléséhez. A *Desiderius* névbokra alapján. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOC SIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 437–447.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VARGA KATALIN 1931. *Becéző keresztnéveink*. Bölcsészettudományi értekezés. Szeged.

Relations Between Base Names and Derivative Names in the Anthroponyms of the Tihany Survey

In my paper I study the relationship between base names and derivative names in the Old Hungarian Era, primarily relying on the anthroponym base of the Tihany Survey from 1211. I highlight those problems mostly which show us that in many cases we may encounter difficulties even in relation to a single name form. My research shows that due to the features of contemporary sources the functional role of names is mostly ungraspable, instead we may have a realistic chance to provide the morphological description of names even if we encounter numerous uncertainties in this area also despite being able to rely on some linguistic signposts.

Keywords: base name, derivative name, Old Hungarian personal names, name shortening, name formation

Mozga Evelin
ORCID: 0000-0002-2968-8764
Debreceni Egyetem
mozga.evelin@arts.unideb.hu

Szemponatok a mikrotoponimák kontinuitásának vizsgálatához*

E. NAGY KATALIN

1. A magyar helynévkutatás mindenkor fontos feladatának tartotta a helynevek összegyűjtését és kiadványokban történő közzétételét. A történeti helynév-adatok közreadásának és nyelvészeti — kezdetben leginkább etimológiai tárgyú — feldolgozásának több évszázados hagyományai vannak, a modern helynévkincsre irányuló tudományos feldolgozómunka azonban rövidebb múltra tekinthet vissza. Az élnyelvi helynevek nyelvészeti vizsgálatában vitathatatlan érdemei vannak az erdélyi helynévtörténeti iskola legnagyobb hatású alakjának, SZABÓ T. ATTILÁnak (1934, 1937 stb.), aki a névtani kutatások homlokterébe az addig is vizsgált makrotoponimák mellé a mikroneveket is beemelte (vö. ehhez HOFFMANN 2003: 41, E. NAGY–SZILÁGYI-VARGA–KIS 2022). HOFFMANN ISTVÁN szerint a mikrotoponimák vizsgálata lényegében ettől az időtől, azaz a 20. század középső harmadától hozott komoly eredményeket, SZABÓ T. ATTILÁt követően elsősorban BENKŐ LORÁND (1947), LŐRINCZE LAJOS (1947), KÁZMÉR MIKLÓS (1957) és később INCZEFI GÉZA (1970) munkássága nyomán (2013: 7). A mikrotoponimák közé azok a helynevek sorolhatók, amelyek kisebb méretű denotátumokat jelölnek, és többnyire egy-egy település határán belül helyezkednek el. Ebből adódóan a mikroneveket és az általuk jelölt helyeket többnyire csak a helyi lakosság ismeri (a lokális helynévismeretről lásd bővebben E. NAGY 2021: 86–87). A makrotoponimák csoportjába pedig alapvetően a településnevek, a víznevek és a tájnevek tartoznak. A két kategória együttesen a helynevek egész állományát lefedi. A HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH szerzőhármás úgy látja, hogy a makro- és mikrotoponimák kategorikus elkülönítése meglehetősen nehézkes volna, mivel az egyes helyek nem objektív, egyértelmű szempontok érvényesítésével sorolhatók be különböző fogalmi kategóriákba, sokkal inkább az egyének kognitív feldolgozó folyamatainak megfelelően (2018: 435).

Jelen írásomban egy Hajdú-Bihar megyei kistelepülés, Hencida mikrotoponimáinak kontinuitásvizsgálatára vállalkozom. Alapvetően két dolog készített arra,

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport és a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

hogy a település helynévkészletét érintő változásokkal foglalkozzam. Egyfelől az, hogy az utóbbi években szülőfalum környékének, a Berettyóújfalui járás több településének, Bakonszegnek, Szentpéterszegnek, valamint a közigazgatásilag Berettyóújfaluhoz tartozó Berettyószentmártonnak is feltártam a jelenkori helynévanyagát, majd az egybeállt szinkrón névállományokat névrendszertani és névszociológiai elemzéseknek is alávettem (E. NAGY 2010, 2018, 2021). A szintén ebbe a járásba tartozó Hencida vizsgálata tehát szervesen illeszkedik az eddigi kutatási témámhoz. Másfelől az alábbiak magyarázzák a témaválasztást: a kedves jubilánsunk csaknem egy évtizeddel ezelőtt a kezembe adott egy mappát, amely az 1980-as években lefolytatott hencidai élőnyelvi gyűjtés cédulaanyagát tartalmazta, s az anyagot a gondjaimra bízta. Utóbb tudtam csak meg, hogy a helynévgyűjtést Hoffmann István egyetemi tanársegédként egy szemináriumi csoporttal együtt végezte 1983-ban. Ez az állomány jó kiindulási alapot nyújtott egy olyan esettanulmány elkészítéséhez, amely a lokális helynévkészlet változására irányul.

2. Egy-egy település helynévállománya egységes, összefüggő rendszert képez, s ennek nyelvészeti vizsgálata a magyar névkutatás egyik kedvelt témája (vö. HOFFMANN 2013: 7, 2015: 376). Azoknak a névtudományi szakmunkáknak a száma, amelyek valamely település helynévrendszerét vonták tudományos feldolgozás alá, vélhetően százas nagyságrendű lehet. Ezek között tartjuk számon a két vagy több település helynévanyagát összehasonlító névrendszertani vizsgálatokat is, amelyek jellemzően a legutóbbi évtizedben kerültek a tudományos érdeklődés középpontjába. Nagykörű és Tapolcafi helynévrendszerét vetette össze 2015-ben HOFFMANN ISTVÁN, majd az ő szempontrendszerét használta fel JUHÁSZ ANNA PÁLMA (2021), VASAS BRIGITTA (2021) és TUSZ ILONA (2023), akik az említett két település mellé további településeket bevonva adtak közre összehasonlító elemzést. Mindezek mellett én magam Bakonszeg és Szentpéterszeg helynévrendszerének összehasonlítására vállalkoztam (2018).

Ezt a sort gyarapítják azok az elemzések is, amelyek nem két különböző település helynévállományának, hanem ugyanazon névrendszer két szinkrón metszetének az összevetését tűzték ki célul. Ilyen természetű vizsgálatokat végzett finn települések névrendszerére vonatkozóan TERHI AINIALA: egyik írásában két falu névkincsének változását dokumentálta két évszázados periódust átfogva (1997), egy másik tanulmányában pedig kilenc település névanyagának harminc éves történetét elemezte (2000). Eredményei azt mutatták, hogy különösen a mezőgazdasági művelés alatt álló területek nevei és a tereptárgyak elnevezései vesztek ki a névkincsből. AINIALA azt is kiemeli, hogy a csupán az idősebb lakosok által használt helynevek szintén könnyebben tűnnek el (vö. GYÖRFFY 2018: 13). GYÖRFFY ERZSÉBET emellett arra is rámutat, hogy AINIALA mindkét esettanulmányának eredménye szerint az 1960-as években használt neveknek majd a fele az 1990-es

évekre kiveszett a névkincsből. Megjegyzi továbbá, hogy a kilenc település névrendszerében a néveltűnési ráta sehol sem volt magasabb, mint 70%, s nem volt kevesebb, mint 30% (i. h.). A magyar helynévkutatás berkeiben tudomásom szerint elenyésző a fenti célkitűzéssel írott dolgozatok száma (helynév-szociológiai megközelítést lásd például GOCS 2021: 66–68). Írásomban ehhez az irányvonalhoz kapcsolódva olyan módszertani támpontokat kívánok lefektetni, melyek adalékkul szolgálhatnak a magyar települések névrendszerére irányuló további kontinuitásvizsgálatokhoz. Ehhez az elméleti keretet a HOFFMANN ISTVÁN által megalkotott és azóta széleskörűen alkalmazott nyelvi elemzési modell adja (1993/2007).

3. A felmérés terepeként szolgáló település történetének vázlatos ismerete szükséges feltétele a sikeres kontinuitásvizsgálatnak, mivel a történeti körülmények kisebb vagy nagyobb közvetettséggel meghatározzák az ott élőknek a nevekhez való viszonyát is. Az alábbiakban ezért a település történeti és táji-természeti jegyeire térek ki nagyon röviden.

Hencida Hajdú-Bihar megye déli részén, a Berettyó–Körös vidéken fekszik. Az 1055 lakost számláló faluban túlnyomórészt református vallásúak élnek. Hencida a Berettyóújfalui járáshoz tartozik, északon Konyárral, keleten Esztárral és Kismarjával, délen Bojttal, nyugaton Gáborjással határos. Területe 34,8 km². Népességszáma és területének mérete alapján a kisebb alföldi és az átlagos méretű bihari települések között tartjuk számon.

A történeti források 1342-ben említik először a falut *Henchyda* és *Henchhaza* alakban (vö. FNESz., J. 256, RÁ CZ 2022: 125–126). A 17. században a település teljesen elpusztult, és az eredeti faluhelytől kissé távolabb, a mai helyén települt újra. A középkori falu a hencidai névrendszerben ma is meglévő *Telek* nevű dűlön állt. A Berettyó–Körös vidék az 1850–1870 között zajló folyószabályozások előtt mocsaras, lápos ártér volt (VARGA 1996: 89). A mocsarak lecsapolásának idejéig a táji-természeti adottságokat a falu határában a Berettyó szabta meg. Az első katonai felmérés térképén (EKFT.) például látható, hogy Hencida egy kör alakú hordalékkúpon települt meg, s ez a körülmény a település mai szerkezetét is meghatározza (KOVÁCS 1987: 9–10). A falu agrárjellege évszázadok óta állandó, a megélhetést napjainkban is a mezőgazdaság biztosítja. A vizsgálat időhatárán belül, de különösen az ezredfordulót követően a falura lassú, de egyenletes népességcsökkenés jellemző. A települést az utóbbi négy évtizedben tömegesen hagyta el a fiatalabb lakosság, s ennek következtében Hencida korösszetétele egyneműbé vált. A falu aktív lakosságának egy része napjainkban a járás központjába, Berettyóújfaluba jár dolgozni.

4. Ahogyan fentebb utaltam rá, a szinkrón névanyagok 1983-ban, majd éppen négy évtizeddel később, 2023-ban lettek összegyűjtve. Az 1983-as gyűjtés adatközlői voltak Buka Sándor (1906-os születésű), Horváth Pál (1911), Kelemen Pál

(1892), Kiss József (1912), Kovács Lajos (1909), Papp Gyula (1927), Papp László (1907), Papp László (1920), Péterszegi László (1916), Péterszegi Sándor (1910), Postás Gyula (1921) és Tanka Zsigmond (1912). 2023-ban az aktualizáló gyűjtés során az alábbi adatközlők segítettek a munkámat: Antal Sándorné (1945), Éles István (1949), Éles Istvánné (1952), Györi László (1957), Györi Lászlóné (1960), Kun Irma (1929).¹ A két névanyag eltérő számú mikrotoponimát tartalmaz: 1983-ban 351, 2023-ban pedig 291 helynév van használatban, amely 262, illetve 201 objektumot jelöl.² A múlt század végi névállományban a külterületi és a belterületi objektumot megnevező helynévi adatok megoszlása 84% és 16%, a maiban pedig 74% és 26%.

4.1. Névsűrűségi viszonyok. A névsűrűség azt mutatja meg, hogy egységnyi területre mennyi helynév esik; mutatójaként a helynév/km² mértékegység használatos (vö. HOFFMANN 2015: 378, E. NAGY 2018: 140). A szakirodalom megkülönbözteti az abszolút névsűrűség (ennek számításában az egyidejűleg használatban lévő valamennyi névalakra tekintettel vagyunk) és az objektumsűrűség (ez esetben csupán a helynévvel jelölt objektumok számát vesszük figyelembe) fogalmát. E helyütt én az abszolút névsűrűség szerinti számítást alkalmazom (vö. HALMOS 2013: 15).

A jelenkori névállományban 291 helynév van használatban, közülük 76 név belterületi, 215 pedig külterületi objektumot jelöl. A múlt századi névkincs 351 helynévi adatból áll, ebből 296 név külterületi, 55 pedig belterületi fekvésű objektumra utal. A határ mérete egyébként az elmúlt négy évtizedben nem változott.

A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a falu határának névsűrűsége 1983-ban 8,4 volt, majd ez 2023-ra 6,2-es értékre csökkent, ami jelentős változásnak mondható. Mindezek mögött egyrészt a paraszti magángazdálkodás felszámolása, másrészt a külterületi állattartás visszaszorulása állhat. Az aktualizáló gyűjtés adatközlőinek elmondása alapján az utóbbi időkben már jellemzően nem több kisebb dűlőföldre, hanem inkább nagyobb táblákra van osztva a külterület, s ez a nyelven kívüli körülmény szükségszerűen maga után vonja a nevet viselő objektumok számának csökkenését.

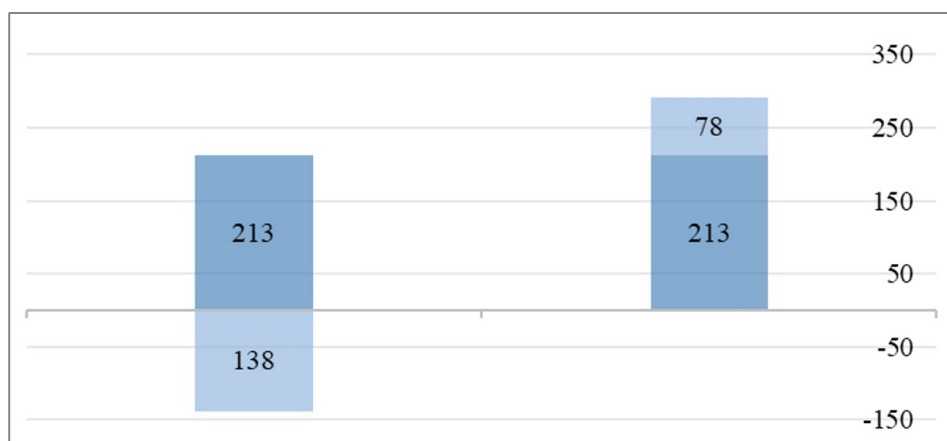
4.2. Földrajzi köznevek. Az 1983-as névrendszerben használatban lévő földrajzi köznevek közül a 10 leggyakoribb a következő: *utca, kút, tanya, lapos, dűlő, ér, zug, út, kert* és *oldal*. Az újabb névrendszerben használt tíz leggyakoribb elem

¹ Az alább közölt eredmények értékelésekor tekintettel kell lennünk arra a körülményre, hogy az adatközlők körében a nemek aránya jelentősen eltér: a 2023-as aktualizáló gyűjtés adatközlői között ugyanis a nők vannak többségben, 1983-ban azonban kizárólag férfi adatközlőket vontak be az interjúkba, és jóval többen is voltak a mostani felmérésben megkérdezetteknel. Mindez pedig az adatok szociolingvisztikai értékelését nem kis mértékben befolyásolhatja.

² A tanulmányban közreadott elemzések alapját a névkészletek mikrotoponimái adták. Ennek megfelelően a mindkét névállományban megjelenő *Hencida* és *Berettyó* helynevekre — minthogy azokat makrotoponimáknak tekintem — az elemzés során nem voltam tekintettel.

pedig az *utca, kút, erdő, dűlő, zug, tanya, út, lapos, ér* és *gödör*. Ez a sor azt mutatja, hogy a földrajzi köznevek helynevekben való felhasználásában, pontosabban a helyfajta nevekben való kifejezésében négy évtized alatt nem történt különösebb változás. Gondolatmenetünket tovább fűzve azt is megfogalmazhatjuk, hogy a hencidai névközösségben jelentős a névminták szerepe: az új nevek keletkezését a meglévő helynévrendszer határozza meg. Az *erdő* földrajzi köznevet tartalmazó újabb helynevek például az 1983-as és 2023-as névkészletben egyaránt meglévő *Csere-erdő, Kis-erdő, Nagy-erdő ~ Erdő ~ Régi-erdő* nevek mintájára *Konyári-Kis-erdő, Miklóssy-erdő, Sasa-erdő* és *Tucskó(s)-erdő* alakban, azaz lényegében a korábbiakhoz hasonló nyelvi-névrendszertani jegyekkel jelentek meg a névrendszerben.

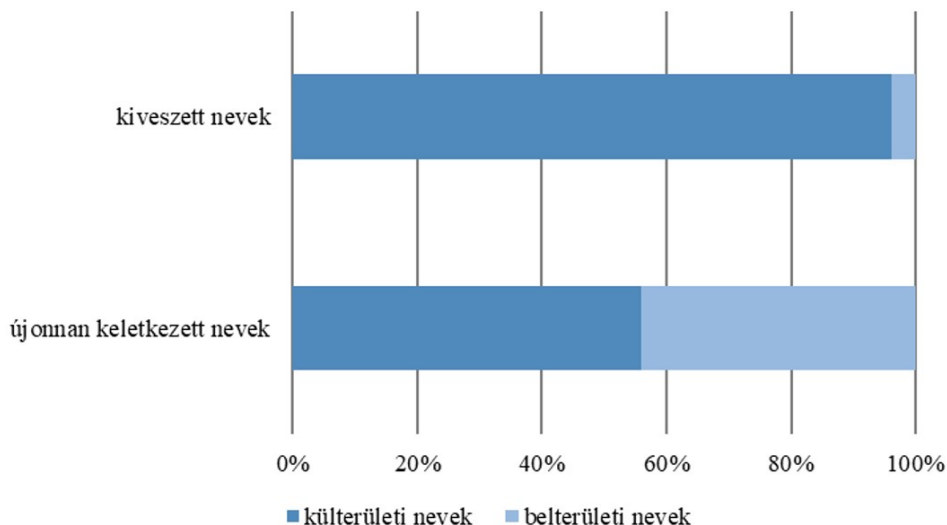
4.3. Mennyiségi változások. Abból, hogy az egykor 351-es elemszámú korpusz ma 291 névből áll, azt sejthetnénk, hogy kétgenerációnyi idő alatt a lokális helynévállomány 17%-kal lett kisebb. Valójában azonban a múlt századi névrendszer ennél jóval jelentősebb mértékben csorbult (lásd az 1. ábrán). Az 1983-as hencidai korpuszban ugyanis csupán 213 olyan helynévi adattal számolhatunk, ami a mai névkincsnek is a része, s ez a korábbi névkészlet 61%-át teszi ki (az ábrán látható oszlopok sötétkék része), emellett 138 név kiveszett a használatból (39%), s ezek az elemek még a falubeliek passzív névismeretében sem érhetőek már el (a passzív névismeret fogalmához lásd bővebben ZSOLNAI 1967). A névkincsből kiveszett elemeket az első oszlopon világoskék színnel jelöltem. A mai helynévállomány ugyanakkor 78 újonnan keletkezett nevet tartalmaz (a második oszlopon ugyancsak világoskékkel jelölve).

1. ábra. A hencidai helynévkészlet változása (1983, 2023)

A használatból kivesztett neveket szemügyre véve azt találjuk, hogy ezek 96%-a külterületi, 4%-a belterületi objektumot jelöl. Ezzel szemben az új elnevezéseknek

az 56%-a külterületi, 44%-a pedig belterületi objektumra vonatkozik (lásd ehhez a 2. ábrát).

2. ábra. A bel- és külterületi nevek arányának változása

4.4. Minőségi változások. Az alábbi egységben azt tekintjük át, hogy milyen minőségi jegyekkel jellemezhetők az elmúló és az újonnan keletkezett mikrotoponimák.

4.4.1. Igen szembetűnő jelenség, hogy az 1983-as névkészletben nagy számban vannak jelen több elemű *n é v b o k r o k*, melyekre általánosan jellemző, hogy az alapnév a mai napig fellelhető a hencidai névkincsben, a belőle alakult helynévi adatok azonban kivesztek a használatból. Az egyrészes *Fövényes* helynévből alakult *Fövényes-dűlő*, *Fövényes-part*, *Fövényes-domb*, *Fövényes-lapos*, a kétrészes *Füzes-ér*-ből létrejött *Füzes-éri-legelő*, *Füzes-ér-hát*, *Füzes-ér-kút* és *Füzes-ér-oldal* helynevek ma már nem ismertek a településen élők körében. Hasonló változáson ment keresztül az egykor legelőként is funkcionáló, mára azonban egybeszántott *Hosszú-dűlő* névbokra is: az alapnév ma is ismert, ezzel szemben viszont a *Hosszú-dűlő kút*, *Hosszú-dűlő-legelő* és *Hosszú-dűlő-rét* mikronevek nem maradtak fenn.

A névbokrok kapcsán emellett egy másik sajátosság is kirajzolódni látszik: egyes alaptagok az újabb névrendszerben töltenek be nagyobb szerepet. A *Sasa* egyrészes alapnév például az 1983-as névrendszerben csupán a *Sasa laposa* névben jelent meg, a mai névállományban azonban emellett a *Sasa-erdő*, *Sasa-föld* és *Sasa-oldal* nevekben is megtaláljuk. A *Tucskó* név pedig az újabb névkincsben a *Tucskó(s)-erdő*-ben szerepel. A változás két iránya, vagyis a névbokrok elmúlása és keletkezése meglehetősen eltérő mértékben érhető tetten a névállomány

változásvizsgálatában, hiszen amíg a másodlagos nevek kiavulása az 1983 és 2023 közötti négy évtizedben bő tucatnyi névbokorra jellemző, addig a meglévő mikrotoponimák névbokrosító hatására a jelenkori névkincsből csupán a fenti két példát tudjuk hozni.

4.2.2. Helyfajták. Az 1983-as névkincsből kivett mikrotoponimák között tekintélyes számban fordulnak elő a szántóföldek nevei: pl. *Bábád ~ Bábád-dűlő, Búdös-dűlő, Hajdú-dűlő, Sulymos*, illetve az egykor a falura jellemző külterületi állattartáshoz kapcsolódó legelők nevei: pl. *Nagy-tiszta, Nyomás, Csikó(s)-kert*, valamint kutak nevei: pl. *Bús-tagi kút, Kódombi kút, Első Kettős kút*.

Az újonnan keletkezett mikrotoponimák körében jelentős arányt képviselnek az építménynevek: pl. *Csirketelep, Életmód központ, Gépállomás, Silógödör, Vadgazdaság, Kincsem-birtok* stb., a hivatalos utcanevek: pl. *Akácfa utca, Malom utca, Petőfi utca, Rákóczi utca* stb. Ezek mellett a múlt század utolsó harmadában lezajlott gyűjtés óta újonnan létesített víztározó megnevezésére hozta létre a hencidai névközösség a *Horgásztó ~ Halasztó* újabb megnevezéseket. Az elnevezendő objektumok jellegének megváltozása (tehát a kevesebb szántóföld és több új épület), vagyis a materiális környezet jelentős változása eredményezte a helyfajtaikat érintő elmozdulásokat is.

5. A fentiek összegzéseként azt állapíthatjuk meg, hogy kétgenerációnyi idő alatt — a lokális téri környezetben található objektumok és a megnevezésükre használatos helynevek változási folyamataival összefüggésben — a lokális helynévkészlet igen jelentős hányada, csaknem akár 40%-a is feledésbe merülhet. E jelenség háttérében elsősorban nyelven kívüli mozgatórugókat kell keresnünk: a gazdálkodás modernizációja, a kisebb mezőgazdasági területek közös művelés alá fogása, a külterületi állattartás visszaszorulása, a mobilitás megnövekedése, a lakosság előregedése mind-mind olyan tényezők, amelyek szükségképpen maguk után vonják a határral való aktív kapcsolat visszaszorulását, majd megszűnését. Ezért is különösen fontos a napjainkban a helybeli lakosok mentális lexikonában még tetten érhető helynévkincs mihamarabbi felgyűjtése és közreadása: ez a feladat — a folyamatokat és az egyre gyorsuló ütemüket látva — egyfajta kulturális leletmentésnek is tekinthető.

Irodalom

AINIALA, TERHI 1997. On change in place-names. *Namn och byggd* 85: 75–92.

AINIALA, TERHI 2000. Ortnamn i förändring. *Namn och Bygd* 88: 25–41.

BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzi nevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A magyar királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785*. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2004.

- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- GOCS KLAUDIA RÉKA 2021. *Jánkmajtis helyneveinek szocioonomasztikai vizsgálata*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 47. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HALMOS JUDIT 2013. *Névsűrűségi vizsgálatok a Pápai járásban*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára. K 1742.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Első kiadás: Debrecen, 1993. Második kiadás: *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67*. Budapest, Tinta Kiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2015. Nagyköri és Tapolcafő. Összehasonlító helynévrendszertani vizsgálat. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOC SIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK. 376–387.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó. 435–443.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- J. = JAKÓ ZSIGMOND, *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, 1940.
- JUHÁSZ ANNA PÁLMA 2021. *Tard helynevei*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Budapest.
- KOVÁCS LAJOS 1987. *Fejezetek Hencida község népeletéből*. Folklor és etnográfia 36. Debrecen, Néprajzi Tanszék.
- KSH. = www.ksh.hu. A Központi Statisztikai Hivatal Helységnevtára. 2022-es népszámlálási adatok alapján. 2023. január 11.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzi neveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- E. NAGY KATALIN 2010. *Berettyószentmárton helyneveinek névszociológiai vizsgálata*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára. K 1664.
- E. NAGY KATALIN 2018. Összevető helynévrendszertani vizsgálatok Bakonszeg és Szentpéterszeg helynevei alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14*: 137–153.
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 53. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- E. NAGY KATALIN–SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA–KIS TAMÁS 2022. *Bevezetés a helynévkutatásba*. Online tananyag. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2022. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Második, javított és bővített kiadás. Nagyvárád, Partium Kiadó.
- TUSZ ILONA 2023. *Zsáka helynevei*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
- VARGA GYULA 1996. Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg történeti néprajza. In: RÁCZ ZOLTÁN szerk., *Bihari falvak 1. Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg*. Debrecen, Rác Építész Iroda. 89–122.
- VASAS BRIGITTA 2021. *Biri település helynevei*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára. K 1864.
- ZSOLNAI JÓZSEF 1967. A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 91: 191–198.

Considerations for Studying the Continuity of Microtoponyms

The paper studies how the toponymic system of Hencida, a village in Hajdú-Bihar County, has changed over forty years. The basis for the comparison was provided by the microtoponyms in two synchronous toponymic systems of the settlement. The former name corpus was compiled by István Hoffmann, then assistant lecturer, with the involvement of a seminar group in 1983, while the newer one was collected by me in 2023.

The objective of the comparative study was to provide methodological guidelines for similar works. The results indicate that within two generations a significant part of the local stock of toponyms, up to 40%, may be forgotten, while at the same time newer names are also created. Their number, however, is much lower than that of those not used anymore. Besides quantitative differences, the study has also revealed qualitative ones: among names not used anymore we may primarily find names of boundary parts and natural objects in the outskirts, e.g., brooks, pastures, plough lands, etc., while the new elements include numerous names of buildings. Based on all of these, I consider it to be especially important to collect the toponyms still present in the current mental lexicon of local residents as soon as possible and their publication in toponym registries.

Keywords: continuity of toponyms, microtoponyms, onomatopoeical changes, toponym awareness

E. Nagy Katalin
ORCID: 0000-0002-1973-8844
Debreceni Egyetem
enagy.katalin@mnytud.arts.unideb.hu

Gondolatok a Tihanyi alapítólevél *asauuagi* szórványáról az oklevél helyesírási tendenciáinak tükrében*

NÉMETH DÁNIEL

1. Tanulmányomban a Tihanyi alapítólevélben (TA.) szereplő *asauuagi* szóalak új értelmezéséhez figyelembe vehető hangjelölési sajátosságokat tekintem át, miközben az egymásnak ellentmondó tendenciák felfejtésére teszek kísérletet. Véleményem szerint az *asauuagi* szórvány egyértelmű megfejtésének nehézségét az okozza, hogy több felismerhető, de ritka megoldás jelentkezik benne egyszerre.

Az elmúlt bő másfél évtizedben megjelent kiadványok (ZELLIGER 2005, HOFFMANN 2010, SZENTGYÖRGYI 2010a és 2014) az alapítólevelet és a keletkezése körüli kérdéseket kellő mélységben elemzik. Az említett munkák a hangjelölési problémákat csak az egyes szórványok kapcsán érintik, a nyelvemlék hangjelölési tendenciáit belső összefüggéseikben és rendszereikben nem vizsgálják. BÁRCZI 1944-ben teljességre törekedve elemezte a TA. hangjelölési rendszerét, e tanulmány eredményeit felhasználta 1951-es könyvében is. A TA. magyar szórványainak hangjelölése bizonyos esetekben nem egységes, több hang jelölésében is váltakozó megoldásokat figyelhetünk meg benne.

Természetesen ekkor egységes magyar hangjelölést nem feltételezhetünk, de a tarka nyelvi anyag mögött a scriptorok egyéni ismeretein és a nagy területet kirajzoló névanyagon kívül több adatközlő nyelvi különbségei is állhatnak. Sőt az adatok rögzítésénél már a tolmácsolás lehetősége miatt a latin nyelvi interferenciát is figyelembe kell venni. Ezt tovább bonyolítja a latin nyelvű oklevél megfogalmazása, bizonyos részek latin anyagán is érződik ugyanis az anyanyelv hatása (SZENTGYÖRGYI 2014: 94–96). A nyelvi különbség nemcsak magyar–magyar, magyar–latin viszonylatban figyelhető meg, hanem a latin–latin viszonyt tekintve is mind stiláris, mind nyelvi különbséget tapasztalunk a „keretszöveg” és a birtokadományokat felsoroló rész között. Ez utóbbi megfogalmazója valószínűleg magyar anyanyelvű lehetett, így még a korábban magyar nyelven gyűjtött adatokon is változtathatott saját nyelvjárása szerint, végül az általa létrehozott fogalmazványt letisztázó scriptor is nyomot hagyhatott a szórványokon (SZENTGYÖRGYI

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

2014: 97–105). Az idegen nyelvi háttér következtében egy másféle hangrendszer elemét másképp észlelheti a scriptor, ez is kihathat a hangsorok lejegyzésére.

2. Az *asauuagi* korábbi megfejtéseit HOFFMANN ISTVÁN 2010-ben foglalta össze: a feltehetően *ásáβádzsi*-ként hangzott szórványt ’ásvány’-ként értelmezték korábban, habár ez hang- és alaktörténeti problémákba ütközik. Elsősorban vízgazdálkodással kapcsolatban ’mesterséges árok, ásott tó, kút’ jelentésű szóként feltételezik korai létét. Az azonosításban a legfőbb nehézséget a szórvány végén *-gi*-vel jelölt **dzs* hang jelenti, mert a képző összes többi előfordulásában *ny* jelentkezik. Az *ásvány* minden más adatában ismeretlen ez a jelenség, de még alapvetően a *-vány* képzőnek *-vágy* változatára is csak ez lenne az egész nyelvtörténetben az egyetlen példa.¹ A *gi* máshol sehol sem jelöl *dzs*-t,² azt mindig *g* jelöli, de a palatális véghangzó sem tőhöz, sem képzőhöz tartozó szóvégi *gy* után nem jelölt (*hig, fizeg ~ fyezeg, sumig*), bár a *nogu* ’nagy’ szó végén jelölt a veláris véghangzó. HOFFMANN szerint lehetséges, hogy végződéscserével kerülhetett a *-gy* az *ny* helyére a többi víznévben (képző funkcióban) gyakori előfordulása miatt (2010: 168–170).

Az etimológia eredetére vonatkozóan érdemes SZENTGYÖRGYI megállapítását felidézni: „Az alapítólevél *asauuagi* szórványának a későbbi *ásóvány* (> *ásvány*) adatokkal való azonosításának lehetőségét — tudniillik egyedül erre a máshonnan nem dokumentálható azonosításra épül az a feltevés, hogy a lexéma tövében az *ás* igét keressük — SZAMOTA ISTVÁN még csupán indoklás nélküli *ö t l e t - k é n t* veti fel (1895: 145), jegyzeteiből ZOLNAI már mint etimológiai tényt szótárazza (Ok!Sz.)” (SZENTGYÖRGYI 2010: 48). Ez az ötlet vált a szórvány értelmezésekor általánosan említetté.

Emiatt a folytatásban úgy kezelem az *asauuagi* szórványt, hogy ismeretlen eredetű, biztos etimológiája nincs, megfejtésére csak egy etimológiai ötlet tartathatunk számon. A különböző hangjelölési tendenciákat egymás után megvizsgálva szeretném bizonyítani, hogy ebben az esetben több ritka megoldás együttes jelenléte okozza a nehézséget. A csoportosításkor az oda tartozás alapján bizonytalan adatokat ?-lel jelöltem. Egyes tendenciák idézett nyelvi adataiban félkövér szedéssel segítem a kérdéses jelenség azonosítását.

3. Az egybe- és különírás helyesírási kérdésében a következő tendenciák figyelhetők meg az alapítólevél összetételeiben és jelzős szerkezeteiben.

¹ Talán a Peer-kódex egy adata bírhat ebben a tekintetben némi igazoló erővel: „ossed enbélem az te zent malastodat tudomagiodot” (PeerK. 204). Ezt az adatot sem az EWUng., sem a TESz., sem a NySz. nem ismeri, de ez esetleg támogathatja a *-vágy* képző feltevését, noha itt a morféma (a *-mány/-mény* képző alakváltozataként) *-mágy* alakban szerepel.

² Hagyományosan a magyar nyelvtörténetírás az ómagyar korban *gy*-vé változó palatális *dzs*-vel (lásd legutóbb GERSTNER 2018: 109) számol. Ezzel szemben KIS TAMÁS szerint a *dzs* valószínűleg sohasem létezett, és helyette *gy* hang szerepelhetett a hangrendszerünkben (2013: 291).

a) A mennyiségjelzős [h]armu hig inkább tulajdonnévként ('Három-hegy') értelmezhető, ugyanígy a *harmu ferteu* (HOFFMANN 2010: 181–182, 186).

b) Minőségjelzős szerkezetben, ha az előtag képzett melléknév, a különírás következetes: *kues kut, fuegnes humuc, cues humuc*.

A *kurtuel fa, fekete kumuc* külön, míg a *feheruuaru* kivételes példaként egybeírta szerepel. De ebben az esetben is feltételezhető lenne a különírás, akkor is, ha *feher + uuaru* tagok összetételét tesszük fel, de lásd még a d) pontot.

c) A mai helyesírási szokáshoz hasonlóan az alapítólevélben a birtokos jelzős szerkezeteket két különálló tag képviseli: *keuris tue, koku zarma, ? seku ueieze, aruk tue* stb, de a *gunusara* adatban éppen az ellenkezőjét látjuk.

Jelöletlen birtokosjelzős összetételek két különálló tagként jelentkeznek: *kert hel* (amennyiben 'kertnek a helye' jelentésű és nem olyan köznév, mint mai példával a *tűzhely*), *ziget zadu, sar feu, lean syher, ruuoz licu* stb.

d) Az egybeírást talán a véghangzó jelenléte is blokkolja: *zilu kut, hodu utu, feheruuaru rea, utu rea* (vö. *oluphelr[e]a*), *? eri iturea, ? eleuui humuc* (e két utóbbi esetben képző jelenléte is feltehető: HOFFMANN 2010: 125, 192–193). Meg kell említenem az *eri iturea* szintagmával kapcsolatban, hogy HOFFMANN *itu rea*-ként veszi fel címszóként (i. m. 123).

Ha *feheru + uaru* tagokat állapítunk meg (EWUng. 1: 366), akkor kivételes az alak, hiszen a véghangzó ellenére egybeírta a scriptor. Könnyen lehet, hogy itt a mai helyesírásunkra jellemző egyszerűsítéssel van dolgunk: azaz a lejegyző az egymás mellé kerülő három azonos graféma (*uuu*) helyett csak kettőt (*uu*) jegyzett le. Azt tehetnénk fel, hogy a **feheru* szó véghangzóval szerepel a *kereku* és a *seku* példája alapján. Az oklevélben azonban az abszolút szóvégi *-r* után általában nem szerepel véghangzó (*gnir, syher*), kivéve talán az *eri* adatban, de ott sem az *u* graféma *ü* hangértékben, sőt az *-i* lehet képzőelem. Így a véghangzó nélküli *feher + uuaru* tagolás (TESz. 1: 860) is elképzelhető.

Talán a véghangzónak vizuálisan (de nem funkcionálisan vagy grammatikailag) megfelelő graféma jelenléte is korlátozza az egybeírást: *munarau kereku ~ monarau kerekv*. A *nogu azah fehe rea* szerkezet 'nagy aszó' vagy 'Nagy-Aszó' jelentésben is feltehető (HOFFMANN 2010: 141).

e) Egybeírta szerepelnek a következő kifejezések: *? ohut* (vö. HOLLER 2012: 260), *? kangrez* (SZENTGYÖRGYI 2008: 46–47), *feheruuaru, oluphelr[e]a*.

4. A véghangzók írásmódjáról a következő megállapításokat tehetjük.

a) Palatális magánhangzókat tartalmazó szó esetén a véghangzó jele *i*: *ecli, ? eri, ? eleuui, ? fidemsi, segisti*.

b) A *huluoodi, holmodi, fotudi, opoudi, lopdi* adatokban a *-du* képző *-di* változatához tartozó *-i* a veláris hangrendű szavak végén is megtalálható. Ennek a képzőnek lehet alakváltozata a (**cuesdi >*) *cuesti és (*segisdi >) segisti* adatokban a *-ti*.

c) Felmerült a grammatikai szerep az *eri* és a *fidemsi* alak *i*-jére vonatkozóan. Az utóbbi kapcsán érdekes, hogy abszolút szóvégi *-s* után valóban nem szerepel véghangzó az oklevélben, ez volna az egyetlen előfordulása. Sem képzők után: *kues kut*, *uluues megaia*, *fuegnes humuc*, *cues humuc*, sem a tőhöz tartozó *-s* után *keuris tue*, *mortis*, *gamas* nem találni *-i*-t.

d) Veláris hangrendű szavak esetében a véghangzó többnyire *u*, pl. *hodu*, *utu*, *nogu*.

e) Veláris hangra visszamenő előzményt tehetünk fel a következő szavak első szótagi magánhangzójának esetében: *zilu*, *licu*.

f) Ugyanaz a szó előfordulhat véghangzóval és véghangzó nélkül is: *utu*, ? *ohut*.

g) A következő, palatális hangrendű adatokban az *u* és a *v* graféma *ü* hangot jelölhet: *kereku* ~ *kerekv*, *seku*.

5. Szót kell ejteni az *u*, *ü* és β^3 hangok jelölésében megfigyelhető sajátosságokról és különös esetekről. Nehézséget jelent, hogy nem egyértelmű az a kérdés, hogy vokalizálódott-e már a β (*v*) az adatokban.

a) A *gisnav*, *kerekv* adatokban a *v* az *u* betű allográfja. Előbbiben az au diftongus u elemét jelöli, utóbbiban *ü* lehet a hangértéke.

b) Szó elején és szó belsejében (szótaghatáron) gyakran *uu*-t találunk az *u* helyett: *seku ueieze* ~ *putu uueieze*, *uluues megaia*, *gnir uuege*, *mortis uuasara*, *feruuaru*, *u[g]rin baluuana*, *eleuuu humuk*, *ruuoz licu*, *baluuan*. Ez a szabályszerűség sem kivétel nélküli: *kurtuel fa*, *iturea*. Abszolút szóvégi helyzetben sohasem látható *uu*.

c) Talán a β (*v*) kiesése figyelhető meg a következő adatokban: *tue*, *luazu*, *cuesti*, *cues*. Nem egyértelmű, hogy ebbe a csoportba beletartozik-e a *ruuoz* is, amelyben nem feltétlenül az *u β* hangkapcsolat tükröztetésére gondolhatunk, hanem arra, hogy az *uu* kapcsolat talán *u* hangot jelöl (BÁRCZI 1951: 128). A *ruuoz* első magánhangzója záródhatott és β (*v*) nélküli *ruasz*-ként és *roasz*-ként is hangozhatott. Az *uu* betűpár az *u* hang jelölésére ritka megoldás (KNIEZSA 1952: 18), egyes adatokban még *ú* hang is sejthető mögötte (i. m. 57). A háttérben a többszörös nyelvi áttét (lásd az 1. pontot) állhat, amely kihat a jelölésmódokra is.

A magyar helyesírás-történet latinból örökölte az *u* és *v* allográf voltát, a korai írástudók idegennyelv-ismerete és a magyar hangjelölési gyakorlat kiforratlansága miatt ezekhez jön még a német eredetű *uu* jelölés a *v* hangra (KNIEZSA 1952: 66). (A későbbi korokban az *u* ~ *uu* keveredéséhez hasonló viselkedést mutat a *v* és *w* graféma is, lásd KOROMPAY 2003: 291.) A hangjelölésben nincs rögzítve a graféma : fonéma viszony, ezért egy hang többféle lehetséges jelölésmódja miatt

³ Hagyományosan a magyar nyelvtörténetírás $\beta > v$ változással (lásd legutóbb GERSTNER 2018: 113) számol. KIS TAMÁS a labiodentális *v* szonoráns approximáns jellegével magyarázza azokat a jelenségeket, amelyek miatt hagyományosan bilabiális zöngés spiránst tesz fel a hangtörténet (vö. 2019: 82).

a megoldások változatosak. Az állhat a háttérben, hogy a több rendszert ismerő scriptorok gyakorlatában az eltérő írásrendszereknek az allográfjai keverednek, és nem feltétlenül a fonetikai eltérés érzékeltetése a szándék. Arról lehet inkább szó, hogy a többféle ismert nyelv hangjelölési megoldásai egyidejűleg vannak jelen egyes írásokban (SZENTGYÖRGYI 2010: 75–76).

d) A fenti gondolatot követve az *uu* jelölés mögött más eljárás is állhat. Bizonyára az *uu* nem kizárólagosan az a β (v) hang jele, hiszen olykor az *u* is ezt jelöli: *uueieze* ~ *ueieze*, *kurtuel fa*. A *feheruuaru* szórványál is felmerül egyszerűsítés miatt szerepelhet a β (v) hang jeleként a *ruuoz*-ban is (*ru-uuoz* : *ru-uoz*).

e) Kérdéses, hogy az egyszerű *u*, v és az *uu* keveredése a (diftongust jelölő) betűkapcsolatban álló *u*-kat is érinti-e. Néhány pozitív adat hozható: egyetlen esetben *av*-t találunk: *gisnav*. Az *eleuui* esetében az *eu* jelölésnek *euu* variánsa lenne megfigyelhető? Az *eleuui* szórványt, amennyiben a β (v) hiátustöltő jelölését tesszük fel, *eleu-u-i* és *eleuu-i* formákra is bontható. A szórvány *elëüi* vagy v hiátustöltővel *elëüvi* hangzású lehetett (BÁRCZI 1951: 50, HOFFMANN 2010: 191–192). Véleményem szerint azonban az *euu* nem más, mint az *eu* variánsa (hasonlóan jelölt lehetséges diftongushoz lásd a 9. c) pontot). Az *-i* képző jelenléte miatt szóbeljei helyzetben lévő, és ebben a helyzetben többször előforduló *uu* megoldást (lásd az 5. b) pontot) alkalmazhatta a scriptor.

6. A következő szabályszerűségeket ismerhetjük fel a folyamatos melléknévi igenévképzőt tartalmazó diftongusos alakok lejegyzett megfelelőiben.

a) Az *au*, *av* (*munorau* ~ *monarau*, *gisnav*) és *eu* (*feu*, *eleuui*, *ferfeu*) betűkapcsolatok előzményei a képző vokalizációját és diftongusos fejlődését mutatják. Az *ou* talán szintén ide vonható lehet az *opoudi* szórványban. Az idegen nyelvi írásrendszerek magyar hangrendszerre való alkalmazásából adódó „feljebbjelölés” ($a = \dot{a}$, a ; $o = a$, o) jelensége (BENKŐ 1980: 91–93) miatt ez *qu*-ként is hangozhatott.

b) Az *ö*, *ó* hangnak vagy sokkal inkább a diftongusos előzményének (nem lehet egyértelműen megkülönböztetni a jelölések alapján, lásd KOROMPAY 2003: 289) szokásos jelölése mutatkozik a *keuris* adatban.

c) Az *ah*, *oh*, *eh* betűkapcsolatok inkább a $-y$ képző meglétét mutathatják: *azah*, ? *ohut*, *meneh*. A *lean syher* szintagmában szintén a y meglétére utalhat a *h* (HOFFMANN 2010: 155).

d) A *fizeg azaa*, *aruk fee*, *bagat mezee* adatokban a tőhöz közvetlenül kapcsolt birtokos személyjel látható, amennyiben a hanghézag megbontását a scriptor nem jelölte. A *petre zenaia hel rea* szintagmában a hiátustöltő szerepű *j* kiírtan szerepel, de a főnti sorból az *azaa* is 'aszója' jelentésű (HOFFMANN 2010: 102). A *nogu azah fehe* szintagmában az intervokalikus helyzetű *h* hiátustöltő hangot jelezhet.

7. Az alapítólevélben az *sz* hangot *z* graféma, az *s* hangot *s* jelöli. Mindkét betű jelölheti az *sz* hangot is.

a) A *z* graféma *sz* hangot jelöl a következő esetekben: *zakadat, zilu, koku zar-ma, seku ueieze, putu uueieze, ziget zadu, azah, petre zenaia hel rea, luazu holma, kaztelic, ruuoz licu* stb.

b) Az *s* betű *sz* hangértékben: *gisnav, ca(s)telic, mortis*.

c) Az *s* graféma ezenkívül esetleg még *cs* hangot is jelölhet: ? *seku ueieze, ? serne holma* (HOFFMANN 2010: 91, 189).

8. A lehetséges palatális mássalhangzók vizsgálata sok nehézséget okoz.

b) Nem tudjuk elkülöníteni a *g* és *gy* hang jelölését, hiszen mindkettőt a *g* graféma jelöli. A *gisnav, fizeg ~ fyzeg, uluues megaia, nogu azah fehe, [h]armu hig* szórványokban a *g* betű hangértéke *gy*. A *nogu* szórványadatban még a véghangzó is jelölt.

c) A *ly* hang esetében is ezt látjuk. Az *l* és *ly* hang különbségét nem jelöli a lejegyző, mindkettő jele az *l* betű. Így a *kert hel, uluues megaia, kurtuel fa, petre zenaia hel rea, oluphelr[e]a* adatokban (de talán még a *lean syher*-ben is) feltételezhető lehet a *ly* is. Véghangzót ezekben az esetekben sem találunk. Természetesen kérdéses eleve, hogy a scriptor nyelvjárásában szerepelt-e a *ly* hang.

d) Az *ny* hangot *gn* jelöli a következő adatokban: **gnir uuege, fuegnes humuc**. A **kangrez** alakban SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerint *gn* helyett *ng*-t írt a lejegyző (2008: 35), és a lexéma 'lejtős csapás', 'lejtős ösvény' jelentésű lehetett (i. m. 47).

e) Az *ny* hangot azonban *n* betű is jelölheti: ? *tichon, munorau ~ monarau ~ monarau, brokinarea, u[g]rin baluana, gunusara, serne holma*. Figyelemre méltó, hogy a szóvégi *n* vagy *ny* után sem jelölt a scriptor véghangzót.

9. Mindezen észrevételek alapján az *asauuagi* szórvány értelmezéséhez az oklevélben is meglévő ritkább írásmódok együttállása alapján a következők megfontolását, és a lenti megoldást javaslom.

a) A szórvány lehet például a *feheruuaru*, az **oluphelr[e]a** és a ? **kangrez** alapján összetett szó is.

b) Abszolút szóvégi helyzetben *uu*-t nem találunk. A szóbelseji *uu* jelölés lényegében az egyszerű *u* (*ruuoz*) vagy *v* (*baluuan*) variánsa.

c) A diftongusok jelölésében a fenti *eu* (*keuris*) : *euu* (*eleuui*) mellett az *au* (*munorau*) hasonló „párja” lenne az *auu* az *asauuagi* szórványban.

d) A *gy* hangot jelölő *g* betű után *u* véghangzó van a *nogu* adatban, de máskor nem találjuk: *seg, fizeg ~ fyzeg*. A *fidemsi, eri* és az *eleuui* alakokon abszolút szóvégi *-i*-t találunk. A TA.-ban a szóvégi *-s, -r* után ezeken kívül nem találunk tövéghangzót. Ez az *asauuagi*-val együtt négy hasonló előfordulása a *i* véghangzónak (bár egyes esetekben képző és nem véghangzó lehet).

e) A *g* a szórványban jelölhet *g*-t és *gy*-t is egyaránt.

f) Ugyanazt a szót a lejegyző többféle alakban is rögzítette: így nem tartom kizártnak, hogy az *azah, azaa* szórványokon kívül az *asauu*- lenne egy harmadik írott formája az *aszó*-nak.

g) Ezek értelmében az *asauuagi* szóalak 'aszóág' vagy 'aszóágy' jelentésű is lehet, és egy (időszakosan) száraz patak medrét vagy annak egy szakaszát, egyik elágazását jelöli. Ennek az egyeztetésnek szemantikai problémái sincsenek, az *ág* és *ágy* esetében is az etimológiai szótárak legkorábbi adatai (bár meg kell említeni, hogy bizonytalan besorolást kaptak) éppen e jelentésben feltételezhetőek. Nehéz azonban egyértelműen megállapítani, hogy az *ág* és *ágy* köznév közül melyik szerepelhet az *asauuagi*-ban.

10. A FNESz. adatait átnézve is látható, hogy időnként az *ág* és *ágy* földrajzi köznevek megállapítása a korai történeti adatokban nehézségekbe ütközik. Emellett a *-d ~ -gy* képző azonosítása is problémás: a *-d ~ -gy* képzőváltakozás mellett az eredeti etimológia elhomályosulása és az utótag átértékelődése okoz gondot. Azok a nevek sem feltétlenül problémamentesek, amelyek a fanév + *-gy* képzővel jöttek létre a szótár magyarázata szerint.

Számos köznévhez kapcsolt *ág* utótag mutatható ki a régi földrajzi nevekben (Oklsz. 5–6). A legelsőek már a 12. századból idézhetők: 1158/1323/1403: ? *Agi-fei*, 1193: *egerag*; előbbi jelentése 'folyó ága' (TESz. 1: 100, Oklsz. 5). Az *ág* 'vízfolyás' szerepel az *Ág* (1487: *Naghagh*), *Nagyág* (1505: *Naghagh*), *Székes-aranyág* (1464: *Zekas Aranyak*, 1390: *Aranagh*) nevekben is (FNESz. 1: 57, 2: 172, 2: 546).

A *Harság* név (1304: *Hasag*) a *hárs* fanév származéka lehet (FNESz. 1: 572). Ez nyilván a *hárs hás* alakjából lehet, de később a név deetimologizáción mehetett keresztül. Ugyanis nincs más településnév a FNESz.-ben, amelyben a *hárs* helyett *hars* szerepelne, az Új magyar tájszótárban sem szerepel ilyen alak (ÚMTsz. 2: 863).

A *Nyárád'* (1237–40: *Naryhag*) esetében a képzőváltakozás figyelhető meg (FNESz. 2: 249). A magyarázat szerint a *nyár* fanév származéka rejlik a névben, ami eredetileg nyárfákkal szegélyezett vízfolyást jelölt. Ennek alapján metonimikus változást (fanév → víznév) és az *ág* utótaggal alkotott szerkezetet is feltehetünk. E mintába illik az *Egerág* (1542: *Egeragh*) neve, mely az *éger* + *ág* összetétele lehet (FNESz. 1: 408). Szerintem a *nyár* fanév jelenléte sem egyértelmű a feltett elsődleges víznévben, vö. *nyár* 'mocsár, mocsaras hely' (UEW. № 639).

Az *Okrádpusztá* helynév történetileg a török eredetű *Okor* folyónév és az *ág* 'vízfolyás' köznév összetétele: 1474: *Okorag*, 1799: *Okragy*, 1808: *Okrad*, *Okragy* (FNESz. 2: 272). Ebben a névben az *ág* utótag deetimologizálódott, később a *-gy* képzőt értették bele.

A *Hídága* névre az első adat +1015/+1158 (1220 k.)/1323/1403: *Chedyagyfei* (FNESz. 1: 593). Számomra a *hid* alapszó szemantikailag alkalmatlannak tűnik a folyóvíz megnevezésére. Az *-i* véghangzó biztosabbnak tűnik az *ág* szó végén, az előtag pedig szerintem inkább *séd*, talán a szó népetimológiás alakulással változott. A korabeli helyesírásban a *ch* betűkapcsolat *sz* hangértékben kivételesen

fordult elő, *s*-ként azonban nem (KNEIÉZSA 1952: 23, 77). Bizonyára ritka jelölés-módról lehet szó, csak néhány példát tudok idézni a 13. századtól. Példa lehet a *Samud*, *Samod*, *Somud*, *Sumud* szn. 1276-es *Chamud* és a *Samul*, *Schamul* szn. 1206-os *Chamul* alakja (ÁSz. 690–691, 698). Helynévi adatok is idézhetőek: *Söréd* 1446-os *Chered* adata (Cs. 3: 344), *Sikátor* 1356-os *Chykator* adata (FNESz. 2: 472) és talán az 1469-os *Chykoltho* adat (OkISz. 844, *sikoltyú* alatt).

A *Szilvagy* helynév is átértelmezési folyamatot szenvedett el. Ennek az első adata: 1343: *Ozyagh*, de 1773-ban már *Szilvagy*-ként jegyzik le. A legkorábbi említésében éppen az *asauuagi* kapcsán gyanított *aszó* + *ág* összetétel látható (FNESz. 2: 582). Ilyen szerkezetből jött létre a *Szágy* településnév is (FNESz. 2: 512).

Az *ág* és *ásvány* helynevekben való jelentkezéséből komolyabb kronológiai következtetést nem vonhatunk le, mindkettő viszonylag korán bukkan fel. Az utóbbi legkorábbi, de nem problémamentes adatának eddig épp az *asauuagi*-t tartja a szakirodalom. Az első biztos adat 1226-ból idézhető: *Asuantheu* (lásd még OkISz. 34–35). Lényegesen kevesebb változatosságot mutat és kevesebb előfordulással képviselteti magát az *ásvány* a helynevekben. Két modern kori földrajzi nevet idézhetünk (FNESz. 1: 120, 2: 647): *Ásványráró* (1443: *Assowan*) és *Tiszaásvány* (1357: *Asuan*).

A véghangzó és *tő* hangrendje közti kettősség az alapítólevélben is megjele-
nik: *zadu*, *nogu* : *lopdi*, *fotudi*. Az *ág* legkorábbi *Agifei* adatában szintén véghang-
zó látható, talán az *asauuagi* végén is ez szerepelhet. Az etimológiai szótár az *ágy*
szót éppen *aszó*-val szereplő példával idézi: 1276: ? *Ascoag* hn. 'folyómeder'
jelentésben (TESz. 1: 106). A történeti adatokban jóval gyakoribb az *ágy*-nál az
ág köznévi. Ezek alapján az *asauuagi*-ban az *ágy* helyett az *ág* véghangzós meg-
létét erősebb lehetőségnek tartom. Noha a veláris *u* helyett a palatális (neutrális)
i ebben a szerepben mindenképpen szokatlan.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN szerk., *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

BÁRCZI GÉZA 1944. A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv* 40: 313–332.

BÁRCZI GÉZA 1951. *Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 3. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1897.

EWUng. = BENKŐ, LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.

- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Az *agg* és az *ó* szócsaládjai összetartozásának kérdéséről. *Nyelvtudományi Közlemények 108*: 253–266.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KIS TAMÁS 2013. A „palatális” *dzs* a magyarban. In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–KÁDÁR EDIT szerk. „...*hogyan legyen a víznek lefolyása...*”. *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 267–295.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. (Ómagyar kor.) In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar Nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND szerk., *Nyelvtörténeti szótár 1–3*. Budapest, Hosnyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1890–1893.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- PeerK. = KACSKOVICS-REMÉNYI ANDREA–OSZKÓ BEATRIX 2000. *Peer-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 25. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Argumentum Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*: 31–55.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD-disszertáció. Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD-disszertáció. Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Piliscsaba, PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 71–86.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Online változata: <http://www.uralonet.net.nytud.hu>

ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó.

Notes on the word *asauuagi* from Establishing Charter of the Abbey of Tihany in the light of its orthography

In my study, I review the strong and weak orthographical tendencies of the Establishing Charter of the Abbey of Tihany (TA.) in order to find a new interpretation of the word *asauuagi* from the charter's text. In my opinion, the difficulty in interpreting the *asauuagi* is caused by the simultaneous appearance of several recognisable, but less typical solutions. In some cases, the writing of the Hungarian words in TA. is not uniform, and alternate solutions in the marking of several sounds can be observed. The interpretation of the *asauuagi* word can also be *aszóág* or *aszóágy* because of the combination of atypical spellings. Based on other examples, I choose the first word, which denotes the fork or section of a (periodically) dry stream.

Keywords: Early Old Hungarian, Orthography, Toponymy, Establishing Charter of the Abbey of Tihany

Németh Dániel
ORCID: 0000-0001-8935-7150
Debreceni Egyetem
nemeth.daniel@arts.unideb.hu

Nyelvjárási és interferenciajelenségek az első katonai térképek névalakjaiban

NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS

1. Bevezetés

A kéziratos térképek felhasználását a helynévkutatásban nagyban megkönnyíti, hogy egyre többet digitalizálnak közülük, és hogy online elérhetővé válnak. A történeti helynévkutatás számára Magyarországot illetően a legfontosabbak közé tartoznak a katonai felmérések térképei, különösen az első és második katonai felmérés, mivel ezeken a települések nevei mellett számos földrajzi objektum neve is fel van tüntetve. Mindegyik hozzáférhető a világhálón is, hasznosságukat jól mutatja az a sok hivatkozás, amely a helynévkutatás mellett a földrajzi és régészeti irodalomban is látható.¹ Írásunkban azt vizsgáljuk, hogy a beszélt nyelv, a nyelvjárás mennyire tükröződik a Szeged környéki nevekben, valamint hogy e két felmérés térképein rögzített nevekben milyen nyelvi interferenciajelenségeket figyelhetünk meg.

A katonai felmérések elkészítéséről és későbbi történetükről JANKÓ ANNAMÁRIA írt alapos áttekintést. Munkájára támaszkodva foglaljuk össze először azokat a főbb tényezőket, szempontokat, amelyek a nyelvészeti kutatásokhoz fontosak. Az első katonai felmérést 1763 és 1787 között végezték; a birodalom magyarországi területeit részben 1766 és 1773 között (északkeleti vármegyék), nagyobb részt 1782 és 1785 között mérték fel. Mivel a hadsereg nyelve a német volt, minden utasítás, előírás német nyelven készült. A településnevek viszont — Európában szinte egyedülálló módon — a helyben használt nyelveken szerepelnek, és nemegyszer feltüntetik a névváltozatokat is. A földrajzi közneveket általában lefordították németre, de több esetben is megmaradt a magyar név (JANKÓ 2007: 16). MIKESY GÁBOR szerint a magyarországi felmérésben a német nevek dominálnak, az erdélyiben inkább a magyar és román földrajzi köznevek (2019: 71). A felmérő tisztek többnyire németek, a Generalquartiermeisterstab (Cs. Kir. Főszállásmesteri Kar) tisztjei, és különböző ezredektől beosztott tisztek voltak (JANKÓ 2007: 15), ebből adódnak a félrehallott vagy a bizonytalan helyesírású

¹ A kéziratos térképek kutatásának fontosságát a helynévgyűjtés, a történeti névtan, a településtörténet, a helytörténet, a gazdaságtörténet szempontjából REUTER CAMILLO már fölvetette (1983).

nevek az egyes térképlapokon, pl. *Kis Schikaro, Gyönges Fl.* (MIKESY 2019: 71). Szeged környékének felmérését a császári gyalogezred Mac Dermot alhadnagya irányította (BORBÉLY–NAGY 1932: 51).

A térképezés megkezdéséről szóló, az udvari Kamarához küldött átirat szerint a kirendelt katonák mellé a Kamarának adnia kellett a vármegyét és a helységeket jól ismerő helyieket (BORBÉLY–NAGY 1932: 41). II. József elrendelte a helynevek helyességének ellenőrzését is, rendeletének indoklásában azt írja, hogy nem elegendő a nyelvismeret a helyes írásmódhoz, hanem olyan emberek szükségesek, akik a helységek nevét hivatásukból adódóan többször leírják (BORBÉLY–NAGY 1932: 67). A felmérési szelvényeket végül nem javították, csak az azokból készült kisebb méretarányú kerületi térképeket (JANKÓ 2007: 25). Mivel a felmérést katonai célból végezték, hosszú ideig titkos volt, csak 1864 után vált korlátozottan, és majd csak a 20. század elején szélesebb körben hozzáférhetővé (JANKÓ 2007: 54–55).

A második katonai felmérés meglehetősen elhúzódott, évtizedekig, 1806-tól 1869-ig tartott. Mivel ezt is a birodalmi hadsereg szervezte és irányította, nyelvi tekintetben ez is az elsőhöz hasonló (JANKÓ 2007: 59). Szeged és környéke felmérése, valamint ennek térképszelvényei 1861-ben és 1864-ben készültek el (JANKÓ 2007: 48/a CD-melléklet). MIKESY szerint a helységnevek írása az első felméréséhez képest pontosabb és helyesebb (ami arra utal, hogy a felmérőknek lehetett előre feldolgozott forrásuk), míg a mikrotoponimákat hallás után írták le (2019: 75). A lejegyzésben találunk a korabeli helyesírásra jellemző ingadozást éppúgy, mint a német és a magyar helyesírás eltéréséből fakadó írásmódot. Több elírás alapján feltehető, hogy a terepen piszkozatra rögzített adatokat valaki más, magyarul nem tudó rögzítette végül a térképen (MIKESY 2019: 75–76). Mindkét felmérésre jellemző, hogy nagyban támaszkodtak a helyben hallott és használt névalakokra. Egyes szelvényeken nemcsak a tanyákat (épületeket) tüntették föl, hanem a tulajdonosok nevét is, így az első felmérésben vannak olyan nevek, amelyek a helyben használt formákat őrizhették meg, mint *Dobi Pista* vagy *Nogymisko*. Ezek alapján úgy tűnik, hogy még az idegen nyelvi szűrő mellett is megjelennek nyelvjárási, beszélt nyelvre utaló adatok a térképeken. Szeged környékére eső szelvények felmérését több tiszt irányította: Josef Adler von Alderskamf, Adolf Frh. von Sacken és Alois Ritter von Haymmerle (JANKÓ 2007: 48/c CD-melléklet).

Kutatásunkban az interneten elérhető térképeket használtuk föl, Szeged környékére, nagyjából a régi Csongrád megye területére koncentrálva. Az első felmérés a vizsgált térségből nem túl sok nevet tartalmaz, a térképszelvényeken a Tisza mindkét partján nagy pusztákat vagy vízjárta térségeket látunk. A második felmérés azonban (az 1860-as évekből) már több száz toponimát rögzít, és egyes szelvényeken nemcsak a tanyákat jelöli, hanem a birtokosok nevét is.

2. A nyelvjárási névalakok (és hiányuk) a térképeken

Feltűnő, hogy mennyire nem a helyi nyelvjárásra jellemző névalakokat rögzítették az első és második katonai térképen. Figyelembe véve a nevek kikérdezésének körülményeit a felmérés során, szembeötlő, hogy a mindennapokban használatos, beszélt tájnyelvi alakok jellemzően nem jelennek meg a feliratokban. Mivel azt nehéz föltételeznünk, hogy a megkérdezett helyi lakosok ilyen arányban szolgáltattak volna nem nyelvjárási névváltozatokat, ezért adódik a feltevés: a közszájon forgó, helyiek által használt földrajzi nevek valamiféle szűrőn, módosításon mentek keresztül az összeírás során. Ez a szűrő lehetett a német anyanyelvű tisztet kísérő magyar kérdező, aki átírhatta a hallott névalakokat a saját nyelvi elképzelései és normafelfogása szerint.

A helyi beszélt nyelvjárásnak a 18–19. század második felében is jellemző vonása volt az *ö*-zés a dél-alföldi nyelvjárási régió területén. Ehhez képest az első katonai felmérésen alig található *ö*-ző alak (pl. *Pörnye halom*, de van *Ördönges halom*, *Hegyeshalom* is), és a második felmérés sok száz névalakjának is csak elenyésző hányadát jegyezték fel *ö*-ző formában. Csak kitartó keresés után lehet a térképen néhány labiális névváltozatot találni: *Vermös-hegy*, *Róka Bögyös*, *Jögyös Molnár*, továbbá talán ide sorolható a *Veszélyös (Veszélyös?) halom* is. A köznyelvben is váltakozó *fel ~ föl* igekötő labiális változatát mutatja a *Fölkelő* helynév. Ellentmondásosan hat, hogy a térképen egymás mellett találjuk a *Röszke* és a *Reszke Puszta* neveket² (mind a két név a mai *Röszke* megfelelője). Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a *Reszke ~ Röszke* helynév ingadozott a helyi beszélők nyelvhasználatában, és így a térkép a 19. század helyi beszélt nyelvének variabilitásáról mutat pillanatfelvételt. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a lejegyzés során torzult labiális vagy illabiális irányba a névalak. Jelenlegi tudásunk szerint a 18. században még az eredetinek tekinthető *Reszke* szóalakot biztosan használhatták (NÉMETH 2004: 34), és a szó szláv etimológiája sem támogatja azt, hogy eredetileg *ö*-vel ejtették, azt azonban nem tudjuk pontosan, mióta létezik a név labiális változata.³

Elszórtan megjelennek más, az *ö*-zésen túli nyelvjárási sajátosságok is a térképeken, az első katonai felmérés szelvényein ugyanakkor minden bizonnyal számolnunk kell a korra jellemző helyesírási bizonytalansággal is. A *Puszta Öttömösfy* hosszú *ss*-e és *Kistellek puszta* hosszú *ll*-je nem jellemző a nyelvjárásban. Egy másik szelvényen azonban már *Kistelek* (sőt hibásan *Kistelk*, egyszer pedig javítva *Kistelk*) formát találunk. A második katonai felmérés térképén a *szőlő* földrajzi köznévnél többször azzal a változatával találkozunk, amely a Szeged környéki

² Az első felmérés szántókat és tanyákat jelöl a térkép megfelelő helyén *Reket* megnevezéssel.

³ INCZEFI GÉZA szerint csak a 20. században van *Röszke* alakja (1960: 76). Ezzel szemben írásban már PALUGYAY IMRÉNÉL megjelenik (1853: 230, 250), és a Szegedi Híradó is *Röszke* néven emlegeti az 1860-as évektől.

nyelvjárásra is jellemző (vö. SzegSz. 2: 520); ez megkettőzi az intervokális *l*-t a szóban: *Szatymázi Szöllők, Algyő Szöllő*. A *düllő* szónak sokszor jegyzik le azt a *düllő* változatát, amely viszont a Szegedi szótár szerint nem jellemző a Szeged környéki nyelvjárásra, mert ebben a szóban nem kettőződik a magánhangzók közötti *l*: *Átokházi Düllő, Seregélyes düllő*. A *lapos* földrajzi köznévf. személynév birtokos személyjeles alakjában szintén nyúlik az intervokális mássalhangzó: *Fertő lapossa*. A *lapos* szó *s*-ének nyúlása nem idegen a Szeged környéki nyelvjárástól (vö. *Lapossakat pislant*, SzegSz. 2: 20). Maga a *lapos* szó a Szegedi szótár szerint földrajzi köznévként azt jelenti, hogy 'homokterület szikes mélyedése, általában alacsonyabb fekvésű földrész'. A *Csolányos* helynévf. (II.)⁴ részben megfelel a szótárban adatolt helyi nyelvjárási ejtésnek, a *Gyött* (II.) is, ami inkább *gyütt* a helyi nyelvjárásban. Az egyetlen túlhelyesbitéses *Fedwar* (I.) kivételével nem találni példát *l* kiesésre: *Völgy Ere, Zöld halom, Holt Tisza* (I.). A *Fedwar* viszont jó példája a túlhelyesbitéses illabializációnak, hiszen vélhetően a beszélt nyelvi *Fődvár* helyett jelöl *Fedvár* alakot.⁵

Vannak ugyanakkor olyan névalakok is a dél-alföldi régiót ábrázoló térkép-szelvényeken, amelyek egészen biztosan nem a helyi beszélők körében használatos változatot tükrözik. Egészen sajátos megoldást találunk az egyik legnagyobb dél-alföldi település, a mezőváros *Hódmezővásárhely* nevének megjelenítésében: *Hold Mező Vásárhely* (az első felmérés térképén csak *Vásárhelyj* néven szerepel). A város nevének első szótagjában feltűnik egy olyan *l* hang, amelynek jelenlétét sem a szó etimológiája, sem pedig a mindennapokban használt névforma nem támogatja. A helynévf. első szótagjának etimológiai előzménye a *hód* állatnévf., ugyanez a szó pedig megjelenik a várossal érintkező földrajzi egység, a *Hód tava* megnevezésében. Csakhogy míg a *tó* megnevezésében az állatnévf. lejegyzett formája nem változik meg, addig a település nevének leírásakor egy *l*-et toldanak be a szóba. Az *l* betoldása azt mutatja, hogy a lejegyző megmászította a kiejtésben használt névalakot, hiszen jó okunk van feltételezni, hogy a 19. század második felében sem ejtették így a város nevét. De akkor mi lehetett ennek a lejegyzésnek a motivációja? Különösen indokolt ez a kérdés azért, mert a katonai térképen rögzített névalaknak olyannak kell lennie, amely megkönnyíti a település pontos azonosítását; a névf. megváltoztatása azonban éppen a pontos identifikálás ellenében hat. A kérdés megválaszolása előtt érdemes további névadatokat is szemügyre vennünk, ilyen például a *Mezől István* személynév, amely egy tanyát jelöl a tulajdonos nevével. A családnév ebben az esetben ugyanúgy torzul a lejegyzés során, mint *Hódmezővásárhely* neve. A *Mezől* családnév viselőjét valójában *Mező*-nek hívhatták, és az *l*-et ugyanúgy csak a lejegyző toldhatta a névalak végére, mint a város megnevezésében. Az *l* betoldása révén olyan névalakok jönnek létre,

⁴ Az első (I.) és a második (II.) katonai felmérésre utalunk a nevek után álló római számokkal.

⁵ A második felmérésen már *Földvár*.

amelyek a beszédben nem léteznek, ugyanakkor a betoldás maga jól illeszkedik abba a tendenciába, amely több évszázada jellemzi az írott nyelvet. A betoldásnak ez a módja lényegében válaszreakció a beszélt nyelvváltozatokra általában (nyelvjárástól függetlenül) jellemző kiejtési sajátosságra: az azonszótagú *l* kiesésére, amely igen gyakran együtt jár a likvidát megelőző magánhangzó megnyúlásával. Az *l*-nek ez az írott nyelvre jellemző betoldása megfigyelhető az ómagyar és a középmagyar korban is: például a 18. századi szegedi városi tanácsi jegyzőkönyvekben a *hónap* szó rendszeresen *holnap*-ként íródik. Ez utóbbi példa jól mutatja, hogy olyan szótagokba is beillesztik az erre érzékeny lejegyzők az *l*-et, amelyek egyébként soha nem tartalmazták azt, hiszen a bennük ejtett hosszú magánhangzó nem egy *l* kiesése nyomán nyúlt meg (NÉMETH 2004: 86–88). A *Hódmezővásárhely* és a *Mező* családnév esetében ugyanez történhetett. A városnév esetében a betoldást még az is támogathatta, hogy az így létrejött hangsor a *hold* közzszóval azonosítható, azaz a név továbbra is motivált és szemantikailag áttetsző a beszélők számára.

A térképadatok gyűjtésének szociolingvisztikai körülményeivel kapcsolatban érdekes kérdés, hogy vajon kinek köszönhető a betoldás? A magyarul nem tudó osztrák tisztnek? Esetleg az adatok összegyűjtésében közreműködő magyar anyanyelvű (de bizonytalán németül is tudó) segítőknek? A megkérdezett egynyelvű helybeli lakosoknak? Ez utóbbiak bizonyosan nem ejtettek *Mezől*-t és *Hold Mező Vásárhely*-t, tehát mindenképpen azt kell valószínűsíteniünk, hogy a nevek megváltoztatása a térképen való rögzítés során történt. Annak a lehetősége is igen csekély, hogy maguk a magyarul nem tudó német anyanyelvű térképészek használtak volna a magyar nyelvű alakokat érintő túlhelyesbítéses formákat.

3. A nyelvi interferencia érvényesülése a névalakokban

A térképek alapjául szolgáló felmérések folyamatának szociolingvisztikai körülményei olyan magyar–német kétnyelvű közeget rajzolnak ki, amelyben természetesen érvényesülhet a nyelvi interferencia, hiszen az alaphelyzet az, hogy német anyanyelvű tiszték irányításával folyik a gyűjtés magyar élőnyelvi közegben. Később a térképek megrajzolásában és a nevek feliratozásában szintén német anyanyelvű emberek tevékenykedtek, akik közül sokan minden bizonnyal egyáltalán nem tudtak magyarul. A hangzó magyar nyelv lejegyzésében tehát természetesen kell számolni a gyűjtők, első lejegyzők (és talán a térképek feliratozóinak) német anyanyelvi percepciók bázisával, amely jelentősen torzíthatja az egyes beszédhangok, hangkapcsolatok észlelésének folyamatát, és így a kódrendszer értelmezését, azaz a névként funkcionáló szavak pontos megértését (GÓSY 2005: 121–122). A névalakok lejegyzésében további változásokat eredményezhet az, hogy a német lejegyzők saját nyelvük hangjelölésének logikája alapján jelölnek bizonyos magyar hangokat és hangkapcsolatokat, nem pedig a

magyar írásban megszokott módon, s ez azzal jár, hogy jelentősen megváltozhat egy-egy név grafémikus megjelenítése.

A fonetikai interferenciajelenségek között számos példát találni arra a térképeken, hogy saját anyanyelvi percepció bázisa a német anyanyelvű beszélő számára megnehezíti a magyar nyelv beszédhangjainak észlelését és a névalakok azonosítását. Ezek a jelenségek viszonylag kevésbé állnak tudati kontroll alatt. A német anyanyelvű beszélők számára akkor és ma is jelentős nehézség a magyar labiális *a* hang észlelése, azonosítása, különösképpen a rövid *o* hangtól való elkülönítése. Az *o* ~ *a* viszonylatában több olyan adat került a katonai felmérések térképszelvényeire, amelyek a két hang téves észlelését és azonosítását mutatják. Az ilyen percepció tévedések egyik típusa az, amikor a magyar *a* hangot *o*-ként azonosítja a német anyanyelvű beszélő: *Nogymisko*, *Ludos Szikja* (de mellette: *Ludas Ret*), *Popszeke sivanhegy* (mellette: *Papok*), *Szaroz Ér* (I.), *Pusztá Tajo*, *Nádos-halom* (Bánfalvától É-ra) (II.). Előfordul a tévedés a másik irányba is, amikor az *o* hangot *a*-ként észlelik: *Harangazo* (I.), *Salymos*, *Uj asztásu* (II.).

Úgy tűnik azonban, hogy nemcsak az *o*–*a* kontinuumban, hanem más hangok viszonylatában is érvényesülnek efféle tendenciák: hasonló kétirányú tévesztési tendenciák rajzolódnak ki mindenekelőtt az *é*–*i* észlelésében. A *szék* földrajzi köznevet sok esetben *i*-vel írják a térképen, amiből arra következtethetünk, hogy a(z esetleg kicsit zártabban ejtett?) magyar *é*-t *i*-ként észlelték. Számításba véve azt a körülményt is, hogy az időtartam jelölése egyáltalán nem volt következetes, ide tartozhatnak a következő adatok: *Biberes Szikja*, *Kopants Sik Toó*, *Badiday* (Batidai) *Szik* (I.), *Györi Szik*, *Szirtos Szik*, *Makra Szike*, *Város Szikje*, *Kerek Sikja* (II.) (ezekben a *Szék* van), *Ullisfi* (Üllési) *Puzta* (I.). De ugyanazon vagy másik szelvényeken, Szeged mellett *Nagy Szék*, *Rossa Szék* (I.), *Doma Szék*, *Kis Ivan Szék*, *Király szék* (II.), Kiskunmajsza környékén *Szék Tó*, *Kerek Szek* (I.) neveket is találunk. Természetesen okkal merülhet föl a kérdés, hogy nem hallhatták-e az osztrák tisztok adatközlőiktől, segítőiktől ezeknek a névalakoknak a nyelvjárási *i*-ző változatát mint hangzó magyar formát, azonban ezek az adatok az alapvetően nem *i*-ző szegedi nagytájhoz tartoznak. A Szegedi szótárban BÁLINT SÁNDOR a *szik* címszót a *szék*-hez utalja, és minden adatát (*szék*, *székes*, *székföd*, *Nagyszéksós* stb.) *é*-vel közli. Másfelől, bár kevesebb példával, de az észlelés bizonytalansága a másik irányban is megjelenik az adatokban az *é* ~ *i* észlelésében, amikor a magyar *i*-t *é*-ként azonosítják a térképészek: *Béro h.*, *Alsó Beró h.* (ezekben a magyar *Bíró* rejtőzik), *Sépos Szabó* (*Sípos Szabó*) (II.).

A szóalakon belüli interferenciára is érdekes példákat szolgáltatnak a térképek. Ezek az esetek bizonyos értelemben ellentétesek a térképek általános logikájával. A feltehető szándék ugyanis az volt (ahogyan korábban szó esett róla), hogy a földrajzi közneveket lefordítják német nyelvre. Az első felmérés Szeged környékén meglehetősen sok magyar köznévi utótagot megtart magyarul (*ér*,

halom, rét, tó, város [Unter Varos, Ober Város Szegeden] stb.), de mellette egy másik szelvényen egymás közelében *Kovazdi gærtlers, Fedwar gærtlers* és *Kenderes Kerteszek, Farki Kerteszek* olvasható (I.). A második katonai térkép adataiból ugyanakkor úgy tűnik, hogy a földrajzi köznevek némelyikének a német nyelvbe való átültetése később is jelentős probléma a térképészek számára. Emiatt olyan szóalakon belüli interferenciát mutató névalakok kerülnek a térképre, amelyek a földrajzi köznévi magyar megnevezése + német szuffixum képlettel írhatók le. Ilyen például a *tanya* szónak a magyarban nem létező tőváltozata a német többesjellel ellátva: *Pallavicini Tanyen, Kis-Teleker Tanyen, Mintszenter Tanyen* (II.). A *tanya* szó németre való átültetését tehát nem sikerül megoldani, aminek az is lehet az oka, hogy a *tanya* valójában reália, mely igen erősen beágyazódott az alföldi magyarság kultúrájába, és más nyelvterületen kevéssé létező lakhelytípust jelöl, éppen ezért rendkívül nehéz idegen nyelvi ekvivalenciát találni hozzá. Ugyanez a helyzet a *szállás* földrajzi köznévvvel is, melyet szintén jogosan lehet magyar, sőt alföldi magyar reáliának tekinteni. Ennek szintén nem találja a német megfelelőjét a térképész, ezért az előbbi megoldással él itt is: *Dorosma Szallaschen, Szallaschen von Vasarhely* (I.). De a térképek feliratai alapján esetenként nehézséget jelentett a *zsellerek* vagy a *határ* szó átültetése is: *Szegvärer Hatar, Szegvärer Zsellerek* (II.).

A hangjelölésben és helyesírásban érvényesülő német interferencia néhány magyar hang jelölését érinti: a német helyesírás hangjelölésének logikája jelenik meg bizonyos magyar nevek lejegyzésében. Ez jól tetten érhető például a magyar *c* és a kettőzött *cc* jelölésének eseteiben. A német ejtési szabályok szerint írja át a *c* hangot tartalmazó helyneveket: ilyenek például a *Kurca* előfordulásai: *Kurtza Rét, Kurtza Fluss* (II.) vagy éppen a *kukorica* *c*-jének jelölése: *Kukoritza Hegy* (II.). Olykor az ejtésbeli kettőzött *cc*-t is a *tz* grafémakapcsolat jelöli: *Kis utza* (II.). Ugyanígy németes írásmód érvényesül a fentebb idézett *Szallaschen* (I.) *sch*-jában.

Archaikus németes írásmód jelenik meg szórványosan a magyar *ö* hang jelölésében: *Oethalom* (II.). De a magyar *sz* hang *s*-sel való leírása is tekinthető németes írássajátosságnak a *Csösház* (II.) név lejegyzésében. Itt érdemes azt is megjegyezni, hogy a magyar helyesírás összetett grafémái körében kisebb-nagyobb tévedések, cserék előfordulnak, különösen jól érzékelhető ez az *sz* és *zs* betűk esetenkénti felcserélésében. Példáink vannak arra, hogy a lejegyző *zs*-t ír *sz* helyett: *Zsodoma* (II., Vásárhely egy városrésze, *Szodoma*) és *Zsiget hát* (II.), illetve ennek ellenkezőjére is: *Forro Szomboja (Zsombója)* (I.). Ehhez azért érdemes azt is hozzátenni, hogy a magyar *sz* és *zs* betűk fölcserélése anyanyelvű lejegyzők hibázásai között is elő szokott fordulni.

A főntiekkel ellentétben viszont az első katonai felmérés esetében különösen feltűnő, hogy sokszor a magyaros írásmód érvényesül, így például a *ty*, *gy*, *ny* hangok lejegyzése következetesnek látszik (*Kis Maty, Nagy Maty, Korhanyi Szallas*,

Völgy Ere, Al Gyeő). Ez arra mutat, hogy az uralkodói rendelet értelmében magyarul tudó, a magyar nevek lejegyzéséhez értő személyek átnézték a neveket.

4. Összegzés

A térképek példái a nyelvi interferenciára jól bizonyítják, hogy a katonai térképeszeknek német volt az anyanyelve, és ez a beszédhangok észlelésében is tetten érhető. Másfelől pedig az a tény, hogy az írás számukra alapvetően a németül írást jelentette, szintén nyomot hagyott az első katonai felmérések írásbeli névhasználatában. A térképeken megjelenő helynevek írásmódja azonban nem fejthetett ki jelentősebb hatást a későbbi kartográfiai munkákra és a hivatalos névhasználatra, hiszen hosszú időn át titkos dokumentumokként őrizték őket Bécsben.

A nyelvi interferencia általunk bemutatott esetei azt szemléltetik, hogy miként változhatnak meg az egyes leírt magyar névalakok a magyar–német kétnyelvű nyelvhasználói közegben, és hogy ezek az alakváltozások nem véletlenszerűek, hanem bizonyos tendenciák rajzolódnak ki bennük. A tendenciák és hibázási típusok lehetővé teszik, hogy visszakövethessünk a névalakok torzulásának szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai hátterére. Az elemzett példák azt bizonyítják, hogy a tulajdonnevek vizsgálata során szükséges figyelembe venni a térképeszek által rögzített névalakok gyűjtésének szociolingvisztikai körülményeit és azok következményeit. Adataink arra utalnak, hogy ugyanez a megállapítás érvényes a helyi beszélők által az élőnyelvben használt névalakok és a térképeken olvasható írott változatok viszonyára is.

Irodalom

- I. katonai felmérés = *Magyarország (1782–1785). Első Katonai Felmérés*. Arcanum Adatbázis Kft. <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/>
- II. katonai felmérés = *Magyar Királyság (1819–1869). Második katonai felmérés*. Arcanum Adatbázis Kft. <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/>
- BORBÉLY ANDOR–NAGY JÚLIA 1932. Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. *Térképészeti Közlöny* 2: 35–85.
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- INCZEFI GÉZA 1960. *Szeged környékének földrajzi nevei*. Nyelvtudományi Értekezések 22. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JANKÓ ANNAMÁRIA 2007. *Magyarország katonai felmérései, 1763–1950*. Budapest, Argumentum.
- MIKESY GÁBOR 2019. *Földrajzi nevek a térképeken. Magyar mikrotoponimák vizsgálata térképi források alapján*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
URL: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/50753> (2023. február 10.)

- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv, spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi őrnöki nyelvváltozatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PALUGYAY IMRE 1853. *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása 2. Szabad királyi városok leírása*. Pest, Heckenast.
- REUTER CAMILLO 1983. Kéziratok térképeink helynévanyagának felhasználása. *Névtani Értesítő* 8: 7–18.
- Szegedi Híradó = URL: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/SzegediHirado/>
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.

Hungarian dialectal forms and linguistic interference in the first and second military surveys of the Hungarian Kingdom

In this study, we analyzed the maps of the first (1763–1787) and the second (1806–1869) military survey of the Hungarian Kingdom, focusing on the area of Szeged, namely the former Csongrád County. The language of the military surveys was German, but many names on the maps were recorded in local languages, among others, in Hungarian. It is noted that the spoken (dialectal) forms appear only in a few cases. Many errors are systematic (misperception of Hungarian sounds, translation of realia, etc.). The types of errors allow us to trace back the sociolinguistic and psycholinguistic background of the distortion of the nouns.

Keywords: Military surveys of the Hungarian Kingdom, toponyms, language interference, spoken forms in writing

Németh Miklós
ORCID: 0000-0002-4133-7537
Szegedi Tudományegyetem
nicola@hung.u-szeged.hu

Sinkovics Balázs
ORCID: 0000-0001-8035-8448
Szegedi Tudományegyetem
sinkov@hung.u-szeged.hu

Három mérföld a Fok vize mentén

A tihanyi apátság Losta birtoka és Somogy megye északi határa az Árpád-korban

NÓGRÁDY ÁRPÁD

Az Árpád-kori Magyarország egy-egy megyéjének történeti földrajzi feldolgozása leginkább egy nagy méretű kirakós összeállításához hasonlít.¹ Különösen igaz ez akkor, ha munkánkhoz az összes térképet is mi magunk készítjük el — ezek közül is elsőként a megye településhatáros alaptérképét —, mivel az egyesével megrajzolt településhatároknak köszönhetően a megye területe így munkánk első percétől kezdve egy sok száz darabos puzzle-ként fog bennünk rögzülni. Ezután voltaképp a kirakós minél teljesebb, azaz részletgazdagabb és pontosabb összeállítása, valamint egyes darabkáinak adatokkal való feltöltése lesz a feladatunk. Munkánk egyik igen érdekes vonása, hogy kirakósunk elemszáma az eredeti játékkal ellentétben nem marad állandó, épp ellenkezőleg, folyamatosan bővülni fog, ahogy a feldolgozás előrehaladtával az újkori településhatárok között egyre több és több elpusztult középkori falu és kisbirtok nyomára bukkanunk, s közülük jó párnak az egykori határát is rekonstruálni tudjuk. (Az elemszám-növekedés természetesen nemcsak a településeket érinti, hiszen a megye településein túl, többek közt a megye kialakulását, egyházas helyeit és úthálózatát, természetföldrajzi és birtokviszonyait is rekonstruálni kívánjuk. Ennek megfelelően kirakósunk elemeinek száma a feldolgozás végére óvatos becsléssel is eléri a több ezret.) Puzzle-ünk kirakásának természetesen nincsen kőbe vésett „menetrendje”, a munkához többféleképpen is hozzáláthatunk, ám a játékot, az elemek szétválogatásán túl, többnyire érdemes a megfejtendő kép keretét alkotó apró darabok összeállításával elkezdni. Somogy Árpád-kori topográfiajának rekonstruálásához legalábbis célszerűnek tűnt ekképpen, vagyis a „keret” összeállításával nekilátni. Azt, hogy milyen eredménnyel, az alábbiakban a megye északi határszakaszán keresztül ismertetem. Mielőtt azonban a szorosán vett téma tárgyalásába fognék, tekintsük át, mit írt kézikönyvsorozata vonatkozó részében CSÁNKI

¹ A középkortörténész munkáját elsősorban Engel Pál szerette egy puzzle kirakásához hasonlítani. A hasonlat — az adatok területi alapon történő feldolgozásának követelménye miatt — leginkább a történeti topográfiai munkák lényegének szemléltetésére alkalmas.

DEZSŐ a megye határaitól, illetve hogyan ábrázolta Somogy kiterjedését digitális birtoktérképének megfelelő szelvényén ENGEL PÁL.

Lássuk először Csánkit! „Nagyjából a XV. században is azt a területet foglalta el, amelyet manapság. Keleti határán azonban Sziget várát és városát olykor Baryamegyéhez is számították; odább északra pedig a Kapos mentén a Berki és Baté vidékétől északra Török-Koppányig terjedő hosszas kúp alakú területet Tolnamegyéhez. Viszont délnyugaton a Murán túli Légrád, még előbb, főleg az Árpádok korában pedig a Dráván túli mai Körös és Belovár megyéből egész vidékek Somogymegyéhez tartoztak.” (Cs. 2: 567).

A leírásból kitűnik, hogy CSÁNKI a megye északi, Somogy Veszprémmel határos szakaszáról munkájában egy szót sem ejtett, s ha művét a határszakasz két oldalán fekvő településeknél is fellapozzuk, akkor azt is valószínűsíthetjük, hogy a határszakaszról azért nem írt, mert azt lényegében az Árpád-kor vége óta változatlanok tartotta, és a Somogyhoz tartozó Fok település kivételével a mai Siócsatorna ösét, az Árpád-korban *Fok*, illetve *Sár* néven emlegetett vizet tekintette Somogy és Veszprém megyék közös határának.² CSÁNKI tudása és szakértelme közel 130 év távlatából is elvitathatatlan, így véleményét akár nyugodtan el is fogadhatnánk, ha bármely, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza könyvsorozat részeként feldolgozni kívánt megye munkálatai kapcsán ne volna alapelv, hogy a feldolgozás kizárólag primer forrásokból történhet.

Lényegében a CSÁNKI által rögzített helyzetet mutatja be ENGEL birtoktérképe (2001). ENGEL, bár részben CSÁNKIra támaszkodott, ugyanakkor rengeteg új adatot is felhasználva készítette el térképét, amely CSÁNKIhoz hasonlóan Fok település kivételével a Sió vonalát jelölte meg Somogy és Veszprém közös határának. A vonatkozó határszakasz két oldalán ENGEL tizenkét települést jelöl. Ezek a Balatontól kezdve a somogyi oldalon a következők: *Fok, Kiliti, Jut, Maros, Potoly, Sárkomár, Kapurév, Oroszi, Hídvég*; míg Veszprém felől az alábbiak: *Szabadi, Maros, Kustyán*.

A birtoktérkép érintett részletét átfutva azonnal szembeötlő egyrészt az, hogy azon két, CSÁNKI által említett és a vonatkozó határszakasz környékére lokalizált település, *Irög (Iruc?)* (Cs. 2: 614) és *Sövény* (Cs. 2: 641) nincsenek feltüntetve; másrészt pedig az, hogy a Fok vízének két oldalán, egymással szemben — mintegy leképezve CSÁNKI szövegét, amely Somogy megyénél és Veszprém megyénél is

² A Tihanyi alapítólevél mellett *Fok* néven említi az apátság javainak Szent László neve alatt kelt hamis összeírása, II. Andrásnak az alapítólevelet 1211-ben megújító nagy birtokösszeírása és Dénes nádor 1238. évi oklevele (DHA. 1: 150 és 283, PRT. 10: 516 és 759). *Sár* néven, úgy látszik, Kilititől keletre kezdték el nevezni: így szerepel például Sövény (1265: HOkl. 44), Ádánd (1279: ÁÚO. 12: 275) és Kustyán (1336: A. 3: 246) határjárásaiban. 1343-ban Hídvég közelében *fluvium Fuksara* alakban is felbukkan: DL 3562 (kiadása: A. 4: 304–305, apró tollhibával *Suksara* néven). Lényegében a víznév körülírása szerepel 1250-ben: *transit lutum que venit de Fuk* (RegArp. 927). *Foksár* néven hozza WEISZ BOGLÁRKA (2013: 216).

beszámol *Maros* faluról (Cs. 2: 627 és Cs. 3: 241) — két *Maros* nevű település szerepel; ugyanakkor a CSÁNKINál szintúgy Somogy megyeiként és Veszprém megyeiként is megadott *Kustyán* falu (Cs. 2: 623 és Cs. 3: 240) — talán CSÁNKI figyelmeztetését követve — kizárólag veszprémiként lett felvéve; *Sárkomár* pedig, amely ENGEL megállapítása szerint a mai Mezőkomárommal azonos, valami oknál fogva a somogyi oldalra került át. Megalapozatlan dolog lenne akár CSÁNKI DEZSŐ kézikönyvein, akár ENGEL PÁL birtoktérképén a fenti sajátságokat következtetlenségként, esetleg hibaként értelmezni és azokat számonkérni. Nem pusztán azért, mert hibátlan munka nincs, és hibákra vadászni mindig sokkal egyszerűbb, mint valami újat alkotni, hanem mert egyáltalán nem biztos, hogy egyikét elkerülhetetlen tollhibán túl valóban tévedésekről van szó. Egyrészt, mert nem állíthatjuk, hogy a szerzők által mérlegelt összes körülménnyel tisztában lennénk. Másrészt és mindenekelőtt, mert a két szerző a késő középkori Magyarország településeiről és birtokviszonyairól kívánt áttekintést adni, s jöllehet számos korai adatot közölnek, s ekképpen alkotásaik a korai századok megismeréséhez is jó kiindulópontul szolgálnak, mégis, egyikük munkája sem Árpád-kori történeti topográfia. Magyarán, akkor járunk el helyesen, ha eredményeiket kizárólag az anyaggal való ismerkedésnek tekintjük, és Somogy késő középkori határaitól szerzett ismereteink birtokában inkább lépésről lépésre igyekszünk a határszakasz Árpád-kori előzményeiről minél többet megtudni. A feladat önmagában is érdekes, s különösen vonzóvá teszi, hogy a határszakasz egy része, nevezetesen a *Fok* és környéke, a tihanyi apátság birtokában volt, és már az illusztris 1055. évi Tihanyi alapítólevélben is szerepel.

1. A Fok környéke és Losta birtok

Az alapítólevél az apátság Fok környéki birtokáról alig árul el valamit, így bizottsággal csak annyi állítható, hogy az itteni révet — minden bizonnyal a Fokot Tihannyal összekötő révről van szó — I. András a monostornak adományozta, és a Balatonból kilépő *Fok* nevű patak közelében is adott az apátságnak még valamennyi, a jelek szerint a patak mindkét partjára kiterjedő földet. E föld nagyságáról — jöllehet királyi adományról lévén szó aligha lehetett jelentéktelen — az alapítólevél semmit nem közöl. A szöveg alapján mindössze annyi tekinthető biztosnak, hogy a Balaton déli partja mentén kanyargó nagy út az apátság földjén vezetett át, és az úton közlekedőket a *Fok* vízen történő áthaladásukban nemcsak gázló segítette, hanem már a 11. század közepén is híd szolgált; vö. 1055: „Est et portus super lacum eundem similiter pertinens. Rivulus namque, qui dicitur *Fuk*, fluens de prefato lacu, habet super se locum, in quo transitus est populorum aliquando per pontem, sepe etiam per vadum, et hic ibi pertinet” (DHA. 1: 150, DF 208368). Hasonlóképp bizonytalanság övezi azt a kérdést is, hogy a Fok környékén számolhatunk-e településsel az Árpád-korban? A kételynek azért

kell hangot adni, mert a Foknál szedett hídvám, noha hiteles oklevelekben többször is szerepel (pl. 1257: ÁÚO. 2: 280, 1276: DF 200694; vö. WEISZ 2013: 162–163), magának Fok falunak 1301 előtt semmi nyoma. Éppúgy nem említi az apátság javainak II. András parancsára 1211-ben történt részletes összeírása (PRT. 10: 502–517, DF 208376), ahogy Tihany birtokainak 1267. évi pápai megerősítése sem (PRT. 10: 525–528). Felsorolja ellenben *villa Fuk* alakban az alapítólevél hamis (az eladományozott birtokokat az eredetnél jóval részletesebben és összetéveszthetetlenül a későbbi századokban szokásos megfogalmazással tárgyaló) párja (DHA. 1: 154–156, DF 208370), és az apátság javainak Szent László nevére kiállított, ám a lovagkirály korára nézve úgyszintén kiáltóan hamis összeírása (DHA. 1: 282–285, DF 248764 és DF 207508). A két koholmány GYÖRFFY GYÖRGY megalapozott véleménye szerint a 14. század második negyedében, illetve 1324 körül készült (1968, valamint DHA 1: 153–154 és 281–282), ami annyit mindenképp elárul, hogy a település legkésőbb I. Károly uralkodása idején már létezett. Egy település első említését — néhány kivételes esettől eltekintve — akár évszázadokkal is megelőzhette a létrejötte, Fok falu esetében pedig — amely már 1250-ben vámhelyként tűnik fel, de talán már a 11. században is az volt (WEISZ 2013: 162–163) — különösen indokolt az első említést pusztán *terminus ante quem*-ként értelmezni (a *Fok* név korai történetéhez lásd HOFFMANN 2010: 56–60). Nem is kell a források között hosszasan keresgelnünk, többek közt a fent említett néhány oklevél is a település kora Árpád-kori, de legalábbis a tatárjárást jóval megelőző létezése mellett érvel, igaz, talán nem pontosan úgy, ahogy első pillantásra várnánk.

A legkorábbi hiteles, írott forrás, amely megalapozni látszik a gyanút, hogy a későbbi századokban *Fok* néven ismert település valóban Árpád-kori lehet II. András 1211. évi, a tihanyi apátság alapítólevelét megújító oklevele. Az utókor nem lehet elég hálás, hogy a király nem egyszerűen átíratta és megerősítette, hanem a korábban tihanyi apátként szolgáló Uros kérésére szabályosan ki is vizsgálhatta, hogy pontosan mit is ajándékozott el I. András. A feladattal Győr nembeli Pat nádort és a kancellárt, Tamás veszprémi prépostot bízta meg, és a fennmaradt oklevél tükrében bátran állítható, a két megbízott kitűnő munkát végzett. Az persze szinte bizonyos, hogy az ország rangja szerint legfontosabb arisztokratája és a kancellár nem személyesen barangoltak faluról falura heteken át, hanem néhány megbízható emberüket küldték, nyilván a hatalmukat tükröző katonai kísérettel. Ők aztán az oklevélben is előadott királyi parancsnak maradéktalanul eleget téve az apátságnak az alapítólevelében megnevezett összes birtokát felkeresték, s a helybeliek és a szomszédok bevonásával mindenütt szabályos vizsgálatokat végezve a tihanyi apátság szolgálatában álló összes jobbágyot, udvarnokot és mindenféle kondicionárius népet szolgálatuk megjelölésével, háztartásonként összeírták. Végül, ahol kellett, ott vagy az apátság birtokában álló föld nagyságát adták

meg ekealjban, vagy jelentősebb földterület, illetve önálló birtok esetén annak határát is bejárták, és a határjeleket feljegyezték. Számunkra kivált érdekes, hogy az apátság Fok mellett fekvő földjéről, amelynek nevét *Lusta* alakban rögzítették, külön is fontosnak tartották megjegyezni, hogy az tartozékaival együtt az alapító király adományainak egyike, és azokkal a határjelekkel kerül jegyzékbe, amelyekkel egykor a Szent Ányos-egyháznak András király engedte át; vö. 1211: „concessit rex Andreas felicis memorie ecclesie Beati Aniani predium, quod vocatur Lusta cum suis apendicis [...] hiis metis traditum predium confirmare decrevit.” (PRT. 10: 516).

A szóban forgó birtok határai az alábbiak szerint alakultak.³

„(1.) A határ a Balatontól indul, onnan, ahol a Fok nevű patak a tóból kilép, s a kifolyótól kezdve a teljes terület az egyházé; (2.) innen dél felé tart és Lustah faluhoz ér; (3.) majd körüljárja a szigetet, amelynek teljes területe az egyházé, a malomállításra alkalmas helyeket is ideértve; (4.) ezután a patak mellett, a keleti oldalon, a falu közelében András király földhalom-határjele következik, amelyen egy kő van; (5.) innen az úttal tart a [birtok] keleti oldal[á]hoz, András király hegyéhez; (6.) majd három földhalom-határjel érintésével tart észak felé, és a Balaton mellett egy földbe mélyedő sziklatömbhöz ér; (7.) innen tovább egy, a Fehérvárra vezető régi út mellett álló másik, földbe mélyedő sziklatömbhöz tart; (8.) ezután két földhalom-határjel érintésével a [birtok] déli oldala felé halad és egy kőhöz megy; (9.) végül, ismét a nyugati oldalra megy, és ott a patak mellett egy felállított kő jelzi a határt. — Mindaz, amit a fenti határok kijelölnek — akár halászóvizek, akár rétek — ellentmondás nélkül a tihanyi apátság birtokába mentek át.” (PRT. 10: 516).

A határjárás jól láthatóan egy közvetlenül a Balaton mellett, a Fok vizétől északra fekvő birtokot ír le, így a tihanyi apátság 1211-ben *Lusta* ~ *Lustah* alakban felbukkanó prédiума mögött nagyjából az újkori Siófoknak a Fok bal partján fekvő részét fedezhetjük fel. Ugyanakkor az is bizonyosnak látszik, hogy az Árpád-kori *Lusta* határa nem lehet azonos az első kataszteri felmérés szerinti Siófokéval.⁴ Mielőtt azonban megpróbálnánk a határjárás legalább néhány pontját azonosítani, fussuk át a birtokot említő okleveleket, hátha találunk olyan információt, amely segíthet minket a lokalizálásban. Az első ilyen pontra Tomaj Dénes nádor somogyi és zalai települések egyházi tizede ügyében a pannonhalmi apátság javára meghozott 1238. évi ítéletlevelében bukkanunk, ahol a nádor a *Fok* vize mellett két *Lusta* nevű falut is említ; vö. „villarum [...] iuxta fluvium *Fuk* existencium

³ A fordítás a könnyebb olvashatóság érdekében nem követi szikár pontossággal az eredeti szöveget, valamint néhány határjel esetében a latin fogalmakat értelmezve adom vissza. A zárójelben megadott számok a leírás tagolását követik, egyúttal a mellékelt térképen jelzett határjelekre utalnak.

⁴ MNL OL S 78 — 294. téka — Siófok — 1–22. A térkép elérhető a <https://maps.hungaricana.hu> oldalon: Dorf Sió Fok in Ungarn, Oedenburger Distrikt, Veszprimer Comitatus 1858.

[...] et duarum nomine *Lusta*” (PRT. 1: 759–760, DF 206979). A másodikat IV. Kelemen 1267-ben kiállított, az apátságot javaiban megerősítő oklevelében találjuk, ahol a birtok szigetként és *Losta* néven tűnik fel; vö. „insula(m), que appellatur *Losta*” (PRT. 10: 526). A harmadik az 1324 körül készített hamis Szent László-féle összeírás, ahol *Lostá*-t egyrészt ismét faluként nevezik meg, ráadásul *Fok* faluval együtt szerepel; vö. „villa *Lusta* cum insula iuxta *Fok* cum molendinis, eadem villa *Fok* cum teloneo”, másrészt az összeírás, mely nem mellesleg két *Turuk* nevű faluról számol be, *Fok*, *Lusta* és *Turuk* falvak együttesen leírt határát a minket érintő szakaszon a következőképpen rögzítette: „[a határ] a Balatontól indul, Szabadi falu közelében megy tovább, s dél felé tartva egy hegyhez ér, a hegytetőn nyugatnak fordul, s a Fok vizéhez fut le, majd a vizet átszelve Kiliti falu közelében halad el” (DHA. 1: 283; az apátság *Turku* ~ *Turuk* birtokára részletesen lásd HOFFMANN 2010: 68–73). Az összeírás végül közli, hogy a lejegyzett határokon belül a réteket, vizeket, nádasokat és a malomhelyeket is ideértve minden föld az apátságé; vö. „Quicquid infra hec, quecumque loca in terris cultis et incultis, molendinis, arundinetis, piscationibus procul dubio ad dictum cenobium pertinent” (DHA 1: 283; vö. még PRT. 10: 497–498). Végül a tihanyi apátság egy újabb hamis oklevelét, I. Lajos király fiktív parancsára végre nem hajtott 1358. évi, az apátság javára történő, határjárással egybekötött iktatását kell megemlíteni. Ebben a birtokok között már szerepel *Fok*, ellenben nem találkozunk *Lostá*-val. Az iktatáshoz mellékelt határjárás pedig gyakorlatilag megismétli az apátság földjeinek a hamis Szent László-féle összeírásban szereplő, a Balatontól a Fok vizéig Szabadival határos voltát (PRT. 10: 557, DF 208392).

Mindezek ismeretében most már megpróbálhatjuk a rendelkezésünkre álló információkat topográfiailag is értelmezni. A tihanyi apátságnak egy *Lusta* ~ *Lustah* ~ *Losta* nevű, már I. András korában is pontos határokkal kijelölt birtoka feküdt Somogy és Veszprém megyék határán, a Fok vizétől északra, amelyet minden bizonnyal legjellegzetesebb földrajzi ismertetőjegye alapján az apátság birtokainak 1267. évi pápai megerősítése szigetként határozott meg. A birtok 1238-ban már két falunak adott otthont, mindkettőt *Lusta* néven említik, az alapítólevél II. András-féle megújítása pedig azt is valószínűsíteni engedi, hogy a két falu közül legalább az egyik egy, a Fok vize mellett létrejött szigeten feküdt. E sziget a II. András-féle oklevélben olvasható határjárás alapján azonosíthatónak látszik a második és a harmadik katonai felméréseken Siófoktól délkeletre fekvő szigetszerűen ábrázolt földrajzi hellyel (MKFT. XXVIII/55–56. szelvények, illetve HKFT. 5260/1–2. szelvények). Hogy a következtetés helytálló lehet azt az első kataszteri felmérés is alátámasztja, amely a kérdéses helyet *Szigeti* néven ismeri. Jóllehet a kataszteri felmérésen Siófok *Szigeti*-ként meghatározott határrészei bizonyosan nem fedik le a II. András parancsára bejárt prédiум, *Lusta* területét, az 1267. évi, a teljes birtokot egyetlen szigetként láttató megnevezés nagy valószínűséggel mégsem tekinthető hibásnak. Hogy lássuk miért nem, egy rövid kitérő

erejéig térjünk vissza *Lusta* 1211-ben leírt határának ötödik és hatodik pontjához. A határ ekkor már elhagyta a Sziget délkelet felé néző hosszanti oldalát és érintette András király földhalom-határjelét, majd egy úttal halad kelet felé András király hegyéig. Az út — noha semmi közelebbit nem tudunk róla — aligha lehet más, mint a Fokról Szabadiba tartó út, a „hegy” pedig annak a mintegy 10–15 méterrel a környezete fölé magasodó halomnak az út által is keresztezett pontja, amelyet a Szabadiba vezető út közelében a katonai felmérések is rendre hoznak. Ezután a határ északnak fordul, és három földhalom-határjel érintésével jut el a nagyjából 1,5 kilométer távolságra lévő Balatonig. Tekintettel arra, hogy az efféle határjelnek szánt halmokból a határ tagoltságától függően, de legalább 200–300 méterenként emeltek egyet-egyét, ez leginkább úgy tűnik lehetségesnek, ha 1211-ben a határt bejáró személyek a mára már eltűnt Madarasi-tó vizét a Balaton és e kis tó között fekvő, gyakran vízjárta legelővel együtt a Balaton kiöblösödésének tekintették. Így *Losta* birtok (amelynek északnyugati határát a Balaton alkotta, és főhatárjele a Fok vizének kifolyója mellett volt)⁵ csupán egy néhány száz méter széles „földnyelvvel” kapcsolódott a madarasi dűlőkön át Szabadi valamivel magasabban fekvő földjeihez, s valóban sziget benyomását kelthette. A birtokkal kapcsolatban most már csak a két *Lusta* nevű falu földrajzi helyekhez kötése maradt hátra. Az egyiket név szerint is megemlíti az 1211. évi oklevél, mégpedig a kifolyótól délre, az újkori *Szigeti* határrészen. A másik *Lusta* ugyanakkor aligha lehetett más, mint maga *Fok* falu a vámjával, hiszen az írott forrásokban csak később felbukkanó *Fok* falu területe (II. András oklevele a tanúság rá) az Árpád-korban az apátság birtokát alkotta, egy harmadik településnek pedig *Losta* birtok lápokkal és vizekkel sűrűn szabdalta határában aligha lehetett volna helyet találni.

2. Somogy megye északi határa az Árpád-korban

Az Árpád-kori Somogy északi határának kérdését *Fok* területével kell kezdenünk, nemcsak azért, mert ez az első település a Balatontól kelet felé, hanem azért is, mert a település megyei hovatartozása körül nincs semmi probléma. 1276-ban IV. László a somogyi ispán itteni vámharmadát adományozza el a veszprémi káptalannak (WEISZ 2013: 162), ami kétségkívül az ispánnak a *Fok* területére kiterjedő joghatóságát igazolja. Továbbá közvetve *Fok* Somogyhoz tartozását erősíti meg Tomaj Dénes nádor már idézett 1238. évi oklevele, amely szerint a *Fok* vize mellett fekvő két *Lusta* nevű falu Somogy megyében feküdt, s a települések egyikét,

⁵ A birtok határának a Fehérvárra vezető régi út érintésétől a Fok kifolyója mellett felállított kőtömbig tartó utolsó szakasza vélhetőleg a Balaton partmenti, kisebb mocsaras részeit követve halad „össze-vissza”. Jóllehet a szakasz pontosan nem követhető, annyi azért bizonyosnak mondható, hogy *Fok* falu területét *Losta* birtok magába zárta. Ellenkező esetben a határnak ugyanis vissza kellett volna térnie a *Fok* vizébe és a folyás irányával szemben haladva elérnie a Balatont, ennek azonban a szövegben semmi nyoma. Az apátság *Fok* falu területére vonatkozó Árpád-kori birtoklását a későbbi birtoktörténeti fejlemények is megerősítik (vö. Cs. 2: 606).

mint láttuk, indokolt *Fok*-kal azonosítani. Dénes nádor ítéletlevele azonban nemcsak e két település miatt érdekes. A nádor tizenöt település tizedszedése ügyében hozott döntést, és a tizenötből tizenhárom Somogy megyei volt, hét ráadásul a *Fok* „folyó” környékén terült el (villarum citra et ultra et iuxta *fluuium Fuk* existencium). A már említett két *Lustá*-n túl két *Kustyán*-t, valamint egy-egy *Maros és Acsa*, illetve egy hihetőleg *Éliás*-ként azonosítandó *Helias* nevű falut sorol fel (PRT. 1: 759–760, DF 206979). A két *Kustyán*-nal nincs gond, jól azonosíthatóak a *Fok* vízének északi partján fekvő újkori *Kis-* és *Nagykustyán* pusztákkal. Az előbbi Siómaros területébe olvadt, és azzal együtt lett később Fokszabadi része, az utóbbi pedig idővel Enying déli határát kerekítette ki. *Maros* falu már nehezebb eset, mivel CSÁNKInál Somogy és Veszprém megyéhez sorolva egyaránt szerepel, és így van ábrázolva ENGEL birtoktérképén is, ezért valamilyen módon bizonyítani kell, hogy a *Fok* vízének északi partján fekvő *Maros*-sal, vagyis az előbbi Siómarossal azonos. Mindenekelőtt erre kell gondolnunk, mert a jelek szerint a víz déli partján az északi *Maros*-sal szemben egy második *Maros*-nak *Jut* és *Ádánd* között egész egyszerűen nem marad hely. Az érintett területen ugyanis a 13. század második felében *Sövény* falu és határa feküdt, és úgy látszik, egy déli *Maros* nevű településsel a part mentén a késő középkorban sem kell számolni. Legalábbis erre vall az a zálogszerződés, amelynek értelmében Marcali Bánfi István a Somogy megyei *Jut* és *Szemes*, valamint a Veszprém megyei *Maros* birtokát ezer aranyforintért Török Ambrusnak engedte át. A szerződés topográfiai szempontból számunkra legfontosabb pontja az, hogy a településekkel együtt az átadott malmokra is kitér, és úgy fogalmaz, hogy e malmok *Jut* és *Maros* között dolgoznak (*molendina in medio dictarum duarum villarum Jwth et Maros decurrentia*), mégpedig kimondatlanul is a *Fok* vizén, azaz *Maros*-sal szemben a víz déli partján nem egy másik *Maros*, hanem *Jut* határa kell szerepeljen (DL 15630). A hatodik falu, *Éliás* erősen hozzávetőleges helyére a fenti *Sövény* 1265-ből fennmaradt határjárása enged következtetni. Igaz, ezúttal nem maga a leírás, hanem a felsorolt határosok, azaz közvetlen szomszédok egyike, az *Éliás* faluban (*de villa Elias*) birtokos Lestyák fia Tódor személye (HOkI. 44, DL 582), akinek birtokát ezek szerint *Sövény* birtok közvetlen környékén kereshetjük. Az utolsónak maradt falu, *Acsa* közelebbi helyét egyelőre csak találgatni lehet. Elképzelhető, hogy azzal a név nélkül említett falucskával azonos, amelyet Ádánd 1279. évi határjárása kapcsán említenek és azt mondják róla, hogy szabad jogállású emberek lakják („quandam possessionem Adand [...] in qua quedam villa parvula libere conditionis homines in se continens existit”; ÁÚO. 12: 274), ugyanakkor éppúgy nem zárható ki, és nem is indokolatlan, hogy e Somogy megyei *Acsá*-t is a *Fok* „folyó”, Ádánd környékén már *Sár* néven emlegetett vízének északi partján keressük.

A *Fok* vízének északi partján hét települést ismerünk az Árpád-korból. Ebből öt biztosan Somogy megyeiként tűnik fel, *Szabadi*-t pedig valószínűleg Somogyhoz számították. A hetedik *Bertalantelké*-ről a nevének kívül egyelőre annyit tudunk,

hogy a települést nagyjából a későbbi *Szentmihályfa* néven felbukkanó falu helyére indokolt tenni, az, hogy 1301 előtt vajon Somogyhoz vagy Veszprémhez tartozott, nem ismert. Egyetlen településről kell még röviden szót ejteni, ez a mai *Mezőkomárom*. Történeti forrásban csak 1536-ban tűnik fel *Sárkomár* néven, és ami igen kései felbukkanásánál is meglepőbb: Somogy megyei településként írták össze (MNL OL E 158, Conscriptioes portarum 37).

Forrásaink viszonylag pontosan és szinte hiánytalanul mutatják, hogy Somogy megye északi határát az Árpád-korban még nem a *Fok* vize jelentette, és hogy *Losta* birtoknak és településeinek Somogyhoz tartozása nem hozható összefüggésbe a Tihanyi alapítólevéllel, mert megyéhez sorolása nem különleges volt, hanem általános, s hogy a megyehatár lényegében egy településsorral a *Fok* vizétől északra haladt. Magyarázhatja vajon mindezt a véletlenek furcsa összjátéka, vagy találunk olyan apró nyomot az okleveles anyagban, ami, ha mégoly halvány vonásokkal is, de a megyehatár kérdésében magyarázattal szolgálhat?

IV. Béla 1250. évi Zsadány nembeli Ábrahám fia Ivánka *Rebec* földjének határjárásáról kiadott oklevele arra enged következtetni, hogy mindez nem a véletlen műve (RegArp. 927, DL 107939). A birtok, amelynek bejárását Ivánka kérte, Nyék északnyugati sarkától indul Somogy és Tolna megyék határán. Területének a *Fok* vizétől délre eső, messze nagyobb része nagyjából az újkori Városhídvég jókora határának nyugati felét foglalta el, a *Fok* vize azonban ez esetben nem jelentette *Rebec* föld északi határát. A saras, iszapos vizet átszelve annak északi partján ugyanis lényegében a későbbi *Felsőkustyán* határát járta körbe, s annak területét a birtokhoz csatolva tért vissza a déli partra, hogy onnan aztán nagyjából a *Pél-völgy*-ön végighaladva térjen vissza *Nyék* falu határához. Az észak–déli irányban a birtok természetes kanyarulatát is figyelembe véve mintegy 16 km hosszú és többnyire 3–4 km széles *terra*, méretét tekintve Somogy Drávától északra eső részén a nagyobbak közé tartozott, ám semmiképp nem volt különleges. Természetesen nem zárható ki, hogy a legalább három–négy falu határát alkotó birtokot egykor településenként rakosgatta össze Ivánka comes vagy valamelyik őse. A nemesi birtoklás azonban a korszakban sokkal inkább a birtokok felosztásának irányába, semmint egybeterelésük felé mutat, ezért jóval valószínűbb, hogy Ivánkáék *Rebec* földet valamikor egyben szerezték meg. A korai birtok — a tartozékok egyesével számontartott későbbi rendszerével szemben — a hivatalosan bejárt, és a király által megerősített határa alapján alkotott jogi egységet. E körülményt nem lehet eléggé hangsúlyozni, ugyanis ennek megfelelően egy birtok csak egy megyéhez tartozhatott. Amennyiben Ivánka comes elődei a *Fok* vizén átnyúló földjüket egyben szerezték, úgy *Rebec terra* az ékes bizonyosság arra, hogy Somogy vármegye 13. századi adatokból rekonstruálható északi határa valójában egy jóval régebbi korszak emléke, s meglehet, e határszakasz Somogy-nak még a megyeszervezés idejére visszanyúló egyik archaikus területi vonását őrzi.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár 1–6*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. 7. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár 1–12*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképtár
- ENGEL PÁL 2001. *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar királyság településeiről*. CD-ROM. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1968. Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt. *Levéltári Közlemények 39*: 3–8.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1872–1884*. Arcanum Adatbázis Kft.
URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/>
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névérték Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOKI. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk., *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879.
- MKFT. = *Magyar Királyság (1819–1869). Második katonai felmérés*. Arcanum Adatbázis Kft. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/>
- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1923–1943. 2/2–3., 2/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1987.
- WEISZ BOGLÁRKA 2013. *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete.

Three miles along the waters of the Fok
The Losta estate of the Abbey of Tihany and the northern border of
Somogy County in the Árpád era

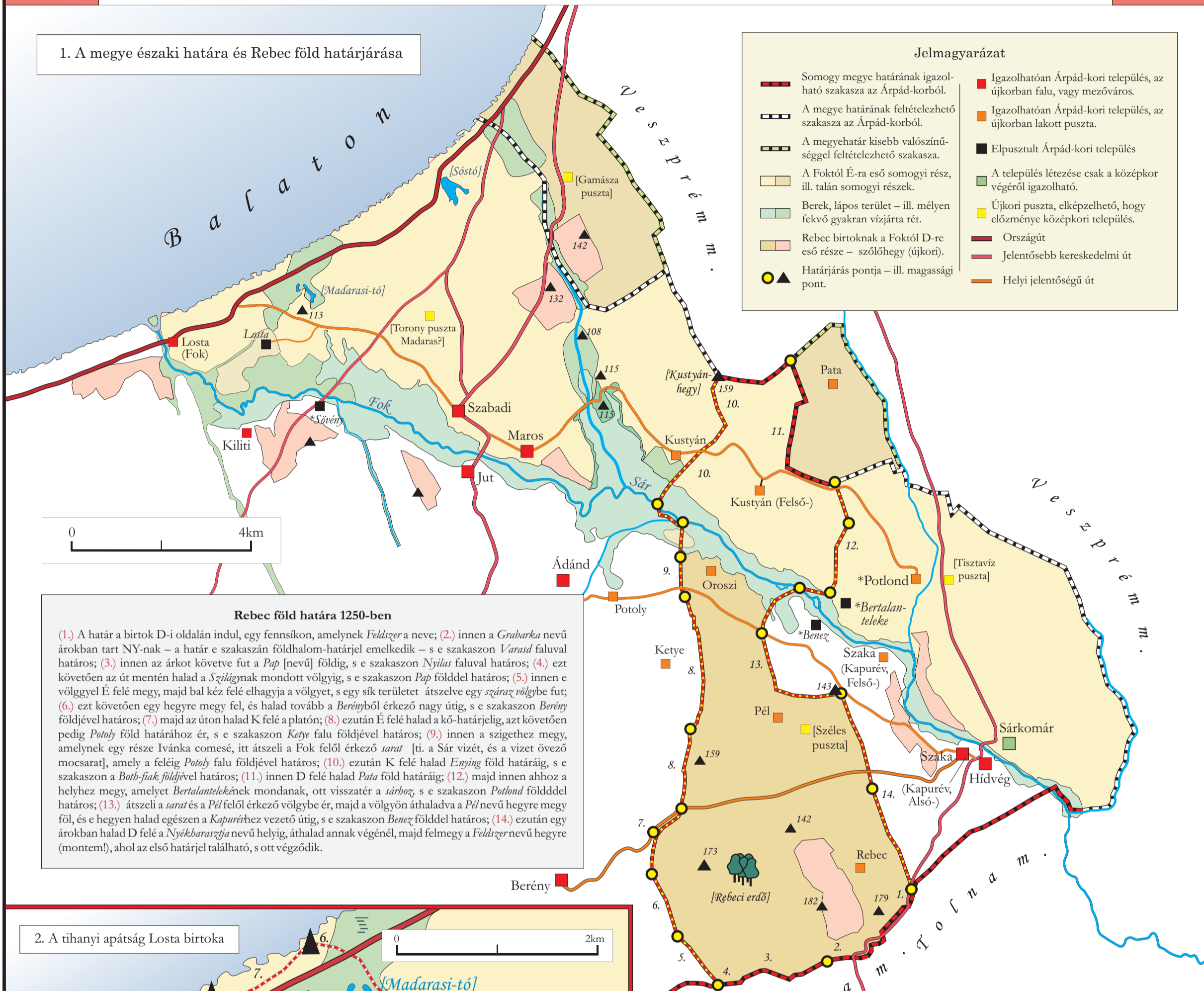
The study examines two interrelated questions: a) where did exactly located the Losta estate of the Abbey of Tihany, founded by King Andrew I in 1055, and b) where was the northern border of Somogy County during the Árpád era. Using a register of the abbey's estate from 1211, it concludes that the Losta estate was situated on the northern bank of the medieval Fok "river" (today's Sió canal), in the area of the present-day town of Siófok, and points out the fact, that the estate was situated on the northern bank of the Fok "river" in Somogy County that was not a special feature of the 13th century, rather quite common. At that time, the northern bank of the waters (roughly the width of a settlement) belonged to Somogy County, unlike in later centuries, and the creation of the territorial strip may date back to the beginning of the 11th century.

Nógrády Árpád
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
nogrady.arpad@abtk.hu

SOMOGY VÁRMEGYE ÉSZAKI HATÁRA AZ ÁRPÁD-KORBAN
(A TITHANYI APÁTSÁG LOSTA BIRTOKÁNAK ÉS A ZSADÁNY NEMZETSÉG REBEC FÖLDJÉNEK HATÁRJÁRÁSAIVAL) — TERVEZTE ÉS RAJZOLTA: NÓGRÁDY ÁRPÁD

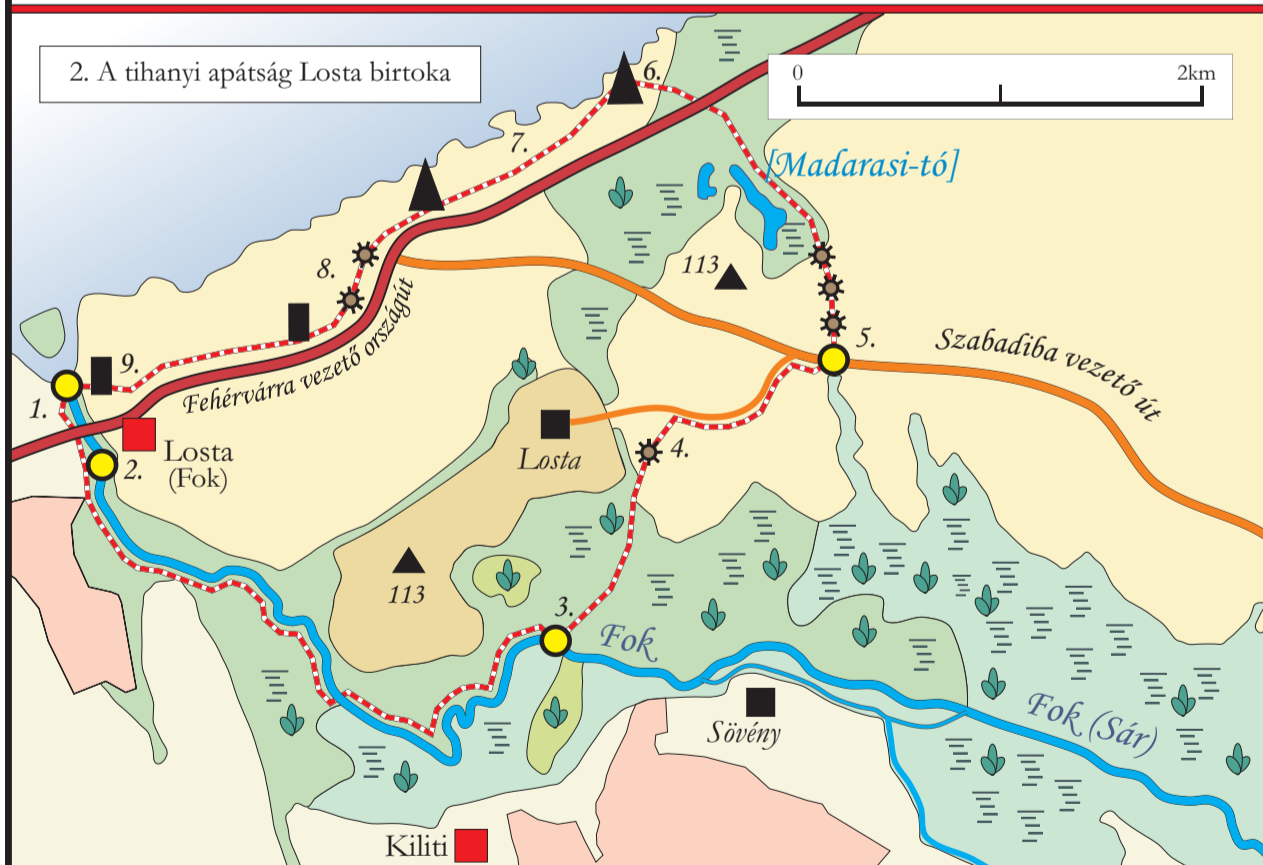
1. A megye északi határa és Rebec föld határjárása

Rebec föld határa 1250-ben

(1.) A határ a birtok D-i oldalán indul, egy fennsíkon, amelynek *Feldszer* a neve; (2.) innen a *Grabarka* nevű árokban tart NY-nak – a határ e szakaszán földhalom-határjel emelkedik – s e szakaszon *Varasd* faluval határos; (3.) innen az árkot követve fut a *Pap* [nevű] földig, s e szakaszon *Nyilas* faluval határos; (4.) ezt követően az út mentén halad a *Szilágy*nak mondott völgyig, s e szakaszon *Pap* földdel határos; (5.) innen e völgyvel É felé megy, majd bal kéz felé elhagyja a völgyet, s egy sík területet átszelve egy *száraz völgy*be fut; (6.) ezt követően egy hegyre megy fel, és halad tovább a *Berény*ből érkező nagy útig, s e szakaszon *Berény* földjével határos; (7.) majd az úton halad K felé a platón; (8.) ezután É felé halad a kő-határjelig, azt követően pedig *Potoly* föld határához ér, s e szakaszon *Ketye* falu földjével határos; (9.) innen a szigethez megy, amelynek egy része Ivánka comesé, itt átszeli a Fok felől érkező *arat* [ti. a Sár vizét, és a vizet övező mocsarat], amely a feléig *Potoly* falu földjével határos; (10.) ezután K felé halad *Enying* föld határáig, s e szakaszon a *Both-fiak* földjével határos; (11.) innen D felé halad *Pata* föld határáig; (12.) majd innen ahhoz a helyhez megy, amelyet *Bertalantelek*eknek mondanak, ott visszatér a *sárbóz*s, s e szakaszon *Potlond* földdel határos; (13.) átszeli a *arat* és a *Pél* felől érkező völgybe ér, majd a völgyön áthaladva a *Pél* nevű hegyre megy föl, és e hegyen halad egészen a *Kapurév*hez vezető útig, s e szakaszon *Benez* földdel határos; (14.) ezután egy árokban halad D felé a *Nyékébaraszija* nevű helyig, áthalad annak végénél, majd felmegy a *Feldszer*nevű hegyre (montem!), ahol az első határjel található, s ott végződik.

2. A tithanyi apátság Losta birtoka

Losta birtok határa 1211-ben

(1.) A határ a Balatontól indul, ahol a Fok nevű patak a tóból kilép, s a kifolyótól kezdve a teljes terület az egyházé [ti. az apátságé]; (2.) innen D felé tart és Losta faluhoz ér; (3.) majd körüljárja a szigetet, amelynek teljes területe az egyházé a malomállásra alkalmas helyeket is ideértve; (4.) ezután a patak mellett, a K-i oldalon, a falu közelében András király földhalom-határjele következik, amelyen egy kő van elhelyezve; (5.) innen az úttal tart a birtok K-i oldalához, András király hegyéhez; (6.) majd három földhalom-határjel érintésével tart É felé, és a Balaton mellett egy földbe mélyedő sziklatömbhöz ér; (7.) innen tovább egy, a Fehérvárra vezető régi út mellett álló másik, földbe mélyedő sziklatömbhöz tart; (8.) ezután két földhalom-határjel érintésével a [birtok] D-i oldala felé halad és egy kőhöz megy; (9.) végül ismét a NY-i oldalra megy, és ott a patak mellett egy felállított kő jelzi a határt.

Jelmagyarázat

- Somogy megye határának igazolható szakasza az Árpád-korból.
- A megye határának feltételezhető szakasza az Árpád-korból.
- A megyehatár kisebb valószínűséggel feltételezhető szakasza.
- A Foktól É-ra eső somogyi rész, ill. talán somogyi részek.
- Berek, lápos terület – ill. mélyen fekvő gyakran vízjárta rét.
- Rebec birtoknak a Foktól D-re eső része – szőlőhegy (újkori).
- Határjárás pontja – ill. magassági pont.
- Igazolhatóan Árpád-kori település, az újkorban falu, vagy mezőváros.
- Igazolhatóan Árpád-kori település, az újkorban lakott puszta.
- Elpusztult Árpád-kori település
- A település létezése csak a középkor végéről igazolható.
- Újkori puszta, elképzelhető, hogy előzménye középkori település.
- Országút
- Jelentősebb kereskedelmi út
- Helyi jelentőségű út

Megjegyzések

1. A térképvázlat Somogy megyének a Fok, ill. Sár vizétől É-ra eső területe mellett a víz jobb partján fekvő településeket, valamint a *Rebec terra* határjárása során említett falvakat ábrázolja, nem jelzi azonban a talán *Benez*szel azonosítható *Veresesszög*t, a némiképp rejtélyes (meglehet csupán szövegromlással létrejött) *Irögöt*, valamint a Rebecceel határos három tolnai falut (*Varasd*, *Nyilas*, *Pap*). A megye É-i határa körüli bizonytalanság arra megy vissza, hogy a Fok bal partján fekvő somogyi településeknek, néhány kivételtől eltekintve, csak a nevét ismerjük, ám határjárás híján területük nagyságát nem. Így azonban a megye határának meghúzósa több helyütt hol gyengébb, hol erősebb következtetésekre épült. Semmit nem tudunk például Sárkomár határáról, az hogy K felől az újkori Kutasi-víz határolta volna pusztán a földrajzi viszonyokon alapuló feltételezés. 2. Az 1250. évi határjárás, jóllehet informatív, a szomszédok meghatározása terén azonban nem mindig következetes. Erre vezethető vissza mindenekelőtt a Bertalantelek és Potlond fekvése körüli bizonytalanság, valamint az is, hogy Pata vajon Potlondhoz tartozott vagy sem. 3. Nem problémamentes továbbá az Árpád-kori *Ut*, valamint az elpusztult *Sövény* falu térképre helyezése. Az előbbtől régészeti adatok (a település határában feltárt korai templom) alapján meg lehet az újkori *Ut* pusztától DK-re kell keresni. Az utóbbit pedig, jóllehet több adat alapján indokolt ugyan Kiliti közelébe tenni, Ádánd határjárását (1279) követve azonban az sem kizárt, hogy Juttól DK-re fektűt.

Jelmagyarázat

- Birtokhatár
- Nád/gyékény és láp
- Földhalom-határjel
- Földbe ásott nagy és kisebb kő-határjelek

Megjegyzések

Jóllehet Losta birtok 1211. évi határjárása néhány ponton nehezen követhető így rekonstrukciója több hipotetikus elemet is tartalmaz (különösen a birtok Balaton-parti részén), ennek ellenére viszonylag jól megragadható, hogy nagyjából mekkora birtokot engedett át I. András a Fok vize mellett az apátságnak. – 1. A vázlatot követve jól látható, hogy a 4. pont kapcsán említett falu nem lehet azonos a 2. pont alatt megnevezett Lostával. (A jelenség, hogy a második Losta falu nevét az oklevélben nem tüntették fel, nem hanyagság következménye, hanem a korszaknak a birtok területét és nem a birtok ún. tartozékait rögzíteni kívánó logikájából fakad.) 2. Az András király határjele (4.) után érintett út a szigeten megtelepült Losta faluból a Szabadiba vezető úthoz tartó bekötőutat éppúgy jelenthette, mint a két út együttes szakaszát. 3. A 8. szakaszon a D felé tartó határ (ma már nem rekonstruálható módon) vélhetőleg a turzások mentén, az országutat követve haladt. A birtok Balaton menti szakaszának kijelölésére vélhetőleg más birtokosok (elsősorban a király) itteni halászóvízeinek az apátság birtokától történő elkülönítése miatt lehetett szükség. – A birtok területe mintegy 1000–1100 kh lehetett.

*Szekszárd**

PELCZÉDER KATALIN

1. A geszták és krónikák ötletes, tetszetős névmagyarázatai olykor évszázadokon át öröklődnek, bekerülnek a tudományosság körforgásába, sok esetben a nyelvészek is elfogadják — olykor különösebb felülvizsgálat nélkül — ezeket az értelmezéseket, és részévé válik az etimológiai irodalomnak. BENKŐ LORÁND még egy-két évtizeddel ezelőtt is arra figyelmeztetett, hogy bizony ma is szükséges kritikával kezelni ezt a hozzáállást, mert „egyrészt szemléleti-módszertani reminiscenciái jelenleg is tükröződnek egyes névmagyarázatokban, másrészt egykori termékeinek kritikátlan felhasználása például a mai magyar történettudományban is nem egy súlyos tévedés forrásává vált.” (1998: 157).

A *Szekszárd* nevét érintő elemzések története tipikus példaként szolgál erre a jelenségre. A városnév első etimológusa, Kézai Simon óta a kérdéshez történészek (Teleki József, Fraknói Vilmos, Kristó Gyula, Vass Előd), szépírók (pl. Garay János), geográfus és etnográfus (Bátky Zsigmond), városatyák (Schneiderbauer Jakab, Kiss Károly, Vendel István) és nyelvészek (Melich János, Pais Dezső, Kiss Lajos, Vadas Ferenc) egyaránt hozzászóltak. A névfejtők többsége a 13. századi krónikás hagyományból (illetve annak egy félreértelmezett változatából) kiindulva egy történethez kötötte a név keletkezését, az egyes szerzők azt egészében vagy részben elfogadták, esetleg finomították, továbbgondolták. A névvel foglalkozók egy másik csoportja a szó hangalakjából kiindulva a latinban vélte megtalálni a megfejtés kulcsát. Mások különböző magyar szavakból próbálták értelmezni a nevet — egyébként nem függetlenül a középkori történetíróknál felmerült szavaktól —, többé-kevésbé figyelembe véve a modern helynévtan (és helynévadás) alapvető elveit. A névfejtések sokféleségének hátterében nyilvánvalóan az is ott áll, hogy mindmáig nem lehet megnyugtató, tudományosan megalapozott választ adni arra a kérdésre, hogy pontosan hogyan is keletkezett a név, a kutatók között nem alakult ki konszenzus az etimológiáját illetően.

2. Írásomban először áttekintem a névfejtések hosszú sorát, feltárva, hogy ki milyen ösvényeken haladt a munkája során, és merre ágaztak tévutak. Elsőként a

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

modern tudomány előtti etimológiákat, a középkori történeti irodalom ide vonatkozó részeit tárgyalom, majd sorra veszem a 19–20. századi névfejtési kísérleteket, melyek között szintén akadnak tudományon kívüli magyarázatok.

Mindezek után, illetve részben a legfrissebb névelemzésekhez kapcsolódva én magam is elvégzem a név részletes nyelv- és névtörténeti elemzését. Ennek során figyelmet fordítok a különböző típusú forrásokban (oklevelekben és krónikákban) való névelőfordulások bemutatására, különösen a legkorábbiakra, illetve ehhez kapcsolódóan a hangtörténeti elemzésre, ez a fontos szempont ugyanis a korábbi elemzésekben általában erősen háttérbe szorult. Emellett a helynévadási és helynév-tipológiai értékelést igyekszem az eddigieknél jobban előtérbe helyezni.

3. I. Béla király 1061-ben Szekszárdon bencés monostort alapított (VASS 1989: 47). A város nevének létrejöttét Kézai Simon az alapító jellegzetes külső tulajdonságaiból magyarázta a következő történetbe ágyazva: „in suoque monasterio dicto *Sceugzard* sepelitur. Hic enim calvus erat et colore brunus, propter quod suum monasterium diminutive, sicut erat ipse corpore dispositus, sic vocari iussit.” (SRH. 1: 180). Bár vannak újabb fordításai is a műnek, PAIS DEZSŐÉ tükrözi legpontosabban az eredetit: „A saját *Szögszárd*-nak nevezett monostorában temetik el. Tudniillik kopasz volt és barna színű, miért is a monostorát kicsinyítéssel — mivel ő maga ilyen testalkatú volt — ekként hívatta.” (1940: 47). Kézai magyarázatát a következőképpen kell érteni: a *szög* szónak ’barna’, a *szár* szónak ’kopasz’ jelentése volt, a *-d* pedig — mely itt a király alacsony testalkatára utalna — kicsinyítő képzőként funkcionált a régi magyar nyelvben (vö. BÁTKY 1927: 196, FNESz., FRAKNÓI 1879: 9, GARAY 1833: 544, MELICH 1914: 151, PAIS 1940: 48, TELEKI 1863: 124, VASS 1989: 44). BENKŐ LORÁND Anonymus munkamódszerével kapcsolatos alapvető megállapítását, miszerint a helynév — személynév — történés korrelációja a történeti tények, események, személyek tanúságtételeként, igazolásaként szolgált, nagy valószínűséggel erre az esetre is érvényesnek tekinthetjük (1998: 13). A történetíró a helynévből indul ki, abból kreál igazolásként egy személynévet, illetve történetet, de a geszta szövegében — az elhitézés céljából — ez a folyamat azután már fordítva jelenik meg: „történt egykor egy igaz esemény, részt vett benne valamilyen nevet viselő, de mindenestre valószínű személy, amelytől végeredményben nevet kapott a hely” (BENKŐ 1998: 13). *Szekszárd* esetében is tulajdonképpen személynévalkotás történhetett (a magyar személynévkincsben nem igazolható ilyen név létezése, ahogy erre később kitérek), amivel talán az alapítóra való emlékeztetés lehetett a cél. A magyarázatnak van tehát valóságmagja (az alapító I. Béla személye), de a fantázia jut szerephez a név és a történet közötti kapcsolat megalkotásában, méghozzá a helynévnek létező magyar nyelvi elemekkel (*szög*, *szár*, *-d*) való összekapcsolásával. A helynév ilyen módon kétségbevonhatatlan történeti tanúként, realitásként szolgál, fennmaradása esetén akár sok-sok nemzedéken át.

Az utókor számára azután évszázadokon át ez a 13. századi névmagyarázat képezte a kiindulási alapot. A Képes Krónikában kis különbséggel ugyanazt olvashatjuk, mint Kézainál: „Sepultus est autem in monasterio Sancti Salvatoris, quod ipse construxerat in loco, qui dicitur *Zugzard*. Hic enim Bela erat calvus et in colore brunus, propterea suum monasterium ad suam dispositionem, *Zugzard* appellavit.” (SRH. 1: 360). BELLUS IBOLYA fordításában: „A Szent Megváltó monostorában temették el, amelyet maga építtetett azon a helyen, amelyet *Zugzard*-nak hívnak. Béla ugyanis kopasz és barna volt, ezért nevezte el a monostorát a maga külseje után (!) *Zugzard*-nak.” (Képes Krónika 126). A Képes Krónikában az áll pontosabban, hogy „ad suam dispositionem” (‘saját rendelkezése szerint’) nevezte el a monostorát, szemben a Kézainál olvashatóval, miszerint „diminutive, sicut erat ipse corpore dispositus” (‘kicsinyítéssel, mivel ő maga ilyen testalkatú volt’). Tehát a *-d* képzőre vonatkozó részt feltehetőleg nem értette a Krónika írója — PAIS DEZSŐ szerint talán azért, mert a képző ekkor már elavulóban lehetett (1940: 47) —, ezért helyettesíthette a fent idézett szerkezettel.

THURÓCZY JÁNOS A magyarok krónikájában szó szerint idézte elődjét: „Hic enim Bela erat calvus et in colore brunus, propterea suum monasterium ad suam dispositionem *Zewkzard* appellavit” (Thuróczy 95).

BONFININEK a névadásra vonatkozó megjegyzését TELEKI JÓZSEF (1863: 124), majd FRAKNÓI VILMOS (1879: 10) úgy kommentálták, hogy azért nevezték volna el a helyet *Szekszárd*-nak, mert „Béla sánta és barnaszínű volt” (TELEKI i. h.). BONFINI (akinek THURÓCZY műve szolgált egyik kiindulópontul) a *Rerum Ungaricum decades* című munkájában azonban azt írja, hogy „Locus ille *Zewgzardus* ab Ungaris appellatus, quia calvus Bela fuerat ac nigro colore suffusus.” (Bonfini 52), tehát elődeihez hasonlóan szintén Béla kopaszságával és fekete színnel értelmezi a nevet. A félreértést feltehetőleg BONFINI műve alapján dolgozó más szerzők okozhatták: egyrészt Liszti János, aki 1568-ban észrevételeket fűzött BONFINI írásaihoz (SRHM. 332–338), másrészt HELTAI GÁSPÁR, aki az 1568-as Zsámboky János-féle BONFINI-kiadást használta forrásként saját, 1575-ben kiadott Krónika az magyaroknak dolgairól című magyar nyelvű történeti munkájához (Heltai 18). Liszti János először is hibásan idézte BONFINIT az érintett szövegrésznél: „quia Bela cluadus (!) fuerit” (SRHM. 333), azaz ‘mert Béla sánta (?) volt’. Lisztinél a *cluadus* szó áll, valószínűleg a *claudus* ‘sánta’ elírásaként, BONFINI azonban a *calvus* ‘kopasz’ szót használta (lásd fent). A hely elnevezéséhez fűzött kommentárja pedig a saját maga módján értelmezett szóból indul ki: „Imo a fracto crure, quod Ungari vocant Zegetzár.” (SRHM. 333), azaz ‘törött láb, amit a magyarok *szegett szár*-nak neveznek’ (vö. TELEKI 1863: 124, FRAKNÓI 1879: 10). HELTAI GÁSPÁR pedig így fordította BONFINIT: „És a magyarok nevezék aszt a helyt Szekszárdnak, miérthogy Béla sánta és fekete szeg ember volt.” (Heltai 116). PAIS DEZSŐ is utal arra, hogy a *sánta* szó a *calvus* ‘kopasz’ szónak a *claudus*

'sánta' szóval való összezavarása következtében kerülhetett ide (1940: 48). A *fekete szeg* tulajdonság emlegetése (ami a *szeg* színnév ismeretében eleve tautológiának tartható) együtt a *sánta*-val (azaz *szegett szár*-ral) pedig arról tanúskodik, hogy HELTAI feltehetőleg már nem gondolta végig, hogy melyik tulajdonság megnevezése milyen szerepet kaphatott a település nevének létrehozásában.

PETHŐ GERGELY Rövid magyar krónikájában az alapítónak a korábbi történeti munkákban említett három külső tulajdonságát (*fekete szeg színű, kopasz és sánta*) ötvözi, de a három szónak a helynévvel való összekapcsolásával — HELTAIHOZ HASONLÓAN — nem foglalja közük: „és el-temettekét a' Szekszárdi Calastromban kit ű rakatot vala. Vala pedig Bela Király fekete szég szűnű, Kopasz, és Sánta, Kiról osztán a' Várast nevezték Szekszárdnak.” (Pethő 42–43).

EVLIA CSELEBI török utazó névfejtése ugyan nem illeszkedik a magyar geszták és krónikák névmagyarázatainak sorába, de a teljesség (és az érdekesség) kedvéért ezt is érdemes bemutatni. A híres utazó 1663-ban a Szekszárd várában tett látogatása során feljegyezte, hogy a törökök a saját nyelvükön hogyan értelmezték a nevet, illetve hogyan gúnyolták az ott lakókat: „A budai jeles emberek és a pécsi tudósok ezt «*Szik hiszári*»-nak mondják, csakhogy a szekszárdiak e miatt a név miatt nagyon elszomorodnak.” (Cselebi 237). KARÁCSON IMRE, a könyv fordítója pedig meg is magyarázza a szekszárdiak szomorúságának okát: a *szeg* ugyanis 'kutya' jelentésű, így a *Szeg hiszári* 'kutyavár'-at jelent, emellett az első szó *szik*-ként is ejthető, ami trágár értelmű szó (i. h.).

A fentiekén kívül létezik egy, az előzőektől teljesen különböző „régimonda” is *Szekszárd* nevééről, ami az Árpád-kornál jóval régebbi időket, a város római kori múltját idézi fel (lásd GARAY 1833, TMFN., VADAS 1982, VENDEL 1941). A 2. század elején épült ki Alsó-Pannóniában az Alisca nevű római katonai tábor, aminek a pontos helyét a régészek vitatottnak tartják, mindenesetre sokáig tartotta magát az a nézet, hogy Alisca a mai Szekszárd helyén állt (V. PÉTERFI 1989: 12). A rómaiak egykori jelenlétével összefüggő névmagyarázat pontos forrását és keletkezésének idejét nem lehet meghatározni, mindenesetre legelőször GARAY JÁNOS írt arról 1833-ban, hogy egy helyi hagyomány szerint a rómaiak nevezték el latin nyelven a helyet az itt emelt hat oltárról: „E' mellett régi monda, hogy a' Romaiak e' gyarmatot «ad Sex Aras» nevezék legyen azon hat oltárokról, mellyeket itt — talán hat főisteneiknek — emeltek, 's innét vélik némellyek a' városnak mai nevezét is származtathatónak, mellyekből Szegszárdot »Sexard«nak írják.” (1833: 545). PESTY FRIGYES nagyszabású, az egész országra kiterjedő helynévgyűjtésének a „Mit lehet tudni köztudomásból, hagyományból, írott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetéről, értelméről...?” kérdésére a város vezetői, Schneiderbauer Jakab városbíró és Kiss Károly főjegyző 1865-ben — más magyarázatok mellett — a következő választ is elküldték: „Szegszárd nevééről a hagyomány, vagy még inkább némely diákos emberek véleménye után az maradt

fenn, mintha a rómaiaknak hat oltára — *Sexarae* — lett volna”, továbbá azt, hogy a latinos műveltségű polgárok ezután is szívesen származtatták a város nevét „Sexarduis montibus”, tehát a „hat magas hegyek” szavakból (idézi VADAS 1982: 50). A latin eredeztetésben azonban ők maguk is kételkedtek, meggyőződésük volt, hogy a rómaiak *Szekszárd*-ot „sem ad sex aros, sem ad sex arduos montes” nem nevezték (i. h.). A TMFN. így idézi a PESTY-gyűjtés *Szekszárd*-ra vonatkozó részét: „Az ókorban mint a közép Pannóniához tartozó római telepnek neve *Alisca* volt... Szegzárd nevééről hagyomány vagy inkább némely diákos emberek véleménye után az maradt fenn; mintha nevét a rómaiaktól kölcsönözte volna ’s mintha itt a rómaiaknak hat oltára — *Sexarae* lett volna. Némelyek pedig — szinte a diákosok közül — Szegzárd nevét *Sexarduis montibus* hat magas hegytől — szeretik származtatni” (TMFN. 468). A név latin származtatása azon alapulhat, hogy a magyar helynév és a latin szavak hangalakilag közel állnak egymáshoz (a településnév okleveles forrásokban latinul ráadásul többnyire *Sexard* vagy *Saxard* írásformájú), a hangalaki hasonlóság pedig egyébként is gyakran áll naiv névmagyarázatok háttérében (vö. VADAS 1982: 51). Az elképzelésnek az is ösztönzést adhatott a 19. század közepén, hogy például 1845-ben több római kori leletet is feltártak a város területén, amelyek nagy érdeklődést és számos vitát váltottak ki (FRAKNÓI 1879: 6–7, V. PÉTERFI 1989: 15).

4. Az utóbbi bő száz évben született névfejtések bemutatása és felülvizsgálata előtt érdemes áttekinteni, hogy az idők során milyen formákban fordult elő a név a különböző típusú forrásokban (oklevelekben, történeti irodalomban), és a hangtörténeti változások hogyan befolyásolták a hangalakját.

Az etimológiai elemzés szempontjából a legrégebbi adatok a legértékesebbek, melyek pedig okleveles előfordulások. A pécsváradi apátság alapítólevele említi először a település nevét. Az 1015-re datált Pécsváradi alapítólevél azonban többszörös átíratból ismert, hamis, mások véleménye szerint esetleg nem teljes egészében hamis, hanem nagyrészt utólagos betoldásokat tartalmazó interpolált oklevél (SZÖKE 2020: 85): +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Zaczard* (DHA. 1: 73). Ezt a feltételezhetően korai névadatot emiatt azonban sajnos nem tudjuk pontosan időhöz kötni. A helynév először hiteles és eredeti oklevélben az 1086-os Bakonybéli összeírásban fordult elő *Zaczardi* (DHA. 1: 253) formában. A név tövéghangzós alakjával ezen az oklevélen kívül csak annak egy későbbi átíratában találkozunk: 1086/1368: in *Zaczardi* (DHA. 1: 260). A következő fennmaradt adatok a 13. század elejéről valók: 1212: *Soksardiensi* (SZENTGYÖRGYI 2011: 23), 1218: *Sacsard* (PRT. 1: 644). Ennek az adatnak is a 11. századival azonos olvasata feltételezhető, tehát az első szótagban mély és nyílt magánhangzó van (és ha nem is lehetséges pontosan datálni a Pécsváradi alapítólevél adatát, de úgy tűnik, az is ezt a korai nyelvallapotot mutatja). Tehát a [szákszárdi ~ szákszárdi] olvasat tükrözheti a legkorábbi ismert formáját a névnek. A helynév a 15. század

végéig döntően ebben a formában, mély és nyílt magánhangzókkal jelent meg az oklevelekben, beleértve a latin nyelvű említéseit is: 1226: *Saxardiensis* (PRT. 1: 681), 1267: *Saxardia*, *Saxardiense* (Cs. 3: 411), 1342: *Saxardiensis* (PRT. 12/B: 56), 1360, 1383: *Saxardiensis* (DHA. 1: 166, 167), 1403, 1409: *Saxardiensis* (Cs. 3: 411), 1422: *Saxardiensis* (DHA. 1: 169), 1429: *Saxardiensis* (Cs. 3: 406), 1469: *Saxardia* (PRT. 8: 529), 1472, 1479: *Saxardia* (Cs. 3: 406, 411), 1485: *Saxard* (Cs. 3: 411), 1517: *Saxardiensis* (PRT. 8: 562) stb. Sajátos, elszigetelt előfordulásnak tűnik a következő, első szótagjában zárt magánhangzót tartalmazó adat, mely egy pecsét köriratában olvasható: 1269: *Zuczard* (PRT. 12/B: 54).

A legkorábbi vegyes hangrendű forma egy 1226 körüli oklevél latin nyelvű említése: *Sexardiensis* (PRT. 1: 679). További két [szekszárd] olvasatú alak jóval később, a 15. században bukkant fel (1401: *Zekzard*, Cs. 3: 411; 1471: *Castellum in Sexard*, Cs. 3: 406), de ez a forma még ekkor is jelentős kisebbségben volt a [szakszárd] alakokhoz képest, ahogyan az a fenti adatsorral való összehasonlításból látható. Az ezt követő évszázadokban viszont fokozatosan a vegyes hangrendű változatok kerekedtek felül: 16. század: *Sexardiensi* (DHA. 1: 167), 1700-as évek vége: *Szexardiensis* (VENDEL 1941: 223), 1833: *Szegszárd* (GARAY 1833: 545) stb.

A helynévadatok előfordulásainak kronológiájából tehát egyértelműen egy elhasonulási folyamatra, méghozzá a *Szakszárd* > *Szekszárd* hangváltozási irányra következtethetünk.

A középkori történeti irodalomban előforduló névadatokat az oklevelektől különválasztva érdemes szemügyre vennünk. Kézai Simon 13. század végén írt krónikájában a helynév az okleveles használati módtól eltérően *Sceugzard* (SRH. 1: 180) alakban jelent meg, aminek [szökszárd] ejtése rekonstruálható. Ez az írásmód pedig tökéletesen egybeesik Kézai értelmezésével, miszerint a helynév a *szög* 'brunus, barna' + *szár* 'calvus; kopasz' + *-d* összetevőkből épül fel. A Képes Krónikában a helynév *Zugzard*-ként szerepel (SRH. 1: 360, 380, 402), akárcsak Henrik Mügeln német nyelvű krónikájában (1359: *Zuckzard*, *Czuckrad*, *Zukzard*, SRH. 2: 174, 188, 268). A *szög* színnév esetlegesen zártabb ejtésre utaló írásformákban is előfordult a 13–14. században (lásd 1290, 1314, 1321, 1334, 1340: *zug*, 1317, 1339: *zugh*, 1325: *Sug* stb., OklSz. *szög*¹), így feltételezhető, hogy a Képes Krónika szerzője is ezt a szót (és ejtést) jegyezhetette le a névben. A 15. század végén BONFININél szintén a *Szögyszárd* alakot láthatjuk: *Zewgzardus* (Bonfini 52); THURÓCZY viszont az *ő*-s, *e*-s és *ü*-s formát változtatva használja művében: *Zewkzard*, *Zegzard*, *Zugzard* (Thuróczy 95, 104, 113). A 15. századtól a *szög* színnév az OklSz. tanúsága szerint gyakrabban jelent meg illabiális magánhangzóval (1396/1405, 1428: *zegh*, 1401: *Zeeg*, 1451, 1452, 1484: *Zeg* stb.), talán ez indokolhatja THURÓCZYnál is az illabiális magánhangzó használatát, a régebbi szerzőket követő *ő* és *ü* mellett. Feltűnő, hogy míg az oklevelekben következetesen

zöngétlen *k* mássalhangzó van az első szótag végén (egyúttal az ejtésnek megfelelően), a krónikairódalomban több esetben *g*, ami esetleg a tudatos etimologizálás jele, nyoma is lehet.

A 16. századi és későbbi történetírók a településnév lejegyzésekor feltehetőleg a korabeli beszélt nyelvi formára hagyatkozhattak, melyben akkorra az elhasonulással létrejött *Szekszárd* alak rögzült: HELTAI GÁSPÁRNál *Szekszárd* (Heltai 116), PETHŐ GERGELYnél *Szekszárdi* (Pethő 43) szerepel (kivételesen a *Chronicon Knauzianum*, ahol a név *Saxuord* alakban jelenik meg, SRH. 2: 332).

A helynév oklevelekben és történeti munkákban való előfordulásait tekinti át az 1. ábra. (Az itt közölt adatok forrásait lásd a 4. pontban!)

krónikák	
magyar	latin
1282–1285: <i>Sceugzard</i> (Kézai)	1497: <i>Zewgzardus</i> (Bonfini)
1358: <i>Zugzard</i> (Képes Krónika)	
1359: <i>Zuckzard</i> , <i>Czuckrad</i> , <i>Zukzard</i> (Henrik Mügel)	
1488: <i>Zewkzard</i> , <i>Zegzard</i> , <i>Zugzard</i> (Thuróczy)	
16. sz.: <i>Saxuord</i> (<i>Chronicon Knauzianum</i>)	
1568: <i>Zegzardi</i> (Liszi)	
1575: <i>Szekszárdnak</i> (Heltai)	
1660: <i>Szekszárdi</i> (Pethő)	
oklevelek	
magyar	latin
+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: <i>Zaczard</i>	1212: <i>Soksardiensi</i>
1086: <i>Zaczardi</i>	1226: <i>Saxardiensis</i>
1218: <i>Sacsard</i>	1226 k.: <i>Sexardiensis</i>
1269: <i>Zuczard</i>	1267: <i>Saxardia</i> , <i>Saxardiense</i>
1368: <i>Zaczardi</i>	1342: <i>Saxardiensis</i>
1401: <i>Zekzard</i>	1360: <i>Saxardiensis</i>
1471: <i>Sexard</i>	1383: <i>Saxardiensis</i>
1485: <i>Saxard</i>	1403: <i>Saxardiensis</i>
	1409: <i>Saxardiensis</i>
	1422, 1429: <i>Saxardiensis</i>
	16. sz.: <i>Sexardiensis</i>
	1517: <i>Saxardiensis</i>

1. ábra. A *Szekszárd* helynév előfordulásai a történeti forrásokban

5. Az utóbbi másfél évszázad etimologizálási kísérletei két csoportra oszthatók: az elemzők egyik része személynévi eredetűnek vélte a nevet Kézai Simonhoz hasonlóan, de a személynév értelmezésében tőle eltérő lehetőségeket kerestek; másik részük pedig a város földrajzi adottságaira, fekvésére irányítva a figyelmet új utakon indult el a névfejtésben.

Minden elemző felidézi a város nevét I. Béla királlyal kapcsolatba hozó magyarázatokat, azokat a valószínűség különböző fokán helyezve el: például „erőltetett szószármaztatás” (TELEKI 1863: 124); „a belső alapot és a valószínűség kellékeit nélkülözi”, valószínűtlen a krónikairók által feltételezett névadási mód, azaz egy személy külső (ráadásul jelentőség nélküli és sok embernél általános) tulajdonságai által motivált helynévadás, „hasonló esetet az onomasticonokban hiába keresnénk”, „a nyelv logikája” ellen való két egymással össze nem függő tulajdonságnak egy szóban való egyesítése (FRAKNÓI 1879: 9–10); a Kézai-féle etimológia annyiban jó, hogy személynévből magyarázza a helynevet (PAIS 1940: 48); „a krónikás etimológiája csak részben fedheti az igazságot” (Képes Krónika 334); Kézai magyarázatának csak bizonyos mértékben adható hitel (FNESz.); „mindazon korábbi magyarázatok, amelyek Béla király személyéből indultak ki, hamis útra tévedtek” (VASS 1989: 45). A kétségek a fent idézettek mellett amiatt merültek fel többeknél, hogy Szekszárd mint település Béla király 1061-es apát-ságalapítása előtt is létezett, és ha lakott volt, minden bizonnyal névvel is kellett rendelkeznie (FRAKNÓI 1879: 9, VASS 1989: 45, VENDEL 1941: 16, VADAS 1982: 54).

5.1. Először a személynévi eredetet feltételező etimológiákat veszem sorra.

A város középkori történetét megíró VASS ELŐD a középkori történetírókhoz hasonlóan konkrét személyhez, de nem I. Bélához (és az ő nevéhez) kötötte a *Szekszárd* helynév létrejöttét, hanem annál régebbi eredetűnek vélte (1989: 44). Árpád dédunokájának, Szár Szerindnek Tolnában voltak birtokai (GYÖRFFY 1977: 50, 62), a mai Szekszárdon a Bartina-hegy alatti település mellett feltételezik egykori szálláshelyét (VASS 1989: 40). VASS ELŐD felvetése az, hogy a birtokos személyének, *Szaránd*-nak a neve kapcsolódott még a 10. században a település eredeti, régebbi *Szék* nevéhez (így jött létre *Székszaránd*), majd az idők során a két név „a kiejtés változásaival egybemosódott” (VASS 1989: 44). Mivel egyrészt ilyen hangtani változásra (*Szék* + *Zyrind*, ÁSz. 850) nincsenek más példák, másrészt a helynévben egyébként is mély magánhangzókat kell feltételeznünk a névadatok alapján, ezért ez a feltételezés elvethető.

A helynév személynévi eredete mellett foglalt állást PAIS DEZSŐ (1940), ezt az ő nyomán KÁLMÁN BÉLA (1969), KISS LAJOS (FNESz.) és KRISTÓ GYULA (Képes Krónika) is elfogadták. PAIS Kézai Simon helynévmagyarázatából indult ki, annyiban tartva azt helyénvalónak, hogy „a helynév személynévből lett, illetőleg emberi vonatkozású indítéka volt a helynévadásnak” (1940: 48). A személynevet viszont Kézaitól és a krónikairódomtól eltérően nem két különböző tulajdonságot jelölő melléknévre, hanem a régi nyelvbeli *szegszár* ~ *szögszár* ’sötétes, feketés szőrzetben világos vagy fehér foltot viselő ló’ összetett színnévre vezette vissza, melyből *-d* képzővel válhatott személynév, majd abból helynév (PAIS 1940: 47–48). Emberre vonatkozóan a *szögszár* lószínnév PAIS szerint két-féle jelentéstartalommal felruházva képzelhető el, mindkettő egyfajta hajviseletet

jelölt volna: 1. a pogány magyarság hajviseletét (lásd I. Béla nagybátyjának, Lászlónak a ragadványneve is *Szár*, a krónikákban többször *Ladislaus Calvus*-ként, illetve *Szár*-ként szerepel); 2. a keresztény szerzetesség jellegzetes hajviseletét, a tonzúrát avagy pilist is jelenthette, akár a teljes pogány kopaszságot jelentő *szár*-ral szembeállítva (1940: 48). KÁLMÁN BÉLA A nevek világá-ban szintén a puszta személynévből lett helynevek között sorolta fel *Szekszárd*-ot, magyarázataiban Kézai és PAIS ötletét vegyítette: „Az e nevet viselő személy *szeg* ~ *szög*, azaz barna hajú volt, de pogány módra lenyíratta haját, és csak egy tincset hagyott meg. A kopasz, lenyírt hajú embert nevezték annak idején *szár*-nak.” (1969: 151). KISS LAJOS azt tartotta legvalószínűbbnek, hogy a régi *szegszár* ’sötétsárga, barnásárga, szögsárga’ színnév *-d* képzővel kiegészülve vált személynévvé, és ez volt a helynév előzménye (FNESz.). KRISTÓ GYULA (a Képes Krónika kiadásához fűzött jegyzetekben) KISS LAJOS színnév → személynév → helynév magyarázatára hivatkozik, hozzátéve, hogy a Képes Krónika szerint „I. Béla ugyanúgy *szár*, *tar* (*calvus*) ’kopasz’ volt, mint Koppány apja *Tar* (*Calvus*) *Zyrind* vagy *Vazul* testvére, *Szár* (*Calvus*) *László*.” (Képes Krónika 334).

A helynév személynévi keletkezését illetően feltétlenül meg kell vizsgálni, hogy az ómagyar korban egyáltalán létezett-e (vagy legalább létezhetett-e) ilyen személynév. Haj- és bőrszínre utaló, különböző színnevekből létrejött személynévek gazdagon adathozhatóak az ómagyar korból, de *szögszár* szóból létrejött személynévet sem az ÁSz., sem a RMCsSz. nem tartalmaz. Csak külön-külön találjuk meg a *szeg* ~ *szög* ’barna’ (1399: Michaellem dictum *Zeg*, 1520: Demetrius *Zewg*; OklSz. *szög*) és a *szár* ’világos színű, sárgás’ vagy ’kopasz’ (pl. 1165: *Scar*, 1282–1285: filiis *Zarladiisla*, ÁSz. 695, 839; 1369: *Johannis dicti Zar*, OklSz. 2. *szár*) szavakat személynévként. De az összetétel mint szóalkotási mód a korai ómagyar korban eleve ritka is volt még. Ráadásul az OklSz. kis számú melléknévi *szegszár* ~ *szögszár* adatai azt mutatják (lásd lent), hogy ez a szó lovak színét jelölte, ez a tény pedig magyarázatul szolgálhat arra, hogy személynévként miért nem használhatták. A *szegszár* ~ *szögszár* PAIS által feltételezett két, hajviseletre vonatkozó jelentése pedig adatokkal nem igazolható a régi magyar nyelvben, így hipotetikusan is problematikus egy ilyen személynév létezése. A helynév puszta személynévből való magyarázatát helynévtörténeti és -tipológiai érvek tehát támogathatnák ugyan, de a megfelelő személynév hiánya jelentősen gyengíti.¹

Ezen a helyen érdemes kitekintést tenni, és megvizsgálni a PAIS által felvetett összetett szóból való alakulás lehetőségét is. A régi nyelvben valóban létezett tehát a *szögszár* szó, amit a történeti és etimológiai szótáraink közül egyedül az OklSz. tárgyal külön szócikkben (a *szög* ~ *szög* címszó alatt alcímszóként) kérdőjellel

¹ A (ló)színnév esetleges megjelenéséről személy- és településnevekben lásd TÓTH VALÉRIA e kötetbeli írásában a *Pét* helynév elemzését (2023: 962–964).

jelezve a szó jelentésével kapcsolatos bizonytalanságot. Külön-külön vizsgálva az összetételi tagokat a *szög* 'barna' jelentésű (TESz. *szög*¹), míg a *szár* szónak két jelentése is volt, 'világos színű, sárgás; vöröses' és 'kopasz', melyek közül feltehetőleg a színnévi jelentése volt az elsődleges (TESz. *szár*¹). Az OklSz. három 14. századi adatát közli az összetételnek, ezek mindegyike — a szó szövegkörnyezete alapján — szint, azon belül lószint jelöl: 1311: „Equi sui *zuk zaar* coloris”, 1336: „Quendam equum *Zugzar* coloris”, 1373: „Equum suum *Zugzar* coloris”. PAIS DEZSŐ szerint a *szög* címszónál idézett egyik adat (1357: „Duos equos suos *zeg et zar* coloris”, OklSz.) bizonyítéku szolgálhat arra, hogy a szó mellérendelő szerkezetből forrt egybe összetétellé (1940: 47). A *szár* szó az utótagja a *szószár* színnévnek (*sző* 'szürke, fehéres, szöke'), mely az OklSz. szerint szintén kérdéses jelentésű: 1347: „Equum suum *zeuzar* coloris”, 1479: „Vnum equum *Zewzaar*” (OklSz. 2. *sző*). Ezekben az esetekben a színnévvel sötétes-feketés (illetve sárgás) szőrzetben világosabb foltot viselő lovat jelölték (vö. PAIS 1940: 47). Jelentésanilag mindenképpen problematikus egy elsősorban lovakra használt színnév előfordulása helynévi szerepben, de azért érdemes szemügyre vennünk a színnevek és a településnevek összefüggését az ómagyar korban. A FNESz.-ben olyan településnevekre kerestem példákat, melyekben a *fehér*, *fekete*, *kék*, *sző*, *zöld* színnevek valamelyike szerepel. A FNESz. az esetek többségében nem foglal egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy ezek a településnevek hogyan keletkeztek, a szócikkek többségében a következő megfogalmazásokkal találkozhatunk: a személynévként is használt színnévből, illetve annak képzős származékából jött létre a falu neve; nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a helynév előzménye személynév volt (*Fejérd*, *Kék*, *Kékcse*, *Kéked*, *Kékes*, *Zöldes*). A *Szód*, *Szöke*, *Szökéd* nevek esetében viszont csak személynévből való alakulást vesz számba. Egy esetben a mikronéven keresztül való áttétel lehetősége is fölmerül (*Fejérd*). A FNESz.-ben tárgyalt színnévi lexémát tartalmazó településnevek abban különböznek az itt elemzett *Szekszárd*-tól, hogy mindegyik esetben valóban kimutathatók feltételezhető személynévi előzmények, ezért ezek esetében valóban joggal vethető fel a személynévi áttétel lehetősége is. De a szócikkek óvatos megfogalmazása a közvetlenül színnévből vagy mikronéven keresztül való áttétel lehetőségét sem zárja ki a névkeletkezés folyamatában (*Fejérd*, *Kék*, *Kékcse*, *Kéked*, *Kékes*, *Szód*, *Szöke*, *Szökéd*, *Zöldes*). Mindezek mellett hangtani nehézségek is felmerülnek a *szegszár* ~ *szögszár* színnév és a *Szekszárd* helynév egyeztetését illetően, ugyanis a 4. pontban láthattuk, hogy a legrégebbi időkre vonatkozóan *Szakszárd(i)* alakot feltételezhetünk.

Azt is szükséges tisztáznunk, hogy a *-d* képzőnek milyen szerepe lehetett a helynév keletkezésében. PAIS azt írta, hogy a személynév, mely a helynév alapjául szolgált, eleve *-d* képzős lehetett (1940: 48), ekképpen vélekedett KISS LAJOS is (FNESz.). Színnévből való származtatás esetén elviekben szintén számolhatunk

egy *-d* képzős kiinduló alakkal, ugyanis az ómagyar korban több színnév is használatos volt ezzel a képzővel (*fehéréd, feketéd, kéked, sződ, tard*, köztük a *szárd* is) K. PALLÓ MARGITnak egy régi színneveket tárgyaló tanulmánya szerint (1974: 351). Akár személynévi, akár köznévi (színnévi) előzményre vezetnénk is vissza a szót (mindegyiknek igen kicsi a valószínűsége), mindkét esetben feltételezhetnénk a fentiek mellett azt is, hogy a *-d* részt vett a helynév keletkezésében. Itt érdemes idézni MELICH JÁNOST, aki a Kézai által értelmezett *Szekszárd* név ügyét éppen a *-d* képző funkciója kapcsán érintette: ahogyan Anonymus magyarázata szerint *Bors(u)* úr Boldva mellett épített várának neve *Borsod*, úgy lett Kézainál I. Béla *Szegszár* nevéből *Szegszárd* (1914: 151). MELICH tehát párhuzamot vont a két történetíró technikája között, és a *-d* helynévképzői funkcióját (kicsinyítő képzői mellékszereppel) feltételezte (1914: 151).

5.2. A helynév keletkezésének vannak olyan, különböző magyar köznevekből kiinduló magyarázatai is, melyek a névtani-etimológiai szakirodalomba nem épültek be.

Némelyek ezek közül azért nem váltak ismertté, mert nyelvészetileg-névtanilag nyilvánvalóan megalapozatlan, nem elfogadható névfejtések, mint például TELEKI JÓZSEFÉ, aki a 'barna' jelentésű *szög* szó és a *zárda* főnév jelzős kapcsolataként értelmezte a nevet (azaz *Szögzárda* > *Szögszárd*), mégpedig a monostor (avagy *zárda*) barna falaira utalva (1863: 124). Akik a *zug* és a *zár* szavakat értették bele a névbe (lásd TMFN., VASS 1989: 44, VENDEL 1941: 16), feltehetőleg a név középkori írásmódjából merítették az ihletet (vö. „igen érdekes a bécsi krónika feljegyzése, amely Szekszárdot „Zugzárd”-nak írja le”, VENDEL 1941: 16). A PESTY-féle gyűjtésben olvasható először a *zug* és *zár* szavakon alapuló magyarázat: „Bátától Szegzárdig a hegyláncz egy zugot képez [...], és a *zugot* a' Szegzárdi hegy éjszaki vége bezárja: innét eredhetett *Szegzárd*-nak neve először is *Zugzár* is így idővel *Szegzárd*” (TMFN. 468).

Van azonban néhány megfontolásra érdemes elképzelés is. A névadás indítékaként a város földrajzi környezete, fekvése először a *zug* és *zár* szavakból való magyarázatokban merült fel. Ezt a névadási motivációra vonatkozó ötletet később más kutatók is hasznosították, ám ők más szavakból próbálták kikövetkeztetni a helynevet: a többjelentésű (illetve homonim) *szeg* vagy *szék* földrajzi köznévből és a szintén sok jelentéssel bíró *szár* lexémából (BÁTKY 1922, 1927, VIRÁGH 1930, VADAS 1982, VASS 1989).

Tanulságos ezért megnézni ezeknek a szavaknak (*szár, szeg, szék*) a helynév-alkotó szerepét. A *szár* szónak 'világos színű, sárgás, vöröses' és 'kopasz, tar' jelentése is volt, s feltehetőleg a 'világos, fehér' jelentése lehetett az elsődleges (TESz. *szár*¹). A *szár*-ból település- és domborzati nevek jöttek létre, a régi földrajzi nevekben nem dönthető el minden esetben, hogy a szó a talaj színére vagy a növényzet hiányára utal-e. *Szár* nevű helység volt Fejér (1326/1327/1383: *Zaar*,

FNESz. *Szár*), Győr-Sopron (1214–1240 k.: *Zaar*, FNESz. *Szár föld*) és Bihar megyében (1221/1250: *Zaar*, KMHsz. 1: 249), *Szárd* nevű vár, illetve várhegy Szögliget mellett (1268/1273: *Zard*, 1459: *Zardwaar*, FNESz. *Szádvár*). A *Szárberény* településnévben jelzőként szerepel (FNESz. *Vörösberény*), ahogyan domborzati nevekben is: *Szár-hegy* a Tihanyi összeírásban (1211: *Zaarhegy*, OklSz. *szár*, lásd még KOVÁCS 2015: 175–177) és Abaúj vármegyében (1321: *Zarhyg*, KMHsz. 1: 249), *Szár-somlyó* Baranya vármegyében (1249/1291: *Saarsumlu*, 1289/1291: *Scarsumlou*, KMHsz. 1: 249) található. (BÁTKY ZSIGMOND megjegyzi, hogy hasonló képzésű szinonim helynévnek tekinthető a *Tar* és a *Tard*, illetve a jelzős *Tar-kő*, 1927: 197.) Többrészes név alaptagjaként viszont nem fordul elő a *szár*. A *Szár* helynevekben elvileg személynév is lehet (FNESz. *Szár*), de így sem találunk példát alaptagként való előfordulására. A ’növényzet nélküli, tar, kopasz’ jelentésű *szár* lexemával tartotta megfeleltethetőnek *Szekszárd* második névrészét BÁTKYn kívül (1927: 197) VIRÁGH RÓZSA (1931: 299) is. VADAS FERENC úgy vélte, hogy a *Szár* víznévként került a település nevébe, a folyót pedig a hordalékától sárga (*szár*) színéről nevezhették el (1982: 57). Magyarázatának két gyengéje van: 1. a *szár* lexéma víznevekből az Árpád-korban nem mutatható ki (vö. GYÖRFFY 2011), 2. kétrészes helynevek alaptagjaként való előfordulására sincs példa (lásd fent).

A feltételezett előtagot a színnévi jelentésű *szeg*-en kívül a ’szeglet, falurész’ (BÁTKY 1927: 196–197, VIRÁGH 1931: 299) és a ’szöglet, csúcs, zug, kiszögellés’ (VADAS 1982: 53) értelmű *szeg*-gel, illetve a *szék* ’mocsár, mocsaras hely’ (VASS 1989: 44) szavakkal is összefüggésbe hozták. A ’sarok, szöglet, kiszögellés’ értelmű *szeg* (TESz. *szeg*²) gyakori helynévalkotó elem, és általában valamilyen szegletben, kiszögellésben lévő helyet jelöl. Helynevek előtagjaként ritkábban (1067 k./1267: *Sceghalom*, FNESz. *Szeghalom*; 1121/1420: *Zeglegeth*, FNESz. *Szigliget*; 1332–35: *Sicliget*, FNESz. *Szögliget*; 1396: *Zeguar*, FNESz. *Zalaszegvár*; 1476: *Zeghegyhaz*, FNESz. *Szeghegy*; 1484: *Zeghfalwa*, FNESz. *Szirb*), utótagjaként jóval gyakrabban (1348: *Nagszeg*, FNESz. *Egyháznagyszeg*; 1513: *Sarzegh*, FNESz. *Zalásárszeg* stb.) fordul elő, és arra is van példa, hogy önállóan (1264: *Zeg*, FNESz. *Egyháznagyszeg*; 1332: *Zeegh*, FNESz. *Szegvár*) alkot helynevet. A *szeg* helynevek részeként sok esetben azt fejezi ki, hogy az adott hely vminek (általában vízfolyásnak) a szögletében épült (vö. FNESz. *Zalaszegvár*, *Szeghalom*, *Szeghegy*, *Szegvár*, *Szeged*). VADAS FERENC a település földrajzi környezetéből indult ki a *Szekszárd* név magyarázatakor: szerinte a *szeg* névrész azzal magyarázható, hogy a település a Sár folyónak az északi szögébe épült, ahol a folyó a hegyet megkerülve a város alatt délnek fordul (1982: 56). Elképzelése támogatására VADAS a környék helynévanyagából is mutat példákat a *szeg*-re (*Gabi-szeg*, *Kap-szeg* és *Tó-szeg* Szekszárd mocsaras, mély fekvésű területei, elhagyott folyómedrek, 1982: 57). A magyarázat névtani szempontból tehát

ugyan megállhatná a helyét, azonban hangtörténetileg problematikus a *szeg* elem igazolása a név korai előfordulásai alapján (lásd a 4. pontban írottakat).

VASS ELŐD vetette fel a névnek a *szék*, illetve a *szik* szóval való kapcsolatát (1989: 44). Ezek a szavak 'mocsár; időszakos vízállás', 'szikés talajú terület', '(királyi) székhely', 'bírói szék' jelentésben egyaránt helynévalkotó szerepűek voltak az ómagyar korban (OklSz., TESz. *szék*¹, *szik*). (SZENTGYÖRGYI RUDOLF a szintén Tolna megyei *Cikádor*, *Székudvar* név elemzése során tekintette végig, hogy a *szék* milyen értelemben szerepelhet a névben, 2011: 24–25.) Tolna megye mai helynévanyagában a *szék* ~ *szik* elsősorban 'szikés talajú terület', illetve 'mocsár, időszakos vízállás' jelentésű (lásd *Székés* nevű mocsár, *Székös-tó*, *Kis-székös*, TMFN. 180, 401; *Széköd*, *Szék-tó*, VADAS 1982: 56). Alakilag az *é*-s változata volt jellemző a területen nemcsak ma (TMFN. 45, 482, 501), hanem régen is (OklSz.). Szekszárd a középkorban a Sárköz nyugati szélén, a Sárköz mocsaras árterületén jött létre, a Sárvíz három ága folyt a területen, medrei helyenként tavakat alkottak, a középkorban vadabb vízivilág jellemezhetette, melyet az emberi művelés a 19. században kezdett átalakítani (VASS 1989: 39). Ez a középkori földrajzi környezet tehát indokolhatja a *szék* helynévként való megjelenését a település nevében. A *szék* zömében helynevek alaptagjaként áll, de ritkábban helynevek első névrészeként is megjelenik, ezekben az esetekben az alaptag földrajzi köznév: *Székfalu* (1332–35: *Zekfolw*, KMHsz. 1: 253), *Szék-lak* ([1230]/1231: *Scecloc*, KMHsz. 1: 254), *Szék-mező* (1330: *Zekmezeu*, KMHsz. 1: 254), *Szék-patak* (1270–72: *Scecpotok*, KMHsz. 1: 254), *Szék-szó* ([1067 k.]: *Sceczov*, KMHsz. 1: 254), *Székudvar* (1212: *Sekudwor*, SZENTGYÖRGYI 2011: 23). A természetföldrajzi környezet tehát megengedné a *szék* előtag feltételezését *Szekszárd* nevében. Név-tani-név-tipológiai szempontból azonban már felmerülnek kérdések: hasonló névstruktúrát — azaz *Szék* + helynév (esetleg *Szárd* hegynév?) szerkezetet — nem találunk, emellett a 11. században a kétrészes névstruktúra is még eleve nagyon ritka. Az etimológia hangtani nehézségei pedig nemigen áthidalhatók.

6. A számos névmagyarázati lehetőség áttekintéséből jól látható, hogy a középkori történeti irodalomból származó névértelmezések hosszú időre megszabták az etimológiai megfejtések irányait. A névelőfordulások alapos átvizsgálása és elemzése hasznosnak bizonyult, ugyanis bebizonyosodott, hogy a krónika- és gesztairadalomban előszeretettel használt *Szögszárd* névalak tudatos névmódosítás eredménye lehetett, a változtatás pedig a név értelmesítését, etimologizálását szolgálhatta. Ez az elferdített névalak pedig a modern kori nyelvtudomány képviselőit is erősen befolyásolta.

A személynévből való keletkezést nem lehet meggyőzően bizonyítani, mivel hasonló személynév a magyar névállományban nem mutatható ki, és szemantikai alapon sem igen feltételezhető ilyen név egykori léte. Elvethető a *szögszár* színevből való alakulás lehetősége is. A név szintagmatikus úton való keletkezése

különböző köznevekből (például *szék* ~ *szik* vagy *szeg* ~ *szög* + *szár* + *-d*) egyrészt hangtani nehézségekbe ütközik, de a teljes név feltételezett szemantikai tartalma és névtipológiai, névszerkezeti jellemzői is további, nehezen megoldható kérdéseket vetnek fel. Sajnos a nevet most sem sikerült megfejtenünk, de az eddigi elemzési kísérletek gyengéit talán a korábbinál tisztábban láthatjuk.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BÁTKY ZSIGMOND 1922. Cikádor. *Föld és Ember* 2: 235–237.
- BÁTKY ZSIGMOND 1927. Szegszárd. *Föld és Ember* 7: 196–197.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bonfini = BONFINI, ANTONIO, *Rerum Ungaricarum decades. 2. kötet*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum 15. század. Szerk. FÖGEL JÓZSEF–IVÁNYI BÉLA–JUHÁSZ LÁSZLÓ. Lipcse, B. G. Teubner, 1936.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- Cselebi = EVLIA CSELEBI török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: KARÁCSON IMRE. Az előszót, a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta: FODOR PÁL. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FRAKNÓI VILMOS 1879. *A szekszárdi apátság története*. Budapest, Franklin Társulat.
- GARAY JÁNOS 1833. Szegszárdi régiségek. *Honművész* 1., nov. 24. 544–546.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Heltai = HELTAI GÁSPÁR, *Kronika az magyaroknak dolgairól*. Sajtó alá rendezte: KULCSÁR MARGIT, bevezetés: KULCSÁR PÉTER. Budapest, Magyar Helikon, 1981.
- KÁLMÁN BÉLA 1969. *A nevek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Képes Krónika*. Fordította: BELLUS IBOLYA, jegyzetek: KRISTÓ GYULA. Budapest, Európa Kiadó, 1986.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- MELICH JÁNOS 1914. Keresztneveink. *Magyar Nyelv* 10: 149–156.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Budapest, Hornyánszky, 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1940. Szekszárd. *Magyar Nyelv* 36: 47–48.
- K. PALLÓ MARGIT 1974. Farkas — ordas. *Magyar Nyelvőr* 98: 348–351.
- V. PÉTERFI ZSUZSANNA 1989. Szekszárd a római korban. In: K. BALOGH JÁNOS szerk., *Szekszárd város történeti monográfiája I. Szekszárd, Szekszárdi Városi Tanács*. 11–16.
- Pethő = PETHŐ GERGELY, *Rövid magyar cronica, sok rendbéli fő historiás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedegettetet és irattatot Petthő Gergelytől*. Bécs, 1660. https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0955/?pg=1&layout=s
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 1–12*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- SRH. = SZENTPÉTERY, EMERICUS szerk., *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arapadianae gestarum 1–2*. Budapest, 1937–1938.
- SRHM. = KOVACHICH, MARTINUS GEORGIUS. szerk., *Scriptores Rerum Hungaricum Minores I*. Buda, 1798.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. *Cikádor. Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 7–35.
- SZŐKE MELINDA 2020. Tővégi magánhangzós helynevek a Pécsváradi alapítólevélben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16: 85–96.
- TELEKI JÓZSEF 1863. *Hunyadiak kora Magyarországon. 6. kötet/1. rész*. Sajtó alá rendezte: SZABÓ KÁROLY. Pest.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történet-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- Thuróczy = THURÓCZY JÁNOS, *Chronica Hungarorum*. Kiadja: GALÁNTAI ERZSÉBET–KRISTÓ GYULA. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF, *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- TÓTH VALÉRIA 2023. Anonymus Gesta Hungarorumának Veszprém megyei kötődésű szörványai. *Magyar Nyelvjárások* 61: 959–973.
- VADAS FERENC 1982. Szekszárd nevének eredete. *Dunatáj* 5/1: 50–57.
- VASS ELŐD 1989. Szekszárd az apátság alapításától a török kiveréséig. In: K. BALOGH JÁNOS szerk., *Szekszárd város történeti monográfiája I. Szekszárd, Szekszárd Városi Tanács*. 39–94.
- VENDEL ISTVÁN 1941. *Szekszárd megyei város monográfiája*. Szekszárd, Molnár-féle Nyomdai Műintézet.
- VIRÁGH RÓZSA 1930. Magyar helységnevek eredete 3. *Föld és Ember* 10: 258–317.

Etymology of the settlement name *Szekszárd*

The paper discusses the etymology of the Hungarian settlement name *Szekszárd*. In the medieval chronicle literature Simon Kézai first wrote about the origin of the name: he connected it to the foundation of the Benedictine monastery in Szekszárd, and he assumed that the place name was created from a personal name. This idea continued, with minor modifications, into the 20th century. The article reviews previous analyses and it is based on modern place-naming principles. Special attention is paid to data from different types of sources (charters and chronicles) and to the sound-historical analysis.

Keywords: *Szekszárd*, toponym etymology, word history, non-scientific etymologies

Pelczéder Katalin
ORCID: 0000-0003-1132-349X
Pannon Egyetem
pelczederk@gmail.com

A nyelvi ökonómia és a metonimikus helynévadás összefüggéseiről

PESTI JÁNOS

Napjainkban a felgyorsult idővel és az állandó „időhiánnyal” (is) lehet magyaráznunk, hogy közléseinkben takarékosan használjuk nyelvi eszközeinket. A *viszhall* és a *viszlát* példája nyomán beszédben és az írásban is jelen van a *lécci* [= légy szíves!] rövidítés. Az íméles üzentekben elmarad a megszólítás, és a közlés érdemi része egy rövid mondatból, sok esetben csupán egy szóból áll. *Várhatlak délután ötkor az Árkádban, a szokott helyen?* kérdésre ennyi a válasz: *Igen. — Persze. — Ott leszek. — Megyek.*

Nem új ez a jelenség. Népdalainkban is vannak hiányos szerkezetű mondatok: *Kocsira ládám, kocsira párnám.* KESZLER BORBÁLA munkája alapján a következő nyelvi jelenségeket sorolhatjuk a nyelvi tömörség, a takarékoság fogalmi körébe: a kötőszó hiánya (2000: 378, 479 stb.), ellipszis (i. m. 360, 367 stb.), alanytalan mondat (i. m. 362), szórövidülés (i. m. 343), betűszók (i. m. 345), szóösszevonás (i. m. 346), elvonás (i. m. 344).

A névadás ökonómiájáról INCZEFI GÉZA írt először gondolatébresztő tanulmányt (1966: 72–79). A vizsgálat tanulságai nagyjából ma is helytállóak. (Ezzel kapcsolatosan lásd HOFFMANN 2007: 57.) A helynévadásban a nyelvi takarékoság legfőbb oka, egyúttal magyarázata az, hogy megterhelő lenne az emlékezet számára, ha egy-egy település valamennyi helyét egyedi, más névre, nevekre nem hasonlító megnevezésekkel jelölnénk meg (INCZEFI 1966: 79). Ezért egy-egy új helynév létrehozásakor gyakran a már meglévő helyneveket felhasználva metonimikus névadással élünk.

A metonímiát korábban a szépirodalmi művek elemzése során volt szokás említeni, ebben az értelemben: „két fogalom (dolog), tér-, idő-, anyagbeli érintkezésén alapuló szókép” (BAKOS 1994: 494); ám jelen van a köznyelvben is. Például *alszik a város* = a város lakói; *Hányadik már a pohár? Pohár* = a benne levő bor. A metonímiának a nevek keletkezésében is jelentős szerepe van, amint azt többek között HOFFMANN ISTVÁN elemzései mutatják (2007: 115–127).

A továbbiakban azt nézem meg, hogy hogyan mutatkozik meg a metonimikus szemlélet és névadás, illetőleg ezzel összefüggésben a nyelvi ökonómia Pápa

város helynevei körében. Adataimat a Veszprém megye földrajzi nevei Pápai járásából, Pápa adattárából vettem (VeMFN. 2: 128–148), amit HOFFMANN ISTVÁN tett közzé nagy gonddal és pontossággal.

A metonimikus helynévadással keletkezett nevek altípusai¹

Hely > ahol a névben említett hely található: 10. *Ur-domb* D > 8. *Ur-domb utca* U; 833. *Temető* > 833. *Temető út* : *Temetői utca* Út; 360. *Liget-kert* > 360. *Liget utca* U; 364. *Határ utca* U (a város északnyugati részén épült új utca)

Helyről > épület, amely rajta van: 10. *Úr-domb* D > *Úr-dombi iskola* É

A hely egykori rendeltetéséről > közterületnév: **Vásártartó hely* > 141. *Vásártér* : *Széna tér* T (Régen itt tartották a vásárokat.)

Kútról > határrész, terület, ahol az objektum található: 540. *Uj-kút* Kút > *Uj-kuti-tábla* S, sz; 767. *Köves-kút* Kút > *Köveskuti d* (Dülő, szántó volt.); *Bodonkút* Kút > 890. *Bodonkuti-dülő* S, sz, r

Tórról, állóvízről > hely, ahol a munka folyt: 863. *Bányató* Tó

Tóból eredő (közeliében levő?) > vízfolyás: 544. *Csuhos-tó* > 545. *Csuhos-tó eré* Vf

Tó közeliében > határrész (szántó): 544. *Csuhos-tó* > *Csuhos-tói-fődek*

Tó közeliében > építmény: 559. *Baka-tó* > 560. *Baka-tói-híd*

Határrész (dülő) nevéből > víznév: 822. *Hurkás-dülő* > *Hurkás-kút* kút [De az is lehet, hogy a kútról kapta nevét a dülő]; 710. *Kövecses-dülő* D, sz, r > 709. *Kövecses-ér* Vf

Határrész nevéből > utcanév: 71. *Mező utca* U

Helység nevéből > víznév: 858. *Járipusztá* L [= lakott hely] > 858. *Jári-patak* Vf (Járipusztán ered)

Vízfolyásról > helységnév: 926. *Tapolca* : *Tapóca* : *Tapolca-patak* Vf > *Tapolca* város neve (FNESz. 629).

Vízfolyásról > hely, közterület neve: 926. *Tapolca* (folyó) > 164. *Tapolcapart* U (Félsoros utca a Tapolca mentén); 785. *Bakony ere* > *Bakony-ér utca* U

Vízfolyásról > a vízfolyás másik ága: 785. *Bakony-ere* > 721. *Kis-Bakony-ér* Vf; *Nagy-Bakony-ér* Vf (a *Bakony-ér* kisebb és nagyobb ága)

Vízfolyásról > kút neve: 836. *Séd* [*Sid*] > 817. *Sid-kút* Kút (a *Séd* vízfolyás közeliében van)

Építményről > víznév: 6121. *Téglagyár* > 622. *Téglagyári-tó* Tó; 54. *Műtrágyagyár* É > 69. *Műtrágyagyári-tó* Tó

Építményről > közterületnév: *Schwartz-kávéház* É > 156. *Svarc közle* Köz (itt állt az egykori kávéház; érdekes a *közle* szóalak: a *le* bizonyára német kicsinyítő

¹ Az adattárban használt rövidítések: D = domb, É = épület, H = hegy, Ke = kereszt, M = major, Men = meneteles, lejtős, Mf = mélyen fekvő, S = sík, U = utca, Ur = utcarész, Vf = vízfolyás, Vr = városrész, e = erdő, gy = gyümölcsös, r = rét, sz = szántó, sző = szőlő.

képző); *Apácazárda* > 340. *Apáca utca* U; *Csóka-vendéglő* É > 441: *Csóka utca* : *Pocséta utca* : *Budai Nagy Antal utca* U (sáros, vizenyős utca volt, s az egykori Csóka-vendéglő mellett fekszik); 70. *Műtrágyagyár* É > 70. *Gyár utca* U

Az építmény tulajdonosának nevéől > az építmény neve: 97. *Mestér malom* : *Bërta-malom* É (a *tanító* javadalmához tartozott, majd a *Berta* családé lett); 265. *Böröcki* család nevéől > 265. *Böröcki-ház* > *Böröcki-vendéglő* Vendéglő > 266. *Böröcki-domb* : *Haltér* : *Halpiarc* D. (egykor halpiac is volt ezen a helyen)

Építetőről > utca neve: 365. *Szövetkezet utca* U; 80. *Tisztviselőtelep* U, (Vr?) (a 20. század elején főleg tisztviselők építkeztek itt)

Épület tulajdonosának nevéől > külterület (szőlő): 732. *Zarka-villa* É > 731. *Zarka-szöllő* : *Zarga-szöllő* D, sző (*Zarka* közjegyzőé volt.)

Épület tulajdonosának nevéől > lakott hely neve: * *Pálháza* [*Pál* keresztnévű ember háza?] > 523, 530. *Pálházo* : *Pálháza* : *Pálházapuszta* M

Az épület egykori rendeltetéséről > közterületnév (utcanév): Korábban itt Szabadkéményes, *füstölgő házak* álltak. > 286. *Füst utca* U és 281. *Tikos* É (közelében a tyúkpiac volt korábban.) > 282. *Tikpiac utca* : *Közép utca* U

Építményről > városrész neve: 54. *Műtrágyagyár* É > 59. *Műtrágyagyári kolónia* Úr (Vr?)

Építményről > utca neve: 27. *Kálvária* É > 28. *Kálvária utca* U

Épület illetve szőlőhegy nevéől > az oda vezető út: 741. *Kis-Hánta* : *Kishanta* D, sző *Kishantai malom* M > 485. *Kishantai utca* U; *Nagyhantai malom* > 186. *Hantai utca* U

Épület (gyár) nevéől > utcanév: 122. *Sörház* [*Sörgyár*] É > 121. *Sörház utca* U; 21. *Lejpnik-gyár* É > 19. *Lejpnik-telep* Ur (Vr?)

Épületről (intézmény nevéől) > utcanév: *Református Főiskola* É > 330. *Főiskola utca* : *Séjjei utca* U (itt áll a Református Főiskola új épülete; Séllyei István híres pápai prédikátor volt a 17. században); 280. *Ötvös utca* : *Ispotáj utca* : *Ispita utca* U (egykor *kórház* működött ebben az utcában)

Épületről > Épület (intézmény) neve: 564. *Műtrágyagyár* É > 59. *Műtrágyagyári iskola* É, intézmény

Építményről > határrész (dűlő) neve: 790. *Téglavető* É > 790. *Téglavetői d* S, sz; 784. *Malom* > 784. *Malom-legelő* S, r

Lakott helyről > határrész (dűlő neve): 523. *Pálházo* : *Pálháza* : *Pálházapuszta* > 526. *Pálházi-dűllő* S, sz; 911. *Igal* : *Igar* : *Igalpuszta* M (egykor?) > 920. *Igali-dűllő* S, sz; *Tapolcafő* (falunév) > 922. *Tapolcafői-dűllő* S, sz; 689. *Gyimót* > 689. *Alsó-Gyimóti-dűllő* S, sz

Lakott hely (helység) > közelében levő hely: 911. *Igal* : *Igar* M > 911. *Igali-dűllő* S, sz

Lakott helyről > építmény, épület (intézmény): 523. *Pálházapuszta* > 524. *Pálházi iskola* : *Intézőlakás* É (1945 után iskola volt); 911. *Igal* M > 898. *Igali malom* : *Igari malom* : *Hatkerekű malom* É; 911. *Igal* M > 910. *Igali kereszt* Ke

Lakott helyről > az oda vezető út: 523. *Pálházapuszta* M > 551. *Pálházi ut* : *Szilés ut* Út; 909. *Igal* : *Igalpuszta* > 919. *Igali ut* Út; *Dáka* (falunév) > 833. *Dákai ut* Út; *Pápakovácsi* (falunév) > 908. *Kovácsi ut* Út (Pápakovácsiba vezet)

Lakott helyről > földrajzi alakulat: 911. *Igal* : *Igalpuszta* M > 884. *Igal-Öreg-hegy*, *Igal-öreg-hegyi* D, sz, sző

Lakott helyről > ipari létesítmény: 719. *Sávol* : *Sávoj* : *Sávolipusza* M > 718. *Sávoli-homokbánya* (Homokbánya.)

Lakott hely (korábban önálló falu) nevéből > városrész neve: 498. *Borsosgyőr* (falu) > ma: Ugyanezen a néven Vr.

Lakott helyről (major) > a mellette levő határrész: 682. *Hodoskamajor* : *Hodoskapuszta* (és környéke) M

Helyről > a fölötté levő hely: 877. *Ásó-mező* S, sz > 808. *Felső-mező* S, sz, r (az Ásó-mezőhöz képest északabbra fekszik)

Helyről > az alatta levő hely: 808. *Felső-mező* S, r, sz > 877. *Ásó-mező* S, r, sz (a Felső-mezőhöz képest délebbre volt)

Helyről (határrészlől) > a mellette levő határrész: 712. *Erdő-düllő* S, sz

Helyről > a hely kisebb része: 741. *Hanta* : *Hánta* > 741 *Kis-hegy* : *Kis-Hánta* : *Kis-hanta* D, sz, gy; 671. *Hodoska* : *Hodoskai-düllő* S, sz > 677. *Kis-Hodoskai-düllő* S, sz

Helyről > a hely nagyobb része: 843. *Hanta* : *Hánta* > 846. *Nagy-Hanta* : *Nagy-Hánta* D, sz, gy

Hely > ettől beljebb eső hely: 770. *Fürke* D, sz > 770. *Bőső-Fürke* (a *Fürke* belterülethez közelebb eső része)

Hely > ettől lejjebb eső hely: 770. *Fürke* > 789. *Küső-Fürke* : *Ásó-Fürke* S, sz, r (a *Fürke* belterületétől távolabbi része)

Hely > ettől feljebb eső hely: 770. *Fürke* D, sz > 770. *Főső-fürke* Ds, sz (magasabban fekvő hely); *Felső-mező* S, sz

Útról > határrész (dülő): 795. *Lak* (Kéttornyúlak) Falu > 795. *Laki uti második* S, sz; 796. *Laki úti első* S, sz

Útról > a mellette levő hely (dülő): 795. *Lak* (Kéttornyúlak) Falu > 871. *Laki-határra düllő* : *Laki uti* S, sz, r

Eseményről (földosztásról) > határrész neve: 652. *Sztalin-fődek* Ds, sz (földosztásról, valószínűen gúnyolódó név volt)

Eseményről > terepalakulat neve: *Akasztófa-domb* D, ke (egykor ezen a helyen állt a városi akasztófa)

Terepalakulatról > építmény: 715. *Törzsök-hegy* D, sz, gy > 714. *Törzsök-hegyi kereszt* Ke (a hagyomány szerint a hegy Törzsök Pálé volt); 741. *Kis-hegy*

: *Kis-Hánta* D, sz, gy > 737. *Kis-hégyi harangláb* É; 736. *Kis-hegyi-kapu* (az egykori hegyközség bejárata); 843. *Öreg-hégy* : *Nagy-Hánta* D, sz, gy > 802. *Öreg-hégyi kastély* : *Kemény-ház* É; 801. *Kemén-domb* D > 802. *Kemén-ház* É

Terepalakulatról (útról) > út neve: 715. *Törzsök-hégy* D, sz, gy > 743. *Törzsök-hegyi út* Út

Terepalakulatról > vízfolyás neve: 725. *Kis-hégy* : *Kis-Hánta* D, sz, gy > 725. *Kis-hégyi-árok* Vf (a hegyközség határárka volt)

Terepalakulatról > közterületnév (tér neve): 380. *Anna-domb* D, Tér > 379. *Anna tér* : *Szent Anna tér* : *Kápolna tér* Tér. (itt áll a Szent Anna tiszteletére emelt templom; nem zárható ki az sem, hogy a dombot a templomról nevezték el)

Terepalakulatról > épület neve: 380. *Anna-domb* D, Tér > 378. *Anna-templom* : *Anna-kápolna* É (nem zárható ki az sem, hogy a domb a templomról, kápolnáról kapta nevét)

Terepalakulat (hegy) nevére > víznév: *Bakony* H > *Nagy-Bakony-ér* Vf (a Bakony-ér szélesebb ága)

Terepalakulatról (hegy) nevére > határrész (szántó): 715. *Törzsök-hégy* > 715. *Törzsök hegyi sz*

Terepalakulatról (hegy nevére) > út, hegybejárat: 715. *Törzsök-hégy* D, sz, gy > 713. *Hégykapu* : *Törzsök-hégyi-kapu* (a körülkerített szőlőhegy bejárata, kapuja volt)

Terepalakulat (hegy) > alja (a hegynek). 843. *Öreg-hégy* : *Nagy-Hánta* D > *Öreg-hégy ajja* Men, szó, sz (a *Nagy-Hánta* névvaltozat alapján az *Öreg-hégy öreg* jelzőjének korábban 'nagy' jelentése lehetett)

Növény nevére > határrésznév, illetve útnév is: 575. *Szédres* > 575. *Szédres-düllő* S, sz, 576. *Szédres álé* Út

Hely, ahol ez a növény terem > utcanév: 393. *Kábosztáskerték* > 405. *Kert utca* U

Mesterség nevére > közterületnév (utca neve): 153. *Enyv köz* (< enyvet főző mesterek) : *Szondi utca* U

Egykori eseményről > zarándokútnév 224. *Celi ut* : *Boldogasszony út* U (búcsúsok útja Cellbe Boldogasszony napján)

Anyagnévről > közterületnév (utca neve): 290. *Salétrom utca* U. (az utcában főleg tímárok laktak)

Szagról > közterületnév (köz neve): 302. *Büdös köz* Köz. (itt folyik el a szennyvizet is összegyűjtő Cinca-patak)

Nyugvó helyről > külterületi hely: 573. *Nyugszibokor* S, r (az aratók szoktak itt megpihenni), 724. *Nyugodó bokor* S, bokros r. (ez is az aratók pihenő helye volt), 722. *Nyugszi-düllő* S, sz. (a végében szoktak pihenni a summások)

Állatról > határrész neve: 700. *Pijócás* S, r, sz

Az altípusok megoszlása

Minthogy a metaforikus helynévadás alapja, kiindulópontja olyan helynév vagy közszoói kifejezés, amelyben az adott hely (terület) természetföldrajzi és más jellegzetessége fejeződik ki, rendszerbe foglalhatjuk a fenti adattárunk neveit az alapnevek/alapszavak szerint: a hellyel, területtel kapcsolatos metaforikus helynevek száma: 5 (három altípusban); a hely egykori rendeltetéséről: 1 név; kútról: 3 név; tórol: 4 név (4 altípusban); határrésről: 3 név; helységről: 1 név; vízfolyásról: 5 név; építményről, épületről: 15 név (9 altípusban); az építmény tulajdonosáról: 4 név; építetőről: 2 név; lakott helyről: 18 név (7 altípusban); más helyhez való viszonyról: 9 név (8 altípusban); útról: 3 név; eseményről: 2 név (2 alcsoportban); terepalakulatról: 12 név (9 alcsoportban); egyéb motivációról: anyagról, szagról, nyugvóhelyről, állatról: 1–1 név. Utalnom kell azonban arra, hogy a nevek poliszém jellege esetenként gondot okozott az alakulás irányának megállapításában (ehhez lásd HOFFMANN 2007: 59).

A felsorolt jelentéskategóriák (névtípusok) azt mutatják, hogy Pápa metonimikus helynevei között az épületről, építményről „sarjadt” újabb nevek száma (15) a legnagyobb. A belterületen a jellegzetes középületek ma is a legfontosabb tájékozódási pontok településeinken. Aránylag magas a lakott helyre utaló, a terepalakulat nevét őrző és a viszonyító elemes nevek száma: 18, 12, 8 név. Pápa helynévi adattárában 926 locusnak van neve. Névváltozatokkal és az írásbeli nevekkel ez a szám nagyjából megduplázódik. A névvel megjelölt locusok számához (926) viszonyítva a metonimikus helynévalkotással keletkezett nevek aránya 10,1% (93 név). Pápa helynévadásában tehát jelentős szerepe volt — a nyelvi ökonómia megnyilvánulásaképp is felfogható — névátvonódásnak. A névátvonódás ugyanakkor gyakran egy köznévi elem hozzákapcsolásával jár együtt.

No, de hol van ebben a bővülésben a nyelvi ökonómia? Ott, hogy nem kell vadonatúj nevet kitalálnunk. Már meglevő nyelvi elemmel és egy további közszoói elemmel új nevet tudunk alkotni. A gyors tájékozódást nagymértékben segíti az, ha az alaprnévből több, egymással kapcsolatban levő helynév jön létre. A jelentések kapcsolataiból feltárulhat előttünk például az adott hely művelési ágának vagy más jellegzetességének időrend szerinti alakulása. Így valóságos névláncolat jön létre. Pápán személy nevéből > építmény: *Pál háza, Pálháza*, erről (építmény nevérol) lakott hely: *Pálházapuszta* M > erről határrész neve: *Pálházi-düllő*; sőt: lakott helyről még: *Pálházi iskola* : *Intézőlakás* is. Az említett nevek szinte egymást idézik fel. A *Pálházi-düllő* csakis *Pálházapuszta* közelében lehet a neve alapján, vagyis a határ északi részében.

A poliszémia sémáinak működése a kognitív nyelvészeti kutatásoknak is fontos témája. TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerint „A g a z d a s á g o s s á g igénye azt kívánná, hogy minél több megismerhető és elkülöníthető entitást lehessen

megnevezni minél kevesebb nyelvi elemmel [kiemelés: P. J.], a teljes polyszémia megvalósulásával (ez az ökonomizmus elve). A pontosság igénye azt kíváná, hogy minden megismerhető és elkülöníthető entitásnak saját, külön megnevezése, nyelvi jele legyen, a teljes monoszémia megvalósulásával (ez az izomorfizmus elve). Egyik igény sem valósul meg maradéktalanul a nyelvekben. Mindkét szélső lehetőség megvalósulását kapacitásbeli korlátok akadályozzák” (2013: 236). A metonimikusan motivált nevek a gazdaságosság (nyelvi ökonómia) példáinak tekinthetők, hiszen segítségükkel képesek vagyunk feloldani a gazdaságosság és a pontosság közötti feszültséget.

Ha a nyelvi ökonómia megnyilvánulásaként számon tartott grammatikai fogalmainkat (nominális mondat, alany elmaradása, tárgy elmaradása stb.) összehasonlítjuk a metonimikus helynévben megnyilvánuló ökonómiával, érdekes egyezéseket és eltéréseket lehet megfigyelnünk. Például a hiányos szerkezetű mondatokban (*Kocsira párnám, kocsira ládám!*) a predikatív szerkezet hiánya jelenti a nyelvi takarékossgot, vagyis az oda gondolható nyelvi elem (szerkezet) kihagyásában nyilvánul meg az ökonómia. A metonimiával keletkezett helynévben ennek éppen ellenkezője történik: egy determinatív elemmel bővül a már ismert alapszó. Így a takarékossg lényege ez: nincs szükségünk vadonatúj helynév kitalálására.

Irodalom

- BAKOS FERENC 1994. *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- INCZEFI GÉZA 1966. A névadás ökonómiája a föld megnevezésében. *Magyar Nyelv* 62: 72–79.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris Kiadó.
- VeMFN. 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 2. Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest, 1987.

On the relationship between linguistic economy and metonymic place-name giving

Based on the place names of the city of Pápa, the author investigated the forms (types) of linguistic economy in place names. Since metonymy plays a role in place naming, it was useful to systematise the types of place names that are generated by metonymic

naming. The author has also carried out a semantic and lexical-morphological analysis of the place names in his data base. In metonymic place names, a determinative element is added to the already known base word (base name). The economy is reflected in the fact that there is no need to invent a brand-new place name.

Keywords: metonymy, metonymic place name, linguistic economy, system in metonymic place names

Pesti János
ORCID: 0009-0004-7950-9973
Pécsi Tudományegyetem
drpestijanos@gmail.com

A nevek a szöveg stílusszerkezetében

Krúdy Gyula Aranykéz utcai szép napok című kötetének névstilisztikai vizsgálata

PETHŐ JÓZSEF

1. Bevezetés

Krúdy azok közé az összetéveszthetetlen stílusú írók közé tartozik, akikre — ahogyan ezt KEMÉNY GÁBOR (1991: 25) mondja — „néhány mondatukból vagy akár sorukból nyomban ráismerünk”. Továbbgondolva ezt a meglátást megkockáztathatónak tűnik az az állítás is, hogy Krúdyra nemcsak pár mondatából, hanem írásainak néhány nevéből is mindjárt ráismerhetünk. Az olyan közismert „hívóneveken” kívül, mint amilyen a *Szindbád*, a *Rezeda Kázmér* vagy a *Pistoli*, gondoljunk most csak például a *Szerelmes Iván*, az *Ábrándi*, a *Bánatiné*, a *Császárkabáti* vagy *Nyírjes Evelin* nevekre.

Krúdy stílusának kétségtelenül a legegényibb jellegzetességei közé tartoznak az írói névadással alkotott nevek is (vö. KOVALOVSKY 1956: 533, J. SOLTÉSZ 1989, PETHŐ 2008), így ezek vizsgálata érdemben hozzájárulhat az életmű teljesebb stilisztikai leírásához. A névtan és a stilisztika interdiszciplináris találkozása így itt különösen termékeny lehetőségeket kínál (vö. HOFFMANN 2014: 5–6). Jelen dolgozatban e lehetőségek közül egy kötet, az Aranykéz utcai szép napok nevének vizsgálatára vállalkozom. A korpusz kiválasztásának a fő oka az, hogy ez a novellagyűjtemény Krúdy egyik legfontosabb, a stílus szempontjából prototipikusnak is tekinthető szöveg(együttes)e, amelyben a líraiság és az ironia, az impresszionizmus és szecesszió, a stilizálás és a realista elemek sajátos, leginkább krúdysnak tartott szintézise hozza létre a stílushatást (vö. pl. KEMÉNY 2001, PETHŐ 2014).

2. Stilizált reformkor: a valóságos nevek a kötetben

Bár J. SOLTÉSZ KATALIN kiváló, Krúdy névadásának vizsgálata szempontjából alapvető jelentőségű tanulmányában az író műveiben szereplő valóságos nevek vizsgálatát a Krúdy-kutatás, az életrajzírás és szövegkritika feladatkörébe utalja (1989: 452), magam mégis fontosnak tartom a valóságos nevekre való kitérést is. Ezeknek a neveknek ugyanis a stílus, különösképpen a stilizálás

(a stilizálás fogalmáról, illetve műbeli szerepéről általában lásd PETHŐ 2014) szempontjából kitüntetett jelentősége van.

Az Aranykéz utcai szép napok kora a felszínen a reformkor, ezt az elsőként adódó befogadói vélekedést a kötet számos alakjának, helyszínének, vendégfogadójának és egyéb referenciális elemének korjelző szerepű (erejű) valóságos neve alapozza meg: *Arany János, Barabás* (Miklós), *Degré Alajos, Erkel Ferenc, Fáy András, István főherceg* (Habsburg Lotaringiai István főherceg nádor), *Jósika Miklós, Kisfaludy* (Károly), *Kossuth Lajos, Kuthy Lajos, Petőfi Sándor, Teleki László, Tompa Mihály, Vörösmarty Mihály; Pest-Buda; Kávéforrás* (kávéház), *Török Tsászár* (kávéház), *Zrínyi* (kávéház), *Csiga* (vendéglő), *Sas* (*Arany Sas* vendéglő); *Redout* (bálterem); *Életképek* (folyóirat) stb.

Valójában azonban a novellaskötet mégsem a reformkort idézi fel, hanem egy stilizált, pontosan nem is azonosítható 19. századi időszakot teremt meg, a kötetet „az időnek a korai reformkor és a kiegyezés, sőt a századforduló közötti lebegtetése” jellemzi (KEMÉNY 2001: 327). Vagyis ahogyan erre már KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (1907/1977: 250) is felfigyelt, ez a kor „nem »történelmi«. Inkább arról van szó, hogy az író elképzel egy régi kort, és [...] játszik vele.” Az idősíkok egymásba csúsztatásának szemléletes példája az (1), ahol is az 1830-ban meghalt „K. Károly, divatos elbeszélő író”, vagyis Kisfaludy Károly az *Életképekben* (a folyóirat 1846-ban indult!) megjelent művéről¹ beszél, megemlítve — a Kisfaludy halálakor még csak tizenkét éves (!) — Vachott Sándor értékelését is, de szóba kerülnek itt Petőfi házasságkötése (1847) után írt versei is.

- (1) Egy esztendő múlt el azóta, hogy az íróasztalomnál ültem, és elbeszélést írtam az *Életképeknek*. Macsodán! Ez volt a hősöm neve, sűrű szemöldöke összenőtt homlokán. Míg a hölgyet Estellának hívták. Vachott Sándor azt mondta a kávéházban, hogy nem a legsikerültebb műveim közül való — pedig rólad zengett a büszke lant, ó boldog szerelem. A Csigában, az egykori Vörösmarty-asztalnál, korunk írói álarcot viselő orgyilkosai gonosz megjegyzésekkel kísérték a novella megjelenését. P. K. siller-borába, szokás szerint, nagyokat harapott, de hatalmas sárga fogsorait dühös kuvasz módjára csattogtatta az én lábikráim felé. „Egy költő nem zenghet mindig a boldogságról — vélekedett —, csupán a kéményseprők boldog emberek Pest-Budán. Lám, Petőfi is amint megnősült, vesztett költészetében.” (ASzN. 5.)²

¹ Az utalás („rólad zengett a büszke lant, ó boldog szerelem”) szerint a szóban forgó mű a Boldog szerelem lenne: ez azonban valójában nem Kisfaludy Károly elbeszélése, hanem Kisfaludy Sándor (1807-ben megjelent) versciklusa.

² Az Aranykéz utcai szép napok következő kiadását használtam: Krúdy Gyula: *Aranykéz utcai szép napok*. 1916. Békéscsaba, Tevan Adolf könyvnyomdája. A kötetbeli idézetek utáni oldalszámok minden esetben erre a kiadásra vonatkoznak.

3. „Mert nevében benne volt az ősz s a tavasz, a szomorúság és a vidámság” — a név jelentősége

A dolgozat e részének megalapozásaként érdemes röviden kitérni arra, hogy Krúdy mennyire nagy jelentőséget tulajdonított a neveknek. Ezt a tényt számos olyan az írótól származó, idevágó idézettel lehetne igazolni, ahol ez explicit formában megjelenik, de most csak egyet hadd idézzek, amely önmagában is jól mutatja, hogy Krúdy névadása egyáltalán nem esetleges, hanem nagyon is fontosnak tartott tudatos poétikai-stilisztikai választás eredménye, illetve azt, hogy az író maga is teljes mértékben tisztában volt a nevek asszociatív-konnotatív jelentésének, stilisztikai szerepének fontosságával: „én százféle nevet gondoltam ki Szerencsenő számára, és végeredményben mégis a Szerafin illett reá a leginkább. Mert nevében benne volt az ősz s a tavasz, a szomorúság és a vidámság” (Th. 243).

Az Aranykéz utcai szép napokban is több olyan rész van, ahol a nevek jelentőségéről, sőt sorsformáló szerepéről esik szó — ugyan többnyire nem irónia nélkül (az irónia funkcionális pragmatikai-stilisztikai fogalomértelmezéséhez lásd TÁTRAI 2008). Például Rozáli is, akinek „élete egy sóhajtás volt”, nevét okolja balsorsáért:

- (2) Ha legalább Alice-nak hívnának — gondolta magában, mint vidéki barát-nőjét, aki harmadszor ment férjhez szent, bolond szerelemmel egy jóra való fiatalemberhez —, az Alice-oknak szerencsájuk van. Ám Rozáli névvel már harmincéves koromban öregnek éreztem magam. (ASzN. 203.)

Borkovics — aki szintén elégedetlen nevével — „zsebe tele volt levelekkel, amelyeket nem létező, előkelő személyek nevében önmagához intézett. Nagyon szeretett leveleket írni önmagához, amelyekben *kedves Péternek szólította magát, holott Mihálynak hívták.*” A Pesten lakott egy fuvolás című novella hősének igazi nevén *Schneider*, de ez a neve csak a budai, polgári létéhez tartozik, amelyben már nem érzi otthon magát („otthon nem ízlett neki a bor, sohasem volt kedve fuvolázni”), másik énjének, a pestinek más nevet is ad: „Pesten *Szénfínek* nevezte magát”.

A név önmagában vett, immanens jelentőségét mutatja a következő részlet is:

- (3) Annyi lesz csupán életboldogságom, ha valahol hallom a nevét említeni...
Az utcán a kereskedők címtábláin fogom keresni keresztnévét. Sajnos, kevés boltost hívnak Pesten Artúrnak. (ASzN. 200.)

A (3)-ban foglaltakat egy eljövendő boldogtalanságára, magányára készülő szerelmes asszony mondja csábítójának, akiről bizonyosan tudja, hogy el fogja hagyni őt. A csábító férfi személye és a neve azonban teljes mértékben elválik, a név önmagában is képes lesz pótolni a személyt: nem a férfi megjelenése, hanem pusztán nevének meghallása, nem a vele való találkozás, hanem pusztán az *Artúr* név meglátása egy cégtáblán lesz az, ami az „életboldogságot” adja.

Implicit módon, de szintén azt láthatjuk a következő, fent már más összefüggésben idézett részletben is, hogy mennyire kitüntetett jelentősége van a neveknek a kötetben:

- (4) ...elbeszélést írtam az Életképeknek. Macsodán! Ez volt a hősöm neve, sűrű szemöldöke összenőtt homlokán. Míg a hölgyet Estellának hívták. (ASzN. 5–6.)

Itt szempontunkból az a figyelemre méltó, hogy „K. Károly, divatos elbeszélő író”, amikor novellájáról beszél, nem annak cselekményét vagy egyéb jellemzőit tartja fontosnak elsőként említeni, hanem főhőseinek nevét. Ezek a nevek persze valóban különlegesek, önmagukban is stílusjellemző szerepűek: bennük a romantika egyediség- és egyéniségkultuszára ismerhetünk, igaz ez a *Macsodán*-ra (amely annyira egyedi, hogy etimológiájáról nem is tudok egyelőre mit mondani) és a Krúdy által különösen kedvelt, egzotikusnak ható spanyol eredetű *Estellá*-ra. Mindezek a kérdések azonban már átvezetnek a következő ponthoz, az írói névadással megalkotott nevek stilisztikai szerepének vizsgálatához.

4. Stilizálás és irónia: az írói névadással alkotott nevek stíluszerepe

Mint erre fent is utaltam az Aranykéz utcai szép napok legfőbb és legátfogóbb stíluszajátossága a stilizálás (vö. és bővebben lásd PETHŐ 2014). Így a stílusstruktúrában is meghatározó szerepe van a *stilizált neveknek* (vö. J. SOLTÉSZ 1989: 453). Ezek egyik legjellegzetesebb típusa az *-i képzős személynév*, ezek létrejöttét J. SOLTÉSZ (i. h.) így mutatja be: „*-i* képző segítségével bármely szóból vagy akár önkényes hangsorból lehet fiktív vezetéknevet fabricálni”. Így alkotja Krúdy például a *Fáradi*, *Zegernyesi*, *Habfehéri* stb. neveket. Az Aranykéz utcai szép napokban is jellemző ez a névadás: *Emléki*, *Melléki*, *Mór-foki* stb. *Emléki* neve nemcsak különleges morfológiai szerkezete miatt figyelemre méltó, hanem azért is, mert a stilizálás alapja, az emlékezés, pontosabban szólva egy sajátos formájú, újraalkotással történő múltidézés *expressis verbis* jelenik meg benne. Ezeket az összetevőket részben kifejti a szereplő első jellemzése is a kötetben: „Emléki romantikus ember volt, egy régi szép korból maradt Budapesten, borzas köcsögkalapjában és fodros ingével. [...] régimódi kabátot hordott; a füle mellett keményen hátrafésülte haját, mint Festetich Tasziló.” Az *Emléki* anagrammája a *Melléki*, önmagukban is, de így együttesen még inkább ironikus stílushatásúak e nevek.

Szintén stilizáláló jellegűek a *hangsúlyozottan irodalmias nevek* a kötetben. Ezekkel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy — mint Krúdy több más művében — e kötetben is gyakoriak az explicit és az implicit irodalmi utalások. Különösen feltűnő az orosz irodalom gyakori említése („magam is hozzáfogtam egy hosszú költői beszélyhez, az akkor divatos Anyégin nyomán”; „mint egykor Eugent Moszkvában”; „comte de Turgenyev regényeiből

volt ez kimetszve”; stb.). Az „oroszos jelleg” a névadásban is szerepet kap: „barátném, *Olga*, aki orosz hercegnőnek képzei magát, és harisnyakötőjére egy Puskin-sor van arannyal hímezve” (ASzN. 122). Az orosz mellett az angol irodalom szerepe említendő, ez az egyéb jellegű utalásokon kívül (pl. „a féleszü lord, aki románcokat énekel”, a „Childe Herold szerzője” stb.) szintén megjelenik a névadásban is:

(5) ...egy férfi ült a balján, aki gyönyörűeket hazudott. Olivérnek hívták, mint a Scott-féle regényekben a hősokeket. (ASzN. 204.)

A kötet ironikus stílusához nem lényegtelen adalék, hogy Olivér regényes nevével ellentétben „tyúkászattal foglalkozott [...], és egy gazdag parasztasszonyt vett feleségül”.

Az *Olivér* mellett ehhez az „angol irodalmi” névtípushoz tartozik az *Artúr*, ennek viselője maga így jellemzi nevét: „Angliában a lordokat és a beszély-hősokeket nevezik így”.

A stilizáló névadás egy másik típusába sorolandók a 19. század elejének irodalmi névadására jellemző, a családnevet, esetleg az egész nevet csak kezdőbetűvel jelölő formák is. KOVALOVSKY MIKLÓS (1934: 37) terminusával élve ezek „titkolózó névadással” keletkezett nevek: *K. Károly*, *P. K.*, *K. L.*, *L. Róza*. Ezek közül egyesek jelöltje a névhez fűzött értelmező szerkezet segítségével könnyen azonosítható: *K. Károly*, *divatos elbeszélő írónk*: Kisfaludy Károly, *K. L.*, *divatos beszélyíró és arszlán*: Kuthy Lajos, *L. Róza*, *a nemzet ünnepelt művésznője*: Laborfalvi Róza. Vannak azonban — bár feltehetőleg valóságos személyekre utalnak — olyan „titkolózó nevek” is, amelyeknek megnevezettje (legalábbis számomra) nem ismerhető fel, mint például *a rossznyelvű P. K.*, *D. színész a Don Cézár-ból* stb. Vannak e típusban olyan nevek is, amelyek nyilvánvalóan nem is köthetők valóságos személyekhez, ti. ezek fiktív alakokat jelölnek. Ilyen nevekre látunk példákat a (6)-ban:

(6) Ha még nem szállott le a budai részeken az alkonyat, Szénfi felkereste *M. M.-né*t, aki a pontosságot szerette, holott a fuvolás rendszerint napok múlva ment el a találkozóra; *N. N.-né*t, aki úgy kedvelte a pikáns adomákat, mint valami öreg grófnő, és gazdálkodó asszony létre felpofozta a kocsi-sait; *B. V.-t*, aki zenélt és énekel még akkor is, midőn Szénfi úr már régen megszökött a hátulsó ajtón. (ASzN. 124.)

Ahogy erre J. SOLTÉSZ KATALIN (1989: 456) is rámutatott, Krúdy műveiben gyakran szerepelnek visszatérő alakok, közülük a legismertebbek valószínűleg Szindbád, Rezeda Kázmér és Alvinczi Eduárd. Sokszor azonban valójában nem lehet megállapítani, hogy visszatérő alakról van-e szó vagy csak a név többszöri felhasználásáról. Ilyen visszatérő alak vagy név az Aranykéz utcai szép napokban (az) *Idem* ('ugyanaz'; ebben az esetben inkább a név ismétléséről van szó, hiszen

Idem egyszer húszesztendős „szakállas, bajuszos diák”, máskor meg „ravaszkás járású, csendes mosolygású, se fiatal, se vén” vándormuzsikus), *Lubomirski, Nagybotos Viola*. Az utóbbi nevet — a benne foglalt hangulati-asszociatív ellentétén túl — főleg az teszi különlegessé, hogy egy férfi viseli. Krúdy névadásának egyébként az egyik sajátos vonása, hogy szórványosan bár, de nem kivételesen férfiaknak ad női, nőknek pedig férfinevet (J. SOLTÉSZ 1989: 456). Ugyanakkor ehhez érdemes hozzátenni, hogy a *Viola* mind férfinévként, mind női névként előfordult a történetiségben, nevezetesen az Árpád-korban (HAJDÚ 2010: 506).

B e s z é l ő n é v n e k tekinthető a *Borkovics*. Ti. a név viselője, „egy elzüllött színész”, aki egy beteget gondoz, de egyszer olyan sokáig időzik a kocsmában, hogy gondozottja tüzet rak az ágya alatt, és segítség híján szénné ég. „Később egy alkoholista földbirtokos mellett végezte az ápolási teendőket. Mindennap holtra itta magát, hogy a beteg az alkoholtól megriadjon.”

A kötet névstiliztikai szempontból egyik legérdekesebb neve a *Setétke*, amely különösen összetett jelentésszerkezetben jelenik meg (lásd (7)), ti. egyrészt az elnevezésnek oxymoronszerű magyarázata van („Mert szőke vagyok”), így k o n t r a s z t n é v n e k is tekinthető (vö. KOVALOVSKY 1934: 39), másrészt a név m e t o n i m i k u s jellegűvé lesz a szövegben („Setétke vagyok. A setétben majd akkor is eszedbe jutok, ha már többé nem látsz.”; lásd még (8)).

(7) — Hogy hívnak?

— Setétke — felelt.

— Furcsa — mondtam.

— Mert szőke vagyok — mondta egyszerűen. [...]

— Honnan jöttél, te, földre szállott angyal? — kérdeztem, és derekát átölletem.

— Setétke vagyok. A setétben majd akkor is eszedbe jutok, ha már többé nem látsz. (ASzN. 67.)

(8) Setétke vagyok, akit csak éjjel, estve látnak a férfiak, és máskor soha észre nem vesznek. Csak nézz a holdba, és nyomban eszedbe jutok. (ASzN. 68.)

A *Setétke* név a (9)-ben a BŰN fogalmi tartományával is összekapcsolódik, és a bűnt elkövető lányok általánosító jelölője lesz. Itt szintén a név képi jelentése dominál, amelynek A BŰN SÖTÉTSÉG³ fogalmi metafora (vö. KÖVECSES 2005) az alapja. A mezoszerkezeti egységben összetett poétikai (vö. SIMON 2016),

³ A közkeletű *sötét bűn* metaforikus kifejezésen kívül számtalan szépirodalmi, teológiai stb. példára, párhuzamra lehetne itt hivatkozni. Most csak kettőt idézek: „kárpit bársony a falon, *sötét s lány, mint a bűn*” (Chesterton, Gilbert Keith: Lepanto, Keresztury Dezső fordítása; Keresztury Dezső: Válogatott műfordítások. Budapest, Európa Könyvkiadó Vállalat, 1997. 139); „*A bűn sötétje* és logikátlansága, illetve Istennek a mi szemünkkel felfoghatatlan fényessége a kereszten találkozik, ez pedig felülmúlja a mi logikánkat (Ratzinger, Joseph, XVI. Benedek: A Názáreti Jézus. 2. Budapest, Szent István Társulat, 2011. 180).

m e t a f o r i k u s jelentésszerkezet jön létre, többszörös kiterjesztéssel: így a jelöltek körének kiterjesztésével („Sok Setétke van a búcsúkon”, „Setétke lesz minden lányból”), a bűn különböző formáinak (meggondolatlanság, hazugság, kicsapongás stb.) sorolásával és az ellentétképzéssel (Setétke, este, hajnal előtt, gyónás előtt ↔ a nap a torony felett áll [hajnal után, gyónás után]).

(9) Setétke! Sok Setétke van a búcsúkon, mert a lányok nem gondolkoznak az eszükkel. Amikor a nap a torony felett áll, rugós kanca viszi a kocsit. De estére, hold feljöttével az útszéli fák elkezdik mondani hazugságaikat. Az elhagyott hidak alatt kidugják lábukat az öngyilkosok a folyóból, és nevetve hempereg az országút melletti réten a menyasszony. Hogy az én istenem bocsásson meg nekik. Setétke lesz minden lányból, hajnal előtt, gyónás előtt. (ASzN. 69.)

Meglehetősen valószínűtlen, stilizált név a *Borostyán Félix* is, amely szintén tekinthető kontrasztnévnek. E név viselője ugyanis a dicsőségre utaló *borostyán* és a *félis* ('boldogság', 'szerencse') jelentésével ellentétben végtelenül szerencsétlen és boldogtalan férfiú. Balsorsa azzal kezdődik, hogy „őrült módjára beleeszeretett, amint a tapasztalatlan, jószívű fiatal férfiak beleesnek, valamely számító hölgy tenyerébe”. A házasságkötés után aztán „egy hét leforgása alatt Borostyán megismerkedett hitvese lelki tulajdonaival, boszorkány anyjával, gonosz tulajdonságokkal, amelyek felforralták a véré, indulatos szó röppent el ajkáról, mire hitvese anyja segítségével kidobta a házból. Borostyán Félix télikabát, pénz, lelki nyugalom nélkül a havas utcán találta magát”. Történetének ironikus-tragikus csattanója az, hogy mindennek ellenére nem tud szabadulni az asszonytól, ahogy maga mondja a novella végén: „Most harminckét éves vagyok. Újra hozzá megyek. Talán tizedszer ... Istenem, mi lesz ennek a vége? [...] Amíg élek, pedig soká élek. Tán ötszáz évig... [...] Nem lehet segíteni rajtam.”

Az *Irmafy, Eszterfi Eszter* nevek stilisztikai, konkrétan szólva: szaliens poétikai — főként az ismert névsémáktól való eltéréstől (a sémák jelentőségére nézve lásd TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: passim), a fiktív jellegből fakadó — hatásának az az alapja, hogy tövük (vagy más morfológiai osztályozással előtagjuk; ehhez lásd FARKAS 2010: 9) női név, márpedig az anyanév (matronimikon) nem jellemző a magyar családnevek kialakulására, sőt még a névmagyarosítással létrejött *-fi* végű magyar családnevek típusai közé sem igen illeszkednek e nevek (vö. HAJDÚ 2010: 414, FARKAS 2010, TÓTH 2016: 233).

5. Összegzés

A funkcionális kognitív stilisztika az utóbbi évtizedekben meggyőzően igazolta, hogy a stílus nem pusztán dísz, hanem a szöveg értelemszerkezetének meghatározó része (lásd pl. TOLCSVAI NAGY szerk. 1995, TOLCSVAI NAGY 1996,

2005). A fenti vizsgálattal ehhez a háttérfeltevéshez igazodva azt kívántam bemutatni, hogy a szépirodalmi szövegekben szereplő, a stílus releváns összetevőjeként funkcionáló nevek hogyan járulnak hozzá egy adott szövegben a stílus-szerkezethez és ezáltal a szöveg jelentéséhez.

Az itt megjelenő névtípusokra vonatkozó megállapításokat és a névstilisztikai elemzések tanulságait összegezve és általánosítva megfogalmazható az a konklúzió, hogy a kötet nevei meghatározó mértékben járulnak hozzá a stílusszerkezethez, különösképpen a stilizálás, a lírai jellegű poétikusság és az ironia létrehozóiként.

Most csak egy novellagyűjteményt volt módom vizsgálni, de az itt kirajzolódó eredmények további hasonló vizsgálatokra ösztönzőnek tűnnek, hiszen a nevek vizsgálata a Krúdy-életmű leírásában — és bizonyára a stilisztika számára egyéb területeken is — olyan szempontokat, ismereteket kínál fel, „amely tudást máshonnan nem tudnánk megszerezni” (HOFFMANN 2014: 6).

Irodalom

- FARKAS TAMÁS 2010. A *-fi* végű magyar családnevek típusai és története. *Névtani Értesítő* 32: 9–30.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. Név és jelentés In: BAUKO JÁNOS–BENYOVSZKY KRISZTIÁN szerk., *A nevek szemiotikája*. Nyitra–Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Magyar Szemiotikai Társaság. 5–21.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1989. Krúdy Gyula névadása. *Magyar Nyelvőr* 113: 452–464.
- KEMÉNY GÁBOR 1991. *Szindbád nyomában*. Budapest, MTA, Nyelvtudományi Intézet.
- KEMÉNY GÁBOR 2001. A „szecessziós” Krúdy. Egy Aranykéz utcai éj emléke. *Magyar Nyelvőr* 125: 319–329.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1907/1977. Krúdy Gyula. In: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Egy ég alatt*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 242–251.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1934. *Az irodalmi névadás*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1956. Krúdy Gyula és a nevek. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 527–533.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, Typotex.
- PETHŐ JÓZSEF 2008. Szabó Szindbád és társai. A névadás szerepe a Krúdy-stílus ironiájában. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 597–602.

- PETHŐ JÓZSEF 2014. Szecesszió és biedermeier. A stilizált biedermeier Krúdy novelláiban. In: FRÁTER ZOLTÁN–GINTLI TIBOR szerk., *Születésnap kalandok*. Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság. 41–49.
- SIMON GÁBOR 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- TÁTRAI SZILÁRD 2008. Irónia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 311–320.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 1995. *Helikon 41/3. A stílus diszkurzív elmélete*.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. *A cognitive theory of style*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névtörténeti Társaság Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Források

- Th. = Krúdy Gyula: *Telihold*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- ASzN. = Krúdy Gyula: *Aranykéz utcai szép napok*. Békéscsaba, Tevan Adolf könyvnyomdája, 1916.

Names in the stylistic structure of the text Stylistic investigation of names in Gyula Krúdy's volume entitled *Aranykéz utcai szép napok* (Good Old Days in Aranykéz Street)

The most unique features of Krúdy's style include the names created by literary naming. The analysis of these names can, therefore, make a significant contribution to a more comprehensive stylistic description of the oeuvre. The interdisciplinary convergence of onomastics and stylistics offers particularly fertile fields of research here. Of these, the present study undertakes the investigation of the names of one volume (*Aranykéz utcai szép napok*/Good Old Days in Aranykéz Street). The main reason for choosing this corpus is that this collection of short stories can also be considered a prototypical text by Krúdy. The investigation of names mainly concerns the following stylistic phenomena: stylization, irony, lyricism. As a conclusion, it can be stated that the names in the volume make a decisive contribution to the stylistic structure and thus to the textual sense.

Keywords: onomastics and stylistics, cognitive stylistics, stylization, irony, lyricism

Pethő József
ORCID: 0000-0002-5680-6738
Miskolci Egyetem
jozsef.petho@uni-miskolc.hu

Változás és változatlanság

Kérdések az Alföld késő középkori és kora újkori erdősültségéről*

PINKE ZSOLT–FERENCZI LÁSZLÓ–LASZLOVSZKY JÓZSEF–
MAJLÁTHNÉ SIPOS CSILLA–SZABÓ BEATRIX–F. ROMHÁNYI BEATRIX

1. Bevezetés

Település- és tájtörténettel, újabban környezettörténettel foglalkozó szakemberek és laikusok körében a 19. század vége óta tart a vita a fátlan alföldi táj és ezen belül a hortobágyi puszta kialakulásának eredetéről.¹ Hosszú ideig tartotta magát az a SZEKFŰ GYULA által képviselt álláspont, amely szerint a puszta kialakulása a török kor pusztításának eredménye (1928). A kezdetben főleg a történelem- és a földrajztudomány képviselői között zajló tudományos vitákat gazdagították utóbb a környezetrégészeti eredmények is. SZEKFŰ elképzelésének ellentmondanak például JÁNOSSY DÉNES eredményei, melyek alapján a tűzok jelenléte (*Otis tarda*), — csontmaradványainak előfordulása — a neolitikum óta az Alföld egészén és azon belül a Hortobágyon is kimutatható (1985).² A tűzok tipikus élőhelyei a fátlan síkterületek, a sztyepp, esetleg a ligetes erdős sztyepp (FARAGÓ és mtsai 1987). Később SÜMEGI PÁL és munkatársai természettudományos eszközökkel igazolták a hortobágyi őszi puszták jégkorszaki jelenlétét, vagyis a mozaikos szerkezetű Hortobágy szikes pusztáinak antropogén hatásoktól független kialakulását (2013).³ Mindezek arra utalnak, hogy az Alföld jégkorszak utáni beerdősülése a Tiszántúl egyes részein — például a Hortobágyon — még a lombos erdők számára legkedvezőbb, viszonylag meleg és csapadékos holocén klímaoptimum időszakában sem eredményezett teljes erdőborítást (MEDZIHRADSZKY 1996). Emellett a neolitikus mezőgazdasági közösségek megjelenésével az alföldi erdős területek (nem egyenes vonalú dinamikát mutatva)

* A kutatás a 134547 számú projekt keretében a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK_20 „OTKA” Fiatal kutatói kiválósági pályázati program finanszírozásában valósult meg.

¹ E diskurzus összefoglalóját nyújtja GUNST 2005.

² Az Alföld legnyugatabb tájegységén, a Dráva-síkon már a korai Pleisztocénban (1–1,5 millió éve) is nagy faji variabilitással mutatható ki a tűzok jelenléte (JÁNOSSY 1992).

³ Az Alföld vegetációtörténetét firtató botanikai vitáról lásd KERNER 1863, RAPAICS 1918, ZÓLYOMI 1952, SOÓ 1959, PÉCSI és mtsai 1989.

egyre intenzívebb emberi hatás alatt álltak (ZÓLYOMI 1952, MAGYARI és mtsai 2010, PINKE és mtsai 2017). E röviden vázolt vegetációtörténeti összkép azonban csak látszólag egyértelmű. Valójában a síkvidéki területeken a vegetációváltozás rekonstrukciója bonyolult kérdés (GAILLARD és mtsai 2015), különösen a magyarországi alföldekhez hasonló adottságú területeken, ahol a klimatikus adottságok nem kedveznek a növényi maradványok, pollenek felhalmozódását biztosító tőzeglápok kialakulásának, illetve a létrejött kisszámú tőzeglápban a felhalmozódott pollenállomány emberi beavatkozások hatására megsemmisült. A szórványos környezetrégészeti adatokon kívül az alföldi erdőségek rekonstrukciójához szükséges közvetlen, az egész tájat lefedő adatokkal csak a 18. század végétől rendelkezünk írott és térképi forrásoknak köszönhetően (BIRÓ és mtsai 2022, KONKOLY-GYURÓ és mtsai 2017, DEMETER és mtsai 2023).

Az ezt megelőző időszakot tekintve az Alföld középkori erdőfedettségének kérdése azért is jelent tehát nehezen megoldható kutatási problémát, mivel nem állnak rendelkezésünkre megfelelő felbontású térbeli információk. Például a 16. század első harmadában készült Lázár-térkép ugyan jelöl erdőterületeket, de a térkép általános koncepciója és kivitelezése nem alkalmas arra, hogy a jelzésszerűen feltüntetett erdőterületeket kiterjedésükben elemezzük. Középkori határjárásokhoz kapcsolódó „térképekből” is alig áll rendelkezésünkre néhány. Ráadásul, még ha ezek meg is jelenítenek erdőket, akkor sem alkalmasak arra, hogy akár egy település határán belül is meghatározzuk az erdőfedettség mértékét. A katonai felméréseket megelőző, részletesebb kéziratot térképek többsége is 18. századi, így ezt megelőzően leginkább csak a töredékesen fennmaradt írott forrásokra, az erdők szövegszerű említéseire támaszkodhatunk valamilyen mértékben.

Tovább sorolva a problémákat, nagyon kevés középkori írott forrás nyújt kvantitatívan értelmezhető adatot az alföldi erdőfedettség (illetve tágabban a felszínborítás) vonatkozásában. A stabil településhálózat, a falurendszer kialakulását (tehát a rendelkezésre álló terület korábbinál feltehetően intenzívebb művelésbe vonását) megelőzően pedig egyáltalán nincs ilyen adat. Ezért nem ismert, hogy a középkori agrárforradalom kibontakozása és az alföldi falurendszer kialakulása előtt milyen nagyságú erdőterülettel kalkulálhatunk. Az Alfölddel szemben az ország peremterületein valamivel talán pontosabb képet lehet rajzolni, hiszen a hegyes-erdős területek kolonizációja később, a 12–14. század folyamán indult el, amikor a forrásadottságok a birtokadományok és az ezekkel összefüggő határjárások elterjedése következtében már kedvezőbbek voltak.

A szűkebben a középpalával foglalkozó, új megközelítéseket is hozó környezet- és erdőtörténeti munkák rendre felvetették az erdőterület kiterjedésének kérdését, és legalábbis valamilyen becslést is megkíséreltek a szűkös forrásanyag segítségével (SZABÓ 2008, VADAS–SZABÓ 2018). Az Alföld esetében a fent említett nehézségek miatt a középkori írott forrásanyag és a régészeti lelőhelyek együttes vizsgálata különösen indokolt, mivel a régészeti topográfia módszerével

feldolgozott területek az Alföld különböző részein pontosabb képet nyújtanak a településhálózat korai időszakáról (JANKOVICH és mtsai 1989). Az elmúlt két évtizedben a hasonló célú rekonstrukciókat már komplex környezetrégészeti és környezettörténeti megfigyelések egészítették ki, egy-egy kisebb tájegység esetében pontosabbá téve az erdősültség meghatározását — például a Dráva folyó vidékén (ZATYKÓ 2008, KOVÁCS–ZATYKÓ 2016), Északkelet-Magyarország, illetve legutóbb Erdély bizonyos területein (JAKAB és mtsai 2021), vagy a Pilis vonatkozásában (SÜMEGI és mtsai 2021). Az eredmények mind az erdőterület visszaszorulását, mind az egyes időszakokban bekövetkező visszaerdősülést illusztrálják, azonban az Alföld vonatkozásában ezek is kevésbé hasznosíthatók.

Jelen dolgozat kiindulópontja a második egységben ismertetett erdő-történeti rekonstrukció, amely térben a Tiszántúl középső részét (Hortobágy-Sárrét, 9331 km²), időben pedig az utóbbi ezer évet fedi le. Vizsgálatunkban rámutatunk a történeti forrásanyagban rejlő kvantitatív-térbeli elemzés egyelőre kevésbé kiaknázott lehetőségére, ugyanakkor demonstrálni szeretnénk, hogy még egy ilyen teljességre törekvő adatgyűjtés is csupán töredékes képet nyújt a kérdéssel kapcsolatban.

Mivel sem a középkori írott források, sem a régészeti adatok jelentős bővülésére nem számíthatunk, illetve az Alföld esetében az egyébként egyre nagyobb jelentőséggel bíró környezetrégészeti rekonstrukciók lehetősége is behatárolt, a dolgozat további egységeiben a forrásbázis bővítése érdekében az erdősültséggel közvetett módon összefüggő (proxy) jelenségeket mutatunk be, amelyek indikátorként szolgálhatnak egy teljesebb rekonstrukcióhoz. Az indikátorok ilyen jellegű felhasználása előtérbe került újabban például az 1241–1242-es tatárjárás pusztításának tárgyalása (LASZLOVSZKY–F. ROMHÁNYI 2019), valamint a késő középkori természeti erőforrások felhasználásának elemzése kapcsán (F. ROMHÁNYI és mtsai 2020). Ezt a megközelítést követve három olyan jelenségcsoportot vizsgálunk, amelyekkel több tudományterület (gazdaságtörténet, történeti néprajz, építészet- és művészettörténet, régészet stb.) is foglalkozott már: egyrészt az erdőkiélésre, és ezen belül a makkoltatásra vonatkozó középkori és kora újkori adatokat, majd az alföldi épületszerkezetekben és tüzelőberendezések típusaiban megfigyelt változásokat fogjuk tárgyalni.

2. Erdőtörténeti rekonstrukció a Tiszántúl középső részén (a Hortobágy-Sárréten) az elmúlt 1000 évben

Területünk a folyószabályozások előtt a Magyar Királyság legnagyobb, európai léptékben is kiemelkedő jelentőségű ártéri vízrendszerét alkotta. Nyugaton a Tisza Bodrog- és Körös-torkolat közötti szakasza, keleten az egykori ártereket kísérő egykori út sávja (PINKE és mtsai 2015), délen a Hármaskörös és a Sebes-Körös magyarországi szakasza határolja, kiterjedése 9331 km². Jelentősebb része a Tiszántúli flórajárásba, míg északkeleti pereme a Nyírségi flórajárásba tartozik.

A sajátos történelmi és forrásadottságok miatt a vizsgált időszakon belül három korszak erdőszűrségét, vagyis a fászfűvet vegetáció térbeli elhelyezkedését hasonlítjuk össze, az erre vonatkozó adatsor, illetve térképek alapján. Az első réteget az 1067–1350 közötti okleveles források, az ezekben említett erdők, valamint erdőre és fafajokra utaló helynevek digitalizált adatai alkotják, feldolgozva a kora középkori írott források teljes fennmaradt körét (PINKE 2011). Az ezekből kirajzolódó területi mintázatot összehasonlítjuk az I. katonai felmérés (1782–1785) térképlapjain (M=1:28 800) és a mai viszonyokat ábrázoló Corine CLC50 (M=1:50 000; FÖMI 2006) felszínborítás-rekonstrukció alapján azonosítható erdőfoltok és facsoportok térbeli mintázataival.

2.1. A középkori források (1000–1350)

Noha az ómagyar kori (11–16. század) nyelvi anyag értékelésével könyvtárnyi méretű irodalom foglalkozik (pl. BENKŐ 1998, HOFFMANN 2007), a forrásokban, helynevekben felbukkanó növény- és fanevek értékelésére eddig kevés kísérlet született (SZILY 1878, 1896, REUTER 1965, 1969, SZABÓ 2008). Szintén kivételnek számítanak a természet-, a bölcsészet- és a társadalomtudományok képviselőinek bevonásával lefolytatott interdiszciplináris kutatások (GYÖRFFY 1994). A névadások mögött meghúzódó motívumokra ugyancsak korlátozott ismeretekkel rendelkezünk. A helynevekben felbukkanó fanevek utalhatnak a táji elemet környezetétől megkülönböztető növénytársulásra, növényre, nevezetesen fákra, de akár személynévre is visszavezethetők (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018). Egyes esetekben még a helynevek jelentéstartalma is bizonytalan. Mindazon nehézségek ellenére a helynevek rendkívül fontos, informatív forráscsoportnak számítanak a korabeli környezetre vonatkozóan.

Az Árpád-korból és a kora Anjou-korból fennmaradt adatok többsége adatbázisokban rendelkezésre állt, PINKE ZSOLT dolgozatában (2011) részletesen megismerhető. A fanevekből képzett településnevek, mikrotoponimák és a dokumentumokban szereplő erdőkre vonatkozó utalások lokalizálásához a szövegek kontextusa mellett a 18–19. századi térképek (pl. I–III. katonai felmérés térképei) helynévi anyagát használtuk. Mivel a katonai felmérésekkel, illetve a modern felszínborítás-adatbázissal szemben a középkori adatok a vizsgált területet csak részlegesen fedik le, előfordulásuk pedig véletlenszerű, a relatív térbeli pontatlanság miatt a későbbi adatokkal való összehasonlítását a földrajzi kistájak keretén belül végeztük el (2. táblázat).

2.2. Az I. katonai felmérés

A kéziratos történelmi térképek pótolhatatlan jelentőségűek a felszínborítás hosszú idősorú elemzése számára (NOVÁK 2001, DEÁK és mtsai 2008, KONKOLY-GYÚRÓ és mtsai 2010, RÓZSA 2021). Különösen fontos az I. katonai térkép, amely

a két évszázados háborús periódust lezáró szatmári béke (1711) és az Alföld képét végérvényesen átalakító egységes folyószabályozások (1846) megkezdése előtt keletkezett (1781–1784), és gazdag adatállományt nyújt a vizsgált terület felszínborítására, vízrajzára vonatkozóan (BIRÓ–MOLNÁR 2009, EPLÉNYI 2012, MOLNÁR–BIRÓ 2010, GÁBRIS–TÚRI 2008). A térképsorozat a korszak technológiai viszonyait tekintve globális kitekintésben is rendkívül magas színvonalon készült el (TIMÁR 2003). A hétéves háború osztrák tapasztalatai világossá tették, hogy a hadsereg mozgását és ellátását befolyásoló földrajzi tényezőket, a településállományt, az úthálózatot, a felszínborítást és az egész tájat a lehető legpontosabban fel kell mérni (JANKÓ 2007, KOVÁCS 2002). Az I. katonai felmérés térképeinek nincs vetületi rendszere, az ábrázolás geodéziai hátterét mérőasztalon végzett háromszögelés és a fix pontoknak tekinthető templomok, hegycsúcsok és egyéb tereppontok nyújtották. A helyszíni felmérések során már meglévő térképi állományt is feldolgoztak, így a jobb térképi ellátottságú területek ábrázolása részletesebb alapinformáción nyugodott. Sok múlt a személyi állomány alaposágán és ábrázolási képességén is. A domborzati elemek ábrázolása a festészetben honos perspektivikus módszerrel történt. Feltűnők az egyenként nagyjából 216 km² terepi részletet ábrázoló térképszelvények részletezettségében és kivitelében tapasztalható eltérések. Egyes szelvények szisztematikus részletességgel közvetítik a korabeli táji mintázatot, míg mások kevésbé. További figyelembe veendő szempont, hogy az I. katonai felmérés térképének raszteres állománya a georeferálás után 200–1300 m eltérést mutatott a referenciaként használt III. katonai felmérés térkép vizsgált pontjaihoz képest. Rendkívül kifejező és egységes viszont a térkép jelmagyarázata.

Művelési ágak	Vízrajz
Kert	Forrás
Szőlő	Patak
Mező, legelő	Folyó
Szántó	Csatorna
Erdő	Száraz árok
	Kút
	Tó
	Malomtó
	Mocsár náddal
	Mocsár nád nélkül

1. táblázat. Az I. katonai térkép művelési ágakra és vízrajzra vonatkozó jelzései (JANKÓ 2007)

2.3. Eredmények

A középkori forrásokban a leggyakoribb vegetációs forma az erdő, a legtöbbször említett növényfaj pedig a szil. Óvatlan következtetéssel arra is gondolhatnánk, hogy a 9331 km² kiterjedésű közép-Tisza-vidéki vizsgálati terület legjellemzőbb vegetációtípusa 1000–1350 között az erdő. Ezzel szemben az I. katonai térképen szereplő fásszárúakkal borított térszínek aránya a Hortobágy-Sárréten 1,42 %, napjainkban 3,65 %.

Az 1350 előtt említett erdők és fanevek (összesen 64 adat) a Bihari-síkság és a Hajdúhát kistájakon sűrűsödnek, ahol mindkét későbbi időszakban alacsony erdősültséggel találkozunk. Ugyanakkor feltűnő az azonosság a Hortobágy kistájban Hajdúböszörménytől nyugatra és az Ohat környékén felbukkanó középkori erdőemlékek és fanevek, valamint a WWF adatbázisában (BARTHA és mtsai 2000) ugyanezen a környéken előforduló nagyszámú sziki és homoki erdőössztyeppmaradvány térbeli elhelyezkedése között. A két időszak adatainak átfedése igazolni látszik a Hortobágy kistáj maitól eltérő, fásszárú vegetációval tarkított mozaikos jellegét.

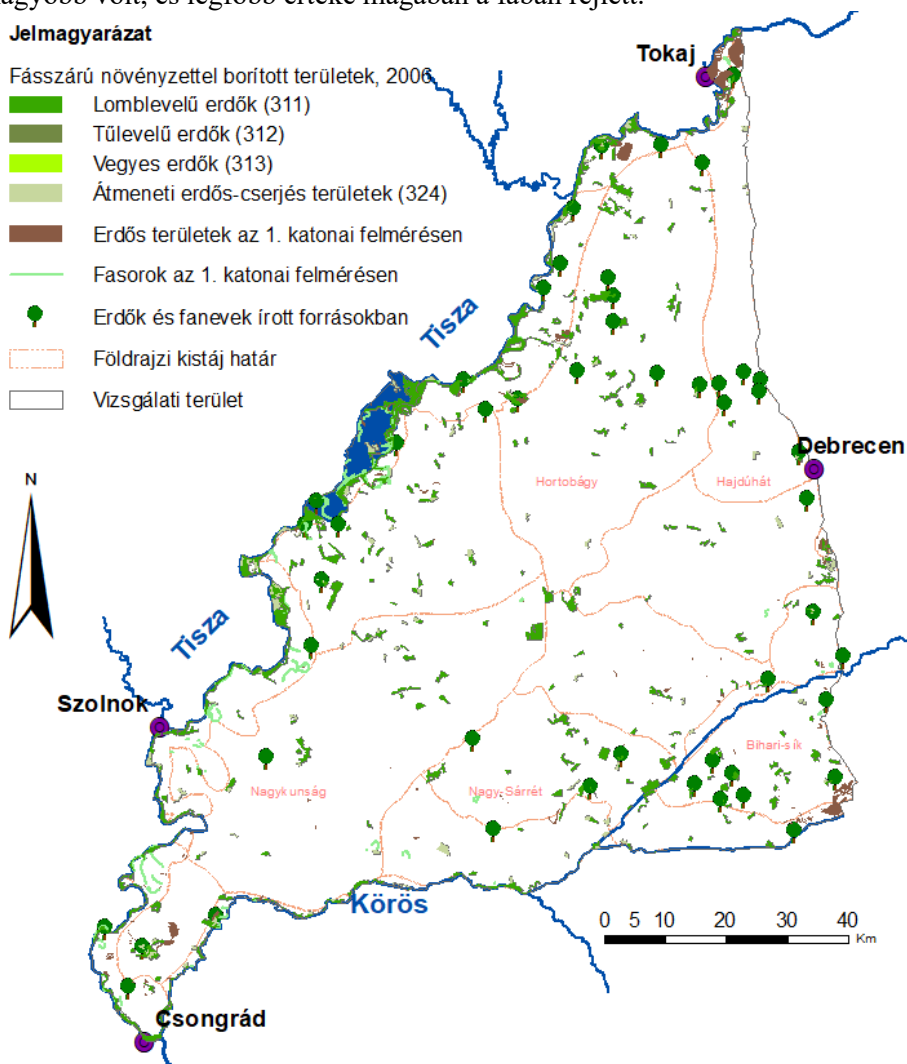
Ebben az összefüggésben érdemes tárgyalni két, a ma Ohat-erdőként ismert erdő történetét és jelentőségét tekintve tájtörténeti szempontból is fontos adatokat tartalmazó, az 1460-as években keletkezett oklevelet. 1460. március 29-én Mátyás az apjától örökölt birtokán, Debrecen határában a korábbi intézkedésének visszavonására kényszerült, s ugyanez történt 1462 decemberének közepén a birtok hasznát élvező anyjával is (DF 278815 és 278817). A birtokosok eredeti elképzelése szerint a Debrecen határában nyugatra fekvő erdő, a rajta átvezető utak, a Hortobágy folyó halászata és a folyó réve kezelését debreceni officialisaikra kívánták bízni, a város azonban sikerrel tiltakozott. Úgy tűnik, két érvük volt különösen erős: egyrészt az erdőből nyerhető fára szükségük volt, ha netán a város házait tűzvész emésztené el, másrészt összességében is jobb gazdái az egész területnek, mint a gyakran változó officialisok volnának. A mi szempontunkból most különösen az erdő érdekes, de egy gondolat erejéig érdemes kitérni a többi tartozékra is, különösen, mivel a két, egymástól bő két és fél év különbséggel kiadott oklevél ezeket nem egyformán adja meg. Mátyás király oklevelében a hangsúly a Hortobágy folyó gázlóján (feltehetően nagyjából a mai Kilenclükú híd környezetében vagy helyén) és a hozzá kapcsolódó utakon van, míg anyja a folyó halászati jogát emelte ki. Minthogy mindkét oklevél szövege alapvetően a város elöljáróinak érvelését őrizte meg számunkra, vélhetően a gázló és a halászat együttesen volt fontos a város gazdasága számára. Az erdő haszonvételeit csak Mátyás oklevelében említik, akkor is csak mint építőanyagforrást, amellyel a várost tűzvész esetén újjá lehet építeni. Minthogy az épületfa kitermelését a középkorban szigorúan szabályozták, és arra engedélyt csak a földesúr adhatott, Debrecen ezzel tulajdonképpen földesúri jogot gyakorolt az erdő felett. Mindkét oklevélben kiemelik viszont, hogy a város alkalmasabb az erdő megóvására, mint a gyakran változó officialisok (akik ezek szerint rövid távú haszonért hajlandók

lettek volna az erdőt károsítani). Az erdővel kapcsolatos szövegrészek alapján még két további felvetést fogalmazhatunk meg. Egyrészt az erdőnek nincs neve és nem is írják le a határait. Ez arra is utalhat, hogy egy hosszan elnyúló, akár a debreceni Nagyerdőt is magába foglaló, de nem feltétlenül egybefüggő, zárt erdőről van szó. Másrészt nem esik szó semmiféle erdei legeltetésről, ami nem jelenti azt, hogy ilyesmi nem fordulhatott elő, hanem hogy ennek gazdasági jelentősége elenyésző lehetett. Mindezek alapján egy olyan erdős terület képe rajzolódik ki, amelynek kiterjedése a mai Ohat-erdőnél nagyobb, akár lényegesen nagyobb volt, és legfőbb értéke magában a fában rejtett.

Jelmagyarázat

Fásszárú növényzettel borított területek, 2006

- Lomblevelű erdők (311)
- Tülevelű erdők (312)
- Vegyes erdők (313)
- Átmeneti erdős-cserjés területek (324)
- Erdős területek az 1. katonai felmérésen
- Fasorok az 1. katonai felmérésen
- Erdők és fanevek írott forrásokban
- Földrajzi kistáj határ
- Vizsgálati terület

1. ábra. Fásszárú növényzettel borított területek változásai a Hortobágy-Sárréten, 1000–1350, 1780–1784, 2006 (PINKE 2011, I. Katonai felmérés térképe, FÖMI 2006)

Kistáják Hortobágy-Sárrétbe tartozó területe	Ter. km ²	Árpád-kori fajel, db	I. katonai felmérés: fásszárúak, km ²	Erdősülttség CLC50 km ²	Erdősülttség CLC50, %
Békési-sík	17	0	0	2,0	12,1
Berettyó-Kálló köze	196	2	0,7	2,7	1,4
Bihari sík	456	7	11,6	14,0	3,1
Bodrogköz	8	0	15,4	1,4	18,0
Borsodi-ártér	335	4	11,8	41,9	12,5
Dél-Hajdúhátság	763	1	3,8	11,5	1,5
Dél-Nyírség	8	0	3,7	1,7	22,9
Dél-Tisza-völgy	167	2	2,1	14,9	9,0
Dévaványai-sík	561	3	1,2	20,3	3,6
Gerje-Perje-sík	3	0	0	1,1	44,3
Hajdúhát	603	6	7,1	4,5	0,8
Hevesi-ártér	147	2	5,4	27,6	18,8
Hevesi-sík	0	0	0,4	0	0,0
Hortobágy	1576	8	5,6	38,5	2,4
Kis-Sárrét	214	2	8,0	4,7	2,2
Körösmenti-sík	427	1	1,4	11,1	2,6
Körös-szög	42	1	2,3	7,6	18,1
Nagy-Sárrét	597	0	1,6	8,7	1,5
Nyugati- vagy Lőszös-Nyírség	11	0	9,2	0,4	4,1
Pilis-Alpári-homokhát	4	0	0	1,6	40,2
Szolnoki-ártér	302	1	1,4	36,9	12,2
Szolnok-Túri-sík	1614	1	0,6	28,4	1,8
Taktaköz	120	2	30,4	19,7	16,4
Tiszafüredi-Kunhegyesi-sík	967	4	2,2	30,2	3,1
Tiszazug	195	1	5,3	7,9	4,1
Összes	9330	48	132,1	340,5	3,6

2. táblázat. Fásszárú növényzettel borított területek változásai és földrajzi kistájankénti megoszlása a Hortobágy-Sárréten, 1000–1350, 1782–1785, 2006 (PINKE 2011, I. Katonai felmérés térképe, FÖMI 2006)

Hasonlóan védett erdőt említenek az 1550-es években a Békés vármegyébe eső Túrkeddi és Túrkeve határában, azzal a megjegyzéssel, hogy abban egyetlen fa kivágásáért is egy forintot rónak ki (BENEDEK 2004: 124, 130, 140). Érdekesége a történetnek, hogy az ágak levágásáért 1551-ben még csak tíz dénár a bírság, 1553-ban viszont már tizenkettő, 1558-ban pedig tizenhárom. A török hódoltság után, 1701-ben azonban Túrkeddi összeírásában már azt olvassuk, hogy erdeje ennek a pusztának nincs (BENEDEK 2004: 287) és az I., valamint a

II. katonai felmérés térképeken sem találunk erdőre utaló jelölést az egykori Túrkeddi határát jelző Túrkeddi szőlők és Túrkeddi halom környezetében.⁴

3. Erdei legeltetés, makkoltatás, ártéri tölgyesek a Tisza mentén a 13–19. században

Az I. katonai felmérés térképlapjai alapján a 19. századi folyószabályozások előtt a tiszántúli árterek nagy részét nyitott rétek, zsombékosok és mocsarak, az északkeleti régiókban kiterjedt erdők borították. Az utóbbiak gazdasági hasznát nemcsak az erdők vadállománya és a kitermelhető faanyaga biztosította, hanem a tölgy- és a bükkerdők termése is, mely a sertések számára értékes táplálékot nyújtott az őszi-téli időszakban. Az erdei legeltetés szerepét történeti (BIRRELL 1980, SZABÓ 2010, JØRGENSEN 2013), néprajzi (TAKÁTS 1986:1 25, 129, BALASSA 1973: 54) és ökológiai (CLEMENT 2008, RODRÍGUEZ-ESTÉVEZ 2009) szempontból tanulmányozták.⁵

A környezettörténeti kutatások alapján a nagyrészt tölgyesekből álló keményfás ligeterdők a Felső-Tisza és a Körösök mentén érték el legnagyobb tiszántúli kiterjedésüket, ritkás faállományuk pedig „intenzív ártéri erdő- és réthasználatra utal” (BIRÓ–MOLNÁR 2009: 183). Hasonló tájhasználat kapcsolódik a berek (*nemus*) erdőtípushoz is, melyet az Alföld vízjárta területein főként külterjes állattartással hasznosítottak (SZABÓ 2018: 237).

A Tisza menti települések gazdálkodása a középkori oklevelek és a 15–18. századi urbáriumok szerint a folyó egyes szakaszain eltérő jellegzetességeket mutat. A Felső-Tisza-vidék árterein a két legjellemzőbb tájhasználati mód a halászat és az erdei legeltetés (vagy makkoltatás) volt. Utóbbira vonatkozóan a középkori adatok a mai Kárpátalja területére és a Felső-Tisza-vidék északkeleti részére koncentrálnak, és jellemzően a makktermő erdőket és legeltetett sertéseket érintő erőszakos cselekményekről szólnak (elhajtott sertések, elfoglalt erdők, jogtalanul behajtott sertéstized). Míg ezen a területen a sertések erdei legeltetése lehetett a legjövendmezőbb gazdálkodási ág, nyugat felé haladva, Dombrád térségéig a sertéstartás és a halászat szerepe már kiegyenlítettebbnek tűnik. Bár makkos erdők Dombrád alatt is felbukkannak a forrásokban, a Palkonyáig tartó folyószakasz mentén inkább a halászat bírt nagy jelentőséggel (MAJLÁTHNÉ SIPOS 2023).

⁴ Túrkeddi helyének meghatározásához lásd PÁLÓCZI HORVÁTH 1992: 54.

⁵ A külterjes sertéstartás a modern korig ugyanolyan eljárás szerint zajlott, így az újkori adatok feltételezhetően jó kiindulópontot nyújtanak a középkori állattartási gyakorlat megértéséhez. Történeti néprajzi kutatások szerint a sertéseket tavasztól ősziig fűvön tartották. A makkoltatási időszak szeptemberben vagy októberben vette kezdetét, és 8–10 hetet ölelt fel. A bőséges erdei takarmányon kívül a néprajzi kutatások a víz fontosságát is kiemelik, egyrészt az itatás, másrészt a folyók és a tavak közelségéből adódó táplálékban gazdag környezet miatt (BALASSA 1990: 242). A múltbeli külterjes sertéstartás modern kori párhuzamáról, a szerbiai ártéri erdőkben zajló makkoltatásról lásd MOLNÁR és mtsai 2021.

Tokajtól Csegéig csak elszórtan bukkannak fel középkori források az erdei legeltetésről. A 16–18. századi urbáriumok, összeírások, illetve a 18–19. századi kéziratos térképek viszont számos erdőkre és makkoltatásra vonatkozó adatot tartalmaznak. Bár Tokaj erdeihez a forrásokban nem kapcsolódnak erdei haszonvételek, a közelben fekvő Rakamaz tölgyesei több urbáriumban is felbukkannak. A településnek két erdeje volt a 16–18. században: egy tilalmas a Tisza mellett,⁶ és egy a morotvánál (holtágnál), melyet a jobbágyok faizásra és — tizedért cserébe — makkoltatásra is használhattak.⁷ Bár egyes információk szerint ez a makktermő erdő — bizonyos időszakokban — makkoltatásra alkalmatlan volt,⁸ vagy nem is létezett,⁹ még a 18. század végén is van bizonyíték itt erdei legeltetésre, illetve arra, hogy a településhez tartozó, egy hold nagyságú erdőben makkoltattak.¹⁰ A 18–19. századi kéziratos térképek Rakamaz környékén a *Szénégető erdő*-t¹¹ és az *Eichen Wald* (Tölgyerdő)¹² nevű erdőt jelölik. Rakamaztól délre Tiszaladányhoz is tartoztak tilalmas makkosok, melyekkel általában együtt említették a makkoltatási tevékenységet és a hizlalható sertések számát is.¹³ Az eszlári¹⁴ és a Lök környéki tölgyeseken¹⁵ túl az utóbbihoz még egy faizásra is használható füzes tartozott.¹⁶ Dada határában még az első katonai felmérés idején is létezett az a makkos erdő, melynek termésén sertéseket hizlaltak.¹⁷ Ennek a tölgyesnek vélhetően már csak a maradványa található meg a második katonai felmérésen, azonban a szomszédos Dobnál a *Tölgyes* és a *Tölgy erdő* helynevek is jelölnek makktermő ártéri erdőket.¹⁸ Továbbhaladva nyugat felé, (Alsó)Lúc földesúri tölgyese az ott legeltethető sertésekkel együtt szerepel a 17–18. századi urbáriumokban,¹⁹ és általában Szederkény haszonvételeivel is,²⁰ amelynek tilalmas erdeje nagyobb lehetett a lúcinál. Míg az előbbi 100 sertés eltartására volt

⁶ MNL OL E 156. a. Fasc. 058. No. 006. (1673), MNL OL E 156. a. Fasc. 115. No. 018. (1688), MNL OL E 156. a. Fasc. 073. No. 016. (1752)

⁷ MNL OL E 156. a. Fasc. 115. No. 004. (1673)

⁸ MNL OL E 156. a. Fasc. 059. No. 006/b. (1635)

⁹ MNL OL E 156. a. Fasc. 058. No. 023. (1701)

¹⁰ MNL OL E 156. a. Fasc. 205. No. 011. (1791)

¹¹ MNL OL S 11. No. 830:7 (1770)

¹² MNL OL S 80.–Tisza–No. 92. Tab. 23. (1828)

¹³ MNL OL E 156. a. Fasc. 058. No. 022. (1701), MNL OL E 156. a. Fasc. 064. No. 025. (1720), MNL OL E 156. a. Fasc. 058. No. 033. (1722), MNL OL E 156. a. Fasc. 058. No. 034. (1731)

¹⁴ MNL OL E 156. a. Fasc. 158. No. 033/a. (1671), MNL OL E 156. a. Fasc. 058. No. 008. (1674), MNL OL E 156. a. Fasc. 058. No. 009. (1676)

¹⁵ MNL OL E 156. a. Fasc. 122. No. 025. (1752)

¹⁶ MNL OL E 156. a. Fasc. 058. No. 034. (1731)

¹⁷ EKF Tiszadada, MNL OL E 156. a. Fasc. 088. No. 055. (1679)

¹⁸ MKF Tiszadob. Csak a *Tölgy erdő*-t jelöli: MNL OL S 118. No. 506. (1892)

¹⁹ MNL OL E 156. a. Fasc. 044. No. 008. (1730 körül)

²⁰ MNL OL E 156. a. Fasc. 112. No. 045. (1722)

elegendő, a szederkényi 200 állat makkoltatását biztosította.²¹ A 17. század közepén keletkezett urbárium a szederkényihez kapcsolódóan sorolja fel a kesznyéteni erdőt, ez utóbbi azonban már az első katonai felmérésen sem azonosítható.²² Az Ároktónél lévő ártéri erdőt is csupán egy 1789. évi kéziratos térképen lehet megtalálni, a Tisza egyik kanyarulatában, *Nagy Erdő* elnevezéssel.²³

IV. Béla 1261. szeptember 9-én kelt oklevelében, az egri káptalan kiváltságainak és birtokainak felsorolásában található Csószd, melyhez a középkorban egy *Danat* nevű erdő tartozott (KONDORNÉ LÁTKÓCZKI 1997: 28). A település Szederkénytől délre, Polgár közelében helyezkedett el (MÓDY 2006a: 346, 2006b: 370).

Csege középkori tartozékait is IV. Béla 1248. évi oklevele ismerteti, mely szerint a település más királyi birtokokkal együtt csere útján Lampert egri püspökhöz került. A felsorolt birtokrészek között egy *Tölgyescserréjé* (*Teulgescherethye*) nevű berek is szerepel (KONDORNÉ LÁTKÓCZKI 1997: 14),²⁴ melyet vélhetően sertések makkoltatására is hasznosítottak. Egy 1696. évi urbárium szerint Egyek és Csege között nagy makkos erdők voltak, ahol 300 sertés takarmányozására elegendő makk termett.²⁵ A terület századokkal korábban igen értékes lehetett, ugyanis a Sztáriak és Bajomiak birtokában lévő erdőt az Ohatiak 1420-ban elfoglalták (MÁLYUSZ és mtsai 1931).²⁶ Ohat határában 1336-ban határjárást végeztek, és megemlítték egy *Herep* nevű *facsoportot* (*arbores*) is.²⁷ Ez a helynév egy 1850 körül készült kéziratos térkép szerint az Egyek és Ohat határában lévő morotvát, illetve egy ártéri tölgyest is jelölhet.²⁸ Az első katonai felmérésen a Völgyes nevű mocsár mellett látható a *Tölgy Wald* nevű erdő és a *Tölgy-ere* nevű ér,²⁹ melyek közül az erdő még a második felmérés térképén is szerepel.³⁰ A *Völgyes arundinetum*-ként, azaz nádasként van feltüntetve egy 1828. évi térképen, melynek egy részét a *Tölgyes rectius* alkotta. Ez utóbbi valószínűleg egy tölgyfákból álló fasorként vagy keskenyebb erdősávként értelmezhető.³¹ A felsorolt helynevek alapján ezt a területet korábban nagyobb kiterjedésű tölgyerdő borít-

²¹ MNL OL E 156. a. Fasc. 049. No. 010. (1717), MNL OL E 156. a. Fasc. 026. No. 018. (1722)

²² MNL OL E 156. a. Fasc. 088. No. 023/a. (1652), EKF Kesznyéten.

²³ MNL OL S 12. Div. XIII. No. 159. (1789)

²⁴ Ez a helynév *Tölgyes cseréjé berek* néven értelmezhető, tölgyesekből álló ártéri erdőként (lásd PINKE 2011: 300).

²⁵ 1696-ban a területen voltak makktermő erdők és sertéseket is legeltettek. MNL OL E 156. a. Fasc. 090. No. 108.

²⁶ DF 221 228.

²⁷ DL 99 613. AOkl. 20: 444.

²⁸ OSZK kéziratos térképek, TK 898. (1850 körül)

²⁹ EKF Dorogma.

³⁰ MKF Dorogma.

³¹ MNL OL S 80. Tisza No. 92. 14. (1828)

hatta, melyet azonban a 17. század végén már biztosan nagy ütemben irtottak a környező falvak lakói.³²

Füred környékén több tölgyerdőt is jelöl egy 1784–1790 között készült kéziratot térképen: a településtől északra leévvő *Tölgyes-* és *Berek-hát*, továbbá egy *Tölgyere-lapos*a nevű határrész is azonosítható itt.³³ Ugyanez a térkép Abádtól nyugatra, a Tisza jobb partján egy *Bere-lapos*a nevű területet ábrázol, melynek neve egy berek jellegű erdő egykori létezésére utalhat. Igarral szemben, a Tisza túlsó partján egy *Tölgyes-erdő*, attól délre pedig egy *Körtvélyes-ér* és egy nagyobb kiterjedésű, *Körtvélyes* nevű fás terület is megtalálható.³⁴ Utóbbiak a jellegzetes tiszai gyümölcserdők jelenlétét igazolják, melyek fontos szerepet játszottak a Tisza menti szilva- és körtekereskedelemben (VIGA 2009).

A Tiszától nyugatra fekvő Sarud 1855-ben keletkezett úrbéri térképe szerint a településtől északkeletre helyezkedett el egy *Tölgyes-hát* és egy *Tölgyes-lapos* nevű terület.³⁵ Utóbbi azonos a második katonai felmérésen lévő *Tölgyös-lapos*sal.³⁶ Dél felé haladva, Szalók és Bura között azonosítható Taskony, egy elpusztult Tisza-parti település. A falu 1399. évi határjárása szerint egy *Köved* (*Kywid*) erdő és egy *Erdő-tő* nevű állóvíz is tartozott hozzá.³⁷ Az újkori térképeken nem találunk hasonló mikrotoponimákat, azonban az első és második katonai felmérés is mutat a településtől nyugatra egy nagy morotvát (*Ledence-tó*), egy kisebb tavat (*Nagy Berek-tó*) és egy ahhoz kapcsolódó erdőt is.³⁸ Ezek és a középkori adatok egyezése azonban nem igazolható, csupán feltételezhető. Erre a területre lokalizálható továbbá a középkori *Bere* erdő, mely Abád és Taskony közelében, a tiszai Mirhó-foknál lehetett. Az *Aranyas* erdő szintén a Tisza közelében, talán Szalók határában feküdt, és a Szalókiak birtokaként szerepel a forrásanyagban (KONDORNÉ LÁTKÓCZKI 1997: 26).³⁹

Összefoglalva, a rendelkezésünkre álló 11–19. századi forrásokból a Közép-Tisza-vidék Ohattól délre elterülő szakasza mentén nem igazolható sem jelentősebb erdők jelenléte, sem az erdei legeltetés gyakorlata. BALASSA IVÁN kutatásaiból kiderül, hogy a 18. század végén a nagykunsági városok is Bereg megye erdeibe hajtották fel állataikat, amihez több mint száz kilométeres utat kellett megtenniük (1973: 64). Ez arra utal, hogy ha voltak is korábban nagyobb, makoltatásra alkalmas tölgyesek a középső Tisza-szakasz mentén, ebben az időszakban már biztosan nem állt rendelkezésre elegendő legeltethető erdő az Alföldön.

³² MNL OL E 156. a. Fasc. 090. No. 108. (1696)

³³ MNL HML T XV. 09. 117. 1. (1784–1790)

³⁴ MNL HML T XV. 09. 117. 20. (1784–1790)

³⁵ MNL HML U 301. (1855)

³⁶ MKF Sarud.

³⁷ DF 3223., AOKlt. 23: 242, PINKE 2011: 299.

³⁸ MKF Tiszabura.

³⁹ A Bere erdő neve arra utal, hogy ez egy berek jellegű fás terület lehetett (PINKE 2011: 300).

4. Az alföldi népi építészet régészeti és néprajzi kutatásának tanulságai a középkori és újkori erdőfedettség vonatkozásában

A néprajztudomány a 19. század vége óta kiemelten vizsgálja a paraszti lakóépületek, és azon belül is különösen az egyes területeken megfigyelhető háztípusok kérdését (ANDRÁSFALVY és mtsai 1982). A vizsgálatok komplexen értelmezték a házrégiókat és a falvakban található, a népi építészet körébe sorolható lakóépületeket építőanyaguk, falszerkezetük, a lakóhelyiségek száma és funkciója, a bennük kiépített tüzelőberendezések száma és típusa alapján osztályozva azokat (KÁROLYI és mtsai 1955). E kutatásnak a kulcskérdése az volt, hogy milyen lehetett az „ősi magyar háztípus”, illetve hogy milyen fejlődési fázisokon keresztül jutottak el az egyes épülettípusok ahhoz a formához, amelyet a néprajzkutatók a 18. és még inkább a 19. és 20. századi álló épületek (recens emlékanyag) alapján megismerhettek (BARABÁS és mtsai 1987–1992). Ezzel párhuzamosan az 1920-as évektől kezdődően a középkori elpusztult falvak régészeti kutatása felszínre hozott olyan késő középkori maradványokat (CSALOGOVITS 1935, SZABÓ 1938, BENCZE és mtsai 1999), amelyek a 13–14. század fordulójától kezdődő időszakra mutatták meg a különféle háztípusok formáját, elterjedését.

4.1. Változás az alföldi lakóház épületszerkezetében: a 16. századtól eltűnik a faváz

Témánk szempontjából kiemelkedő fontosságú, hogy ezen kutatások kezdetektől fogva elsősorban az Alfölddel foglalkoztak és ennek a tájegységnek a késő középkori és kora újkori falusi háztípusait azóta is nagy számban hozták felszínre (PÁLÓCZI HORVÁTH 1989). Ez alapján megállapítható, hogy a két- vagy háromsztatú, földfelszínre épített lakóházak az Alföld egész területén a legáltalánosabb paraszti lakóépületek voltak, amelyekben a füstös konyha mellett megtalálható volt a füstmentes lakószoba is. Jellemző formát mutatott az egyes helyiségek elhelyezkedésének rendszere, a bejárat helye is, de a környezettörténeti vizsgálat szempontjából a legfontosabb az általánosan megfigyelt falszerkezet és építési mód. Az ebbe a csoportba sorolható feltárt házak döntő többsége fa- és agyagszerkezetes fallal rendelkezett. A hosszú lakóépületet fedő nyeregteret tartó kerek faoszlopok mellett, a régészeti megfigyelések (elsősorban a feltárt cölöplyukak) egyértelműen mutatták, hogy a ház minden oldalfalánál, de még a helyiségeket elválasztó osztófalak esetében is nagyszámú, egymástól nagyjából egyforma távolságra elhelyezett kerek faoszlopokkal erősítették meg az épületet. Ezek között kisebb karók, tudniillik a fal készítésekor kialakított vesszőfonás tartó, erősítő elemei is sok helyen kimutathatók voltak. Ezt a jelentős famennyiséget felhasználó alapszerkezetet tapasztották be mindkét oldalról agyaggal, és így jött létre az a falforma, amely jellemzően az alföldi terület népi építészetének legjellemzőbb típusa volt. Vagyis a nagyméretű tetőszerkezet mellett a falak készítéséhez

is jelentős mennyiségű, viszonylag hosszú és erős faanyagot használtak fel. Figyelembe véve az alapárokba, illetve a cölöplyukakba besüllyesztett fák hosszát (a belmagasság és a földbeásott rész miatt legalább 3 méter), valamint vastagságát (15–20 cm átmérő), az oldalfalakban gyakran méterenként elhelyezett fa oszlopok legalább annyi faanyagot igényeltek egy-egy ház esetében, mint a tetőszerkezet (BENCZE és mtsai 1999).

Ennek a falszerkezetnek, építési módnak az elterjedtsége nem csak a lakóépületek esetében bizonyítható, hanem a késő középkor és a kora újkor védelmi építkezéseinél is, de nemcsak az alföldi területeken. A különféle tapasztott palánkszerkezetek a hódoltságkori hadiépítmények állandó elemei voltak, és tanulmányozásuk, az alkalmazott faanyag mennyiségének vizsgálata a környezettörténeti kutatások fontos kérdése is volt (VADAS–SZABÓ 2018). Mindezek alapján megállapítható, hogy a faoszlopokkal megerősített, bizonyos esetekben sövényfonással is kiegészített agyagfalak a 13. és a 18. század között általánosan elterjedtek voltak az Alföldön, mind a falusi lakóházak, mind a hadiépítményeket kiegészítő szerkezetek esetében.

A késő középkorral összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy méretükben és elrendezésükben nagyon hasonló lakóépületeket tártak fel a régészek a török hódoltság korának utolsó fázisából is, és ez a forma még jól megismerhető volt a 18–19. században épült lakóépületek egy részénél is. Ez utóbbi időszak kutatása már jórészt a néprajz tudományterületéhez tartozott, és a falszerkezetek részletes tanulmányozása azért is fontos volt, mert sok esetben az álló emlékeket abból a célból vizsgálták, hogy a kutatott épületeket elbontásuk után felépítsék valamelyik szabadtéri néprajzi múzeumban, skanzenben. Az alföldi terület még a 20. században is megfigyelhető népi építészeti emlékanyagában kétségtelenül jelentek archaikus épülettípusok (pl. félig földbe mélyített lakóházak, Dám), és így a faoszlopokkal megerősített agyagfalú épületek is, de az is egyértelművé vált, hogy alapvető változás következett be a falszerkezet egyik elemében. A korábbi időszakban (13–16. század) inkább csak kivételesen lehetett megfigyelni olyan falszerkezetet, ahol nem voltak faoszlopok az agyagfalban, helyettük vertfal (zsilipelt fal), vagy agyagcsomók („fecskefészek”) összetapasztásával hozták létre az oldalfalakat. A recens emlékanyagban viszont általánossá vált, hogy a fal alapvető építőanyaga továbbra is a föld (pontosabban az agyag) volt, de elmaradt a faoszlopszerkezet. Helyette vagy a kézzel vert vályogtégla volt a legfontosabb építőanyag, vagy a pusztán agyagból készült vertfalú (zsaluzott, zsilipelt) épületek váltak általánossá. A házak szerkezete, a helyiségek száma, a tüzelőberendezések elhelyezkedése szinte teljes mértékben magmaradt, ezzel is mutatva a 13–14. század fordulóján kialakult háztípus töretlen elterjedtségét, funkcionális időtállóságát. Ezzel párhuzamosan a településtípusok és a telekformák folytonossága is igazolható (RÁCZ–LASZLOVSZKY 2005), kizárólag a lakóépületek

falszerkezete alakult át. A felhasznált építőanyagok közül az agyag vagy vályog mennyisége nagyjából ugyanaz maradt, mivel az épületek mérete nem igazán változott, és a falak vastagsága is ugyanaz maradt. Sőt az agyag esetében némi mennyiség-növekedéssel is számolhatunk, mivel mind a napon szárított vályog-tégla felhasználásával épült, mind a vertfalú épületek esetében valamennyivel vastagabb falszerkezet biztosította az épület állékonyságát, mint azoknál a lakóházaknál vagy gazdasági épületeknél, ahol a falban álló oszlopok és az esetleg közöttük kialakított sövényfonás viszonylag keskenyebb falat is eredményezhetett.

Más a helyzet viszont a felhasznált faanyag vonatkozásában. A vályogtégla vagy vertfalú épületeknél kizárólag a tetőszerkezet kialakításánál alkalmaznak nagyobb faelemeket, ilyeneket a falba nem építenek bele. Mivel a tetőszerkezetekben nincsen jelentős eltérés a különböző formák esetében, az ahhoz felhasznált faanyag mennyisége ugyanaz. Nincsen viszont szükség jelentős mennyiségű fára a falszerkezet kialakításához, vagyis ebben a vonatkozásban jelentős változás figyelhető meg a késő középkori, kora újkori és a 18–20. századi állapotok között. Kisebb számban előfordulnak ugyan átmeneti formák is, például a tetőlábás vertfalú házaknál, ahol az agyagfalban nincsenek faoszlopok, ezzel szemben a külső falat körüveszi egy tornácszerűen elhelyezett oszlopsor, amely a falon túlnyúló tetőszerkezetet tartja. Ugyanakkor ezek a külső oszlopok kevesebb faanyag felhasználásával épülnek, mint a falban elhelyezett korábbi oszlopszerkezet. Ezen faltípus elterjedtsége korántsem általános a népi építészetben, tehát ezt is figyelembe véve kijelenthetjük, hogy a késő középkor és a kora újkor időszakával összehasonlítva az újkori alföldi népi építészetben alapvetően visszaszorult az agyagfalakban alkalmazott faoszlopok használata. Ezt a jelenséget nem tudjuk magyarázni a paraszti anyagi kultúrában bekövetkezett általános változásokkal. Így fel kell vetni annak a lehetőségét, hogy a rendelkezésre álló faanyag vagy annak beszerezhetősége volt az a szempont, amely megváltoztatta az építési technikát. A tetőszerkezetnél használt faanyag esetében nem volt lehetőség más építési módra, viszont az oldal- és elválasztófalak esetében a faoszlopok elhagyhatók voltak valamivel vastagabb agyagfalak építésével, ahol az állékonyságot vagy a vertfalas megoldás, vagy a vályogtégla falazat biztosította. Mindkét esetben hosszabb építési idővel és nagyobb munkabefektetéssel kell számolnunk. Mind a vályogtégla „verése”, mind a fapallók közé bevert és tömörített (zsilipelt) agyag készítése összetettebb munkafolyamatot igényel, mint a faszervezet betapasztása. Összességében viszont nem lehetett nagy különbség a kettő között, mert a korábbi formánál a faanyag előkészítésével és a cölöplyukak kiásával is számolni kell. A döntő különbséget, tehát a kevesebb faanyag felhasználása jelenthette.

4.2. Változás a tüzelőberendezésekben (16–17. század)

A népi építészet vizsgálata egy másik vonatkozásban is megvilágíthatja az alföldön rendelkezésre álló faanyag kérdését. A néprajzi kutatás ugyanis ugyancsak felismerte a tüzelőberendezések változásának jelentőségét. Már a 13–14. század fordulóján megjelenő többosztatú házaknál is megfigyelhető, hogy a középső konyhában szabadtüzhely vagy kemence épült ki, míg a szobát a konyhából fűthető kemencével melegítették be, megoldva így azt is, hogy a szoba füstmentes maradt. Bár a kemencék számában (2–3), elhelyezkedésében (helyiségen belüli, falból kilógó) és szerkezeti megoldásában (tapasztott, kályhaszemes) voltak eltérések a késő középkorban és a kora újkorban, az alapvető változás ismét a 18. századtól jelentkezett. A recens emléanyagban ugyanis az alföldi területen szinte általánossá vált az úgynevezett búbos kemence. Ez abban mutat alapvető eltérést a korábbi kemencékhez képest, hogy a tüzelőtér sokkal nagyobb, maga a kemence és különösen annak magassága növekedett meg. A kérdéssel foglalkozó kutatók alapvetően arra a következtetésre jutottak, hogy a változás hátterében a tüzelőanyag megváltozása állt. Míg a korábbi kisebb égésterű vagy szemes kályhák esetében fával lehetett tüzelni, a nagy belső terű búbos kemencék alkalmasak voltak arra, hogy nagyobb füstöt fejlesztő, száraz lágyszárú anyagokat is el lehessen bennük tüzelni. A szalma, nád vagy éppen kukoricaszár, ha száraz, gyorsan lángra lobban és rövid idő alatt viszonylag nagy hőt is fejleszt, de sokkal több füsttel jár égetésük, mint a száraz fáé. Ha pedig a tüztér nem elég nagy, a gyorsan keletkező füst akár szét is tudja robbantani a kályhát, amely problémát a búbos kemencék nagy belső tüzterével oldották meg. Ez a jelenség ismét arra utal, hogy a rendelkezésre álló faanyag az Alföldön jóval kevesebb lehetett a 18. századtól kezdődően, mint a korábbi évszázadokban. Ugyanakkor a megnövekedő mezőgazdasági termelés jelentős mennyiségben hozott létre olyan éghető anyagokat, amelyeket egy új típusú kemencében el lehetett tüzelni, még akkor is, ha tüzelőértéke kisebb volt, mint a száraz fáé.

Áttekintve ezt a népi építészetben bekövetkezett két alapvető változást, megállapítható, hogy a késő középkorral és a kora újkorral összehasonlítva, a 18. századtól mindenképpen jelentősen kisebb mennyiségű felhasználható faanyaggal számolhatunk az Alföld területén. Ez egyaránt érvényes a nagyobb méretű faanyagra, amelyből oszlopokat lehetett kialakítani az épületekhez, de a kisebb méretű fára is, amely alkalmas volt tüzelésre. Egyfajta indikátorként használva ezt a folyamatot, úgy tűnik, hogy a jelenség hátterében az erdőfedettség jelentős változása állhat. A folyamat már megkezdődhetett a késő középkorban is, de úgy tűnik, hogy az alapvető változás a 16–17. században zajlott le. A 18. században, pedig, amikor már részletes írott és térképi források is rendelkezésünkre állnak, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy nagyon kismértékű erdőterülettel számolhatunk az ország ezen részén.

5. Diskusszió

Mindezen adatokat összevetve, megfogalmazhatunk néhány következtetést. Egyrészt, a Hortobágy kistájon, Hajdúböszörménytől nyugatra és az Ohat környékén feltűnő középkori erdők és fanevek nagyrészt fedésben vannak a mai térképi adatbázisban ugyanezen a környéken előforduló viszonylag nagyszámú sziki erdőössztyeppmaradvány térbeli elhelyezkedésével (1–2. ábra). A fásszárúakra utaló helynevek viszonylag gyakori előfordulása a más növényzeti típusokéhoz képest a maitól eltérő, fásszárú vegetációval, talán erdőkkel tarkított mozaikos táji jellegre enged következtetni a Bihari-sík, a Hortobágy és a Hajdúhát kistájakon. Ez a mozaikos jelleg, csökkenő mértékben ugyan, de a középkor végéig még fennmaradhatott. Jelzésértékű ugyanakkor, hogy — eltérően a Felső-Tisza-vidéktől — az okleveles anyagban nem jelenik meg az erdőknek az állattartásban játszott szerepe (erdei legeltetés, makkoltatás), ami arra utal, hogy ennek a gazdasági súlya nem lehetett jelentős.

Másrészt az 1000–1350 között említett erdők és fanevek legsűrűbben a folyóparti övezetekben, a Bihari-síkság és a Hajdúhát kistájakon bukkannak fel. A folyóparti kistájak erdőszűtsége a 18. század végén és napjainkban is a legnagyobb, azonban a Bihari-síkság és a Hajdúhát kistájak erdőszűtsége a későbbi időszakban nagyon alacsony (2. táblázat). Vagyis az 1000–1350 közötti időszakban olyan erdőkről értesülhetünk, amelyek egy része később megsemmisült (2. táblázat, 1. ábra). Ennek okai között lehetett a 13. század közepétől megjelenő, majd a 14–15. században egyre intenzívebbé váló és egyre nagyobb területigényű szarvasmarhatartás; a 15. századtól a délvidéki népesség egy részének az északabra húzódása az erősödő oszmán nyomás elől és ennek következtében a szántóföldek számának növekedése; végül, de nem utolsó sorban, a 16–17. században, sőt, egészen a 18. század elejéig a háborús pusztítás. Mindezen tényezők miatt, az Alföld 1711 utáni újra telepítése során a vizsgált területünk erdőszűtsége történelmi mélypontra süllyedhetett. Ezt látszik igazolni, hogy egyes újkori források kiemelik az erdők pusztítását, illetve teljes hiányát a vizsgált területen. A fent említett türkevei példán túl Nádudvar esetében is egy olyan erdővel találkozunk, amely a török kor előtt, a 15. században egy adásvétel része volt, az I. katonai felmérés térképén azonban már nem ábrázolták.⁴⁰ A terület művelésbe vonása (akár szántóként, akár legelőként) már a 15. században megjelenik az erdők pusztításának okai között, amint ezt jelzi egy 1484-es konfliktus a pálosok csudabalai birtokán (BENEDEK 2004: 88). Azaz közvetlen bizonyítékkal rendelkezünk arra vonatko-

⁴⁰ A fásszárúak pusztításáról lásd Kitaibel Pál útibeszámolóját, amelyet MOLNÁR ZSOLT (2008) dolgozott fel. A nádudvari erdő 15. századi említése: „1406: A váradi káptalan előtt Nádudvari Kuter (Kucher) fia: Péter és fia: János eladták a Szabolcs m.-i Nádudvar birtokon lévő, [...] és a Nádudvarhoz tartozó, azt körülvevő erdő felével.” (NÉMETH 2014: 251).

zónán, hogy a késő középkorban még meglévő erdők a késő középkor vagy az újkor pusztításainak estek áldozatul.

Erre a változásra utalhat az alföldi parasztház épületszerkezetében és tüzelőberendezésében megfigyelt változás is: a falszerkezetből eltűnő faanyag a 16. századtól kezdődően és a lágyszárú növényi szárak elégetésére alkalmas kemence gyors térhódítása a 18. században. E két változás kapcsán következtetésünk szerint feltétlenül fel kell vetnünk azt, hogy az Alföldön háztartásonként rendelkezésre álló faanyag jóval kevesebb lehetett a 16. századtól kezdődően, mint a korábbi évszázadokban, és ez a folyamat felgyorsulhatott az Alföld 18. századi benépesítése során. A búboskemence 18. századi gyors elterjedését egyaránt okozhatta az alföldi népesség számának gyors ütemű növekedése a török kor utáni újjáépítés során, de szerepet játszhatott benne a rendelkezésre álló tűzifa abszolút mennyiségének a csökkenése is. Azonban a parasztházak falszerkezetéből a fa szerkezeti elemek a 16. századtól kezdődően tűnnek el, amikor a népesség száma az Alföld nagy részén jelentős mértékben csökkent. Tehát az utóbbi esetben a demográfiai faktor változatlan erdősültség mellett az egy főre vagy háztartásra jutó famennyiség növekedését eredményezte volna. Kérdés, tekinthetünk-e a falszerkezet átalakulására egyfajta innovációként, vagyis technológiai előrelépésként? Ebben az összefüggésben azt is érdemes megfontolni, hogy a kis jégkorszaknak éppen a 16. században, különösen annak végén kezd erősebben érződni a hatása, aminek következtében egyrészt meghosszabbodott a fűtési időszak, másrészt átlagosan hűvösebb időjáráshoz, esetenként extrém hidegekhez kellett alkalmazkodni (VADAS–RÁCZ 2010). Vagyis a tüzelőanyag mennyisége és minősége mellett a házak határoló szerkezeteinek hőszigetelő képessége egyaránt fontos szerepet kaphatott az alkalmazkodásban. Egyelőre csak az tűnik bizonyosnak, hogy a felmerült kérdések tisztázásához a térben és időben eltérő dinamikájú falszerkezet- és tűzhelyváltozás, valamint a lelőhelyeken felbukkanó szenült tüzelőanyag rekonstrukciója megkerülhetetlen feladatunk.

Összefoglalva, dolgozatunkkal arra a problémára szeretnénk ráirányítani a figyelmet, hogy az alföldi (ártéri) erdők középkori és kora újkori átalakulása a rendelkezésünkre álló források alapján egyelőre tisztázatlan mértékű. Teljes bizonyossággal annak a lehetőségét sem vethetjük el, hogy a török kor kezdete (1526) és a szatmári béke (1711) közötti időszak háborús felfordulással és jogbizonytalansággal jellemezhető kétszáz éve alatt az alföldi ártéri erdők kiterjedése jelentős mértékben csökkent.

Irodalom

- AOKt. = KRISTÓ GYULA és mtsai szerk., *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387*. Budapest–Szeged, 1990–2019.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN és mtsai 1982. *Magyar néprajzi lexikon 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BALASSA IVÁN 1973. Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. *Ethnographia* 84: 53–79.
- BALASSA IVÁN 1990. A magyar sertéstartás történetének néhány kérdése. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989*: 235–252.
- BARABÁS JENŐ szerk. 1987–1992. *Magyar Néprajzi Atlasz*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BARTHA DÉNES és mtsai 2000. *Alföldi erdőssztyeppmaradványok térképi adatbázisa*. Budapest–Vácrátót, WWF–MTA ÖBKI.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁTKY ZSIGMOND 1934. Alföldi kandallós-istálló és ősi magyar tűzhelyes-ház. *Népünk és Nyelvünk* 6: 8–13.
- BENCZE ZOLTÁN–GYULAI FERENC–SABJÁN TIBOR–TAKÁCS MIKLÓS 1999. *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum.
- BENEDEK GYULA 2004. *Túrkeve város oklevelei és iratai 1261–1703*. Documentatio Historica 8. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- BIRÓ MARIANN–MOLNÁR ZSOLT 2009. Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In: KÁZMÉR MIKLÓS szerk., *Környezettörténet. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében*. Budapest, Hantken Kiadó. 169–206.
- BIRÓ, MARIANNA–MOLNÁR, ZSOLT–ÖLLERER, KINGA–DEMETER, LÁSZLÓ–BÖLÖNI JÁNOS 2022. Behind the general pattern of forest loss and gain: A long-term assessment of semi-natural and secondary forest cover change at country level. *Landscape and Urban Planning* 220: 104334.
- BIRRELL, JEAN R. 1980. The Medieval English Forest. *Journal of Forest History* 24: 78–85.
- CHURCHILL, WINSTON S. 1958. *Marlborough 1–2. His Life and Times*. London, George G. Harrap & Co.
- CLEMENT, VINCENT 2008. Spanish Wood Pasture: Origin and Durability of an Historical Wooded Landscape in Mediterranean Europe. *Environment and History* 14: 67–87.
- CSALOGOVITS JÓZSEF 1935. Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben. *Néprajzi értesítő* 27: 1–10.
- DEÁK BALÁZS–TÖRÖK PÉTER–KAPOCSI ISTVÁN–LONTAY LÁSZLÓ–VIDA ENIKŐ–VALKÓ ORSOLYA–LENGYEL SZABOLCS–TÓTHMÉRÉSZ BÉLA 2008. Szik- és löszgyep-rekonstrukció vázfajokból álló magkeverék vetésével a Hortobágyi Nemzeti Park területén (Egyek-Pusztakócs). *Tájökológiai Lapok* 3: 323–332.
- DEMETER GÁBOR és mtsai 2023. *GISa Hungarorum*. URL: <http://gistory.hu/g/hu/gistory/index>. (2023.02.20.)

- DF = *Diplomatikai Fényképgyűjtemény*. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
- DL = *Diplomatikai Levéltár*. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
- EKF = *Első Katonai Felmérés (1763–1787)*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary>
- EPLÉNYI ANNA 2012. *Kalotaszeg tájkarakter-elemzése*. Doktori (Ph.D) értekezés. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola.
- FARAGÓ, SÁNDOR–TRIEBL, R.–CHOBOT, J. 1987. Die Beziehungen des Grosstrappenbestandes im Karpaten-Becken. In: FARAGÓ, SÁNDOR szerk., *Proceedings of the CIC Great Bustard Symposium in Budapest, on June 2*. Budapest, s.e. 77–90.
- GÁBRIS GYULA–TÚRI ZOLTÁN 2008. Homokmozgás a történelmi időkben a Tiszazug területén. *Földrajzi Közlemények* 3: 241–250.
- GAILLARD, MARIE-JOSÉ és mtsai 2015. LandCover6k: Global anthropogenic land-cover change and its role in past climate. *Past Global Changes Magazine* 23: 38–39.
- GUNST PÉTER 2005. A „puszta” agrártörténeti értelmezései. In: HAUSNER GÁBOR szerk., *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, Argumentum. 227–232.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JAKAB GUSZTÁV és mtsai 2021. A középkori tájhasználat változásának környezeti és társadalmi háttere az Erdélyi-szigethegységben. In: BENKŐ ELEK–ZATYKÓ CSILLA szerk., *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban*. Budapest, Archaeolingua. 71–110.
- JANKÓ ANNAMÁRIA 2007. *Magyarország katonai felmérései 1763–1950*. Budapest, Argumentum.
- JANKOVICH B. DÉNES–MAKKAY JÁNOS–SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1989. *Magyarország Régészeti Topográfiaja* 6. Békés megye Szarvas járás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JÁNOSSY, DÉNES 1985. Wildvogelreste aus archäologische Grabungen in Ungarn (Neolithicum bis Mittelalter). *Fragmenta Minerologica et Palaeontologica* 12: 67–103.
- JÁNOSSY, DÉNES 1992. Lower pleistocene bird remains from Beremend, (S-Hungary, Loc. 15. And 16.). *Aquila* 99: 9–25.
- JØRGENSEN, DOLLY 2013. Pigs and Pollards: Medieval Insights for UK Wood Pasture Restoration. *Sustainability* 5: 387–399;
- KÁROLYI ANTAL–PERÉNYI IMRE–TÓTH KÁLMÁN–VARGHA LÁSZLÓ 1955. *A magyar falu építészete*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- KERNER, ANTON 1863. *Das Pflanzenleben der Donauländer. 1. Ungarisches Tiefland. 2. Karpathen. Das Biharia-Gebirge an der ungarisch-siebenbürgischen Grenze*. Innsbruck, Wagner. Magyar fordításban KERNER, ANTON 2004. Másfél évszázad növényföldrajzi gondolataiból. *Tilia* 12: 7–78.

- KISSINGER, HENRY A. 1996. *Diplomácia*. Budapest, Panem-McGraw-Hill-Grafo.
- KONKOLY-GYURÓ, ÉVA és mtsai 2017. Overview of the 18th–20th century military surveys in the light of the land cover change assessment in Eastern Central Europe. *e-Perimetron* 12: 142–180.
- KONKOLY-GYURÓ ÉVA–TIRÁSZI ÁGNES–WRBKA THOMAS–PRINZ MARTUIN–RENETZEDER CHRISTA 2010. *Határon átívelő tájak karaktere — A Fertő-Hanság medence és Sopron térsége*. Sopron, Nyugat-Magyarországi Egyetem Környezet és Földtudományi Intézet.
- KONDORNÉ LÁTKÓCZKI ERZSÉBET 1997. *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban*. Eger, Heves Megyei Levéltár.
- KOVÁCS ANIKÓ 2002. *Régi katonai topográfiai térképek szelvényezése*. BSc diplomamunka. Budapest, Eötvös Lóránt Tudomány Egyetem.
- KOVÁCS, GYÖNGYI–ZATYKÓ, CSILLA szerk. 2016. “*Per sylvam et per lacus nimios*” — *The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Sciences*. Budapest, MTA BTK Régészeti Intézet.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF–F. ROMHÁNYI BEATRIX 2019. A tatárjárás pusztítása és a templomok. *Várak, kastélyok, templomok* 15: 32–35.
- MAGYARI, ENIKŐ 2010. Holocene persistence of wooded steppe in the Great Hungarian Plain. *Journal of Biogeography* 37: 915–935.
- MAJLÁTHNÉ SIPOS CSILLA 2023. A sertéstartás és a halászat jelentősége a 14–16. századi Felső-Tisza-vidéken. In: *Micae Mediaevales 12. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. (befogadva)
- MÁLYUSZ ELEMÉR és mtsai szerk. 1931. *Zsigmondkori oklevéltár 1–13*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- MEDZIHRADESKY ZSÓFIA 1996. A magyarországi erdők rövid története. *Földrajzi Közlemények* 120: 181–186.
- MKF = *Második katonai felmérés (1819–1869)*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary>
- MNL OL E = *Urbáriumok és összeírások. Regestrata*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
- MNL OL S = *Családi fondokból kiemelt térképek*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
- MÓDY GYÖRGY 2006a. Polgár és Szentmargita 1484–1612 között. *A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei* 59: 346.
- MÓDY GYÖRGY 2006b. Polgár és vidéke a tatárjárástól a hajdúk letelepedéséig. *A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei* 59: 370.
- MOLNÁR ZSOLT 2008. A Duna-Tisza köze és a Tiszántúl növényzete a 18–19. század fordulóján 1. Módszertan, erdők, árterek és lápok. *Botanikai Közlemények* 95: 11–38.
- MOLNÁR, ZSOLT és mtsai 2021. Preserving for the Future the – Once Widespread but Now Vanishing – Knowledge on Traditional Pig Grazing in Forests and Marshes (Sava-Bosut floodplain, Serbia). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 17: 1–30.
- MOLNÁR ZSOLT–BIRÓ MARIANN 2010. A néhány száz évre visszatekintő, botanikai célú történeti tájékológiai kutatások módszertana. *Földrajzi Tanulmányok* 5: 109–126.

- MORRISON, KATHLEEN D. és mtsai 2021. Mapping past human land use using archaeological data: A new classification for global land use synthesis and data harmonization. *Plos One* 6: e0246662.
- NÉMETH PÉTER 2014. *Szabolcs megye települései a XV. század elejéig. Második, bővített kiadás.* Kézirat. Nyiregyháza.
- NOVÁK, TIBOR 2001. Investigation of the Landscape structure in the southern part of Hortobágy. *Környezettudományi Tanulmányok. Acta Pericemenologica Rerum Ambientum* 1: 73–80.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS 1989. Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon. *Acta Musei de János Arany Nominati* 6: 89–106.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS 1992. Túrkeve története a honfoglalástól a török idők végéig. In: ÖRSI JULIANNA szerk., *Túrkeve földje és népe.* Túrkeve, Túrkeve Város Képviselőtestülete. 49–112.
- PÉCSI MÁRTON és mtsai szerk. 1989. *Magyarország Nemzeti Atlasza.* Budapest, Kartográfiai Vállalat.
- PINKE ZSOLT 2011. Adatok a növényborítás rekonstrukciójához az Árpád-kori Hortobágy–Sárréten. *Kutatási Füzetek* 17: 289–312.
- PINKE, ZSOLT és mtsai 2017. Zonal assessment of environmental driven settlement abandonment in the Trans-Tisza region (Central Europe) during the early phase of the Little Ice Age. *Quaternary Science Reviews* 157: 98–113.
- RAPAICS RAYMUND 1918. Az Alföld növényföldrajzi jelleme. *Erdészeti Kísérletek* 1–2: 1–97, 3–4: 183–247.
- RÁCZ MIKLÓS–LASZLOVSKY JÓZSEF 2005. *Monostorossáp: Egy Tisza menti középkori falu.* Budapest, ELTE Régészettudományi Intézet.
- REUTER CAMILLO 1965. Tölgy és haraszt. *Magyar Nyelv* 61: 80–89.
- REUTER CAMILLO 1969. Haraszttölgy és tölgyharaszt. *Magyar Nyelv* 65: 76–79.
- RODRÍGUEZ-ESTÉVEZ, VICENTE és mtsai 2009. Foraging of Iberian fattening pigs grazing natural pasture in the dehesa. *Livestock Science* 120: 135–143.
- F. ROMHÁNYI, BEATRIX–PINKE, ZSOLT–LASZLOVSKY, JÓZSEF 2020. Environmental Impacts of Medieval Uses of Natural Resources in the Carpathian Basin. *The Hungarian historical review* 9: 241–283.
- RÓZSA SÁNDOR 2021. A Közép-Tisza-vidék első jelentős vízrendezési munkálata: A Mirhó-gát építése. In: PAP JÓZSEF–VERÓK ATTILA szerk., *Akit Clió elbűvölt. In honorem Romsics Ignác.* Eger, EKE Liceum Kiadó. 267–284.
- SOÓ REZSŐ 1959. Az Alföld növényzete kialakulásának mai megítélése vitás kérdései. *Földrajzi Értesítő* 1: 1–26.
- SÜMEGI, PÁL és mtsai 2013. The Late Quaternary Paleocology and Environmental History of Hortobágy a Unique Mosaic Alkaline Steppe from the Heart of the Carpathian Basin. In: PRIETO, MORALES B.–DÍAZ, JUAN TRABA szerk., *Steppe Ecosystems.* Nova Science Publisher. 165–193.
- SÜMEGI PÁL–JAKAB GUSZTÁV–BENKŐ ELEK 2021. A pilisi királyi erdő a középkorban. In: BENKŐ ELEK–ZATYKÓ CSILLA szerk., *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban.* Budapest, Archaeolingua. 249–330.

- SZABÓ KÁLMÁN 1938. *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- SZABÓ PÉTER 2010. Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In: MOLNÁR CSABA–MOLNÁR ZSOLT–VARGA ANNA szerk., *Válogatás az első tizenhárom Méta-túra-füzetből (2003–2009)*. Budapest, MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete. 104–114.
- SZABÓ, PÉTER 2008. Changes in woodland cover in the Carpathian Basin. In: SZABÓ, PÉTER–HÉDL, RADIM szerk., *Human Nature: Studies in Historical Ecology and Environmental History*. Brno, Czech Republic, Institute of Botany of the ASCR. 106–116.
- SZABÓ, PÉTER 2018. The Extent and Management of Woodland in Medieval Hungary. In: LASZLOVSZKY, JÓZSEF és mtsai szerk., *The Economy of Medieval Hungary*. Leiden–Boston, Brill. 219–237.
- SZEKFŰ GYULA 1928–1933. Tizenhetedik század 5. In: HÓMAN BÁLINT–SZEKFŰ GYULA szerk., *Magyar Történet 1–8*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- TAKÁTS LAJOS 1986. Sertésmakkoltatás a Dél-Dunántúlon a XVIII. században. *Levéltári évkönyv 17*: 125–142.
- TIMÁR GÁBOR 2003. *Geológiai folyamatok hatása a Tisza alföldi szakaszának medermorfológiájára*. Doktori (Ph.D) értekezés. Budapest, ELTE.
- VADAS ANDRÁS–RÁCZ LAJOS 2010. Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle 51*: 39–62.
- VADAS, ANDRÁS–SZABÓ, ANDRÁS 2018. Not Seeing the Forest for the Trees? Ottoman-Hungarian Wars and Forest Resources. *The Hungarian Historical Review 7*: 477–509.
- VIGA GYULA 2009. Gyümölcsstermesztés és -kereskedelem a Bodroghözben. A Tisza-keretek használatához. In: VIGA GYULA szerk., *Bodroghözi néprajzi tanulmányok*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 79–92.
- ZATYKÓ, CSILLA 2008. The medieval environment of the lake Baláta area in the light of geology and documentary sources. In: SZABÓ, PÉTER–HÉDL, RADIM szerk., *Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History*. Brno, Institute of Botany of the ASCR. 124–129.
- ZÓLYOMI BÁLINT 1952. Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. *MTA Biológiai Osztály Közleményei 1*: 491–544.
- ZÓLYOMI BÁLINT–FEKETE GÁBOR 1994. The Pannonian loess steppe: differentiation in space and time. *Abstracta Botanica 18*: 29–41.

Change and persistence

Questions about the forest cover of the late medieval and early modern Great Plain

The base line of this paper is a forest reconstruction covering the central part of the Trans-Tisza region (9331 km², Eastern Hungary, Central Europe) and spanning the past thousand years. The medieval records on arboreal plants, forests and areas covered by woody vegetation of the 18th and 21st centuries showed a significant overlap in the wetland landscape. The analysis, however, discovered medieval forests, which were not figured on the late 18th century map of the First Military Survey. The results of the reconstruction pointed out the scarcely utilized opportunities of the medieval historical sources,

including place names, for quantitative spatial examinations. But they also demonstrated the narrowness of such a comprehensive positivist data collection when aiming at a reconstruction of the forest coverage in a medieval open landscape, such as the Hungarian Plain. Since a significant expansion of the medieval written sources or archaeological data is not expected. Due to environmental conditions, the opportunities of enviro-archaeological reconstructions are also limited on the Hungarian Plain, two proxies of forest coverage were examined: 1. forest grazing as an indicator of human pressure on forests; 2. structural changes of houses and furnace types of ovens and heating systems. Disappearing wooden posts from the wall structures of peasant houses from the 16th century and the 18th century spread of beehive-shape oven suitable for massive burning of herbaceous plants may refer to disappearing forests, as reconstructed by the historical records. These transformations seem to be in connection with the decreasing availability of wood material from the 16th century. This process may have even accelerated after the post-Ottoman, 18th century resettlement of the Hungarian Plain. The results suggest that though the late medieval and early modern transformation of the forest coverage on the Hungarian Plain remains unclear, however, based on the analysed sources, we cannot refute that the extension of the floodplain forests may have declined significantly during the period of the Ottoman occupation (1641–1686) and the post-Ottoman war (1703–1711).

Keywords: environmental history, forest history, vegetation reconstruction, medieval history of architecture, beehive oven

Pinke Zsolt

ORCID: 0000-0001-5644-7256

Eötvös Loránd Tudományegyetem

pinke.zsolt@ttk.elte.hu

Ferenczi László

ORCID: 0009-0000-0341-1997

Károly Egyetem, Prága

lferenczi.oc@gmail.com

F. Romhányi Beatrix

ORCID: 0000-0003-1121-2933

Károli Gáspár Református Egyetem

romhanyi.beatrix@kre.hu

Majláthné Sipos Csilla

ORCID: 0009-0001-6017-7698

Debreceni Egyetem

csilla.sipos86@gmail.com

Szabó Beatrix

pinkebea@gmail.com

Laszlovszky József

ORCID: 0000-0003-2181-7610

Central European University

laszlovj@gmail.com

Egyszeri előfordulású birtoknevek a Pannonhalmi apátság összeírásában*

PÓCZOS RITA

1. Mai ismereteink szerint a 11. századra datált írott források közül mindössze négy tekinthető eredetinek és hitelesnek: a Tihanyi apátság alapítólevele (1055, DHA. 1: 145–156), Guden királyi miles végrendelete ([1079], DHA. 1: 225), a Dávid herceg által a Tihanyi apátság számára tett adományról szóló oklevél ([1089–1090], DHA. 1: 264), valamint a Pannonhalmi apátság javainak Szent László-kori összeírása ([1093–1095], DHA. 1: 295–301). Történelmi és diplomatikai körökben a 20. század közepéig többen ebbe a csoportba sorolták a Pannonhalmi apátság alapítólevelét is, amely keletkezése alapján a 11. század legelején, Szent István uralkodásának kezdetén keletkezhetett (DHA. 1: 26–41). Tanulmányomban a László király nevében fogalmazott összeírás szövegei közül azokat vizsgálom meg részletesebben, amelyeknek az oklevél kiadása után más dokumentumban nincs vagy nem egyértelmű a továbbélése.

2. Szent László összeírását a pannonhalmi főapátság őrzi. Az irat a monostor javairól készített leltárt: számba veszi a nemesfémekből és textilből készült értékes tárgyakat, a könyveket, az apátság kizárólagos tulajdonú és másokkal együtt birtokolt prédiákat, kápolnákat, malmokat, szolgálonépeket és az állatállományt. Az egyházi birtokok és javak összeírásának gyakorlata Nyugat-Európában a 8. századtól jelen van, a készítettőknek pedig többféle szándéka lehet: elsődlegesen biztosította a felsorolt javakra az egyházi intézmény jogát, háborúk idején csökkenthette a szétszóródás és pusztulás mértékét, békeidőben pedig a vagyoni biztonság megszilárdítását szolgálhatta, ez utóbbi lehetett a célja Szent László összeírásának is (VESZPRÉMY 1996: 327).

2.1. A pannonhalmi apátságot a hagyomány szerint Géza fejedelem alapította 996-ban, mikor bencés szerzeteseket telepített Szent Márton hegyére. A monostor építését fia, I. István király fejezte be 1001 körül, s a működéshez szükséges jogokkal, javakkal is ellátta az apátságot, melyeket annak alapítólevelében rögzített. Az alapítólevélnek gazdag, többszázéves kutatástörténete van: a legkorábbi

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

okleveleinkkel, illetve a magyarság korai történelmével foglalkozó kutatók a kezdetektől fogva különös figyelmet szenteltek Szent István rejtélyes iratának, nem egyszer élénk vitában érvelve annak eredetisége mellett vagy éppen ellene. Az oklevél vizsgálatának a történetével is több tanulmány foglalkozik: a 19. század végén FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ diplomatikaprofesszor foglalta össze (1878), majd bő száz évvel később THOROCKAY GÁBOR történész tárta fel több írásban is nagy részletességgel a pannonhalmi alapítólevél vizsgálatának fejlődéstörténetét (2002, 2009), legutóbb pedig jómagam összegeztem azokat a munkákat, amelyeket a név- és nyelvtörténet szempontjából a legrelevánsabbnak tartottam (PÓCZOS 2021). Mindezek mellett érdemes megjegyezni, hogy az oklevél nyelvtörténeti szempontú elemzésére a közelmúltig nem került sor, tudomásom szerint a fentebb említett tanulmányom mellett csak SARNYAI VIVIEN szakdolgozata vetette átfogó vizsgálat alá a Pannonhalmi alapítólevél szórványait (2022).

Szent László összeírása ezzel szemben nem adott túl sok feladatot a diplomatika számára: egyértelműen eredetiként számontartott oklevelünk, ennek megfelelően vizsgálatát nem övezték viták, és az ide vonható szakirodalom is lényegesen szerényebb terjedelmű, mint az alapítólevél esetében. Természetesen megjelent több facsimile, illetve kritikai kiadása (ezekhez lásd DHA. 1: 297–298), és elkészült a magyar nyelvű fordítása (GYÖRFFY 1997: 119–122). Emellett az oklevéltani, filológiai szakirodalom is foglalkozik vele különböző szempontokból: FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ röviden ismerteti az oklevél jellegzetes formai és tartalmi jegyeit, valamint elemzi stílusát (1892: 3–5), SZENTPÉTERY IMRE a későbbi oklevelezési gyakorlattól némileg eltérő külső jegyeit és belső struktúráját írja le (1930: 49, 50), MELICH JÁNOS „tisztán filológiai szempontból” vizsgálja néhány más 11. századi oklevéllel együtt, s az ortográfiai és paleográfiai jellemzőket veszi számba (1904: 112–113, 116), HORVÁTH JÁNOS pedig az oklevél irodalmi stílusát ismerteti (1954: 83–84). Tartalmát tekintve leginkább az apátság könyvtári állományát bemutató rész kapott figyelmet (KUNCZE 1878: 168–169, PINTÉR 1930: 126–130, CSAPODI 1957, GULYÁS 1961: 145–150, VESZPRÉMY 1996).

2.2. Szent László összeírásának datálása azért bizonytalan, mert az oklevél egyáltalán nem tartalmaz keltezését. KATONA ISTVÁN nyomán (HistCrit. 2: 641–643) általában 1093 körülre teszi a szakirodalom az összeírás keletkezési évét (RegArp. 1/1: 11–12), GYÖRFFY történeti földrajzában az [1093], [1093 k.], é. n. 1093 évmegjelöléseket használja (Gy. 1: 711, 721, Gy. 2: 564, 626, 640), a DHA.-ban 1093–1095-re datálja, ERDÉLYI pedig korábban ennél tágabb időintervallummal, 1083–1095 közötti keletkezéssel számolt (PRT. 1: 590–592). Érdemes megjegyezni, hogy az apátság alapítólevelének keltezése sem egyértelmű, 1001-es és 1002-es évszámmal is előfordul a különböző szakmunkákban (a probléma összegzéséhez vö. PRT. 1: 100, SZENTPÉTERY 1938: 166, 183, ÉRSZEGI 1996: 59, PÓCZOS 2021: 10–11), és az apátság következő nagy leltára, a 13. század elején

készült Albeus-féle összeírás is keltezetlen maradt, a keletkezési idejének a meghatározására szintén több kísérlet történt, ezeket legutóbb SOLYMOSI LÁSZLÓ foglalta össze (1996).

3. A név- és nyelvtörténet vélhetően azért sem mutatott különösebb érdeklődést a 11. századi pannonhalmi oklevelek iránt, mert mindkettő meglehetősen kevés szórványt tartalmaz. Az alapítólevél névtörténeti forrásértékét vizsgálva nemrégiben megmutattam, hogy az abban szereplő tucatnyi névadat mintegy fele alig vagy egyáltalán nem használható az ilyen jellegű kutatásokban: egy részük latin vagy latinositott formában szerepel (*Pannonhalma, Somogy*), mások lokalizációja, hangalakja, olvasata bizonytalan (*Wisetcha, Murin, Curtov*) (PÓCZOS 2021: 34–35). A Pannonhalmi összeírásban 34 helynévi és egy tucatnyi személynévi adatot találunk (nem számolva a könyvek címeiben szereplő latin neveket), de ez is lényegesen kevesebb, mint az évszázad derekán keletkezett, szintén eredeti Tihanyi apátság alapítólevelében fennmaradt helynevek száma. Ez az alacsony szám az alapítólevél esetében a magyar oklevelezés kezdetlegességével magyarázható: eredetijének keltezésétől függetlenül mindenképp az egyik első oklevélünkéről lehet szó, a későbbi oklevelek módszeres határjárásairól itt még szó sincs, csupán néhány fontosabb birtokot jelöl meg az okirat. Az összeírás struktúrája és stílusa szintén eltér a korabeli, és főként későbbi dokumentumokéitól (ahogy erre SZENTPÉTERY IMRE, 1938: 49 és HORVÁTH JÁNOS, 1954: 83–84 is felhívja a figyelmet), a birtokösszeíró részben az apátság vagyonának szinte leltárszerű felsorolását tartalmazza, ennek megfelelően határleírás (és azzal együtt gazdag helynévi állomány) ebben az oklevélben sem található. Az oklevél stílusa kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az oklevél elejének elbeszélőbb, a végének felsorolőbb jellege talán abból adódik, hogy a dokumentumot egy királyi oklevélből és egy templomi inventáriumból szerkeszthették egybe (KOVÁCS 2001).

A helynévi szórványok vizsgálatának szempontjából jelentős különbség a két pannonhalmi oklevél között, hogy az összeírás csaknem valamennyi névadata pontosan azonosítható, az adott helyek későbbi adatainak megfeleltethetők, az így létrejövő adatsorok alapján pedig etimológiai és egyéb nyelvtörténeti vizsgálatokra alkalmasak.

Az alapítólevél helynevei közül a 11. század végi összeírásban nem szerepelnek a *Cortou, Curtov, Wisetcha* és *Murin* szórványok, valamint *Somogy* és *Pozsony* neve. Az utóbbi kettő nem az apátság birtokát jelöli, *Somogy*-ra István király mint belső ellenségre utal, *Pozsony* pedig vámjával járult hozzá az apátság jövedelmeihez. Ezek azonosítása természetesen nem okoz gondot, a későbbiekben mindkét hely — fontossága miatt — számtalan említést kap az oklevelekben, bő adatsorral rendelkeznek. Lényegesen nehezebb megítélni a *Cortou, Curtov, Wisetcha* és *Murin* adatokat. Ezeknek a továbbiakban nincs egyértelmű folytatása, de a pannonhalmi alapítólevél kutatásának történetében számos próbálkozás született az azonosításukra.

A Pannonhalmi apátság javainak összeírásában az értékes tárgyak és a monostor könyveinek jegyzéke után következik a prédiók felsorolása. Az oklevél ezen részében 34 helynévi adat szerepel (a *Duna* neve kétszer: ripam *Danubii*, in *Danubium*), e szakaszon kívül csupán egyetlen névadat található az iratban, Pannonhalma neve a bevezető részben (monasterium Sancti Martini supra *Montem Pannoniæ* situm). Néhány helyet nem nevez meg a szöveg, csupán körülírja, például így: „Est unus locus, ubi dedit rex L. ductores navium X mansiones, regalis pristaldus quarum Kuca”, azaz ’Van egy hely, ahol László király tíz mansió hajóst adott, királyi poroszljuk Kuca’¹ (ezt a helyet Szigetfővel azonosítják, GYÖRFFY 1997: 121). A birtokok közül 15-öt, illetve tartozékaikat úgy nevez meg az oklevél, hogy azok az apátság saját tulajdonában vannak („In his vero supradictis prediis nullus hominum habet potestatem preter abbatem ipsius sancte ecclesie”, azaz ’E prédiók felett senki embernek sincs hatalma a szentegyház apátján kívül’), míg 16-ról, köztük a két név nélkül említettől azt állítja az oklevél, hogy azokat a monostor „a népekkel elegyesen” birtokolja („Caetera autem loca, que habet conmixtim cum populis”).

Az apátság alapítólevelének helynevei közül az összeírásban is szerepelnek a *Füzegy* (*Fizeg*), *Bálványos* (*Baluanis*),² *Tömördi* (*Tumurdi*), *Himodi* (*Himudi*), *Varsány* (*Uuosian*) és *Vág* (*Vag*) helynevek. Ezek olvasata, lokalizációja egyértelmű, ma is ismert helyeket (településeket vagy pusztákat) jelölnek.

Szintén biztosan azonosíthatók az összeírás következő, az alapítólevelében nem szereplő nevei, Győr vármegye: *Ravazd* (*Ruohti*, település), *Hásságy* (*Hashag*, erdő Ravazd mellett), *Vének* (*Uueinic*, település); Veszprém vármegye: *Lázi* (*Lazii*, település), *Vinye* (*Uueihna*, település); Komárom vármegye: *Erecs* (*Erecu*, tó, vö. mai *Erecstő* puszta), *Almás* (*Almas*, település), *Dinnye* (*Dinna*, vö. mai *Dinnye* puszta); Bodrog vármegye: *Kanizsa* (*Cnesa*, település), *Mirót* (*Miruch*, tó), *Bodrog* (*Budrig*, település, az egykori vármegyeszékhely); Somogy vármegye: *Zselic* (*Selez*, erdő), *Fonyód* (*Funoldi*, település), *Tepej* (*Tupej*, település), *Tard* (*Tordi*, település), *Kőröshegy* (*Keurisi*, település), *Kiliti* (*Cletii*, település), *Bogát* (*Bagag*, település); Tolna vármegye: *Báta* (*Bata*, település); Zala vármegye: *Hegymagas* (*Vgmogos*, település), *Kapolcs* (*Copulci*, település); valamint a *Duna* (*Danubii*, *Danubium*) és a *Tisza* (*Tisciam*) neve. E helynevek nagy többsége később, illetve ma is él településnévként, puszta neveként vagy víznévként, mind etimónjuk, mind hangalakjuk fejlődése tisztázva van, nagy többségük szerepel például a Földrajzi nevek etimológiai szótárában is. Az összeírás 34 névadatából csupán négy azonosítása okoz nehézséget, ezek a *Pannonia*, *Kirci*, *Tuhnez* és *Fer* helynevek. A továbbiakban ezekről lesz szó.

¹ Az idézetek s az oklevél valamennyi névadatának forrása: DHA. 1: 299–301, a fordításoké pedig: GYÖRFFY 1997: 119–122.

² A szörvány által jelölt helyet általában a Somogy megyei *Bálványos*-sal azonosítják, KARÁCSONYI szerint azonban inkább Sopron vármegyében keresendő (1903: 935).

Pannonia

Az elsőként felsorolt birtok neve, *Pannonia* természetesen az apátság helyére vonatkozik, ilyen értelemben a lokalizációja egyértelmű, erre az összeírás szövege is utal: „Primum praedium est *Pannonia* ubi monasterium situm est”, azaz ’Az első prédiium Pannonia, ahol a monostor fekszik’. Az összeírás *Pannonia* helynevével kapcsolatos aggályokról a *Pannonhalma* helynév kapcsán részletesen írtam (PÓCZOS 2021: 12–16), így itt csupán röviden utalok a legfontosabb kérdésekre.

Az apátságot, illetve azt a hegyet, amelyen található, egészen a 19. század közepéig említik a hivatalos iratok a *Monte supra Pannoniam* néven, valamint ennek alakváltozatain. A helynév *Pannonia* elemét a szakirodalom általában a hegy alatti településsel azonosítja, amelyet Albeus összeírása már a 13. században *Alsok* néven jegyez fel ([1237–40]: *Olsuc*, pr., Gy. 2: 633), és amely a 14. századtól *Szentmárton* néven szerepel a középkori iratokban (1350: *Zentmarton*, PRT. 2: 404). Ezt a települést csupán egyetlen alkalommal nevezik *Pannonia* néven: a Szent László-kori összeírásban. Bizonytalanul ide szokás még vonni a nagyobbik István-legenda adatát, amely Szent Márton születési helyére vonatkozik ([1080 k.]/XII. sz.: *Pannonia B. pontificis Martini nativitate gloriatur ... iuxta fundum S. presulis in loco qui Sacer Mons dicitur*, Gy. 2: 626). Az első talány tehát az, hogy nevezték-e valóban *Pannoniá*-nak ezt a falut. A második kérdés hasonló természetű: bár a hegyet és az apátságot annak az alapításától kezdve folyamatosan, évszázadokon át *Monte supra Pannoniam* néven említik a latin nyelvű szövegekben, az ennek megfelelő magyar névforma egyáltalán nem mutatható ki ez alatt az idő alatt, a *Pannonhalma* helynév megszületésének idejét és körülményeit pedig egészen pontosan ismerjük a névadó Guzmics Izidor levelezéséből (vö. SZABÓ 1981). A hegynek a régiségből ismert magyar neve *Erdő-Sokoró* (1359: in monte *Erdeusokoro*; Gy. 2: 623). A második kérdés tehát az, hogy létezett-e élőszóban használt magyar megfelelője a latin alaknak, s ha igen, az vajon hogyan hangzott. Mindezekből következik a harmadik probléma: ha ezek közül a helynevek közül valamelyik valós használatú forma lehetett, akkor vajon milyen reláció áll fenn az ország, illetve tájegység, a település, a hegy, az apátság neve között, valamint az eddig nem említett, de szintén idevonható *Pándzsa-patak* neve között.

Kirci

Az apátság hetedik prédiuumaként sorolja fel az összeírás *Kirci* birtokot. Az oklevél másolataiban a helynév a következő változatokban jelenik meg: 1213: *Karci* (ÁÚO. 1: 130), 1223: *Herci*, 1236: *Kerci*, 123[6]: *Kercy*, [1240 k.]: *Kyrci* (DHA. 1: 300). A szórvány lokalizációjára eddig kevés kísérlet történt. ERDÉLYI LÁSZLÓTól tudjuk, hogy „a pannonhalmi levéltárosok szívós hagyománya szerint”

Kirci Gerencsér-rel lehet azonos, ez azonban az oklevél kiadásának idején a veszprémi apácák tulajdona, a helyen tehát nem lehet (ahogy az összeírás jelzi) a pannonhalmi apát az egyedüli birtokos (PRT. 1: 255). ERDÉLYI az összeírás *Kirci* adatát a pannonhalmi alapítólevelét szintén azonosítatlan *Curto*v szórványával igyekszik kapcsolatba hozni. Az apátság alapítólevelének, Szent László összeírásának és III. Ince összeírásának (1216) összevetéséből indul ki érvelésében (más forrásokban ő sem találta nyomát a kérdéses helyneveknek). Szent István alapítólevelében *Curto*v szerepel a birtokok között, de ez az egyszerű felsorolás még nem követ semmilyen földrajzi rendezőelvet. Szent László oklevelében nincs a *Curto*v adatra hasonlító szórvány, a *Kirci* helynév Vinye és Vének között felsorolva szerepel. III. Ince oklevelében nincs *Kirci*-féle alak, de újra felbukkan egy *Curthou* Füss és Száva között, „tehát Vének közelében” (PRT. 1: 255). A magyarázat gyengéjét ERDÉLYI főként birtoklástörténeti mozzanatokban látja: az oklevelek szövege szerint *Curto*v-t Szent István adományozta az apátságnak, míg *Kirci*-t az a személy, akiről a falu a nevét kapta (s így ez nyilvánvalóan nem első királyunk). Ezt az ellentmondást ERDÉLYI — nem túl meggyőző módon — igyekszik feloldani, és ugyanígy megpróbálja a földrajzi természetű problémát is áthidalni: azt tudniillik, hogy Vének közelében nem talál a későbbiekben sem *Curto*v, sem *Kirci* formájú helyneveket (i. h.).

A *Kirci* nevű hely azonosításában az adat egyszeri előfordulása mellett leginkább az okozza a nehézséget, hogy az egyébként nagyon logikus felépítésű összeírásban épp ebben az esetben nem segít a birtokok felsorolásának sorrendje. Szent László oklevelének birtokösszeíró szakasza világos területi elvet követ: az apátság környékén fekvő prédiúmtól indul (*Pannonia, Ravazd, Hímed*), majd az ettől dél felé található közelebbi prédiúmok sorolja fel (*Lázi, Varsány, Vinye*), aztán pedig az apátságtól északra, szintén viszonylag közel fekvő birtokokat (*Vének, Erecs*). Ez utóbbi két tömb között szerepel az összeírásban *Kirci*, az oklevél logikája szerint vagy a déli vagy az északi prédiúmcsoporthoz kell tartoznia, de további fogódzót nem ad az összeírás a pontosabb lokalizációhoz.

Mindkét területtől meglehetősen messze, Komárom megye északkeleti részén található az ERDÉLYI által feltételezett továbbélés: *Curto*v folytatásának *Koltó*-t, *Kirci* megfelelőjének pedig a Koltó közelében található *Kerekszállás* dülő nevét vagy a *Kürt* településnevet gondolja, de maga is elismeri, hogy bár a hangalak fejlődését még le is lehetne vezetni, más érv nem támasztja alá ezt az azonosítást.

A *Vének* és *Erecs* alkotta birtokcsoport földrajzi környezetét vizsgálva egy halvány nyomunk talán mégis lehet: *Erecs Vének*-től kissé északra, a Duna túlsó partján, Csicsó közelében található, a katonai felmérések térképeit, majd Csicsó kataszteri térképeit szemlélve pedig feltűnik a közvetlen közelükben egy *Kécs* nevű puszta (MKFT., HKFT., CsicsóKat.). Az egykori település neve számos szakmunkában felbukkan, így például a CZUCZOR–FOGARASI-féle szótárban és

FÉNYES ELEK geográfiai szótárában önálló címszökeént, de említí VENDE ALADÁR is BOROVSZKY vármegyesorozatának komáromi kötetében Csicsó leírása kapcsán (VENDE é. n. 57), a legújabb kiadványok között pedig Csicsó helytörténeti kötetében szerepel (NAGY 2018: 21, 22). Ugyanakkor a *Kécs* helynévre Árpád-kori adatot egyáltalán nem találtam. Az apró település történetéről annyit bizonyosan tudunk, hogy az ókorban már lakott hely volt (VARSÍK 2003: 154, SZABÓ–TÍMÁR–GYŐRI 2004: 270–271), a középkor folyamán valószínűleg többé-kevésbé folyamatosan lakott volt, a 19. század közepén a falu lélekszáma 12 fő (FÉNYES 1851/1984: *Kécs*). Ahogy a környező településnevek az Árpád-kortól kontinuusak, elképzelhető, hogy *Kécs* neve is velük egykorú, a középkori adatok hiánya ellenére is. *Erecs* kapcsán tudjuk, hogy a pannonhalmi apát ezen a vidéken rendelkezik az oklevél keletkezésének idején birtokokkal, a 12–13. század fordulóján pedig *Csicsó* is az apátság tulajdonában lehet (kérdéses, hogy ide vonatkozó az 1172-ből való *Sysou* adat, 1225-ben viszont az Uros apát által visszaszerzett birtokok között szerepel, tehát korábban már birtokolnia kellett az apátságnak; vö. PRT. 1: 279–280). Bár a későbbiekben Csicsó és talán Kécs is a komáromi vár, majd a Zichyek fennhatósága alá kerül (VENDE i. h.), a terület a legkorábbi, 11. századi birtokviszonyairól a pannonhalmi prédiomokról szóló adatokon kívül más információnk nincs.

Úgy vélem, a földrajzi és birtoklástörténeti megfontolások legalábbis nem zárják ki a *Kirci* szórvány Kéccsel való azonosítását, kérdés viszont, hogy egy *Kirci* írott formájú helynévből fejlődhetett-e *Kécs* alakú név. Az *i* betű hangértéke [i] és [ë] egyaránt lehet (az átiratok adatainak némelyikében is *e* szerepel az első szótagban: *Herci*, *Kerci*, *Kercy*), s mivel a hosszúságnak ez idő tájt külön jele nem volt, a betű természetesen ezek hosszú párjait is jelölhette (vö. KOROMPAY 2003: 288–289). Az első szótag magánhangzójának nyíltabbá válása, valamint nyúlása persze a későbbiekben is megtörténhetett, az utóbbi akár a zárt szótagi *r* (vagy annak kiesése) hatására is (vö. E. ABAFFY 2003: 327, 331–332). A *Kécs* : *Kércs* váltakozás sem példanélküli, az Abaúj vármegyei *Fulókércs* adatsorában mindkét variáns megtalálható, csak éppen fordítva: az Árpád-korból az *r* nélküli változat adatai maradtak fenn, s úgy tűnik, az *r* csak utólagosan, a 15. század táján toldódott be; vö. 1234/1243: *Keech* (Gy. 1: 111), 1427: *Keerch* (ComAbTorn. 30) (TÓTH V. 2001: 87, 2004: 466, FNESz. *Fulókércs*, KMHsz. 1. *Kécs*). Szintén az *r* kiesésével jött létre a *Szádvár* helynév mai formája (vö. 1459: *Zardwaar*, FNESz.), a közsavak körében pedig hasonló módon alakult a *kocsmá* szavunk hangalakja (1405 k.: *corchomas*, TESz.). Noha a nyelvtörténeti és nyelvjárási szakirodalom a zárt szótagi likvidákkal kapcsolatban rendre jelzi a kiesés, illetve az ezzel járó pótlónyúlás lehetőségét, meglepő, hogy példákat szinte kizárólag az *l* hang jelenségeire hoznak a leírások. KATONA CSILLA az ómagyar kori hangváltásokat feltáró monográfiájában az inetimologikus *r* betoldódásával kapcsolatban

helynévi és nyelvjárási példákat is idéz, a kiesésre azonban nincsenek adatai (2020: 154–155), holott az *l* történetében mindkét folyamat jellemző (i. m. 150–154). Nyelvjárástani, nyelvjárás-történeti munkákban is inkább a hosszú *r* rövidülése, illetve az azzal párhuzamosan fellépő pótlónyúlás szerepel ennél a tárgy-körnél (*āra* 'arra', vö. pl. IMRE 1971: 166), de VÉGH JÓZSEF idéz az őrségi nyelvhasználatból példát tényleges kiesésre is: *vátalak* 'vártalak' (1994: 68). A zárt szótagi *r* kiesése tehát ritka jelenség, de szórványos példákban megjelenik.

A *Kirci* adat és *Kécs* helynév azonosításának tehát, úgy látszik, lényegi akadálya nincs. Mivel azonban a településnév teljes középkori adatsora hiányzik, ez a megfeleltetés is csupán feltételezés, még ha valamivel több érv is szól mellette, mint ERDÉLYI megfejtése mellett. Ami a déli birtokcsoportba történő lokalizáció lehetőségét illeti, mindenképp *Vinyé*-től délre, talán Porva, illetve a környékbeli települések határában kellene keresnünk az eltűnt falut, de sem a *Kirci*, sem a *Curtov* adathoz hasonló formájú helynévnek nincs nyoma ezen a vidéken.

Bár a *Kirci* birtok azonosítása így továbbra is meglehetősen bizonytalan, a név etimológiája teljesen egyértelműnek látszik, az összeírás szövege ugyanis utal a név keletkezésére is. A birtok leírása a következőképp szól: „Septimum predium est, quod dedit Kirci, nomine cuius nuncupatur locus”, az 'A hetedik prédiüm az, amelyet Kirci adott, a helyet az ő nevééről nevezik'. A személynévi helynévadás irodalmában emiatt kitüntetett figyelmet kapott az összeírás ezen szakasza, ugyanis az oklevélírói gyakorlatban ritkán fordul elő, hogy a helynevek névadójára is történik utalás, a Pannonhalmi összeírás pedig három ilyen megjegyzést is tartalmaz: *Kirci* mellett *Tömörd*³ és *Vének*⁴ neve is hasonló magyarázatot kap. KRISTÓ szerint „gyér számú tudósításaik hitelt érdemlők, mivel semmiféle érdek nem fűződött a valóság elferdítéséhez” (1981: 101, vö. még KRISTÓ 1976: 17–18, 21, HOFFMANN 2010: 65, GYÖRFFY 1972: 286). Az Árpád-korból maradtak fenn további, a *Kirci*-hez hasonló formájú személynévek is, pl. 1211: *Kyrecy*, *Kyreu*, *Kyrus*, *Kyris*, 1277: *Kyrev* (ÁSz. 464). Az oklevél szövegében szereplő egyértelmű magyarázat miatt nem érdemes párhuzamot vonni a magyar nyelvterület egyéb *Kécs*, *Kércs* (pl. *Fulókércs*, *Nyírkércs*, *Kecsed*) helyneveinek etimológiájával, melyeket részben a törzsnévi, részben személynévi származékként szokás megfejtetni (lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit).

A szórvány olvasata [kirc(s)i] vagy [kérc(s)i] (esetleg hosszú első szótagi magánhangzóval). A név struktúráját tekintve csupán az *-i* végződés funkciója lehet kérdéses: vajon a 11. század végén még jelen lévő tövéghangzót vagy pedig a névképző szerepű morfémat tartalmazza az adat? Az oklevélben viszonylag magas

³ „Duodecimum predium est, quod a colono nomen sibi accepit Tumurdi”, azaz: 'A tizenkettedik prédiüm az, amely telepeséről a Tömörd nevet nyerte'.

⁴ „Octavum predium est, quod a colono accepit vocabulum Uueinic”, azaz 'A nyolcadik prédiüm az, amely telepeséről a Vének nevet kapta’.

az *-i* végű nevek aránya, minden harmadik szórvány ide sorolható. Ezek közül csupán a *Lazii* (*Lázi*) és a *Cletii* (*Kiliti*) őrizték meg utolsó magánhangzójukat, velük szemben a *Tumururdi* (*Tömörd*), *Himudi* (*Hímed*), *Ruoшти* (*Ravasz*), *Funoldi* (*Fonyód*), *Tordi* (*Tard*) és *Copulci* (*Kapolcs*) helynevek a következő századok során elvesztették azt, éppúgy, ahogy az *Erecu* (*Erecs*) helynév végéről is eltűnt az *u* hang. Talán ebbe a sorba illeszkedhet *Kirci* is. KATONA CSILLA az ómagyar kori fonotaktikai szerkezetek változásának vizsgálata során részletesen tárgyalja a tövéghangzók eltűnésének kérdését is. A nagy helynévi adatbázison végzett elemzése azt mutatja, hogy az ősmagyar korban induló változás a 13. századra jórészt lezárul (2020: 101–102), vélhetően ez a folyamat alakította a Pannonhalmi összeírásban fennmaradt *-i* végű helynevek hangalakját is. Teljes bizonyossággal persze azt sem zárhatjuk ki, hogy egyes nevek végén képzőmorféma található, a *Kirci* esetében ez akár személynévképző formáns is lehet, tekintetbe véve a fentebb idézett, 13. századból való, és az itt elemzettel az alapszavukat tekintve esetleg összetartozó személynévi analógiákat (1211: *Kyrecy*, *Kyreu*, *Kyrus*, *Kyris*, 1277: *Kyrev*; ÁSz. 464).

Végezetül térjünk vissza az ERDÉLYI által felvetett kérdésre: jelölhet-e azonos helyet Szent István oklevelének *Curtov* szórványa és Szent László összeírásának *Kirci* adata? Véleményem szerint erre semmi nem utal. A *Curtov* nevű helyről továbbra is nagyon keveset tudunk, annyi bizonyosnak tűnik, hogy az nem azonos az oklevél főszövegében szereplő *Cortou*-val, melyet a Szent Mihály egyháznak adományoz a dokumentum, míg az előbbit (a záradék szövege szerint) a Szent Márton egyház kapja. A pannonhalmi apátság birtokában lévő *Curtov* talán két későbbi adatnak feleltethető meg: egyrészt az ERDÉLYI által is említett szórványnak, mely III. Ince pápa megerősítő oklevelében található (1216 P./1225: *Curthou*, PRT. 1: 640), másrészt pedig egy 1231-re hamisított oklevél adatának, amely Szava határát írja le (+1231/1545: *Cururtu*, Gy. 2: 625). Bár a pápai oklevél nem követ olyan szigorú földrajzi rendet, mint Szent László összeírása, az adatok egyeztetését talán mégis megerősíti, hogy III. Ince oklevelében is közvetlenül a *Szava* (*Zaua*) helynév előtt szerepel a *Curthou* adat. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a hamis oklevél a győri káptalan és Tamás fia Márton mester pereskedés utáni egyezkedéséről szól a szavai földet illetően, a terület ekkor tehát már nincs a pannonhalmi apátság birtokában. *Szava* a Szigetközben, Vének és Kisbajcs között található, ma is élő mikronév (GyMSMH. 124), olyan nevet viszont sem a régiségben, sem a mai névanyagban nem találtam, amely a *Curtov* folytatása lehetne. A helynév keletkezésére többféle magyarázat is született, de az adathiányból adódóan egyik sem túl meggyőző, ezeket az alapítólevél szórványait tárgyaló írásomban összegeztem (PÓCZOS 2021: 18–20). Az 1231-es hamis oklevél más helynevei (*Brandtu*, *Peneurtu*, *Feledectew*, illetve az *Esztergető* alakban tovább élő *Striga*) alapján esetleg feltételezhetjük, hogy *Cururtu* is valamiféle *tő*-re utal,

ezt támogatja a földrajzi környezet, valamint az oklevél szövege is, amely szerint a felek a földtulajdon mellett halászati jogokért is pereskedtek (Gy. i. h.). Szent István alapítólevelének a záradékában felsorolt helynevekről (így a *Curtov* szórványról is) ÉRSZEGI GÉZA is azt feltételezte, hogy azok halászfalvakat jelölhettek (1996: 66).

Tuhnez

A *Tuhnez* szórvány azok között a helyek között szerepel az összeírásban, amelyeket a monostor másokkal együtt birtokol. Ahogy FEJÉRPATAKY az oklevél stílusát elemezve megjegyzi: a szövegnek ez a része csupán „száraz felsorolás” (1892: 5), az ötödik birtoktól kezdve az egyes helyekkel kapcsolatban a nevükön kívül más jellemzőt nem közöl a dokumentum (már nem is számozza őket), éppen ezért a szövegrész két azonosítatlan szórványának, a *Tuhnez* és *Fer* helyneveknek a lokalizációjához és értelmezéséhez semmilyen fogódzót nem nyújt. Szintén nem segítenek az oklevélben felsorolt szomszédos szórványok földrajzi viszonyai sem: *Tuhnez* a Zala megyei *Kapolcs* (*Copulci*) és a Somogy megyei *Bálványos* (*Baluanis*) között szerepel az összeírásban. GYÖRFFY a somogyi birtokcsoport-hoz sorolja (Gy. 2: 630), és jelzi, hogy már a tatárjárás idejére elenyészett (1997: 122).

A helynév az oklevél átírataiba is eltérő alakokban került be, talán azért, mert a név vagy az általa jelölt hely már a 13. században sem volt ismert. Ezek a névadatok a következők: 1213: *Tuhriez*, 1223: *Tuhriel*, 1236: *Tuhries* (DHA. 1: 301).

ERDÉLYI leírásából tudjuk, hogy „XVIII. századi levéltárosaink” a Somogy megyei *Túr*-ral azonosították. Ezt a megoldást ERDÉLYI elveti, mert ennek az adatai a régiségben következetesen *Túr* formát mutatnak (PRT. 1: 319, vö. 1082: *Tuur*, 1229: *Tur*, 1233: *Tur*; Cs. 2: 583). Ő maga a Győr megyei *Tényő*-vel igyekszik a nevet összefüggésbe hozni. Abból indul ki, hogy a pannonhalmi apátság és a Győr nemzetséghez tartozó családok Győr és Somogy vármegyékben is szomszédok voltak, az utóbbiaknak Somogyban voltak *Ravazd* és *Hásságy* nevű birtokai is (ilyen nevű falvai az apátságnak Győr megyében voltak), így ERDÉLYI elképzelhetőnek tartja, hogy a Somogy megyei név a Győr megyei alapján névköltözéssel jött létre. Másik lehetőségként azt veti fel, hogy Szent László összeírásának *Tuhnez* adata eleve a Győr megyei *Tényő*-t jelöli, ennek viszont elmentmondani látszik III. Ince oklevele, amelyben a *Tényő* (1216 P./1225: *Teeneu*, PRT. 1: 640) és a *Tuhnez* (*Tunez* formában, PRT. 1: 640) is megjelenik, s tegyük hozzá, bizonyára külön helyre is utalnak, mert az előbbi az apátság északi, az utóbbi pedig a déli birtokai között van felsorolva. ERDÉLYI a két adat egy oklevélben való megjelenését azzal magyarázza, hogy III. Ince korában valószínűleg már nem tudta a másoló, hogy a *Tuhnez* is *Tényő*-t jelölheti, és csak lemásolta Szent László okleveléből az ismeretlen nevet (PRT. 1: 318–319). KARÁCSONYI

a Győr megyei *Tényő*-vel azonosítja a szórványt, s hangalakját tollhibának véli (1903: 935).

Az adat olvasatát, azaz a helynév egykori hangalakját sem igen fejthetjük meg (eredetét még kevésbé), ERDÉLYI egy helyütt *Thunez*-re javítja, és így (kérdőjellel) *Tönyesz* olvasatot tesz fel, MELICH pedig az [ny] hang korai jelölésére említi példaként a szórványt (1903: 176), lokalizálni azonban ő sem tudja. GYÖRFFY az oklevél fordításában a helynevet *Tulmer* formában adja meg (1997: 122).

A *Tuhnez* szórvány által jelölt helyet ERDÉLYI és GYÖRFFY Somogy vármegyébe lokalizálja, véleményem szerint ez az oklevélbeli helyzete miatt talán elfogadható: előtte Zala, utána Somogy megyei birtokok felsorolása áll, a két Zala megyei névtől azonban egy mondat elválasztja.⁵ Úgy vélem, hogy a hiányzó adat-sor, illetve a bizonytalan földrajzi támpontok miatt jelenleg ennél pontosabbat nem mondhatunk sem a helynévről, sem pedig az általa jelölt birtokról.

Fer

A *Fer* helynév szintén az összeírás azon részében található, ahol az apátság nem egyedül birtokolt területei szerepelnek. Egy későbbi kéz a nevet az *r*-nél kezdve halványabb tintával egy *n*-nel kezdődő szótaggal egészíthette ki (talán *Fener*-ként vagy *Feneu*-ként), majd ezt a részt kivakarták, csak az *n*-t meghagyva belőle, így az erős feketével írott *r* és a halvány *n* egyaránt látszik (PRT. 1: 317, DHA. 1: 301). Az oklevél átírataiban vélhetően ezért szerepelnek *n*-t tartalmazó formák: 1213, 1223, 1236, [1240 k.]: *Fen* (DHA. 1: 301).

Attól függően, hogy az *n*-t vagy az *r*-et tartalmazó alakot tartják elsődlegesnek, illetve valós formának, a névadat vizsgálói kétféle megoldást találtak a helynév azonosítására. Az egyik lehetőség szerint a szórvány *r* végű változata az eredeti, a *Fer* nevű település pedig Somogyban keresendő, ugyanis a felsorolásban *Bálványos* (*Baluanis*) és *Bogát* (*Bagag*) közé került, ezek pedig ma is létező Somogy megyei települések. Maga *Fer* a tatárjárás korára már elenyészhetett (PRT. 1: 317, Gy. 2: 630, GYÖRFFY 1997: 122, DHA. 1: 301). ERDÉLYI a *Fer* nevet [Für]-nek olvassa, és Albeus összeírása alapján Somogyvamos közelébe lokalizálja (PRT. 1: 317), s ugyanezt az olvasatot találjuk REISZIGNél, aki szintén Somogy vármegye kapcsán említi az adatot (é. n. 426).

KARÁCSONYI vetette fel a PRT. ismertetésében, hogy *Baluanis* és *Bagag* inkább Sopron megyei településekkel azonosítandó, s bár *Fer*-t nem lokalizálja, az előbbiekkal együtt jelzi, hogy „el kell térnünk attól a gondolattól, hogy [...] Somogy megyében keressük” ezeket a birtokokat (1903: 935). Csaknem egy évszázaddal később SOLYMOSI LÁSZLÓ tér vissza ehhez a gondolathoz: úgy véli, hogy a szórvány *Fen* alakja a helyes, s azzal a Veszprém megyei *Fény*-nyel lehet azonos,

⁵ „Vgmogos, Copulci; in his duobus locis rex L. dedit XX mansus servorum; Tuhnez, Baluanis, Fer”.

melyen az apátság a 12. század folyamán Szent Kereszt tiszteletére remeteséget alapított (*obedientiam Sancte Crucis in Fen*), a falu neve pedig később Szentkereszt, majd Keresztúr lett (ma helynév Veszprémvarsány déli határában). Az összeírás szövegében a helynévvel szomszédos szórványokat nem határozza meg közelebről, csupán jelzi, hogy a *Bagag* helynév azonosítása a Somogy megyei *Bogát*-tal „természetesen téves”. Albeus *Fer*-jét az apátsági birtokok térképén egyébként Somogy megye északi részére, Rád környékére helyezi (1996: 514, 522, 525: 25., 35. jegyz.).

Azt, hogy a szórvány alakjának megállapítása mennyire nem egyértelmű, GYÖRFFY egyes munkáiban láthatjuk: történeti földrajzában *Fer* (2: 630), a DHA.-ban *Fer*, mutatójában *Fer recte: Fen* (1: 301, 485), az Árpád-kori oklevelek című kiadványban az oklevél latin szövegében *Fen*, míg fordításában *Fer* formában jelenik meg az adat (1997: 29, 122).

A bizonytalan hangalak és lokalizáció miatt a név eredetéről sem mondhatunk biztosat: a *Fény*-féle neveket a FNESz. a *fövény* 'homok' közszóval hozza összefüggésbe (*Fény*, *Jászfényszaru*), egyedül a *Mezőfény* helynevet kapcsolja a *fény* 'csillogó sugárzás' közszóhoz, mindkettő esetében kétséges, hogy lehetett-e alapja a szórványnak, amennyiben annak *Fen* formája az eredeti. Néhány hasonló formájú, esetleg egy **Fen* személynév képzett származékaként értelmezhető névalakot találunk az ÁSz.-ban is, például 1211: *Fenche*, 1271: *Fene*, 1240: *Fenke* (ÁSz. 305, 306), de ezek idevonása is csak ötletszerű. Legalább ennyire bizonytalan lehet csak egy esetleges *Fer* helynév magyarázata is: az egyesek által feltett [für] olvasat mögött húzódhat esetleg egy olyan névalak, amely a *Für(ed)*-féle nevekkal hozható kapcsolatba, ezek alapja a *fürj* madárnév régi *für* változata (FNESz. *Für*, *Fürér*, *Balatonfüred*). Az Árpád-korból fennmaradt személynévi adatok közül talán az 1276/1641-es oklevél *Fera* adata említhető meg lehetséges előzményként (ÁSz. 306).

4. A Szent László összeírásában fennmaradt hapax legomenonként értelmezhető helynévi szórványok (csakúgy, mint általában a legkorábbi oklevelekben előforduló, egyértelmű továbbélés nélküli helynévi szórványok) minden kétséget kizáró azonosítására, megfejtésére aligha kerül sor a közeljövőben. Az ilyen jellegű nyelvi adatok vizsgálói jelenleg legfeljebb annyit tehetnek, hogy újabb bizonyítékokat tárnak fel az egyik vagy a másik korábbi ötlet mellett (vagy ellen), esetleg további felvetésekkel gazdagítják a megoldási lehetőségek sorát. Az elmúlt néhány évtizedben számos olyan új eszköz került be a nyelvtörténészek és névkutatók eszköztárába, amelyek megsokszorozzák a rendelkezésre álló források, így a vizsgálatba bevonható analógiák számát, jelentősen meggyorsítják a keresést vagy épp új összefüggésbe helyezik az addigi ismereteket. Ezek közé az eszközök közé tartoznak például a hatalmas elemszámú elektronikus adatbankok, az online elérhető digitális jelenkori és régi térképek, illetve oklevélgyűjtemények,

és ebbe a sorba illeszkedik a Hoffmann István által kidolgozott helynév-rekonstrukciós eljárás is, amely régi nevek vizsgálatának metodológiai megújítását eredményezte.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. (Az ómagyar kor.) In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár 1–12*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- ComAbTorn. = NEHRING, KARL, *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 7. München, 1977.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–5*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- CSAPODI CSABA 1957. A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. Pannonhalma a XI. században. *Magyar Könyvszemle* 73: 14–24.
- CsicsóKat. = Csicsó Komárom vármegyei nagyközség kataszteri térképének másolata az 1903. évi mérnöki nyilvántartás szerint. URL: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOL-Terkeptar/12474/>
- CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862. *A magyar nyelv szótára 1–6*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- ÉRSZEGI GÉZA 1996. Szent István pannonhalmi oklevele. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Mons Sacer I. Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Apátság. 47–89.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1878. *A pannonhalmi apátság alapító oklevele*. Budapest, Knoll Károly Akadémiai Könyvkereskedése.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei*. Értekezések a történeti tudományok köréből XIV/5. szám. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FÉNYES ELEK 1851/1984. *Magyarország geographiai szótára 1–2*. Reprint kiadás. Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése–Állami Könyvterjesztő Vállalat.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- GULYÁS PÁL 1961. *A könyv sorsa Magyarországon I*. Budapest, OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

- GyMSMH. = UNTI MÁRIA–VARGA JÓZSEFNÉ szerk., *Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei 2. A Győri járás*. Győr, Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar, 2009.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 68: 261–320.
- GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1997. *Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Chartae antiquissimae Hungariae*. Budapest, Balassi Kiadó.
- HistCrit. = KATONA ISTVÁN 1779–1782. *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata a Stephano Katona 1–7*. Pestini, 1779–1782.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés (1869–1887), a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000*. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. A helynévetimológiától a helynévrekonstrució felé. In: P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 63–70.
- HORVÁTH JÁNOS 1954. *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1903. A pannonthalmi szent-Benedek-rend története. *Századok* 37: 928–939.
- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. (Az ómagyar kor.) In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 280–300.
- KOVÁCS ZSUZSA 2001. A pannonthalmi apátság egyházi kincseit, könyveit, javait és népeit összeíró oklevél. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonthalma, Bencés Főapátság. 64.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1981. Pusztaszemélyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 101–106.
- KUNCZE LEO 1878. A pannonthalmi Szentbenedek-rend könyvtárainak története és jelen állapota. *Magyar Könyvszemle* 3: 167–190.
- MELICH JÁNOS 1903. Szláv jövevényszavaink. Hatodik közlemény. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 164–215.
- MELICH JÁNOS 1904. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. *Magyar Könyvszemle* 12: 110–117.

- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2006.
- NAGY AMÁLIA szerk. 2018. *Csicsó öröksége. Tárgyi és szellemi örökségünk.* Csicsói történetek 2. Csicsó, Csicsói Polgári Társulás.
- PINTÉR JENŐ 1930–1941. *Pintér Jenő magyar irodalomtörténete 1–8.* Budapest, Franklin Társulat.
- PÓCZOS RITA 2021. A Pannonhalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok 17:* 7–42.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12.* Budapest, Szent István Társulat, 1912–1916.
- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1923–1943.
- REISZIG EDE é. n. Somogy vármegye története. In: CSÁNKI DEZSŐ szerk. *Somogy vármegye.* Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Országos Monográfia Társaság. 355–560.
- SARNYAI VIVIEN 2022. *A pannonhalmi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Szakdolgozat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1996. Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Mons Sacer 1. Pannonhalma 1000 éve.* Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Apátság. 515–526.
- SZABÓ FLÓRIS 1981. Kazinczy Ferenc: Utazásim Pannonhalma, 1831. *Vigilia 46:* 592–593.
- SZABÓ MÁRIA–TIMÁR GÁBOR–GYÖRI HILDA 2004. A Csicsói-holtág (Alsó-Csallóköz) kialakulása és fejlődése — a tájhasználat és a vizes élőhelyek változásai. *Tájökológiai Lapok 2:* 267–286.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulóján 1–2.* Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia. 2: 135–179.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- THOROCZKAY GÁBOR 2002. Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Szent István és az államalapítás.* Budapest, Osiris Kiadó. 237–263.
- THOROCZKAY GÁBOR 2009. Szent István okleveleiről. *Századok 143:* 1385–1412.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben 1–2. *Magyar Nyelv 100:* 321–331, 454–470.

- VARSIK, VLADIMIR 2003. Veľký Meder und Bratislava–Trnávka: zwei germanische Siedlungen im Vorfeld des pannonischen Limes. In: *Anodos Supplement 3. Stadt und Landschaft in der Antike*. Trnava, Trnavská univerzita v Trnave, Filozofická fakulta. 153–196.
- VÉGH JÓZSEF 1994. A szótagzáró *l* kiesése az Őrségben. *Magyar Nyelvőr* 118: 65–74.
- VENDE ALADÁR é. n. Komárom vármegye községei. In: BOROVSKY SAMU szerk., *Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város*. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Országos Monográfia Társaság. 40–139.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1996. A pannonhalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Mons Sacer 1. Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Apátság. 327–332.

Estate Names of a Single Occurrence in the Survey of the Pannonhalma Abbey

The Pannonhalma survey letter of Saint Ladislaus was written at the end of the 11th century and it is a charter that has survived in its original form. It includes approximately three dozen toponymic remnants the great majority of which may be identified as toponyms used even today. Their historical linguistic development can be traced well thanks to later data and their origin has usually been established. The survey contains four toponymic remnants that cannot be found in records in other documents or whose correlation with data in later charters is uncertain. The localization and etymology of these names pose numerous questions and only some attempts have been made to explain them. The paper summarizes these and whenever possible proposes new opportunities for identification.

Keywords: toponym, remnant, etymology, charter, 11th century

Póczos Rita
ORCID: 0000-0002-2534-6265
Debreceni Egyetem
poczos.rita@arts.unideb.hu

A helynévhasználat jellemzői szlovákiai magyar nyelvjárási hangoskönyvek szövegeiben*

PRESINSZKY KÁROLY

1. Bevezetés

A tanulmány az élőnyelvi helynévhasználat néhány jellemzőjére mutat rá szlovákiai magyar nyelvjárási szövegek elemzése által. A névállomány és ezen belül a helynévállomány nem csupán hivatalos formában létezik. A településneveknek, a közterületi megnevezéseknek és egyéb névfajtáknak léteznek a hivatalostól eltérő, beszélt nyelvi változatai is. HOFFMANN ISTVÁN szerint a helynévállomány nagy többsége beszélt nyelvi formában jött létre. A névéletlan szempontjából az élőnyelvi helynevek a névkincs alapját képezik (2007: 18). Nyelvi gazdagsága, sokfélesége miatt a névállománynak ez a színes része a tudományos feldolgozás szempontjából is különösen fontos (vö. HOFFMANN–TÓTH 2017: 172). A nyelvjáráskutatás és a névtan kapcsolata vitathatatlan. Több névföldrajzi, névtörténeti írás is felhívja a figyelmet a tulajdonnevek nyelvjárástörténeti hasznosíthatóságára. Az ilyen típusú közleményeket HAJDÚ MIHÁLY (1991) és JUHÁSZ DEZSŐ (1993) foglalta össze. Másik oldalról nézve nyelvföldrajzi vizsgálatokhoz sorolhatók azok a munkák is, melyek a neveknek mint nyelvi tényeknek bármilyen jellemzőjét területi vonatkozásban vizsgálják. E kutatások többnyire a nevek hangtani vagy szókincsbeli jellemzőit veszik alapul (vö. HOFFMANN 2003: 153). Fontos tehát annak a vizsgálata is, hogy milyen alakban jelennek meg a nyelvjárási nyelvhasználat során a helynevek. BORBÉLY ANNA élőnyelvi interjúk alapján magyarországi románok nyelvében vizsgálta a helynevek nyelvjárási és köznyelvi alakjának használatát, valamint az ezt befolyásoló tényezőket (1997). A helynévhasználat körébe tartozik annak is a vizsgálata, hogy a kisebbség hol és hogyan használ(hat)ja saját anyanyelvén a földrajzi neveket. A szlovákiai magyar helynévhasználatnak ezeket a sajátosságait BAUKO JÁNOS tekintette át (2019).

* Készült a VEGA 1/0316/21-es számú, Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés szlovák–magyar kétnyelvű környezetben megnevezésű projekt keretében.

Tanulmányomban a Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv című háromrészes multimediális nyelvjárási adatbázis (PRESINSZKY 2017–2021) szövegeiben vizsgálom a helynevek megjelenését. Először röviden bemutatom a hangoskönyvek létrejöttét és felépítését, majd a vizsgált nyelvjárási szövegekben előforduló helynévfajtákat ismertetem, a következő két részben pedig kitérek a helynévhasználat nyelvjárási és nyelvi kontaktológiai jellemzőire.

2. A szlovákiai magyar nyelvjárási hangoskönyvek szövegei

A szlovákiai magyar számítógépes dialektológia eddigi legjelentősebb eredménye a sokrétű kutatási célokra felhasználható, hanggal szinkronizált nyelvjárási adattár, a Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv (SzMNYHK.) című sorozat. Ez az adatbázis átfogja a magyar nyelvjárások mindhárom régióját Szlovákiában, és szinkrón nyelvjárási szövegek interaktív közlésével hozza közelebb a regionális nyelvváltozatok jellemzőit.

Az első magyar nyelvjárási hangoskönyv A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) hangfelvételeiből ad közre hanggal összekapcsolt szövegrészleteket a Magyar nyelvjárási olvasókönyvben megjelent lejegyzések (HAJDÚ–KÁZMÉR 1974) alapján. Az első kiadványt még további 15 követte, valamennyi a MNYA. hangfelvételein rögzített részletek felhasználásával készült (HAJDÚ és mtsai 2005–2009, VARGHA szerk. 2016–2018). E hangoskönyvek mintájára 2017-ben kezdődött el a szlovákiai magyar nyelvjárási szövegfelvételek feldolgozása a nyitrai egyetemen. A feldolgozás során alkalmazott Bihalbocs szoftver (VÉKÁS 2007) a lejegyzett szöveget az eredeti hangfájlokhoz kapcsolja, azaz szinkronizálja a másodperc töredékének pontosságával. A szöveg bármelyik pontjára kattintva bármikor meghallgathatók a lejegyzett nyelvjárási adatok, szövegrészletek, anélkül, hogy a hangfájlokat előkeresnénk, megnyitnánk, és azon belül is megkeresnénk a megfelelő részt (VARGHA 2007). A hangoskönyv tehát olyan dialektológiai adatbázis, amely valójában multimediális nyelvjárási szöveggyűjteménynek tekinthető. Ezzel a technikával jött létre a SzMNYHK. három része.

A szlovákiai magyar nyelvjárások típusai szerves folytatásai a magyarországi nyelvjárási régióknak. Az egész Kárpát-medencei magyar nyelvterületet a KISS JENŐ által szerkesztett Magyar dialektológia című kézikönyv tíz nyelvjárási régióra osztja fel (KISS szerk. 2001). E tíz nyelvjárási alakulattól három a mai Szlovákia területére is átnyúlik: a közép-dunántúli–kisalföldi (a régebbi megnevezés szerint: dunántúli), a palóc és az északkeleti (vö. MENYHÁRT–PRESINSZKY–SÁNDOR 2009: 121). A SzMNYHK. 1. részében a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió (főként csallóközi) következő helyi nyelvjárásaiból találunk szövegeket: Bős, Csallóközkürt, Izsap, Kulcsod, Nagybodak, Nyárasd, Vágfüzes, Vásárút, Zsigárd. A 2. részben a leginkább tagolt palóc nyelvjárási régió sajátosságait tükröző nyelvjárásokból található szövegek a következő

helyszínekről: Nyitraegerszeg, Nagyhind (északnyugati palóc nyelvjárás csoport), Nagysalló, Sárkányfalva (nyugati palóc nyelvjárás csoport), Ipolyszakállos, Felsőtúr, Lukanénye (Ipoly vidéki palóc nyelvjárás csoport), Síd, Újbást (középalóc nyelvjárás csoport), Csíz, Méhi (keleti palóc nyelvjárás csoport), Nagyida (Hernád vidéki palóc nyelvjárás csoport). A 3. részben pedig az Ung-vidék és a Felső-Bodrogló területéről, az északkeleti nyelvjárási régió következő helyi nyelvjárásainak szövegei kaptak helyet (keletről nyugat felé haladva): Nagyszelmenc, Szirénfalva, Csicsér, Boly, Zétény, Abara. A hanggal szinkronizált nyelvjárási szövegek időtartama összesen 165 perc 75 másodperc. A 27 kutatóponton 34 adatközlő (22 nő, 12 férfi) szólal meg.

3. A nyelvjárási hangoskönyvek szövegeiben előforduló helynévfajták

A vizsgált nyelvjárási hangoskönyvek szövegeiben közel félszáz helynév fordul elő. Az előforduló helynévfajták bemutatásához HOFFMANN ISTVÁN kategóriáit alkalmazom (vö. HOFFMANN 2007: 46–48). E kategóriák közül csupán azokat tárgyalom, melyekre a vizsgált szövegekben előfordulnak példák. A példákat a szövegekben található nyelvjárási alakjukban az egyes kategóriákon belül külön sorban, betűrendben sorolom fel, továbbá feltüntetem az adott helynév standard változatát, valamint azt a szövegrészletet, ahol a helynév előfordul, majd az adott kutatópont nevét is közlöm.

3.1. Víznevek

Csilész 'Csiliz-patak' „kertünk végibe *Csilész* vót, öntözőkännán köllött főhordannyi a vizet, bele ugyi merítennyi *Csilészbe*, főhordannyi a vizet” (Bős)

Duna 'Duna' „északitott a *Duna*” (Kulcsod), „a *Duná*, amibe szintén kijártunk fürünnyi” (Nagybodak)

A víznevek fenti két példája folyónév, melyek közül a *Csilész* név a Csiliz-patak regionális, élőnyelvi helynévváltozata. Az adatközlő a gyermekkoráról mesél, miközben egyértelműsíti a helynevet, amikor a vízhozás munkafolyamatát részletezi. A másik feltüntetett víznév két szövegben is előfordul standard alakban. A vizsgált szövegekben további víznevek nem fordultak elő.

3.2. Vízparti helyek nevei

Don-kányár 'Don-kanyar' „a fiúk ott a *Don-kányárba* elvesztek” (Nagyida)

Duna-töttis 'Duna-töltés' „a katonák a *Duna-töttis-t* örösztik” (Kulcsod)

Ladocsi-rampa 'Ladocsi-rámpa' „a szakítás az a *Ladocsi-rampa*” (Kulcsod)

Rimá-párt 'Rima-part' „kimehetsz mongyuk a *Rimá-párt-rá*” (Csíz)

Szégi-rampa 'Szegi-rámpa' „a *Szégi-rampa* ez a úgynevezett most a följáró a töttísre” (Kulcsod)

A vízparti helynevek kategóriájában partszakaszok, gátak, töltések nevei fordultak elő. A *Donkányár* helynév köztudottan nem csupán a Don folyó part-

szakaszát nevezi meg, hanem történeti földrajzi kategória is egyben. Az adatközlő is így azonosítja az említett helynevet. A *Duna-tóttis* és a *Rimá-párt* nevekkel az adatközlők tipikusan a vízközeli helyszínt nevezik meg szövegükben. A *Ladocsi-rampa* és a *Szégi-rampa* elnevezések ismét az élőnyelvi helynevek példáit gazdagítják. Az utóbbi helynév említésekor az adatközlő megmagyarázza és egyértelműsíti a névtípust, a töltésfeljáró rámpát.

3.3. Határnevek

Āsó-sziget 'Alsó-sziget' „éhajtottuk *Āsó-sziged*-be a libákat” (Nagybodak) *Tamalikus*, *Görbe*, *Jaka* „vót három erdő, éggycik vót a *Tamalikus*, másik a *Görbe*, harmadik a *Jaka*” (Nagybodak)

A határnevek típusában a hangoskönyvek szövegeiben négy név fordult elő. Az *Āsó-sziget* annak a legelőnek a neve, ahol az adatközlő gyermekkorában libákat őrzött. A további három helynév erdőket jelöl, amit az adatközlő szövegében egyértelműsít. A *Tamalikus* növénynevről (faféle), a *Görbe* alakjáról, valamint a *Jaka* a Jakai csatorna vagy Jakai-Duna, Duna-ágról kapta a nevét. E három erdőnév a Magyar Névértéktár adatbázisának *Nagybodak* címszavánál is megtalálható (vö. <https://mna.unideb.hu/pdf/040nagybodak-adatbazis.xls>).

3.4. Közigazgatási nevek

Ciprus 'Ciprus' „mennyek ki *Ciprus*-ra” (Vágfüzes 2)
*Cseorszá*g 'Csehország' „*Cseorszá*g-bo szógátunk” (Zsigárd), „ety *Cseorszá*g asz *Cseorszá*g vouú” (Zétény 2)

Lévaji járás 'Lévai járás' „it születtem a *Lévaji járás*-ba” (Felsőtúr)
Magyarország, *Magyar* 'Magyarország' „*Magyarország*-on váláhol” (Nagyida), „élmentem a teszkoubá, *Magyar*-ba” (Zétény 1)

Szlovákija 'Szlovákia' „akkorába hol vout ez *Szlovákija*-ba” (Zétény 2)

A vizsgált szövegekben a közigazgatási nevek kategóriájában országnevek, járások, településnél nagyobb lakott területek megnevezései fordultak elő. A felsorolt példák leginkább standard változatukban jelentek meg. *Magyarország* élőnyelvi, szubstandard névváltozataként az egyik zétényi adatközlő szövegében felbukkant a *Magyar* változat is.

3.5. Helységnevek

Boj 'Zemplénboly' „Neeem, *Boj*-ba, ěin boji vagyok”, „*Boj*-ba jártam iskolába”, „S *Boj*-ba mikor ěipítették az iskolát” (Zétény 1)

Csicser 'Csicser' „*Csicser* kösségřőül beszěilünk” (Csicser 1)
Csicsó 'Csicsó' „*Csicsó*-n szakított a Duna”, „akkoris *Csicsó*-t emlégetik” (Kulcsod)

Dunaszěrdahej, *Szěrdehej*, *Szěrdehel* 'Dunaszěrdahely' „a felesěgěm ugyi *Dunaszěrdahej*-rőľ való” (Csallóközűrt 1), „a fodrászotra jár *Szěrdehej*-re” (Izsap 1), „orvosná kötöttem ki *Szěrdehel*-ěnn” (Izsap 2)

Gyalla 'Ógyalla' „elvégezte a építészeti iskolát *Gyallá-n*” (Vágfüzes 2)
Komárom 'Komárom' „tíz órakor indútunk *Komárom-bó*” (Vágfüzes 2), „asz-tán *Komárom*-ba vígzött éggy iskolát” (Vágfüzes 2), „végesztem *Komárom*-ba az ovónőkébzöt” (Felsőtúr)
Kúcsod 'Kulcsod' „*Kúcsod*-on nagyon, így mondom, ismert embër vót”, „a új-ság lekütte ide *Kúcsod*-ra”, „e *Kúcsod*-on vót” (Kulcsod)
Megyer, Nagymegyer 'Nagymegyer' „pintékën mëgyünk *Megyer*-re táncis-kolábo” (Izsap 1), „mëgnisztík másnop, *Megyer*-ënn a torkom”, „amaz, aki ja *Megyer*-ën dógozik” (Izsap 2), „Ës mëntünk itten *Nagymegyer* felé” (Kulcsod), „utánno van a másik híd *Megyer* felé” (Kulcsod), „Hát bevíttek bennünköt a *Nagymegyer*-re” (Kulcsod)
Natykapos, Kapos 'Nagykapos' „It van *Natykapos*-tól öt kilomëitërre” (Csi-cser 1), „ëlment majd *Kapos*-ra” (Nagyszelmenc 2)
Nyitra 'Nyitra' „ännák it vót *Nyitrā*-bā lākásá” (Nyitraegerszeg)
Pest 'Budapest' „*Pest*-rű szátunk fő” (Vágfüzes 2)
Pozson 'Pozsony' „a huszonhárom éves asz *Pozsom*-ba dógozik, ípítkezísënn” (Izsap 1), „*Pozsom*-ba akartak künni a kórházbo” (Izsap 2), „nem köllött *Pozsom*-ba mënnyi” (Izsap 2), „elmëntünk *Pozsom*-ba” (Kulcsod), „aszta *Pozsom*-ba víg-ezëtt valami iskolát” (Vágfüzes 2), „Ász *Pozsom*-bā vān, *Pozsom*-bā dógozik pátikábā” (Nyitraegerszeg)
Sáj 'Sály' „Itt *Sáj* körűl” (Nagyida)
Surán 'Nagysurány' „*Surám*-bo öröszte ja izët, cukorgyárt” (Nyárasd)
Szelmec 'Nagyszelmenc' „csak itt *Szelmedz*-be csináltátok” (Nagyszelmenc 2)
Tapolcsány 'Nagyapolcsány' „lëkfijátálabb az járt *Tapolcsány*-bā iskolábā” (Nyitraegerszeg)
Tornájjá 'Tornalja' „*Tornájjā*-n, odā fëlviisszük, mëgmérik” (Méhi)
Trünava (szlovákul *Trnava*) 'Nagyszombat' „a Lilla is öö *Trünavá*-n van” (Izsap 1)
Uhorszkë Hradistyë (csehül *Uherské Hradištë*) 'Magyarhradis' „*Uhorszkë Hradistyë*-re rukkoltam be” (Zétény 2)
Újvár 'Érsekújvár' „ápám *Újvár*-bo vót katona” (Nyárasd)
Vicsāpāpāti 'Vicsápapāti' „*Vicsāpāpāti* még ännyrë sincs, mā mind mink”, „*Vicsāpāpāti*-n vót öt zsidóbirtok”, „ëtyhärmádā *Vicsāpāpāti*-nak idegën” (Nyit-raegerszeg)
Zétény 'Zétény' „It, *Zétény*-be vagy nem” (Zétény 1)

A szlovákiai magyar nyelvjárási hangskönyvek szövegeiben a legtöbb példát a helységnevek kategóriájában találjuk. A szövegekben szereplő helységnevek leginkább standard alakjukban jelennek meg. Ezen kívül előfordulnak még jelzős szerkezetű nevek rövidebb változatai is: Dunaszerdahely ~ *Szërdehej*, Ógyalla ~ *Gyalla*, Nagymegyer ~ *Megyer*, Nagykapos ~ *Kapos*, Nagysurány ~ *Surán*,

Nagyszelmenc ~ *Szelmec*, Nagytapolcsány ~ *Tápolcsány*, Érsekújvár ~ *Újvár*. Megfigyelhető néhány helységnév nyelvjárási alakváltozata is, pl. *Szërdehel*, *Kúcsod*, *Pozson*, *Surán*, melyekről bővebben a következő egységben olvashatunk. Két helységnévet (*Trünava*, *Uhorskë Hradistyë*) szlovák, illetve cseh névalakjuk alapján használtak az adatközlők. E jelenséget az ötödik egységben járjuk alaposabban körbe.

3.6. Tanyanevek

Hölvényi mājor 'Hölvényi major' „Mikor *Hölvényi mājor*-bá árattám” (Nagy-salló)

Jánostelek 'Jánostelek' „*Jánostelek*-ën vót ijen aratógazda” (Nyárasd)

Az ide tartozó két helynév az adatközlők szövegében tanyanévként jelent meg a fiatalkori élmények elbeszélése kapcsán. Jelenleg mindkét tanya egy-egy község része (*Hölvény* Nagysalló része, *Jánostelek* pedig Nyárasd része), tehát a településrésznevek kategóriájában is helyet kaphatnának.

3.7. Hídnevek

Zöld-híd 'Zöld-híd' „a úgynevezett kúcsodi *Zőt-híd*-nak híjják” (Kulcsod)

A vizsgált hangoskönyvek szövegeiben egyetlen név található a hídnevek kategóriájában. A Kulcsod községből származó szöveg adatközlője az „úgynevezett” és a „kúcsodinak híjják” említésével erősíti meg, hogy itt szintén egy regionális, élőnyelvi helynévvel találkozunk.

4. Nyelvjárási jelenségek a hangoskönyvek szövegeinek helynévhasználatában

A vizsgált hangoskönyvekben megjelenő helynevek alakján számos nyelvjárási jelenség tükröződik. Ezeket a jelenségeket a Magyar dialektológia (KISS szerk. 2001), valamint a Szlovákiai magyar nyelvjárások (MENYHÁRT–PRE-SINSZKY–SÁNDOR 2009) című munkák alapján rendszerezem.

4.1. Magánhangzó-jelenségek

A magánhangzók rendszerét érintő jelenségek közül megfigyelhető a zárt *ë* megjelenése két helységnév használatában: *Csilész* 'Csiliz-patak', *Dunaszërdahej*, *Szërdehej*, *Szërdehel* 'Dunaszerdahely'. Mindkét helységnév a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportból való szövegben található, ahol a magánhangzó-rendszerben külön fonémaként jelenik meg az *ë*.

A magánhangzók változatai közül a helységnevek használatában megjelenik az illabiális rövid *á*: *Rimá-párt* 'Rima-part', *Don-kányár* 'Don-kanyar', *Léváji járás* 'Lévai járás', *Mágyárország* 'Magyarország', *Tápolcsány* 'Nagytapolcsány', *Vicsápápáti* 'Vicsápapáti', *Nyitra* 'Nyitra', *Tornájjá* 'Tornalja', *Hölvényi mājor* 'Hölvényi major', valamint a labiális hosszú *ā*: *Léváji járás* 'Lévai járás',

Tapolcsány 'Nagytapolcsány', *Vicsápapāti* 'Vicsápapāti'. Ez a két fonémavariáns a palóc nyelvjárási régióból származó szövegek helynévhasználatában jelentkezett.

A magánhangzók gyakoriságához kapcsolódó nyelvjárási jelenségek nem jelentek meg a helynevek használatában.

4.2. Mássalhangzó-jelenségek

A mássalhangzókat érintő nyelvjárási jelenségek közül legtöbbször szótagzáró *l* kiesést és ennek asszociatív hatásaként magánhangzónyúlást figyelhetünk meg a vizsgált helynevek megjelenésében: *Duna-töltés* 'Duna-töltés', *Ásó-sziget* 'Alsó-sziget', *Kúcsod* 'Kulcsod', *Zód-híd* 'Zöld-híd'. Mindegyik helynév a csalóközi szövegekből származik, ahol gyakori jelenség az *l* kiesése.

Két példát érint a szóvégi *ny* mássalhangzó depalatalizációjának jelensége: *Pozson* 'Pozsony', *Surán* 'Nagysurány'. Az *ny* végű főnevek *n ~ ny* váltakozása azonban függ a fonetikai helyzettől. Általánosabb, hogy *n* végződést csupán mássalhangzó előtt kap a szótó: „asztá *Pozsom*-ba vígezett valami iskolát” (Vágfüzes 2). Magánhangzóközi helyzetben, illetőleg magánhangzó előtt *ny*-re végződnek ezek a helynevek a nyelvjárási nyelvhasználatban (*pozsonyi*, *surányi*).

Szintén részben depalatalizációs eredmény, részben pedig megőrzött régiség az *l*-ezés, mely egyetlen helynévben jelentkezett a vizsgált szövegekben: *Szérdelhel* 'Dunaszerdahely'. Az *l*-ezés izoglosszája a szlovákiai magyar nyelvjárások területén a nyugati szélektől a Garamig terjed. A vizsgált példa is csallóközi szövegben szerepelt.

A mássalhangzókat érintő jelenségek közül utolsóként a hangkiesés figyelhető meg egyetlen helynév nyelvjárási alakjában: *Szelmec* 'Nagyszelmenc'.

További hangtani, alaktani vagy szóképzettani nyelvjárási jelenség nem bukkan fel a hangskönyvek adatközlőinek helynévhasználatában.

5. Kontaktusjelenségek a hangskönyvek szövegeinek helynévhasználatában

A szlovákiai magyar nyelvjárási hangskönyvek szövegeiben megjelenő helynevek használata során megfigyelhető a kisebbségi helyzetből adódó államnyelvi kontaktushatás is. Ez a kontaktushatás úgy érzékelhető, hogy a vizsgált szövegekben két helynév szlovák, illetve cseh névalakjában jelenik meg:

Trünava (szlovákul *Trnava*) 'Nagyszombat' „a Lilla is öö *Trünava*-n van” (Izsap 1)

Uhorszké Hradistyě (csehül *Uherské Hradiště*) 'Magyarhradis' „*Uhorszké Hradistyě*-re rukkoltam be” (Zétény 2)

BAUKÓ JÁNOS szerint a szlovákiai magyarok az adott kommunikációs helyzetnek megfelelően képesek használni a magyar és szlovák tulajdonnévformákat, de a magyar nyelvű kontextusba szlovák névformák is kerülhetnek (2019: 129).

KULCSÁR ARANKA pedig megállapítja, hogy a többségében magyarok által lakott települések nevei gyakrabban szerepelnek magyarul, a szlovák többségüké pedig szlovákul (2005: 79). Az írott nyelvben a magyar többségű települések neveit zárójellezik, azaz a magyar után zárójelben feltüntetik a szlovák nevet, a szlovák többségű települések nevei pedig szlovákul szerepelnek. A SzMNyHK. adatközlőtől származó beszélt nyelvi példákra szintén ez utóbbi megállapítás jellemző: a szlovák (vagy cseh) többségű települések nevének említése során váltanak át egy szó erejéig a másik nyelvre. Kérdés, hogy minősíthető-e ez a jelenség tulajdonnévi egyszavas kódváltásnak.

A tulajdonnevek nyelvi kontaktológiai szempontú tárgyalására vonatkozóan többféle nézettel, módszertani eljárással találkozhatunk. A szlovákiai magyar sajtóban előforduló földrajzi nevek idegen nyelvű használatával az írott nyelvi kódváltás kontextusában végeztek kutatásokat. LANSTYÁK ISTVÁN az írott nyelvi kódváltás jelenségei között tartja számon a földrajzi nevek szlovák nyelvű változatát az újságokban (2000: 172), és LINTNER ANITA (2005) is a kódváltás egyik sajátos eseteként elemzi a két világháború közti időszak szlovákiai magyar lapjaiban megjelenő szlovák helyneveket. Szintén a két világháború közti időszak erdélyi magyar napilapjaiban a kódváltás speciális eseteiként vizsgálta a román tulajdonnévi elemeket SÓFALVI KRISZTINA (2007), aki szerint vitatható, hogy a földrajzi nevek román nyelvű használata kódváltásos jelenség-e. MÁRKU ANITA monográfiájában (2013) az egyszavas kódváltások között tárgyalja tulajdonnevek, intézmények, utcák megnevezéseinek ukrán vagy orosz megjelenését kárpátjai magyar alapnyelvű beszélt nyelvi szövegekben. BORBÉLY ANNA (2001: 200) a kölcsönzés-jelenségként előforduló tulajdonneveket a kölcsönzés és a kódváltás kategóriáin kívül eső kifejezéseként kezeli. A kérdéses jelenségek egyértelmű besorolása valóban nehézkes. A tulajdonnevek más megítélésűek, mint a közszavak, az írott nyelvi kódváltás sajátosságai pedig eltérnek a beszélt nyelvtől, ezért a kommunikációs szituáció körülményeinek alapos számbavételével, valamint a tulajdonnevek magyar vagy idegen változatai közti választás indítékainak feltárásával lehetne besorolni ezeket a kontaktusjelenségeket a kódváltás vagy a kölcsönzés kategóriájába. A fenti nézetek figyelembevételével az idegen nyelvű további tulajdonnevek elemzését a vizsgált nyelvjárási szövegekben érdemes lesz folytatni, illetve árnyalni.

6. Összegzés

A szlovákiai magyar nyelvjárási hangoskönyvek szövegei nemcsak a dialektológia, hanem a névtudomány számára is hasznos nyelvi adatbázisként szolgálnak. Az adatbázisban 27 kutatópontról, 34 adatközlőtől mintegy 165 perc hanggal szinkronizált nyelvjárási szöveglejegyzés található. A vizsgált szövegekben közel félszáz helynév fordul elő. Az előforduló helynévfajták közül leggyakrabban

helységnevekkel találkozhatunk. A helységnevek leginkább standard alakjukban jelennek meg, valamint a jelzős szerkezetű nevek rövidebb változatai is előfordulnak. A további példák főként a közigazgatási nevek, vízparti helynevek, valamint a tanyanevek típusában foglalnak helyet. Kisebb számban előfordulnak még víznevek, határnevek és hídnevek, ugyanakkor ezeket a csoportokat gazdagítják leginkább az élőnyelvi helynevek példái. Ez utóbbiakat az adatközlők számos esetben egyértelműsítik külön magyarázattal, kiegészítéssel. A megjelenő helynevek élőnyelvi alakján számos nyelvjárási jelenség figyelhető meg. A magánhangzók rendszerét, illetve realizációját érintő jelenségeken kívül az egyes névalakok tükrözték a szótagzáró *l* kiesését és az azt kísérő magánhangzónyúlást, a depalatalizációt vagy az *l*-ezést. A helynevek használata során megfigyelhető a kisebbségi helyzetből adódó szlovák nyelvi kontaktushatás is. A vizsgált szövegekben két helységnev szlovák, illetve cseh névalakjában jelenik meg. A nyelvi kontaktológia helynevekre vonatkozó nézeteinek, módszereinek figyelembevételével az idegen nyelvű tulajdonnevek elemzését a vizsgált nyelvjárási szövegekben érdemes lesz tovább folytatni, illetve árnyalni, ugyanis a kommunikációs szituáció körülményeinek alapos számbavételével, valamint a tulajdonnevek magyar vagy idegen változatai közti választás indítékainak feltárásával lehet majd a későbbiekben ezeket a kontaktusjelenségeket a kódváltás vagy a kölcsönzés jelenségeiként tisztázni.

Irodalom

- BAUKO János 2019. *Társadalom és névhasználat. Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- BORBÉLY ANNA 1997. A szociolingvisztikai interjúkban előforduló földrajzi nevek variabilitása. In: KISS GÁBOR–ZAIČ GÁBOR szerk., *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 71–80.
- BORBÉLY ANNA 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 250–254.
- HAJDÚ MIHÁLY és mtsai. 2005–2009. *Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv 1–9*. HTML-formátumú multimédiás CD-ROM sorozat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke.
- HAJDÚ Mihály–KÁZMÉR Miklós 1974. *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névtudományi Intézet Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2017. Mi is a Magyar Nemzeti Helynévtár célja és feladata? *Névtani Értesítő* 39: 169–182.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1993. Névtan és nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 89: 72–77.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KULCSÁR ARANKA 2005. Helységnevi kódváltások az Új Szó című napilapban. In: LANSZTYÁK, ISTVÁN–MENYHÁRT JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a kétnyelvűségről* 3. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 64–83.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- LINTNER ANITA 2005. Kódváltás a két háború közti (cseh)szlovákiai magyar sajtó nyelvében – különös tekintettel a földrajzi nevekre. In: LANSZTYÁK, ISTVÁN–MENYHÁRT JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a kétnyelvűségről* 3. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 31–63.
- MÁRKU ANITA 2013. „Po zákárpátszki”: Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben. Rákóczi-füzetek 92. Ungvár, Líra Poligráfcentrum.
- MENYHÁRT JÓZSEF–PRESINSZKY KÁROLY–SÁNDOR ANNA 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- PRESINSZKY KÁROLY 2017–2021. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangskönyv 1–3*. (= SzMNyHK.) Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- SÓFALVI KRISZTINA 2007. Írott nyelvi kódváltás a két világháború közti romániai magyar sajtóban (Brassói Lapok, Keleti Újság). In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok* 2. Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Kolozsvár. 278–292.
- VARGHA FRUZZINA SÁRA 2007. A magyar nyelvjárási hangskönyv és elemzési lehetőségei. In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 429–443.
- VARGHA FRUZZINA SÁRA szerk. 2016–2018. *Magyar Nyelvjárási Hangskönyv 10–16. Részletek a MNyA. 1960 és 1964 között készült hangfelvételeiből*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: GUTTMANN MIKLÓS–MOLNÁR ZOLTÁN szerk. *V. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2007. augusztus 22–24.)*. Szombathely, Berzsényi Dániel Főiskola. 289–293.

Characteristics of place-name use in texts of Slovakian Hungarian dialectal audiobooks

The paper presents some characteristics of place-name usage through the analysis of Hungarian dialect texts in Slovakia. The first part of the paper focuses on introducing Slovakian Hungarian dialectal audiobooks, which are so far the most significant achievement of Hungarian computational dialectology in Slovakia. These audiobooks make up a repository of audio-synchronized dialectological data and can be used for a wide range of research purposes. It is also a useful linguistic database for onomastics. The texts contain nearly 50 place names. The second part of the paper deals with the typology of these place names. Dialectal and bilingual phenomena occur in the use of names. The last two parts of the paper deal with the dialectological and contactological analysis of place names.

Keywords: place-name use, Hungarian dialects in Slovakia, dialectal audiobooks, typology of place names, dialectal and bilingual phenomena

Presinszky Károly
ORCID: 0000-0003-3097-911X
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
kpresinszky@ukf.sk

Némely finnugor (uráli) helyeknek neveiről

PUSZTAY JÁNOS

Fokváros északon

Ki gondolná, hogy nem csak Afrika déli csücskén van Fokváros, de a messzi északon is, Nyugat-Szibériában, a Sarkkör tájékán, nem messze a hatalmas folyam, az Ob torkolatától. Távoli nyelvrokaink, a szamojédok csoportjának legnagyobb lélekszámú népe, a nyenyecék vagy korábbi, a nyelvtudományban is használt nevükön jurák-szamojédok egyik etnikai területének központjáról van szó. Egyiket írtam, mert a nyenyecék a Sarkkör mentén, az Urál hegységtől nyugatra és keletre három autonóm körzetnek is adtak nevet: az európai oldalon a Nyenyec Autonóm Körzetnek, a szibériai részen a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetnek, ettől keletebbre a Dolgán-Nyenyec Autonóm Körzetnek. Így volt ez a közelmúltig, míg az oroszországi közigazgatás átszervezése ez utóbbit — néhány más autonóm körzettel, például a Komi-Permják Autonóm Körzettel együtt — meg nem szüntették, beolvasztva egy nagyobb közigazgatási egységbe. Persze a nyenyec néven maradt két autonóm körzet is aránytalanul nagy a nyenyecék létszámához képest — mintegy negyvenezren ha vannak.

Az északi fokváros, *Szalehard* (*Салехард*) — nyenyecül *саля' харад* (a nyenyec elnevezés kiejtése: *szaljanganrad*) — a földgázban rendkívül gazdag (fél-Európa innen kapja a gázt) Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet központja. (Régi térképeken *Obdorsk*.) A város neve összetett szó: a *салe* (*salé*), nyenyecül *саля* (*salá*) jelentése 'fok, félsziget, földnyelv' (TYERESCSENKO 1965: 526a, PUSZTAY 2003: 205a), ez kerül birtokos esetben ('); a *hard*, nyenyecül *харад* (*harad*) 'ház, épület; település, falu' (TYERESCSENKO 1965: 746a, PUSZTAY 2003: 306b).

A városba való eljutás külföldiek számára körülményes, mert nem elegendő az orosz vízum, hanem még külön „szalehárdi” vízumot, engedélyt is kell kapni ahhoz, hogy a külföldi beléphessen a városba. Egyébként Moszkvából repülővel, illetve vonattal lehet eljutni Szalehardba.

A *саля* (*salá*) szó az Ob folyó nyenyec nevében is megtalálható: *саля' ям'* (*salá' jam'*) (TYERESCSENKO 1965: 526a, PUSZTAY 2003: 205a), melyben a *ям'* jelentése 'tenger, nagy folyó, folyam' (TYERESCSENKO 1965: 841a, PUSZTAY 2003: 353b), vö. még *jam'* (LEHTISALO 1956: 96a). LEHTISALONál viszont

maga a *jàm*” is jelentheti az Ob folyót, vö. *jàβη_Gà* ’kagyló’, tkp. ’az Ob füle’ (1956: 96b), *jàβη_kāl’le* ’obi hal’ (1956: 96b) stb.¹

Vörös városok (*Joskar-Ola* ’vörös város’, *Narjan Mar* ’vörös város’)

Településeket gyakran neveznek el uralkodókról, politikusokról, vagy akár szentekről, illetve adnak nekik ideológiai sugalmazású neveket, akár megváltoztatva a korábbi, az új ideológiáknak nem kedves elnevezéseket is.

Az Oroszországi Föderációban lévő Mari Köztársaság fővárosa. „Lánykori neve” *Carevokoksajszk*, amely elnevezés első — orosz nyelvű — tagja a cásra utalt, a második pedig a várost ma már kettészelő, bár korábban a település határát jelző Koksága folyó nevéből településnévi képzővel származtatott elem. Az új névben a *joskar* ’piros, vörös’ (KUZNECOVA 2003: 52a), az *ola* — egyébként tatár jövevényszó — ’város’ (KUZNECOVA 2003: 127a).

Érdekes viszont, hogy a Mari Köztársaság hegyi-mari járásának központja, a IV. Iván alapította város, Kozmogymjanszk, megtartotta a pravoszláv vallás két szentjének, Kozmának és Gyemjännak a nevét. (Magyarországon is őrzi település a nevüket, lásd a Zala megyei *Kozmadombjá*-t, mely név a *Kozma* és *Demján* népetimológiai indíttatású elváltoztatása.) A mai időkben, amikor Oroszországban a pravoszláv vallás államvallássá vált, nem csodálkozom a névadáson, annál inkább viszont azon, hogy a sztálinizmus korában sem változtatták meg a település nevét, ahogy tették ezt Szent-Pétervár esetében, s így lett *Leningrád*-dá, majd a Szovjetunió szétesése után újra *Szent-Pétervár*-rá.

A Pecsora folyó partján elterülő *Narjan Mar* az Arhangelszk városától keletre húzódó, az Urál hegységig elnyúló Nyenyec Autonóm Körzet központjának fonetikailag kissé eltorzított neve, ugyanis nyenyecül *няръяна* (*ñarjana*) a ’vörös’ (TYERESCSENKO 1965: 359a, PUSZTAY 2003: 126a). A *mar* (nyenyecül *map*” [*mar*²]) jelentése ’város’ (TYERESCSENKO 1965: 239a, PUSZTAY 2003: 68a).

Az olajban-gázban gazdag autonóm körzet a közeljövőben megszűnik, a fokozódó centralizáció jegyében ugyanis sorra szüntetik meg az etnikai alapon szerveződött körzeteket, egyesítve őket orosz többségű megyékkel. Így a Nyenyec Autonóm Körzet sorsa is megpecsételődött, egyesítik Arhangelszk megyével.

Ugyanebben az autonóm körzetben van egy kolhozközpontként, valamikor talán az 1950–60-as években létesített falu, *Krasznoje* (oroszul ’vörös’), csupa egyen-faházban. Egy ilyenben töltöttem 1969 januárjában néhány napot egy nyenyec-komi tanítóházaspárnál, ahova a negyven kilométerre levő *Narjan Mar*ból a híres-hírhedt ’kukuruzkával’ (kb. 10 személyes, komfort nélküli, duplaszárnyú repülővel) jutottam el.

¹ A nyenyec neveken a ’ a zöngés, a ’’ a zöngétlen gégezárhangot jelöli. Az idézett példákban a ’ a SgGen, a ’’ a PlGen ragja, vagy — a *nūm*” esetében — a tőhöz tartozó hang.

A világ vége

A *Jamal* félsziget földrajzi elhelyezkedése révén minden bizonnyal nem véletlenül kapta az őslakosoktól ezt a nevet. Hatalmas, Magyarország területénél is nagyobb, az északi sarkkör fölött elterülő félsziget, amely 700 km hosszan benyúlik a Kara-tengerbe.

Jamal < я' мал nyenyecül 'a föld vége' (PUSZTAY 2003: 341a), vö. *ja* 'föld, szárazföld, kontinens' (TYERESCSENKO 1965: 819ab; PUSZTAY 2003: 341ab) + CxGen + *mal* 'vége vminek', pl. *сехэры' мал* (*šexerj' mal*) 'az út vége' (TYERESCSENKO 1965: 220a, PUSZTAY 2003: 61b). A magyarázat VASMERNél is megtalálható, kiegészítve azzal, hogy a név *ja*- eleme esetleg a nyenyec *jaw* 'Ob, tenger' jelentésű szóval is összefügghet (1987²: 556).

A medve és a szellemvárosok

A nyenyec nevű, de még a Komi Köztársaságban, jóval a Sarkkör fölött lévő, 1936-ban alapított egykori hírhedt gulágtelep, a bányászvárossá szelídült *Vorkuta* nevének jelentése: 'medvében gazdag (helységről)', lásd *вӱркута* (*värkuta*) 'medvében gazdag' (TYERESCSENKO 1965: 47a), a *вӱркуць* (*värkuć*) 'medvében bővelkedni' igéből (TYERESCSENKO 1965: 47a), amely viszont a *βark*, *βorkk* 'medve' (LEHTISALO 1956: 48a), *вӱрк* (*värk*) 'medve' (TYERESCSENKO 1965: 46b, PUSZTAY 2003: 14b) szóból képzett ige.

Vorkuta a Szovjetunió szétesése után, hogy sorra bezárták a szénbányákat, fokozatosan elnéptelenedik. Egyes kerületei szellemnegyedekké válnak. A város környékén több település is szellemvárossá ürrült. Például a komi nevű Jursor, jelentése 'fehér patak'; vagy a nyenyec nevű Halmer ju, vö. *хальмер'ю* (*halmer ju*) szellemváros. Nyenyecül a *хальмер* (*halmer*) 'halott'-at jelent (TYERESCSENKO 1965: 728b, PUSZTAY 2003: 298b), a *ю* (*ju*) 'csomó, bog' (TYERESCSENKO 1965: 809ab, PUSZTAY 2003: 336b), az összetétel jelentése pedig — *nomen est omen* — 'könnyen felbomló csomó' (TYERESCSENKO 1965: 728b–729a).

A *halmer* 'halott' szó előfordul egy Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben fekvő település nevében is: *Хальмер''седа* (*halmer''седа*) 'holtak halma/dombja' (TYERESCSENKO 1965: 729a), amelyben a *седа* (*седа*) jelentése 'halom, kis domb' (TYERESCSENKO 1965: 541a, PUSZTAY 2003: 212b).

Szent hely(ek)

Nūm dáxa 'a Tremjugan folyó', tkp. 'égi/isteni folyó', vö. *nūm* 'ég, isten' (LEHTISALO 1956: 291a).

Nūm-tu, *num* _ *tō* 'az erdei nyenyeczek szent helye', tkp. 'Isten tava' (LEHTISALO 1956: 292a).

Finnugor folyónevek?

VASMER szerint a *Káma* folyó nevének eredete világos: az udmurt *kam* 'folyó' szóból származik, amelynek ó-udmurt alakja *kama* volt, s a szó etimológiailag összekapcsolandó a manysi *kām* folyónévvel, a komi *kom*-mal és a finn *Kymi* 'folyó' jelentésű szóval és az ugyanígy nevezett folyóval (1986² 2: 172).

A *Volga* folyónév etimológiája előtt engedtessek meg egy személyes történet. 1976 októberében négy hetet töltöttem a fentebb már megemlegetett Joskar-Olában. Időm letelvén az éjszakai vonattal utaztam Moszkvába (majd onnan tovább repülővel Budapestre). Elfoglaltam helyemet a hálókocsi fülkájében. Véletlen útitársam — mint kiderült — egy orosz férfiú volt (a sors önkénye vagy kegyelme folytán akár nő is lehetett volna, mivel annak idején a hálóhelyek kiosztásánál a nemi különbségekre nem figyeltek). Alighogy elindult a vonat, fülkénkbe belépett Juzikajn, a jeles mari író. Megtudván, hogy én is a vonaton vagyok, átjött, hogy üdvözljön, s átadott egy matrjoskababát, tele mézzel. Az orosz útitárs mosolyogva jegyezte meg: *наш русский мёд* 'a mi orosz mézünk'. Több se kellett nekem. Elmagyaráztam neki, hogy a marik ősei — több más finnugor népével együtt — már jóval azt megelőzően éltek ezen a vidéken, s foglalkoztak méhészettel, hogy az oroszok egyáltalán kialakultak volna az ősi szlávságból. Ezen elcsodálkoztam, s én folytattam. Ismert fogalom az 'orosz erdő', az orosz író Osztrovszkijnek regénye is van ilyen címen. Az orosz erdő valójában finnugor erdő, az ősidők óta a régióban élő finnugor népek adtak nevet erdőnek, folyónak, tónak. A Volgának is.

Tény és való, hogy a Volga folyó nevét magyarázták finnugor nyelvekből (finn *valkea* 'fehér', észt *valge* 'ua.', VASMER 1986² 1: 337), de még a mariból is (lásd nyugati-mari *jâl*, keleti-mari *jul*), bár — jegyzi meg VASMER — ez utóbbiakból hangtanilag nehéz volna megmagyarázni a *Volga* szót. VASMER a finn és észt összevetést sem fogadja el. Ez azonban nem szabott gátat az én finnugor öntudatomnak.

És Moszkva?

És végül bevittem — ahogy mondani szokás — egy mélyütést, mondván, hogy még Moszkva neve is mari eredetre megy vissza, tudniillik a mari *maská* 'medve' és az *awa* 'anya' szavak kapcsolatából származik, s a *maska-awá* jelentése 'Göncölszékér', ami a település központjában lévő vár allegorikus elnevezése. Persze, tudtam, hogy ez az etimológia — bár a szakirodalomban is előfordul — népetimológia, de pillanatnyi szándékomnak megfelelt.

Egyébként a Moszkva névnek van — VASMER által elvetett — komi származtatása is: *mösk* 'tehén' + *va* 'víz'. Ezt az összevetést VASMER nem hangtani alapon veti el, hanem azzal, hogy a környéken nem éltek komik (1986² 2: 660).

Szegény Juzikajn, nem győzte harapdálni a szája szélét, hogy hangosan el ne nevesse magát.

A nagy kő, az Urál

„Nagy kő”-nek (tkp. ’nagy kövek’) *Нарка” нэ” (narka” pe”)* (LEHTISALO 1956: 349a, TYERESCSENKO 1965: 500a, PUSZTAY 2003: 194a) a nyenyeczek nevezik. A komik egyszerűen „kő”-nek (*iz*). Az Urál hegység neve valószínűleg a manysi *ur-ala* ’hegycsúcs, hegyorom’ kifejezésből származik. A magyarázatot VASMER írásban kaphatta Kálmán Bélától, legalábbis erre következtek a „Кальман письменно” ’Kálmán írásban/levélben’ megjegyzésből (1987² 4: 166).

Irodalom

- KUZNECOVA, MARGARITA 2003. *Mari–magyar szótár. Марла–венгрла мутер*. Lexica Savariensia. Szombathely, Savaria University Press
- LEHTISALO, TOIVO 1956. *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 13. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- PUSZTAY JÁNOS 2003. *Nyenyec–magyar szótár. Ненэця’ вадн”, венгр’ вадн” словарь*. Lexica Savariensia. Szombathely, Savaria University Press.
- TYERESCSENKO 1965 = ТЕРЕЩЕНКО, Н. М. *Ненецко-русский словарь. Ненэця’ вадн”, луца’ вадн” словарь*. Moszkva.
- VASMER, MAX 1986–1987² = ФАСМЕР, МАКС, *Этимологический словарь русского языка*. Moszkva (az eredeti: Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1950–1958.)

On Finno-Ugric place names

The article deals with the etymology of a few names of towns, rivers, mountains (cf. keywords) in the regions of certain Finno-Ugric and Samoyedic territories of Russia.

Keywords: Finno-Ugric and Samoyedic toponymy, *Jamal, Joskar-Ola, Káma, Moscou, Narjan-Mar, Russia, Salehard, Ural Mountain, Volga, Vorkuta*

Pusztay János
ORCID: 0009-0002-4684-1481
Eötvös Loránd Tudományegyetem
janos_pusztay@hotmail.com

A *Körös(ök)* és ami körülötte van*

RÁCZ ANITA

1. A magyar helynevek kutatásában a kezdetektől, a 19. századtól kiemelt szerepe volt a településnevek mellett a vízneveknek, s akár jelképesnek is mondható, hogy a magyarság egyik legkorábról ismert helyneve, az *Etelköz* is víznévre vezethető vissza. Mind a településnevek, mind a víznevek élénken foglalkoztatták nem csupán a nyelvészeket, de a történészeket, a régészeket és a földrajztudósokat egyaránt. Ez a megkülönböztetett érdeklődés azzal magyarázható, hogy népünk Kárpát-medencében történt letelepedése idejére, illetve annak környékére, azaz a magyarság itteni életének korai történetére nézve igen kevés írásos forrással rendelkezünk. Ráadásul ez a nem túl nagy számú forrás is sokáig a kor hivatalos nyelvén, latinul íródott. A latin nyelvű szövegekben (oklevelekben, gesztákban, krónikákban stb.) azonban a helynevek az ún. jogbiztosító szerepük miatt — legjellemzőbben — magyarul szerepeltek. Ezek a tulajdonnevek pedig ily módon sokrétű következtetésre adhatnak lehetőséget, Benkő Lorándot idézve: „Beszélnek a múlt nevei”. Helyhez kötöttségük révén szólhatnak a korabeli táji és földrajzi viszonyokról, a növény- és állatvilágról, de tükrözhetik a kor emberének tárgyi és szellemi kultúráját, illetve a neveken keresztül a Kárpát-medencében megállapodott magyarság etnikai kapcsolataira is fényt deríthetnek. Ez utóbbi szempont vizsgálatakor tartották kutatóink kulcsfontosságúnak a víznevek valloását. Az alábbi rövid írásomban arra mutatok rá, hogy miről tanúskodhat a Kárpát-medence egyik jelentős folyójának, a *Körös*-nek és ágainak a neve.

2. A középkori Magyar Királyságnak a Tiszán túli részén fekvő egyik legnagyobb területű közigazgatási egysége a történeti Bihar vármegye, amelyet változatos táji tagoltság jellemezett. Területének közel felén hegyvidéki táj húzódott, amelynek legmagasabb pontja a vármegye keleti határánál található. A keleti–délkeleti vidéken havasok, erdővel borított magasabb hegyek fekszenek, ezektől

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport és a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

nyugatra haladva fokozatosan csökken a magasság, előbb az alacsonyabb dombok, majd a nyugati–északnyugati végeken az alföldi jelleg a meghatározó. A hegyek lábánál húzódó dombokat gyakran vizenyős területek, nádasok és rétek szegélyezték.

A vármegye egészére jellemző volt a gazdag vízrendszer. Bihar vármegye a Körös folyó felső vízgyűjtő területén feküdt, amely a Berettyó, illetve a Sebes-Körös (középkori nevén Várad-Körös), a Középső-Körös vagy más néven a Fekete-Körös által járt vidéket foglalta magába. A megye egyik legjelentősebb folyója a Sebes-Körös, amelynek forrása az Erdélyi-középhegységben, a Réz-hegység (a középkori Igyfon) és a Király-erdő (a középkori Erdőhát) közötti völgyben, Körösfő település határában, 710 méteres tengerszint fölötti magasságban található. A Kalota és a Sebes folyókkal még Erdélyben történő egyesülése után egy nagyon szűk, szurdokos völgyben nagy sebességgel tört át a bihari hegységen, s jutott Rév településnél egy szélesebb völgybe.

A megye középső részén kelet–nyugati irányban folyó, ily módon centrális helyzetű Sebes-Körös szinte két részre tagolta a vármegyét. Vízrajzi tekintetben a tőle északra fekvő vidéket a vele párhuzamosan folyó Berettyó és mellékvizői, a tőle délre elterülő területet az ugyancsak vele párhuzamosan haladó Fekete-Körös és a hozzá kapcsolódó (bele torkolló vagy belőle eredő) vízfolyások határozták meg. Folyása során számos mellékvíz szakadt ki belőle. A Sebes-Körös Várad környékén elérte a megye sík, alföldi jellegű területét, s itt már meglassulva vette fel a délről érkező Hévjó (későbbi nevén: Pece) patak vizét. Ettől kissé nyugatra több kisebb ágra szakadva, sokszor szinte meder nélkül öntötte el vízzel a környező területeket, réteket, erdőket, mocsarakat, és ily módon gyakran megszüntette a települések közötti kapcsolatot is. A többi, sok esetben hasonlóan határozatlan medrű folyóval együtt (Berettyó, Kék-Kálló, Gyepes, Köles-ér, Fekete-Körös) alakította ki a nagy kiterjedésű, a megye nyugati vidékét elfoglaló nádas és mocsaras jellegű Sárrétet (később: Kis- és Nagy-Sárrét, utóbbi a középkorban Nagy-Sár).

A Sebes-Körös felső szakaszának jobb partja mentén egészen Várad vonaláig dombság húzódott, a bal partját pedig egy szélesebb síkvidéki sáv követte. A természeti adottságok megváltozása alapján Váradtól számítható a Sebes-Körös alsó folyása, amelynek a Berettyó felőli jobb oldalán húzódó alföldi jellegű területét Körösköznek nevezték. Ennek folytatása a megye nyugati határa felé a már említett Nagy-Sárrét mocsaras vidéke. A Sebes-Körös bal partjának Fekete-Körös felőli széles sávját Kölesér néven ismerték, amelynek domborzati, táji jellemzői hasonlóak a jobb part vidékének tulajdonságaihoz.

A Sebes-Körös felső völgyének növényvilágát a történeti források alapján vizsgálva úgy tűnik, hogy ott nagyobb erdőség kevesebb lehetett, inkább csak a vízfolyások mentén állhattak kisebb tölgy-, bükk- és nyárfaerdők. Erre utalhat az

is, hogy a Sebes-Körös bal partján Cécke település környékét a 14. században Erdőhátnak nevezték. A történeti rekonstrukció tanúsága szerint a Körös főntebb tölgyerdőkkel borított hegyek között kanyargott, s a jobb partján Örvéndnél, Kabaláspataknál, Battyánál, a bal partján Kopacselnél, Vércsorognál pedig járhatatlan bükkösök is előfordultak.

Mindezen természeti sajátosságok az ember számára összességében kedvező feltételeket teremtettek a megtelepedésre. A havasoknál kissé alacsonyabb hegy-ségek kevésbé összefüggő erdei nem akadályozták a falvak létrejöttét, a disznók makkoltatásában pedig alapvető szerepük volt. A vizesebb területek kiváló lehetőséget jelentettek az állattartáshoz elengedhetetlen legelők táplálására, az e területek közti, kisebb vizekkel behálózott hátságok a mezőgazdasági termeléshez biztosítottak megfelelő körülményeket. A bihariak a nádasokból kitermelt náddal kereskedtek, de maguk is sokféleképpen használták fel: házfalat, tetőt, kerítést vagy az állatoknak menedéket készítettek belőle. A jelentős számú folyóvíz és halastó gazdag élővilága ugyancsak hozzájárult az itt lakó emberek megélhetéséhez, ahogyan a rétek növény- (pl. gyékény) és állatvilága (pl. vízimadarak) is (a vármegye középkori természeti viszonyainak leírásához lásd Gy. 1: 569–571, J. 1–17, BOROVSZKY 1901: 1–13).

3. A névkutatás a helynevek legrégebbi és legkevésbé változékony, azaz legszívósabb rétegének a nagyobb vízbőséggel rendelkező jelentős folyók elnevezését tartja. E nevek közös jellemzője, hogy őket az adott helyen élő lakosság használja, az újonnan érkezők pedig átveszik, s csak nagyon ritkán cserélik le más elnevezésre. Eszerint a gondolatmenet szerint az ősi víznevekből etimológiájuk alapján népiségtörténeti következtetések is levonhatók. A Kárpát-medencében is léteznek olyan víznevek, amelyeket adatolásuk alapján egészen az ókorig vissza lehet vezetni, és egy ősi, ún. indoeurópai névrétegbe sorolhatók.¹ Ezeket a neveket az adott víz mellett élő népesség folytonossága és érintkezése tartotta fenn, a magyarság pedig a honfoglaláskor e népektől vette át őket. A névtípusba olyan nagy vízfolyások elnevezései sorolhatók, mint például a *Dráva*, *Duna*, *Garam*, *Maros*, *Olt*, *Szamos*, *Temes*, *Tisza*, *Zala* stb. (KISS 1996: 440–441).

A kutatók egyetértenek abban, hogy a *Körös* neve szintén a Kárpát-medence e legrégebbi víznévrétegéhez tartozik. Eredetét korai adatolása és etimológiai magyarázata alapján már MELICH JÁNOS (1925–1929: 24–25, 52) és KNIEZSA ISTVÁN (1942: 40–41) is a rómaiak előtti időre vezeti vissza; vö. lat. *Grisia* (Jordanes, 6. sz.) ~ *Gresia* (Ravennai Névtelen, 7. sz.), gör. *Κρίσος* (Bíborbanszületett Konstantin, 950 k.). A név a magyarországi írott forrásokból is viszonylag korán,

¹ A régi európai víznevekről kialakult elméletek történetét mutatja be egyik tanulmányában PÓCZOS RITA (2016).

a 11. századból adatható (1075/+1124/+1217: *Crys*, fl., KMHsz. 1: 164). Etimológiájáról szólva MELICH a $g > k$ változás miatt egy **Krisz* ~ **Kris* alakkal számolva bolgár-török átdó nyelvét feltételez (1925–1929: 25). KNEZSA az elnevezést még a rómaiak előtt létező *Krisus* forma későbbi fejleményének tartja, biztos hangtani kritériumok híján pedig csak valószínű átdó nyelvnek mondja a szlávót (KNEZSA 1942: 40). Hasonlóan vélekedik KISS LAJOS is, aki a víznév végső etimológiáját vitatottnak mondja. Az ókori *Grisia*, illetve a görög *Krisos* alak alapján véleménye szerint egy talán dák **Kriššos* előzmény rekonstruálható, amelyben esetleg egy **kr-* tő kereshető (vö. litv. *krioklys* 'vizesés'), a FNESz.-ben végső forrásként a dák **k^(w)řhsō-s* 'fekete' szót rekonstruálja. A név magyar nyelvbe kerülését illetően pedig ő is szláv nyelvi közvetítést feltételez, az átvett alak elgondolása szerint **Kriřsb* lehetett (1997: 200). Az e körbe tartozó *-s*-re végződő folyóneveket korábban MELICH a bolgár-törökhöz kapcsolta (1925–1929: 54, 62, 69), ezeket a kutatók ma már a magyarba szláv közvetítéssel bekerült neveknek tartják (vö. pl. KISS 1997: 200).

A fent bemutatott óeurópai néveredeztetés kronológiai vonatkozása, koraisága és a töben szereplő köznév bizonytalan, pontosabb nyelvi azonosítása következtében a *Körös* víznévnek nemigen tulajdoníthatunk etnikai azonosító szerepet a magyar nyelv Kárpát-medencebeli megjelenését megelőző időre vonatkozóan. De több kérdés merülhet fel a kutatók által ma már egységesen elfogadott szláv közvetítés kapcsán is. A Köröshöz hasonló, tekintélyes hosszúságú vízfolyásoknak — amelyek jelentőségüknél fogva Európában is ismertek voltak — a különböző szakaszait vagy ágait igen gyakran eltérő névvel, illetve az alapnévnek jelzővel kiegészített névalakjával jelölték meg. Hogy az alapnév, a *Körös* névforma, illetve ennek korábbi előzményei eredetileg a folyó mely szakaszát nevezhették meg, s hogy azon a területen a magyarság pontosan mely néptől vette át az(oka)t, arra nincsenek kétségtelen bizonyítékaink. Annál is inkább így van ez, mert a korai ómagyar kori forrásokban a hasonló fontosságú nagyobb folyók nevének rendre a latin megfelelői, latinosított alakjai szerepelnek. A latin névhasználat alapját a kora középkori európai kultúrának az ókorig visszavezethető hagyományai jelentették.

Ezt láthatjuk a *Körös* folyónak és az egyes ágainak az ómagyar kori névelőfordulásaiban. A rendelkezésünkre álló korai adatok (az említések helye és névkörnyezete) alapján megállapítható, hogy a jelző nélkül álló *Körös* névvel, illetve ennek latin megfelelőjével az ómagyar korban nemcsak a Csongrádnál bal felől a Tiszába ömlő folyót jelölték, hanem ennek a korban a *Várad*-*Körös* nevet viselő legészakibb ágát (a későbbi *Sebes-Körös*-t), valamint ritkábban a középső ágát, a *Fekete*- vagy *Közép(ső)*-*Körös*-t is (vö. KMHsz. 1: *Körös*). A korábbi szakirodalom ezzel a kérdéssel nemigen foglalkozott, bár BOROVSZKY SAMU munkájának Bihar megyére vonatkozó részében az alábbi rövid megjegyzést teszi: „A

főágat megillető Körös elnevezést itt az élénk forgalmu nagyváradi–kolozsvári út mellett fekvő kisebb patak kapta.” (1901: 6).

Mindenesetre elgondolkodtató a víznév fentebb már bemutatott etimológiája, pontosabban valószínűsíthető óeurópai tövének ’fekete’ szemantikai tartalma. A folyó középső ágát, a *Közép(só)-Körös*-t ezen a néven csak latinul említik (1249: *medium Crysium*, KMHsz. 1: 167), de a 14. század elejétől *Fekete-Körös* (1316/1382: *Nigrum Crisium*, KMHsz. 1: 98) néven is adatható, a 15. századtól pedig már magyar nyelven is előbukkan (1479: *Fekethe keres*, KMHsz. 1: 98). Jelzői névrészt KISS LAJOS a folyó vizében lévő gazdag szerves anyag és vasvegyület bomlási termékével magyarázza (FNESz., vö. GYÖRFFY 2011: 53). A névadási motivációt figyelembe véve elképzelhető, hogy elsődlegesen a folyóágak egyesülése utáni szakasz neve lehetett a *Körös*, a jelzővel kifejezett megkülönböztetés pedig a színbeli tulajdonságot leginkább mutató vízágat, a *Fekete-Körös*-t illethette.

A tőle délebbre kanyargó *Fehér-Körös* a nevét vizének habzása miatt kaphatta (FNESz., vö. GYÖRFFY 2011: 53). Neve a 13. századtól adatható előbb latin (1261/1271: *iuxta Crisium Album*, 1313: *circa album fluium Crys*, KMHsz. 1: 97), majd magyar (1299: *Feyerkeres*, KMHsz. 1: 97) nyelven is.

A Körös három ága közül a legészakibb és egyben leghosszabb ágát a középkorban többféle néven említik. Várának a folyója volt, ezt tükrözi a vízfolyás *Várad-Körös* elnevezése. Korai névformája sajátos, de a korszak oklevelezési gyakorlatának pontosan megfelel, benne ugyanis a településnévi eredetű névrész is latinosított alakban áll (1274: *Crisium Varadiensem*, KMHsz. 1: 293). A lejegyzésnek ez a módja Várad országos jelentőségével magyarázható. Tudjuk ugyanis, hogy az országos szinten is fontos települések, vármegyeközpontok (ahogyan a vármegyék vagy az országos, esetleg európai jelentőségű folyóvizek) neve is latinosítva került az oklevelekbe (vö. HOFFMANN 2004: 15–19). Jól mutatja ezt a gyakorlatot az *Örvénd-Körös* 13. század végéről származó névadata (1282: *Vluendkeres*, aqua, KMHsz. 1: 197), amelynek a viszonyított helyzetre utaló előtagjában a Váradhoz képest sokkal szerényebb jelentőségű *Örvénd* (korabeli nevén *Ölvénd*, KMHsz. 1: 212) település neve ugyanúgy magyar nyelven szerepel, ahogyan az azt követő folyónévi alaptag is. Ez a név azonban aligha jelölhette a Sebes-Köröst egész hosszában, hanem bizonyára az itt két ágra szakadó és szigeteket alkotó folyónak (lásd EKFT.) a falu melletti ágát nevezhette meg. E folyóág szinonim *Nagy-Körös* névváltozatának ugyancsak a 13. század végéről adatható említése nyelvi szempontból „öszvérnek” mondható, hiszen jelzőjét latinra fordították, az alpnév azonban a magyar *Keres* alakban szerepel benne, és a névrészek sorrendje is magyaros szerkezetet tükröz (1282: *maior Keres*, fl., KMHsz. 1: 197).

A főág mai *Sebes-Körös* nevét legkorábban a 17. század második feléből ismerjük (1665: *Sebes-Körösnek*, FNESz.). A Kolozs vármegyében Körösfőnél eredő Körös még Kolozsban egyesül a Kalota-patakkal, a gyors folyású Sebes-patakkal és a bővizű Dragánnal (BOROVSKY 1901: 6), s az így már jelentősre duzzadt és gyors folyót a mozgására utaló *sebes* jelzővel megkülönböztetve *Sebes-Körös*-nek nevezik. KISS LAJOS a névalak első névrészét a fentebb említett Sebes-patak nevéből magyarázza (FNESz.), ezt az elképzelést azonban analógiák kevésbé támogatják. GYÖRFFY ERZSÉBET a Kárpát-medence ómagyar kori víz-neveinek névrendszertani elemzése során egyetlen olyan elnevezést sem talált, amelyben valamely folyónév jelzőjeként egy másik, bele ömlő vízfolyás megnevezése szerepelne. A *sebes* melléknév ellenben gyakori volt vizek megnevezésében, és minden esetben a folyó vagy patak mozgására utalt (2011: 56). Azt, hogy a Sebes-Körös igencsak gyors folyású víz (volt), az alábbi leírás is igazolja. „A Sebes-Köröst méltán megilleti a »sebes« jelző; a folyó esése ugyanis igen nagy. Körösfőtől Révig az esés kilométerenként kb. 500 cm., Révtől Telegdig 300 cm., Telegdtől Nagyváradig 2.00 m., Nagyváradtól (László-tér) a bőszőrményi hídig mintegy 130 cmtr., innen kezdve az esés rohamosan csökken [...] A nagy esés következtében a Sebes-Körös Révtől Nagyváradig partjait szaggatja, folyását igen gyakran változtatja és a hegyekből lesodort kavicsokból számos szigetet, zátonyt alkot. A kavicsot a Sebes-Körös egész Gyíresig lehozza, innen azonban már csak a homokot viszi tovább, úgy hogy a Sebes-Körös mentén általában mindeütt jó építő homokot találunk.” (BOROVSKY 1901: 6)

A folyó közös ágainak *Kettős-Körös* (a Fehér- és a Fekete-Körös egyesülése utáni szakasz) és a *Hármas-Körös* (a Kettős- és a Sebes-Körös egyesülése utáni szakasz) nevét KISS LAJOS vízügyi szaknyelvi kifejezésnek mondja, és elsőként a 19. század közepétől adatozza (1851: *hármas-Körös*, FNESz. *Körös*). Ezek léteztek azonban már a korai ómagyar korban is, amire az utóbbi név többszöri említése, latin nyelvű megnevezése utal (1261/1271, 1281/1324: iuxta *Crisium triplicem*, KMHsz. 1: 123).

A *Körös* folyó neve legkorábban a 11. század utolsó negyedében jelenik meg az oklevelekben latinos végződés nélkül, de még a szóeleji mássalhangzó-torlódást mutató *Kris* alakban (1075/+1124/+1217: *Crys*, KMHsz. 1: 164), a 12–13. század fordulójától azonban többnyire latin formában adatozhat ([1200 k.]: *Grisius* ~ *Crisius*, 1261/1271: *Crisio*, KMHsz. 1: 164). Ugyancsak ez idő tájt jegyezték le először a néveleji mássalhangzó-torlódást felbontó magyar névformát is (1198: *Kewres*, KMHsz. 1: 164), a torlódásos alak azonban a korai ómagyar korban továbbra is párhuzamos használatban volt (1324: *Cres*, KMHsz. 1: 164). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Körös egyes ágait megjelölő latin nyelvű elnevezésekben a korban döntő többségében a mássalhangzó-torlódásos névforma jelent meg. A víznév mai alakja a magyar nyelvben a *Kris* > *Kiris* > *Körös* >

Körös hangváltozás eredményeként alakulhatott ki a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával, az *i* > *ë* nyíltabbá válás után bekövetkezett labializációval. E változások kronológiájáról adataink alapján az tudható, hogy a mássalhangzó-torlódást megszüntető bontóhang beiktatását mutató formák a 12. század végétől egyre gyakrabban jelentkeztek (1198: *Kewres*, 1282: *Keres*, KMHsz. 1: 164). A víznevet tartalmazó ómagyar kori helyneveink között a mindkét szótagban labiális magánhangzót tartalmazó alak legkorábban a 14. sz. első felében bukkant fel (1337: *Kuruskuz*, KMHsz. 1: 165).

A kiemelkedő jelentőségű folyó a korai ómagyar korban a településnévadásban, illetve egy kisebb tájegység megnevezésében, azaz másodlagos nevek létrehozásában is szerepet játszott. Bihar vármegye DK-i részén a *Körös* forrásánál fekvő település a *Körösőfő* nevet viselte (1276: *Crysfev*, 1282: *Keresfeu*, KMHsz. 1: 164), amelyben a vízfolyásnak ugyanúgy kizárólag a magyar nyelvű névformája szerepel, ahogyan a megye DNY-i részén a *Körös* mellett található település és vár, *Körösözeg* ([1289]: *Keressceg*, KMHsz. 1: 165) elnevezésének első névrészében is. A magyar tájnévadás jellegzetes típusát képviseli a *Körösköz*, amely a Berettyó és a *Körös* által közrefogott Bihar és Békés megyei területet nevezte meg (+1285/1572: *Kereskvz*, 1299: *Keruskus*, KMHsz. 1: 165). E nagyobb területet jelölő elnevezést már a legkorábbi előfordulásától kezdve csak magyar nyelven őrizték meg a források. A kései ómagyar korban a Fehér-*Körös* mentén *Körösbánya* (1390: *Feyr-Keresbanya*, FNESz.), a Sebes-*Körös* mentén *Körösładány* (1564: *Körös-Nadan*, FNESz.) elnevezése jött létre e víznévi első névrészszel.

A modern korban, többnyire a hivatalos névadás alkalmával az egyértelműsítés, a pontosabb azonosíthatóság érdekében a korábbi minták alapján ugyancsak alkalmazták a folyónevet egyes települések nevéhez megkülönböztető, jelzői előtagként való utólagos hozzákapcsolással. Így kapták jelzős névformájukat az alábbi településnevek: *Körösökény* (1913 < 1202–1203: *Buken*, FNESz.), *Körösöketető* (1910 < 1406: *Fekethethow*, FNESz.), *Körösögégény* (1906 < 1406: *Gegen*, FNESz.), *Körösögéres* (1907 < 1326: *Geres*, FNESz.), *Körösökisjenő* (1907 < 1360: *Kis-Jenew*, FNESz.), *Körösöknyharsány* (1910 < 1220/1550: *Harsan*, 1374: *Harsan maior*, FNESz.), *Körösökzakál* (1902 < 1284/1410: *Zakal*, FNESz.), *Körösökstarcsa* (1773: *Körös-Tartsa* < 1220/1550: *Therecha*, FNESz.), *Körösökstarján* (1863 < 1341: *Teryan*, FNESz.), *Körösökstárkány* (1907 < 1332–1337: *Tharkan*, FNESz.). *Körösökújfalú* (1955) pedig új településként jött létre Komádi és Vésztő határrészeiből a Sebes-*Körös* közelében.

4. Úgy gondolom, hogy a *Körös* víznév fentebb bemutatott rövid, de több szempontú elemzésének általános tanulságai is lehetnek. A folyónév etimológiai vizsgálatának a kutatások kezdetétől napjainkig felvonultatott eredményei világosan jelzik, hogy a hasonlóan ősi korokra visszavezethető víznevek eredetvizs-

gálatakor csak nagy-nagy óvatossággal vonhatók le (ha levonhatók egyáltalán) etnikai következtetések. Ez azt is jelenti, hogy általánosságban továbbra is helytállóan tarthatjuk a jelentős víznevek etnikai forrásértékéről a kutatók által korábban tett megállapításokat, de hasonló kérdésekben állást foglalni csak minden egyes víznév egyedi és igen körültekintő vizsgálata után érdemes és lehetséges. Emellett a Körös ágainak néveredet-vizsgálata arra is rávilágított, hogy milyen szerepe lehetett az ómagyar kori víznévadásban a szakaszneveknek. Ugyanazt a folyót az egyes szakaszai mellett élő lakosság — egy ún. névközösség — más-más névvel is megnevezhette. E nevek motivációja a vízfolyásnak az adott részen tapasztalható tulajdonsága (lokális viszonyai, sebessége, színe, habzása stb.) lehetett. Hogy az egyes elnevezések közül melyik és mikor emelkedik a folyó kizárólagos, „hivatalos” nevévé, annak leginkább nyelven kívüli, egyedi okai lehetnek, így erre a kérdésre leginkább pragmatikai és szocioonomasztikai szempontú vizsgálatokkal találhatunk választ (vö. HOFFMANN 2010, GYÖRFFY 2011: 32–47).

Irodalom

- BOROVSKY SAMU 1901. *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monográfiaja: a magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Bihar vármegye és Nagyvárad.* Budapest, Légrády Testvérek.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–85.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: BARTHA ELEK–KEMÉNYFI RÓBERT–LAJOS VERONIKA szerk. *A víz kultúrája.* Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 209–220.
- J. = JAKÓ ZSIGMOND, *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1940.
- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr 120:* 440–450. Újra-kiadása: In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1999. 104–116.

- KISS LAJOS 1997. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 199–210.
- KMHsz. 1. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. *Erdély víznevei*. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PÓCZOS RITA 2016. Elméletek a régi európai víznevekről. *Magyar Nyelvjárások* 54: 83–93.

The Körös(es) and What is Around Them

Onomasticians consider the names of significant rivers to represent the oldest and least variable layer of toponyms. These names are used by people living in the particular area and the newly arriving people borrow them and only very rarely change to a new name. Based on this reasoning, we may also use these ancient hydronyms and their etymology to draw conclusions on ethnic history. Today, researchers include the name of the Körös River in the oldest stratum of names of the Carpathian Basin, the ancient Indo-European stratum that has its roots in antiquity. The paper, after providing a brief overview of former publications on the origin of the hydronym, uses the method of toponym reconstruction and highlights what our current knowledge of the name of *Körös* and its branches may reveal to us. The paper also discusses the possible role of section names in creating hydronyms in the Old Hungarian Era, the role this river of outstanding significance could play in name giving for settlements and smaller regions in the early Old Hungarian Era and in modern times, and examines whether name origin really provides a sound foundation for drawing ethnic conclusions.

Keywords: *Körös*, toponym etymology, historical toponym reconstruction, ethnic history, section names of rivers, Indo-European stratum of hydronyms

Rácz Anita
ORCID: 0000-0002-9917-6625
Debreceni Egyetem
racz.anita@arts.unideb.hu

*Magam vagy magamat?**

RÁKOSI GYÖRGY

1. Bevezetés

A tárgyként használt egyes szám 1. és 2. személyű visszaható névmás a tárgyrat választhatóan veheti fel a magyarban:

- (1) a. *A mennyekben éreztem magam(at).*
- b. *Érezd jól magad(at).*

Ezt a jelenséget lényegében szabad variációként írja le az adatokat ismertető szakirodalom, három releváns tényezőre hívva fel a figyelmet (lásd többek közt GRÉTSY–KOVALOVSKY 1985: 556, KUGLER–LACZKÓ 2000: 163, H. VARGA 2009: 22–23). Egyrészt a tárgyrag elmaradása többes számban sokkal kevésbé gyakori és erősen regiszterfüggő, egyes szám 3. személyben pedig egyáltalán nem lehetséges. Másrészt a nyelvi rendszer szintjén a tárgyrag kitételének egyik hajtóereje lehet az egyértelműségekre való törekvés, hiszen a ragtalan változat egyéb mondattani szerepekben is használatos. Lehet például nyomatékosító elem (*Én magam megyek oda*), jelöletlen birtokos (*a magam idejében*), vagy személyragozható névutó bővítménye (*magam mellett*).¹ Harmadrészt pedig a tárgyrag elhagyhatósága motiválható azzal az ismert ténnyel, hogy a visszaható névmás birtokos szerkezet grammatikalizációjaként jött létre (KERTÉSZ 1911), és még a szinkrón nyelvállapotban is mutat birtokos szerkezeti jellemzőket (RÁKOSI 2011). Vagyis a *láttam magam(at) a tükörben* és a *láttam az arcom(at) a tükörben* közt lényegi analógiát tételezhetünk fel.

* Köszönöm a tanulmány témájában a Károli Gáspár Református Egyetemen 2023. március 9-én tartott előadásom hallgatóságának az értékes hozzászólásokat, különösen Fejes Lászlónak az előadáshoz fűzött megjegyzéseit.

A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Ez a fajta funkcionális érv ugyanakkor nem magyarázza a paradigma egyes elemei közt a tárgyrag elhagyhatóságában mutatkozó variációt, vagyis például azt a tényt, hogy míg az *Érezzétek jól magatokat* esetében a tárgyrag kitétele kötelező a legtöbb beszélő számára, addig az (1b) esetén a tárgyrag elhagyása a gyakoribb. Ebben a tanulmányban azt igyekszem megmutatni, hogy az itt leírt variáció alapvetően nem funkcionális tényezők függvénye.

A tanulmány elsődleges célja annak igazolása, hogy az (1) által illusztrált jelenség alapvetően nem szabad variáció. A szinkrón nyelvállapotban általában véve a tárgyrag nélküli változat a gyakoribb. Ugyanakkor tendenciaszerű összefüggés figyelhető meg a visszaható névmás kötött változós használata és a tárgyrag hiánya, valamint a referenciális előfordulások és a tárgyrag kitétele közt. Mivel a visszaható névmási anafora alapvető nyelvtani funkciója a kötött változós olvasatok kódolása, a tárgyrag elmaradása ilyenkor tekinthető a grammatikalizációs folyamat egy, a referenciális használatokhoz képest előrehaladottabb állomásának. Amikor a visszaható névmás nem kötött változóként funkcionál, a birtokos szerkezeti jellemzők erősebbek, és a beszélők ilyenkor inkább preferálhatják a tárgyrag kitételét.

Ebben a megközelítésben a tárgyrag el t ű n é s e része a grammatikalizációs folyamatnak, és lényegében egy a esete az É. KISS és MUS (2022) által e x a p t á c i ó n a k tekintett, az ugor és a szamojéd nyelvek névmási rendszereire különösen jellemző jelenségnek. Ezekben a nyelvekben az eredetileg birtokos szerkezetű névmási elemek birtokos jellege elveszhet, és a birtokosi morfológia funkcióváltással akkuzatív allomorfként értelmeződik újjá. É. KISS és MUS (2022) szerint az *engem* és a *téged* is egy ilyen folyamat eredményeként jött létre, és az esetükben a tárgyragos alak (*engemet*, *tégedet*) a mai beszélők többsége számára már egy erősen archaikus változat. A tanulmányban megmutatom, hogy a *magamat* és a *magadat* is egy hasonló történeti változáson mentek keresztül, annyi különbséggel, hogy a visszaható névmások esetén a tárgyrag kitétele még a szinkrón nyelvállapotban is elérhető lehetőség.

2. A történeti adatokhoz

D. MÁTAI szerint az ómagyar korban egyes szám 1. és 2. személyben együtt élt a tárgyragos és a tárgyrag nélküli változat, vagyis a *magam/magad* és a *magamat/magadat* alakok egyaránt gyakoriak voltak tárgyi szerepben (1999: 225). A történeti korpuszokból származó adatok azonban a tárgyragos változat egyértelmű dominanciáját mutatják. Érdeemes megjegyezni, hogy ebben a nyelvtörténeti szakaszban már egyébként általánossá vált a tárgyrag használata a nyelvtani rendszer egészében.²

Az Ómagyar Korpuszban például a *magamat* 134, a *magadat* pedig 227 előfordulással szerepel.³ A *magam* 53-szor fordul elő, de ezekből az előfordulásokból csak 2 tekinthető tárgyi funkciójú találatnak, a *magad* esetében pedig 42

² Leszámítva az (S)OV sorrendet még ekkor is őrző igeneves szerkezeteket, ahol a ragtalan tárgyak rendszeresen előfordulnak a korai kódexirodalom szövegeiben is (lásd KÁROLY 1956, É. KISS 2014).

³ Az Ómagyar Korpuszban döntően ómagyar kori és kisebb részben középmagyar kori szöveg- emlékek találhatók. A keresést a korpusz normalizált részén végeztem.

előfordulásból 8. Ez utóbbiak közül idézek most kettőt. A (2a) forrása a Czech-kódex (1513), a (2b)-é pedig a Simor-kódex (16. század eleje).

(2) a. *ne akarjad magad thw-le el vonny*
'ne akarjad magad tőle elvonni'

b. *es minec hizod magad lenni istenec, es ember nec elotte*
'és minek hiszed magad lenni istennek és embernek előtte'

Összességében tehát a *magamat* 134 előfordulásával a *magam* 2 tárgyi előfordulása áll szemben a korpuszban, a *magadat* 227 előfordulása mellett pedig a *magad* 8 tárgyi előfordulását találjuk.

Hasonló arányok jellemzik a Történeti Magánéleti Korpuszból kinyerhető adatokat is.⁴ Ebben a korpuszban a *magamat* 417 alkalommal fordul elő, a *magadat* pedig 103-szor. A *magam* előfordulásainak száma 854, de ezekből csak összesen 12 kapott *akkuzatívusz* jegyet az annotációban, vagyis ezek szerepelnek tárgyként. A *magad* esetében pedig a 183 előfordulásból 45 tárgyi besorolású ilyen értelemben.

Mind a két történeti korpusz esetében azt látjuk tehát, hogy a tárgyragos változat sokkal gyakoribb, mint a tárgyként használt jelöletlen visszaható névmás. Ez azt mutatja, hogy az ómagyarra korban, amikor a tárgyrag használata már általánosan jellemző, a visszaható névmás paradigmáját alapvetően a tárgyragos alakok határozzák meg. Ha a szinkrón nyelvéllapotban ehhez képest a tárgyatlan alakok növekvő arányát találjuk, akkor az egy olyan nyelvi változásról tanúskodik, amely az ómagyar kor és az újmagyar kor közt ment végbe. Vagyis a ragtalan alakok nagyarányú jelenléte a szinkrón nyelvéllapotban nem az ősmagyar kori állapotok továbbélése, hanem az ómagyar kortól a jelenkorig zajló változás eredménye.

3. Tárgyragos és tárgyrag nélküli változatok a mai magyarban

3.1. A visszaható névmások alapvetően kötött változóként funkcionálnak a magyarban csakúgy, mint más nyelvekben. Ez az olvasat kötelező például kvantoros előzmények esetén (3a), vagy olyan inherensen reflexív igei predikátumoknál, ahol a tárgy csak visszaható névmás lehet (3b).

(3) a. *Mindenki megnézte magát a tükörben.*
b. *Tegnap János jól kimulatta magát.*

⁴ A Történeti Magánéleti Korpusz 1772 előtti magánlevelek szövegeit és peres eljárások jegyzőkönyveit tartalmazza. A korpusz morfológiai annotációja automatizált módon készült, de kézzel ellenőrizték és javították (lásd DÖMÖTÖR és mtsai 2017). A keresési eredmények áttekintése alapján az itt közölt adatok a tendenciákat illetően megbízhatónak tekinthetők.

A magyar visszaható névmások, különösen 1. személyben, képesek ugyanakkor referenciális névmásként is viselkedni, vagyis adott esetben lehetnek k o r e - f e r e n s e k tagmondatbeli előzményükkel. Az alábbi, a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSZ) vett adatok ezt a lehetőséget illusztrálják.

- (4) a. *Az utazásért nemcsak mások irigyeltek, én is irigyeltem magamat.*
b. *Átvágva a piactéren közeleg végre barátom, Ligeti Miklós könyvkereskedő. Tulajdonképpen nyomorúságos vigéc, könyvkereskedőnek csak ő nevezi magát, mert szebben hangzik, mintha tevékenységi körét pontosan meghatározná.*

A (4a) mondat második tagmondata például az adott kontextusban csak azt jelentheti, hogy én osztozom másokkal abban a tulajdonságban, hogy irigylem azt, aki én vagyok.⁵ Ezt az olvasatot úgy kapjuk meg, ha az *én* és a *magamat* koreferensek, vagyis külön-külön utalnak a beszélőre. Hasonlóképpen a (4b) kontextusában az igaz másokra, hogy ők nem nevezik Ligeti Miklóst könyvkereskedőnek: ez a tulajdonság (vagyis Ligeti Miklós könyvkereskedőnek tekintése) csak magára Ligeti Miklósrá igaz.

A szinkrón nyelvállapotban, mint a 3.2-ben látni fogjuk, az E/1 és E/2 tárgyi visszaható névmások tárgyrag nélküli változata a gyakoribb, és feltételezhetjük, hogy a jelölt, referenciális olvasat nyelvi kifejezésére éppen a kevésbé gyakori, tárgyragos változatot használják inkább a beszélők. A magyarral foglalkozó szakirodalomban tudomásom szerint egyedül SZÉCSÉNYI (2017: 157, 9. lábjegyzet) említi meg ezt a lehetőséget. SZÉCSÉNYI szerint az (5a) kérdés általában arra irányul, hogy a hallgató elszenvedett-e valamilyen sérülést, míg az (5b) esetén arra vagyunk kíváncsiak, hogy ütést mért-e magára. Az előbbi esetben a *magad* kötött változó egy inherensen reflexív igei predikátum mellett, az (5b)-ben viszont egy, a rejtett alannal koreferens névmási elem (szándékosan megütni lehet mást is).

- (5) a. *Megütötte magad?*
b. *Megütötte magadat?*

A továbbiakban azt igyekszem megmutatni, hogy ez az összefüggés, ha csak a tendencia szintjén is, de jellemző a mai magyar nyelvállapotra. Vagyis a beszélők a kötött változós olvasatok kifejezésére jellemzően az E/1 és E/2 visszaható névmások tárgyrag nélküli változatát választják, míg a referenciális olvasatok esetén a tárgyragos változatot a preferált.

3.2. A tárgyragos és a tárgyrag nélküli változatok eloszlását jól jellemezhetjük a Magyar Nemzeti Szövegtárból vett adatokkal. Mivel a tárgyrag nélküli alak gyakran szerepel az alannal asszociált nyomatékosító elemként az ige előtt (*Én magam hallottam ezt*), olyan példákat kerestem, ahol a visszaható névmás közvetlenül a tárgyrag ragozású ige után, vagy a tárgyrag ragozású ige utáni második

⁵ A kötött változós olvasaton mindenki saját magát irigyelné.

pozícióban található. Az ilyen találatok nagy arányban megbízhatóak, vagyis ezekben a helyzetekben a tárgyrag nélküli visszaható névmás döntően az ige tárgyakként van jelen.

A fenti hipotézisünk tesztelésére érdemes összevetni az elsődleges visszaható névmást összetettebb változatával, az *önmagam*-mal. A két anaforatípus közti legfontosabb különbség ugyanis éppen az, hogy az *önmagam* jobban használható referenciális olvasatok kifejezésére (RÁKOSI 2011). Nem állhat például inherensen reflexív predikátumok mellett (6a), állítmányi funkcióban azonban kötelező (6b).

(6) a. *Tegnap jól kimulattam (*ön)magam.*

b. *A színésszel az a baj, hogy nem tud *(ön)maga lenni, mindig szerepet játszik.* (MNSZ)

Így azt várjuk, hogy az *önmagamat* relatíve gyakoribb lesz, mint a *magamat*, hiszen az *önmagamat* gyakrabban használatos referenciális névmásként.

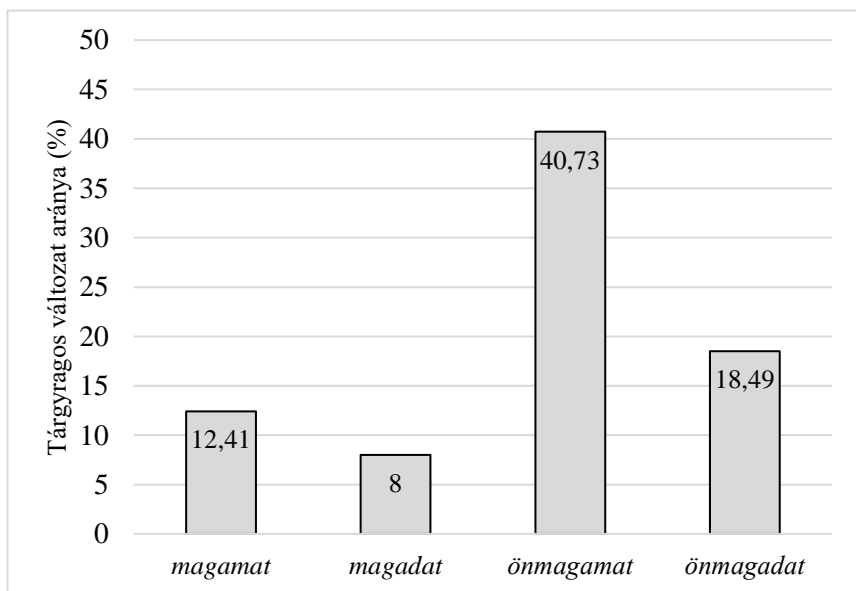
A Magyar Nemzeti Szövegtárból nyert adatok meg is felelnek ennek a várákozásnak. Az egyes változatok előfordulási gyakoriságait az 1. ábra szemlélteti.

visszaható névmás	mondatbeli helyzet	
	V _{tr} utáni első pozíció	V _{tr} utáni második pozíció
<i>magamat</i>	4095	1836
<i>magam</i>	32436	9429
<i>magadat</i>	1406	1166
<i>magad</i>	18825	10758
<i>önmagamat</i>	177	91
<i>önmagam</i>	282	108
<i>önmagadat</i>	97	87
<i>önmagad</i>	364	447

1. ábra. A tárgyragos és a tárgyrag nélküli alakok előfordulásai az MNSZ-ben

Ahogy a nyers is adatokból is jól látszik, a tárgyrag nélküli változat minden esetben gyakoribb, mint a tárgyragos. Az előfordulási gyakoriságok jobb áttekinthetőségét segíti a 2. ábra, ahol a tárgyragos változatok relatív gyakoriságát vethetjük össze. A *magamat* gyakoriságát például úgy kapjuk meg, hogy az ige utáni első és második pozícióra vonatkozó előfordulásainak összegét elosztjuk a *magamat* és a *magam* összes, az 1. ábrán szereplő előfordulási értékeinek az összegével (és az eredményt százalékosítjuk).⁶ Ez a gyakorisági érték azt mutatja meg, hogy az adott visszaható névmás tárgyi előfordulásai közt milyen arányt képviselnek a tárgyragos alakok az MNSZ-ben.

⁶ Vagyis a *magamat* relatív gyakorisága $(N_{magamat}/(N_{magamat} + N_{magam})) \times 100$, ahol az N értékei az 1. ábra táblázatának adott sorában szereplő értékek összegei.

2. ábra. A tárgyragos alakok relatív gyakorisága az MNSZ-ben

Látható, hogy az összetett visszaható névmás jóval gyakrabban veszi fel a tárgyragot ebben a két ige utáni pozícióban, mint az elsődleges visszaható névmás. Ezt a tényt jól magyarázza a feltételezésünk, miszerint a tárgyrag használata a referenciális olvasatok esetén preferált, hiszen, mint fentebb láttuk, az *önmagam* alkalmasabb ilyen olvasatok kifejezésére, mint a *magam*. Jellemző ugyanakkor a mai magyar nyelvre, hogy egyik esetben sem gyakoribb a tárgyragos változat, mint a tárgyrag nélküli. A *magamat* és a *magadat* esetében kifejezetten alacsony a tárgyragos változat aránya, különösen ha összevetjük ezeket az adatokat a 2. részben tárgyalt történeti adatokkal.

Érdekes megfigyelni azt is, hogy a tárgyragnélküliség mind a két névmás esetében sokkal inkább jellemzi az 2. személyű változatot, mint az 1. személyűt. Ennek a különbségnek egy lehetséges oka éppen az lehet, hogy a beszélőre, mint a legprominensebb diskurzusszereplőre, viszonylag könnyebb visszaható névmással utalni akkor is, amikor a névmásnak nincs lokális előzménye a mondat szerkezetben. Az ilyen esetekben a visszaható névmás mindig referenciális, sokszor ki is cserélhető a személyes névmással. A következő alrészben néhány konkrét adattípuson mutatom meg, hogyan befolyásolja a visszaható névmás szemantikája a tárgyragos és a tárgyrag nélküli változat eloszlását.

3.3. Az E/1. visszaható névmás tárgyi szerepben tehát ritkán veszi fel a tárgyragot az ige utáni első két pozícióban a mai magyarban. Mivel az adatok közt többségben vannak azok a szerkezetek, ahol a visszaható névmás az alapvető szerepének megfelelően változóként kötve van egy tagmondatbeli előzményhez, a 2.

ábrán szereplő adatok nem váratlanok. Olyan szerkezetekben azonban, melyek a névmás referenciális interpretációját követelik meg, más arányokat várunk. A (7)-beli példák ilyen szerkezeteket reprezentálnak. A számadatok a két változat MNSZ-beli előfordulási gyakoriságát írják le.

(7) a. *beleértve magamat/magam: 44/4*

Ez az ellenzék, beleértve magamat is, bármilyen szívósan és ügyesen, de zárt körben, belterjesen politizált.

b. *csak magamat/magam okolhatom: 19/1*

Csak magamat okolhatom, egyértelműen én hibáztam.

c. *N.ACC és magamat/magam: 81/36*

Lealacsonyítom őket és magamat.

A (7a)-ban a visszaható névmásnak csak diskurzuselőzménye van (a beszélő), kitett nyelvi előzménye nincs. A (7b)-ben a visszaható névmás a mondat fókusz, és mint olyan, referenciális értelmezést követel meg (lásd SZÉCSÉNYI 2017). A (7c)-ben pedig egy mellérendelő szerkezet egyik tagja, és mint olyan, kívül esik a szorosabb értelemben vett kötéselmélet hatókörén (ehhez lásd REINHART és REULAND 1993). Mindegyik esetben azt látjuk, hogy a tárgyragos változat előfordulási gyakorisága nagyobb, mint a tárgyrag nélküli változaté.

Inherensen reflexív igei predikátumok esetén (vagyis ahol a tárgy kötelezően az alanyhoz kötött visszaható névmás) viszont fordított arányokat látunk. A (8)-hoz fűzött adatok szintén az MNSZ-beli előfordulások számai.

(8) a. *lemma rászán + magamat/magam: 34/398*

Most sem tudtam rászáni magam, hogy elutasítsam.

b. *lemma kihúz + magamat/magam: 16/113*

Fő a megjelenés. Ha kihúzom magam, semmi görnyedtség.

c. *lemma megerőltet + magamat/magam: 8/113*

Ha megerőltetném magam, tán a mondatai is előjönnének.

Ezek az adatok is megerősítik tehát a hipotézisünket, mely szerint az egyes szám 1. és 2. személyű visszaható névmások tárgyragos alakjait a beszélők elsősorban akkor használják, amikor a névmás referenciális interpretációt kap.⁷

4. Összefoglalás és kitekintés

A tanulmányban az egyes szám 1. és 2. személyű, tárgyi szerepű visszaható névmások morfológiájáról két megállapítást tettünk. Egyrészt láttuk, hogy míg az ómagyar és a középmagyar korban a tárgyragos változat sokkal gyakoribb volt, a mai nyelvállapotot már általában véve a tárgyrag nélküli változat dominanciája

⁷ Bár itt külön nem tárgyaltuk, de a (7) és a (8) által jellemzett környezetekben a 2. személyű alak is az 1. személyűhöz hasonlóan viselkedik.

jellemzi. Vagyis a történeti változások során a tárgyrag fokozatosan visszaszorult ebben a szerkezetben. Másrészt, és ezzel együtt is, a *magamat* és a *magadat* elérhető a mai beszélők számára is. Úgy tűnik azonban, hogy egyfajta munkamegosztás alakult ki a tárgyragos és a tárgyrag nélküli változat közt: az előbbit nagyobb gyakorisággal használják a beszélők a visszaható névmás referenciális használatainak a nyelvi kódolására.

A tárgyrag visszaszorulása, és a szinkrón nyelvállapotban a referenciális olvasatokhoz való kapcsolódása a visszaható névmás birtokosi szerkezetének egyre előrehaladottabb grammatikalizációjaként értelmezhető. Ahogy a bevezető részben láttuk, a tárgyrag eltűnése az eredeti birtokos morfológia funkcióváltásával jár együtt: É. KISS és MUS (2022) modelljében a birtokos személyragozás akkuzatívuszi allomorfként kezd viselkedni. A történeti adatokból tudjuk, hogy a visszaható névmás birtokosi szerkezetének grammatikalizációja egyéb tulajdonságokat is érintett. Az ómagyar korban például még jellemző volt, hogy a személyes névmási *b i r t o k o s* is megjelent a visszaható névmáson (*én|magamat, ennen magamat*, stb., lásd KERTÉSZ 1911). Ennek az elemnek a fokozatos eltűnése és archaikus jellegé válása a jelen tanulmány következtetései alapján párhuzamba állítható a tárgyrag eltűnésével: mind a két változás a visszaható névmás eredeti birtokosi szerkezetének fokozatos grammatikalizációját mutatja.

Mindez azt is jelenti, hogy a referenciális olvasatok kifejezésére preferált tárgyragos változat a szinkrón nyelvállapotban kevésbé grammatikalizálódott, mint a tárgyrag nélküli; vagyis a *magamat* és a (tárgyi) *magam* tekinthető két külön lexikai tételnek is. Az előbbi esetben éppen a még nem teljesen kiüresedett birtokosi szerkezet az, ami különösen alkalmassá teszi ezt a változatot a referenciális olvasatok kifejezésére.

A tanulmány elsősorban korpuszos adatokra épít. Mivel az itt ismertetett általánosítások tendenciaszerűen jellemzik a jelen magyar nyelvállapotot, ahol viszonylag jelentős variáció lehet az egyes beszélők közt is, további, elsősorban kísérletes adatok gyűjtése is szükséges a jelen következtetéseink megerősítéséhez. Nem tértem ki ebben a tanulmányban arra sem, hogy a birtokos szerkezetek esetén milyen mértékben lehetséges a mai magyarban a tárgyrag elhagyása, vagyis melyik alakot választják a beszélők az *eladtam a házam(at)* és hasonló szerkezetek esetében. Az előzetes korpuszos vizsgálataim ugyanakkor azt mutatják, hogy ilyenkor sokkal kevésbé gyakori a tárgyrag elmaradása, mint a visszaható névmás esetében. Mindez azt erősíti, hogy visszaható névmás tárgyragnélkülisége egy nyelvtanilag is releváns tény, ahogy ebben a tanulmányban ezt igyekeztem is megmutatni.

Irodalom

- DÖMÖTÖR ADRIENNE–GUGÁN KATALIN–NOVÁK ATTILA–VARGA MÓNICA 2017. Kiütérés a morfológiai labirintusból — korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények 113*: 85–110.
- GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS 1985. *Nyelvművelő kézikönyv 2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Nyelvtudományi Értekezések 10. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KERTÉSZ MANÓ 1911. *Maga*. *Magyar Nyelv 7*: 5–15.
- É. KISS KATALIN 2014. Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'topik-fókusz-V-X*' szórendig. In: É. KISS KATALIN szerk., *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 14–33.
- É. KISS KATALIN–MUS NIKOLETT 2022. The reflexive cycle. From reflexive to personal pronoun in Uralic. *Journal of Uralic Linguistics 1/1*: 43–66.
- KUGLER NÓRA–LACZKÓ KRISZTINA 2000. A névmások. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- D. MÁTAI MÁRIA 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr 123*: 438–464.
- ORAVECZ CSABA–VÁRADI TAMÁS–SASS BÁLINT 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*. Reykjavik, ELRA. 1719–1723.
- RÁKOSI GYÖRGY 2011. Összetett visszaható névmások a magyarban. In: KENESEI ISTVÁN–BARTOS HUBA–SIPTÁR PÉTER szerk., *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 23. Új irányok és eredmények a mondattani kutatásban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 351–376.
- REINHART, TANYA–ERIC REULAND 1993. Reflexivity. *Linguistic Inquiry 24/4*: 657–720.
- SIMON ESZTER–SASS BÁLINT 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: PRÓSZÉKY GÁBOR–VÁRADI TAMÁS szerk., *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24. Nyelvtechnológiai kutatások*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 243–264.
- SZÉCSÉNYI TIBOR 2017. A visszaható névmás esete a fókuszpozícióval. Avagy ki látja Drakulát a tükörben? In: SZÉCSÉNYI TIBOR–NÉMETH T. ENIKŐ szerk., *Stratégiák és struktúrák. Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára*. Szeged, JATEPress. 141–160.
- H. VARGA MÁRTA 2009. Az ún. fakultatív módon redundáns grammatikai jelenségekről. *Hungarológiai Évkönyv 10*: 20–26.

Myself or myself.ACC?

I argue in this study that the apparent optionality of the accusative case marker on 1SG and 2SG reflexives in contemporary Hungarian is not an instance of free variation between an accusative-marked and an unmarked form. As corpus evidence shows, the

spellout of accusative morphology correlates with referential uses of the reflexive. The emerging picture is that the use of accusative morphology on these reflexives has been on the decline since the old Hungarian period, and it is a marked option in the synchronic state of the language, where speakers tend to avoid overt case morphology when the reflexives is interpreted as a bound variable.

Keywords: reflexive anaphor, binding, coreference, accusative case

Rákosi György
ORCID: 0000-0002-2843-3233
Debreceni Egyetem
rakosigy@unideb.hu

A népetimológiáról kognitív keretben

RESZEGI KATALIN

2012-ben jelent meg HOFFMANN ISTVÁNNAK a Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás című tanulmánya, melyben a cím által jelölt két terület kapcsolódásait tárgyalja. A napjainkban a nyelvtudomány egyik meghatározó közelítésmódjának, a funkcionális kognitív nyelvelméleti keretnek — az eredendően jelenlévő funkcionális szemléletmódon túl magának a leírási keretnek — a névtudományban való alkalmazása több szempontból is hasznos: egyrészt így a nevekkel kapcsolatos kutatási eredmények szélesebb körben hasznosulhatnak, s másrészt a kognitív keret új vizsgálati szempontokat is magával hoz, új összefüggések feltárását is lehetővé teszi. Az elmúlt bő egy évtizedben ebből kiindulva a névkutatás és a kognitív nyelvészet közelítésmódját, eredményeit igyekeztem szintetizálni, s ennek részeként számos helynévalkotási és helynévváltozási folyamat (a jelentéshasadás, a jelentésbővülés, a metonimikus és a metaforikus névadás, a névformánssal való névalkotás) kognitív közelítésmódú újraértelmezését is elvégeztem (összefoglalóan lásd RESZEGI 2022). Jelen írásomban ezt folytatva a népetimológia (vagy reszemantizáció, remotiváció) jelenségének mint névalakulási módnak a kognitív keretben való értelmezésével foglalkozom. Ehhez elsőként a népetimológiát mint általános nyelvi jelenséget járom körül, s ezek fényében térek rá aztán a névtani vonatkozásaira.

1. Népetimológia a nyelvtudományban

1.1. A népetimológia fogalma a 19. század közepén jelent meg a nyelvtudományban (FÖRSTEMANN 1852), s azóta is általános használatú, anélkül azonban, hogy pontosan körülhatárolták volna a jelentését, illetve a terminussal jelölt nyelvi jelenségek körét.

Alapvetően két jelenség megjelölésére találkozhatunk a terminussal.

a) Népetimológiának nevezik egyrészt azt a folyamatot, amikor a beszélők nem transzparens szavakat, kifejezéseket értelmessé tesznek azáltal, hogy azokat hasonló hangalakú (és/vagy írásképzű) nyelvi elemekhez kapcsolják, s ez jellemzően alakváltozással is együtt jár, a kiinduló szóalak formáját ugyanis az asszociált elemekhez igazítják a beszélők. Azaz szóképzésbeli tartalmi és/vagy formai

változásról van szó. Ez a folyamat, ez a fajta nyelvi viselkedés elsősorban idegen eredetű vagy elhomályosult szavak, archaizmusok esetében jelentkezik, különösen tulajdonnevek körében, s jellemzően nem tudatos, nem szándékos módosításról van szó. Jól ismert példája a *kárókatona* szóalak létrejötte, amely a török *qara qatna* 'fekete madár' átvett szókapcsolatból alakulhatott, tehát eredetileg nem volt köze sem a *káró*-hoz, sem a *katoná*-hoz, de a magyar beszélők így „értelmesítették meg” az idegen hangzású, számukra értelmetlen hangsort; ugyanígy alakult a szláv *szamosztrel* 'önlövő'-ből a magyarban *számszerij*, melybe beleértették az *ij* utótagot (TESz.).

b) Emellett a szavak, kifejezések formáját nem érintő, azok eredetét, motivációját magyarázó szófejtések is szokás népetimológiaként tárgyalni. Ezt példázza többek között a *Hungary*, *Hungária* névben felismert *hun* népnév alapján a kettő között feltételezett kapcsolat (vö. FEJES 2013). Közkedvelt — de nem tudományos módszertannal végzett etimológiai vizsgálatok alapján megállapított — magyarázatok ezek, melyek az előző típushoz hasonlóan az adott társadalom és kultúra sajátosságait, világszemléletét is magukban hordozzák (a 20. század eleji néplélektani felfogás szerint bevilágítanak „a néplélek munkájába a nyelvlektan fényével”, NÁDAI 1906: 35).¹

A két jelenségkörnek vannak közös vonásai: mindkettőben a nyelvi elemek sajátos értelmezése jelenik meg, noha különbözőképpen. Mindenesetre ez az alapja annak, hogy többen együtt kezelik ezt a két csoportot. A szakemberek másik (nagyobb) csoportja viszont az eltéréseket szem előtt tartva igyekszik ezt a két jelenséget élesen elkülöníteni egymástól, s a népetimológia (reszemantizáció, remotiváció) terminussal csupán a lexémák (kifejezések) formáját és a lexikális jelentést érintő folyamatokat jelölik; a szavakhoz kapcsolódó asszociatív ismeretelemeket érintő eredetmagyarázatokra más módon utalnak, pl. népi etimológia, mitopoétiakai magyarázatok (false etymology, pseudoetymology, paraetymology, paretymology). A két típus persze nem különíthető el élesen egymástól, átmenetekkel is számolhatunk (olyan példákkal, melyekben mindkét folyamat érvényesült,² vö. a 4. pont példáit), s így a két jelenségkör példáit valójában két

¹ A népi eredetmagyarázatok mellett rendre elkülönítik az ún. tudálékos etimológiákat, amelyek konkrét személyekhez köthetők, de nem tudományos módszertannal készültek. A modern tudomány előtti és azon kívüli etimológiák motivációja igen sokrétű lehet, a megismerő funkció mellett hatalmi vagy spirituális célok, továbbá a narratív szórakoztatás is vezérelheti ezek létrejöttét (IMREH 2019: 53–60).

² A két folyamat összefonódását s egyúttal a társadalmi berendezkedés hatását tükrözi például az angol *female* szónak az alakulása, vö. *female* < középanyol *femelle* < francia *femelle* < latin *femina* deminutív formája, de a középanyolban a *femelle* a *male* hatására *female*-lé módosult; ezt követően pedig — a társadalmi berendezkedésből adódóan — nyelvileg jelölt formának tekintik, amely a *male*-ből alakult (népi etimológia). Vö. még a *woman* és a *man* alakulását: *woman* < *wifman(n)* 'nő+ember', amely a *wāp(n)man(n)* 'férfi+ember' szóval szemben volt használatban, a *wāp(n)man(n)*-ből azonban az előtag később kiesett, a *man* jelentése pedig 'férfi'-vé szűkült, a két

egymást részben átfedő halmazként, még pontosabban két egymást részben átfedő többdimenziós hálózat elemeiként lehet leírni, melyek egy sokkal komplexebb hálózatnak, a dinamikusan változó nyelvnek a különböző összetettségű ismeretekkel operáló részei.

A továbbiakban az első típust értelmezem a kognitív nyelvelírás keretében.

1.2. A folyamat működésében fontos szerepet játszik az emberi elme egyik alapvető kognitív képessége, mechanizmusa, a mintázatmegfeleltetés, az analógia.

Az *analógia* szerepét a folyamatban kezdetektől hangsúlyozták a szakemberek (vö. pl. SAUSSURE 1967: 217, NÁDAI 1906: 4), a folyamat jellegének megítélése azonban nem egyértelmű. Általában alak/morfológiai változásként tárgyalják (vö. pl. az analogikus alakváltozások egyik típusa, COATES 1987; a morfológiai változásokon belül a kevésbé szisztematikus sporadikus analógia egyik altípusa, MCMAHON 1994: 74–75), mások a népetimológia komplex/átmeneti jellegét hangsúlyozzák (BENKŐ 1947/2001: 49). Abban azonban mindenki egyetért, hogy analógiás folyamatról van szó.

Fontos ugyanakkor szem előtt tartanunk, hogy korábban az analógia fogalmát jóval szűkebb értelemben használták a nyelvészek, mint ahogyan azt a kognitív keretben értelmezik. Egyrészt olyan két nyelvi elem közötti alak hasonlósággént fogták fel, amely a szabályokkal nem leírható, hasonlóságon alapuló változásokat működteti, tehát igencsak szűk hatókörű, szabálytalan vagy már nem produktív változási folyamatok mögöttes mechanizmusa (újgrammatizmus); majd a strukturalizmus idején mintegy a rendszerkényszerrel azonosították, amely a nyelv szabályszerű működéséhez tartozik.³

A kognitív nyelvészet felfogásában viszont valójában ugyanazok a fogalmi mechanizmusok állnak mindkét folyamat — a szabályos(nak tűnő) és a szabályokkal le nem írható folyamatok — háttérben: egyaránt az analógia működteti ezeket. Az analógia ugyanis jóval általánosabb készség, a legalapvetőbb kognitív mechanizmusok közé tartozik, ennek birtokában vagyunk képesek meglévő mintázatok közötti hasonlóságokat észrevenni, s ez alapján újabb hasonló szerkezeteket létrehozni nemcsak a nyelvhasználatban, hanem bármely más kognitív funkció működtetése során. Alapja a beszélők szubjektív hasonlóságészlelése: úgy tűnik, az emberi agy, az emberi elme úgy van „huzalozva”, hogy folyamatosan keresi ezeket a hasonlóságokat, s azonnal ingerületbe jön, amikor egy ilyen felismerés történik (TUGGY 2005: 236), ezért vagyunk képesek például a felhőkbe vagy épp a padló mintázatába különböző alakokat belelátani. Az analógia a nyelv szempontjából is központi jelentőségű, ennek mentén működik a nyelvtan is.

szó viszonyát pedig ismét csak a társadalmi hierarchiának megfelelően kezdték el magyarázni (RUNDBLAD–KRONENFELD 2000: 26–27).

³ Az analógia fogalmának alakulásához a különböző nyelvtudományi paradigmákban vö. SZENTGYÖRGYI 2013, lásd még FEHÉR 2013.

A kognitív közelítésmód felfogásában nincs a nyelvben a lexikontól elkülönült nyelvtan. A nyelvtan ugyanis a konkrét megnyilatkozásokból elvonatkoztatott — a mentális lexikonon belüli — sematikus morfológiai és szintaktikai szerkezetek formájában létezik (LANGACKER 1987: 57). A szabályszerűnek tűnő folyamatok és formák létrehozásakor a sok-sok nyelvi elemből kiváló elvontabb sémákat működtetjük analógiásan. De természetesen képesek vagyunk konkrét szóalakok alapján, azaz kevésbé absztrakt mintázatot analógiásan működtetve is újabb szóalakok létrehozására vagy már meglévők, illetve éppen feldolgozott új(szerű) formák módosítására. (Az anyanyelv-elsajátítás folyamatában eleve ezek az elsődlegesek, s ezekből válnak ki fokozatosan az absztraktabb sémák.) Ez húzódik a népetimológiaként leírt jelenség hátterében is.

A népetimológia tehát az automatikus mintázatmegfeleltetés, az analógia képességén alapuló univerzális, minden nyelvben és nyelvváltozatban működő nyelvi folyamat, melyet elsődlegesen az motivál, hogy a nem áttetsző, zavaros, nem logikus, idegen hangzású és írásképző formákat áttetszővé tegyünk, s ezáltal az emlékezet terhelését csökkentjük (RUNDBLAD–KRONENFELD 2000: 21–23), bár ez talán — legalábbis az esetek egy részében — csak az automatikus mintázatmegfeleltetésből adódó látszathatás.

Attól a pillanattól kezdve, hogy elkezdünk beszélni egy nyelvet, legyen az az anyanyelvünk vagy egy idegen/második nyelv, némileg intuitíve és tudat alatt a feldolgozott szavakat besoroljuk egyrészt az ismerősen hangzó és ismerősen kinéző szavak közé, másrészt az ismeretlenül és idegenül hangzó és kinéző formák közé. Ahhoz, hogy ez utóbbiak idegenszerűsége megszűnjön, némi módosításra van szükség. Az idegennek tűnő formák esetenként kreatív „értelmesítő” módosítást váltanak ki a beszélőkből, amit többen ösztönös nyelvi viselkedésnek tekintenek. RICHARD COATES megfogalmazásában: „Az elme bizonyos értelemben korlátok közé van szorítva, arra van kárhóztatva ugyanis, hogy megpróbáljon valami áttetszőt vagy legalábbis formálisan áttetszőt csinálni abból, ami nyelviileg nem transzparens” (1987: 320).⁴ A népetimológia tehát a szavak módosítása azzal a céllal, hogy logikusan és ismerősnek hangozzanak és tűnjenek a fülünk és/vagy szemünk számára (vö. KLEPARSKI 2019: 60–61). A berögzült hangzássémák persze jelentéssémákat is aktivál(hat)nak (pl. a *számszerij* utótagja), azaz komplex folyamatról van szó. A népetimológia eredménye ugyanakkor nem mindig lesz „értelmesebb”, mint a kiindulási pont (vö. pl. *kalmopüré* < *Kalmopirin*), a hangzásséma azonosságai azonban még az így keletkező tartalmi anomáliákat is felülírják (TAMÁS 2016: 591), hiszen arról is van tapasztalatunk, hogy a nyelvünk messze nem logikus.⁵

⁴ Erre utal TAMÁS ILDIKÓ is, amikor azt írja, hogy a „belehallás és a népetimológia tulajdonképpen a nyelvi ösztön szintjén munkálkodik” (2013: 351).

⁵ A végső motivációt további pragmatikai tényezőkben is kereshetjük, RUDI KELLER szerint a nyelvi viselkedést két általános maxima vezérli: 1. Úgy beszélj, hogy ne lehessen félreérteni. 2.

A kognitív nyelvészet a nyelvi jelek két fő összetevőjének, a tartalomnak és a formának az egységét vallja. A tapasztalataink alapján a több szótagú szavak gyakran több nyelvi elemből állnak, melyek jelentése jellemzően kapcsolatban áll a teljes alak jelentésével. Amikor először találkozunk egy új komplex szóalak-
kal, a mintázatmegfeleltetés és a disztribúciós elemzés mechanizmusára támasz-
kodva elemeket keresünk benne, s ezek mentén értelmezzük — természetesen a
kontextusra támaszkodva. A fogalmi jelentés a nem áttetsző új hangsorokkal ta-
lálkozva is kikövetkeztethető a kontextus alapján. A hangsor feldolgozásakor és
a nyelvi hálózatba beépülésekor pedig a több szótagos nem transzparens szavakat
is hajlamosak vagyunk összetételeknek vagy származékoknak értelmezni, s ben-
nük könnyen felismerhető részeket keresünk, legalább egy értelmes összetevőt,
amelyekhez kapcsolódva könnyebben beépülhet az új szó a mentális lexiko-
nunkba.

A népetimológia esetei azt erősítik meg tehát, hogy a nyelvben (beleértve a
szavak létrehozását és újraértelmezését is) az egyik legdominánsabb erő a minták
használata és a minták keresése: az emberi elme mintázatokra épül és mintáza-
tokra vágyik. A népetimológia emellett rávilágít arra is, hogy elménk hogyan
strukturálja a körülöttünk lévő világot (vö. RUNDBLAD–KRONENFELD 2000: 30).

Mások mindezekén túl további motiváló tényezőkkel is számolnak: széles ér-
telemben vett ideológiai és esztétikai motívumok (KLEPARSKI 2019: 67–69), il-
letve a nyelvi játék is belejátszhatnak a folyamatba (PUSZTAI 2006: 326). Ezek is
hozzájárulnak a jelenség változatosságához.

1.3. A népetimológia kapcsán kérdésként merül fel a szakirodalomban, hogy
ezt a jelenséget új nyelvi elemeket eredményező szóalkotási folyamatként, azaz
szóalkotási módként (ez jelenik meg a leíró nyelvészet tipizálásában, vö. pl. a
ritkább szóalkotási módok közötti tárgyalását, LENGYEL 2000: 343–344) vagy
pedig inkább alakváltozatokat létrehozó változási folyamatként lehet-e meghatá-
rozni (a nyelvtörténeti szakmunkák felfogása, vö. MCMAHON 1994, BENKŐ
1988: 164). Ez a kérdés a kognitív rendszer szempontjából úgy tehető fel, hogy a
mentális lexikonon belül új elemként reprezentálódik-e a létrejött forma, vagy
pedig a kiinduló elemmel szorosan átfedő variánsként. A kettő között a hálózat-
ként felfogott mentális lexikon kapcsolatait tekintve valójában nincs éles határ.
Ez nyilvánvalóan függ a kiinduló forma elterjedtségétől, konvencionáltságától,
és hogy milyen fokú a különbség a kiinduló formához képest, s számolhatunk-e
az analógián túl esetleg további mögöttes tényezőkkel (pl. játékoságra törekvés).

Úgy beszélj, hogy meg lehessen érteni. A népetimológiák előfordulásának fő oka eszerint az, hogy
a nyelvhasználók az érthetőség és a hatékonyság érdekében mindent megtesznek a maximák betar-
tásáért, hogy biztosak legyenek abban, amit közölni akarnak, azt nem értik félre, és meg is értik.
Az egyértelműsége és a kommunikáció megkönnyítésére törekedve a nyelvhasználók vagy hajla-
mosak tartózkodni az átláthatatlan lexikai elemek használatától, vagy mindent elkövetnek, hogy a
szó zavaró átláthatatlanságát enyhítsék (1994: 94).

És persze a szóalak reprezentációjának a dinamikus nyelvi hálózaton belüli helyzete a használatnak megfelelően a későbbiekben is változhat.

1.4. A fenti szempontokat is figyelembe véve a népetimológia körébe sorolt példák nem alkotnak egységes csoportot. A leíró nyelvtanok által használt „népetimológia és szándékos szóferdítés” együttes megjelölés már eleve két nagyobb típust jelöl ki a mögöttes tényezők alapján.

A hagyományos értelemben vett *prototipikus népetimológias esetek* jellemzően a magyar nyelv korábbi időszakaiból való (és az idegen szavak esetében az adaptációval is összefüggő) példák, vö. a már idézettek mellett még pl. *poszthumus* < latin *postumus*, ez a középkori latinból való népetimológias értelmezés megjelenik a franciában (*posthume*), az angolban (*posthumous*) és részben a németben (*posthum* és *postum*, vö. NÁDASDY 2012). Prototipikus népetimológias alakulatokból nem túl sok van a magyar közszói állományban, de jellemzően más nyelvekben is néhány régről hagyományozódó példát szoktak szemléltetésként hozni a nyelvtanok. Ez a régiség kapcsán magyarázható azzal, hogy nem feltétlenül könnyen lehet adatolni a folyamatot.

Napjainkra vonatkozóan a hagyományos értelemben vett népetimológiát viszsaszorulóban lévőnek írják le a szakemberek (többen a tudás, ismeret hiányából fakadó jelenségnek tartják, mely az idegen nyelvek nagyobb fokú ismeretével és a média ismeretterjesztő tevékenységével összefüggésben viszsaszorul, el is tűnhet, vö. KOVALOVSKY 1967). Újabb közszói példákat nem is igen idéz egy nyelvtankönyv sem (vö. LENGYEL 2000: 343–344). Megítélésem szerint azonban ez az univerzális jelenség napjainkban is jelen van, a gyerekek és idősek nyelvhasználata kapcsán rendre regisztrálnak efféle példákat. A gyermekek számára ugyanis nemcsak az idegen nyelv, hanem az anyanyelv szavainak egy része is ismeretlen, amelyeket ezért — a fent mutatott automatikusan működő mechanizmusokkal — gyakorta a már elsajátított szókészletük elemeihez igazítanak, vö. *Algopyrin* helyett *alvópirin*, *Velencei-tó* helyett *Medencei-tó* (EGERSZEGI 2012, NEUBERGER 2013: 402).⁶ Lásd továbbá az idősek nyelvhasználatából napjainkban lejegyzett *sinkel* < *sminkel*, *pinakalodás* [*fagy*] < *pina coladas*, *macskapónis* [*sütemény*] < *mascarponés* alakokat, az első két példa kapcsán az adatközlők leírása szerint egyértelműen a szokatlan szóalakkal való „megküzdési stratégia” eredményezte az idősebb beszélőktől ezeket a formákat. Az egyéni nyelvhasználatban vagy kisebb közösségekben tehát napjainkban is vitathatatlanul végbe megy a folyamat, szélesebb körben azonban ezek az alakok jórészt nem válnak

⁶ A gyereknyelv kapcsán ráadásul egyértelműen számolhatunk egyfajta kettős tárolással, a gyerekek ugyanis kezdetben még nem képesek a perceptuáltnál felnőtt nyelvi hangsorminták produkálására, annak csak töredékes, „torzult” formáját ejtik, alakulóban lévő mentális lexikonukban ez a két forma együttesen kapcsolódik ugyanahhoz a jelentéshez (vö. NEUBERGER 2017: 124). A két forma persze a produkációs bázisuk fejlődésével fokozatosan közelít egymáshoz, majd végül egybeesik.

általános használatúvá, nem konvencionalizálódnak. Ez összefüggésben állhat a köznyelvi normák egységesülésével, az írásbeliség domináns szerepével, melynek konzerváló és normatív hatásából adódóan ezek a szóbeliségben öntudatlanul produkált formák eleve jóval kisebb valószínűséggel terjedhetnek el (összefüggésben talán azzal is, hogy ezeket a tudatlanság jeleként nem igazán pozitívan ítélik meg).

A másik fő típus a nyelvi játékként is felfogható kreatív, szándékos *s z ó - f e r d í t é s*, a hasonló formákkal való játék. Ebben az esetben a beszélőknek nem jelent gondot az eredeti szóforma. Ugyanakkor viszont a nyelvhasználat során folyamatosan működik az automatikus analógiás megfeleltetés, a pszicholingvisztikai vizsgálatok egyértelműen igazolják, hogy egy adott szóforma feldolgozásakor a hangzásában hasonló alakok is aktiválódnak (vö. LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014: 205–206), s ugyanez működik több nyelv vonatkozásában is (vö. NAVRACSICS 2014: 42, 48, 107, 124, 132, 138–143, MARIAN–BLUMENFELD–BOUKRINA 2008; Karinthy Frigyes humoros példájával: „ha egy angol regényben tizenegy borostyánfésűről van szó, pillanatig sem felejttem el, hogy ezt magyarul kell olvasni, így: »eleven embercomb«. És a »harisnya«, ez a szó mindig feltételes marad nekem. Ha risnya — de nem ris”, 1934). A szóferdítésnek nevezett folyamat során erre építve a beszélők úgy módosítják a kiinduló szóalakat, hogy az eredetihez hasonló hangzású új formát alkotó lexémák jelentése — vagy csak a szokatlan alak — humor forrása (pl. *Bőrszalonna* < *Barcelona*, *katalányok* < *katalánok*,⁷ *Kis Röfi* < *Kis Refi*, *rendszergizda* < *rendszergazda*, *algériás* < *allergiás*). A folyamatot nem csupán hangalaki hasonlóság motiválhatja, az írásbeliség térhódításával párhuzamosan az íráskép is egyre inkább szerepet játszik, pl. *hobó* < *HBO*. Amint a példák is jelzik, a népetimológia tudatos nyelvi játékként nemcsak különböző nyelvek közötti interferenciákban valósulhat meg, hanem egy nyelven belül is.

A humoros alakok létrehozását újabb jelenségnek tekintik, megítélésem szerint ugyanakkor ez is univerzális jelenség lehet, azaz — mint a szójátékok egyéb formáival — korábról is számolhatunk vele, még ha nem is jelent meg feltétlenül írásban. Erre utal, hogy a népetimológia „szabályait” utánzó kreatív nyelvi játékokra (sajátos szegmentálás, hang(ok) elhagyása, betoldása, cseréje) a folklórban szép számmal akadnak példák (TAMÁS 2016: 595).⁸ A számítógépes kommunikáció lehetőségeinek robbanásszerű fejlődésével ugyanakkor ez a fajta nyelvi tevékenység még nagyobb teret kap, de legalábbis sokkal szembeötlőbb (vö. az in-

⁷ Itt ráadásul népi etimologizálással is számolhatunk: „a Barcelona játékosai egyesek szerint olyan érzékenyek, mint a lányok, lásd földre esés, szimulálás” (ISTÓK 2018: 45), és esetleg kontaminációként is leírható a szóalak létrejötte.

⁸ „A népetimológia mint a — direkt etimologizálást mellőző — szóalkotás/szóalakítás egy módja, nemcsak a hétköznapi szókincs egyes elemeinek alakulására van hatással, hanem szöveg-szervező elv is egyben, amelyet számos folklóralkotásban kimutathatunk.” (TAMÁS 2016: 598).

ternetes multimodális mémek óriási tömegét), ebből adódhat az a téves benyomásunk, hogy ez egy újabb jelenség. Minthogy pedig a játékos szóferdítések kreatív nyelvi tevékenységnek minősülnek, ezeket jellemzően pozitívabban is ítélik meg.

Utalnunk kell arra is, hogy a látszólag a népetimológia körébe sorolható esetek egy része akár *n y e l v o t l á s* is lehet (vö. JEAN AITCHISON eleve a nyelvbörlések között tárgyalja a népetimológia példáit, 1981: 177, 213–214; bár ezzel nem feltétlenül érthetünk egyet). A téves szótalálások a lexikális hozzáférés zavarából adódnak: nem a megfelelő szót vagy kifejezést sikerül aktiválni, hanem egy hangzásában hasonlót vagy a célszóval szemantikai kapcsolatban lévő. A hangzási hasonlóságnak a mentális lexikonon belüli szervező szerepét, a hasonló szóformák összeszerveződését jelzi, hogy a téves szótalálások 70%-ában ez jelentkezik, vö. pl. „Várni kell a tüdőszűrővel, mert elromlott a *rögtöngép*” [röntgengép] (EVELLEI 2009: 212).⁹

Az egyértelműen népetimológiás alakulatok esetében tehát konkrét szóalakok kapcsán egyedi asszociációk által motivált folyamatról van szó, s természetesen egyedi megoldásokat kapunk. A szakemberek próbálják ezt a változatos csoportot különböző szempontok szerint valamennyire mégis tipizálni. A folyamat mozgatórugója mellett figyelembe veszik a szó átalakításának módját. Amint a példák mutatják, a folyamat nyelvi szempontból jellegzetes mozzanata a szegmentumok elhagyása vagy máshová helyezése, olykor egyetlen hang cseréje/elhagyása/betoldása, hogy az idegen forma (vagy csak egy-egy kiragadott részlete) értelmet nyerjen (pl. orosz *fufajka* 'vattakabát' > *pufajka*). A módosulás mértéke is eltérő lehet, érintheti a szóalak egészét vagy csak egy részét (pl. teljes: latin *tuberosus* 'gumós, gümös' > *tubarózsa*, részleges: *durchdefekt* > *durrdefekt*). Figyelembe veszik emellett a szó eredetét és nyelvtani jellegét is (KOVALOVSKY 1967), az utóbbi két szempont persze a beszélők szempontjából — különösen a prototipikus népetimológia eseteiben — jórészt irreleváns.

Bármelyik típusról legyen is szó, természetesen ezek a szóalakok elsőként egyéni újításokként jelennek meg, s a legtöbbjük nem is lesz több egyszeri előfordulásnál, ám — az ún. „nyelvi influenszerek” hatására — esetenként kisebb-nagyobb közösségekben is elterjedhet egy-egy ilyen forma, azaz az egyének szintjén begyakorlottá, rutinszerűvé válhat a használata, a közösség szintjén pedig konvencionalizálódhat.

2. Népetimológia a névtudományban

2.1. A tipikus népetimológiára, az átlátszatlan formák „értelmesség tételére” a nevek körében nagyobb számban lehet példát találni, annak ellenére, hogy a nevek

⁹ Ennek kapcsán lásd még a malapropizmus jelenségét, amikor is a beszélő két, kisebb-nagyobb mértékben egyező, de különböző jelentéssel bíró hangsort kever össze oly módon, hogy az egyik hangsorhoz a másik hangsor jelentését rendeli hozzá, pl. „Nagyon *ökumenikus* eljárás” [ökonomikus], EVELLEI 2009: 213).

körében egyébként eleve nem elvárás, hogy áttetszőek, illetve motiváltak legyenek. A névszerűségnek a transzparencia nem kritériuma; sőt a kategorizációnál, a névszerűség megítélésénél — névfajtánként eltérő súllyal ugyan, de — a nem áttetszőség egy tipikalitási jegy (vö. személynevek, nagyobb vizek és kiemelkedések neve, településnevek, márkanevek). Mégis e nyelvi elemek körében is működik a nyelv és az észlelés, gondolkodás egészét átható mintázatkeresés, s az új(szerű) elemeket, inputokat a már tárolt mintákhoz viszonyítva, esetenként azokhoz igazítva dolgozzuk fel; összefüggésben azzal is, hogy a nevek egy másik meghatározó csoportja közszoói párhuzammal álló áttetsző, leíró jellegű név.

2.2. A kognitív közelítésmód szerint a szavak a mentális rendszerünkben fogalmi jelentésük, formai, használati stb. hasonlóságai alapján többdimenziós, lazább-szorosabb hálózattá szerveződnek. A tulajdonnevek sok rokon tulajdon-ságot mutatnak a köznevekkel (a tulajdonnév is dolgot jelöl meg, jobbra térben körülhatárolt objektumot; olyan szerkezetekben szerepelhet a név a megnyilatkozásokban, mint a köznevek, illetve a köznévi szerkezetek), s ezek alapján egy nagyobb kategória, a főnévi kategória elemeinek tekinthetők. Ugyanakkor a nevek sajátos azonosító funkciójuk, illetve bizonyos grammatikai jellegzetességeik alapján speciális alhálózatot, alhálózatokat képeznek a főnévi kategórián belül. A legújabb névelméleti munkákban épp ez alapján szokás a mentális lexikon két, bizonyos mértékig elkülönülő részéről beszélni: a lexikális jelentéssel is rendelkező köznévi alhálózat mellett feltételezni egy bizonyos mértékig külön alhálózatként működő tulajdonnévi (proprial) jelentésű/használatú onomasztikont (NYSTRÖM 2016: 41). Egy-egy tulajdonnév létrehozása, illetve egy új névforma feldolgozása során az adott névalak a névként való első használat pillanatában lényegében függetlenedik a közszoói alapjától (amennyiben volt neki), és önálló lexikonelemként kezd funkcionálni a tulajdonnévi hálózatban, azaz az esetleges korábbi közszoói kapcsolatai helyett a továbbiakban a névrendszeren, az onomasztikonon belüli összefüggései lesznek meghatározók (vö. pl. TÓTH 2008: 159–160). A főnévi kategórián belül szerveződő két alhálózat azonban nem független egymástól, a neveket alkotó felismerhető köznévi elemek révén kapcsolat van köztük, s a nevek más szófaji kategóriákkal is kapcsolatban vannak. A nevek állománya, az onomasztikon ilyen módon — az áttetsző névelemek révén — élő kapcsolatban van a mentális lexikon közszoói elemeivel (vö. NYSTRÖM 2016: 42).

Ez az etimológiai jelentésként megjelölhető ismeretelem, a nevet alkotó nyelvi elemek közszoói jelentéstartalma is szerves része a név jelentésszerkezetének, melynek központi része ugyanakkor a denotatív jelentésként leírható ismeretelemek együttese, azaz a név által jelölt helyről, objektumról meglévő ismeretek. E kettő kapcsolata szoros a névadást követően, ám azután megszűnhet. A nevek körében nem ritkák az archaizálódott, deszemantizálódott formák. Ez adódhat abból, hogy a denotátumnak a névadás alapjául szolgáló jellegzetessége megszűnt;

vagy a nevet alkotó közszó eltűnt a nyelvhasználatból; de hangváltozási folyamatok is előidézhetik, amennyiben nem egyformán mennek végbe a nevekben és közszoí előzményükben, s így a két elem közötti — a névnek a változásokkal szemben egyfajta védelmet nyújtó — kapcsolat megszakad (a deszemantizálódásról bővebben lásd TÓTH 2008: 148–165). A nem áttetsző nevek körét bővítik az idegen eredetű nevek is.

Talán az esetek nagyobb számával összefüggésben is, a névtudományban — mind a nemzetközi, mind a hazai névkutatásban — általában véve kedvelt téma a népetimológia, elsősorban a helynevek kapcsán (a személynevek vonatkozásában ugyanis nehezebben ragadható meg ez a folyamat, de vö. N. FODOR–HAUBER 2022). Azonban az erre irányuló elemzések egy részében idekeverednek a népi etimológiák esetei is (a problémára többen felhívják a figyelmet, DALBERG 2008, N. FODOR–HAUBER 2022: 398–399).¹⁰ Ráadásul a nevek kapcsán a jelentés is sajátosan érvényesül. Újabban azonban többen is törekednek pontosan körülhatárolni, hogy mely jelenségek tartoznak ide, s ezt a hazai névkutatásban újabb terminus (reszemantizáció) bevezetésével is igyekeznek egyértelműsíteni.

A napjainkban a magyarországi névkutatást meghatározó tipológiai modellt a névadókra, a névadási helyzetre koncentrálni írja le a helyneveket. A névadás során egy adott valóságelem (ez az alapja a denotatív jelentésnek) fogalmi konstruálása során az aktuálisan legszáliensebb ismeretelem(ek) (funkcionális-szemantikai tartalom) fejeződnek ki nyelviileg (lexikális-morfológiai szerkezet) egy bizonyos névalkotási séma működtetésével (keletkezéstörténeti sík). A változások pedig az első három komponens (denotatív jelentés, funkcionális-szemantikai tartalom, lexikális-morfológiai szerkezet) külön-külön érinthetik, s a szakemberek ezek mentén rendszerezik ezeket a folyamatokat. A népetimológias esetek ennek megfelelően, noha a jelentésbeli vonatkozásra is utalnak, sőt ez a jelenség reszemantizációként való megnevezésében is megjelenik, mégis a szabálytalan részleges alakváltozások közé sorolódna (TÓTH 2008: 147). „A tulajdonnévi jelentés magvának, a denotatív jelentésnek a változatlansága mellett a helynév alakját érintő változás megy végbe” (HOFFMANN 1993: 121), miközben a név funkcionális-szemantikai szerkezete továbbra is homályban marad (HOFFMANN 1993: 141). A lexikális-morfológiai szerkezet azonosíthatatlan névelemeit a nyelvi elemkészlet analóg lexémáival, morfémáival újraértelmező alakszerkezeti rekonstrukció történik (HOFFMANN 1993: 141), melynek kapcsán „nem létezik névmodell, a változás előzményéül szolgáló névalakok a módosulásokat önmagukban nem jelzik előre” (TÓTH 2008: 147), s a létrejött név szerkezetileg nem illeszkedik a jellegzetes névtípusok közé, pl. a román eredetű *Vircsolog*-ból alakult,

¹⁰ Vö. pl. KÁLNÁSI ÁRPÁD a szatmári helynévvizsgálatai során együtt tárgyalja a népetimológia és a népi etimológia eseteit, mert „mindkét típus végső soron a táj és ember, illetve a névadó és elnevező kapcsolatának meglazulására vezethető vissza” (1996: 89).

a magyar helynévrendszerből kétségkívül kilógó, főnév+ige szerkezetű *Vércsorong* forma (vö. RÁCZ 2005: 219, TÓTH 2008: 175). A tipológia tehát egyértelműen az elsődleges névadási szituációhoz képest értelmezi a folyamatot, s az új névformában megjelenő közszói párhuzam szemantikai tartalmát nem tekinti relevánsnak a besorolás szempontjából.

A kognitív nyelvészet felfogásában a nevek — más nyelvi elemekhez hasonlóan — hangalak és jelentés egységeként léteznek a mentális rendszerünkben. S a neveknek komplex jelentésszerkezete van, melybe a név által jelölt dologról meglévő ismeretek (a név által jelölt hely különböző kidolgozottságú fogalmi reprezentációja) mellett a nevet felépítő nyelvi elemek jelentése is beletartozik, valamint a név és a jelöltje által keltett asszociációk, viszonyulások, más elemekhez való kapcsolódások is.

A nevekkel kapcsolatos tapasztalataink alapján tudjuk, hogy a helyek, amelyek megnevezései közszóként is azonosítható elemeket tartalmaznak, nem véletlenül kapták azt a nevet, amit viselnek. S mivel az onomasztikonunk olyan nevet is tartalmaz, amelyeknek a motivációját is ismerjük, ezek alapján az újonnan megismert nevek jelentéséhez — vagy éppen a már ismert nevek jelentésének kidolgozása során — is megkíséreljük a motivációs magyarázatot megadni (ez a népi etimológiák alapja). Nem transzparens formák esetében pedig, a nyelvi feldolgozás sajátosságaiból adódóan a hasonló nyelvi elemek aktiválódnak, s ezek az adott névforma reprezentációját is befolyásolhatják. Amennyiben egy-egy ilyen opak formába közszókat (vagy más tulajdonnevet) értünk bele, s azok mentén a forma is módosul(hat), népetimológiáról beszélünk. A név mentális reprezentációjához, jelentésszerkezetéhez ettől kezdve a „felismert” közszói elemek jelentése is hozzátartozik. Ez a folyamat tehát komplex alaki és szemantikai változásként fogható fel még akkor is, ha a denotatív jelentés nem változik. Ezt pedig még jobban lefedi a rezsemantizáció terminus. A mindennapi kommunikációban azután persze — minthogy a nyelvi elemeket nyelvi egységként használjuk — ennek az ismeretlemnek alig lesz szerepe, de például az esetleges névmagyarázatok szempontjából nagyon is fontosak lehetnek.

A népetimológiai folyamat során a nevek kapcsán sincs olyan elvontabb, általánosabb séma, aminek a működését várnánk, hanem konkrét, nem különösebben meghatározó, egyszerűen csak hasonló szóalakok szolgálnak a változáshoz alapul. Esetenként más tulajdonnevek analógias hatása is érvényesülhet, RICHARD COATES például a közeli helyek hasonló neveinek a hatását is kimutatta (1987), melynek eredményeképpen a nevek között eleve meglévő hasonlóság még nagyobb lett.

2.3. Noha a szakirodalomban általában azt olvashatjuk, hogy a népetimológia különösen jellemző a tulajdonnevek (helynevek) körében, s ezt sugallja például BENKŐ LORÁNDnak a Nyárárdmente helyneveit elemző munkája is: 32 településről

17 ilyen esetet említ (a teljes névállomány számáról azonban nincs adatunk, 1947/2001), s BENKŐ szövegszerűen is megfogalmazza ezt: „A földrajzi nevek hangalakjának és jelentésének a kialakulásában jelentős része van a népetimológiának. A figyelmesebb vizsgálat után a népetimológiás neveknek meglepően nagy száma kerül elő aránylag kis területről is.” (i. m. 49). Ha a statisztikai elemzéseket is tartalmazó szakmunkákat tekintjük, akkor úgy tűnik, ez az állítás nem állja meg a helyét, legalábbis a magyar nyelvterületen végzett analízisek szerint. Egészen különböző régiók névanyagának vizsgálata mind azt mutatja, hogy a névanyag kevesebb mint 1%-a jött létre ilyen módon. CSOMORTÁNI MAGDOLNA a csíki térségben a 2662 név 0,52%-ában mutatta ki ezt az alakulásmódot (2009), PÓCZOS RITA a baranya megyei Sásdi járás magyar és német nyelvű helynévállományában (12 000 név) még ennél is jóval kisebb arányban talált népetimológiával alakult neveket (0,01%) (2010: 142–143). Én magam a Hajdú-Bihar megyei Hajdúböszörményi és Hajdúhadházi járás több mint 5500 helyneve között tíz ilyen találtam (0,18%; HBMH. 1.), melyek rendre névváltozatként vannak használatban: *Ficsori-tó* >~ *Ficsorító-tó*, *Vicsorító*;¹¹ *Baraksó-ér* (talán személynévi előzményű az előtag) >~ *Brassó-ér*; *Meliorációs út* 'talajjavító munka' >~ *Menorációs út*, *Meditációs út*; *Mélyföldes-halom* >~ *Mérföldes-halom* (a községi állományban végbement *méj föld* > *mérföld* változással párhuzamosan); *Verébsár* >~ *Verébszar*; *Kása-hegy* (családnévi előtag, mely elhalványult) >~ *Kásás-hegy*; *Zelemér* >~ *Elemér*; *Nyáros* ~ *Nyárjas* >~ *Nyárias*. Az egyetlen eset, ahol a népetimológiás forma kiszorította a korábbi alakot: *Hat-ház* > *Hadház*. A *De Pauli* családnév elhomályosulásával valami hasonló folyamat zajlik a *Depóli-dűlő* >~ *Dépót-dűlő* előtagjában is (a *depó* szó hatására), ám itt egyelőre még csak a deszemantizáció történt meg, ami alapul szolgálhat a további változásokhoz. A történeti helynévanyagot vizsgálva is rendkívül alacsony ez az arány: Győr vármegye 173 településnevéből két esetben merül fel bizonytalanul a népetimológiás alakulás: Alsók település 1323/1332-es *Alsósokoró* megjelölése ráadásul egyszeri írnoki alkotás lehet, melyben az *Alsók* név elavult utótagját egy létező közeli helynévvel „értelmesítette” az oklevélíró¹² (a település a *Sokoró* dombvidéken fekszik két közeli *Sokoró* utótagú település közelében, vö. BÉNYEI-PETHŐ 1998: 17, 106); az *Áng* ~ *Ánghely* név talán az *Angelus* ~ *Angel* személynévből alakulhatott, a motiváció elavulásával azonban más *-hely* utótagú nevek mintájára, ezt is újraértelmezték (i. m. 17–18). Abaúj és Bars vármegye teljes helynévanyagából (1430 név) egy név kapcsán számol népetimológiás alakulással TÓTH VALÉRIA: a folyónévi előtagú *Bódvakő* várnév vált *Boldogkő*-vé

¹¹ Elsőként a (feltehetően) kiinduló formát adom meg, majd >~ jel után a népetimológiás változatot.

¹² Az írnoki etimológiák sajátos csoportot képviselnek a népetimológiás (reszemantizációs) alakulatok között, ezek az írnokok által megértelmesített alakok csak hivatalos iratokban szerepelnek.

(2001: 216). A régi Bihar megye mintegy 1400 településnévből öt esetében merül fel a népetimológias alakulás lehetősége (0,03%), egyértelműen így alakult — a már említett *Vircsolog* > *Vércsorog* mellett — az elsődleges személynévi előtagú *Keseháza*-ból a későbbi *Kisháza*, valamint az *Eszentelek* formából a későbbi *Szentelek*, amit még MEZŐ ANDRÁS is a partocíniumi eredetű nevek között említ (1996: 71; vö. mindehhez RÁ CZ 2005: 217–219).

Az az általános vélekedés, hogy nagyobb arányban van jelen a népetimológia a helynevek körében, részben talán azzal magyarázható, hogy több földrajzi köznév, illetve más tipikus névalkotó közszó kapcsán adatolható azok elavulása és a szókincsből való kivészése, pl. *jó*, *aszó*, *mál*, *verő*; *besenyő*, amelyek akár nagyobb számú helynév elhomályosulásával járhattak az egész magyar nyelvterületen, s ezek egy része azután népetimológias átalakuláson ment keresztül (ehhez lásd KÁLMÁN 1967) (ám ezek aránya egy-egy konkrét területen továbbra is rendkívül alacsony). Részben pedig azzal is számolhatunk, hogy ezek a „szabálytalan” alakulások sokak számára jóval érdekesebbnek tűnhetnek, s így nagyobb figyelmet kapnak, mint az absztraktabb sémákkal magyarázható nevek. Ugyanakkor persze területi különbségekkel is számolhatunk ebből a szempontból, ennek igazolásához jó lehetőségeket nyújt majd a nemrég indult s a teljes magyar nyelvterületre kiterjedő helynévgyűjtés anyaga.

A Hajdú-Bihar megyei példák azt is jelzik, hogy a prototipikus népetimológia mechanizmusa mellett a szóferdítés is szerepet játszhat az új nevek/névvariánsok létrejöttében. Valószínűleg nagyobb számban is számolhatunk efféle névvariánsok létrehozásával, ám minthogy ezek nem számítanak „jó”, „igazi” névnek, így jórészt nem kerülnek elő a névgyűjtések során (vö. PESTI 1970: 103, RESZEGI 2022: 172, 174), illetve eleve kevésbé valószínű, hogy ezek konvencionalizálódnának.¹³

3. Összegzőképpen azt szeretném ismételtlen hangsúlyozni, hogy a népetimológia (reszemantizáció) komplex, a nyelvi elemek mindkét pólusát, a szóalakot és a jelentést egyaránt érintő folyamat, melynek háttérében általános kognitív mechanizmusok: az analógia, a mintázatmegfeleltetés és a disztribúciós elemzés húzódnak. Ez alapján pedig mindkét fő típusa, a prototipikus népetimológia (szóértelmesítés) és a szóferdítés egyaránt univerzálisnak tekinthető, s ennek megfelelően a régi időktől napjainkig számolhatunk velük még akkor is, ha az így létrejött egyéni formáknak csak elenyésző hányada konvencionalizálódik.

¹³ A hangzáson, hangzási sémákon alapuló nyelvi játék ugyanakkor természetesen a nevek kapcsán is működik. „Részben a normától eltérő tagolás, részben pedig az idegen nevek hangzásában (magyar nyelven) értelmet kereső népetimológias áthallás jelentkezik a következő, a jellegzetes hangzás visszaadására törekvő példákban, amelyek, bár élőszóban is eléri céljukat, a jellegzetes írásmód révén egy újabb »dimenzióval« tölthet meg a humoros hatást: Hogy hívják a japán agglagényt? *Maradoka Magamura*. Hogy hívják a lengyel boltost? *Mikornyitzky*. Hogy hívják a gazdag holland férfit? *Stex van Boeven*. Hogy hívják az arab orvost? *Koffein Ampullah*.” (TAMÁS 2016: 598).

A folyamat egyaránt érinti a közsői és a tulajdonnévi elemeket, a kiterjedtebb névállományokat feldolgozó elemzések azonban nem erősítik meg azt a korábbi vélekedést, hogy a népetimológia általában véve meghatározóbb lenne a névanyag alakításában. A népetimológia példái révén mindenesetre bepillantást nyerhetünk a nyelvi hálózat működésébe, valamint abba is, hogy elménk hogyan strukturálja a körülöttünk lévő világot.

Irodalom

- AITCHISON, JEAN 1981. *Language change: progress or decay?* London, Fontan.
- BENKŐ LORÁND 1947/2001. *A Nyárádmunte földrajzinevei*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 217. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen.
- COATES, RICHARD 1987. Pragmatic sources of analogical reformation. *Journal of Linguistics* 23: 319–340.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2009. Csíki mikrotoponímiai rendszerek népetimológiás változásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 47–71.
- DALBERG, VIBEKE 2008. So-called folk-etymological reshaping of place-names. In: DALBERG, VIBEKE, *Name and Place. Ten essays on the dynamics of place-names*. Kopenhagenága, Department of Scandinavian Research, Name Research Section. 80–93.
- EGERSZEGI ANNA 2012. Az etimologizálás jelenségének vizsgálata óvodás korú gyermekek nyelvhasználatában. *Anyanyelv-pedagógia* 1. URL: <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=376>
- EVELLEI KATA 2009. A téves szótalálások kiváltó okai. *Magyar Nyelvőr* 133/2: 209–227.
- FEHÉR KRISZTINA 2013. Analógia és hálózatmodell. In: KÁDÁR EDIT–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Analógia és modern nyelvtudomány*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 63–83.
- FEJES LÁSZLÓ 2013. Népetimológia és népi etimológia. *Nyelv és Tudomány* 2013. december 10. URL: <https://m.nyest.hu/hirek/nepetimologia-es-nepi-etimologia>
- N. FODOR, JÁNOS–HAUBER, KITTI 2022. Tracing the impact of folk etymology on Hungarian surnames. *Acta Onomastica* 63/2: 397–409.
- FÖRSTEMAN, ERNST 1852. Ueber deutsche Volksetymologie. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen*. *Kuhns Zeitschrift* 1: 1–25.
- HBMH. = BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei I. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.

- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- IMREH RÉKA 2019. A modern tudomány előtti és azon kívüli név- és szófejtések alkalmazott vonatkozásai. *Névtani Értesítő* 41: 51–74.
- ISTÓK BÉLA 2018. Penaldo, Missi & Co. Footballszleng és szóalkotás az interneten. *Filológia.hu* 9/1–2: 39–85.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. A népetimológia helységneveinkben. *Magyar Nyelvőr* 91: 1–11.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 67. Debrecen.
- KELLER, RUDI 1994. *On Language Change. The invisible hand in language*. London–New York, Routledge.
- KLEPARSKI, GRZEGORZ A. 2019. Folk etymology: escape from the unknown, the obscure and nothing more? *Studia Anglica Resoviensia* 16: 60–70.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1967. Újabb népetimológiáinkról. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó. 244–249.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundation of cognitive grammar 1*. Stanford, California, Stanford University Press.
- LENGYEL KLÁRA 2000. A ritkább szóalkotási módok. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 337–345.
- LUKÁCS ÁGNES–PLÉH CSABA–KAS BENCE–THUMA ORSOLYA 2014. A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 167–250.
- MARIAN, VIORICA–BLUMENFELD, HENRIKE K.–BOUKRINA OLGA V. 2008. Sensitivity to Phonological Similarity Within and Across Languages. *Journal of Psycholinguist Research* 37(3): 141–170.
- MCMAHON, APRIL M. S. 1994. *Understanding Language Change*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- NÁDAI PÁL 2006. *A magyar népetimológia*. Nyelvészeti füzetek 27. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T.
- NÁDASDY ÁDÁM 2012. Tévedés, hogy tévedés. *Élet és Irodalom* 2012. 07. 07.
- NAVRACSICS JUDIT 2014. *A kétnyelvű mentális lexikon és működése*. Doktori értekezés. Kézirat.
- NEUBERGER TILDA 2013. Analógiás jelenségek hat- és hétévesek spontán beszédében. In: KÁDÁR EDIT–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Analógia és modern nyelvleírás*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 194–214.

- NEUBERGER TILDA 2017. A szóikincs alakulása a beszédfejlődésben. In: BÓNA JUDIT szerk., *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 121–139.
- NYSTRÖM, STAFFAN 2016. Names and Meaning. In: CAROLE HOUGH szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford, Oxford University Press. 39–51.
- PESTI JÁNOS 1970. A földrajzi nevek alkotásának és használatának lélektani tényezői a Bikalárok völgyében. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia, Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 99–104.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PUSZTAI FERENC 2006. A népetimológia határai és indítékai. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged, JGyF Kiadó. 324–327.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RUNDBLAD, GABRIELLA–KRONENFELD, DAVID B. 2000. Folk-Etymology. Haphazard Perversion or Shrewd Analogy? In: COLEMAN, JULIE–KAY, CHRISTIAN szerk., *Lexicology, Semantics and Lexicography: Selected papers from the Fourth G. L. Brook Symposium, Manchester, August 1998*. Current Issues in Linguistic Theory 194. 19–34.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Gondolat.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. Analógia — diakrón szemmel. In: KÁDÁR EDIT–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Analógia és modern nyelvtudomány*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 215–234.
- TAMÁS ILDIKÓ 2013. Halandzsza (nonszensz) a folklórban. Szövegkonstrukciós és -de(kon)strukciós megoldások nyelven innen és túl. *Ethno-Lore* 30: 321–359.
- TAMÁS ILDIKÓ 2016. „Mojirtó koktél”, túrós derelye, bim-bam. A népetimológiáról, a belehallásról és a hangutánzásról. *Ethnographia* 127/4: 582–605.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TUGGY, DAVID 2005. Cognitive Approach to Word-Formation. In: ŠTEKAMER, PAVOL–LIEBER, ROCHELLE szerk., *Handbook of Word-Formation*. Studies in Natural Language and Linguistic Theory 64. Dordrecht, Springer. 233–265.

Források

gyakorikerdesek = URL: https://www.gyakorikerdesek.hu/csaladi-kapcsolatok_egyeb-kerdesek_581041-az-idos-rokonaitok-milyen-cifrasagokat-szoktak-mondani-mi-is-ilyenek-leszunk-ha (letöltés: 2023. 01. 16.)

Fiala Borcsa 2022. URL: <https://wmn.hu/konyhaban-a-helyunk/58492-pinakaloda-macs-kaponi-lamakrem--vajon-felismered-mit-takarnak-ezek-az-etelnevek> (letöltés: 2023. 01. 16.)

Karinthy Frigyes 1934. *100 új humoreszk*. Budapest, Nyugat.

On Folk Etymology Within a Cognitive Framework

The study deals with folk etymology (resemantization, secondary semantic motivation) using a cognitive approach. First, the linguistic process of folk etymology is addressed, followed by the discussion of its onomastic aspects.

Folk etymology is a complex process that affects both poles of linguistic elements, the word form and the meaning alike. The reason for this is to be found in general cognitive mechanisms including analogy, pattern matching and distribution analysis. Based on this, both main types, prototypical folk etymology (*unconscious reinterpretation of an opaque form*) and *intentional reshaping and resemantization of a word*, are universal and we may encounter them in historical times as well as today even if only a small fraction of the individual forms created this way become conventionalized. The process affects common noun and proper name elements similarly, however, the analyses studying more extensive name corpuses do not confirm the earlier opinion that folk etymology in general would be more decisive in the formation of the onomastic corpus.

Keywords: folk etymology, resemantization, cognitive approach, analogy, common nouns, proper names

Reszegi Katalin
ORCID: 0000-0002-4443-3284
Debreceni Egyetem
reszegikatalin@mnytud.arts.unideb.hu

Adalékok az *-sz/-v* tövű igék illabiális elbeszélő múlt idejű alakjaihoz

RÉVAY VALÉRIA

1. Bevezetés

A *lesz* ige E/3. személyű elbeszélő múlt idejű alakja az első összefüggő magyar nyelvű szövegelemekben, a Halotti Beszédben is olvasható: „*ef levn halal nec ef pucul nec feze*”. A *lőn* gyakori a kódexeinkben, de helyette olykor az illabiális magánhangzót tartalmazó *leen* ~ *len* alakot is olvashatjuk, így például a Jordánszky-kódexben: „*leen eǵ természet z erent vala nap*” (JordK. 5). A *leen* elbeszélő múlt idejű alak azonban nemcsak a Jordánszky-, hanem a vele közeli rokonságot mutató Érdy-kódexben is nagy számban fordul elő. Ezért megvizsgáltuk a magyar nyelvű kódexeket, vajon melyekben és milyen mértékben jellemző az *-sz/-v* tövű igék illabiális magánhangzóval való használata elbeszélő múltban.

E. ABAFFY ERZSÉBET a *tén, lén* típusú — csak a kései ómagyar korból dokumentálható — elbeszélő múlt idejű alakok kialakulását az ősmagyar korra teszi, amikor az ősi (uráli, finnugor) korra visszavezethető *-i időjel az előtte álló rövid magánhangzós igetővel (pl. *tē-*) diftongust alkotott, amelynek későbbi monoftongizálódása következtében illabiális hosszú magánhangzó keletkezett (1991: 114). E. ABAFFY a *lészēn, tészēn, vészēn* és *észik* igék különböző személyű elbeszélő múltjának bemutatására több kódex labiális és illabiális alakú példáit sorolja fel, sőt arra is felhívja a figyelmet, előfordulhat, hogy az illabiális paradigmába E/3. személyben labiális is kerül: JordK. 219: *leek*, 41: *leel, len* ~ 348: *lewn* (1992: 125–126). Azt is megállapítja, hogy a labiális és illabiális változatok nyelvjárások szerint különülnek el, így pl. a JókK., a SzabV., a BécsiK. és a MünchK. a labiális, míg a KeszthK. és a KulcsK. az illabiális alakokat kedveli (1992: 126).

A következőkben a fenti képet megpróbáljuk tovább árnyalni a kódexek szövegei alapján.

2. A *lesz* ige illabiális elbeszélő múlt idejű alakjai

Legnagyobb számban a létige elbeszélő múlt idejű alakjai találhatók meg a kódexekben. E/3. személyben — egy-két kivételtől eltekintve — csak illabiális magánhangzót tartalmazó elbeszélő múlt idejű alakok a következő kódexekben

találhatók meg: ÉrdyK.,¹ JordK., KeszthK., KulcsK., GuaryK., LobkK., ThewrK., Pann., CzechK., Máriabesnyői Töredék.² Az ÉrdyK. nyelvhasználatára nem jellemző, két labiális *lewn* a több mint félezer illabiális alakkal szemben valamelyik, forrásként használt szövegből származhat DIENES szerint (1986: 311). Az egyetlen labiális alak szempontjából hasonló a helyzet a JordK.-ben is. Az említett kódexek közös jellemzője, hogy mindegyik a 16. század elején keletkezett, és nem szerepelnek közöttük a legkorábbi kódexeink.

A *lén* helyesírása a kettőzött *ee* használata vagy *e*-vel való helyettesítése tekintetében eltérést mutat a felsorolt kódexekben: a KeszthK. és a KulcsK. szövegében ugyan nem szerepel túl sok illabiális magánhangzós E/3. személyű elbeszélő múlt idejű ige, de azok mind betűkettőzéses *leen* alakok, a GuaryK.-ben viszont nincs *ee* jelölésmód ebben az igealakban, a többi említett kódexben pedig a *leen* és a *len* egyaránt megtalálható, sőt a JordK.-ben lényegesen több a *len* alak.

Az E/3. személyű *leen* ~ *len* alakok a következő kódexekben találhatók meg nagyobb számban: ÉrdyK. (524), JordK. (115), KeszthK. (32), KulcsK. (31), ThewrK. (29), GuaryK. (20; ehhez itt és később is lásd JAKAB–KISS 1994: 196), LobkK. (20). A Pann., a CzechK. és a Máriabesnyői Töredék szövegében ötnél kevesebb a *lén* előfordulása. A felsorolt kódexek közös jellemzője, hogy a labiális *lőn* az Érdy- és a JordK.-beli, szinte véletlenszerű felbukkanásán kívül a többiben nem szerepel. Más a helyzet az ÉrsK.-ben, amelyben ugyan több a *lén* (61), de mellette a *lőn* (49) is gyakori.

kódex	<i>leek</i>	<i>leel</i>	<i>leen</i> ~ <i>len</i>	<i>leenk</i>	<i>leetek</i>	<i>leenek</i> ~ <i>lenek</i>	össz.
ÉrdyK.	1	3	524	1	2	49	580
JordK.	1	5	115		2	73	196
KeszthK.	11	9	32	3		13	68
KulcsK.	12	5	31	3		15	66
ÉrsK.	1	1	61			6	69
DebrK.			29			6	35
ThewrK.		3	29				32
GuaryK.			20			1	21
LobkK.		2	20				22
összesen	26	28	861	7	4	163	1089

¹ Az ÉrdyK. adatait Volf kiadása és az eredeti kézirat alapján dolgozó DIENES ERZSÉBET (1986: 310–311) tanulmányának, a többi kódex adatait pedig a kódexeknek a tanulmány végén az irodalomjegyzékben megadott kiadása és a Magyar Generatív Történeti Szintaxis ómagyar korrall foglalkozó adatbázisának (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-codices.html>) felhasználásával közlöm.

² A CzechK., MarTor., Pann. és ThewrK. adatait a Magyar Generatív Történeti Szintaxis ómagyar korrall foglalkozó adatbázisa alapján adom meg (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/cgi-bin/rmk/rmk_hun).

A *lesz* ige illabiális elbeszélő múlt idejű alakjai az elbeszélő stílusnak megfelelően a kódexekben E/3. személyben fordulnak elő a legnagyobb számban, ezt követi a T/3., majd az E/1., E/2. és végül a T/1. és a T/2. személy. Az egyes és többes szám teljes ragozási sora csak a terjedelmes ÉrdyK.-ben jelentkezik, a JordK.-ből csak a T/1., a KeszthK.-ből és a KulcsK.-ből pedig csak a T/2. személy hiányzik. Viszont az E/1. személyű *leek* és az E/2. személyű *leel* a Keszthelyi és a Kulcsár-kódexben olvasható nagyobb számban. A DebrK.-ben, illetve a GuaryK.-ben csak az E/3. és a T/3. személyű alak található meg.

Példák a létige illabiális elbeszélő múlt idejű alakjaira a felsorolt kódexekből: E/1.: ÉrdyK. 159a: Meegh kezdettewl megh *leek* zerezethwen; JordK. 218: es negywen ee nappaa *leek* az hegynek teteyn, eetelnel, ytalnal kyl; KeszthK. 136v: Olý *leek* mykeenth pwztaba lakozo peellycanus madar; KulcsK. 81v: Idegen *leek* en attyamfyaĳnak. E/2.: ÉrdyK. 14a: myndenható ky vagy es ky valaal. es yewendó *leel*; ÉrdyK. 387b: es monda az zent angyal ewneký. ha isten ellen eróss *leel*. meneewel ynkaĳ emberek ellen eróss leez; KeszthK. 166r: meg halgatál enge-meth ees *leel* ennekem een ydwessegemre; KulcsK. 84v: es the *leel* nekem erws segedelm; LobkK. 258: hog te *leel* zent haromsagnak rokonos; ThewrK. 94r: The zyleydneĳ myndenben ewketh halgatwan engedelmes *leel*. E/3.: ÉrdyK. 50/b: Teetowa yarwan azert az varas wzaĳan nem *leen* hol feýóket meg nywgoýta-naak; JordK. 130: *Len* egy napon; GuaryK. 081: Azert az ellensegneĳ zertese *len* az lejogból harmad martirumsag; LobkK. 283: emberre *leen* mierrettwk býnese-kert; ThewrK. 136r: Hatod eremed akoron *leen*. T/1.: ÉrdyK. 54a: Rea felelween azert dýchóseeges zent Iras belý doctoroknak býzon bezeedók zerent my *leenk* oka; KulcsK. 165r: Nagýoth teen vr my velwnk my *leenk* výgaztaltattak. T/2.: ÉrdyK. 172a, b: Es mynd meg óleek azokat kyk yewendót mondnak vala az ygaz istennek ffyarol kynek ty mastan arwltatóy Es gylkosý *leetek*; JordK. 199–200: De hytetlenek *leetek* wr yltennek zawara. T/3.: ÉrdyK. 66b: Azt halwan annal ees nagýob erewmben *leenek* hogý myndden kywanatosságok bel tellýesódót volna; JordK. 407: hw rwhay kedyg *leenek* feyeerek mynt az ho; KeszthK. 81v: Ger-mekcheknek nyłaĳ *lenek* vnekýk.

Ezek a ritkábban előforduló igealakok és szöveggörnyezetük is bizonyítékai lehetnek egyes kódexek egymással való rokonságának vagy az esetleges közös forrásnak (is). Ezt tapasztaljuk a Keszthelyi és a Kulcsár-kódex esetében is, amelyekben az E/3. és a T/1. személyű illabiális elbeszélő múlt idejű alakok azonos szöveggörnyezetben találhatók: KeszthK. 98r: *de maga wneký sepreĳe semýe nem leen*; KulcsK. 91v: *demaga wneký sepreĳe semýe nem leen*; KeszthK. 107r: *Leenk wlatatossa my zomzedýnknak*; KulcsK. 99r: *Leenk wlatatossa my zomzedýnknak*. A két kódex keletkezési ideje között nincs nagy időbeli különbség (KeszthK. 1522, KulcsK. 1539), és mind a két szöveg másolója hűségesen követte a jóval korábbi keletkezésű alapkéziratot, aminek következtében a korabeli szövegeknél archaikusabb ez a két rokon kódex, mint ahogy ezt HAADER LEA is

megállapította a KeszthK. kapcsán (http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/keszthelyi_kodex).

3. A *tesz* ige illabiális elbeszélő múlt idejű alakjai

E/3. személyben a *tesz* igeének kizárólag illabiális elbeszélő múlt idejű, betűkettőzések (*teen*), illetve *e*-vel (*ten*) vagy *th*-val (*theen* ~ *then*) jelölt alakjai szerepelnek a következő kódexekben: JordK., ÉrdyK., KeszthK., KulcsárK., ÉrsK. A felsorolt kódexek közül ismét az ÉrdyK.-ben és a JordK.-ben találjuk a legtöbb *teen/theen* ~ *ten/then* alakot, bár ezúttal a két kódex közötti sorrend megfordul, mivel a JordK.-ben valamivel több ezeknek a száma. A *th*-s írásmód csak ebben a két kódexben, a JordK.-ben pedig betűkettőzés nélküli *ten* alakok szerepelnek. Kis számban ugyan, de csupán illabiális E/3. és T/3. személyű elbeszélő múlt idejű alak található a következő kódexekben is: GuaryK.: 4 *ten* + 1 *tenek* (vö. JAKAB–KISS 1994: 320), SándK.: 1-1 *teen* és *ten*, DomK.: 1 *teen*, a Bag.-ban és az ME.-ben 1 *then* és 1 *ten*.³ A *tén* ~ *tőn* egyaránt megtalálható a következő kódexekben, de a labiális *tőn* alak gyakoribb: JókK. (vö. JAKAB 2002: 428), DebrK., ÉrsK., LobkK., SzékK., WeszprK.⁴

A *tesz* ige elbeszélő múlt idejű ragozott alakjai a kódexekben:

kódex	<i>teek/ theek</i>	<i>teel/ theel</i>	<i>teen/theen ~ten/then</i>	<i>teenk</i>	<i>teetek/ thetek</i>	<i>teenek/ theenek ~ tenek/thenek</i>	össz.
JordK.	5	5	105	–	1	66	182
ÉrdyK.	1	1	103	2	–	22	129
ÉrsK.		1	12			3	16
KucsárK.	–	3	15	–	–	3	21
KeszthK.	–	4	12	–	–	3	19
összesen	6	14	247	2	1	97	367

A *tesz* ige teljes ragozási sora összeállítható a kódexek szövegeiből, de egyetlen kódexben sem fordul elő mindegyik személyben. Az E/1., E/2. és E/3. személyű alakjai szinte teljesen azonos számban olvashatók a JordK.-ben és az ÉrdyK.-ben, de a T/3. személy a JordK.-ben valamivel több, mint háromszorosa az ÉrdyK.-belieknek. A KeszthK.-ben és a KulcsK.-ben csak a betűkettőzések alakok találhatóak meg szinte azonos számban, de az előző két kódexhez hasonlítva jóval kisebb mennyiségben.

³ A Bag., DomK., ME. és a SándK. adatait a Magyar Generatív Történeti Szintaxis ómagyar korról foglalkozó adatbázisa alapján adom meg (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/cgi-bin/rmk/rmk_hun).

⁴ A SzékK. és a WeszprK. adatait a Magyar Generatív Történeti Szintaxis ómagyar korról foglalkozó adatbázisa alapján adom meg (http://omagyarkorpusz.nytud.hu/cgi-bin/rmk/rmk_hun).

Példák a *tesz* ige illabiális elbeszélő múlt idejű alakjaira a felsorolt kódexekből: E/1.: JordK. 675: Twgyatok ee myt *teek* tynektek?; ÉrdyK. 71/a: En azert lataam es býzonsagot *teek* rola. E/2.: ÉrdyK. 436a: Nem twdom gyermek mý dolgos vagý ennekem nagý nyomorwsagot *teel*; JordK. 631: Melfter, yme ky teeveled vala az yordan vyzee mellet, kyrel the byzonfagoth *theel*; KeszthK. 69r: ees *teel* chalardsagoth. E/3.: JordK. 132: Harmad napon *teen* aldozatot Eliab Helonnak ffya; JordK. 306: Bekefeeghet *theen* azert ew velek Jofwe; ÉrdyK. 394b: wgý *theen*. dychóseeges zent lazlo kýral ees; KeszthK. 61v: Iwýetek ees lassatok vrnak mýwelkedetýth mely chodakath *teen* felden; KulcsK. 150r: Vrnak ýogýa *teen* erwt, [...] vrnak ýogýa *teen* hatalmaath. T/1.: ÉrdyK. 15a: ez el mwlt va-saarnapon *teenk* emlekózetót az wtolso ýteeletnek rettenetes mýwoltarol. T/2.: JordK. 341: monda Samfon: yollehet ezt *teetek*, de meegh es egy bozzwth vezók raytatok. T/3.: JordK. 18: es azonkeppen *teenek*, mynt yften megh paranczolta vala; ÉrdyK. 201/b: mýnd nýaýan týztesseeghet *teenek* wr Istennek; KeszthK. 89v: ees een sebýmnek serelmere *tenek* serelmeth; KulcsK. 135v: ees zelewth ýltetenek, es *tenek* teremthe gýwmelcheth.

Meg kell említenünk, hogy a tranzitív *tesz* igének némelyik szövegben előbukkan a határozott ragozású alakja is: *teem*: ÉrdyK. 446b: Az okaert *teem*. Mert kereem wr istent esmeg Azon latasth meg ýelentený; *teed*: ÉrdyK. 247a: Az mýnddenhato wr isten meg bochassa teenedek ýo ez teetemenýedet / mý okaert *teed* ezth?; valamint a 2. személyű határozott tárgyra utaló *teelek*: ÉrdyK. 390a: Az en neepemnek Izraelnek elótte ýarówa *teelek* teeghódet.

4. A *vesz* ige illabiális elbeszélő múlt idejű alakjai

E/3. személyben a *vesz* igének illabiális elbeszélő múlt idejű, betűkettőzéses (*ee*), illetve *w*-vel jelölt alakjai szerepelnek a következő kódexekben: ÉrdyK., JordK., KeszthK., KulcsK. Az Érdy- és a Jordánszky-kódexben csaknem azonos számban található meg a *vesz* ige illabiális E/3. személyű elbeszélő múlt idejű alakjai, a rövid magánhangzós *ven* alak csak a JordK.-ben, a KulcsK. kivételével pedig mind a háromban — ha kis számban is, de — jelentkezik a *w*-s alak is.

A *vesz* ige elbeszélő múltja E/3. személyben is előfordul néhány kódexben (pl. a Jókai-kódexben) párhuzamosan is.

A *vesz* ige elbeszélő múlt idejű ragozott alakjai a kódexekben:

kódexek	<i>veek</i> ~ <i>week</i>	<i>veel</i> ~ <i>wel</i>	<i>veen/ween</i> ~ <i>ven/wen</i>	<i>veenk</i>	<i>veetek</i>	<i>veenek/weenek</i> <i>venek/wenek</i>	össz.
JordK.			31			11	42
ÉrdyK.		1	34			4	39
ÉrsK.		1	20			8	29
KeszthK.	3	2	10			3	18
KulcsK.	3	2	8			3	16
összesen	6	6	103			29	144

A fenti táblázat adataiból azt olvashatjuk ki, hogy a *vesz* ige T/1. és T/2. személyű illabiális elbeszélő múlt idejű alakja már nem jelenik meg azokban a kódexekben sem, amelyekben a *lesz* és a *tesz* ige azonos alakjai — még ha nem is túl nagy számban, de — előfordulnak. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a *vesz* ige *v-s* tövű elbeszélő múlt idejű alakjai sűrűbben használatosak a JordK.-ben (*veve*, *veeveek* ~ *veevek*), mint a másik két igéé. Mint ahogy JAKAB LÁSZLÓ a JókK. vizsgálata nyomán megállapította: „Valószínűnek látszik, hogy ezekben a szavakban a tárgyas ragozás egyes és többes 3. személyéből terjedt el később a többi személybe is a *v-s* tövből alakult változat, és a magánhangzós töből keletkező formák fokozatosan háttérbe szorultak. Legtovább az alanyi ragozás egyes 3. személye tartotta magát, de csak 3 szóban: *lön*, *tön*, *vön*” (1982: 303). Ugyanezt elmondhatjuk a *lén*, *tén*, *vén* alakokról is.

Példák a *vesz* ige illabiális magánhangzójú elbeszélő múltjára: E/1.: KeszthK. 5v: Een almath *wek* ees el bagyadek; KulcsK. 10v: dýadalmath *week* w rayta. E/2.: ÉrdyK. 277b: katherina mÿert az en zerelmemeert ollÿan wtalatos ÿtalth *veel* hozÿad nem leezek halalatlan teeneked eerette; ÉrsK. 232rb: En edes zeretew fÿam ÿesws kÿ testet *wel* csak een twlem; KeszthK. 35v: Fel magaztathlak tegeth wram merth hozÿad *wel* engemeth. E/3.: ÉrdyK. 171b: Zent Lucÿa papot hÿwata es gÿonasnak wtanna. zentseeghet *veen* hozÿa; JordK. 16: Aaron kedegh *veen* feleth maganak kynek vala newe Elizabeth; ÉrsK. 243ra: Es a zÿz marÿatwl testet *ween*; KeszthK. 33v: Merth een atÿam / ees en anÿam el hattanak engemeth wr kedeeg hozÿa *ween* engemeth; KulcsK. 49r: Ees meg halgatha en ÿmadchagÿmath, es kÿ *veen* engemeth zegeenseegbw. T/3.: JordK. 316: Az leuitak kedeegh eegyeb erekfeghet nem *veenek*, hanem csak warafokath, kykben lakoznak; JordK. 513: Maria Magdalena, es Jacab annya Maria, es Salome kenetet *venek*; ÉrdyK. 130a: wgÿan annee penzth *veenek*; ÉrsK. 126va: Zÿzek nem *weenek* olaÿth o edenÿekben; KeszthK. 119v: Ees meg kernekezenek engemeth mÿkeppen vÿz mÿnd nap estÿg / ees egÿetembe kernwl *venek* engemeth.

A *vesz* ige illabiális elbeszélő múlt idejű alakja határozott ragozásban is előfordul: *veem*: JordK. 299: myert lateek az preda kezet egy yo verell palafot, es keth zaaz meerteek ezyftet, es egy yo aranyaftth ynghet ky ewthwen meerteek eernee, es megh kewanwan el *veem*; JordK. 902: Es el *veem* az angyal kezeeből ah kenyweth; ÉrsK. 56ra: en *weem* hwteth kÿsded gÿermek koraban en kezeÿmre az templóban.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az *-sz/-v* tövű igék közül természetesen a létige elbeszélő múlt idejű alakjai találhatóak meg a legnagyobb számban, a *tesz* csak valamivel több, mint harmada, a *vesz* pedig valamivel több, mint egy tizede a létige előfordulásainak.

5. A *hisz*, *visz*, *eszik*, *iszik* igék magánhangzós tőhöz járuló elbeszélő múlt idejű alakjai

A *visz* igének E/2., E/3. és T/3. személyében tűnnek fel a rövid magánhangzós tőhöz járuló elbeszélő múlt idejű alakjai: E/2.: ÉrsK. 70vb: *wyl*; KulcsK. 77r: *Vvyl*. E/3.: JordK. XIIa, XXIIIa, 340, 734, 915, 926: *vyn* ~ *vyn*; ÉrdyK. 148a, 186a, 211a, 258a, 528a: *vjn*; ÉrsK. 54rb, 173ra, 209vb: *vjn* ~ *wjn*; KulcsK. 15v, 22r: *wjn* ~ *vjn*; KeszthK. 18r, 24v: *wjn*; DebrK. 629b: *vvn*; LobkK. 190: *vjn*. T/3.: JordK. 76: *vynek*; ÉrdyK. 50a, 150a (2x), 168a, 398b (2x): *vjnek*; ÉrsK. 8r, 9r (2x), 17ra: *wjnek*.

Az ÉrsK.-ben szerepel az E/2. személyű tárgyra utaló, határozott ragozású *wjlek* (131va) is: Elsew mjkoron tegedet az templomba *wjlek*.

Példák: E/2.: ÉrsK. 70vb: Nagy Ighassaghban *wyl* beeh engemeth; KulcsK. 77r: Mert meg keserteel mjnket Istē [...] *Vvyl* mjnket vezedelmre. E/3.: JordK. XIIa: Borth es *vyn* hwnéký ýnnya; ÉrdyK. 186a: Es az týzen ket apostoloknak zamokeert týzen ket kosaar feldet *vjn* ký az fundamentombol ennen vullan; KeszthK. 24v: Bee *vjn* engemeth w ýgassaganak vtaýra w newerth; ÉrsK. 54rb: Es azõnal kezemnel fogwa *vjn* az helyre hol ewtet el themettem wala; LobkK. 190: vala kegek akoron týzennýolc eztendes es nagsok penzt *vjn* az barátoknak zýksegire. T/3.: JordK. 76: es ky mynd hww ayoytatoffaga es tehethfeghe zerenth ayandekokath *vynek* ýstennek tyztýffegheere; ÉrdyK. 150a: Az ewth bolondok azerth ffl weween ew lampasokat nem *vjnek* olayth velok; ÉrsK. 8r: De az oth bolondok weewen ew lampaswkath nem *wjnek* olayth ew weelewk.

Bár az ÉrdyK. és az ÉrsK. helyesírása eltérõ, a *visz* ige T/3. személyű elbeszélõ múlt idejű alakja miatt itt idézett két azonos mondat valószínűleg azonos forrásra támaszkodott.

A *hisz* igének E/2., E/3. és T/3. személyében is megtalálhatók a magánhangzós tőhöz járuló elbeszélő múlt idejű alakjai: E/2.: JordK. 700: *hyl*. E/3.: JordK. VIIa, 636, 637, 733, 752: *hyn*; ÉrdyK. 59/a, 168/b, 546b, 579a: *hjn*; DebrK. 196, 217, 570: *hjn*. T/3.: JordK.: 421, 514, 617, 628, 629 (2), 659, 766: *hynek*; KulcsK.: 95v, 96r, 130v, 131v: *hjnec*; KeszthK.: 102v, 103v, 148r: *hjnec*; ÉrdyK.: 75/a, 442/b, 652/a: *hjnec*; ÉrsK.: 52vb, 81ra, 287v: *hjnec*; DebrK.: 108: *hinek*.

Példák a *hisz* ige magánhangzós tőhöz járuló elbeszélő múlt idejű alakjaira: E/2.: JordK. 700: Mert lataal enghem, tamas, es *hyl* bodogok kyk nem lattanak, es hyttenek. E/3.: JordK. 636: Es keth napon leen hww nalok. Es anneewal teb *hjn* hww benne ennen bezedeerth; ÉrdyK. 168b: Mýgdonna azzon. karrisius felesseeghe ký az kýralnak rokona. ottan hamar *hjn* wrwnk Iesusban; DebrK. 196a: feiedelom mind haza nepiuel / smind a kosssegel *hjn* vronk Iesusba. T/3.: JordK. 766: hol ot mykoron fokat predicallottak vona vr Jefufrol, fokban *hynec* hww benne; ÉrdyK. 75a: nýlwan meg ýsmereek Cristus Iesusth ew choda teeteleeben es *hjnec* sokan ew benne; KeszthK. 102v: Merth nem *hjnec* ýstenbe sem remenkedenek

w ydwezeÿteÿebe; KulcsK. 96r: es nem *hÿnek* w chodaÿba; ÉrsK. 287v: ees latwan az neepk ew ÿstenÿ dolgaath ees czoda teeteleeth sokan *hÿnek* akoron ew benne; DebrK. 108a: a Sídok a sok profetaknak sem *hinek*.

A KeszthK.-ben és a KulcsK.-ben a *hisz* ige magánhangzós tövű elbeszélő múlt idejű alakjai a többi *-sz/-v* tövű igéhez hasonlóan azonos mondatokban is olvashatók: KeszthK. 148r: Nem *hÿnek* w bezedÿnek / ees zwgodanak w haÿlokokba; KulcsK. 131v: Nem *hÿnek* w bezedÿnek, es zwgodanak w haÿlokokba.

A *visz* és a *hisz* ige magánhangzós tövű elbeszélő múlt idejű alakjai mellett megtalálhatók ezeknek az igéknek a *-v* tövű alakjai is: ÉrsK. 178ra: *wÿwe* ewtet; JordK. 342: *ky zakaztaa* forkabol es vallan *wÿwe* az hegynek teteyre; JordK. 637: Es *hywe* hÿw es mynd hÿw tellyes haza. Ez utóbbi előtt néhány sorral a *hyn* (637) alakot is olvashatjuk.

Az *eszik* ige magánhangzós tövével alkotott elbeszélő múlt idejű alak csak a JordK.-ben, KeszthK.-ben, KulcsK.-ben és ÉrsK.-ben található meg: általános ragozású alakok közül csupán a T/3. személyű és egy határozott ragozású, E/1. személyű igealak.

Az *eszik* ige általános ragozású alakjai: T/3.: JordK.: 8 *eenek* ~ *ennek*; KeszthK.: 1 *enek*, KulcsK.: 1 *eenek*, ÉrsK.: 1 *eenek*. Határozott ragozás, E/1.: JordK.: 2 *eem*.

Példák: T/3.: JordK. 46: Az yzrael ffyay kedeegh negywen eztendeegh *eenek* manth; 339: es *eenek* az meezbe; 922: es myndnyayan az eghy madarak eleghet *eenek* ew hÿfogbol; KeszthK. 103r: Ees *enek* / ees meg elegendenek; KulcsK. 95v: Ees *eenek* es meg elegendenek; ÉrsK. 289r: Az meg tÿltot faanak gÿmolczeeben *eenek* wr ÿsten paranczolattÿanak ellene. E/1. határozott ragozás: JordK. 12: Az azzonyallat kyt ennekem attal tarffwl ada ennekem az ffanak gymelceeben es megh *eem* [...] Myre tetted ez dolgot? ky felele: Merth az kygyo czala enghemet meg es *eem*.

Az *iszik* ige általános ragozású, elbeszélő múlt idejű alakjai a vizsgált kódexek közül a JordK.-ben (3 *ÿnak*) és ÉrdyK.-ben (1 *ÿwtok*) található meg.

Példák: T/3.: JordK. XXIa: ennek azert es *ÿnak* hÿw vele es mynd megh eleghó-deenek; 172: Es lathwan örwleenek, es *enek ÿnak* wr yftennek előtte.

8. Összegzés

A magyar nyelvű kódexeknek csak egy kis csoportjában fordulnak elő nagyobb számban az *-sz/-v* tövű igék illabiális elbeszélő múlt idejű alakjai. Ezek közül némelyek, így a JordK. — ÉrdyK., a KeszthK. — KulcsárK. és az ÉrdyK. — ÉrsK. szorosabb kapcsolatban állnak egymással, aminek kimutatására a kódexekben ritkábban jelentkező alakok is bizonyítékul szolgálhatnak. Ezek a szövegbeli egyezések nem csupán azonos nyelvjárási területen való keletkezésükre, hanem a szerzők vagy másolók által használt valamely (vagy több) közös ősforrásnak is köszönhetőek.

A *lesz* ige illabiális elbeszélő múlt idejű alakjai több kódexben és jóval nagyobb számban őrződtek meg a 16. századi kódexekben, míg a *tesz* és a *vesz* megfelelő alakjai csak kevesebb kódexből mutathatók ki, és lényegesen ritkábbak.

Az E/3. és T/3. személyű alakok több más kódexben is felbukkannak, de jóval kisebb számban, mint a fent felsoroltakban. A *hisz, visz, eszik, iszik* pedig csupán szórványosnak mondható. A terjedelmes ÉrdyK.-ben a létige illabiális alakú elbeszélő múltjának teljes paradigmája szerepel, a *tesz* igének csak több kódex szövegéből adatolható a ragozási sora mind a hat személyben, míg a *vesz* igének a T/1. és T/2. személyű alakja nem található meg a vizsgált szövegekben. A tranzitív igéknek a -v-s töve főleg E/3. személyben gyakori, ami a -v-s tö kialakulásának időrendjére is utal.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 104–121.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 120–184.
- DIENES ERZSÉBET 1986. A *lesz* és a *tesz* igék az Érdy-kódexben. *Magyar Nyelv* 82: 300–317.
- HAADER LEA 2009. Keszthelyi kódex. *Nyelvemlékek*.
URL: http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/keszthelyi_kodex. (2018. 11. 24.)
- JAKAB LÁSZLÓ 1982. A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jókai-kódexben. *Magyar Nyelv* 78: 297–304.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1994. *A Guarj-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 6. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Magyar Generatív Történeti Szintaxis 1 és 2*. 2009–2013, 2015–2018.
URL: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>.
URL: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/cgi-bin/rmk/rmk_hun. (2018.07.26.)

A vizsgált kódexek

- Debreceni kódex (1519). URL: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/DebrK/3a/DebrK_3a.txt. (2018. 07. 24.)
- Érdy-kódex (1526 körül). URL: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/ErdyK/3a/ErdyK_3a.txt. (2018. 10. 28.)

- Érsekújvári kódex (1529–31). URL: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/ErsK/3a/ErsK_3a.txt. (2018. 08.01.)
- Jordánszky-kódex (1516, 1519). URL: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/JordK/3a/JordK_3a.txt. (2018. 07. 31.)
- Keszthelyi kódex (1522). URL: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/KeszthK/3a/KeszthK_3a.txt. (2019. 04. 04.)
- Kulcsár-kódex (1539). URL: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/KulcsarK/3a/KulcsarK_3a.txt. (2020. 05. 15.)
- Lobkowicz-kódex (1514). URL: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/LobkK/3a/LobkK_3a.txt. (2020. 07. 15.)
- Thewrewk-kódex (1531). URL: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/ThewrK/3a/ThewrK_3a.txt. (2020. 07. 30.)

Addenda to the Illabial Narrative Past Tense Forms of *sz/v*-Stem Verbs

It is only in a modest group of Hungarian-language codices that a substantial number of illabial narrative past-tense forms of *sz/v*-stem verbs occur. Among those, most instances are constituted by the conjugated forms of the verb *lesz*, while the corresponding forms of *tesz* ‘put’ and *vesz* ‘take’ are far less frequent. Occurrences of the narrative past-tense forms involving the vowel stem of the verbs *hisz* ‘believe’, *visz* ‘carry’, *eszik* ‘eat’, *iszik* ‘drink’ are sporadic. Some of the codices examined are more closely connected, which may be evidenced by the recurrence of less frequent forms such as *lén*, *tén*, *vén*. These textual conformities may be due not only to the codices originating from the same dialect areas but also to one or several common original sources used by the authors or copyists.

Keywords: narrative past tense, history of the Hungarian language, morpheme history, 16th-century codices

Révay Valéria
Pannon Egyetem
revayv@gmail.com

A Tihanyi alapítólevél helyneveinek régészeti környezete

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

1. A 11. századi Kárpát-medence nyelvi, etnikai, történeti kérdéseinek jobb megvilágításában alapvető szerepük van a korai nyelvemlékeinknek, s ezek között is kiemelt jelentőségű a Tihanyi alapítólevél (1055). Ennek fényében nem véletlen, hogy első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünk időről időre a nyelvészek és történészek vitáinak a középpontjába kerül. A történészek közül legutóbb a korszak egyik vezető kutatója, KRISTÓ GYULA vizsgálta meg részletekbe menő alaposággal a Tihanyi alapítólevél helynévi adatait, s azok nyomán igen súlyos következtetésekre jutott (2000). Véleménye szerint „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településneveken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el.” (KRISTÓ 2000: 23). Vizsgálatainak általános, immár nem csak a Tihanyi alapítólevél adatain alapuló végeredményeként pedig úgy foglalt állást, hogy „A magyarok által létrehozott állam tisztségviselői, a szláv tömegek alávetésével a magyarok révén megvalósított társadalmi polarizáció csoportjai csak úgy viselhetnek rendre (bár természetesen koránt sem kizárólagosan) szláv neveket, ha ennek az államnak és ennek a társadalomnak számra legjelentősebb komponense szláv nyelven beszélt. Ez megfelel annak a megállapításnak, amit a honfoglalás kori Kárpát-medence etnikai viszonyairól sokban más bizonyítékok alapján feltételeztem: a honfoglaló magyarok nomádállamának 100 ezer fős (magyar mellett nyilvánvalóan még törökül is beszélő) népességével szemben az itt talált népesség 150-250 ezer főre becsülhető.” (i. m. 40–41).

KRISTÓ GYULA fent idézett nézeteivel tökéletesen ellenkező eredményre jutott HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait elemző monográfiájában (2010). Megállapította, hogy „az alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév között mindössze kettő olyan található, amelynek keletkezését nem a magyarból, hanem valamely más nyelvből magyarázhatjuk meg: Kesztlőc település és a Balaton tó neve szláv eredetű, s mindkettő átvétel útján került a magyarba.” (2010: 230). Ráadásul — mint azt alapos elemzéseiben

kimutatta — e két jövevénynév, csakúgy, mint más szláv, török és német személynévből is magyarázható helynév, magyar nyelvű névhasználókra utal (i. m. 231).

A közelmúltban a régészet részéről BÁLINT CSANÁD vizsgálta az etnikum kérdését (2006), a nyelvészet oldaláról pedig HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA szentelt rendkívül alapos módszertani tanulmányt a 11. századi Kárpát-medence nyelvi és etnikai rekonstrukciós problematikájának (2016). Úgy vélem, jelen dolgozat elkészítése már csak azért is időszerű volt, mert a történészek és régészek körében a legutóbbi időkig széleskörűen elterjedt és sokak által ma is használt KNEI ZSA ISTVÁNNAK a 11. századi Kárpát-medence etnikai viszonyait ábrázoló munkája (1938). Idézett dolgozatukban HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA nemcsak KNEI ZSA módszertani hiányosságait haladták meg, de rámutattak azokra az alapvető hibákra is, amelyeket KRISTÓ GYULA elkövetett az etnikai rekonstrukciója során.

Miután a korai, szórvány-nyelvemlékek tanúságait hasznosító történész, valamint nyelvész szakemberek egymással homlokegyenest ellenkező következtetésre jutottak egy adott térség (jelen esetben a Délkelet-Dunántúl) etnikai és nyelvi rekonstrukciója során, érdemes megvizsgálni, hogy mit tud hozzátenni (egyáltalán: hozzá tud-e tenni valamit?) e kérdéshez a régészet? Mielőtt azonban erről rátérnék, nem kerülhetem el annak jelzészzerű bemutatását, hogy a régészeti kutatások ezen a téren milyen utat jártak be.

2. A magyar honfoglalás és államalapítás korának emlékeit kutató régészet megszületését hagyományosan a benepusztai (ma: Ladánybene, Bács-Kiskun megye) lovas férfi sír előkerüléséhez szokás kapcsolni (1834). A szélfúttá homokdombból a helyi pásztorok által kikapirgált veretek, pénzek, fegyverek és lószerszámok értékelését a kor neves műgyűjtője, JANKOVICH MIKLÓS végezte el (1834). Dolgozatának barokkos hosszúságú címében (Egy magyar hősnek — hihetőleg Bene vitéznek — ki még a X. század elején Solt fejedelemmel I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről s öltözetének ékességeiről) az eltemetett személyt a lelőhely első foglalójának, s így névadójának vélte, lényegében a személynévvel alkotott helynevek közé sorolva Benepusztá nevét. A nyelvészet tárgykörébe tartozó megállapítások tehát már a korszak emlékeit vizsgáló tudományterület első, kezdeti lépéseinél is jelen voltak.

Néhány évtized múltán sor került egy etnikai azonosítást célzó ásatásra is. A helyszín ezúttal Heves megye volt. Füzesabony, Mezőtárkány és Szihalom környékén a Százdi alapítólevél (1067) által említett toponimák (*Besenyők útja*, *Besenyők sírja*, *Besenyők kútja*) jól azonosíthatók a mai Apátipusztá területére. Bartalos Gyula egri kanonok, a kitűnő régész ösztönzésére Foltiny János irányításával ennek eredményeként került sor Heves megyében az első 10–11. századi sír

feltárása Füzesabony–Réthy-tanyán 1885-ben, a besenyő emlékek kutatásának jegyében. Egy mellkeresztel és edénnyel elhantolt kislány sírját találták meg. A nagy valószínűséggel magányosan eltemetett sír csekély számú és a 10–11. század fordulójának régészeti emlékei közé jól beilleszthető mellékletei azonban nem adnak lehetőséget arra, hogy azokat egy meghatározott, a magyartól eltérő (besenyő) etnikumhoz kössük (RÉVÉSZ 2008: 181, 448–450).

A 10–11. századi leletanyag első felosztása is etnikai alapon történt. HAMPEL JÓZSEF a gazdag leletanyagú lovas, fegyveres, felékszerezett, nemesfém ruhadíszes temetkezéseket tartotta a honfoglaló magyarok, míg a szegényes karikaékszerekkel eltemetetteket a helyben talált, zömmel szláv népesség hagyatékának (1907). Ez a hosszú ideig uralkodó osztályozás visszahatott más tudományágak, így a nyelvész KNIEZSA ISTVÁN, vagy később a történész KRISTÓ GYULA munkásságára is. A régészet (ma már hozzátehetjük: sajnos!) más tudományágaktól is kapott irányelveket a saját forrásanyagának az értékelésére. GYÖRFFY GYÖRGY ez irányú munkásságának ezúttal csak két elemét említem meg. GYÖRFFY a fejedelmi család tagjainak puszta személyneveiből képzett helynevek térképezése és értelmezése nyomán olyan birtoklás-, politika- és eseménytörténeti láncolatot épített fel (1970), amelyhez a korszak vezető régész kutatóinak zöme igyekezett hozzá illeszteni a régészeti adatok értelmezését. Hasonló hatást gyakoroltak a kutatásra GYÖRFFYnek a 10–11. századi magyar állam és társadalom szervezetére vonatkozó megállapításai (1959). Ezek közül elsősorban a dukátusi területekre, s azok feltételezett kabar etnikumú népességére vonatkozó nézetek évtizedekre megszabták a jelzett területeken előkerült régészeti hagyaték értékelésének korlátait.

HAMPEL és GYÖRFFY téziseinek a hatása sok tekintetben napjainkban is hat egyes régészeti szakmunkákban, főként az ország határain túli kutatók körében. Hatásuk a hazai szakirodalomban sem múlt el teljesen annak ellenére, hogy HAMPEL megjegyzéseit SZŐKE BÉLA korrigálta, s a 10–11. századi lelethorizont etnikai felosztása helyett a társadalmi rétegek és az időbeliség alapján történő csoportok meghatározását javasolta (1962). GYÖRFFYnek a korai helyneveinkkel kapcsolatos nézeteit pedig egy szegedi kutatókból álló munkacsoport vette alapos kritika alá (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973, 1974).

A tisztázó szándékú viták a régészetben belül is lezajlottak, ezek egyik (témánk szempontjából lényeges) felvonása BÁLINT CSANÁD kandidátusi disszertációja körül bontakozott ki a szerző és az opponens DIENES ISTVÁN között (DIENES-KRISTÓ 1978: 107–108, BÁLINT 1978: 264–265). Bírálatában DIENES számonkérte a jelölttől, hogy miért nem használta fel munkája során a nézetei szerint a régészeti leletekkel egyenértékű történeti földrajzi eredményeket, az ún. korai típusú helyneveket? Válaszában BÁLINT CSANÁD részletesen rámutatott az alábbiakra: ezeknek a helyneveknek az időrendje nem tisztázott. Egy-egy település mai határai nem feltétlenül azonosak a 10–11. századi településhatárokkal. Ennek következtében korántsem biztos, hogy valamely község mai határából előkerült

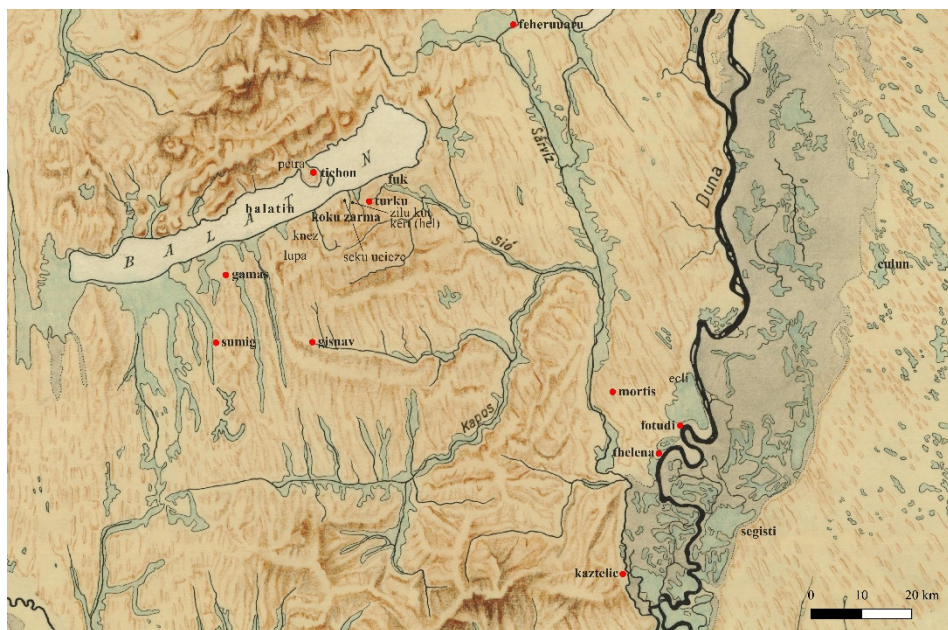
temető a jelzett időszakban is ahhoz a településhez kötődött. Ráadásul nem egy esetben a korai helynévvel jelzett község határából akár négy-öt temetőt is ismerünk, s eldönthetetlen, hogy melyik népessége volt hajdan a település névadója. Ezt tovább bonyolítja, hogy jó esetben még további, mindeddig felfedezetlen temetők is rejtőzködhetnek a föld alatt. Végezetül BÁLINT felhívta a figyelmet arra, hogy a törzsnevekből vagy népnevekből alakult helynevekkel megnevezett falvak határából előkerült temetők leletanyaga semmiben sem tér el a Kárpát-medence más tájain megismert kortársaikétól. Itt félreérthetetlenül arra utalt, hogy akkoriban GYÖRFFY és az ő hipotéziseit elfogadó régészek szerint a *berény*, *varsány*, *eszlár* és hasonló, török eredetű (vagy annak tartott) szavakból alakult helyneveket a kabarokhoz kötötték, s a határukból előkerült temetőket a kabar régészeti hagyaték reprezentánsainak tekintették.

3. Amennyiben tehát arra keresünk választ, hogy a régészet a maga módszertanával és adatbázisával hozzá tud-e szólni egy adott terület (jelen esetben a Tihanyi alapítólevélben említett települések környéke) nyelvi és etnikai kérdéseire, a BÁLINT CSANÁD által megkezdett úton érdemes tovább haladni, természetesen az újabb eredményekkel kiegészítve a vizsgálat módszertanát. A mai, de akár a középkori oklevelekben említett települések és a közelükben előkerült temetők viszonyát illetően további kételyeket is megfogalmazhatunk. Először is nem tisztázott, hogy mit jelent ezekben a korai századokban a *falu* fogalma? A régészeti terepbejárásokon ugyanis többnyire nem egyetlen, felszíni leletekkel jól meghatározható kiterjedésű település helyét találjuk, hanem egymástól néhány tucat, vagy akár több száz méterre elhelyezkedő kisebb-nagyobb települési foltokat. Az esetek többségében eldönthetetlen, hogy ezek egyszerre, egy időben, vagy egymást követően létezett szálláshelyek és gazdasági egységek voltak, s utóbbi esetben milyen időbeli távolságra voltak egymástól. Egyáltalán: nagyon nehezen határozható meg, hogy hol végződik az egyik település, s hol kezdődik a másik.

Ami pedig a temetőket illeti: nem tudjuk, hogy azokat, amelyek több tucat, vagy több száz sírt rejtettek, egy vagy több település használta-e. Vagy éppen megfordítva: egy település különböző családjai esetleg más-más közeli temetőkben hantolták el a halottaikat. Ma már nyilvánvaló, hogy a 10–11. századi temetők rendszerezéséhez sem a HAMPEL-féle etnikai (1907), sem a SZÖKE BÉLA-féle, vezető és középrétegre, valamint köznépre bontott társadalmi elkülönítés (1962) nem alkalmas, hiszen egy-egy lelőhelyen különböző társadalmi rétegekhez tartozó egyének is nyughattak. E patthelyzetten KOVÁCS LÁSZLÓ úgy próbált túllépni, hogy újfajta osztályozást javasolt, melynek alapja (az etnikai és az osztálykategóriákat elvetve) kizárólag a temetők használati idejének a hossza, s az eltemetettek száma lenne (2013). Magam felhasználtam ugyan KOVÁCS LÁSZLÓ eredményeit, mégis más úton indultam el. Úgy vélem, hogy azt kell vizsgálat alá venni, hogy egy-egy régió lelőhelyei milyen jellegzetességeket mutatnak a temetők

szerkezete, használati idejének hossza, leletanyagának összetétele és jellegzetességei, illetve a temetkezési szokások tekintetében. A Keleti-Kárpátoktól a Duna–Ipoly vonaláig terjedő terület e szempontok szerint végzett értékelése eredményesnek tűnik. Sikertelenül olyan csoportokat elkülöníteni egymástól térben és időben, amelyek a korabeli népesség rendkívül változatos összetételére utalnak (RÉVÉSZ 2020). Ennek megítélésére azonban, hogy e csoportok között milyen etnikai vagy nyelvi különbségek voltak (lehetek), régészként, kompetencia hiányában nem vállalkozhattam. Ezt előre bocsátva szeretném az alábbiakban felvázolni a Dél-Dunántúlról kibontakozó régészeti képet.

4. HOFFMANN ISTVÁN megállapításai szerint a Tihanyi alapítólevélben említett helységek négy térségben csoportosulnak: az első a Balaton közepső partvidékének északi és déli, somogyi oldalán, a második ugyancsak Somogyban a hajdani Füzegy (ma: Koppány) patak mentén, a harmadik Tolna megyében, Fadd környékén, a negyedik pedig dunai ártér és az Örjég mocsaraitól keletre lévő Kolon tó vidékén helyezkedik el (2010: 222–226). (Lásd ehhez az 1. térképet!)

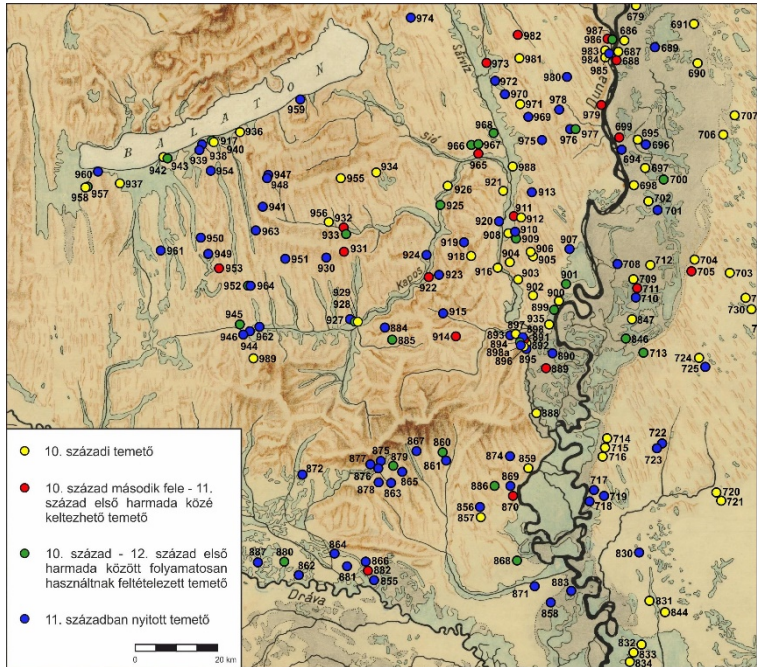
1. térkép. A Tihanyi alapítólevélben említett birtokok (HOFFMANN 2010 térképe nyomán)

A Tihanyi alapítólevélben szereplő helynevekről bizonyosan tudjuk, hogy az oklevél kiállításának idején (1055) már léteztek. Arról azonban nincsen tudomásunk, hogy mikor keletkeztek. Régészeti környezetük vizsgálata során ezért indokolt áttekinteni tágabb környékük, az egész Dél- és Kelet-Dunántúl 10–11. századi régészeti hagyatékát, kitekintéssel a 9. századra is. A szűkre szabott területi korlátok miatt jelen esetben természetesen nincsen módom a részletes elemzést

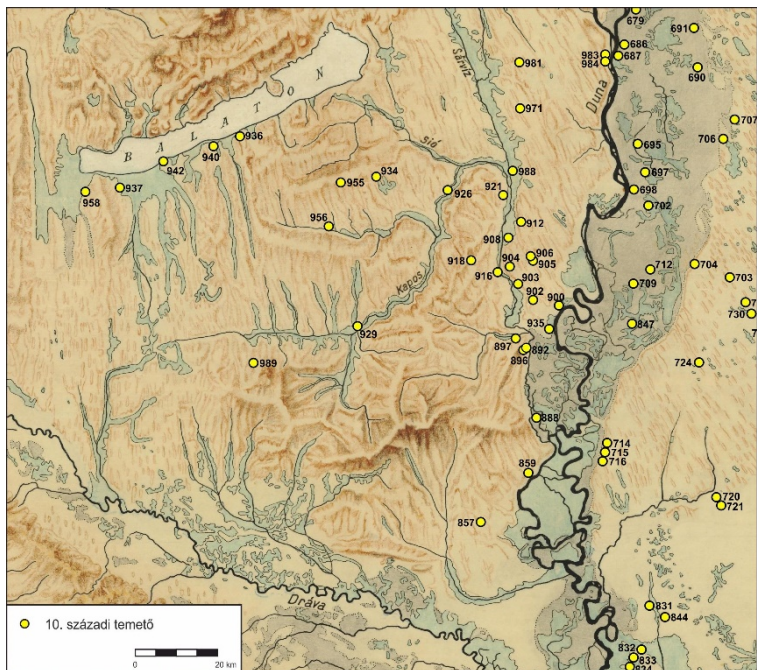
közzé tenni, így csak a leletanyag rövid, általános ismertetésére és az abból levonható következtetésekre szorítkozom.

Témánk szempontjából kulcsfontosságú lenne annak ismerete, hogy kik alkották a térség 9. századi lakosságát. Erre vonatkozóan azonban rendkívül kevés adattal rendelkezünk. Mindössze két olyan temetőről van tudomásunk, amelyeket a 9. század folyamán használtak. Az egyik Vörs-Papkert B. lelőhelyről származik, ahol kései avar, 9. századi és 10. századi temetkezések egyaránt napvilágra kerültek (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996). A lelőhely azonban közöletlen, az előzetes jelentések alapján nem dönthető el, hogy a temetkezések folyamatosak voltak-e, avagy mindhárom korszakban más-más népesség tagjai temetkeztek ugyanarra a dombra, mit sem tudva elődeik sírjairól. A másik, 88 sírral teljesen feltárt lelőhely Kaposvár-61. sz. út nyomvonalán került elő. A rendkívül szegényes mellékletekkel eltemetett népesség etnikumát régészeti módszerekkel lehetetlen meghatározni, a feltárás eredményeként egy karakter nélküli népesség képe rajzolódik elénk (BÁRDOS 1985). A Kapos folyó túlszéljén, a kaposszentjakabi apátság újabb ásatásai arra utalnak, hogy ott egy korai, 9. századi templom és föld-favár is lehetett (MOLNÁR 2018). A közelben pedig több olyan késő avar temető található, melyek legfiatalabb periódusát a 9. század első felére keltezik a kutatók (KÖLTŐ–VARGA 2019: 196–197). A vörsi és a kaposvári temetőben egyaránt ún. korhasztásos módon temették el a halottakat. A korai szláv hamvasztásos temetkezéseknek az egész Dél-Dunántúlon semmilyen nyoma nincs. Régészeti szempontból tehát nem látunk olyan népességet, amelyhez egy korai szláv helynévi réteg lenne köthető. Egyre több jel utal viszont arra, hogy a kései avar temetők egy részének használata nem ért véget a 8–9. század fordulóján, hanem tovább tart egészen a 830–850-es évekig (vagy legalábbis az avar korról foglalkozó kollégák pillanatnyilag ezt az időszakot tartják a felső időhatárnak; vö. KÖLTŐ–VARGA 2019, SZÜCSI 2019: 174–176). Vörs és Kaposvár kivételével viszont az egész Dél-Dunántúlról, sőt a Kelet-Dunántúlról is hiányoznak továbbra is a Zalavár, Szombathely, Sopronkőhida térségére a 9. század második felében jellemző Karoling peremkultúra temetői és leletei. A régészeti kutatások jelenlegi állása mellett tehát e terület a magyar honfoglalás idején vagy lakatlan (esetleg rendkívül gyéren lakott) lehetett, vagy az avar kor végi temetők keltezésének módosítása révén egy elszegényedett avar eredetű népesség jelenlétével kell számolnunk. Ez utóbbi feltevést azonban csak alapos régészeti elemzések és minél több számításba vehető sír terméstudományos keltezése segítségével tudnánk alátámasztani.

A Dél-Dunántúlról a 10–11. század időszakából 144 lelőhelyet: sírt, kisebb-nagyobb temetőrészletet vagy teljesen feltárt temetőt ismerünk (2. térkép). A temetők száma sajnos nagyon alacsony, így a töredékes forrásokból levont következtetések is óvatosságot igényelnek. Mindössze 33 olyan lelőhelyünk van, amelyek használata csak a 10. századra korlátozódik. Ezek elhelyezkedése eléggé mozaikszerű, egyáltalán nem fedik le a teljes térséget (3. térkép).

2. térkép. Temetők, temetőrészletek és sírok a Dél-Dunántúl régészeti anyagában

3. térkép. 10. századi temetők a Dél-Dunántúl régészeti anyagában

A Tihanyi alapítólevélben említett fok (a Balatonból kifolyó, részben a mai Sióval azonosítható kis ér) és a ma már nem létező, valaha Boglár és Lelle között elhelyezkedő *Gamás* (**gamas**) között lévő helységek (HOFFMANN 2010: 56–93) területéről vagy azok szűkebb környezetéből mindeddig nem ismerünk bizonyosan 10. század első felére keltezhető temetőket. A korai lelőhelyek egyik jellegzetes csoportja a Balaton délnyugati partvidékén (Somogyi parti sík, Nagyberek, Kisbalaton) helyezkedik el, Balatonszemes és Vörs között (HEGYI–VARGA 2015). A régészek által feltárt vagy leletmentett lelőhelyek egy része magányos férfi sírokat, (Fonyód, Balatonszemes, Balatonlelle), vagy alacsony sírszámú temetőket (Balatonújlak: 17 sír, Vörs-Papkert B.: 47 sír) rejtett. A férfiak mellett többnyire íjászfelszerelést, veretes öveket, lovas temetkezést találtak, a női sírokból rombusz, négyzet alakú vagy csüngőtágos aranyozott ezüst ruhadíszeket ismerünk, s egy részük mellett ugyancsak lovas temetkezést tártak fel. Viseletük ékességei voltak a hajfonatkorongok, közöttük a 10. századi ötvösművészet élvonalába sorolható, mitikus állatalakot ábrázoló balatonújlaki korongpárral. E gazdagság alapját legalább részben a kalandozó hadjáratok adhatták, a sírokban ugyanis a 10. század első felében uralkodó itáliai királyok mindegyikének az érmei felbukkantak. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy e vázlatosan bemutatott lelőhelycsoport szinte minden vonásában élesen elválnik a többi, velük egykorú dél-dunántúli lelőhelytől. Somogy, Tolna és Baranya megyék egyéb területeiről összesen sem ismerünk annyi fegyveres, rangjelző tárgyakkal, lóval vagy lószerszámmal eltemetett férfit, díszruhás és hajfonatkoronggal felékszerezett nőt, mint a Balatonszemes és Vörs között található lelőhelyekről. E rövid életű szállások és temetők népességének további sorsáról nincsenek adataink. Mindössze két töredékes (Fonyód-Sándor u., Balatonlelle-Irmapusztja), és egy teljesen feltárt (Vörs-Majori-dűlő, 404 sír) temető jelez olyan közösségeket, amelyek még a 10. században telepedtek meg e vidéken, s utódaik még a 11. század első felében is ott éltek. A temetkezési szokások és a leletanyag összetétele Vörs esetében határozottan sztyeppeit, a honfoglaló magyarokra jellemző vonásokat mutat. Témánk szempontjából a legfontosabbak azok a temetők lennének, amelyeket az alapítólevél kiállításának idején használtak a közeli települések lakói. Sajnálatos módon azonban ezek kivétel nélkül olyan néhány síros töredékek, amelyeknek így sem a megnyitását, sem a felhagyásának idejét pontosan nem tudjuk meghatározni. Közülük néhány az elpusztult Gamás közelében fekszik (Balatonboglár-Kilátó, Balatonboglár-Berekre-dűlő, Szöllősgyörök). Ezekről keletre egyedül Zamárdiból ismerünk egy etnikai szempontból értékelhetetlen temetőroncsot. Ennek kapcsán viszont szeretném egy alapvető módszertani problémára felhívni a figyelmet. A fentiekből ugyanis egyértelmű, hogy az alapítólevél a Balaton déli partján többnyire olyan helyeket nevez meg, ahonnan a 10–11. században temetőket nem ismerünk, ahol viszont az utóbbiak előkerülnek, azok viszont többnyire nem szerepelnek az írott forrásokban. Ez arra figyelmeztet, hogy akár az írott forrásokat,

akár a régészeti leleteket csak korlátozott módon és nagy körültekintéssel lehet településtörténeti rekonstrukcióra felhasználni.

A Balaton déli partjától kissé távolabb, a Koppány-patak völgyében fekszik az alapítólevélben említett *Disznó (gisnav)* helység, amelyet a kutatás a mai Kisbárapáti község helyére lokalizált (HOFFMANN 2010: 98–101). Tágabb körzetéből ismerünk pusztán 10. századi temetőket (Tengőd, Nagyszokoly, Törökkoppány-Temetődomb), de olyanokat is, amelyeket e században nyitottak, s tovább használtak a 11. század folyamán is (Szakcs-Deák F. u., Koppányszántó-Belterület, Koppányszántó-Homokbánya). A lelőhelyek a Koppány-patak középső folyásvidékén sűrűsödnek, s töredékességük ellenére is egy komolyabb 10. századi települési gócot rajzolnak ki. A 11. századi temetőmaradványok viszont nem itt, hanem valamivel nyugatabbra csoportosulnak, a Várongtól Libickozmaig húzódó területsávban. A tucatnyi lelőhely annyira töredékes, hogy a térség lakottságán kívül további következtetések levonására nem alkalmasak. Az egyetlen kivétel viszont annál fontosabb a számunkra: *gisnav locus* közvetlen északi szomszédságában, Fiad-Kérpusztán 388 sírral közel teljesen feltártak 1949–1951 között egy temetőt, amelyet a 10. század utolsó negyedétől a 11. század végéig használtak (NEMESKÉRI-LIPTÁK-SZŐKE 1953: 205–207). Aligha kétséges, hogy az ott eltemetettek pontosan tudták, hol helyezkedik el az alapítólevélben említett *fizeg, munorau kereku, uluues megaia, monarau bukur, fizeg azaa, brokina, kurtuel fa, hurhu*. A temetőt létesítő közösség etnikumát a korabeli tudománypolitikai elvárások nyomán szlávként határozták meg. Mégis éppen e lelőhely feldolgozása során jutott néhány esztendő múltán SZŐKE BÉLA arra a megállapításra, hogy a fiadi és más hasonló szegényes temetők a 11. századi Magyar Királyság nehezen meghatározható etnikumú, de a központi területeken zömmel magyar közrendű elemeinek hagyatékát rejti. A temetkezési szokások, a csontvázak embertani jellemzői a gazdag leletanyagú, korábban is magyarnak elfogadott sírok egy részéhez kötik e réteget csakúgy, mint a leletanyaguk bizonyos elemei (Fiad-Kérpusztán például a viselet csüngőtágos ruhaveretei) (SZŐKE 1962). A régészet azonban a maga eszközeivel ennél tovább nem tud menni az etnikum meghatározásának kérdésében. Csábító lenne ugyan a lelőhely nevéből (Kérpuszta) az ott eltemetettek törzsi, etnikai hovatartozására következtetni, ez azonban pusztán régészeti módszerekkel nem lehetséges, a történeti, nyelvészeti kísérleteket pedig számos nehézség terheli (HOFFMANN-TÓTH 2016: 273–286).

A Tihanyi alapítólevélben említett helyek következő csoportja (**ecli, mortis, fotudi, thelena**) a Dél-Mezőföldön található. Zömmel annak a hatalmas mocsárvilágnak a peremén, mely elnyelte a Duna és az Örjég vizét, délen pedig a Tolnai és a Kalocsai-Sárvízben folytatódott. E mocsár délnyugati szegélyén feküdt az oklevélben említett **kaztelic**, a délkeletin pedig **segisti**. Utóbbi már a Duna–Tisza közén található csakúgy, mint **culun**.

Míg **fotudi** (*Fadd*) és **thelena** (*Tolna*) ma is létező települések, **ecli** és **mortis** pontos elhelyezkedése vitatott. HOFFMANN ISTVÁN rekonstrukciója szerint előbbi a Fadd és Gerjen falu között a Dunába szakadó kis pataknál keresendő, míg utóbbi Szedres, Tengelic és Fadd határának találkozásánál lévő mai Felső- és Alsópáti puszta területén helyezkedhetett el (2010: 111–117, 160–162). Szerencsés módon e térségből több 10–11. századi lelőhelyet ismerünk (ÓDOR 1999).

Tolna-Mözs határában az M6-os autópálya építése során találtak egy öt sírral teljesen feltárt kis temetőt, négy sírban nem volt melléklet, az ötödik viszont ezüst veretes díszruhában, keleti típusú gömbsorcsüngős fülbevalóval eltemetett nőt rejtett. Hasonlóan gazdag ruházatú nő nyugodott a tolnai Római Katolikus templom mellett felfedezett sírban, csüngős ingnyakdíszekkel. Ilyen típusú ruhaverekek kerültek elő Szedres-Hídjapuszta négy feltárt sírjának egyikéből is, míg Tengelic-Középhídvégen egy szőlőültetés során lelt állítólagos lovas sírban rombusz alakú ingnyakdíszeket találtak. Szedres-Ifigéniapuszta három síros kis temetőjében egy nő jelképes lovas temetkezéséből rozettás lószerszámveretek kerültek elő. Hasonló rozettás lószerszámveretes sír leleteit vásárolta meg Tengelic határából, közelebbi lelőhely meghatározás nélkül a Magyar Nemzeti Múzeum. Ugyancsak Tengelic határában a Sertésszállásoknál egy közel teljes, 26 síros temetőt mentettek meg. A szegényes, többnyire melléklet nélküli sírok közül kiemelkedik egy lószerszámmal, íjászfelszereléssel elhantolt férfi és egy ezüst díszruhás nő temetkezése. Hasonló jellegű láncolata folytatódik a Sió és a Sárvíz mentén északi irányban Kajdacson, Nagydorogon át egészen Vajtaig.

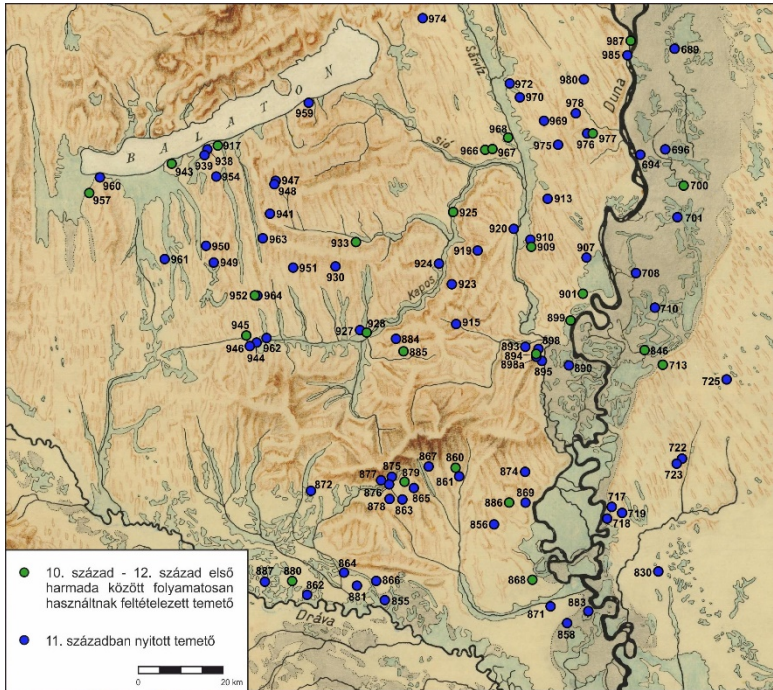
Úgy tűnik, a környéken a 10. században olyan közösségek szálltak meg, amelyek vezető családjai lányaik-asszonyaik ruházatának vagy lószerszámának a felékesítésében jeleskedtek. Az 1-3-5-26 sírből álló kis temetőik viszonylag gyakori helyváltoztatásról, s kis létszámú szállásokról tanúskodnak. Fegyverrel eltemetett férfit alig, rangjelző tárgyat birtoklót pedig egyáltalán nem találunk közöttük. Hagyatékuk jól beilleszthető a honfoglaló magyarság keleties elemei közé, s akár ők is lehettek azok a magyar nyelvű csoportok, amelyek első foglalként a 10. század folyamán az alapítólevél magyar nyelvhasználókra utaló helyneveit adták. A térségben több gazdag leletanyagú, magányos női sír is előkerült. Csábító lenne arra gondolni, hogy valamelyik azonos a **fotudi** határában említett **lean syherrel**, régészetiileg azonban ezt nem tudjuk bizonyítani, igaz, kizárni sem. Az azonban bizonyos, hogy e közösségek ezen a területen nem érték meg még az ezredforduló éveit sem. Ismerünk azonban néhány olyan temetőt, melyeket még a 10. században kezdtek használni, s a 11. században is temetkeztek ugyanoda. Tolna-Mözs-Szárazdombon 89 sírral csaknem teljesen feltártak egy, a 10. század közelebről nem meghatározható időszakában nyitott temetőt, amelyet egy szétszántott sírből származó Salamon (1063–1074) érme alapján a Tihanyi alapítólevél kiállítása (1055) idején még biztosan használtak (MÉSZÁROS 1975). A szegényes

leletanyagból egy díszesebben felruházott nő és egy zablával, nyilakkal eltemetett férfi emelkedik ki, nyílhegyköteget még további négy férfi mellett találtak. Hasonló jellegű lehetett az a temető is, melynek 26 sírját sikerült megmenteni Fadd-Jegeshegyen, egy további, ebbe a periódusba sorolható lelőhelyet Kajdacs-Érimalomnál szinte teljesen megsemmisítettek (ÓDOR 1999: 154–155). E csekély nyomok azt sejtetik, hogy a 10–11. századi folyamatos használatú temetők hasonló jellegűek voltak, mint 10. századi elődeik e területen. Ez arra utalhat, hogy a Dunántúl birtokba vétele után az annak déli, délkeleti részére betelepülő csoportok ugyanabból a kulturális (és talán nyelvi) közegeből érkeztek oda. Dél- és Kelet-Dunántúl temetői régészeti jellemzőiket tekintve szoros szálakkal kapcsolódnak a Mátra- és Bükkalja leletanyagához, a Heves-Eger-Kistokaj temetőcsoporthoz (RÉVÉSZ 2020: 259–324). Hasonló eredményre jutott korábban az embertani adatok alapján ÉRY KINGA is (1994). Ez alól, mint láttuk, csupán a Balaton délnyugati partvidékét megszálló közösségek jelentettek kivételt, amelyek a Felső-Tisza-vidék temetőihez hasonlósak.

Izgalmas kérdés lenne az alapítólevélnek a Balaton mellett egyetlen bizonyosan szláv nyelvhasználókra utaló helyneve, **castelic**, **kaztelic** régészeti környezetét megismerni. HOFFMANN ISTVÁN amellelt érvelt, hogy ez a ma már nem létező *Kesztölc* a mai Várdomb község területén keresendő (2010: 126–139). Sajnos Várdombról nem ismerünk korszakunkba sorolható lelőhelyet, hamvasztásos szláv temetkezéseket pedig végképp nem. Csúpán annyit mondhatunk, hogy annak tágabb körzetében, Szekszárd határában számos 10. századi (Hidaspetre, Baktahegy, Gyűszűvölgy), 10–11. századi folyamatos használatú (Csötönyi völgy, Kálvária-domb), valamint 11. századi (Batitorok, Ebespuszta, Jobbremete, Porkoláb-völgy) temetőmaradvány kimutatható. Ezek kivétel nélkül töredékes lelőhelyek. Leletanyaguk semmilyen vonatkozásban nem tér el a Dél-Dunántúlon megfigyelhető jellegzetességektől, így eltérő etnikum feltételezésére sem alkalmas.

A Tihanyi alapítólevél két halastavat említ a Duna–Tisza közén. Egyikük a Sükösd határába lokalizálható **segisti** (HOFFMANN 2010: 208–214). Sükösdről csak egy feldúlt 10–11. századi temető szórvány leleteit ismerjük csakúgy, mint a szomszédos Hajós-Érsekhalomról. Az elmúlt évek során előkerült, jelenleg még közöletlen 10. századi sírok és temetők (Dusnok, Fajsz-Kováshalom, mindkettőn rozettás lószerszamos női sírokkal, Nemesnádudvar) egy rangos közösség jelenlétére utalnak. Ugyanez mondható el a mai Izsák területén lévő **culun**, a Kolon tó környezetéről (HOFFMANN 2010: 170–175). Izsák-Balázspusztán egy gazdag tarsolylemezes, veretes övvel, lóval, csontlemezes nyereggel eltemetett férfi magányos sírját találták, s ehhez az időszakhoz köthető a Soltszentimrén rozettás lószerszámveretekkel, palmettás csontlemezekkel ékes nyereggel elhantolt nő is. 11. századi temetőket azonban a környéken eddig nem találtak.

5. A leletanyag rövid és hely hiányában hangsúlyozottan csúpán vázlatos áttekintése nyomán megfigyeléseinket az alábbiakban összegezhjük.

4. térkép. A Tihanyi alapítólevél kiállítására idején használt temetők a Dél-Dunántúlon

a) A területről hamvasztásos, szlávnak tekinthető sírokat nem ismerünk. Teljes egészében hiányoznak annak a KRISTÓ által feltételezett szláv alaplakosság-
nak az emlékei, amely az általa szlávként meghatározott helyneveket átadhatták volna. Biztosan 9. századi, de már csontvázias, a Karoling peremkultúra lelethorizontjához sorolható temetkezések Kaposvár és Vörs körzetében található, ezek etnikumának és nyelvének meghatározása nem lehetséges. A kései avar temetők egy részének a használata átnyúlik a 9. század első felére, de az még igazolásra vár, hogy népességük megérte-e a magyar honfoglalást.

b) A 10. század folyamán kis létszámú, helyüket gyakran változtató csoportok jelennek meg a térségben. Ez már eleve felveti azt a kérdést, hogy az általuk adott, használt földrajzi nevek megélhették-e a 11. század közepét. Keleti elemeket hordozó régészeti hagyatékuk megnevezésére kifejezetten összefoglaló (s nem nyelvi vagy etnikai) értelemben használom a *honfoglaló magyar* elnevezést. A korábban egységesnek tekintett anyagi és szellemi kultúrájuk egymástól elkülöníthető csoportokra osztható, esetünkben a Dél-Balaton nyugati partvidékén megtelepedtek szoros szálakkal kötődnek a Felső-Tisza-vidék korabeli népességéhez, míg a többi térség lakói inkább a Mátra- és Bükkalja közösségeivel mutatnak rokonságot. A Tihanyi alapítólevélben megjelenő helyek és a régészeti leletek a Dél-Mezőföldön (Tolna és Fadd térségében), valamint Kolon és Sükösd térségében

teljes mértékben, a Füzegy (Koppány) patak völgyében részben, **fuk** (a Balatonból kifolyó, részben a Sióval azonosítható kis ér) és **gamas** (Boglárlelle határa) pedig egyáltalán nem fedik egymást.

c) Elsősorban a Dél-Mezőföldön, valamint a délnyugati Balaton-parton számolhatunk olyan, szegényesebb leletanyagú, de a honfoglaló magyar kultúrhorizontba sorolható lelőhelyekkel, melyek lakói a 10. századtól a Tihanyi alapítólevél kiállításának idejéig folyamatosan használták szegényes leletanyagú temetőiket, de hasonlók kisebb számban a Koppány-völgyben is vannak. Népesebb és sűrűbb hálózatot alkotó falvak a 11. században jelennek meg. Ezek lakói azonban már az egységesülő Kárpát-medencei anyagi kultúra karikaékszereit használták, s a honfoglalók, valamint az általuk helyben talált avar, szláv és más népelemek hagyatéka e lelethorizonton belül nehezen különíthető el.

Irodalom

- BÁLINT CSANÁD 1978. Válasz Dienes Istvánnak. *Archeológiai Értesítő* 105: 264–268.
- BÁLINT CSANÁD 2006. Az etnosz a korai középkorban. A kutatás lehetőségei és gátjai. *Századok* 140: 277–347.
- BÁRDOS EDITH 1985. IX. századi temető Kaposvár határában. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 7: 5–46.
- DIENES ISTVÁN–KRISTÓ GYULA 1978. Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archeológiai Értesítő* 105: 107–129.
- ÉRY KINGA 1994. A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 217–224.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeológiai Értesítő* 97: 191–242.
- HAMPEL JÓZSEF 1907. *Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- HEGYI BORBÁLA–VARGA MÁTÉ 2015. Somogy megye 10–11. századi temetőinek és sírleleteinek kutatása a kezdetektől napjainkig. *Magyar Régészet Online* 2015 tél: 1–8.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névértéktudományi Társaság Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. *A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében*. *Századok* 150: 257–318.
- JANKOVICH MIKLÓS 1834. Egy magyar hősnék — hihetőleg Bene vitéznek — ki még a X. század elején Solt fejedelemmel I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről s öltözetének ékességeiről. *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 1834. 2: 281–296.

- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 2: 365–472.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2013. A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA szerk., *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Östörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 511–604.
- KÖLTŐ LÁSZLÓ–SZENTPÉTERI JÓZSEF 1996. A 8–10. századi kontinuitás kérdései a vörsi 8–10. századi temető kapcsán. In: BALAZIC, JANEZ–VÁNDOR, LÁSZLÓ szerk., *Ljudje ob Muri — Népek a Mura mentén — Völker an der Mur — Ljudi uz Muru: Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995.* Murska Sobota–Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum. 101–109.
- KÖLTŐ LÁSZLÓ–VARGA MÁTÉ 2019. Kaposvár és környéke az avar korban és a kora Árpád-korban. *Hadtudományi Szemle 12* (különszám): 177–200.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok 134*: 3–44.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1–2.* Acta Historica Szegediensis. Tomus 44., 48. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- MÉSZÁROS GYULA 1975. A mőzs-szárazdombi X–XI. századi magyar köznépi temető. *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4–5*: 3–76.
- MOLNÁR ISTVÁN 2018. Újabb kutatás a kaposzentjakabi apátság területén 2. A 2016-ban végzett régészeti feltárás. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 5*: 141–142.
- NEMESKÉRI JÁNOS–LIPTÁK PÁL–SZÓKE BÉLA 1953. Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 3*: 205–370.
- ÓDOR JÁNOS 1999. Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21*: 151–173.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2008. *Heves megye 10–11. századi temetői.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest–Szeged, Magyar Nemzeti Múzeum–Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2020. *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Budapest–Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete–Magyar Nemzeti Múzeum.
- SZÓKE BÉLA 1962. *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Régészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZÜCSI FRIGYES 2019. *Temetkezési szokások az avar kori Mezőföldön és az 5–10. századi térhasználati és kontinuitási kérdések.* Doktori (PhD-) értekezés. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar.
URL: http://real-phd.mtak.hu/833/1/Szucsi_Frigyes_disszertacio.pdf

Archaeological milieu of the toponyms in the founding charter of the Abbey of Tihany

The nearly one hundred place names of the Tihany Charter (1055) are fundamental for the history of Hungarian language. Recently, the historian Gyula Kristó and the linguist István Hoffmann have come to radically different conclusions about the ethnicity of the toponyms. In this paper, we have reviewed the cemeteries of the period in the vicinity and in the wider surroundings of the places mentioned in the founding charter. We found that archaeology can only shed light on this controversial issue, with only very limited extent.

Keywords: founding charter of the Abbey of Tihany, linguistics, toponyms, archaeology, 9th–11th century

Révész László
ORCID: 0000-0002-0658-1980
Szegedi Tudományegyetem
laszlo.revesz@szte.hu

A kitan nyelv és a magyar nyelvtörténet*

RÓNA-TAS ANDRÁS

Közismert, hogy a magyar nyelv történetének rekonstrukciójához több, különböző jellegű, forrást kell használni. Az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvek rekonstrukciója három egymásra épülő kronológiai réteg tanulságait összegezi. Az ugor alapnyelv és a magyar nyelv legkorábbi emlékei között is jelentős idő telt el. Ennek az időszaknak a rekonstruálásában kulcs szerepet játszanak a magyar nyelv korai török jövevény szavai.¹ Az ezeket a szavakat átadó nyelveket nevezték honfoglalás előttinek, csuvasosnak, bulgár-töröknek, kazárnak, ogurnak és újabban elfogadottá vált a nyugati ótörök megjelölés. A nyugati ótörök nomád és félnomád államszervezetekben központi szerepet játszottak az ogur vagy csuvasos típusú török nyelvek, de tudomásul kellett venni, hogy a török törzsek és törzsszövetségek nem nyelvi vagy nyelvjárási alapon szerveződtek, és a 6–11. századi dél-orosz steppén egymást követő török vezetésű politikai alakulatok különböző, és a törökön belül is elkülöníthető nyelveket, nyelvjárásokat beszélő népeket fogtak össze. Ezért javasoltam egy 1998-as előadásomban és cikkemben (RÓNA-TAS 1998a, 1998b) a *nyugati ótörök* terminus használatát.² Ez a terminus a 6–11. században az Urál hegyvonulattól és az Urál folyótól nyugatra beszélt török nyelveket foglalta össze. Ezt az átadó nyelvcsoportot mutatta be a nyugati ótörökről írott és 2011-ben megjelent monográfia (RÓNA-TAS–BERTA–KÁROLY 2011; a továbbiakban: WOT.). Az új terminust a turkológia láthatóan elfogadta,³ csak MARCEL ERDAL emelt ellene kifogást, mondván, mivel nem ismeretes nyugati ótörök szöveg, csak lexikon (hozzátennem: alaktan), a terminus megtévesztő

* Itt szeretném megköszönni Apatóczy Ákosnak, Khabtagaeva Baiarmának és Bakró-Nagy Marianne-nak egy korábbi kézirathoz tett megjegyzéseit, javításait.

¹ A honfoglalás előtti török jövevénytörzsek mellett számolnunk kell más, így alán és szláv jövevénytörzsekkel is.

² A terminus elsőként LIGETI LAJOSNÁL bukkan fel: „a nyugati, úgynevezett bolgár-török nyelv-típus” (1960: 287).

³ A turkológia legújabb összefoglaló munkájának második kiadása (JOHANSON–CSATÓ 2022) külön fejezetben tárgyalja a keleti ótörök (*East Old Turkic*) és a nyugati ótörök (*West Old Turkic*) nyelvcsoportokat. Az első szerzője LARS JOHANSON (2022: 132–144), a másodiké KÁROLY LÁSZLÓ (2022: 145–151).

(2018). Számos rekonstruált nyelvnek nincsenek szövegei, ezért ERDAL ellenvetését nehéz elfogadni.

A magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavainak szerepét a magyar nyelvtörténet kutatásában akkor érthetjük meg igazán, ha rekonstruáljuk az átható és az átvevő alakot.⁴ A magyar átvevő alak rekonstrukciójában az ugor játssza a fő szerepet,⁵ míg az átható alak a török oldalon két fő pilléren nyugszik. Az egyik a nagyrészt⁶ csuvas nyelvtörténet segítségével rekonstruált óogur (ócsuvas) adat,⁷ a másik az egyéb ótörök, középtörök és mai török nyelvek adataiból helyreállítható ótörök, másképpen óoguz,⁸ régebbi terminussal óköztörök forma. Az ócsuvas és az ótörök, másképpen szólva az óogur és az óoguz alakok alapján tudjuk rekonstruálni az őstörök alakot. Az őstörök az a szint, ahol el kell döntenünk, hogy az ogur *r, *l és az oguz *z, *š pár közül melyik volt a régebbi, melyik a másodlagos. Én azon turkológusok közé tartozom, akik a *z és *š hangokat tartja a régebbinek, és azt állítja, hogy az ogur alakok *r és *l, illetve *lč hangjai, hangkapcsolatai másodlagosak. Ezen állítás mellett szóló érvek a WOT. 1104–1114 oldalain olvashatóak.

Itt meg kell említeni, hogy török jövevényszavaink között vannak olyanok, amelyek világos ogur kritériummal rendelkeznek, és vannak olyanok, amelyek a nyelvi kritériumok szempontjából semlegesek, de más, például jelentéstani jellegzetességük alapján ugyanebbe a csoportba sorolhatóak.⁹ Ha helyesen rekonstruáljuk a török átható és a magyar átvevő alakokat, és ismerjük a magyarrá vált szó első, majd későbbi előfordulásait, pontosabb képet rajzolhatunk a magyar nyelvtörténetről.

Az ogur nyelvi adatok forrásának rekonstruálása többféle oldalról támasztható alá. A csuvas nyelvtörténet gazdag adattára mellett¹⁰ természetesen nem hagyható figyelmen kívül a volgai bolgár feliratok anyaga (ehhez lásd RÓNA-TAS-FODOR

⁴ A jövevényszó-kutatás kitűnő képviselői is hajlamosak megfeledkezni arról, hogy az átható és az egykorú átvevő alak rekonstrukciója manapság már megkerülhetetlen követelmény.

⁵ Az átvevő alak rekonstrukciójában természetesen a nyelvm emlékek tanúságát is figyelembe kell venni, de ezek már az átvétel utáni időkből valók.

⁶ Számolnunk kell azzal, hogy a csuvasból néhány olyan szó kiveszett, kihalt, amely a magyarral való érintkezéskor még megvolt. Néhány esetben a környező finnugor vagy török nyelvek őrizték meg, más esetekben éppen a magyar.

⁷ Az óogur rekonstrukciójának fő adatbázisa a csuvas, de számításba kell venni néhány más forrást is (lásd alább).

⁸ Az óoguz terminus itt minden z-török nyelvet jelöl. A turkológiában szokás a török nyelvek egy csoportját (mai török, türkmén, azeri, gagauz) *oguz*-nak nevezni, ez néha nehézséget okoz a nem turkológus olvasónak.

⁹ A borkultúra szavait (*bor, szőlő, aszú, ászok, általag?*) például nagy valószínűséggel ugyanabból a forrásból kölcsönöztük. Csuvasos kritérium csak a *szőlő*-n van, a többi szó szerkezete nem zárja ki a nyugati török eredetet.

¹⁰ Legutóbbi kitűnő összefoglalást lásd AGYAGÁSI 2019.

1973, RÓNA-TAS 1976, HAKIMZJANOV 1978, 1986, 1987, ERDAL 1993), továbbá a dunai bolgár fejedelmi lista.¹¹ Segítséget jelentenek a csuvasból a szomszéd finnugor és török nyelvekbe korán átvett alakok is (ehhez lásd RÄSÄSEN 1920, RÉDEI-RÓNA-TAS 1972, 1975, RÓNA-TAS 1988). Fontosak azok a nevek és szórványok, amelyeket például a kazárokról és bolgárokról őriztek meg a különböző, bizánci, örmény, grúz és más források.¹² Mindezek a források kiegészülnek a mongol nyelvvel. A mongol nyelvnek, pontosabban a mongol nyelvtörténetnek a jelentőségére már korán rámutattak, és LIGETI számos részletet dolgozott ki (lásd LIGETI 1935, 1941, 1960, 1961, illetve KARA 2002, 2009, RÓNA-TAS 2003). A mongolba ugyanis ugyanabból vagy egy ahhoz közelálló ogur nyelvből kerültek át jövevéyszavak, mint a magyarba. Közismert, hogy a magyar *ökör* szavunk egy ogur **ökür* átvétele. Ez az oguz nyelvekben **öküz*, míg a csuvasban *vākār* (< **ökür*). A mongol forma *üker*, vagyis itt is szóvégi *-r* van a köztörök *-z* helyén.¹³ A mongol háttér ismerete számos esetben nélkülözhetetlen az átadó török adat pontos meghatározásához. A mongol *üker* forma egy jól adatolt közép-mongol¹⁴ *hüker* alakra megy vissza.¹⁵ Ha ez egy WOT. **hükör* alakot tükröz, akkor lehet, hogy a magyar 1326/1428-as helynévi alak *Hwkurithou* (OkI Sz. 720) szókezdő *h*-ja nem másodlagos, ahogy eddig gondolták.¹⁶

¹¹ Az úgynevezett dunai bulgár fejedelmi lista igen romlott és kései másolatokban maradt fenn (kiadását lásd PRITSAK 1955 és BEŠEVLIJEV 1963: 306–332, BEŠEVLIJEV 1979). A listában előforduló dunai bulgár adatok elemzését és értékelését lásd WOT. 1165–1166.

¹² A kazár nyelv emlékeire vonatkozóan még mindig alapvető munka GOLDEN 1980. A kutatás újabb eredményeit foglalták össze az 1999-ben Jeruzsálemben megtartott konferencián (GOLDEN–BEN-SHAMMAI–RÓNA-TAS szerk. 2007, illetve itt GOLDEN 2007, RÓNA-TAS 2007 és ERDAL 2007).

¹³ A közép-mongol alak *hüker*. NUGTEREN joggal figyelmeztet, hogy a keleti mongol archaikus nyelvek alapján egy **höker* alak rekonstruálása indokolt (2011: 367). Egyelőre a mongol adatok nem teszik lehetővé, hogy a két forma (a *hüker* és a *höker*) közül kiválasszuk a régebbit. A mongol adat második szótagbeli *-e*- hangja belső, mongol nyelvjárási fejlemény, egy *-ö*-re megy vissza. Ez amellel szól, hogy a mongol átvett alak **hökör*: Sajnos a szó eddig nem került elő a kitanból. Mint tudjuk, a közép-mongol szókezdő laringális *h*- az esetek túlnyomó többségében egy korábbi *p*-hangra megy vissza. Abban a korábbi kutatás tévedett, hogy a keleti archaikus nyelvjárásokban előforduló *f*- például az *ökör* szavunk monguor megfelelőjében (*fuguor*) egy korábbi, tehát *p*- > *f* > *h*- feltételezett változás középső foka tükröződik. A monguor és vele együtt a többi keleti archaikus mongol nyelvjárások *f*- hangja másodlagos, és csak labiális magánhangzó előtt fordul elő.

¹⁴ Közép-mongolnak nevezzük a dzsingiszida birodalom létrejötte utáni nyelvállapotot, tehát a 13. századtól nagyjából a 16. századig terjedő időben beszélt mongol nyelvet, amely gazdagon van forrásokkal adatolva.

¹⁵ A szó közép-mongol és archaikus mongol adatait lásd NUGTEREN 2011: 367.

¹⁶ Az oguz nyelvekben hosszú ideig nem sikerült kimutatni a szókezdő *h*-t. Csak a haladzs nyelv felfedezése óta tudjuk, hogy az őstörökben is feltételezhetjük a szókezdő *h* hangot (lásd DOERFER 1971, DOERFER–TEZCAN 1980). Az újabb kutatás viszont arra mutatott rá, hogy a laringális *h*- mind a haladzsban, mind az archaikus mongol nyelvjárásokban bár ritkán, de lehet másodlagos, protetikus. Egyébként erre LIGETI is gondolt (1960: 295).

Néhány esetben csak a mongol őrizte meg a török nyelvekből közben kihalt alakot.¹⁷ Ilyen például a magyar *ölyv* madárnevünk, amelynek megfelelője csak egyetlen török nyelvből mutatható ki, és ez a jakut, ahol azonban mongol jövevényszó. A szó a mongolban *eliye* (< *elige*), a közép-mongol alakja *hele*'e. Az archaikus nyelvjárások közül a MonguorM *xəliuliu* (a második tag egy másik madárnév), BaoanD *heluj*, BaoanÑ *he:le* Dungsian *həlie*. Az átadó török **helige* egyelőre csak a mongolból biztosítható. S bár a magyar adatok közül eddig másként magyarázták, az 1367-ben feljegyzett *Hwlues* alak (Oklsz. 723) *h*-ja nem biztos, hogy másodlagos. Feltételezhető, hogy egy ogur **helige* alakra utal, ahogyan ez lehetséges az *Ökörítő* fent idézett esetében is.¹⁸

Másfelől a Kínában beszélt és korábban nem vagy alig ismert mongol nyelvek és nyelvjárások egyre gyarapodó ismerete is hozzájárul ahhoz, hogy biztosabban és pontosabban tudjuk rekonstruálni a török átadó alakot.¹⁹

Az újonnan előkerült mongol adatok ugyanakkor néha új problémákat is a felszínre hoznak. Éppen *ölyv* szavunk esetében felmerült, hogy van-e a madárnévnek megnyugtató etimológiája. NUGTEREN felveti, hogy a madárnév, amelyik egyébként többféle rablómadarat is jelöl (héja, sas, kánya) egy 'lebeg (levegőben), kering, köröz a levegőben' igére mehet vissza (2011: 353). Maga az *ele*- ige ritka, de megvan a halhában, a burjátban, a kalmükben, és most előkerült két archaikus mongol nyelvben, a baoanban és a dungsianban. Az előbbiben *he:lə*- az utóbbiban *həlie*- alakban, vagyis azzal a szókezdő *h*-val, amellyel az *ölyv* madárnevünk közép-mongol és archaikus mongol megfelelői kezdődnek. Ezzel elhárult az az akadály, hogy a madárnévben biztos *h*- volt, míg az ige esetében eddig *h*-s alakot nem tudtunk kimutatni. Ha viszont a madárnévnek van mongol etimológiája, akkor a kutatóra több lehetőség megvizsgálása vár. Az egyik, hogy az ige is megvolt-e a törökben. Ez nem teljesen reménytelen. Van egy török *ele*- ige, amelynek alapjelentése 'lassan, csendben mozogni (move gently)' (CLAUSON 1972: 126). Probléma a török ige körül is akad,²⁰ a fő nehézség azonban az, hogy maga a madárnév — mint láttuk — eddig egyetlen török nyelvemlékből vagy nyelvből

¹⁷ Ebbe a körbe tartoznak *kebel* és *ige* szavaink (lásd a WOT. címszavait). Egy másik kategória a magyarba kun közvetítéssel került mongol szavak, mint a *bóda*, *dakú*, *kangyik*, *nyögér*.

¹⁸ A magyar adatokban azonban egyelőre nehézséget okoz, hogy a *h*- eredeti magyar szavakban megőrződik. A szókezdő másodlagos *h*- minden nyelvben előbukkan. A *h*- és zéró kezdetű szavakról a törökben, mongolban és magyarban lásd a WOT.-ban a *hurok* szónál írottakat (431–436).

¹⁹ A Kínában beszélt mongol nyelvek és nyelvjárások feltárása terén sok új eredmény született és születik. Kitűnő összefoglalásuk NUGTEREN 2011. Persze több esetben az új mongol anyag sem segít. Így a WOT. által is vitatott eredetű *ige* szavunk esetében az új monguor nyelvi adatok sem nyújtanak támpontot.

²⁰ A szó inkább a 'kezet lassan mozgat, simogat' jelentéscsoportba látszik tartozni. WILKENS az *älä*- 'ruhig sein' igének csak az egyik aspektusát rögzíti (2021: 103), azonban a török *elgek* > *elek* 'szita' alapszava a mai törökországi törökben *ele*- 'szitalni' is ugyanerre az igére megy vissza.

sem került elő. A kutatás másik iránya az lehet, hogy egy mongol eredetű vándorszóval van dolgunk, amely — esetleg a solymászat révén — korán átkerült más nyelvekbe, így az ogurba és onnan a magyarba is. Azt ugyanis nem zárhatjuk ki, hogy bár az ogur–mongol érintkezés idején a szavak nagy többsége az ogurból került a mongolba, de az ellenkező irányú átvétel is előfordulhatott.²¹ A korai ogur–mongol nyelvi érintkezés vizsgálata természetesen az ogur–magyar érintkezések szempontjából is kiemelkedő fontosságú. A madárnevek (és közöttük is a vadászatra is használt ragadozómadár-nevek) közül figyelemre méltó *torontál* szavunk. Ugyanis az átadó alak *turuntay* formában rekonstruálható (WOT. 925). Ez a szó a törökben Kásgarí óta ismeretes, és világos mongol kritérium van rajta, nevezetesen a *-tai* képző.²² Ebbe a csoportba tartozhat a *gödény* szavunk (WOT. 353–355)²³ és a *károrokatoná* vele azonos eredetű második része (*kara kotan*, WOT. 506–508), valamint a *herjó* (WOT. 428–429) és *karvaly* madárneveink (WOT. 509–510). Ezek a madárnevek a török nyelvi források és nyelvek nagy részében megtalálhatóak. Kiemelném a már ritka *herjó* madárnevünket. Ennek megfelelői kimutathatók a török nyelvekben, de két párhuzamos alak létezik, az egyik *kargui*, a másik *kirgui*, a szó megvan a csuvasban (*xéri*, *xérxü*), és PAASONEN azt írja róla, hogy 'valamely ragadozó madár, ölyv: fogdos egereket; mikor egy helyen lebegve vijjog, az esőt jelent, azt mondják hogy „*xérxü šiv ijDat*” vizet kér' (1974: 37). Látjuk, hogy az egy helyben lebegés a ragadozó madarak sajátossága. A madárnév megvan a mongolban is, mindkét alak előfordul (*kargui*, *kirgui*), az archaikus nyelvjárásokból csak nemrég került elő, a dagurból *kirgɔ* alakban. A madárnevek kutatását megnehezíti, de nem teszi lehetetlenné, hogy nagy részük hangutánzó tövekre vezethető vissza.

A mongol nyelvtörténet kutatói számára az utóbbi időben új perspektívát nyitott a kitan nyelv megfejtése.

A *kitan* népnév először egy kínai forrásban bukkan elő. Az 550-ben írt *Wei shu*, a Wei dinasztia története említi, hogy a *Qidan*²⁴ törzs 338 körül kivált a *sziempi* törzsszövetségből. A *sziempi*, más értelmezésben *szerbi* törzsről,²⁵ majd

²¹ Ezt a lehetőséget alaposan megvizsgálta CLARK (1977). LIGETI is számolt korai, pre-Dzsingiszida mongol elemekkel a törökségben, és külön vizsgált néhány olyan csuvas szót, amely korai mongol eredetű (1935: 273–283).

²² A mongol képző valamivel való ellátottságot jelöl (pl. *morin* 'ló', illetve *moritai* 'lovas'). A mongolban párhuzamosan létezik a *torumtai* és *turumtai* alak. Az alapszó valószínűleg *toru* 'fekete és kék foltok, pöttyök' szó, de az *-m* mind a mongolban mind a törökben deverbális képző. A mongol *torum* 'fiatal, kétéves tevé' itt aligha jöhet szóba.

²³ Esetleg összevethető ezzel a szavunkkal a nemrég a dagurból előkerült *xudə* 'császármadár' (NUGTEREN 2011: 423) < **küdege*.

²⁴ A kínai források adatait a ma hivatalos latinbetűs átírás, a *pinyin* formájában idézem.

²⁵ A kínai *xianbei*, *xianbi* alakok (melyeket fent a magyar helyesírás szerint idézek) korai olvasata körül viták vannak. Egyes sinológusok a két írásjelet *serbi*-nek (*szerbi*) rekonstruálják. Ez a

törzsszövetségről joggal gyanítjuk, hogy egy mongol vagy mongolhoz közel álló nyelvet beszélő réteg uralma alatt szerveződött.

Itt egy pillanatra megállnék. Az ázsiai steppe népe a *xiongnu*-któl, vagyis az ázsiai hunoktól kezdve a modern időkig soha nem volt nyelvileg egységes. Az uralkodó nemzetségeknek volt közös nyelvük, de az általuk vezetett birodalmak minden esetben soknyelvű népekből tevődtek össze, és ezek az összetevők gyakran változtak. Nem azt állítjuk tehát, hogy a *tabgacs* birodalom, vagy a *tujühun* fejedelemség lakossága egyfajta nyelvet beszélt, hanem azt, hogy a vezető rétegük egyfajta, s esetünkben mongolhoz közelálló nyelvet használt. A kitan birodalom, a Liao császárság esetében — mint a feliratokból is látjuk — az uralkodó nyelv a *kitan* volt.

A *kitan* népnév következő adatsora az ótörök rovásírásos feliratokban bukkan elő. Ezekben az óoguz feliratokban²⁶ (*Köli csor* 720–725, *Toñuquq* 725, *Köl Tegin* 732) a népnév *kitañ* alakban fordul elő, tehát szóvégi *ny*-el, és a *tatabi* néppel együtt a türkök ellensége. A népnevet megemlítik a tibeti és az ujgur források, amelyek egy *kitan* alakot tükröznek. Egy idő után két alak jelenik meg, az egyik a *kitaj*, a másik a *kitan*. E két alak eredetileg két török nyelvjárást tükrözött, a szóvégi ótörök *-ñ* az egyik nyelvjárásban *-y* a másikban *-n* lett.²⁷ Fokozatosan megváltozott a népnév jelöltje is. A kitan birodalom bukása után a népnév előbb a kitanokat legyőző és helyüket 1111-ben elfoglaló dzsürcsiket, majd Kína egy részét, végül magát Kínát is jelölte. Innen van, hogy az oroszban ma Kína neve *Kitaj*.

A kitan törzsszövetség uralkodója, *Abaoki* 907-ben császárrá nyilvánította magát, és 907 és 926 között *Taizu* néven uralkodott. Dinasztiáját *Liao*-nak nevezte el. Az akkori Kína nagy részét is elfoglalta, s harcban állt a Dél-Kínát uraló Szong dinasztiával. Őt még nyolc kitan uralkodó követte. Az utolsó kitan császárt, *Tianzou*-t a dzsürcsik legyőzték és elfogták. A kitanok egy része azonban előbb északra, a mai Mongol Köztársaság területére, majd onnan délnyugatra vonult, és 1134-ben megalapította a Nyugati Liao vagy Kara Kitaj birodalmat a mai Kazahsztán déli, Kirgizia északi részén. A Kara Kitaj birodalom lassan eltörökösödött, megjelent az iszlám. Magát a Kara Kitaj államalakulatot Dzsingisz kán hadvezérei 1218-ban győzték le, lakosai részben szétszóródtak.²⁸

rekonstrukció hangtanilag és a kínai hangtörténet alapján lehetséges, de nem az egyetlen lehetséges alak, és semmilyen más forrás nem igazolja. Ez a név jelölte azt a törzsszövetséget, amely a *xiongnu* törzsszövetség felbomlása után kialakult. Számos korai mongol vagy mongolhoz közel álló nyelvet beszélő nép került ki közülük, többek között a *tabgacs* és a *tujühun* is. (A kínai forrásokban megőrzött *tabgacs* és *tujühun* nyelvemlékekre vonatkozóan lásd LIGETI 1970 és SHIMUNEK 2017, ez utóbbiban további bibliográfia. SHIMUNEK munkájáról lásd recenziómat: RÓNA-TAS 2018a.)

²⁶ A feliratok legújabb és magyar nyelvű filológiai kiadása BERTA 2004.

²⁷ Ez közszavakban is megtörtént: lásd *qoñ* 'juh' > *qoi*, *qon*.

²⁸ A kitanok történetére lásd WITTFOGEL–FÈNG CHIA-SHÈNG 1949, TWITCHET–TIETZE 1994.

A kitan kutatások kezdetén ezt a népet a magyar tudomány LIGETI nyomán *kitaj*-nak nevezte. Ezt a megjelölést javasolta több ízben KARA GYÖRGY is. A nemzetközi tudomány azonban ma egységesen a *kitan* alakot használja, és ezt figyelembe véve a magyar nyelvű cikkeinkben is áttértünk a *kitan* alakra.

A kitan nyelvről hosszú ideig csak a kínai forrásokból értesült a tudomány. A kínai forrásokban néhány kitan szó kínai átírásban rögzült, és ezek alapján már PAUL PELLIOT, majd mások, többek között LIGETI, mongolnak vagy mongolhoz közel állónak határozta meg. Ugyanakkor a kínai forrás, a Liao dinasztia története (*Liao shi*) megírta, hogy a kitanoknak két írásuk is volt, sőt arra is utalt, hogy az egyik, a kis kitan írás az ujguroktól tanultak alapján jött létre.²⁹ A két kitan írás hosszú ideig rejtélyes maradt, egyesek fantáziának tartották, míg száz éve, 1922-ben, az egyik kitan császár akkor feltárt sírjából ismeretlen írás került elő, amelyet azután a kitannal azonosítottak. 1923-ban erről egy cikket publikált egy Pekingben dolgozó francia misszionárius, LOUIS KERVYN. A cikket Párizsban PAUL PELLIOT jegyzeteivel újra kiadták (KERVYN 1923a, 1923b). LIGETI élénk figyelemmel kísérte a kibontakozó kitan kutatásokat, és 1927-ben magyar nyelven foglalta össze az akkor új kutatások eredményeit (LIGETI 1927).³⁰ Több évtizedig tartott, amíg kiderült, hogy valóban két eltérő kitaj írás létezik, és mindkettőnek jelentős mennyiségű nyelvelméke van. A tudományos munka, a két írás megfejtése azonban csak az 1950-es években kezdődött el, és igen lassan haladt. Az első komoly áttérés csak az 1970-es években történt, amikor egy kutatócsoport alakult, és a kis kitan írásra koncentrált. Bár párhuzamosan japán³¹ és orosz tudósok³² is megkísérelték az írások megfejtését, ők többnyire a nagy kitan írásra összpontosítottak, ahogy számos kínai tudós is.³³ A kis kitan írásra koncentráló kínai kutatócsoport 1985-ben megjelentette a kutatás első eredményeit. Ezekre alapozva most már nagyobb lépésben halad a kitan írások, elsősorban a kis kitan

²⁹ Ezt a homályos utalást félreértve többen gondolták, hogy a kis kitan írás azonos az ujgur írással (lásd a 30. lábjegyzet).

³⁰ LIGETI csak a kínai források kitan vonatkozásait dolgozta fel, a kitan írások megfejtésére még hosszabb időt kellett várni. LIGETI 1927-ben még azt gondolta, hogy a kis kitan írás az ujgur írás vagy annak egy változata. Ezt tanította még az ötvenes években tartott egyetemi előadásain is.

³¹ A korai japán kutatók közül említésre méltó OSADA 1951, OTAGI 1956, és TOYODA GORŌ 1964. A japán kutatásban fordulatot jelentett AISIN GIORO ULHICUN munkássága, s újabban ŌTAKE MASANURI cikkei.

³² A V. S. STARIKOV vezette csoport tagjai voltak M. ARAPOV, A. KARAPET'JANTS, Z. MALINOVSKAJA és M. PROBST, előzetes jelentésüket 1964-ben, első összefoglalójukat 1970-ben adták ki.

³³ A nagy kitan írás megfejtésének előtérbe állítása rossz döntésnek bizonyult. Bár számos nagy kitan írásjel jelentését sikerült azonosítani, a kiejtéshez ez semmilyen segítséget nem adott. A nagy kitan írás írásjegyeinek olvasatát csak a kis kitan írásból lehet megfejteni. (A kutatások bibliográfiáját lásd KANE 2009: 269–293.)

írás megfejtése.³⁴ A szerteágazó (s főleg kínai) kutatások eredményeit saját új eredményeivel ötvözve DANIEL KANE foglalta össze angol nyelven (2009). Az utolsó jelentős állomás a 2017-ben megjelent CHINGGELTEI, WU YINGZHE és JIRUHE három kötetes munkája, amelyet a továbbiakban CWJ.-nek rövidítve idézünk.³⁵

A kis kitan írás mintegy 430 írásjegyből, kis rajzokból áll. Az írás alapvetően szótagalapú, de vannak jelek, amelyek két szótagot jelölnek. Néhány jel *ideoglyph*, vagyis a jelentését tudjuk, de nem tudjuk a kiejtését. A kis kitan írásjelekből mintegy háromszázat sikerült már megfejteni, a megfejtetlenek ritkábban fordulnak elő. A CWJ. az ismert 44 nagy feliratból 39-et közöl, fényképpel és normalizált kis kitan írással, néhol kínai glosszákkal. Ugyancsak közzétettek 17 kisebb emléket, pénzfeliratokat, tükörrre írt szavakat, barlangi rajzok alatti feliratot stb.

Az írás megfejtése a benne előforduló kínai szavak, nevek és címek azonosításával történik. Amennyiben a szónak van mongol párhuzama, az segítheti, de téves azonosítás esetén félre is viheti a megoldást. A kis kitan írás írásjeleinek megfejtése folyamatosan tart,³⁶ a höhhot-i (Kínai Népköztársaság) kutatócsoport munkatársai, PhD-hallgatói szépen haladnak előre. A 2017-es publikáció óta újabb 10–12 írásjel megfejtése sikerült.³⁷

A kitan korpuszban több olyan szó is előkerült, amely a mongolban is megvan, és ogur-török eredetű. Ezek egyik példája a 'nyúl' jelentésű szó, amely a kitan naptárban, az állatövek egyikének nevéként fordul elő:

tau-li-a 𐰇𐰏𐰔𐰕 (029-206-189).³⁸ Ez a szó, amely a korpuszban tízszer fordul elő, azonos ősalakból származik a mongol *taulai* 'nyúl' szóval. E szavak török eredetűek, a köztörök nyelvekben *tabišgan* alakban fordulnak elő. A török *-gan*

³⁴ A kutatások eredményeit először 1977-ben tették közzé, majd 1985-ben megjelent egy kínai nyelvű összefoglaló munka, amelyet *Research on the Kitan Small Script* címmel idézünk. Jelentősége ma csak tudománytörténeti.

³⁵ A munkára vonatkozóan lásd APATÓCZKY–RÓNA-TAS 2019. A kiadvány közli a teljes korpusz mutatóját, közel 10.000 adattal, tanulmányokat az egyes írásjelek olvasatáról, nyelvtani megjegyzéseket, egy nehezen használható kitan–kínai szójegyzéket, a kis kitan írásjelek listáját, egy másik listát, amelyben a nagy kitan írás írásjelei találhatók.

³⁶ A kis kitan írásjelek megfejtése során természetesen néha előfordul, hogy egy korábbi azonosításról kiderül, hogy téves volt, és egy újabb azonosítás az elfogadható.

³⁷ A höhhoti kutatócsoport vezetője WU YINGZHE (Oyunchi), aki kutatási együttműködési szerződést kötött a Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszékével. Az együttműködés keretében utazott Höhhotba APATÓCZKY és KEMPF, akik a kitanra vonatkozó jelentős forrásmunkákat gyűjtötték össze, és helyezték el a szegedi egyetem könyvtárában (APATÓCZKY–KEMPF 2017). A kínai–mongol csoport több tagja fordult meg Szegeden és Budapesten, egy PhD-hallgató két szemesztert végzett a szegedi doktori iskolában. Az együttműködést számos közösen írt cikk is mutatja (lásd WU–RÓNA-TAS 2019, 2020a, 2020b).

³⁸ A kis kitan írás jeleit listába foglalták, és minden jelnek van egy listaszáma, amely azonosító kódként szolgál. Ez az azonosító szerepel az adatok után zárójelben.

ismert állatnévképző, ahogy a mongol *-ai* is. Az ogur szóban lambdacizmus volt, vagyis az *š* helyén *l* állt: Proto Kitan-Mongol **taul* ← ogur **taul* ~ oguz **tauš*.

Ebbe a kategóriába tartozik a kitan 'dél' jelentésű szó is. Ez a szó két alakban fordul elő. Egyrészt mint **dele** 小 (294) 'south', továbbá szótagírással, mint **te-le** 令秀 (247-093). Ez a szó a kitan szövegben az égitárat jelöli. A mongol megfelelő *düli*, jelentése 'közép, a nap közepe vagyis délidő', de nem jelent égitárat. Az *l*-es alak megvan a csuvasban *těl* formában, jelentése 'délidő, a nap középső idő pontja', sőt 'a Nap járásának középső pontja' is, vagyis a Nap „delel”. Az oguz ótörök adat *tüš*. Ez a török szó a nyelvelmékek többségében csak délidőt jelent, de egyes emlékek még megőrizték az égitárat jelentését is (csagatáj, altaj-török, csulimi török), mint azt a WOT. összeállítása mutatja (291–292). A magyar *dél* kettős jelentése ('délidő' és 'égitár') a felszínen egyedülálló, de a kettősség még az oguz nyelvekben is kimutatható. Ami a mongolt és a kitant illeti, a mongolból csak az egyik, a kitanból (egyelőre) csak a másik jelentést tudjuk kimutatni. Itt azt kell feltételeznünk, hogy a kettős jelentés a közös kitan-mongol alapnyelvben megvolt, éspedig abból az ogur török nyelvből, amelyből a magyar is kölcsönözte. PKM **düli* ← ogur **düli* (→ magyar *dél*) ~ oguz **tüši*.

A kitan segítségével hangtani problémák megoldásához is közelebb jutunk. A magyar *tyúk* szó szókezdője egyedülálló, és sok fejtörést okozott. A magyar régiségben előforduló *tik*, *tuk* és *tyuk* változatok egymáshoz való viszonya sem problémamentes. Az oguz nyelvekben előforduló régi *takigu* sokat segít. A csuvas *čăχ*, *čăχă* szigorúan véve csak egy **tik* alakot enged feltételezni. Az átadó alakként a WOT. által rekonstruált **tiguk* > **tiwuk* inkább a magyar alapján volt helyreállítható. A mongol *takiya(n)* < **takiga(n)* egy török **takigan* alak átvétele, a török **taki-* alapszóhoz járul egy állatnév képző *-ga(n)*.³⁹ Ez a képző régi, és több török állatnévben is előfordul. Azonban a mongol alak alapján is rekonstruálható **takigan* nem lehet a magyarba került szó eredetije.

A kitanban a következő alakot találjuk:

t-*qo*-a 今力力 (247-168-189), amelynek olvasata *teqoa*. Ez egyértelműen egy **tikoa* alakra megy vissza. Itt azt látjuk, hogy a proto-mongol **takigan* alakkal szemben a kitan egy **tikogan* formára utal. Mindkét alakban azonos a képző, így az alapalak **tiko* ~ **taki*. A két alak közül az egyik hangátvetéssel alakult. Most már világos, hogy a magyarba átkerült ogur alak közelebb áll a kitanban jelentkezőhöz, mint a mongolban rekonstruált alakhoz. Hozzá kell tennünk, hogy a csuvas *čăχ* mellékalakját, a *čăχă* formát eddig másodlagos, belső fejleménynek tartottuk. A kitan alak felbukkanása azonban lehetővé tette, hogy a csuvasban két párhuzamos alakkal számoljunk, az egy- és a kétszótagos formák egymás mellett

³⁹ A *-gan* mint növénynévképző van *cötkény*, *csalán*, *bojtorján*, *karakán*, *kökény* szavainkban, állatnevekben a németen keresztül átvett *cickány*-ban.

éltek, és egy proto-ogur alapnyelvben **tik* és **tiku* alakok egyaránt rekonstruálhatóak. A magyar pedig egy **tik* és egy *tiwuk* < *tiguk* alakot vett át. A **tiguk* alak *-k* kicsinyítő képzővel ellátott **tigu* alakra megy vissza, a *-k* zöngésedése a törökben zajlott le. Azt látjuk tehát, hogy a magyar alakot magyarázó első szótagbeli *-i-* most már nemcsak a csuvasból, hanem a kitanból is kimutatható.

Más tanulságokkal jár a magyar *ünő* 'fiatal nöstény szarvasmarha' jelentésű szavunk kitan megfelelőjének vizsgálata. A magyar szó a régiségben egy **ineü* alakban létezhetett (lásd 1193: *Taryneu* [tar ineü], azaz 'tarka ünő'). Az átdadó alakot a WOT. **inäy* alakban rekonstruálta (WOT. 979). A törökségben két alakot találunk. A régi ótörök forrásokban *ingek*, a közép és újtörök forrásokban *inek*.⁴⁰ A szó jelentéstartománya a 'nöstény szarvasmarha, vagyis tehén', illetve 'nöstény teve' és ennek átvitt értelemben használt, többnyire metaforikus jelentései, mint például 'ügyetlen, nehézkes, suta'. A csuvas *ēne*, *ine* alapjelentése is 'tehén (*korova*)', s a metaforikus jelentések is kimutathatóak: 'O neokljužem, nepovorotlivom čeloveke: korova (o ženščine), uvalen', medved' (o mužčine)' (ASHMARIN 4: 115, SKVORCOV 1982: 101). Vagyis a török nyelvekben fiatakorúságra utaló jelentéseket nem lehetett találni. A szó a mongolba két alakban is átkerült. A mongol *üniye(n)* (< **ünige*) jelentése szintén 'tehén', míg az *inggen* (< **inge* < **ünige*) jelentése 'nöstény teve'. A kalmükben *üngn*, 'weibchen (der wilden Tiere)' (RAMSTEDT 1935: 458b), továbbá a tehén neve első ellése után: *üngi* 'korovapervotelka' (MUNIEV 1977: 551). NUGTEREN a két mongol alak kontaminációját feltételezi (2011: 541), s ez a kitan alak előkerüléséig valóban az egyik lehetséges megoldás volt. A mongol nyelvi, illetve nyelvjárási adatok közül csak a dagurt idézem:⁴¹ *une*, *une ukur*⁴² 'Kuh' (KALUŻYŃSKI 1969–1970: 141), *u nē* 'korova' (POPPE 1930: 95), *uñe* (ENKHBAT 1984: 44), a többi mongol adatot lásd NUGTEREN 2011: 541.

A kitanban a szó egy logoglyph⁴³ formájában jelenik meg:

uni 𐰇 (059). Olvasatának helyes voltát az támasztja alá, hogy előfordul más szavakban, például:

⁴⁰ Kivételt képez a Tafsir *ingäk* alakja (BOROVKOV szerk. 1963: 380), amely azonban a *tewä ingäki* formában nöstény teve jelentésű, s van egy *ingen* 'nöstény teve' alak is. A mai nyelvekben a baskir *engäk döyä* 'nöstény teve' őrizte meg a *-g-* hangot.

⁴¹ Az archaikus dagur mongol nyelvet sokan a kitan elmongolosodott változatának tartják. Mások szerint a dagur egy kitan hatás alá került mongol nyelv. A vita nyitott, a kitan szavak tárgyalásánál a dagur a legtöbbször fontos adatokat szolgál, ezért ha lehetséges mindig idézem.

⁴² Ebben a dagur nyelvjárársban az *ukur* szarvasmarhát jelöl, az *une ukur* a nöstény szarvasmarha, vagyis a tehén.

⁴³ A korábbi kitan kutatás *logoglyph*-nek vagy *logograph*-nak nevezte azokat a jeleket, amelyek jelentését már ismertük, de kiejtését még nem. Az újabb kutatás megtartotta ezt a terminust, bár helyesebb lenne *ideogram*-nak nevezni.

s-uni 𠵹 (244-059) 'éjszaka', Chin *ye* 夜, ld. mongol *söni* 'éjszaka' (CWJ. 175), dagur *sun* (MARTIN 1961: 213), *sun*, *suñ* (MUROMSKIJ–KAŁUŻYŃSKI 1969–1970: 133), *sun*^v (ENKHBAT 1984: 224). Ez egyébként arra is utal, hogy a kitan szó magashangú, továbbá, hogy a labiális magánhangzó zártsága a dagurban is megvan, vagyis a kitan *süni* 'éjszaka' és a tárgyalandó kitan logoglyph (059) is *üni*.

A szó a leggyakrabban dátumokban fordul elő, ahol az állatövi ciklus egyik tagjának a neve. Ez a magyarban használatos elnevezések közül a 'bika' jegye. A régi törökben az állatövi név *ud*, e szó alapjelentése 'szarvasmarha'.⁴⁴ Állatövi jelentését megőrizte néhány török nyelvben, maga a szó *uy* alakúvá vált. Ennek egyes török nyelvekben azután *öküz*, másokban *sığır* lép a helyébe. Általában elmondható, hogy az állatövi ciklusok nevéként használt állatnevek nem használják az állat nemét is jelölő változatot, ha van ilyen.⁴⁵ Az állatövi egység kínai neve *niu* 牛, ennek alapjelentése is 'szarvasmarha', és jelent hímnemű és nőnemű állatot egyaránt. A kitan szó a feliratokban a kínai megfelelőjeként szerepel. Egy példa: *GREAT udu-ó-o-ón om-úr s-iau-qú uni ai iši sār-de*, azaz 'A Nagy Béke első éve (1085), kék ünő év, kilencedik hónapban' (Yong33).⁴⁶

Annak ellenére, hogy a kitan szó a mongol szabályos megfelelője (kitan *üni* < **üni-ge* > mongol *üniye*), mint a naptár terminológia szava csak az általános jelentést hordozza, vagyis szarvasmarhát jelöl. A szónak van azonban a kitanban egy melléknévi alakja, amely két változatban fordul elő: **uni-qu** és **uni-qó**.⁴⁷ A kínai párhuzamos szövegek, illetve glosszák alapján⁴⁸ a melléknévi alak jelentése 'fiatal', például: *uni-qó-ń b-hu-an* 'a fiatalabb gyermekek' (Wu26).⁴⁹ Vagyis a kitan megőrizte a 'fiatal' jelentést. Azt még teljes bizonyossággal nem tudjuk megmondani, hogy a két jelentésnek ('fiatal nőtény szarvasmarha' és 'fiatal') mi a történeti viszonya, de az általános jelentés valószínűleg későbbi, a szó eredetileg fiatal nőtényt jelenthetett.

Visszatérve a magyar *ünő* szóhoz, látjuk, hogy a 'fiatal nőtény szarvasmarha' jelentését csak igen hiányosan tudjuk adatolni a török és a mongol nyelvekben, viszont a kitan megőrizte a magyar szó speciális jelentését.

⁴⁴ A török állatövi naptár kérdéseit lásd BAZIN 1974, 1991.

⁴⁵ Ugyanakkor a kései mongol naptár kínai mintára megkülönböztet hím és nőnemű szín elemeket. Így például az 1930-as év: *tömör cagaan morin jil* 'a vas, fehér hímnemű, ló év' míg az 1931-es év *tömör cagaagčün xonin jil* 'vas, fehér nőnemű juh év', vagyis itt a színneveknek van hím- és nőnemű alakja, és az évre vonatkoznak (LUVSANDENDEV 1957: 712–715).

⁴⁶ A kitanban a dátumokban nincs birtokos szerkezet: az év, a hónap és a nap egymás után állnak. A Yong felirat 1088-ból való (kiadása: CWJ. 1224–1237).

⁴⁷ A két alak egyenértékű helyesírási változat. A képzőnek van nőnemű alakja is, de ez az **uni** szóval nem fordul elő, ha létezne, ***uni-qú** (059-118) lenne.

⁴⁸ Lásd kínai *you yu* 幼于 'young', *shao* 少 'teenager'.

⁴⁹ A Wu felirat 1102-ből való (kiadása: CWJ. 1387–1408).

Összefoglalva a kitan kutatások egyik fontos eredménye, hogy világosabban látjuk, a mongol nem volt egy elszigetelt nyelv. Közeli rokonai (a kitan, illetve a tabgacs, a tujühun és más a mongollal közeli rokon kihalt nyelvek) egy szélesebb hátteret biztosítanak a mongol nyelvtörténetnek. Az egyre jobban megismert kitan alapján a közös protonyelveket — vagy legalábbis annak hozzánk közelebb eső, a felbomlás előtti utolsó korszakát, már nyelvjárási állapotát — legalább a Krisztus születése körüli időkre kell tennünk. Ezzel a mongol nyelvtörténet egy nagyobb mélységet kapott, hiszen a mongol nyelvtörténet saját írással írott emlékei a 13. század 20-as éveitől kezdve maradtak ránk.⁵⁰

Azt még nem látjuk világosan, hogy az erős ogur-török hatás mikor érte ezeket a mongol nyelveket, még a közös vagy már a szétválás utáni korban. Ennek a vizsgálata jelenleg is folyik.

A magyar nyelvtörténet szempontjából a nyugati ótörök s ezen belül az ogur hatás vizsgálatát jelentősen segíti az új, egyre jobban megismert kitan nyelv. Segíti e hatás kronológiai határainak megállapításánál, újabb lehetőségeket nyújt az átadó ogur nyelv pontosabb megismerésére és lehetséges nyelvjárásainak feltárására. A kitan hozzájárul a magyar nyelv korai török jövevényszavainak hangtani, jelentéstani és kronológiai vizsgálatához, és ezzel a magyar nyelvtörténet jobb megismeréséhez is. Mindezek alapján érdemes figyelemmel kísérni a kitan kutatásokat, mert e téren további fontos és a magyar nyelvtörténet számára is hasznosítható eredmények várhatóak.

Irodalom

- AGYAGÁSI KLÁRA 2019. *Chuvash Historical Phonetics. An Areal Linguistic Study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. Turcologica 117. Wiesbaden, Harrassowitz.
- AISIN GIORO 2012. Reconstruction of phonetic values of Khitan small scripts and concerning problems. *Ritsumeikan bungaku* 2012-07: 1–28.
URL: <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/lt/rb/627/627PDF/yos.pdf>
- APATÓCZKY, ÁKOS BERTALAN–KEMPF, BÉLA 2017. Recent Developments on the Decipherment of the Khitan Small Script. *Acta Orientalia Hungarica* 70: 109–133.
- APATÓCZKY, ÁKOS BERTALAN–RÓNA-TAS, ANDRÁS 2019. A New Comprehensive Monograph on Khitan. *Acta Orientalia Hungarica* 72/2: 259–268.
- ASHMARIN, NIKOLAJ IVANOVIC 1928–1950. *Slovar' čuvaškogo jazyka 1–17*. Kazan'–Čeboksary.
- BAZIN, LOUIS 1974. *Les calendriers turc anciens et medievax*. Lille, Université de Lille.

⁵⁰ A mongol nyelvtörténetnek van néhány ennél korábbi emléke: a kínai és tibeti forrásokban megőrzött szavak. Ezek azonban számos interpretációs nehézséget is magukkal hoznak. (Áttekin-tésüket lásd legújabbban SHIMUNEK 2017.)

- BAZIN, LOUIS 1991. *Les systems chronologiques dans le mond turc ancien*. Budapest–Paris, Akadémiai Kiadó.
- BERTA ÁRPÁD 2004. *Szavaimat jól halljátok...* Szeged, JATEPress.
- BEŠEVĽIEV, VESELIN IVANOV 1963. *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin, Akademie Verlag.
- BEŠEVĽIEV, VESELIN IVANOV 1979. *Pārvo-bālgarski nadpisi*. Sofia, Izdat na Bālgarskata Akad. Naukite.
- BOROVKOV, ALEKSANDR KONSTANTINOVĽIČ 1963. *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII–XIII. vv*. Moskva, Izdatel'stvo Vostočnoi Literatury.
- CLARK, LARRY VERNON 1977. Mongol Elements in Old Turkic? *Journal de la Société Finno-ougrienne* 75: 111–168.
- CLAUSON, GERARD 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteens-century Turkish*. Oxford, Clarendon Press.
- CWJ. = CHINGGELTEI–WU YINGZHE–JIRUHE 2017. *Qidan xiaozi zai yanjiu 1–3*, 契丹小字再研究 [Further Research on Khitan Small Script.] Beijing, Inner Mongolia University Press.
- DOERFER, GERHARD 1971. *Khalaj materials*. Bloomington, Indiana University–Mouton.
- DOERFER, GERHARD–SEMIH TEZCAN 1980. *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ENKHBAT 1984. *Dayur kelen-ü üges*. [Vocabulary of Dagur.] Hohhot, Öber monggol-un arad-un keblel-ün qoriya.
- ERDAL, MARCEL 1993. *Die Sprache der wolgabulgarische Inschriften*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- ERDAL, MARCEL 2007. The Khazar language. In: GOLDEN, B. PETER–BEN-SHAMMAI, HAGGAI–RÓNA-TAS, ANDRÁS szerk., *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, Brill. 75–108.
- ERDAL, MARCEL 2018. Review on RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD–KÁROLY LÁSZLÓ 2011. *Orientalische Literaturzeitung* 113: 510b–513b.
- GOLDEN, B. PETER 1980. *Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origin of the Khazars 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOLDEN, B. PETER 2007. Khazar Studies: Achievements and Perspectives. In: GOLDEN, B. PETER–BEN-SHAMMAI, HAGGAI–RÓNA-TAS, ANDRÁS szerk., *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, Brill. 7–57.
- GOLDEN, B. PETER–BEN-SHAMMAI, HAGGAI–RÓNA-TAS, ANDRÁS szerk. 2007. *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, Brill.
- HAKIMZJANOV, FERID SABIRZJANOVĽIČ 1978. *Jazyk épitafij Volžskih Bulgar*. Moskva, Nauka.
- HAKIMZJANOV, FERID SABIRZJANOVĽIČ 1986. New Volga-Bulgarian Inscriptions. *Acta Orientalia Hungarica* 40: 173–177.

- HAKIMZJANOV, FERID SABIRZJANOVIČ 1987. *Épigráfícheskie pamjatniki Volžskoj Bulgarii i jih jazyk*. Moskva, Nauka.
- JOHANSON, LARS 2022. East Old Turkic. In: JOHANSON, LARS–CSATÓ, ÉVA szerk., *The Turkic languages*. Második kiadás. London–New York, Routledge. 132–144.
- JOHANSON, LARS–CSATÓ, ÉVA szerk. 2022. *The Turkic languages*. Második kiadás. London–New York, Routledge.
- KALUŽYŃSKI, STANISLAV 1969–1970. Dagurisches Wörterverzeichnis. Nach F. V. Muromskis handschriftliche Sprachaufzeichnungen. *Rocznik Orientalistyczny* 33/1: 103–140; 33/2: 109–143.
- KANE, DANIEL 2009. *The Khitan Language and Script*. Leiden–Boston, Brill.
- KARA GYÖRGY 2002. Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar-magyar kapcsolatok kérdéséhez. (Recenzió.) *Magyar Nyelv* 98: 491–496.
- KARA, GYÖRGY 2009. Ítélet egy mongol-magyar balítéletéről. *Csodaszarvas* 3: 209–220.
- KÁROLY LÁSZLÓ 2022. West Old Turkic. In: JOHANSON, LARS–CSATÓ, ÉVA szerk., *The Turkic languages*. Második kiadás. London–New York, Routledge. 145–151.
- KERVYN, LOUIS 1923a. La tombeau de l’empereur Tao-tsong (1101) — Une découverte intéressante. *Bulletin Catholique de Pekin* 10: 292–301.
- KERVYN, LOUIS 1923b. La tombeau de l’empereur Tao-tsong des Leao, et les premières inscriptions connues en écriture k’itan. *T’oung Pao* 22: 292–301.
- LIGETI LAJOS 1927. A kitaj nép és nyelv. *Magyar Nyelv* 23: 293–310. (Lásd még: LIGETI 1977–1979: II, 183–200.)
- LIGETI LAJOS 1935. Mongolos jövevényszavaink kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 49: 190–271. (Lásd még: LIGETI 1977–1979: I, 202–283.)
- LIGETI LAJOS 1941. A magyar-mongol nyelvhasonlítás történetéhez. *Magyar Nyelv* 37: 336–338. (Lásd még: LIGETI 1977–1979: II, 379–380.)
- LIGETI LAJOS 1960. Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról. *Magyar Nyelv* 56: 289–303. (Lásd még LIGETI 1977–1979: I, 284–298.)
- LIGETI, LOUIS 1961. A propos des éléments „altaïques” de la langue hongroise. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11: 15–42.
- LIGETI, LOUIS 1970. Le tabgatch, un dialect de la lanche sien-pi. In: LIGETI, LOUIS szerk., *Mongolian Studies*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 265–308.
- LIGETI LAJOS 1977–1979. *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van 1–2*. Budapest, Kőrösi Csoma Társaság–MTA Akadémiai Könyvtár.
- LUVSANDEDEV, AMGAAGIYN 1957. *Mongol’sko-russkij slovar’*. Moskva, Gosudarstvennoe Izdatel’stvo Innostrannyh i Nacionalnyh Slovaraj.
- MARTIN, SAMUEL E. 1961. *Dagur Mongolian Grammar. Texts and Lexicon*. Bloomington, Indiana University–Mouton.
- MUNIEV, BEMBJA DZHALYKOVICH 1977. *Kalmycko–russkij slovar’*. Moskva, Izdatel’stvo Russkij Jazyk.
- MUROMSKIJ–KALUŽYŃSKI lásd KALUŽYŃSKI, STANISLAV 1969–1970.
- NUGTEREN, HANS 2011. *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*. Utrecht, LOT Trans 10.

- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- OSADA NATSUKI 1951. Kitten moji kaidoku no kanōsei. (The possibility of deciphering the Kitan script.) *Kōbe daigaku ronso* 2/4: 44–66.
- OTAGI MATSUO 1956. *Kitten (Kitai) moji no kaidoku ni tsuite*. (On the decipherment of the Kitan script.) *Tōhoku daigaku bungaku kenkyūko kenkyū nempō* 7. Tokyo.
- ŌTAKE, MASANURI 2017. Reconstructing the Khitan Vowel System and Vowel Spelling Rule through the Khitan Small Script. *Acta Orientalia Hungarica* 70: 189–206.
- PAASONEN, HEIKKI 1974. *Tschuwasschisches Wörterverzeichnis*. Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.
- POPPE, NIKOLAI NIKOLAEVIČ 1930. *Dagurskoe narečie*. Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk.
- PRITSAK, OMELJAN 1955. *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- RAMSTEDT, GUSTAV JOHN 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RÄSÄSEN, MARTTI 1920. *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RÉDEI KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS 1972. A permi nyelvek őspemi kori bolgár-török jövevényszavai. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 281–298.
- RÉDEI KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS 1975. A bolgár-török-permi érintkezések néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 31–43.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1976. A Volga Bulgarian Inscription from 1307. *Acta Orientalia Hungarica* 30: 153–186.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1988. Turkic influence on the Uralic languages. In: DENIS SINOR szerk., *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. Handbuch der Orientalistik, Achte Abteilung, Handbook of Uralic Studies. Leiden, Brill. 742–780.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1998a. Hungarian as a source of the history of the Turkic languages. In: NURETTIN DEMİR–TAUBE, ERIKA szerk., *Turkologie heute — Tradition und Perspektive. Materialien der dritten Deutschen Turkologen-Konferenz, Leipzig, 4.–7. Oktober 1994*. Wiesbaden, Harrassowitz. 261–266.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1998b. Western Old Turkic. In: JOHANSON, LARS szerk., *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, August 3–6, 1994*. *Turcologica* 32. Wiesbaden, Harrassowitz. 619–626.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2003. *Börtön* szavunk és az avar-magyar kapcsolatok. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 219–225.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2007. The Khazars and the Magyars. GOLDEN, B. PETER–BEN-SHAMMAI, HAGGAI–RÓNA-TAS, ANDRÁS szerk. 2007. *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, Brill. 269–278.

- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2018a. Review article on A. SHIMUNEK, Languages of Ancient Southern Mongolia and North China, 2017. *Archivum Eurasiae Medii Aevii* 2018: 315–335. (Corrigenda in: AEMA 2020.)
- RÓNA-TAS ANDRÁS–FODOR SÁNDOR 1973. *Epigraphica Bulgarica. A volgai bolgár-török feliratok*. Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József nominata.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS–BERTA, ÁRPÁD–KÁROLY, LÁSZLÓ 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag. (= WOT.)
- SHIMUNEK, ANDREW 2017. *Languages of Ancient Southern Mongolia and North China. A Historical-Comparative Study of the Serbi or Xienbei Branch of the Serbi-Mongolic Language Family with an Analysis of the Northeastern Frontier Chinese and Old Tibetan Phonology*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- SKVORCOV, MIHAIL IVANOVIČ 1982. *Čuvaško-russkij slovar’*. Moskva, Izdatel’stvo Russkij Jazyk.
- STARIKOV, VLADIMIR SERGEEVIČ és mtsai 1964. *Predvaritel’noe soobščenie o dešifrovke kidanskogo pis’ma*. Moskva, Institut Étnografii AN SSSR.
- STARIKOV, VLADIMIR SERGEEVIČ és mtsai 1970. *Materialy pro dešifrovke kidan’skogo pis’ma 1–2*. Moskva, Akademiya Nauk SSSR.
- TOYODA GORŌ 1964. An Analysis of the Major Ch’itan Characters. *Memoires of the Research Department of the Toyo Bunko* 23: 119–135.
- TWITCHETT, DENIS–TIETZE, KLAUS–PETER 1994. “The Liao”. In FRANKE, HERBERT–TWITCHETT, DENIS szerk., *The Cambridge History of China, Volume 6, Alien Regimes and Border States (907–1368)*. Cambridge, Cambridge University Press. 43–153.
- WILKENS, JENS 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch — Deutsch — Türkisch*. Göttingen, UniversitätsVerlag Göttingen.
- WITTFOGEL, KARL A.–FÈNG CHIA-SHÈNG 1949. *History of Chinese Society: Liao (907–1125)*. Philadelphia, The American Philosophical Society.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS–BERTA, ÁRPÁD–KÁROLY, LÁSZLÓ 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- WU YINGZHE–RÓNA-TAS, ANDRÁS 2019. Khitan Studies 1. The Glyphs of the Khitan Small Script. 3. The Consonants. 3.1 Labial stops. *Acta Orientalia Hungarica* 72/1: 47–79.
- WU YINGZHE–RÓNA-TAS, ANDRÁS 2020a. Khitan Studies 1. The glyphs of the Khitan Small Script. 3. The Consonants. 3.2 The Dental Stops. *Acta Orientalia Hungarica* 73/1: 67–83.
- WU YINGZHE–RÓNA-TAS, ANDRÁS 2020b. Khitan Studies 1. The Graphs of the Khitan Small Script 3. The Consonants. 3.3 The oral velar and uvular consonants. *Acta Orientalia Hungarica* 73/4: 669–683.

További irodalom

- RÓNA-TAS ANDRÁS 2018b. A kitan nyelv helye az altaji nyelvek rendszerében. In: DALLOS EDINA–KÓSA GÁBOR szerk., *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút*

mentén, *Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára*. Budapest, ELTE BTK Kínai Tanszék–SZTE Altajisztikai Tanszék. 227–247.

- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2019a. Turkic elements in Khitan. In: ZEKINE ÖZERTURAL–GÖKHAN ŞILFELER szerk., *Unter dem Bodhi Baum. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich des 80. Geburtstags überreicht von Kollegen, Freunden und Schüler*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht Verlage. 293–301.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2019b. The Khitan names of the Five Capitals. *International Journal of Eurasian Languages 1*: 98–124.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2019c. Egy ismeretlen írás és nyelv megfejtése: a kitan. *Magyar Tudomány 180/12*: 1846–1856.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2020. A Birthday Present for the Khitan Empress. In: ZIMONYI, ISTVÁN szerk., *Ottomans — Crimea — Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics*. Szeged, SZTE Altajisztikai Tanszék. 281–294.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 2021a. Khitan ‘Coffin’. In: KUPCHIK, JOHN–ALONSO DE LA FUENTE, JOSÉ ANDRÉS–MIYAKE, MARC HIDEO szerk., *Studies in Asian Historical Linguistics. Philology and Beyond. Festschrift Presented to Alexander V. Vovin in Honor of his 60th Birthday*. Leiden–Boston, Brill. 175–180.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2021b. Hogyan lesz a perifériából centrum? A kitan állam nevének története. In: DALLOS EDINA–FELFÖLDI SZABOLCS szerk., *Centrum és periféria problémaköre a selyemút történetében*. Studia De Via Serica Könyvek 2. Budapest–Szeged, ELTE BTK Kínai Tanszék–SZTE Altajisztikai Tanszék. 169–194.

The Khitan language and the history of Hungarian

The paper investigates the potential usefulness of the Khitan language in research on the Hungarian language. It is noted that a significant portion of Old Turkic loanwords in Hungarian were borrowed from West Old Turkic, which is believed to have been based on an Oguric language. The author agrees with the view that the sounds represented by *r and *l, l̥ are Oguric innovations, as opposed to *z and *r, as discussed in more detail in WOT. 1104–1114. The Oguric language can be reconstructed with the help of sources such as Chuvash, Volga Bulgarian inscriptions, Danube Bulgarian inscriptions, and scattered data on the Bulgars, Khazars, and other groups. Additionally, the Mongolic language may also provide insights into Oguric and its relationship with Hungarian, as Mongolic borrowed from a similar or closely related Oguric language. An example of this is the Hungarian word for ‘ox’ which is *ökör* which is in Chuvash word *vākār* (<*ökür), in Mongolic *üker*, and differs in the final of the Oguzic word *öküz*.

The paper then provides a brief overview of recent research on Middle Mongolian and archaic Mongolian dialects, which has revealed new information about the presence of Oguric words existing also in Hungarian. For example, the Middle Mongolian form *hüker* and archaic Mongolic forms may allow for the reconstruction of a *höker form, which may be relevant for the Hungarian geographic data *Hwkurithou* [hükürítő] ‘ox watering (place)’ from 1326/1428. The paper also discusses words that are thought to be Oguric loanwords in Hungarian, but do not have parallels in the Turkic languages. One example

is the Hungarian word for ‘hawk’ *ölyv* which is present only in Mongolic (and Yakut, which borrowed it from Mongolic). This bird name is also present in archaic Mongolic languages such as MonguorM *xəliuliu*, BaoanD *heluŋ*, BaoanÑ *he:le*, and Dongxiang *həlie*. NUGTEREN suggested a likely etymology from *-*héli-* ‘to float, soar (as birds of prey)’ and argued that this indicates that the word is of Mongolic origin (2011: 353). It may be of interest that the Hungarian word *Hwlues* from 1367 has the same *h-* as the Mongolic data. Another example is the Hungarian word *torontál* ‘a kind of small falcon’ which has parallels in Turkic languages, but has a clear Mongolic suffix *-tai*. These and other words may suggest that some Old Mongolic words entered the Hungarian language via Oguric.

The paper notes that Khitan, like Mongolic and Hungarian, has loanwords from the same Oguric language. After providing a brief overview of recent research on the Khitan language, the paper discusses examples of these loanwords, including Khitan *dele* ‘south’ ~ Mong *dūli* ‘noon’ ~ Hungarian *dél* ‘south, noon’; Khitan *t-qo-a*, Mong **takigan*, Hungarian *tyúk* ‘hen’; Khitan *uni*, Mong *ūniyen*, Hungarian *ünő* ‘heifer’. The Khitan data are helpful in reconstructing the phonetics and meanings of the Oguric words borrowed by Hungarian.

In conclusion, the paper raises the question of whether the Oguric words reached the common Khitan-Mongolic protolanguage or were borrowed separately after the dissolution of the protolanguage. Further research is needed to determine the answer to this question. Nonetheless, the study of Khitan can help to deepen our understanding of the history of these languages.

Keywords: Khitan, Middle Mongolian, Oguric, Chuvash, history of Hungarian language, historical phonology, etymology

Róna-Tas András
ORCID: 0000-0002-7856-7563
Szegedi Tudományegyetem
aronatas3@gmail.com

A finn névkutatás irányai

A 2000-es években Finnországban megjelent névtani disszertációk

MARIA SARHEMAA

1. Bevezetés

Az ünnepezt névtani munkássága szorosan kötődik a finn névtanhoz, a magyarországi névkutatást napjainkban meghatározó névelemzési modellje kidolgozásában meghatározó volt például többek között EERO KIVINIEMI tipológiájának hatása. HOFFMANN ISTVÁN emellett több alkalommal is adott áttekintést a finn névkutatás eredményeiről a magyar szakemberek számára. Elsőként 1983-ban publikált ilyen jellegű tanulmányt, majd 2001-ben született írásában az 1900-as években született finn szakmunkákat ismertette, kitérve a róluk készült recenziókra is (2001a). Tanulmányommal ezt a hagyományt szeretném folytatni, minthogy a kétezres évekre vonatkozóan hiányoznak a hasonló jellegű magyar nyelvű átfogó összefoglaló munkák a finn névkutatás eredményeiről (kivételetként TAKÁCS JUDIT 2015-ös cikke, amely a finn egyetemeken 2008–2013 között megjelent személynévtani témájú dolgozatokat ismertette).

Manapság a névtan divatos nyelvészeti ágnak számít Finnországban, rengeteg szakdolgozat születik főleg a Helsinkai Egyetemen, illetve számos cikk és könyv is megjelenik ezen a területen, mind finnországi, mind nemzetközi kiadványokban (vö. pl. AINIALA–ÖSTMAN 2017, AINIALA–JANTUNEN 2019, RAUNAMAA 2020, HÄMÄLÄINEN 2022). Az egyik legjelentősebb finn nyelvészeti kiadvány, a *Virittäjä* 2021-ben a 125. évfordulóját ünnepelte, amelynek alkalmából TERHI AINIALA és PAULA SJÖBLOM (2021) összegezte a folyóiratban 1897–2019 között megjelent névtani írásokat és különösen az ezekben használt módszereket. Írásuk átfogó képet nyújt a finn névkutatásról.

Jelen írásom részben ehhez is kapcsolódik, mintegy kiegészítve AINIALÁÉK tanulmányát, e helyütt ugyanis a 2000-es években megjelent — és a közeljövő névkutatásának irányait is előrevetítő — névtani tárgyú finnországi disszertációkra fókuszálok. Az áttekintés során nem egyesével mutatom be a dolgozatokat, hanem a főbb irányvonalakra koncentrálok, azokat egy-egy munkával szemléltetve.

Emellett pedig röviden bemutatom a jelenlegi digitális adatbázisokat is, illetve a névkutatók együttműködési formáit és publikálási lehetőségeit Finnországban.

2. A 2000-es években megjelent finn névtani disszertációk

A 2000-es években összesen 30 névtani disszertáció született Finnországban. Közülük az első 2003-ban jelent meg, ami azt jelenti, hogy azóta évente egy-két (átlagosan évente másfél) névtani disszertáció készült.

A disszertációk nagy többsége, 20 dolgozat a Helsinkii Egyetemen készült. 4 disszertációt az Oului Egyetemen, 2–2 disszertációt a Kelet-Finnországi Egyetemen (Joensuu-ban) és a Turku-i Egyetemen, illetve 1–1 disszertációt a Jyväskyläi Egyetemen és a turku-i svéd nyelvű egyetemen, az Åbo Akademin védtek meg. Azok közül a finnországi egyetemek közül, ahol van bölcsészettudományi kar, csak a Tamperei Egyetemen és a Vaasai Egyetemen nem készült egy névtani disszertáció sem. Ezek alapján elmondható, hogy Helsinki nemcsak Finnország, hanem a finn névkutatás fővárosa is.

A disszertációk nyelvi sokszínűséget mutatnak több szempontból is. Egyrészt különböző nyelveken íródtak: a finn (17) mellett angolul (7), svédül (5) és északi számiul (1). Másrészt különböző nyelvű névanyagokkal foglalkoznak. A munkák többsége (13) finn nyelvű adatokat elemez, néhány dolgozat pedig más nyelvi nevek mellett finn neveket is feldolgoz. Emellett Finnország kisebbségei neveit is kutatták: 5 disszertáció a finnországi svéd nyelvű névanyaggal, 2 számi, 1–1 dolgozat pedig a karjalai és a finn jelnyelv neveivel foglalkozik. Ezeken kívül balti-finn és egyéb finnugor nyelvű, valamint orosz, délszláv és namíbiai nevekkel is foglalkoztak. A legtöbb kutatás nyelvtudományi tanszékeken készült, és nyelvészeti kutatásnak számít. Emellett egy szakmunka történettudományi tanszéken készült (LEIVISKÄ 2022), s történelemtudományi vonulatot képvisel. Történettudományi módszereket használ MIKKO HEIKKILÄ (2014) is, aki Fenno-skandia nyelvi őskorát vizsgálta meg többek között helynevek segítségével. A névkutatás interdiszciplinaritása jól látható egyéb munkákban is.

A disszertációkban használt közelítésmódok és módszerek szintén sokszínűek. Viszonylag sok kutatás tartozik a szociolingvisztika körébe, ezen kívül a korpuszanalízis, a tipológiai, strukturális elemzés, a lexikális-szemantikai, lexikális-etimológiai elemzés, a kognitív-funkcionális közelítésmód, a nyelvkontak-tus-, illetve a történelmi névkutatás módszereit használják. A vizsgálatok többségében különböző módszerek egészítik ki egymást. Például ANTTI LEINO (2007) névtani, kognitív nyelvészeti és számítástechnikai módszereket kombinálva vizsgálta a finn tóneveket, és arra a következtetésre jutott, hogy a számítástechnikai adatelemzés és a konstrukciós nyelvtanok konstrukció fogalmára alapuló leírás-mód nagy helynévi korpuszok kutatására különösen jól megfelel.

Finnországban a disszertáció lehet monográfia, de lehet cikkgyűjtemény is. A cikkekből álló disszertáció általában egy témát három–öt különböző szempontból vizsgáló cikket, illetve egy bevezető részt tartalmaz. A bevezető részben bemutatják a disszertációban használt anyagokat, módszereket és elméleteket, illetve a kutatás eredményeit. Mostanában egyre divatosabb lett a cikkekből álló disszertáció, melynek előnye, hogy a kutató a munkája során folyamatosan visszajelzést kap a disszertáció részeként szereplő cikkek lektorálása révén; illetve egyes cikkek más nyelven is megjelenhetnek, mint a disszertáció bevezetése. Így például egy finn nyelvű disszertáció tartalmazhat angol nyelvű cikkeket is, amely elérhetővé teszi a kutatást a nemzetközi olvasók számára is. A vizsgált időszak disszertációi közül 21 monográfia, 9 pedig cikkgyűjtemény. Jól látható azonban az arányok elmozdulása időben: a korábbi 15 disszertáció közül csak 3 cikkgyűjtemény, az újabb 15 közül viszont már 6. A jelenleg is készülő disszertációkról nincs adat, de tudomásom szerint a legtöbb készülő dolgozat cikkekből áll, a monografikus jellegű disszertáció manapság elég ritka lett. Ez a tendencia más tudományágakon belül is hasonlóan alakul Finnországban.

3. Az egyes névtípusok kutatása

Az 1980-as években a finn névkutatás főleg helynevekkel foglalkozott, a személynevek kutatása is elsősorban a helynevekhez kapcsolódóan zajlott; a további tulajdonnévfajtaikat viszont nem vizsgálták (HOFFMANN 1983: 79, AINIALA–SJÖBLOM 2021: 525). Azóta a helyzet jelentősen megváltozott. A 2000-es években elkészült 30 disszertáció közül már csak 13 foglalkozik helynevekkel, ehhez képest 11 személynevekre irányul, 6 pedig más névfajtaikat elemez. Ez arra utal, hogy Finnországban a helynevek és a személynevek kutatása manapság már szinte ugyanolyan súllyal van jelen. Az egyéb névfajtaakra irányuló vizsgálatok aránya még mindig nem nagy, de lassú növekedést mutat azoknak a munkáknak a száma, amelyek a hely- és személyneveken kívüli egyéb névfajtaikkal, például állatnevekkel vagy irodalmi névadással foglalkoznak.

3.1. A helynévi tárgyú disszertációk különböző irányultságúak. Az Ouluban született munkák elsősorban északi helynevekkel foglalkoznak: egy munka Oulu város helyneveit dolgozza fel (TOROPAINEN 2003), két dolgozat számi helyneveket vizsgál (RAUTIO-HELANDER 2008, VALTONEN 2014). Helsinkiben két dél-finnországi svéd nyelvű adatokat feldolgozó disszertáció témája a névkontaktus-kutatás volt (VIDBERG 2016, SYRJÄLÄ 2018).

Több helynevet vizsgáló disszertáció történelmi adatokkal foglalkozik, egy bizonyos terület történetét tisztázva, sokszor rokon nyelveink adatait is használva (SAARIKIVI 2006, RAHKONEN 2013, KUZMIN 2014, HEIKKILÄ 2014, LEIVISKÄ 2022). Ezekon kívül vizsgáltak bizonyos sajátos névelemeket tartalmazó neveket, így nőre utaló előtagot (pl. *Kyöpelä*, *Morsian*) tartalmazó helyneveket (MALLAT

2007) és az *ukko* elemet (általában előtagként) tartalmazó helyneveket (AALTO 2019). KAIJA MALLAT (2007) szerint a nőre utaló előtagot tartalmazó helynév sokszor mitologikus többletjelentéssel bír, ugyanígy a főistenre utaló *Ukko* előtagot bizonyos esetekben a mitológia miatt adták (AALTO 2019: 163–164).

3.2. A személynévi tárgyú disszertációk különböző nyelvű nevekkel foglalkoznak. Névtani vizsgálatok során egyik legkevésbé kutatott nyelv a finn jelnyelv lehet, amely személyneveit PÄIVI RAINÒ (2004) vizsgálta. Mivel a jelnyelvben nincsenek olyan értelemben betűk és hangok, mint a hangzó nyelvekben, a nevek is másmilyenek. RAINÒ a jelnyelvi nevek történetét és alakulását vizsgálta, s kutatásából például kiderül, hogy korábban a jelnyelvi nevet általában csak az iskolatársak adták a gyerekeknek, mivel a siket gyerekek és a szüleinek általában nem volt közös nyelvük, de mostanában a szülők siket babájuknak a finn név mellett egy, általában a gyermek valamilyen tulajdonságához vagy szokásához kapcsolódó jelnyelvi nevet is adnak.

Finnországon kívüli személynevekkel két disszertáció foglalkozik. Az egyik a namíbiai ambo nép neveit elemzi (SAARELMA-MAUNUMAA 2003), a másik Zágrábban és Szófiában adott keresztnéveket (VIRKKULA 2014) vizsgál.

A családnevekre három disszertáció irányul, ezek közül kettőnek az 1850–1921 közötti időszak finn családnevek a tárgya (PAIKKALA 2004, MIKKONEN 2013). A harmadik családnevekkel foglalkozó munka a finn–orosz határ két oldalán élő karjalaiak 1818–1925 közötti családneveit kutatja a finnországi karjalai nyelvű ortodox kisebbség elfinnesítése részeként (PATRONEN 2018).

3.3. Egyéb névfajtákkal foglalkozó kutatások tárgya az irodalmi névadás (BERTILLS 2003), a finn születésű lovak nevei (KALSKE 2006), a finn cégnevek (SJÖBLOM 2006), a kereskedelmi hajók nevei (SCHYBERGSON 2009), a nemhivatalos járműnevek (SEPPÄLÄ 2013) és a felhasználónevek az interneten (HÄMÄ-LÄINEN 2019). Ezek közül a kutatások közül formailag érdekes JANNE SEPPÄLÄ (2013) munkája, hiszen a disszertációja egyben egy weboldal (<http://kulkine.net>), amelyen könnyen kereshetők a járműnevek. A munka a megjelenése idejében valóban újszerű volt, sőt, tudtommal azóta sem jelent meg hasonló formájú munka, de tíz év elteltével már régiesnek tűnik a weboldal külső megjelenése.

Egyéb nevek kategóriában a mesterszakos szakdolgozatok témái Finnországban a disszertációknál lényegesen sokoldalúbbak, ezekben például éttermek, kutyák, podcastok és kisüzemi sörfőzdék neveit vizsgálták. Disszertációkban ilyen témák egyelőre még nem fordultak elő, esetükben a témaválasztás konzervatívabbnak tekinthető. Mindenesetre elmondható, hogy nincs olyan névkategória, amit nem lehetne Finnországban kutatni, és elképzelhető, hogy egyre sajátosabb kutatási témák jelennek majd meg a jövőbeli disszertációkban is, annál is inkább, mert a sokféle témát érintő szakdolgozók közül a legügyesebbek sokszor disszertáció formában folytatják a kutatásukat.

4. Finn névadatbázisok

1983-as cikkében az ünnepelt a Finn Névtani Archívumot és annak magas színvonalú munkáját is bemutatja (HOFFMANN 1983: 79–82). 2017 óta az interneten is elérhető az archívum,¹ amely tartalmazza a Finnországban gyűjtött helynévi adatokat. A névkutatók munkáját a digitális névarchívumon kívül a Nimi-sampo² is segíti, amelyen keresztül a Finn Névtani Archívumban, a Finn Nemzeti Földmérési Hivatal helynévregiszterében és a karjalai térképekben szereplő helynevei között lehet keresni. A Nimi-sampo segítségével kereshetők konkrét helynevek és névelemek (pl. *pyhä* ’szent’ elemmel kezdődő vagy *saari* ’sziget’ elemmel végző helynevek), valamint ábrázolható egyes területek összes helyneve. Ezeket a digitális anyagokat TIINA AALTO (2019) használta az *Ukko* (finn mitológia főistene) elemet tartalmazó helyneveket vizsgáló disszertációjában.

A személynév kutatás anyagai nehezebben elérhetők, hiszen a személyes adatok védelmét az Európai Unió szigorúan szabályozza. A Digi- ja väestötietovirasto (DVV; Digitális és személynyilvántartó hivatal) weboldalán elérhető egy kereső,³ amelynek segítségével a leggyakoribb keresz- és családneveket, illetve egyes keresz- és családnevek gyakoriságát lehet keresni. A DVV-től a kutatók részletesebb személynév adatokat is kérvényezhetnek, de ezeket természetesen a GDPR szerint kell használni.

5. Névkutatás Finnországban

Ahogy a disszertációk alapján kiderült, a finn névtani kutatások központja Helsinki. Ezt mutatja az is, hogy a Helsinki Egyetemen évente szervezik a Nimi-töntutkimuksen päivät⁴ című névtani konferenciát, amely az egyetlen rendszeres finnországi névtani konferencia. Az esemény korábban kétnapos volt, de a Covid-19 pandémia óta egynaposra rövidült, viszont azóta akár online is részt lehet venni rajta. Az előadások többsége finn nyelvű, de szerepelnek svéd és angol nyelvű előadások is, így lehetőséget nyújt akár a finnül nem beszélő magyar névkutatóknak is a kutatásukat nemzetközi színpadon bemutatni. A konferencián a résztvevők az előadások hallgatása mellett „az év nevére” is szavazhatnak. A konferencia szervezői hét különösen jónak számító, valamilyen szempontból aktuális nevet választanak ki a nekik küldött ajánlások közül, és ezek közül a nevek közül a résztvevők szavazhatnak a kedvencükre, a nyertes név pedig az év neve titulását kapja. A név bármilyen névkategoriába tartozhat, a nyertes többször volt

¹ <https://nimiarkisto.fi/>

² <https://nimisampo.fi/>

³ <https://verkkopalvelu.vrk.fi/nimipalvelu/>

⁴ <https://blogs.helsinki.fi/nimipaivat/>

kereskedelmi név vagy intézménynév, de egy alkalommal Helsinki legrégebbi utcaneve (*Liisankatu*, svédül *Elisabetsgatan*) lett az év neve. Személynevet vagy állatnevet viszont egyelőre nem választottak az év nevének. A díjról szóló hírek a sajtóban is megjelennek, felhívva a figyelmet a megfelelő névadásra és emellett a névtanra is.

A finnországi névkutatók kisebb programokat is szerveznek, működik például egy névtudományi olvasóköri, amely kereteiben havonta online találkoznak és a friss névkutatói eredményeket elemzik a szakemberek. Ezen kívül a finnországi nyelvészeti doktori iskola hálózatának, a Langnetnek névtan témacsoportja⁵ is van. Így a fiatal finnországi névkutatóknak jó belföldi kapcsolatépítési lehetőségei vannak.

Külön névtani folyóirat Finnországban nem jelenik meg, viszont a Debreceni és a Helsinki Egyetem közösen publikálja az angol és orosz nyelvű *Onomastica Uralicá*t. Ezen kívül 2021 óta a svéd Gustav Adolfs Akademién megjelenteti az angol és skandináv (dán, norvég, svéd) nyelvű *Nordic Journal of Socio-onomastics* folyóiratot, amelyben finnországi szocioonomasztikával foglalkozó kutatások is megjelenhetnek. Ezen kívül természetesen a nemzetközi névtani folyóiratok, illetve a finn nyelvű nyelvészeti folyóiratok, a helsinki *Virittäjä* és a turkui *Sananjalka* is fontos publikációs fórumok a finn névkutatók számára.

6. A névkutatás jelenlegi irányai Finnországban

Az elemzett disszertációk a finn névkutatás sokszínűségét mutatják, mind a vizsgált nyelveket és névkategóriákat, mind a felhasznált módszereket illetően. Egy tipikus mai névtani disszertáció finn nyelvű szocioonomasztikai kutatás, amely finn hely- vagy személynévi adatokkal foglalkozik és a Helsinki Egyetemen készül.

Bár a helynévkutatás még mindig a legproduktívabb névtani ág a finnországi névkutatás egészét tekintve is, ám egyre többen érdeklődnek a személynevek, illetve egyéb nevek iránt is. Látszik a kutatásokban a világ változása is. Például a felhasználónév kategória néhány évtizeddel ezelőtt nem is létezett, így az 1980-as években nem is lehetett volna felhasználóneveket kutatni, mostanra viszont azokról is született elemzés (HÄMÄLÄINEN 2019). Lényegében, mint a disszertációk kapcsán már utaltam rá, nincs olyan névkategória, ami ne lehetne általában véve tudományos elemzés tárgya. A tematikai sokszínűség mellett pedig a módszertani sokszínűség is jellemző napjaink finn névkutatására.

⁵ <https://blogs.helsinki.fi/langnet-2016-2019/nimistontutkimus-onomastics/>

Irodalom

- AINIALA, TERHI–JANTUNEN, JARMO HARRI 2019. Korpusonomastinen tutkimus slanginimistä Hesa ja Stadi digitaalisissa diskursseissa. *Sananjalka* 61: 57–79.
- AINIALA, TERHI–SJÖBLOM, PAULA 2021. Nimistöntutkimuksen metodit Virittäjän kirjoituksissa. *Virittäjä* 125/4: 21–546.
- AINIALA, TERHI–ÖSTMAN, JAN-OLA szerk. 2017. *Socio-onomastics: The Pragmatics of Names*. Amsterdam, John Benjamin Publishing Company.
- HOFFMANN ISTVÁN 1983. Helynévkutatás Finnországban. *Magyar Nyelvjárások* 25: 79–90.
- HOFFMANN ISTVÁN 2001a. Mire jó a névtudomány? A finnországi névkultúráról. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 225–235.
- HOFFMANN ISTVÁN 2001b. Uralilaisen nimistöntutkimuksen mahdollisuuksista. *Virittäjä* 105(1): 113–118.
- HÄMÄLÄINEN, LASSE 2022. From Bonehead to @realDonaldTrump: A Review of Studies on Online Usernames. *Names* 70(2): 36–53.
- RAUNAMAA, JAAKKO 2020. The Distribution of Village Names Based on Pre-Christian Finnic Personal Names in the Northern Baltic Sea Area. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 65: 98–152.
- TAKÁCS, JUDIT 2015. Személynévtani témájú dolgozatok a finn egyetemeken. *Finnugor Világ* 20/2: 11–15.

Felhasznált disszertációk

- AALTO, TIINA 2019. *Ukon jäljet paikoissa ja paikannimissä: tutkimus ukko-elementin sisäلتävistä nimistöistä*. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- BERTILLS, YVONNE 2003. *Beyond identification: Proper names in children's literature*. Åbo, Åbo Akademi University Press.
- ESKOLA, KSENIA 2021. *Suomalaisuus ja venäläisyys henkilönnimistössä. Nimikulttuurien kohtaaminen Suomessa ja Venäjällä 2000–2018*. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- HÄMÄLÄINEN, LASSE 2019. *Nimet verkossa. Tutkimus verkkoyhteisöjen käyttäjänimistä ja virtuaalisen minigolfpelin radannimistä*. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- HEIKKILÄ, MIKKO 2014. *Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum*. Helsingfors, Helsingfors Universitet.
- KALSKE, MARJA 2005. *Suomessa syntyneiden hevosten nimistö*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 73. Turku, Turun yliopisto.
- KUZMIN, DENIS 2014. *Vienan Karjalan asutushistoria nimistön valossa*. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- LEINO, ANTTI 2007. *On Toponymic Constructions as an Alternative to Naming Patterns in Describing Finnish Lake Names*. *Studia Fennica Linguistica* 13. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LEIVISKÄ, MATTI 2022. *Kyröläisten juuret: nimistöhistoriallinen tutkimus Kyrönjokilaakson asutuksesta keskiajalta 1600-luvulle*. Oulu, Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.

- MALLAT, KAJA 2007. *Naiset rajalla. Kyöpeli, Nainen, Naara(s), Neitsyt, Morsian, Akka ja ÄmmäSuomen paikannimissä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1122. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MIKKONEN, PIRJO 2013. "Otti oikean sukunimen." *Vuosina 1850–1921 otettujen sukunimien taustat*. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- NAKARI, MINNA 2011. *Variation i kvinnors namnfraser i officiella dokument i Helsingfors 1780–1930: Socioonomastiska synvinklar på makt och identitet*. Helsingfors, Helsingfors Universitet.
- PAIKKALA, SIRKKA 2004. *Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 959. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PATRONEN, OUTI 2018. *Rajakarjalaisen sukunimistön kehittyminen osana Suomen karjalankielisen ortodoksivähemmistön suomalaistumista 1818–1925*. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- RAHKONEN, PAULI 2013. *The South-Eastern Contact Area of Finnic Languages in the Light of Onomastics*. Helsinki, University of Helsinki.
- RAINÒ, PÄIVI 2004. *Henkilöviittomien synty ja kehitys suomalaisessa viittomakieliyhteisössä*. Deaf studies in Finland 2. Helsinki, Kuurojen liitto.
- RAJASUU, RIITTA 2013. *Kuopiossa, Oulussa ja Turussa vuosina 1725–44 ja 1825–44 syntyneiden kastenimet*. Joensuu, Itä-Suomen yliopisto.
- RAUNAMAA, JAAKKO 2021. *Finnic anthroponymy in the Middle Ages: Perspectives on pre-Christian and early Christian personal names*. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- RAUTIO HELANDER, KAISA 2008. *Namat dan nammii: sámi báikenamaid dáruiduhttin Várjjaga guovllus Norgga uniovdnaáiggi loahpas*. Guovdageaidnu, Sámi Instituutta.
- SAARELMA-MAUNUMAA, MINNA 2003. *Edhina ekogidho - Names as links: The encounter between African and European anthroponymic systems among the Ambo people in Namibia*. Helsinki, Department of Finnish, University of Helsinki.
- SAARIKIVI, JANNE 2006. *Substrata Uralica: Studies on Finno-Ugrian Substrate in Northern Russian Dialects*. Helsinki, University of Helsinki.
- SCHYBERGSON, ANITA 2009. *Kognitiva system i namngivningen av finländska handelsfartyg 1838–1938*. Helsingfors, Helsingfors Universitet.
- SEPPÄLÄ, JANNE 2013. *Kulkine.net – tutkimus epävirallisista kulkineennimistä*. Jyväskylä, Jyväskylän yliopisto. URL: <http://www.kulkine.net>.
- SJÖBLÖM, PAULA 2006. *Toiminimen toimenkuva. Suomalaisen yritysnimistön rakenne ja funktiot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1064. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SYRJÄLÄ, VÄINÖ 2018. *Namn — språk — ställe. Språkbrukarna i Svenskfinlands offentliga rum*. Nordica Helsingiensia 52. Helsingfors, Helsingfors Universitet.
- TOROPAINEN, RITVA 2005. *Oulun paikannimet: mistä nimet tulevat*. Oulu, Oulun yliopisto.
- VALTONEN, TAARNA 2014. *Kulttuurista onomastiikkaa: neljän saamen kielen paikannimien rakenne, sanasto ja rinnakkaisnimet vähemmistö-enemmistö-suhteiden kuvastajina*. Oulu, Oulun yliopisto.

- VIDBERG, MARIA 2016. *Ortnamn i kontakt i Helsingfors: Finska inslag i bruket av gatunamn i svenska kontexter*. Helsingfors, Helsingfors Universitet.
- VIINIKAINEN, TARU 2010. *Taipuuko akrobaatti Aleksandra? Nimikekonstruktio ja nimikkeen taipuminen lehtikielessä 1900-luvulta 2000-luvulle*. Joensuu, Itä-Suomen yliopisto.
- VIRKKULA, JOHANNA 2014. *First name choices in Zagreb and Sofia*. Helsinki, University of Helsinki.

Trends in the Finnish onomastics Onomastic dissertations published in Finland in the 2000s

This review article sheds light on the present-day Finnish onomastics and introduces the onomastic dissertations published in Finland in the 21st century (30 dissertations altogether). A typical onomastic dissertation is written in Finnish, published at the University of Helsinki and analyses Finnish place names or personal names. However, these factors vary greatly. Besides discussing the dissertations, the article also introduces Finnish onomastic resources available online, as well as forms of cooperation of Finnish onomastic scholars.

Keywords: onomastics, Finnish onomastics, research trends

Maria Sarhema
ORCID: 0000-0002-5409-6883
Helsinki Egyetem
maria.sarhema@helsinki.fi

A helységnevek mint az identitás szimbólumai — a Dél-Dunántúl példáján

SCHWING JÓZSEF

1. Helységnév — lokális identitás

A helységnevek különleges helyet foglalnak el a földrajzi nevek között, mivel a többnyire rég letűnt múltat őrzik, amelyről Jacob Grimm így írt egykor: „Nirgend wo europäische Geschichte beginnt, hebt sie ganz von frischem an, sondern setzt immer lange, dunkle Zeiten voraus, durch welche ihr eine frühere Welt verknüpft wird.” (BACH 1953–1954: 2/2: 1), azaz magyarul: „Az európai történelem sehol nem kezdődik teljesen újonnan, hanem mindig hosszú, sötét időket feltételez, amelyeken keresztül egy korábbi világ kapcsolódik hozzá.” Így ma már valóban senki nem emlékszik a német főváros, *Berlin* vagy a két részből álló magyar főváros, *Budapest* szláv eredetére és jelentésére. A helységnevek mára rég szimbólumokká váltak. Ily módon például a fővárosok neveit a zászlókhöz, címerekhez vagy himnuszokhoz hasonlóan egész nemzetek megnevezésének helyettesítésére használhatjuk. A helységnevek kettős szimbólumjelleggel rendelkeznek: a helységnév egyrészt mindenkor az adott helyen élő közösséget jelöli, ugyanakkor jelképezi az embereknek a helyhez való érzelmi kötődését, azaz a lokális identitást is (lásd ehhez pl. KÜNZLI 1989, HÜPPAUF 2007). A lakosok ezért nem fogadják el a hatóságilag elrendelt helységnév-változtatást még akkor sem, ha az új név jobban hangzik, és nagyobb presztízzsel rendelkezik.¹

Az a tény, hogy a helységnevek egy láthatatlan valóság — a családra, gyermekkorra vagy iskolai szocializációra történő, identitásalkotó emlékezés — látható jelei, különösen is megmutatkozik az önkéntes vagy kényszerű migráció esetében. Számos történelmi példa bizonyítja, hogy a helységnév a szülőhely kivándorlás vagy menekülés miatti elvesztésével a közös térbeli emlékezet sarokpontjává vált, amely az idegenben összekovácsolta a migránsokat. Újonnan alapított településeiket gyakran nevezték el szülőhelyükről vagy korábbi szűkebb

¹ A Baranya megyei *Rózsafa* (németül *Rosenbaum*) település neve 1907-ig *Büdösfalva* volt, ami a történelmi *Vidosfalva* (*Vidusfalua*) helységnév hangalaki hasonlóságon alapuló népetimológias átértelmezése. A régi név azonban, pejoratív jelentése ellenére, makacsul fennmaradt az új mellett is (vö. BMFN. 1: 490, FNESz. 2: 426).

hazájuk valamelyik városáról. A közös helyi nyelvjárás ugyanígy erős összekötő kapocs maradt a távolban is. Az újonnan alapított településeket már a 13. századi keleti német gyarmatosítás során az óhazából „magukkal hozott” nevekkel nevezték el. A sziléziai Glatz [Kłodzko] grófságban például rögtön három helységnevet is találunk (*Reinerz, Roms, Rückers*), amelyek a Fulda közelében fekvő hesseni *Reinhards, Rommerz* és *Rückers* helységekre vezethetők vissza (MAURER–RUPP szerk. 1974: 670). Az újkorban főleg Amerikában fordult elő gyakran ez az elnevezési mód, mégpedig nemcsak a német bevándorlók esetében. Németek által alapított településekre utalnak még ma is, olykor többszörösen is az olyan nevek, mint *Alzey, Bingen, Heidelberg*, sőt *Berlin*. E helynevekhez gyakran járult jelzőként az ’Új-’ előtag (*Neu, New, Nouvel*): pl. *New Ulm* vagy *New Mentz*, ez utóbbi a *Mainz* nyelvjárási alakja. A 18. században Oroszországba kivándorolt németeknél is találhatunk olyan településneveket, mint *Speyer, Worms, Karlsruhe* és *Rastatt*. Ezekben az esetekben túlnyomórészt lakatlan területeken létrejött településekről van szó. Az új településnek a hazai helységnévvel történő elnevezése azt is feltételezi, hogy a telepések jelentős létszámú, nyelvileg homogén és sokszor rokoni kapcsolatban is álló csoportot alkottak.

2. A magyarországi német telepések helységneveinek jellegzetességei

Magyarországon nem találkozunk a telepések által az óhazából hozott helységnevekkel, azonban több olyan település is létezett, különösen a Bánátban, amely eredeti német helységnévvel rendelkezett, például *Altringen* (Kisrékas, Altringen), *Bethausen* (Bethlenháza, Bethausen), *Charlottenburg* (Saroltavár, Šarlota), *Engelsbrunn* (Angyalkút, Fântânele), *Eugendorf* (Jenőfalva, Podravlje), *Franzfeld* (Ferenczhalom, Kačarevo), *Gottlob* (Kisősz, Gottlob), *Guttenbrunn* (Temeshidegkút, Zăbrani), *Hatzfeld* (Zsombolya, Jimbolia), *Josefsdorf* (Újjózseffalva, Iosifalău), *Liebling* (Kedvenc, Liebling), *Wetschehausen* (Vecseháza, Petroasa Mare). A Bánát 1718-tól 1779-ig a császári korona országa volt, bécsi igazgatással. A Habsburg gyarmatosítás keretében új, gyakran tervezőasztal mellett megálmodott telepesfalvak jöttek létre a területen. Néhány helységet a kor híres kamarai hivatalnokairól neveztek el. Az 1766-ban újonnan alapított *Hatzfeld* például a Bécsi Udvari Kamara elnökéről, Karl Friedrich Anton von Hatzfeldt zu Gleichenről kapta nevét. Amikor a Bánát visszakerült Magyarországhoz, és a 19. században minden helység hivatalos magyar nevet kapott, a települést 1860-ban átnevezték a falu okiratban fennmaradt, első középkori magyar elnevezése, *Zsomboly* (*Chumbul*) alapján *Zsombolyá*-nak, míg a német lakosok továbbra is a *Hatzfeld* nevet használták lakóhelyükre. *Wetschehausen* először vecsei és hajnácskői báró Vecsey Miklós kamarai adminisztrátor után kapta a *Vecsey* nevet 1789-ben, amelyet később, 1809-ben *Vecseyháza*-ra bővítettek. A hivatalos magyar megnevezés az I. világháború végéig *Vecseháza* volt. A németek a magyar változatból alkotott *Wetschehausen* nevet használják szülőfalujukra mind a mai napig.

Ezzel szemben egy másik, szintén a 18. században keletkezett jelentős német betelepítési területen, a németül *Schwäbische Türkei*-nek is nevezett Dél-Dunántúlon egyedi esettől eltekintve nem volt olyan település, amely az alapítóról kapta volna nevét. Ugyancsak kivételes esetben fordult elő, hogy egy-egy új német elnevezés hivatalos névvé vált (vö. pl. *Alt-Glashütte* > m. *Óbánya*, *Neuglashütte* > m. *Kisújbánya*, *Eugen(ius)dorf* > m. *Jenőfalva*, *Albertsdorf* > m. *Albertfalva*, WEIDLEIN 1939: 350), a Dél-Dunántúlon ugyanis nem álltak fenn a fent említett névadási mód előfeltételei, mivel a telepések csak gyéren lakott, de nem elnéptelenedett helységekre érkeztek. A Magyar Udvari Kamara vagy a magánföldbirtokosok által a telepések részére kijelölt településeken élt legalább néhány magyar vagy délszláv család, akiktől a németek átvették a magyar vagy délszláv nyelvjárási kiejtésű helynevet. Majdnem minden település létezett már a közép-korban is, nevük túlélte a török hódoltságot, s így a 18. század elején, amikor megkezdődött a németek betelepítése, már hivatalos érvényűnek számított.

A szülőföldről hozott helynevek hiányának további okai is vannak. A német bevándorlók az első években többnyire még kisebbséget alkottak a számukra kijelölt településeken. Ezenkívül gyakran különböző származási helyekről, sőt nem ritkán különböző régiókból érkezett családokat helyeztek el egy-egy településen.² A németek betelepítése ezen túlmenően több évtizeden keresztül, szakaszosan történt. A betelepülők első csoportjai ekkorra már rég „helybeliekké” váltak, és származási helyük emlékezete és a helyhez való kötődésük elhalványult addigra, mire további telepések érkeztek más származási területekről. Utóbbiak idegennek számítottak, alkalmazkodniuk kellett a már honos lakosság életmódjához, így nem volt adott a szűkebb óhaza közös térbeli emlékezete sem. A német telepések ezért maguk alkottak helységneveket saját nyelvjárásukban: elfogadták az adott helységnevet, de saját nyelvjárási rendszerük fonetikai és fonotaktikai szabályszerűségei szerint átalakítva, „németesítve”. Az átalakítás e folyamata már közvetlenül a betelepülést követően lezajlott, amikor a telepések a helybeli lakosok

² Egyazon település különböző csoportjai gyakran Közép- és Dél-Németország különböző régióiból érkeztek, eltérő nyelvjárási változatokat, sőt olykor más és más törzsi nyelvjárásokat beszéltek. Ezek a nyelvváltozatok sok helyütt keveredtek egymással a betelepülést követő évtizedekben, s így új, egyedülálló nyelvjárási rendszerek jöttek létre. Tolna megyében a legtöbb telepés közép-hesseni nyelvjárásokat beszél. Baranya keleti részén, Pécs és a Duna-mente között viszonylag zárt kelet-hesseni (fuldai) nyelvjárási területet találunk, melynek telepesei származási helyük alapján „Stiffoller”-eknek nevezik magukat (Stift Fulda: Fuldai Apátság). Baranya nyugati részén, a Zselicben tizenkét rajnai frank-bajor keverékn nyelvjárással találkozunk. A Dél-Dunántúl más területein bajor, sváb (alemann), keleti frank és moseli frank nyelvjárásokat beszélnek. A Dél-Dunántúlra jellemző a nyelvjárások települési szintet meghaladó heterogenitása. Jelen van minden közép- és délnémet nyelvjárás, helységregre váltakozva. A szomszédos települések közötti nyelvjárási különbségek egyes esetekben még kommunikációs nehézségeket is okoztak, mint például *Tevel* sváb és *Mucsi* kelet-hesseni nyelvjárása között, jóllehet a két falu mindössze négy kilométerre fekszik egymástól.

nyelvét még nem ismerték.³ A továbbiakban a német telepesek lakta helységek nyelvjárási elnevezéseinek keletkezését mutatom be néhány példán keresztül.

A dél-dunántúli helységek nyelvjárási elnevezései, ha közelebről szemügyre vesszük, a migrációtörténet „emlékhelyeinek” tekinthetők, amelyek nemcsak a telepesek származási régióiról, hanem egyúttal az új hazába történő beilleszkedésükről is tanúskodnak. Később a telepesek a szűkebb környékbeli helységek németek által már átalakított neveit is átvették és saját nyelvjárási rendszerükbe integrálták. Némely szomszédos német nyelvjárás azonban a saját helyi nyelvjárás-tól eltérő hangrendszerrel rendelkezett, azaz olyan hangokkal, amelyek az adott közösség saját nyelvjárásában nem fordultak elő. Ezeket a mindenkori saját nyelvjárás hasonló hangjaival helyettesítették. Ily módon összetett névrendszer keletkezett, amelyhez hasonlóval másutt nemigen találkozhatunk.⁴

3. Az átvett helységnevek integrációja a német nyelvjárásokba

Helységnevkölcsönzés esetén két, szerkezetében alapvetően eltérő nyelvi rendszer áll egymással szemben. Az átadó nyelv, elsősorban a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar fonológiai rendszere fonémakészletét, de még inkább szótag- és szó szerkezetét, valamint prozodiáját illetően részben alapvető eltéréseket mutat az átvevő nyelvekhez, azaz a német nyelvjárásokhoz képest.

3.1. A hanghelyettesítés szabályai névkölcsönzés során

Általánosan igaz, hogy a beszélők a kölcsönzőkban előforduló, de saját nyelvjárásukban nem létező hangokat hasonló hangzású (artikuláció vagy hallás tekintetében rokon) hangokkal helyettesítik. E szabályok a helységnevek német nyelvjárásokba történő integrációja során is érvényesültek.

3.1.1. Mássalhangzók

A terület német nyelvjárásai a magyarral ellentétben nem ismernek szó eleji és szóvégi zöngés zárhangokat és réshangokat. E hangok az említett helyzetben

³ A betelepülés után — első fokú kiegyenlítődés révén — újraformálódó német nyelvjárási rendszerekbe a honos lakosságtól kölcsönzött nyelvi elemek is bekerültek. Az a tény, hogy a kölcsönzők és így a helységnevek nyelvi, illetve nyelvjárási kiegyenlítődési folyamata már röviddel a betelepülés után elkezdődött, Baranya vármegye 1785/1786. évi leírásából ismert, amely a pécsi kerület királyi biztosának, Széchényi Ferenc grófnak megbízásából készült (vö. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, fol. lat. 289). Példák a jelenségre: *Babarc* > *Pavercz*, *Gerényes* > *Griensch*, *Nagyhajmás* > *Hejmasch*, *Palotabozsok* > *Puschok*, *Somberek* > *Samperg*.

⁴ Meglepően sok, gyakran tucatnyi alakváltozat kerül elő, ha arra keressük a választ, miként neveznek egy-egy helységet a környező települések beszélői. Ha minden nüansznyi hangeltérést figyelembe veszünk, akkor az egész régióban ismert *Fünfkirchen* (Pécs) köznyelvi városnévre 28, *Baranyaszentgyörgy*-re (*Sendjärch*) 19, *Nagynyárád*-ra (*Großnarad*) 15 nyelvjárási változatot találunk. A német nyelvjárási helyneveket én magam 207 térképen dokumentáltam egyik munkámban (SCHWING 2011).

mindig zöngétlenül és aspiráció nélkül jelennek meg. Például: m.⁵ *Bár* [ba:r], ném. nyj. [pa:r]; m. *Decs* [dæʃ], ném. nyj. [tæʃ]; m. *Geresd* [ˈgæræzd], ném. nyj. [ˈkæræʃ]; m. *Závod* [ˈza:vod], ném. nyj. [ˈsa:vət, ˈsabət]. A rajnai frank nyelvjárásokban szó belseji (mediális) helyzetben, illetve egyes rendszerek esetén magánhangzó és [l, r] közötti pozícióban nem fordulhat elő [b], hanem [v]-t ejtenek helyette. A származási területhez hasonlóan, ahol a német írott nyelvi hivatalos *Ebertsheim, Oberndorf, Siebeldingen* helységneveknek a nyj. *Ewwertsem, Owwerdorf, Siwweldinge* alakok felelnek meg, a vizsgált területen a m. *Babarc, Ibafa, Köblény, Hercegszabar, Zsibrik* helységnevek ném. nyj. [ˈpa:vats, ˈivəfa, ˈkevlɪŋ, ˈsarvr, ˈʃivrɛk] alakban léteznek. Kivételes esetekben a m. [b] helyett szó elején is [v] jelenik meg: *Vásárosbéc* > [vɛ:ts], *Bikács* > [ˈvigaʃ].⁶ Ritkán, részleges integráció esetén a m. [b, p]-ként realizálódik: *Ibafa* > [ˈibəfa, ˈipəfa].

Az alemann (sváb) nyelvjárások megőrizték a magánhangzók közötti [b]-t: *Tabód* > [ˈtabət], *Závod* > [ˈsabət] (Kisdorog, Tevel, Zomba).

A német szó belseji <d> [d] a rajnai frank nyelvjárásokban vagy [d]-ként, [r]-ként (rotacizmus), [l]-ként (lambdacizmus), esetenként [ð]-ként; vagy ø-ként jelenik meg (mássalhangzó-kiesés; például a *Bruder* 'fivér' szóban: *Brudər ~ Brurər ~ Brulər ~ Bruðər ~ Bruər*). A betelepült németek nyelvjárásaiban csak [d, r, ð] szerepel.

A magyar helynevek <d> [d] hangját többnyire változatlanul vették át a német nyelvjárások: *Fazekasboda* > [ˈpoudə], *Püspöknádasd* > [ˈna:daʃ], *Bátaszék* > [ˈpɔ:dəsek], *Gadács* > [ˈkada:ʃ]. A m. <d> ritkán [t]-ként jelenik meg: *Hidor* > [ˈhitu:ər], *Kisbudmér* > [ˈkla:putmɛ:ər]. A m. <d> > [ð]⁷ jelenségre példa: *Ladomány* > [ˈla:ðəmə] (Szálka). Arra, hogy az úgynevezett rotacizmus még produktív, példa a m. *Medina* > ném. nyj. [ˈme:riŋə] és [ˈme:diŋə]⁸ helynév (Felsőána, Gyöngk, Varsád).

A szó belsejében álló, zöngétlen, nem aspirált magyar <t, tt> [t, t:] a német nyelvjárásokban hosszú magánhangzó után többnyire zöngés [d]-ként jelenik meg: *Barátúr* [ˈpra:dər], *Bátaszék* [ˈpɔ:dəsek], *Töttös* [ˈti:diʃ]; rövid magánhangzó után a m. <t, tt> többnyire zöngétlen, nem aspirált: *Keszőhidegkút* [ˈhitaku:t]. A m.

⁵ Az ismétlések elkerülése érdekében a példák felsorolásakor az alábbi rövidítéseket használok: ált. = általános, hiv. = hivatalos, ném. = német, nyj. = nyelvjárás, nyelvjárási, körny. = környék, környékbeli, m. = magyar, var. = variáns.

⁶ *Bikács* kelet-alsó-ausztriai nyelvjárásában ez a hanghelyettesítés a szabály.

⁷ A zöngés interdentális vagy addentális [ð] réshang a kivándorlás idején még elterjedt volt a rajnai frank nyelvterületen, de ma már csak egyes nyelvjárásokban fordul elő.

⁸ Nem zárható ki, hogy a belső német nyelvterületen előforduló *Mehringen* és *Medingen* helységnevek voltak a névadók; hasonlóképpen *Wiesloch* (*Somogyviszló*), *Mehlingen* (*Kiskorpád*), *Dollingen* a Bátaszék melletti egykori kis település (*Dollina*) esetében. Somberek német neve, a *Schomberg* egy gyakori vezetéknevre emlékeztet. Figyelembe veendő, hogy az említett helységnevek a telepítési területen talált, hasonló hangzású magyar, illetve délszláv nevek származékai.

<t> hosszú magánhangzó után > [ð]: *Báta* ['pɔ:ðə], *Bátaapáti* [a'pɔ:ði]; m. <t> > [r] (rotacizmus): *Bátaszék* ['pɔ:rəsæk] (Majos, Varsád).

A magyar helynevekben előforduló írott nyelvi, szó belseji zöngés <g> [g] vagy [g]-ként, ritkábban [k]-ként kerül áll a német nyelvjárásokba, vagy réshang [ç, ʏ] lép a helyébe: *Liget* > ['li:çət], *Mágocs* > ['ma:çotʃ], *Nágocs* > ['na:kotʃ]; m. *Abaliget*, m. mda. *Baliget* > ['pɔ:liçət] (Abaliget), var. [pa'li:çət] (Abaliget szomszédos települései), *Jágónak* > ['ja:çənak] (Jágónak és szomszédos települések) és ['ja:çənak] (más szomszédos helységek); m. *Liget* > ['li:çət] (Liget és szomszédos települések), valamint ['li:çət] (más szomszédos helységek); m. *Szigetvár* > ['siçət] és ['siçət] ~ ['siçət] (Szigetvár környéke). A m. <k> [k]-t többnyire változatlanul veszik át: *Bikal* > ['pikal], *Tékes* > ['te:kə]; ritkábban [g]-ként jelenik meg: *Feked* > ['fægədə] (Palotabozsok).

A magyar palatális <ty> [c], <gy> [j], <ny> [ɲ], <ly> [j] mássalhangzókat — valamint a m. nyj. [l]-t is — legnagyobbbrészt a megfelelő alveoláris mássalhangzók: [t] (zöngétlen, nem aspirált), [d] (zöngés), [n], illetve [l] vagy [lj] helyettesítik. Például: *Hásságy* > ['haʃat], *Szilágy* > ['silat], *Bonyhád* > ['pon:hat], *Harkány* > ['harkan], *Alsónyék* > [ne:k], *Nyomja* > ['numjə], *Palkonya* > ['palgan], *Pogány* > ['poga:n], *Vokány* > ['vakan], *Bodolyabér* > ['podola], *Szakály* > ['saka:l], *Bellye* > ['peljɛ]; kivételek: *Kéty* [ki:k] (<ty> > [k]), *Zengővárkony* ['var-kum] (<ny> > [m]).

A palatális hang néhány esetben megmaradt: *Györe* > ['jære:və] és ['jære:və], *Szágy* > [sa:c], *Hőgyész* > ['hejəs], *Bonnya* > ['puɲ:ə], *Magyarbóly* > ['macɪpɔl], *Harkány* > ['harka:ɲ] (a ['harkan] mellett).

Az -ény-re végződő magyar helynevek (pl. *Izmény*, *Köblény*, *Szederkény*) részben későbbi, hivatalos alakok, amelyek a németek betelepítéskor még -i(n)-re végződtek, s melyek közül néhány talán német nyelvjárási variáns lehetett. Ennek tisztázása még várat magára.

3.1.2. Magánhangzók

A főhangsúlyos szótagok magánhangzóit rendszerint változatlanul vették át, amennyiben a német nyelvjárási rendszerben is léteztek, ellenkező esetben a mindenkori átvevő nyelvjárás saját hangrendszerének feleltették meg őket. A rajnai frank nyelvjárások nem rendelkeznek ajakkerekítéses elülső nyelvallású (labiális palatális) *ö* [ø, œ] és *ü* [y, ʏ] magánhangzókkal, ennek következtében ezeket a hangokat a kölcsönzés során *e* [e, ɛ, æ], illetve *i* [i, ɪ] helyettesíti: a német írott nyelvi *böse* 'gonosz', *Hölle* 'pokol', *süß* 'édes', *Mücke* 'szúnyog' szavak a rajnai frank nyelvjárásokban [pe:s, hel:, si:s, mik] alakban jelennek meg. A Pfalz régióban található, hivatalos írott nyelvi *Gönnheim*, *Obersülzen* helységnevek nyelvjárási megfelelői a *Gennem*, illetve *Owwersilze*. Ugyanezen szabály szerint a betelepítés terület <ö> vagy <ü> magánhangzót tartalmazó magyar helyneveiben e hangokat az átvétel során a hozzájuk képzés tekintetében legközelebb álló

magánhangzó, azaz az [e(:), ε, æ] vagy [i(:)] helyettesíti: *Kölked* > ['kelkət], *Gödre* > ['ke:drɪ], *Mözs* > [mɛʃ], *Börzsöny* > ['pærʃɪŋ], *Györköny* > ['jærkɪŋ], *Orfű* > ['orfɪ], *Tófű* > ['tofɪ], *Szűr* > [si:ər]. Vannak kivételek is: a (mai) m. *Szőkéd* helynév helyett nem *['se:kət], hanem ['sukɪt] szerepel, mégpedig azért, mert a magyar helységnev történelmi előzményének tőhangzója a 18. században még <u> volt.

A német nyelvtől eltérően, amelyben hangsúlytalan szótagokban a középen képzett [ə] dominál, a magyar hangrendszer úgy a hangsúlyos, mint a hangsúlytalan szótagokban csak úgynevezett nem redukált magánhangzókat ismer (minden magánhangzó az [ə, ɐ]-n kívül). A magyarból származó kölcsönzések esetén a nem redukált periferikus magánhangzókat (hangsúlyeltolódással vagy anélkül) vagy változatlan formában vette át a mindenkori német nyelvjárási rendszer, vagy emennek valamely más nem redukált magánhangzója lépett a helyébe, vagy pedig (csak hangsúlytalan szótagokban) [ə] vagy [ɐ] helyettesítette (redukció). Példák a periferikus, nem redukált magánhangzó helyettesítésére: a) [ə]: *Alsó-, Felsőána* > ['na:mə], *Áta* > ['a:tə], *Barátúr* > ['pra:dər], *Belecska* > ['peletʃkə], *Duna-szekcső* > ['setʃə]; b) [ɐ]: *Cece* > ['tset:sɐ] (Bikács), *Kára* > ['karavɐ] (Nágocs).

Lényegesen bonyolultabb a magyar szavak hangsúlytalan szótagjaiban (második vagy harmadik szótagban) előforduló periferikus nem redukált magánhangzók integrációja a német nyelvjárásokba, mert azzal gyakran hangsúlyváltás jár együtt. Mivel a németben a hangsúly rendszerint a szó elején van, és a nem redukált magánhangzók főként a hangsúlyos (első) szótagban jelennek meg, a hangsúllyal korrelálnak. Amikor valamely német nyelvjárás beszélői olyan szavakkal találkoznak, amelyeknél a nem hangsúlyos szótagokban is egy vagy több nem redukált magánhangzó szerepel, előfordulhat, hogy a főhangsúly a második vagy harmadik szótagra kerül át.

3.2. Hangsúly

A magyarban csak szó eleji hangsúly létezik, a szóhangsúly tehát mindig az első szótagra esik. A németben (kivételekkel) a szó eleji hangsúly dominál. Habár a német nyelvjárási helységnevek legnagyobb része, amint már említettük, a szó elején hangsúlyozódik, a kölcsönzött helységnevek szóhangsúlya a második vagy harmadik szótagra is eshet, ha a szótag magja nem redukált magánhangzó.⁹

⁹ A nem redukált magánhangzó = szóhangsúly társulás eredeti kialakulásának oka esetleg azon jövevényszavakban keresendő, amelyek idegen nyelvi („nem németes”) nem szó eleji hangsúlyozása a németben is megmaradt: lásd pl. az írott nyelvi *Karotte* 'répa', *Palette* 'paletta', *Valuta* 'valuta', *Visite* 'vizit, rég. látogatás', *marode* 'gyenge, beteg, nyj. maródi', *Karambol* 'karambol, járművek összeütközése'. Ennek mintájára a hangsúlyeltolódás a németben az olyan magyarból átvett jövevényszavakat is érintette, mint a *Palatschinke* [pala'tʃɪŋkə] < m. *palacsinta* (itt szó eleji hangsúllyal), *Rapuse* < m. *rovás*. Ez logikus magyarázattal szolgálhatna a német nyelvjárásokban előforduló azon helységnevek viszonylag nagy számára, amelyekben a szóhangsúlyt nem az első szótag hordozza.

Példák: hangsúly a második szótagon: *Abaliget* > [pa'li:yət] és más variánsok (Abaliget és számos szomszédos helység); *Baranyaszentgyörgy* > [send'jærgə] (néhány szomszédos helység); *Barátúr* > [pa'ra:dər, pə'ra:dər] (néhány szomszédos helység); *Bátaapáti* > [a'pə:ði] és más variánsok (ált.); *Csátalja* > [tʃa'tal:jə] és más variánsok (sok helység a Duna jobb partján); *Cseledoboka* > [tu'vakə] (Nagy-pall, Pécsvárad); *Gerényes* > [jæ're:nɪʃ] (Belecska); *Györe* > [jæ're:və] és más variánsok (környező települések); *Hegyhátmaróc* > [ma'ro:ts] (Gerényes); *Kismányok* > [klə'ma:nok] és más variánsok (köny.); *Kisnyárád* > [kʃ'narat] és más variánsok (majdnem ált.); *Kistormás* > [kla:'tarmaʃ] és más variánsok (köny.); *Lapánca* > [la'pantʃə] és más variánsok (északi körny.); *Liptód* > [lɪ'to:vər] és más variánsok (Umg.); *Lovászhetény* > [la'setɪŋ] és más variánsok (ált.); *Maráza* > [ma'ra:zə] és más variánsok (ált.); *Máriagyűd* > [mar'ju:t] és más variánsok (majdnem ált.); *Mőcsény* > [klə'metʃkə] és más variánsok (köny.); *Mórág* > [ma'ra:ts] (Pusztakisfalú); *Nagykanizsa* > [ka'ni:ʒɪ] és más variánsok (ált.; sok férfi teljesített ott korábban katonai szolgálatot); *Nagymányok* > [kros'ma(:)nok] (néhány szomszédos helység); *Nagynyárád* > [kros'narat] (néhány helység); *Nagyszékely* > [kro:s'sekl] (néhány szomszédos helység); *Pélmonostor* (ma Horvátországban) > [ma'nostər] (ált.); *Szentlászló* > [seŋ'lazl] és más variánsok (néhány helység); *Szakály* > [sa'kə:l] (Szárazd, Varsád); *Szalánta* > [sa'lantə] és más variánsok (majdnem ált.); *Székesfehérvár* > [ʃtul'vai:znburk] és más variánsok; *Szentlőrinc* > [səŋkt'lɔrents] és más variánsok (majdnem ált.); *Tamási* > [tə'ma:ʃɪ] és más variánsok (ált.); *Váralja* > [va'rolə] (Kisvaszar, Kurd).

A szóhangsúlyt a harmadik szótag hordozza a következő helynevekben: *Simon-tornya* > [ʃimə'tɔrn] (Dúzs, Szakadát); *Szentkatalin* > [k^hata'ri:nə] és más variánsok (majdnem ált.); *Szabadi* > [səvə'ti:n] (Belecska, Somogydöröcske), a negyedik szótag hangsúlyos a *Sióagárd* > [ʃijon'gar:] helységnév esetében.

3.3. Helységnevek továbbképzése szuffixumokkal

A kölcsönzött szótóhoz a hangtani megfeleltetés mellett néhány esetben helységnevképző szuffixum is járul a származási terület helységneveinek mintájára. E szuffixumok pusztán formálisak (látszólagos képzők), valójában a szótó végződése, azaz nem szegmentálhatók. Alábbiakban lássuk az egyes szuffixumokat!

Az *-ing* [-ɪŋ] és *-ingen* [-ɪŋə] képzők itt, a származási terület helységneveivel ellentétben nem a törzsi nyelvjárásra vezethetők vissza. A rajnai frank és alemann nyelvjárásokban is megjelenik a bajor *-ing*, míg a Baranya megye keleti részén beszélt fuldai nyelvjárásokban az *-ingen*, a Mecseknádasd környéki kelet-frank nyelvjárásokban pedig az *-ing* végződésre (adott helység megnevezése a saját lakói és/vagy szomszédos települések lakói körében): *Baranyajenő* > ['je:nɪŋ], *Börzsöny* > ['pærʃɪŋ], *Csebény* > ['tʃɛ:vɪŋ], *Dunakömlőd* > ['kimlɪŋ], *Ecsény* > ['ɛtʃɪŋ], *Györköny* > ['jærkɪŋ], *Izmény* > ['izmɪŋ], *Köblény* > ['kevlɪŋ], *Kozármisleny* > ['miʃlɪŋ], *Mőcsény* > ['me:tʃɪŋ], *Versend* > ['viærʃɪŋ];

példák az *-ingen* végződésre: *Medina* > ['me:diŋə ~ 'me:riŋə]; példák az *-ing* és *-ingen* végződésre: *Bőszénfa* > ['pe:ziŋ ~ 'pe:ziŋə], *Cselegörccsöny* > ['keʃiŋ ~ 'keʃiŋə], *Hosszúhetény* > ['heʦiŋ ~ 'heʦiŋə], *Lovászhetény* > [la'seʦiŋ ~ lo'seʦiŋə], *Mucsi* > ['muʦiŋ ~ 'muʦiŋə], *Őcsény* > ['eʦiŋ ~ 'e:ʦiŋə], *Szebény* > ['seviŋ ~ 'se:viŋə].

Csak kevés *-au* [-au:] végződésű helységnévvel találkozunk (adott helység megnevezése a saját lakói és/vagy környékbeli települések lakói körében): *Dúzs* > ['tuʃau:], *Komló* > ['kumlau:] (Szakadát), *Kocsola* > ['kuʦʃlau:] (Csibrák), *Murga* > ['murkau:] (Kisvejte, Szakadát), *Tolna* > [tolnau:, 'tulnau:] (a város és a megye), valamint a Duna bal partján fekvő *Harta* > ['hartau:] (Szakadát, Závod, Németkér).

Viszonylag sok helységnév végződik *-isch-re* [-iʃ], amelynél azonban nem állapítható meg kapcsolat az alakilag megegyező *-isch* [-iʃ] német melléknévképzővel. Példák erre: *Bános* > ['pa:niʃ], *Bükkösd* > ['vikʃiʃ], *Csikóstóttós*, *Tóttós* > ['ti:diʃ], *Gerényes* > ['kærniʃ], *Kakasd* > ['kokiʃ] (Umg.), *Kékesd* > ['kekiʃ], *Himesháza* > ['himiʃ], *Majos* és *Majs* > ['ma:jiʃ], *Mecsekjányosi* > ['ja:niʃ], *Mekényes* > ['mekəniʃ ~ 'mekəniʃ], *Tékes* > ['te:kiʃ], *Villánykövesd* > ['ko:viʃ], *Virágos* > ['viraʒiʃ].

Az *-itz* [-its] végződés többnyire szláv eredetű helységnévek beolvasztására szolgál a belső német nyelvterület *-itz-re* végződő helységnéveinek mintájára. Példák: *Grábóc* ['kra:vits] (['kra:vats] mellett), vö. szláv *Grabovac*; *Kislippó* > ['lipəvits], vö. *Lypow*; *Sátorhely* > ['ʃatrits], vö. szerb *Šatorištie*; *Tengelic* > ['teŋəlits].

Viszonylag sok, nem *<-i>*-re végződő magyar helységnévből képzett német helységnév végződik *-i-re* [i, ɪ] (tővégződés). Kézenfekvő magyarázata volna ennek, hogy az adott magyar helynévből (*-i* [-i] képzővel) képzett és 'N helység lakója', 'N helységhez tartozó' jelentésű, de a német lakosok által nem szegmentálható főnévként érzékelt melléknév vált német nyelvjárási helységnévvé. Példák (sorrend: m. helységnév > m. helységnévből képzett melléknév > ném. nyj. helységnév): *Almamellék* (nyj. *Ómamellik*) > *ómamelliki* > ['homɛli]; *Belvárdgyula*, *Kisgyula* településrész, nyj. *Gyula* > *gyulai* > ['julvai]; *Csátalja* > *csátaljai* > [tʃa'ta:li] (a Duna bal partján); *(Duna)szekcső*, *(Kapos)szekcső* > *szekcsői* > ['sek(t)ʃi]; *Ecsény* > *ecsenyi* > ['eʃi]; *Gödre* > *gödrei* > ['ke:drɪ]; *Kanizsa* (Nagy-, Kis-) > *kanizsai* > ['ka:ni:ʒɪ]; *Palé* > *paléi* > ['pɔli]; *Szellő* > nyj. *szellőji* > ['seli]; *Váralja* > *váralji* > ['varɔli]; *Tófü* > *tófüi* > ['tofi]; *Sárbogárd* > (*sár*)*bogárdi* > ['bogɑ:rdɪ, 'voɡɑ:rdɪ] (főnév!).

3.4. Népetimológia

A fent bemutatott képzési módokkal ellentétben némely kölcsönzött magyar helységnévnek a német nyelvjárási rendszerbe történő beolvasztása az adott német nyelvjárásban létező egy-egy köznévvvel azonos hangalakot eredményez, azaz a helységnévben „jelentés” fedezhető fel. Példaként említem a következőket:

Börzsöny (Pärsching nyj. 'Pfirsich', m. 'ősziparack'), *Csonkamindszent* (*Schun-gemindsenz*, vö. *Schunge* nyj. 'Schinken', m. 'sonka'), *Felsőána* (*Falschnane*, vö. *falsch* 'hamis'), *Okorvölgy* (*Ackerweh*, *Ackerweg* 'szántóföldi út'), *Kozármis-leny* (*Mischling* 'keverék'), *Pincehely* (*Binsenhelm* 'káka + sisak'), *Somberek* (*Schomberg*, vö. *Berg* 'hegy') stb. Összetett szavak esetében előfordul, hogy csak a szó egyik alkotórésze „hordoz jelentést”. A nevet gyakran értelmezik humorosan az illető település lakóira jellemző tulajdonság, jellemvonás megjelöléseként: pl. *Dombóvár* (vö. *dumm* 'ostoba'), *Várdomb* (vö. *war dumm* 'ostoba volt'), *El-lend* (vö. *Elend* 'nyomorúság'). *Nagyhajmás* horvát lakói szerint *Mekényes*-en annyi a német, mint a *mékinyé* (sz.-horv. *mekinje* tsz. 'korpa'), azaz igen sokan vannak (BMFN. 2: 37).

Néhány magyar helynévhez a németek betelepítéséről szóló mítoszok kötődnek különböző módon. *Dunaföldvár* magyar lakói *Németkér* nevét a magyar *kér* igére vezetik vissza, „mert a *német* mindig *kér* valamit, ami még hihető is, mert *Dunaföldvár* volt az első falu a járásban, amelytől kérni lehetett” (HANÁK 1985: 13). A német lakosok viszont a „Geh her! Azaz: Itt telepedj le!” kifejezésből eredeztették a nevet (WEIDLEIN 1939: 354). *Cikó* pedig a népetimológia szerint a németek „Zieg' oo!” lóbiztató kifejezésének származéka, amelynek jelentése németül „Zieh an!” ('Húzd meg!') (i. h.).

Kán jelentését a következőképpen értelmezik: „[vi di 'taɪfə sam 'ra:ɪkʰumə, nə hon: sə ksakt, tɔ is 'kʰa:n, tɔ setsə mər uns 'ni:dər]”, írott német nyelven: „Als die Deutschen hereingekommen sind, haben sie gesagt, da ist keiner (kaan), da lassen wir uns nieder.”, azaz: 'Amikor bejöttek a németek, azt mondták, itt nincs senki (kaan), itt telepedünk le.' (szóbeli közlés Kánból).

Negatív értelmezési móddal találkozunk *Varsád* példáján, ahol a helynevet úgy értelmezték, hogy „Es war schad', hierher zu kommen”, azaz 'Kár volt idejönni' (WEIDLEIN 1939: 354). A nem szívesen látott német bevándorlókat felszólították a falu elhagyására, mert annak felégetését tervezték. Miután leégett, a németek visszatértek és így szóltak: „Es war schad'.”, azaz: 'Kár volt.' (szóbeli közlés Gyönkről).

Závod-on a következőt mesélték: „Amikor a fuldai telepések *Závod*-on (nyj. [sa:vət]) elkezdtek házakat építeni, a magyarok átjöttek a szomszédos *Kisvejkéről*, és el akarták üldözni őket, mondván: »nem szabad!«. Erre a németek, akik már megállapodtak a földesúrral, imígyen válaszoltak, *sawət*, *sawət* (azaz »szabad, szabad«).” (WEIDLEIN 1939: 354).

A Nyugat-Pfalz régióból hozott német nyelvjárási *Maratz* helységnevet (eredeti, később elhomályosult jelentése: 'Morast', m. 'láp, mocsár')¹⁰ a népetimológia a magyar *maradsz!* felszólító módú igealakkkal hozta összefüggésbe. „A telepések

¹⁰ A magyar *Mórágy* nevet 'Moorbett', azaz 'mocsárág' jelentéssel értelmezem. Mindkét név egyazon topológiai tényre vonatkozik.

a mocsaras, egészségtelen környék miatt tovább akartak vonulni, amitől a földesúr hatalmi szóval — *maradsz!* — tartotta vissza őket.” (szóbeli közlés Mórágyról).

A német telepesek az általuk adaptált és legnagyobbbrészt a nyelvjárási rendszerbe beolvasztott helységneveket később már nem érzékelték idegennek, s a helységnevek saját identitásuk jelképeivé váltak. Mondákban, humoros történetekben, a helységre vonatkozó tréfás anekdotákban mitikus magyarázatokat ötlöttek ki az adott település nyelvjárási nevére vonatkozóan, és ezzel sajátjukévá tették azokat. A németek emiatt nem helyeselték az átnevezésre, németesítésre irányuló későbbi próbálkozásokat.

4. Német helységnevek átnevezésére és standardizálására tett kísérletek a 20. században

1898-ban a soknemzetiségű Magyar Királyságban létrehozták az Országos Községi Törzskönyvbizottságot, amely 1912-ig meghatározta a magyarországi helységek hivatalos magyar nevét. E munka bizonyára a magyarosítási politikát is szolgálta ugyan, de a szabványosítás mégis fontos lépést jelentett az egyes országrészekben található, gyakran azonos hangalakú helynevek pontos azonosítását, valamint az addig önkényesen használt településnevekre vonatkozó kritériumok meghatározását illetően. E szabályozások elengedhetlenné váltak a gyorsan modernizálódó, egyre bővülő infrastruktúrával rendelkező országban (vö. MEZŐ 1982). Következménye volt azonban az is, hogy a helységnevek kisebbségi nyelveken és nyelvjárásokban használt variánsai csak a beszélt nyelvre korlátozódtak, míg normatív nyelvi szabályozásuk elmaradt.

A történelmi Magyar Királyság megszűnése után az utódállamokban a helységneveket illetően is kezdetét vette a történelmi és állami előjogokért folytatott küzdelem: az etnikai kisebbségek nem szabványosított helységnevei ekkor hivatalos helységnévvé váltak, a magyar neveket ezzel szemben megszüntették vagy a magyarok által lakott területeken a nem hivatalos használatba számúzták. Magyarországon is sor került helységnév-változtatásokra. Így például a Dél-Dunántúlon a délszlávok legnagyobb részének az újonnan alapított szerb, horvát és szlovén államba történő optálását és kivándorlását követően az összetett helységnevek *Rác-* (*rác* 'szerb') előtagját másra cserélték: *Ráckozár* > *Egyházaskozár*, *Rácmecske* > *Erdősmecske*, *Rácpetre* > *Újpetre*. E névváltoztatásnak történelmi előzményei voltak. A Baranya és Tolna megye területén található, a török idők óta szerbek által lakott településeken sok helyütt németeket telepítettek le, nem utolsósorban az extenzív marhatartást folytató és a földesúrnak adót nem fizető szerbek visszaszorításának szándékával. Azokat a helységeket, amelyekből a szerbek a 18. század során továbbköltöztek délre, átnevezték. Így lett *Rác Liptod* (1696) *Liptód*, *Racz Hajmas* (1696) *Nagyhajmás* vagy *Rátz Görcsön* (1799)

Cselegörcsöny. E helységnév-változtatás a migrációs mozgás következménye volt, s így az új helységnevek is meghonosodhattak.

Az 1940-es évek elején kísérletet tettek a németek által lakott települések nevének németesítésére. „A magyar, délszláv és romániai névalkotók mintájára, akik az idegen neveket »nemzetiesítették«, egyes magyarországi német kutatók, mindenekelőtt Tafferner Antal [vö. TAFFERNER 1941] okiratokban előforduló régi német vagy németes hangzású neveket ástak elő, másokat lefordítottak, illetve új neveket alkottak, amelyek addig még az adott helységek lakói számára is ismeretlenek voltak.” (REGÉNYI–SCHERER 1987).

Alábbiakban néhány, tipológiai szempontok alapján csoportosított példát mutatok be a névváltoztatásra.

Német eredetű történelmi helynévhez kapcsolódóan: *Kátoly* > *Kattlhof*, *Tab* > *Tabau*, *Tabód* > *Toboldsdorf*, *Tolna* > *Hahnenburg* (valószínűleg *Kakasd* alapján).

Hasonló hangzású helységnevek használata a belső német nyelvterületről: *Mohács* > *Moosach*, *Nagykozár* > *Großkoslar* (vö. *Goslar*), *Mecseknádasd* (m. *nád*, vö. ném. *Rohr*) > *Rohrbach*, *Nagynyárád* > *Großmaineck* (vö. *Maineck*), *Szőkéd* > *Söcking*.

Tükörfordítás (a szó egészét vagy részét illetően): *Ófalu* > *Altdorf* (m. *ó* ~ ném. *alt*, m. *falu* ~ ném. *Dorf*, *Erdősmecske* > *Walddorf* (m. *erdő* ~ ném. *Wald*), *Hidor* > *Bruckenau* (m. *hid* ~ ném. *Brücke*), *Lánycsók* > *Mädelkuß* (m. *lány* ~ ném. *Mädchen*, m. *csók* ~ ném. *Kuss*), *Palotabozsok* > *Pfalzborn* (m. *palota* ~ ném. *Palast*), *Püspöklak* > *Bischofsheim* (m. *püspök* ~ ném. *Bischof*), *Tormás* > *Krendorf* (m. *torma* ~ ném. *Kren*), *Szentkatalin* > *St. Kathrein*.

Nyelvjárási helységnév átalakítása: *Diósberény* > *Bering*, *Beringen* (ném. *nyj. Berrien*), *Cikó* > *Zickau*, *Ibafa* > *Ibau*, *Kakasd* > *Kockers*, *Lippó* > *Lippau*, *Szőkéd* > *Söcking*.

„Kitalált” helységnevek (a magyar helységnévvel való hangalaki hasonlóság alapján): *Hetvehely* > *Heppenfeld*, *Liptód* > *Lichthof*, *Maráza* > *Marhausen*.

Várható lett volna, hogy a magyarországi németek a tetőfokára hágó „nemzetieskedés” időszakában a korszellemnek megfelelően lelkesen fogadják e helységneveket. Éppen ellenkezőleg: az átnevezés sikertelennek bizonyult, az új helyneveket egyetlen esetben sem fogadta el a lakosság. Egyetlen földrajzi névként a Baranyát jelölő *Branau* terjedt el a magyarországi német publicisztikában, de csak a háborút követő időkben. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az írott nyelvi helységnevek bizonyosan átalakultak volna a nyelvjárásokban, amennyiben a nyelvhasználó közösség elfogadta volna őket.

A második világháború és a kommunista hatalomátvétel után, 1950-ben újabb településátnevezési hullám következett be Magyarországon. A legtöbb hivatalos helységnévből törölték a *Német*- előtagot anélkül, hogy bármi mással pótolták

volna: *Németbóly* > *Bóly*, *Németlad*, *Magyarlad*-dal egyesítve > *Lad*, *Németmárok* > *Márok*, *Németpalkonya* > *Palkonya*. Ekkor már számos németet elűztek szülőfalujából, mások a megtorlások elől nagyobb városokba költöztek. Helyüket Szlovákiából áttelepített magyarok és még a második világháború alatt a Bácskából áttelepített székelyek foglalták el. Ez a történelmi esemény a helységnevekre is hatással volt, lásd pl. *Hercegszabar* > *Székelyszabar*.

Amikor a német kisebbség az 1970-es években nagyobb szabadságot kapott, és lehetővé vált a kétnyelvű helységnevtáblák felállítása, megkezdődött a német nyelvjárási helységnevek német irodalmi nyelvre történő átültetése, ami azonban sikertelennek bizonyult, mert megalapozott tudományos és nyelvjárástani ismeretek nélkül történt. A német helységnevek átírásához nem ritkán a magyar helyesírás hangértékeit használták, figyelmen kívül hagyva a német nyelv alapvető kiejtési szabályait, nem létező helységnevváltozatokat is alkottak, mindezzel tanúbizonyosságát adva annak, hogy egyáltalán nem ismerik a német helységnevkutatás eredményeit. Az ennek során keletkezett névalkotásokkal feliratozott táblákat a magyar helységnevtáblák alatt helyezték el; ezek azt voltak hivatottak jelezni, hogy a települést németek lakják. Időközben a helybeli német lakosok tiltakozására javításokat is eszközöltek, de sok táblán még mindig hibás név szerepel. Csak néhány példát említek: a magyar *Dunaszekcső* helységnevé alatt a táblán németül eredetileg a *Setschke* alak állt, míg a lakosok által használt, helyes német nyelvjárási név fonetikus ejtése ['setʃə], írásban *Seetsche*. A magyar *Görcsönydoboka*, korábban *Rácgörcsöny*, *Cselegörcsöny* helységnevet (ném. nyj. ['ketʃɪnə]) *Ketsching* alakban szerepeltették. A nyelvjárási helységnevé szókezdő [k] hangja magánhangzó előtt nem aspirált, és a ném. <G, g> hangértékének felel meg a dél- és középnémet köznyelvi kiejtésben. Az [-ɪŋə] végződés ugyanakkor az *-ingen* helységnevképző megfelelője. A német nyelvjárási helységnevet ezért helyesen írva *Getschingen* alakkal kellene visszaadni.

Kakasd helység német neveként *Kokrsch* szerepel a helységnevtáblán. Német ember arra járva szláv helységnevet vél felfedezni benne, amelyet ['k^hokrʃ]-nek olvas, és mosolyog azon, hogy a név állítólag német. A helységnevé nyelvjárásban valóban így hangzik. A rajnai frank és alemann nyelvjárásokban nem ritkaság, hogy hangsúlytalan szótagokban szótagalkotó mássalhangzó (szonáns) a szótag magja. Az átültetés során mégis figyelembe kellett volna venni, hogy az írott német nyelvben nincs szótagalkotó <r>, azaz az [-r]-t <-er>-nek és a nem aspirált [k] zárhangot magánhangzó előtt <G, g> -nek kellene írni. *Kakasd* rajnai frank nyelvjárásában [r] után nem állhat [s], csak [ʃ]. A származási területen, ahol jelentős számban található birtokos -s-szel képzett helységnevé, mint például *Selters*, *Wennings*, a nyelvjárási kiejtés szintén [-ʃ] <-rsch>. A nyelvjárási ['kokrʃ] helységnevé átültetése során a helyi nyelvjárás kiejtési és az írott nyelv helyesírási szabályainak figyelembevételével fordítva kellett volna eljárni, s így *Gockers* lett volna a helységnevé helyes átírata.

Be kell ismernünk, hogy az írott nyelvbe történő átültetés mégoly körültekintő, szakszerű eljárás esetén sem lehet mindig kifogástalan, mivel a helységnév a legtöbb esetben csak részlegesen vagy egyáltalán nem (még egyazon beszélők körében sem) integrálódott a nyelvjárási fonémarendszerbe, és némely magyar hang nem adható vissza a német ábécé hangértékeivel (például m. <zs> [ʒ], <gy> [j] vagy <a> [ɒ]). Ezért nem várható el, hogy az olvasó az írott nyelvi alak alapján minden esetben pontosan rekonstruálni tudja a helységnév nyelvjárási kiejtését.

Az, hogy a helységnevek nyelvjárási változatainak írásos formába történő átültetése során nem tudományos megalapozottsággal jártak el, valamint az a tény, hogy használatuk csak a helységnévtáblákon történő feltüntetetésre korlátozódott, azt mutatja, hogy a nyelvjárási helységneveknek az akkori rezsím pártapparátusa által elrendelt bevezetése nem bírt valódi jelentőséggel. A kétnyelvű helységnévtáblák mindössze kirakatként szolgáltak annak demonstrálására, hogy az állam mintaszerű kisebbségi politikát folytat. Eközben ténylegesen nem törekedtek arra, hogy a helységneveket a tudományos normáknak megfelelően táblázzák ki és használják. E helységnévtáblák fél évszázad múltán mondhatni önmaguk emlékét őrzik, és a magyarországi németek azóta messzemenően lezajlott nyelvváltására és identitásvesztésére emlékeztetnek.

Irodalom

- BACH, ADOLF 1953–1954. *Deutsche Namenskunde 1–2*. Heidelberg.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk., *Baranya megye földrajzi nevei 1–2*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- HANÁK OTTÓ 1985. *Németkér — Emlékkönyv*. [Németkér — Erinnerungsbuch.]. Németkér.
- HÜPPAUF, BERND 2007. Heimat — die Wiederkehr eines verpönten Wortes. Ein Populärmythos im Zeitalter der Globalisierung. In: GEBHARD, GÜNTHER–GEISLER, OLIVER–SCHRÖTER, STEFFEN szerk., *Heimat. Konturen und Konjunkturen eines umstrittenen Konzepts*. Bielefeld. 109–140.
- KÜNZLI, ARNOLD 1989. Die Funktion des Symbols in der Politik. In: BENEDETTI, GAETANO–RAUCHFLEISCH, UDO szerk., *Welt der Symbole. Interdisziplinäre Aspekte des Symbolverständnisses*. 2. kiadás. Göttingen. 234–246.
- MAURER, FRIEDRICH–RUPP, HEINZ szerk. 1974. *Deutsche Wortgeschichte 2*. Grundriß der germanischen Philologie 17/2. Berlin, Walter de Gruyter.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévodás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- REGÉNYI, ISABELLA–SCHERER, ANTON 1987. *Donauschwäbisches Ortsnamenbuch für die ehemals und teilweise deutsch besiedelten Orte in Ungarn, Jugoslawien (ohne Slowenien) sowie West-Rumänien (Banat und Sathmar)*. Schriftenreihe zur donauschwäbischen Herkunftsforschung. Bd. 14. 2., javított kiadás. Arbeitskreis donauschwäbischer Familienforscher (AKdFF). Schriesheim.

- SCHWING, JOSEF 2011. *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TAFFERNER, ANTON 1941. Beiträge zur deutschen Ortsnamenforschung in Ungarn. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6: 234–246.
- WEIDLEIN, JOHANN 1939. Mundartliche Ortsnamen in der Schwäbischen Türkei. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 3: 350–358.

Settlement names as symbols of identity

This study deals with place names as a socio-emotional category, especially with their significance in the settlement of Germans in Southern Transdanubia in the 18th century. The place name stands for a community that inhabits the place. At the same time, it symbolises their emotional attachment to the place of origin and to their name. If the community leaves its homeland (through emigration, flight or expulsion), the native place name remains the link, as a symbol of remembrance in the distance. Under certain conditions, it becomes the name of the newly founded settlement. Why the place names of the old homeland were not used in the given case when settling, but the existing Hungarian or South Slavic place names were borrowed and phonetically adapted to the respective German dialects, is discussed in detail in the study.

Keywords: socio-emotional competencies, multilinguality, onomastics, settlement history, Hungarian German

Schwing József
Mannheimi Egyetem
dr.schwing@t-online.de

Nevek Marguerite Duras regényeiben

SKUTTA FRANCISKA

Bevezetés

Marguerite Duras (1914–1996), akinek neve a 20. század második felének francia irodalmát fémjelzi, s akinek mintegy ötven évet átívelő munkássága ma már klasszikusnak tekinthető, látványos és nagyon egyéni írói fejlődésen ment keresztül. Kezdeti korszakában, a negyvenes-ötvenes években realista, közelebb-ről az amerikai stílusú behaviorista regényekkel indult, melyek közül a harmadik, az 1950-ben kiadott *Un barrage contre le Pacifique* (magyarul: Gát a Csendes-óceánon) már jeles íróársak figyelmét — így Raymond Queneau érdeklődését is — felkeltette. Az erősen önéletrajzi ihletésű mű egy Indokínában élő fiatal francia lány története (az író maga is ott született, s csak tizennyolc évesen került Párizsba), kísérlete arra, hogy kitörjön, talán a szerelem révén, a családjában uralkodó szeretet-gyűlölet légköréből. Ezek a témák visszatérnek a későbbi művekben is, de kidolgozásuk fokozatosan átalakul: a kezdeti fordulatossabb cselekményvezetés egyszerűsödik, egyre kevesebb a szereplő és a helyszín, és mindezek csak „ecsetvonásnyi” jellemzést kapnak, míg végül olyannyira elvonttá, helyenként líraivá alakul a szöveg, hogy a realista próza szinte prózakölteménnyé válik.¹

A fentiek fényében nem meglepő, hogy a változás Duras írásművészetének legkülönbözőbb vonatkozásait érinti, többek között az író névadási szokásait is. S itt egy pillanatra ki kell lépünk a regények világából, hiszen a név fölötti rendelkezés Duras saját életében is megvalósult, ő ugyanis születési nevét — Marguerite Donnadiou — elhagyva vette fel az ismert Duras művésznevet. Ez azonban nem jelentette az apától való teljes elszakadást, mert az új név eredetileg annak a kis dél-francia falunak a neve, ahonnan apja családja származott. Ám Duras még más élő személy nevét is megváltoztatta. Utolsó szerelme, a nála

¹ Marguerite Duras munkássága a műfajok és médiumok tekintetében rendkívül változatos: regényein kívül írt elbeszélést, színdarabot, filmforgatókönyvet, filmjeit legszívesebben maga rendezte. Egyazon történet gyakran vándorol egyik műfajból vagy médiumból a másikba, sőt *India Song* (1973) című műve egyszerre „texte, théâtre, film”. Jelen tanulmány — kevés kivételtől eltekintve — csak a regényekben, kisprózában előforduló neveket vizsgálja.

harmincnyolc évvel fiatalabb Yann Lemée Durastól új nevet kapott, s mint Yann Andréa került be az irodalomba egyes kései művek főszereplőjeként, majd pedig maga is már ezen a néven adta ki Durasról szóló írását. Az örökölt családi név tehát nem volt „szent és sérthetetlen” egy ilyen öntörvényű személyiség előtt, s már ez a két névváltás is sugallhatja, hogy a regényszereplők nevének és néhány helynévnek a kiválasztása, vagy egyenesen megalkotása, fontos mozzanata Duras írói munkájának. A névadás egyébként a legtöbb írónál tudatos, csak az eredmény nem feltétlenül annyira szembeötlő, mint a Duras-regényekben. Ugyanakkor előfordul a másik véglet is: Marcel Proust például ötven oldalt szentelt regényfolyamában a helynevekről szóló áttekintett elmélkedésnek s a velük kapcsolatos lírai képzettársításoknak.

Rátérve immár — a teljesség igénye nélkül — a Duras-regényekben található nevekre, megállapíthatjuk, hogy jellegük és változásuk iránya követi a realizmustól az elvont líraiság felé vezető utat, s ez egyaránt érvényes a hely- és személynevekre. Fontosságuk már a könyv kézbe vételekor feltűnhet, ugyanis a cím gyakran tartalmaz tulajdonnevet, vagy önállóan: Césarae [az ókori Caesarea] (1979); Abahn Sabana David (1970), Nathalie Granger (1973), Agatha (1981), vagy főnévi csoportba ágyazva: Le marin de Gibraltar [A gibraltári tengerész] (1952), Les petits chevaux de Tarquinia [A tarquiniai lovacsák] (1953), La femme du Gange [A Gangesz asszonya] (1973); L’après-midi de Monsieur Andesmas (magyarul: Andesmas úr délutánja) (1962), Le ravissement de Lol V. Stein [Lol V. Stein elragadtatása] (1964).² Ha a cím felkeltette érdeklődésünket, és belelapozunk a könyvbe, folyamatos olvasás nélkül is lépten-nyomon találkozunk nevekkal. Duras egyik leghíresebb (magyarul Gyergyai Albert fordításában olvasható) regénye, a Moderato cantabile (1958) — amely fordulópontot képez az író pályáján azzal, hogy benne a hagyományosabb realizmust már erősen áthatja a líraiság — a névhasználat terén épp azzal tűnik ki a korábbi írások közül, hogy a hősnőt az elbeszélő mindvégig teljes nevén említi: Anne Desbaresdes, megteremtve ezzel valamiféle szertartásos légkört, amely a későbbi műveket is gyakran jellemezni fogja. A következőkben tehát megvizsgáljuk a helyneveket, majd a személyneveket, mindkettő esetében figyelve arra, hogy miként járulnak hozzá a művek hangulatához.

Helynevek

Marguerite Duras helynevei részben saját élete színtereire kapcsolódnak. Kezdetben a már említett, családi vonatkozású dél-franciaországi vidéken szerepelteti hőseit, majd visszaviszi őket a Távol-Keletre, gyermekkorra helyszíneire — melyek emléke időskoráig elkísérte, műveiben is —, de központi jelentőségű lesz számára a tenger, részben talán a hosszú hajóút miatt, melynek során

² A magyarul meg nem jelent művek címét saját fordításomban idézem, szögletes zárójelben.

Ázsiából Európába, Franciaországba érkezett, részben mert gyakran töltötte a nyár egy részét előbb olaszországi, később franciaországi tengerpartokon. Meglepő viszont, hogy Párizs, ahol az író haláláig élt, csak szórványosan, az említés szintjén merül fel a regényekben; Durast nem foglalkoztatta a modern nagyvárosi élet, inkább a szorosabb emberi kapcsolatok — család, férj-feleség, anyagyermek, fivér-nővér, bonyolult szerelmi-szexuális viszonyok — ábrázolása felé fordult, nem kis részben saját élményeiből táplálkozva.³

Mint sejthető, a helynevek két nagy csoportra oszthatók, a földrajzilag létező és a csupán kitalált nevekre, melyek nagyjából megfelelnek a realizmustól a lirizálódás felé hajló írásmódnak. A gibraltári tengerész, amely az írói pálya korai szakaszában született, olyan helynevekkel él, melyek követhetők a térképen: *Firenze, Milano, Genova*, majd a *Földközi-tenger* és az *Atlanti-óceán* kikötői (a francia *Sète*, a marokkói *Tanger*, az elefántcsontparti nagyváros, *Abidjan*), megannyi ismert hely, ahol a hősnő keresi szerelmét, a nyomtalanul eltűnt gibraltári tengerészt. A valóságos helyek leggazdagabb téra mégis a Távol-Kelet, mely a kezdetektől a kései regényekig visszatérő motívum az író műveiben. Ez érvényes a már említett Gát a Csendes-óceánon című regényre, amely — bár csak burkoltan önéletrajzi mű — létező városokba és vidékekre helyezi a cselekményt (*Calcutta, Ram, Kam*) és a kései, nyíltan önéletrajzi regényekre, mint a Goncourt-díjas *L'amant (A szerető)* (1984), valamint annak bővített változata, *L'amant de la Chine du Nord (Az észak-kínai szerető)* (1991). Ezek a művek bejárják Vietnám, Kambodzsa, Laosz és Sziám (a mai Thaiföld) városait, őserdeit, a Mekong-deltát, melyekhez az írónt és családját sokszor megindító személyes emlékek fűzték.

Duras regényeiben azonban a helyek megnevezése nem jelenti feltétlenül e helyek részletes leírását, így az elvonság fokozódásával maguk a nevek el is maradhatnak, és a helyek csak nagyon általános, köznévi megjelölést kapnak. A tarquiniai lovacsák szereplői valahol az olasz tengerparton nyaralnak, ezzel szemben az egyetlen megnevezett helyre, Tarquiniába nem jutnak el, a tervezett utazás már nem képezi a cselekmény részét, így semmi nem élénkíti a forróságtól és egyhangúságtól bágyadt szereplők napjait. A Moderato cantabile helyszíne egy francia tengerparti város, de magának a városnak nincs jelentősége, mert a rövid ideig tartó különös és eleve kilátástalan szerelmi történet a gazdag férjes asszony és az állásából elbocsátott gyári munkás között többnyire egy kávéházban játszódik, a tenger pedig inkább csak mint az elvágyódás jelképe merül fel a hősnő számára. Andesmas úr a kies domboldalon lévő kertjében várja haza késlekedő lányát a lenti faluban rendezett bálból.

³ Párizs egyedül az író háborús naplóiban jelenik meg hangsúlyosan. Duras a későbbi köz-társasági elnök, François Mitterrand mellett részt vett az ellenállási mozgalomban, így több fontos párizsi helyszínen, kerületben és intézményben tevékenykedett.

A helynevek eltűnésével párhuzamosan az 1960-as években megjelenik egy érdekes ellentétes folyamat: a helyszínek kitalált neveket kapnak, de ezek nem létező földrajzi nevek változatai, mint a valóságosnak ható Sárszeg a Pacsirtában, hanem furcsa, a franciában idegen hangzású képződmények, mint *T. Beach*, *U. Bridge*, *S. Thala*, bennük értelmezhetetlen rövidítésekkel. Az első kettőben az angol szavak utalhatnak a víz közelségére, tengerpartra vagy folyóra, azonban az *S. Thala* név talányosabb. Elképzelhető, hogy a *Thala*-elem felidézi a görög *thalassza* ('tenger') szót, melyből anagramma révén jött létre ez a regényből regénybe, sőt filmbe vándorló városnév.⁴ Valószínűleg az sem véletlen, hogy ez a három helynév egy olyan műben, a *Lol V. Stein* elragadtatása című regényben bukkan fel először, melynek fiatal hősnője, Lol egy szerelmi csalódás következtében mély lelki megrázkódtatást él át, és ettől egész addigi lénye megváltozik, emlékezetét majdnem teljesen elveszítve még családja körében is idegenül él a világban. Talán ezt az idegenséget hangsúlyozzák a különös, távolságtartó helynevek, melyek közül a harmadik, *S. Thala* szinte rögeszmésen tér vissza az 1964-es *Lol V. Stein*-regény elvontabb változatában, az 1971-es *L'amour* című erősen lírai regényben. Itt azonban a város már nem annyira az időközben névtelenné vált szereplők létezésének színtere — a két férfi és egy nő „a tengerparton” tartózkodik —, mint inkább homályos, de hívogató emlékfoszlány, fiatalságuk városa, ahová a szereplők visszavágyanak, és miután megvalósult utazásuk, visszatérvén a tengerpartra látják, amint a távolban *S. Thala* hatalmas lángokban megsemmisül.

A kitalált nevek születésében nagy szerepe lehetett a név hangzásának, s ez nem kizárólag erre a három névre érvényes. Duras maga beszélt a hangzó nyelv fontosságáról, annak zeneiségéről. Nem csoda, hiszen gyermekkorában, vietnámi pajtásaival játszadoxva megtanulta a nyelvüket, fülében megmaradt annak éneklő jellege, és ezt az érzéki élményt is igyekezett átültetni műveibe. Az *India Song* című szöveg filmváltozata — amely az 1975-ös cannes-i filmfesztiválon (versenyen kívül) elnyerte a francia művészmozik szövetségének díját — megragadóan él a hangzás adta lehetőségekkel: a történet egyik központi szereplője, az otthonából elűzött, gyermekét váró koldusnő hosszú, magányos vándorlása során időről időre kiejt, csak önmaga számára, bizonyos — az európai fülnek szokatlan hangzású — szavakat, melyekről kiderül, hogy azoknak a (létező) városoknak nevei, melyekhez őt régebbi emlék fűzi, így a laoszi *Savannakhet* és a (ma) kambodzsai *Battambang*. A moziterem csendjében rendkívül különös és emlékezetes hatást keltenek ezek a ritmikusan ismétlődő, szinte zenei motívumok, melyekhez hasonlót majd a személynevek között is találhatunk.⁵

⁴ Duras állítólag ösztönösen alkotta meg ezt a nevet.

⁵ A zeneiség egyik fontos jellemzője a Duras-műveknek. Ezt jelzi többek között a *Moderato cantabile* cím és a regénybeli gyermek kényszeredett zongoratanulása, egyes események „vezérmotívumként” történő visszatérése, vagy az *India Song* cím és a filmben többször megszólaló, hol halk, hol felcsattanó zene, sőt az egyik színmű végén egy Bach-fűga felszabadító hatása.

Személynevek

A szereplői nevek vizsgálata előtt meg kell említenünk egy fontos tény: ahogy a helynevek eltűnnek egyes regényekben, úgy — az elvontság bizonyos fokán — a szereplők is névtelenek maradhatnak; azonosításuk ilyenkor történhet köznévvvel: *l'homme, la femme, la jeune fille, l'enfant* (a férfi, a nő, a lány, a gyermek), de még inkább a hím- és nőnem elkülönítő személyes névmással: *il* (ő, a férfi), *elle* (ő, a nő). Ez a megoldás akár azt is sugallhatná, hogy átlagemberekről van szó, de a Duras-hősök ettől messze vannak, szokatlan életformájuk és magatartásuk, különleges kapcsolataik épp a szokványossal szembeni csendes lázadást fejezik ki, mint az említett *L'amour* című regény három szereplőjének a mindennapok társadalmából kiszakadt létezése. A névtelenség, és ezzel több szereplő azonos nyelvi jelölése, így pedig az anaforikus láncolatok bizonytalansága gyakran meg is nehezíti a szereplők elkülönítését. Az íróról ez természetesen szándékolt, és olyasmit hivatott kifejezni, hogy a különleges szereplők, akik egymással közösséget vállalnak, szinte egymásba olvadnak. Jól példázza ezt az 1969-ben megjelent *Détruire dit-elle* [Lerombolni, mondja] című regény, melyben — bár a szereplőknek van nevük — a személyes névmások használatakor gyakran csak a tágabb szövegekörnyezet segítségével deríthető ki a két férfi és a két nő személyazonossága, miközben ők maguk mondják, hogy mennyire hasonlítanak egymáshoz, s hogy a férfi, aki ír, azt írja meg, amit a másik férfi lát, helyette. Mindazonáltal a személynevek használata is jól jellemzi Duras sajátos stílusát.

A személynevek fejlődése hasonló a helynevekéhez: a kezdeti realista regényekben hétköznapi neveket viselnek a szereplők, a későbbi, líraibb művekben ritkább, szokatlanabb neveket. Egy különbség azonban felfedezhető, ugyanis a számos távol-keleti várossal és helynévvel ellentétben a szereplők között alig akad (főszerepben egyáltalán nem) távol-keleti származású és nevű férfi vagy nő, a történetek általában a francia gyarmatok fehérbőrű lakosságának körében zajlanak. Az *India Song* bennszülött bomlott elméjű koldusnője pedig névtelen, ő valóban nemcsak önmagát képviseli, hanem a kítaszított szegények nyomorúságát is felmutatja a jólétben élő előkelő követségi alkalmazottakkal szemben, mint az már az *India Song* „elődjében”, az 1966-os *Le vice-consul* (Az alkonzul) című regényben is olvasható.

Érdekes, hogy a kezdeti regényekben a szereplőknek többnyire csak keresztnévük ismeretes. A *Gát a Csendes-óceánon* központi alakjai (az anya mellett) *Suzanne*, a fiatal lány, valamint egyszerre csodált és rettegett bátyja, *Joseph*, mindkettejük neve meglehetősen gyakori. Hasonló névpárt alkot *A tarquiniai lovacska* című regényben a férj-feleség, *Jacques* és *Sara*. A francia nyelvtani példamondatok állandó szereplője, *Pierre* és egyik női megfelelője, *Claire*, mely nevek két regényben is előfordulnak, előbb az 1960-as *Dix heures et demie du soir en été* (Nyáron este fél tizenegykor), majd az 1967-es *L'amante anglaise*

(Oroszlánszáj) című regényekben. Ez utóbbi műben viszont megjelenik a házaspár (Pierre és Claire) vezetékneve is, *Lannes*, igaz, csak hivatalos szöveggörnyezetben, egy szörnyű gyilkosság kapcsán folytatott kihallgatás során. Ettől az esettől eltekintve az önállóan használt keresztnév mindenkor közelséget fejez ki, és nemcsak az egyébként gyakori párbeszédekben, hanem az elbeszélő szavaiban is közvetlen hangnemben azonosítja az egymással rokoni vagy baráti viszonyban álló szereplőket. Ritkább eset az, amikor a szereplő kizárólag vezetéknevet visel, s ezáltal megteremtődik bizonyos távolság szereplő és szereplő, szereplő és elbeszélő, szereplő és olvasó között. A Moderato cantabile ebből a szempontból is fordulópont: a teljes névvel említett hősnő, *Anne Desbaresdes* mellett a férfi főszereplőnek csak vezetékneve van, *Chauvin*, s ez a név nagyjából a regény felénél hangzik el először, amikor az egyik kávéházi beszélgetés során a férfi bemutatkozik a nőnek. Ugyanígy ismeretlen marad *Andesmas úr* keresztnéve, majd a Lerombolni, mondja című regény legnyugtalanítóbb férfi főszereplője, *Stein* is szigorúan keresztnév nélkül említődik, mind az elbeszélő, mind a szereplők részéről.

Bizonyos szempontból a puszta vezetéknev használata és a teljes név rendíthetetlen ismétlése rokonítható eljárások, mert mindkettő tartózkodást fejez ki, egyrészt a szereplők között, másrészt az elbeszélői magatartásban, s ez egyfajta ünnepélyességet kölcsönözhet az elbeszélés légkörének. *Anne Desbaresdes* neve mellett ilyen Lol V. Stein is, de azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy őt a hozzá közeli szereplők említhetik a becéző *Lol* néven is, míg az *Anne* keresztnév önmagában mindössze a vacsoravendégség közben hangzik el, a történet vége felé, a férj szájából, de kivételesen épp nem meghitt, szeretetteljes pillanatban. A névnek ez a szokásostól eltérő megformálása jelentős esemény, mert a szereplők közötti kapcsolat megváltozásáról tanúskodik: a férj megsejtette Anne délutáni kimaradásainak okát, és megakadályozza a további kávéházi látogatásokat.

Anne Desbaresdes nevével ellentétben a *Lol V. Stein* név — bármennyire összetett — még mindig nem teljes. A hősnő teljes neve egyetlenegyszer fog elhangzani, mégpedig egy idegentől, akit szenvedélyesen érdekel *Lol* személyisége és múltja, s aki megtudja és kimondja a teljes nevet: *Lola Valérie Stein*. Ez az idegen — *Chauvin*-hez hasonlóan — hosszú ideig névtelen marad, és mint a történettől független elbeszélő azonosítható, míg végül kimondja saját nevét, *Jacques Hold*, és ezzel szereplőként belép *Lol* történetébe — az idegen férfi a világban idegenül mozgó nő életébe. Emlékezhetünk, hogy ebben a regényben már a furcsa kitalált helynevek az idegenség benyomását keltették, most pedig a szereplői nevek csak fokozzák ugyanezt az érzést.

Egyébként a franciától idegen személynevek előfordultak már egyes korai Duras-művekben is, de ott természetesen adódtak a földrajzi környezetből: a Tarquinia cselekménye szerint az olasz tengerparton nyaraló Jacques és Sara egy

olasz baráti házaspárral — *Ludi* és *Gina* — vannak együtt; a Nyáron este fél tizenegykor című regényben a francia szereplők spanyolországi utazásuk során kerülnek kapcsolatba bizonyos *Rodrigo Paestrá*-val, akit féltékenységből elkövetett gyilkosság miatt üldöz a rendőrség. Azt is mondhatnánk, hogy még a francia *Anne Desbaresdes* név is „idegen”, olyannyira szokatlan és bonyolult az írása, ugyanis a három -s betűből egy sem ejtendő, ennyi „felesleges” betű már szinte luxus, és különösen az egyszerű *Chauvin* névvel összehasonlítva utalhat akár a férj által biztosított gazdagságra és hivalkodásra. A Lol-regényben viszont minden és mindenki idegen, kezdve Lol német vezetéknevével; *Jacques Hold*, az idegen és *Jean Bedford*, a férj egyaránt kétnyelvű, francia–angol névvel rendelkezik, és a sor folytatható: Lol legjobb barátnője, aki tanúja volt Lol szerelmi csalódásának, orosz–német nevet visel, ő *Tatiana Karl*, férje francia–német nevű: *Pierre Beugner*; a Lolt elhagyó fiatalember neve angol, *Michael Richardson*, s a vész hozója, a végzet asszonya — a calcuttai francia követ felesége — *Anne-Marie Stretter*, akinek neve férje révén német, de akinek leánykori neve (mint később Az alkonzul című regényből, majd ismét az India Songból kiderül) szépen csengő, szinte zenei hangzású olasz név, *Anna Maria Guardi*, azé a velencei lányé, aki zongoraművész szeretett volna lenni, s akitől férje elvette mind nevét, mind a művészi kiteljesedés lehetőségét. Ez „az ő velencei neve a kihalt Calcuttában”⁶ szintén csak egyszer hangzik fel, kétségbeesett kiáltás formájában, az alkonzul szájából, aki — nem meglepő módon — franciaként idegen Calcuttában, idegenül érzi magát még a követségen is, ugyanakkor reménytelenül szerelmes ebbe a szintén idegen nőbe, akinek különös szépségén túl épp ez az idegenség és az ebből fakadó, az alkonzul számára oly ismerős magányérzés a vonzereje.

A személynevek között feltűnhet a *Stein* név ismétlődése, amely később kis változtatással, 1979-ben egy női szereplő neve is lesz: *Aurélia Steiner*. Durasnál a személynevek ritkán utalnak egy-egy szereplő valamilyen tulajdonságára vagy társadalmi hovatartozására, írásai ennél elvontabbak. Eddig legfeljebb a *Chauvin* – *Anne Desbaresdes* névpár esetében kockáztattuk meg annak lehetőségét, hogy már maguk a nevek is tükrözik a két szereplő ellentétes társadalmi rangját. A *Stein* név azonban nagyon határozott jelentést kap a *Lerombolni, mondja* című regényben, amikor a szereplő szinte minden előzmény nélkül így mutatkozik be a másik férfinak, akivel egy hotel halljában ismerkedik össze: „Nevem Stein. Zsidó vagyok”. A zsidó nép sorstragédiája itt ugyan nem kerül előtérbe, Stein alakja elsősorban a különállást hangsúlyozza, nevéhez illőn „kökemény” határozottsággal. A fiatal Aurélia Steiner azonban — aki három rövid költői szövegben beszél hiányzó szeretteihez — többször említi saját és népének zsidóságát, a táborokat és az elszenvedett halált anélkül, hogy a kínlódás realista ábrázolására

⁶ Ez egyben egy Duras-film címe, *Son nom de Venise dans Calcutta désert*, 1976, mely az India Song szövegének képi újrafogalmazása.

törekedne, vagy a táborok fojtogató légkörét lefestené. Ez a légkör egy korábbi regényben, az 1970-es *Abahn Sabana David* címűben uralja a cselekményt: a címbeli három — nevük alapján is — zsidó szereplő egy szoba homályában éli át az állandó fenyegetettséget, amelyet a kint ólalkodó ellenség, a „ropogó” hangzású nevet viselő fegyveres *Gringo* és kutyái jelentenek a bent lévők számára. A zsidó sors mint téma — ha áttételesen is — vissza-visszatér Duras életművében, személyes érintettség miatt is, hiszen férje, a filozófus Robert Antelme élőhalottként szabadult a koncentrációs táborból, és csak az odaadó ápolás keltette ismét életre, mint azt Duras naplószerűen leírja *La douleur* (magyarul: Fájdalom) (1985) című művében. Az emberi sorstragédia, a kitzsítottság és elnyomatás a zsidó szereplőkben testesül meg, az ő nevük (*Stein* és *Steiner*) mintegy összefoglalása mindannak, ami ellen Duras elemi haragot érez és lázad.

Összegzés

Duras névalkotásainak e vázlatos bemutatásában természetesen nem kerülhetett szóba valamennyi, érdekes egyedi konnotációjú név. Gondolhatnánk egy építész nevére (*Michel Arc*), mely egyaránt idézheti az épületívet és Michelangelót, a bágyadtan heverő lelkibeteg *Élisabeth Alione* lányan elfolyó nevére, vagy az A-betűs női nevek kitüntetett szerepére: *Anne*, *Alissa*, *Agatha*, *Aurélia*, nők, akik mind lázadók a maguk módján. Marguerite Duras felkínálja ezt a gazdagságot, de az olvasó nem szigorú névrendszert kap, hanem lehetőséget, hogy kedvére kalandozzon a nevek titokzatos ösvényein.

Irodalom

Marguerite Duras itt említett művei, időrendben:

- 1950 – *Un barrage contre le Pacifique*
- 1952 – *Le marin de Gibraltar*
- 1953 – *Les petits chevaux de Tarquinia*
- 1958 – *Moderato cantabile*
- 1960 – *Dix heures et demie du soir en été*
- 1962 – *L’après-midi de Monsieur Andesmas*
- 1964 – *Le ravissement de Lol V. Stein*
- 1966 – *Le vice-consul*
- 1967 – *L’amante anglaise*
- 1969 – *Détruire dit-elle*
- 1970 – *Abahn Sabana David*
- 1971 – *L’amour*
- 1973 – *Nathalie Granger*
- 1973 – *La femme du Gange*

1973 – India Song (texte théâtre film)
1975 – India Song (film)
1976 – Son nom de Venise dans Calcutta désert (film)
1979 – Césarée
1979 – Aurélia Steiner Aurélia Steiner Aurélia Steiner
1981 – Agatha
1984 – L’amant
1985 – La douleur
1991 – L’amant de la Chine du Nord

Names in Marguerite Duras’ Novels

This paper aims to give a brief description of names in Marguerite Duras’ novels. Duras’ fiction has undergone important changes from a realistic to an abstract and poetic type of writing. It appears that Duras’ technique of naming is in accordance with the general evolution of her novelistic style. Place-names range from existing geographical names to invented names with a strange sonority. Similarly, characters in the early novels have rather common names, whereas later—unless they are anonymous—they get names with significant connotations as to their social or ethnic background, and even their psychological state.

Keywords: fiction, technique of naming, Marguerite Duras

Skutta Franciska
ORCID: 0009-0007-2771-4352
Debreceni Egyetem
skutta.franciska@arts.unideb.hu

A helynevek fordítását befolyásoló tényezők és szempontok — funkcionális névtani megközelítésben

SLÍZ MARIANN

1. Bevezetés

A 21. század elején a tulajdonnevek fordításának kérdése még erősen periférikus témának számított mind a fordítástudományi, mind a névtani szakirodalomban. Azóta azonban mindkét tudomány területén jelentősen megszaporodott a témával foglalkozó írások száma. A helynevekre elsősorban az endonima–exonima problémakör kapcsán, valamint a többnyelvű, jellemzően kisebbségi névhasználat, nyelvi tájkép, továbbá a turisztikai szempontok kapcsán irányul figyelem. (Áttekintő igényű és vázlatos jellegű összefoglalásukra lásd SLÍZ 2019: 14–16.) A fordítástudományi munkák egy másik, jelentősebb jelentős része a műfordítás felől közelít tárgyához, és legtipikusabban egy vagy több mű névanyagának fordítását állítja a középpontba, a helynevekre a személyneveknél jóval kisebb figyelmet fordítva (pl. YUAN 2016, RACHUT 2017, BUĆ 2018, NOUH 2022). Ha szóba is kerül ez utóbbiak fordítása, jellemzően csak konkrét példaként, a névfajtaikat nem elkülönítve tárgyalják őket. Emellett a fordítástudományi munkák elsősorban a választott fordítási műveletekre koncentrálnak, s ilyenkor nem vagy csak esetlegesen, egy-egy konkrét példát kiemelve veszik figyelembe az ezek választását befolyásoló tényezőket és szempontokat.

A következőkben én magam nem egy konkrét névanyag fordítását elemzem, hanem elméleti oldalról, átfogóan igyekszem áttekinteni a helynevek fordítását befolyásoló legfontosabb tényezőket, funkcionális keretben, névtani megközelítésben, két nagy kategória szerint tárgyalva: a helynévnek a fordítást befolyásoló jellemzőit és a kontextuális tényezőket. Ez a felosztás pusztán a névfordítás folyamatának átlátásához, illetve leírásához szükséges módszertani megoldás; magában a fordítási folyamatban azonban e két kategória egyes elemei nem elkülönülten, hanem együttesen fejtik ki hatásukat.

Megállapításaim többsége nemcsak a helynevek, hanem más névfajta fordítására, általában is érvényes. A tárgyalt szempontok és tényezők hatását jelen esetben a helyneveken keresztül bemutatva azt kívánom hangsúlyozni, hogy a nevek fordításának problematikája a személyneveken túl más névfajtaikat is érint, s igen összetett kérdéskör.

2. A helynévnek a fordítást befolyásoló jellemzői

A helynevek jellemzőbben több szóból álló, szerkesztett nyelvi egységek. Ez a tulajdonságuk, mint arra általánosságban a tulajdonnevek kapcsán korábban igyekeztem felhívni a figyelmet (SLÍZ 2019: 29–31), alapvetően befolyásolja a fordításukat, illetve fordíthatóságukat. A fordítás folyamatát itt csak röviden összegezve: az első lépés a holisztikus elemzés, a második (nem mindig bekövetkező) lépés a morfológikus elemzés. A holisztikus elemzés során a fordító (jó esetben) először felismeri, hogy tulajdonnévvel van dolga, majd megállapítja annak jelentését. E jelentés, vagyis a tulajdonnév mentális reprezentációja igen komplex: részét képezik a név formájára és használatára vonatkozó fogalmi tudáselemek, a kategóriára vonatkozó ismeretek (az ún. típusjelentés), a denotátumról tárolt ismeretek (köztük kulturális ismeretek, közösségi és egyéni asszociációk, illetve érzelmek), valamint a közszoói eredetű összetevőknek a közszoói megfelelőikkel való kapcsolata a mentális lexikonban (pl. a *Csendes-óceán* névben a *csendes* és az *óceán* szóval való kapcsolat) (vö. RESZEGI 2022: 45–49). Mindezek hatással lehetnek arra, hogy a fordító milyen műveletet választ a név fordítására. A név kategorizációja és denotátumának megállapítása alapvető fontosságú lépés.¹ Ezeken alapul ugyanis a célnyelvi megfelelő megtalálása: amennyiben van ilyen, a fordítónak tipikus esetben, vagyis amikor a helynév jelentésének denotációs összetevője áll előtérben, nincs is más dolga, mint ezt beilleszteni. Kevésbé tipikus esetben a helynév jelentésének kulturális és asszociációs összetevői, valamint az alább ismertetendő kontextuális tényezők más, kevésbé tipikus megoldás választására készíthetik a fordítót.

Ha a forrásnyelvi névnek még nincs célnyelvi megfelelője, akkor következik a morfológikus elemzés. Ennek során a név szerkezetére irányul a figyelem: milyen elemekből áll, ezek hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Az a fiktív falu például, ahol Agatha Christie hősnője, Miss Marple él, a szerző által alkotott *St Mary Mead* nevet viseli. Ennek felépítése a következő: [*Saint*_{közszoó} + *Mary*_{szo}]_{szo} + *Mead*_{közszoó}. Itt válik ismét fontossá, hogy a helynevek mely kategóriájához tartozik a név. Az egyes névfajták felépítésének ugyanis megvannak a maguk sémái, modelljei, melyeket életünk során szerzett egyéni, illetve a társadalom más tagjai által átadott közösségi tapasztalatok alapján alakítunk ki. (A névmodellről kognitív szempontból, átfogóan lásd RESZEGI 2022: 33–34.) Ezeket a sémákat a fiktív nevek is követik, hiszen megalkotóik is részei a társadalomnak, ugyanazon sémákat működtetik; az általuk alkotott neveket éppen ezért érezzük név-

¹ A névfordítási hibák egyik leggyakoribb típusa, amikor a fordító nem ismeri fel, hogy tulajdonnévvel van dolga (vagy fordítva: közszoót tulajdonnévként értelmez), esetleg tévesen azonosítja a név denotátumát. Ezeket az eseteket terjedelmi okokból — s tekintve, hogy már több tanulmány is foglalkozott velük viszonylag részletesen (pl. FARKAS 2007: 170–171, 2011: 24–25; SLÍZ 2019: 22–27) — e tanulmányban nem tárgyalom.

szerűnek.² Ilyen sémák nemcsak a saját nyelv³ helyneveire léteznek: vannak tapasztalataink más nyelvek helyneveiről, azok saját nyelvbeli megfelelőiről is (melyek valaha szintén valamely fordítási művelet révén jöttek létre, s azóta konvencionalizálódtak). Végezetül pedig vannak sémái a helynevek fordításának is: ezek a fordítóképzésben átadott, valamint egyénileg szerzett fordítói tapasztalat során alakulnak ki, és dinamikusan változnak a fordító mentális rendszerében. Ezek a sémák szolgálnak a fordító számára mintaként akkor, amikor egy adott fordítási szituációban kiválasztja a megfelelő fordítási műveletet. A fenti példában, tudván, hogy az angol nyelvű területek településneveinek magyar megfelelői tipikusan átvittel keletkeztek, azaz változatlan formában kerültek át a magyarba, a tipikus megoldás az átvitel,⁴ vagyis a teljes szerkezet megtartása változatlan formában.

Ezzel szemben ha a név denotátuma egy mező lenne (*mead* 'mező, rét'), akkor a *Szűz Mária-mező* is logikus megoldás lehetne, hiszen a nem ember építette helyeket jelölő földrajzi nevek magyar megfelelőiben tipikus ez a szerkezet (pl. *Szent Lőrinc-folyó*, *Szent Ilona-sziget*). Hogy miért, azt e nevek belső szerkezete magyarázza: mert tartalmazznak egy vagy több közszót, azaz átlátszó, ennélfogva szemantikai fordítással visszaadható elemet (itt: *szent*, *mező*). Emellett pedig az említett példa tartalmaz egy személynévet, azon belül is egy egyénnevet, amely viszont nem átlátszó volta miatt szemantikai fordítással nem adható vissza. De még ha lenne is rá lehetőség (pl. az angol *Patience* vagy *Love* átlátszó egyénnevek esetében), akkor se igen merülne fel ez a megoldás, mivel az egyénnevekre az európai jellegű nyelvek és kultúrák közötti fordításkor tipikusan alkalmazott művelet az átvitel. A helynév fordítása tehát ezek alapján *Szent Mária-mező* lenne. Hogy mégsem ez a legtipikusabb megoldás, arra a magyarázat a név szerkezetének a fentiekben szögletes zárójelekkel kifejezett hierarchikusságában rejlik. A fordítás ugyanis ebben a fázisban nem lineárisan, hanem szintenként történik: előbb a személynév (*St Mary*) + közszó (*Mead*) szerkezetet vesszük figyelembe, s e személynévhez ismét holisztikusan közelítünk. Mentális lexikonunkban aktíválódik a célnyelvben és -kultúrában konvencionalizálódott megfelelője (*Szűz Mária*), ezért ezt alkalmazzuk. Ebben az esetben tehát nincs szükség a lehetséges következő lépésre, vagyis a személynév felbontására közszó + egyénnév összetevőkre. Előfordulhat ugyanakkor kevésbé tipikus helyzetben, hogy e személynév

² Természetesen nem ritka a sémáktól való szándékos eltérés sem, ennek célja azonban éppen az idegenség érzetének megteremtése, amely így szintén a sémákon alapul.

³ A *más nyelvi*, illetve *saját nyelvi* kifejezéseket itt a fordítás, azaz két nyelv viszonya, nem pedig a nyelvi eredet szempontjából értelmezve használom. Egyaránt saját nyelvi helynév tehát a magyar nyelvhasználók számára a magyar eredetű *Nagyvárad* és az idegen nyelvi eredetű *Párizs*, mivel a magyar nyelvben használatos nevek; más nyelvi megfelelői e neveknek például az *Oradea* és a *Paris*.

⁴ A fordítási műveletekre és a rájuk használt terminusokra lásd VERMES (2005) és SLÍZ (2019).

egy másik, szintén *Mária* nevű szentre utal; ebben az esetben a személynévi szerkezet morfológikus elemzésével kikövetkeztetett *Szent Mária-mező* lenne a legmegfelelőbb fordítás.

3. A kontextuális tényezők hatása a helynév fordítására

A fenti leírás a tipikus fordítási folyamatra vonatkozott. Mivel azonban a nevek szinte soha nem fordulnak elő kontextus⁵ nélkül, a fordítás során pedig nem egyes nyelvi elemeket, hanem szövegeket fordítunk, a kontextus valamely összetevője gyakran a tipikustól eltérő művelet alkalmazására sarkallja a fordítót. A kontextus valójában már a nyelvi elem tulajdonnévként, illetve annak valamely alkategóriáját képviselő, egy bizonyos denotátumot jelölő névegyedként való azonosítását is meghatározza (így a fenti példában az, hogy a név települést vagy mezőt jelöl, és ez a helynév mely kultúrához tartozik, a kontextusból derülhet ki). A következőkben néhány olyan kontextuális tényezőt mutatok be a teljesség igénye nélkül, amelyek a kevésbé tipikus fordítási folyamatban kerülnek előtérbe.

Gondot okozhatnak a fordítónak például a forrásnyelvben homonim, a célnyelvben azonban eltérő alakú megfelelővel rendelkező nevek. Ilyenkor a név denotátumának megállapításában különös jelentősége van a kontextusnak, különösképpen a szöveggörnyezetnek. Ennek működésére — mint általában a névfordítások esetében — a fordítási hibák világítanak rá a leglátványosabban. Egy online hírben például a *Georgia* nevet az újságíró (akinek bizonyára nincs fordítói képesítése) egy angol nyelvű cikkből fordítva az amerikai *Georgia (állam)* helyett tévesen *Grúziá*-ra vonatkoztatta az angolban fennálló homonímia hatására, annak ellenére, hogy a cikkben szerepelt az *Atlanta* városnév, az elkövetők neve tipikusan afrikai-amerikai, s a szöveghez kapcsolódó képek alapján is ehhez a Grúziában kevésbé tipikus rasszhoz tartoznak. Ráadásul az állam nevét a magyar szerző is szerepeltette a célszövegben, alig néhány szónyi távolságra a másik helynévtől: „Letartóztattak egy grúziai házaspárt az amerikai *Georgia államban...*” (Georgia1).⁶

⁵ A kontextus az általam itt alkalmazott, TÁTRAI-féle modell szerint (2017: 927–930) egy dinamikus viszonyrendszer, amely a résztvevőket és az általuk mozgósított, a diskurzus fizikai, társas és nyelvi környezetéhez, személyközi viszonyaihoz, témájához és médiumához kapcsolódó, többé-kevésbé közös ismereteket foglalja magában.

⁶ Az idézetekben alkalmazott kurzíválások végig tőlem származnak. Az eredeti hírben a helynév a következő alakban, jelzőként szerepelt: „A *Georgia* man and woman are behind bars...” (Georgia2). Hozzá kell tenni, hogy Grúziára a magyarban újabban, egyelőre még ritkábban, elsősorban diplomáciai használatban az amerikai államnévtől eltérő kiejtésű, de írásban azonos alakú *Georgia* is használatos (vö. TAKÁCS 2015: 63, GERCSÁK 2019: 85–86); ez is szerepet játszhatott a tévedésben.

Fentebb láttuk, hogy ha egy névnek van célnyelvi megfelelője, akkor annak beillesztése a tipikus fordítási művelet. Mi történik azonban akkor, ha egy forrásnyelvi helynévnek több célnyelvi megfelelője is van?

Multietnikus, többnyelvű környezetben például gyakori jelenség, hogy egy-egy településnek, utcának stb. minden érintett etnikum nyelvén megvan a maga neve. A közülük való választáshoz a fordítónak a kontextuális tényezőket is figyelembe kell vennie: például hogy a célnyelvi közönség melyiket ismerheti (jobban), hogy melyik érintett etnikumhoz való kötődés a hangsúlyozandó, és van-e ennek valamilyen konnotációja. Egy-egy név mentális reprezentációjának ugyanis része az a tudás is, hogy a névnek milyen megfelelői vannak, melyik megfelelő milyen csoporthoz, nyelvváltozathoz köthető stb.; a neveknek ugyanis identitásképző és csoportjelölő szerepük is van (a helynevek kapcsán vö. pl. HOFFMANN 2010, GYÖRFFY 2018: 27–39, RESZEGI 2022: 54). Számos példát mutattak erre a 2022-ben kitört orosz–ukrán háború kapcsán született sajtócikkek, amelyek egyes ukrain helyeknek (többnyire városoknak) a szovjet időkből Magyarországon jobban ismert orosz nevét használták (pl. *Lvov*, *Harkov*) az ukrán megnevezések helyett (pl. *Lviv*, *Harkiv*), illetve az ezekre érkezett reakciók (politikai állásfoglalásra utaló kommentek és a nevek egymáshoz való viszonyát fejtegető cikkek). (Az utóbbira lásd pl. BEDŐ 2022; angol nyelvi használatuk hasonló problémáira lásd pl. PETRULEVICH 2022; vö. még FARKAS megj. e.; kanadai angol–francia viszonylatban hasonló példákra lásd pl. MOSSOP 2007.)

Egyes helyek, jellemzően országok és települések többféle neve a történelmi változásokat tükrözve csak egy-egy korszakhoz kötődik. Jellemző példa erre a *Konstantinápoly – Isztambul* vagy a *Szentpétervár – Leningrád* névpár; ezek többnyire más nyelvekben is jól elkülönülnek, ezért nemigen okoznak fordítási problémát. Amikor azonban ugyanazon denotátum, azaz jelen esetekben város vagy ország létezésének különböző korszakaira a forrásnyelvben egy név használatos, míg a célnyelvben több, és a fordító nincs tudatában e megoszlásnak, vagy nem veszi figyelembe a kontextus időviszonyokra való utalását, az anakronizmust eredményezhet a célnyelvi szövegben. Ez figyelhető meg például Susan Stokes-Chapman *Pandóra* című regényének magyar fordításában is (2022), amelyben az *Italy* magyar megfelelőjeként rendre *Olaszország* szerepel *Itália* helyett, holott a történet a 18. század végén, az egységes Olaszország megalakulása előtt több mint fél évszázaddal játszódik.

Nem ritka, hogy egy kontextusban — a tipikustól eltérően — a név jelentésének nem a denotatív, hanem a konnotatív komponense profilálódik. Ha például a *Katyn* helynév egy földrajzi témájú szövegben szerepel, akkor a denotatív jelentés alapján, a (lengyelrel megegyező alakú) magyar megfelelő beillesztése a megfelelő fordítási művelet. Ha azonban a kontextusból az derül ki, hogy a helynév a lengyel történelem egyik traumájára, a II. világháborús vérengzésre utal, azaz a

konnotatív komponens kerül előtérbe, akkor más művelet (például a helynév helyett vagy mellett körülírás, azaz modifikáció, pl. *katyni mészárlás*) alkalmazása is szóba jöhet (vö. SZERSZUNOWITZ 2017). E példában a konnotációt a metonimikus használat aktiválta; hasonló hatása van a metaforikus és a szójátékos használatnak is. Ezek célnyelvi visszaadásában természetesen nagy szerepe van a fordító forrásnyelvi és forráskultúrát érintő tudásának, hiszen első lépésként fel kell ismernie e jelenségeket. Másodsorban azonban azt is fel kell mérnie, hogy a célnyelvben ezek hogyan adhatók vissza nyelvileg, valamint hogy a célkultúrában mennyire lesznek ezek érthetőek. Ebben nemcsak a célnyelvvel és -kultúrával kapcsolatos tudását kell mozgósítania, hanem a célközönségnek a forráskultúrával kapcsolatos ismereteire vonatkozó előfeltevését is. Ha a fordító attól tart, hogy a célközönség nincs tisztában a *Katyn* helynév kulturális konnotációjával (vagyis a lehetséges célnyelvi befogadók mentális lexikonában a helynév mentális reprezentációja kevésbé kidolgozott, mint a forráskultúra nyelvhasználóiéban), akkor e helynév forrásszövegbeli metonimikus vagy metaforikus forrásnyelvi használata esetén nagyobb eséllyel dönt a modifikáció mellett.

A feltételezett célközönség feltételezhető tudása, szükségletei, elvárásai számos más szempontból is befolyásolhatják a fordító döntését. Ha például a forrásszövegben egy helynév informális változata szerepel (pl. *Philly* a *Philadelphia* megfelelőjeként), de a fordító előfeltevése szerint a célközönség mentális lexikonából e névváltozat hiányzik, vagyis ez alapján nem tudná azonosítani a név denotátumát, akkor az átvitel helyett más művelettel, tipikusan modifikációval fog élni (pl. a *Philly* helyett a *Philadelphia* használatával). Ezzel ugyanakkor lemond egy fontos információnak (a forrásszövegbeli név egy bizonyos nyelvváltozathoz kötődésének, a beszédpartnerek közti viszonyok névhasználatbeli kifejeződésének) az átadásáról.

A célközönség életkora is fontos tényező lehet: a fordítástudományi szakirodalomban régóta zajlik vita például arról, hogy a gyermekirodalomban szereplő nevek fordításakor az idegenítő (a forrásszövegbeli neveket jobbra megtartó) vagy a honosító (a forrásszövegbeli neveket erősebben átalakító, lecserélő) stratégia alkalmazandó-e inkább (pl. YAMAZAKI 2002, FERNANDES 2006, OITTINEN 2006, VAN COILLIE 2006, ZAJACZ 2012). Azok, akik a honosítás mellett állnak, azt hangsúlyozzák, hogy a gyermekek világról, más kultúrákról és nyelvekről való ismeretei — lévén még kevesebb tapasztalatuk — jóval korlátozottabbak a felnőttekénél, ennél fogva a számukra idegen hangzású és/vagy írásképzű nevek feldolgozása (felismerése, tárolása és ismételt előhívása) túl nagy erőfeszítést követelne meg tőlük, elvéve a befogadás élményét. Az idegenítő eljárások pártolói szerint azonban ez a gondolkodás a gyermeknek a felnőtt nézőpontjából kiinduló alábecsülése: számos tapasztalat mutatja ugyanis, hogy a gyerekeknek nem okoz problémát az idegen nevek előfordulása a szövegben. Ráadásul — teszik hozzá e

megközelítés hívei — a gyermekirodalom fordításának az egyik fontos célja a gyermek más kultúrákkal való megismertetése kell(ene), hogy legyen, a honosítás viszont éppen ezt akadályozza, sőt akár a közvetítendő gondolatok manipulálására is alkalmas lehet. Emellett természetesen az sem mindegy, hogy hány éves (és ezzel összefüggésben: a szöveget felolvasásból vagy önálló olvasással megismerő) gyermekekről van szó.

A szöveg típusa és funkciója (ez valójában két, gyakran együtt, időnként azonban egymástól függetlenül ható tényező) szintén alapvető befolyást gyakorolhat a fordító döntésére. A fordítástudományban számos szövegtipológia született már (lásd pl. TROSBORG szerk. 1997). Ezek részletes áttekintését mellőzve, itt most egy konkrét példán mutatom be ennek működését. Ha információközlő funkciójú, például sajtónyelvi szövegben fordítandó angolra a *Sárospatak* városnév, akkor a *Sárospatak* átvitele a megfelelő művelet (ahogy számos más európai célnyelv esetében is). Ugyanez igaz lehet a hivatalos dokumentumok hiteles fordítására (bár ez függ a forrás- és a célnyelv írásrendszerétől,⁷ valamint a hivatalos dokumentumok fordítására vonatkozó aktuális szabályozásoktól is): az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda belső szabályzata szerint például akkor sem alkalmazható más művelet, ha a névnek van konvencionálizálódott célnyelvi megfelelője (gyakorlatára nézve lásd CSÖRGŐ 2019: 102–103). Szépirodalmi szövegben akár a szemantikai fordítás vagy a modifikáció is elképzelhető, számos kontextuális tényezőtől függően. Nyelv-, illetve névtudományi munkákban pedig, amelyek célja kifejezetten a nevek eredetének, szerkezetének stb. feltárása, a modifikáció, vagyis a név változatlan alakban való átvitelének és összetevőkre bontásának kombinálása a tipikus eljárás a névpéldák magyarázatában: pl. *Sárospatak* ('muddy' + 'brook') (vö. BÖLCSKEI 2010).

Megjegyzendő, hogy a forrás- és a célszöveg típusa és funkciója nem feltétlenül egyezik meg, ezért ezeket külön-külön is figyelembe kell vennünk a fordításkor (vö. NORD 1997: 49). Klasszikus példa lehet erre egy szakmai szöveget a nagyközönséggel megismertetni kívánó rövid, közérthető összefoglaló: itt a szöveg típusa és funkciója a célközönséggel mint harmadik befolyásoló kontextuális tényezővel együtt lép működésbe. Könnyen előfordulhat ugyanis, hogy egy szakmai körben ismert helynév vagy egy ismert helynév csak szakmai körben ismert konnotációja a laikusok számára magyarázatra szorul. Míg szakmai közönségnek szánt politikai szövegekben például a *10 Downing Street* metonimikus használatában könnyen fordítható a célnyelvi megfelelő behelyettesítésével (*a Downing Street 10*), addig a szélesebb közvéleményt tájékoztató szövegekben, amennyiben a fordító feltételezése szerint e helynév nem feltétlenül ismerős minden célnyelvi

⁷ Például a nem latin betűs írásrendszerű nyelveket használó országok útleveleinek angol nyelvű változatában értelemszerűen szükség van a nevek valamiféle fordítására (tipikusan transzkripciójára vagy transliterációjára).

laikus befogadó számára, a modifikáció (például a név helyettesítése vagy kiegészítése magyarázattal, körülírással) is jellemző megoldás lehet: pl. a *Downing Street 10. szám alatti miniszterelnöki hivatal* (vö. DS.). (Angol–indonéz vonatkozásban lásd pl. ADAM 2020.)

Mindezek mellett a fordítóknak sajátos céljuk is lehet a fordítással, s ez is befolyásolhatja, hogy mit választanak az alkalmazható műveletek közül. Anonymus Gesta Hungarorumának angolra fordítói például a szövegben előforduló ómagyar kori helynevek használatának gyakorlati vonatkozásait tartották szem előtt (tudniillik hogy az olvasók könnyen megtalálhassák őket a jelenkori térképeken), ezért a mai Magyarországon kívül eső helyneveknek a jelenkori államnyelvi (tehát például román vagy szlovák) megfelelőjét alkalmazták. A román célnyelvre fordítók ugyanezen helynevek identitásképző szerepére koncentráltak: a helynevek román megfelelőjének beillesztése, célnyelvhez igazítása vagy szemantikai fordítása (valamint a harmadik fordítás mellékletében a magyar eredetű helynevek románként való magyarázata) akár a dákoromán kontinuitás elméletét is hivatott lehet igazolni. (Részletesen lásd BÁTORI 2019.)

A fordítandó szöveg típusa összefügg a fordítás típusával is. A multimodális szövegek fordításában (például képregények fordításában vagy audiovizuális fordításban) ugyanis komoly korlátozó tényező lehet a kép, illetve feliratozás esetében a hangzó szöveg is. Egy korábbi példával élve: a *Philly*-t hiába ítélné a fordító kevésbé ismertnek, a képregény erősen korlátozott méretű szövegbuborékja miatt nem biztos, hogy fel tudná váltani a formális *Philadelphia* változattal. Ha pedig a *Philly* a képen is megjelenik, akkor nem is helyettesíthető mással, különben inkongruencia állna elő a kép és a szöveg között (vö. BALTEIRO 2010). A szinkronban a szájmozgáshoz való illesztés okozhat nehézséget: a *Philly* jóval rövidebb időtartamú, ráadásul nincsenek benne a szájmozgáson is jól követhető nyílt magánhangzók, mint formális párjában, ezért szintén rossz megoldás lehet a modifikáció választása. Filmfelirat esetében pedig azért nem javallott az efféle csere, mert szintén inkongruenciát okozna a nézők által hallott forrásnyelvi szöveg és az olvasott célnyelvi szöveg között (más nyelvek neveit ugyanis — a közszavakkal ellentétben — általunk nem értett idegen nyelvű szövegekben is felismerhetjük, ha a név saját nyelvi megfelelője jelen van mentális lexikonunkban, és hangzása, illetve írásképe nem különbözik jelentősen az idegen nyelvű szövegben használttól) (vö. pl. CUÉLLAR LÁZARO 2016).

Végezetül — műfordítások esetében — a mű névrendszerének a fordításra gyakorolt hatását is érdemes figyelembe venni, vagyis a nevek fordítását nem egyedileg, hanem a kontextushoz szintén hozzátartozó többi névvel együtt, egymáshoz viszonyítva szükséges átgondolni. Erről egy korábbi tanulmányomban bővebben is írtam (SLÍZ 2022), ezért itt csupán röviden említek egy jellemző szempontot: azt, hogy az irodalmi műben ábrázolt világ mennyire áll közel a

valóshoz. Minél távolabbi ugyanis egy világ (pl. mese, sci-fi, fantasy), annál jobban elszakadhat a fordító a nem irodalmi szövegek fordításában alkalmazott megoldásoktól. Ez azonban nem jelent abszolút szabadságot: ha egy név nem átlátszó, akkor szemantikai fordítást nem tud alkalmazni; egyébként pedig a fentebb említett névmodellek e fordításokra is hatással vannak, ettől maradnak a célnyelvi nevek is névszerűek — többnyire. Toni Morrison *Song of Solomon* (1977, magyarul: *Salamon-ének*, 1986) című mágikus realista regényében például a fiktív *Solomon's Leap* helynév a brit toponimák egyik ismert típusát követi, melyekben a *leap* (vagy annak valamely alakváltozata) olyan helyre utal, ahol gyakran járnak át állatok (vö. MILLS 2003: *Hartlip, Hindlip, Leap* a.). Ezt a szerző kreatív módon alkalmazva beépítette történetébe, mely egy afrikai-amerikai mitológiai elemet, a „repülő afrikai”-t idézi meg (vö. KAMALI 2016: 62–63) a főhős afrikai származású ősenek, Solomonnak a repülésével, e helyről való elrugaszkodásával. Mivel ennek az információnak az átadása kulcsfontosságú a szöveg megértéséhez (akár csak a regény számos más személy- és helyneve esetében), a fordító (itt is) a keresznév célnyelvi megfelelőjének behelyettesítését és a közszó szemantikai fordítását alkalmazta (*Salamonugrató*). Szerkezetileg a *Salamon ugrása* pontosabb lehetett volna ugyan, viszont kevésbé névszerű a magyarban. Az *ugrató* azonban létező, bár feltehetőleg nem a teljes magyar nyelvközösség mentális lexikonában meglévő földrajzi köznévi (lásd pl. *Törökugrató*, vö. FKnT.), ’meredek útszakasz’ jelentése is viszonylag közel áll a forrásszövegbeli névéhez, ezért az *ugrás* közsónál jobban alkalmazható, s névszerűbbé teszi a célnyelvi helynevet.

4. Összegzés

Az említettek mellett a kontextus számos további összetevője lehet még hatással a helynevek fordítására. Mindezek bemutatása azonban jóval meghaladná e tanulmány terjedelmi kereteit. Úgy vélem azonban, hogy e rövid áttekintés is rávilágított a helynevek fordításának bonyolult, számos tényező és szempont együtthatásától függő problematikájára. A fentiekből következő, leginkább hangsúlyozandó tanulság, hogy a helynevek (és általában a nevek) konkrét szövegbeli fordításának vizsgálatakor amellet, hogy milyen műveleteket alkalmazott a fordító, az okokat is érdemes megvizsgálnunk; így számos, érthetetlennek és logikátlanak tűnő döntés értelmet nyerhet.

Források

BEDŐ IVÁN 2022. Miért nem írjuk Kijevet Kijivnek, ha Harkovból Harkiv lett? *hvg360*. 2022. április 14. URL: https://m.hvg.hu/360/20220414_Kijev_Kijiv_Harkov_Harkiv_ukran_orosz_atiras_idegen_nevek (2023. január 14.)

- Georgia1 = Sz. n. 2022. Alkoholmérgezésben halt meg egy 4 hetes újszülött. *Tények*. 2022. április 21. URL: <https://tenyek.hu/cikkek/alkoholmergezesben-halt-meg-egy-4-hetes-ujszulott/> (2023. január 18.)
- Georgia2 = Egan, Leigh 2022. Newborn Dies with ‘Four Times the Legal Limit’ in His System After Dad Puts Alcohol in Baby Bottle: Police. *CrimeOnline*. 2022. április 20. URL: <https://www.crimeonline.com/2022/04/20/newborn-dies-with-four-times-the-legal-limit-in-his-system-after-dad-puts-alcohol-in-baby-bottle-police/> (2023. január 18.)
- Morrison, Toni 1977. *Song of Solomon*. Alfred Knopf, New York.
- Morrison, Toni 1986. *Salamon-ének*. Ford. Molnár Katalin. Budapest, Magvető Kiadó.
- PETRULEVICH, ALEXANDRA 2022. Lviv or Lvov or both? Place-names and (Language) Politics. *New Trends in Nordic Socio-onomastics blog*. 2022. február 25. URL: <https://www.nordicsocioonomastics.org/lviv-or-lvov-or-both-place-names-and-language-politics/> (2023. január 14.)
- Susan Stokes-Chapman 2022. *Pandóra*. Ford. Juhász Dorottya-Mónika. Pécs, Alexandra Kiadó.

Irodalom

- ADAM, MUHAMMAD 2020. From Downing Street to Wall Street. A preliminary taxonomy for place name metonymy translation strategy. *Jurnal Penerjemahan* 7/2: 83–101.
- BALTEIRO, ISABEL 2010. Word-formation and the Translation of Marvel Comic Book Charactonyms. *Vigo International Journal of Applied Linguistics* 7: 31–53.
- BÁTORI GYOPÁRKA 2019. A Gesta Hungarorum román fordításaiban szereplő helynevek. In: BAGYINSZKI SZILVIA–BÁTORI GYOPÁRKA–HAVASI ZSUZSANNA–KOROMPAY ESZTER szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 4. Nyelvünk változása és változatai*. Studia Iuvenum Chronolinguistica 5. Budapest, Kalota Művészeti Alapítvány–ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 55–64.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. Fordítás, adaptáció és helynévtörténet: magyar és angol helynévtípusok kontrasztív vizsgálatának gyakorlati tanulságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 245–262.
- BUĆ, BARTOSZ 2018. A no-tendency tendency. Proper names in Polish translation. An analytical study on the basis of the Harry Potter series. *Applied Linguistics Papers* 25/4: 15–25.
- VAN COILLIE, JAN 2006. Character Names in Translation. A Functional Approach. In: VAN COILLIE, JAN–VERSCHUEREN, WALTER P. szerk., *Children’s Literature in Translation. Challenges and Strategies*. London–New York, Routledge. 123–139.
- CUÉLLAR LÁZARO, CARMEN 2016. Proper Names in Audiovisual Translation. Dubbing vs Subtitling. *Namenskundliche Informationen* 107–108: 117–134.
- CSÖRGŐ ZOLTÁN 2019. Helységnevek a nyelvi közvetítésben. In: SZOTÁK SZILVIA szerk., *Diszciplínák találkozása: nyelvi közvetítés a XXI. században*. Budapest, OFFI. 101–110.

- FARKAS TAMÁS 2007. A tulajdonnevek fordíthatóságáról és napjaink fordítási hibáiról, közzsók és tulajdonnevek példáján. *Névtani Értesítő* 29: 167–188.
- FARKAS TAMÁS 2011. Franciás műveltség, magyar nyelv és a tulajdonnevek fordítása. In: CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke. 109–116.
- FARKAS TAMÁS megj. e. *Az orosz–ukrán háború névtani kérdésfelvetései*. Kézirat.
- FERNANDES, LINCOLN 2006. Translation of Names in Children’s Fantasy Literature: Bringing the Young Reader into Play. *New Voices in Translation Studies* 2: 44–57.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névtár Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GERCSÁK GÁBOR 2019. Ország- és államnevek a nyelvpolitikai küzdőtérben. In: VÖRÖS FERENC szerk., *Nyelvek a nyelvpolitikai küzdőtérben. A nyelvöldrajztól a névföldrajzig 10. A 2019. június 8-i révkomáromi névföldrajzi tanácskozás előadásai*. Szombathely, Savaria University Press. 81–88.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia*. A Magyar Névtár Kiadványai 47. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48: 49–58.
- KAMALI, LEILA 2016. *The Cultural Memory of Africa in African American and Black British Fiction, 1970–2000. Specters of the Shore*. Palgrave Studies in Cultural Heritage and Conflict. New York, Palgrave Macmillan.
- MILLS, ANTHONY DAVID 2003. *A Dictionary of British Place-Names*. Oxford, Oxford University Press.
- MOSSOP, BRIAN 2007. Reader Reaction and Workplace Habits in the English Translation of French Proper Names in Canada. *Meta* 52: 202–214.
- NORD, CHRISTIANE 1997. A Functional Typology of Translations. In: TROSBORG, ANNA szerk., *Text Typology and Translation*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 45–65.
- NOUH, AMAL A. 2022. The Power of Names. Name Translation in Young Adult Fiction. *The International Journal of Childhood and Women’s Studies* 2: 34–62.
- OITTINEN, RIITTA 2006. No Innocent Act. On the Ethics of Translating for Children. In: VAN COILLIE, JAN–VERSCHUEREN, WALTER P. eds., *Children’s Literature in Translation. Challenges and Strategies*. London–New York, Routledge. 35–45.
- RACHUT, KONRAD 2017. The specificity of literary proper names: Harry Potter in translation into Polish and Russian. *Annales Neophilologiarum* 11: 127–142.
- RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Névtár Kiadványai 54. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SLÍZ MARIANN 2019. A tulajdonnevek fordítása — funkcionális, névelméleti megközelítésben 1. A név jellemzői mint a fordítást befolyásoló tényezők. *Névtani Értesítő* 41: 13–39.
- SLÍZ MARIANN 2022. A tulajdonnevek fordítása mint a fiktív többnyelvű világok újratelemzésének eszköze. In: NAVRACSICS JUDIT–BÁTYI SZILVIA szerk., *Nyelvek, nyelv-*

- változatok, következmények 2. Fordítástudomány, terminológia, retorika, kognitív nyelvészet, kontrasztív nyelvészet, interkulturális kommunikáció, névtan.* A MANYE Kongresszusok Előadásai 13/2. Budapest, Akadémiai Kiadó. 276–282. URL: https://mersz.hu/hivatkozas/m1020nynyk_270/#m1020nynyk_270 (2023. január 29.)
- SZERSZUNOWICZ, JOANNA 2017. Connotative Potential of Culture-Bound Proper Names in Translation. In: JAROCH, ANNA–NOSOWICZ, JAN FRANCISZEK szerk., *W dialogu języków i kultur 6.* Warszawa, Lingwistyczna Szkoła Wyższa. 416–427.
- TAKÁCS PÉTER 2015. Az államok nevééről. *Állam- és Jogtudomány 56/1:* 44–74.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest. 899–1058.
- TROSBORG, ANNA szerk. 1997. *Text Typology and Translation.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.
- VERMES ALBERT PÉTER 2005. Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis. Doktori (PhD) értekezés összefoglalója. *Névtani Értesítő 27:* 311–314.
- YAMAZAKI, AKIKO 2002. Why change names? On the translation of children’s books. *Children’s Literature in Education 33:* 53–62.
- YUAN, MINGMING 2016. Translation of Character Names in Dual-readership Texts. A Case Study of Chinese Translation of Peter Pan. *International Journal of English Language & Translation Studies 4/2:* 74–82. URL: <http://www.eltsjournal.org> (2022. december 15.)
- ZAJACZ ZITA 2012. Esettanulmány a tulajdonnevek fordításáról a gyermekirodalomban. *Fordítástudomány 14/2:* 93–106.

Factors and considerations influencing the translation of place names— a functional onomastic approach

This paper provides a theoretical overview of the most important factors affecting the translation of place names, in a functional framework, in two broad categories: the characteristics of place names that influence translation (the components of their meaning) and the contextual factors (including the context, the type and function of the text, the background knowledge of the target audience as presupposed by the translator, the purpose of the translator, the type of translation, and, in the case of literary translation, the naming system of the work). This division is merely a methodological solution for understanding and describing the process of name translation; in the translation process itself, the elements of the two categories do not act separately.

Keywords: place name, translation, meaning, context

Slíz Mariann
ORCID: 0000-0001-5959-1018
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
sliz.marianna@btk.elte.hu

Főpapi méltóságnevek a középkori helynevekben

SOLYMOSI LÁSZLÓ

Az ünnepélyes kiállítású királyi oklevelek méltóságsorral fejeződtek be. Előbb a főpapok: az érsekek és a püspökök, majd a világi előkelők nevét sorolták fel. A főpapok számát és székhelyét a Magyar Királyság egyházszervezetében elsőként a III. Béla-kori jövedelem-összeírás rögzítette (BÉKEFI 1900: 139–140, BARTA J.–BARTA G. 1993: 443–444). Eszerint III. Béla korában (1172–1196) az Egyetemes Egyház magyar részegyháza két érseki tartományból áll. Az esztergomi érseknek hat alárendelt (*suffraganeus*) püspöke van: név szerint az egri, a váci, a pécsi, a győri, a veszprémi és a nyitrai püspök. A kalocsai érsek a kalocsai mellett bácsi székhellyel is rendelkezik, négy alárendeltje pedig a csanádi, a bihari (immár váradi székhellyel), az erdélyi és a zágrábi püspök. Szent István király egyházszervezése óta (SRH. 2: 383) kettővel nőtt: tízről tizenkettőre emelkedett a főpapok száma. Szent László király 1090 táján megalapította a zágrábi püspökséget (SOLYMOSI 2022: 549), a 12. század elején pedig létrejött a nyitrai püspökség (DHA. 1: 381). Ez a lista tartósan az 1229-ben alapított és a török pusztításig működő szerémi püspökséggel egészült ki (Theiner 1: 88–89). Összességében tehát elvileg két érsekség és 11 püspökség főpapja hozható kapcsolatba az egyházi méltóságokra utaló középkori helynevekkel.

Az egri székesegyház püspöki birtokairól viszonylag korai forrás áll rendelkezésünkre. Mivel a tatárjárás megsemmisítette az egri székesegyház kiváltság- és adományleveleit, IV. Béla király alapos vizsgálatokra és vallomásokra támaszkodva 1261-ben összeírta a székesegyház püspöki birtokait. (A káptalani javak számbavételére másik oklevelet ígért, ami vagy nem készült el, vagy nem maradt ránk.) Az egri püspökség öt birtokának neve utalt méltóságnévre: Gyöngyöspüspöki (*Gunguspispuky*), Szurdokpüspöki (*Zurdukpispuky*) és Tizapüspöki (*Tizapispuky*) Heves megyében, Püspöki (*Pispuky*) Békés megyében és Mezőpüspöki (*Mezeupispuky*) Borsodban (1261/1271: DHev. 25, 27, Gy. 1: 512, 801, 3: 84–85, 127–128).

Az esztergomi érsekség tíz vármegyében fekvő birtokállományát 1500 táján részletesen összeírták. Három birtok neve utal főpapi (püspöki) méltóságra. Az urbárium Gömör megyében Sajópüspöki (*Sayopyspeky*), Nógrádban Fülekpüspöki

(*Fylekpyspeky*), Pozsony megyében pedig Püspöki (*Pyspeky*), a későbbi Pozsony-püspöki birtokról tájékoztat (Liber S. Adalberti, fol. 53r, 55r, 57v). Mint látni fogjuk, a három település — amely ma is létezik — már a 13. században is az érsekség tulajdonát képezte.

A püspökségek esetében természetes, hogy a püspökség élén álló főpap birtoklása esetenként motiválta a névadást, de az már magyarázatra szorul, hogy az érsek haszonélvezetében levő birtokok miért nem az érseki, hanem a püspöki méltóságról kapták nevüket. Régóta ismert a birtokos méltósága és a birtoka neve között fennálló ellentét. A érseki birtok Sajópüspöki kapcsán két hasonló magyarázat is született. Az egyik szerint a f a l u t á v o l f e k ü d t az érsekség többi birtokától, és „a nevet adó környezet a korai időben nem tett különbséget — esetleg nem is tudott tenni — a püspök és érsek között” (ILA 1969: 29). A másik vélekedés KISS LAJOS hatalmas munkájában, a Földrajzi nevek etimológiai szótárában jelent meg: „A nevet adó környezet — úgy látszik — vagy nem tett különbséget a *püspök* és az *érsek* között, vagy pedig az *érsek* szót még nem használta.” (FNESz. 2: 438).

A magyarországi latinság kezdettől fogva együtt és külön is használta a *püspök* és az *érsek* szavak latin megfelelőjét (*episcopus*, *archiepiscopus*) és azok származékait (MKLSz. 1: 227–228, 3: 339–340). Nehéz elképzelni, hogy az egyiknek ne lett volna magyar változata szemben a másikkal, amit a belőle alakult *Püspöki* helynevek sora bizonyít. A legrégebbi szójegyzékekben mindkét magyar méltóságnév megtalálható (RMGl. 200, 583, MKLSz. Suppl. 1: 263, 274). Személynévi változatuk az Árpád-korból nem ismert (ÁSz.), családnévi használatuk legkorábban a 15. században adatható (RMCsSz. 334–335, 578). Lényeges különbség, hogy a *Püspöki* elnevezéssel szemben *Érseki* helynév nincsen. A 13. század végén a pécsi káptalan oklevelében említenek Baranya megyében egy látzólag idevonható falut (*villa Ersek*). De ennek semmi köze a főpapi méltósághoz, mert *Ercék* (*Érszék*) a település neve, ráadásul a pécsi káptalan birtoka (DF 237223, Str. 2: 375, OklSz. 200, Cs. 2: 482, Gy. 1: 300).

Az ellentmondás azonban feloldható, ha ismerjük a két méltóságnév egymáshoz való viszonyát. A szoros kapcsolatot latin elnevezésük és számos idegen nyelvi változatuk is érzékelteti. Mindkét szóval kapcsolatban megtalálható az *episcopus* szó vagy annak megfelelője. A magyar nyelvben ez nincs így, a két szó egymástól teljesen független. Az egyházi hierarchiában azonban nyilvánvaló az összefüggés közöttük.

Az egyházban kétféle hierarchia létezik: a papi rendi (*potestas ordinis*) és az egyházkormányzati hatalom (*potestas iurisdictionis*). A püspök és az érsek egyformán az egyházi rend (*ordo*) legmagasabb, püspöki fokozatával rendelkezik, az érsek, sőt a pápa is felszentelt püspök, az utóbbi Róma püspöke. Minden érsek püspök, de ez fordítva nem igaz: nem minden püspök lett érsek. Közös bennük,

hogy mindkettőnek van egyházmegyéje, ahol gyakorolja kettős hatalmát. Az egyházkormányzati hatalom tekintetében viszont lényeges a különbség közöttük. Az esztergomi érsek egyházkormányzati hatalma nemcsak egyházmegyéjére, hanem egyháztartományára, sőt a magyar részegyház egészére kiterjedt, amelyet kezdetől fogva a magyar egyház feje, az esztergomi érsek kormányoz. A papi rendi hierarchia ismeretében az érseket mondhatták püspököknek. Az 1100 táján készült Esztergomi benedikcionále rubrikáiban mindig püspök (*episcopus*) szerepel, mert a leírt szertartásokat a főpap nem mint érsek, hanem mint püspök végezte. Mindössze egyetlen helyen derül ki, hogy a kódex olyan egyházi intézmény számára készült, amelyben érsek (*metropolitanus*) végzi a szertartásokat (SOLYMOSI 2022: 555). A 12. század első felében olykor az oklevelek is az érsek helyett az *episcopus* szót használták (i. m. 554–555, 558, 50. jegyzet).

Mindezt az egyházi személyek tudták, számukra nem okozott gondot, hogy az érseki birtokokat püspököknek nevezzék. Az egyházi személyeknek nyilván meghatározó részük volt a püspökre utaló névadásban, de ebből a laikusokat sem zárhatjuk ki, hiszen személyesen megtapasztalták, hogy érsekük püspöki feladatokat látott el az egyházmegyében, amikor bérmált, templomokat szentelt vagy végiglátogatta a plébániákat. A három említett birtok az esztergomi egyházmegyében feküdt. Aligha volt véletlen, hogy nem az egyházmegyén kívül fekvő érseki települések kaptak ilyen nevet.

A névadást ebben az esetben is a környezettől való megkülönböztetés igénye hívta életre, elfogadását, rögzülését a szóbeli és írásbeli kommunikáció együttesen biztosította. A megkülönböztetés célja kettős volt. Egyfelől a környékbeli tulajdonosoknak jelezte, hogy püspöki területről van szó, másfelől nyilvánvalóvá tette a székesegyház kanonokjai és azok testülete, a káptalan számára, hogy az egyház adott birtokának jövedelme nem a káptalant, hanem a mindenkori püspököt illeti meg.

A névadáskor az adott település vagy birtok a főpapi személyt jelölő köznévből, pontosabban a *püspök* egyházi méltóságnévből alakult *Püspöki* elnevezést kapott. A névalkotásban a méltóságnévhez az *-i* képzőelem társult, amely a birtokjelből alakult. A helynév az egyházmegye élén álló főpap birtoklására utal, annyit jelent, hogy 'püspöké, püspökhöz tartozó' (FNESz. passim, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 235, 245). Megjegyzendő, hogy intézményi tulajdonról van szó, amelynek egy részét alkotják azok a birtokok, amelyek haszonélvezője az adott székesegyház mindenkori főpapja. Ez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a névadás olykor konkrét főpapi személyhez kötődjön.

A *Püspöki* helynév változatai a *Püski*, *Piski* névformák. A korábbi *Püspöki*-ből keletkeztek egyszerejtéssel (FNESz. 2: 352, 385), ami hangtani változással és szemantikai elhomályosulással járt együtt (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 248, BÖLCSKEI 2021: 152). A három névforma összetartozását mutatja, hogy ugyanazon

település jelölésére gyakran váltakozva használták őket (ÖRDÖG 2002: 671, 694, 696).

A püspök méltóságnév önmagában, minden toldalék nélkül nem vált helynévvé, miként a személynevek esetében annyiszor megtörtént. Látszólag ellentmond ennek *Püspöki* (a későbbi Pozsonypüspöki) első említése (*Puspuk*) és a Borsod vármegyei *Püspöki* (Mezőpüspöki) egyik előfordulása (*Perspik*). Az első adat a pozsonyi társaskáptalan keltezetlen, 1255-ben vagy 1256-ban készült oklevelének kiadásából való. A IV. Béla királyhoz írt jelentés szövegét kétszer is közzétették: először a 19. század derekán, másodszer pedig a 20. század végén. Mindkettőben a téves *Puspuk* alak olvasható (H. 3: 19, CDES. 2: 339). Az eredeti oklevél viszont arról tájékoztatott, hogy Myk falubíró önmagáért és Püspöki faluért tett valamást (DL 48508: *Myk villicus pro se et pro tota villa Puspuki*). Ennek megfelelően 1262-ben a győri székeskáptalan oklevele a falut *Pispuky* néven említette (DF 207075, ÁÚO. 3: 28, PRT. 2: 320, Gy. 4: 183). A pozsonyi és a győri káptalan nem tévedhetett a környékbeli település nevének leírásában. A szakirodalom az első előfordulás téves névformáját a hibás kiadásból vette át (MAKKAI 1947: 129), és erre hivatkozva terjedt tovább (FNESz. 2: 371, BÖLCSKEI 2021: 125, 135).

Olvasati hiba máskor is előfordulhat. Erre figyelmeztet, ha ugyanabból az évből a kiadásokban két különböző névalak fordul elő (BÖLCSKEI 2021: 117). A Bihar megyei *Barátpüspöki* 1416-ban az egyik kiadásban *Warathpispuky* olvasatot kapott *Barathpispuky* helyett (DF 209796, Cs. 1: 599, Zs. 5: 575, a mutatóban javítva: 834). Némi mentség, hogy a két szókezdő nagybetű írásképe könnyen összekeverhető.

A második eset egyszerűbb. Az 1334–35-ös pápai tizedjegyzékben a borsodi Püspöki kétszer *Pyspeky*, egyszer pedig *Perspik* névalakban szerepel (MonVat. I/1: 334, 348, 364, Gy. 1: 801, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 247). Az utóbbi változatot joggal tekinthetjük elírásnak, különösen, ha arra gondolunk, hogy nem magyar anyanyelvű személy írhatta. Elvértve máskor is előfordul, hogy a szóvégi *y* hiányzik (1410: Michael plebanus de *Pisspek*, DL 26069, FEKETE NAGY 1941: 178). Itt a latin *de* prepozíció használata okozhatta a helynév rövidülését. Emellett szól, hogy az oklevelet több Trencsén vármegyei papi személy, köztük az említett Mihály plébános adta ki.

A *Püspöki* helynév és *Püski*, *Piski* változatai összetett (kétrészes) helynevekben is megtalálhatók. Ilyenkor a korábbi *Püspöki* helynév vagy változatai előtaggal egészülnek ki. Mint láttuk, az egri püspökség 1261. évi birtokösszeírása négy ilyen összetett helynevet említ: *Gyöngyös-*, *Szurdok-*, *Tisza-* és *Mezőpüspöki*. Ezek a megkülönböztető jelzők és társaik a közeli vízre, völgyre, mezőségi tájra, településre stb. utalnak. *Gyöngyös-* és *Szurdokpüspöki* esetében a megkülönböztetést bizonyára az is szükségessé tette, hogy a két település közel feküdt egymáshoz.

Felvetődött, hogy ebbe a kétrészes típusba sorolható a váci püspök *Pithcalo* nevű földje is. Mivel a Nógrád megyei *Kálló* település első említése (1246/1383) 18. századi másolatból ismert, arra gondoltak, hogy a név *Pith-* előtagja a *Pispek* vagy *Pisk* elírásából eredhet (Gy. 4: 255, BÖLCSKEI 2021: 147). Ez a vélekedés azonban nem állja meg a helyét. A két betűpáros felcserélése (*sp* helyett *th*, illetve *sk* helyett *th*) írásképük alapvető különbözősége miatt nem képzelhető el, ráadásul a másoló a jól ismert *Pispek* szót nemcsak elírta, hanem értelmetlenül le is rövidítette. Végül nincsen olyan kétrészes helynevünk, amelynek *Pisk* lenne az előtagja.

A *püspök* méltóságnévvel kapcsolatos birtokok egy részéről tudjuk, mely székesegyházi intézmény tulajdonát képezték, mely püspök vagy püspök-érsek volt a haszonélvezője. Ha az írott forrás nem nevezte meg az adott intézményt, a *Püspöki*, *Piski* stb. helynév alapján feltehetjük, hogy püspöki birtok volt (Gy. 1: 231, 370). Azért tehetjük ezt meg, mert az egyházi birtok elidegeníthetősége erősen korlátozott volt, de nem volt tilos (MML. 2: 299). Így fordulhatott elő, hogy az egyházi birtoknak világi tulajdonosa lett. Leginkább a birtokcsere volt ennek a megfelelő eszköze. András egri püspök élt ezzel a lehetőséggel. Szurdokpüspöki, az egri székesegyház Szent István adományának tekintett tulajdona 1288-ban cserével került világi kézre (DHev. 64–65, Gy. 3: 127–128). A középkor végi számadások szerint az egri püspökség öt birtokából kettő: *Gyöngyöspüspöki* és *Keresztespüspöki* néven *Mezőpüspöki* volt a püspökség tulajdonában (E. KOVÁCS 1992: 7, 8 és passim).

Joggal mondhatjuk, hogy a világi tulajdonban felbukkanó püspökre utaló nevet viselő birtokoknak eredetileg főpapi haszonélvezői voltak (Gy. 1: 656). Világi kézben az ilyen földtulajdon sajátos utat járhatott be. Nána ispán, örököse nem lévén, feleségével együtt 1266-ban gazdag adományt tett a margitszigeti domonkos apácák kolostorának. Többek között a Tisza melletti *Püspöki* nevű földet (*terram iuxta Ticiam, que dicitur Pispuki*) adta nekik (DL 604, OklSz. 794, MonBp. 1: 90, Gy. 3: 128, 4: 655). Nána ispán minden bizonnyal cserével szerezhette meg ezt a földdarabot. Amennyiben ez a birtok tényleg Heves vármegyében feküdt (Gy. 4: 655), feltehető, hogy az egri püspökség volt az eredeti tulajdonos. Különleges esetben a jogügylet során a birtok úgy cserélt gazdát, hogy egyházi jellege nem változott meg. Ilyen akció a székesegyház főpapja és káptalana között jött létre. Az erdélyi székeskáptalan 1276-ban cserével szerezte meg püspökétől a Hunyad megyei Püspököt (Gy. 3: 298, BÖLCSKEI 2021: 137–138). A jogügylet kivételesen két egymástól független egyházi intézmény között is létrejöhett. A Bihar megyei *Barátpüspöki* az erdélyi püspökség birtoka volt, míg el nem adták a váradi káptalannak (Gy. 1: 656, JAKÓ 1940: 204). Ennek nyilván praktikus oka volt, a Várad közelében fekvő település igen messze esett az erdélyi püspökség székhelyétől. Közös birtoklásnak is van nyoma. Biharpüspöki a tatárjárás előtt a váradi püspök és káptalan közös birtoka volt. Miután ez később kérdésessé vált,

1273-ban esküvel erősítették meg a korábbi helyzetét (UrkSieb. 1: 123, Gy. 1: 656, JAKÓ 1940: 327).

IV. (Kun) László király 1279-ben eladományozta a hűtlensége miatt halálra ítélt Kányi Tamás birtokait, többek közt vásárolt szőlőjét is: „vineam eiusdem empticiam super terra ecclesie Waradiensis in loco *Pyspukymal* vocato adiacentem” (DL 86850, Gy. 1: 683, vö. ÁÚO. 12: 251–252). Az oklevél szerint a vásárolt szőlő a váradi egyház földjén, közelebbről *Pyspukymal* nevű helyen feküdt. A részletes leírást a sajátos szőlőbirtoklás tette szükségessé (SOLYMOSI 2012: 313–316). Az a bizonyos földterület, ahol a szőlő volt, a váradi székesegyház tulajdonát képezte. Egy-egy szőlőparcella birtokjogát bárki megvásárolhatta ott, amennyiben vállalta a vele járó terheket, vagyis adót fizetett a tulajdonosnak. Az új birtokos vagy eladta szőlőjét, vagy megtartotta és adózott utána. A vásárolt szőlő királyi eladományozása nem sértette a váradi székesegyház tulajdonjogát.

A *Pyspukymal* nevű helyet GYÖRFFY GYÖRGY egyértelműen Várad város határába tartozónak tekintette (Gy. 1: 683, vö. BÖLCSKEI 2021: 130), és talán érezvén az elnevezés pontatlanságát, a vásárolt szőlőt püspökmáli (!) szőlőként értelmezte (Gy. 1: 685). Kétségtől jelentős szőlőművelés folyt a püspöki székhelyen, 1286–1324 között több adat tanúsítja ezt (Gy. 1: 685–686). Ezzel a lokalizálással szemben felvethető, hogy nincsen olyan püspöki székhely, amelynek területén a k ö z é p k o r b a n a helybéli főpap méltóságára utaló helynév előfordulna. A főpap gyakori jelenléte és természetes birtoklása nem is indokolná ilyen helynév keletkezését. Másrészt a *Pyspukymal* kétrészes forma annyiban kivételes, hogy az összetétel előtagja nem a szokásos *püspök* közszót tartalmazza, miként 1269-ben *Püspökmál* (*Pyspukmal*) névvel illeték az óbudai szőlőhegyek egyik déli fekvésű lejtőjét (DF 200023, MonBp. 1: 104), hanem a helynévként jól ismert *Püspöki* elnevezést. Ezért a váradi püspök ilyen nevű településére gondolhatunk. A Váradtól északnyugatra fekvő *Püspöki* (a későbbi Biharpüspöki) megfelel ennek az elképzelésnek. A váradi székesegyház püspökének és káptalanjának közös birtoka volt, határában szőlőművelés folyt, sőt világi személyek is birtokoltak és vásároltak itt szőlőt (Gy. 1: 655–656, JAKÓ 1940: 327).

A helynevek esetében megkerülhetetlen kérdés keletkezésük hozzávetőleges időpontjának meghatározása. Mivel az első előfordulás nem a keletkezéséről, hanem a létezésről tanúskodik, az adatok összegyűjtése elsőrendű feladat.

A *Püspöki* helynevekről és változataikról készült, teljességre törekvő táblázat (lásd az írásom végén) első előfordulásuk időrendjében 30 tételt tartalmaz. Az utolsó adat újkori, de a név alapján az is a középkorra vezethető vissza. A helynevek nagy többsége falutelepülést (*villa*) jelölt. De földterületet (*terra*), birtokot (*possessio, possessio seu terra*) is nevezhettek így. Kivételesen erdő is kaphatta ezt a nevet. Somogy vármegyében Megyer (a későbbi Bábonymegyer) határleírásában *Püspöki* nevű erdőt említettek (1336/1414: *silvam Pyspuky vocatam*, DF

262642, vö. KÓTA 1997: 79. sz.). A 30 helynév 20 vármegyében található. Hevesben öt, Biharban négy, Nógrádban, Pozsonyban és Trencsénben kettő, míg a többiben egy. A Dunántúlon és Erdélyben meglepően kevés: három, illetve két település viselt püspökre utaló nevet. Az adatok többsége feltüntette az egyházi birtokost, néhány esetben csak valószínűsíteni lehetett, melyik főpapé volt a település. Ha erre nem volt mód, akkor sem kétséges, hogy az első tulajdonos csak valamely közelebről meg nem határozható egyházi intézmény lehetett. Az egri püspöknek és káptalannak együtt hat, az esztergomi érsek-püspöknek és az erdélyi főpapnak három, a nyitrai püspöknek kettő, a győri főpapnak a káptalannal együtt kettő, a csanádi, kalocsai, pécsi, váci és a veszprémi főpapnak egy ilyen nevű birtoka volt, míg a váradi püspök és a káptalan közösen birtokolt egy települést. A szerémi és a zágrábi püspöknek viszont nem tudunk olyan földjéről, településéről, amely főpapi méltóságról kapta volna nevét.

Összességében a püspöki birtokra utaló megkülönböztetés a névadásban országosan nem volt jelentős. Egy-egy egyházi intézmény esetében azonban nem volt elhanyagolható. Az esztergomi érsekség 120 birtokából három település (2,5%) viselt ilyen nevet. Ennél jóval nagyobb volt a részesedés az egri székesegyház birtokállományában. A több mint 60 püspöki birtok közül öt helynév (mintegy 8%) utalt a főpap hasznélvezetére (DHev. 25–28, Gy. 3: 84–85).

Az adatok időbeli megoszlásánál nem hagyható figyelmen kívül, hogy az Árpád-kori magyarországi írásbeliség közel tízezer ismert oklevelének alig néhány százaléka készült a 11–12. században (SOLYOSI 2020: 75–76). Ráadásul a korai oklevelek túlnyomóan nagy része nem a püspökségekre, hanem a szerzetesrendek monostoraira (Veszprémvölgy, Pannonhalma, Zalavár, Tihany, Zselicszentjakab, Százd, Garamszentbenedek, Bakonybél, Somogyvár, Zobor, Almád, Csatár, fehérvári johannita konvent, Szentgotthárd) vonatkozik. Az utóbbiaknak nem voltak, és nem is lehettek püspöki méltóságra utaló birtokneveik. Eszerint az ilyen helyneveknek nem sok esélyük volt arra, hogy a két évszázad kevés forrásanyaga megörökítse őket. Ennek megfelelően alig van korai adatunk.

Az 1261-ben készült egri birtokösszeírás szerint *Szurdokpüspöki*, *Gyöngyös-püspöki*, *Tiszapüspöki* birtokot Szent István király (1000–1038), *Püspöki* falut pedig Szent László király (1077–1095) adományozta az egyháznak (DHev. 27). Ezt a tényközlést meg kell említeni (Gy. 1: 512, 3: 127), de nem lehet szó nélkül hagyni. Nyilván egyik király sem adományozhatott *Püspöki* nevű birtokot, legfeljebb azt a területet adta az egri egyháznak, amelyen később az ilyen nevű települések létrejöttek, vagy az adománybirtok eredeti neve idővel *Püspöki*-re változott. A szent királyokra történő visszaemlékezés a települések régiségét, jóval 1261 előtti keletkezését volt hivatott igazolni.

A Szent László-kori Bakonybéli összeírás (DHA. 1: 251) a sorszám szerinti hatodik falu nevét bizonyos András püspökkel hozta kapcsolatba (*Sexta villa, que*

dicitur Andree episcopi). Egy 15. századi birtoklistában ugyanerről a birtokról nyelvtanilag pontatlanul a következőt jegyezték fel: *villam Endree pypuky dictum* (DF 287859, 9. felvétel, DHA. 1: 257). Az egymással összefüggő két adat nem *Püspöki* faluról, hanem András ~ Endre püspök adományáról tájékoztat. A bakybéli apátságnak nem volt *Püspöki* nevű birtoka. Nem véletlen, hogy a kutatók *Endréd* nevű falvakban keresték Endre püspök adománybirtokát (TÓTH E. 2021: 9–18, PELCZÉDER 2022: 86, 208–209).

Az első, évhez köthető adatot az aradi prépostság 1177. évi birtokösszeírása 1500 körüli másolatban fennmaradt töredéke őrizte meg. A prépostság Baranya megyei kémesi uradalmának határleírásában szerepel *Püspöki* falu (*villa Pyspeky*), a későbbi Dráwapiski település (DL 36893, BORSA 1962: 217, Gy. 1: 324, 370, Cs. 2: 517). Nem tudjuk, melyik püspökséghez tartozott, leginkább arra gondolhatunk, hogy a közeli pécsihez. De az sem zárható ki, hogy a környéken birtokos (Gy. 1: 324) Kán nembeli Péter spalatói érseknek (1163–1183) köze lehetett a névadáshoz.

A 13. század elejétől kezdve a korai ómagyar kor végéig (1350-ig) sűrűsödnek az előfordulások, ezt követően nagy visszaesés tapasztalható: másfél évszázadból mindössze hat új adat, első említés maradt ránk. Ezek az elnevezések minden bizonnyal jóval korábban keletkeztek. A nyitrai püspöknek Trencsén vármegyében két *Püspöki* nevű birtoka volt, az egyik Bán település mellett, a másik meg Trencsén vára szomszédságában. Az előbbi 1322-ben, míg az utóbbi 1410-ben fordul elő először (FEKETE NAGY 1941: 177–178). A püspök itteni birtoklása azonban jóval korábban igazolható. Egy keltezetlen, 1208-ra datált oklevélben a nyitrai püspök és a trencsényi várjobbágyok közti perben a püspöki birtok, mint a trencsényi vár előtti prédiüm (*predium ante castrum de Trincin*), azaz rabszolgákkal művelt földesúri gazdaság szerepel (CDES. 1: 115–116, vö. Gy. 4: 437). A prédiüm határleírását is tartalmazó oklevélből a birtok neve hiányzik, feltehetően azért, mert a trencsényi várjobbágyokkal folytatott perben fontosabb volt a püspöki prédiüm fekvését a várhoz viszonyítani, mint a nevét megadni.

A sajátos névadási gyakorlat 14. századi visszaszorulását jól mutatja két tényező. Egyfelől az első említések száma messze nem tart lépést az oklevélszámok igen jelentős növekedésével. Másfelől a vagylagos vagy kettős (*alio nomine*) elnevezés megjelenése és eltűnése is jelzi a leépülést. Biharban 1336-ban *Gőz* helynévvel együtt bukkan fel a *Püspöki* elnevezés, 1399-ben pedig a Heves vármegyei *Szent-andrás* és *Káptalanpüspöke* szerepel vagylagosan. Mindkettő esetében a főpapra utaló helynév első és egyben utolsó előfordulás, míg a másik elem: *Gőz* (Gy. 1: 620), illetve *Szentandrás* (DL 12819, DF 210119–210121, MEZŐ 2003: 37, Timár 4: 569) élt tovább.

Káptalanpüspöke előtörténete jól rekonstruálható. Az egri székeskáptalan birtoka eredetileg nyilvánvalóan *Püspöki* néven az egri székesegyház tulajdona volt,

és jövedelmét a püspök élvezte. Ezt a birtokot valamikor a káptalan kapta meg, amit névváltozás követett. Az önmagában is érdekes változás időpontját hozzávetőlegesen meghatározhatjuk, ha feleletet adunk arra a kérdésre, mikor kapta meg a káptalan a *Püspöki* nevű birtokot. Mint említettük, az egri püspökség birtokairól 1261-ben összeírás készült. Bár a székeskáptalan esetében ilyen forrás nem áll rendelkezésünkre, nem kétséges, hogy az egri székesegyház birtokállományát 1261 előtt a püspök és a káptalan között felosztották. Ennek alkalmával volt lehetőség arra, hogy a káptalan *Püspöki* nevű birtokhoz jusson. A településen idővel templom épült Szent András tiszteletére, s a védőszent neve előbb a vagylagos elnevezés első eleme lett, majd kiszorítva onnan az eredeti megjelölést, egyeduralkodóvá vált, s ma *Jászszentandrás*-ként létezik.

Ritka szerencsés esetben a névadás időpontját közelebbről is meg tudjuk határozni. Az esztergomi székesegyház *Hatvan* nevű faluja Fülek vára szomszédságában feküdt. Miután a tatárjárás teljesen megsemmisítette, Bánca nembeli István esztergomi érsek (1242–1253) újra benépesíttette. Mivel nem sokkal később a füleki vár ura elpusztította a falut, és egyéb gonoszságokat is elkövetett, a király 1246-ban elkobozta tőle, és másnak adományozta a várat és tartozékait. Egyúttal meghagyta, hogy az új tulajdonos kárpótolja az érseket. III. András király egyik parancslevelét 1294-ben a Fülek melletti *Püspöki* faluban (*datum in villa Puspuke prope Fylek*) adták ki (DF 262636, CDES. 2: 149–150, Gy. 4: 287). Nyilvánvaló, hogy 1246 és 1294 között az elpusztított falu ismét megújult, és nevet váltott. Ezt a közel fél évszázados időszakot azonban lényegesen leszűkíthetjük. Ha 1242 és 1246 között a tatárjárás elpusztította települést az érsek újratelepíttette, majd a hatalmaskodó szomszéd birtokos tönkretette, 1246 után is elég lehetett néhány év az új település létrehozására, vagyis 1250 táján, még István érsek idejében, az új falu már új nevet is kaphatott. Az új elnevezés azt kívánta nyomatékosítani, hogy az esztergomi püspök-érsekhez és nem a füleki várhoz tartozik. A település sajátos fekvéséből adódott, hogy később *Fülekpüspöki* nevet kapott. Azt sem lehet elvitatni, hogy ehhez az is hozzájárult, hogy így az érsekség másik két *Püspöki* településétől is megkülönböztethető lett.

A kétrészes helynév kialakulása *Sajópüspöki* esetében még jobban nyomon követhető. Az esztergomi érseki birtok első említése 1263-ban *Püspöki* (*Pyspuky*) formát örökített meg. Ez 1297-ben latin elemmel egészült ki, a Sajó folyó melletti fekvésre utalva (1297/1332: „*possessiones suas archiepiscopales [...] Welkena iuxta fluvium Ryma et Pyspuky iuxta fluvium Zohyou (!) vocatas*, DF 259027, Str. 2: 414, Gy. 2: 536–537). Ez alapozta meg a későbbi, középkor végi urbáriumban említett *Sajópüspöki* elnevezést. De nem mindig volt így. A Trencsén vármegyei hatóság kiadványában 1501-ben hiába írták a megyebeli *Püspöki* települést a Bánmezőváros melletti birtoknak (*Pisspeky iuxta Baanocz*), nem lett belőle **Bánpüspöki* (DL 21050, FEKETE NAGY 1941: 177). A megkülönböztetés csak alkalmi volt a megyeszékhely közelében fekvő másik *Püspöki* nevű településtől (i. m. 178).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a *Püspöki* helynevek és változataik többségükben az Árpád-kor korai időszakában keletkeztek. Kivételes lehetett ilyen helynév létrejötte a 13. század közepén. A székesegyházi birtokállomány korábbi felosztása után már nem volt szükség arra, hogy a főpapi birtokot a sajátos névadással különböztessék meg a székeskáptalan birtokától.

A tárgyalt helynevek mellett léteznek hasonló, de alapvetően más típust képviselő elnevezések. Olyan összetett (kétrészes) tulajdonnevek tartoznak ide, amelyekben valamely korábbi helynév *e l ő t a g j a k é n t* jelenik meg minden toldalék nélkül a *püspök* szó. Az összetétel első tagja főpapi birtokosra utal, amit alkalmanként egyértelműen fejez ki a birtokos személyjel. Egyaránt jelöltek vele települést vagy annak egy részét, szőlőföldet és kisebb jelentőségű határrészeket. A legkorábbi adat 1269-ből való, és szőlőbirtokra vonatkozik.

A szőlőhegyek legértékesebb déli fekvésű napsütötte lejtőit *mál*-oknak nevezték (Oklsz. 609–611, GYÖRFFY 1997: 183, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 451). 1269-ben az óbudai szőlőhegyek négy lejtőjének tizedeiről esett szó. Ezek a közvetkezők voltak: *Pap-mál* vagy *Püspök-mál*, *Elő-mál*, *Kereked* és *Bányaföld* (DF 200023: *de vinetis Popmal seu Pyspukmal, Eleumal, Kerekud et Banafeld appellatis*, MonBp. 1: 104, vö. Oklsz. 609, Gy. 4: 634). Bár az oklevél vitatott hitelű (KUMOROVITZ 1972: 25–26, 27–29), nincs akadálya annak, hogy tartalmát helyneveivel együtt hitelesnek tekintsük. Forrásunk hiába tájékoztat a szőlők bortizedéről, ennek alapján nem tudjuk megmondani, miért kapott az egyik *Pap-mál* ~ *Püspök-mál* kettős nevet. Az óbudai szőlőhegyek a veszprémi egyházmegyében terültek el, így a tized eredendően a veszprémi püspököt illette meg. A püspöki tizedbirtoklás azonban nem motiválhatta a névadást, hiszen akkor jóval több helynévnek kellene utalnia a főpapi méltóságra. Ezért inkább arra gondolhatunk, hogy az elnevezés itt is valamilyen püspöki birtoklással, feltehetően a szőlőbirtoklás sajátosságával van kapcsolatban. A *Pap-mál* ~ *Püspök-mál* kettős névhasználat voltaképpen pontosítás: az egyik az egyházi rend áldozópapi, míg a másik a közvetlenül felette álló legmagasabb püspöki fokozatára utal. Eldönthetetlen, hogy a két fokozat egy vagy két személyre vonatkozott.

Ez a helynévtípus alkalmas volt a kisebb jelentőségű határrészek megnevezésére. Így hívtak a Fejér megyei Bicske határában egy árkot (1373: *Pyspukaroka*, DF 200270), a Veszprém megyében fekvő egykori Csepely település határában pedig egy utat (1384: *Pyspukutha*, DL 7074, Oklsz. 793). Nem kétséges, hogy az oklevelekben fennmaradt határleírások vizsgálata számos ilyen adatot hozhat még felszínre.

A veszprémi püspökség birtokainak 1524. évi összeírásában a 72 birtokból egy településrész, a Zala megyei *Püspökuzsája* (*Pyspekwsaya*) és egy szőlőhegy, a Veszprém megyei Ősi határában fekvő *Püspökparlaga* (*promontorium Pyspekparlaga*) neve utal püspöki méltóságra, a birtokos személyjel pedig a birtokviszonyra (KREDICS–SOLYMOSSI 1993: 38, 100). Mindkét helynév rövid életű volt.

A szőlőhegynek csak ezt az egyetlen előfordulását ismerjük. Elnevezése azt jelzi, hogy a területet sokáig nem művelték, parlagon hagyták. Később azonban szőlővel betelepítették, de neve megmaradt annak ellenére, hogy művelték, hiszen a szőlőparcellák birtokosai tizedet fizettek utána.

A másik birtokot 1474-ben latin birtokos szerkezettel (*Vsa episcopi Wespri-miensis*) nevezték meg (DL 17628). A településnek több birtokosa volt, s az egyes részbirtokokat úgy különböztették meg, hogy az *Uzsa* nevet kiegészítették a tulajdonosok nevével vagy más megjelöléssel. A püspöki falurész elnevezése természetesen nem a főpap változó személyére, hanem annak mindenkori egyházi méltóságára utalt (SZABÓ 1966: 136). Ezt a névhasználatot a török pusztítások a településsel együtt a 16. század közepére megsemmisítették (HOLUB 1933: *Uzsa* a., KOVACSICS–ILA 1988: 331).

Látszólag sok településnek van ilyen típusú összetett neve, de zömük nem a középkorban, hanem jóval később keletkezett (FNESz. 2: 385–386). Az Árpádkorból nem ismerünk ilyen helynevet. A pécsi püspök *Püspökszékely* (*Pyspukzekel*, *Pispukzekel*) nevű birtokát említették legkorábban. A Tolna vármegyei helység 1361-ben fordult elő először (DL 106143, vö. F. 9/3: 268, DL 106337–106338). Hogy a többi szomszédos *Székely* nevű településtől megkülönböztessék, az egyházi birtok eredeti nevét a főpapi méltoságnévvel egészítették ki (Cs. 3: 447, 450, 473).

A váci püspökségnek két birtoka tartozik ebbe a csoportba. A Pest vármegyei *Püspökhatvan* a 15. század közepén bukkan fel (Cs. 1: 33, 48), míg Csongrád vármegyében *Püspökalpár* (p. *Pyspekalphar*) nevét a 15. század végén (1488/1490–99) foglalták oklevélbe (DL 19381, Cs. 1: 667, 670, Gy. 1: 891). Az utóbbi esetben a több *Alpár* nevű szomszédos birtok indokolta az eredeti név megkülönböztető kiegészítését.

A *-falva* utótagú helynevek elterjedése csaknem érintetlenül hagyta a *püspök* szóval kezdődő birtoknevek kialakulását. Egyedül a Nyitra vármegyei *Püspökfalva*, a nyitrai püspök települése utal némi hatásra (FÜGEDI 1938: 308, KÁZMÉR 1970: 111, 285). Ide sorolható még a *Püspökfalva* elnevezés egyszeri használata két *Püspöki* nevű település adatsorában. Így (p. *Pvspekfalua*) nevezték 1418-ban Pozsony szomszédságában fekvő *Püspöki*-t (DF 239393, Zs. 6: 1609. sz.). Ugyanez történt 1497-ben is, amikor kétrészes névváltozattal (p. *Pyspekfalwa*) jelölték a nyitrai püspökség trencsényi vár melletti *Püspöki* települését (DF 205847, FEKETE NAGY 1941: 178).

Nem lenne teljes a kép, ha nem térnénk ki arra, hogy vannak olyan kétrészes helynevek, amelyekben nem a *püspök*, hanem az *érsek* méltoságnév kapott helyet. Nem sok ilyen adatunk van (FNESz. 1: 429). De azok közül is a jól ismert *Érsekszanád*, *Érsekhalma*, *Érsekújvár* és *Érsekvadkert* kétrészes neve ebben a formában nem középkori, hanem későbbi fejlemény. Mindössze két ilyen helynév létezett a középkorban. Komárom vármegyében az esztergomi főpap *Érseklél*

és Bodrog vármegyében a kalocsai főpap *Érsekszáka* birtoka. Az utóbbi (*Ersekszaka*) az 1522. évi tizedjegyzékben szerepel (SZABÓ 1954: 67, Cs. 2: 199, 207). Mivel a megyében több *Száka* nevű település volt, az elnevezésben érseki birtokosra utalás egyértelművé tette az azonosítást.

Komárom vármegyében két szomszédos *Lél* település létezett (Cs. 3: 498, 506, 522, 528, vö. Gy. 3: 436–437). Az egyikben nemesek (*nobiles de Leel*) laktak, a másikban számos nemes érseki jobbágy (*nobilis iobagio archiepiscopalis de Leel*) élt, 1360-ban mintegy 16 fő (*alii numero bene sedecim de villa archiepiscopali Leel vocata*) tanúskodott közülük (PRT. 2: 468). 1449-ben nemcsak a falu lakóit mondták érseki nemeseknek, hanem a település neve (*nobiles archiepiscopales de Ersekleely*) is utalt az érseki birtokosra (DL 44559, H. 5: 246). A névhasználat azonban nem volt általános, az említett esztergomi urbárium 1500 táján az érsekség egyházi nemeseiről, prédiálisairól tájékoztatott székek (*sedes*), azaz bírói és igazgatási egységek szerint. Ezek egyike volt a léli érseki szék (*sedes Leel*) a maga öt településével. A székhez tartozó egyházi (érseki) nemesek tizedet fizettek, és mozgósítás esetén személyesen vonultak az érsek seregébe. De mind a tizedet, mind a hadba vonulást meghatározott pénzüsszeggel megválthatták (Liber S. Adalberti, fol. 60v). Ők maguk kezdeményezhették lakóhelyük megkülönböztető *Érseklél* nevét, amely egyaránt utalt kedvező társadalmi helyzetükre és a katonai állásra kötelezett (1498. évi 20. tc.) urukra.

A főpapi méltóságnevek közül az *érsek* szónak elhanyagolható szerepe volt a középkori helynévadásban. Mivel az érsek egyúttal egyházmegyéje püspöke volt, az ő birtokait is *Püspöki* névvel illették, akárcsak a püspökét. A *Püspöki* helynév és változatai: a *Püski*, *Piski* névformák 1250 előtt keletkeztek. Ezek a helynevek a pontos megkülönböztetés érdekében a 13. században vagy később olykor előtaggal egészültek ki, amellyel földrajzi fekvésükre vagy más jellegzetességükre utaltak. Ettől eltértek azok a kétrészes tulajdonnevek, amelyekben valamely korábbi helynév előtagjaként kapott helyet minden toldalék nélkül a *püspök* szó. Az összetétel első tagja főpapi birtokosra utal, amit alkalmanként egyértelműen fejez ki a birtokos személyjel. Településeket, szőlőket, kisebb határrészeket hívtak így. Ez a típus a 13. század második felében jelent meg, de jóval a középkoron túl is élt a névadásban.

A *Püspöki* helyneveket és változataikat az első említésük időrendjében mutatja be az alábbi táblázat. (A táblázatban használt rövidítések: kápt. = káptalan, p. = possessio, pk. = püspök, pr. = predium, s. = silva, t. = terra, v. = villa. A helynevek térképes lokalizálásához pedig lásd A középkori Magyarország településatlása.)

év	névforma	birtokos	várm.	forrás
[1177]/1500 k.	v. <i>Pyspeky</i>	pécsi pk.?	Baranya	Gy. 1: 370, DL 36893, Cs. 2: 517, BORSA 1962: 217
1219/1550	v. <i>Pispuki</i>	váci pk.	Pest	Gy. 4: 553–554, BAKÁCS 1982: 662. , Timár 4: 230
[1255–56]	v. <i>Puspuki</i>		Pozsony	DL 48508, vö. H. 3: 19, CDES. 2: 339
1261/1271	v. <i>Pispuky</i>	egri pk.	Békés	Gy. 1: 512, Cs. 1: 654, DHev. 27
1261/1271	<i>Mezeupispuky</i>	egri pk.	Borsod	Gy. 1: 801, Cs. 1: 178, DHev. 25
1261/1271	<i>Gunguspispuky</i>	egri pk.	Heves	Gy. 3: 127–128, Cs. 1: 68–69, DHev. 27
1261/1271	<i>Zurdukpispuky</i>	egri pk.	Heves	Gy. 3: 127–128, Cs. 1: 69, DHev. 27
1261/1271	<i>Tizapispuky</i>	egri pk.	Heves	Gy. 3: 127–128, Cs. 1: 670, DHev. 27
1263	<i>Pyspuky</i>	eszt. érsek	Gömör	Gy. 2: 536–537, Cs. 1: 144
1271/1411/18. sz.	v. <i>Püspöky</i>	győri pk.	Vas	DF 279140, C. TÓTH 2006: 473, HÁZI 1968: 272, Cs. 2: 787
1273/1392/1477	v. <i>Pyspuky</i>	váradí pk. és kápt.	Bihar	Gy. 1: 655–656, Cs. 1: 599, JAKÓ 1940: 327
1276	t. <i>Pyspuki</i>	erd. pk., majd kápt.	Hunyad	Gy. 3: 298, Cs. 5: 125, 175, BÖLCSKEI 2021: 137–138
1281	v. <i>Barathpyspuky</i>	erd. pk.	Bihar	Gy. 1: 655–656, Cs. 1: 599, JAKÓ 1940: 204

év	névforma	birtokos	várm.	forrás
[1294]/1294	v. <i>Puspuky</i> prope Fylek	eszt. érsek	Nógrád	Gy. 4: 287, Cs. 1: 99, 113
1314/1500 k.	p. <i>Pysky</i>	győri kápt.	Pozsony	DF 279560: p. 34/a., HN. 25, BEDY 1938: 187, DL 91024, Héderváry-Okl. 1: 461–463, FNESz. 2: 385
1322/1379	v. <i>Pispeky</i>	nyitrai pk.	Trencsén	RDES. 2: 826. sz., DF 273441, FEKETE NAGY 1941: 177–178
1329	v. <i>Pyspuky</i>	?	Bihar	Gy. 1: 656, Cs. 1: 620, JAKÓ 1940: 324
1332–37	<i>Pysky</i>	?	Bács	Gy. 1: 231, Cs. 2: 160
1332–37	<i>Pysky</i>	csanádi pk.?	Temes	MonVat. 1/1: 149, Cs. 2: 20, 57
1336	p. Geus alio nomine <i>Pyspuky</i>	?	Bihar	Gy. 1: 620, vö. JAKÓ 1940: 205–206, Timár 4: 225
1336/1414	s. <i>Pyspuky</i>	veszprémi pk.?	Somogy	DF 262642, KÓTA 1997: 79. sz.
1339	p. <i>Pysky</i>	?	Bodrog	Gy. 1: 726, Cs. 2: 206
1341	v. <i>Pispiky</i>	erd. pk.	Doboka	EO. 3: 79. sz., vö. EO. 4: 858, 992. sz.
1399	p. seu t. Zentandreas alio nomine <i>Captolonpyspiky</i> ~ <i>Captolonpyspeke</i>	egri kápt.	Heves	DF 210118, DL 12819, Cs. 1: 70, MEZŐ 2003: 37, Timár 4: 569
1410	<i>Pisspek</i>	nyitrai pk.	Trencsén	FEKETE NAGY 1941: 178
1421/1511	pr. <i>Pysky</i>	?	Nógrád	DL 67992, Zs. 8: 417. sz., Timár 4: 226

év	névforma	birtokos	várm.	forrás
1444	<i>Pysky</i>	kalocsai érsek ?	Fejér (Soltszék)	HOkI. 408–409, Cs. 3: 343, 374, 384
1473	<i>Balpyspeky</i>	?	Heves	Cs. 1: 68–69
1484	<i>Pysky</i>	?	Zaránd	Cs. 1: 742, DL 18974
1855	<i>Püski puszta</i>	?	Abaúj	Timár 4: 226

Irodalom

A középkori Magyarország településatlása. Főszerk. FARAGÓ IMRE. Budapest, Magyar Corvin-lánc Testület, 2022. www.corvinlanc.hu/kmta

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár 1–12.* Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.

BAKÁCS ISTVÁN 1982. *Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437.* Pest Megye Múltjából 5. Budapest, Pest Megyei Levéltár.

IFJ. BARTA JÁNOS–BARTA GÁBOR 1993. III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. *Századok 127:* 413–449.

BEDY VINCE 1938. *A győri székeskáptalan története.* Győr egyházmegye múltjából 3. Győr.

BÉKEFI REMIG 1900. III. Béla és a magyar nemzet művelődése. In: FORSTER GYULA szerk., *III. Béla magyar király emlékezete.* Budapest. 115–144.

BORSA IVÁN 1962. III. Béla 1777. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *Levéltári Közlemények 33:* 205–218.

BÖLCSKEI ANDREA 2021. *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae 1–2.* Ad edendum praeparavit RICHARD MARSINA. Bratislavae, Academia Scientiarum Slovaca, 1971–1987.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.

DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Budapest.

DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131.* Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini, 1992.

DHev. = *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Diplomata aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata.* Válogatta, fordította, bevezetéssel,

- jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette KONDORNÉ LÁTKÓCZKI ERZSÉBET. Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 4. Eger, 1997.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár. Budapest.
- EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez 1–2.* Közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND. Budapest, 1997–2004. 3–4. Közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND–HEGYI GÉZA–W. KOVÁCS ANDRÁS. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53. Budapest, 2008–2014.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budaë, 1829–1844.
- FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FÜGEDI ERIK 1938. Nyitra megye betelepülése. *Századok* 72: 273–319, 488–509.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1997. *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárosáig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- H. = *Hazai okmánytár 1–5.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. 6–8. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- HÁZI JENŐ 1968. Vas megyei középkori oklevelek. 5. Közlemény. *Vasi Szemle* 22: 270–273.
- HéderváryOkI. = RADVÁNSZKY BÉLA–ZÁVODSZKY LEVENTE, *A Héderváry-család oklevéltára 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1909–1922.
- HN. = HÁZI JENŐ–NEMES GÁBOR, *A győri székeskáptalan középkori számadáskönyve (1495–1528).* Kézirat. (Használatáért köszönet Nemes Gábornak.)
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOKI. = *Hazai oklevéltár. 1234–1536.* Szerk. NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879.
- HOLUB JÓZSEF 1933. *Zala megye története a középkorban 3. A községek története.* Kézirat. Pécs.
- ILA BÁLINT 1969. *Gömör megye 4. A települések története 1773-ig. S–Zs.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A „falu” a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÓTA PÉTER 1997. *Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről. (1130) 1212–1526.* Vas megyei levéltári füzetek 8. Szombathely.
- E. KOVÁCS PÉTER 1992. *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508.* Eger, Heves Megyei Levéltár.

- KOVACSICS JÓZSEF–ILA BÁLINT 1988. *Veszprém megye helytörténeti lexikona 2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KREDICS LÁSZLÓ–SOLYMOSSI LÁSZLÓ 1993. *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium.* Új Történelmi Tár 4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1972. Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. In: TARJÁNYI SÁNDOR–NAGY LAJOS szerk., *Tanulmányok Budapest Múltjából 9.* Budapest. 7–37.
- Liber S. Adalberti = Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum saeculare, Acta protocollaria. Prot. E. fol. 1-60.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1947. A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok 81:* 109–135.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon. 11–15. század.* METEM-könyvek 15. Budapest.
- MKLSz. = BORONKAY IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL szerk., *A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae 1–6.* Budapest, Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1987–2017.
- MKLSz. Suppl. = SZOVÁK KORNÉL szerk., *A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. Supplementum 1.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2013.
- MML. = KÖSZEGHY PÉTER szerk. *Magyar művelődéstörténeti lexikon 1–14.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003–2014.
- MonBp. = *Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest 1.* CSÁNKY DEZSŐ gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte GÁRDONYI ALBERT. Budapest, Székesfőváros, 1936.
- MonVat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár 1/1. Pápai tizedszedők számadásai.* Budapest, 1887.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAY GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- ÖRDÖG FERENC 2002. *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PELCZÉDER KATALIN 2022. *A Bakonybéli összeírás mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 56. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12/B.* Budapest, Stephaneum, 1902–1916.
- RDES. = *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae 1–2.* Ad edendum praeparavit VINCENT SEDLÁK. Bratislavae, Academia Scientiarum Slovaca, 1980–1987.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- RMGl. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk., *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ 2012. Szőlőbirtok és oklevéladás a középkori Magyarországon. In: BARÁTH MAGDOLNA–MOLNÁR ANTAL szerk., *A történettudomány szolgálatában.*

- Tanulmányok a 70 esztendőös Gecsényi Lajos tiszteletére.* Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár–Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára. 311–323.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2020. Szentek az Árpád-kori oklevelekben. In: PAPP KLÁRA–BÁRÁNY ATTILA–KEREPESZKI RÓBERT–PALLAI LÁSZLÓ szerk., *Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára.* Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. 75–88.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2022. A zágrábi püspökség helye az Árpád-kori egyházszervezetben. In: BAGI DÁNIEL–BARABÁS GÁBOR–FEDELES TAMÁS–KISS GERGELY szerk., *Ruscia — Hungaria — Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára.* Pécs, Kronosz Kiadó. 549–564.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum 1–2.* Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Budapestini, Academia Hungarica, 1937–1938. Utánnomás és kiegészítés: Az Utószót és Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, Nap Kiadó, 1999.
- Str. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2.* Ed. FERDINANDUS KNAUZ. Strigonii, 1874–1882.
- SZABÓ ISTVÁN 1954. *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Theiner = *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia 1.* Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab AUGUSTINO THEINER. Romae, 1859.
- Timár = TIMÁR PÉTER, *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára 1–6.* Szeged, 2019.
- TÓTH ENDRE 2021. Egy ismeretlen 11. századi veszprémi püspök: András. In: KARLINSZKY BALÁZS–VARGA TIBOR LÁSZLÓ szerk., „*Capella reginalis*”. *A veszprémi püspökség a középkorban.* A veszprémi egyházmegye múltjából 38. Veszprém. 9–25.
- C. TÓTH NORBERT 2006. Kiadatlan Árpád-kori királyi oklevelek a Zsigmondkori oklevéltárban. *Századok 140:* 465–475.
- UrkSieb. = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 1.* VON FRANZ ZIMMERMANN–CARL WERNER. Hermannstadt, 1892.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár 1–2.* Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1951–1958. 3–7. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN. Budapest, 1993–2001. 8–9. Szerk. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3, 4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41.

Titles of prelates in medieval place-names

Of the two titles for prelates, the word *püspök* ‘bishop’ played a more decisive role in the naming of places in the Middle Ages. As the archbishop was simultaneously the bishop of his diocese, his estates—similarly to those of the bishop—were also named *Püspöki*. The toponym *Püspöki* and its variations (*Püski*, *Piski*) date back to before 1250. In the 13th century or later, a first part was sometimes added to these place-names to refer to their geographical location or some other specific features. Another category comprises those two-component place-names in which the word *püspök* stand at the beginning of the composite name without the suffix *-i*, thus complementing an earlier place-name. This type of place-name appeared in the second half of the 13th century but survived in the name-giving well beyond the Middle Ages.

Keywords: bishop, archbishop, place-name giving, types of place-names

Solymosi László
ORCID: 0009-0004-0703-7022
Debreceni Egyetem
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
solymosi.laszlo@btk.elte.hu

A *madzsar* népnév a történeti forrásokban

SUDÁR BALÁZS

Köztudott, hogy számos keleti nyelvben — elsősorban a török nyelvcsaládban, de például a perzsában és az arabban is — a népnévünkön neveznek meg minket, s ez a név a *madzsar*. Erről a névalakról többen írtak már, gyakran inkább őstörténeti szempontból és elsősorban példafelmutatás jelleggel (NÉMETH 1930: 322–336, BASKI 2010: 109, KUSKUMBAJEV 2011: 49–64). Magam most megpróbálom összegyűjteni és rendszerezni a látókörömbe került korai adatokat, elsősorban felbukkanási körülményeik — azaz történeti kontextusuk — szempontjából. Eltekintek a görög források gyakran említett, de a magyarsággal csak nagyon bizonytalanul kapcsolatba hozható információitól, például Muagerisz királytól és a Matzarón erődtől, és nem elemzem az eltérő hangsorú, bár esetlegesen a magyarsággal kapcsolatba hozható névalakokat, például a *makar*-t sem.

Népnévünk először *madzsgar* alakban tűnik fel a Dzsajhání-hagyományhoz köthető munkákban. Az első ismert forrás Ibn Ruszta 10. század eleji műve, az utolsó pedig a 17. században készült az Oszmán Birodalomban (ZIMONYI 2005: 13–49), és ide sorolható az al-Bírúni kevés figyelemre méltatott munkájában szereplő említés is (Al-Biruni¹ 145–146, Al-Biruni² 200). Véleményem szerint a szó egyetlen forrásra, Dzsajhání informátorára megy vissza, kizárólag ebben a szöveg-hagyományban használják, és a keleten maradt magyarságot nevezik meg vele (B. SZABÓ–SUDÁR 2022). Bár a lejegyzések meglehetősen különbözőek, és ez sok vitára adott alapot, alapvető betűsoruk azonos (محرر), csak a mellékjelek — az ún. diakritikus pontok — tekintetében térnek el egymástól. Ez a jelenség az ismeretlen szavak másolása esetében általános hibának tekinthető az arab írásban (ORMOS 2005: 738–739). Ezzel a nehézséggel a kortársak is tisztában voltak, ezért a nehezen érthető neveket időnként kibetűzték, esetünkben a 14. század elején alkotó Abu'l-Fidá művében találunk ilyet: a leírás szerint a helyes olvasat a *madzsgariija* (ORMOS 2005: 743–744), ami a *madzsgar* népnévre mehet vissza. A *dzsim* (ج) betű jelenléte azonban egy további problémát is felvet. A korszakban ugyanis egy sor perzsa szó lejegyzése esetében az arabok a *dzsim*, míg a perzsák a *kaf* (ك) betűt részesítették előnyben, így jöttek létre a Gúr–Dzsúr, Azerbajgán–Azerbajdzsán, Gurgán–Dzsurdzsán névpárok. Márpedig népnévünk lejegyzése

iráni közegekből, a számánida udvarból származik, de első szövegünk, amely tartalmazza, arab nyelvű, és az Abbászida Kalifátus központjában készült. Felmerülhet a gyanú, hogy esetleg az arabos forma maradt ránk, és az eredeti lejegyzés inkább *kaf*-ot tartalmazott. (Ez már csak azért is érdekes, mert egyébként léteznek ilyen típusú nevek.) Mivel azonban a Dzsajhání-hagyomány minden ismert szövegében — a perzsa nyelvűekben is — a *madzsgar* alak vagy annak valamilyen változata szerepel, a *dzsim* betűt tartalmazó alakot kell elsődlegesnek tekintenünk. A betű hangértéke azonban még így sem teljesen egyértelmű, mivel különböző területeken eltérő hangok jelölésére használták, kiejtése ma is [dzs]-tól [g]-ig terjed. Különös továbbá, hogy a *dzsim* után magánhangzó közbeiktatása nélkül egy *gajn* [g] is következik, ami egy ritka betűkombináció, és mindenképpen valamilyen bonyolultabb hangkapcsolat kifejezésének igényére utal.

A források következő nagy csoportja a mongol hódítások időszakához kapcsolódik. Az elbeszélő források szükségszerűen megemlékeznek a magyarok ellen vívott harcokról, csak hogy az országra és lakóira elsősorban a *keler* és a *bas-kír* (*baskird*, *basgird*) nevet használják. Mindemellett a Mongolok titkos történetében népvünk is szerepel *madzsarat* formában, amely ugyan felvet nyelvészeti nehézségeket, de értelmezése kevésbé kétséges (LIGETI 1979: 75). A mongol szöveg nyomán a kínai birodalmi krónika, a Jüan Si szintén *madzsar* formában rekonstruálható alakban közli a népvét (LIGETI 1979: 78). A név kétszer szerepel a szövegben, először a Dzsingisz kán által kiküldött Szübeetej batur kelet-európai hadjárata (1222–1223) kapcsán, másodjára pedig egy erre való visszautalásként az Ögödej kán trónra kerülése (1228) utáni rendelkezések között. Egyetlen eseményről van tehát szó, amelynek nincs köze Magyarországhoz. (A Titkos történetben a Kárpát-medencei harcok egyáltalán nem is szerepelnek.) Felmerült azonban, hogy a feljegyzések egy összesített, nem csak a megjelölt időpontra vonatkozó hódítási listát tartalmaznak (LIGETI 1979: 79–80, KATONA szerk. 1981: 56), így a *madzsarat* vonatkozhatna Magyarország lakóira is, a szöveg alapján azonban ez nem bizonyítható, és valószínűbb, hogy a keleten maradtakat jelölték vele, akik ellen egyébként másfél évtizeden keresztül harcoltak a mongolok.

A mongol hódításokról azonban muszlim krónikák is beszámolnak. A kortárs, „hivatalos” történetírónál, Dzsovajnínál (1226–1283) nem szerepel a *madzsar* név, a magyarországi hadműveletek leírásánál a *kerel*-t és a *basgird*-ot használja (KATONA szerk. 1981: 63) Valamivel később, 1310 körül Rasídaddín már említi a *madzsar*-okat, de a Titkos történethez hasonlóan szintén kelet-európai kontextusban (Rasíd ad-dín¹ 41, 43, 55, Rasíd ad-dín³ 55, 56, 70). Rasíd ad-dín egyébként tud Toktaj (Kék Horda, 1291–1312) és Baján (Fehér Horda, 1302–1309) kánok madzsar harcosairól is az oroszok, a cserkeszek és a kipesakok mellett (Rasíd ad-dín² 275). Ezt az információt viszi tovább azután például Muineddín Natanzi is a 15. században (Natanzi 6).

Ugyanebben az időszakban a keleti magyarságot jó néhány más forrás is megemlíti mai népvünkkel. Utal rájuk például útleírásában Marco Polo: *Maniar* (Polo 234), és szerepelnek a krími rabszolgakereskedelemtől megemlékező, 13–14. századi olasz forrásokban is: *Manier, Maier, Manjer, Manjer, Maiar*. E betűsorok az írástörténet tükrében nagy valószínűséggel szintén a *madzsar* alakot próbálták visszaadni, erre utal az is, hogy a Kuma menti *Madzsar* város nevét is így jegyezték le. Ráadásul sosem jelölik e szóval Magyarországot vagy annak lakosait, rájuk az *Ungaria* és az *ungaro* jelzőt használják (TARDY 1980: 88–90, 133–137, TARDY 1981). Figyelemre méltó, hogy ugyanebben az időszakban a Volga közelében, Csisztopolban eltemettek egy Iszmáíl bin Madzsar Redzseb nevű férfit, az apa nevének jelzője egyértelműen népvüncre utal (RÓNA-TAS 1986: 78–81, HAKIMZJANOV 1986: 176–177). Samszaddín Muhammad al-Dimaskí szintén ekkortájt, 1300 körül fejezte be hatalmas kozmográfiai művét (Nuhbetü’ d-dehr fi adzsáibi’ l-ber ve’ l-bahr ’Az idők választéka a szárazföld és a tenger csodáiból’), amelyben azt állítja, hogy a Don mellékfolyói többek között a madzsar és a baskír vidéken erednek (Al-Dimaskí 106, KMOŠKÓ 2007: 108). E forráscsoport — Julianus barát információinak megfelelően — egyértelműen mutatja, hogy a keleti magyarság komoly közösséget képezett, és a kívülállók *madzsar*-nak nevezték őket. E néven szerepelnek néhány 16. századi orosz forrásban is, nyomaikat azonban elsősorban a Volga–Oka környéki *mozsar* elemű településnevek őrzik (VÁSÁRY 1975).

Az első olyan adatot, amelyben talán a Kárpát-medencei lakosságra vonatkozik a *madzsar* név, Gűjük kánnak a pápához írott levele (1246) tartalmazza. A levél eredetileg mongolul íródott, de perzsa és latin fordítása is készült. A kán többek között válaszol a pápa azon szemrehányására, hogy Magyarországot (*Hungaria*) is megtámadta. E ponton az eredeti és a fordítások eltérnek, a pápa Lengyelországot is emlegeti, ami a perzsa változatban nem szerepel, a kán pedig azt írja, hogy nem tudja, miről van szó, ekkor említi a perzsa szöveg a *madzsar* népvencet is. A kán válasza alapján nem teljesen egyértelmű, hogy ő mire gondolhatott, annyi bizonyos, hogy a fordítók Magyarországra (PELLIOT 1922–1923: 17, LIGETI 1979: 78). És az is biztos, hogy ez népvünc első „*madzsar*-típusú” lejegyzése.

Bő fél évszázaddal később, a 14. század elején Abu Szulejmán Davud Benáketi közép-ázsiai történetíró Magyarországot — és egyértelműen azt — *Madzsarisztán* néven említi (D’OHSSON 1828: 272), s megközelítőleg ugyanekkor jegyzi le Abu’l-Fidá is a *madzsar* népvencet (1321). Az ő esete azonban kissé bonyolultabb: a keleti magyarokat a Dzsajhání-hagyománynak megfelelően *madzsar*-nak nevezi, ezzel szemben Magyarországot *Hunkár*, azaz Hungária néven említi, lakóit pedig *hunkár*-nak vagy *basgird*-nak titulálja (ELTER 1985, 1997). (Ennek régi hagyományai vannak a muszlim névhasználatban.) A *madzsar* név

egyetlen helyen szerepel, a Duna — s nem Magyarország — leírásánál, az oláhok (*avlak*) és a szerbek társaságában. Abu'l-Fidá a két magyar csoportot, illetve a *madzsgar* és a *madzsar* nevet nem köti össze, ahogy a keleti *baszdszirt*-okat sem a magyarországi *basgird*-okkal (KMO SKÓ 2007: 125, 134, 135, 146, 148). (Valójában az sem egyértelmű, tudja-e, hogy az általa említett madzsarok Hunkár lakói.) Ezek az adatok arra utalnak, hogy a keleti szerzők körében felbukkant ugyan az az ismeret, hogy Magyarország lakói a *madzsar*-ok, de ez nem tűnik sem biztos, sem pedig elterjedt tudásnak.

A mongol hódításoknak volt egy másik következménye is népnevünk szempontjából: néhány dzsingiszida herceget *Madzsar*-nak neveztek el. Például Dzsocsi egyik fia, Sejbán (?–1248) a 11. gyermekének adta e nevet. Dzsocsi hatodik fiának, Tangkutnak, és kilencedik fiának, Singkurnak is volt *Madzsar* nevű gyermeke. A tizedik fiú, Csimtaj egyik unokája is e nevet viselte, és Tangkut egyik fiának, Szubdajnak a gyermekét is így nevezték (Rasíd ad-dín¹ 115, 119–120, 122, 125–126, Rasíd ad-dín³ 111–114, 117). Mellettük a kelet-európai mongol hódítások egyik vezéralakja, Szübeetej is így nevezte el egyik gyermekét. Mindez jól magyarázható a hódításokkal: a dzsingiszidák láthatóan szívesen adták gyermekeiknek a legyőzött népek nevét (pl. *Orusz*, *Merkit*, *Tatar* stb.) (Abu'l-gázi 152, RÁSONYI NAGY 1931: 314). Kérdés persze, hogy itt a Kárpát-medenceiek vagy a Volga-vidékiek voltak-e a névadók. Vannak azonban más *Madzsar* nevűek is: például a legyőzött merkitek egyik hercege, Tokta bigi fia, aki már a kelet-európai hódítások előtt elhunyt (THURY 1896: 73–74). Ezt a nevet viselte Argun hán egyik nőkerje is, akit fia, Gazan (1295–1304) mellé rendelt (Tevārīh-i güzīde 175). 1328-ban és 1388-ban a mameluk Egyiptomban élt egy *Madzsar* illetve egy *al-Madzari* nevű emír (RÁSONYI–BASKI 2007: 519). E neveket nehezebb a mongol hódításokból magyarázni, nem lehetetlen, hogy a keleti magyar töredékekkel függenek össze.

A magyar kutatás azonban nem ezekkel az adatokkal szembesült először, hanem a Kaukázus északi előterében álló *Madzsar* város nevével, amelyről már a 18. század derekán is tudtak, és az Oroszországból érkező információk, valamint a magyar utazók folyamatosan napirenden tartották a kérdést (KLIMA 2011). A városról az első biztos említés Abu'l-Fidánál olvasható a 14. század elején, és a század végén már le is rombolták Timur Lenk seregei. A város nevét számos forrás megőrizte, például Ibn Battúta útleírása, a kor krónikásai és maguk a városban vert pénzek is (Ibn Battúta 375, 376, 379, 382, LEBEGYEV 2014). Hogy a településnek pontosan mi köze volt a magyarokhoz, nem tudjuk, de az tény, hogy a környéken rendszeresen felbukkan e név. Például a Derbend-náméban, amelynek ugyan csak meglehetősen kései kéziratok ismertek, ám törzsanyaga a 7–8. századi eseményeket meséli el, és kiegészítései sem igen nyúlnak túl a 12. századon. Ebben ugyan magyarok nem szerepelnek, de két dagesztáni város, *Ulu* és *Kicsi Madzsar*

igen. Ezek magyarokkal való kapcsolata szintén nem ismert, de a név jelenlétét mindenképpen dokumentálja (CSIRKÉS–SUDÁR 2017). A Kuma menti *Madzsar* egyébként pusztulása után is ismert maradt, a Nogaj Horda kicsi dzsüziének (szárnyának) volt az egyik központja, illetve gyülekezőhelye (TREPAVLOV 2007: 389, 410, KLAPROTH 1812: 431–433). A *madzsar* szó helynevekben is feltűnik a Kaukázus környékén, itt azonban nehezíti a tisztánlátást, hogy a grúz nyelvben a szó értelmezhető, és új bort, az örmény *macsarak* pedig sajtot jelent (NÉMETH 1930: 331). Heinrich Julius Klaproth a kelet-kaukázusi kubacsi népcsoport legnagyobb törzseként említi a *madzsar*-t (*madshar*), amelyet a Kuma menti *Madzsar* várossal is kapcsolatba hoz (KLAPROTH 1814: 139). Ennek ugyan nem akadtam máshol a nyomára, az viszont érdekes, hogy a névformát a korábban említett genovai adatokhoz hasonlóan *manschar* alakban is lejegyezte.

A következő forrás csoportot a nemzetségnevek képezik, amelyek a 15. századtól kezdenek felbukkanni forrásainkban. Ezek egyfelől a különböző sztyeppe-i államok alkotórészeit — törzseit és nemzetségeit —, másrészt egyes személyek nemzetségi háttérét jelölik. A madzsarok viszonylag sokszor feltűnnek például az özbekek között. Az özbek történeti tudat 92 nemzetséget tart számon, ezek listái azonban meglehetősen különbözőek, a nemzetségeknek csak a fele szerepel rajtuk rendszeresen, mások csak egy-két listában tűnnek fel: ilyen a *madzsar* is (OMOROV 2012). A nemzetség még a 20. században is létezett, LIGETI LAJOS az afganisztáni Kunduz közelében, Imamdzsab településen (1939: 209–210), Tóth Tibor pedig 1968-ban a dél-özbegisztáni Gulisztán (Guliston) környékén találkozott a tagjaival (ACZÉL KOVÁCH 1968). Szamarkand és Buhara között, Tatkend falunál, valamint Híva környékén *madzsar* nemzetségekről tudott Zeki Velidi Togan (NÉMETH 1930: 329). *Madzsar* nemzetségnevű harcosok különböző elbeszélésekben is előkerülnek a régióban. Keldis Bahadur madzsar Abdullah aranyhordai kán (1367–1370) embere (Hafiz Tanis krónikája: Matyeriali 283), Musztafa oglan madzsar Abulhajr kán (1428–1468) kán mellett (Maszúd bin Oszmán Kúhisztáni krónikája: Isztorija 238), Timur madzsar pedig annak fia, Kucskunsi mellett harcolt (Mahmúd bin Váli krónikája: Matyeriali 360, BENKŐ 2021). Muhammad Síbani (1499–1510) özbek kán hadában ott volt a madzsar *ojmak*-ból (nemzetségből) való Sejh Mezid Bahadir is (THÚRY 1896: 913, Tevārīh-i güziđe 213). (A személynév után helyezett nemzetségjelölés a kor jellegzetes névhasználati megoldása.)

A madzsarok a nogajok egyik ágának is tagjai voltak. A Jediszán ('hét törzs') törzsszövetség egyik törzse e nevet viselte, és családnévként a 19. században is feltűnt (*Мажаарь*) (TREPAVLOV 2007: 431, 477, 490, SZEMENOV 1895: 387, 399). Figyelemre méltó a kazakisztáni *madjar* (*мадьяр, мадияр, мадияр*) nemzetség (MÉSZÁROS 1910: 45, BENKŐ–KHINAYAT 2007), amelynek eredetmondája rokon névképzésű testvérekről szól (*Hudijár, Aldijár, Madijár*), ennek tükrében

nevük aligha függ össze a *madzsar* népnévvel (BASKI 2010). Mindemellett nem elképzelhetetlen, hogy a monda később alakult ki, és a névnek egyfajta népetimológias „megfejtésén” alapul, így a *madjar* mégiscsak a *madzsar*-ra menne vissza. E lehetőséget gyengíti, hogy a név arab betűs lejegyzése (ماديار) (BENKŐ–KHINAYAT 2007: 29, 84) teljes mértékben kilóg a megszokott alakok közül, miközben a kazakok használják a *madzsar* (Мажарь) nevet (RÁSONYI–BASKI 2007: II, 464, 519).

Madzsarok tűnnek fel Anatóliában is a türkmén nomádok között, akik azután ilyen nevű, máig létező településeket és *Madzsaroglu* (Macaroglu ’magyarfi’) nevű családokat alapítottak. A rájuk vonatkozó adatok ugyan a 19. század derekán sokasodnak meg, de már a 15. században is említik őket (a legkorábbi lejegyzés *Madzsar* falu nevére 1485-ből való; Edirne 452), mindig a nomádok között. Könnyen lehet, hogy az oguz törzsszövetséggel együtt sodródtak be ők is Anatóliába (SUDÁR 2022).

A fenti adatok kellőképpen bizonyítják, hogy a *madzsar* csoportnév jelen volt a sztyeppe történetében, és sporadikusan máig fennmaradt. Másfelől az is jól látható, hogy e csoportok nem tettek szert komolyabb jelentőségre, az eseményeknek inkább mellékszereplői voltak. A sokszáz ismert nevű klánfőnök és vitéz mellett csak egy-egy *madzsar* nemzetségbeli tűnik fel, a törzsek és nemzetségek felsorolásában ritkán tűnik fel a név, ahogy az anatóliai nomádok soktízezres összeírásaiban is alig-alig találunk belőlük. Ez annyit jelent, hogy a sztyeppe történetébe csak kisebb csoportok kapcsolódtak be ezen a néven, nagyobb tömb talán a Volga vidékén és esetleg a Kaukázus környékén élhetett.

A *madzsar* népnevet többnyire arab betűs forrásokban találjuk meg. Az írásképek sokféle, de stabil elem benne a *m-dzs-r* mássalhangzóhármassal. A magánhangzó lejegyzése esetleges, elmaradhatnak, lejegyezhetik valamelyik vagy mindkét *alef*-et. Ez a változatosság egyúttal azt is jelzi, hogy mindkét magánhangzó [a], ahogyan azt a mai kiejtésben is tapasztaljuk (*macar*, маджар, мажар). A Dzsajhání-hagyomány írásképe ehhez képest eltér, magánhangzó nem szerepel, de a *dzsím* után egy *gajn* is áll. Ettől a viszonylag egységes hagyománytól gyökeresen eltér a kazak nemzetség nevének betűsora.

Kérdéses, hogy a névnek milyen jelentéstartalmat tulajdonítottak. Az egyértelmű, hogy a keleti magyarság viselte, és elsősorban őket értették rajta. Tanulságos, hogy a földrajzi írók nem kötik össze a *madzsgar* népnevet Magyarországgal, amelyet *Ungarijjá*-nak ~ *Unkalijjá*-nak neveznek. (Ahogy az olaszok sem látják a kapcsolatot a *maniar* és az *ungaro* között.) Érdekes, hogy a korai oszmán források (Nesrí, Turszun bég, Júsuf bin Ahmed) sem a *madzsar* szóval jelölik a magyarokat, hanem az *Üngürüsz*-t, illetve az *Üngürüsz eli*-t, azaz a Hungáriát és a Hungária népe kifejezést használják. (Mindeközben magát a *madzsar* szót ismerhették, hiszen ilyen nevű nemzetségeket összeírtak. Más kérdés, hogy őket

közönséges türkmén nomádnak tekintették.) Ezen majd csak a török hódoltság időszaka fog változtatni, amikor a *madzsar* népnév egyre komolyabb szerepet tölt be (pl. Iyani 3a, 32b).

Mindezek alapján elképzelhető, hogy a *madzsar* népnév Keleten mint kisebb törzsi-nemzetségi csoportok neve ismert, de ezeket kezdetben nem kötötték össze sem Magyarországgal, sem a Dzsajhání-hagyomány *madzsar*-jaival. Talán a tatár hódítások nyitják meg a kaput a *madzsar* név Kárpát-medencei magyarokra való használata előtt, ennek első emlékei Gűjük kán levele, majd Benáketí és Abu'l-Fidá közel egykorú, 14. század eleji műve. Mindez azt sejteti, hogy a magyarországi magyarok *madzsar*-ként való azonosítása nem volt magától értetődő a keleti világban, és inkább egy újratanulási folyamat eredményének tűnik.

Írásom végén összefoglalóan — mintegy függeléként — közreadom a *madzsar* népnév különböző, arab betűs lejegyzéseinek táblázatát.

névalak	szerző	közlés	vonatkozó terület	dátum
مجر [madzsar]				
	Iszmail bin Madzsar Redzseb sírköve	HAKIMZJANOV 1986: 177 és fig 3.	Volga-vidék	1311
	[modern arab]			
مجار [madzsár]				
	Muineddín: Natanzí	Natanzí 60	Közép-Ázsia	15. sz.
	[modern perzsa]			
	[késő oszmán]			
ماجر [mádzsar]				
	Gűjük kán levelének perzsa fordítása	PELLIOT 1922– 1923: 17	Mongólia	1246
	Ibn Battuta	Ibn Battúta II, 375, 376, 379, 382	Kaukázus	14. sz. eleje
	Abu Szulejmán Be- náketí	D'OHSSON 1828: 272	Közép-Ázsia	14. sz. eleje
	Madzsarban vert pénzek	LEBEGYEV 2014	Kaukázus	14. sz.
	Tevárh-i dzsedíd-i vilájet-i Üngürusz	Iyani 3a, 32b	oszmán	16. sz. vége

ماجار [mádzsár]				
	Derbendnéme	Derbend-náme 6	Kaukázus	17. sz.
	Samszaddín Abu Abdallah al-Dimaskí	Al-Dimaskí 106	Közel-Kelet	1300 k.
	Rasídeddín	Rasíd ad-dín ¹ 41, 43	Közép-Ázsia	14. sz. eleje
	Abulfidá	Abu'l-Fidá 85	Közel-Kelet	1320 k.
	Dzsingiszida hercegek neve	Rasíd ad-dín ¹ 119–126	Mongol Birodalom	13. sz. 2. fele
	Madzsar emír	RÁSONYI–BAS- KI 2007: 519	Mongol Birodalom	1332
	Abulgázi Bahadur kán	Abu'l-gázi I, 19	Közép-Ázsia	17. század közepe
	özbegek nemzetségnév	OMOROV 2012: 14	Közép-Ázsia	
	Városnév, mozdoki tatár krónika	KLAPROTH 1912: 431	Kaukázus	
	Edirnei alapítványi irat	Edirne 452	Oszmán Birodalom	1485
	[késő oszmán]			

Irodalom

- ACZÉL KOVÁCH TAMÁS 1968. Új meglepő kutatási eredmények a magyarok eredetéről. A rejtélyes Kusán Birodalom. *Magyar Nemzet* 24/262 (1968. november 7.): 9.
- B. SZABÓ JÁNOS–SUDÁR BALÁZS 2022. Gyula népe. Madzsgarok a 10. századi muszlim földrajzi irodalomban. In: SUDÁR BALÁZS szerk., *Dentumoger 2. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Források és tanulmányok 7. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport. 121–150.
- BASKI IMRE 2010. A kazak madjar nemzetségnév és a magyar népnév állítólagos közös eredetéről. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 95–130.
- BENKŐ MIHÁLY 2021. A keleti magyarok részvétele a kazak és üzbég kánságok megalapításában. URL: https://julianusbaratai.blog.hu/2021/11/07/benko_mihaly_a_keleti_magyarok_reszvetele_a_kazak_es_uzbeg_kansagok_megalapiasaban
- BENKŐ MIHÁLY–KHINAYAT, BABAKUMAR 2007. *A keleti magyarság írott emlékeiből*. Budapest, Masszi.
- CSIRKÉS FERENC–SUDÁR BALÁZS 2017. Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a Derbend-náme. A kaukázusi Madzsar nevű települések kérdéséhez. In: SUDÁR BALÁZS szerk., *Dentumoger 1. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. MTA BTK Magyar Őstörténeti

- Témacsoport — Források és tanulmányok 2. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 183–222.
- D’OHSSON, CONSTANTINE 1828. *Des peuples du Caucase et des pays au nord de la mer Noire et de la mer Caspienne: dans le dixième siècle, ou Voyage d’Abou-el-Cassim*. Paris, Didot.
- ELTER ISTVÁN 1985. Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica* 82: 53–63.
- ELTER ISTVÁN 1997. A magyarok elnevezései az arab forrásokban. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. A honfoglalásról sok szemmel 3. Budapest, Balassi. 99–104.
- HAKIMZJANOV, F. S. 1986. New Volga Bulgarian inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40: 173–177.
- KATONA TAMÁS szerk. 1981. *A tatárjárás emlékezete*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- KLAPROTH, HEINRICH JULIUS VON 1812. *Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808*. 1. Halle–Berlin, Waisenhaus.
- KLAPROTH, HEINRICH JULIUS VON 1814. *Beschreibung der russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und Schwarzen Meere*. Berlin, Maurer.
- KLIMA LÁSZLÓ 2011. *Madzsar, a főváros*. <https://m.nyest.hu/renhirek/madzsar-a-fovaros>
- KMOSKÓ MIHÁLY 2007. *Mohamedán írók a steppe népeiről*. *Földrajzi irodalom I/3*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 23. Budapest, Balassi.
- KUSKUMBAJEV, AJBOLAT 2011. *Magyarok Keleten és Nyugaton. Magyar–türk–kipcsak kapcsolatok a középkorban*. *Ómúltunk tára* 8. Budapest, Napkút.
- LEBEGYEV, VALENTYIN PETROVICS 2014. = ЛЕБЕДЕВ, ВАЛЕНТИН ПЕТРОВИЧ, Маджар — новый монетный двор Золотой Орды XIV в. URL: <http://muzeideneg.ru/research/madzhar-novyiy-monetnyiy-dvor-zolotoy-ordyi-xiv-v/>
- LIGETI LAJOS 1979. A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskír, király). In: LIGETI LAJOS, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van* 2. Budapest oriental reprints A 2. Szerk. SCHÜTZ ÖDÖN–APOR ÉVA. Budapest, Akadémiai Kiadó. 72–91.
- MÉSZÁROS GYULA 1910. *Magna Ungaria*. Budapest, Franklin.
- NÉMETH GYULA 1930. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- OMOROV, TIMURLAN 2012. Türkistan’daki Özbek Hanlıgının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları. *TUBAV Bilim Dergisi* 5/2: 7–18.
- ORMOS ISTVÁN 2005. A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadtörténelmi Közlemények* 118: 733–781.
- PELLIOT, PAUL 1922–1923. Les Mongols et la Papauté. *Revue de l’Orient Chrétien* 3: 3–28.
- RASONYI LÁSZLÓ–BASKI IMRE 2007. *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names 1–2*. Bloomington, Indiana University.
- RASONYI NAGY LÁSZLÓ 1931. „A honfoglaló magyarság kialakulása”-hoz. *Magyar Nyelv* 27: 314–316.

- RÓNA TAS ANDRÁS 1986. A magyar népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton. *Magyar Nyelv* 82: 78–81.
- SUDÁR BALÁZS 2022. Madzsarok Anatóliában: kora újkori magyar bevándorlók vagy nomád törökök? In: TÜRK ATTILA–JANCSIK, BALÁZS–SUDÁR BALÁZS szerk., „*Hadak útján*”. *A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport–Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Régészettudományi Intézet–Martin Opitz. 505–522.
- SZEMENOV, NANU 1895. = СЕМЕНОВ, НАНУ, *Туземцы Северо-Восточного Кавказа*. Санкт-Петербург, тип. А. Хомского и К.
- TARDY LAJOS 1980. *A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században*. Kőrösi Csoma kiskönyvtár 17. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TARDY LAJOS 1981. A keleti magyarok madzsar neve egy 1301. évi kaffai olasz okiratban. *Antik Tanulmányok* 28: 205–210.
- THURY JÓZSEF 1896. *A magyarok eredete, őshazája és vándorlása*. Budapest, Athenaeum.
- TРЕПАВЛОВ, ВАГИМ ВИНЦЕРОВИЧ 2007 = ТРЕПАВЛОВ, ВАДИМ ВИНЦЕРОВИЧ, *История Ногайской Орды*. Казань, Институт археологии им. А. Х. Халикова АН РТ.
- VÁSÁRY ISTVÁN 1975. The Hungarians or Mozars and the Mescers/Misers of the Middle Volga region. *Archivum Eurasiae medii aevi* 1: 237–275.
- ZIMONYI ISTVÁN 2005. *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhān-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, Balassi.

Források

- Abu'l-Fidá = ABU'L-FIDÁ 1348 (1970). *Takvīm al-buldān*. Tehran, Intisárát-i Bunjád-i Farhang.
- Abu'l-gázi = ABOUL-GHAZI BEHADOUR KHAN, *Histoire des Mongols et des Tatars*. LE BARON DESMAISONS kiad. St. Petersburg, Imperial academy of Sciences, 1874.
- Al-Biruni¹ = AL-BIRUNI 1934. *Kitab al-Tařhim li Awa'il Sina'at al-Tanjim*. *Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*. WRIGHT, RAMSAY s. a. r. London, Luzac.
- Al-Biruni² = AL-BIRUNI 1362 (1983). *Kitab al-Tařhim li Awa'il Sina'at al-Tanjim*. JALAL AL-DIN HUMA'I kiad. Tehran, Majlis.
- AL-DIMASHQI 1866. *Cosmographie de Chems-ed-Din Abou Abdallah Mohammed ed-Dimichqui*. *Early Arabic Printed Books from the British Library*. A. F. MEHREN ford. Saint-Petersbourg, Académie Impériale des sciences.
- Derbend-náme = *Derbend-nâmeh or the history of Derbend*. KAZEM-BEK, ALEKSANDR kiad. St. Petersburg, Imperial Academy of Sciences, 1851.
- Ibn Battúta = *Voyages d'Ibn Batoutah, texte arab, accompagné d'une traduction*. DEFREMERY, CHARLES FRANÇOIS–SANGUINETTI, BENIAMINO RAFFAELLO s. a. r. Paris, Société asiatique, 1854.
- Isztorija = *История Казахстана в персидских источниках*. V. 2007. АБУСЕИТОВА, М. Х. szerk. Алматы, Дайк-Пресс.

- Iyani = CAFER IYANI, *Tevârih-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs. (Osmanlı-Macar mücadelesi tarihi, 1585–1595)*. İstanbul, Kitabevi, 2001.
- Edirne = XV–XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası. *Vakaflar–mülkler–mukataalar*. GÖKBİLGİN, M. TAYYIB s. a. r. İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1952.
- Matueriali = *Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков* (извлечения из персидских и тюркских сочинений) С. К. ИБРАГИМОВ–Н. Н. МИНГУЛОВ–К. А. ПИЩУЛИНА–В. П. ЮДИН kiad. Алма-Ата, Наука, 1969.
- Natanzí = NATANZÍ, MU'INEDDÍN, *Muntahab at-tavârih-i Mu'ini*. Teherán, 2004.
- Polo = POLO, MARCO, *Il milione. Prima edizione integrale*. LUIGI FOSCOLO BENEDETTO kiad. Firenze, Olschki, 1928.
- Rasíd ad-dín¹ = *Djami el-tévarikh. Histoire generale du monde par Fadl Allah Rashid ed-Din. Tarikh-i moubarek-i Ghazani, Histoire des Mongols*. BLOCHET, EDGAR kiad. Leyden, Brill, 1911.
- Rasíd ad-dín² = РАШИД-АД-ДИН, *Сборник летописей*. ХЕТАГУРОВ, ЛЕВ АЛЕКСАНДРОВИЧ ford. Москва–Ленинград, Академия наук, 1952.
- Rasíd ad-dín³ = RASHID AL-DIN, *The Successors of Genghis Khan*. JOHN ANDREW BOYLE ford. New York, Columbia University Press, 1971.
- Tevârih-i güzîde = *Tevârih-i Güzide Nuşret-Nâme (Giriş-metin-notlar-dizin-tıpkıbasım)*. KAYA, HARUN kiad. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.

The *Madjar* ethnonym in the historical sources

Today, the self-designation of Hungarians is *Magyar*, which is found in very few languages. However, it is known in the Turkic languages, Arabic or Persian, usually in the form *Madjar*. It is a question of how long this has been used and who was named this way. It first appeared in the form of *Madjgar* among a group of Muslim geographers, the followers of the Djayhani tradition, and it most likely meant not the Hungarians who moved to the Carpathian Basin, but the Hungarians who stayed in the east. The name *Madjar* appears in many sources at the time of the Mongol conquests, the majority of which also apply to Eastern Hungarians, but it is also sporadically used for people living in the Carpathian Basin. It is clear that the Eastern Hungarians were scattered by this time, a part of them remained in the Volga region, another part of them merged with the peoples of the steppes, and a group moved to Anatolia with the Oguz tribes. It is noteworthy that when the Ottomans conquered a part of Hungary in the 16th century, they did not use the name *Madjar*, but *Üngürüs* (from Latin: *Hungarus*), and *Madjar* only became known among them later. Overall, the use of the name *Madjar* for today's Hungarians in Turkish, Arabic and Persian seems to be a secondary development.

Keywords: Hungarian ethnonym, *Madjar*, *Magyar*, Eastern Hungarians

Sudár Balázs
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
sudarbalazs@gmail.com

Az oklevelek hálózati struktúrái*

SZŐKE MELINDA

1. Az, hogy az oklevelek kölcsönhatásban vannak egymással, nem újkeletű felismerés. Az írott források egyre tágabb körének az elemzése által azonban az is mind jobban kikristályosodik, hogy az oklevelek mint nyelvemlékek vizsgálata során erre a jelenségre érdemes az eddigieknél sokkal nagyobb figyelmet fordítanunk. Amint az közismert, a legrégebbi hiteles és eredeti oklevélről, a Tihanyi alapítólevélről HOFFMANN ISTVÁN 2010-ben monográfiát jelentetett meg (2010a), s e munkának (no meg persze a szerzőjének) nagy szerepe van abban, hogy az utóbbi évtizedekben nemcsak olyan oklevelek kerültek ismét terítékre a nyelvtörténeti kutatások asztalán, amelyek korábban már részesültek összefoglalásban (de felülvizsgálatokra megérett az idő), hanem az eddigiekben kevésbé vagy egyáltalán nem vizsgált oklevelek nyelvi feltárása ugyancsak fontos új irányvonala lett a magyar nyelvtörténetnek. Az ünnepelt tiszteletére készített írásomban egy olyan problémakört tárgyalok, amely a korábbiakban alig kapott hangsúlyt: az oklevelek kapcsolódásának, hálózatának a jellegzetességeit, illetve különböző szintjeit kívánom bemutatni.

Az oklevelek hálózati struktúráját tárgyalva mindenekelőtt az a legfontosabb feladat, hogy különbséget tegyünk az oklevelek tágabb, illetve szűkebb értelemben vett kapcsolatrendszere között. Az oklevelek tágabb hálózatrendszere olyan távolabbi kapcsolódásokat jelent az oklevelek között, amelyek a nyelvészeti vizsgálatokban például a különböző típusú, illetve státuszú oklevelek általános jellegzetességeinek a feltárása miatt lehet fontos. Emellett az oklevélbeli neveket érintő normatörekvések is az oklevelek szélesebb körét érintő kölcsönhatás eredményeinek tarthatók: ezek is a tágabb hálózat részeként értelmezhetők tehát. Az oklevelek szűkebb hálózatrendszere alatt pedig azoknak az okleveleknek a körét értem, amelyek egy-egy konkrét forráshoz a legközvetlenebbül kapcsolódnak. Ide tartoznak az adott ügyben készült további oklevelek, köztük azok, amelyeket a vizsgált oklevélhez forrásként használtak fel. A szűkebb hálózat részét képezik

* A tanulmány a Nemzeti, Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 134389. számú pályázata támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

továbbá azok az oklevelek is, amelyek az elemzett oklevélben szereplő helyek nevét szintén megemlítik.

A tanulmányomban ezeket a kapcsolódási szinteket, illetve az oklevelek nyelvi elemzését érintő (és segítő) jellegzetességeiket kívánom bemutatni.

2. Legtágabban értelmezve valamennyi jogi természetű és meghatározott formák között kiállított (ÉRSZEGI 1994: 504) külföldi és magyar oklevél alkot hálózatot. A magyar vonatkozású oklevelek között kétségtelenül több szálon futó az érintkezés, minthogy azonban a magyarországi írásbeliség nem elszigetelten létezett, hanem azzal együtt is része volt az európai írásbeliségnek, hogy „mind a keretek, mind a részletek mutatnak eltéréseket és önállóságot” (SZENTPÉTERY 1930: 36, illetve 259, vö. SOLYMOSI 2006: 214), a külföldi okleveleket is feltétlenül a hálózat részének kell tartanunk. A külföldről érkező hatás a latin írásbeliség kialakulásának az időszakájában, azaz a 11. században érezhető talán a legerőteljesebben. Ebben az időszakban a német császári oklevelek mintája volt az irányadó a latin nyelvű magyar oklevéladásban. Amikor ugyanis Szent István király (1001–1038) nyugati mintára megszervezte a királyságát, akkor ennek a mintakövetésnek köszönhetően állíttatott ki egyházi alapításairól német császári okleveleket utánzó iratokat (SZENTPÉTERY 1930: 34–35, 37–38, GYÖRFFY 1977: 267, SOLYMOSI 2006: 195). Az akkori német császári oklevelek egy hosszú fejlődés eredményét mutatták, amely nálunk az előzmények híján nem terjedhetett el hosszú távon. A 11. század végétől azonban oklevélírásunk együtt tudott fejlődni az európai gyakorlattal. A külfölddel való élénk kapcsolatot a magyarországi egyházi társadalom nemzetközi összetétele, a különféle szerzetesrendek jelenléte, a pápai és egyéb egyházi kapcsolatok, az oklevélírással foglalkozó pap-ság külföldi (főként franciaországi) iskoláztatása biztosította (SZENTPÉTERY 1930: 259, SOLYMOSI 2006: 214).

Diplomatikai szempontból egy-egy oklevél a külső, illetve a belső ismertetőjegyei alapján írható le. A külső ismertetőjegyek 1. az oklevél anyagára, 2. az oklevél anyagául szolgáló lap alakjára, 3. a tinta vagy festék színére, minőségére, 4. a szöveg külső beosztására és elrendezésére, 5. az írására, 6. a pecsét és a megerősítés egyéb jeleire és végül 7. az oklevélen előforduló jelekre, feljegyzésekre fókuszálnak (SZENTPÉTERY 1930: 9–18, SOLYMOSI 2006: 13–16). A külső ismertetőjelekkel ellentétben (amelyek vizsgálatát csak az eredetiben fennmaradt oklevelek teszik lehetővé) egy oklevél belső ismertetőjelei (1. a szöveg felépítése, 2. a nyelve és 3. a stílusa) a másolatok esetében is feltárhatók (SZENTPÉTERY 1930: 18–24, SOLYMOSI 2006: 16–22). Egy oklevél legtöbbször három fő részre — bevezetésre (*protocollum*), tárgyalásra (*contextus*) és befejezésre (*eschatocollum*) — tagolódik. A formulák miatt a kezdő és a záró rész sokkal inkább meghatározott, míg a közbeeső egység felépítését az oklevél tárgya irányította, amely lehetőséget nyújtott a változatosabb megfogalmazásra (SOLYMOSI 2006: 16–17).

A latin nyelven írt magyarországi oklevelek között az azonos külső vagy belső ismertetőjeggyel rendelkezők természetesen szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, mint az eltérő jegyeket viselő társaikhoz. A kapcsolódás mértéke ugyanakkor nagyon eltérő lehet attól függően, hogy az ismertetőjegyeknek milyen aránya mutat hasonlóságot, illetve eltérést. SZENTPÉTERY IMRE a hazai okleveles gyakorlatot a német császári oklevelek utánzásának a kora (1001–1077), az oklevelek jelentősége iránt való érzék fejlődésének a kora (1077–1205), az okleveles gyakorlat kialakulásának a kora (1205–1308), illetve a tömeges jellegű okleveles gyakorlat kora (1308–1526) részekre osztja fel (1930: 34–244). A hasonlóság mértékét a kiállítás idején túl egyéb tényezők is befolyásolták. Ilyen például az oklevél kiállításának a helye, az oklevél műfaja, illetőleg az oklevéladó személye stb. (vö. SZENTPÉTERY 1930: 9). Ezek a szempontok természetesen össze is adódhatnak, ami az ismertetőjegyek hasonlóságában is jól megmutatkozik, erősebb kapcsolódást teremtve ezzel az oklevelek között. Szorosabb a kapcsolódás például akkor, ha ugyanannak az oklevéladónak azonos időben, azonos helyen készült azonos műfajú okleveléről van szó (pl. Szent Istvánnak a királyi kancelláriában a 11. század elején kiállított alapítólevelei: a Pannonhalmi, a Veszprémi és a Pécsi alapítólevél), mint akkor, ha például csak abban mutat hasonlóságot két oklevél, hogy mindkettő a 12. században készült, vagy mindkettőt ugyanaz a hiteleshely állította ki.

Az oklevelek keletkezési és fennmaradási körülményei szintén olyan tényezők, amelyek meghatározzák a kapcsolódások mértékét. Az oklevelek tágabb hálózatrendszerén belül egy hamis oklevél kétségtelenül szorosabban kapcsolódik valamennyi hamis oklevélhez, mint például a hiteles oklevelekhez. Az oklevelek fennmaradására fókuszálva ugyanez mondható el az eredetiben fennmaradt oklevelek és az átiratok viszonyáról is.

Az oklevelek viszonyának, kapcsolódásának az egyik kézzel fogható bizonyítékának tekinthetjük az okleveleket típusok szerinti tematikus csoportosításban közlő formuláskönyvek (*formularium*) meglétét és használatát. Az oklevelek megfogalmazása során ugyanis mintaoklevelekből összeállított formuláskönyvekből dolgoztak az oklevélfogalmazók. Ezekből a könyvekből megismerhették azt az állandósult gyakorlatot, hogy a tárgyaló szolgáló jogi tény ismertetésén túl milyen részekből kell állnia egy-egy oklevélnek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szükséges típust (birtokcsere, adásvétel stb.) kiegészítették az aktuális ügy adataival. A mintaoklevelek használata tehát tulajdonképpen egyrészt elkényelmesítette, másrészt pedig kötötte is az oklevelek megfogalmazóit. Az egyéni tehetségüket sem kellett ugyanakkor teljes mértékben elnyomniuk, egyes oklevélrészekben ugyanis megcsillanhatták saját stílusjegyeiket is. E gyűjtemények jelentőségét nagyban növeli az a körülmény is, hogy költött oklevelek mellett sokszor olyan valóságos oklevelek kihagyásokkal lerövidített változatait is

közlik, melyek más módon egyébként nem is maradtak ránk (FEJÉRPATAKY 1886: 41, SZENTPÉTERY 1930: 18, 25, SOLYMOSI 2001: 155–156, 2006: 22).

3. A nyelvészeti vizsgálatok területén az oklevelek tágabb kapcsolatrendszere a normatörekvések szempontjából mutatkozik a legfontosabb jellegzetességnek. A helynevek lejegyzését befolyásoló tényezők kialakulása ugyanis az okleveleknek egy tág dimenziójában értelmezhető. Ide tartozik például az oklevelek latin nyelvű helynévhasználata, hiszen a helynevek latin megfelelőinek nagy részét a magyar nevek alapján maguk az oklevélírók hozták létre, vélhetően korábbi oklevelek mintája alapján (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 64). Végző soron tehát ez a jelenség az oklevelek kapcsolódására vezethető vissza. A másik jelenséget a vulgáris nyelvű helynevek lejegyzésének a területéről hozom. Felvetődött ugyanis, hogy az oklevelek kölcsönhatásán alapuló hivatali helynévhasználat egyes hangtörténeti jelenségek adatolhatóságát is befolyásolhatta (vö. KENYHERCZ 2013: 70). E két kérdéskört az alábbiakban bővebben is kifejtem.

3.1. A helynevek jelentős része vulgáris nyelven (esetünkben magyarul) szerepel az oklevelekben, és csak egy csekély százalékuk került be a szövegbe az oklevél nyelvén, szintén latinul. GYÖRFFY GYÖRGY vélekedése szerint ezeknek az aránya „messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad” (1970: 200). Az okleveleknek egy tágabb körét számba véve jól körülhatárolható azoknak a neveknek a köre (például jelentős települések, Európa-szerte ismert vizek stb.), amelyek rendszerint latinul szerepelnek az oklevelekben (HOFFMANN 2004: 15–38). Ezek az előfordulások összességében nem írhatók sem a véletlen, sem az oklevél-fogalmazó egyéni döntésének a számlájára: szabályok vezérelte tudatos törekvéseknek tűnnek (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 49, 65, 75–76). A normakövetés ugyanakkor nem azt jelenti, hogy „a nyelvi megoldások terén feltétlenül és kizárólagosan egységesség jellemezné az oklevél-fogalmazók latinosságát” (HOFFMANN 2004: 38). A tudatos megoldások mellett még a normák megszilárdulásának az idején is számolhatunk az egyén ösztönösségének a megnyilvánulásával (vö. BENKŐ 1996: 237, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 76).

Az oklevelek latin nyelvű elemei mögött meghúzódó normák ismeretében a használatukból és a hiányukból egyaránt fontos következtetéseket vonhatunk le. Fogódzót nyújthatnak például a nyelvészetileg bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek időbeli rétegeinek az elkülönítéséhez. A Szent István korára (1015) datált, de a 13. század első felében hamisított Pécsváradi alapítólevél csak 15. századi többszörös átiratban maradt fenn (DHA. 1: 67–70). A latin névhasználat tekintetében a Pécsváradi oklevél erősen eltér a hamisítás (13. század), illetve a hamis oklevél átirási korának (14–15. század) normáitól, ami esetleg az érintett oklevélrész 11. századi eredetére is utalhat. A hiteles 11. századi oklevél keletkezésekor ugyanis a későbbi normák valószínűleg éppen hogy csak kialakulóban lehettek. A szokatlan megoldásokat ezért sokkal inkább értelmezhetjük a korai

keletkezés nyomának, mint a 13. századi hamisítás jelének. A 13. században, amikor az oklevelet hamisították, már a normáknak olyan erőteljes jelenlétét gyaníthatjuk, amelyet vélhetően a hamisítást végző is figyelembe vett volna. Ilyen például az, hogy az országokon keresztülfolyó Duna neve vulgáris nyelven szerepel a Pécsváradi oklevélben („*sexta Batatue nominatur, que ab oriente terminatur Duna*”, „*nona Chouas nominatur, que ab oriente terminatur Duna*”, DHA. 1: 73), miközben a középkori oklevelekben kizárólag latin nyelven, *Danubius*-ként (esetleg *Danobius*-ként) említik (KMHsz. 1: 86). A Pécsváradi alapítólevél víznévi említését önmagában (tehát más oklevéltől, illetve a víznév többi előfordulásától függetlenül) vizsgálva nemigen figyelhetünk volna fel erre az igen lényeges sajátosságra (vö. SZÓKE 2020: 33–34).

3.2. Egyéb tényezők mellett tulajdonképpen az is egyfajta mintakövetésnek tekinthető, hogy az oklevelek latin nyelvű szövegébe vulgáris nyelvű elemeket illesztettek (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 44–45). Ezen túlmenően maguknak a neveknek a lejegyzési módját is befolyásolhatták a minták (KENYHERCZ 2013: 70). Legkézenfekvőbb példa lehetne erre a nevek helyesírásának az alakulása, én most mégsem erről szeretnék szólni.

A szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok megszűnését vizsgálva KENYHERCZ RÓBERT vetette fel, hogy annak a körülménynek a hátterében, hogy a mássalhangzó-kiesés csak elenyésző arányban képviselteti magát a középkori oklevelekben a másik három feloldási mód (bontóhanggal, előtéthanggal történő feloldás, illetőleg a β vokalizálódása) mellett, „az is szerepet játszhatott, hogy a mássalhangzó-kiesés [...] elkülönült az egyéb feloldási módoktól, s [...] a hivatali-normatív nyelvhasználatnak soha nem vált a részévé” (2013: 70, 66–70). Elképzelhető tehát, hogy szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok ilyen módon is nagyobb arányban szűntek meg, de egyéb tényezők mellett a tényleges számukat torzíthatja az, hogy ezek a névformák nem kerültek be a forrásokba. A régiségben is sokkal változatosabb képet mutathatott ugyanis a nyelv, amelyet az oklevélírói gyakorlat normakövetése bizonyos mértékig a homogenitás irányába mozdított el (vö. KENYHERCZ 2013: 68, 70).

4. A szűkebb körű hálózat jellegzetességeiről külön szólnunk az eredeti és hiteles, a hamis, illetőleg az átiratban fennmaradt oklevelek esetében. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egy bizonyos oklevélre csak az egyik csoport tulajdonosai vonatkozhatnak: sokszor előfordul például az, hogy egy hamis oklevél nem eredeti formában, hanem átiratban marad ránk.

Az oklevelekhez legközvetlenebbül kapcsolódó források figyelembevétele a hiteles oklevelek értékelését más szintre emelheti; a hamis, illetve az átiratban fennmaradt oklevelek forrásértékének minél pontosabb feltárását pedig — túlzás nélkül állíthatjuk — a hálózatban szereplő oklevelek együttes vizsgálata teszi egyáltalán lehetővé.

4.1. A hamis oklevelek kronológiai státusza nyelvészeti szempontból meglehetősen bizonytalan. A nyelvészeti vizsgálatokban a hamis okleveleknek két nagy csoportját érdemes megkülönböztetni: a szövegüket tekintve részlegesen és teljes egészében hamis oklevelek csoportját (SZŐKE 2018: 430). A részlegesen hamis oklevelek sokkal nagyobb mértékben tarthatnak számat a nyelvészeti érdeklődésre, közülük is főként azok, amelyeknek a szövegét (a hamis részek mellett) egy korábban keletkezett és mintaként használt (11. századi) hiteles oklevélből származó részletek alkotják.¹

A részlegesen hamis oklevelek közé tartoznak az interpolált oklevelek, amelyek úgy keletkeztek, hogy egy hiteles oklevélbe utólag szúrtak be (hamis) részletet. Az interpolált oklevelek betoldott részeire ugyancsak hatással lehettek egyéb oklevelek, de a hamis oklevelek ezen típusánál a hamisítás elsődleges forrásaként megglátásom szerint azt az eredeti oklevelet kell megneveznünk, amelyet a hamisítás során kiegészítettek (SZŐKE 2015: 81–82).

A hamis oklevelek módszeres nyelvészeti feltárásával egyidejűleg az egyik legfontosabb alapelvként fogalmazódott meg az összetartozó oklevelekkel együtt történő vizsgálatuk (SZŐKE 2015: 94–104). Korábban legfőképpen azért tartották a hamis okleveleket a nyelvészeti kutatások megbízhatatlan forrásainak, mert a kiállítóik a hamisítandó kor oklevelei alapján nagyon sok archaikus alakot jegyeztek le (KNEZSA 1928: 190, JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV, SZENTPÉTERY 1930: 253). E mögött a vélekedés mögött elsősorban a forrásoknak a hang- és helyesírás-történeti kutatásokban való erősen korlátozott felhasználhatósága húzódhat meg, amely bizonyos időszakokban a magyar nyelvtörténeti kutatások meghatározó területe volt (HOFFMANN 2010b: 77). Ezzel együtt is fontos, hogy ezt a jelenséget az előnyünkre fordítva a hamisított korból származó oklevelek mintaként való követését ne az elemzésük gátjaként, hanem az azt elősegítő tulajdonságaként értékeljük. Amennyiben ugyanis azonosítani tudjuk a hamis oklevélhez forrásként felhasznált okleveleket, úgy a mindkét oklevélben szereplő nyelvi elemek összevetése révén közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy szétválogassuk a különböző időbeli rétegekhez (amelyből akár 4–5 is lehet egy hamis oklevélben) tartozó elemeket. Ha ezt nyelvtörténeti (főleg hang- és helyesírás-történeti) szempontból nem vagy csak korlátozottan tehetjük is meg, helynév-történeti forrásértékük feltárásában eredményesebbek lehetünk. Szerencsés esetben a forrásként használt oklevél egy nyelvészetileg megbízható oklevél, ám nem ilyen státuszú oklevéllel történő összehasonlítás is sokkal célravezetőbb lehet, mint a hamis oklevél elszigetelt elemzése. Nem szabad elfelejtenünk

¹ SZENTPÉTERY IMRE vélekedése szerint a teljes hamisítványok is valódi okleveleket vettek alapul, de minthogy ebben az esetben a formák és nem a tartalom kölcsönzéséről volt leginkább szó (vö. 1930: 253), a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből ezek a források kevésbé értékesek.

ugyanakkor, hogy olykor már az sem egyértelmű, hogy az adott oklevél a hamis oklevelek melyik típusához tartozik; ráadásul azok a források, amelyek leginkább segíthetnék a helynevek értékelését, sokszor nem maradtak fenn, és bizonyos esetekben egykori létezésük is csak kisebb-nagyobb valószínűséggel feltételezhető.

A magyarországi hamisítványok hálózatszerének van egy másik szintje is. Amellett, hogy a hamis okleveleket a velük kapcsolatba hozható források hálózatában szükséges elemezni, vannak olyan oklevélcsoportok is, amelyeket az oklevelek tárgya, illetve az érdekeltek személye alapján összetartozó oklevelek alkotnak. Ilyen szempontok alapján tartozik például együvé a hat Szent István-i hamis oklevél közül a Bakonybéli, a Pécsváradi és a két Zalavári oklevél (SZENTPÉTERY 1930: 255–256, vö. SZÖKE 2021: 27).

4.2. Az átiratban fennmaradt oklevelek bizonytalan státusza alapvetően abból adódik, hogy az átírás alkalmával a korábban lejegyzett szöveget (és bennük a vulgáris nyelvű helyneveket is) módosíthatták, ez a változtatás azonban nem volt szabályokhoz kötött, és mivel legtöbbször az eredeti oklevél nem maradt fenn, bizonytalan, hogy melyik nyelvi elem lejegyzése tartozik az eredeti oklevél korához és melyik az átíráséhoz (SZÖKE 2015: 16–17). KENYHERCZ RÓBERT szerint nem is szükséges abban a tekintetben általánosságokat megfogalmazni, hogy az átiratok mennyire maradtak hűek az átírt szöveghez, ugyanakkor az átiratoknak „az átíró oklevél egészének kontextusában történő” elemzése ebben a vonatkozásban is eredményes lehet (2016: 12).

KENYHERCZ RÓBERT nyomán — aki az átiratban fennmaradt okleveleket az összetartozó oklevelek viszonylatában vizsgálja — kiváló példáját látjuk annak, hogy egy ilyen szempontú elemzés számos új ismerettel gazdagíthatja az átiratokról és általában az oklevélírói gyakorlatról meglévő tudásunkat. Előrevivő megállapítás, hogy a hagyományokkal ellentétben az azonos korból származó átirásban fennmaradt okleveleket szintén átírt okleveleknek kell tekintenünk, mert függetlenül attól, hogy „mennyi idő telt el az átírt és az átíró oklevél keletkezése között, ezek esetében is ugyanúgy egy más helyen, más kéztől kiállított korábbi irat szövege került bele egy újonnan szerkesztett oklevélbe” (2016: 20). Ez az átírt oklevelek szövevényes kapcsolódását szem előtt tartó elemzés az oklevelek keletkezésének a helyét a tulajdonnevek értékelésében meghatározó tényezőnek tartja. Ebben a viszonylatban a hiteleshelyeken készült másolatok azért érdemelnek különös figyelmet az oklevélátiratok között, mert az oklevéladásra jogosult egyházi intézmények működési területének kötöttsége okán feltételezhető, hogy a hiteleshelyek alkalmazottai „alaposabb ismerettel rendelkeztek a helyi birtokosok és birtokok nevével, valamint azok használatával kapcsolatosan, mint a királyi kúria egész országra kiterjedő hatásköre azt az ott dolgozóknak lehetővé tette volna” (KENYHERCZ 2016: 19, vö. 2013: 61–62).

4.3. Az oklevelek között az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelek a legértékesebbek, hiszen ezek esetében nyelvtörténeti és helynévtörténeti szempontból sem kérdéses, hogy a bennük szereplő adatok melyik korhoz tartoznak. Ezeknek az okleveleknek a jelentőségét nem vitatja el, de forrásértéküket némiképp árnyalhatja, ha a hiteles oklevelekre — a korábban tárgyalt másik két oklevéltípushoz (a hamis és átírt oklevelekhez) hasonlóan — szintén az oklevelek összefüggésében tekintünk. Ezek az oklevelek sem a többi oklevéltől függetlenül, illetve teljesen elszigetelten jöttek ugyanis létre. Az oklevelek összekapcsolódásának legelső szintje már az oklevélkészítés többlépcsős folyamatában feltételezhető. Ebbe a folyamatba enged némi bepillantást az a körülmény, hogy az 1211. évi Tihanyi összeírás megpecsételt példánya mellett a fogalmazványa is fennmaradt. Az oklevelek fogalmazói sejthetően feljegyzésekből dolgoztak, majd a fogalmazványt javítva és kiegészítve az írnok készítette el a tisztázatot egy vagy akár több példányban (SZENTPÉTERY 1930: 25–26, SZENTGYÖRGYI 2014: 14).

Az oklevélkészítés fázisaiból az következik tehát, hogy az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelek keletkezése bizonyos értelemben megegyezik a másolatókéval. Ez leginkább a teljes szövegű fogalmazványok esetében lehetett így, amennyiben ugyanis a fogalmazvány lényegében csak az oklevél vázát tartalmazta, a tisztázat készítése eltért az átírás gyakorlatától (SZENTPÉTERY 1942: 410). A Tihanyi összeírás fogalmazványa a hiányosabb, csak a leglényegesebb információkra szorítkozó, rövidebb fogalmazványok típusába tartozik (vö. KOVÁCS 2015: 55). Mivel azonban a tulajdonneveket (a birtokok, a határpontok és más helyek neveit, megjelöléseit, illetve az egyes birtokokon összeírt személyek neveit) szinte kivétel nélkül tartalmazza, a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből legfontosabb részek tekintetében mégis hasonlít a másolói munkára a megpecsételt oklevél kiállítása, de az minden bizonnyal kevésbé volt sablonos munka (vö. SZENTPÉTERY 1942: 410). Ez jól megmutatkozik abban, hogy a két példány között számos eltérést figyelhetünk meg a nevek lejegyzésében (vö. KOVÁCS 2015: 56–63).

Ezek az eltérések ezúttal nagyrészt azzal függnek össze, hogy az eredetiben fennmaradt hiteles Tihanyi összeírás megírásához a legelső hiteles oklevelünk, a Tihanyi alapítólevél szolgált kiindulópontként. A fogalmazvány archaikusabb, 11. századhoz közelebb álló lejegyzései alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a tisztázatot készítő írnok előtt valószínűleg már nem volt ott az 1055. évi alapítólevél, vagy legalábbis az írnokban erősebb volt az a törekvés, hogy a saját korának megfelelően írja le a tulajdonneveket (vö. KOVÁCS 2015: 58, 63).

A középkorban általános gyakorlat volt, hogy az eredeti adományokat idővel kiegészítették, amiről az eredeti okmányt felhasználva egy új oklevelet állítottak ki (SZENTPÉTERY 1930: 255, vö. SZENTGYÖRGYI 2014: 26–27). A Tihanyi összeírás esete azonban két ok miatt is különleges. Egyrészt azért, mert általában nem tudjuk összehasonlítva elemezni a fogalmazványt és a hiteles példányt (mint

ahogyan itt megtehetjük); másrészt pedig azért is különlegesen szerencsés a Tihanyi összeírás helyzete, mert kevésbé fontos jogügyletek esetén nem feltétlenül ilyen egyértelmű, hogy mely oklevelek tartoznak össze. Az is nehezítő körülmény lehet továbbá, ha egy hiteles oklevél előzményeként használt oklevél státusza nem egyértelmű vagy éppenséggel bizonytalan. Ezek mellett is jó néhány egyéb tényező befolyásolhatta, hogy az előzményoklevelek megoldásai és sajátosságai milyen mértékben szüremkedtek be az új oklevélbe. Nem lehet lényegtelen ebből a szempontból például az sem, hogy azonos helyen készültek-e az oklevelek; ugyanaz vagy különböző személy felel a fogalmazvány és a tisztázat elkészítéséért; a hiteles példányt másolás vagy diktálás útján jegyezték-e le; stb.

A Tihanyi összeírás példája világosan jelzi, hogy az oklevelek hálózatrendszerére a hiteles oklevelek esetében is fokozottan figyelniünk kell. Joggal vethetjük fel ebből adódóan például azt is, hogy a latinból hiányzó hangok jelöléseinek ingadozása (KNEZSA 1952: 14, KOROMPAY 2003: 281–284, 2018: 83–85) mellett talán az oklevelek egymásra hatása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a hiteles és eredeti nyelvemlékeink sem tükröznek egy, az egész szövegre jellemző egységes és következetes jelölésmódot (KNEZSA 1928: 189).

5. Végezetül a Bakonybéli alapítólevél példáján azt kívánom bemutatni, hogy az oklevelek hálózati kapcsolataira fókuszáló módszer miként alkalmazható a gyakorlatban.

A Bakonybéli alapítólevél — amint arra már fentebb is utaltam — a Szent István neve alatt fennmaradt hamis oklevelek egyike (DHA. 1: 113). Ez a hamis alapítólevél a szövegben szereplő évszám (1037) ellenére csak két évszázaddal később, a 13. század első felében (1240 környékén) keletkezett. Az oklevél nem eredetiben, hanem többszörös átiratban maradt ránk: van egy hamis átirata a 13. századból (+1246) és egy másik (ezúttal hiteles) a 14. századból (1330). Az oklevelet tehát a következőképpen datálhatjuk: +1037 [1240 k.]/+1246/1330 (DHA. 1: 117–118).

Ez az irat a műfajából adódóan — a tágabb hálózatrendszerét illetően — valamennyi magyar és külföldi oklevéllel kapcsolódik. A keletkezési körülményei miatt szorosabb szálak fűzik természetesen a magyarországi hamis oklevelekhez, és ennél is közelebbi a 11. századra datált, ám a 13. században készült hamis alapítólevelekhez. A fennmaradása alapján pedig az átiratok csoportja is részét képezi az alapítólevél tágabb hálózatrendszerének. Ezt a sort természetesen tovább folytathatnánk figyelembe véve például a kiállítás helyét vagy a kiállítás évszázadon belüli pontos idejét stb. Ezúttal azonban az alapítólevélnek nem ezeket (és az itt nem említett) távolabbi kapcsolódásait, hanem a legszűkebb hálózatrendszerét szeretném egy kicsit közelebről felvázolni. A hálózatnak ugyanis ez az a szintje, ami számunkra a forrás nyelvtörténeti értékelésben a legtöbb haszonnal vizsgálható.

A keletkezési és fennmaradási körülményei miatt a hamis Bakonybéli alapítólevélnek helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt három kronológiai rétege lehet: az apátság alapításának a kora (a 11. század eleje) és a hamis oklevél megírásának az évszázada (a 13. század) mellett a hamis oklevél átírásának az ideje (a 14. század) is nyomot hagyhatott a szövegben.

A hamis alapítólevél legközvetlenebb forrásaként öt iratot említhetünk meg: 1. az interpolált Pannonhalmi alapítólevelet, 2. az 1086. évi Bakonybéli összeírás első és harmadik toldalékát, 3. IX. Gergely pápa 1230. évi bulláját, 4. Szent Zoe-rard és Benedek 11. századi legendáját és 5. Szent István király nagyobb legendáját (DHA. 1: 117). A Bakonybéli alapítólevélnek ezek az iratok a legszűkebben értelmezett, illetőleg a nyelvészeti vizsgálatok tekintetében a legfontosabb kapcsolatai. GYÖRFFY GYÖRGY a szövegkiadásban azt is kijelöli, hogy ezek a források az oklevél mely részének a megszerkesztéséhez nyújtottak segítséget (DHA. 1: 118–119).

A nyelvészeti vizsgálatok során az alapítólevélnek a Bakonybéli összeírás különböző részeivel való kapcsolódására érdemes a leginkább figyelni, a hamis alapítólevél legtöbb vulgáris nyelvű eleme ugyanis erre a forrásra vezethető vissza. Az alapítólevél 34 helynevéből 23 tűnik fel az összeírás két hiteles részében, a főszövegben és az első hozzátoldásban (DHA. 1: 118–119, 250–254, SZŐKE 2022: 9).

Az összeírásban is szereplő neveknek az összeírás miatt az alapítólevélben is 11. század végi, illetőleg 12. század eleji névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk. A Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti elemzésekor annak járunk utána, hogy a 13. századi hamisítás ellenére lehetnek-e az oklevélnek 11. század eleji (Szent István-kori) részei. A két oklevél (az alapítólevél és az összeírás) összevető vizsgálata azt mutatja, hogy a hamis alapítólevél korai névtörténeti rétegeit az összeírás hiteles szövegei felől tudjuk valamelyest felfejteni. Az a vélekedés ugyanis, hogy a hamis oklevélnek egyéb iratok mellett az összeírás volt a legfontosabb forrása, nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az összeírásnak az alapításra vonatkozó egységei viszont egy egykori hiteles és eredeti István-kori oklevélből kerültek bele az összeírásba (DHA. 1: 117, GYÖRFFY 1977: 326).

Az alapítólevélben és az összeírásban egyaránt jelen lévő 23 név közül 15 eltérő alakban mutatkozik a két oklevélben. Ezekről az eltérésekről általánosságban azt mondhatjuk, hogy az összeírás tartalmazza az archaikusabb formákat (mássalhangzó-torlódás, tövégi magánhangzók, a [v] hang *uu* jelölése stb.). A 11. századi hiteles alapítólevél létezése és annak az összeírásban forrásként való használata melletti érv lehet továbbá az is, hogy az összeírásnak az alapítólevéllel egyező részei archaikusabb helyesírási képet mutatnak, mint az összeírás (alapítólevélben nem szereplő) többi része (mindehhez vö. SZŐKE 2022).

Amennyiben István korában valóban létezett egy hiteles oklevél, az a Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti értékelését is befolyásolhatja némileg. A Bakonybéli alapítólevél elemzése során a Tihanyi alapítólevél és a Tihanyi összeírás példájából kiindulva következtethetünk arra, hogy a 11. század végi összeírást a század eleji hiteles alapítólevél alapján jegyezték le. Ez az esetleges kapcsolatrendszer természetesen nemcsak a Bakonybéli alapítólevél korai kronológiai rétegének a felfejtése miatt fontos, hanem a Bakonybéli összeírás kapcsán is érdemes lehet figyelembe venni a feltételezett 11. század eleji alapítólevél hatását.

Az említetteken túl szintén az alapítólevél szűkebb hálózatrendszeréhez tartoznak az oklevél további átíratái, illetve azok az okmányok, amelyek megemlítik az alapítólevelet. Az ezekből az oklevelekből származó, a vizsgált szövegtől eltérő lejegyzésű neveket a kritikai kiadás szövegközlésének a lábjegyzetében találjuk meg (vö. DHA. 1: 118–119).

6. A nyelvemlékek kapcsolatrendszerébe mélyebben elmerülő vizsgálatnak napjainkban minden technikai feltétele adott. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy egy-egy nyelvtörténeti jelenséget vizsgálva kevésbé lehetséges előzetesen minden egyes adat kapcsolatrendszerét felfejteni. Ebben nyújthat segítséget az, hogy egyre több nyelvemléknek készül monografikus igényű feldolgozása. A magyar nyelvtörténeti kutatások alapjául szolgáló megbízható adatok mennyiségét úgy tudjuk ugyanis a legeredményesebben gazdagítani, ha az egyes nyelvemlékek (és a bennük szereplő adatok) forrásértékét körültekintően, a megírásukhoz felhasznált oklevelek tükrében próbáljuk feltárni. Ez a közelítésmód segítheti ráadásul az oklevélírói gyakorlat pontosabb megismerését is, ami pedig visszahat arra, hogy az oklevelek vulgáris nyelvi adatait is reálisabban tudjuk ebben a kontextusban értelmezni (vö. KENYHERCZ 2020: 103–104, 2016: 18).

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- ÉRSZEGI GÉZA 1994. oklevél. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 504–505.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1886. Tapolczai Bertalan oklevél-formulái a XIV. századból. *Magyar Könyvszemle 11*: 41–66.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969. Nyelvtudományi Értekezések 70*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat.

- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 9–62.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névértéktudományi Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékének kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások 51*: 59–72.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*: 7–44.
- KENYHERCZ RÓBERT 2020. A Szepes vármegyére vonatkozó középkori oklevelek nyelvtörténeti feldolgozásának filológiai tanulságai. *Magyar Nyelvjárások 58*: 81–108.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv 24*: 188–197, 257–265, 318–327.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet (Az ómagyar kor). In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar hangtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 83–98.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névértéktudományi Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtdományai*. Budapest, Osiris Kiadó. 153–168.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélátíratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Magyar Névértéktudományi Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2018. A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok 152*: 419–434.

- SZŐKE MELINDA 2020. A latinizálás és hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő* 42: 29–46.
- SZŐKE MELINDA 2021. Szent István Zalavári okleveleiről. *Magyar Nyelvjárások* 59: 27–38.
- SZŐKE MELINDA 2022. A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról. *Magyar Nyelvjárások* 60: 5–20.

Network Structures of Charters

In my paper I introduce the typical features of connections between charters and their levels, distinguishing between the broader and narrower network system of charters. The former is important, for example, for the scrutiny of the general features of charters with a differing status. Using the narrower network system may take the linguistic evaluation of authentic charters to a new level. The precise exploration of forged charters or those that have survived in the form of copies is enabled by the joint study of closely related charters. Finally, based on the Founding Charter of Bakonybél, I outline how this method may be used in practice.

Keywords: network of medieval charters, connections between charters, methodology

Szőke Melinda
ORCID: 0000-0003-2726-4973
Debreceni Egyetem
koteles-szoke.melinda@arts.unideb.hu

Hoffmannok 1892-ben és 1930-ban

SZULOVSKY JÁNOS

Több mint negyven éve, elsőéves egyetemistaként ismertem meg Hoffmann Istvánt, s csaknem ennyi ideje tart a barátságunk, amelyet nem terhelt (vagy erősített?) meg oktató–tanítvány viszony: mi, néprajz szakos hallgatók is az ún. magyar szakcsoportba tartoztunk, ami nemcsak a közös részvételt jelentette az 1980-as évek első felében még az egyetemeken is a tanév rendjébe beiktatott őszi betakarítási munkákon, hanem a jelenlétet a „magyaros” szakhét keretében rendezett programokon is, ami lehetővé tette ismeretségek, baráti kapcsolatok kialakulását. Később, már gyakorló történész-etnográfusként olykor „összeérték” kutatásaink. Így például 1999-ben és 2000-ben az Akadémiai Kutatási Pályázat keretében közös projektben dolgoztunk, s 2001-ben a Jyväskyläben megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson előadással vettem részt az általa szervezett szekció munkájában (SZULOVSKY 2002).

Nem-nyelvészként mivel köszönhetném illő módon őt, aki a magyar nyelv-történet, a tulajdonnév-kutatás avatott művelője? Az önmagamnak feltett kérdésre a választ az iparosok térbeli és társadalmi elterjedtségének vizsgálata céljából (lásd pl. SZULOVSKY 2000b, 2001, 2021) létrehozott adatbázisaimban találtam meg, amelyek alapján a *Hoffmann* családnév előfordulásait veszem vallatóra 1892-ben és 1930-ban.

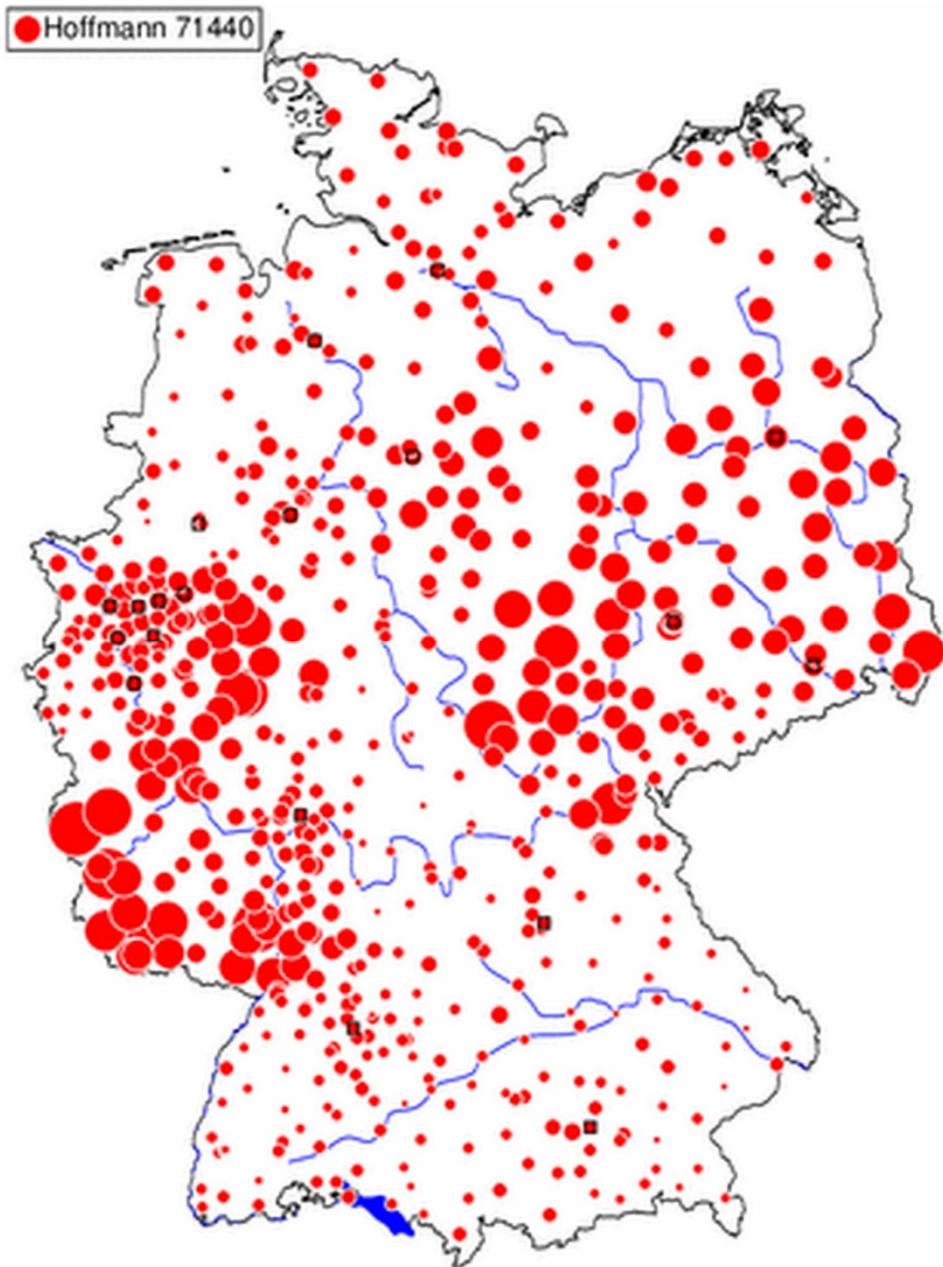
1. Amint arra áttekintésében FARKAS TAMÁS a közelmúltban rámutatott, jóllehet, alapvetően a magyar névadó közösség által létrehozott, azaz belső keletkezésű, egykori sajátosságjelölő nevek öröklődővé válása alakította ki magyar családnév kategóriáját, s a mai magyarországi családnévállomány meghatározó részét is ezek a nevek alkotják, így a hazai családnév-kutatás figyelme is elsősorban ezekre a nevekre irányul, azonban már a kezdettől fogva jelen vannak idegen nyelvekből, illetve családnévanyagból származó öröklődő nevek is. „Az idegen nyelvekben keletkezett családnevek száma természetesen a későbbiekben is gyarapodott, nagyobb számban például a török kiűzését követő népességmozgásoknak köszönhetően. Ezek a nevek a magyar nyelvű közösségben is használatosak lettek, az asszimilációs folyamatok révén pedig viselőik többsége maga is e nyelvű közösség részévé vált” (FARKAS 2010: 59). Így magától értetődően magisztrális

munkájában HAJDÚ MIHÁLY többek között foglalkozik a *Hoffmann* családnévvel is. Eredetéről azt írja, hogy a középfelnémet *hovcre* '(uralkodói) udvarban lakó, udvarhoz tartozó' jelentésű, illetve a *mann* 'legény, férfi' jelentésű szavak *hoveman* alakú összetétele tekinthető az előzményének. „Eredetileg az uralkodói udvar jobbágyaira, bérlőire vonatkozott, majd minden (uralkodói) udvarban dolgozó (kovács, molnár, szolga stb.) viselte. Igen gyakori foglalkozási családnévvé vált” (HAJDÚ 2010: 214–215; vö. még CASCORBI 1925: 216, LINNARTZ 1958: 97, BAHLOW 1994). Magyarországon a 18. század folyamán a német telepítésekkel vált mind gyakoribbá e név előfordulása. Míg enciklopédiája szócikkei között típusát tekintve HAJDÚ a foglalkozásra utaló német családnevek közé sorolja, az utóbbiak csoportosítása során (a *Hoffer*-rel és a *Kaiser*-rel együtt) a „valahová való tartozást jelentők” között említi (HAJDÚ 2010: 214, 528).

A Családnevek enciklopédiája forrásanyagául a magyar állampolgárok 2007. január elseji állapotnak megfelelő születés kori családneveinek a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala által a kutatás rendelkezésére bocsátott teljes listája szolgált. A 10 162 610 személy adatai szerint a Magyarországon előforduló, különböző helyesírású és összetételű családnevek száma összesen 194 917 volt. Ebből 1230 olyan családnev akadt, amelynek ezernél több használója volt. E nevek halmazát összesen 6 688 592 személy viselte, ami az ország lakosainak 65,82%-a (HAJDÚ 2010: 8–9). A teljes körű névjegyzék tanúsága szerint 2007-ben hazánkban 3 227 személy viselte a *Hoffmann* vezetéknevet, s a *Hoffman* (557 fő), *Hofmann* (77 fő), *Hofman* (72 fő) és más változatokkal együtt 3 935-en voltak összesen. E létszámmal a 321. helyen állt az 1320 legelterjedtebb magyarországi családnev rangsorában, messze megelőzve az olyan, ritkának nem minősülő vezetékneveket, mint amilyen a *Csiki* (3 191), *Bujdosó* (3 165), *Tarjáni* (3 164), *Szikszai* (3 161), *Zsolnai* (3 122), *Gyulai* (3 084), *Varró* (3 018), *Kövér* (2 990), *Miskolczy* (2 969) és *Kincses* (2 884) (HAJDÚ 2010: 529–531). A *Hoffmann* név viselői „a Dunántúl északnyugati részében, valamint a többnyire ma is németek lakta Tolna, Baranya megyei településeken sokszor megtalálható ma is” (i. m. 215).

Néhány tartomány kivételével Németországban mindenütt sűrűn előfordul, különösen nagy számban Sziléziában és Szászországban (BAHLOW 1994, KUNZE 2003, HAJDÚ 2010: 215). A Németország Digitális Családnévszótára (Digitales Familiennamenwörterbuch Deutschlands, DFD) szerint Németországban belül a tizedik leggyakoribb családnev (KROIB 2023).

A *Hoffmann* családnév elterjedését Németországban ábrázolja az 1. térkép.

1. térkép. A *Hoffmann* családnév előfordulása Németországban a Digitales Familien-
namenwörterbuch Deutschlands (DFD) szerint

2. Az 1891. évi népszámlálás íveinek, valamint még további hivatalos adatok-
nak a felhasználásával 1892-ben adta közre JEKELFALUSSY JÓZSEF, az Országos

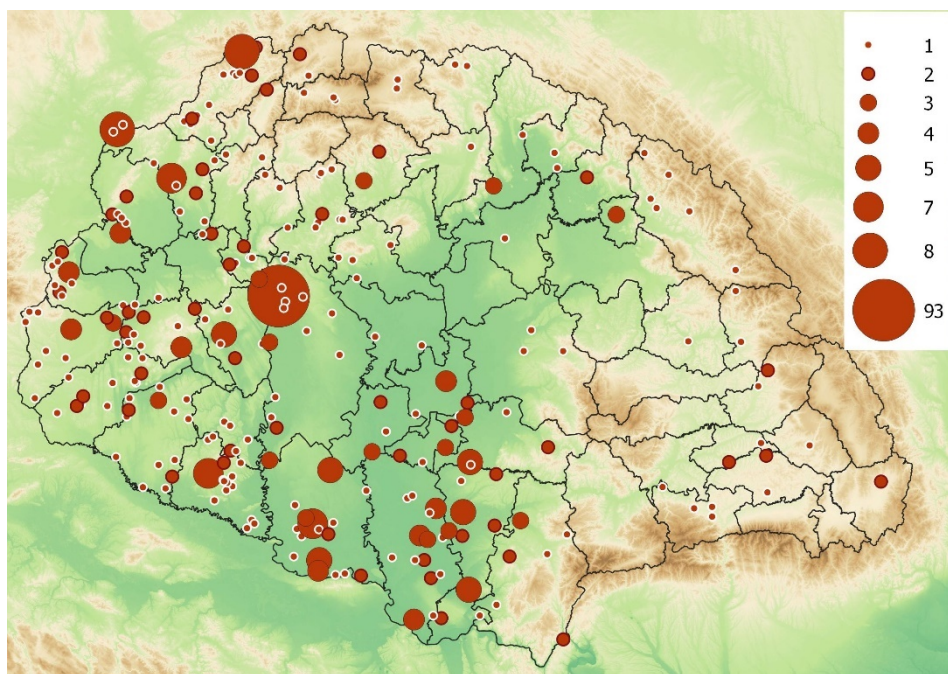
Statisztikai Hivatal igazgatója a Magyarország iparosainak és kereskedőinek czim- és lakjegyzéke című kötetet (lásd erről SZULOVSKY 2000a: 536–539). A kiadvány célja a gazdasági kapcsolatépítés elősegítése volt, s ennek érdekében az iparforgalmi foglalkozások ábécérendjében, településenkénti bontásban tartalmazza az önálló iparosok és kereskedők nevét s a törvényhatósági jogú városok esetében még az utcanevet és a házszámot is (JEKELFALUSSY 1892). Adatbázisba rendezett anyaga több mint 372 ezer nevet tartalmaz. Mivel alapvetően iparos és kereskedő címtárról van szó — még ha a hitellel és a bányászattal foglalkozó vállalkozásokat is számba veszi —, ezért többek között a korabeli társadalom túlnyomó többségét alkotó parasztság névadatai is hiányoznak belőle, vagyis nem tekinthető a korabeli Magyarország egészét reprezentáló mintának. Ezzel együtt mégis tanulságos az e forrás alapján kibontakozó kép. Már csak azért is, mivel a német és a zsidó származású családok jelentős része a családfő által gyakorolt foglalkozás révén belekerült a merítésébe.

101 887 féle vezetéknevvel illeték a kiadványban szereplő 372 345 önálló vállalkozót. Ebből a két legelterjedtebb családnév a *Nagy* (3110) és a *Szabó* (3083) volt. Figyelemre méltó, hogy a harmadik helyen a *Klein* (2852) állt, megelőzve a *Kovács* (2840) és a *Tóth* (2383) nevet. A hatodik és hetedik a *Weisz* (2342) és a *Kohn* (2267) volt. Ha az előbbihez hozzászámítjuk a *Veisz* alakú (1046) „magyaros” változatát, akkor összesítve (3388) jelentősen megelőzi még az élen álló *Nagy* családnévet is. Sokatmondó gazdasági életünk e területéről, hogy a címtárban az 50 leggyakrabban előforduló vezetéknevből 30 idegen eredetű. A *Hoffmann* is ezek között van: 520 képviselőjével a 44. a sorrendben.

Érthető módon — mivel rendszerint családfenntartókról van szó — az utónevek túlnyomó többsége férfinév, nagyságrenddel kevesebb a női név. Az adatbázis tanúsága szerint a *Hoffmann*-ok körében 15 féle női keresztnévet találunk, közülük a *Jozefa* (3), a *Berta*, a *Regina* és a *Rozália* (2-2) fordult elő több ízben, a csupán egy-egy *Ágnes*, *Aloizia*, *Anna*, *Aranka*, *Erzsébet*, *Fáni*, *Júlia*, *Mari*, *Netti* *Róza* és *Zsuzsanna* említése mellett. 1892-ben a *Hoffmann* családnévhez 69 különböző férfi utónév kapcsolódott. A kezdőbetűs jelölések, illetve a nem egyértelműen azonosítható keresztnévrövidítések (pl. *Fer.*, *Józs.*) levonása utáni 464 fős minta megoszlása a következő. A három legnépszerűbb férfi keresztnév a *József* (34), a *János* (26) és a *Ferenc* (22) volt. Nem sokkal maradt le a képzeletbeli dobogóról a *Samu* ~ *Sámuel* (21) és a *Károly* (19). A 6–7. helyen holtversenyben az *Antal* és a *Henrik* (16-16) állt. E hét utónevet a férfiak egyharmad része viselte. A 8. legnépszerűbb a *Mátyás* (15), a 9. a *Mór* ~ *Móric* (14) volt. A 10–12. pozíción a *György*, a *Jakab* és a *Mihály* (13-13) osztozott. 12 előfordulással a 13–14. helyen az *Adolf* és az *István* állt. Az utóbbiak közül az egyik Pápan élt, és cipész mesterként tartotta el a családját, s a debreceni egyetem hasonló nevű nyelvész professzorának (mint tőle tudom) az ükapja volt. A többi keresztnévet is figyelembe

véve olybá tűnik, hogy a *Hoffmann* családnevet viselők egy jelentős részének az utónévválasztása beilleszkedik a kor magyar gyakorlatába, másik, ugyancsak markáns része német, illetve izraelita preferenciákat tükröz (lásd a tanulmány végén az 1. táblázatban).

A címtár adatai szerint a történeti Magyarország 264 településén éltek *Hoffmann* nevűek, figyelemre méltó, hogy csaknem az egyötödük (17,8%) fővárosi illetőségű volt. A legtöbb *Hoffmann* a Dunántúl, a Felföld és a Bánság vidékén talált otthonra. Budapesten kívül Holicson, Turzovkán (8-8), valamint Cservenkán, Galgócon és Pécssett (7-7) fordult elő a legtöbb ilyen nevű iparos, illetve kereskedő. A 264 település kétharmadán (176 helységben) csupán csak egy-egy *Hoffmann* nevű családfő élt (lásd ehhez a 2. térképet).

2. térkép. A *Hoffmann* családnév előfordulása 1892-ben a Magyarország iparosainak és kereskedőinek czim- és lakjegyzéke adatai alapján (a térképet a szerző készítette)

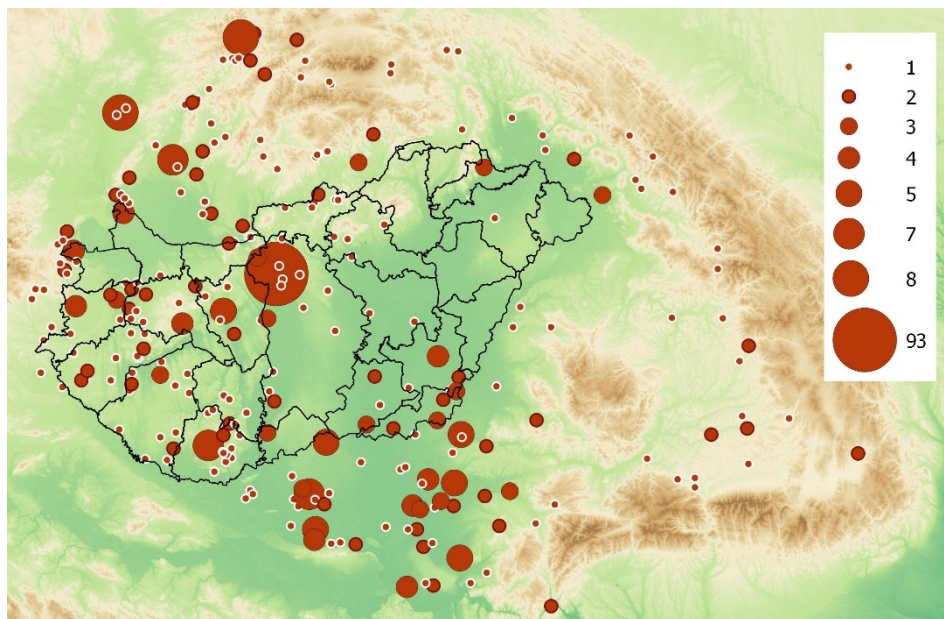
3. A berlini Rudolf Mosse cég budapesti képviselője 1924-ben, 1926-ban és 1931-ben is közreadta a Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára című kiadványát. Az utóbbihoz az adatgyűjtést 1930. október 1-jén zárták le (SZULOVSKY 2000a: 546). A trianoni békeszerződés értelmében a korábbi államterület egyharmadnyi része körül meghúzott új államhatárokon belül a korábbi népesség mintegy 36,5%-a maradt. A Mosse-címtár 1930-ból mintegy 271 ezer önálló egzisztencia adatait közölte. Ahogy a Jekelfalussy-címtár, úgy ez

sem a teljes népeiséget reprezentálja: ugyan a címében szerepel a *mezőgazdasági* jelző, azonban a gyakorlatban csak a nagyobb földbirtokkal rendelkezőket vette számba (Mosse-címtár 1930). E népeiségmintában 55 880 különböző családnév-alak fordult elő.

1930-ban öt magyar eredetű név állt a leggyakoribb vezetéknevek élén: a *Nagy* (3980, +870), a *Kovács* (3950, +1110), a *Szabó* (3707, +624), a *Tóth* (3381, +998) és a *Horváth* (2998, +844). (A nevek mögötti első szám az 1930. évi előfordulást, a második az 1892. évihez képest a többletet mutatja.) 1892-ben is ezek fordultak elő a legtöbbször, ám akkor három idegen eredetű családnév is közéjük ékelődött, s a sorrendjük csak annyiban változott, hogy 1930-ban a *Kovács* megelőzte a *Szabó* nevet, mivel az előző évmetszethez képest nagyobb mértékben gyarapodott a létszámuk. A hatodik legtöbbször előforduló vezetéknev mindkét alkalommal a *Weisz* volt. E pozíciót 1930-ban még úgy is megőrizte, hogy 132-vel kevesebb vállalkozót hívtak így. A *Klein* családnév a képzeletbeli dobogó harmadik fokáról a nyolcadik helyre esett vissza, mivel 758-cal lettek kevesebben. Ennél is látványosabb a korábbi harmadik leggyakoribb idegen eredetű név, a *Kohn* visszaesése: a hetedikről a rangsor tizenötödik helyére. Ami nem csoda, mivel az 1930. évi címtárban 1417-tel kevesebb ilyen nevű kereskedő vagy iparos szerepelt. Úgy vélem, valószínű, hogy ebben elsősorban nem feltétlenül csak az játszhatott közre, hogy közülük sokan maradtak az elcsatolt országrészekben, hanem inkább az a körülmény, miszerint a *Kohn* és a *Klein* nevet egyaránt erősen érintette a vezetéknevek magyarosítása. 850 előfordulással a *Kohn* így is a negyedik leggyakoribb idegen eredetű családnév volt 1930-ban, amelyet a népszerűségben a 13. helyen álló *Schwarcz* (992, +531) előzött meg, amelynek ha a különböző írásmódú változatait (*Schwartz*: 499, *Schwarz*: 116) is figyelembe vesszük, az összesített számuk (1607) a lista 11. helyét biztosítja. E névalakok írásmódjának gyakoriságában is jelentős aránymódosulás történt: míg a *cz*-s változat aránya egyharmadnyiról csaknem 62%-ra emelkedett, a *tz*-s verzió szerény mértékben, 27,7%-ról 31%-ra nőtt, a korábbi legnépszerűbb, az eredeti német írásmódot tükröző *Schwarz* aránya 38,6%-ról alig 7,2 %-ra esett vissza. Összességében tehát a „magyaros” *cz*-s és *tz*-s írásmódok jelentős mértékű térnyerését könyvelhetjük el. A „magyarosodás” megnyilvánul a legnépszerűbb 50 családnévben belül az idegen eredetűek számának a nagyarányú csökkenésében is: míg 1892-ben 30 vezetéknevvvel a számottevő többséget alkották, 1930-ban megfordult az arány, 19-cel már egyértelmű kisebbségbe kerültek. A lista 43. helyén a *Hoffmann* állt, amely az idegen eredetű nevek rangsorában a 17. leggyakoribb névnek számított 437 előfordulással.

Ha az 1892. évi adatokat megjelenítő 2. térképre nem a korabeli, hanem az első világháborút lezáró trianoni békeszerződéssel az egyharmadnyira zsugorodott ország 1930. évi megyehatárait vetítjük, jól látható, jelentős számban éltek

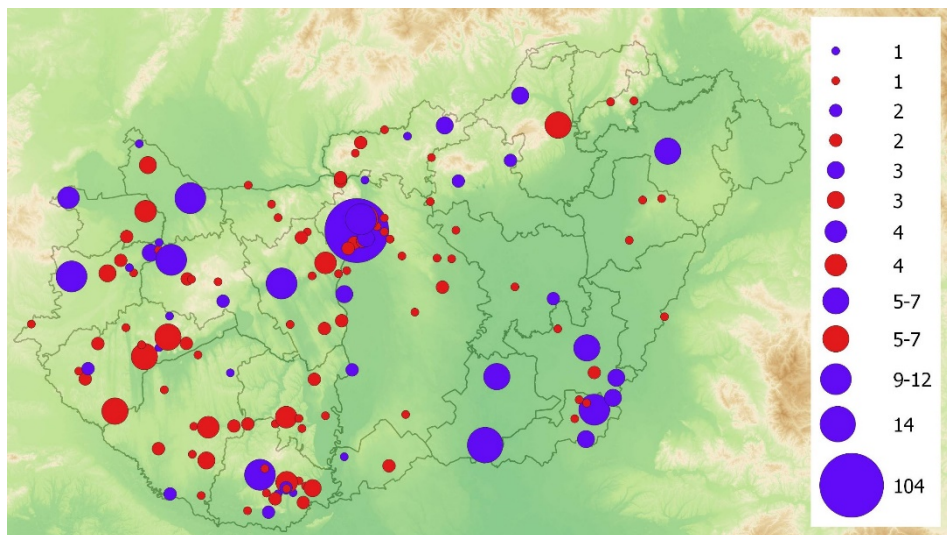
Hoffmann-ok azokon a területeken, amelyek egy emberöltő múltán, 1920-ban az utódállamokhoz kerültek (3. térkép).

3. térkép. A *Hoffmann* családnév előfordulása 1892-ben; és a harmadára zsugorodott Magyarország 1930. évi közigazgatási határai (a térképet a szerző készítette)

A Mosse-címtár tanúsága szerint 1930-ban az ország összesen 136 településén éltek *Hoffmann*-ok, vagyis csaknem feleannyi (51,5%) helységben, mint a történelmi Magyarországon 1892-ben. (Akkor 264 településen írtak össze 520 *Hoffmann*-t.) Figyelemre méltó, hogy a 136 településnek csupán 30%-ában élt már a korábbi évmetszetben is *Hoffmann* nevű lakos. E 41 települést gyakorlatilag a németajkú (zömében sváb) községek, illetve a nagyobb városok alkotják. Tanulmányos, hogy a 95 új, *Hoffmann* nevű lakossal rendelkező település többsége a Duna jobb partján lévő megyékben, illetve a főváros agglomerációjában található.

1930-ban is a fővárosban élt a legtöbb *Hoffmann* (104), 1892-höz képest a budapestiek aránya 17,8%-ról 23,8%-ra nőtt. Mögötte a második helyen Szeged (14) állt, a dobogó harmadik helyén Pápa, Pécs és Szombathely osztozott (12-12). Nem sokkal maradt el tőlük Almáskamarás és Újpest (11-11), Székesfehérvár (10) és Győr (9). Ezúttal is a Dunántúl északnyugati területein, valamint Tolna és Baranya megye németek lakta térségeiben fordult elő a leggyakrabban e családnév (4. térkép).

4. térkép. A Hoffmann családnév előfordulása 1930-ban a Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára adatai alapján (kék színű kör jelöli azokat a településeket, ahol 1892-ben is lakott Hoffmann nevű kereskedő vagy iparos; a térképet a szerző készítette)

Az adatbázis szerint 1930-ban a Hoffmann családnévhez 13 női utónév társult, a 3-3 *Erzsébet* és *Ilona* mellett 1-1 esetben szerepelt az *Anna*, *Aranka*, *Jolán*, *Ludmilla*, *Mária*, *Piroska*, *Regina*, *Sarolta*, *Stefánia*, *Teréz* és *Valéria*. Míg 1892-höz képest kettővel kevesebb női keresztnév fordult elő, 13-mal többet, 82-t számlált a férfiak által használt, egyértelműen azonosítható utónevek halmaza 1930-ban. A 382 fős minta a következőképpen oszlott meg. Ezúttal is a *József* (32) bizonyult a legnépszerűbbnek, viszont most a *Ferenc* (24) feljött a második helyre, éppen hogy maga mögé utasítva a *János*-t (23). A 21 előfordulással korábban negyedik *Samu* ~ *Sámuel* nevet 1930-ban már csak heten viselték, amivel visszaesett a 19–22. helyre. A negyedik pozíciót helyette a *Sándor* (14) foglalta el, amelyet az *Ignác* (13), valamint a *Gyula* és az *István* követett (11-11). Ahogy 38 esztendővel korábban, az *István*-ok közül az egyik ugyancsak pápai illetőségű volt, és ugyancsak cipész mesterként tartotta el a családját a Jókai utca 42. szám alatti házában (az 1930. évi címtár ezt az adatot is közölte), s aki történetesen — és ezt megint tőle tudom — a Hoffmann Pista dédpapája volt, akinek a műhelyében még az ő nagypapája is dolgozott, s önmagát mindig csak suszterként emlegette. A 8–10. helyen a *György*, a *Jenő* és a *Lajos* (10-10) állt a népszerűségi rangsorban. Összességében a minta alapján úgy tűnik, hogy a Hoffmann-ok körében jelentősen visszaszorult az idegen eredetű utónevek használata (lásd az 1. táblázatban).

4. Jóllehet, a nyelvi és kulturális kötöttségeket mutató, döntően az azonosítást szolgáló nevek az egyén önazonosság-tudatában fontos, identitásjelölő szerepet töltenek be (HOFFMANN 2010: 59), azonban az egyén nemzeti azonosságtudata és családja, illetve (család)nevének eredete között nincs feltétlen ok-okozati összefüggés. Egy idegen eredetű vezetéknevhez a szülők (vagy nagykorúvá válása után maga az érintett személy) utónévválasztása eshet kifejezetten olyan névre, amely annak az országnak, kultúrának a névadási preferenciáit tükrözi, amelybe integrálódni szeretnének. E hozzáállás szemléletes példája az, amikor a vietnami származású szülők a már Magyarországon született fiuknak a *Csaba* keresztnévet adták. Ez nem feltétlenül jelenti a saját kultúrájuk megtagadását, hanem sokkal inkább a kettős kötődés vállalását.

Egy betelepült etnikum identitása megőrzéséhez szorosan hozzátartozik a névadási szokásaik megtartása. Ismeretes, hogy a német nyelvterületről más országokban leteleplők rendkívül erősen őrizték azonosságtudatukat, nem asszimilálódtak. Az egyetlen kivételt a történeti Magyarország német polgárai képezték, akik a Kárpát-medencében a szó legteljesebb értelmében meghonosodtak. Az 1840-es években indult meg a jelentős részben német származású városi népesség magyarosodása, akikhez e folyamatban az a betelepült zsidóság is betársult, akik korábban még a németséghez számították magukat (vö. GLATZ 1975: 158–162, GOTTAS 1980: 353–356, KATUS 1980: 431–436). A *Hoffmann* vezetéknevet mindkét kultúrkör használta. Az utónévadási szokásaik változása, illeszkedése a befogadó közeg gyakorlatához azonosságtudatuk módosulását is tükrözi. Sajnos a 19. század első feléből vagy a közepéről nem áll rendelkezésre olyan adatbázisba rendezett nagyobb személynévkorpusz, ami alapján a korábbi állapotokról képet lehetne alkotni. Mint láthattuk, már az 1892. évi időmetszetben is megmutatkozott a magyar keresztnévadási gyakorlat jelentős hatása. 1930-ban még tovább nőtt a magyar utónevek aránya a korábbi saját mintakövetéshez képest (lásd az 1. táblázatban).

Nyilvánvaló, hogy pusztán a család- és keresztnéve alapján nem lehet meszesemenő következtetést levonni az adott személy nemzeti identitásáról, ez legfeljebb a diktatúrák bevett gyakorlata. Ha az érintett személyek erről nem nyilatkoznak, sokkal biztosabb a cselekedeteik alapján ezt mérlegre tenni. Hosszan lehetne példákat sorolni arról, hogy néhány nemzedék után egy távoli földről Magyarországon megtelepedett család sarja számára annyira sokat jelentett a magyarság múltja és kultúrája, hogy annak tudományos kutatására szentelte életét. Mint mondjuk a Herder-díjas néprajzkutató Hofer Tamás (1929–2016), vagy éppen az a nyelvész, akinek munkássága előtt e kötettel is tisztelgünk: Hoffmann István.

1892				1930				
Sorrend	Utónév	Előfordulás	Százalék	Sorrend	Utónév	Előfordulás	Százalék	
1.	József	34	7,33	1.	József	32	8,40	
2.	János	26	5,60	2.	Ferenc	24	6,30	
3.	Ferenc	22	4,74	3.	János	23	6,04	
4.	Samu, Sámuel	21	4,53	4.	Sándor	14	3,67	
5.	Károly	19	4,09	5.	Ignác	13	3,41	
6-7.	Antal	16	3,45	6-7.	Gyula	11	2,89	
	Henrik	16	3,45		István	11	2,89	
8.	Mátyás	15	3,23	8-10.	György	10	2,62	
9.	Mór, Móric	14	3,02		Jenő	10	2,62	
10-12.	György	13	2,80		Lajos	10	2,62	
	Jakab	13	2,80	11-18.	Adolf	8	2,10	
	Mihály	13	2,80		Antal	8	2,10	
13-14.	Adolf	12	2,59		Béla	8	2,10	
	István	12	2,59		Ede	8	2,10	
15-16.	Ignác	11	2,37		Henrik	8	2,10	
	Sándor	11	2,37		Imre	8	2,10	
17-19.	Bernát	10	2,16		Károly	8	2,10	
	Lipót	10	2,16		László	8	2,10	
	Pál	10	2,16		19-22.	Jakab	7	1,84
20-22.	Ármin	8	1,72			Mihály	7	1,84
	Péter	8	1,72			Miksa	7	1,84
	Salamon	8	1,72	Samu, Sámuel		7	1,84	
23-25.	Fülöp	7	1,51	23-27.	Ádám	6	1,57	
	Lajos	7	1,51		Dávid	6	1,57	
	Miklós	7	1,51		Márton	6	1,57	
26-29.	Ádám	6	1,29		Pál	6	1,57	
	Dávid	6	1,29	Péter	6	1,57		
	Izrael	6	1,29	28-31.	András	5	1,31	
	Miksa	6	1,29		Dezső	5	1,31	
30-34.	Alajos	5	1,08		Kálmán	5	1,31	
	András	5	1,08		Simon	5	1,31	

1892				1930			
Sor-rend	Utónév	Előfordulás	Százalék	Sor-rend	Utónév	Előfordulás	Százalék
	Sebestyén	5	1,08	32-34.	Ernő	4	1,05
	Simon	5	1,08		Lőrinc	4	1,05
	Vilmos	5	1,08		Mór	4	1,05
35-38.	Frigyes	4	0,86	35-38.	Emil	3	0,79
	Gyula	4	0,86		Hermann	3	0,79
	Márk	4	0,86		Izsó	3	0,79
	Nándor	4	0,86		Vilmos	3	0,79
39-47.	Albert	3	0,65	39-52.	Aladár	2	0,52
	Béla	3	0,65		Ármin	2	0,52
	Gáspár	3	0,65		Arthur	2	0,52
	Gusztáv	3	0,65		Endre	2	0,52
	Kálmán	3	0,65		Frigyes	2	0,52
	Katalin	3	0,65		Géza	2	0,52
	Keresztély	3	0,65		Gusztáv	2	0,52
	Lőrinc	3	0,65		Lipót	2	0,52
48-54.	Manó	3	0,65	Manó	2	0,52	
	Ábrahám	2	0,43	Mátyás	2	0,52	
	Benedek	2	0,43	Miklós	2	0,52	
	Gábor	2	0,43	Ödön	2	0,52	
	Imre	2	0,43	Rezső	2	0,52	
	Konrád	2	0,43	Rudolf	2	0,52	
	Lázár	2	0,43	Ágoston	1	0,26	
55-69.	Rezső	2	0,43	Alajos	1	0,26	
	Alfréd	1	0,22	Andor	1	0,26	
	Arnold	1	0,22	Károly	1	0,26	
	Dániel	1	0,22	Árpád	1	0,26	
	Géza	1	0,22	Artur	1	0,26	
	Győző	1	0,22	Bernát	1	0,26	
	Hersch	1	0,22	Boldizsár	1	0,26	
	Hiller	1	0,22	Dániel	1	0,26	
Izidor	1	0,22	Dénes	1	0,26		

1892				1930			
Sor-rend	Utónév	Előfordulás	Százalék	Sor-rend	Utónév	Előfordulás	Százalék
	Lambert	1	0,22		Éliás	1	0,26
	Márkus	1	0,22		Emánuel	1	0,26
	Márton	1	0,22		Félix	1	0,26
	Ráfáel	1	0,22		Fülöp	1	0,26
	Tóbiás	1	0,22		Gábor	1	0,26
	Venczel	1	0,22		Gáspár	1	0,26
	Zoltán	1	0,22		Hugó	1	0,26
					Károly	1	0,26
					Izrael	1	0,26
					Jeromos	1	0,26
					Júzsua	1	0,26
					Konrád	1	0,26
					Mendel	1	0,26
					Nachmann	1	0,26
					Nándor	1	0,26
					Oszkár	1	0,26
					Salamon	1	0,26
					Viktor	1	0,26
					Zoltán	1	0,26
					Zsigmond	1	0,26

1. táblázat. A Hoffmann családnévhez kapcsolódó férfi utónevek megoszlása 1892-ben és 1930-ban

Irodalom

- BAHLOW, HANS 1994. *Deutsches Namenlexikon*. 12. kiadás. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- CASCORBI, PAUL szerk. 1925. *Die deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich*. 6. kiadás. Halle, Buchhandl. d. Waisenhauses
- FARKAS TAMÁS 2010. A magyar családnévanyag fogalma és struktúrája. *Magyar Nyelv-járások* 48: 59–75.
- GLATZ FERENC 1975. Bürgerliche Entwicklung, Assimilation und Nationalismus in Ungarn im XIX. Jahrhundert. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21/1–2: 158–169.

- GOTTAS, FRIEDREICH 1980. Die Deutschen. In: WANDRUSZKA, ADAM–URBANITSCH, PETER szerk., *Die Völker des Reiches. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 3.* Wien, Verlag der Österreichisches Akademie der Wissenschaften. 353–356.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48: 49–58.
- JEKELFALUSSY JÓZSEF 1892. *Magyarország iparosainak és kereskedőinek czim- és lakjegyzéke.* Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság.
- KATUS LÁSZLÓ 1980. Die Magyaren. In: WANDRUSZKA, ADAM–URBANITSCH, PETER szerk., *Die Völker des Reiches. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 3.* Wien, Verlag der Österreichisches Akademie der Wissenschaften. 431–436.
- KROIB, DANIEL 2023. *Hoffmann.* In: *Digitales Familiennamenwörterbuch Deutschlands.* <http://www.namenforschung.net/id/name/10/1> (Közreadva: 2023.01.16.)
- KUNZE, KONRAD 2003. *dtv-Atlas Namenkunde: Vor und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet.* 4., javított és bővített kiadás. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- LINNARTZ, KASPAR 1958. *Unsere Familiennamen. Band 1. Zehntausend Berufsnamen im ABC erklärt.* 3. kiadás. Bonn–Hannover–Hamburg, Dümmler.
- Mosse-címtár 1930 = *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára.* 3. kiadás. Budapest, Rudolf Mosse cég Magyarországi Képviselete Rt, 1931.
- SZULOVSKY JÁNOS 2000a. A gazdasági címtárak forrásértéke. *Statistikai Szemle* 78/7: 536–549.
- SZULOVSKY JÁNOS 2000b. A társadalom realizált igényvilága a 19. század utolsó harmadában Magyarországon. Térképlapok egy kutatásból. In: CSERI MIKLÓS–KÓSA LÁSZLÓ–T. BEREZCKI IBOLYA szerk., *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai.* Budapest–Szentendre, Magyar Néprajzi Társaság–Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum. 585–618.
- SZULOVSKY JÁNOS 2001. A borbély- és fodrászmesterség iránti igény területi eltérései: Magyarország és Horvát-Szlavónország a 19. század utolsó harmadában. In: BALI JÁNOS–JÁVOR KATA szerk., *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet–ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék. 337–358.
- SZULOVSKY JÁNOS 2002. A helynevek politikumáról. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások a V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.* Debrecen–Jyväskylä, Debreceni Egyetem. 107–119.
- SZULOVSKY JÁNOS 2021. A csizmadia mesterség térbeli elterjedtsége és társadalmi beágyazottsága Magyarországon a 19. század végén. *Ethnographia* 132/4: 708–733.

Occurrence of the surname *Hoffmann* in Hungary in 1892 and 1930

The paper attempts to draw a geography of the *Hoffmann* surname on the basis of an economic directory from 1892 and 1930. It also examines the influence of Hungarian naming customs on the first names chosen for the surname *Hoffmann*. In the 1840s, the urban population, which was largely of German origin, began to become Hungarianised, and in the process, the Jews who had settled in the area, who had previously considered themselves German, joined them. The German surname *Hoffmann* was used by both cultures. Already in the 1892 time census the significant influence of the Hungarian surname practice was evident, and in 1930 the proportion of Hungarian surnames increased even further compared to the earlier own sample.

Keywords: surname geography, ethnocultural practices of first name giving, assimilation

Szulovszky János
ORCID: 0009-0004-2428-587X
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
szulovszky.janos@abtk.hu

Terminológiai kérdések a márkanévek köréből

TAKÁCS JUDIT

HOFFMANN ISTVÁN szerint a 21. század első éveit szakaszhatárt jelölnek ki a magyar névkutatásban (2021: 386). Úgy vélem, ezt a szakaszhatárt a márkanévek vizsgálatára is jellemzőnek tarthatjuk, ettől kezdve ugyanis nemcsak a névtípus iránti érdeklődés lett (némileg) intenzívebb Magyarországon is, de a kutatásoknak új szempontjai és irányai is megjelentek.

Tanulmányomban kronologikus sorrendet követve tekintem át azokat a terminusokat, melyek a márkanévek vizsgálatkor a magyar kutatások során megjelentek. Ennek kapcsán röviden a névtípus kutatástörténetére is kitérek, megvizsgálom az egyes időszakokban jelentkező, a márkanévekhez kapcsolódó legfőbb megközelítési szempontokat és témákat. Mivel azonban a magyar márkakutatás történetéről korábban már készült áttekintés (KOVÁCS 2019: 45–58, a névtani szempontú kutatások bemutatását pedig lásd TAKÁCS 2022a), jelen írásomban a márkanéveket érintő vizsgálatokat elsősorban a terminológiára fókuszálva mutatom be.

A névtípusra tanulmányomban a *márkanév* terminust használom, egyrészt a márkanévek monografikus feldolgozásának (KOVÁCS 2019) szakszóhasználatát, másrészt pedig a korábbi névtani szempontú márkanévelemzések (pl. FÁBIÁN 1981, FERCSIK 2007a) összefoglaló értelmű terminushasználatát követve.

1. A márkanév a magyar onomasztikai kutatások témájaként

A márkanévek kutatása napjainkban nem tartozik a magyar névtan kiemelt témái közé. Az az élénk érdeklődés, mely a nemzetközi onomasztikában az intézménynevek és a márkanévek iránt (elsősorban azok alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai miatt) jellemző (FARKAS 2015: 33), a magyar névtanban egyelőre hiányzik. Főleg az angolszász névtani irodalom bővelkedik márkanévet feldolgozó írásokban, a névtani kézikönyvek gyakran fejezetnyi terjedelemben is foglalkoznak a nálunk ugyancsak elhanyagolt, összefoglaló jelentésű — a cégnevek, márkanévek, védjegyek, termékek és szolgáltatások neveit magába foglaló — kereskedelmi nevek vizsgálatával (e szakirodalmak részletes bemutatását lásd BÖLCSKEI 2020). Számos konferenciasorozat is témájává emelte a kereskedelmi

neveket, sőt a Names in the Economy (NITE) című konferenciasorozat kifejezetten e névtípus többszemponútú megközelítését tűzte ki céljául (FARKAS 2015: 33).

A magyar alkalmazott névtani kutatások között azonban a márkanévek vizsgálata eddig sajnálatosan háttérbe szoruló terület volt. A legkorábbi elemzések elsősorban a márkanévek, védjegyek vagy cégnevek helyesírási és alaktani (pl. FÁBIÁN 1981, HUSZÁR 1985, KEMÉNY 1994, BOZSIK 1996, ZIMÁNYI 1998, 2006, FERCSIK 2001a, 2001b, 2001c, 2005, 2007a, 2007b, SÓLYOM 2008), később pedig használatuk jogi vonatkozásainak bemutatására szorítkoznak (pl. KEGYES 2012, SZALAI 2011), és közös jellemzőjük volt, hogy a névtípus átmeneti, tulajdonnév és közszó közötti jellegét hangsúlyozták.

A magyar szakirodalom szakszóhasználata sem egységes, és főleg a kutatások korai szakaszában figyelhető meg (az egyébként névtani terminológiánk egészére is jellemző) szinonimagazdagság (FARKAS 2012: 139). Ezzel szemben viszont bizonyos összefoglaló jelentésű terminusok (ezeket lásd a 3.3. pontban) hiányoznak, ami az ezen a területen folyó kiterjedtebb kutatások hiányait mutatja (FARKAS 2012: 145).

A márkanévek névtani irányú megközelítését azonban több tényező is indokolja. Egyrészt már FÁBIÁN is felvetette, hogy a névegyedek számának növekedése feltétlenül indokolja kutatásukat: „Újabb kori nagy mértékű mennyiségi felhalmozódásuk azonban halaszthatatlanná tett e mibenlétük tisztázását: ki kellett jelölni a helyüket a szavak rendszerében” (1981: 156). Később FARKAS is úgy vélekedett (2004: 383), a modern névtípusok számának drasztikus növekedése „valóságos névrobbanást” idézett elő elsősorban az intézmény- és márkanévek körében.

Úgy vélem azonban, hogy a névtípuson belül a névegyedek számának (akár drasztikus) növekedése önmagában még nem indokolná a tüzetes nyelvészeti vizsgálatot. Számuk növekedése azonban egyre hangsúlyosabbá teszi szerepüket is mindennapi életünkben. Gyermeeknyelvi kutatások bizonyítják, hogy a babák már a lexikális fejlődés kezdetén elsajátítanak tulajdonneveket, legelőször személy- és helyneveket (ezekről részletesen lásd RESZEGI 2022: 71–86), ám éppen növekvő számuk miatt aligha lehet elkerülni, hogy a gyermekek a márkanévekkel is (kezdetben szóbeli, majd az írásbeli nyelvhasználat során) életük korai szakaszában kapcsolatba kerüljenek (vö. RESZEGI 2021: 128). A megismert márkanévek pedig később kulturális és nyelvi tájképük részévé válva a mintát jelentik majd a márkanévi kategória elemeinek felismeréséhez és új elemek létrehozásához.

2. A korai kutatások terminushasználata

Az alábbiakban az I. Névtudományi konferencia (1958) és az ezredforduló által kijelölt időszak kutatásait vizsgálom a márkanévekre vonatkozó terminushasználat szempontjából. A két határpontot a magyar névtani kutatások elindu-

lása, illetve az ezredforduló jelöli ki. Az ezredforduló utáni időszak vizsgálatainak számos jellegzetessége is különbözik a korábbiaktól: drasztikusan megnőtt az ún. modern névtípusok (elsősorban az intézmény-, illetve a márkanév) száma, ezen felül e két névtípuson belül új szerkezeti típusok is megjelentek (FARKAS 2004: 383), valamint a márkanév kutatásának új szempontjaival is számolhatunk (a magyar márkanév kutatás korszakainak jellegzetességeiről bővebben lásd TAKÁCS 2022a, 2022b).

2.1. áruk kereskedelmi neve

A vizsgált névtípust BÁRCZI GÉZA az 1958-as névtudományi konferencián tartott megnyitójában és később a konferenciakötet bevezetőjében (1960: 15) az *áruk kereskedelmi neve* terminust használva helyezte a tulajdonnév és közszó közötti sávba. Ez a terminus nem volt hosszú életű, a későbbi időszakban és manapság egyre többször megjelenő *kereskedelmi név* szakszó nem ehhez, hanem az angolszász szakirodalom *commercial name* műszavához köthető, mely BÁRCZI kifejezéséhez képest más, összefoglaló értelemben használatos (a *kereskedelmi név*-ről részletesen a 3.2. pontban írok).

2.2. árunév — árutípusok neve — áruelnevezés — fantázianév

J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnév és köznév határterületéről írott tanulmányában e névtípusra az *árunév* terminust használja (1959: 466), s a megkülönböztető funkció és az önkényesség szempontját kiemelve tulajdonnévi jellegűnek tartja őket. Az árunév önkényes voltán alapul szerinte a törvényileg védett áruelnevezés, a márka intézménye.

A magyar nyelv története című tankönyv (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967) tulajdonnévek történetét taglaló részében (1967: 374–388) az *árutípusok neveit* (*márkákat*) a szerzők a tulajdonnév és köznév közti átmeneti kategóriára hozzák fel példaként. A zárójeles megoldás arra utalhat, hogy ezeket a szerzők szinonimaként, vagy legalábbis egymást részben átfedő jelentésű terminusként értelmezték.

Az áruelnevezések addigi kutatásának áttekintését adja tanulmányában MIKÓ PÁLNÉ (1971), és terminológiai tisztázásra is törekszik. Az áruelnevezések legismertebb fajtáiként az áruvédjegyek, a márkák és az árunevek csoportját adja meg (1971: 78). A *védjegy*-et jogi kategóriaként definiálja, a *márka* szerinte a kereskedelmi jogban a minőséghez kötött árura vonatkozik, míg a szinonimaként megjelenő *árunév* és *fantázianév* funkciója az, hogy a terméket az ipar és a kereskedelem számára azonosítsa, a fogyasztóközönség körében pedig a többi hasonló terméktől megkülönböztesse. Munkájában tehát az *árunév* és a *fantázianév* szinonim fogalmak, az *áruelnevezés*-t pedig összefoglaló értelemben (a védjegyeket és márkákat is beleértve) használja.

2.3. áru- és márkanév — típus- és márkanév

J. SOLTÉSZ névtani monográfiájában (1979) az *áru- és márkanév* terminust használja a szellemi alkotások nevei közé sorolt névtípusra (1979: 102–104). Nem egyértelműsíti azonban, melyiken mit ért, s úgy tűnik, szinonim fogalomként használja őket, hiszen például a *Singer* nála egyszer a márkanévre (1979: 103), máshol pedig az árunévre (1979: 104) példa (vö. KOVÁCS 2019: 47, 48).

Ugyancsak J. SOLTÉSZ a III. Magyar Névtudományi Konferencián a ritkábban vizsgált „periférikus tulajdonnévfajtaokról” beszélve említi az állatnevek, tárgynevek, intézménynevek mellett az árunevet is (1981: 213). Bár szerinte ez a jelenség az egyes névfajták fontosságának arányát tükrözi, ezek közül „Némely névfajta, (intézménynév, árunév) a gyakorlati életben egyre jelentősebbé válik, nyelvhasználati, nyelvhelyességi, helyesírási problémákat kell vele kapcsolatban megoldanunk” (1981: 213). Az idézetben szereplő *árunév* mellett a tanulmányban a továbbiakban az *áru- és márkanév* is megjelenik, a korábbi munkájához (1979) hasonlóan szinonimaként használva. Ugyanezen rendezvény megnyitóján BENKŐ LORÁND az alkalmazott névtannal kapcsolatos feladatokról szólva a *típus- és márkanévek*-ként említi ezt a névtípust (1981: 12) — a terminushasználat tehát még egy kötetben belül sem volt egységes.

2.4. márkanév

Bár témája kifejezetten gyakorlati jellegű és helyesírási szempontú volt, tanulmányában FÁBIÁN PÁL (1981) terminológiai szempontokat is felvetett. Véleménye szerint a névtani kutatások során eddig szinonimaként leggyakrabban az *árunév*, *áruelnevezés* és *márkanév* terminust használták, s közülük az utóbbit tartja a legelterjedtebbnek, ezt javasolja további használatra leginkább alkalmas, összefoglaló jelentésű szakszóként.

Később FERCSIK ERZSÉBET (2007a) is úgy fogalmazott, hogy a köznyelvben a *kereskedelmi név*, *árunév*, *áru-*, *gyártmány-* és *termékelnevezés*, *védjegy*, *fantázianév* és a *márkanév* szakszavak szinonimaként használhatóságok. Ezek közül a névtani vizsgálatok során a *márkanév* általában összefoglaló jelentésben áll, s e tulajdonsága miatt használta írásaiban műszóként ő is ezt.

A későbbiekben néhány kutatónk a *márkanév* terminust konzekvensen használja az áruk és márkák nevét is magába foglaló kategória elnevezéseként (FERCSIK 2000, 2001a, 2001b, 2001c, 2005, 2007a, 2007b, HAJDÚ 2003, FARKAS 2004), másoknál viszont a *márkanév* az *áruelnevezés* és *árunév* (HUSZÁR 1985), az *áru- és márkanév* (HAJDÚ 1994) vagy a *gyártmány- és termékelnevezés* (KESZLER szerk. 2000)¹ mellett, legtöbbször azok szinonimájaként jelenik

¹ A kötet későbbi, átdolgozott változatában (KESZLER–LENGYEL 2002: 72–73) már csak a *márkanév* jelenik meg.

meg. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy ebben az időszakban sem a névtudományon belül, sem pedig egyes kutatóink írásaiban nem volt sem egységes, sem konzekvens a terminushasználat.

3. A 2000-es évek kutatásainak terminushasználatára

3.1. márkanev

A korábbi időszakban általában a terminusok szinonim használatát tapasztalhattuk, az ezredforduló óta született, legújabb alkalmazott névtani vizsgálatainkban azonban egységesülni látszik a márkanevekre vonatkozó szókinés.

Az ICOS terminusjegyzéke alapján (W1; BÖLCSKEI et al. 2017: 102) a *márkanev* egy adott márka tulajdonneve, s ebben a jelentésben a magyar vonatkozásában nem is szerepel más, hasonló értelemben vagy szinonimaként használható műszó. A *márkanev* szakszó jelenik meg RAÁTZ JUDIT alkalmazott névtanról készített áttekintésében (2015) és FARKAS TAMÁS összefoglalójában is (2021), s legfrissebb márkanevekkel is foglalkozó hazai névtani szakirodalmunkat áttekintve is (pl. RESZEGI 2022, KOVÁCS szerk. 2022) e terminust használatát tapasztaljuk.

A *márkanev* szakszó további használatát támogatja az is, hogy ez jelenik meg KOVÁCS LÁSZLÓ alkalmazott névtani megközelítési szempontokat is felvető márkanev-monográfiájában is (2019). A kötetben a szerző a márkakutatásban és a névtani vizsgálatok során használt terminológiát rendszerezi (*cégnév, márkanev*, és a szinonimáknak tekintett *típus-, áru-, termék-, készítmény- és gyártmánynev*), illetve érinti a márkának tekinthető egyéb tulajdonnevek kérdését is (2019: 47–54), viszont a *kereskedelmi név* terminussal nála nem találkozunk.

3.2. kereskedelmi név

BÖLCSKEI ANDREA (2020) szerint a *kereskedelmi nevek* (cégnevek, márkanevek, védjegyek, termékek és szolgáltatások nevei) nyelvi jellemzőinek vizsgálata az 1960-as évektől van jelen a szakirodalomban, az 1990-es évek elejével kezdődően pedig fokozott (elsősorban nemzetközi) érdeklődés figyelhető meg a témakört illetően. A nemzetközi szakirodalomban elterjedt *kereskedelmi név* (*Commercial name*) szakszó (pl. SJÖBLOM 2014, 2016, AINIALA et. al. 2012) használata azonban (néhány kivételtől eltekintve, pl. FERCSIK 2007a, RAÁTZ 2015, FARKAS 2015, BÖLCSKEI 2020) a magyar onomasztikában ritka, holott kiváló összefoglaló elnevezése a cégnevek, márkanevek, védjegyek, termékek és szolgáltatások neveinek.

3.3. ergonima — krematonima

Az angolszász szakirodalomban összefoglaló értelmű, de sokszor nyelvenként eltérő jelentésben használt *ergonym* 'termék vagy márka tulajdonneve' (W1;

W2) és *chrematonym* 'események, rendezvények, intézmények, szervezetek stb. tulajdonneve' (W1; W2) szakszavaknak a magyarban nincs megfelelőjük. Név-tani szakirodalmunkban sem az összefoglaló jelentésű *ergonima* (FARKAS 2012: 141; W2), sem pedig az ennél általában bővebb jelentésű (események, intézmények, rendezvények nevét is magába foglaló) *krematonima* terminus használata nem jellemző (FARKAS 2012: 145).

Sajátos helyzetben van viszont a szlovákiai magyar névkutatás, hisz a magyarországitól eltérően nagy hangsúly esik benne az idegen (nemzetközi és szláv) terminusok használatára (BAUKO 2019: 61). Az *abionymák* (nem előre vonatkozó tulajdonnevek) egyik csoportját például a szláv terminológiában a *toponymák* és *chrématonymák* alkotják ('emberi alkotások nevei') (2019: 56). Ez utóbbiak között tárgyalják többek között a *pragmatonymá*-kat ('terméknevek'), *logonymá*-kat ('intézményneveket'), *choronymá*-kat ('történelmi események neveit'), *literáronymá*-kat 'irodalmi művekben előforduló tulajdonneveket') és *akcionymá*-kat (rendezvények, konferenciák neveit') stb. (ezekről bővebben lásd BAUKO 2019: 56). Mind az idézett terminusok, mind a besorolás eltér a magyarországi névtani hagyományoktól, és erősen magán viseli a szláv onomasztika hatását. A szláv névkutatásban meglévő, de a magyarból hiányzó (vagy csak szórványosan megjelenő, illetve rosszul adaptált) szakszavakra (pl. *oikonima*, *ergonima*, *zoonima*) FARKAS (2012: 141) hoz példát.

4. Összegzés

Kezdetektől áttekintve a magyar márkanévkutatásban megjelenő szakszavakat, azt láthatjuk, hogy főleg az ezredfordulóig tartó korai időszakot erősen jellemezte a műszavak terén a szinonimitás és a terminológiai egységesség hiánya. Ez utóbbi nemcsak a különböző terminusok azonos értelemben való használatát jelentette, hanem azt is, hogy kutatóink egy-egy terminust (gyakran még egy kötetben vagy tanulmányon belül sem) használtak azonos értelemben. Az ezredforduló óta azonban a magyar alkalmazott névtani vizsgálatokban a *márkanév* összefoglaló értelmű használata tűnik dominánsnak.

Ezen kívül a korai kutatásokra a vizsgálati szempontok egyneműsége (a döntően a helyesírás és alaktani szerkezet irányából való közelítés) is rányomta bélyegét. Bár hamar és többen is (BÁRCZI 1960, MIKÓ 1971, J. SOLTÉSZ 1981, FÁBIÁN 1981, BENKŐ 1981) felhívták rá a figyelmet, hogy a márkanévek létrehozásának, motivációjának vizsgálata fontos és gyakorlati haszonnal is járó kutatási irány, ezeknek a szempontoknak a megjelenése és hangsúlyossá válása csak az elmúlt évtizedekre tehető.

Irodalom

- AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA 2012. *Names in focus. An introduction to Finnish onomastics*. Helsinki, Finnish Literature Society.
- BAUKO JÁNOS 2019. *Társadalom és névhasználat. Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. Magyar névtani értekezések 8. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék.
- BENKŐ LORÁND 1981. Megnyitó. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 7–13.
- BÁRCZI GÉZA 1960. Megnyitó. In: PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÖLCSKEI ANDREA 2020. Névgenerátorok az üzleti életben. In: FÓRIS ÁGOTA–BÖLCSKEI ANDREA–HELTAI JÁNOS IMRE szerk., *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben 4. Szociolingvisztika, névtan, nyelvtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÖLCSKEI ANDREA–FARKAS TAMÁS–SLÍZ MARIANN 2017. *Magyar és nemzetközi névtani terminológia*. Uppsala–Budapest, International Council of Onomastic Sciences–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FARKAS TAMÁS 2004. Név kultúránk helyzete és változásai. In: BALÁZS GÉZA szerk., *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 383–402.
- FARKAS TAMÁS 2012. Szempontok a magyar névtani terminológia megítéléséhez. *Névtani Értesítő* 34: 139–48.
- FARKAS TAMÁS 2015. A nemzetközi névkutatás és magyar kapcsolatai. In: FARKAS TAMÁS–SLÍZ MARIANN szerk., *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 23–47.
- FARKAS TAMÁS 2021. Alkalmazott névtan. Kutatási terület, irányok és lehetőségek. *Névtani Értesítő* 43: 9–30.
- FÁBIÁN PÁL 1981. Hogyan írjuk a márkaneveket? *Magyar Nyelvőr* 105: 155–8.
- FERCSIK ERZSÉBET 2000. A márkanevekről — a helyesírás szempontjából. *Magyartanítás* 5: 24–7.
- FERCSIK ERZSÉBET 2001a. A kiejtés és a helyesírás összefüggéséről az idegen márkanevek kapcsán. *Módszertani Lapok. Magyar 1*: 15–20.
- FERCSIK ERZSÉBET 2001b. Az idegen márkanevek egy típusának magyar toldalékolása. *Magyar Nyelvőr* 125: 493–494.
- FERCSIK ERZSÉBET 2001c. Hogyan bánjunk a márkanevekkel? In: KOVÁTSNÉ NÉMETH MÁRIA szerk., *Tanulmánykötet a győri tanítóképzés 223. tanévében*. Győr, Nyugatmagyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar. 347–351.
- FERCSIK ERZSÉBET 2005. Névtan és helyesírás találkozása egy kézikönyvben. *Névtani Értesítő* 27: 333–339.

- FERCSIK ERZSÉBET 2007a. A név kötelez. Nyelvi és nem nyelvi szempontok érvényesülése a márkanevek írásakor. In: BOZSIK GABRIELLA–EÖRY VILMA–V. RAISZ RÓZSA szerk., *Hagyomány és újítás a helyesírásban. Válogatás a Nagy J. Béla országos helyesírási verseny kötetének anyagából*. Eger, Líceum Kiadó. 179–196.
- FERCSIK ERZSÉBET 2007b. A tulajdonnevek helyesírásáról. In: BOZSIK GABRIELLA szerk., *Két évtized a helyesírásért*. Eger, Líceum Kiadó. 57–66.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. *Magyar tulajdonnevek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2021. Magyar névkutatás: irányok és perspektívák. *Magyar Nyelv 117*: 385–402.
- HUSZÁR ÁGNES 1985. Árunevek, márkanevek. In: BÍRÓ ÁGNES–TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvi divatok*. Budapest, Gondolat. 224–235.
- KEGYES ERIKA 2012. A cégnév mint márkanev szerepe az üzleti kommunikációban. *Névtani Értesítő 34*: 101–114.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KESZLER BORBÁLA–LENGYEL KLÁRA 2002. *Kis magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2019. *Márka és márkanev. Márkakutatás és nyelvészet — metszéspontok, lehetőségek, kihívások*. 2. kiadás. Budapest, Tinta Kiadó.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2022. *Márkanevek: marketing és nyelvészet határán*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 197. Budapest, Tinta Kiadó.
- RAÁTZ JUDIT 2015. Alkalmazott névtan. In: FARKAS TAMÁS–SLÍZ MARIANN szerk., *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 227–252.
- RESZEGI KATALIN 2021. The Mental and Neural Representation of Names: A Cognitive and Economic Point of View. In: LEIBRING, KATHARINA–MATTFOLK, LEILA–NEUMÜLLER, KRISTINA–NYSTRÖM, STAFFAN–PIHL ELIN szerk., *The Economy in Names: Values, Branding and Globalization*. Uppsala, Department of Archives and Research–Institute for Language and Folklore. 119–132.
- RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Névtanarchívum Kiadványai 54. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SJÖBLOM, PAULA 2014. Commercial names and unestablished terminology. In: JOAN TORT I DONADA–MONTERRAT MONTAGUT I MONTAGUT szerk., *Names in daily life. Proceedings of the XXIV International Congress of Onomastic Sciences, Seccio 1*. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. 92–98.
- SJÖBLOM, PAULA 2016. Commercial names. In: HOUGH, CAROLE szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford, Oxford University Press. 453–465.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Tulajdonnév és köznév határterülete. *Magyar Nyelv 55*: 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- J. SOLTÉSZ KATALIN 1981. Az egyéb tulajdonnévfajták kutatásának helyzete és feladatai. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. 213–225.
- SÓLYOM RÉKA 2008. Új -da/-de képzős üzlet, cég- és vállalkozásnevek a magyar nyelvben. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 610–614.
- SZALAI PÉTER 2011. A védjegyek köznevesüléséről. *Névtani Értesítő* 33: 155–174.
- TAKÁCS JUDIT 2022a. *Márkanevek névtani vizsgálata: magyar kutatástörténeti áttekintés.* Megjelenés előtt.
- TAKÁCS JUDIT 2022b. *Eltűnt márkaneveink nyomában.* Megjelenés előtt.
- W1 = List of Key Onomastic Terms
URL: <https://icosweb.net/publications/onomastic-terminology/> (2023. 02. 12.)
- W2= Hungarian Equivalents Of Icos Key Onomastic Terms
URL: https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2021/12/Hungarian_ICOS-Terms-hu-1.pdf (2023. 02. 12.)

Terminology Issues in The Field of Brand Names

In my study, I examine the terms that have appeared in Hungarian research since 1958 in connection with the analysis of brand names. When doing so, I also briefly discuss the research history of the name type, and present the prevailing approaches, aspects, and topics related to brand names in each period, focusing primarily on the use of the terms. Based on my research results, I assert that in Hungary mainly the early period of name research was strongly characterized by a lack of synonymy and terminological consistency in the field of technical terms. This meant not only the use of terms as synonyms, but also that Hungarian researchers did not use a term in the same sense (often not even within a volume or study). In recent decades, however, the use of the term brand name has become dominant as an umbrella term that includes the names of goods and products.

Keywords: brand name, terminology, onomastics, research history

Takács Judit
ORCID: 0000-0002-8665-0893
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
takacs.judit@uni-eszterhazy.hu

Közterületi nevek Aranyos vidéki falvakban

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA

1. A Magyar Nemzeti Helynévtár Programhoz kapcsolódva Kolozsváron elkészítettük az Aranyos vidékének helyneveit tartalmazó adattárat (T. SZABÓ–ANDRÁS 2020). Ez a gazdag adatanyag számtalan vizsgálódás kiindulópontját képezheti. Miután számba vettem a vízneveket és a térszinformaneveket a fenti kötet adatainak alapján, most a közterületi nevek vizsgálatát céloztam meg, melylyel Hoffmann István professzor urat szeretném köszönteni 70. születésnapján.

A MNHP célja összegyűjteni és adatbázisba szervezni a Kárpát-medence magyar helyneveit. A helynévgyűjtés igencsak sürgős feladat, hiszen a modernizáció, amely Romániában — így Erdélyben — is nagy léptekkel halad, valós veszélyt jelent bizonyos helynévfajták eltűnésére, illetve megváltozására. Ilyenek például a közterületi nevek. A romániai közigazgatás sajátja, hogy a kisebb falvakban még ma sincsenek hivatalos utcanevek, a lakcím nyilvántartása csupán a házszámok szerint történik, ez 1-től kezdődően növekvő sorrendben egy-egy településen körbejár.

Ezért a vizsgálat tárgya ezúttal kifejezetten a falvak helynévanyaga; a két város, Torda és Aranyosgyéres utcanevei kimaradtak, ugyanis itt jellemző a névanyagra a többrétegűség és ennek pontosítása további kutatást igényel, hiszen a hivatalos mellett a népi helynévadás maradványai egyaránt fellelhetők.

Bizonyos, a nagyobb városokhoz közel eső falvak településszerkezete az utóbbi tíz évben nagyot változott. Korábban, a kommunizmus időszakában is előfordult a települések adminisztratív úton való összevonásának jelensége. A vizsgálat tárgyát képező területen ez Aranyospolyánra érvényes, amelyet 1966-ban Tordához csatoltak, de az 1981-ben elkészült gyűjtés során sikerült egy korábbi, a 60-as évekre jellemző állapotot rögzíteni (ZSIGMOND 1997). A másik, hasonló sorsú település Tordaszentmihály, amely valójában két, 1922 és 1930 között valamikor egyesített falut foglal magába, Alsó- és Felsőszentmihályt. Mivel a település szintén nagyon közel esik Tordához, az építkezések során több új utcát is nyitottak, amelyek viszont már a hivatalos névadás során kaphattak nevet, mert ezek esetében semmilyen névadási motiváció nem fedezhető fel, nincsenek a környezettel kapcsolatos jelentésbeli összefüggések, sőt, csak román nyelven jelennek meg az 1981–1985 között elkészült adatanyagban is (ZSIGMOND 1997). Ez a jelenség

érinti a Kolozsvár környéki falvakat is, személyes tapasztalatom, jelenlegi helynévgyűjtéseim során észlelem a jelenséget. Tehát a népi névadás egysége ezekben a falvakban megtörik, mert a fiatal, különösen máshonnan betelepülő új román, de akár a magyar ajkú lakosok is a hivatalos névadás által kijelölt (román) utcanévet használják a közbeszédben.

Közterületi nevek alatt az utcák és terek neveit értem, ezeknek elemzését kívánom elvégezni.

2. A szakirodalomban a tér- és utcanév vizsgálatokat leginkább városok adatanyagán végezték. HAJDÚ MIHÁLY vette számba és rendszerezte Budapest utcanéveinek anyagát (1975). Egy másik tanulmányában viszont 84 kistelepülésen a hivatalos névadás eredményeként létrejött utcanévrendszert vizsgálta, és megállapította, hogy az nagyon egyhangú, leginkább emlékéllító céllal jelölték ki a neveket (HAJDÚ 1983: 44). Történelmi térképeken készített a névadás motivációját vizsgáló tanulmányokat BARTOS-ELEKES ZSOMBOR Kolozsvár, Brassó történelmi városközpontjaiban levő utcák elnevezésének változásait figyelve (2021: 113–134), SÓFALVI KRISZTINA szociolingvisztikai szempontból tekintette át a román közigazgatás közterületi helynévadását (2008: 101–115).

3. Úgy tűnik, a falvak közterületi neveinek kutatása talán kevésbé vonzó a nyelvész kutató számára, hiszen kevés nagyobb horderejű, érdekes név található az adatok között, így történelmi szempontból is jóval kisebb jelentőségűek. Köszönhető ez a Magyarország területén viszonylag korán bevezetett hivatalos helynévadásnak is, mely csak ritkán hasznosította a természetes, közösségi úton létrejött neveket (MEZŐ 1969, KÁLNÁSI 1995). Egyébként is elmondható erről a helynévfajtaról, hogy az ún. régi nevek is viszonylag újak, sosem lehetnek régebbiek magánál a településnél, a kistelepülések eltűnésekor nem maradtak fenn. Ezzel szemben mégis megállapítható, hogy utcanéveink, közterületi neveink általában természetesen a helynévanyag részét képezik, és a belterületi helynevek jelentős részét ezek a nevek adják.

A falvak közterületi neveinek ismertsége nem lépi túl az adott névközösség határát, az azonban elmondható, hogy a névadási szokások általában megegyeznek a szélesebb területével, sőt, jellemzőek lehetnek a magyar nyelvterület egészére is. Ennek oka az, hogy a közterületi nevek esetében is a névadáskor létező motiváció azonos: a névadás célja a környezet leírása, a hely pontos megnevezése, mely a tájékozódást segíti elő. A közterületek népi elnevezése mindig motivált, legalábbis a névadás pillanatában, később azonban ez el is tűnhet (J. SOLTÉSZ 1979: 25). MEZŐ ANDRÁS a névadás motivációjának típusait vizsgálva a névadó, a megnevezendő objektum és a név hármában tárgyalja, és attól függően különíti el a közös motivációs összefüggést mutató csoportokat (külső és belső motiváció), hogy milyen szoros a kapcsolat a név és a táj, illetve a név és az ember között (1969, 1982).

A helynév-tipológiák általában követik a LŐRINCZE LAJOS által felállított rendszert, mely szerint elkülöníthetünk természeti, műveltségi és eseményneveket (1967: 5–19). A vizsgált adatanyag közterületi nevei tehát természetes névadás útján jöttek létre, nem egyéni, hanem közösségi eredetűek (KÁLMÁN 1989: 161). A nevek kapcsolatban vannak a tájjal, segítenek az eligazodásban, tájékozódásban.

Szerkezeti szempontból vizsgálva ezeket a neveket, az „egyöntetőségükkel kiűnnek a többi tulajdonnévfajta közül. Elsőprő többségükben megtalálható az ’utca’, ’tér’ stb. jelentésű elsőrendű információs értékű közszói elem” (J. SOLTÉSZ 1979: 89).

4. Ezen előfeltevések ismeretében, felhasználva HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési tipológiáját (2007), az alábbiakban rendszerezem az Aranyos vidéki falvak belterületeinek utcaneveit.

4.1. Szerkezeti szempontból megvizsgálva a fent említett adattárunk anyagát, J. SOLTÉSZ előbbi állításának megfelelően elsőprő többségében kétrészes neveket találtam, melyekben a megnevező funkciót az *utca*, *tér* földrajzi köznév tölti be, míg a megkülönböztető funkciót a köznévhez kapcsolódó, jelzős szerkezetet létrehozó melléknév vagy főnév kapcsolódik. Mindazonáltal néhány egyrész es név is fellelhető az anyagban, melyek földrajzi köznévből váltak közterületi nevekké.

4.1.1. A vizsgált anyagban előforduló e g y r é s z e s n e v e k szinte kivétel nélkül földrajzi köznévi eredetűek, amelyek fajtajelölő funkciójúak is egyúttal, tehát a lexikális jelentésük szerinti denotátumot jelölik. Szemantikailag ezek az egyelemű nevek azonos jelentésmezőhöz tartoznak, jelentésükben ott van a ’szűk, keskeny’ jelentésárnyalat (vö. FKNT.). Ezek a *köz* ’szűk keresztutca’ (*Köz*, *Csegez*), a *sikátor* itt ’két utcát összekötő keskeny út’ (*Sikátor*, *Csegez*; *Sikátor*, *Felvinc*, *Komjátszeg*, *Szind*, *Torockószentgyörgy*; *Sikátor* ~ *Új utcai sikátor*, *Torockó*) a *szoros* ’szűk, rendszerint félreeső zsákutca’ (*Szoros*, *Torockószentgyörgy*), a *szurdok* itt ’szűk, rendszerint félreeső zsákutca’ (*Szurdik*, *Torockó*) jelentésben. *Torockó* helynévanyagában a *szurdik* elhasonult formában fordul elő (kétrészes névben is, lásd alább). Tekintettel arra, hogy a falu a Székelykő lábánál fekszik, így kis, zezugos, hegyre menő, szűk utcáinak megfelelő elnevezése a *szurdok*.

A falvak központi részén, vagy több utca találkozásánál lévő területeket leginkább egyelemű, földrajzi köznévvel nevezik meg. Ilyenek a *piac* (*Piac*, *Torockó*, *Torockószentgyörgy*), a *park* (*Park*, *Alsójára*), a *tér* (*Tér*, *Székelykocsárd*). A *Park* szinonimájaként a történelmi múltra utaló kétrészes név is használatos, a *Báró-kert*.

Ellipszissel jött létre torockói *Gatyauilep*, melyek esetében a fajtajelölő *utca* földrajzi köznév kopott le. A név kapcsán a gyűjtő megjegyzi, hogy a jelölt utca

gatyaszár formájú. A *Gatyaszár utca* típusú névhez hasonlóan eredendően itt is metaforikus névadással van dolgunk.

Metonimikus helynévadás eredménye az aranyospolyáni *Somkerekkinél* utca-rész neve, ahol hajdan a szeszgyár állt; itt kocsmá és tekepálya működött, és amelynek tulajdonosáról nevezték el.

Emberi tevékenységre utal az egyrészes *Kecskehajtó* utcanév Torockón.

4.1.2. A kétrészes nevek ebben az adatanyagban elsöprő többségben alárendelő jelzős szerkezetek. Funkcionális-szemantikai szempontból elemezve ezeket a típusú neveket, megállapítható, hogy a fajtajelölő szerepű földrajzi köznévi (leginkább az *út*, *utca*) előtt valamilyen sajátosságot, tulajdonságot kifejező szó áll. Ez a névrész sokféle tulajdonságot fejezhet ki. Az alábbiakban ezeket a szemantikai kategóriákat igyekeztem csoportosítani.

4.1.2.1. Az első névrész kifejezheti a megnevezett utca, tér valamilyen sajátosságát.

a) Az utca méretéről, hosszáról, szélességéről tartalmaz információt: ebben a kategóriában két, egymással ellentétes jelentésű utcanév-típust különíthetünk el, a kis és a nagy utcát. *Kis utca* névre adatunk van 7 településről (Aranyospolyán, Bágyon, Felvinc, Kercsed, Kövend, Székelykocsárd, Várfalva). *Nagy utca* található 10 faluban (Alsójárán, Aranyosegerbegyen, Aranyosrákoson, Bágyonban, Kercsedben, Kövendben, Székelykocsárdon, Tordatúron, Torockószentgyörgyön és Várfalván). A *nagy* melléknév az *út* köznévi utótaggal is szerepel 4 faluban, ezek az országos, illetve megyei főútra utalnak, magasabb rangúak a falusi főutcaéknál. *Nagy út* név található 3 faluban (Aranyospolyánban, Sinfalván és Torockószentgyörgyön). Aranyospolyánban a *Nagy út* szinonimájaként a *Fő út* is használatos, Ajtonban kizárólagos a *Fő út* megnevezés. Ez utóbbi szemantikai szempontból inkább a b) pont alá tartozik. Ugyancsak magasabb rangú megyei vagy országos besorolású utat jelölnek 4 településen az *Országút* megnevezések (Felvinc, Komjátszeg, Sinfalva, Székelykocsárd).

Kisebber teret illetnek Torockón a *Kispiac* névvel. Ennek a kétrészes névnek első része a méretre utaló melléknév, míg a 'tér' jelentésű földrajzi köznévi fajtajelölő funkciója.

Érdekes színfoltja a névanyagnak a *Derék utca* megnevezés, amely szintén méretre utal: szélesebb, nagyobb, a falu (majdnem) teljes hosszán áthaladó utcát nevez meg két településen (Aranyosrákoson és Felvincen).

Az eleve 'szűk, kis utcá'-t jelentő *sikátor* és *köz* földrajzi köznévi újabb, ezt a jelentést megerősítő melléknévvel kapcsolódott a *Kis sikátor* és *Kis köz* névben Csegezen. Ezekhez hasonlóan a torockói *Szoros utca* szintén szűk, kis utcát jelöl.

b) Az utca típusáról közöl információt (fő, mellék, zsák) az első névrész. Ehhez a szemantikai csoporthoz tartozó utcanévek a következők: a falu legfontosabb utcájára, illetve magasabb rangú útra utaló név a *Falu útja* Tordatúron, mely az

országos főúttól egészen a Túri-patakig húzódik; vagy Komjátszegen a szintén főutcát jelölő *Falu utcája* név. Az adatanyagban 6 településen találunk *Fő út* nevet (Ajton, Aranyosgerend, Aranyospolyán, Mezőcsán, Sinfalva, Tordaszentmihály) és egy faluban, Aranyosegerbegyen *Fő utcá*-t. Egyik végén zárt utcát jelöl a *Zsácutca* megnevezés 3 településen (Felvinc, Tordaszentmihály, Tordatúr).

c) Az utca formájának jellemzőjét emeli ki a bővítményrész: a *Gagyaszár utca* ~ *Gatyaszár utca* (Aranyoserbegy, Kövend, Várfalva), a *Csiga-utca* és *Könyök utca* 'kanyargós utca' (Tordaszentmihály), a *Keresztút* (Kercsed) és a *Torok utca* előtagjai, ez utóbbi 'vminek a bejárata' jelentésben (Várfalva). Az utolsó név ugyanakkor irányt is jelöl, mert a *Torok* nevű határrész felé vezet.

d) Az utca egyéb minőségét is megjelölheti az előtag: erre egyetlen adatunk van, a kövendi *Sütét köz*.

e) Az utca keletkezésének idejéről az *új* melléknév árulkodik. Ezek az utcák a településeken később jöttek létre, települtek be. Két ilyen név található a vizsgált adatanyagban: az *Új utca* (Torockó) és az *Új út* (Torockószentgyörgy).

A tordaszentmihályi *Újkolonia utca* nevének első részében pedig nemcsak az időt, hanem a letelepítés aktusát is megnevezik. Ez a névrész az *új* melléknév, és egy román eredetű *kolonia* főnév összetételéből alakult, s utal a betelepített lakosság nemzetiségére is.

4.1.2.2. A sajátosságot jelölő névrész kifejezheti a hely viszonyát valamilyen külső dologhoz.

a) Az előtag az utca lakóiról közöl ismeretet, lehet ez a nemzetiség vagy egyetlen család, esetleg tisztséget viselő személy megnevezése is.

A) Ennek a névcsoportnak a leggazdagabban adatolt része a személynevekkel alkotott utcanévek. Ezek is több alcsoportba sorolhatók, attól függően, hogy családnévből, családnévből és keresztnévből, csupán keresztnévből, esetleg valamilyen ragadványnévből származik a sajátosságjelölő névrész. Ha falvakra lebontva vizsgáljuk anyagunkat, akkor az is kitűnik, hogy Tordatúron található a legtöbb személynévvvel alkotott utcanév. Fontos megjegyezni, hogy ezek nem szimbolikus, emlékeztető nevek, hanem minden esetben ott lakó személyek, családok nevei szolgáltak a névadás alapjául.

α) Családnévvvel alkotott utcanévek: *Veres út* (Alsójára), *Trombitás utcája* (Aranyospolyán), *Demeter utca* (Csegez), *Báróca* *utcája* (Hadrév), *Dindár sikátora* (Sinfalva), *Török utca* (Székelykocsárd), *Felszegi útja*, *Fogarasi utca*, *Kolcsár utca*, *Jobbágy utca*, *Dánis utca* (Tordatúr), *Puskás utca* (Torockó), *Egyedfi utca*, *Finta utca*, *Fodor utca*, *Vidai utca* (Várfalva).

β) Családnév + keresztnév alkotja az első névrészt: *Székely András sikátora* (Aranyosrákos), *Egei Samu utcája*, *Kis Márton köze*, *Kotya Sándor köze*, *Pataki Miklós köze* (Kövend), *Nagy Gyula utcája* (Székelykocsárd), *Csipkés Viktor utca*, *Vomir Ignát utca* (Tordatúr).

γ) Az első névrészt keresztnév alkotja: *Milia néni utcája* (Aranyospolyán), *Kató köz* (Kövend), *Elemér utca*, *Juenok útja* (Tordatúr), *Pál köze* (Várfalva).

δ) Ragadványnév alkotja az első névrészt: *Cirmi köze*, *Bugyuri köz* (Bágyon), *Liki útja* (Felvinc), *Venuj útja* (Tordatúr). A *Venuj* névhez a gyűjtő a következő magyarázatot fűzte: *Vănuie* az itt lakó Cămărășanu Vasile gúnyneve.

B) Vallásra utal az első névrész az *Ortodox utca* névben (Tordaszentmihály).

C) Nemzetiségre, népcsoporthoz való tartozásra utaló információt tartalmaz az első névrész a következő nevekben: *Cigánysor* (Felvinc, Kövend, Sinfalva), *Magyar út* (Gerendkeresztúr), *Magyarok utcája* (Hadrév), *Mócok útja* (Szind), *Román utca* (Csegez), *Román út* (Harasztos, Gerendkeresztúr).

b) Az utcában lakók foglalkozására, az ott folyó tevékenységre utal a névrész: *Bíró köz* (Kercsed), *Csorda utca* (Tordaszentmihály), *Csordajáró út* (Várfalva), *Disznóvásár tér* (Alsójára), *Fazakasok utcája* (Várfalva), *Marhavásár tér* (Alsójára), *Mészárszék sikátor* (Várfalva), *Pakulár köz* (Kövend), *Pap utca* (Csegez), *Postamester sora* (Torockó).

4.1.2.3. Az utca növényzetének jellemzőire utal: *Eger utca* (Aranyosrákos), *Fűzes utca* (Felvinc), *Gyepes út* (Tordatúr), *Káposztás utca* (Felvinc, Kövend), *Kenderes utca* (Kövend), *Meggyes utca* (Harasztos), *Tarack út* (Torockó), *Rózsos utca* (Várfalva).

4.1.2.4. A tulajdonságot jelölő névrész kifejezi a hely viszonyát a többi megnevezett helyhez:

a) A tulajdonságot jelölő szó irányt jelöl: az adatanyagunk számottevő részét teszik ki az irányt jelölő utcanévek.

α) Ezek közül is a leggazdagabban adatoltak az *-i* képzővel alkotott nevek: *Bózsai út*, *Csányi út*, *Csóti út*, *Kolozsvári út*, *Ródi út* (Ajton), *Örkei út* (Aranyosegerbegy), *Hadrévi út*, *Bágyonyi út*, *Harasztosi út*, *Kocsárdi út* (Aranyosgerend), *Bogáti út* (Aranyosgyéres), *Kis-kercsedi utca*, *Nagy-kercsedi utca*, *Rácsuki út* (Bágyon), *Fügedi út* (Felvinc), *Bágyani út*, *Rákasi utca* (Kövend), *Fellegvári út*, *Kövendi út* (Sinfalva), *Nagylaki út* (Székelykocsárd), *Peterdi út* (Szind), *Mészköi út*, *Tordai út* (Tordaszentmihály), *Borrévi utca*, *Fenyvesdombi út* (Torockó), *Hegyi út*, *Legelői út*, *Torockói út* (Torockószentgyörgy), *Csáni út*, *Indali út*, *Kőhegyi utca*, *Mikesi ösvény*, *Peterdi út*, *Szindi út* (Tordatúr), *Csegezi utca*, *Felszegi utca*, *Várnyaki út* (Várfalva).

β) A másik, kisebb csoportban a sajátosságjelölő névrész birtokos szerkezetet alkot az öt követő földrajzi köznévvvel: *Csanka útja*, *Décsenge útja*, *Miklec útja*, *Rozsás útja*, *Tunszuj útja* (Tordatúr), *Katolikus templom utcája* (Tordaszentmihály), *Nyilak útja* (Tordaszentmihály), *Tilalmas útja*, *Vidály útja* (Torockó).

γ) Az első névrész irányt jelöl mindenféle toldalék nélkül: *Alsó-Kővár utca* (Torockó), *Berek utca* (Sinfalva), *Felső-Torda utca* (Felvinc), *Hegy utca* (Torda-

túr), *Hesdát utca* (Tordaszentmihály), *Kis-legelő utca* (Székelykocsárd), *Kis-rét utca* (Bágyon), *Kőfarka utca* (Torockó), *Strázsa út* (Ajton).

δ) *Valahová menő, valahová járó/kijáró* helyhatározós szerkezet alkotja az első névrész: *Burgundiába menő utca* (Aranyosgyéres), *Malomba járó út* (Komjátság), *Temetőre kijáró út* (Aranyosrákos), *Templomjáró út* (Tordatúr).

b) Az utca neve valamilyen ember által alkotott vagy földrajzi objektumra utal.

α) Az utca egy fontosabb épületéről, egyéb, ember alkotta létesítményről kapta a nevét, vagy jelzi az irányt, amely az adott objektumhoz vezet: *Állomás utca, Csárda út* (Tordaszentmihály), *Bányahivatal sora* (Torockó), *Kulturház utcája* (Tordaszentmihály), *Gát utca, Gosztát útja* (Tordatúr), *Iskola út* (Gerendkeresztúr), *Kép utca* (Csegez), *Kereszt utca* (Szind), *Malom utca* (Aranyosegerbegy, Aranyospolyán, Hadrév, Tordaszentmihály, Tordatúr), *Malam utca* (Szind), *Masina utca* (a szeszgyár gépeire utal a név, Aranyospolyán), *Református utca* (a református templom utcája Tordaszentmihályon), *Temető síkator* (Várfalva), *Temető út* (Harasztos), *Temető útja* (Torockószentgyörgy), *Temető utca* (Ajton, Aranyosegerbegy, Gerendkeresztúr, Hadrév, Kövend, Tordaszentmihály), *Templom utca, Vár utca* (Várfalva).

β) Az első névrész is földrajzi köznévv, amely valamilyen földrajzi objektumot jelöl, amely irányába vezet utca vagy amely az utcában, illetve annak közelében található: *Forrás utca* (Tordaszentmihály), *Patak utca* (Aranyosegerbegy, Felvinc).

c) A hely valamihez viszonyított helyzetét fejezi ki a névrész: *Alsó sor* (Torockó), *Alsó-szurdik utca* (Torockószentgyörgy), *Alsó út* (Aranyosgyéres), *Belső utca* (Aranyospolyán), *Falu felső utcája* (Komjátság), *Felső-mező út* (Várfalva), *Felső sor* (Torockó), *Felső-Szurdik* (Torockó), *Felső utca* (Csegez, Torockó), *Külső-Kővár utca* (Torockó), *Hegymeg út* (Kercsed), *Kert megetti síkator* (Torockó), *Kert megetti út* (Kövend), *Túlsó utca* (Bágyon, Csegez), *Tó megetti út* (Tordatúr). Ebben a csoportban néhány névutós szerkezetű nevet is találni, melyekben a *meg, megett* 'mögött' névutó, illetve annak raggá rövidült változata szerepel.

d) A tulajdonságot kifejező névrész egy történetet idéz: *Madaras utca* (Aranyospolyán). A gyűjtő által lejegyzett történet így hangzik: „Ott berek vót, pár ház vót abban az utcában, odajártak a Kovács leányakhoz a fiúk; azé' csúfolták Madaras utcának az utcát; e jómadarokról”.

4.2.1. Mellérendelő szerkezetű, kétrészes név egy lelhető fel az adatok között, az Aranyosegerbegyben használatos *Piactér*, amely két fajtajelölő funkciójú földrajzi köznévv összetételéből alakult. Ez a falu központját jelöli.

5. A tanulmány elején leszögeztem, hogy a vizsgált adatanyag közterületi nevei a természetes, népi, közösségi névadás eredményei, ezért ezek a nevek

mind motivált névadás következményei, még akkor is, ha jelenleg nehezebben ismerhető motiváló tényező, azonban legtöbbször a gyűjtés során sikerült ezt fel-deríteni.

A hivatalos névadás során keletkezett utcanevekről azonban ez nem mondható el. Vizsgált adatanyagunkban Tordaszentmihály helynévanyagában található néhány, kizárólag román nyelvű utcanév, amely ennek eredménye. Ezek esetében is megfigyelhető a törekvés arra, hogy a név összhangban legyen a tájjal (*Strada Câmpului* 'Mező utca', *Strada Arieș* 'Aranyos utca'), azonban leginkább a konvencionális névadásra találunk példákat: gyümölcsfák nevei, virágnevek, más földrajzi helyek nevei szerepelnek sajátosságot jelölő névrészként. Ilyenek például a *Strada Caisului* 'Barackfa utca', a *Strada Cireșului* 'Cseresznyefa utca', a *Strada Prunului* 'Szilvafa utca', a *Strada Trandafirilor* 'Rózsák utcája', *Strada Vrancea* 'Vrancea utca'.

6. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az Aranyos vidéki falvakban gazdag közterületi névanyag található napjainkban is. Ezek túlnyomórészt természetes névadás eredményei, melyek híven tükrözik a táj és a települések szerkezetét.

Az egyrészes nevek jellemzően földrajzi köznévből alakultak. A névanyag jelentősebb részét kitevő kétrészes nevek jellemző struktúrája a sajátosságot kifejező névrész és fajtajelölő funkcióban álló földrajzi köznévi alárendelő szintagmatikus viszonya. Ez a viszony minőségjelzős, birtokos jelzős az esetek nagy többségében, de határozós szerkezetek is előfordulnak. Néhány példát névutós szerkezetre is találni. A névalkotásban felhasznált földrajzi köznevek száma is viszonylag nagy, az *út*, *utca* mellett előfordul a *sikátor*, *köz*, *szoros*, *szurdok*, *sor*, *tér*, *piac*, *park*, *kert* is, melyek fajtajelölő névként híven tükrözik a települések szerkezetének változatosságát.

Irodalom

- BARTOS-ELEKES ZSOMBOR 2021. Múltidéző utcaneveink. Kolozsvár és Brassó az utóbbi másfélszáz évben. *Névtani Értesítő* 43: 113–134.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 1975. *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. Nyelvtudományi Értekezések 87. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 1983. Kisebbségi településeink utcaneveiről. *Névtani Értesítő* 8: 32–49.
- HOFFMAN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Budapest, Tinta Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1995. Rendszerváltás — utcanév-változtatás. *Magyar Nyelvjárások* 32: 55–61.
- LÓRINCZE LAJOS 1967. Földrajzi neveink élete. *Magyar Nyelvjárások* 13: 3–27.

- MEZŐ ANDRÁS 1969. A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága. *Magyar Nyelv* 65: 198–204.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévodás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SÓFALVI KRISZTINA 2008. Román közterületnevek a két világháború közti időszak romániai magyar napilapjaiban. *Névtani Értesítő* 30: 101–115.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- T. SZABÓ CSILLA–ANDRÁS ZSELYKE 2020. *Aranyos vidékének helynevei*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TAMÁS CSILLA 2019. Aranyos vidékének víznevei. *Magyar Nyelvjárások* 57: 65–78.
- TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA 2021. Funkció és jelentés Aranyos vidékének térszínformaneveiben. *Erdélyi Múzeum* 83: 105–113.
- ZSIGMOND GYŐZŐ 1997. Szentmihály és Aranyospolyán helynevei. *Acta* 1997/2: 205–213.

Names of public places in the villages of Aranyos region

This paper examines the names of public places, mostly streets in the villages of the Aranyos region (Transylvania). In this region, there was no official naming for streets, and this layer of non-official street names is still alive and is part of the active vocabulary in Transylvania. The knowledge of these names does not go beyond the boundaries of the name giving community, but it can be said that the features of naming are generally the same in the wider area and may even be typical of the whole Hungarian language area. The reason for this is that, even in the case of public space names, the motivation behind naming is the same: to describe the environment, to give an accurate name to a place, which helps people to find their way around.

Keywords: street names, public space names, toponym analysis

Tamásné Szabó Csilla
ORCID: 0000-0001-5993-0526
Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet
tcsilla68@yahoo.fr

A keresztnév említő használatának változatairól

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. A keresztnév (utónév) megszólító és említő használata az elmúlt évtizedekben túlterjedt a bizalmas személyközi kapcsolatokon. Ez a változás nem korlátozódik a magyar kultúrára, sőt, részben kölcsönhatás, amely az ismeretlenek közötti tegezés gyakorivá válását követte. Az alábbiakban ennek a változásnak, pontosabban a változás egy részének a szemantikai tartalmát és funkcionális változatait vázolom.

A bemutatás kiindulópontja a tulajdonnevek egyik legfőbb jellemzője, a határozottság. A határozottság a tulajdonnevek esetében is az episztemikus lehorgonyzás eredménye. A lehorgonyzás által a beszélő a megnevezett dolog vagy folyamat azonosíthatóságát teszi lehetővé saját maga és a hallgató számára, a típusból példányt alakít. Az episztemikus lehorgonyzás a nyelvi közlések egyik alapvető tényezője: ezáltal képesek a nyelvi interakcióban részt vevők a szövegekben említett dolgokat és folyamatokat azonosítani. Az episztemikus lehorgonyzás műveletével a főnevet határozott vagy határozatlan nominálissá, az igét véges, teljes igealakká alakítja a beszélő (vö. LANGACKER 1991; a lehorgonyzás további kidolgozására lásd BRISARD szerk. 2002, BRISARD 2021, TOLCSVAI NAGY 2017: 301–305). A magyar nyelvben a főneveket a határozottság vagy határozatlanság horgonyozza le a szövegvilághoz, az igéket az igeidő, a mód és modalitás, valamint az alanyra vonatkozó szám és személy és a tárgyra vonatkozó határozottság megléte vagy hiánya.

A lehorgonyzás episztemikus, azaz megismerő, mert a beszélő és a hallgató együttesen az adott beszédhelyzet fizikai, társas és mentális viszonyainak aktuális, a nyelvi tevékenység közben történő folyamatos mentális feldolgozásával képesek az azonosítást, vagyis a lehorgonyzást elvégezni. A lehorgonyzás viszonyítási művelet, az alaphoz kapcsolja a megnevezett dolgot vagy folyamatot. Az alap tartalmazza a beszélőket, az adott pillanatban aktivált tudásukat, egymáshoz való társas viszonyukat, tér- és időbeli helyzetüket, cselekvéseiket a nyelvi tevékenység során. Az alap központi, meghatározó tényezője prototipikusan a beszélő: a beszélő legtöbbször saját szituációs és kontextuális helyzetéhez horgonyozza le a főneveket és igéket: hozzá képest határozódik meg az 1., 2. és 3. személy, az igeidő, a mód, és ő tudja vagy nem tudja, hogy mely dolgokról beszél.

- (1) A nagyobbik testvér levitte a szemetet, a kisebbik testvér rendet tett a szobában.
- (2) Tóth Zsuzsa levitte a szemetet, Tóth Péter rendet tett a szobában.
- (3) Zsuzsa levitte a szemetet, Peti rendet tett a szobában.

(1)-ben mindkét *testvér* főnév határozott egy hétköznapi történetelbeszélés részeként, semleges nézőpontból. Ez azt jelzi, hogy a beszélő az adott kontextusban tudja, hogy kikről beszél, ki a két testvér, milyen élethelyzetben cselekedtek, és azt is tudja, hogy a hallgató is azonosítani tudja a mondat két szereplőjét. A mondathoz tehát kontextus kell, amely a pontosabb azonosítást lehetővé teszi. A két megnevezés főnévvel történik, a *testvér* főnév jelentése megfelelő aktív zónáinak kiemelésével: ketten vannak, összetartoznak és az egyik fiatalabb, a másik idősebb. (2) mondata jegyzőkönyv stílusú, a teljes személynév jelöli a szereplőket. Az azonosíthatóság nagyfokú, egyúttal a beszélő nézőpontjából a mondat két szereplője a beszédhelyzethez képest távoli. (3)-ban keresztnév jelöli a két szereplőt. A beszélő számára e két szereplő közvetlenül és jól ismert személy, és a határozottság miatt a beszélő ugyanezt feltételezi a hallgatóról.

Mielőtt a keresztnévi megnevezés (és megszólítás) változatait a lehorgonyzás nézőpontjából vizsgáljuk, a lehorgonyzással kapcsolatban két, egymással összefüggő további tényezőt érdemes megemlíteni. Az episztemikus lehorgonyzás műveletének eredeti kognitív nyelvészeti leírását LANGACKER dolgozta ki (vö. 1991: 96, 2002). Ebben a magyarázatban az alap, amelyhez a dolog vagy a folyamat viszonyítódik, a mondatbeli jeleneten kívül áll, offstage. Az alap tehát közvetlenül nem játszik szerepet a lehorgonyzott elem megértésében, csak közvetve. Másrészt a lehorgonyzó viszony a háttérben marad, nincsen profilálva; ezt jelzi a lehorgonyzó elemek nagyfokú grammatikalizáltsága (a szám- és személyjelölés, az igeidő grammatikai jelölőinek nagyfokú elvonsága és minimális alakja). A lehorgonyzás későbbi kutatása azonban e művelet nagyobb jelentőségére és kiterjedtebb funkcióira mutatott rá (vö. MORTELMANS 2006, LANGACKER 2017, BRISARD 2021). Előtérbe kerül a lehorgonyzás szemantikai tartalma, tehát a lehorgonyzás nem marad pusztán azonosító művelet, hanem az azonosításnak a mondatbeli jelenet megkonstruálásában betöltött szerepét is figyelembe veszi az elmélet. A lehorgonyzó művelet szemantikai tartalmát viszi a mondat jelentésébe (például az igeidő és a vele kapcsolatban álló aspektus szemantikai vonatkozásai). Továbbá az alaphoz a beszélőtársak által a beszédhelyzet adott pillanatában aktivált tudás részeként kulturális sémák idéződhetnek fel erősen elvont szinten (BRISARD 2021). Ezek a sémák — adott esetben csak egy-egy nagymértékben általánosított kulturális tudásszerkezet, amelyek a háttérben maradnak a megértési folyamatokban, de — nem maradnak meg az offstage keretében, hanem hatással vannak a mondat jelentésére.

A tulajdonnevek — mint fentebb jeleztük — önmagukban lehorgonyzódnak. Ez a funkció a személynevek esetén kivált jelentős, mert a személynév, főképp a keresztnév a szokásos mondatbeli szereplői státus mellett megszólításként is használatos. Ez utóbbi szerepében szintén határozott és lehorgonyzódik, jóllehet nem ige sematikus figurájának a kidolgozásaként. Episztemikus közvetlensége ellenben a beszélőtársak számára egyértelmű, a megszólítás a beszélőtársak egymásra vonatkozó kontextuális fizikai (térbeli és időbeli) és társas viszonyainak észlelt, feldolgozott műveletei révén lehetséges. A megszólított személy a hallgató, deiktikusan a beszélő közvetlen közelében, prototipikusan áttétel nélkül észleléssel, egy percepció térben. Ezekben a viszonyokban az alap közvetlen és elvontabb kulturális tartalma áttétel nélkül hozzáférhető a beszélők számára, de annak részletei paradox módon kevésbé profilálódnak, éppen a közvetlen hozzáférhetőség miatt.

A megnevezés lehorgonyzása a megnevezett személynek a kommunikációs térben a beszélőhöz és a hallgatóhoz képest (metaforikusan) távoli elhelyezkedése viszonyában történik. Vagyis a megnevezett személy nem beszélő és nem hallgató az adott helyzetben, harmadik személy, akiről szó van. Ez a körülmény azt jelenti, hogy a beszélőtársak a diskurzustérhez képest távolinak, nem jelenlévőnek tekintik beszélgetésük tárgyát, a személyközi közvetlenség nem áll fenn. Az így létrejövő helyzetben a megnevezett harmadik személy megnevezése nem történhet úgy, mintha e személy beszélő vagy hallgató lenne, mintha ténylegesen jelen lenne.

A keresztnévvel történő harmadik személyű megnevezés több, egymástól eltérő kontextusban jelenik meg, a magyar nyelvű kommunikációban is. Az alábbiakban ezek közül három jelentős típust mutatok be. Mindegyikben a beszélő (és a beszélő szerint feltételezhetően a hallgató) személyes társas viszonya határozza meg a megnevezés jellegét. A megnevezés ebben a perspektíváló konstruálásban megtörténhet teljes névvel, lehet keresztnévvel és becenévvel, valamilyen funkció névvel (például rokonságjelölés: *apa, anya*, vagy más funkció alapuló: *a főnököm, a kalauz, a szomszéd*) — a felsorolás nem tekinthető teljesnek. Az alaki változatok közötti választás erősen kontextusfüggő, a pillanatnyi beszélő (és általa a hallgató) társas viszonya a megnevezetthez az adott beszédhelyzetben motivációs tényezőként működik. A beszélő szerinti megfelelő változat alkalmazása bevonja a lehorgonyzott név megformáltságához kötődő, a beszédhelyzet alapján felidézett absztrakt kulturális tartalom releváns részét a közlés értelmébe. Ez a pragmatikai alapú szemantikai összetevő a háttérben marad, de jelentősége nem kisebbíthető, ahogy az alább bemutatandó három típus funkciói mutatják.

Az első típusban a beszélő és a megnevezett személy között közeli, bizalmas viszony van, és ez jellemző a beszélő és a hallgató közötti kapcsolatra is. A be-

szélő informális stílusban szólal meg, úgy nevezi meg a személyt, ahogy általában megszólítja.

A második stílusban a beszélő informálisan nevezi meg a személyt a beszéd tárgyaként, a közöttük így megkonstruált bizalmas viszony azonban fiktív, elképzelt kapcsolat, akár személyes ismeretség nélkül is.

A harmadik típusban a beszélő értékelő viszonyt állít fel a vele közvetlen kapcsolatban nem álló megnevezett személy és saját maga között. Az értékelő tartalom ekkor vagy pozitív, elfogadó és támogató, akár rajongó, vagy nyíltan ironikus, gúnyos, megvető.

2. Bizalmas kapcsolatban igen hosszú ideje természetes a keresztnevek használata mind a megszólításban, mind az említésben. (4) példájában a *Zsuzsa* keresztnév olyan személyt jelöl, akit mind a beszélő, mind a hallgató jól ismer, közeli kapcsolat van közöttük (például a beszélőtársak lánya, unokája). Tehát nemcsak a beszélő és a megnevezett személy áll közeli kapcsolatban, hanem a pillanatnyi beszélő és a pillanatnyi hallgató közötti reláció is szoros. Ez a közeli kapcsolat lehetővé teszi, hogy bármilyen előzetes említés, tudásaktiválás nélkül mindketten rögtön azonosítani tudják, hogy kiről, melyik Zsuzsáról van szó, mert ez a Zsuzsa a figyelmük hatókörében állandóan vagy rendszeresen jelenlévő dolog, azaz inherens topik (TAYLOR 1996: 216). TAYLOR jelzi: vannak automatikusan feltűnő fogalmak, ezek természetes topikok, amelyek alkalmasak valamely főnévi kifejezés, tagmondat vagy mondat új információjának lehorgonyzására. Ilyenek például az egocentrikus fogalmak (többek között a testrészek), az alapszintű kategóriák és a kora gyermekkorban elsajátított fogalmak. A családtagok inherensen topikok, mert fogalomként közvetlenül hozzáférhetőek mentálisan és a nyelvi konstruálásban.

(4) Remélem, Zsuzsa jobban van. Nem telefonáltak?

A szociokulturális tényezőket tekintve (vö. BARTHA–HÁMORI 2010: 304) a keresztnévi megnevezés a fenti példában és annak típusában erős bevonódást, szolidaritást és közvetlenséget fejez ki, egyúttal a már megszokott társas viszonyoknak való megfelelést, vagyis a mi-tudat közvetlen megvalósulását és annak folyamatbeli észlelését. Az így jelzett viszony, amely sematikusan az alapnak (a beszédhelyzet középponti részének) a kulturális összetevője a beszélők számára, a rövid megnevezést részesíti előnyben, ezzel együtt a keresztnévi kifejezést, ami a közelséget, a közvetlenséget fejezi ki, ugyanazzal a névalakkal (vagy az egyik lehetséges névvel), amellyel a beszélők az említett személyt meg is szólítják. A diskurzustérbeli távolságot leképező keresztnévi említés felidézi a megszólítás közvetlenségét is.

3. A másodikként jelzett típusban a beszélő és a megnevezett, illetve a beszélő és a hallgató között nincsen meg vagy nincsen meg feltétlenül az a bizalmas,

közvetlen viszony, mint a fentebbi típusban. (5) mondata semmi effélét nem jelez, bár Hont András szerző ezt a közvetlenebb viszonyt végül kimondja a hosszabb cikkben. (5)-ben a keresztnévi (becéző) említés nem a személyes kapcsolat közvetlenségét fejezi ki, a cikk nem ezt részletezi, jórészt Tamás Gáspár Miklós ideológiai és társadalmi munkásságát elemzi. A (6) példa esetében erről nincsen szó, Seres László nem áll személyes kapcsolatban Greta Thunberggel. Mindkét cikk megnevezi az írás főszereplőjét teljes családi nevén is, azonban mégsem ez a teljes alak a döntő, annak megszokott, stilisztikailag semleges volta miatt.

(5) Nem tudom, hogy lesz-e Gazsi-monográfia.¹

(6) Greta a szénbányában: ez a baj a szélsőséges klímavédőkkel²

Mindkét fenti példával kapcsolatban megjegyzendő, hogy médiafelületen jelent meg, tehát a beszélő (író) közvetetten kerül kapcsolatba a hallgatóval (az olvasóval). A hallgatókról emellett mindkét szerző feltételezhetette, hogy azok nem tartanak napi vagy lazább rendszeres személyes kapcsolatot írásuk főszereplőjével. Ezért sincs meg az az eleve adott diszkurzív közeg, amelyben a beszélő és a hallgató azonos vagy hasonló viszonyban állna a megnevezett személlyel. Tehát a keresztnévi megnevezés a beszélő részéről állít fel valamilyen relációt, amelyet a hallgatónak külön fel kell dolgoznia. A megnevezett személy nem tartozik a beszélőtársak állandó környezetéhez, nincs rendszeresen jelen, nem képez inherens topikot a hallgató figyelmi működésében. Nem lehet őt epiztemikus közvetlenséggel felidézni. A beszélő (vagyis itt az újságíró) mégis ezt teszi, ezáltal a hallgatót (olvasót) arra készíti, hogy belépjen egy elképzelt, fiktív kapcsolatba, amely valóságosan nem történik meg a részéről.

Az (5) példában a keresztnévi említés a beszélő részéről működésbe hozza a hallgató számára is a bevonódást, a szolidaritást és a közvetlenséget, nem teljesen nyílt, de jelenlévő pozitív tartalommal. Ez a viszonytípus ismerős a hallgatóknak kulturális sémaként, azonban a hallgatók a befogadás során szembesülhetnek saját eltérő beállítottságukkal, amely vagy támogatja a szerző által javasolt szociokulturális hátteret, vagy elutasítja, eltérő mértékben.

A (6) példában a keresztnévi említés a távolítást jelzi, a beszélő és szövegének szereplője (Greta) között, indirektséget, elkülönülést eredményez. Ugyan keresztnévi a megnevezés, mégis inkább formális stílusú lesz az idézett cím, amely ketős hatású: az *X a szénbányában* kifejezés ironikus tartalmat is felidéz.

¹ Hont András, TGM meghalt. *HVG360*, 2023. január 16. URL: https://hvg.hu/360/20230116_Hont_Andras_TGM_meghalt.

² Seres László, Greta a szénbányában: ez a baj a szélsőséges klímavédőkkel. *Az individualista*, 2023. január 17. A példa az idézett cikk címe. URL: <https://www.individualista.hu/2023/01/17/greta-a-szenbanyaban-ez-a-baj-a-szelsoseges-klimavedokkel/>.

4. A harmadik típusban a keresztnévi megnevezés egyértelműen értékelő tartalmú, a beszélő határozottan értékfogalmat jelez a keresztnév alkalmazásával. Ezekben a beszédhelyzetekben a beszélő általában nincsen személyes kapcsolatban a megnevezett személlyel, őt kommunikációs értelemben távolról szemléli és értelmezi. Ennek a konstruáló folyamatnak a perspektiváló kerete az értékelés: a beszélő alapvetően az összetartozás, vagy ellenkezőleg, a szétkülönbözés helyzetét artikulálja.

Amikor például a magyar rockzene két kiemelkedő képviselőjét igen sokan *Levente* (Szörényi Levente) és *Tini* (Bródy János) névvel emlegették és emlegetik, akkor a beszélők saját magukat az adott személy híveiként, támogatóiként jelölik meg. A megnevezett személyekhez, az általuk képviselt tevékenységekhez közvetlenül tartozó viszonyt fejeznek ki, a tábor, a csapat tagjaiként konstruálják meg önmagukat az odaértett többiekkel együtt, mintha a személyes kapcsolat közeli lenne a keresztnévi használat révén. Az erős bevonódás, a szolidaritás és közvetlenség jele ekkor közösségteremtő és közösségfenntartó elem. A beszélő saját magát is a megnevezett személy által jelképezett és képviselt kulturális vagy ideológiai közösség tagjaként jeleníti meg, és ezt kínálja fel a hallgatónak. Itt az aszimmetrikus ellenfogalmak kettősége jól megmutatkozik. Ugyanis a lehorgonyzott keresztnév informális viszonyt feltételez, ez azonban csak a táboron belül lehet érvényes szimbolikusan. Kifelé éppen az ellenkezőjét jelzi, az elkülönülést, a más, ellenérdekelt személy(ek) körül csoportosuló közösségektől való szétkülönbözést; a kontraszt meghatározó (a szociológiai értelemben vett elkülönítésről vö. LUHMANN 1998).

Az ekképp működő megnevezési stratégiának fontos szerepe van nemcsak a kulturális rajongói oldalakon, hanem az ideológiai és politikai közösségi felületeken is. Anélkül, hogy ennek a szerteágazó diszkurzív világnak a bugyraiban elmélyednénk, jelezni lehet, hogy a vezető politikusok keresztnévi megnevezése tábortól függően mutathatja a szoros összetartozást, vagy ellenkezőleg, a teljes elutasítást. A keresztnévi megnevezés a mi-tudatú nézőpontból az egyetértés, az alkalmazkodás és az informalitás összetartó erejére épít, miközben az ők-csoporttal szemben az elutasítás, a hatalmi fölény (vagy annak kívánása), a közvetlenség a jellemző (vö. KOSELLECK 2003). Ez utóbbi esetben a keresztnévi megnevezés alapbeállítási szerinti funkciója az ellenkezőjébe fordul: a hatalmi fölény (valós vagy vélt) nézőpontjából az informális nyelvi forma a fölé- és alárendeltség beszélői központú hierarchiájának és a távolításnak jele, nem a közös bevonódásé.

5. Összegzésként megállapítható, hogy a személyek megnevezésében a keresztnévi alaknak a magyar (és itt nem részletezett módon legalább az európai) kultúrában több eltérő funkciója van. Ezek a funkciók részben az elmúlt két-három évtizedben alakultak ki. A tulajdonnév episztemikus lehorgonyzása nem csak azonosítási eljárás, hanem a lehorgonyzás alapjának aktuális elvont kulturá-

lis tartalmát aktiváló művelet. A személy keresztnévi megnevezése több, egymástól különböző beszédhelyzet létrehozásában működik közre. Három típus jól elkülöníthető. Az első típusban a beszélő és a megnevezett személy között közeli, bizalmas viszony van, és ez jellemző a beszélő és a hallgató közötti kapcsolatra is. A beszélő által a szöveg szereplőjére alkalmazott keresztnév a beszélőnek és a hallgatónak a szövegbeli szereplőhöz fűződő episztemikusan inherens viszonyát fejezi ki. A második stílusban a beszélő informálisan nevezi meg a személyt a beszéd tárgyaként, jóllehet a közöttük így megkonstruált bizalmas viszony fiktív, elképzelt kapcsolat, mert nincsen közöttük személyes ismeretség. A harmadik típusban a beszélő értékelő viszonyt állít fel a vele közvetlen kapcsolatban nem álló megnevezett személy és saját maga között úgy, mintha ez a viszony az azonos közösséghez tartozás révén közvetlen lenne. A központinak szánt értékelő tartalom ekkor vagy pozitív, elfogadó és támogató, akár rajongó, vagy nyíltan ironikus, gúnyos, megvető.

A fent bemutatott megnevezésfajták szemantikai és pragmatikai, használati változatai nyilvánvalóan további kutatásokat igényelnek. Az ezredforduló utáni elektronikus kommunikációban a megnevezett személyek további beszédhelyzetbeli említései, valamint becéző és gúnynévi megnevezései további típusokat mutatnak fel.

Irodalom

- BARTHA CSILLA–HÁMORI ÁGNES 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- BRISARD, FRANK szerk. 2002. *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter.
- BRISARD, FRANK 2021. Grounding. In: WEN, XU –TAYLOR, JOHN R. szerk., *The Routledge handbook of cognitive linguistics*. New York, Routledge. 344–358.
- KOSELLECK, REINHART 2003. Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-poétikai szemantikája. In: KOSELLECK, REINHART, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 241–298.
- LANGACKER, RONALD W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar 2. Descriptive application*. Stanford, Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 2002. Deixis and subjectivity. In: BRISARD, FRANK szerk., *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 1–28.
- LANGACKER, RONALD W. 2017. Grounding, semantic functions, and absolute quantifiers. *English Text Construction* 10: 233–248.
- LUHMANN, NIKLAS 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

- MORTELMANS, TANJA 2006. Langacker's subjectification and grounding: A more gradual view. In: ATHANASIADOU, ANGELIKI–CANAKIS, COSTAS–CORNILLIE, BERT szerk., *Subjectification: Various paths to subjectivity*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 151–176.
- TAYLOR, JOHN R. 1996. *Possessives in English. An exploration in cognitive grammar*. Oxford, Oxford University Press/Clarendon.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 207–466.

The variants of the first name's addressing and referring use A Hungarian overview

When naming persons, the first name has several different functions in Hungarian (and in a manner not detailed here, at least in European) culture. These functions have been developed in the last two or three decades. The epistemic grounding of a proper name is not only an identification process, but an operation that activates the actual abstract cultural content of the base of the grounding. Naming a person by her first name helps to create several speech situations that are different from each other. At least three types can be clearly distinguished in Hungarian discourse. In the first type, there is a close, informal relationship between the speaker and the named person, and this is also typical of the relationship between the speaker and the listener. The first name applied by the speaker to the participant of the text expresses the epistemically inherent relationship of the speaker and the listener to this participant. In the second type, the speaker informally names the person as the subject of the discourse, although the informal relationship thus construed between them is a fictitious, imagined relationship, because there is no personal acquaintance between them. In the third type, the speaker establishes an evaluative relationship between the named person who is not directly related to him, as if this relationship were direct through belonging to the same cultural or ideological community. The evaluative content intended to be central is then either positive, accepting and supportive, even by a fan, or it is openly ironic, sarcastic, or contemptuous.

Keywords: asymmetric counterconcepts, epistemic grounding, inherent topicality, involvement, naming by the first name, proximity between speaker and named person

Tolcsvai Nagy Gábor
ORCID: 0000-0002-1780-3710
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
tnghu@hotmail.com

Rózsáhegy története a 14–15. században

TÓTH MIKLÓS

1. A Liptó vármegyei Rózsáhegy története jól reprezentálja azt az élénk folyamatot, amely a 14–15. század hazai városfejlődését jellemzi. Az Anjouk által privilegizált bányavárost Luxemburgi Zsigmond, majd I. Mátyás további kiváltságokkal látta el. A megmaradt forrásanyagnak köszönhetően jól adatolható a település önkormányzatiságának fejlődése, gazdasági, igazgatási kiváltságainak bővülése.

1233-ban a zólyomi erdőispánság részét képező Rőce királyi földből (*de quadam terra nostra Reucha*) II. András 3 ekealjnyit adományozott Hudkonth nevű hívének (CD. 7/2: 366). 1274-ben Mylozlou fiai: László és Domokos kérésére IV. László megerősítette és átírta a privilégiumot (RegArp. 2/2–3: 2536). A magyar és szláv népek lakta Vág völgyébe a 13. század második felében mind nagyobb számban költözött német ajkú népesség. Noha a bajor és szász hospesek betelepülése folyamatos volt, Rózsáhegy csak az Árpád-kor utolsó évtizedeiben népesülhetett be (WEISZ 2008: 22). Az egyik telepük a vadrózsák borította Hora nevű dombon alakult ki, amelyet lakói találóan *Rosenberg*-nek neveztek. A középkori okleveles forrásokban egyetlen alkalommal sem szerepel a település névének magyar változata.

1318. november 26-án Doncs zólyomi ispán olyan szabadságot és jogokat (*libertatem et iura*) biztosított a rózsáhegyi hospeseknek, amilyenekkel királyi adományból a németlipcsei polgárok éltek (CD. 8/2: 56; vö. Gy. 4: 93). Az oklevél szövege szerint maguk választhatják meg villicusukat, aki azonban csak a polgárok belső ügyeiben volt illetékes. Plébánost szintén szabadon választhatnak maguknak, de kötelesek püspöküknek bemutatni (SZENDE 2016b: 301–302). A hospesek Rózsáhegy egész területét birtokolják (*totam terram Rosenberg prout est, possidebunt*) az erdőkkel és a vizekkel, kivéve a Vág folyót, melynek vizében nem halászhatnak. A halászat korlátozásának fenntartása a 13. században a területen lévő királyi birtokállomány lakosainak ellátását szolgálhatta. Az Anjou-kor első évtizedeiben ez a korlátozás már érvényét veszítette (FÜGEDI 1961: 47–48). A diploma ezenfelül vámmentességet is biztosított a hospesek közösségének hetivásárukon, továbbá csak Doncs ispán szállhatott meg náluk, annak szerviensei nem.

Rózsahegy bányavárosi jogállását 1340-ben nyerte el, amikor I. Károly Hanus villicus, Sepus Péter és Kunchul (*cives de Rozumberg*) kérésére kiváltságolta a várost, és kibővítette Doncs oklevelét (DF 271843). A németlipcsei királyi népek jogaival élő rózsahegyiek fölött belső ügyekben választott bírójuk ítélhetett, akit azonban tisztében a királynak meg kellett erősítenie (*preterquam a nobis legitime fuerit confirmatus*). A bíró királyi megerősítését a bányavárosok közül egyedül a rózsahegyiek privilégiuma említette, amely egy korlátozó záradékként fogható fel, hiszen a király szükség esetén elősegíthette saját jelöltjének hivatalba lépését (WEISZ 2015: 38). Ezenfelül kivette minden bírót, de különösen a lipcsei ispán joghatósága alól a hospesek közösségét, valamint megszüntette az ispán beszállásolási jogát (vö. WEISZ 2015: 41). Az oklevél szerint határaikon belül mások jogainak sérelme nélkül bárhol madarászhatnak, vadászhatnak, a Rőcében és a Vág vizében szabadon halászhatnak. Ezáltal a város határainak tulajdonosa a polgárok összessége lett. Övék a föld (*terra*), amely a város határán belül található (*intra metas*), de övék minden haszonvételi jog is (*omnia iura*) amely a földhöz kapcsolódik (FÜGEDI 1961: 48–49). A földesúri szolgáltatások elengedése vagy más haszonélvezeti jogok átengedése Rózsahegy esetében a malomépítés jogának átruházásában mutatkozik meg. A város hetivásárának vámmentességét és a szabad plébánosválasztást az 1340-es oklevél nem tartalmazza.

A diploma feljogosította a rózsahegyieket, hogy a királyi erdőkben aranyat, ezüstöt és rezet keressenek, amelyből az uralkodónak annyit tartoznak beszolgáltatni, mint azt más bányákban szokás. A királynak fizetendő urbura megszabása aranybányák utáni tized, ezüst és egyéb fémek utáni nyolcad kikötését jelentette (WEISZ 2008: 28). A kiváltságlevél 50 márkában határozta meg a város évi adóját, melyet 3 részletben tartoznak fizetni: április 24-én, Szent Györgykor 20 márkát; szeptember 29-én, Szent Mihálykor 10 márkát; december 25-én pedig újabb 20 márkát. I. Károly tehát az urbura fizetését, a bánya egy meghatározott környékének átengedését — ami elsősorban a bányászathoz szükséges fakitermelés miatt volt fontos —, valamint a bíraskodási kiváltságot tekintette azoknak a jogoknak és kötelezettségeknek, amelyek egy bányaváros számára nélkülözhetetlenek voltak (WEISZ 2015: 33).

A 14. századig a magyar bányajognak két fő forrása volt: a királyi privilégiumok és a bányavárosok szokásjogai. Országos bányajog ekkor még nem létezett, a bányavidékek partikuláris bányajogai megfelelő jogi keretet biztosítottak a bányászati tevékenységek végzéséhez (IZSÓ 2007: 6). Károly uralmának végére a *civitas montana* már jogi, igazgatási és gazdasági szempontból is önálló, más városoktól megkülönböztetett kategóriává vált (SZENDE 2016b: 304).

Reuche az 1320-as években olvadhatott be Rózsahegybe. Mylozlou fiaitól, Lászlótól és Domokostól a 13. század végén vette meg a birtokot Juthe és Gyurke 40 márkáért. 1355-ben Gyurke fiai *Reuche* nevű birtokukat a királynak adták,

mert Lajos hasznosnak és szükségesnek (*necessariam fore conspeximus*) vélte azt, hogy Rózsahegy használatára adja (CD. 9/2: 186). Gyurke fiait Felsőkubinnal, Árva várának tartozékával kárpótolta a király.

1376. július 9–10-én I. Lajos négy oklevelet adott ki (LSMS. 397). Rózsahegy közösségének panaszára a király meghagyta, hogy a bányaváros körül lakó nemesek a város határából a termést ne lopják el, és ezzel a várost ne károsítsák meg (IVÁNYI 1909: 872). Ugyanezen a napon az uralkodó Péter fia Rudolfot utasította, hogy a Rózsahegy határain belül lakó jobbágyokat a collecta megfizetésére szorítsa, mert másképp felhatalmazza a város polgárait, hogy a jobbágyoktól a collectát kényszereszközökkel is behajthassák (DF 271845). Csak átiratban ismert az a két oklevél, melyben Lajos elrendeli, hogy a város területén lévő falvak jobbágyainak perében csakis Rózsahegy bírása és esküdtjei dönthetnek (FÜGEDI 1961: 63, az 1376. július 10-én kelt két oklevelet Zsigmond 1405-ben írta át; DF 271850). Megtiltja továbbá a város alatt fekvő hegyaljai településrészen élő polgároknak a kocsmáltatást, a bor-, és sörmérést, meghagyván a város bírásának, hogy az itt talált italokat foglalja le. Megparancsolja tehát Rózsahegy közösségének, hogy a jövőben ne merjenek sem bort, sem sört a hegy alatt árusítani (*neque vinum, neque cervisiam sub ipso monte vendere*), aki pedig mégis megtenné, attól a város bírása foglalja le.

1.1. Az 1318. évi oklevél hitelességéről megoszlanak a vélemények a szlovák történészek körében. ŠTEFAN NIKOLAJ HÝROŠ álláspontja szerint Rózsahegy gazdaságilag fejletlen volt ahhoz, hogy lakosai egy ilyen magas szintű kiváltságlevelet eszközöljenek ki Doncs ispántól (HÝROŠ 1876: 26). További gyanúra adhat okot, hogy 1340-ben az ispán diplomáját nem írták át a királlyal, és nem is hivatkoztak rá. Doncs privilégiumának első átírására kiadása után majd száz évvel később kerül sor. Zsigmond 1405. április 15-én (DF 271850), majd a túróci konvent 1431. március 20-án (DF 271856) írta át az oklevelet. Ezzel szemben az 1340. évi privilégiumot az esztergomi káptalan Herbort fia János bíró kérésére már 1349-ben átírta (DF 271844).

Feltételezhető, hogy a rózsahegyiek vagy tudták, hogy a kancellária úgysem írta át a hamis oklevelet, és ezért nem vitték el magukkal 1340-ben, vagy nem is rendelkeztek még vele, és valamikor a 14. század második felében hamisították. I. Károly diplomájából hiányzik a szabad plébánosválasztás, a vásárvám alóli mentesség. Az 1376. évi események indokolttá tették egy privilégium hamisítását Rózsahegy német ajkú magisztrátusa részéről, azonban a hospesek ekkor sem hivatkoztak az 1318-as oklevélre. BRANISLAV VARSÍK úgy vélte, hogy a vámmentesség kritériuma csak a központi vásártér német lakosaira vonatkozik, a hegyaljai városrész lakosaira nem. A hamisítás célja így a német vezetés helyzetének erősítése lett volna a suburbium lakosai ellen (LSMS. 397).

2. Az 1390-es évektől kezdődően az okleveles forrásokban mind gyakrabban fordulnak elő a város magisztrátusának tagjai és egyéb lakosai. 1379. június 4-én a jó emlékű Károlyi Péter önként és szabad akaratból, utódai beleegyezésével anyai unokatestvérének Rosenberger Mihálynak és utódainak adta a városban, a Németlipcse felé futó határ bal oldalán lévő *Sclavi Banusch* nevű allódiumát. Mihály ekkor Besztercebánya esküdt polgára is volt egyúttal (DF 280665). 1387. december 11-én Rosenberger Besztercebánya város bírójaként 400 aranyforintért zálogosította el *Haynczmansdorf* (ma Kisélesd) nevű faluját Dávid milesnek. Egy 1390 novemberében kelt oklevélben azonban már csak mint volt besztercei bíró szerepel (DF 280667).

Zsigmond 1390. április 29-én megtiltotta Bebek Imre országbírónak, hogy Németlipcse, Rózsahegy és Gibe lakóitól adót vagy collectát szedjen (DF 271799). A király 1397–1399 között több alkalommal is megszállt a városban: 1397. július 19-én (Zs. 1: 4885), 1399. augusztus 11–17. között (Zs. 1: 6003, 6011, 6015, 6026), végül szeptember 7–8-án (Zs. 1: 6055, 6057). 1399-ben Zsigmond viszonylag hosszabb tartózkodásának oka a Vág menti Újliptóvár (*Naghwar*) ostroma volt. A Rózsaheygen kelt oklevelek többsége a harcban vitézkedő nemesek megadományozásáról tudósít. 1397–1399 között Likava várát Prokop morva örgróf bírta. Tekintve, hogy Rózsahegy a likavai uradalom részét képezte, Prokop seregei a bányavárost is elfoglalhatták (HÝROŠ 1876: 61–62).

1399. augusztus 17-én Zsigmond Rózsahegy népeinek és vendégeinek országos vámmentességet biztosított, mely rendelkezését szeptember 8-án megismételte (DF 271847, DF 271848). Az oklevél második kiadásának oka feltehetően az lehetett, hogy Zsigmond szeptemberi látogatásakor a rózsahegyiek panaszt tettek, hogy a parancslevél ellenére továbbra is vámot követelnek tőlük.

A vámmentesség igénye már az Anjou-kor végén megfogalmazódhatott a Rózsahegyiek részéről, ugyanis a város fontos kereskedelmi utak mentén feküdt. Az Árpád-kor elejétől már itt vezetett Kis-Lengyelországból a Kárpát-medence központja felé egy hadiút, de a kereskedelmi kapcsolatok kialakulásához hosszabb időre volt szükség (SZENDE 2016a: 33). A 14–15. században a Bártfa–Eperjes–Lőcse felől nyugatnak tartó kereskedelmi utak Késmárknál találkoztak, majd Rózsaheygen és Zsolnán át a Szepességen keresztül vezettek Sziléziába, Trencsén felé fordulva pedig a morva területekre. Az alsó-magyarországi bányavárosokból észak felé kiinduló kereskedelmi utak szintén Rózsaheygen áthaladva érték el Kis-Lengyelországot. Likava királyi várának tartozékaként Rózsahegyől nyugatra a 14. század második felében épült fel a bányavárosokat Sziléziával összekötő kereskedelmi út biztosítására a forrásokban *castellum St. Sophiae*-ként szereplő kastély, amely feltételezhetően királyi vámhelyként is szolgált (KOPPÁNY 1999: 204, vö. HÝROŠ 1876: 62).

Zsigmond 1405. április 15-én a prelátusokkal, bárókkal, valamint a királyi városok követeivel kibővített tanácsülés záróakkordjaként kiadta a városi dekrétumát. A királyi tulajdonban lévő Rózsahegy közössége feltehetően követek útján képviseltette magát a városi tanácsülésen. Mindezt alátámasztja, hogy a dekrétum kiadásának napján Tylus Miklós bíró és Konrád ugyanottani polgár kérésére az uralkodó átírta és megerősítette Doncs ispán 1318. évi oklevelét, az esztergomi káptalan 1349-ben kibocsátott diplomáját, I. Lajos 1376. évi, a collecta szedésére és a kocsmáltatásra vonatkozó parancslevelét, valamint saját 1399. évi privilégiumát (DF 271850).

1407. július 1-én Zsigmond Garai Miklós nádornak a Baranya megyei Nekcse várát adományozta, mivel kérésére az ország határainak biztonságosabb őrzése érdekében visszaadta neki a Liptó megyei Likavát, Ó- és Újlíptóvárat, valamint Rózsahegy, Lipcse és Giba mezővárosokat (DL 9330). Az 1407 májusában kiadott adománylevélben az elidegenített településeket a király *civitas*-oknak nevezi, ellenben a júliusi visszavételkor már *oppidum*-ként hivatkozik rájuk. A Rózsahegy-re használt terminológia időleges megváltozása tehát a birtokos személyének változásával függ össze. A magánföldesúri birtoklásból visszakerült települések a kancellária, így az oklevél szerzője szerint sem lehettek *civitas*-ok, ellenben az adománylevélben a városok átadásakor még helytálló volt a *civitas* megnevezés, noha számos esetben előfordul, hogy már az elidegenítés pillanatában megváltozott a település elnevezése.

1410-ben a Zsigmond előtt megjelent Cuchk Péter bíró és Jakab fia Miklós rózsahegy-i esküdt panasza szerint Stęszew-i Mościc lipatói ispán jogtalan terheket kényszerít rájuk, aminek következtében elszegényedve a várost elhagyni volnának kénytelenek. Mivel Rózsahegy lakosai évente csupán 50 márkát tartoznak fizetni, és mentesek a különböző földesúri terhektől, a király elrendelte, hogy az ispán és utódai ezen felül több adót vagy más szolgáltatást követelni ne merészeljenek tőlük (DF 271852). 1429. június 27-én Zsigmond Mesenpeki György fia János likavai várnagyhoz intéz hasonló parancslevelet (DF 271854).

A kocsmáltatás és a sörfőzés ügyében — hasonlóan az 1370-es évek viszonyaihoz — 1413-ban újabb összetűzés adatható, amikor Bohdal, Árva és Likava várnagya hat edény sört és néhány köböl árpát foglalt le hat rózsahegy-i polgártól (DF 248727). A hospesek elpanaszolták továbbá, hogy fölöttük Bohdal mint joghatósággal rendelkező személy ítélte, amelyet a várnagy el is ismert. 1421. március 4-én Berzevici Péter tárnokmester Zsigmond kérésére hozott ítéletet a rózsahegy-i polgárok (*cives montis Rosenberg*) és a hegy alatt élő népek (*hospitum et populorum de sub monte*) ügyében (DF 271853). A tárnokmester a budai, pesti, nagyszombati, esztergomi és más városok követeivel úgy döntött, hogy mind a városi, mind pedig a hegyaljai polgárok a királynak az országba való visszatérteig kocsmát nem tarthatnak, bort vagy sört nem árusíthatnak. Az ügyben Zsigmond

végül 1423-ban ítékezett az ügyben, amikor is a hegyaljai település lakóinak megtiltotta a sör és a bor mérését, az adásvételek utáni áldomást pedig csak a belső város vásárterén ihatták meg (DF 271859).

3. A Zsigmond uralmát követő belpolitikai válságban az északi országrész városfejlődése is lelassult. A Felvidéken megkerülhetetlen politikai tényezővé váltak a Giskra vezette huszita zsoldoscsapatok. 1434 tavaszának végén a liptói huszita betörés egyik célpontja Rózsahegy volt, azonban a város felmentésére siető megyei és királyi hadak Perényi János és Neczpáli László vezetésével rövid csatában szétkergették a támadókat (TÓTH-SZABÓ 1917: 125).

A Vág völgyében Komorovszky Péter kezdetben mint független zsoldoskapitány növelte hatalmát, majd az 1440-es évek végén megkapta Giskrától Likava várát (KUBINYI A. 2001: 45). 1454-től Árva és Liptó vármegye legtöbb várát a kezében tartotta, ekkortól szerepel az oklevelekben a két vármegye ispánjaként. A cseh zsoldosvezért elárulva Komorovszky hűséget fogadott Mátyásnak, aki Liptó és Árva örökös ispáni címét adományozta neki. 1462-ben Giskra is meghódolt Mátyás előtt (KUBINYI M. 1890: 62).

1461. január 5-én Mátyás megerősítette Rózsahegy vámmentességét. Jankowicz György bíró és Czernawi János esküdt ezután az átírt oklevéllel sorra kereste fel a Liptó környéki várak urait és megyék ispánjait, hogy bemutassák előttük Mátyás megerősítő diplomáját, ezáltal igazolva városuk kiváltságait (DF 271861). 1461 márciusában Balicki János túróci főispán előtt Szklabina várában mutatták be okleveleiket. A követek magukat a Rózsahegy határain belül lévő falvak; úgymint: *Rudlow*, *Bieli Potok*, *Wylkovinecz*, *Czernaw*, *Czutkow* követeinek is vallották. 1461. április 12-én Branc Vencel Sztrecsény vár ura ad ki hasonló oklevelet (DF 271860). A rózsahegyeiek vámmentességük igazolása érdekében feltehetően a környékbeli várakat és ispáni székhelyeket végig bejárták.

1469. szeptemberében Ambrus plébános és Treynoff Gáspár bíró kérésére a király évi 45 márkára szállította le a város adóját, amit évente két részletben, húsvétkor és karácsonykor kellett megfizetnie (DF 271863). A következő év tavaszán Mátyás újabb parancslevelet intézett a környék várnagyaihoz és vámszedőihöz, melyben felszólította őket, hogy ne szedjenek vámot *oppidi nostri Rosombergh* lakosaitól (DF 271865). 1473. február 9-én Németlipcse és Rózsahegy magisztrátusa már együtt fordult a királyhoz, aki újabb parancslevélben utasította Szapolyai Imre szepesi ispánt, hogy tartsa tiszteletben a két város privilégiumait (DF 271823).

1474. július 24-én Rudafalva birtokuk ügyében a rózsahegyi polgárok követői újra Mátyáshoz fordultak, mivel őket Walkwfewzki Péter és Kálmán besztercei polgárok a királyi kúria elé idézték, amellyel nem kevés fáradtságot és kiadást okoztak a bányaváros hospeseinek (DF 271876). 1475-ben Körmöc- és Besztercebánya közössége mellett a királynak főként a rózsahegyeiket kellett felszólítania,

hogy ne kényszerítsék a németlipcsei lakosokat illetéktelen vámfizetésre (DF 271825).

1482 áprilisában a király atyai érzelmektől indítatva Corvin János lipcsei hercegnek adományozta Árva és Likava várát összes tartozékaival és haszonvételeivel együtt (DL 37655, DL 37656). Mátyás halála után az újabb trónharcokat követően, a város vezetése szükségesnek tartotta kiváltságaik újbóli megerősítését. 1492. február 24-én Korsod László bíró és Trennff János polgár kérte az uralkodótól Zsigmond és Mátyás privilégiumainak átírását (DF 271869).

Rózsahegy a századforduló éveiben újabb fejlődésnek indult. A Mátyás korára még jellemző *oppidum* említésekkel szemben a Jagelló-korban újra a *civitas* megnevezést olvashatjuk az oklevelekben. A gazdasági prosperitás eredményeként 1525. március 25-én II. Lajos megengedte a város lakóinak, hogy a csütörtöki hetivásár mellett évente kétszer az Úr mennybemenetele előtti vasárnapon, majd a Szent András ünnepe előtti vasárnapon éves vásárt tartsanak (DF 271871). A következő év tavaszán a király az ország hatóságainak és minden vámszedőnek meghagyta, hogy a rózsahegyieket vámfizetésre sehol az országban kényszeríteni ne merjék (DF 271872).

A középkori Rózsahegy élén egy bíró és ismeretlen számú esküdt állt. A belső városhoz tartozó hegyaljai település nem rendelkezett külön testülettel (LAKATOS 2019: 513). A bírót egy évre választották, azonban ez nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy ugyanazt a személyt újraválasszák a következő évben. Tekintve, hogy a forrásokban rendszerint ugyanazok a személyek fordulnak elő (például Ambrus plébános, aki adatolhatóan 1469–1477 között biztosan betöltötte hivatalát), a magisztrátusi tisztségek betöltésénél csupán néhány személy jöhetett szóba, akik évente cserélték egymást (WEISZ 2015: 39).

A Jagelló-kor kiváló forrásadottságainak köszönhetően a középkor végén már nemcsak Rózsahegy magisztrátusának tagjai, de a város lakosai — nemegyszer több generáción keresztül — is adatolhatóak. 1508-ban az esztergomi Szent István vértanú templomának felszentelt presbitere Rosenbercki Spethiger János fia István lett (DF 271868). A krakkói egyetem diákjai között 1502-ben szerepelt egy bizonyos *Stephanus Jo(han)nis de Roszymerk*, aki feltételezhetően azonos az említett presbiterrel (HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SZÖGI 2017: 465). 1526. április 4-én a király előtt Spethiger Péter az atyjának, Spethiger Jánosnak 400 forintért Alman Mihály által elzálogosított almanfalvi birtokot a zálogösszeg visszafizetése ellenében visszabocsátotta Mihály özvegyének, Dorottyának (DL 47658). István presbiter feltehetően Spethiger János legidősebb fia volt. Spethiger Péter nővére Áffra, Hubner János rózsahegy-i polgár felesége volt.

4. Rózsahegy középkori története a bányavárossá válás hazai folyamatának sikertelen útját példázza. A Vág völgyének kedvező földrajzi fekvése, valamint a közelben lévő nemesfém lelőhelyek együttesen ösztönöztek megtelepedésre egy

német ajkú hospes közösséget. I. Károly 1340-es kiváltságlevele megnyitotta az utat a város számára, hogy valódi *civitas montana* lehessen, azonban ez mégsem így történt. Az ellentmondás elsődlegesen a bányászat esetében mutatkozott meg, ami — feltehetően elegendő mennyiségű ásványkincs hiányában — jelentős mértékben nem adatolható. Minden bizonnyal zajlott valamilyen bányászati tevékenység, ennek jelentősége azonban elmaradt az alsó-magyarországi bányavárosok lehetőségeitől. Sokkal inkább volt városfejlesztő tényező a kereskedelmi utak jelentette átmenő forgalom, valamint az 1399-ben elnyert vámmentesség. Mindazonáltal a 14–15. században Rózsahegy esetében is végigkövethető a bányavárosok kialakulásának jogi folyamata. A város közössége szilárdan ragaszkodott elnyert kiváltságaihoz, melynek következtében nemegyszer kényszerült azok védelmére. Rózsahegy regionális jelentőségét mutatja, hogy az 1421-es per idején a tárnoksék ítélkezett felette. Kiváltságainak megőrzésével és bővítésével a település elnyert városi jogállását a középkor végéig tartani tudta.

Irodalom

- CD. = *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I–II*. Stud. Et op. GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- DF = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.
- FÜGEDI ERIK 1961. Középkori magyar városprivilegiumok. *Tanulmányok Budapest múltjából* 14: 17–107.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1963–1998.
- HARASZTI SZABÓ PÉTER–KELÉNYI BORBÁLA–SZÖGI LÁSZLÓ 2017. *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken (1348–1525)*. 2. kötet. Budapest, MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport.
- HÝROŠ, ŠTEFAN NIKOLAJ 1876. *Zámok Lykava a jeho páni*. Turčianský, Turč. Sv. Martin.
- IVÁNYI BÉLA 1909. A középkori oklevél-bizottság működéséről. *Századok* 43: 842–908.
- IZSÓ ISTVÁN 2007. A magyar bányajog fejlődésének főbb állomásai. *Bányászattörténeti közlemények* 2: 3–16.
- KOPPÁNY TIBOR 1999. *A középkori Magyarország kastélyai*. Művészettörténeti füzetek 26. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KUBINYI ANDRÁS 2001. *Mátyás király*. Budapest, Vince Kiadó.
- KUBINYI MIKLÓS 1890. *Árva vára*. Budapest, Franklin Társulat.
- LAKATOS BÁLINT 2019. *Mezővárosi oklevelek*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- LSMS. = *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Zost. MARTIN STEFÁNIK–JÁN LUKAČKA et al. Bratislava, Historický ústav SAV, 2010.

- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN szerk., *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II–9., II–13. Budapest, 1923–1987.
- SZENDE KATALIN 2016a. Krakkó és Buda a középkori Európa úthálózatában In: BENDA JUDIT–KISS VIRÁG–GRAZYNA LIHONCZAK–NÜREK–MAGYAR KÁROLY szerk., *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban*. Budapest, BTM. 31–37.
- SZENDE KATALIN 2016b. Mennyit ér a kiváltság? Városprivilegiumok kibocsátása és rendelkezéseik betartása I. Károly alatt. In: WEISZ BOGLÁRKA szerk., *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 285–339.
- TÓTH-SZABÓ PÁL 1917. *A cseh–huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája.
- WEISZ BOGLÁRKA 2008. A nemesérc-bányászathoz kötődő privilegiumok az Árpád- és Anjou-korban. *Bányászattörténeti közlemények 3*: 13–43.
- WEISZ BOGLÁRKA 2015. A bányaváros, mint önálló várostípus a 14. században. *Bányászattörténeti közlemények 10*: 31–57.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár 1. 1387–1399*. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951.

The history of Rózsashegy in the 14th–15th centuries

The medieval history of Rózsashegy is an example of the unsuccessful path of the domestic process of becoming a mining town. The favourable geographical location of the Vág valley, combined with the nearby precious metal deposits, encouraged the settlement of a German-speaking hospes community, which gained a series of privileges during the 14th and 15th centuries. Charles I's charter of privileges in 1340 paved the way for the town to become a true *civitas montana*, but this was not to be. Nevertheless, the legal process of the development of mining towns in the 14th and 15th centuries can be traced in the case of Rosselberg, as well as the firm attachment of the town's community to the privileges it had acquired, which meant that it was often forced to defend them.

Keywords: mining town, town development, Sigismund of Luxembourg, Age of Anjou, hussites, city privilege

Toth Miklós
ORCID: 0009-0007-3454-1840
Nyíregyházi Egyetem
academia.edu.tothmiklos@gmail.com

Anonymus Gesta Hungarorumnak Veszprém megyei kötődésű szórványai*

TÓTH VALÉRIA

1. Anonymus Gesta Hungarorum című munkáját a nyelvtörténet (azon belül a névtörténet) és jó néhány történeti érdeklődésű tudományterület (főképpen persze a történettudomány és az irodalomtörténet) igyekszik a saját kutatási céljai érdekében hasznosítani. Ez lényegében azóta van így, hogy a gesztát 1746-ban Bél Mátyás és Schwandtner J. György megjelentette. Az elmúlt 275 évben P mester munkájának több fordítása és többféle szempontú, mélységű feldolgozása született, amelyek hol a benne szereplő magyar nyelvű szórványokra (azok teljességére vagy éppen valamilyen szempontból kiemelt egyedeire), hol pedig a gesztát érintő más problémakörökre fókuszáltak. De bármilyen céllal íródtak is ezek a szakmunkák, abban a szerzőik azonos véleményt képviselnek, hogy Anonymus gesztája a magyarországi írásbeliség egyik kiemelkedő és kulcsfontosságú alkotása. Látva az e tárgy körben az évszázadok alatt felhalmozódott hallatlan gazdag és szerteágazó ismeretanyagot, és azt, hogy e téren milyen fontos lenne egy, az eddigi tudásunkat szintetizáló munka megalkotása, egy Anonymus-enciklopédia létrehozására vállalkoztam. Az enciklopédia a gesztában fellelhető magyar nyelvű (és magyar vonatkozású) szórványok széleskörű bemutatására irányul, azaz tartalmazza az illető szórvány gesztabeli valamennyi előfordulását pontos forrás-megjelöléssel és a betűhív forma mellett a korabeli hangzós forma (az olvasat) feltüntetésével; etimológiai és nyelvtörténeti (pl. hangtörténeti) megállapításokat; helynevek esetében a lokális jellemzőket és a név más történeti forrásokbeli előfordulásait; személynevek esetében az adott név státuszát (ti. valós, mondai vagy kitalált szereplő neveként szerepel-e) és az esetleges (helynévi) rendszerkapcsolatait; a gesztabeli összefüggésekre való utalásokat. Egy ily módon felépülő enciklopédia reményeim szerint új lendületet adhat majd a gesztára irányuló nyelvtörténeti és névtörténeti kutatásoknak, megújítva, kiegészítve az Anonymus munkájával és a korabeli magyar nyelvvel kapcsolatos tudásunkat.

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport és a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

A Hoffmann Istvánt köszöntő írásomban a geszta Veszprém megyei vonatkozású szórványai kerülnek elő a feldolgozás különböző szintjeit illusztrálva. A tervezett enciklopédiából is adok egy kis ízelítőt, de a szócikkek pusztá közzététele helyett ennek apropóján inkább azt mutatom be, hogy miként hasznosíthatja a nyelv- és névtörténet az említett nyelvi adatokat, azaz milyen információkat nyerhetünk ki a geszta leírásaiból és magyar nyelvű elemeiből. Írásomat ilyen módon egyfajta módszertani kísérletnek is szánom azért, hogy a történeti (hely)név-rekonstrukció módszerét egy elbeszélő történeti forrás névadatainak alkalmazom. Annak, hogy ehhez a geszta Veszprém megyei kötődésű szórványait használom fel, két oka is van. Egyrészt magának az ünnepeltünknek a Veszprém megyei kötődése magyarázza választásomat, másrészt pedig az a filológiai tényező, hogy erről a vidékről gazdag és sokrétű nyelvi forrásanyaggal rendelkezünk, illetve fontos szakmunkák is érintették az itteni szórványok kérdését. A módszertani elvek bemutatásának pedig e háttérkörülmények kifejezetten kedvező helyzetet teremtenek.

2. Veszprém megyei történésekkel a geszta 48. és 49. fejezetében találkozunk. Ezt a két szövegdarabot PAIS DEZSŐ fordításában közlöm (1975: 122–123), mégpedig úgy, hogy a nevek után zárójelben a betűhív formájukat is megadom. Mindkét fejezetben szerepelnek ugyanakkor olyan szövegrészek és nevek, amelyek nem kapcsolódnak Veszprém megyéhez: ezekkel a továbbiakban itt nem foglalkozom.

48. VESZPRÉM VÁROSA (*bezprem*)

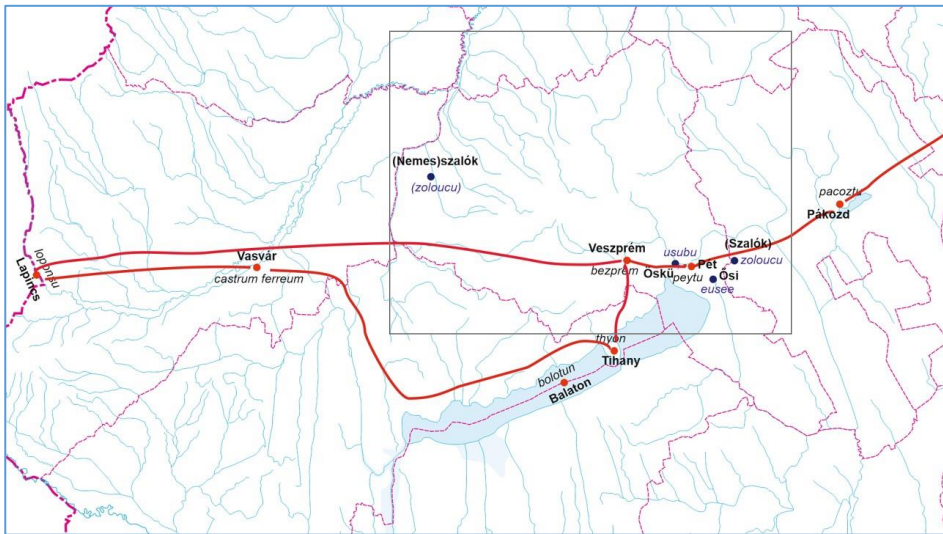
A sereg második részével Szalók (*zolocu*) apját Ösböt (*vsubu*) meg Ösét (*eusee*) küldötték ki avégre, hogy menjen Veszprém (*bezprem*) városa felé, s hódítsa meg annak a földnek összes lakosságát egészen Vasvárig (*castrum ferreum*). Ekkor Ösbő (*usubu*), a sereg kapitánya és vezetője, miután a vezér elbocsátotta, felemelve zászlaját megindult, és a Pákozdegy (*pacoztu*) alatt ütött táborn. Innen továbblovagolva a Pét-mezőn (*peytu*) szállottak meg, s három napig ott is maradtak. A negyedik nap pedig Veszprém váráig (*bezprem*) nyomultak. Ekkor Ösbő (*usubu*) meg Öse (*eusee*) seregüket elrendezve heves támadást intéztek a római katonák ellen, akik Veszprém várát (*bezprem*) őrizték. És állt a harc köztük egy héten át. Ám végül is a második hét szerdáján, midőn mind a két fél serege a harci küzdelemben szörnyen kifáradt már, akkor Ösbő (*usubu*) meg Öse (*eusee*) sok római katonát karddal pusztítottak el, másokat pedig agyonnyilasztak. A még megmaradt rómaiak most már a magyarok merészségének láttára Veszprém várát (*bezprem*) odahagyva futásnak eredtek, s életüket mentve a németek földjére siettek. Ösbő (*usubuu*) meg Öse (*eusee*) egészen a németek határáig üldözte őket. Egy nap pedig, mikor a magyarok és rómaiak a határon voltak, a rómaiak lappangva átúszták azt a folyót, amely Pannónia (*pannonie*) és a néme-

tek határán van. Erről a folyót a magyarok Lapincsnak (*loponsu*) hívták, mert a rómaiak a magyaroktól való félelmükben lappangva úszták át.

49. VASVÁR (*castrum ferreo*)

Innen visszatérőben Szalók (*zoloucu*) apja Ösbő (*usubuu*) meg Örkény (*urcun*) apja Öse (*eusee*) bevették Vasvárt (*castrum ferreum*), és elvitték túszul a lakosok fiait. Aztán továbblovagolva, a Balaton (*bolotun*) vize mentén Tihanyhoz (*thyon*) értek. Majd — miután a népeket ott meghódították — tizenegyednapra bevonultak Veszprém várába (*bezprem*). Ekkor Ösbő (*usubuu*) meg Öse (*eusee*) tanácsot tartva elküldték követeket Árpád vezérhez különféle ajándékokkal és a lakosok kezességbe adott fiaival. De meg hírt is küldtek ezekkel, hogy miképpen ajándékozott nekik győzedelmet az Isten, aztán hogy mi módon hagyták oda a rómaiak Veszprém (*bezprem*) várát, és megszökve előlük, mi módon úszták át lappangva a Lapincs folyót (*fluuium lponsu*). Küldötteik Árpád (*arpad*) vezért a Torbágy-erdőben (*silua turobag*) vadak után járva-kelve találták. Ösbő (*usubuu*) meg Öse (*eusee*) részéről több mindennel köszöntötték őt, egyszersmind a lakosok kezességbe vett fiait is átszolgáltatták a vezérnek. Árpád (*arpad*) vezér pedig ennek hallatára szerfölött megörült, s megint visszatérve Ecilburgba (*eciburgu*) [sic!], nagy lakomát csapott, az örömhírt jelentő követeknek meg nagy ajándékokat adott.

A két fejezetben csak két Veszprém megyei helynév található: *Veszprém* és *Pét(-mező)*, de egyes személynevek háttérben szintén Veszprém megyei helynevek rejlenek: *Szalók*, *Öse*, *Ösbő* alakjának megteremtéséhez Anonymus részben itteni helyneveket használt fel (lásd ehhez az 1. térképet).

1. térkép. Anonymus Veszprém megyei kötődésű szórványai

A térképen piros szimbólummal szerepelnek a helynévi szórványok, késsel pedig azok a helynevek, amelyek a személynevekhez szolgáltak alapul. A bizonytalan lokalizálású neveket zárójelben adtam meg. A nevek mai alakja mellett dőlten a geszta megfelelő helynévi vagy személynévi adatát is feltüntettem (de ha a névnek több változata is volt, közülük a térképen csak egyet szerepeltettem).

Ezek a szórványok állnak tehát az alábbiakban írásom középpontjában, de a tárgyalásuk során — mint jeleztem korábban — nem az enciklopédikus bemutatással fogok élni, hanem arra törekszem, hogy az egyes szórványokról minél átfogóbb filológiai, névtörténeti és nyelvtörténeti képet nyújtsak. Mindeközben azt is igyekszem igazolni, hogy a történeti névrekonstruktó módszere az elbeszélő történeti források esetében is jól alkalmazható, ráadásul az eljárást a helynevek mellett e forrástípus személynévi adataira is eredményesen kiterjeszthetjük.

A helynévi szórványok közül itt nem térek ki ugyanakkor *Veszprém* ügyére, mert e névnek — szerteágazó, ám az itteniektől lényegében eltérő problematikája miatt — célszerűbbnek láttam külön tanulmányt szentelni.

2.1. Pét[-mező] (hn; 1) in campo *peytu* [pëjtü ~ pëjtü] (48: 5; Pais 1975: 122).¹

Település Veszprém vármegye K-i részén, Palotától DNY-ra, Öskü (Anonymus korában Ós) mellett. Ma *Pét* ~ *Pétfürdő* néven Várpalota része Öskü mellett (vö. VeMFN. 4: 144–154, VeMHtLex. 1: 332).

A név ómagyar kori adatsora a következő: +1082 [XIV. in.]: in portu *Peyt* ... in predio *Peyt* (DHA. 1: 237, 239), Anon. [1200 k. 900-ra]:² in campo *peytu* (SRH. 1: 97), 1240: aqua *Peyth* (Veszpr. k. m. lt. Péth 2 = DF 200639), 1240>1383: aqua *Peeth* (Veszpr. k. m. lt. Kálozd 9 = DF 201040, VeszprReg. 786. sz.), 1264: racione molendini ... de *Peyt* ... Martinus filius Bulchu de *Peyt* ... homines de villa *Peyt* (Veszpr. k. m. lt. Péth 3 = DF 200663), 1264>1383: racione molendini ... de *Peeth* ... Martinus filius Bulchu de *Peeth* ... in villam *Peet* (Veszpr. k. m. lt. Kálozd 9 = DF 201040, VeszprReg. 786. sz.), 1264>1272: molendinum ... in *Peith* (DF 248411, Str. 1: 594), 1264/1393/1466: molendinum ... in *Peych* [ɔ: *Peyth*] (DF 238563, Str. 1: 512), 1324: comiti Iohanni filio Antal de *Peeth* (DF 200818, VeszprReg. 155. sz.), 1327: comite Iohanne filio Antonii de *Peeth* (DF 200825, VeszprReg. 173. sz.);³ 1426: poss. *Peth*, 1436: poss. *Peeth*, 1488: *Peth* (Cs. 3: 247); 1650: *Pött* (VeMHtLex. 1: 332).

¹ Az enciklopédia szócikkeinek első bekezdésében a következő filológiai információk szerepelnek: **címszó** (a szórvány nyelvi státusza rövidítve: hn = helynév, szn = személynév, kn = köznév; a gesztabeli előfordulásainak száma) *betűhív forma* [olvasat] (előfordulás helye, mégpedig fejezet-szám: sor száma meghatározással; a fordítás lapszáma Pais munkájában). Ezt a struktúrát az itteni közlésben is követem.

² Noha Anonymus gesztájának datálásában ma már nem ezt a dátumot tekintjük a leginkább valószínű keletkezési időnek (lásd erről TÓTH 2021: 6–7), a történeti földrajz GYÖRFFY GYÖRGY nyomán ezt a datálást alkalmazza, ezért a fenti adatsorban ezt magam is megtartottam.

³ A korai ómagyar kori (pontosabban az 1337 előtti) adatokat Solymosi Lászlónak köszönöm.

PAIS DEZSŐ *Pét-mező*-ként adja meg a névszerkezetet (1975: 161), azaz a latin fajtajelölő *campus* lexemát a névtest részének tekinti. Látva azonban a fenti adat-sort és benne a latin fajtajelölő elemek jelentkezését a településnév előtt a legkülönbözőbb objektumtípusokra utalva (*aqua, portus, predium, possessio, villa*), amelyek magyar megfelelője egyik esetben sem része a helynévnek, és inkább 'Pét nevű birtok', 'Pét nevű falu', illetve 'Pét település vize', 'rév Pét településen' stb. formában értelmezhetők ezek a szerkezetek, Anonymus *campus peytu* adata is nagyobb valószínűséggel azonosítható 'Pét település mezeje'-ként. Ráadásul a gesztában rendre ugyanilyen megoldásokat találunk: az itt idézett szövegrészben például *fluuium loponsu, silua turobag* stb., ahol a latin elemek magyar megfelelői szintén nem részei a helynévnek (*Lapincs* folyó, 'Torbágy település erdeje').⁴

A *Pét* helynév magyarázataként többféle lehetőséggel számolhatunk. Az általános vélekedés szerint személynévből alakult formáns hozzáadása nélkül. A személynévet PAIS DEZSŐ „a *Petrus* : Péter személynév becéző csonkításával alkotott *Pét* személynév”-vel azonosítja, s az Anonymus-i *campus peytu* adatot 'Pét vagy Péter mezeje' formában értelmezi (1975: 161). A névrövidítés (névcsonkítás) mint névalkotási mód a korai ómagyar korban nem feltétlenül járt együtt az így létrejött névalak becéző-affektív funkciójával, ahogyan a rövidített névhez járuló képzők sem okvetlenül becéző formákat hívtak életre. Arról is szó lehet ugyanis, hogy a jövevénynevek (legfőképpen is az egyházi latin eredetű névformák) e névalkotási folyamatok révén illeszkedtek be a magyar személynévek rendszerébe, ezek a morfológiai eszközök tehát valójában adaptációs célokat szolgáltak. Ez azt is jelenti, hogy amennyiben a személynév a *Petrus* ~ Péter alpnév rövidítéssel alakult származékneve, a névviselőjét jó eséllyel *Pét*-ként és nem *Péter*-ként azonosíthatjuk, bár természetesen ez utóbbi sem zárható ki (lásd e problémakörhöz részletesen TÓTH 2016: 242–256).

Mindamellet a *peytu* névforma etimológiai kapcsolata a *Petrus* ~ Péter személynévvel nem egyértelmű, ezt az összefüggést ugyanis hang- és helyesírás-történeti érvek valamelyest gyengítik. Anonymus adatának olvasata [pëjtü ~ pëjtü] lehet, s ez a forma látszik — tővéghangzó nélkül ugyan — uralkodónak egészen a 13. század végéig: ebből az időszakból a *Peyt* ~ *Peyth* ~ *Peith* adatok mellett alig néhány *Peet* ~ *Peeth* forma tűnik fel, azok is 1383-as másolatban fennmaradt oklevelekben. A 14. század elejétől kezdve viszont csakis [pét] hangalakot rejtő adatokat ismerünk. Az elsődleges, [pëjt(ü) ~ pëjt(ü)] hangzást mutató adatok személynévi előzménye aligha lehet kapcsolatban a *Petrus* ~ Péter alpnévvel, ez utóbbi névbokrában ugyanis efféle (tehát diftongusra vagy *j*-s) hangalakra mutató

⁴ Az élő nyelvi helynévanyagban a település nevével alakult kétrészes helynevek mind *Péti*- (és nem *Pét*-) formában tartalmazzák a jelzői előtagot: *Péti-tó*, *Péti-patak*, *Péti-szőlős*, *Péti-Sárrét* stb. (VeMFN. 4: 144–154).

származéknevek nem ismeretesek, mindegyikük *Pet-* tövet tartalmaz (lásd ehhez az ÁSz. adatait). Az Árpád-kor okleveleiben *Peyt* ~ *Peyth* ~ *Peith* személynévi formák nem adathatók, ami a településnév személynévi származtatását valamegyest szintén kétségessé teszi. (FEHÉRTÓI KATALIN egyébként az anonymusi adatot nem is szerepelteti a szótárában, ami azt jelzi, hogy nem tekinti a településnévet személynévi előzményűnek.)

Pét-ként (esetleg vagy talán még inkább *Péc(s)*-ként) azonosítható helynevet Krassó-Szörény vármegyében is említ helységnév-azonosító szótárában LELKES GYÖRGY (várrom Orsova környékén DNy-ra az Al-Duna partján, Dunatölgyes mellett; 2011: 541). Ennek adatai között nincsenek a Veszprém megyeihez hasonló *Peyth*-féle említések (*Peth*, *Peeth*, *Peech* típusú adatokat idéz rá CSÁNKI, vö. Cs. 2: 14, Temes vm.), ami alapján arra gondolhatunk, hogy az etimológiájuk is eltérő lehet.

A Veszprém megyei település nevéhez véleményem szerint nem személynév szolgált alapul, vagy ha igen, annak vélhetően nincs köze a *Petrus* ~ *Péter* személynévhez. A név végében talán a *-t(V)* képzőt azonosíthatjuk, amivel a geszta több helynévben is találkozunk (olykor későbbi *-d* névvég helyén is); vö. pl. *montem bodactu* (amennyiben ez a *Bodak* személynévből alakult *-tu* képzővel; a későbbi-mai *Bodajk*), de ugyanez a névvég tűnik fel a *mōtem* [= *montem*] *pacoztu* adatban is, noha annak más az eredete (a szláv névelőzmény része volt a *-t* hang; a későbbi-mai *Pákoz*d).⁵ Az alapszóban pedig a korban már minden bizonnyal meglévő (noha csak pár évtizeddel későbből adatható) *pej* 'vörösesbarna, többnyire fekete sörényű' (TESz.) (ló)színnevet azonosíthatjuk (vö. pl. [1270]: *Feketeupey*, *Suegus pey*, XIII. vége: 1 equum *pei* coloris, Gy. 1: 67; lásd még OklSz. 773). Hasonló névszerkezetet mutat a Pest megyei *Sződ* településnév is (1317/1329/1347: *Zeud*, Gy. 4: 558; de lásd korábban 1255: *Sceuden*, i. h.), ami- ben pedig a *sző* 'gesztenyeszínűnél világosabb, fakó' *sző* (TESz.) színnev szerepel, ami lovak színének megjelöléseként ugyancsak szokásos (vö. pl. [1270]: *zius zeu*, 1305 e.: 1 equum *zew* coloris, Gy. 1: 67; lásd még OklSz. 936).⁶ Ezek a színnevek persze előbb — önmagukban vagy képzővel — személynévvé is válhattak: *Sződ* esetében ezt az is támogathatja, hogy *Sző*-féle személynévek adathatók az Árpád-korból (vö. 1237–1240: *Sev*, ÁSz. 710, de lásd még jóval gyakrabban képzős, *Sződ* formában: 1219/1550: *Seud*, 1285: *Zeud*, ÁSz. 849). *Pej*-féle személynévekről viszont — mint fentebb is jeleztem — nem tudunk.

⁵ Hasonló adatokat máshol is találunk: a Baranya megyei *Kövesd* patak 1252: *Cuest* adata (Gy. 1: 399) [küest] hangalakot rejt; a Győr megyei *Ravazd* település pedig *Ruozi* [ruoszi] formában is adatható (1216 P./1225 k., Gy. 2: 621).

⁶ A lószínűvek helynevekbeli szerepéhez további adalékokat *Szekszárd* nevének elemzésekor PELCZÉDER KATALIN is említ e kötetbeli tanulmányában (2023: 647–648).

A *Pejt(ü)* > *Pét* változás teljesen szabályos hangtörténeti folyamat, ami a helynevek körében további példákkal is igazolható (vö. pl. *Vejcse* > *Vécse*, KISS 1995: 19),⁷ ahogyan az sem szokatlan, hogy eltérő etimológiai előzményű és hangalakú helynevek különböző hangváltozási folyamatok révén végül azonos hangalakban folytatódnak.

2.2. Szalók (szn; 4) *zoloucu* [szo/alouku] (19: 8; 1975: 97), *zolocu* [szo/alóku] (48: 1; 1975: 122), *zoloucu* [szo/alouku] (49: 1; 1975: 122), *zoloucu* [szo/alouku] (52: 13; 1975: 127).

Szalók nem történelmi és nem krónikai személy: Anonymus fantáziája hívta életre az ugyancsak általa teremtett Ósbő fiaként. A történetben valójában Ósbő a kiemelt honfoglaló hős, Szalók pedig passzív szereplő, és általa a Szalók nemzetség is rejtve van csak jelen a gesztában (szemben például a *Csák* és több más nemzetséggel).

Maga a *Szalók* név viszont ismert volt a korban többféle szerepben is. Megtaláljuk egyrészt személynévként: referáló funkciójú személynévként ([1093–95]: *Zoloc* szn., DHA. 1: 301, ÁSz. 838; 1213/1550: *Zoloc* szn., ÁSz. 838) és nexusjelölő szerepű nemzetségnévként is (1214: de genere *Zolouc*, ÁÚO. 6: 368, ÁSz. 838). A *Szalók* nemzetség ráadásul Veszprém megyében is birtokolt (lásd ehhez KARÁCSONYI 1901: 45; illetve vö. pl. [1269]: Onth filius Onth de genere *Zolouk*, DL 68581, VeszprReg., ÁSz. 838; illetve alább, a településnévi adatok között is szerepelnek a megyére vonatkozó nemzetségnévi említések).

A nemzetség itteni birtoklásának helynévi nyomai is vannak. E helynevek közül a legfontosabb az a CSÁNKI történeti földrajzában említett *Szalók* település (1486: poss. seu pred. *Zalok*, Cs. 3: 251, elpusztult település Veszprémtől K-re, Ósi [Óse] mellett; erre vonatkozóan én magam semmilyen támogató adatot nem találtam), ami a P mester által megörökített Pét mezejétől (in campo *peytu*) nem messze feküdt, és ahol Anonymus Ósbőt alvezér társával, Ósével együtt táboroztatja. A történeti földrajz szerint ettől északabbra, Veszprém és Fejér megye határán Veleg helység mellett feküdt még egy *Szalók* nevű hely (1390: poss. Sykatu al. nom. *Zalok*, Cs. 3: 344, ez ma *Sikátor* néven puszta a Veszprém megyei Bakonycsérnye határában; vö. Cs. 3: 345). Noha ezeknek a településneveknek csak kései (14–15. századi adatai) ismereteseek, az Árpád-kori létüket nem zárhatjuk ki, sőt talán éppen Anonymus személynévalkötése lehet a létezésükre a tanúbizonyosság. Mindamellet a megye nyugati részén, kissé távolabb már az Árpád-korból is ismerünk *Szalók* település(ek)e)t: a későbbi *Nemesszalók*-ot és *Pórszalók*-ot, amelyek ómagyar kori adatai a következők.⁸ 1254: Greg. filio Greg. de

⁷ De az *-it* (nyelvjárási *-ét*) képző alakulástörténete is a *Pejt(ü)* > *Pét*-hez hasonló hangváltozást mutat; vö. pl. *tanojt* > *tanít* (nyj. *tanét*), *szabadojt* > *szabadít* (nyj. *szabadét*) stb.

⁸ Az adatsorban látható korai ómagyar kori (pontosabban 1337 előtti) adatokat ismét Solymosi Lászlónak köszönöm.

Zlouk ... Greg. de *Zlouk* (DL 40035), 1271: *nobiles viri de genere Zlouk ... terra ... de iuxta Morzol Zloukfelde vulgariter nominata* (H. 1: 51, ÁÚO. 8: 367, Cs. 3: 251), 1271/1276: *nobiles viri de genere Zlouk ... terra Zolouk ... terra Zlouk ... utilitatem fori ... in Zlouk* (DF 282694, H. 1: 53), 1307: *nobiles de Zolouk ... nobiles de genere Zolowk ... nobiles de Zolovk ... nobiles de Zolouk ... in villam Zolouk ... ecclesia beati Martini de Zolok ... nobiles de Zolouk* (DF 282695, H. 1: 103–104, Cs. 3: 251), 1332>1342: *Nicolaus filius Pauli de Zolouk* (DF 200889, VeszprReg. 249. sz.), 1332>1343: *Nicolaus filius Pauli de Zolouk* (DF 200896, VeszprReg. 249. sz.); 1336: *Zalowk* (AOkt. 20: 90/65), 1340: *Zolouk* (AOkt. 24: 212/454), 1345: *Zalook* (AOkt. 29: 80–81/63); 1495: *Eghazaszalok* (Cs. 3: 251); 1540: *Fewlsew Zalok* (VeMHtLex. 1: 290–291, *Nemesszalók* a.); 1609: *Por Szalok* (VeMHtLex. 1: 335). „Az eredeti Szalókföldje területe a középkorban két részre vált, az egyikben paraszti, a másikban nemesi rendű családok éltek. Az előbbi Szalókban állott a templom, erről nyerte ez a rész első, »Egyházas« megkülönböztető jelzőjét, mely a XV. század végén jelentkezik. A Pórszalók névforma egy századdal későbbi és a XVII. század elejétől állandósul.” (VeMHtLex. 1: 335, lásd még 1: 290–291, illetve Cs. 3: 251 is). Tény, hogy Veszprém megye 1488-ban készült adóösszeírásában Szalók települést ugyanazon a néven a megye egyazon járásában kétszer említik, előbb a jobbágyok adózásáról, utóbb egyetlen nemesek adózásáról szóló részben. Solymosi László szerint azonban egyetlen településről, esetleg ikertelepülésről lehetett szó, s a kétféle jelző a településrészek lakóira utalt.

Anonymus, noha jól ismerhette a nemzetséget, esetleg ilyen nevű személyeket is, minden bizonnyal felhasználta a *Szalók* helynevet, hiszen nem véletlenül szerepelteti ezen a vidéken hőseit (lásd PAIS 1975: 164, BENKŐ 1998a: 22–23, 25–26, BENKŐ 2003b: 61). A geszta szövege szerint ugyanis Árpád *Szalók* apját, Ősbőt Ősével együtt Veszprém felé küldte annak bevételére, és ők el is foglalták azt.

Szalók településnevekkel egyébként a Kárpát-medencében másutt is találkozunk, s ezek némelyike ugyancsak összefüggésben áll a *Szalók* nemzetség birtoklásával (az erre vonatkozó adatokat jelzem is az alábbiakban), másoknak viszont nem igazolható a nemzetségnévi kapcsolata (ez utóbbiak a *Szalók* referáló névből alakulhattak, de az is elképzelhető, hogy más előzménnyel bírnak). Heves vármegyében *Egerszalók* (1248/1402/1438: *Zalowk*, 1328>1344: *Egerzalouk*, Gy. 3: 132–133; vö. 1256: *tota generatio Zolouk*, Gy. 3: 132) és *Tizzaszalók* (1261/1271: *Zalouk*, 1339: *Tyzazalowk*, Gy. 3: 133; vö. 1270/1284: *de gen. Zolouk ... generationi Zolouk*, Gy. 3: 133); Szepes megyében *Nagyszalók* (1251/1281: *v. Zolok*, DL 346, 1275/1279: *v. Zolouk*, DL 74778, 1437: *Nicolaus de Nogzalok*, DF 285511) és *Kisszalók* (1336>1336: *Antelagius filius Poza de Zalochfolua*, *Paulus frater eiusdem ... Paulus filius Pouka de predicta Zaloch*, DL

68828, 1344: Arach filius Pauli de *Zlauikfalua*, DL 3741, 1349>1349: Arach de *parva Slauk*, DL 30652, 1382/1383: Johannes filius Laurentii de *Zalokfalua*, DL 60410);⁹ Zemplén vármegyében *Szalók* (1315: *Zalouk*, ComZempl. 171, FNESz. 2: 517); Sáros vármegyében *Szalókmezeje* (1312: *Zalokmezeie*, Nógrády: Sáros 528), a több néven is adathozható *Alsó-* vagy *Nagyszalók* (1321: p. *Zalok*, 1366: *Zalauk inferiorem et antiquam*, 1423: p. *Naghzalok*, Nógrády: Sáros 528–529) és az ugyancsak több névváltozattal szereplő *Felső-* (itt még *Új-*) vagy *Kisszalók* (1330/1332: *Nouo Slauk*, 1423: p. *Kyszalok*, Nógrády: Sáros 529). A Sáros megyei települések a Tarca jobb oldali mellékvíze, a *Szalók* néven említett vízfolyás mellett fekszenek (vö. 1316: fl. *Zolouk* ... cadit in Tharcha, 1329: aqua *Slauk*, Nógrády: Sáros 670, illetve térképmelléletek).

A *Szalók* személynév, amely tehát végső soron e településnevek előzménye volt, valószínűleg szláv eredetű; vö. cseh *Slávek* (< **Slavьkь*) szn. (FNESz. 1: 47 *Abádszalók* a.). A törökből való magyarázata (vö. csag. *solag* 'balkezes, balog', PAIS: SRH. 1: 60) nem fogadható el: ezt hangtani érvek is kizárják. A magyarba vélhetően *Szlavek* formában bekerülő személynév hangtani adaptációval (a szláv *-ove-* ~ *-ave-* a magyarban rendszerint *-ó-* lesz) *Szlók* formát nyert (lásd ehhez a fenti adatsorban a *Zlouk* típusú adatokat), majd a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre a *Szolók* ~ *Szalók* hangalak. Arról, hogy a Kárpát-medence területén előforduló *Szalók*-ok névhasználati szempontból milyen módon ítélték meg, ismét csak egy másik írásomban szólok részletesebben. Ezzel kapcsolatban itt csak annyit jegyzek meg, hogy egyik-másik, egyes etnikumú területen (például Szepes vármegyében) előforduló *Szalók* településnév (és változatai) kapcsán nem minden alap nélkül vetődik fel az esetleges mesterséges névalkotás, konkrétan a magyar nyelvű írások beavatkozásának, a „névmagyarítás”-nak a lehetősége. Ez azonban a Veszprém megyei *Szalók*-okat s azok tényleges névhasználati értékét nem érinti.

2.3. Ósbő (szn, 29) *usubu* [ü/ösü/öbü] (48: 3; 1975: 122), *usubu* [ü/ösü/öbü] (48: 7; 1975: 122), *usubu* [ü/ösü/öbü] (48: 11; 1975: 122), *usubu* [ü/ösü/öbü] (51: 39; 1975: 126). | *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (48: 15; 1975: 122), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (49: 1; 1975: 122), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (49: 5; 1975: 122), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (49: 10; 1975: 123), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (50: 18; 1975: 124), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (50: 33; 1975: 124), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (50: 37; 1975: 124), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (50: 39; 1975: 124), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (51: 1; 1975: 125), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (51: 14; 1975: 125), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (51: 22; 1975: 125), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (52: cím; 1975: 126), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (52: 1; 1975: 126), *usubuu* [ü/ösü/öbü/ü] (52: 4; 1975: 126). | *vsubu* [ü/ösü/öbü] (48:

⁹ *Nagyszalók* (más néven *Szalók*) és *Kisszalók* (más néven *Szalókfalva*, *Szalók*, *Szlavikfalva*) adatait Kenyhercz Róbertnek köszönöm.

1; 1975: 122), *Vsubu* [ü/ösü/öbü/ű] (51: 10; 1975: 125). | *vsubuu* [ü/ösü/öbü/ű] (19: 8; 1975: 97), *vsubuu* [ü/ösü/öbü/ű] (20: 1; 1975: 97), *vsubuu* [ü/ösü/öbü/ű] (20: 22; 1975: 98), *Vsubuu* [ü/ösü/öbü/ű] (51: 16; 1975: 125), *vsubuu* [ü/ösü/öbü/ű] (51: 17; 1975: 125), *vsubuu* [ü/ösü/öbü/ű] (51: 22-23; 1975: 125), *vsubuu* [ü/ösü/öbü/ű] (51: 26-27; 1975: 125), *vsubuu* [ü/ösü/öbü/ű] (51: 32; 1975: 126). | **Gram.** (szn) *usubunec* [ü/ösü/öbü/ű] (52: 13; 1975: 127).

A gesztában Szalók apjaként szerepel. Nem valós történelmi személy, a krónikákban ismeretlen, és ilyen személynév más forrásban sem adatolható. Ez azt jelzi, hogy a személyt és a nevét is Anonymus teremtő fantáziája hívta életre. Az *Ősbő* személynév összetett struktúra, amelynek mindkét tagja létezett az Árpád-korban személynévi szerepben: vö. pl. +1082 [XIV. in.]¹⁰: *Ws* szn., 1198: *Vs* szn. (ÁSz. 785), 1138/1329: *Vsu* szn. (ÁSz. 786), illetve [1228] 1238: de genere *Bu*, 1254: *Beuu* (ÁSz. 121). Noha Anonymus ismerhetett is akár *Ős* és *Bő* nevű személyeket (az utóbbi nemzetségnévként is ismert volt a korban, ahogyan a fenti adatok egyike is jelzi ezt), kevéssé lehet kérdéses, hogy *Ősbő* alakjának megteremtéséhez Veszprém megyei helynevek szolgáltak — legalábbis részben — alapul. Az előtagban szereplő *Ős* (Anonymus gesztájában [ü/ösü] hangalakban) forrása egyrészt az az *Őse* (ma *Ősi*) nevű település volt, amely Veszprémtől K-re fekszik, és Anonymus korában Fejér vármegyéhez, de a veszprémi püspökséghez tartozott; vö. 1009/+1257: v. *Avsy*, +1082 [XIV. in.]: v. *Euse*, [1184–1188]: *Euse*, 1240/1260: *Euse* stb. (Gy. 2: 399).¹¹ Az inspirációt jelentő másik helynév a korban *Ős* ~ *Es* néven szerepelt, mégpedig csak egyetlen adattal: +1082 [XIV. in.]: villa *Es* (DHA. 1: 239). Később a 15. század közepén épült váráról *Őskő* ~ *Eskő*-ként említik; vö. 1461: castellum *Ewskew* (Cs. 3: 210, 245), illetve 1539: *Eskew*, puszta vár (VeMHtLex. 1: 307), ma *Őskü* Veszprémtől ÉK-re, *Ősi* szomszédságában. E Veszprém környéki helynevek Anonymus számára azért is jöttek kapóra az itteni események szereplőinek életre keltésében, mert bennük — személynévi áttétellel ugyan, de — az *ős* lexéma található, amelyet a jelentése ('múltból származó', illetve 'távolli előd') az apaszerepre kiválóan alkalmassá tett. Ezzel a fogással ráadásul kétszeresen is élni tudott P mester: *Ősbő* és *Őse* egyaránt apaként szerepel a gesztában (az előbbi Szalók, az utóbbi pedig Örkény apjaként). (Lásd még e problémakörök egyes részleteihez PAIS 1975: 160, BENKŐ 1998a: 23, 25–26, 1998b: 30–31.)

A helynévi kapcsolattal összefüggésben fentebb mondottakat még azzal kell itt kiegészítenünk, hogy a Kárpát-medencében másutt is felbukkannak az Árpád-korban (és konkrétan Anonymus korában is) *Ős* ~ *Ősi*-féle településnevek. Bihar

¹⁰ Az ÁSz. ezt az oklevelet +1082 [XIII.]-ként datálja.

¹¹ István király 1009-ben adta a veszprémi püspökségnek (Gy. 2: 399). A közös megyehatár menti települést 1474-ben Mátyás király Fejér megyéből Veszprém vármegyébe helyezte át (Cs. 3: 245).

vármegyében öt *Ősi* ~ *Őse* településnév is adatható az Árpád-korból (vö. pl. 1214/1550: Gyunam de v. *Euse*; 1220/1550: *Euse*; 1261/1350: *Ewsy*; 1273/1392/1477: *Ewsy*; 1332–1337/PR.: *Eusi*, Gy. 1: 649–650, ezek részleteihez és további adatokhoz lásd RÁCZ 2022: 221–222); de találunk ilyen nevű települést Szerém (1280: *Ewsy*, Cs. 2: 250) és Tolna vármegyében is (1138: *Euse*, Cs. 3: 445). Az sem elképzelhetetlen, hogy a Moson megyei +1217 [1241 e.]: *Evzi* (Gy. 4: 174) adat is *Ősi* névformát rejt. *Ős* néven szerepel falu továbbá Baranya (1252: iuxta viam *Eus*, Gy. 1: 400) és Doboka megyében (1294/1347: *Ws*, Gy. 2: 83). De ebbe a névbokorba tartozik az *ős* lexémából *-d* képzővel (bizonyára személynévi áttétellel) alakult *Ősöd* településnév Hont megyében (1255: *Vsud*, Gy. 3: 225). A bihari településnevek azért is érdemelnek az itteni témánk szempontjából is külön figyelmet, mert *Ősbő* nemcsak Veszprém megyében, hanem a bihari részekben is tevékenykedik: Ménmarót, bihari vezér ellen Velekkel együtt hadakozik a geszta 51–52. fejezetében.

Az Anonymus által alkotott személynév utótagjához ugyancsak szolgáltatathatók helynevek is a motivációt (a személynév és az annak előzményeként feltehető *bő* közszó¹² mellett). BENKŐ LORÁND szerint a *Bő* helynevet bárhonnán vehette P mester, hiszen tele volt ilyen helynevekkel a magyar nyelvterület, és szép számmal jutott belőlük a Dunántúlra is (1998a: 23). A Veszprém megyei *Ősi* és *Őskü* közvetlen közelében ugyan nem találunk *Bő*-féle helyneveket, feltűnnek ugyanakkor ilyenek Vas vármegyében egymás szomszédságában, Nemesszalók „vonalában”: *Bő* (1239: *Behu*), (*Nemes*)*bőd* (1226: *Beud*), illetve talán *Ölbő* (1254: *Ilbu*) (ezek adataihoz és magyarázatához lásd FNESz.). A geszta itt előtérben álló 48–49. fejezetében pedig — mint fentebb láthattuk — Vas vármegyébe (Vasvár környékére) is elvezeti Anonymus a hőseit.¹³

Az pedig, hogy *Ősbő* olyan összetett személynévet visel, amelynek mindkét eleme helynévi inspirációval bír, nem egyedülálló Anonymusnál: a kun vezér fiának, a Komárom várát felépítő *Aloptolmá*-nak a nevét szintén két (egyébként Komárom megyei) településnév összekapcsolásával alkotta meg P mester (lásd ehhez még BENKŐ 1998a: 23, 1998b: 30–31).

A gesztában *usubu* ~ *usubuu* ~ *vsubu* ~ *vsubuu* alakban lejegyzett személynév [üsübü ~ ösübü], esetleg kisebb valószínűséggel rövid szóvégi magánhangzóval, [üsübü ~ ösübü] hangalakot rejthet. Az a körülmény, hogy az előtag az *ős* lexéma

¹² A *bő* közszó török eredetű, és a 'bőséges, gazdag' jelentésén túl — a török feltehető átdó alakhoz hasonlóan, amely 'nemzettség vagy törzs vezetője' jelentéssel bírt — tisztségnévként is élhetett a korai időkben talán 'főember, birtokos' jelentésben (BENKŐ 1998b: 30–31). Ezt a feltevést azonban gyengíti valamelyest az a körülmény, hogy míg a *bő* személynévekben és helynevekben gyakran adatható, tisztségnévi szerepére nincsenek a forrásokban adataink (vö. WOT. 165–167).

¹³ A bihari szálat itt is érdemes egy gondolat erejéig előhozunk: Anonymus munkamódszerét ismerve ugyanis az sem igen véletlen, hogy a bihari vezér, Ménmarót ellen menő *Ősbő* éppen a bödi révnél (in portu *beuldu*) kel át a Tiszán (vö. ehhez BENKŐ 1998b: 30–31).

tővégi magánhangzós formáját őrzi, az első szótag rövid magánhangzós [üsü] ejtését valószínűsíti (ahogyan a Halotti beszéd *ise-mukut* szavában is ezt a hangalakot találjuk, mégpedig az eredetibb illabiális magánhangzóval: [ise-müküt]). Az utótag *bu ~ buu* formában lejegyzett alakja mögött a *bő* szó etimológiája alapján (vö. WOT. 165–167) hosszú magánhangzós olvasatot feltételezhetünk elsődlegesen, amely azonban a helyi nyelvjárásban akár meg is rövidülhetett (ahogyan az *Őskő* névből is *Őskü* alakult, vö. VeMHTLex. 1: 307).

2.4. Őse (szn; 10) *eusee* [ëü/ösé/e] (48: 1; 1975: 122), *eusee* [ëü/ösé/e] (48: 7; 1975: 122), *eusee* [ëü/ösé/e] (48: 11; 1975: 122), *eusee* [ëü/ösé/e] (48: 15; 1975: 122), *eusee* [ëü/ösé/e] (49: 1; 1975: 122), *eusee* [ëü/ösé/e] (49: 5; 1975: 122), *eusee* [ëü/ösé/e] (49: 10; 1975: 123), *eusee* [ëü/ösé/e] (50: 18; 1975: 124), *eusee* [ëü/ösé/e] (56: 12; 1975: 130), *eusee* [ëü/ösé/e] (56: 24; 1975: 131).

Őse a geszta 49. fejezetében Örköny ~ Urkony (*urcun*) apjaként tűnik fel; nem történelmi személy, és egyetlen más elbeszélő forrásban (krónikában) sem szerepel. A geszta szövege szerint (lásd az itt középpontban álló 48–49. fejezetet) Őse több ízben is Veszprém körül tevékenykedett, és tevékenysége (no meg a neve és annak létrejötte is!) több szálon összefonódik Ősbőével.

BENKŐ LORÁND arra mutatott rá, hogy mivel Ősét Anonymus nem részesíti Árpád adományában, vélhetően nem nemzetségi hagyományt közvetít (1998a: 23). Mind a személy, mind a neve Anonymus találmánya lehet, amihez hozzájárult egyrészt P mester korabeli névismerete (az *Őse* tudniillik — amint ezt Ősbő tárgyalásakor is jeleztük — gyakori személynév volt az Árpád-korban), másrészt pedig a név apaszerepre való nyilvánvaló alkalmassága is kellő súllyal eshetett latba a névválasztáskor (lásd ehhez ugyancsak az Ősbő kapcsán mondottakat).¹⁴ És minthogy e vezér honfoglalás kori ténykedését P mester Veszprém vára környékére viszi, személyalkotásában és névválasztásában minden bizonnyal elsőrendű szerepet játszottak azok a Veszprém környéki helynevek, amelyekről az előzőekben, Ősbő nevével összefüggésben szoltunk. (E problémakör egyes részleteihez lásd még PAIS 1975: 160, BENKŐ 1998a: 23, 1998b: 30.)

A minden előfordulásakor *eusee* formában lejegyzett személynév Anonymus korabeli hangzása [ëüse ~ ösé], kisebb valószínűséggel [ëüse ~ öse] lehetett, s az *ős* lexéma személynévképzős származékának tekinthetjük, ahol a személynévképző történeti-etimológiai szempontból az -é birtokjellel is összetartozik. Azt is feltételezhetjük, hogy P mester ez utóbbi szerepében kapcsolta hozzá az alapszóhoz a morfémát: ezt támogatja annak vélhetően hosszú magánhangzós (-é) alakja is.

¹⁴ Még azt is megkockáztatom, hogy azért szerepelteti Anonymus Ősét Örkény ~ Urkony apjaként, hogy a személynév sugallta apaszerepet még egy ízben kiaknázhassa. (Egyébként egy másik *Örkény* is szerepelt a gesztában: Tanuzaba fiaként.)

3. Írásom zárásaként e konkrét nevekből kiindulóan néhány általánosabb észrevételt szeretnék megfogalmazni, amelyek a geszta magyar nyelvű szórványainak enciklopédikus feldolgozásához is módszertani alapelvekként szolgálhatnak.

1. A készülő Anonymus-enciklopédia szempontjából sem tanulság nélküli az itt végzett analízis, mert két dologra is rávilágít: egyrészt arra, hogy a területi szempont alkalmazása a geszta szórványainak elemzésében jelentős előnyökkel járhat; másrészt arra, hogy a szórványok értékelésekor a gesztabeli összefüggéseikre is feltétlenül érdemes figyelemmel lennünk.

2. Aligha lehet kérdéses, hogy honfoglalás-történetének megírásához Anonymus egykori okleveleket is felhasznált, az azokban szereplő névanyagra és a nevek egykori lejegyzési formájára, feltehető hangzására bizonyára egyaránt támaszkodott. Azt például, hogy a Székesfehérvári keresztesek javait megerősítő oklevelet (1193) jól ismerhette, a geszta több szórványa is tanúsíthatja (*Kölpény* esetéhez, illetve az oklevél és a geszta további kapcsolódási pontjaihoz lásd BENKŐ 2003a: 34–35). Az itt tárgyalt Veszprém vármegyei adatokat illetően pedig a veszprémi káptalan I. László korára hamisított +1082 [XIV. in.] datálású oklevele (birtokösszeírása) került a látókörunkbe, minthogy több anonymusi név első előfordulását ez az oklevél nyújtja, ráadásul annak egy konkrét szöveghelye. Ez a szövegrész a következő: „In villa *Ēuse* iobagiones prepositales habet ecclesia V, qui habent terram et silvam communiter cum villa. In predio *Peýt* nomine (habet ecclesia duo molen)dina bona. [...] In villa *Es* habet ecclesia XL iugera terre...” (DHA. 1: 239). (Sőt az *Ős* személynév is megtalálható benne.)

Arról persze nem lehet szó, hogy Anonymus ezt az oklevelet ismerhette volna, hiszen az 1082-re keltezett birtokösszeírás hamisításának ([XIV. in.] dátumaként birtoktörténeti érvek alapján az 1317–1327 közötti periódus, köztörténeti események fényében pedig egy még szűkebb, 1324 és 1327 közötti intervallum határozható meg (az érveket, illetve a korábbi datálási elképzeléseket összefoglalóan lásd KARLINSZKY 2016). Annak viszont lehet realitása, hogy egy (vagy több) olyan forrás megfordult P mester kezén, amelyet a hamisításhoz is felhasználtak. KARLINSZKY BALÁZS hívta fel arra a figyelmet, hogy „Az összeírás rendkívül részletes összegzését adja a keletkezésének idején a kanonokok birtokában lévő ingatlanoknak [...]. Egy ilyen alapos és minden fekvőségre kiterjedő összegzés nem készülhetett pusztán szóbeli hagyományokra alapozva. [...] a dokumentum összeállításához valamilyen leltárnak, inventáriumnak, vagy legalább egy gondosan fenntartott levéltárnak kellett alapul szolgálnia.” (2016: 76–77).

3. A személy- és személynévalkotásban P mestert feltehetően inspiráló Veszprém megyei helynevek némelyike csak a geszta keletkezésének koránál későbbi forrásokból adatolható bizonyosan. Ezt tapasztalhattuk a *Szalók* településnevek és — némileg más helyzetet képviselve — *Őskü* esetében is. A *Szalók* településnevek adatait látva (az egyik a 13. század közepéről, a másik két bizonytalanul

„gyanúba” hozott pedig a 14–15. századból dokumentálható) két lehetőséggel számolhatunk. Elképzelhető egyrészt az, hogy Anonymus Szalók személyét és nevét általa ismert *Szalók* nevű személyek és a *Szalók* nemzetség alapján alkotta meg, és nem játszott ebben szerepet helynévi inspiráció. Másik eshetőségként pedig azt vethetjük fel, hogy az említett *Szalók* nevű települések már Anonymus korában is léteztek, és a névalkotásban, az események vezetésében ez az ismeret döntő jelentőséggel bírt a gesztairó számára. Ha ez utóbbi lehetőséget komolyan számba vesszük, azzal a történeti helynév-rekonstrukció többdimenziós koordináta rendszerében egy újabb tengelyt nyitunk. Anonymus személynévi adatai ennek fényében (és a történet szálainak összefüggéseit is felhasználva) ugyanis alkalmasak lehetnek arra, hogy az okleveles forrásokban csupán későbből adatható helyneveket a geszta korának, a 13. század elejének térképére felhelyezzünk.

Öskü esete annyiban más, hogy ennek *Ős* ~ *Es* adata a fentebb tárgyalt +1082-es birtokösszeírásban szerepel, és ezt követően pedig majd csak a 15–16. századtól vannak a várra és a településre is immáron *Őskő* formában adatok. Itt tehát az a kérdés, hogy *Őse* és *Ősbő* alakjának és nevének megteremtéséhez ennek a településnek a neve hozzájárult-e, vagy csupán a közeli (és az adatai alapján biztosan létező) *Ősi* ~ *Őse* nevet (valamint a korban gazdagon adatható *Őse* és *Ős* személynevet) ismerhette Anonymus. A veszprémi káptalan +1082-es hamis birtokösszeírásáról fentebb mondtak alapján véleményem szerint az első lehetőséggel is érdemes — még ha csak igen óvatosan (és kisebb valószínűséggel) is — számolnunk.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2004.

AOkt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–. 27. Szerk. PITI FERENC. Budapest–Szeged, 2007.

ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV közléteszi, *Árpádkori új okmánytár I–12*. Pest (később Budapest), 1860–1874.

BENKŐ LORÁND 1998a. Helynév–személynév–történi korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–27.

BENKŐ LORÁND 1998b. Anonymus beszélő személynevei. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28–39.

BENKŐ LORÁND 2003a. *Kölpény* és ami körülötte előkerül. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 20–37.

- BENKŐ LORÁND 2003b. Szabolcs vezér. Adalékok a Csák nemzetség történetéhez. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonvevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 38–67.
- ComZempl. = HELLER, GEORG, *Comitatus Zempliniensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 13. München, 1981.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima. 1*. Budapest, 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- H. = NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ kiadják, *Hazai okmánytár 1–5*. Győr, 1865–1873. IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ kiadják, *Hazai okmánytár 6–8*. Kiadják: Budapest, 1876–1891.
- KARLINSZKY BALÁZS 2016. A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Fons* 23/1: 65–85.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LELKES GYÖRGY 2011. *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest, Argumentum–KSH Könyvtár.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD 2022. *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. Új sorozat. Sáros vármegye*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténelmi Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1975. *Anonymus: Gesta Hungarorum*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, Magyar Helikon.
- PELCZÉDER KATALIN 2023. *Szekszárd. Magyar Nyelvjárások 61*: 639–654.
- SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk. *Scriptores rerum Hungaricarum 1–2*. Budapest, 1937–1938.
- Str. = FERDINANDUS KNAUZ szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1–2*. Strigonii, 1874–1882. LUDOVICUS CRESCENS DEDEK szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 3*. Strigonii, 1924.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névvárárium Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2021. Szempontok Anonymus gesztájának helyesírás-történelmi feldolgozásához. *Magyar Nyelvjárások 59*: 5–26.

- VeMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest, 2000.
- VeMHtLex. = ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF, *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- VeszprReg. = KUMOROVITZ L. BERNÁT összeállította, *Veszprémi regeszták. 1301–1387*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.

Linguistic Elements in Anonymus' Gesta Hungarorum Related to Veszprém County

Anonymus' *Gesta Hungarorum* is a key document in Hungarian historical linguistics. The historical authenticity of the gesta introducing the history of the Hungarian Conquest has been doubted for a long time, the Hungarian language elements occurring in the Latin text, however, represent significant source value for historical linguistics (and within that historical onomastics) regarding the era when the gesta was written (most probably the end of the 1210s). The paper introduces the linguistic elements of the gesta related to Veszprém County: besides the toponyms (here only the *Pét* toponym specifically), those anthroponyms are also analyzed in detail the creation of which by Anonymus could also be influenced by Veszprém County toponyms: *Szalók*, *Ősbő* and *Őse*.

Besides their encyclopedic introduction, I also provide a comprehensive philological, historical linguistic and historical onomastic characterization for the names. As part of this, I also attempt to confirm that the method of historical name reconstruction may also be used well in the case of narrative historical sources (gestas and chronicles) and we may also successfully extend this process to include not only toponyms but also the anthroponym data of this type of source.

Keywords: Anonymus, gesta, historical name reconstruction, Veszprém County

Tóth Valéria
ORCID: 0000-0003-0822-591X
Debreceni Egyetem
toth.valeria@arts.unideb.hu

A *lő* igéből alakult foglalkozásnevek a régi magyar helynevekben*

VÉKONY VIVIEN

1. Jelen írásom abba a kutatási programba illeszkedik bele, amelynek célja a foglalkozásnevekből alakult helynevek problematikájának teljes körű feltárása. Az ilyen struktúrájú helyneveket akkor érthetjük meg pontosan, ha magukkal a foglalkozásnévi lexémákkal is behatóan foglalkozunk. Korábbi, e körben megjelentetett tanulmányaim is ezt a módszert alkalmazták (VÉKONY 2020, 2021). E munka során figyeltem fel arra, hogy a foglalkozásnevek gyakran igék folyamatos melléknévi igenévi származékából (pl. *lövő*, *szabó*, *szántó*), illetve *-ár/-ér* foglalkozásnév-képzővel alakultak (pl. *lövér*, *foglár*).

Az itt következő tanulmányban egy olyan sajátos helyzetű lexemapár helynevekbeli szerepét mutatom be, amelyben e két morfológiai típus mindegyike képviselteti magát: a *lő* igéből ugyanis két foglalkozásnévi származék alakult: a folyamatos melléknévi *lövő*, illetve az *-ár/-ér* képzővel álló *lövér*. E két foglalkozásnév több érdekes hangtörténeti, tótani és alaktani kérdést fölvet, s emellett a helynevekbeli előfordulásai is tanulságosak, ezért érdemes velük alaposabban (és a két szót együtt tárgyalva) is foglalkozni.

A vizsgálatához természetesen minél teljesebb nyelvi adatállományra volt szükségem, ezért összegyűjtöttem azokat a helyneveket, amelyekben e lexémák valamelyike szerepel. A forrásaim az alábbiak voltak: GYÖRFFY GYÖRGY és CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajza (Gy., Cs.), KISS LAJOS Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz.), NÉMETH PÉTER A középkori Szabolcs megye települései (1997) és A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig (2008), BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése (1998), PÓCZOS RITA Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése (2001), TÓTH VALÉRIA Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára (2001), RÁCZ ANITA A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

(2007), illetve KOCÁN BÉLA A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára (2022),

Ezekből a forrásokból összesen 12 *lövő* lexémából, illetve 5 *lövér* lexémából alakult helynevet gyűjtöttem össze, ezeket szócikk formában tárgyalom az alábbiakban. A szócikkek a következő információkat tartalmazzák: félkövérrel szedve a címszó szerepel, ezt követi a települések pontos lokalizációja (melyik korabeli vármegyében található, illetve a más településekhez viszonyított helyzete). Majd a különböző forrásokban szereplő történeti adatokat mutatom be a 13–15. századra vonatkozóan. Feltüntettem végül a nevek továbbélését, mai alakját, illetve ahol szükséges, a névalakokra vonatkozó magyarázatokat is adok.

2. A *lövő* lexémából tehát 12 helynév alakult. Ezek az alábbiak (az azonos megyebeli neveket egymás után közlöm).

Csobodlövő 'település Szabolcs vm.-ben' 1212/1339: v. *Sombotlevi* (H. 8: 14), 1212/1339: v. *Zobothleu* (H. 8: 14), 1347: *Chobokleueu* (Bánffy 149), 1347: p. *Chobokleue* (Bánffy 149), 1454: p. *Leveo*, 1454: pr. *Csomakleueo* (NÉMETH 1997: 57). Váraslövővel és Zsurkkal érintkezett, ma Tiszabездé határába olvadt. Olyan mikrotoponimák őrzik az előtagját, mint a *Csobai-hegy*, illetve a *Csobod-erdő* (NÉMETH 1997: 57).

Gyümölcsöslövő 'település Szabolcs vm.-ben' 1473/1505: pr. *Gywmewlchewslewe* (NÉMETH 1997: 87). 1473-ban Boldogasszonybákájával, Nagymező és Pókateлке birtokokkal együtt említik. 1549-ben Bákával, Váraslövővel és Pókateлкеvel szomszédos. Mára Pap határába olvadt be (NÉMETH 1997: 87).

Lövőpetri 'település Szabolcs vm.-ben, Kisvárdától DK-re' 1212/1339: v. *Petri* (H. 8: 14, NÉMETH 1997: 154), 1220/1550: v. *Petur* (NÉMETH 1997: 154), 1332: p. *Petury* (F. 8/6: 124, NÉMETH 1997: 154), 1332–1337: *Petri*, 1374: *Petry*, 1435: *Pethry* (Cs. 1: 523), 1543: *Petry Leoweo* (FNESz.), 1773: *Lövő-Petri* (FNESz.). A falu egykori lakói KISS LAJOS véleménye szerint határvédő lövészek, azaz nyilazók voltak (FNESz.). Az eredetileg *Petri* ~ *Péter* nevet viselő falu 1212-ben Zsurk határjárása során tűnik fel. 1332-ben Lövővel, Bákával, Gyürével, Zelemérrrel és Pókateлкеvel volt határos. 1417-ben Zsurk közvetlen szomszédja. A 16. században *Petrilövő*-ként szerepel: ez már a két falu összeolvadását jelzi, csakúgy, mint a LexLoc. *Lövőpetri* adata. Ma Lövőpetri (NÉMETH 1997: 154).

Nagylövő 'település Szabolcs vm.-ben' 1323>1365: *Nogh Lweuu* ~ *Magna Luev* (AOkt. 7: 173, 227, NÉMETH 1997: 139), 1417: p. *Lewew* (NÉMETH 1997: 139). 1417-ben Zsurk közvetlen szomszédjaként említik. KRISTÓ GYULA azonosította a mai Nyírlövővel (1988: 368–369), ennek azonban ellentmond az egyház patrocíniuma, Keresztelő Szent János. A településen az ő tiszteletére emeltek templomot (NÉMETH 1997: 139–140). Vö. **Oltároslövő**.

Nyírlövő 'település Szabolcs vm.-ben' 1220/1550: *Luveu* (VR. 52. § 246), 1325: *Luev* (Z. 1: 269), 1327: *Luueu*, 1329: *Lveu* (Z. 1: 327), 1332: *Luo*, 1332: p. *Leoweo* (NÉMETH 1997: 126, F. 8/6: 124), 1908: *Nyírlövő* (FNESz.). 1332-ben Petrivel szomszédos (NÉMETH 1997: 126).

Oltároslovő 'település Szabolcs vm.-ben, Kisvárdától DK-re' 1413: pr. *Oltaruslewew*, 1428: *Lewew*, 1430: *Lewe*, 1458: *Lewe* (Cs. 1: 519). *Nagylövő* (lásd ott) kapcsán vetődött fel az, hogy talán azonos lehet az 1413-ban pusztaként említett Oltároslovővel, azaz az oklevélben szereplő „másik *Lövő*-vel”. Arról van szó, hogy mivel az *Oltároslovő* névalak csak ebben az egy esetben fordul elő, és a település minden további adata *Lövő* alakú, a helynév esetleg az *alterius Lewew*, azaz az 'egy másik *Lewew*' félreolvasásán alapszik. Figyelmet érdemel, hogy más *Oltáros*- előtagú településnevet a FNESz. nem közöl, az OklSz.-ban viszont szerepel egy 1337: *Oltarusperkedfew* névalak. Az egykori település Tiszabездé határába olvadt (NÉMETH 1997: 139–140).

Váraslovő 'település Szabolcs vm.-ben' 1212/1339: v. *Warozlew* (H. 8: 14), 1212/1339: v. *Wareslow* (H. 8: 14), 1347: p. *Waresleueu* (Bánffy 149), 1347: p. *Warasleue* (Bánffy 149), 1347: p. *Varasleueu* (NÉMETH 1997: 200, Bánffy 149). 1212-ben mint a Zsurkot övező falvak egyikeként tűnt fel. Határa 1347-ben Csobdlovővel és Zsurkkal érintkezik. Pap határába olvadt (NÉMETH 1997: 200).

Egerlovő 'település Borsod vm.-ben, Mezőkövesdtől D–DK-re' 1221/1550: *Luen* [ɔ: *Lueu*], [1257–1262]>1412: *Lew*, 1269: *Lvev*, 1292/1320: *Lueu*, 1320: *Luew*, 1323: p. *Luueu*, 1323>1380: *Leuew*, 1323/1446: *Luwey*, 1323/1446: *Luweu* (Gy. 1: 786). A helynév KISS LAJOS és GYÖRFFY GYÖRGY szerint arra utal, hogy a településen eredetileg íjász lövészek laktak (FNESz., Gy. 1: 786).

Lövő 'település Borsod vm.-ben, a Hejő patak közelében' 1319: v. *Lewew*, 1320/XVIII?: v. *Leueu* (Gy. 1: 786). A Sajó torkolatvidékén levő birtokokkal együtt szerepel. 1319-ben Szederkény, Odormány, 1320-ban Alsószolca és Csécs után sorolják fel. Ezek vidékén kereshető (Gy. 1: 786). PÓCZOS RITA szerint a települést eredetileg a gyepűt védő íjász lövészek lakták (2001: 51).

Felsőlovő 'település Sopron vm.-ben, Kismartontól K-re' 1317: p. *Fulseuuew*, 1483: *Lewew* alias *Sycz* (Cs. 3: 618, FNESz.). A mai Sirc vagy Sérce (Gschiesz) (Cs. 3: 618). A falu elsődleges neve a FNESz. szerint a határőrszolgálatot teljesítő lövészek települését jelölő *Lövő* volt. A német *Schützen* 'Lövő' tükörfordítás a magyarból, az újabb magyar *Sérce* pedig átvétel a németből (FNESz.).

Lövő 'település Sopron vm.-ben, Kapuvár és Kőszeg között, a Fertőtől D-re' 1265?: *Lveho*, 1386: p. *Lewen* [ɔ: *Leweu*], 1387: *Leue*, 1388: *Lew*, 1407: *Felleueu*, 1410: p. *Felse Leuew*, 1429: *Lwe*, 1436: *Luwl*, 1446: *Lewe* (Cs. 3: 618). Részben Kapuvárához tartozott (Cs. 3: 618). A település neve KISS LAJOS szerint az egykori gyepűt védő lövészekre utal (FNESz.).

Zalalövő ’település Zala vm.-ben, Zalaegerszegtől Ny-ra’ 1352: *Luuew* (Cs. 3: 79, FNESz.), 1863: *Zala-Lövő* (FNESz.).

Horvátlövő ’település Vas vm.-ben, Szombathelytől DNy-ra’ 1427: *Sech* (Cs. 2: 728), 1548: *Thotsiczen* (FNESz.), 1640: *Horváth Sicz* (FNESz.), 1880: *Horvát-Lő* (FNESz.), 1905: *Horvátlövő* (MEZŐ 1999: 149). KISS LAJOS szerint a magyar régi *Süc* helynév a ’lövő, lövész’ jelentésű német *Schütze* szóból származik. Később magyarra fordították. Felmerült annak a lehetősége is, hogy a *Süc* helynév a szláv eredetű magyar régi *szécs* ’erdőirtás, tisztás’ főnévre megy vissza, s német etimológiás átformálás után került vissza a magyarba *Süc*-ként (FNESz.). MEZŐ ANDRÁS véleménye szerint *Hortvátlő* helytelen fordítással jöhetett létre a 19. század közepén, mivel eredeti neve *Horvát-Schütz* volt (MEZŐ 1982: 165).

3. A lövér lexémából 5 helynév alakult. Ezek az alábbiak.

Lövér ’település Maros-Torda vm.-ben, Szászrégentől É-ra’ 1228: v. *Luer* 1319: p. *Luer*, 1461: p. *Lewer*, 1467 k.: p. *Leweer*, 1492: p. *Lwer*, 1495: p. *Lewel* (Cs. 5: 719).

Levél ’település Moson vm.-ben, (Magyar)Óvártól ÉNy-ra’ 1425: *Lwer*, 1453: *Lewel* (Cs. 3: 682). Egykori határőrző lövészekre utal. KISS LAJOS szerint a *Lövér* > *Levél* fejlődését $l : r > l : l$ hasonulás és a magyar *levél* főnévhez való hozzáigazodás magyarázza (FNESz.).

Városlód ’település Veszprém vm.-ben, Ajkától ÉK-re’ 1270: *Leueld* (Cs. 3: 213, FNESz.). A *Lód* < régi *Levéld* helynév a *lő* ige *v*-s tövének származéka. A települést az ómagyar korban királyi erdőóvók lakták (FNESz.).

Talán ide sorolhatók bizonytalanul a *Lévárt*-féle településnevek is.

Lévárt ’település Szlovákiában, Gömör vm.-ben, Pelsőctől Ny-DNy-ra’ 1427: *Lewarth* (Cs. 1: 140, FNESz.). A név KISS LAJOS szerint a magyar régi *lövér* ~ *lëvér* ’lövész’ főnévből keletkezett „szlávós” hangalaki módosulással. Az egykor itt húzódo gyepűvonal íjas lövészeinek a települését jelöli (FNESz.).

Nagylévárd ’település Nyugat-Szlovákiában, Pozsony vm.-ben, Malackától É-ra’ 1378: *Noglew*, 1380: *Lwer*, 1413: *Leuar*, 1460: *Lewary Maior*, 1518: *Naghléwar*, 1773: *Nagy Lévard* (FNESz.). A település elsődlegesen *Nagylő* és *Lövér* névváltozatokkal adatható. Az utóbbi a *lövér* lexémát tartalmazza, az előbbiről pedig KISS LAJOS úgy véli, hogy annak utótagja a magyar *lő* ige folyamatos melléknévi igenevével azonos (FNESz.). A falut KISS LAJOS szerint határvédő íjas lövészek lakták. A *Lövér* ~ *Levér* névvariáns szláv nyelvi megfelelője lehet a *Lévár*, aminek viszont magyar képzős alakja a *Lévári* és a *Lévárd*, ahogyan a jelzős *Nagylévár* is magyar névhasználatot jelez.

A *lövő* és *lövér* lexémából alakult településneveket térképen ábrázolva (1. térkép) azt láthatjuk, hogy ezek leginkább az egykori gyepűvonal mentén (lásd ehhez TAGÁNYI 1913) fordulnak elő.

1. térkép. A lövő és a lövőr foglalkozásnévből alakult településnevek

4. A lövő és a lövőr foglalkozásnevek személynévi előfordulásairól a következőket mondhatjuk. Az Árpád-kori személynévtárban (ÁSz.) a lövő két adattal szerepel (1295: *Luew* (*Lwew*), 1299: *Luueu*, ÁSz. 502, 503); a lövőr-nek az Árpád-korból nincs személynévi előfordulása. A középkori családnevekben szintén csak a lövő lexémát találjuk meg (1395: *Lewew*, 1416: *Lewe*, 1453: *Lewew*, RMCsSz. 686), a lövőr ebben a névállományban sem szerepel névalkotó elemként.

© TMCSA/AHSH 2014-2016 • Dr. N. Fodor János • Minden jog fenntartva!

2. térkép. A Lövő családnév gyakorisága 1720-ban

N. FODOR JÁNOS történeti családnévatlaszának adatai szerint — ahogyan azt a 2. térképen láthatjuk — a 18. század elején csak a *Lövő* található meg családnévként, és az is kizárólag Bihar megye területén (vö. TMCsA.).¹

A leggyakoribb mai családnevek között sem a *Lövő*, sem a *Lövé*r nem szerepel, egyedül a *Lövő* helynévből alakult *Lövei*-t találjuk meg csak ebben a névállományban (vö. CsnE.).

5. A *lövő* és a *lövé*r foglalkozásnevekről a különböző nyelvtörténeti szótárakban az alábbi információkat olvashatjuk.

A *lövé*r és a *lövő* alapszava, a *lő* ige ősi örökség a finnugor korból. A finnugor alapalak a **leþe* lehetett (TESz., EWUng. *lő*). A *lő* legrégebb származéka a régi *lövér* 'lövész'. A *lövő* és a *lövé*r SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárában és az OklSz.-ban 'Jaculator' jelentéssel szerepel, a *lövé*r legkorábbi adataként szótáraink az 1228/1357-es v. *Luer* helynévi adatot közölnek, a *lövő*-re pedig az 1236/1239-es *Lvev* helynevet (Szenczi, TESz., OklSz.). A *lövő* közszoí (konkrétan foglalkozásnévi) szerepben a Gyöngyösi szótártöredékben szerepel először 1560 körül: *leueo* (RMGl.). 19. századi szótáraink közül BALLAGI MÓR szótára említi, eszerint a *lövők* gyepűvédő nyilasok voltak (Ballagi). A *lövő* és a *lövé*r tehát helynévi (és részben személynévi) előfordulásaival jócskán megelőzi az első közszoí adatait, ami a korszak (az ómagyar kor) jellegzetes forrástípusaiból (a szórványemlékek jellemzőiből) adódóan egyáltalán nem meglepő.

6. A *lövő* és a *lövé*r foglalkozásnevet tartalmazó szavak jó néhány, magukat a foglalkozásneveket érintő hangtani és tőtani sajátosságot mutatnak.

A *lövő* lexemából alakult nevek adatai között a folyamatos melléknévi igenévi származék többféle alakváltozata is feltűnik: a *lövő* (pl. 1323/1446: *Luweu*, Gy. 1: 786) és a *löv*é ~ *löv*é (pl. 1347: p. *Warasleue*, Bánffy 149) igenévi formák mellett az e szerepben kivételes *lő*-ről (pl. 1212/1339: v. *Zobothleu*, H. 8: 14) is ezt vallják kutatóink (vö. pl. BALÁZS 1989: 66–67). A folyamatos melléknévi igenévi alak eredetileg **leþeþ* ~ **lëvev*² formájú lehetett, amelyből szabályos hangváltozásokkal előbb *lèveü* ~ *lövöü*, majd *levé* ~ *lövő* alakult. A *lő* formának mint esetleges igenévi alaknak a rekonstruálását BÁRCZI GÉZA is felveti, egy ősi **liü* ~ *lëü* igenévi származékra utalva (1954: 377). Az adatok arról is tanúskodnak továbbá, hogy a *lövő* igenévben az első szótagbeli magánhangzó labiális (pl. 1320: *Luew*, Gy. 1: 786; ebben az adatban az intervokalikus helyzetű spiráns kiesését is

¹ A térképen világosabb színnel jelölt területek azt jelzik, hogy onnan (tehát pl. Brassó vidéke, Fogaras, Torda) nincsenek adatok.

² Azt, hogy a magyar nyelvben a *þ* valószínűleg nem létezett, hanem a *v* lehetett minden korszakban használatos, KIS TAMÁS a következőket írja: „Azok a jelenségek, amelyek alapján a *þ* egykori magyar nyelvbeli meglétére szokás következtetni, a *þ* hang feltevése nélkül, labiodentális *v*-vel is megmagyarázhatók. Az ómagyar nyelv labiális zöngés réshangja minden valószínűség szerint a labiodentális *v* volt.” (2019: 82).

mutatja a lejegyzés) és illabiális (pl. 1347: *Chobokleueu*, Bánffy 149) egyaránt lehetett.

A *lövér* foglalkozásnév tulajdonnévi adatai kapcsán pedig a *v* intervokalikus helyzetű kiesése (vagy legalábbis az ilyen módon írt alakok használata) érdemel figyelmet: erre utalnak a [lüér] hangzásra utaló adatok (pl. 1319: p. *Luer*, Cs. 5: 719). A hiátusos záródásnak is nevezett jelenség (lásd ehhez pl. E. ABÁFFY 2003: 333) a *v* intervokalikus helyzetű kiesését és ezzel összefüggésben az előtte lévő magánhangzó zártabbá válását jelenti.

A *lövér* helynévi származékaiban a szóvégi *r > l* változás mellett (amit, mint láttuk, KISS LAJOS hasonulásnak tekint, 1995: 17), az intervokalikus helyzetű *v* kiesését követő magánhangzó-összeolvadás is figyelmet érdemel. A *lövér* ~ *lëvér* *l*-es változatából (*lövél* ~ *lëvél*) *-d* képzővel alakult *Levéld* ~ *Lövéld* lehetett az alapja ugyanis a későbbi *Löd* helynévnek: ennek létrejöttében a *lövéld* > *löéld* > *löld* ~ *löld* > *löd* változási folyamatot rekonstruálja a szakirodalom (vö. pl. BALÁZS 1989: 66–67). Ezek a jelenségek azt is szemléletesen jelzik, amire egy korábbi írásában TÓTH VALÉRIA mutatott rá, hogy tudniillik a helynevek „megszületésük pillanatában elszakadnak a közszoí alapjuktól”, és változásaik is más irányt vehetnek (2004: 204). Ez pedig különösen könnyen bekövetkezhet akkor, ha — mint a *lövér* esetében joggal feltehetjük — a közszoí lexéma már éppen elavulóban volt. Erről tanúskodik ugyanis a nyelvhasználatból való korai kiesése és foglalkozásnévi szerepben a *lövő* kizárólagossá válása.

Irodalom

- E. ABÁFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár 1–12*. Közzé teszi: WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- Ballagi = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmeinek körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbéli műszókra is 1–2*. Első kiadás: Pest, Franklin Társaság, 1873. Hasonmás kiadás: Budapest, Nap Kiadó, 1998.
- BALÁZS JÁNOS 1989. Régi magyar földrajzinévtípusok. Levédia — Löd, Küküllő — Somló. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 65–68.
- Bánffy = VARJÚ ELEMÉR szerk., *A Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család története*. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1908.

- BÁRCZI GÉZA 1954. *Tevel. Magyar Nyelv* 50: 375–379.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- BOROVSKY SAMU 2018. *Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- BOROVSKY SAMU 2018. *Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később Budapest], Magyar Tudományos Akadémia, 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY, *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2010.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- F. = FEJÉR GYÖRGY, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11*. Buda, Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829–1844.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- H. = NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius 1–8*. Győr, 1865–1891.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Második, javított kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KOCÁN BÉLA 2022. *A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történelmi-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 55. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék alakulása Magyarországon*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza, Besenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke.
- MonStrig 3. = JOANNIS CARDINALIS CSERNOCH–LUDOVICUS CRESCENS DEDEK, *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Strigonii, Typis Descriptis Gustavus Buzárovits, 1924.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.

- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. 13–17. század*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- RMGl. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk., *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- Szenczi = SZENCZI MOLNÁR ALBERT, *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum: summa diligentia collectum, adauctum et nunc recens excusum, in quo & propria nominapro studiosis orthographiae Graece sunt expressa, & appellativis synonyma Graeca passim inspersa sunt non pauca: vocibusvero positione & diphthongis carentibus, subiecti sunt versus veterum poetarum, quantitates syllabarum indicantes*. Hanoviae, Typis Thomae Villeriant, 1611.
- SzJlsz. = KNEZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- TAGÁNYI KÁROLY 1913. Gyepü és gyepüelve. *Magyar Nyelv* 9: 97–104.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- TMCsA. = *Történeti magyar családnévatalasz*. <https://csaladnevatalasz.hu>
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 183–207.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VÉKONY VIVIEN 2020. Bocsár és társai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16*: 149–164.
- VÉKONY VIVIEN 2021. Gerencsér. *Magyar Nyelvjárások* 59: 55–66.
- VÖRÖS FERENC 2014. *Kis magyar családnévatalasz*. Pozsony, Kalligram.
- VÖRÖS FERENC 2017. *Kárpát-medencei történeti családnévatalasz*. Pozsony, Kalligram.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ szerk., *A zichy és a vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I. Pest, Magyar Történelmi Társulat, 1871.

Occupational Names Created from the *lő* Verb in Old Hungarian Toponyms

My paper fits into the line of studies exploring issues related to settlement names with an occupational name origin. I primarily focus on the role of two occupational name derivatives created from the verb *lő* in toponyms: the present participle *lövő* and *lövér* created with the *-ár/-ér* formant. Besides historical data and the localization of settlements, the entries also include some historical information (for example, regarding the people living there). I also show the settlements on a map. This is followed by a study on the occurrence of the lexemes as anthroponyms in the Árpád Era. Finally, I introduce historical phonological and morphological issues related to the occupational names mentioned.

Keywords: occupational names, *lövő*, *lövér*, personal name and toponym occurrences

Vékony Vivien
ORCID: 0000-0002-4764-3535
Debreceni Egyetem
vekonyvivien922@gmail.com

Homonymia ad absurdum

Egynevűség egy mikrotáj Árpád-kori helynévanyagában

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS

A síkfőkúti helynévtörténeti szemináriumok során Kiss Gábor régész kollégámmal több alkalommal is beszámoltunk Árpád-kori topográfiai kutatásaink eredményeiről. Vizsgálódásunk tágabb terepe Vas vármegye déli-délnyugati területe, azon belül is kiemelten a Zala folyó legnagyobb mellékvíze, a Sár víz-patak vízgyűjtő területe, amelyet röviden csak *Sár terra*-ként szoktunk megnevezni (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006). Ezeknek a kutatásoknak több olyan vonatkozása is van, amely túl azon, hogy egy-egy helynév keletkezésének körülményeit megvilágítja, általános névtani következtetések levonására is alkalmas. Ilyen mindenekelőtt a víznévi eredetű helynevek és az ezek alapján rekonstruálható névrendszerek meghatározó szerepe a korai helynévanyagban; legalábbis a Nyugat-Dunántúl domborzatilag és vízrajzilag jól tagolt tájain. Következtetéseink lényege, hogy a formáns nélküli víznévvel jelölt településnevek jellemzően nem egy lépésben — tehát nem egyszerű metonimikus helynévadással ('a víz mentén fekvő település' szemantikai tartalommal) — jöttek létre, hanem egy hosszabb (vízgyűjtő terület neve > birtoknév > településnév formában rekonstruálható) folyamat eredményeként rögzültek (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2011). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a birtoktörténet és a vele párhuzamosan haladó helynévalakulás bizonyos szakaszában (jellemzően a 12–13. században) a korábban egységes birtokként kezelt vízgyűjtő területén számos kisebb-nagyobb részbirtok alakul ki, amelyek maguk is továbbviszik az eredeti víznévi megnevezést. Ennek köszönhetően egy nagyobb kiterjedésű vízgyűjtőben számos részbirtok és velük együtt számos azonos alakú helynév (birtoknév) jöhetett létre, amelyek az egynevűségnek egészen szélsőséges megjelenését produkálták (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014). Ezek a helynevek (településnevek és birtoknevek) mint vagylagos (*alio nomine*) megnevezések egészen a 14–15. századig megőrződtek: valójában csak ekkor tudjuk egyértelműen adatolni az egynevűség mögött rejlő sokszínűséget.¹

¹ Vizsgált területünkön, az Árpád-kori *Sár terra*-n jól szemlélteti ezt egy 15. századi adat: *possessionibus Myhalfolua, Marczelfolua, Bedefolua, Zentpetherfolua et Frenciskffelde vocatis, aliis nominibus Saar appellatis* (MNL OL DL 93086).

Az Árpád-korban azonban a homonímia valóban abszurd megjelenésével szembesülhet a kutató: akár egy szűkebb területen is számos birtokrész viselheti ugyanazt a nevet, mintegy megkérdőjelezve ezzel a helynév alapvető megkülönböztető funkcióját. A homonimák csak alapos család- és birtoktörténeti kutatással válogathatók szét különböző nemzetségi, családi vagy éppen egyházi birtokokra, birtokrészekre. Ez a kutatómunka elsősorban a történettudomány számára hozhat eredményeket, hisz ennek révén rajzolódik ki egy adott terület birtokszerkezete és annak társadalmi háttere.² Névtani szempontból is nyújthat azonban fontos támpontokat egy ilyen kutatás, mindenekelőtt a homonímia jelenségének pontos adatolása szempontjából, de a névrendszer további alakulása és az egyes helynevek névadási motivációja tekintetében is. Az alábbiakban a Vas megyei *Sár terra* területére vonatkozó Árpád-kori³ *Sár* helynevek adattárát mutatom be, röviden értelmezve az egyes adatokat és meghatározva a mögöttük sejthető konkrét birtokokat (I. adattár), majd pedig magukat a birtokokat ismertetem (II. adattár).

A száraz adatok mellet azonban szeretnék néhány olyan példát is ismertetni az adattár összeállítása során nyert információk közül, amelyek jól megvilágítják annak használhatóságát mind történettudományi, mind pedig helynévtörténeti szempontból. (A példák elemzése során már nem hivatkozom az egyes adatokra, azokat az adattárban érheti el az olvasó.)

1. Korai említések

A történeti Vas vármegye területéről szűkösen állnak rendelkezésünkre 13. század előtti okleveles adatok, ami elősorban annak tudható be, hogy az egykori gyepűterületen nem létesültek egyházi intézmények, így hiányoznak a korai alapítólevelek és birtokösszeírások. *Sár terra* területéről is csak az 1230-as évektől indulnak azok az adatsorok, amelyek jellemzően a Nádasd nemzetség Sár birtoka kapcsán CSÁNKI DEZSŐ és KARÁCSONYI JÁNOS óta ismertek (Cs. 2: 791, KARÁCSONYI 1900: 841–852). A terület birtoktörténetét feltárva — és szem előtt tartva a *Sár* helynév meghatározó szerepét — azonban sikerült néhány olyan korai adatot is a területünkre lokalizálni, amelyet a korábbi kutatás tévesen vagy egyáltalán nem értelmezett.

Ilyen mindenekelőtt a Bakonybéli összeírás második kiegészítésében szereplő *Sár prédium* (1086 u.: *in predio, quod vocatur Sar*), amelyet az apátság történetének monográfusa Veszprém megyébe helyezett (PRT. 8: 37). A birtoktörténet ismeretében azonban egyértelmű, hogy az apátság *Sár terrá*-n is birtokos volt,

² Szemléletes példa erre a Vas megyei Őrség és a Tótság (mai Muravidék, Szlovénia) határait átszelő Kercsica/Kerca patak völgyének történeti topográfiai feltárása, melynek alapját éppen a víznévi helynév helyes értelmezése adta (BENCZIK–KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2022).

³ Az Árpád-kort GYÖRFFY GYÖRGY nyomán a 14. század első harmadára is kiterjesztjük, mivel azonban területünkről hiányzik az 1332. évi pápai tizedjegyzék, végső korszakhatárnak az 1340. évet tekintjük.

még hozzá a tatárjárás előtti időkre visszanyúlóan. Mivel pedig az összeírás szerint *Sár predium*-ot egy bizonyos Torvaj fia Nemka (*Nemka filius Toruuoi*) adományozta az apátságnak, kétségtelen a *Sár* és a *Torvaj* adatok összekapcsolása (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014); így az összeírás és függelékei hagyományos datálása⁴ szerint egyenesen egy 11. század végi–12. század eleji adathoz jutottunk.

Ugyancsak a mi *Sár terrá*-nkra vonatkozik egy 12. század közepi adat: II. Géza király Sopron megyei birtokokkal együtt Karakó megyében két faluhelyet és egy *Sár* nevű királyi erdőt (1156 k.: *terram duarum villarum et silvam regalem, que Saar vocatur*) adományozott Gotfrid és Albert jövevényeknek. Mivel tudjuk, hogy Karakó comitatus birtokait többnyire Vas vármegye területén kell keresni, a konkrét adománylevelet pedig éppen a Sárvíz mentén fekvő Gősfalva birtokosai mutatták be Sopron megyei birtokpereik kapcsán (akik a perek során egyenesen „sári nemesek”-nek nevezik magukat), egyértelmű, hogy az egykori királyi erdő vidékünkön keresendő. Sőt az oklevelek a későbbi helynevek motivációjához is támpontokat nyújtanak: a 13. század közepén bizonyára a jövevények nemzetiségére utalva nevezik a birtokot *Németi*-nek (1255: *ad villam Nempti vocatam*), a 14. század elején megjelenő *Gősfalva* (1334: *villa Geus*) név pedig a birtokos család egyik tagjának (1276: *Geus*) nevéből eredeztethető (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 461–462).

2. Nemzetségi birtokok

A 13. századi *Sár* adatok többségét a korábbi kutatás többnyire a Nádasd nemzetséggel, pontosabban annak a Sárvíz-patak menti birtokaival hozta kapcsolatba (Cs. 2: 791). Ez annál is inkább lehetséges volt, mivel az egyik korai oklevél részletes határjárást is tartalmaz (1236: *predium eorum, quod vocatur Sar*), amely jól lokalizálható a Sárvíz medencéjének központi területére, a későbbi Mihályfalva határai közé. A kutatók figyelmét azonban elkerülte, hogy az oklevél birtokeladásról szól, sőt a Nádasd nemzetség jól ismert tagjai egy idegen nemzetségnek (a Herény nemzetségből származó Káldiaknak) adják el birtokukat. Az a Mihály (1236: *Michaeli filio Moym*), akiről a még *Sár* néven eladott birtok később a *Mihályfalva* nevet (1308: *Myhalfolwa*) nyerte, nem tartozott tehát a Nádasd nemzetséghez. Tovább fokozta a zavart *Sár* birtok nemzetségi hovatartozása kapcsán Mihályfalva újkortól adatolt *Petőmihályfa(lva)* elnevezése (FNESz. 2: 342), amely a Pető család révén szintén a Nádasd nemzetségre utal; ám a megkülönböztető

⁴ Az okleveles források feltárása során kétely merült fel a GYÖRFFY-féle datálásával (DHA. 1: 248–250) kapcsolatban, mivel a bakonybéli késő középkori források említik Géza király *Sár* birtokkal kapcsolatos adományát (feltehetően egy magánadomány királyi megerősítését), így a függelék inkább II. Géza király (1141–1162) korára tehető. A datálás problematikus voltát és *Sár predium* lokalizálását elfogadja az összeírás új nyelvtörténeti monográfiája is (PELCZÉDER 2022: 18–19, 167–169).

előtag nem a család eredeti, nemzetségi jogra visszanyúló birtoklásának, hanem késő középkori, jól dokumentált birtokkoncentrációjának emléke.⁵

Valójában a Sárvíz-patak viszonylag zárt és szűk (az erdőkkel nem fedett, mezőgazdasági szempontból hasznosítható területe nem éri el a 100 km²-t) medencéje több nemzetség és nemesi rokonság birtokainak is helyet adott, a már említett Nádasd nemzetség, a Gósfai Gős és a Káldi család mellett birtokos volt itt a Hermán, a Geregye és a Tordas nemzetség, továbbá olyan kisebb családok, mint a Lak és Hegy falvakat birtokló nemesek. Ezen nemzetségi és családi birtokok többségének a megnevezésére is használták a *Sár* nevet, ami nagyban megnehezíti a homonimák szétválogatását.

3. Kivételek, amelyek erősítenék a szabályt

Kutatásaink első összefoglalásában olyan (pre)konceptiót állítottunk fel, amely szerint a három fő részre tagolható Sárvíz-medence nagy részén az Árpád-korból adatolhatók a *Sár* helynevek, ami arra utal, hogy egykor az egész terület a *Sár* nevet viselhette. A medence keleti részén azonban hiányoztak ezek az adatok, amit azzal indokoltunk, hogy ez a terület — egy mesterséges határvédelmi építmény, a Vasvári-sánc felépítésével — viszonylag korán, a 10. század második felében kiszakadt *Sár terrá*-ból, és új nevet (*Győr*) kapott (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006: 135–136). Nos, erre az előfeltevésre az adatok rácsófoltak! A Nádasd nemzetség *Sár* birtokainak szétválogatása meglepő eredményt hozott: annak ellenére, hogy a nemzetség a medence nyugati részében (Mihályfalva környékén) elterülő birtokait már a 13. század első felében felszámolta (csak Gerse maradt a mákfai ág kezén), még a 13. század közepén is létezett egy *Sár*-nak nevezett birtok, amelyen a nemzetség minden ága birtokos volt. A tágabb környéken azonban csak egyetlen ilyen, nagyobb birtoktömböt ismerünk, a medence keleti részének központi települését, Oszkót, amely azonban a nemzetségi birtokok felosztása kapcsán csak az 1290-es évektől⁶ szerepel a forrásokban. Nagy a valószínűsége tehát annak, hogy a század közepén többször említett *Sár* nemzetségi birtok és a század végén feltűnő *Oszkó* nemzetségi birtok azonos (BENCZIK–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2020: 14–15). Ezzel tehát kiterjeszthetjük az Árpád-kori *Sár* nevek elterjedését a medence egészére, ami — bár egy relatív kronológiai érvtől megfoszt bennünket — csak tovább erősíti a víznévi helynévadásról felállított tézisünket.

⁵ A terület késő középkori birtoktörténetét itt nincs lehetőség bemutatni, csupán utalunk arra, hogy az egykori nemzetségi birtok egy kisebb részét Gersén megőrző Pető család a 15. században módszeresen felvásárolta a környező kisbirtokokat, és Mihályfalván (ahol várát is építtetett) birtokközpontot hozott létre (FEISZT 1991).

⁶ Az adattárban (Azonosítatlan Nádasd nemzetségi birtok) nem szerepelnek Oszkó korai említései, mivel azok nem utalnak a birtokos családra vagy nemzetségre: 1217/1412: *terre Vzkov* (UB. 1: 73), 1266/1270/1391: *terre Ozkou* (DL 42500 = 91981).

Úgy tűnik tehát, hogy nincsenek kivételek, csupán az adatok hiányoznak. Azokon a birtokrészeken (Olaszka, Pácsony, Győrvar stb.), ahol nem találjuk a *Sár* adatokat, már korábban lezajlott az egységes víznévi helynév lecserélődése. Ez a folyamat — ahogy azt Torvaj és Gósfalva esetében láttuk — a 13. század előtt⁷ csak kivételes forrásokkal dokumentálható. Ilyen egyedi források előkerülésére ma már kicsi az esély, bár éppen a közelmúltban bukkant fel egy olyan különleges forráscsoport, amely a Nádasd nemzetség korai történetét tovább árnyalhatja (BENCZIK–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2020: 175–186). A homonimák érdekében talán még tisztulhat a kép!

I. Adattár

Az adattár nem tartalmazza azokat az adatokat, amelyekben a *Sár* név összetételben szerepel, értve ezalatt a magyaros (*Alsár*) és a latinus (*de iuxta Sar* 'Sár melléki') formákat egyaránt. A víznévre utaló adatokat is csak ott adjuk meg, ahol az a birtok- vagy településnévvel együtt szerepel a forrásokban.

Sár 1086 u.: in predio, quod vocatur *Sar* (DHA. 254), 1156 k/1412: silvam regalem, que *Sar* vocatur (SO. 1: 1–2), 1230>18. sz.: de villa *Saar* (F. 7/5: 244–245), 1233: pro terra eorum nomine *Sar* (H. 7: 21–22), 1236: predium eorum, quod vocatur *Sar* [...] ad aquam *Sar* (UB. 3: 257–258), 1246>18. sz.: in terra Nádasd et *Saar* (F. 7/5: 271), 1255/(1281 k.): comite Paulo filio comitis Ech de *Saar* (UB. 2: 342), 1258/1378: in prediis Nadasd et *Saar* (H. 8: 73–74), 1260/1341: pro terra *Sar* [...] pro molendino sito ibidem in *Sar* (H. 5: 33–34), 1262/1358/1392: possessionem *Saar* vocatam (UB. 1: 281), 1265/1358: medietas predii *Saar* [...] in ipsa terra *Saar* [...] in aquam *Saar* (UB. 1: 320–321), 1265/1360/1394: porcio eorundem in *Sar* (H. 6: 135–137), 1266: ob concambium terre *Saar* (H. 8: 103–104), (1270–1271)/(1281): Paulus filius Ech de *Saar* iuxta fluvium *Saar* (UB. 2: 10), 1274/1328: Stephanus filius Stephani de *Sar* [...] super terra *Saar* (UB. 3: 281–282), 1283: relicta Mychaelis filii Mychaelis de *Sar* (UB. 2: 176), 1288: possessionem suam *Saar* vocatam [...] relicte comitis Petri de *Saar* (UB. 2: 214–215); 1289: in terra *Saar* [...] filiis Petri de *Saar* (UB. 2: 221), (1295–1315): contra Geus comitem de *Sar* (DL 93973), 1308: possessiones eorum Kald, Myhalfolwa et *Sar* vocatas (UB. 3: 36–37), 1310: Elyas filius comitis Ehelley de *Saar* [...] in possessionibus *Saar*, Lok et Hydweg (H. 5: 94–95), 1312: possessionem eorum *Saar* vocatam (A. 1: 281–282), 1313: possessionis ipsorum *Saar* vocate [...] iuxta fluvium *Saar* (A. 1: 294–295), 1314: possessionem nostram

⁷ Bizonyos esetekben a későbbi adatokból is kimutatható a *Sár* név használata, ilyen a Gósfalva és Egervár között fekvő Boldogasszonyfalva (ma: Vasboldogasszony). A szentgotthárdi apátság birtokának neve a 13. századból csak körülírt formában ismert (1255: *ad terram populorum abbatis, qui sunt apud ecclesiam Sancte Marie*, RegArp. 1058), a 14. századi oklevelekben azonban megtalálható mind a patrocíniumi helynév, mind pedig a *Sár* név (1354: *de villa Bodugazonfalua*, A. 6: 200; 1381: *villarum [...] Saar, in qua ecclesia lapidea Beate Marie Virginis habetur*, F. 9/5: 510).

Saar vocatam (A. 1: 337–338), 1314: Petrus filius Ylerk [...] de *Saar* [...] in possessione eorum sive terris in eadem *Saar* existentibus (UB. 3: 80–82), 1326: filiorum Ehellei de *Saar* [...] possessionem suam *Saar* vocatam (UB. 3: 222–223), 1326: possessionem nostram *Saar* vocatam (UB. 3: 225–226), 1326/1328: possessionem suam iuxta fluvium *Saar* existentem Mychalfelde vocatam [...] filiis Ehellei de *Saar* (H. 5: 104–105), 1327: Mike filius Petri filii Ilrek de iuxta *Sar* [...] de possessione eorum in eadem *Sar* (UB. 3: 249–250), 1332: nobiles de *Sar* (UB. 4: 129–130), 1335: nobiles de *Sar* (SO. 1: 134–135), 1340: possessionem Pyzdalaka vocatam, alio nomine *Sar* nuncupatam [...] ad fluvium *Sarvyze* (HÁZI 1967: 599–600).

1086 után a bakonybéli apátság birtokösszeírásának második kiegészítése szerint Nemka fia Torvaj *Sár* prédiumon mindenét az apátságra hagyta. → **Torvaj**

1156 körül II. Géza király Gotfrid és Albert német jövevényeknek Sopron megyei birtokok mellett Karakó megyében két falut és *Sár* királyi erdőt adja. → **Gősfalva**

1230-ban *Sár*-i Chipinz fia Salamon és Michedeus fia Marcolf bevallást tesz Kathy villáról és Teleke terráról. → **Azonosítatlan Nadasd nemzetségi birtok**

1233-ban a Nadasd nemzetség tagjai pereskednek Nadasd villa és *Sár terra* ügyében. → **Azonosítatlan Nadasd nemzetségi birtok**

1236-ban Búza fia Búza és Iteyer fia Iteyer eladja *Sár prédiom*-ot Moym fia Mihálynak. → **Mihályfalva**

1246-ban Kázmér comes bizonyos birtokrészeit Nadasd és *Sár terrá*-n, amelyeket királyi adományból kapott, eladja Petenyed fiainak. → **Azonosítatlan Nadasd nemzetségi birtok**

1255-ben *Sár*-i Écs fia Pál és Geregye fia Barnabás bizonyos birtokaikat elcserélik. → **Fancsika**

1258-ban Heymus fiai Nadasdon és *Sár*-on lévő birtokrészeit elcserélik Iteyer fia Imre Marácon lévő részeivel. → **Azonosítatlan Nadasd nemzetségi birtok**

1260-ban Chapo fia András visszaváltja *Sár* birtokot Buli fia Zaka comestől. → **Alsár**

1262-ben Locsmánda Frank ispán és rokona, István fia István birtokosztályukban úgy rendelkeznek, hogy *Sár* birtokot közösen kell visszaszerezniük és birtokulniuk. → **Gősfalva**

1265-ben Ehellős fiai és György fiai megosztóznak birtokaikon, köztük *Sár* prédiumon. → **Árokköz**

1265-ben Petenyed fia Warazlaus és László fia István megosztóznak birtokaikon, köztük *Sár*-i részeiken. → **Azonosítatlan Nadasd nemzetségi birtok**

1266-ban Moym fia Pósa és társai egyezsége bizonyos káldi birtokrészeiről, amelyet a *Sár* birtokért kapta cserében. → **Marcelfalva** és **Mihályfalva**

1270–71 körül Geregye fia Barnabás panaszt emel *Sár*-i Écs fia Pál ellen. → **Fancsika**

1274-ben *Sár-i* István fia István és *Sár-i* Mihály fia Márton egyezkednek *Sár* birtok ügyében. → ***Gősfalva***

1283-ban *Sár-i* Mihály fia Mihály özvegye, férje testvérét nyugtatja leánynegyedéről és hozományáról. → ***Mihályfalva*** és ***Marcelfalva***

1288-ban a Tordas nembeli Vince fia Vince *Sár* birtokát leánynegyed címén átadja nővérének, *Sár-i* Péter özvegyének és gyermekeinek. → ***Azonosítatlan Tordas nemzetségi birtok***

1289-ben Tordas nembeli Köbölkútiak eladják sári birtokukat *Sár-i* Péter fiainak, Ehellősnek és Mártonnak. → ***Azonosítatlan Tordas nemzetségi birtok***

1295–1315 körül Chapo fia András fia Lászlónak kellett volna esküt tennie a vasvári káptalan előtt *Sár-i* Gős ellenében, de Gős nem jelent meg. → ***Gősfalva***

1308-ban Káldi Marcel fia és özvegye megosztoznak Káld, Mihályfalva és *Sár* birtokaikon. → ***Mihályfalva*** és ***Marcelfalva***

1310-ben *Sár-i* Ehellős fia Illés eladja *Sár*, Lak és Hídvég birtokait testvérének, Miklósnak. → ***Árokköz*** és ***Lak***

1312-ben Káldi Marcel fiai, Imre és Miklós *Sár* birtokukat Köcski Miklós fia Miklósnak adják. → ***Mihályfalva***

1313-ban Káldi Marcel fiai, Imre és Miklós további részeket adnak át *Sár* birtokból Köcski Miklósnak. → ***Marcelfalva*** és ***Mihályfalva***

1314-ben Kőszegi András néhai Vilmár vasvári bíró fiának, Bertalannak adja vásárolt *Sár* birtokát. → ***Pizdalaka***

1314-ben Köcski Sándor valamint *Sár-i* Ylerk fia Péter és rokonai *Sár* birtokon kölcsönös birokcsereér hajtanak végre. → ***Mihályfalva***

1326-ban Köcski Sándor (a győri káptalan előtt) *Sár* birtokát rokonainak, *Sár-i* Ehellős fiainak adja. → ***Mihályfalva***

1326-ban Köcski Sándor (magánoklevelével) *Sár* birtokát rokonainak, *Sár-i* Ehellős fiainak adja. → ***Mihályfalva***

1326-ban Köcski Sándor (a vasvári káptalan előtt) a *Sár* folyó mellett fekvő Mihályfölde birtokát rokonainak, *Sár-i* Ehellős fiainak adja. → ***Mihályfalva***

1327-ben Sármelléki (Hegy) Mike és testvérei *Sár* birtokukból átadnak egy jobbágytelket nővérük férjének. → ***Hegy***

1328-ban Sármelléki (gősfai) Gős fia János a vasvári káptalannal átíratja *Sár-i* (gősfalvai) István fia István és Sári Mihály fiai 1274. évi egyezségét. → ***Gősfalva***

1332-ben Gős fiai, János, Mihály és István, *Sár-i* nemesek tiltakoznak a Sopron megyei Széleskút birtokbaiktatásánál. → ***Gősfalva***

1332-ben Gős fiai, János, Mihály és István, *Sár-i* nemesek tiltakoznak Sopron megyei birokcaik ügyében. → ***Gősfalva***

1340-ben Vasvári Bertalan fiai jóváhagyják atyjuk végrendelkezését Pizdalaka másnéven *Sár* birokra. → ***Pizdalaka***

II. Adattár

Az adattár *Sár terra* területéről csak azokat a településeket és birtokokat tartalmazza, amelyeknek ismert *Sár* megnevezése is; az egyes szócikkekbe csak a legfontosabb adatokat vettük fel (első említés, birtokos, névadással kapcsolatos adatok).

Azonosítatlan Nádasd nemzetségi birtok (Oszkó?) 1233: pro terra eorum nomine *Sar* (H. 7: 21–22), 1236: predium eorum, quod vocatur *Sar* (UB. 3: 257–258), 1246>18. sz.: portiones [...] in terra *Nádasd* et *Saar* (F. 7/5: 271), 1258: porciones suas in prediis *Nádasd* et *Saar* (H. 8: 73–74), 1265: porcio [...] in *Sar* (H. 6: 135–137), 1291/1360/1378: possessione eorum hereditaria *Ozkou* (UB. 2: 265–266), 1292: Markys de *Vzkou* [...] terram *Vzkou* (UB. 2: 275–276), 1293: in terra *Wzkou* (UB. 2: 279), 1293: portionem eorum totalem [...] in *Ozkou* (UB. 2: 290–291), 1298>1381: possessionem suam totam [...] in terris *Ozkow* (UB. 2: 321), 1302: relicta comitis Petri de *Uzquo* (UB. 3: 12).

Sár terra területén 1233 és 1265 között *Sár* néven szerepel egy feltehetően nagyobb kiterjedésű, a Nádasd nemzetség különböző ágai által közösen birtokolt földterület, amelynek felosztása már ekkor elkezdődött. 1291-től egy hasonló jellegű nemzetségi birtok *Oszkó* néven tűnik fel a forrásokban, ahol a 13–14. század fordulóján zárult le a közös birtok családonkénti elkülönítése, melyben meghatározó szerepet kapott a nemzetség mákfai ágából származó, *Oszkai*-nak is nevezett család. A két név nagy valószínűséggel ugyanazt a területet jelöli. Ma Oszkó.

Azonosítatlan Tordas nemzetségi birtok (Árokköz mellett) 1288: possessionem suam *Saar* (UB. 2: 214–215), 1289: terram eorum [...] in terra *Saar* ab aquilone (UB. 2: 221).

Kiseb birtokrész, amely feltehetően leányági birtoklás révén jutott a Tordas nemzetség kezébe, akik azt 1288–1289-ben részben leánynegyed címén, részben pedig pénzért Sári Péter fia Ehellősnek adták. A birtok, amelynek önálló megnevezése nem ismert, Árokköz határába olvadt. Ma Hegyhátszentpéter része.

Azonosítatlan Hegyi családi birtok (Mihályfalva mellett) 1236: in predium eorum, quod vocatur *Sar* [...] a terra Morcolfi [...] separatur (UB. 3: 257–258), 1314: in possessione eorum sive terris in eadem *Saar* existentibus [...] terram eorum [...] a parte aquilonis [...] iuxta commetaniatem terre [...] *Mihalfeuilde* vocate (UB. 3: 80–82).

Már *Sár* birtok (a későbbi Mihályfalva) 1236. évi eladásánál a szomszédok között szerepel Markalf, a Hegyi család egyik első ismert tagja. A birtokrészt — amelynek önálló megnevezése nem ismert — a Mihályfalvát megszerző Köcski Sándor cserélte el 1314-ben a Hegyi család tagjaival, így az Mihályfalva határába olvadt. Ma Petőmihályfa része.

Alsár 1260/1341: terra *Sar* [...] pro molendini sito ibidem in *Sar* (H. 5: 33–34), 1270: terram Arnoldi filii Ibur [...] iuxta *Sar* existentem inter terras magistris

Andree filii Chopou (RegArp. 2/1: 1939), 1292: totalem porcionem [...] in prediis suis *Golsa* et *Olsar* vocatis (UB. 2: 272–273).

Csapó fia András, a Nadasd nemzetség mákfai ágából származó Gersei Petó család őse a 13. század második felében Gerse környékén bővítette a nemzetségi birtokból származó birtokait. Feltehetően ezeket az egyéb birtokrészeket említik 1292-ben *Alsár* néven a családi birtok felosztásánál; amelyek aztán idővel Gerse határába olvadtak. Ma Gersekarát része.

Árokköz 1265/1358: medietas predii *Saar* [...] in ipsa terra *Saar* ad orientem cum ecclesia et predio *Hydweg* [...] altera medietas ipsius predii *Saar* nominati ab occidente cum predio de *Pulan* (UB. 1: 320–321), 1310: portiones [...] in possessionibus *Saar*, *Lok* et *Hydweg* (H. 5: 94–95), 1312: possessionem eorum *Saar* (A. 1: 281–282), 1327: Mychael et Nicolaus filii Elley de *Arukkuz* [...] divisionem fecerent [...] in possessione *Lak* [...] in possessione eorum *Arukkuz* [...] in possessione ipsorum adquisita *Myhalfalua* (UB. 3: 245–246).

A Hermán nemzetség Sárvíz menti birtokai 1265-től szerepelnek a forrásokban *Sár* és *Lak* néven, később pedig ezeket tovább bővítették Mihályfalva megszerzésével. A közvetlenül a folyóvíz mellett fekvő Sár később az *Árokköz* nevet kapta, amely a patak és egy mesterséges építmény, a Vasvári-sánc (a forrásokban *magnum fossatum*) által közrezárt területre utal, és innen vette megkülönböztető nevét a nemzetség itt birtokos ága (*Árokközi*, illetve *Árokközi Tűz*). Később templomáról az *Árokköziszentpéterfalva*, majd *Szentpéterfalva* nevet kapta. Ma Hegyhátszentpéter.

Fancsika 1238: pristaldo Fabianho nomine de villa *Fanchka* (ÁÚO. 7: 62–64), 1255/1371: ad viam, que venit de *Fanchca* (RegArp. 1041), 1255/(1281 k.): Paulo filio comitis Ech de *Sar* [...] in possessionibus *Fanchka*, *Kuzepfalw*, *Gekynus*, *Pynche*, *Pozuba* vocatas [...] iuxta fluvium *Saar* (UB. 2: 342), (1281): super possessionibus *Fanchka* et *Eguruar* (UB. 2: 148), 1325/1368 : in iobagionibus eorum in *Gerege*, *Eguruar* et *Fanchka* possessionibus eorum manentibus [...] in fluvio *Fanchka* (ZalaOkl. 1: 185).

A Sárvíz alsó folyása mentén, közvetlenül a zalai határon a Geregye nemzetség birtoka terült el, melynek központi települése Fancsika volt. A nemzetségi birtok összefoglaló megnevezése *Sár* lehetett, amelyet *Sár*-i Écs fia Pál neve öröközte meg. 1281 körül tűnik fel a forrásokban *Egervár*, amely a nemzetség helyi ágának (*Egervár*-i család) birtokközpontja és névadó települése lesz. Fancsika a kisebb birtokokkal együtt a török korban elpusztult. Ma Egervár része.

Gősfalva 1156 k: in parochia Crocoyensi terram duarum villarum et silvam regalem, que *Sar* vocatur, cum quatuor custodibus (SO. 1: 1–2), 1262: comes Frank de *Luchman* [...] Stephanus filius magistri Stephani fratris eiusdem comitis Frank [...] possessionem *Saar* vocatam et requirere et requisitam possidere equaliter tenebuntur (UB. 1: 281), (1295–1315): Ladizlaus filius Andre fili Copou [...]

contra *Geus* comitem de *Sar* debuisset prestare sacramentum (DL 93973), 1332: Iohannem, Mychaelem et Staphanum filios *Gews* nobiles de *Sar* (UB. 4: 129–130), 1334: in viam magnam, que veniret de *villa Gheus* ad *Olazka* (UB. 4: 168–169).

A Gotfrid és Albert jövevények, a *Gössfalv*-i Gös család ősei 1156 körül kapták *Sár* királyi erdőt két faluhellyel, amelyek minden bizonnyal *Sár terra* területére tehetők. Az idegen kézre került birtokot a 13. század végén *Gös* szerezte vissza, akinek fiait 1332-ben még sári nemeseknek nevezik, de a 14. század közepétől meggyökereik a *Gössfalva* helynév és a *Gös* családnév is. Ma Gösfa.

Hegy 1314: Petrus filius Ylrek, Budur, Michael et Beke ac Iacobus filii Morkolphy, Iohannes filius Ortolphy, pro se et pro Stephano fratre suo, Michael et Martinus filii Lorandi de *Saar* (UB. 3: 80–82), 1327: de iuxta *Sar* [...] de possessione in eadem *Sar* (UB. 3: 249–250), 1340: terram Petri filii Ilerk ac Morkolphi de *Hyg* (HÁZI 1967: 599–600).

Markalf és Artalf fiai a 14. század elejétől szerepelnek a forrásokban, de egyik ősük ugyancsak Markalf néven szerepel már Mihályfalva 1236. évi határjárásában. Egy kisebb birtokrészük volt Mihályfalva szomszédságában és egy saját falujuk *Hegy* néven a Sárvíz észak-déli völgyének nyugati oldalában. Az előbb *Sár*, majd *Sármelléke* néven ismert birtok a meredek, szőlőkkel betelepített domboldalról a *Hegy* nevet kapta. Az újkorban összeolvadt a szomszédos Felsőlakkkal. Ma Lakhegy.

Marcelfalva 1236: predium eorum, quod vocatur *Sar* [...] a *villa Marcelli* (UB. 3: 257–258), 1283/1328: relicta Mychaelis filii Mychaelis de *Sar* [...] comitem Marcellum filium Marcelli de eadem *Sar* (H. 5: 69), 1308: possessiones eorum *Kald*, *Myhalfolwa* et *Sar* vocatas (UB. 3: 36–37), 1328: Nicolaus filius Marcelli de *Sar* (H. 5: 103–104.)

Amikor a Herény nemzetségből származó Káldi család tagja, Mihály 1236-ban megvásárolta *Sár* birtokot, a szomszédságban már szerepel egy bizonyos Marcel faluja; ez a Marcel a vevő közeli rokona, a *Marcelfalva* név az ő emlékéért őrzi. Később Mihályfalva birtok is Marcel utódaira szállt, 1308-ban a családi birtokok között már ezt is említik, az ugyanitt szereplő *Sár* birtok pedig *Marcelfalva*-nak felel meg. Ez utóbbit Mihályfalva 1312. évi eladása után is megtartja a család, ezért említik még (Marcel fia) Marcel fia Miklóst még 1328-ban is *Sár*-i néven; a *Marcelfalva* név éppen az ő nevében adatható a 14. század közepétől (1358: *Nicolaus filius Marcelli de Marcelfolua*, A. 7: 578). Később Mihályfalva határába olvadt. Ma Petőmihályfa része.

Mihályfalva 1236: predium eorum, quod vocatur *Sar*, Michaeli filio Moym [...] vendidisse (UB. 3: 257–258), 1266: ob concambium terre *Saar* (H. 8: 103–104), 1308: possessiones eorum *Kald*, *Myhalfolwa* et *Sar* vocatas (UB. 3: 36–37), 1312: possessionem eorum *Saar*, que a Michaeli filio Michaelis filii Moym [...]

ipsi comiti Marcello, patri eorum provenerat (A. 1: 281–282), 1326/1353: possessionem suam iuxta fluvium *Saar* existentem *Mihalfalua* vocatam (A. 6: 16–17), 1327: in possessione ipsorum adquisita *Myholfalua* (UB. 3: 245–246).

A Herény nemzetségből származó Káldi család tagja, Mihály 1236-ban vásárolta meg Sár birtokot a Nádasd nemzetség tagjaitól, Búza fia Búzától és Itemer fia Itemertől; a *Mihályfalva* név az ő emlékét őrzi. Késői rokonsága 1308-ban osztotta fel közös birtokait, ebből Mihályfalvát 1312-ben adták el Köcski Sándornak, aki 1326-ban tovább adományozta azt rokonainak, az Árokköziieknek. A 15. század folyamán a Gersei Petők szerezték meg. Ma Petőmihályfa.

Pizdalaka 1314: possessionem nostram *Saar* vocatam (A. 1: 337–338), 1330: dimidietatem unius possessionis eorum emptice *Pyzdalaka* vocate iuxta fluvium *Sar* existentis (HÁZI 1967: 442), 1330: possessionem eorum *Pyzdalaka* vocatam de iuxta fluvio *Saar* inter possessiones *Gelse*, *Thelekus*, *Myholfalua*, Petri filii Ilerk, Maark filii Chopou existentem (HÁZI 1967: 442–443), 1340: possessionem suam *Pyzdalaka* vocatam, alio nomine *Sar* nuncupatam empticam iuxta fluvium *Sar* (HÁZI 1967: 599–600).

Kisebbs birtokrész a Sárvíz-patak mellett, előtörténete és így nevének eredete sem ismert. 1314-ben Kőszegi András még *Sár* néven adományozta Vilmár vasvári bíró gyermekeinek, akik aztán két részletben (1330-ban és 1340-ben) tovább adták azt már *Pizdalaka* néven a vasvári káptalannak. Később a Gersei Petők elcserélték a vasvári káptalannal, így Gerse határába olvadt. Ma Gersekarát része.

Torvaj 1086 u.: Nemka filius *Toruuoi* dedit omnia sua Sancto M(auricio) sibique servientibus in predio quod vocatur *Sar* (DHA. 254), (1238 k.): terra *Turvoy* [...] tenet metas cum abbate de *Bel* [...] usque ad *villam Andree* (DF 287823), 1255/1371: terram [...] *Torwoy* [...] vacuum et habitatoribus carentem, que ad ius *Castri Ferrei* pertinebat [...] *villam* abbatis de *Beel* que *Toruory* vocatur (RegArp. 1041), 1274: terram *Torowoy* (UB. 2: 74–75), 1286: terram [...] *Turuoy* vocatam (UB. 2: 202–203), (1276–1292)>1380: terram monasterii [...] *Toruey* vocatam [...] Renoldo et *Andree* filiis *Andree* de *Toruey* (PRT. 8: 407).

A bakonybéli apátság Szent László-kori összeírásának második függelékében szereplő *Sár predium* kétségtelenül *Sár terra* területére helyezhető, mivel itt az apátság az Árpád-korban igazolhatóan birtokos volt, a birtok *Torvaj* neve pedig visszautal az adományozó apanevére (Torvaj fia Nemka). Egy 1238-ra tehető várföldösszeírásban szerepel *Torvaj* birtok, amelynek szomszédja a béli apátság és egy bizonyos András faluja. A területen később is három birtokrész különült el: az apátsági birtok (*Torvaj, Apáti*), a várföld (*Torvaj*) és a magánbirtok. Idővel mind az egyházi, mind pedig a várbirtok magánkézre került, és bár a *Torvaj* név egészen a késő középkorig megőrződött, az *Andrásfalva* név vált meghatározóvá. Ma Andrásfa.

Irodalom

- BENCZIK GYULA–KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2022. Határvidék és történeti topográfia. Domonkosfa — Domonkosóc — Kercsica. In: FIZIKER RÓBERT–KELEMEN DÁVID szerk., *Sopron vonzásában. Ünnepi tanulmányok Dominkovits Péter 60. születésnapjára*. Sopron, Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára. 445–458.
- BENCZIK GYULA–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2020. Újabb adatok a Nádasd nemzetség korai történetéhez 1–2. *Vasi Szemle* 74: 10–22, 175–186.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- FEISZT GYÖRGY 1991. Márványkő vára. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 1991/1: 69–71.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1900. *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 1995.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2006. Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 129–157.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2011. A víznevek névalkotó szerepéről — Vas megyei példákon. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 111–119.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2014. A homonímia a gyakorlatban. Sár terra az Árpád-korban. Előadásként elhangzott a IX. Helynévtörténeti szemináriumon. Síkfőkút, 2014. május 28–31.
- PELCZÉDER KATALIN 2022. *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 56. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PRT. 8. = ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk., *A pannonhalmi Szent Benedek-Rend története* 8. Budapest, Stephaneum.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2014. Torvaj, a bakonybéli apátság kora Árpád-kori Vas megyei birtoka. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk., *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére 1–2*. Budapest–Debrecen. 1: 459–470.

Források

Levéltári források

DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár

DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképtár

Kiadott források

- A. = *Anjoukori okmánytár 1–6*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. 7. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.

- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár 1–12*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.
- F. = FEJÉR, GEORGIUS, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11*. Budae, [később] Budapest, 1829–1844.
- H. = *Hazai okmánytár 1–5*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. 6–8. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest. 1876–1891.
- HÁZI JENŐ 1967. Vas megye középkori oklevelei 1. *Vasi Szemle 21. szám*.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I–XII.B*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1923–1943. 2/2–3., 2/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1987.
- SO. = NAGY IMRE szerk., *Sopron vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Sopron, 1889–1891.
- UB. = HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA, *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg 1–5*. Wien–Köln–Graz, H. Böhlau Nachf, 1965–2000.
- ZalaOkl. = NAGY IMRE–VÉGHÉLYI DEZSŐ–NAGY GYULA szerk., *Zala vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Budapest, 1886–1890.

Homonymy ad absurdum

Homonymy in the Toponymic Corpus of a Micro Region in the Árpád Era

Based on the example of a toponym with a hydronym origin in a small and closed geographical area, the paper discusses the significance of homonymy in 12th–14th century sources. In the process of toponym formation, the *Sár* hydronym first referred to the entire catchment area, later to the estate parts established on it, and finally the settlements of the estates. The *Sár* name survived as long as the independent name of these did not become widespread and it carried numerous meanings as a homonym. Data repository I includes the occurrences of the *Sár* toponym in the Árpád Era, indicating the underlying estate parts, while Data repository II introduces the most important data of these parts and their short history.

Keywords: homonymy, toponyms of a hydronym origin, toponym formation

Zágorhidi Czigány Balázs
 Vasvári Múzeum, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény
 z.czigany.balazs@gmail.com

Az Aranybulla magyar fordításai

ZSOLDOS ATTILA

A II. András király által 1222-ben kiadott Aranybulla magyar nyelvű fordításai nagy változatosságot mutatnak, s az eltérések jelentős része nem magyarázható azzal az egyébként kézenfekvő gondolattal, hogy a különböző fordítók különböző nyelvi megoldásokat választanak a szöveg magyarra ültetésekor. Az eltérésekben, amint azt látni fogjuk, néhány további tényező is szerephez jutott.

Egy jó fordítás elkészítéséhez — bármely szöveg esetében — legalább három feltételnek kell együttesen teljesülnie, amint az, egyébiránt, magától értetődik: a forrás- és a célnyelv magabiztos ismerete mellett nélkülözhetetlen a jártasság abban a világban, amelyben a lefordítani kívánt szöveg keletkezett, hiszen egy fordítás mindig értelmezés is. Az alábbiakban — távolról sem merítve ki a témát — röviden áttekintem az Aranybulla néhány, a 16. és a 19–20. századból származó magyar fordításának jellegzetességeit, elsősorban a törvény saját korára jellemző kifejezések fordításakor választott megoldásokra, azaz az imént említett feltételek közül a harmadikra helyezve a hangsúlyt.

Az Aranybulla latin szövege több változatban maradt ránk: a középkor kéziratosa hagyatékát ÉRSZEGI GÉZA kritikai kiadása vette számba, kiegészítve adatai sorát Mátyás királynak az Aranybullát átíró 1464. évi törvényéről a 16. században készített másolatok egy részével (1972).

A sort, már csak különleges csemege volta okán is, célszerű a 16. század második felében dolgozó ismeretlen fordítóval kezdeni, aki — mai ismereteink szerint — elsőként vállalkozott az Aranybulla magyarra ültetésére. A fordítást (MNL OL DL 1595), melyben az Aranybulla latin nyelvű szövege és annak magyar fordítása szakaszonként váltakozva követi egymást, teljes terjedelmében DÖRY FERENC közölte a Magyar Nyelv hasábjain (1906). A 16. századi fordító munkája mindazonáltal nem DÖRY közlése nyomán vált ismertté a tudományosság előtt. A magyar jogtörténet írott emlékeit a 18–19. század fordulóján fáradhatatlanul gyűjtő KOVACHICH MÁRTON GYÖRGY egyik munkájában idézte már egy részletét (1798–1801: I, 77–78), PAULER GYULA pedig az Árpád-kor eseménytörténetének máig jól használható összefoglalásában javarészt ezen magyar fordítást

használta fel az Aranybulla tartalmi ismertetésekor (1899: II, 78–83, 501–502, 72. sz. jegyz.).

A fordítók közül a legnehezebb dolga kétségtelenül ennek a 16. századi ismeretlennek volt, hiszen csak latin nyelvtudására és saját kora viszonyaira támaszkodhatott. Mindenekelőtt a magyar nyelv hangjai és a latin betűkészlet összehangolásával kellett megküzdenie, mely feladattal esetenként csak ma már idegenül ható jelek segítségével volt képes megbirkózni; a szöveget helyesírás-történeti szempontból TÓTH VALÉRIA elemezte a közelmúltban (2022). A fordítás tartalmi elemeit illetően ugyanakkor meg kell hagyni, hogy az ismeretlen kifejezetten leleményes fordítónak bizonyul, aki olykor sajátosan egyedi szóalkotással adja vissza a maga korában már ismeretlen (vagy más értelemmel rendelkező) 13. századi kifejezéseket. Az nem teljesen érthető ugyan, hogy a pápának küldött Aranybulla-példányról szólván miért választotta a minden bizonnyal általa is ismert „registrum” szó helyett a *krónika* kifejezést, az „izmaelita” felcserélése a *szerecsen*-nel viszont a 13. században is megállta volna a helyét (DÖRY 1906: 454, 453). Már inkább említhető a találékonyosság példájaként a II. András korában még királyi „udvarispán”-nak (*curialis comes*) nevezett későbbi „országbíró” tisztségnevére megalkotott *országispánja* kifejezés, a „poroszló” (*pristaldus*) helyett alkalmazott *idéző ember* vagy éppen az Aranybulla korában ’tisztségviselő’ értelemben használt „jobbágy”-ot (*iobagio*) visszaadó *jobbágy úr* (DÖRY 1906: 452), mely utóbbi egyértelművé tette, hogy nem a 16. században — s már jóval korábban is — általános ’jobbágyparaszt’ értelemben szerepel a szövegben a kifejezés. Máskor ellenben saját korának viszonyait vetítette vissza az ismeretlen fordító a 13. századba, ami aztán tévedéseket is eredményezett, mint amikor a „szabad dénárrok”-at *szabadosok adója*-ként értelmezi, vagy amikor — önkényesen kibővítve a latin szöveget — adót fizettet a várjobbágyokkal, mivel *várakhoz tartozó jobbágyok*-nak véli őket (DÖRY 1906: 450, 453). Az pedig, hogy az Aranybulla (királyi) szervienseit *nemesek*-nek gondolja — mint látni fogjuk — még a 19. századi fordítók számára is magától értetődőnek számított. Néhány esetben egyáltalán nem értette a szöveget, mint például a megyei udvarispánokat említő cikkelyben, vagy a nádor helyetteseiről is megemlékező részben (DÖRY 1906: 451, 451–452). Méltánytalan lenne azonban felróni ezeket a hibákat, hiszen nem várható el tőle, hogy ismerje a 13. század viszonyait.

Esetenként ugyanakkor a latin eredetitől elszakadva fűz magyarázatot a szöveghez, vélhetően annak érthetőbbé tétele érdekében. Így járt el az ellenállási záradék esetében, aholis a *minden hűtlenség szégyenvallása nélkül* szövegrészt az *az hűségük tisztességük megmaradásával* betoldás egészíti ki (DÖRY 1906: 454). Nem tartotta viszont szükségesnek a magyarázatot az Aranybulla második és harmadik példányának őrzési helyéről szóló részben, ahol pedig a legtöbb későbbi fordító elengedhetetlennek tartotta, hogy valamiféle módon jelezze: az „ispotály”

az ispotályos lovagoknak is nevezett johannitákra, a „templom” pedig a másik jelentősebb lovagrendre, a templomosokéra utal.

A továbbiakban — a fordítások időrendjétől elszakadva — az eltérő megoldások általam feltételezett okainak rendjében haladok tovább.

A VIRÁG BENEDEK és SZALAY LÁSZLÓ fordításaiban a latin nyelvű *falconarii* magyar nyelvű megfelelőjeként feltűnő „kaszások” (VIRÁG 1805, SZALAY 1861: 309) vélhetően egyszerű fordítási hiba, amint arra már HORVÁTH MIHÁLY joggal gyanakodott a maga fordításához fűzött zsörtölődő jegyzetében (1871: 521, 1. sz. jegyz.), miként ugyanez a helyzet akkor, amikor a *licentia* szót a magyar „búcsú” felhasználásával fordítja már a 16. századi ismeretlen (DÖRY 1906: 452), s mellette még például MARCZALI (1896: 402) és NAGY GYULA — utóbbi a Nyelvtörténeti szótár megfelelő címszavára hivatkozva indokolja eljárását (1899: 139, 3. sz. jegyz.) —, miközben a többi fordító a helyes „engedély/engedelem” megoldást választotta.

A legtöbb esetben azonban a 13. század világában való tájékozatlanság, azaz a történelmi ismeretek hiánya magyarázza a fordítások hibáit, illetve ma már különösnek ható megoldásait, ami persze nem is csodálható, hiszen jelentős részük a tudományos igényű magyar történetírás hajnalán — vagy még azt megelőzően — készült, s néhány esetben a helyes fordításhoz nélkülözhetetlen történelmi ismeretek csak a 20. században vagy még később épültek be a történettudományba. A legjellemzőbb példája ennek az a már említett tény, hogy a 20. század előtti fordítások az Aranybulla latin szövegében gyakran előforduló *serviens* kifejezést rendre a „nemes” szóval adják vissza. Az egyöntetűséget csak ketten törik meg. Egyikük, JÁSZAY PÁL „szolgá”-nak fordítja a szót — de az ehhez fűzött lábjegyzete nem hagy kétséget afelől, hogy a kor általános felfogását követve maga is „nemes”-t ért ez alatt (1855: 546, 1. sz. jegyz.) —, míg MARCZALI HENRIK a „szabad ember, azaz *serviens*” megoldást választotta, szintén valamiféle „közneemes” értelemben (1896: 397). A jelenség magyarázata nem igényel sok szót: csak a 20. század elején merült fel az a ma is helyesnek tartott gondolat, mely szerint az Aranybulla királyi *serviense*-it meg kell különböztetni a kor „nemesei”-től, hogy aztán a század későbbi évtizedeinek kutatása feltárja azt az utat, amelyet bejárva a királyi *serviense*-kből utóbb valóban a nemesség tagjai lettek (ZSOLDOS 2022: 112, 129–136, 446–448). Ellenpéldaként említhető, hogy a 20. századi fordítók nem sok figyelmet szenteltek a *predium* és a *possessio* latin szavak jelentéstartományában meglévő különbségeknek, mindkettőt „birtok”-ként fordítják, ellenben a korai fordítók egy része — benne élvén abban a világban, amelyben az 1848 előtti nemesi birtokjog még élő valóság volt — a „birtok”-ot fenntartották a latin *possessio* számára, míg a *predium* esetében különböző megoldásokkal kísérleteztek, így előfordul a „jóság” (DÖRY 1906: 450, VIRÁG 1805, NAGY 1899: 133), az „örökség” (SZALAY 1861: 308) vagy éppen a „tanya” (MARCZALI 1896:

397). Ezen esetekben maga a törekvés elismerésre méltó, az eredmény fogyatékosága miatt pedig nem tehető szemrehányás.

A latin szöveg *comites curie parochiani* kifejezése csak néhány fordítónak okozott gondot. VIRÁG BENEDEK „várnagy”-nak fordította (1805), míg NAGY GYULA „megyei várispán”-ként. Utóbbi meg is okolta eljárását, jelezve, hogy a különbséget akarta érzékeltetni a *comes parochianus*, azaz a „megyésispán” és a *comes curie parochianus*, azaz a „megyei udvarispán” között (1899: 133, vö. uo. 10. sz. jegyz.), ami megintcsak méltányolható, de a megoldás nem jó. Már inkább elfogadható SZALAY (1861: 308) és TOLDY (1866: 27) eljárása, akik — saját koruk fogalomkészletéből merítve — az „alispán” szót alkalmazzák ezen a ponton, ami sem történeti szempontból, sem a fordítás szövegűségét illetően nem helyes ugyan, de legalább látjuk, hogy értették, mit fordítanak.

Nem sok gondot okozott ellenben még a korai fordítóknak sem a ’tiszttségviselő’ értelemben feltűnő *iobagio*, azaz „jobbágy” kifejezés. A már a 16. századi fordító által is használt „jobbágyúr” később szintén elfordul (NAGY 1899: 137), de akad példa az „úr” és „főúr” váltakozó használatára is (SZALAY 1861: 309, 311). Ugyanez a helyzet a *pristaldus* és a *bilochus* esetében. Ami az előbbit illeti, az „idéző ember” nem rossz megoldás (DÖRY 1906: 452), a helyét idővel átvevő magyaros „poroszló” pedig még jobb (MARCZALI 1896: 400, NAGY 1899: 135, SZILÁGYI 1961: 66, ÉRSZEGI 1972: 21). A *bilochus* már nagyobb változatosságot mutat: az azonos forrásból fakadó „bélyogos”-on (JÁSZAY 1855: 547) és „billogos”-on (SZILÁGYI 1961: 65) át (vö. még HORVÁTH 1871: 519, 2. sz. jegyz.) a „királybíró”-ig (ÉRSZEGI 1972: 20) terjedő változatok sorából kirí a NAGY GYULA által választott „a király falus-ispánja” megoldás, ahol ismét a Nyelvtörténeti szótár vezette félre a fordítót, ez alkalommal egy kora újkori adat révén (1899: 133, 9. sz. jegyz.).

A *collecta* magyarra ültetésével csak néhányan próbálkoztak meg: *Zedeth wedeth* (DÖRY 1906: 450), „gyűjtvény” (JÁSZAY 1855: 546), „szerpénz” (NAGY 1899: 133, vö. uo. 2. sz. jegyz.); a többség (közéjük érte a 20. századi fordítókat is) beérte az „adó” szóval, ami voltaképpen nem is kifogásolható, mert a *collecta*-nak ez az általános értelmű jelentése valóban kimutatható II. András korának forrásaiban (ZSOLDOS 2022: 199).

Annál változatosabb képet mutat az Aranybulla *comites camere, monetarii, salinarii et tributarii* felsorolásának fordításakor alkalmazott megoldások halmaza. A felsorolás első tagját — többnyire egybeolvasztva a másodikkal — fordították „pénzverő kamaraispán”-nak (VIRÁG 1805), „pénzek kamaragrófja”-nak (SZALAY 1861: 310, TOLDY 1866: 33), „pénzek kamara-ispánja”-nak (JÁSZAY 1855: 549, HORVÁTH 1871: 522), „pénzváltó kamaraispán”-nak (NAGY 1899: 141) és „pénzügyi tiszt”-nek (ÉRSZEGI 1972: 21); a *salinarius* előfordul mint „sókamara ispánja” (JÁSZAY 1855: 549), „sótiszt” (VIRÁG 1805, SZALAY 1861: 310,

TOLDY 1866: 33, HORVÁTH 1871: 522, SZILÁGYI 1961: 68, ÉRSZEGI 1972: 21), „sóáruló” (MARCZALI 1896: 403), „sókamrás” (NAGY 1899: 141); míg a *tributarius* „vamos” (VIRÁG 1805, NAGY 1899: 141), „vámiszt” (SZALAY 1861: 310, TOLDY 1866: 33, HORVÁTH 1871: 522, ÉRSZEGI 1972: 21) vagy „vámshedő” (SZILÁGYI 1961: 68), de előkerül „adőshedő”-ként (MARCZALI 1896: 403) is. A bizonytalanság nem meglepő különősebben, mert ezen a ponton kiváltképpen nagy a csábítás arra, hogy későbbi korok jobban ismert (vagy jobban ismertnek vélt) viszonyait vetítse vissza a fordító az Aranybulla kiadásának időszakára, miközben a *tributum* például kétségtelenül előfordul a 13. század első harmadának forrásaiban az általánosan használatos ’vám’ mellett valamiféle adó megnevezéseként is (ZSOLDOS 2022: 183).

A fordítások egyes jellegzetes elemei ugyanakkor egyértelműen vallanak arról, hogy milyen forrásból származik a fordított latin szöveg, történetesen még akkor is, ha a fordító nem tartotta szükségesnek, hogy megossza olvasóival ezt az információt.

Világosan megmutatkozik a jelenség a királyi szerviensek és mások hadakozási kötelezettségével foglalkozó cikkely esetében. A fordítások egy része szerint a külföldre a király által személyesen vezetett hadjáratok alkalmával kötelesek az uralkodóval tartani az ispánok a király pénzéért (más megoldás szerint: a király pénzén vagy költségén). Ez a változat található VIRÁG BENEDEK (1805), JÁSZAY PÁL (1855: 547), SZALAY LÁSZLÓ (1861: 308), TOLDY FERENC (1866: 27), HORVÁTH MIHÁLY (1871: 520) és NAGY GYULA (1899: 135) fordításában, azaz csaknem az összes vizsgált 19. századi kísérletben. Más fordításokban ellenben az olvasható, hogy az említett esetekben az ispánok kötelesek a királlyal tartani, valamint azok, akik pénzt kapnak a királytól. A különbség nyilvánvaló, oka pedig az, hogy az előbbi változatot adó fordítások a régi Corpus Iuris valamelyik kiadásából vették a latin szöveget, a középkori kéziratos Aranybulla-változatokban olvasható mondat viszont kizárólag a második fordításváltozatot engedi meg. A különbségnek ez alkalommal történeti súlya van, ugyanis ez az a cikkely, mely nyomra vezet II. András hadszervezeti reformját illetően. A 19. századi fordítók közül egyedül MARCZALI HENRIK ad helyes fordítást (1896: 398), igaz, ő bizonyítottan felhasználta munkája során az Aranybulla 1318. évi másolatának szövegét (i. m. 403, 2. sz. jegyz.), ami, mint látni fogjuk, más hibáktól is megóvta. NAGY GYULA pedig, bár fordításában alapvetően a korábbi Corpus Iuris kiadásokat követte, itt — és a szöveg más részein is — jelezte, hogy az 1351. évi törvényben átírt Aranybulla-szöveg különbözik az általa fordított változattól (1899: 135, 2. sz. jegyz.).

Azon települések neve, amelyek a sóraktározás kérdésével kapcsolatosan felmerülnek, szintén árulkodnak a fordítás során felhasznált latin szöveg eredetéről. Az Aranybulla archetypusában — valamint későbbi átírásai és másolatai egy részében is — minden kétséget kizáróan a Bihar megyei *Szalacs* és a csongrádi

Szeged neve szerepelt ebben az összefüggésben; a helyneveket természetesen igen változatos betűkészzel adják vissza az egyes kéziratok. I. Ulászló király 1440. évi törvényében *Szalacs* helyett *Szalárd* tűnik fel, melynek helyét aztán *Szabolcs* veszi át néhány 16. századi kézirat törvénygyűjteményben, míg *Szalacs* mellett Mátyás 1464. évi átírásában szerepel először *Szeged* helyett *Regéc*. A kora újkori kézirat törvénygyűjtemények végül a *Szabolcs* és *Regéc* helynévpárt közvetítették a régi Corpus Iuris különböző kiadásai számára (ÉRSZEGI 1972: 18). Ebből aztán világos, hogy a 16. századi ismeretlen az Aranybulla 1464. évi átírásának valamelyik példánya alapján készítette a maga fordítását, mert abban is a Mátyás király által átírt Aranybulla helynevei szerepelnek, azaz *Szalacs* és *Regéc* (DÖRY 1906: 453). Ahhoz sem férhet kétség, hogy azon fordítások, amelyekben *Szabolcs* és *Regéc* a két helynév, a régi Corpus Iuris Aranybulla-szövege alapján készültek, ezek közé tartozik a 19. századi fordítások többsége (VIRÁG 1805, JÁSZAY 1855: 549, HORVÁTH 1871: 522, NAGY 1899: 141). Vannak azonban kivételek. Ezek egyike SZALAY LÁSZLÓ, akinél a téves *Szabolcs* mellett a helyes *Szeged* fordul elő (1861: 310), aminek nem tudom okát adni, mindenesetre az ő fordítását felhasználó TOLDY FERENC ki is javította a maga változatában *Szeged*-et *Regéc*-re (1866: 33). TOLDY a magyarral párhuzamosan közölt latin szöveget ENDLICHER Monumentájából vette (RHMA 412–417, vö. TOLDY 1866: xv), s ennek helyesebbnek vélt szövegét követte a korrekció során. A dolog érdekessége, hogy ENDLICHER — legalábbis állítása szerint — az esztergomi példány alapján közölte az Aranybullát (RHMA 412), csakhogy kiadása hibái egyértelműen a régi Corpus Iurisből származnak, miként ez is. Nem ez az egyetlen eset, amikor fény derül arra, hogy ENDLICHER hajlamos volt lóditani az általa (vagy általa is) kiadott forrás eredetének megjelölésekor (WEISZ–ZSOLDOS 2019: 244–245). A másik kivétel MARCZALI HENRIK (1896: 403), de ő, amint arról más összefüggésben már szó esett, ENDLICHERrel ellentétben valóban használta és előnyben részesítette az 1318. évi esztergomi példányt. NAGY GYULA esetében ugyanakkor méltánytalan lenne elhallgatni, hogy az 1351. évi törvény általa használt példánya és az esztergomi másolat alapján felhívja olvasói figyelmét arra, hogy „a Corpus Iuris kiadói [...] akarva, nem akarva, igen megtévedének, ugyanis [...] e helyek nem Szabolcs és Regéc, hanem Szalacs és Szeged voltak” (1899: 141, 5. sz. jegyz.).

Bizonyosra vehető továbbá: ugyanígy magyarázható, hogy a 19. századi fordítások nagy többségében a keltezéshez kapcsolódó, kizárólag az érseket és a püspököket felsoroló méltóságsorba bekerült Vince nyitrai püspök neve, mivel ez csak azoknál fordul elő, akik a régi Corpus Iuris szövegét vették alapul fordításukhoz (VIRÁG 1805, JÁSZAY 1855: 550, SZALAY 1861: 312, HORVÁTH 1871: 524, NAGY 1899: 145), valamint az ENDLICHERT követő TOLDYNÁL (1866: 37), ami azonban, mint említettem, voltaképpen egyre megy. Egyetlen olyan középkori

Aranybulla-szövegváltozat sem ismert ugyanakkor, amelyben Vince püspök szerepelne, s nem tűnik fel a 16. századi kéziratot törvénygyűjtemények anyagában sem (ÉRSZEGI 1972: 19).

Az Aranybulla főpaplistájából két püspök hiányzik: az erdélyi és a nyitrai. Az erdélyi esetben tisztán látunk: a méltóságot 1204 óta betöltő Vilmos valamikor 1221 folyamán meghalt, utódja, Rajnárd váradi prépost megválasztását pedig 1222. június 3-án hagyta jóvá III. Honorius pápa, s mivel az Aranybulla főpaplistája az 1222 áprilisának közepére jellemző állapotokat tükrözi, érthető, hogy az erdélyi püspökség említetlenül maradt az Aranybullában, mivel az üresedésben lévő főpapi székeket a korban még igen következetlenül jelölik a méltóságsorok. A nyitrai püspök általában ritkán szerepel méltóságsorokban — II. András uralkodása idején mindössze néhány eset ismert —, így nem feltűnő a hiánya, s még az sem lehetetlen, hogy az Aranybulla kibocsátásának idején a püspöki méltóság — az erdélyihez hasonlóan — éppen nem volt betöltve. A püspöki szolgálatát 1204-ben megkezdő Jánosról ugyanis utoljára 1221 nyarán hallunk, amikor I. Ottokár cseh király megújította a prágai püspökség korábbi privilégiumát, s az okmány említést tesz a rendelkezés tanúi között a nyitrai püspökről is. János utóda, Jakab ellenben csak 1223-ban bukkan fel forrásainkban (ZSOLDOS 2022: 240–241, RUDOLF 2019: 34, ZSOLDOS 2011: 93). Ha valaki, akkor kettejük valamelyike szerepelhetne az Aranybulla főpaplistájában, az említett Vince azonban semmiképpen, hiszen Nyitra egyetlen ismert középkori püspöke, aki ezt a nevet viselte, 1255 decembere és 1279 októbere között töltötte be méltóságát (ZSOLDOS 2011: 93, vö. még ENGEL 1996: I. 72–73, C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2016: 43–45).

Kérdés mármost, miként keveredett a régi Corpus Iuris kiadásaiban közölt szövegbe Vince püspök. Minden kétséget kizáró válasszal nem szolgálhatok, annyit azonban nem érdektelen ezen a ponton megjegyezni, hogy megfontolást érdemlő érvek szólnak amellett, hogy a Corpus Iuris első kiadójaként számon tartott Mosóczi Zakariás nyitrai püspök csempészett bele Kálmán törvényeibe egy olyan változtatást, mely a nyitrai egyházat érintette (THOROCZKAY 2008: 361–362), így aztán nem lenne különösebben meglepő, ha bebizonyosodnék: ő hiányolta 1222 püspökeinek felsorolásából a nyitrai főpapot — csak éppen rossz személyre esett a választása a számára fájó hiány eltüntetésekor —, miközben a szintén említetlenül maradt erdélyi püspök kérdése hidegen hagyta. A régi Corpus Iuris helyett (vagy mellett) más eredetű latin szöveget (vagy szöveget is) használó fordítók munkáit nem csúfítja el ez a hiba.

Mind a sólerakatokkal, mind a nyitrai püspökkel kapcsolatos tévedések legalább az 1861 után készült fordításokban elkerülhetők lettek volna, hiszen KNAUZ NÁNDOR az évben megjelent tanulmányában csokorba gyűjtötte az 1318. évi másolat és a régi Corpus Iuris közötti főbb eltéréseket (az utóbbi esetében az

1822. évi budai kiadást használva), s ezek között a téves Szabolcs–Regéc páros helyett a helyes Szalacs–Szeged éppúgy szerepelt, mint Vince nyitrai püspök kérdése (1861: 210–211).

Van ugyanakkor egy olyan hiba a fordításokban, amely a 16. század második felétől egészen a 20. század végéig makacs következetességgel tűnik fel a magyar nyelvű szövegekben, jelesül az egész ispánságok eladományozását tiltó rendelkezéssel kapcsolatos részben. A latin szöveg itt a *comitatus* szót alkalmazza, mely valóban jelent ’megye’-t is, nyelvileg tehát nem kifogásolható, hogy hol „megye”, hol „vármegye” a fordítás, történeti szempontból azonban félrevezető. Magától értetődik, hogy a „megye” és az „ispánság” intézményei közötti szabatos különbségtétel csak a fordítók egy részétől lenne számon kérhető, jóllehet a többiek többsége szintén tisztában volt azzal, hogy a *comitatus* nem kizárólag ’(vár)mege’-ként adható vissza, hanem felmerülhet például az ’ispáni méltóság’ jelentés; használják is ebben az értelemben a szót (pl. JÁSZAY 1855: 548, NAGY 1899: 137). Ezen a ponton mindazonáltal elegendő lett volna a józan észre hagyatkozni, hiszen „egész megye vagy vármegye” már csak azért sem adományozható el, mert annak határain belül a királyon kívül másoknak is vannak birtokai, amelyekkel az uralkodó, amint az magától értetődő, nem rendelkezhet. Ennek a megfontolásnak a nyoma azonban csupán két fordításban észlelhető. MARCZALI az „ispánság” kifejezést használja e helyütt, mégpedig helyesen — más kérdés, hogy az eladományozásnak valamiféle hűbéri jelleget tulajdonít (1896: 401) —, míg TOLDY szintén érzékeli, hogy a „megye” helyett valami más kívánkoznék ide, s vélhetően ezért választotta az alábbi, némileg nehézkes megoldást: „[v]árgrófsággal vagy más fő hivatallal járó egész megyéket magánbirtok gyanánt örökül nem adunk”, a kurzíválással jelezve (1866: 31), hogy itt eltér a SZALAYTÓL átvett fordítás (vö. TOLDY 1866: xv) szövegétől, mely viszont a „vármegye” szót használja (SZALAY 1861: 309). Tény mindenesetre, hogy az „egész megyék” eladományozása legendájának éltetésével az oktatás különböző szintjein is hasznosított magyar fordítások a maguk szerény módján hozzájárultak II. András rossz hírének generációkon átívelő fenntartásához.

Irodalom

- DÖRY FERENC 1906. Az aranybulla XVI. századi magyar fordítása. *Magyar Nyelv* 2: 448–454.
- ENGEL PÁL 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* 1–2. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete.
- ÉRSZEGI GÉZA 1972. Az Aranybulla. (A hétszázötvenedik évfordulóján.) In: FARKAS GÁBOR szerk., *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár. 5–26.

- HORVÁTH MIHÁLY 1871. *Magyarország történelme I.* Második, bővített kiadás. Pest, Heckenast Gusztáv.
- JÁSZAY PÁL 1855. *A magyar nemzet napjai a legrégebb időtől az arany bulláig.* Pest, Emich Gusztáv.
- KNAUZ NÁNDOR 1861. Aranybulla. *Magyar Történelmi Tár 10:* 205–218.
- KOVACHICH, MARTINUS GEORGIUS 1798–1801. *Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque hodiernum diem Celebratorum 1–3.* Budae.
- MARCZALI HENRIK 1896. *Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301.* A magyar nemzet története 2. Budapest, Athenaeum.
- MNL OL DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.
- NAGY GYULA 1899. Második Endre király dekrétoma, a ki Jeruzsáleminek mondatik. In: MÁRKUS DEZSŐ szerk., *Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek.* Budapest, Franklin-Társulat.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt 1–2.* Második, javított kiadás. Budapest, Athenaeum.
- RHMA = *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana.* Edidit STEPHANUS LADISLAUS ENDLICHER. Sangalli 1849, Scheitlin & Zollikofer.
- RUDOLF VERONIKA 2019. Nyitrai püspökök a diplomácia szolgálatában az 1220-as években. *Turul 92:* 33–36.
- SZALAY LÁSZLÓ 1861. *Magyarország története I.* Második kiadás. Pest, Lauffer és Stolp.
- SZILÁGYI LORÁND 1961. *Árpádkori törvények.* Latinból fordította SZILÁGYI LORÁND. Változatlan utánnomás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- THOROCZKAY GÁBOR 2008. Megjegyzések a nyitrai és pozsonyi egyház korai történetéhez. Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szövegahagyományáról. *Századok 142:* 359–373.
- TOLDY FERENC 1866. *A magyar birodalom alaptörvényei.* Második, javított kiadás. Pest, Emich Gusztáv.
- C. TÓTH NORBERT–HORVÁTH RICHÁRD–NEUMANN TIBOR–PÁLOSFALVI TAMÁS 2016. *Magyarország világi archontológiája 1458–1526 I. Főpapok és bárók.* Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- TÓTH VALÉRIA 2022. Az Aranybulla 16. századi (első) magyar nyelvű fordításának helyesírás-történeti tanulságai. In: ZSOLDOS ATTILA szerk., *Aranybulla 800.* Tudományos konferenciák az Országházban. Budapest, Országház Könyvkiadó. 201–224.
- VIRÁG BENEDEK 1805. *Második András Aranybullája mely 1222. esztendőben költ.* Pest. URL: <http://mek.oszk.hu/05900/05919/html/gmiendre0002.html> (2022. január 4.).
- WEISZ BOGLÁRKA–ZSOLDOS ATTILA 2019. Másolatok és kiadások. Győr 1271. évi kiváltságlevelének ma ismert szövegváltozatai. In: KÁDAS ISTVÁN–SKORKA RENÁTA–WEISZ BOGLÁRKA szerk., *Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 237–256.

ZSOLDOS ATTILA 2011. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete.
ZSOLDOS ATTILA 2022. *Az Aranybulla királya*. Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet.

Hungarian Translations of the Golden Bull of Hungary (1222)

The 1222 Golden Bull of King Andrew II (1205–1235) have been translated into Hungarian several times in the past centuries. The author of the first one in the 16th century is unknown, and especially numerous translations were made in the 19th and 20th centuries. The study analyses the choice of words the translators applied when translating the expressions characteristic of the era the bull was issued—primarily with regard to how they reflect the results of the historical research of their time. The other conclusion is the identification of the Latin version of the text the translators were using.

Keywords: Golden Bull of Hungary (1222), Hungarian translations, sources and variety of the translations

Zsoldos Attila
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
zsoldos.attila@abtk.hu

TARTALOM

RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA: Hoffmann István hetvenéves	9
BÁBA BARBARA: Hoffmann István tudományos és publicisztikai munkássága	19
BÁBA BARBARA: Az E/3. birtokos személyjelezés nyelvjárási különbségei a korai okleveles forrásokban	37
BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Etnonimák a hantiban	59
BÁRTH M. JÁNOS: <i>Arka</i>	75
BAUKO JÁNOS: Komárom kétnyelvű utcanévpárjainak fordítási sajátosságai	83
BAZSA GYÖRGY: Szakfordító képzés a magyar felsőoktatásban. Vázlatos kör- és látkép	95
BÖLCSKEI ANDREA: A Brit-szigetek helyneveit közreadó webhelyekről	109
CSATÁR PÉTER: A meseszöveg kognitív mintázatai: „Az Úr Jézus Krisztus és a parasztyerek”	121
CSIBRÁNY LILI: Bodajk birtok leírása a Székesfehérvári keresztesek oklevelében (1193)	135
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: Helynévi lexémák csíki helynevekben	143
DEBRECZENI ATTILA: A tanfelügyelő-szerkesztő Kazinczy programja és a magyar nyelv kontextusai	155
DEMETER GÁBOR: A jobbágyvilág problémái és diverzitása a reformkor előestéjén egy regionális összeírás tapasztalatai alapján	165
DOBI EDIT: A referenciális jelentés reprezentációjának műfajspecifikus sajátosságai	183
DOMONKOSI ÁGNES: Személynév és megszólítás	203
FARKAS TAMÁS: A fiktív világok nyelvi megteremtése. Nyelvi és névtani kérdések a sci-fi és a fantasy műfajában	211
N. FODOR JÁNOS: Családnéveredet-magyarázatok a névföldrajz tükrében ...	223
FORGÁCS TAMÁS: Tulajdonnévi komponensekkel alakult frazeológiai egységek a magyarban	235
GERSTNER KÁROLY: TESz. — EWUng. — ÚESz. Állandóság és változás az etimológiában és az etimológiai szótárakban	247
GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ: XVII. századi határjárások és perszövegek névanyagának szocioonomasztikai vizsgálata	255
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: Tokaj mezőváros 1595. évi magyar nyelvű oklevele és a hegyaljai szokásjog írásba foglalása	265

GYÖRFFY ERZSÉBET: Helynévismereti trendvizsgálatok Tépén	275
HAADER LEA: Frissülő kép a Nyulak szigetéről	289
B. HALÁSZ ÉVA: II. András király Aranybullájának újabb magyar fordítása	299
HEGEDŰS ATTILA: Piliscsaba / Klotildliget nyelvi tájképe	309
HOMOKI ERIKA–KISS MAGDALÉNA: Beregszász református családnevei 1840 és 1895 között	317
HONTI LÁSZLÓ: A magyar nyelv életútjáról röviden	329
JUHÁSZ DEZSŐ: Helynévmagyarázatok, helynévkommentárok	337
JUHÁSZ PÉTER: A Pápai Bakonyalja topográfiája az Anjou-kor első felében. Előzetes közlemény	345
KELEMEN IVETT: Sajnovics János Demonstratiójának hatása az északi lapp ortográfia történetére	355
KENYHERCZ RÓBERT: Patrocíniumi eredetű helynevek a középkori Szepes vármegyében	367
KERTÉSZ ANDRÁS: A német <i>voller</i> reprezentációi. Esettanulmány a »nyelvi jelenségek« relativitásáról	389
KISS GÁBOR: Egy „különleges” <i>Szentmárton</i> helynév. Adatok és szempontok a Szombathely melletti <i>Szentmárton</i> településnév nyelvészeti értékeléséhez	409
KISS SÁNDOR: Az elbeszélés lehetőségei kései latin és korai újlatin szövegekben	417
KIS TAMÁS: <i>Balek</i> . Kalandozások egy zsványnyelvi szó nyomában	425
KOCÁN BÉLA: Etnikai vizsgálatok lehetőségei Szászfalu helynevei alapján	463
KOROMPAY KLÁRA: Az Énekek éneke ómagyarul — mai olvasók számára	479
KOVÁCS ANDRÁS: Két kárpátaljai magyar település helynévrendszerének összehasonlító vizsgálata	493
KOVÁCS ÉVA: Korai víznevek és településnevek viszonya	505
LANSTYÁK ISTVÁN: A nyelvi kontaminizmus és a magyar nyelvművelés ...	517
LARSSON, LARS-GUNNAR: Egy svéd hadifogoly az Åby folyónál	541
MADAS EDIT: Az Érsekújvári kódex Szent Márton-legendája és fordítója — A legenda ejtэшű átíratával és értelmező jegyzetekkel	549
MATICSÁK SÁNDOR: A svájci hunok legendája	569
MOZGA EVELIN: Alapnév és származéknév összefüggései a Tihanyi összeírás személyneveiben	583
E. NAGY KATALIN: Szempontok a mikrotoponimák kontinuitásának vizsgálatához	597

NÉMETH DÁNIEL: Gondolatok a Tihanyi alapítólevél <i>asauuagi</i> szórványáról az oklevél helyesírási tendenciáinak tükrében	607
NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS: Nyelvjárási és interferencia-jelenségek az első katonai térképek névalakjaiban	617
NÓGRÁDY ÁRPÁD: Három mérföld a Fok vize mentén. A Tihanyi apátság Losta birtoka és Somogy megye északi határa az Árpád-korban	627
PELCZÉDER KATALIN: <i>Szekszárd</i>	639
PESTI JÁNOS: A nyelvi ökonómia és a metonimikus helynévadás összefüggéseiről	655
PETHŐ JÓZSEF: A nevek a szöveg stíluszervezetében. Krúdy Gyula Aranykéz utcai szép napok című kötetének névstiliztikai vizsgálata	663
PINKE ZSOLT–FERENCZI LÁSZLÓ–LASZLOVSZKY JÓZSEF–MAJLÁTHNÉ SIPOS CSILLA–SZABÓ BEATRIX–F. ROMHÁNYI BEATRIX: Változás és változatlanság. Kérdések az Alföld késő középkori és kora újkori erdősültségéről	673
PÓCZOS RITA: Egyszeri előfordulású birtoknevek a Pannonhalmi apátság összeírásában	697
PRESINSZKY KÁROLY: A helynévhasználat jellemzői szlovákiai magyar nyelvjárási hangoskönyvek szövegeiben	713
PUSZTAY JÁNOS: Némely finnugor (uráli) helyeknek neveiről	725
RÁCZ ANITA: A <i>Körös(ök)</i> és ami körülötte van	731
RÁKOSI GYÖRGY: <i>Magam</i> vagy <i>magamat</i> ?	741
RESZEGI KATALIN: A népetimológiáról kognitív keretben	751
RÉVAY VALÉRIA: Adalékok az <i>-sz/-v</i> tövű igék illabiális elbeszélő múlt idejű alakjaihoz	769
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A Tihanyi alapítólevél helyneveinek régészeti környezete	779
RÓNA-TAS ANDRÁS: A kitan nyelv és a magyar nyelvtörténet	795
SARHEMAA, MARIA: A finn névkutatás irányai. A 2000-es években Finnországban megjelent névtani disszertációk	813
SCHWING JÓZSEF: A helységnevek mint az identitás szimbólumai — a Dél-Dunántúl példáján	823
SKUTTA FRANCISKA: Nevek Marguerite Duras regényeiben	839
SLÍZ MARIANN: A helynevek fordítását befolyásoló tényezők és szempontok — funkcionális névtani megközelítésben	849
SOLYMOSI LÁSZLÓ: Főpapi méltóságnevek a középkori helynevekben	861
SUDÁR BALÁZS: A <i>madzsar</i> népnév a történeti forrásokban	881
SZŐKE MELINDA: Az oklevelek hálózati struktúrái	893

SZULOVSKY JÁNOS: Hoffmannok 1892-ben és 1930-ban	907
TAKÁCS JUDIT: Terminológiai kérdések a márkanevek köréből	921
TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA: Közterületi nevek Aranyos vidéki falvakban	931
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A keresztnév említő használatának változatairól	941
TÓTH MIKLÓS: Rózsahegy története a 14–15. században	949
TÓTH VALÉRIA: Anonymus Gesta Hungarorumának Veszprém megyei kötődésű szórványai	959
VÉKONY VIVIEN: A <i>lő</i> igéből alakult foglalkozásnevek a régi magyar helynevekben	975
ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: Homonimia ad absurdum. Egynevűség egy mikrotáj Árpád-kori helynévanyagában	985
ZSOLDOS ATTILA: Az Aranybulla magyar fordításai	999
Számunk szerzői	1013

Számunk szerzői

- BÁBA BARBARA, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE, professor emerita, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest; Szegedi Tudományegyetem, Szeged
- BÁRTH M. JÁNOS, egyetemi adjunktus, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
- BAUKO JÁNOS, egyetemi docens, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra, Szlovákia
- BAZSA GYÖRGY, professor emeritus, Debreceni Egyetem Fizikai Kémiai Tanszék, Debrecen
- BÖLCSKEI ANDREA, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest
- CSATÁR PÉTER, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Német Nyelvészeti Tanszék, Debrecen
- CSIBRÁNY LILI, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola, Debrecen
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA, egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár, Románia
- DEBRECZENI ATTILA, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Debrecen
- DEMETER GÁBOR, tudományos főmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
- DOBI EDIT, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- DOMONKOSI ÁGNES, tudományos főmunkatárs, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet, Nyelvhasználati és Nyelvi Tanácsadási Kutatócsoport, Budapest; főiskolai tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Gyógypedagógiai Intézet, Eger
- FARKAS TAMÁS, egyetemi docens, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
- FERENCZI LÁSZLÓ, posztdoktori kutató, Károly Egyetem Régészeti Intézet, Prága, Csehország
- N. FODOR JÁNOS, egyetemi adjunktus, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest

- FORGÁCS TAMÁS, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged
- GERSTNER KÁROLY, tudományos főmunkatárs, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont Lexikográfiai Intézet, Budapest
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, egyetemi docens, Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék, Miskolc
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS, főiskolai docens, Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézet, Nyíregyháza
- GYÖRFFY ERZSÉBET, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- HAADER LEA, nyugalmazott tudományos főmunkatárs, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont; nyugalmazott egyetemi docens, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- B. HALÁSZ ÉVA, tudományos főmunkatárs, ELKH TKI–MNL–SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Budapest
- HEGEDŰS ATTILA, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba
- HOMOKI ERIKA, egyetemi docens, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Tanító- és Óvóképző Intézet, Eger
- HONTI LÁSZLÓ, professor emeritus, Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest
- JUHÁSZ DEZSŐ, professor emeritus, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
- JUHÁSZ PÉTER, tudományos munkatárs, Magyarságkutató Intézet, Budapest
- KELEMEN IVETT, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- KENYHERCZ RÓBERT, főiskolai docens, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Debrecen
- KERTÉSZ ANDRÁS, professor emeritus, MTA–SZTE–DE Elméleti Nyelvészeti és Informatikai Kutatócsoport, Debrecen
- KISS GÁBOR, régész-történész, főmuzeológus, Savaria Múzeum, Szombathely
- KISS MAGDALÉNA, egyetemi adjunktus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Tanító- és Óvóképző Intézet, Eger
- KISS SÁNDOR, nyugalmazott egyetemi docens, Debreceni Egyetem Francia Tanszék, Debrecen
- KIS TAMÁS, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen

- KOCÁN BÉLA, középiskolai tanár, Vetési Albert Gimnázium, Veszprém
- KOROMPAY KLÁRA, nyugalmazott egyetemi docens, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
- KOVÁCS ANDRÁS, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola, Debrecen; igazgató, Nagyberegi Református Líceum, Nagybereg, Ukrajna
- KOVÁCS ÉVA, tudományos munkatárs, MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- LANSTYÁK ISTVÁN, egyetemi tanár, Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Pozsony, Szlovákia
- LARSSON, LARS-GUNNAR, nyugalmazott egyetemi tanár, Uppsalai Egyetem Finnugor Tanszék, Uppsala, Svédország
- LASZLOVSZKY JÓZSEF, egyetemi tanár, Central European University Medieval Studies, Budapest
- MADAS EDIT, támogató külső munkatárs, ELKH–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, Budapest
- MAJLÁTHNÉ SIPOS CSILLA, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Középkori, Korajkori Magyar Történeti és Segédtudományi Tanszék, Debrecen
- MATICSÁK SÁNDOR, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- MOZGA EVELIN, tudományos segédmunkatárs, MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- E. NAGY KATALIN, tudományos munkatárs, MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- NÉMETH DÁNIEL, tudományos segédmunkatárs, Debreceni Egyetem Magyar Nemzeti Helynévtár Program, Debrecen
- NÉMETH MIKLÓS, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged
- NÓGRÁDY ÁRPÁD, tudományos főmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
- PELCZÉDER KATALIN, egyetemi docens, Pannon Egyetem Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Veszprém
- PESTI JÁNOS, nyugalmazott egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- PETHŐ JÓZSEF, főiskolai tanár, Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Tanszék, Miskolc
- PINKE ZSOLT, tudományos főmunkatárs, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Természetföldrajzi Tanszék, Budapest

- PÓCZOS RITA, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- PRESINSZKY KÁROLY, egyetemi docens, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra, Szlovákia
- PUSZTAY JÁNOS, professor emeritus, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszék, Budapest
- RÁCZ ANITA, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- RÁKOSI GYÖRGY, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Angol Nyelvészeti Tanszék, Debrecen
- RESZEGI KATALIN, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- RÉVAY VALÉRIA, nyugalmazott egyetemi docens, Pannon Egyetem Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Veszprém
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Szeged
- F. ROMHÁNYI BEATRIX, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Intézet Medievisztika Tanszék, Budapest
- RÓNA-TAS ANDRÁS, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszék, Szeged
- SARHEMAA, MARIA, PhD-hallgató, Helsinki Egyetem Finnugor és Skandináv Intézet, Helsinki, Finnország
- SCHWING JÓZSEF, nyugalmazott egyetemi magántanár, Mannheimi Egyetem Német Nyelvészeti Intézet, Mannheim, Németország
- SINKOVICS BALÁZS, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged
- SKUTTA FRANCISKA, nyugalmazott egyetemi docens, Debreceni Egyetem Francia Tanszék, Debrecen
- SLÍZ MARIANN, egyetemi docens, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
- SOLYMOSI LÁSZLÓ, professor emeritus, Debreceni Egyetem, Debrecen; ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Történeti Tanszék, Budapest
- SUDÁR BALÁZS, tudományos főmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
- SZÓKE MELINDA, tudományos munkatárs, MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- SZULOVSKY JÁNOS, tudományos főmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest

TAKÁCS JUDIT, egyetemi docens, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Eger

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA, tudományos főkutató, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, Románia

TOLCSVAI NAGY GÁBOR, egyetemi tanár, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest; Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Szlovákia

TÓTH MIKLÓS, egyetemi hallgató, Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza

TÓTH VALÉRIA, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen

VÉKONY VIVIEN, tudományos segédmunkatárs, Debreceni Egyetem Magyar Nemzeti Helynévtár Program, Debrecen

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS, történész-muzeológus, gyűjteményvezető, Vasvári Múzeum Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár

ZSOLDOS ATTILA, kutató professzor, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest